ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՊԱԶ

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

Դասի
523

ՊԷՅՐՈՒԹ
1988

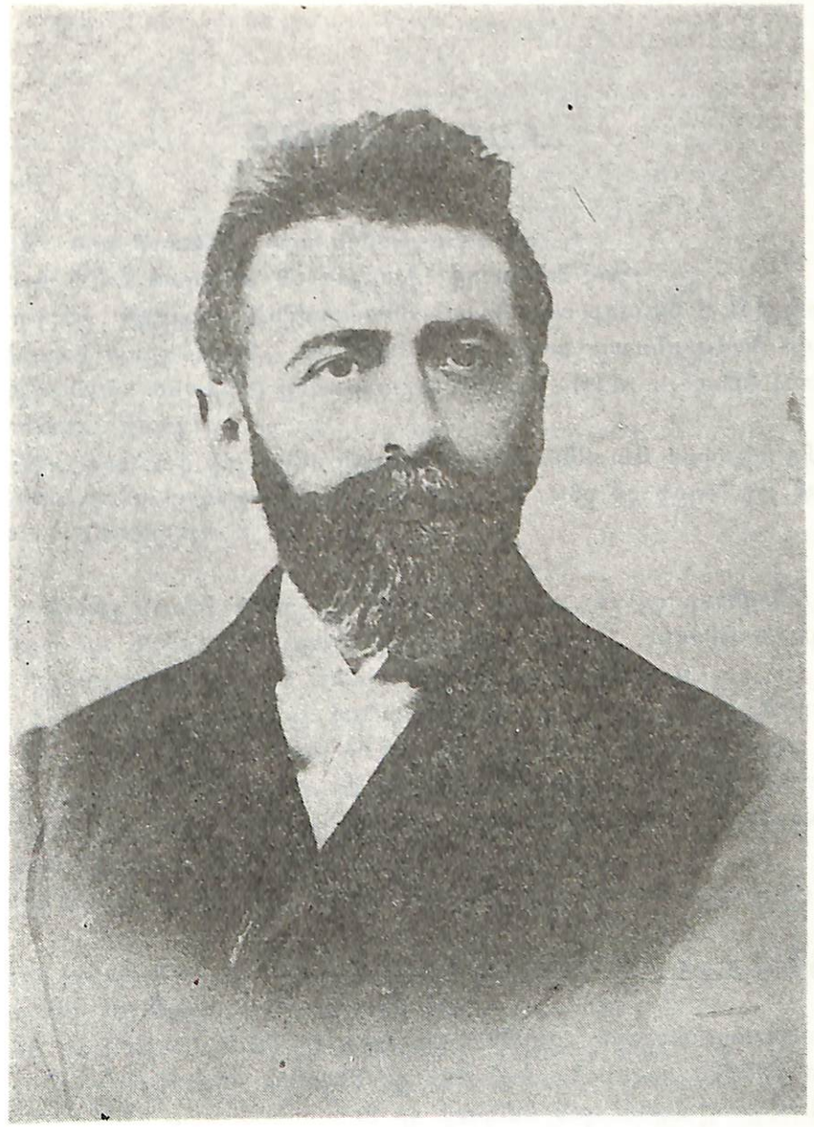
92:891.981
Ա-95Շ

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՊԱԶ

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ԱԼԹԱՓՐԵՍ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1987

Արփիար Արփիարեան

ՀԱՅԿԱԶՆՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱՐՎԵՍՏԻ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ
ARVEST TAMAR MANOUKIAN FOUNDATION
Դասի-523

Ներկայ հատորը կը հրատարակուի Հ·Բ·Ը· Միութեան Արեւ Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամին կատարած նիւթական յատկացումով:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ինչո՛ւ այս հատորը, այս մենագրութիւնը:

Գուցէ նման հարցում մը ուղղուի՝ իր սեմին խոկ:

Արդարեւ, Արփիար Արփիարեանի մասին շատ գրուած է մեր մամուլին մէջ, զանազան առիթներով, ազգային եւ գրական պատմութեան գիրքերու մէջ, ինչպէս նաեւ առանձին մենագրութիւններով: Թէեւ ոչ ամէն ատեն հաւասար չափերու վրայ:

Արփիարեանէն ի վեր, մեր վերջին ժամանակներուն ազգային թէ՛ գրական պատմութիւնը կարելի չէ լրջօրէն գրել՝ առանց իր գործն ալ ո՛չնչէն լրջօրէն ուսումնասիրելու:

Երբ սկսայ մօտէն ճանչնալ իր կեանքը, գործը, եւ իր գրականութիւնը, գրեթէ միշտ կը հանդիպէի իրողութեան մը, որուն՝ դժբախտաբար, դեռ տակաւին իր որոշ գոյութիւնը պահած ըլլալը կը տեսնէի ալ:

Ան հասարակ կապածելի խոնաւութենէ մը առաջ եկող, լճացած վիճակի մը հո՛տն էր ան: Տարածուած եւ՝ իր շուրջերը: Ու ճիշդ առոր համար ալ, ան կը յիշեցնէր ինծի իտալական ծանօթ օփերայի մը մէկ հատուածէն առնուած այն ո՛չ նուազ ծանօթ խօսքը.— «Զրպարտեցէ՛ք, զրպարտեցէ՛ք, միշտ ալ բան մը պիտի մնայ ասկէ»:

Ճի՛շդ է այս: Պատմութիւնը կը վկայէ: Արփիարեանի պարագային մէջն ալ:

Պէտք էր որ մենք ալ մեր Տրէյֆիւսը ունենայինք... բայց Արփիարեան իր դատարանը չունեցաւ: «Մենաց բան մը»:

Իրեն դէմ արձակուած զրպարտութիւնները, մղուած պայքարը, հալածանքը, հինախնդրական արարքները՝ ինչքան անարդար այնքան ալ անոր՝ ամէնէն ծանր ամօթներէն մին կը կազմեն մեր տարեգրութեանց մէջ· գուցէ ե՛ւ ամէնէն ամօթը:

Անշուշտ զգալիօրէն աւելի բազմաթիւ են անոնք որ Արփիար Արփիարեանի ազգասիրութեան անկեղծօրէն կը հաւատան, եւ բացարձակ կերպով կը մերժեն մտածելն անգամ, թէ ան դաւաճանական, լրտեսական ահաւոր ոճիրը գործած ըլլայ՝ երբեւիցէ, իր ազգին, կամ հայոց դէմ: Եւ այսպէս հաւատացողներուն ու վկայողներուն մէջ ինչ չեն նաեւ ականաւոր մարդիկ, ազգային

ար տատրակեց ակնթարթ, ապա՛ ի վերջո, հասկացավ ու ասաց.

— Այդ դո՞ւ ես, Ռուբեն, որ ինձ ես ասում, թե Աստված գոյություն չունի:

— Իմ *համոզմունքն* է:

Իսկ այդ հասկանալը ինչպե՞ս է դառնում, որ Աստված գոյություն չունի:

Ռուբենը մի պահ լռեց, ապա ասաց.

— Ես ինձ համար եզրակացրել եմ, որ Աստված գոյություն չունի, որովհետև ես չեմ տեսել նրան: Ես ոչ մի անգամ չեմ տեսել Աստծուն, ոչ էլ որևէ մեկը, որ տեսել է Աստծուն, ասել է, որ նա գոյություն ունի: Ես չեմ լսել Աստծու ձայնը, չեմ զգացել նրա ներկայությունը, չեմ հոտառել նրան, ոչ էլ ինձ համար հնարավոր է համարում, որ ես կարողանամ նրան շոշափել: Ես չեմ կարող ասել, որ Աստված գոյություն ունի, որովհետև ես նրան չեմ զգացել իմ զգայարաններով: Ես չեմ կարող ասել, որ Աստված գոյություն ունի, որովհետև ես նրան չեմ տեսել, լսել, հոտառել, շոշափել կամ զգացել իմ զգայարաններով:

Ռուբենը, ասես ինչ-որ մտածում էր, ինքն իրեն էր խոսում, ապա հանկարծ ուղղվեց դեպի ինձ և ասաց.

— Այդպիսի բան ես ասում դու, որ ինձ համար միշտ եղել ես որպես հոգևոր առաջնորդ: Ես ինձ համար միշտ եղել եմ

ունեցող իրողութիւնները, իր կուսակցական շրջանակին մէջ թէ դուրսը իր հակառակորդներուն իբր յենակէտ ծառայած «ճշմարտութիւնները», ուրեմն ե՛ւ զրպարտութիւնները, ինչպէս նաեւ իր մասին թեր ու դէմ գրուածները՝ տարիներ անընդհատ կրկնուած են, ու հետզհետէ ճոխանալով ալ, ոխի, ֆինանսիստութեան, էնթրիկի, կուսակցական արտակարգ հոսանքներու ընդմէջէն, մինչ իր անտիպ արշիւը՝ բազմաթիւ զանազան վկայութիւններ կը պարունակէր, բոլորովին անծանօթ իրողութեանց մասին:

Քննական հետազօտութիւնը, անշուշտ երկար աշխատանք ու յարատեւ կամք պահանջեց ինձմէ. բայց գործը կ'արժէր: Այս աշխատանքը տարի առանց նախապաշարեալ տրամադրութեան, կը յուսամ ե՛ւ բոլորովին անկողմնակալ կերպով, ճշմարտութիւնն ու Արդարութիւնը իբր նպատակակէտ ըրած, ելդած: Մանաւանդ Արփիարեանին մեծագրութիւնը՝ այդ կը պարտադրէ անհրաժեշտօրէն մէկէ աւելի հիմնական նկատումներով:

Բայց հաւատումներս կատարելու ատեն, ու այս նպատակով՝ պիտի չթերանամ ալ փաստերու, վկայութիւններու դիմելու, որ խօսին՝ մա՛նաւանդ անոնք:

Ջեռֆիս տակ գտնուող Արփիարեանին անտիպ արշիւը, անհերքելի կերպով ու շատ օգտակար եղաւ. իր տուեալները՝ Արփիարեանի պարագային ինչպէս նաեւ կարգ մը ազգային դէպքերուն եւ դէմքերուն վրայ՝ արմատական նոր լոյսեր կը սփռեն, ու երեսուն կը հանեն նոր իրողութիւններ ալ: Եթէ այս արշիւը չգտնուէր, գուցէ տատամսէի իր մեծագրութիւնը գրելու:

Հա՛րկ է ուրեմն ծանօթանալ այս արշիւին հետ:

Ճիշդը, վաղուց կ'ուզէի՝ «Գրիգոր Զօհրապ» հատորը լոյս հանել յետոյ, Արփիարեանի կեանքն ու գործն ալ ուսումնասիրել, մենագրութեան մը համար: Բայց ասիկա կարելի չէր Աղեքսանդրիոյ մէջ՝ աղբիւրներու չգոյութեան պատճառով: Մինչ Արփիարեանին անտիպ նամակները եւ այլ հաւանական անտիպներն ալ ուսումնասիրելու համար, Սփիւռճահայութեան հետ Մշակութային կապի կոմիտէն զիս երեւան հրաւիրեց, նուազագոյն երկու ամսուայ համար: Միտքը ունեցայ հոն չգացած ուսումնասիրել գոնէ ինչ որ կարելի պիտի ըլլար հոս գտնել. ու այն ատեն, դիմեցի Գահիրէի Թորգոմեան Մատենադարանը. այդ շրջանին, գրադարանապետը ողբացեալ Գրիգոր Պասմաճեանն էր. անճամբ չէի ճանչնար զինքը, ու չճանչցայ դժբախտաբար ետքն ալ, բայց կատարեալ բարեացակամութեամբ հայթայթեց ինծի՝ իր վարած Մատենադարանին մէջ գտնուող այն հրատարակութիւնները որ կը վերաբերին Արփիարեանին: Թղթակցութիւն մըն ալ ունեցայ հետս: Եւ այս բոլորը՝ հակառակ իր ծանր հիւանդութեան:

Բայց այս գրասէր մարդը շատ աւելին ալ ըրաւ այս մենագրութեանս համար. իր մահէն քանի մը օր առաջ կը հաղորդէ «Արեւ»ին պատասխանատու

խմբագիր Աւետիս Եափուճեանին, որ Գահիրէի Առաջնորդարանին ճկուղներուն մէջ գտեր է խաւաբարտէ չորս մեծկակ տուփ՝ Արփիար Արփիարեանի վերաբերող ձեռագիր զանազան թուղթերով լեցուն, եւ ամէն մէկ տուփին վրայ իր անունը արձանագրուած:

Այս լուրը՝ Աւետիս Եափուճեան ինծի հաղորդեց իսկոյն, երբ Անգլիա կը գտնուէի այդ պահուն: Եգիպտոս վերադարձիս, առաջին մտահոգութիւնս եղաւ անշուշտ Արփիարեանին այդ «խաւաբարտէ չորս մեծկակ տուփերը» ստանալ:

Նախ շատ փոքր ծրար մը յանձնուեցաւ ինծի որպէս «Արփիարեանի արշիւ», եւ որ շատ փիչ բան կը պարունակէր, ու ան ալ գրեթէ անկարեւոր: Աւետիս Եափուճեան՝ մինչ այդ երեւան գացած էր: Իրեն գրեցի իսկոյն այս պարագան. ինքն էր վկան՝ որուն Գրիգոր Պասմաճեան հաղորդած էր Արփիարեանի արշիւին գիւտը, ինծի փոխանցելու համար: Եափուճեան՝ իր պատասխանին մէջ պնդեց իր ստացած վկայութեան վրայ, աւելցնելով ալ թէ Պասմաճեանին պարկեշտութեան վրայ վստահելու է: Այն ատեն, դիմումներս առաջ տարի, իմ կարգիս, եւ ի վերջոյ ստացայ բայց ոչ թէ «խաւաբարտէ չորս մեծկակ տուփ», այլ վեց միջակ ծրար, նոր ծալլուած, որոնց մէջ կային Արփիարեանին եկած նամականեր, իր կողմէ ղրկուած կարգ մը նամականերուն սեւագրութիւնները, ինչպէս նաեւ տեղեկագիրներու սեւագրութիւններն ալ: Թիւով երեք հազարէ աւելի կրնան ըլլալ այս բոլորը. ամէն մէկը՝ երկտող գրութիւններէ մինչեւ մօտ չիսուն էջ ձեռագիր լեցնող *տօքիւմաներ*:

Ուրախ էի անոր համար մանաւանդ որ շահեկան նորութիւններ գոյութիւն ունին անոնց մէջ: Ոմանք՝ իրենց շրջանին կարգ մը ազգային իրողութիւնները ու դիրքերը հիմնովին կը շրջեն: Պատճառ մը եւս՝ Արփիարեանին մենագրութիւնը պատրաստելու:

Այսուհանդերձ, Արփիարեանը լիովին հասկնալու եւ գնահատելու համար՝ անհրաժեշտ է, անկասկած, իր գործին, կեանքին ու գրականութեան միանգամայն ուսումնասիրութեանն ալ դիմել. այս բնագաւառներուն մէջն ես հարազատօրէն կայ Արփիարեանը: Իր արշիւը ասոր ճոխացումը պիտի ըլլայ, գուցէ ե՛ւ ամբողջացումը. նոր վաւերականութիւն կը բերէ, շատ մը բոլորովին անծանօթ մնացած իրողութեանց յայտնութիւններէն բացի:

Այս մենագրութիւնը պատրաստելու որոշումիս մէջ, կա՛յ նաեւ ու մանաւանդ Արփիարեանին պարագային արդարութիւն, վճռական արդարութիւն մը մատուցանելու մտադրութիւնս: Երբեք աւելորդ չեմ նկատեր ասիկա կրկնելը. այսօր անգամ, իրար հանդէպ արդարասիրութեան զգացումը դեռ հայկական բարքերուն մէջ բաւական տեղ չէ գտած:

Ո՛չ թէ Արփիարեանին շրջանին միայն, այլ մեր ժամանակներուն խնդ, կանխահաս առաքինութիւն մը, կորովի վտանգաւոր արարք մը պիտի նշանակէր՝ շա՛տ անգամ, արդարութիւնը պաշտպանելը: Արփիարեանին անհատա-

կանութիւնը ու մանաւանդ իր գրիչին յանդգնութիւնները՝ պիտի խրտչեցնէին: Պատճառը փնտռելու է իր նկարագիրին ու մտաւորականի բարձրութեան հանդէպ զգացուած պզտիկութիւններէն, տկարութիւններէն, ստորակայութենէն ծնած բարդոյթի մըն ալ մէջը: Տաղանդաւորները են որ մօտեցան Արփիարեանին, օգտուեցան իրմէ՝ սնանելու եւ մեծնալու համար: Եւ աւելի ետքերն ալ, դեռ:

Ի՛ր աշխարհին, իր մտածումներուն ու զգացումներուն, եւ իր գրական աշխարհին մէջ մտնելու է գինքը հասկնալու եւ սիրելու, իրմէ հմայուելու, մկրտուելու համար:

Մ՛ասնաւորապէս իր առաջին մասին մէջ՝ այս մենագրութիւնը գլխաւոր նպատակ մը պիտի ունենար, ուրեմն·— Արփիարեանին անմեղութիւնը փաստել՝ իրեն դէմ յարուցուած բոլոր զրպարտութիւններէն: Յետոյ՝ կարգ մը էական ճշմարտութիւններ ալ երեւան հանել:

Մինչ իր գրականութեան կը յատկացնեմ հաւասար բաժին մըն ալ, ուսումնասիրութեան ո՛չ մտահոգութիւնով:

Արփիարեանին իրա՛ւ մեծութիւններէն մին՝ էր այն իրողութիւնը, որ շատ անգամ ան ուզած է արհամարհել իրեն դէմ սարքուած ելոյթները, երբեմն գոհանալով կարճ հերքումի մը՝ ատեն ատեն ալ ոչ առանց հեգնանքի՝ արտայայտութիւններովը:

Այս պարագան՝ իր նկարագիրին մաս կը կազմէր, ինչպէս կը վկայեն ալ անոնք որ գինքը մօտէն ճանչցած են ու իր մտերիմները եղած: Հաւանաբար իրողութիւնը կու գայ ճաեւ այն ներքին մէկ հաւատքէն՝ զոր իրեն պէս հսկայ մը միայն կրնայ ունենալ իր ներսիդին, իր անձնական արժէքին եւ ոյժին, ինչպէս նաեւ իր անկեղծ զգացումներուն վրայ:

Իրականութեան մէջ, Արփիարեանին զգացումները անզսպելիօրէն ներուժ եղած են·— իր բացարձակ անօթութիւնը, ծակած կօշիկները, իր քըշնամիներն ու մահուան ստոյգ սպառնալիքները՝ չկրցան գինքը կեցնել իր կոչումին հետեւելէ:

Բայց իր շրջանին հայերը, եւ մենք՝ ետքը, ի՛նչ ըրինք մենք, իրեն մօտենալու, գինքը լիովին հասկնալու, ու իրեն կատարեալ արդարութիւնը տալու համար:

Ի՛նչ ըրինք, այո՛:

Իր կենդանութեանը, իր մահէն ետքն ալ:

Բացի անշուշտ կարգ մը սրտագին խօսքերէ, գրութիւններէ· բացի մանաւանդ շատ խօսելէ:

Եւ բարեբախտաբար բացի մէկ երկու վեհանձն բացառութիւններէ ալ, որոնք վայել ու շնորհակալ արիութեամբ մը դատապարտեցին Արփիարեանին դէմ մղուած զրպարտութիւնները եւ պաշտպանեցին իր անմեղութիւնը:

Հայութիւնը՝ ճիշդը, իր գրեթէ բոլոր կազմակերպութիւններովն ալ,

վրդովուած, իրար անցած էր, եւ փափաքող ալ՝ ճշմարտութիւնը երեւան հանելու: Բայց դրական աշխատանք, դրական արդիւնք չկրցաւ ունենալ:

Գահիրէ, ոճրագործին դատավարութեանը մէջ, հայ հաւաքականութիւնը ի վիճակի անգամ չեղաւ, կամ չմտածեց իսկ իբր partie civile ներկայանալ, կամ Արփիարեանին եղբօր որդին՝ Փիլիկը մտցնել դատավարութեան կողքին ո՛չ այս իրաւական հանգամանքովը, ամբաստանութեան կողմը ըլլալու, դատին մօտէն հետեւելու, Ոճրադատ Ատեանին մէջ խօսելու, ու մանաւանդ թղթածրարին ներքին ծալքերուն տեղեկանալու համար: Եւ ասիկա կարելի էր փաստաբա՛ն մը միայն կարգելով: Ամէն պարագայի տակ, շատ մը ճշմարտութիւններ երեւան կրնային գալ: Շատ օգտակար առիթ մը կորսուած է այսպէս:

Անոնք որ Արփիարեանին անմեղութիւնը լրջօրէն պաշտպանեցին, անշուշտ նկատի պիտի ունենան իրենց կարգին, այս մենագրութեան մէջ, ոչ առանց մասնաւոր երախտագիտութեան: Ուրախ եմ որ անոնց մէջ կը գտնուին նաեւ նոյնիսկ իրեն հակառակորդ կողմէն ալ ցայտուն դէմքեր:

Արփիարեանի պարագային մէջ, ու իր պարագային համար, ի հարկէ չի՛ բաւեր միայն իր գրականութիւնը սիրելը:

Չի՛ բաւեր նոյնիսկ իրեն դէմ յամառօրէն, յետին նպատակով կրկնուած զրպարտութիւններուն շինծու ըլլալը յայտարարելն անգամ. պէ՛տք է ունենալ ճշմարտութեան, արդարութեան սէրը՝ իրեն ու իր գործին հանդէպ, ու այս սէրը հիմնական իմաստով վկայելու կա՛մքը:

Բայց այս կամքը՝ շատ անգամ պակսած է մեզմէ· շատ չենք սիրեր ճշմարտութիւնը: Մեր նախապաշարումները, կանխակալ տրամադրութիւնները, հաւատքները՝ արգելք եղած են այս մասին· անոնք շա՛տ աւելի արմատական ու տիրական են: Մի՛ վշտանաք:

Արփիարեանին արշիւը՝ այն որ ճնունդեանս տակն է, արդէն ցայց կու տայ, անգամ մը եւս, ու վստահաբար ալ աւելի եւս, այն իրողութիւնը՝ որուն անընդհատ զոհը եղաւ ան: Եւ անշուշտ այսքանն իսկ, միա՛յն այսքանը պիտի արժէր Արփիարեանին մենագրութիւնը պատրաստելու համար: Ինչքան ալ իր շրջանին ե՛ւս վերաբերի այս մենագրութիւնը: Որովհետեւ, Արփիարեան շատ լեցուն կեանք մը ունեցաւ, ճանչցաւ մեր ժողովուրդին բոլոր խաւերը, ականատես եղաւ՝ յաճախ, բարեկամութեան եւ թշնամութեանց, միանգամայն տեսաւ թէ ինչպէս եւ ինչո՛ւ մարդիկ, նոյնիսկ անոնցմէ որ իրենց արիւնը կրնան զոհել ազգին համար, բայց կրնան ե՛ւ մէկէն ուրանալ ու ոտնակոխ ընել ամէ՛ն սկզբունք, ամէն սրբութիւն, ինչպէս նաեւ անձնական, կամ հատուածական նկատումները ազգային շահերէն վեր դասել: Ո՛չ ոք իրեն չափ մօտէն ճանչցաւ իր մարքին վրայ, թէ ո՛րքան շուտով ճշմարտութիւն մը կրնայ կորսուիլ կամ շրջիլ՝ անմիջապէս որ նախանձը, ֆէնը, փառասիրութիւնը, անձնական ռեւէ շահ մը՝ երեւան կու գան, մէկը կամ միւսը նոյնիսկ:

Եւ ո՛չ մէկ հայ գրող չտառապեցաւ ալ իրեն չափ, իր զգացումներուն, սկզբունքներուն, միտքին մէջ, ու իր մարմինին վրայ:

Առ ես ուզած իր շրջանին հայկական պատմութիւնը ամբողջովին գոյութիւն ունի, ուրեմն, Արփիարեանի կեանքին ու գործին մէջ: Այս մասին իր անտիպ արշիւը՝ որ վերջերս միայն գտնուեցաւ, ինչպէս տեսանք էիչ վերը, կարեւոր, հիմնական նոր վկայութիւններ կը բերէ:

Որուն երկրորդ մասը՝ գրական է միայն, ինչպէս այս ալ տեսանք վերը:

Եւ այս առնչութեամբ հուս պիտի ուզէի ըսել իսկոյն, թէ Արփիարեանի արշիւը կարգ մը նոր վկայութիւններ կը բերէ իր գեղեցիկ գրականութեան մասին ալ: Եւ որոնց վրայ կ'ուզեմ, անշուշտ, տեսակէտներս, մեկնաբանութիւնները: Առանց թերանալու ալ՝ հեղինակին ու իր գործերուն մասին գաղափարները, դատումները յիշատակելու մէջ:

Այսօր, անշուշտ, Արփիարեանի գործէն ամէնէն ուշի գրական մասն է որ կ'ապրի, ուշի արժէք ստացած է, ու ունի: Մեր մէջ, ան ոչ թէ միայն առաջինը եղաւ իրապաշտ շարժումը ստեղծողը, գլխաւոր աշխատողը մեր աշխարհաբարին վերջնական յաղթանակին, այլ ու սերունդ մը պատրաստեց, այլ ե՛ւ մեր գրականութեան տուաւ գեղարուեստական անկորնչելի թերթեր:

Թէ սակայն, այսուհանդերձ, կ'ուզեմ մասնաւոր կարեւորութեամբ ծանրանալ իր կեանքին ե՛ւ ապրումին ե՛ւ ընկարագիրին վրայ՝ իր պաշտպանութիւնը կատարելու ատենս, այս միտումին մէջ կայ նաեւ գրական ու բընաղատական այն տեսակէտս, թէ հեղինակի մը գրականութիւնը, գրական գործերը նիշդ ու հիմնական կերպով հասկնալու համար, հա՛րկ է ճանչնալ, ուսումնասիրել իր կեանքն ալ,— այս կեանքը վերցնելով իր ամբողջական երեսներովը:

Որովհետեւ, ամէն ստեղծագործ հեղինակ, նոյնիսկ ամէն հրապարակագիր, անպայման բան մը կը դնէ իր անձէն, իր կրած ազդեցութիւններէն՝ իր արտայայտութիւններէն, երկերուն մէջ: Գրողներուն, մանաւանդ վաւերական գրողներուն ներսը կա՛յ եւ ոյժ մը՝ որ միշտ ալ էիչ թէ շատ կը դերսեւորէ իր տէրը: Երեւոյթը տեղի ունեցած է շատ մը գրողներու հետ: կամ՝ երեւան եկած է ան հետազօտութեան մը շնորհիւը, երբ սակայն արդի փաստեր գոյութիւն ունեցած են այս մասին:

Մասնաւորապէս Արփիարեանի գեղեցիկ գրականութիւնը վկայութիւն մըն է, ու ասով՝ աւելի քանկագին ալ:

Կրնամ ըսել թէ առաւել եւս կառչած եմ՝ Արփիարեանի մեծագրութիւնը պատրաստելու ատեն, այն սկզբունքին որ հաւաստելու չէ ո՛չ մէկ իրողութեան ճշդութեանը մասին, բանի գիս չեն կրցած այդ համոզումին բերել կատարած բննութիւններս ու մեռիս տակ գտնուող փաստաթուղթերը:

Իրեն վերաբերող պարագաները ստուգելու ատեն, այս սկզբունքս անշեղ պահած եմ առանց բացառութեան, ճիշդ նաեւ ու մանաւանդ անոր համար որ Արփիարեանին բարեկամներուն, աշխատակիցներուն մէջ՝ իրեն հանդէպ փոփոխութիւններ, շրջումներն իսկ շատ ու յաճախակի պատահած են, այլանդակ ընթացքով մը: Մինչ անսասանն ու տոկունը՝ դարձեալ գրեթէ ինքը միայն մնացած է,— հակառակ իր անօրինակ չհաւատութեան, անընդհատ հալածանքներու ու մեկէ աւելի մահափորձերու ալ:

Բայց եւ հակառակ իր անշեղ, իր կարծրօրէն ուղիղ ընթացքին, Արփիարեան միշտ պիտի զարմացնէ ալ:

•

Այս ուսումնասիրութեանս առընթեր հանդիպածիս համաձայն, մէկէ աւելի են գրական ու հրապարակագիր այն ծանօթ դէմքերը, որ բաղձանք յայտնած ըլլան Արփիարեանի բոլոր գործերը՝ բոլոր սեռերու, մեծ ու պզտիկ, առանց բացառութեան, հրատարակուած տեսնելու առանձին հատորներով մը:

Անկասկած անհրաժեշտ գործ մըն է այս, խնդրոյ առարկայ եղող հեղինակը բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրելու, ներկայացնելու, եւ իրմէ օգտուելու համար ալ·— իր միտքին ու գրականութեան բերքերը ցրուած են ամէն տեսակի հայ մամուլին մէջ՝ Պոլսէն մինչեւ Թիֆլիս ու Մոսկուա, Փարիզէն մինչեւ Լոնտոն, Պուլկարիա, Ամերիկաները, վենետիկէն մինչեւ Գահիրէ:

•

Շուրջ վեց տարիէ ի վեր է որ կ'ուսումնասիրեմ Արփիարեանին կեանքը, գործը, գրականութիւնը,— եւ գինքը: Ամէն մէկ հանգրուանին, հանդիպած եմ, իր մէջ, արտակարգ մարդու մը՝ իբր բրոնիկագիր, հրապարակախօս, իբր կուսակցական, բննադատ, գրագէտ, իբր նկարագիր, ժողովրդասէր: Արտակարգ է նոյնիսկ իր չհաւատութիւնը: Բայց ոչ–հակասական, ի հեռուկս այն բոլոր յաճախակի կերպով կրկնուած հաւաստումներուն՝ թէ Արփիարեան հակասութեանց մարդը եղած ըլլայ:

Այսօրհանդերձ, անկարելի կը գտնեմ գինքը սպառիչ սահմանումներով ներկայացնելը, ծանօթացնելը· արտակարգ էր:

Թղթածրարը՝ զոր կազմեցի իր մասին բազմաթիւ վկայութիւններու այլ մանաւանդ վերջերս միայն գտնուած իր անտիպ արշիւովը, թոյլ տուաւ ինծի մի անգամ ընդ միշտ հերթելու իրեն դէմ եղած բո՛լոր զրպարտութիւնները, ե՛ւ հետեւաբար ալ վերջնական կերպով հաստատելու իր անմեղութիւնը: Ինչպէս դարձեալ այս թղթածրարը ինծի կարելիութիւնը տուաւ, որ ի վիճակի ըլլամ աւելի արմատական տուեալներով ներկայացնելու մեկնաբանութիւններս ու տեսակէտներս իր ստեղծագործական, գեղարուեստական

գրականութեան մասին:

Ներկայ ուսումնասիրութեան այլ բաժիններէն մաս կը կազմեն այս երկու գլխաւոր առանցքներուն. զանոնք կը բացադրեն ալ՝ կերպով մը:

•

Խնամքով յիշատակած եմ՝ անշուշտ, բոլոր մէջբերումներուս եւ վկայութեանց աղբիւրները: Բայց փոխանակ այս աղբիւրները էջերուն վարը յիշատակելու, զանոնք ամէնքն ալ անմիջապէս ամէն մէկ մէջբերումներուս եւ վկայութեանց վերջը՝ փակագիծերու մէջ. այս կերպը նախընտրեցի, որպէսզի ընթերցողին ուշադրութիւնը չցրուի, ամէն անգամին վար նայելով աղբիւրին յիշատակութիւնը կարդալու համար:

•

Ինչպէս ընթերցողը պիտի հաստատէ, վկայութեանց եւ ի մասնաւորի *տխալ*ներու առնչութեամբ կատարած մէջբերումներս՝ կը պարունակեն կարգ մը օտար բառեր եւ արտայայտութիւններ, որոնց մեծ մասը տառնկերէն են. զանոնք հասկնալի ընելու մտահոգութեամբ Բ. հատորին վերջաւորութեան անոնց թարգմանութիւնը եւ երբեմն բացատրութիւնը կու տամ:

Օգտագործուած աղբիւրներուն բոլորին յիշատակումն ալ Բ. հատորին վերջաւորութեանը ձգուած է:

•

կը խնդրեմ ընթերցողներէս նկատի ունենալ, որ բոլոր մէջբերումներուս համար՝ ըլլան անոնք արդէն լոյս տեսած, կամ անտիպ, կամ նամակներէ առնուած, միշտ պահած եմ անոնց ուղղագրութիւնը, լեզուական ձեւը, շարադրութեան ու բերականական կերպերը, կէտադրութիւնը՝ ճիշդ այնպէս ինչպէս որ են իրենց բնագիրին մէջ: Եւ երբեք չեմ ուզած ո՛չ մէկ ատեն զանոնք սրբագրել, երբ նոյնիսկ կը տեսնէի երբեմն թերին, սխալը:

•

Այս յառաջաբանը չվերջացուցած, պարտ ունիմ յայտնելու.—

Ընեմ իսկոյն, թէ խորապէս երախտագէտ եմ Գրիգոր Պասմաճեանին՝ որ Գահիրէի Ազգ. Առաջնորդարանին մէկ նկուղին մէջ գտած է Արփիարեանի անտիպ արշիւը, ինչպէս յիշատակեցի աւելի վերը: Հայ գիրը խորհրդաւոր սիրող մըն էր: Անշուշտ առանց իրեն, պիտի չկրնայի ունենալ Արփիարեանի թանկագին արշիւը. վստահաբա՛ր, ուրիշներ ալ. այս արշիւին գոյութեան մասին, ո՛չ ոք լո՛ւր ուներ նախապէս:

Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին ձեռագիրներու բաժնին վարիչ, գիտաշխատող Գոհար Ազնաւորեան, այս ազնուութեան տիպար եւ անխոնջ գոհարը, ինծի առաջեց Արփիար Արփիարեանի կողմէ Հ. Առաքելեանի, Լէօի, Մալէզեանի ուղղուած անտիպ նամակներուն ամբողջական կերպով արտագրուած պատճէնները, չորս լեցուն տետրակով: Մե՛ղմ, ի՛նչքան գոհ պիտի ըլլար եթէ տեսնէր այս հատորին հրատարակութիւնը:

Խորին շնորհակալութիւններ կը յայտնեմ նաեւ ազնիւ բարեկամիս՝ Տոկտ. Աւետիս Եափուճեանին,— «Արեւ» օրաթերթին կարկառուն, պատասխանատու խմբագիրը, եւ հայ ազգային–քաղաքական պատմագրութեան բեղուն հետազօտը,— որուն գիտակցութեան եւ խորհուրդին շնորհիւր հնարաւոր եղաւ՝ արդարեւ, ձեռք ձգել Արփիարեանի արշիւը, երբ ան գտնուած էր արդէն:

Հաճոյքը ունիմ անկեղծ շնորհակալութիւններս յայտնելու նաեւ հայ գիրն ու մշակոյթը անհատնօրէն սիրող, հրապարակագիր, բարեկամիս՝ Մկրտիչ Անդրանիկին. իր անվրդով, պարկեշտ, անշահախնդիր նկատումները՝ այս մենագրութեան բնոյթին եւ աշխատանքներուն հանդէպ, գրաւական մըն էին:

Պիտի չմոռնամ նաեւ Հայկ Պարթկեանը.— ինքնաբերաբար, ամէն անգամ որ վկայութիւն մը, արտայայտութիւն մը, գրութիւն մը, ո՛եւէ բան մը կը նկատէր, գտնէր Արփիարեանի մասին, չէր թերանար զանոնք ինծի ընդփոյթ հաղորդելու: Անկեղծօրէն իրեն կը յայտնեմ, դարձեալ, զգացուած շնորհակալութիւններս:

Անշուշտ, անշուշտ դեռ մասնաւոր կերպով երախտապարտ եմ Հ.Բ.Ը. Միութեան Փարիզի «Նուպարեան» Մատենադարանին անխոնջ ու բարեացակամ գրադարանապետ Արտաշէս Գարտաշեանին, որ ինծի սիրայօժար հայթայթեց լուսատիպ պատճէնները ոչ թէ միայն իմ կողմէս ցոյց տրուած հրատարակութեանց, այլ նաեւ այն բոլորին, կարճ կամ երկար, որ հոս ու հոն լոյս տեսած են, եւ առ հասարակ մոռցուած ալ: Այս աղբիւրները, գրութիւնները փնտռելու, գտնելու գործին մէջ, Պ. Արտաշէս Գարտաշեան իսկական աշխատակից մը եղաւ ինծի այս առնչութեամբ: Արփիար Արփիարեանի կեանքին ու գործին շուրջ լոյս տեսած աղբիւրներու վերաբերեալ, կրնամ ըսել թէ ի վիճակի եղայ ամէնէն ճոխ թղթածրարը կազմելու, մանաւանդ իր անտիպ արշիւին հետ: Անխոնջ հանոյքով սրտագին շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ Արտաշէս Գարտաշեանին, իր այս թանկագին ծառայութիւններուն համար:

Ընդփոյթ կը փափաքիմ յիշատակել հոս, նաեւ եգիպտահայոց Առաջնորդ Գեր. Զաւէն Արքեպիսկոպոս Զինչինեանին յոյժ գնահատելի զգացումը հանդէպ ներկայ մենագրութեան, նախ՝ աղբիւրներ հայթայթելու յատկապէս Գահիրէի Առաջնորդարանին Մատենադարանէն, եւ յետոյ՝ դարձեալ այս բնագաւառին մէջ, իր օրինակելի, բարեկամական տրամադրութիւնը օգտակար ըլլալու: Յատկապէս պիտի խնդրէի, որ բարեհաճէր ընդունիլ՝ այս առ

ՀԱՅԿԱԶՆՈՒՀԻ ՍՈՒՐԵՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ՀԱՐԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ "GARNIG AND VAHAN MARTIROSIAN" MATENADARAN (LIBRARY)

թիւ, անկեղծ ու խորին շնորհակալութիւններս:

Ու երբեմ պիտի չուզեի մոռնալ՝ այս մենագրութեան ցառաջաբանը վերջացնելու ատեն, թէ վերոյիշեալ սիրայօժար ծառայութիւնները,— ինչպէս եաեւ այլ շատ շատերունը,— ցոյց կու տան, անգամ մը եւս, առ նուազն այն գիտակից շահագրգռութիւնը որ կայ՝ Արփիար Արփիարեանին դէմքը, կեանքը, գործունէութիւնը, գրականութիւնը որոշ կերպով գիտնալու՝ իրենց նշմարտութեանը մէջ:

Ազեքսանդրիա, 1978

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ

Ի.—

ԻՐ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆԸ

Արփիար Արփիարեան ծնած է 21 Դեկտեմբեր 1851–ին, երբ իր հայրը՝ փելփաչոս, եւ իր մայրը՝ Թէնաուփ հանըմ, Ակնի իրենց Ապուչեխ պիւղէն Պոլիս կը գաղթէին, ծովու ճամբով։

Իր մասին դրողներէն ոմանք կը հաւաստեն, թէ ան ծնած ըլլայ Նաւուն վրայ, մինչ ուրիշներ յալ՝ թէ Արփիար ծնած է Սամսոն նաւահանգիստը իջնելէ յետոյ, մօրը երկունքին պատճառովը։ Մէկ կամ միւս պարագան՝ չէ ճշդուած։

Եւ ամիա մը Սամսոն մնալէ յետոյ՝ նախնական սեպուող խնամքը կրնալ տալու համար նորածին մանուկին, վերատին ճամբայ կ'ելլեն դէպի Պոլիս։

●

Ինքը՝ Արփիար Արփիարեան տուած է 21 Դեկտ. 1851–ը իբր իր ծննդեան թուականը, իր կողմէ գրուած 17 Հոկտ. 1904 թուակիր նամակով մը՝ ուղղուած Համբարձում Առաքելեանին, եւ այս վերջինին մանուկին խնդրանքին վրայ, իր «Հանրագիտական Բառարան»ին համար,— ինչպէս կը հաւաստէ Գառնիկ Ստեփանեան՝ իր «Արփիար Արփիարեան» մենագրութեան մէջ, առաջին անգամ ըլլալով՝ ինքը (Երեւան, 1955, էջ՝ 34)։

Արփիարեանին այս նամակը՝ որ առաքուած է Նափոլիէն, կը պահուի Երեւանի Ակադեմիային Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանը (Հ. Առաքելեան Ֆոնդ, թ. 407), եւ որուն մէկ հաւաստարիմ եւ ամբողջական պատճէնը աղնուութիւնը ունեցաւ ինծի հայթայթելու ձեռագիրներու գաժնին վարիչ Գոհար Աղնաւորեան, այլ պատճէններու կարգին։

Հա՛րկ էր Արփիարեանի ծննդեան թուականը անյապաղ ճշդել. այս մասին, յաճախ մեծ սխալներ կատարուած են։ Գահիրէ, իր մտերիմ բարեկամներուն ջանքերովը իրագործուած Ճուչարճանին վրան անգամ 1852–ը տուած են իբր իր ծննդեան տարին։ Այլ առիթներով, շատ աւելի տարբեր թուա–

կաննեը արճանապրուած են:

•

Պոլիս հասած՝ Արփիարեան ընտանիքը բնակութիւն կը հաստատէ Օրթաղիւղ, որ «հայ ազնուականութեան եւ մտաւորականութեան մէկ ոստանը եղած էր, եւ ուր կը բնակէին նաեւ չատ մը ամիրայական ընտանիքներ»:

Յայտնի չէ թէ ինչո՛ւ փիլիպպոս Արփիարեան Պոլիս պաղթել որոշած է, երբ մանաւանդ իր կինը յղի ալ էր ծննդաբերութեան անմին հասած: Արձենք գիտեր նաեւ թէ ինչ դործով զբաղուած է իր հայրը: Ըսուեցաւ միայն թէ հետը Պոլիս բերած սուակովը ապրուեր են բարեկեցիկ կերպով: Հայր Արփիարեանի առնչութեամբ՝ ասկէ աւելին տեղեակ չենք:

Իսկ Թէնեուէֆ հանըմ՝ եղած է բոլոր հայ մայրիկներուն պէս բարի ու զաւակասէր, ինչպէս կը վկայեն մանաւանդ իր զաւակներուն նամակները. բայց կը խորհիմ թէ ան բոլորովին կ'անպիտանար գրել-կարդալը՝ դարձեալ այս նամակներէն ենթադրելով: Որովհետեւ, ինչքան ալ անոնք Արփիարին ուղղուած ըլլան՝ Թէնեուէֆ հանըմին կողմէ ու իր անունովն ալ տորդագրուած, այսուհանդերձ յայտնօրէն կ'երեւայ որ այդ բոլոր նամակները՝ անխիտիր, գրուած են ուրիշներու կողմէ.— չատերը՝ իր կրտսեր մանչ Տիգրանին ձեռքով, իսկ այս վերջինին եգիպտոս գտնուած ատենը՝ իր երկրորդ մանչ Ալեքսանին գրութեամբը, կամ նոյնիսկ զանազան բարեկամներէն:

Իբր անդրանիկ զաւակ՝ Արփիար կը ստանայ մկրտութեան, իր մեծ հօրը անունը, որ կը կոչուէր Ամիրայ Արփիար:

Պատմական աղբիւրները կը վկայեն, թէ «կարմիր ժամուց»ին, «Ոսկի Ապրջան»ին եւ «Մինչեւ ե՞րբ»ին հեղինակը ամիրաներու սերունդէ էր:

Հետզհետէ, Թ. գարուն սկիզբները, Արփիարեան ամիրաներու տոհմը կը քայքայուի: Բայց դեռ տակաւին գարուն մինչեւ վերջերը՝ պիտի չմոռցուի ան Ակնի չրջաններուն մէջ: Աղտարեւ, Գ. Սրուանձտեանց կը հաւաստէ իր «Թորոս Աղբար» գործին մէջ, թէ այդ կողմերը չկայ մէկը որ չգիտնայ Արփիարենց անունը, թէ անոնք ճոխ են «օրհնութեան եւ բարութեան յիշատակներ, ունին եւ սակայն պիրենք անիծողներ»: Ու հեղինակը կը յարէ եւ.— «իրենց տունն յաճուչեմ խիստ ընդարձակ եւ հոյակապ, այժմ բոլորովին տեղն անյայտ, հրկէզ եղած, այլ ցարդ խոկ մոխիրներուն մէջէն կը գտնուին գնով նկուքերը: Ոսկին եւ արծաթ, մարգարէտն ու ագամանդ, պերճանք ու զարդ, ծառայք եւ երիվարք համրանքով չէն եղած» (Գ. Մահիկանեան, էջ՝ 33–34):

Բայց Արփիար Արփիարեան՝ իր այս ժառանգական ու ընտանեկան հանդամանքներուն առնչութեամբ, երբեք, ո՛չ մէկ առթիւ չէ արտայայտուած: Ո՛չ ոք՝ իր մասին գրողներէն ալ:

Արփիարեան կը սկսի յաճախել Օրթաղիւղի Թարգմանչաց դպրոցը 1858–ին, ուրեմն եօթը տարեկանին, եւ հոն կ'աշակերտէ մինչեւ 1865, դուցէ եւ գայն կ'աւարտէ. իր պատմութիւնը՝ յիշատակութիւն չունի այս մասին;

Ետքը՝ 1867–ին կ'երթայ Վենետիկ, Մուրատ–Ռափայէլեան վարժարանը: Իր արտակարգ ուշիմութեան, ընդունակութեան չնորհիւ՝ հոն կը դրաւէ իր դասատուներուն եւ մանաւորապէս Հ. Ալիշանին համակրութիւնը: Իր յիշատակներուն մէջ, Արփիարեան յաճախ պիտի արտայայտուի թէ ի՛նչքան տպաւորուած է այդ լայնածաւալ հմտութեան տէր Մխիթարեան գրող, բանաստեղծ դասատուէն, թէ ի՛նչքան յարգանք ունի իրեն հանդէպ եւ իր յոբելեանին հանդիսութեանց՝ 1890–ին, ներկայ պիտի ըլլայ իբր պատուիրակ «Արեւելքի» խմբագրութեան:

Վենետիկի մէջ, կը ծանօթանայ նաեւ ֆրանսական եւ իտալական դրականութեանց:

Մուրատ–Ռափայէլեանը աւարտելէ յետոյ, 1870–ի աշնան, Վենետիկէն Պոլիս մեկնելու առեն՝ Արփիարեան կը խոստանայ տարի մը ետքը՝ վերադառնալ՝ վարդապետ ձեռնադրուելու համար. կ'լսուի նաեւ թէ այս խոստումը ան տուած ըլլայ Հայր Ալիշանին՝ իր ձեռքը համբուրելու առթիւ, հրաժեշտի պահուն: Բայց եւ վերջը կ'որոչէ Պոլիս մնալ: Մանաւանդ որ իր հօրը մահուան պատճառով՝ պէտք էր աշխատիլ, ընտանիքին ապրուստը հոգալու համար.— ունէր մայր մը եւ երկու կրտսեր եղբայրներ, առանց ոեւէ եկամուտի:

Կը մտնէ Պատրիարքարան երեսփոխանական ժողովին օգնական քարտուղարի պաշտօնով. 1870–ի տարին է: Բայց կարճ առեն միայն հոն աշխատելէ ետքը՝ կը հրաժարի. իրեն կը յաջորդէ իր Ալեքսան եղբայրը, քիչ յետոյ Տիգրանն եւս հոն գործի կը սկսի, երկուքն ալ իբր քարտուղար:

Արփիարեան՝ Պատրիարքարանի իր պաշտօնը ձգելէն ետքը՝ կը տանձնէ, 1872–ի Ծնունդին երկրորդ օրը, հաշուակալի գործը, Օրթաղիւղի մէջ Յաչիկ Թօփհանէլեան անուն հարուստ տեղանաւորի մը քովը:

Արփիարեան պրած է Թօփհանէլեանի, ինչպէս նաեւ անոր քովը կատարած իր աշխատութեանը մասին: Նկարագրելէ յետոյ իր առաջին օրուայ մուտքը այս նոր գործին մէջ ան կը յարէ. «Ծնունդին երկրորդ օրէն գործի սկսայ. առտուները կանուխ կու գայի մինչեւ գիշերուան 2–3–ը կ'աշխատէի, եւ յետոյ տետրակները միասին առած, գիշերը տունը կ'աշխատէի. 3–4 ամիս գիշերները միայն 4–5 ժամ կը քնանայի. կիրակի օրուան հանգիստն անծանօթ էր ինծի, բայց ամէն դժուարութեանց յաղթած էի» («Հայրենիք», 1892, Թիւ 477):

Յաչիկ Թօփհանէլեան տեղանաւորը՝ չատ պոհ է իրմէ, գործերը աւելի արդիւնաբեր դարձած են. Արփիար՝ զարգացած եւ ուշիմ երիտասարդ, պարկեշտ, միշտ հաւատարիմ, ու չանասէր ալ եղած է իր այդ աշխատանքին մէջ:

Բայց ինքը՝ Արփիարեանն ալ, չիտակը, պոհ է Թօփհանէլեանէն: Պարագան՝ իրեն համար բացառիկ պիտի մնայ ասկայն: Աղտարեւ, ամէն առիթագան՝ իրեն համար բացառիկ պիտի մնայ ասկայն: Աղտարեւ, ամէն առիթով ան պիտի հարուածէ առեւտրականներն ու հարուստները: Կը թուի թէ Թօփհանէլեան քարի ու աղնիւ քնութեան տէր մէկը եղած ըլլայ. այս հանդամանքը Արփիարեանին պզացումին աղդած կ'երեւայ:

Այսուհանդերձ, Արփիարեան այլ տեղ կը տեսնէ իր կոչումը:

Պատանի հասակէն, ուսումին եւ հանրութեան ծառայելու «որդը» արդէն կը զգար իր ներսիդին: Իր «Պատմութիւն ԺԹ. դարու հայոց գրականութեան» մէջ կը հաւաստէ, թէ «Հայկական գրականութիւնը ընկերային է»: Այս ակնարկը, հետզհետէ իրական խոստովանութեան մը վճռառը, հանդերձ նակը պիտի ունենայ, մանաւանդ իր ապրումին համար: Միշտ ու ամէն առթիւ, իր մէջ զգալի պիտի ըլլայ ծառայելու միտումը՝ ի սպաս այն հաւաքականութեան, որուն կը պատկանի, ինչ ալ պատահի, ինչ ալ ընէն իրեն դէմ, ա՛նգամ ամէնէն ահաւոր գրպարտութիւնները տեղի ունենան, ու եաքն ալ մահափորձեր — մինչեւ իր վերջին շունչը՝ իր սպանութիւնը:

Պատանի աշակերտ՝ քանի մը դասընկերներու հետ կը կազմէ, 1864–ին, «Թարգմանչաց Վարժարանի Սանուց Ընկերութիւնը», պանդուխտ հայերու մանուկներ դասեր տալու համար, կիրակիները: Այդ օրէն ալ կը սկսի ուրեմն իր ազգային ծառայութիւնը, գործունէութիւնը, երբ հազիւ 13 տարեկան կար:

Թօփհանէլեանին քովը աշխատելու տարիներն ալ, իրմէ ոգեհատուած ըլլալով հանդերձ ալ, Արփիարեան կը սկսի հանրային մտահոգութիւններ ունենալ, իր հաշուակալական ու գրասենեակի աշխատանքէն դուրս:

Անշուշտ Արփիարեան պատրաստ չէր տեսած, բայց կարելիութիւնը ունեցած է մօտէն իմանալու հոն պատահած դէպքերուն մասին, հետեւելու անոնց: Հայրը մխաին բերած էր դիրքեր, հայրենիքէն կը տանար բազմաթիւ նամակներ, մինչ մայրը իրեն կը պատմէր եկուրին սովորութիւններէն, կեանքէն: Արփիարեան մտիկ ըրած է նաեւ Ակնցիները՝ որոնց արցունքները իր վրայ ձգած են առ յաւէտ անջնջելի ազդեցութիւններ, ինչպէս յաճախ գրած է այս մասին:

Այսպէս, իր արիւնը, միջավայրը, իր ստացած դաստիարակութիւնը, իր անդուլ ըղձումներն ու տագնապը՝ զինքը կը մղեն, այլեւս անխուսափելի կերպով, դէպի իր ազգին ծառայելու կրկէսը, հասարակական գործունէութեան, ինչպէս նաեւ գրականութեան, որուն մէջ՝ նախ, տեսած էր ալ նո՛յն նպատակին ծառայելու անչափելի միջոցները: Եւ այս կրկէսէն ան պիտի չհեռանայ՝ մինչեւ իր սպանութիւնը:

Նոյնպէս յառաջդիմական նկատուած քանի մը ընկերներու հետ, Արփիարեան կը հիմնէ 15 Ապրիլ 1876–ին, «Արարատեան» ընկերութիւնը, որ մանաւորապէս հայ դաւառներուն մէջ իր հայրենակիցներուն դաստիարակութեանը սատարելու նպատակը ունի: Մինչ նո՛յն տարուայ աշնան, այս ընկերութիւնը արդէն կը բանայ իր առաջին նախակրթարանը Վանի Ամիւր պիւղին մէջ, եւ որուն կը յաջորդեն ուրիշներ՝ կեմ, Կուռնենց, Խարակոնիս, եւ այլ գիւղեր ալ: Եաքը՝ ան պիտի կոչուի ու ճանչցուի «Մխայեալ Ընկերութիւն» անունով:

Արարատեան Միութեան յաջորդ քայլը պիտի ըլլայ Վանի մէջ երկրորդական կրթարան մը բանալ վարժապետանոցի մը ծրագիրովը, ուսուցիչներ պատրաստելու համար: Արփիարեան շատ մեծ յոյսեր կը տածէ դաստիարակած, դաշափարական հայեր պատրաստելու մասին:

Պոլսոյ մէջ, այլ կազմակերպութիւններ ալ տեղի կ'ունենան, ինչպէս «Ազիական Ընկերութիւն»ը, ինչպէս «Միութիւն Մանկանց»ը, օգնելու համար «Արարատեան»ին: «Ազիական»ը՝ որուն նախագահն էր Գրիգոր Զօհրապ, կը ստանձնէ այդ վարժապետանոցին դասագիրքեր հայթայթելու հոգը, իսկ «Միութիւն Մանկանց»ը՝ գրենական պիտոյքներու մասը: Նպատակաւորութիւնը, օգտակար ըլլալու տրամադրութիւնը, աշխատանքը՝ լայնատարած ու արդիւնաբեր կ'ըլլան: Արփիարեան վան կ'առաքէ այդ առենուան համար յառաջդիմական նկատուած գիրքեր, որոնցմէ ոմանք կը կոչուին իսկ՝ Պոլիս, յետոյ Վան, պահպանողականներու, ինքպէս նաեւ կարգ մը կղերականներու կողմէ, «անկրօնութիւն» տարածող: Եւ հակառակութիւնը՝ իսկական թշնամութիւնը տ՛ինքան կը խստանայ, որ երեք տարիէն վարժարանը կը դոցուի:

Արփիարեան՝ կարգ մը երիտասարդներու աշխատակցութեամբը, կը հիմնէ «Արեւելք» օրաթերթը, 1884–ին, Պոլսոյ մէջ:

Ինք արդէն փայլուն հռչակ մը, հեղինակութիւն մը չահած էր իբր գրող՝ Արեւմտահայոց թէ՛ Ռուսիոյ հայոց մէջ: Կանոնաւոր կերպով աշխատակցած էր «Մշակ»ին, 1878–էն ի վեր:

Բայց «Արեւելք»ին բոլոր աշխատակիցները նոյն գաղափարները, տեսակէտները չէ որ ունէին՝ ազգային, կրթական, ընկերային հարցերու մասին, մինչ համիտեան բռնութիւնը՝ նաեւ մամուլին վրայ ալ անդադար է, ու անողոք: Արփիարեան «Արեւելք»ի խմբագրութենէն կը հեռանայ 1890–ին:

Հայ իրականութեանց վրայ՝ լայնածաւալ ջարդերէն զատ, չարունակական հալածանքներէն ալ զատ, հիւսթափումը ծանր եւ ընդհանուր է, Պերլինի վեհաժողովէն ետքը մանաւանդ. հայկական պատուիրակութիւնը ապարդիւն, յուսահատ վերադարձած էր, ի հեճուկս Սան–Սթեֆանոյի մէջ նախապէս ստացուած բաւական նպաստաւոր առաջին պայմաններուն՝ Թուրքիոյ հայոց վիճակին համար:

Բայց Արփիարեան եռանդ ունի: «Մասիս»ին դիւանապետութեան անցած՝ 1887–ին սկիզբը, կը սկսի աւելի եւս պայքարիլ ամէն տեսակի պարտուղանկութեան դէմ, թէեւ բա՛ոը դոյութիւն չունէր այդ օրերուն: Այս կարճահասակ սակաւապետ, շատ պարզ ու համեստ երեւոյթով մարդը, սուր նայուածքով դեղեցիկ աչքեր ունեցող այս մարդը՝ կ'ընտրէ այն տեսն հրապարակագրական ու գրական միջոցը՝ իր դժուարին պայքարը մղելու համար: Իրեն կը մօտենան Գրիգոր Զօհրապ, Լեւոն Բաշալեան, Տիգրան Կամսարական, Մելքոն Կիւրճեան, եւ դեռ ուրիշներ ալ՝ ինչպէս Երուխան, Երուանդ Օտեան, Արշակ Զօպանեան, Հրանդ Ասատուր,— բոլորն ալ տաղանդաւոր երիտասարդներ, եւ բոլորն ալ շատ բան կը պարտին Արփիարեանին, եւ մեր գրական

պատմութեան բարձրագոյն տեղերը պիտի դրաւէին իր չունչին, իր բարերար ազդեցութեան տակ: Ո՛չ ոք, հայ միտքին համար, հայ պրա՛նութեան ի սպաս, իրեն չափ սերունդ կրցած է հասցնել,

Արփիարեանին ունեցած վարկն ու կատարած ազդեցութիւնը կը հաւաստէ՝ իր կարդին, ի միջի այլ մեծերու, նաեւ Երուանդ Օտեան՝ երբ կ'ըսէ. «Արփիարեան եղած է, իր չրջանին, հանրային կարծիքը վարողը, եւ հեղինակութիւն մը»:

Արդարեւ, Արփիարեանի «Օրուան կեանքը» ընդհանուր վերնագիրը կրող քրոնիկները՝ «Արեւելք»ի մէջ միշտ ալ ուչադրութիւն կը գրաւէին. անոնք կը կազմեն՝ այդ չրջանին պատմութիւնը: «Արեւելք», իր առնին, Պոլսոյ ամէնէն ազդեցիկն էր 1884–էն մինչեւ Արփիարեանին մեկնումը: Իսկ «Հայրենիք»ով, իր ազդեցութիւնը չատ աւելի կը բարձրանայ:

Անչուչտ Արփիարեանին դիրքին, վարկին վրայ բան մը եւս կ'աւելնայ, երբ Բաղէշ քաղաքէն Ազգային ժողովին երեսփոխան կ'ընտրուի:

Որուն պահպանողական տարրը իսկոյն կը սարսափի սակայն.— Արփիարեան հակակառավարական դաղափարներ ունի, իր քննադատութիւնները յեղափոխական չեչտ կը կրեն, մինչ իր եռեւը կը դտնուի հոծ հասարակութիւն մը: Պէ՛տք է, ուրեմն, ամէն գնով արդիլել այս մարդուն՝ Ազգային ժողովին մաս կազմելը: Եւ գործի անցնելով՝ կը դրեն Բաղէշի Գաւառական ժողովին, թէ Արփիար Արփիարեանին ընտրութիւնը բեկանած են, կանոնական կարդ մը պատճառաբանութիւններով. հետեւաբար եւ՝ հարկ է ընտրել ուրիչ մը, իր տեղը:

Բայց այս կամայական քայլը ո՛չ թէ միայն սպասուած արդիւնքը չի տար, այլ ընդհակառակն՝ Բաղէշի Գաւառական ժողովը կը պատասխանէ, թէ քուէներու բացարձակ մեծամասնութեամբ՝ Արփիարեան դարձեա՛լ երեսփոխան ընտրուած է:

Առաջին օրէն խակ, Արփիարեան ազդեցիկ մէկ անդամը կը դառնայ Ազգային ժողովին: Կորուի, որոչ, խիստ են իր խօսքերը՝ հոն: Կը վախնային այլեւս իրմէ, անոնք որ չէի հաչիւներով կը վարէին ազգային դործերը: Նուրեան եւ Արփիարեան՝ զիրար փոխադարձաբար առեցին. Նուրեան Բ. Դրան մարդն էր, կասկածելի նկատուած, մինչ Արփիարեան իր անվերապահ հարուածներովը գայն կը քննադատէր յաճախ բո՛ւռն կերպով, եւ կը պաչտպանէր հայ ժողովուրդին չահերը:

Իժբախտաբար, Պոլսոյ Ազգ. ժողովին արձանագրութիւնները չեն տուած Արփիարեանի խօսքերն ու քննադատութիւնները՝ թէ՛ Բ. Դրան, թէ՛ մանաւանդ Նուրեանին, ինչպէս նաեւ կարգ մը այլ կասկածելի ժողովականներուն դէմ: Մինչ Արփիարեանին քննադատութիւնները հեղնական ալ կ'ըլլային չատ անդամ, եւ ա՛յնքան որ, օր մը, երբ ան այսպէս կը խօսէր Ազգային ժողովին բեմէն, Յ. Գուրգէն կը պադատի իրեն.

— Ի սէր Աստծոյ, Պ. Արփիար, վա՛ր իջէք, վա՛ր իջէք:

Արփիարեան կարեւորութիւն չի տար սակայն, եւ կը չարունակէ իր քննադատութիւնները հետզհետէ աւելի հեղնական ու բուռն միանդամայն: Մինչ Նուրեան այդ պահուն ինքզինքէն ելած՝ կը փորձէ գայն բռնի կերպով ամպիոնէն վար իջեցնել, բայց այն ատեն է որ Արփիարեան իրեն կու տայ չառաչուն ապտակ մը:

Անչուչտ ժողովին ատենապրութիւնները չեն արձանագրեր նման դէպքերը, ո՛չ ալ անոնց պատճառ եղող խօսքերը, բայց, այսուհանդերձ, Բ. Դուռը տեղեակ կ'ըլլար բոլոր անցքերէն: Արփիարեան չատ լաւ գիտէր այդ. միայն թէ դիւանագիտութիւնը տակաւին իր սեռը չէր եղած:

Ինքը՝ Արփիարեան կը խոստովանի, թէ դիւրին չէր իրեն համար, միանաթար վարելը այն երկու թերթերը՝ որոնց խմբագրութիւնը իրեն յանձնուած էր: Բայց մի եւ նոյն ատեն ալ կը յարէ, թէ անկախ բեմի մը, եւ զուտ դրական չարաթաթերթի մըն ալ հիմնական անհրաժեչտութիւնը կայ:

Որովհետեւ, Արփիարեան միայն հրապարակագիր պիտի չըլլայ. այլ՝ միանդամայն դիպլոմէտ ստեղծագործող դրող մը: Իրողութիւն է որ իր 35 տարիներու կուսակցական ու ազգային չարաւոր գործունէութեան մէջ, դրաւոր ազդեցութիւնը ա՛չ մէկ ատեն պակաս էր:

Երբ «Մանկս»ին դլուխը կ'անցնի, իրեն կ'աչխատակիցին՝ Հրանդ Ասատուր, Զօհրապ, Բաչալեան, Ե. Տէմիրճիպաչեան, Ա. Փանոսեան. չարաթաթերթը փայլուն յաջողութիւններ կ'արձանագրէ: Բայց այս չրջանը հաղիւ հինդ ամիս տեւած, Արփիարեան կը հրաժարի խմբագրութենէ, երբ կը տեսնէ որ իր յօդուածներուն կարդ մը հատուածներ կատարած են: «Մանկս» կը դադրի, այն ատեն, լոյս տեսնելէ: կը վերսկսի 1888–ի Մարտին, իբր ամսաթերթ, բայց բովանդակութեամբ մը՝ որ հետզհետէ աւելի անարժէք տարողութիւն կ'ունենար: Այն ատեն, անոր խմբագրութիւնը դարձեալ Արփիարեանին կը յանձնեն (19 Նոյ. 1888): Նորէն ընդհատում 15 Հոկտեմբեր 1890–ին, բայց այս անդամ Արփիարեանին ձերբակալութեամբ պատճառուով: Այդ չրջանը եղած էր խիստ բեղուն: Ինմբագրական մարմինին մաս կը կազմէին՝ իրմէ զատ, Լ. Բաչալեան եւ Հրանդ:

Բայց միայն Պոլսոյ մամուլին մէջ չէ որ Արփիարեան կը դրէ: Իր թղթակցութիւնները՝ «Մշակ»ին մէջ, Հայկակ ստորագրութեամբ, երբեմն ալ xxx ստորագրուած, օրուան ամէնէն հրատապ հարցերը, դրեթէ քա՛րդ հարցերը քննութեան կ'ենթարկէին: կանոնաւոր կերպով «Մշակ»ին մէջ կը դրէ Պոլսոյ ազգային կեանքին առնչութեամբ, 1878–էն սկսած, մինչեւ 1889: Գրիդոր Արծրունի պինքը բաւօրէն կը պնահատէ, եւ անվճար չի ձդեր իր աչխատակցութիւնը:

Արփիարեան առաջի՛նը եղաւ՝ հայ մտաւորականներուն մէջ, մտածողը, աչխատողը Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ երկու հակադիր հատուածները իրարու ծանօթացնելու, միացնելու համար: Իր այս դործը՝ կը տարածուի երկար տա-

րիններու վրայ:

Առաջին անգամ ըլլալով Կուկիաս կը ճամբորդէ 1884–ին կաթողիկոսական ընտրութեան մը առեն: Այս առթիւ, ուղղակի յարաբերութիւններ կ'ունենայ Գրիգոր Աբծրունիին հետ. արդէն անոր հանդէպ մեծարանք եւ ակր կը տածէր: Կը բարեկամանայ նաեւ Աղայեանի, Րաֆֆիի, Պռոշեանի հետ, եւ կը ծանօթանայ ուրիշ շատ մը ղրողներու եւ մտաւորականներու: Պոլիս վերադարձին՝ կը ղբէ այս ճամբորդութեան, ինչպէս նաեւ ու մանաւանդ Ռուսահայոց կեանքին վրայ, «Արեւելք»ին մէջ, յօդուածաշարք մը, Հրազդան ծածկանունով:

Արփիարեան գործածած է՝ իր ղրութիւններուն համար, Հայկակ, Հրազդան, Հրպետ, *, **, Ս. Ս. ծածկանունները, եւ անշուշտ իր քո՛ւն անունն ալ, իր ամբողջութեամբը:

Հայոց մէջ յեղափոխական շարժումը արդէն սկսած էր: Հոսանքը՝ հետզհետէ լայնածաւալ հանգամանք կ'առնէ: Արփիարեան Հնչակեան կուսակցութեան առաջին դէմքերէն մին էր: Հայ իրականութիւնը՝ իր վրդովեալ ու մանաւանդ ամէնէն չիմցի ըրջանը կ'ապրէր: Հնչակեաններուն ցոյցը՝ որ ծանօթ է պատմութեան մէջ Գում–Քարուի ցոյցը անունով, տեղի կ'ունենայ Պոլիս, 15 Յունիս 1890–ին. ոմանք կը հաւաստեն, թէ Արփիարեան իրապէս մասնակցած ըլլայ այս ցոյցին, բայց չէ ճշդուած իրողութիւնը: Մինչեւ իսկ չէ ճշդուած որ՝ այդ ըրջանին, անգամ եղած ըլլայ ան այս կուսակցութեան: Մինչ իր ղեկավարներուն եւ տեսակէտներուն ոստմնասիրութիւնը՝ չի կրնար մեզ համոզել բացարձակ կերպով, թէ ան կրնաք մասնակցած ըլլալ ցոյցին, կամ ոչ: Ամէն պարագայի տակ, ցոյցը ֆիասքօ մը կ'ըլլայ:

Այս ցոյցէն ատեն մը ետքը՝ Արփիարեան Կուկիաս կ'այցելէ: Պոլիս վերադարձին, կը ձերբակալուի (9 Նոյեմբեր 1890): Արդէն շա՛տ հասարակ իրողութիւն դարձած էին, Պոլսոյ մէջ, ձերբակալութիւնները.— մատնութիւնները, քննախնդրութիւնը, Թրքական իշխանութեանց կասկածամտութիւնները՝ անկաշկանդ կը գործէին:

Արփիարեան բանտէն կ'արձակուի 1891 Յունուար 6–ին, չնորհիւ ոստիկանութեան կողմէ իրեն պատրաստուած «մեղայագիր»ի մը, որուն համար Հնչակեան կուսակցութիւնը նախ, յետոյ ոմանք ալ հետեւողաբար զինքը մեղադրեցին ծանր կերպով, այդ թուղթին մէջ տեսնելով մինչեւ դաւաճանական արարք մը:

Իրեն հետ ազատ կ'արձակուին նաեւ Վահրամ պէյ Տատեան եւ Տօքթ. Յ. Թլրեաքեան, ինչպէս նաեւ այլ 73 հայ բանտարկեալներ ալ:

Այս մենաղրութեան մէջ, Արփիարեանին դէմ կատարուած ղրպարտութիւնները քննելու ատեն, շատ մօտէն պիտի տեսնենք թէ ի՛նչ կրնայ արժել «մեղայագիր» յորջորջուած այդ հռչակաւոր թուղթը՝ զոր Գաւնիկ Ստեփանեան կը կոչէ, իր կարգին. «Ըստ էութեան մի պամֆլետ է Սուլթանի

հատցէին»:

Ճիշդը՝ աւելին ալ է իր խորքին մէջ.— հետնանք մը:

Փարիզի համալսարանին մէջ իրաւաբանութիւն ուսած, Պոլիս իբր փաստաբան գործող ու արդէն հռչակ ալ չահած նաեւ իր մանաւորի օտար կարեւոր ընկերութեանց կողմէ իրեն վստահուած մեծ դատերու չնորհիւը, ու դեռ երիտասարդ՝ Յովհաննէս Շահնազարին հետ ու իր առաջարկին իսկ վրայ ու իր դրամագլուխովն ալ, Արփիարեան կը հիմնէ 13 Յուլիս 1891–ին, բանտէն ելլելէն չուրջ վեց ամիս ետքը, «Հայրենիք» օրաթերթը՝ որ իր առաջին օրէն իսկ կը սկսի նկատուիլ մեր ամէնէն չյնող ու ազդեցիկ մամուլը:

Շահնազարին այս առաջարկը՝ մանաւանդ այդ չրջանին, շատ չանդուգն քայլ մը նկատուած է.— Արփիարեան բանտէն նոր ելած, ամբաստանուած Դաշնակցութեան կողմէ իբր դաւաճան, հետեւաբար դիւրին ու հասարակ պործ մը պիտի չնչանակէր օրաթերթի մը հիմնումն ու խմբագրութիւնը, անոր եւ իր ալ ապագան՝ Արփիարեանին ձեռքերուն յանձնելը: Իրեն հանդէպ Շահնազարին ցոյց տուած այս անչափելի դնահատութեան, վստահութեան ժեսքին համար՝ Արփիարեան մինչեւ ալ խոր ու անկեղծ զգացումներով պիտի արտայայտուի: Շահնազար՝ ինքն ալ, արդէն կը վայելէր նպաստաւոր որոշ անուն մը գրական ու մտաւորական բնագաւառին մէջ:

Եւ աննախընթաց կ'ըլլայ «Հայրենիք»ի յաջողութիւնը: Արփիարեանի վարկն ու համբաւը այս օրաթերթով անընդհատ կը բարձրանան, կը տարածուին:

Հնչակեան կուսակցութիւնն ալ իր վերելքի ճամբուն վրայ կը գտնուէր, մինչ Արփիարեան կը սեպուէր այս կուսակցութեան ամէնէն ազդեցիկ անդամներէն մին:

Եւ ճիշդ այս իրողութեանց, այս պայմաններուն մէջ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը կը տեսնէ արտելքը, մտանդ մը՝ իր ծաւալումին դէմ: Ուստի եւ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը տապալելու, իր տեղը ու այս կերպով ալ ամբողջ հայկական հրատարակը գրաւելու համար՝ հա՛րկ էր ամէն դնով տապալել նախ անոր ողնայարը կազմող անձը — Արփիարեանը:

Այս մտադրութեամբ՝ Դաշնակցութիւնը աւելի խիստ ձոնով կը սկսի զայն պղպատել իբր դաւաճան, իբր ըրտես, այլեւս առանց անձկ դնելու իր ձեւերուն: Եւ անյապաղ՝ մահուան ալ կը դատապարտէ Արփիարեանը՝ իր մէկ ժողովին մէջ, առանց անչուշտ նախապէս այս «ամբաստանեալը» մտիկ ըրած ըլլալու, եւ գործադրել ալ կու տայ իր «վճիռ»ը.— առաջին մահափորձն է այս՝ Արփիարեանի վրայ, եւ որ տեղի կ'ունենայ Պոլիս 25 Դեկտ. 1895–ին:

Արփիարեան կուրծքէն կը ստանայ դաշոյնի երեք հարուած. ձա՛նր կերպով վիրաւորուած է, շատ արիւն կը կորսնցնէ, բայց կրնայ կազդուրուիլ չնորհիւ իրեն տրուած անմիջական եւ հոլածու բժշկական խնամքներու:

Պոլսոյ մէջ ապրիլը՝ անկարելի էր, մանաւանդ Արփիարեանին համար. կառավարական, ոստիկանական բռնութիւնները, ամէն տեսակի հալածանք–

ները՝ հետզհետէ աւելի յաճախակի ու կամայական դարձած էին, մինչ մամուլին վրայ դրուած ղրաքննութիւնը չատ ղժուարին, գրեթէ անկարելի կ'ընէր լրագրութիւնը, եւ այս տեղումները չատ դիւրաւ կը յանդէին թերթին վոնմին։

Ուրիշներու կարծիքն, Արփիարեանն ալ կ'անցնի արտասահման 1896–ին, ինչպէս նաեւ Լեւոն Բաշալեան։

Արփիարեան Լոնտոնի մէջ կը հիմնէ «Մարտ» ամսագիրը՝ «Հնչակեան պաշտօնաթերթին տեղ։ «Մարտ» մի միայն կուսակցական, քաղաքական պարունակութիւն պիտի ունենար, եւ կը տեւէ 1897–էն 1901։ Արփիարեան կը հիմնէ նաեւ «Նոր կեանք»ը, Լեւոն Բաշալեանի հետ, բայց աւելի քիչ առանձինն կը հրատարակէ զայն։ «Նոր կեանք» կը տեւէ 1898–էն 1901, կ'ըլլայ ազգային ու գրական իսկապէս փայլուն բեմ մը, եւ ուր լոյս կը տեսնեն գեղարուեստական արժէքով գրական ստեղծագործութիւններ։ Լ. Բաշալեան եւ Երուանդ Օտեան մինչեւ իրենց յարաբերութիւնը կը պահեն Արփիարեանին հետ ու կ'աշխատակցին իր թերթին։

Հակառակորդ կուսակցութիւնը հետզհետէ աւելի կը սաստկացնէ իրեն դէմ իր գրպարտողական պայքարը։ «Դրօշակ» կը հրատարակէ իր 15 Դեկտեմբեր 1899 թուակիրը «Ցաւելուած»ին մէջ, Արփիարեանի ոստիկանական հարցաքննութեան իբր թէ հարազատ ստենագրութեան պատճէնը՝ հայերէնով։ Այս հարցաքննութիւնը իբր թէ կատարուեր է Պոլսոյ Ոստիկանութեան նախարար Նազըմին կողմէ, եւ որուն ընթացքին գործածել իբր թէ Արփիարեան կարգ մը մատնանշումներ ըրած ըլլայ որոշ հայերու մասին ու դէմ։ Դեռ Դրօշակեանները կը հաւաստեն այդ «Ցաւելուած»ին մէջ, թէ Արփիարեան թուրք գաղտնի ոստիկանութեան մատնիչն, եւ վճարեալ աճէնտը եղած է։

Անշուշտ Արփիարեան բացարձակապէս կը հերքէ՝ նոյնիսկ ազդարարելով Դաշնակցութեան որ այդ ստենագրութեան վաւերական հանդամանքը փաստէ։

Մինչ Արշակ Զօպանեան չի յապաղիր Դաշնակցութիւնը հրապարակել Պատուոյ Ատեանի մը կազմութեանը ձեռնարկելու՝ խնդիրը քննելով վերջնական վճիռ մը արձակելու համար. Զօպանեան հռչակաւոր ու անկուսակցական դրող մըն է, վարկ ունի մեր հասարակութեան մէջ, հետեւաբար եւ կը սպասուէր որ Դաշնակցութիւնը իր արդար առաջադրութիւնը նկատի առնէր։

Արտասահմանի բոլոր պզտութիւններուն մէջն ալ վրդովումը ընդհանուր է. արտաքին հայեր ընդվզած են նաեւ։ Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ իր բոլոր մասնաճիւղերը՝ անխտիր, զանազան կազմակերպութիւններ, ինչպէս նաեւ էջմիածին ու պարկեշտ աղբյրին ծանօթ անձնաւորութիւններ՝ ուժգնօրէն կը պահանջեն նման Պատուոյ Ատեանի մը կազմութիւնը։

Բայց «Դրօշակ» եւ իր կուսակցութիւնը միշտ խոյս տուին այս մասին եղած բոլոր հրաւէրներէն, ուրիկէ ալ գայլին անունք. սիրտի տեսնենք, իր կարծիքներուն, իրենց մերժումին անհիմն ու երբեմն իսկ տղայական պատճառաբանութիւնները։

Անշուշտ այս խնդրին մէջ չատ բան կարելի էր ընել, ու չըրին՝ Արփիարեանին կուսակցական ընկերները, կամ ուղղակի իր պատկանած կուսակցութիւնը, հակառակ անոր որ «Դրօշակ»ին գրպարտութիւնը՝ նկատի ունէր իբր գլխաւոր թիրախ, հնչակեան կուսակցութիւնը. զարնելով Արփիարեանին՝ կ'ուզէր զարնել իր կուսակցութեան։ Բայց, ճիշդը, ո՛չ թէ հնչակեան ընկերները չուզեցին պաշտպանել Արփիարեանը, եւ նոյնիսկ հակահարուածը տալ Դաշնակցութեան, այլ չգիտցան այս միջոցները գտնել, կամ չկըրցան։ Ծօսող չա՛տ կար, բայց ոչ՝ պլուխ մը։

Զեռքիս տակ գտնուող արշիւին կարգ մը նամակներէն կ'երեւայ թէ՝ պահ մը, Զուիցերական դատարանին դիմելու միտքը յղացուած է, բայց հետեւանք չէ տրուած, դատական ծախքերը չկարենալ հոգալու պատճառով։

Անշուշտ ժընեւի Պատժական դատարանը իրաւասու էր Արփիարեանին գրպարտիչը դատելու համար, որովհետեւ գրպարտութեան հեղինակը՝ «Դրօշակ» թերթը, իր տէրը, իր հրատարակիչը՝ ժընեւի օրինական բնակութիւն ունէին։ Եւ անկասկած, իր վճիռը թանկագին պիտի ըլլար։

Հետզհետէ հնչակեան կուսակցութեան ներքին պատակտումները, էնթրիկները չատ ցաւալի հետեւանքներ կ'ունենան, ու այլեւս կարելի պիտի չըլլայ գիտնալ թէ ո՛վ ո՛րու հետ է։ Արփիարեան կը յաջողի սակայն Աւօ եւ Մարօ Նազարբէկեան զոյգը կուսակցութենէն արտաքսել տալ, բայց այս յաջողութիւնը չատ ալ տուղի պիտի նստի իրեն, յետագային մէջ.— այն ընկերը որ դժգոհութեան ոեւէ անձնական, կամ կուսակցական պատճառ կ'ունենար, իսկոյն կը միանար Նազարբէկեաններուն՝ դաւելու համար Արփիարեանին դէմ։ Ոչ թէ քանի մը նամակով, այլ իր արշիւին մէջ պտնուող հարիւրաւոր նամակներէն երեսուն կու գայ պարագան։

Ներքին խնդիրներուն պատճառով, կը հիմնուի ե՛ւ վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ որուն ամէնէն խիստ յարողներէն մին պիտի ըլլայ Արփիարեան. թէեւ, եռքը, դժգոհ՝ անկէ ալ կը հեռանայ, դարձեալ ու միշտ հին թէ նոր կուսակցական ընկերներու վէճերուն, կռիւներուն, դաւերուն հետեւանքներով։

Եւ յոգնած է ա՛լ։ Որքան ֆիզիքապէս այնքան բարոյապէս։ Կուսակցական կեդրոնէն կը հրաժարի վերջնական կերպով 15 Յունուար 1901–ին, ըստ իր մէկ նամակին։

Վիրաւորուած՝ իր ազգասիրական ու ընկերական զգացումներուն մէջ, իր խոր արժանապատուութեան մէջ, չվճռած ալ, բայց այսուհանդերձ Արփիարեան իր գրիչը լքողը պիտի չըլլայ, ինչպէս նաեւ իր կոչումը՝ որուն միշտ պիտի հաւատայ, որուն միշտ հաւատարիմ պիտի մնայ, հակառակ ամէնու որ տարիներէ ի վեր անօթի ապրած է իր այլեւս անտանելի ցնցոտիներուն մէջ պարուրած իր ա՛յնքան վտիտ մարմինը։

Իր բարեկամները, իր համակիրները՝ որոնց մէջ անձնապէս անծանօթներ ալ կային, եւ ոչ անկարեւորներէն, իրմէ թախանձագին կը խնդրեն քա-

վել կուսակցական, քաղաքական գործունէութենէ, ու նուիրուիլ մի՛ միայն ըրական աշխատանքի: Մինչ այս՝ միայն պատառոտական չէր երթեք. այլ կը խոստանան ալ իրեն բաւական լաւ վճարումներ: Նման առաջադրութիւնները կ'ըլլան իրեն չատ մը հայ գաղութներէ ալ. Պուլկարիայէն, Փարիզէն մինչեւ Միացեալ Նահանգները, բայց մանաւանդ Եգիպտոսէն, ուր մեկէ աւելի ազդեցիկ, մտաւորական եւ գրպարտ բարեկամներ ունի,— որոնց կարգին Վահան Թէքէեան, Միքայէլ Կիւրճեան, Մալէզեան, Տիգրան Համասեանց: Շեմսաէը՝ Արփիարեան յոգնած է, բայց աւելի՝ յաճախ չհոթած ալ. համաձայն կ'ըլլայ երբեմն իր նախընտրութիւնը տալ եկան կերպով, այս չատ բարեկամական ու լաւագոյն առաջադրութիւնը:

Եւ կը մեկնի Վենետիկ, 1901–ին:

Կը յուսայ քիչ մը հանգստանալ հոն, եւ միեւնոյն առեն պարբերական մը հրատարակել՝ օգտուելով Մխիթարեաններուն մատենադարանէն, ինչպէս նաեւ հսկել Փիլիկեան վրայ՝ իր եղբօրորդին, զոր կը սիրէր զաւակի մը պէս, եւ որ իտալական վարժարանի մը մէջ կ'ուսանէր:

Հոն Վենետիկի մէջ, Արփիարեան կը սկսի հրատարակել իր «Հայ Հանդէս» պարբերականը. ի՛նք միայն կը խմբագրէր գայն լիովին: Եւ այդ մէջոցին ալ կը գրէ իր գլուխ–գործոցներէն մին եղող «կարմիր ժամուց» վէպը:

Բայց «Հայ Հանդէս»ը չատ կարճ կեանք մը կ'ունենայ. տասը թիւ միայն կու տայ (1902–1903). իր գաղարը տեղի կ'ունենայ Արփիարեանին դէմ գործադրուած երկրորդ գեռրի մը հետեւանքով. այս անգամ կը նախկին կուսակցական ընկերներուն կողմէ (22 Փետրուար 1903):

Արփիարեան չատ լաւ գիտէր թէ ո՛վ կրնար ըլլալ այս մահափորձին հեղինակը, բայց մերժեց ոստիկանութեան դիմել, հակառակ անոր որ ծանրօրէն վիրաւորուած՝ հարկ եղած էր գինքը լակոյն հիւանդանոց փոխադրել.— Արփիարեան մերժած էր, արդարեւ, ոստիկանութեան դիմել, որովհետեւ էր ուզեր որ հայութեան ներքին աղտոտ խնդիրները երեւան գան ու օտար մամուլին նիւթ գառնան:

Ատեն մը գեռ կը մնայ Իտալիա, հիւանդանոցէն ելլելէ յետոյ: Բայց իր նիւթական վիճակը՝ աւելի վատթարացած, բոլորովին ողբալի է՝ ա՛նկարելի նկատուելու աստիճան, ինչքան ալ երբեմն «Մշակ»էն, «Բանբեր Գրականութեան եւ Արուեստի» պարբերականէն ստանայ փոքր վճարումներ՝ իր աշխատակցութեան փոխարէն: Իր ամէնէն չքաւոր, ողբերգականօրէն չքաւոր օրերը՝ այլեւս Վենետիկի մէջ է որ կ'ապրի.— այս մասին խոսակցութիւններ ունինք: Ո՛չ մէկ հայ գրող՝ մեծ կամ պզտիկ, իրեն չափ տառապած է: Մխիթարեանները իրեն կ'իմացնեն, գրեթէ պաշտօնապէս, թէ պէտք է մեկնի Վենետիկէն, առանց յայտնելու թէեւ այս ազդարարութեան բո՛ւն պատճառը, բայց գայն հետեւցնելը դիւրին է:

Արփիարեան կ'անցնի, վերջապէս, Եգիպտոս 1905–ի Օգոստոս ամսուան մէջ: Եւ ուր կը սկսի վարել երկօրեայ «Լուսաբեր»ը, ինչպէս նաեւ «Շիրակ» պատկան ամսագիրը, որ կը հրատարակուէր Վահան Թէքէեանի եւ Միքայէլ Կիւրճեանի խմբագրութեամբը:

Եգիպտոսի մէջն ալ, Արփիարեան գիտէր թէ գինքը պիտի սպաննէին: Գիտէր նոյնպէս, թէ հարուածը ո՛ր կողմէն պիտի գար: Այս մասին գրած ու խօսած ալ էր մեկէ աւելի բարեկամներուն: Ատո՛ւն անգամ տուած, գարձեալ մեկէ աւելի անգամ: Ամանք կարծեցին, թէ ասիկա իր մէջ արմատացած երեւակայութիւն մը, մտասեեռում մը, երկիւղ մըն էր. չհաւատացին, գինքը հեղնեցին ալ: Բայց վէնետիկի մահափորձին հեղինակը չէր յուսահատած, եւ մանաւանդ գիտէր՝ կատարուած գեռրին արդիւնքէն, կը պատրաստէր վերջնական ոճիրի մը ծրագիրը:

Գահիրէի մէջ, Արփիարեան առ հասարակ փիլիկին հետ դուրս կ'ելլէր իրիկուններըը: Գիշեր մը, առանձինն սակայն տուն կը վերադառնայ, իր աշխատանքէն վերջը: Ճամբուն գրայ՝ կը հանդիպի՝ թեւերուս ըստ սովորութեան, նպարավաճառի խանութի մը, քիչ մը պանիր ու հաց գնելու համար: Գնումէն յետոյ, կը չարունակէ ճամբան, գէպի իր բնակութիւնը: Գիչ եռքը, այս վազոցին մէջ, տարօրինակ հարուածներ՝ կռնակէն, կը գարնեն Արփիարեանը, որ, ծանրօրէն վիրաւորուած, գետին կ'իյնայ խոյտ. իրեն օգնութեան հասնողներուն կ'ըսէ միայն. «Հայ եմ»: Ատոնք իր վերջին երկու բառերը կ'ըլլան, իր վերջին չունչը աւանդելու առեն:

Այս ահաւոր ոճիրը տեղի ունեցած է 12 Փետրուար 1908–ի իրիկունը, ժամը 9–ի չուրջ, չորեքչաբթի օր մը:

Իմնչպէս կը գանուի հայ մը՝ որ ուղէ գինել ձեռք մը նման ոճիրի մը գործադրութեան համար, մինչ ուրիշ հայ ձեռք մըն ալ ուղէ հնազանդիլ գհիմի այդ աշխատանքը իրագործելու համար, մանաւանդ Արփիար Արփիարեանի մը դէմ:

Պատասխանը ի՛նչ ալ ըլլայ, հայկական ողբերգութիւն մը, հայկական չատ վատ բնազդ մը ըլլալէ պիտի չգադրի այս տագնութիւնը:

Սպաննեցին աննման քրոնիկոններու հեղինակը: Սպաննեցին «Արեւելք»ին, «Մասիս»ին, «Հայրենիք»ին, «Մասրա»ին, «Նոր Կեանք»ին, «Հայ Հանդէս»ին, «Լուսաբեր»ին, «Շիրակ»ին խմբագիրը, «Մշակ»ին հայկական: Սպաննեցին «Կարմիր ժամուց»ին, «Ոսկի Ապրչան»ին, «Օրհնեալ Գերեզմանը»ին հանճարեղ հեղինակը: Սպաննեցին ուղղամիտ, պարկեշտ, ազգասէր, գոհաբերող հայ ազգային գործիչը: «Արարատեան» եւ «Միացեալ» ընկերակցութեան հիմնադիրը սպաննեցին: Ձի՛գղ է այս բոլորը, գժրախտաբար: Անհաւանելի է այն վնասը՝ զոր հայ ազգը ունեցաւ Արփիարեանին սպանութեամբը: Իր վիշտը համազգային էր:

Անհաղթելիք, եւ իսկապէս փառաշուք յուշարձանաւորութեամբ թաղում մը կ'ունենայ Արփիարեան:

Իր մեծութեանը արժանի:

Պրեթէ ամբողջ հայ գաղութը ներկայ կ'ըլլայ:

Անշուշտ ասիկա մխիթարանք մը չի կրնար նկատուիլ, բայց եւ ան ցոյց կու տայ, թէ հայ ժողովուրդը չէր հաւատացած Արփիարեանի դէմ եղած ըրպարտութիւններուն, եւ կը յայտնէր իր համակրութիւնն ու յարգանքը թրքեն, որ եղած էր մեծ դրող մը, ապրեալը դործիչ մը:

Մինչ ժողովրդական հանդանակութեամբ մըն ալ՝ հոպածութեամբը իր բարեկամներուն, իր յուշարձանը կանդնուեցաւ Գահիրէի Հայոց պետրամատան մէջ, 12 Փետրուար 1911–ին, ուրեմն իր ապանութեան ճիշդ երրորդ տարեդարձին օրը:

2.—

ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ՝ ՊՈԼՍԷՆ ՄԵԿՆԵԼԷ ԱՌԱՋ

Արփիար Արփիարեանի կեանքը, գործը, իր մտածումներն ալ, անդամ իր գրականութիւնը, իր առեղծապործական դեղեցիկ գրականութիւնը հասկընալու եւ գնահատելու, կամ արդարօրէն, հիմնական կերպով քննադատելու համար՝ հարկ է ճանչնալ այն մթնոլորտը, որուն մէջ ան ապրեցաւ ու գործեց:

Մտնելու է հոն՝ տեսնելու, հասատատելու համար զայն կազմող տարրերը:

Այս ընդհանուր մթնոլորտին մէջ, պիտի տեսնենք նախ՝ մտածուողը պէս իր կուսակցական, հասարակական կեանքն ու գործունէութիւնը, իր հրապարակագիրի աշխատանքը, իր ներքին պայքարը, ինչպէս նաեւ իր արտաքին յարաբերութիւնները, չփումները:

Անհրաժեշտ է հիմնովին ներկայացնել այս մթնոլորտը:

Կերպով մը միջնադարեան աշխարհ՝ որուն մէջ Արփիարեան թիավարած է մինչեւ իր ապանութիւնը:

Ամէնէն առաջ իր անտիպ արշիւն է որ ինծի տուաւ մտածումն ու գրելիութիւնը՝ զայն ներկայացնելու, ի սէր արդարութեան, մեր վերջին պատմութեան, ու նաեւ ճշդութօրէն հասկնալու համար այդ շրջանին ահաւոր պահերը, տիրական մտայնութիւններն ու կանխակալ միտքերը, ինչպէս է՛ւ, վերջապէս, Արփիարեանին պարագան:

Որովհետեւ կա՛յ Արփիարեան — պարագայ մը, որ իր հիմնական կարեւորութիւնը ունի մեր ազգային տարերգրութեանց մէջ:

○

Ներկայ պլուխին, զայն մանաւանդ կազմող չորս պլուխներուն մէջ, կը ներկայացնենք ուրեմն, յատկապէս անտիպ արշիւին տուեալներուն եւ վկայութեանց համաձայն, իրողութիւններն ու անոնց հեղինակները, որ կազմած

են մթնոլորտը: Ասելի եաքն է որ խնդրոյ առարկայ կ'ընենք այս մենախոսութեան միւս երեսները:

●

Պոլիս՝ Արփիարեան երիտասարդ տարիքին ալ արդէն պործող, այլեւս հաշիւի առնուող դէմք մըն է:

Ազգային կեանքին մէջ, թէ իր դրիչովը:

Բայց տեսանք միեւնոյն ատեն, թէ ա՛լ իրեն համար Պոլսոյ մէջ պործելը՝ անկարելի դարձած էր: Իր կոչումը, իր դիտակցութիւնը, եւ իր ազնիւ ապրումները ունեցող մէկը չէր կրնար հոն կենալ:

Մէկ կողմէն՝ թրքական ոստիկանութեան, ինչպէս նաեւ պրաքննութեան արտակարգօրէն լռնակալական ճնշումներն ու հալածանքները, իսկ միւս կողմէն՝ հակառակորդ կուսակցութեան չարաճուն ու պրպարտողական պայքարը, իրեն համար հեղձուցիչ մթնոլորտ մը ստեղծած էին:

Ուստի, Արփիարեան Եւրոպա կ'անցնի 1896–ի սկիզբը, յամենայն դէպս Մարտ ամիսէն առաջ, ինչպէս կարելի է ստոյգ կերպով հետեւցնել այն նամակէն զոր Երուանդ Օտեան՝ որ տակաւին Պոլիս կը գտնուի, իրեն ուղղած է 22 Մարտ 1896–ին:

Բայց, անշուշտ, իր «առաջին պէնքերը» Արփիարեան պատած է փորձել Պոլսոյ մէջ:

Ցեղափոխական՝ յառաջդիմական պաղափարներով, թունդ ազգայնական ալ, անզիջող, ինքնավստահ, աչխատասէր, սահատապետ, միջակութիւններէն ձաղկող, հեղնական «պնուաչուք»ներու հետ, հպարտապետ տպաւորել՝ Արփիարեան անյապաղ կ'ունենայ իր յայտնութիւնները, բայց եւ միեւնոյն ատեն ունեցաւ ալ՝ նոյնպէս անյապաղ, իր հակառակորդները, քշնամիները, որոնց գոյութեան կարեւորութիւնը չուզեց կշռել, կամ չկրցաւ չափել:

Արփիարեան մը՝ ամէն պարապայի տակ, անխուսափելիօրէն պիտի ունենար հակառակորդներ, առաջին օրէն ի վեր:

Կը պատկանի Հնչակեան կուսակցութեան, որ, այդ տարիներուն, ամէնէն ազդեցիկն էր: Եւ Արփիարեան չդիտցաւ, ասելի ճիշդը՝ երբեք չուզեց «աչք գոցել».— այս իրողութիւնը անընդհատ երեսին պիտի պայ է՛ւ իր ամբողջ կեանքին մէջ:

Բնա՛ւ չէզոք չմնաց. իր նկարագիրը թոյլ չէր տար այս՝ իրեն: Կը միջամտէր, կը մեղադրէր ամէն անգամ որ հայ ժողովուրդին չհաճուն, արժէքներուն դէմ պործէին:

Եւ անխնայ եղաւ իր մերկացումներուն մէջ: Գուցէ անկարելի ըլլայ ատոնց բոլորին ալ՝ հիմնականօրէն ճիշդ ըլլալը հաստատելը: Բայց առ հասարակ խղճամիտ քննութենէ յետոյ եւ համոզուելէ ետքն է որ ան կը կատարէր իր մերկացումները, մեղադրանքները: Եւ առանց յետին նպատակի, անկողմնակալ ու յստակ կերպով ալ կ'արտայայտուէր:

Հակառակ իր քշնամիներուն ձրի դրպարտութիւններուն, պիտի տեսնենք, արմատական վաստերով, թէ Արփիարեան դրամական զեղծում երբեք չէ կատարած, անարդար վարձատրութիւն ալ չէ ստացած ո՛չ մէկ առեն. այլ պործած ու ապրած է՝ նուիրուածի մը, կոչեցեալի մը պէս, միչտ տէրվիչ, միչտ չահապործուած, ու դրեթէ անօթի, անկարելի բացատրութեամբ մը:

Գոնէ Պոլսոյ մէջ, անօթի չէր մնացած առկայն. տո՛ւնը կար, մինչ իբր խմբապիր ալ վրցած էր օրական սպրուստը քիչ թէ չատ դիւրաւ չահիլ: Գործին համար ապրող մըն էր:

Եւ ահա ա՛յս մարդը իսկական վտանգ մը կը նկատուէր պահպանողական տարրին համար, ինչպէս նաեւ արդելք մը՝ Դաշնակցութեան տարածումին:

●

Հնչակեան կուսակցութեան առաջին ցոյցը՝ Պոլսոյ մէջ,— ծանօթ Գում–Քարուի ցոյցը անունով,— տեղի կ'ունենայ 15 Յունիս 1890–ին:

Արփիարեան՝ իբր այս կուսակցութեան մէկ ապրեցիկ անդամը, կը կարծուի թէ գայն վարպետողներէն մին եղած է:

Ինչպէս կը հաւաստէ նաեւ Երուանդ Օտեան՝ մօտէն տեղեակ կենդանի վկայ մը. «Արփիարեան այդ թուականին փացառիկ դիրք մը կը վայելէր յեղափոխականներուն պլուխը: Իր նմանը չտեսնուած ժողովրդական թերթի մը՝ «Հայրենիք»ին խմբապրապետն էր, Հնչակեան Պոլսոյ կեդրոնին անդամ էր, Մշակի եւ Հնչակի թղթակիցն էր, երկու թերթեր որոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին յեղափոխական շրջանակներու մէջ»:

Օտեան դեռ կը վկայէ, թէ պրեթէ «Հայրենիք»ը եղած է, տարիներէ ի վեր, մանաւանդ Պոլսոյ մէջ, «ազգային քաղաքականութիւնը վարողը. իր հովանաւորութեանը չնորհիւ՝ Իզմիրլեանի պատրիարքական ընտրութիւնը կը յաջողի 76 քուէներու 67–ովը» («Տասներկու Տարի Պոլսէն Դուրս», էջ 8):

Արփիարեան կը ձերբակալուի 9 Նոյ. 1890–ին, Սուլթան Համիտին ոստիկանութեան նախարարին հրամանովը:

Ձերբակալուած են ուրիչ հայեր ալ: Ատոնցմէ եօթանասունը վեց հոգի՝ աղատ կ'արձակուի ճիշդ 5 Յունուար 1891–ին, իսկ Արփիարեան՝ Յունուար 6–ին, ուրեմն օր մը յետոյ:

Արփիարեանին արձակումին համար, Ոստիկանութեան նախարար Նազըմ պէյ իրմէ պահանջած է այլեւս պատմութեան անցած «մեղայպիր»ին ղըմ պէյ իրմէ պահանջած է այլեւս պատմութեան անցած «մեղայպիր»ին ստորագրութիւնը:

Ոյուն հարազատ ու ամբողջական արտապրութիւնը պիտի տեսնենք քիչ անդին, ինչպէս խոստացանք, եւ պիտի տանք նաեւ՝ հանդամանօրէն, մեր մեկնաբանութիւնը, փաստացի կարծիքը, եւ ուրիչներունն ալ,— քննելու տեսեն Արփիարեանի դէմ հանուած պրպարտութիւնները:

Բանակ ելլելէ եաքն ալ՝ ուր մնացած է չուրջ երկու ամիս, Արփիարեան հրապարակագրութիւնը չի լքեր բնաւ։

Բայց այս մասին՝ բաղմաթիւ են, անշուշտ, անոգահամելի պժուարութիւնները, վիճակային խոչընդոտները։

Իր վարած թերթերը՝ յաճախ կը փակուին պրաքննութեան կողմէ։ Ոեւէ գրութեան մէջ, ոտիկանութիւնը պատրուակ մը կը գտնէ։ Մինչ արհեստով լրտեսներ, դաւաճաններ կը վխտան ամէն տեղ, եւ «գործ մը» գոյց տալու համար կը հնարեն պատրուակը։ Զրպարտիչներն ալ պակաս պիտի չըլլան։

Հակառակ այս բոլոր անկարելի պայմաններուն, Արփիարեանին գրիչը չի՛ դադրիր սակայն փայլիլէ, պղպեղէ, ալրելէ։

Այսուհանդերձ, իր հակառակորդներն ալ չեն ակարանար. բայց այլեւս միայն իր ապանութեան մէջ կը փնտռեն անոր ատպալոմը։

Ուստի ե՛ւ, ինչպէս կը յիշատակէ Օտեան, «Դաշնակցականները բերնէ բերան լուր կը տարածէին, թէ Արփիար մահնիչ է, թէ Նպղմ վաչային մարդն է, թէ ամէն գիշեր անոր հետ կը ճաշէ, եւայլն»։ Կը սկսին նոյնիսկ «Հայրենիք»ի դէմ պոյքոթ մը՝ «որ պահ մը, գոնէ քանի մը օր յաջողութիւն կը գտնէ»։

Ինկած գրաքննութեան պատճառով, Արփիարեանին համար կարելի պիտի չըլլար, անշուշտ, հիմնովին, լուսլի եւ ազատօրէն հերքել իրեն դէմ յարուցուած բոլոր գրպարտութիւնները. այս վաչկանդումբ՝ չատ ազէկ պիտիան իր հակառակորդները։ Այսուհանդերձ, Արփիարեան կը պատասխանէ ալ՝ այդ օրերուն թողլատելի սահմաններուն մէջ։ Այդպէս, իրեն յատուկ եղող արիութեամբը կը գրէ 8 Հոկտեմբերին, «Հայրենիք մի՛ կարդաք» յատկանշական վերնագիրով իր յօդուածին մէջ, ի միջի այլոց.

— «... Խումբ մը թշնամիներ իմ գլխուս վրայէն Հայրենիքի վնասելու նկրտում մը ունին։ Բայց կրնան վստահ ըլլալ թէ իրենց հինգ տարուան ջանքերը թէ՛ այս անգամ, թէ՛ ասկէ վերջն ալ ապարդիւն պիտի մնան»։

Եւ Արփիարեան կը յարէ ալ, առանց երկդիմութեան.

— «Միայն մէկ պատասխան ունիմ ընդդէմ այս գրպարտութեանց ոեւէ չարամիտ խմբակի մը կողմէն հրապարակ հանուած են։

«Բացարձակապէս սուտ են»։

Ու աւելի առաջ երթալով ուղղակի, կը յայտարարէ, իր նոյն գրութեան մէջ, հրաւէրի մը, պղպարտութեան մը արժէքով, եւ պլուխը վեր, գարձը.

— «Կրնամ նաեւ դիտել տալ թէ չիկայ մէկը որ ամբաստանիչ ներկայանալու համարձակի, ամէնէն ալ մութին մէջ գործող ստախօսներ են»։

Բայց եթէ այս գրպարտիչները, եթէ այս մութին մէջ գործողները՝ չեն համարձակիր ներկայանալու, չեն ալ սակայն դադրեցներ կռնակէն գարնելու իրենց աշխատանքը։

Օտեան՝ նոյն հատորին մէջ, կը բացատրէ, կը հաւաստէ, իրր ականատես վկայ, Դաշնակցութեան Արփիարեանի դէմ սնուցած հակառակութեան պատճառները։ Որոնք եղած են՝

Նախ, Արփիարեանին վայելած «բացառիկ դիրքը» յեղափոխական շարժումներուն գլուխը։

Յետոյ, իր ազդեցութիւնը հանրային կարծիքին վրայ։

Նաեւ, Պալ Ալիի ցոյցին՝ Յունիս 1895–ին, մի միայն Հնչակեան կուսակցութեան գործը ըլլալը։

Եւ ճիշդ այս ցոյցէն ե՛տքն է որ դաշնակցական կոմիտէն՝ մասնաւոր նամակով մը, ուղղակի կը սպառնայ հայ թերթերուն, որ փնջնաբերաբար դադրեցնեն իրենց հրատարակութիւնը, կառավարութեան դէմ «ցոյց մը» ըրած ըլլալու համար։

Եւ Օտեան կը չարունակէ վկայել՝ տեղը տեղին, այդ օրերը ինքն ալ ապրած ըլլալով, իբր աշխատակից «Հայրենիք»ին, հետեւաբար Արփիարեանին ալ.

«Հայրենիք, Արեւելք եւ ձէրխտէի Շաբիխ հաւատարապէս ստացան այդ կարմիր վնիքով նամակները,— կը գրէ արդարեւ Օտեան։ Արեւելք եւ ձէրխտէի իրար անցան եւ Զարեհ Եուսուֆեան, Բիւզանդ Քէչեան եւ Տիգրան Ձիվէլեկեան վտանգին մեղի մօտ, որպէսզի իրենք ալ մեր օրինակին հետեւին։ Բնականաբար ամէնքն ալ այդպիսի անխորհուրդ ցոյցի մը հակառակ էին եւ կը պպային թէ ինչ փորձանքներ կրնար առեղծել իրենց դէմին, բայց միւս կողմէ կարմիր վնիքը կար որ այդ թուականներուն մոդական ազդեցութիւն մը կ'ընէր ամէնուն վրայ։

«Յովհաննէս Շահնազար եւ Արփիար Արփիարեան քացարձակ կերպով յայտարարեցին, թէ այս սպառնալիքին առջեւ տեղի չպիտի տային եւ «Հայրենիք»ի հրատարակութիւնը պիտի չարունակէին, եւ խորհուրդ տուին միւսներուն վրէնց օրինակին հետեւելու»։

Ուշիմ՝ Արփիարեան հասկցած է խնդրոյ այս կարմիր կնիքով, այսինքն մահուան սպառնալիքով կատարուած պահանջին յետին նպատակը. ուստի եւ կը բացատրէ նոյն առեն իրեն դիմող այդ երկու հայ թերթերուն արտօնատէրերուն, թէ «եթէ երբեմ Դաշնակցութիւնը իր սպառնալիքը ի գործ դնէր՝ մահափորձը մի միայն իրեն դէմ պիտի կատարուէր»։

Եւ երբ այս առաջին սպառնալիքը ոեւէ հետեւանք չի տար, Դաշնակցութիւնը երկրորդ մը կը ղրկէ, բայց այս անգամ իր կարմիր կնիքով սպառնական նամակը կ'ուղղէ անհատապէս Շահնազարին, Արփիարին, Լեւոն Բաչալեանին եւ Երուանդ Օտեանին, ինչպէս կը վկայէ զարձեալ այս վերջինը իր յիշատակներուն մէջ։ Անշուշտ այս անգամին ալ, միա՛կ նշանակը, միա՛կ թիրախը՝ Արփիարեանն է. միւս անձերուն եւս սպառնալիք ղրկած կ'ին, պարզապէս իրենց յետին նպատակը քողարկելու համար։

Եւ ճիշդ ալ մահափորձը կը պործադրուի միա՛յն Արփիարեանի վրայ, իր նախատեսածին պէս։

Երբ 25 Դեկտեմբեր 1895–ի իրիկունը, ուշ առեն, Արփիարեան կը վերադառնար իր տունը՝ Բանկալթի, Ս. Յակոբի կալուածներէն մէկուն մէջ,

եւ ուր կը քնակէր նաեւ իր եղբայրը Տիգրան, դաշնակցական մը կը յարձակի վրան, դաշոյնի հարուածներ կու տայ, եւ արագօրէն կ'անհետանայ:

Արփիարեանի տասցած վէրքերը ծանր են: Ամուհանդերձ, կը յաջողի իր տունը հասնիլ, եւ բաղխել մուտքի դուռը: Երբ դուռը կը բանան, գինքը կը գտնեն արդէն գետին փռուած եւ արիւնլուայ ևւ մարած վիճակին մէջ:

Նախնական դարմանումները իրեն կու տայ Տօքթ. Զօհրապ՝ որ մօտերը կը քնակէր եւ որ կանչուած էր իսկոյն:

Օտեան կը պատմէ թէ, իր այցելութեանը, Արփիարեան «կէմ սենեակը, բազմոցին վրայ երկնցած է անշարժ»: Հոն կը գտնուի եւ Տօքթ. Մախոխեան՝ Արփիարեանին «մարիմ բարեկամն ու հիացող մը», որ հրահանգներ տալու վրայ է Տիկին Փէյպէ Սանճաքճեանին՝ «որուն մարձակարն էր Արփիար եւ որ աննման անձնուիրութեամբ մը խնամէց վիրաւորը մինչեւ վերջը»:

Ի պատասխան Օտեանին հարցումներուն՝ բժիշկը կը յայտնէ, թէ Արփիարեան «սրինգը վէրք մը ունի, որ բաւական վտանգաւոր է. եթէ անոր ունեցած կրնայ ազիտաւոր ըլլալ»:

Եւ Օտեան կը շարունակէ իր յիշատակները՝ այս առթիւ.

— «Ճեմայ մօտեցայ Արփիարին ու համբուրեցայնք: Իր գունատ դէմքը ա՛լ աւելի ժպտուն էր, քայց աչքերը տակաւրականին պէս կը պճլատային չարաճճիօրէն:

«— Շահնազարը անմիջապէս պիտի գանաս ու բերես, բաւ ինծի... կարելի է կը մեռնիմ՝ խօսելիքներ ունիմ իրեն:

«... Երկու օր առքը Հայրենիքի կը խախանուէր անպայման»:

Անշուշտ գեղուրին լուրը անմիջապէս կը տարածուի Պոլսոյ մէջ, մինչ այցելութիւնները անթիւ կ'ըլլան ամէն կողմէ, եւ որոնց մէջէն Երուանդ Օտեան առանձնապէս կը յիշատակէ «Օնիկ Դերձակեանը (Ա. Վռամեան), որ եկեր է՝ Արփիարեանին ապացուցանելու, թէ իր վրայ կատարուած մահափորձը արդարացի պատժադրութիւն մըն էր»:

Քանի մը օր առքը, Արփիարեան վտանգը կ'անցնի, մնալու համար ապաքինումի շրջանին մէջ:

Հակառակ իր կուսակցութեան, եւ մանաւանդ Վահէ Արզուեանին բռնած պնդումներուն՝ վոխ վրէժի դիմելու Դաշնակցութեան դէմ, «մէկ քանի յայտնի դաշնակցականներ գեղուրի ենթարկելով», Արփիարեան բացարձակ կերպով կ'ընդդիմանայ այս կերպին:

Ու երբ բոլորովին կ'ապաքինի իր վէրքերէն, կ'որոշէ Լոնտոն մեկնիլ. իրեն համար այլեւս անկարելի էր Պոլիս մնալն ու աշխատիլը: Մանաւանդ որ իրեն դէմ կատարուած մահափորձը հրապարակաւ ցոյց կու տար, թէ ան տակաւին հնչակեան պլուխն էր, մինչդեռ Նազըմ պէյ կարծած էր որ ան այլեւս յեղափոխական ըլլալէ դադրած էր իր «մեղայպիր»էն ետքը («Տասըն-երկու Տարի Պոլսէն Դուրս», էջ 5–26):

Անշուշտ Արփիարեան ենթոպա չ'անցնիր իր մօրքը միայն ապառնելու մտահոգութեամբ. այլ մտադրութիւնը ունի գործելու, գրելու, եւ ծառայելու՝ ի սպաս իր կոչումին, ազգային չահերու:

Իր արչիւին մէջ գտայ պաշտօնական նամակ մը՝ գրուած 27 Ապրիլ 1896–ին «Կ. Պոլսի Հնչ. Մասնաճիւղին Վարչ. Մարմնի կողմէ», Լոնտոնի «Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական Վարչութեան», նամակ՝ որուն մէջ յայտնապէս կը յիշատակուի թէ Արփիարեան այս Մասնաճիւղին ներկայացուցիչը նշանակուած է կեդրոնին վերակազմութեան «կենսական ժողովներուն»:

Մինչ թուականով քիչ մը առաջ, երուանդ Օտեան Արփիարեանին կը գրէ Բանկալթիէն, թէ 22 Մարտ 1896 թուակիրը նամակովը, ա՛յնքան յուզիչ ու յատկանշական, ներկայացնելու համար այն բացը՝ զոր ան ձգած է Պոլսոյ մէջ, իր մեկնումէն յետոյ: Պիտի ուզէի մասնաւոր արտապրումներ կատարել այս նամակէն, իր կարեւոր վկայութեանը՝ մանաւանդ ցոյց տալու համար Արփիարեանին բացակայութեան անմիջապէս յայտնուող իրականութիւնը:

Օտեան նախ կը յիշատակէ՝ իր այս նամակին ակիզբը, թէ կը գրէ նստած ճիշդ՝

«Այն սենեակին մէջ, ուր պիշեր մը Տիգրանին հետ մինչեւ ժամը եօթը հակեցինք՝ մինչդեռ պատն քովի սենեակը պարապ՝ քու վէրքերովդ կը տառապէիր: Այդ գժոդակ պիշերին յաջորդեցին ուրիշ շատ պիշերներ, քու վէրքերդ պոցուեցան, այլ նոյն այդ սենեակին մէջ ուրիշ վէրքեր բացուեցան՝ ուրիշ լանջերու տակ, աւելի խորունկ քան պահակի վէրքերը, վէրքեր որոնք շատ աւելի ժամանակի պէտք ունին ապիանալու համար»:

Եւ քիչ վարը կը շարունակէ Օտեան՝ իր սրամտութիւնը վերստացած.

«Մի՛ կարծեր թէ քու մեկնումդ մեծ փոփոխութիւն մը առաջ բերաւ Պոլսոյ մէջ, ո՛չ, ընդհակառակը: Դալաթիոյ աշտարակը իր տեղը կեցած է, կամուրջէն անցնելու համար միշտ տասը փարա կը վճարենք եւ Հայրենիքը դեռ չէ հրատարակուած: Ինչպէս կը տեսնես որ ոեւէ փոփոխութիւն չէ եղած մեր ապրելու եղանակին մէջ: Պակաս մը միայն կայ մեր մէջ, պակաս մը որ ամէն օր աւելի զգալի կ'ըլլայ, այրինքն դուն: Այս պակասը չեմ գիտեր ո՛ր աստիճան զգալի է ուրիշներուն համար, քայց կը տեսնեմ որ ինծի համար շատ աւելի քան որչափ կ'ենթադրէի: Մեկնելուդ յաջորդ օրերը տենդային օրեր եղան ամենուս համար, մեկնման պարագաներ, հանպիտա տեղի հասնելուդ լուրին ապասումը, վերջապէս այդ օրերը ունեցած իրարանցումներս պահ մը մոռցուցին ինծի այն պարապը զոր ձգած էիր, կետոյ, կամաց կամաց զգալիօրէն զգալի եղաւ եւ անիրաւ, գրեթէ աւելի սկսայ գտնել այն

պարագաները որոնք վերջապէս ցէր ու ցան ըրած էին մեզի: Լևոնին(*) մեկնումը վերջին հարուածը եղաւ: (...) Մինչեւ չուկենաւ ընկերացայ Լևոնին, երկուքս ալ սոսկալի կերպով յուզուած էինք, հակառակ այն անտարբեր կերպարանքին զոր կը ջանայինք պահել ծաղրելի չերեւնալու համար»:

Ու Երուանդ Օտեան՝ նամակին վերջաւորութեանը, կը պատկերացնէ իր որքան տխուր նոյնքան սարսափելի լրտղութիւնը, երբ երկու լաստով կը դրէ Արփիարեանին.

«Հիմա ա՛լ որբ մնացի»:

(*) Բաշալեանն է:

3.—

ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ — 1896

Արփիարեան այնեւս ազատ մայրաքաղաք մը հաստատուած է,— Լոնտոն:

Հոն չկայ համիտեան բռնակալութիւնը. ո՛չ ալ վտանգը: Չկա՛յ եւ իր անկարելի գրաքննութիւնը:

Խօսքը, մամուլը, հաւաքոյթները ազա՛տ են, ուրեմն:

Մանաւանդ հայ խմբապիրի մը համար. ան իր ազգային մտահոգութիւնները միայն ունի, օտար է հանգիպ երկրին ամէն տեսակի կարկերուն:

Արփիարեան չի յապաղիր գործի սկսելու համար: Ի՛րը՝ պիտի ըլլայ, առաւելաբար, կուսակցականը եւ հրապարակագրականը:

Բայց այս գործը պիտի ըլլայ ալ՝ ծանր, յոգնեցուցիչ, յաճախ վտանգաւոր կալից: Շատ անգամ պիտի աշխատի օրը մինչեւ 16 ժամ, եւ ոչ ամէն օր փորը կուշտ: Եւ դուցէ երբեք պիտի չհասկնայ, թէ ազատութիւնն ալ մէկէ աւելի տեսակ է, ու յարգերական եւ:

Հոն ուր այժմ ի՛նապրի ու ի՛նչխատի, չկայ անշուշտ քրքական բռնակալութիւնը, ո՛չ ալ գրաքննութեան մը կաչկանդումը, բայց պոյութիւն առած է մեզի յատուկ մթնոլորտ մը՝ որ, առանց ցոյց տալու իսկ իր պայմանները, կը ճնշէ. որ չի՛ նեղեր ճշմարտութիւնը երեւան հանելը. որ կը հալածէ, կը սպառժէ ալ ազատօրէն արտայայտուողը. որ չի՛ նեղեր մանաւանդ ներձնական հաչիւնելուն դէմ. որ հայ ժողովուրդին ամէնէն կենսական չահերն ալ երկրորդական կարգին վրայ, կամ մուքին մէջ կը ձգէ:

Եւ թանձր է այս մթնոլորտը, եւ չի՛ խոխուիր ան՝ քոլոր անհատներ պոյութեանց պէս:

Եւ հոն, նե՛րսը, այս մթնոլորտին ներքեւ կա՛յ ալ հոսանք մը, որ քոլոր մը նման կը պատնայ ինքն իր վրայ, սահմանէն դուրս չ'ելլելու, չի՛ նայիր անդամ, թոյլ չի տար որ պատուհան մը բանան իրեն համար. հո՛ն, նայիր անդամ, թոյլ չի տար որ պատուհան մը բանան իրեն համար. հո՛ն, նե՛րսը, հոսանքը անվերջ կը դառնայ, առանց հանգրուանի. որ անսպասման

կը պրկէ ու կը տանի իր հեռը քոլոր հան մտնողները, եւ պանոնք պիւրա տըրոնկէ ալ կ'ընէ: Եւ այսպէս այն որ հան կը մտնէ՝ անկամք կամ անպատրաստ, չըջանակին հոսանքէն անպատճան կը բռնուի, ու ա՛լ հոսանքին պիտի հետեւի.— ազատ չէ այլեւս, ազատում ալ պիտի չունենայ այլեւս:

Պարապան՝ ընդհանուր եղած է դժբախտաբար: Տարրերութիւնները՝ խորքին չեն վերաբերիր:

Անդամ Արփիարեան՝ հակառակ իր արտակարգ ուշիմութեանը, ինքնագիտակցութեանը, ուժեղ կամքին, այդ մթնոլորտին ազդեցութիւնը մասամբ կրած է. չկրցաւ ճերրպատուիլ անոր հոսանքէն:

●

Արփիարեանին արշիւին մէջ պահուտը, իրեն եկած նամակներուն քանակէն յայտնի է որ ինք ալ բազմաթիւ նամակներ գրած ըլլալու է, առանձնաբար իր կուսակցական ընկերներուն:

Ի՛ւր են անոնք, գոնէ վրան մասով մը: Բոլորն ալ չեն փճացած անշուշտ: Գուցէ պանոնք մուխին մէջ ճզելու միտումը կայ:

Ամէն պարագայի տակ, Արփիարեանին գրկուածները, ինչպէս նաեւ իր գրած կարգ մը նամակներուն սեւագրութիւնները ալ, բաւական պիտի ըլլան շատ ճշմարտութիւններ երեւան հանելու համար՝ շատ մը ապագային դէպքերն ու դէմքերը բոլորովին չըջելու ատեն:

Նպատակս չէ Արփիարեանի չըջանին, ո՛չ ալ անշուշտ իր պատկանած կուսակցութեան պատմութիւնը գրել.— իր մենագրութիւնը պատրաստելու առաջադրութիւնս արդէն բացատրած եմ Յառաջատանին մէջ:

Բայց հա՛րկ էր կարելի եղածին չափ ամբողջական երեսով ներկայացնել այն մթնոլորտը՝ ուր Արփիարեան ապրեցաւ, տառապեցաւ ու գործեց, որովհետեւ այս աշխատանքը պիտի ծառայէ ոչ թէ միայն դինքը ներկայացնելու, այլ նաեւ մեր ազգային իրականութեանց խնդիրն եւս:

Արփիարեանի արշիւին առաւելութիւններէն գլխաւորը պիտի ըլլայ այս իրողութեանց վրայ դրուած անթափանց քողերը բանալը:

●

Թող չկարծուի,— ըսե՛մ խնդրեմ,— թէ այս կամ այն կուսակցութիւնը, կամ հաստուածը յանցաւոր կը դանեմ. ընդհանուր տեսութեամբ մօտենալու է հարցին:

Չէզոք հայ եմ. ոեւէ կուսակցութեան չեմ պատկանած:

Բո՛լոր հայերը՝ ո՛ր դասակարգի, ո՛ր ուղղութեան կամ գաղափարի ալ պատկանին, Թուրքերու կողմէ գործադրուած հալածանքներուն, ջարդերուն դէմ ըմբոստանալու հարկը հեռահեռ կը գայ: Իրենց կազմակերպութեան պակասին, թերութեան հիմը կը կարմէ իրենց մէջ ոչնչերուն չափազանց խնդ-

ճութիւնը, մանաւանդ յարաբերաբար թուրք կառավարութեան եւ թուրք ժողովուրդին ունեցած զինական ու այլ կարգի առաւելութիւններուն ու կրելիութեանց հետ բաղդատելով, նոյնիսկ եթէ թուրքիան առնենք իր ամէնէն տկար առեններուն մէջ:

Ճիշդ, ուրեմն, այս իրողութիւններէն առաջ եկած են մեր այն ախալներըը, որ ահաւոր հետեւանքներ ունեցան մեզի համար: Երբեմն, գուցէ եւ չատ անգամ յանցանք իսկ կազմելու ատիճան, բայց ո՛չ թէ մեզ ջարդողներուն դէմ, այլ պարզապէս յանցանք՝ մեր պարտութեանց, մեր կորուստներուն իրը մէկ անխուսափելի պատճառը:

Մինչ այս սխալներուն չամախակի ու մանաւանդ նոյնանման կրկնութիւնները՝ խորհելու, իր սխալը ընդունելու եւ զայն սրբագրելու կարելիութիւնէն հեռացուցած ալ են հայը:

Կա՛յ նաեւ առհասարակ պատասխանատուութեան, ամբոխավարութեան չաղաղը: Գուցէ երկար դարերու տարկական պայմաններէն առաջ եկած բնութիւն մըն է այս. տեսակ մը տարրակայութեան բարդոյթ մը: Ամէն պարագայի տակ, մանաւանդ Արփիարեանին չըջանը՝ ամէնէն աւելի պալիտրէն ցոյց կու տայ տարր դոյութիւնը:

Ինչպէս տեսանք, հնչակեան առաջին ցոյցը՝ Պոլսոյ մէջ, Գում-Քապուլինը, տեղի ունեցած է 15 Յուլիս 1890-ին:

Երկրորդը՝ ծանօթ «Պապ Ալիի ցոյցը» անունով, տեղի կ'ունենայ 18 Սեպտ. 1896-ին, դարձեալ Հնչակեան կուսակցութեան կազմակերպութեամբ, առանց դաս քաղելու առաջինին պատճառած խիստ ծանր հետեւանքներէն. բայց այդ մէջտեղին, Արփիարեան արդէն վազուց Լոնտոն կը գտնուի: Եւ այս երկրորդ ցոյցն ալ կու տայ ահաւոր կորուստներ, զոհեր:

Արփիարեան՝ այդ չըջաններուն, առաջնակարգ դերը ունէր իր կուսակցութեան մէջ: Դան նոյնիսկ պնդողներ, թէ ան գլխաւոր կազմակերպիչներէն մին եղած ըլլայ առաջին ցոյցին: Մինչ ինք բնաւ պիտի չուրանար իր գործինը՝ այս մասին: Աւելի հաւքն է որ համամիտ պիտի չըլլայ նման ցոյցերու գործելակերպին հետ, մնալով հանդերձ՝ մինչեւ վերջը, յեղափոխական գաղափարներով լեցուն մարդը՝ ըլլայ ազգային, դրական, ըլլայ ընկերային տեսակէտով:

Իր փորձառութիւնը, հայոց արեան ու նիւթական, ինչպէս նաեւ բարոյական չատ ծանր կորուստները՝ անչուշտ գինքը գիմնովին սթափեցուցած էին, եւ այլեւս կը հաւատար միայն գինեալ ու նիւթական միջոցներուն, նաեւ լուրջ կազմակերպութեան մը անհրաժեշտութեանը:

Արփիարեան մինչ չանաց այս կէտերը բացատրել, հասկցնել:

Բայց տակաւին մտքերը չփոթ են, տեսակէտները չեն եղուած, սկզբունքները յեղյեղուկ վիճակ ունին. եթէ նոյնիսկ ենթադրենք իրենց մէջ դոյութիւնը անկասկածելի պարկեշտութեան մը: Եւ բոլորն ալ անպայման կը ճառեն ազգասիրութենէ, ընկերվարական վարդապետութենէ, երբեմն

կ'ընեն յանուն յեղափոխութեան, առանց սակայն այս տարրերը իրենց ճիշդ իմաստովն ու տարողութեամբը հասկցած ըլլալու: Ամէնէն բուռն, բացարձակ կերպով յեղափոխականն անդամ, ընկերվարական տեսակէտներուն բառացիօրէն հետեւիլ ուզողն ալ՝ էր, միեւնոյն ատեն, աւանդապաշտ, կանխակալ, կրօնապաշտ, կամ դրամատիրական սովորութեանց ենթակայ:

Չէ ըսած ուղղակի, բայց Արփիարեան շատ վաղ կը զգար իր կղզիացումը՝ այս ընդհանուր չմտերմութեան, անվստահութեան մէջ:

Եւ դեռ խօսքը չեմ ընար չհամոզին, անկայուն մտքերուն, ոչխարին, արկածախնդիր մարդոց:

Ժողովուրդները, քննադատութիւնները՝ դուրսէն թէ՛ ներսէն, սկըսած են արդէն կծու եւ ծանր ըլլալ: Չկայ ալ հնչակեան մը՝ մեծ կամ պզտիկ, որ չվատարէ ամէնէն խիստ նկատուած պիտոդութիւնները, մեղադրանքները, ամբաստանութիւնները: Բայց չէզոք սեպուող հայերուն մէջն ալ պակսա չեն լրջօրէն քննադատողները, եւ ասոնց կարծիքն՝ որքա՜ն ուշ մեծեր եւս պիտի դնեն:

Իր 20 Ապրիլ 1896 թուակիր նամակովը, Արշակ Զօպանեան՝ երբ տակաւին բարեկամական յարաբերութիւններ ունէր Արփիարեանին հետ, կը դրէ իրեն մտերիմի մը պատուհասանքն ու անկեղծութեամբը.

— «Հոս չեմ պիտեր ի՛նչ առելութիւն կայ՝ հնչակեաններուն դէմ: Եւ զաւառներէն եկողներ ալ կը հասնին կոր որոնք հնչակեաններուն դէմ պատրաստ ունին (պեղծում չատ կայ): Ամբողջ չարիքը անոնց կը վերագրեն կոր: Եւ զարմանալի բան մը լսե՞մ: Քարիզ խօսք մը տարածուած է որ ես հնչակեան եմ, եւ աւտր համար պէչ կը նային կոր ինծի»:

Զօպանեանին նամակը մեր արշիւին մէջը կը դտնուի: Բայց իր վկայութիւնը միակը չէ. ուրիշ շատ շատերը պիտի արտայայտուին այս մասին: Մինչ Արփիարեան դեռ տարիներով պիտի աշխատի այդ մթնոլորտին մէջ:

Իր պործունէութեան ընթացքին, յաճախ տպնտասներ տեղի պիտի ունենան, երբեմն նոյնիսկ խիստ ծանր տպնտասներ, իր շուրջը, իրեն համար, իր վաստակութեան եւ բարեկամներուն հետեւանքով, ու իր կեանքը անընդհատ վտանգի ենթակայ պիտի ըլլայ, մինչ իր պայքարը, եւ իր պրսկան տպաստնդն եւս ամրանալու պիտի դառնապարտուին առեն առեն: Զօպանհեռատես, դժնութեան եւ պինդն ու հայ պիրը անկեղծօրէն սիրող բարեկամներ՝ որ թանձագին իրեն տակ թեւադրեցին քաշուիլ ազդային, հաստակցական կեանքէն՝ նուիրուելու համար մի՛ միայն դրականութեան:

Այս իմաստով պնդողներուն մէջ կը դտնուէին, ի միջի այլոց, Վահան Թէքէեան, Լեւոն Բաչալեան, Ե. Օտեան, Մրքայէլ Կիւրճեան եւ իր երկու եղբայրներն ալ անշուշտ. ինչպէս նաեւ այլ բազմաթիւ հայեր:

Բայց Արփիարեան մտիկ չընրաւ: Անօթի, թշուառ, կեանքը անտոյտ՝ չարունակեց իր ճամբան:

Լա՞ւ ըրաւ, սխա՞լ ըրաւ: Այսօր անօդուտ է պատասխան փնտռելը՝ այս հարցումին:

Կ'արժէ սակայն իր իրականութիւնը տեսամնատրել, մէկէ աւելի պատճառներով:

Ամէն պարադայի տակ, իր կուսակցական եւ ազգային դործունէութիւնը՝ իրեն թոյլ տուաւ սեղնակ ըլլալու չատ մը իրողութեանց, որոնք կրնան իրը դաս ծառայել: Մինչ դրական խմաստով՝ առանց այս պիտակցութեան, Արփիարեան կարելիութիւնը պիտի չունենար արտադրելու իր պլուխթեան գործերը: Այսպէս, իր կեանքը վատնեց, դայն չտճախ տոտպատկէ ղոծոց երկերը: Այսպէս, իր կեանքը վատնեց, դայն չտճախ տոտպատկէ վատնողն ալ՝ լքնելու համար մեր իրականութեանց հանգրուան մէջ, եւ հանեց, մեզի եւ ապագայ սերունդներուն համար, ոսկի եւ ադամանդներ.— անչուշտ չահ մըն է ասիկա, բայց տխուր ալ է՝ անհունօրէն ողբերդական ըլլալու աստիճան, որ, միեւնոյն ատեն, հայ ձեռք մը գինած ըլլայ ուրիչ հայ մը՝ գինքը ապահնելու համար:

●

Աւելի քան այդ տարիներուն, չափերու սահման գոյութիւն չունէր առհասարակ բոլոր հայերու մօտ:

Մեր ժողովուրդը այս տրամադրութեամբ պատրաստուած, առաջնորդուած ըլլալով, իր մէջն ալ ուրեմն չափի, սահմանի, կշիռի բացակատուրեան քիչ թէ չատ գիտակցութիւնը, կամ կարելիութիւնը բացարձակատուրեան, Արփիարեան կարելիութիւնը գործի չունենար արտադրելու իր պլուխթեանց, Արփիարեան կարելիութիւնը գործի չունենար արտադրելու իր պլուխթ

Ամէն նոր եկող՝ կը տնօրինէր, մնծութիւն կը ծախէր, ինքզինքը ժողովուրդին ներկայացուցիչը կը յայտարարէր՝ հայ ժողովուրդին անունով խօսելու եւ գործելու համար, ո՛չ ոք կը զարմանար, ըսի-ըսաւները իսկական իրողութիւններ կը դառնային, հերոսները գիրար կ'ամբաստանէին՝ ամէն տեսակի մեղքերու համար: Կը խօսին, կը գրեն. արդիւնք չկայ: Ինքնապահպանութիւնը, անձնասիրութիւնը՝ բանուկ դրամ է: Ամէն մարդ իր պարտութիւնները յաղթանակի կը վերածէ:

Եւ ամէն ինչ՝ չվճռի պիտի ըլլայ այլեւս:

Մարդիկը՝ մանաւանդ:

Պիտի չվերցուի ո՛չ սրո՛ւն հետ է, ո՛չ իշ՛նչ կ'ուզէ, ի՛նչ կրնայ: Ամէն մարդ կը ճայնէ, կ'անարգէ, կը ղրպարտէ, կը հաւատայ թէ ի՛նք միայն ունի ճշմարտութիւնը:

Ինչքան ալ Լոնտոն հաստատուած ըլլայ այլեւս, Արփիարեան պիտի չկրնայ դադրեցնել սակայն անդորրութիւնը.— ազատութիւնը կայ անշուշտ, բայց մթնոլորտը՝ մանաւանդ, պայթուցիկ է: Դաշնակցութիւնը կը չարունակէ իր պայքարը իրեն դէմ՝ նո՛յն նպատակով, նո՛յն միջոցներուն ալ մինչ երեւան կու գան հնչակեան կուսակցութեան ներքին անդոսելի երկպառակութիւնները, կռիւները, անդլուխ գործունէութիւնները, որոնց պիտի յաջորդեն ե՛ւ, աւելի եռքը, եղբայրասպան դեռորները:

Արփիարեանին դիրքը՝ իրա՛ւ որ դժուար պիտի ըլլայ: Այլապան պատճառներով: Ի՛նչքանը պարտադրուած է իրեն՝ ուզղակի կամ ոչ: Կը խորհի՞մ թէ մեր ունեցած տպրիւրները պիտի կրնան պարզել այս պարագան:

Լոնտոն հասնելէ արդէն քանի մը ամիս եռքը, իր համոզումը կազմած է՝ յետ երկար քննութեանց ու խորհրդածութեան.— կուսակցական-յեղափոխական մեքենան քայքայուած է, պէտք է ուրեմն զայն նորոգել, կազմակերպել: Իր ներկայացուցչի հանդամանքովը՝ Արփիարեան կը գրէ, երկար տեղեկագիրով մը, կուսակցութեան Պոլսոյ վարչական Մարմինին, 21 Մայիս 1896 թուականով.

«Մեր ազգային պատմութեան մէջ հրաշալի էջ մը կը կազմէ անսահման զոհողութեան այն տեսարանը զոր ցոյց տուին Թուրքիոյ հայերը եւ մասնաւորապէս անոնք որ գործեցին «Հնչակեան» անունին ներքեւ. այսքան մեծ զոհողութիւնները ինչո՞ւ եկան յանգեցան այն դժբախտ կացութեան՝ որ շատեր, գուցէ մեծամասնութեան համար կը հատարուի աղիտաւոր, յուսահատ կացութիւն»:

Մինչ այս հաստատումները կատարելէ անմիջապէս առաջ՝ կը յարէ արմատական մտահոգութեամբ մը.

«Ահա՛ այս հարցումն էր որուն պատասխանը ուզեցի փնտռել Լոնտոն, ամէն բան դիտելով, ամէն բան ննջելով. հաւոզումս այն եղաւ թէ՝ մեր կեդրոնը թէ՛ մտաւորապէս եւ թէ բարոյապէս կատարեալ անընդունակութիւն ցոյց տուած է գործին ընդհանուր ղեկավարութեան մէջ: Այս համոզումներս արդարացնող ապացոյցները հետզհետէ ձեզի հաղորդած եմ Ապրիլ 1-էն սկըսեալ իմ նամակներովս. բայց ինծի կարելի չէ՝ ունեցած ամէն տեղեկութիւններս ամբողջովին թուղթի վրայ հաղորդել ձեզի»:

Այսպէս, կերպով մը մուտքը կատարելէ յետոյ ինդրին մէջ, Արփիարեան պիտի ըլլայ նոյն տող իր իրատեսի հիմնական մտածումովը.

«Անցեալին մէջ չունեցանք գործելու որոշ ծրագիր մը որուն ամէն մասերը իրար բռնելով կազմէին ամբողջութիւն մը. իրարմէ անջատ գործեր կատարուեցան, ամէն բան դիպուածական եղաւ, ըրածնիս, թողածնիս չգիտցանք: Թիւրք կառավարութիւնը ամէն տեղ զատ զատ իր ամբողջ ուժը մեր վրայ թափեց, վասն զի ամէն տեղ առանձինն առանձինն գործեր կատարուեցան, առանց մէկը միւսին հետ կապ ունենալու, առանց մէկը միւսէն տեղեկութիւն ունենալու, առանց գիտնալու թէ մէկ գործին ետեւէն ինչ պիտի ընենք: Պարտութիւններնիս ասանկով կրնանք բացատրել»:

Ուստի է՛ւ Արփիարեան կրկին կը մօտենայ, յստակ ու պիտակից մտածումներով, արմատական կոմմակիստպատութեան մը անհրաժեշտութեան, միա՛կ կարելիութիւնը չունենալով օգտակար գործունէութեան մը: Իր նպատակը հիմնական ծրագիր մը ներկայացնելն է, այս մասին: Կը տատանի՝ նախ.

«Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութեան ծրագիրը կրնայ ըլլալ այն զոր Պոլիս պատրաստեցինք եւ որուն գործադրութիւնը յաջողցնելու համար ես Լոնտոն եկայ»:

Եւ դեռ լսելէ յետոյ, թէ այս ծրագիրը ընդարձակ է, բայց եւ որուն գործադրութիւնը հնարաւոր, ան կը յանձնարարէ իրը սկզբունք՝

«... թէ՛ այս եւ թէ՛ ուրիշ ո՛եւէ ծրագիր յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար, պէտք է կատարեալ գաղտնապահութիւն»:

Բայց Արփիարեան պաղտնապահութիւնը միայն ներքին մարզին մէջ էի հասկնար անշուշտ, այլ կը թելադրէ՛ այնքան իրատեսի ու իրատես կերպով՝

«... Նաեւ ջանալու ենք,— *կը յանձնարարէ արդարեւ իր վերոյիշեալ տեղեկագիրին մէջ,*— որ թիւրք կառավարութիւնը, թիւրք ժողովուրդը ինչ մը բնացնենք երբ գործի պիտի սկսինք եւ ինչ չափ հնար է աշխատինք որ մեր վրայ ուշադրութիւն չի դարձնեն այդ միջոցին»:

Որոշ է՛ւ, ինչպէս դեռ կը բացատրէ Արփիարեան.

«Անցեալին մէջ ասոր բոլորովին հակառակը շարժեցանք եւ տեսանք թէ այդ թեթեւութիւնը որեան սուղի նստեցաւ ազգին: Ժողովուրդը չը գիտեր այդ թեթեւութիւնը որեան սուղի նստեցաւ ազգին: Ժողովուրդը չը գիտեր պատրաստեցինք թէ ժողովուրդը պէտք է գիտնայ եւ թիւրքին դէմ կռուի, հետեւաբար, թիւրք կառավարութիւնն ալ շուտ արթնցաւ»:

Ահա ատեն, Արփիարեան ցայտուն իրողութիւններ ալ կը յիշատակէ.

«Սասունի ապստամբութենէն շատ առաջ հրատարակեցինք թէ՝ Սասուն պիտի ապստամբի, թէեւ ո՛եւէ պատրաստութիւն մը չէր տեսնուած, թիւրքը

մենէ առաջ անցաւ։ Կիլիկիոյ մէջ ամենապզտիկ պատրաստութիւն մը չտեսած, հրատարակեցինք թէ «Կիլիկիա որոտում է»։ Եւ եթէ չեմ սխալիր վերջերս ալ ասոր մօտ քան մը հրատարակեցինք Սուեդիոյ մասին»։

Եւ եզրակացնելով՝ իրեն յատուկ եղող հեղինակաւոր յստակութեամբ, որ «այս հրատարակութիւնները ամենամեծ հարուածը տուին մեր գործերուն», խորհուրդ կու տայ ան.

«Ձեղափոխական, ապստամբական շարժումները գաղտնի պատրաստուելու են. թշնամին խաբելու ը եւ յանկարծ ժամանակին պայթելու է. յեղափոխական ա եւ բ է այս, զոր մենք չսորված ճամբայ ելանք, աւելի ճիշդը մեր պետերը ճամբայ ելան»։

Իրականութեան մէջ, ասոնք պարզապէս ամէնէն տարրական պայմաններն են, խորհուրդներն են, բայց առ հասարակ ամէն հայ չվերապատ անոնց անհրաժեշտ կարեւորութիւնը։

●

Եւ սակայն վոխանակ կուսակցութեան կանոնագիրը–ծրագիրին բարեկործութեան համար մտածելու, աշխատելու, բան մըն ալ անոնցմէ կը սկսին Արփիարեանի դէմ, կուսակցութենէն ներս, մանաւանդ Աւօ եւ Մարօ Նազարբէկեանները։

Անշո՛ւշտ։ Որովհետեւ առաջադրուած կազմակերպական բարենորոգութիւնը իրենց հաճելի չէր.— ինչպէս Արփիարեան պիտի կու տայ իր տեղեկագիրին մէջ, ան կրնայ՝ կուսակցական գործերուն վրայ, «Տիկնոջ անսահման իշխանութիւնը չափաւորել»։

Բայց ինչո՛ւ, ի՛նչ էր բո՛ւն պատճառը, որ Արփիարեանին որոշել տուած էր այս մասին բարենորոգումներ առաջարկել՝ կուսակցական կեդրոնին։ Իր տեղեկագիրը կը բացատրէ այդ։

Բոլորովին օտար պատահար մը առիթ կու տայ, որ Արփիարեան լրջօրէն անդրադառնայ, օրին մէկը, վարչական, տնտեսական գործերուն կարգադրութեան մասին, իրենց կուսակցական կեդրոնին վերաբերող։

Ռուս յեղափոխական գրագէտ մը երբ գոհ կ'երթայ երկաթուղիի արկածի մը, իր թուղթերը անմիջապէս այլ տեղ կը տանին իր ընկերները, որպէսզի ռուսական դեսպանատունը ձեռք չդնէ անոնց վրայ՝ առ ի պաշտպանութիւն մինչեւ օրինաւոր ժառանգորդներուն յայտնուիլը։

Այս արկածէն քանի մը օր եառքը, Արփիարեան կ'իմանայ նաեւ, թէ Նազարբէկեան ռուսահպատակ է։

Արդ, Լոնտոն Հնչակեան կուսակցութեան դրամը՝ որ այն աեեն 2·000 ոսկի է, ու Պոլսէն ալ 2–3·000 ոսկի պիտի գայ, կը պոռնուի Նազարբէկին քովը, իբր անունին, ինչպէս իբր անունին են՝ կուսակցութեան համար վարձած երկու տուները, մինչ ինք՝ երկու մանուկներու հայր է.— ուստի, իր մահուան՝ ռուսական կառավարութիւնը անմիջապէս կրնայ ձեռք դնել

իր անունին տակ պահուող դրամին, թէ՛ երկու տուներուն եւ հոն եղող Հնչակեան կուսակցութեան թուղթերուն վրայ, պաշտպանելու համար իր երկու անչափահաս զաւակներուն ժառանգական իրաւունքները։

Եւ Արփիարեան կ'աւելցնէ իր հեռատեսութեամբը.

«... եւ որովհետեւ Ռուս եւ թիւրք կառավարութիւններուն հայկական խնդրին մասին մտերիմ յարաբերութիւնները բաջածանօթ են, հետեւանքները դիւրին էր ինքնին հասկնալ»։

Ու կը դոչէ՝ եզրակացութեան մը խմաստովը.

«Սոակացի ասանկ պատահականութիւն մը աչքին առջեւ բերելով»։

Երբ այս մասին Արփիարեան կը խօսի իր զրծակից ընկերներուն, բոլորն ալ համաձայն կ'ըլլան հետը, որ պահ երկու տուներէն մին ոչ–ռուսահպատակ անդամի մը անունին վարձուի՝ կուսակցութեան պատկանող վաեբաթուղթերը հոն պահելու համար։

Բայց անմիջապէս որ Նազարբէկեանները լուր կ'առնեն այս առնչութեամբ, կը սկսին պայքարի եւ իրենց յատուկ եղող միջոցներուն չնորհիւը՝ կը յաջողին ձեռք ձգել 21 Ապրիլ 1896–ի հինգշաբի ապօրինի «վճիռ»ը։

Այս վճի՛ռը իբր թէ արձակուած է «Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնի անդամներու եւ խորհրդատու անդամներու» կողմէ, թիւով վեց հոգի, առաւել Աւօ եւ Մարօ Նազարբէկեանները,— վճի՛ռ, որ կը յայտարարէ թէ Արփիարեան՝ այլեւս «չի համարուիր Հնչակեան կուսակցութեան պատկանող անդամ»։

Հա՛րկ է դիտել տալ խնդայն, թէ այս «վճիռ»ը որուած է առանց որ Արփիարեան աեեան կանչուած ըլլայ, առանց որ լսուած ըլլայ ան իբր «ամբաստանեալ»։

«Վճիռ»ը սարքարած վեցերն են.— 1) Ագասի (Կ.Թ. Սուքին),— 2) Մ. Իհրան Տամատեան,— 3) Պետ. Նարիմեան,— 4) Հրչ. Մարալ,— 5) Ա– պահ,— 6) Պ. Գալֆա։ Անշուշտ Աւօ եւ Մարօ Նազարբէկեաններն ալ։

Վճիռը չի յիշատակեր նաեւ, թէ նիստը ո՛ւր տեղի ունեցած է, չի յիշատակեր նոյնիսկ ամէնէն կարեւոր պարագան՝ թէ վճիռը արձակո՞ղ այդ «պատասխանը» իրաւասո՞ւ է, քան կուսակցութեան կանոնագիրին, նման վճիռ մը տալու համար։ Աբդ, օրինապէս սարքական է, անհրաժեշտ է որ ամէն դատարան նախ ճշդէ իր իրաւասութիւնը։

Այս հիմնական թերիէն զատ, կայ ուրիշ իրողութիւն մը, որ այդ վճիռը բացարձակապէս չեղեալ կը նկատէ.— իր սարքարուած ըլլալու պարագան՝ Աւօ եւ Մարօ Նազարբէկեաններէն։ Որովհետեւ այս երկուքը՝ ամբաստանեալ կողմ ըլլալով, չէին կրնար «դատաւորներուն մաս կազմել։

Թէ վերը յիշատակեցինք նաեւ անուններըը կուսակցութեան այն վեց «անդամ եւ խորհրդատու»ներուն, որ մասնակից են՝ Նազարբէկեաններուն հետ, խնդրոյ առարկայ եղող վճիռը տալու համար. անհրաժեշտ էր այս յիշատակումը՝ իր բարոյական ու օրինական կրկնակ պատճառովը։ Որովհե–

տեւ,— ինչպէս մեր ձեռքին տակ գտնուող արշիւն ալ ցոյց կու տայ,— ա-
նոնք՝ այդ վեցերն ալ, եղած են փոխն ի փոխ թէ՛ բարեկամ, թէ՛ հակառա-
կորդ, թէ՛ խիստ քննադատ Աւօ եւ Մարօ Նազարբէկեաններուն, այս վեր-
ջիններուն կուսակցական, հասարակական գործունէութեան, ինչպէս նաեւ
անոնց անձնական կեանքին առնչութեամբ: Պարապան՝ մթնոլորտին մաս կը
կազմէր:

Հա՛րկ է յիշատակել նաեւ թէ արտասահմանի մէջ, Հնչակեան կու-
սակցութեան բոլոր մասնաճիւղերը, ինչպէս նաեւ չատ մեծ թիւով ակնա-
ւոր հնչակեաններ, բո՛ւռն եւ հմնաւոր կերպով բողոքին, խոհն, այդ
«վճիռ»ին որքան ձեւին նայնքան եւ խորքին դէմ:

Եաքը՝ իր կարգին, Նազարբէկ կը վտարուի կուսակցութենէն: մինչ
Արփիարեան դեռ պիտի չարունակէ իր կուսակցական գործունէութիւնը:

Բայց Նազարբէկեանու պարագային, եւ այս առթիւ տեղի տուած խըն-
դիրներու մասին, աւելի հանդամանօրէն պիտի տեսնենք այս հատորին յա-
ռաջիկայ մէկ բաժինին մէջ, Արփիարեանի կուսակցական կեանքին ու գոր-
ծին առնչութեամբ մասնաւոր կերպով խօսելու առեն, գործել իր արշիւին
անտիպ վկայութեանց լոյսին տակ, անշուշտ:

●

Կը թուի որ, այդ օրերուն, Արփիարեան յուսահատութեան արտայայ-
տութիւններ ունեցեր է:

Կ'ընդունին ալ սակայն, թէ ան տակաւին ապրելիկ հոգեկան մը, վայ-
լուն գրօշակ մը ունի: Եւ ճիշդ այս իրականութենէն ազդուած՝ իր կուսակ-
ցական կարեւոր ընկերներէն Ս. Սուրէն կը գրէ իրեն, իր 27 Յուլիս 1896
թուակիր նամակովը, նախ՝

«... Միշտ տեսակ մը վարանումի մէջ ես, անորոշ կասկածներ ունիս»:

Եւ անմիջապէս եաքն ալ կը յարէ.

«Եղբա՛յր, անունդ քեզ բաւական է, այսօր հրապարակի վրայ, ըլլայ
գրչով, ըլլայ խելքով քեզ նման ծանօթ մէկը չը կայ եւ այդ ո՛չ թէ տե-
սական բան մ'է, ոչ թէ միայն անհատական դաղափար է, այլ չատերու, որոնք
քիչ չատ հասկացողութիւն ունին: Եթէ մէկ անդամ ինքնավստահ կերպով
հրապարակ ելլես, ես վստահ եմ, թէ ամէն մարդ ձեռքը քեզ պիտի երկնցնէ»:

●

Երուանդ Օտեանէն չահեկան նամակ մը կայ՝ այդ շրջանին գրուած:
Որուն սակայն չորս առաջին էջերը եւ վերջաւորութիւնը դժբախտաբար կը
պակսին: Կը պակսի ե՛ւ, հետեւաբար, ստորագրութիւնը: Այսուհանդերձ, իր
բովանդակութիւնը եւ ձեռագիրը կը վկայեն, թէ Օտեանէն է ան, եւ 1896–ին

Յունաստանէն առաքուած Արփիարեանին: Արդ, այս նամակին մէջ՝ խօսելէ
յետոյ կուսակցութեան ներքին խնդիրներուն, ինչպէս նաեւ կարգ մը մարդոց
մասին, Օտեան կը գրէ՝ անմիջապատճառօրէն.

«Ա՛հ, սիրելի Արփիար, քանի այս ամբողջ ազատութիւնը կը տեսնեմ,
կը մեգքնամ քու վրադ: Արժանի չէիր այդ չրջանակին մէջ խյնալու: Նոյ-
նիսկ հիմա կ'ըսեմ. չէի ուզեր որ այդչափ սեղմօրէն խառնուէիր նորէն այդ
կուսակցութեան մէջ»:

Ու քիչ վարը, Օտեան դեռ կը գաղէ ուշադրաւ կերպով.

«Երբեք չեմ կրնար արդարացնել նաեւ Տամատին եւ Ազատին վար-
մունքը, որոնք քեզ դէմ այդչափ անիրաւաբար եւ խայտառակաբար վճիռ-
ներ արձակելէ ետքը, ամիս մը չանցած հետզ կը միանան եւ Նազարբէկեան-
ներուն հետ կը սկսին կռուիլ: Խոստովանինք որ ասոնք նկարագիր ունեցող
մարդու գործեր չեն: (...) Ասոնք կը գրեմ ես իրրեւ չէզոք մարդ մը որ հե-
ռուէն հանդիսատես կ'ըլլայ անցած գարձածին»:

Եւ այս հաստատումները կատարելէ անմիջապէս եաքն ալ, Օտեան
գրական խորհուրդներ, առաջադրութիւններ կը ներկայացնէ Արփիարեանին.

«Գիտե՞ս ես ի՛նչ կ'ընէի եթէ քու տեղդ ըլլայի: Անդամ մը որ նոր
կեդրոնի անդամ ընտրուեցայ, Նազարբէկեանները վռնտել տալէ եաքը եւ
այսպէս մեծ բարոյական յաջողութիւն մը տանելէ եաքը, բացարձակապէս կը
հրաժարէի եւ ինքզինքս դուրս կը նետէի այդ չրջանակէն: Քեզի համար աս-
պարէզ չպակսիր օգտակար ըլլալու, եւ հաւատայ որ հրապարակագիր եւ
գրագէտ Արփիարը չա՞տ աւելի օգտակար եղած է ազգին՝ քան յեղափոխա-
կան Արփիարը»:

Եւ գինքը Աթէնք կը հրաւիրէ ալ, միասին աշխատելու համար:

●

Պոլիս, Պանք Օթոմանի ծանօթ դէպքը տեղի կ'ունենայ 14/26 Օգոստոս
1896–ին:

Մութ մը գաշնակցական երիտասարդներ կը գրաւեն այս գրամատունը
ու կը սպառնան զայն օդը հանել, ինչպէս նաեւ հոն գտնուղ պաշտօնէու-
թիւնը, վաւերաթուղթերը ու գրամը, եթէ երբեք եւրոպական մեծ տէրու-
թիւնները չմիջամտեն Սուլթանին մօտ, հայկական խնդիրը կարգադրելու
համար:

Այս դէպքին ու իր պրերդական հետեւանքներուն մասին՝ անչուշտ
չատ գրուած է արդէն:

Բայց այդ չրջանին մասնութիւնն ու հասկացողութիւնը ըմբռնելու հա-
մար մանաւանդ՝ չահեկան եւ յատկանչական ալ է գիտնալը՝ հարազատօրէն,
այն պայմանն ու մտածումը, զոր Արշակ Զօպանեան՝ պահպանողական ար-
դէն հռչակաւոր պրոգ ու պործիչ, ունեցեր է, Պանք Օթոմանի դէպքին լուրը
առնելուն պէս: Այս մասին, ան երկարօրէն արտայայտուած է խոհն, Ար-
խմանալուն պէս: Այս մասին, ան երկարօրէն արտայայտուած է խոհն, Ար-
փիարեանին գրած իր 1 Սեպտ. 1896 թուակիր նամակովը, որ կը գտնուի մեր

արշիւին մէջ, եւ որ անշուշտ բոլորովին անծանօթ կը մնայ ամէնքէն մինչեւ այսօր: Բայց իր յետագայ կարծիքն ալ, որուն կ'անդրադառնայ քանի մը օր ետքը արդէն, դարձեալ չահեկան պիտի ըլլայ իմանալը. այս երկրորդ նամակն ալ արշիւին մէջ կը գտնուի: Անոնց բովանդակութիւնը՝ մեզի համար ա՛լ աւելի չահեկան է անով ալ որ Արփիարեանին կարծիքը պիտի կրնանք ուշենալ Դէպքին առնչութեամբ:

Արդ, Զօպանեան յայտնելէ յետոյ Արփիարեանին առաքած իր վերջիշեալ առաջին նամակին մէջ, թէ «պինովցած» է Պոլսոյ Պանք Օթօմանին վրայ հայ երիտասարդներու յարձակումին եւ ղրաւումին լուրը երբ առեր է,— կը յարէ.

«Ա՛հա, այդ դէպքերը: Չեմ պիտեր որ այդ Պանքային յարձակման (մեր prise de la Bastilleը) օրը Պոլիս գտնուած, աս ալ ուսուց, մե՛ծ բանը տեսած ըլլալու խենդ փափաքը զգացի՞ր ինծի պէս: Աստնկ հետացում, աստնկ տաք խանդաղատանք երբեք զգացած չէի մեր խեղճ, մեր չատ գժբախտ ցեղին համար որ սակայն չատ մեծ է եղեր: Այս ցեղը չի կրնար չնջուիլ, Արփիար: Այս արշիւնի մկրտութենէն ետքը, կէսն իսկ մնացած ըլլայ, վախը՝ եթէ ապուր օրերը գան, անիկա ցեղերուն ամէնէն ազնիւը, կեանքի համար ամէնէն հասունը պիտի ըլլայ, ցեղերուն ամէնէն տառապածը ըլլալով»:

Ու կը հաւաստէ դեռ Զօպանեան.

«Երբեք հայկական խնդիրը աստնկ տաք կէտով Եւրոպան զբաղած չէր: Պէտք է չալուսնակել Արփիար: Այս կացութիւնը պէտք չէ որ պահի: (...) Աստեն է որ ամբողջ ազգը ոտքի կելնէ»:

Եւ կը յարէ.

«... Որովհետեւ, ինչ կ'ուզես ըսէ, այս վերջին երկու ցոյցերով հայերը ըրին մայրաքաղաքի մը մէջ, ինչ որ ոչ մէկ ցեղ չէ ըրած պատմութեան մէջ»:

Զօպանեանին գրած նամակներէն իսկ յայտնի կ'ըլլայ, որ Արփիարեան՝ Պանք Օթօմանի խնդրին մէջ, բացարձակապէս տարակարծիք է իր հետը, ու չատ պէշ հետեւանքներ ալ տեսած է հազիւ դէպքին լուրը հասած Լոնտոն, ուր կը գտնուէր:

Իր առաջին նամակէն քիչ ետքը սակայն, Զօպանեան՝ այս խնդրին մէջ, իր տարհամոզուած ըլլալու ապացոյցը պիտի տայ ինքնաբերաբար, երկրորդ նամակով մը, ցոյց տալ թէ Արփիարեանի կարծիքին վրայ, այլ հայ մեծանուն դիւանագէտ, պետական մարդ՝ նուպար վեզիրին հետ տեսնուելէ յետոյ, յատկապէս այս մասին:

Պարապան աւելի հանգամանօրէն պիտի տեսնենք եւ իր բոլոր մանրամասնութեանց մէջ, երբ կը խօսինք Արփիարեան–Զօպանեան յարաբերութեանց վրայ, դարձեալ հատորին այս մասին յատկացուած բաժինին մէջ:

Հոս հարկ տեսանք ղոնկ անցողակի ցիւնատակել պարապան, ցոյց տալու համար պարզապէս, թէ մթնոլորտը՝ ուր ապրեցաւ ու գործեց, մէկտ ալ բարդ էր, եւ սովորականէն, բնական հանգամանքներէն էապէս դուրս:

•

Պոլսէն, 13/25 Սեպտ. 96 թուակիր իր նամակին մէջ՝ Առաքել Սիմոնեան կը գրէ «Սիրելի Ա. Ալեքսանդրովիչ»ին, Լոնտոն.

«... Քանի կը մտածեմ յեղափոխական գործի ցաւալի վիճակին վրայ, սիրտս կտոր կտոր կ'ըլլայ. մտածել թէ ազգը խաղալիկ եղեր է քանի մը անամօթ բաղդախնդիրներու ձանկին մէջ, չարաչար գործածուեր է. զարհուրելի բան է»:

«Ալեքսանդրովիչ»ը Արփիարեանն է, նամակը իր արշիւին մէջ կը գտնուի, մինչ կը թուի որ նամակակիցը՝ Առաքել Սիմոնեան պատասխանատու դեր ունի կուսակցութեան մէջ. այլապէս՝ արդարեւ, պիտի չվրնար պիտնալ Արփիարեանին գաղտնի անունը՝ Պոլսոյ իր ընկերներուն հետ թղթակցելու համար:

Առաքել Սիմոնեան կը շարունակէ.

«Չեմ պիտեր թէ գրա՞ծ էինք ձեզ. մեր տուած ծանուցագրին վրայ, Ֆրանսական դեսպանատունը ուզեց բանակցութեան մտնել յեղափոխականներու հետ, խնդրելու համար որ ցոյցը յետաձգուի: (...) Ծանուցագրին առնելու հետ, խնդրելու համար որ ցոյցը յետաձգուի: (...) Ծանուցագրին առաջ բերած տպաւորութիւնը այս անգամ սոսկալի էր, ու եթէ գործողութիւն մը ըլլար, լաւ գործողութիւն մը, միջամտութիւնը դրեթէ անխուսափելի էր: Երեք չորս օր կառավարութիւնը եւ դեսպանատունները կատարեալ վեհի էր: Երեք չորս օր կառավարութիւնը եւ դեսպանատունները կատարեալ տարտափի մէջ անցուցին: Եւրոպացի ընտանիքներ ախան դաղթել, դեսպանատուններուն կցկտուր խօսքերէն յուսահատ»:

Եւ Առաքել Սիմոնեան կը յարէ՝ պուցէ իր բո՛ւն նպատակը իր այս թղթակցութեան.

«Նամակս չատ երկարեցաւ. կը վերջացնեմ խնդրելով որ ըսէք Թիֆլիս որ ինծի ատակ ղրկեն. ձմեռը վրայ հասաւ, հաստ բալըթոյի եւ Փանէլաներու պէտք ունիմ»:

Բայց խնդրոյ առարկայ եղող, վերոյիշեալ «ծանուցագիրն» ալ կը գտնուի մեր արշիւին մէջ— չափազանց խելք Ֆրանսերէնով, նո՛յնքան խելք խորքով, 10 Սեպտ. 96 թուակիր, ուղղեալ Պոլսոյ օտար դեսպաններուն, եւ որուն տակը զարնուած է՝ «Ճանուն հայ ժողովուրդին՝ Հնչակեան Կոմիտէ»ին կնիքը:

Ծանուցագիրը՝ ըսելէ յետոյ թէ իրը հետեւանք ցոյցի մը, որ «նպատակ ունէր մեծ տէրութեանց յիշեցնել հայկական բարենորոգումները, հազարաւոր հայեր սպանուեցան եւ թալանուեցան 48 ժամուայ մէջ»,— կը յարէ.

«Հոս խնդրանք մը չէ. ձեր աչքերուն առջեւ դնելով հայկական հալածանքները, վերջին անգամ կու գանք ձեզի յիշեցնել քրիստոնեաներու պաշտպանելու ձեր պարտականութիւնը»:

Եւ բարձրն արձակուց «պատանեաց» ամբ յիշեցուց ամ-
բարձն ֆեյրէդ Կոմսէն կ'ելլայ իր նոր ստեղծագործութեան Մեծ Տէրտերը
ստանալ նախապատրաստուելիքները.

«Ամ ոչ ոքի պատմես ամբ ոչ մատնես,— որ յամենայնի— ամ
նուագներ— որ ձայն երգի ամբ փառաբանութեան ամբ խոցելի երգեր
ամբ ներ: Եթէ հնչեն ամբ ներ ամբ ներ ամբ ներ ամբ ներ ամբ ներ
ամբ ներ ամբ ներ ամբ ներ

Թե Նիկիտինին «Տաճարում» եղած ելույթ պետք սոսկալի
դրամ ուզեր,— ասում էին մարդիկ չէ սատկի կիսով չափ
Հանճարի՝ ճիշտ ևեթ ծուռ ընտրություն:

Նիկիտան, «Հանճարի» ուրախության 3/15 Նոյեմբ. 1896 թուականի իր տատիկին գրի էջ, տնեցիների մեջ ծիծաղելի դիպվածներ պատմելուց հետո, ավելացնում է.

«... Դուք ու տատիկ նկատում եք ցավ էջի վերջի, երբ ասում եմ, որ ես ձեզ տեսնելուց հետո ինձ ոչ մի տեղ չեմ կարող գնալ, որովհետև ես ամեն ինչ թողել եմ ձեզ համար: Ես ամեն ինչ թողել եմ ձեզ համար. այդ ճշմարիտ է, բայց ես ինձ համար ոչինչ չեմ թողել: Ես ամեն ինչ թողել եմ ձեզ համար, որովհետև ինձ համար ոչինչ չկա ձեզանից դուրս: Ես ձեզ համար եմ ապրում, ձեզ համար եմ աշխատում, ձեզ համար եմ ուզում ապրել, որովհետև ձեզ եմ սիրում, ձեզ համար եմ ուզում ապրել, որովհետև ես ինձ համար ոչինչ չեմ ուզում, ինձ համար ոչինչ չեմ ուզում, որովհետև ես ինձ համար ոչինչ չեմ ուզում, որովհետև ես ինձ համար ոչինչ չեմ ուզում, որովհետև ես

կ'ըլլայ որ Արփիարեան կրցած է առ հասարակ պահել իր հաւատարմակիզռութիւնը, ու դեղեցիկ էջեր ալ արուեստրել:

Եւ անշուշտ որ անոնց՝ այլեւս անհանելի դարձած մարդոց մէջ կային խղճապէս հայրենասէր, բարձր ղեկավարներով, պատուախնդիր, իր կեանքն անդամ զոհելու պատրաստ մարդիկ. անճկութեան, վախի, անազատ ու լարուած շրջապատի մէջ ապրած մարդիկ. հանճարեղ ալ՝ իրենց հնարքներուն մէջ. յամառօրէն անհրկիզ՝ իրենց ժուռարութեանց ու վտանգներուն հանդէպ ալ: Բայց և՛ անզուգական կղզուած, ջղային, դիւրազգաց, ախտաւոր երեւակայութեամբ՝ տրամաբանելու, իրենց իրականութեանց եւ դայութեանց, բոլոր արժանիքներու, միջոցներու, չափերու եւ ամէնէն տարբական կրեւութիւնները անդնահատելու, անոնց մերժելու աստիճան:

Հոսանք մը դարձած էր այս: Կամ ուեսակ մը համաձարակ: Այլասիրս կարելի չէ բացատրել այդ շրջաններուն տեղի ունեցած իրողութիւնները: Եւ ո՞նքան տարուած, պարտուած, վաստնուած էին, որ այլեւս չէին տեսներ, չէին հասկնար իրենցմէ դուրս ոեւէ իրականութիւն:

Ու իրենց կարդին՝ տրրոկէ ըրին և՛ հայ ժողովուրդը: Միանգամայն կը դինուէնային:

Որովհետեւ անոնք կը հաւատային, որ անդիմադրելի են, որ կրնան խորտակել Սուլթանին ուժէն ալ անդին, եւ աշխարհը թաւալել: Իրենց այս հաւատքը՝ բացարձակ էր ու անսասան, տրրոկէ եղած մարդոց երեւակայութեան անսահմանութեամբ: Երբեք չէրցան հասկնալ, թէ ժողովուրդի մը ազատագրումին համար աշխատող, յեղափոխական միջոցներու դիմողներուն համար՝ երեւակայութենէ աւելի իրատեսութեան խորհուրդը մտիկ ընելու հա՛րկը կար:

Մինչ էին անդրադառնար նաեւ որ, ո՛չ թէ անձնական զոհողութիւնն է՝ զեկավարի մը համար. ամէնէն կարեւորը, կամ բնականը, այլ նկատի առնելու է առաւելաբար պայութիւնը ճիշդ այն ժողովուրդին՝ որուն իր նպատակ յեղափոխութեան կը պատրաստուէին:

Ծանցաւոր չէին թուրքին դէմ, բայց սխալեցան:

Եւ սխալած էին՝ պրծի սկսելու ատենն իսկ:

Եւ սայթաքումները՝ մէկը միւսին եռեւէն եկան, որովհետեւ անոնք, մէկը միւսին եռեւէն ալ սխալած էին:

Իսկ շատ անդամ ամէնալէն՝ ամօթն ալ լքեցին, մոռցան:

Երկար պարբեր նախկին սորուհներու տրամադրութեամբ՝ երբ թուրքիայէն դուրս ելան ու կ'ապրէին այլեւս ազատ երկիրներու մէջ, խորհեցան այն ատեն անպայման իրենց «հերոսութիւնը» ցոյց տալ, բա՛ն մը ընել.— իրար հալածեցին, իրար ապանեցին:

Արփիարեան այս մթնոլորտին մէջ ու այդ մարդոց հետը դործեց: Ա-ռաջ, ինքն ալ սակայն տարբեր չէր մտածեր, տարբեր կերպով չէր աչխատաւ, ճիշդը: Բայց չուտով հասկցաւ անոնց եւ իր ալ սխալը: Պարկեշտ էր, արդասէր էր, ուշի՛մ ալ, ուստի և՛ չթերացաւ իր սխալը նչմարելու, ու պայքարելու՝ ի նպաստ ճշմարտութեան, յօդուտ հայ ժողովուրդին, իրատես տրամաբանութեամբ:

Իր կարդ մը ընկերներուն, ինչպէս նաեւ ու մանաւանդ իր հակառակորդներուն դործին չեկաւ այս:

●

Կացութիւնը արիտ չփոխուի տակաւին: Մթնոլորտը կը մնայ նո՛յնը:

Բայց դուրսը այլ կերպ պէտք է ցոյց տալ: Ընդհանուր է այս տրամադրութիւնը.— տոկալու, մանաւանդ չպարտնակելու համար:

Արշիւին մէջ կայ կուսակցութեան տասը տարուայ, 1887–էն մինչեւ 1896–ի շրջանին ելեւմտական պաչտօնական հաչուեկչիռը, որուն հարազատ մէկ արտադրութիւնը տուած է ալ Արսէն Կիւտուր իր «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան (1887–1962)» անուն հատորին մէջ, Պէյրութ հրատարակուած:

Այս հաչուեկչիռը՝ արդ, երկու տղրիւրով ալ նչանակած, ցոյց կու տայ իրր ընդհանուր մուտք՝ 30·000 (երեսուն հազար) տոլարի դումար մը, ընդհանրը:

Եւ դէտ,— ինչպէս կը հաւաստեն ալ արշիւին հաչուեկչիռն ու Արսէն Կիւտուր,— այս 30·000 տոլարի դումարին մէկէն՝ «800 ոսկին Ազասիին չհասաւ, 600 ոսկին ալ կիլրոսի մէջ մէկը իւրացուցած է ասած՝ բռնադրաւուած է, 600 ոսկին ալ կիլրոսի մէջ մէկը իւրացուցած է ասած՝ բռնադրաւուած է, ուրեմն, իրր ընդհանուր մուտք, տարեկան 3·300 տոլար մնայ:

Հետեւաբար՝ ճիշդ ա՛յս չափով դրամական մուտքի մը հիման վրայ է որ պիտի հաւաստեն թէ՝ այդ տասը տարիներուն, Նազարբէկեան զոյդին կողմնակիցները «փաստօրէն» կուսակցութեան «վարկը եւ դիրքը» հաստուցած էլլան՝

«Միջազգային քաղաքական եւ տնտեսական աշխարհը ցնցելու աստիճան» (Անդ, էջ 267):

Ընդլծումը ե՛ս կատարեցի: Եւ այսքանը կը բաւէ ամբողջ մտածումս արտայայտելու համար՝ այս մասին...:

●

Ուրիչ պատկեր մը՝ այլ կերպ, մանաւանդ իր արեան հոտովը, յատկանշական տարողութիւն մը ունի յատկապէս այդ տարիներուն ծնունդ մտայնութեանց մէջ:

Յաւելուածով մը՝ որ լոյս տեսած է «Հնչակ»ին 1895 տարուան թիւ 16–ին մէջ, «Հնչակեան Կուսակցութեան Կենտրօն»ը կը հրատարակէ պաշտօնական յայտարարութիւն մը, ուր նախ կը տեսի հայթայթել հայ հասարակութեան.

«Երէկ, 18 Սեպտեմբեր, կ. Պոլսում տեղի ունեցաւ մի մեծ ու պատմական ղէպք: Տեղի ունեցաւ մեծ արիւնահեղ ցոյց՝ նախաձեռնութեամբ, առաջնորդութեամբ ու պարծապրութեամբ Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան»:

Եւ կը շարունակէ աւելի ղպլի յոխորտանքով մըն ալ.

«Ահա՛ երկրորդ անգամ Բիւզանդիոնի երկնքի տակ, Բոսֆորի ափերում, Թիւրքական բռնակալութեան պլիսին ահաւոր դղրդիւնով պայթում է Հնչակեան յեղափոխական չարժումը եւ կրկին անգամ հռչում հայկական արիւնը սուլթանիստ քաղաքում»:

Կուսակցութիւնը՝ այդ յաւելուածին մէջ կը հաւատաչ նաեւ թէ «լսրեւ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ եւ նրա ճակատների արտայայտիչը» կը պարծէ իր «կենտրոն»ը:

Ի՞նչ հակազդեցութիւն ունեցած է Արփիարեան՝ այս մասին:

Ամէն պարագայի տակ, հայկական արեան «երկրորդ անգամ» հոսիլը՝ «սուլթանիստ քաղաքում», պարծենալու կամ հպարտանալու պատճառ մը ըլլալէ աւելի՝ ողբերգութեան, անվիտակցութեան ապացոյցը տրուած ըլլալուն տխրագոյն վկայութիւնը ապահովապար ղպացած, մտածած է Արփիարեան:

Վերի յայտարարութիւնը կը բովանդակէ նաեւ, որ ցոյցը նպատակ ունեցած է եւրոպական ուշադրութիւնը դրաւել՝ հայկական խնդրին ի նպաստ:

Արփիարեան կը տեսնէր անշուշտ որ մարդիկ այդ եղերութեան յեղափոխական ներկը կու տային...:

Իր իրատեսի հեղինակաւոր վիտակցութեամբը, իր վերոյիշեալ ընդարձակ տեղեկագիրին մէջ (21 Մայիս 1896), ուղղուած կուսակցութեան Պոլսոյ վարչութեան, Արփիարեան դիտել կու տայ նաեւ, ի միջի այլոց.

«Այսքան զոհողութիւն ըրինք, այսքան աւծնուէրներ ունեցանք, եւ սակայն պէտք է ընդունինք որ «Հնչակ» անունը աւելի վախ կ'ազդէ քան թէ սէր եւ համակրանք կը ներշնչէ»:

Եւ կ'աւելցնէ անմիջապէս ալ, թէ այսպէս ըլլալուն գլխաւոր պատճառներէն մին Հնչակին «շատ պարծենկոտութիւնը եղաւ, կամ աւելի ճիշդը սնապարծութիւնը»:

Այսուհանդերձ, հակառակ իր այս յստակ ու մեկին դիտողութեան, ճիշդ պիտի ըլլար ընդունիլը նաեւ, թէ Արփիարեան ի՛նքն ալ, ենթակայ էր

այդ «սարծենկոտութեան», այդ տեսակ «սնապարծութեան», գոնէ երբեմն, գուցէ եւ առհասարակ ազդեցութեամբ:

Արդարեւ, իր վերոյիշեալ տեղեկագիրին մէջն իսկ կը հաւաստէ՝ քիչ վարը, իր քննադատութեանց չարքին. «Թուրքիան փլուցինք, բայց մենք ալ փլատակներու տակ կը խղդուինք»:

Եւ անկեղծօրէն ընդունելու է ալ, որ ո՛չ թէ միայն չփլուցինք Թուրքիան, այլ մանաւանդ Արփիարեանի համար այդ սնապարծութիւնը նեղիլ քիան, այլ մանաւանդ չէ, նկատի ունենալով մասնաւորապէս ամէն առիթներուն, ուշիմ մարդու համբաւը, համեստութիւնը:

4.—

ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ — ԿՐԿԷՍԸ ԼԱՅՆ ԲԱՑՈՒԱԾ (1897)

Ամէնքն ալ կրկէս լսած են, հոն կը պտուին այլեւս։

Մէկը միւսին դէմ կը խօսի, կը զարնէ։ Ո՛չ ոք պիտի խնայէ իր տարածը։ Ո՛չ ոք ալ պիտի խնայուի։

Գործ չկայ։ Գործը ա՛յս է։

Ցեղափոխութիւնը, ազգային ամէնէն լուրջ մտահոգութիւններն անդամ, ժողովուրդն ալ հետ՝ մոռցուած են։

Մեր պատմութիւնը՝ առ նուազն այդ շրջանին համար, սխա՛լ է, թէ՛րի է, մեղսակի՛ց է։

Եւ ահա՛ անսիպ արշիւ մը չատ ճշմարտութիւններ երեւան պիտի հանէ։

Կը հասկնամ հիմա, թէ ինչո՛ւ անոնք որ իրենց տրամադրութեան տակը ունին Արփիարեանի անթիւ նամակները, պիտի չուզէին գանոնք հրատարակել։

●

Տիգրան Արփիարեան՝ ինքն ալ հրապարակագիր, իր մեծ եղբօրը գրած էր արդէն. «... քու կրած գառն փորձառութենէդ, որ միանգամայն քու վաստիկ պիտի ըլլայ, պզտիկ դաս մը առի. ազգային գործի մէջ չի մտնել»։

Ու քիչ ետքը, ուրիշ նամակով մը՝ 17 Յունուար 1897 թուակիր, կ'աւելցնէ որոշ պահանջկոտութեամբ մը.

«... Մանրմասնաբար լինձի տուած անկեղծութիւններդ, անտարբերութեանդ ու արհամարհանքիդ հոգեբանութիւնը,— զոր աքանչելի կերպով ըրած էիր,— ուրիշ անգամ կապուտակ մը տալին ու կուտան ինձի, եւ դուն աւելի կը բարձրանաս աչքիս»։

Բայց Տիգրան՝ ինքն ալ, տակաւին չէր կրցած լաւ ճանչնալ իր եղբօրը շրջանակը։ Կը պրէ իրեն, 5 Մարտ 1897 թուակիր նամակով մը, թէ Վահէ Արզուեանին հետ «երկարօրէն» խօսեր է, եւ թէ ան «միշտ լուրջ ու պար-

կեշտ ապան է», ու «անոր պէս քիչ կայ կրենց խումբին մէջ»։

Վահէ Արզուեան՝ երիտասարդ, խելացի, անձախ, ըմբռնող, յանդուգն բանաստեղծիր, հնարամիտ, համակրելի, որ կուսակցութեան մէջ կարեւոր դիրք ունի, գործօն, անհանգստացած, կարծր նկարագիրը, յաւակնոտ, վճռական՝ համակիր էր Արփիարեանին, զայն կը գնահատէր, բայց երկար չի տեւեր իրենց լաւ յարաբերութիւնները, ու հաքն ալ՝ ինչպէս պիտի տեսնենք տեւի անդին, Վահէ պիտի ծայր տայ հաշիւն թշնամանայ ու պիտի գայ Արփիարեանին դէմ, պիտի պատրաստակ անոր սպանութիւնը,— քսան չատ մը հատոսիկներու։

Իրենց յարաբերութիւնները արդէն քիչ թէ չատ լարուած կին,— բայց ոչ թէ տակաւին խզուած,— երբ Վահէ կը գրէ Արփիարեանին՝ Պոլսէն, 1897 Օգոստոսին, չատ երկար նամակ մը, որուն առաջին էջին գլուխը կ'արձանագրէ այլ «բարեկամական» բլլալը, ու բառը կ'ընդգծէ եւ։ Շահեկան է այս նամակը անոր համար մանաւանդ որ տեսա՛նք թէ ո՛վ է զայն գրողը, եւ իր յարաբերութիւններն ալ այդ օրերուն չատ լաւ չէն Արփիարեանին հետ. գուցէ եւ իրենց մէջեւ գոյութիւն առած լուութիւնը խզելու իր նախաձեռնութեամբը՝ Արզուեան ուզած ալ բլլայ համապարծակցութիւնը վերսկսիլը։

Իրը լաւատեղեակ անդամ իրենց կուսակցութեան քաղաքական գործերուն, ան կը հաւատայ իր վերյիշեալ նամակին մէջ.

«Ինչպէս Ամէնքդն գրած եմ կեդրոնին վրայ, ժողովուրդը առ հասարակ ո՛չ վստահութիւն եւ ո՛չ ալ համարում ունի։ Մեւնոյն կարծիքը ունիմ նաեւ ես։ Այս տեսակ անկարող կեդրոն մը քայքայելու մտադրութեանս մխակ խոչնդոտը քու ներկայութիւնդ եղած է ցարդ։ Եւ այս թո՛ղ չը կարծուի որ բարեկամական խաթեր համար կը լռեմ, ո՛չ.— Այլ, կը լռեմ յուսալով որ դուն պիտի կրնաս այդ կեդրոնը իր կոչմանը արժանավայել վիճակի մը մէջ դնելու, երբ այսուհետեւ մօտաւոր անցեալէդ խրատուելով ջանաս քեզ հետ անկեղծութեամբ վերաբերուիլ բարեկամներուդ մեւնոյն փոխադարձ ղողանջումներով պատասխանել»։

Անկասկած, Վահէ Արզուեան՝ անկախաբար իր բնաւորենէն, կուսակցութեան ամէնէն աչքառու, ազդեցիկ անդամն էր, Արփիարեանէն անմիջապէս յետոյ։ Մանաւանդ իրը գործող, ու անվախ։ Իրը հակադրող ալ, հարկաւ։ Կը չարունակէ արտայայտիլ՝ նո՛յն անվերապահութեամբ, իր այդ նամակին մէջ.

«Կը տեսնէի ընկերակիցներդ, պաշտօնակիցներդ եւ բարեկամ կարծածներդ, որոնք քու մասիդ տարածուած պայթակղելիք տարաձայնութիւններն վերսկսիլ պահեր, հերքել զանոնք պահանջող պատասխաններով, ինչ որ չե՛ր պակասեր, հերքել ջանալու տեսակ մը անտարբերութեամբ կը լսէին հակառակորդներուդ բերնէն եւ կարծես լսել կ'ուզէին թէ «իրենք ալ համակարծիք են» այդ տարաձայնութենէդ։

«Այո՛, Արփիար, ես այն առենէն կը տեսնէի քու ինչ տեսակ «բարի

ծաղիկներէ» չըլլապատուած ըլլալը եւ կ'ափսոսայի որ հակառակ քու համբաւաւոր վարպետութեանդ եւ հակառակ դիւանագիտական յաւակնութիւններուդ կը հետեւէիր ճամբու մը որ քեզ կ'առաջնորդէր կանխապէս քեզ համար պատրաստուած որոզայթի մը»:

Եւ անշուշտ Վահէ Արզուեան հասկցած է, գիտէ թէ ինչո՛ւ կայ այս կեղծիքը, դրեթէ դաւաճանութիւնը: Պարագան բացատրելու համար, կը դիմէ ալ Արփիարեանին, հետզհետէ ծանր յայտնութիւններ ընելով.

«Անկեղծ — պաշտօնակիցներիդ ոմանք դեռ Միութեան հարցը խնդրոյ առարկայ չ'եղած կը խորհէին յարմար մէկ ատենին քեզ հեռացնել կեդրոնէն: Պաշտօնակիցներուդ եւ անոնց չրջանակին մէջ անկեղծ մէկը չունիս դուն. Սուրէնը միայն կայ քայց այն ալ բաւական խելք չ'ունի intrigueներու դէմ քեզ պաշտպանելու»:

Դժուա՛ր է հաւատալ իր բոլոր ըսածներուն: Արզուեան պիտի փորձէ դեռ իր կեցուածքը արդարացնել. բայց մինչ այդ՝ կը դիմէ ալ Արփիարեանին.

«Քու յարաբերութիւնդ ա՛լ աւելի տագնապներու տեղ, դիւանագիտական ցանցառ թղթակցութիւն միայն չարունակեցիր Լինձի հետ»:

Եւ ըսելէ ետքը, դէ չէ վարանած՝ ինք, անկեղծութեան «ըստմաթիւ ապացոյցներ տալ»,— կը յարէ՝ ոչ առանց մեղադրանքի.

«... Ես ալ քու կողմէդ նոյնանման ըլլացումներ միայն ապասելու իրաւունք ունէի կարծեմ: Բայց, ուժը՝ ցաւալի է կրկնել, մեր կողմէն հակառակ կողմին անցնիլը հասկցած օրէդ քու յարաբերութիւնդ Լինձի հետ եղաւ դիւանագիտական եւ հետեւապէս ոչ-անկեղծ: Շուտով մոռցար որ ամենադժուարին պարագաներու մէջ բացարձակ անշահախնդրութեամբ մոռնալով ամէն տեսակ նկատում, քեզ պաշտպանելով ներքին եւ ընկերներուս կողմէն վայելած համակրանքին դէմ ապառնացող վտանգը արհամարհելով նետուեցայ դործիդ մէջ եւ ոտնակոխ եղած ճշմարտութիւնը եւ արդարութիւնը բարձրացնել ու ճանչցունելու համար ըրի ինչ որ թերեւս կարողութենէս ալ վեր էր»:

Եւ հոս, բացատրելու համար ալ դէ ինչո՛ւ այսպէս չարժած է իրականութեան մէջ, Արզուեան կ'ըսէ ուժգնօրէն.

«Եւ ինչո՞ւ այս ամենը.— վասն զի տեսայ անձ մը որ անբարոյականներու վոհմակի մը ստոր կիրքերուն եւ գաճաճ նկատումներուն զոհ եղած՝ բարոյապէս սպաննուած էր: Այդ յարձակումներու եւ ըրպարտութեանց դէմ քեզ պաշտպանելով հաստատ համոզում ունէի միանգամայն պաշտպանած ըլլալ կուսակցութեան ու յեղափոխութեան պատիւը որ գործիչներու պատուոյն հետ կապուած է բարոյական կապով մը»:

Անկե՞ղծ է վահէ Արզուեան՝ այս իր արտայայտած իսկապէս բարձր զգացումներուն մէջ:

Գուցէ ժամանակներուն պարտադրած պայմաններուն պարագայ մը՝ հո՛ս ալ կը գտնուի:

Դիւրին պիտի չըլլար բացատրելը՝ հմմտական կերպով:

Արզուեան՝ մինչեւ սպանութիւն ծրագրած է նո՛յն ընկերոջ դէմ:

Ճամբնայն դէպս, մթնոլորտը կը տիրապետէր:

Առանց այս մթնոլորտը բացատրելու, կարելի պիտի չըլլայ հասկնալ այդ երեւոյթները:

Անշուշտ Արփիարեանին առնչութեամբ, իր կուսակցական ընկերներուն եւ նոյնիսկ անոնցմէ չատերուն վրդովմունքը՝ յաճախ մէկ օրէն միւսը, կրեւր լրտղութիւն մը կը կռմէ.— պարապան՝ անոնց յեղյեղուկ նկատուած նկարագրին միայն վերագրելու չէ սակայն: Պատճառները, պայմանները՝ մէկէ աւելի են. կայ անյոյս, անապահով նեւրկոյին ազդեցութիւնը, առողջ կազմակերպութեան մը պակասը, ամէն կողմէ չքուած ըլլալու իրականութիւնը, նիւթական առօրեայ ծանր մտահոգութիւնը. կա՛յ դեռ ատելութիւնը, վրիժառութիւնը, չվոխադարձ յարգանքի անտեսումը, անվստահութիւնը, ինքնահաւանութիւնը, զրպարտութիւնները, չվոխ մթնոլորտը, նաեւ վէճը՝ որ կը նմանի մութ սեւեակի մը ներսը սեւամորթներու միջեւ տեղի ունեցող կռիւին:

Ո՛վ է ճշմարիտը, պարկեշտը, ազնուտէրը:
Ո՛վ ուղիղ կը խօսի, կամ՝ ո՛վ չի ատեր:
Ամչցող չկայ, եւ ահաւոր է ասիկա:
Արդէն մոռցուած են՝ յեղափոխութիւնը եւ Ազգային Դատը:
Չէ՞նքը՝ զրպարտութիւնն է այլեւս. քայց այս պէ՞նքը, հայը հայուն դէմ միայն կրնայ գործածել: Երբ Արփիարեան մը անօթի է ու մուրացկի ցնցոտիներ հագած՝ ահա թուրքիկներ կը հրատարակեն զրպարտելու համար թէ ան 40·000 ռուբլի գողցած է, ու կը ծախսէ կիներու հետ...:

Արփիարեան ապրեցաւ ու գործեց իր ժողովուրդին համար, այս ահաւոր անկումի տարիներուն մէջ:

●

Մեր նկատին հաչուին, յատկանշական ըլլալէ երբեք պիտի չդադրի մասնաւորապէս Ազասիին եւ Ապահին պարագան, նկատի ունենալով այս մանաւորապէս Ազասիին եւ Ապահին պարագան, նկատի ունենալով այս երկուքին ալ յեղափոխականի դէրն ու գիրքը իրենց կուսակցութեան մէջ, ինչպէս նաեւ ու մանաւանդ այն լրտղութիւնը թէ Արփիարեանի արտաքսուած Ազասիին եւ մանաւանդ այն լրտղութիւնը թէ Արփիարեանի արտաքսումին ծանօթ «վճիռ»ը ստորագրած են 21 Ապրիլ 1896-ին, Նազարբէկեան ամոլին նախաձեռնութեան վրայ:

Ուրեմն այս վճիռէն տարի մը չանցած՝ արդէն Ազասի կը դրէ Փարիզէն 18 Մարտ 1897 թուականով «Ընկերներ Արփիար եւ Տամատ»ին, իսկ Ապահ՝ յաջորդ օրուայ թուականով (19 Մարտ 1897), նոյնպէս Փարիզէն, իր «Սիրելի եւ անմոռաց բարեկամները պ.պ. Արփիարեանին եւ Տամատեանին»: Այս երկու նամակներն ալ կը գտնուին մեր արշիւին մէջ, ու կը կազմեն

պատկերաւոր վկայութիւններ՝ նամակագիրներու ընթացքին եւ մտայնութեանց եւ գիտակցութեան մասին:

Անոնք վկայութիւններ են նաեւ այդ օրերուն յեղափոխական վերաբերումներու եւ գործունէութեանց, ու Արփիարեանի մասին ալ:

Առաջինը՝ Սլասի կը սկսի, իր վերադիշեալ 18 Մարտ 1897 նամակովը, հաղորդել Արփիարին եւ Տամատեանին, թէ Ապահին մեկնումին ճամբարգական ծախսերուն համար «Թէթեւ կերպով Արշակը եւ Լեւոնը իմացուցին ծերուկին»(1), եւ «աղնուասիրտ ծերունին ճակի կը հրաւիրէ» պիրենք: (Ս. Շ.):

Եւ Ապահ կը չարունակէ իր այս նամակին մէջ.

«Առանց մեզ խօսեցնել տալու, ծերունին ճանարպարհածախս տուաւ պահարանի մը մէջ վեցուն թղթադրամ... երեւակայեցէք սիրելինե՛րս, որ թրամվէյի առակ չունէինք ու տուներնիս հասնելու համար քալելով պիտի երթայինք. ճամբան սրտատրոփ բացինք եւ հաչուեցինք... 3·000 ֆր. այսինքն 150 ոսկի: Դեռ բաւական չէ, այսպէս խօսեցաւ յուզուած ու լալով. «Mon cher Aghassi je donnerais toute ma fortune, si je pourais être jeune et accompagnir Mr. Abah, (...) Տունը քուկդ է» կ'ըսէր: Այնչափ բաներ խօսեցանք որ նոթ առաւ Անկ. դեսպանին իմացնելու ... արժէն partage-ի օրն եկած առեն, առաջին անգամ մենք պիտի նեռուինք Ա... մարտանոցին մէջ... Գործերնիս եւ վարկերնիս պիտի ընդարձակի նոյն իսկ Եւրոպական շրջանակներուն մէջ: Նազարբէկը մեռած է այլեւս»:

Ու քիչ վարը կ'աւելցնէ.

«Ծերունին Ապահին յանձնարարական նամակ մըն ալ տուաւ, իր որդւոյն Պօղոս փաշային Եդիպտոսի մէջ (...) ի՛նչ մեծ ու ազնիւ սի՛րտ»:

Եւ Ապասի կը դրէ ալ անմիջապէս.

«Արփիարս այս յաջողութիւնները քեզ (կը) պարտինք»:

Ու իր խանդավառութեան մէջ կը յարէ եւ.

«Բարիզի ազդեցիկ հայութիւնը ափերնուս մէջ անցած է այլեւս եւ յուսով եմ թէ գործերնիս պիտի օտուի այլեւս անկէց»:

Իսկ Նուպար փաշային տուած դրամը արդարօրէն յաժնելու մասին, Ապասի չի վարանիր դրելու Արփիարին եւ Տամատին.

«Սիրելիներ, կ'ուզէինք, որ այդ դրամին մեծ մասը Ձեզ ուղարկէինք, դիտնալով Ձեր նեղութիւնը, բայց Ապահը՝ երկրին կը մօտենայ, շատ հաւանական է յանկարծ ներս մտնէ... չէ՞ որ դուք ալ ունենայիք, իրեն պիտի ուղարկէիք, ուրեմն լաւ է որ հետը տանի(...): Ամերիկա էլ գրեցէք, որ պատրաստուին. հոլտով սրտով պատրաստ ենք յարմար առիթին նետուելու կրակին մէջ»:

Ու վերջաբանի մը պէս ալ կ'ուզէ պիրենք խրախուսել.

(1) Արշակը՝ Զօպանեանն է, Լեւոնը՝ Բաշալեանը, իսկ ծերուկը՝ Նուպար փաշան

«Սիրելի ընկերներ, բնա՛ւ մի՛ մտածէք, ի՛նչքան որ ալ խղճութիւն կը կրենք, քանի վստահ եմ, որ բարոյապէս ամէնքէն բարձր կանգնած ենք. յետոյ չի կարծէք թէ Դրօշակեաններն ալ չատ առակ ունին, անոնք ալ բան մը չունին»:

Նուպար փաշային հետ տեսի ունեցած համդիպումին մասին Ապահ եւս կը գրէ Ապասիին նամակին հետեւեալ օրն իսկ, ինչպէս տեսանք, իր «Սիրելի եւ Անմոռաց բարեկամները՝ Արփիարեանին եւ Տամատեանին»:

Պատմուած իրողութիւնները նոյնն են, բայց մանրամասնութեանց մէջ չնչերու մրցումներ կան. պէս նաեւ զրացումներու արտայայտութեանց մէջ չնչերու մրցումներ կան. ինչ որ մեր նիւթին համար իր կարեւորութիւնը ունի:

Երբեք մոռնալու չէ որ Ապահ եւս մէկն էր այն վեցերէն որ ստորագրեցին՝ Նազարբէկի ամոլին հետ, Արփիարեանի արտաքսումին «վճիռ»ը:

Ապահ կը սկսի նախ՝ ինքզինք չքմեղացնել. թէեւ ուշած է գրել «բառական երկար» առնէ ի վեր, բայց «ի՞նչ գրել», կ'ըսէ.— որովհետեւ, «յոյսերը եւ միայն յոյսերու մէջ ապրելէ յետոյ, դժբախտաբար այս յոյսերը չիրականացան»: Այսուհանդերձ, կը հաւատայ ալ անմիջապէս, ապահով. «վերջապէ՛ս պիտի յաղթանակենք, քանի որ, բարոյական յաղթութեան դիրքը մեր կողմն է»:

Կը փութամ ըսելու, թէ այս բառերը լրմէ՛ ընդգծուած են, իր նամակին մէջ: Այս ընդգծումը՝ պիտ գրեր կ'ըսէ ուէ մեկնաբանութիւն կամ ակնարկ, այս առթիւ...:

Բայց դեռ չատ աւելին կայ:

Իր նամակին չարունակութիւնը պիտի չգադրի յատկանշական կէտեր եւ նաեւ հանելէ, ինքնաբերաբար ալ: Սուղիւ, ան կը գրէ իր շրջանակին յատուկ միամտութեամբը, կամ հոլերանութեամբը.

«Անցեալ շաբթուն... փաշան, մեզ համար Արշակին ասած էր որ, եթէ պատակի պէտքութիւն ունենան՝ թող չի նեղուին իրեն խմացնելու, ես պիրենք պատակները կը նկատեմ եւ այլն»:

Հոս կը ճշդէր անմիջապէս, թէ այս մասին որոշ հակասութիւն մը կայ Ապահին եւ Ապասիին հաղորդումներուն միջեւ.— ըստ Ապասիին՝ Զօպանեան եւ Բաշալեան «Թէթեւ մը» խօսեր են Նուպար փաշային ճանապարհածախսերու առնչութեամբ, մինչ ըստ Ապահին՝ Նուպար փաշան ինքնաբերաբար առաջարկած է գումարը:

Եւ այս երկու հաղորդումներուն տարբերութիւնը՝ անուշադրութեան մը արդիւնք չէ. հոգեբանական երեւոյթ մը կայ հոն: Ապահ կը չարունակէ ուրեմն պատմել.

«(...) Տեսանք որ այս տեղի գործը պիտի ուշանայ եւ մենք դեռ երկու հոլով Փարիզի մէջ պարապ տեղը պիտի ապասեինք, որոշեցինք փաշային ցոյց տալ թէ մենք դեռ կ'ուզենք ինծի համար: (...) յէն՝ Եպիպտոս գնալու ճանապարհածախս մը ուղենք ինծի համար:

գնացինք եւ երկարօրէն տեսնուեցանք»:

Այս առթիւ, երբ Նուպար փաշա Ապահին կը հարցնէ, թէ ինչո՛ւ փարիզ կենալու տեղ Եվիտաս կ'երթայ,— «Առաջ, նախ որ,— կը պատասխանէ Ապահ,— այստեղ գործ մը չունիմ այլեւս, երկրորդ որ Եվիտաս ղնալով երկրին մօտիկ կ'ըլլանք...»:

Եւ դեռ կը շարունակէ Ապահ.

«Որչափ որ սկսաւ իր յաւակնութիւնը յայտնել մեհենլուս համար, բայց միեւնոյն ժամանակ ալ ուրախացաւ... եւ սկսաւ խրատել որ այժմ երկրին մէջ ոեւէ չարժում ընել պատրաստ չէ. հակառակեցէք բոլոր անոնց, որոնք կը ջանան խռովութիւններ հանել եւ այլն (Նազարբէկեանին համար ըսել կ'ուզէ, որովհետեւ, մենք հակակուսինք այդ չանը մասին չատ բաներ) ասաց, աշխատեցէք ժողովուրդը վատ պահել ... վերջն ալ աւելցուց, որ երկիր կը մտնէք այն ատեն, երբ որ ես ձեզ լուր տամ...»:

Դժուար չէ այսօր ալ որոշապէս ենթադրել, թէ ի՛նչ եղած կրնայ ըլլալ Արփիարեանին անմիջական հակազդեցութիւնը՝ կարդալով այս նամակը, որուն մէջ Ապահ կը պրծ իրեն թէ Նուպար փաշային հասկցուցած եմ, ինչ եւ Աղասին «վճիռ»ը ուրիշ առթաղրողի մը՝ «Նազարբէկեան չան մասին չատ բաներ»:

Բայց դեռ այլ չահեկան յայտնութիւններ ալ կան Ապահին նամակին մէջ: Արդարեւ, ան կը հաղորդէ.

«Ցեւոյ, (Նուպար փաշան) հանեց տուաւ (3000 ֆրանք) եւ նամակ մ'ալ պրեց իր որդւոյն Պօղոս փաշային տալու համար: Աղասիին ալ ասաց որ, դուն մի՛ մտածեր, երբէ՛ք հոգ մի՛ ըներ, ես հոս եմ... եւ այլն չատ մը քաղաքերական խօսքեր»:

Եւ Ապահ կ'աւելցնէ ալ, երբ իր նամակը վերջացնելու վրայ է.

«Այս երեկոյ փաշային պիտի երթանք, մեր շնորհակալութիւնը յայտնելու եւ ձեռքը համբուրելով «մնաք բարեաւ» ըսելու...»:

Իսկ կը վերջացնէ նամակը, դրչելով՝

«Արդ, ձեր բարձր ճակատները սրտանց համբուրելով կ'ասեմ. «մնաք բարեաւ»:

Այս անգամ, ե՛ս կատարեալ ընդդծումը, ամէն մեկնաբանութեան փոխարէն...:

Իրա՛ւ է. Ապահ որո՞նց «բարձր» ճակատները «սրտանց» կը համբուրէ:

— Արփիարեանին եւ Տամատեանին:

Այս վերջինը է՝ նաեւ անոնցմէ որ՝ Ապահին, Աղասիին եւ Նազարբէկեաններուն հետ, Արփիարեանը կուսակցութենէ արտաքսելին իրենց այդ հռչակաւոր «վճիռ»ովը...:

Ապահին այս նամակը Արփիարեան անկասկած կարդացած ըլլալու է, քանի որ ան իր արխիւին մէջ կը պահուի, բայց չենք գիտեր երբէ՝ իր կարպին, զայն կարդալ տուած է Տամատեանին՝ որուն ալ ուղղուած է ան...:

Շատ հաւանաբար.— Արփիարեան հեգնանքը կը սիրէր:

Աղասիին եւ Ապահին երկու նամակներուն մէջէն ալ, արդէն գաւառական մը Նուպար փաշային տեսակէտները պարզուած կ'երեւան՝ Թուրքիա մտնելու, Թուրքիոյ դէմ յեղափոխական չարժումներ կատարելու մասին:

Այս առնչութեամբ, Արփիարեան՝ յեղափոխական ու մեր օրերուն բառով յառաջդիմական մը ըլլալով հանդերձ, մէկէ աւելի անգամ համակարծիք եղած է Նուպար փաշային հետ, որուն արդէն չատ ալ կը համակրէր. որովհետեւ, Արփիարեան իրատես միտք մըն էր, եւ ամէն պարագայ առանձին քննելու, գտնելու դիտակցութիւնը ունէր:

Եւ վերադառնալով Արփիարեանին կարդ մը կարեւոր ընկերներուն կեցուածքին, Տամատեան իրեն կը գրէ՝ իր կարդին, 31 Յունուար 1897 Թուակիր նամակով մը, ուրմէն «վճիռ»ին տառապարութեան մեկնանը բոլորովին չէ որցած, իսկ Աղասիին եւ Ապահին վերոյիշեալ նամակներէն մօտ ամիս մը առաջ, ի միջի այլոց, հետեւեալ կերպով, եւ ոչ առանց հեգնանքի, այս վերջին երկուքին եւ Նազարբէկին դէմ.

«Անչուչտ Աղասին եւ Ապահը պիտի լմնան անոնց բարիզէն անցնիլը (...) եւ եթէ Նազարբէկի քով ալ երթան, վնասէ աւելի օգուտ պիտի ունենան մեզի, վասն զի Նազարբէկը անանկացնելու համար այդպիսի ամբոխ մը պէտք է իր գլուխը հաւաքուի...»:

●

Կը թուի որ արդէն 1897–ի առաջին ամիսներուն մէջ, ներքին անդորրութիւնը բոլորովին խանգարուած է, եւ Արփիարեան կը զգայ նոյնիսկ, թէ ինք ապահովութիւն չունի:

Այս մասին, Լեւոն Բաչալեանին փարիզէն իրեն ուղղուած 4 Մարտ 1897 Թուակիր նամակը չատ բան կը պարզէ: Արդարեւ՝

«... երէկուընէ ի վեր չատ մտածելի գրած նամակիդ վրայ,— կ'ըսէ ան ի միջի այլոց: Ձեմ կարծեր որ ան սրիկաները համարձակին բան մը ընելու քեզի: Բայց վերջապէս զգուշութիւն ըրէ: (...) Իրենց ըսելու է որ քո՛ւ մէկ մազիդ թելին համար կեղրոնէն մէկ հոգւի արիւնը պէտք է մեզի: Երբ մարդ չըլլայ, ես չանձն կ'առնեմ մէկիկ մէկիկ սատկեցնել բոլոր աս դիւահարները, մութին մէջ գործող բոլոր աս աներես, անարդ չուները»:

Բաչալեանի մը կողմէ գործածուած այս ոճը՝ ցոյց կու տայ տիրող մթնոլորտին անստուգութեան չինչան լարուած ըլլալը.— որովհետեւ ան նկատուած է ոչ թէ միայն ցաւատեղեակ մէկը կացութեան, այլ նաեւ ու մանաւանդ անոր համար որ չգոզք, հանդարտ, ուղղամիտ, եւ բուռն միջոցներէ հեռու գրող մըն էր ան:

Նրանք ծանր խոսում էին իրար հետ, ու մյուսը, որ ուսուցչուհի էր, ինչ-որ անհասկանալի բան էր պատասխանում։

Իր 18 Մարտ 1897 թուակիր նկարագրության մեջ Ալբերտ Կամյուն գրում է.

«Ես հարցրի Ֆելիսիեին, թե ինչ է նշանակում «Ֆրանսիական Ալժիրի ազգային գրադարան»։ Նա պատասխանեց, որ դա գրադարանի այն մասն է, որտեղ պահվում են Ալժիրի վերաբերյալ գրքերը։ Ես հարցրի, թե ինչ կարելի է գտնել այդ գրքերում։ Նա պատասխանեց, որ ամեն ինչ։ Ես ասացի, որ ուզում եմ կարդալ Ալժիրի մասին գրված ամենահետաքրքրական գիրքը։ Նա ասաց, որ ինքը չգիտի, թե որն է ամենահետաքրքրականը, բայց կարող է ինձ տալ ամենաշատ գրքերի ցանկը։ Ես ասացի, որ ինձ պետք չեն ամենաշատ գրքերի ցանկը, ես ուզում եմ կարդալ ամենահետաքրքրական գիրքը։ Նա ասաց, որ չգիտի, թե որն է ամենահետաքրքրական

իմ չար բախտէս, խելօք ու լուրջ մարդու տեղ կ'անցնի եւ (...) առանց Նազարբէկեան կամ դաշնակցական մը ըլլալու, քեզի դէմ զրոյական կ'ընէ, կ'ըսէ թէ ինքը Պոլսեցի ըլլալով քեզի մօտէն կը ճանչնայ ու կը հաւաստէ որ դուն վիտակ մարդ չես:

«Առնենք Մութաֆօֆը: Ուրախ է որ Նազարբէկը տապալեցինք, բայց մխիթնոյն առն քեզի չի համակրիր եւ կ'ըսէ որ սխալ մը գործեցինք քեզի վարչութեան մէջ առնելով, որովհետեւ Պոլսէն քեզի կը ճանչնայ եղեր իբր հնդրիկան մարդ:

«Ինչպէս լսի, Նազարբէկին զոհողութիւնները լռեցնելը այնքան դժուար չէ որքան այս «էհպաք» մարդոց կատարած դերին առաջքը առնելը: Ամ կրնաս երեւակայել թէ ոտէտ չրջանակներու ի՛նչպէս այս խօսքերը ճիւնազդակի մը պէս կը մեծնան (...): Եւ այսօր, փառք Աստուծոյ, մեր մէջ ունինք տոէտ ընկերներ — եւ անոնց թիւը քիչ չէ — որոնք նմանապէս պայթակղած են (...):

«... Տեսակ մը անվստահութիւն կը տիրէ ամենուրեք (...), մինչեւ անդամ տեղական Մասնաճիւղերու անդամներ սկսած են կասկածիլ որ արդեօք իրենց վստահութիւնը չարաչա՞ր կը գործածուի կոր: Ձեմ ըսեր որ այդ անվստահութեան միակ առարկան քու անձիդ չուրջ կը դառնայ. Նազարբէկի դրամական զեղծումներու մասին մեր ըրած յայտնութիւններն ալ մեծ հարուած տուին մեր գործողութիւններուն: Բայց ո՛չ նուազ տեղ կը բռնէ նաեւ Միացեալի 50 ոսկին եւ «Մշակ»ի 3000 ռուպլիի մասին տարածուած զրոյցները:

«Այս ամէնքին վրայ աւելցուր Վահէեան խումբին Պոլսոյ մէջ գործած շահատակութիւնները, այն խմբակին որուն անդամները քու մտերիմներդ ճանչցուեր են յիրաւի թէ յանիրաւի եւ որոնց գեղծումներուն մէջ քու անունդ ալ կու գայ այսօր խառնուիլ, թէեւ մենք գիտենք որ դուն այդ գործերուն հետ ոեւէ կապ չունիս եւ դուցէ չատ մը մանրամասնութիւններու տեղեակ անգամ չես:

«... Դաշնակցականներուն գալով, անոնք ալ խարազանը առած հետեւէդ ինկած են, անոնք ալ ալ ու ձախ քեզի ու Տամատը կը հարուածեն: Իրենց քաղաքականութիւնը լիովին կը հասկնամ, բայց ամէն մարդ չէ կարող իրենց դիտումներուն թափանցել:

«Պապաեանին հետ քանի մը անգամ տեսակցութիւն ունեցայ. (...) կը ծիծաղի Նազլմի գործակալ ըլլալուդ եւ ուրիշ ասոնց նման զրպարտութիւններուն վրայ. բայց կարծիք կը յայտնէ որ, երբ այդ չափ զօրաւոր հոսանք կայ քեզի դէմ, կարելի չէ անտես ընել զայն, այլ դոնէ ժամանակի մը համար քաշուելու ես եւ գործնականապէս ապացուցանելու ես թէ չես այն մարդը ինչպէս կ'ուզեն ներկայացնել (...) մինչեւ որ մտքերը իրենց առաջուան հանդարտութիւնը գտնեն:

«Գալով իրենց մտածումին կամ համերաշխ գործակցութեան, պիտեմ որ քուկին, իմին հեռանալովն չէ որ պիտի յաջողի»:

Եւ զարմանալիօրէն՝ Մկրտիչեան համոզուած կ'երեւայ դաշնակցական Պապաեանին կարծիքին «օտտակարութեանը» մասին.— Արփիարեան կուսակցական դործերէ պէ՛տք է քաշուի, ինչքան ալ, իրականութեան մէջ, անմեղ ըլլայ, քանի որ ա՛նքան չատ զրպարտուած է...:

Յատկանշական է նաեւ այն պարագան, որ Մկրտիչեան՝ հակառակ ռարկայական կերպով դատել ուզելու իր տրամադրութեան, ո՛չ մէկ փաստ կը բերէ իր յիշատակած դիտողութիւնները կամ զրպարտութիւնները հիմնելու համար, մինչ իր ըսածները զիւրար կը հակասեն ալ չարունակ: Հոսանքը զինքը եւս իր մէջը առած է, առ նուազն:

Ուստի և՛ Արփիարեանին կ'առաջարկէ անմիջապէս, այս պարմաններան մէջ, ու առիթը յարմար նկատելով՝ յամենայն դէպս.

«Այս հանդամանքներու տակ, այն միտքը զոր յղացած էիր յեղափոխական տոպարձիդն հեռանալու, թէեւ քու ընկերներուդ մեծ մեծ վիշտ կը պատճառէ, բայց եւ այնպէս օր ըստ օրէ հարկացուցիչ կը դառնայ: Միայն թէ, ես համակարծիք չեմ որ լռիկ մնջիկ հեռանաս»:

Եւ խորհուրդ ալ կու տայ Արփիարեանին որ «չրջաբերականով մը մանրամասնօրէն արդարացնէ ինչդինքը այն ամէն ամբաստանութիւններու մասին որոնք հրապարակին վրայ երեւցած են», ու երկրորդ չրջաբերականով մըն ալ պահանջել Պատուոյ Ատեանի մը կազմութիւնը՝ որուն առջեւ «դատուելու համար»,— եւ կ'աւելցնէ չարունակելով իր նամակը.

«... Երբ դուն Պատուոյ Ատեանէն անբիծ դուրս կու գաս, ինչպէս որ վստահ եմ, այն ատեն քու ուղղամտութեանդ համբաւը պաշտօնապէս, հրապարակապէս հաստատելէ յետոյ, կը յայտարարես Ազգին թէ տառապած սըրտով ասպարէզէն կը հեռանաս: Իսկ երբ հրաւէրդ անպատասխանի մնայ, ինչ որ չատ հաւանական է, այն ատեն դարձեալ կը յայտարարես Ազգին որ հակառակ հրաւէրիդ՝ դեռ մէկը չերեւցաւ քեզի դէմ, բայց դուն զղուած՝ քեզի դէմ մղուած հալածանքէն, պործին սիրոյն համար ինքնաբերաբար կը քաշես ասպարէզէն»:

Ու Արփիարեանը համոզելու համար, դեռ Մկրտիչեան իրեն կ'ըսէ առնչօրէն.

«Երկու պարագային մէջ ալ քու յաղթանակդ մեծ կ'ըլլայ, եւ ընթացքդ խորին տպաւորութիւն կը թողու ամէնքին վրայ. չատ չանցած պիտի չրջաբերին այն համակրանքով որուն առարկայ էիր ժամանակաւ»:

Ա՛լ որոշապէս յայտնի է, Մկրտիչեան եւս կը հետապնդէ Արփիարեանին հեռանալը՝ կուսակցական պործերէ: Իր այս երկար նամակին, իր վանդաքական խօսքերուն եւ պլացումներուն վերջնական միտքը՝ այլ նշանակութիւն չի տար: Բայց, իրականութեան մէջ, ի՞նչ է իր բո՛ւն նպատակը.— դժուար է մարդոց յետին նպատակը ստոյգ կերպով հասկնալը: Մկրտիչեան՝ առաջին օրերէն, պնահատած է Արփիարեանին հրապարակագրական կարողութիւնը, ու յաճախ ալ արտայայտուած այս մասին, անոր գրած իր նամակ-

ներուն մէջ:

Այսուհանդերձ, մտահոգ է միանպատմին, ու կը պրէ այդ. «Ով պիտի կրնայ փոխարինել Արփիարեանը՝ թէրթերու խմբագրութեան մէջ: Թէ դիւրին չէ այս՝ անուշ Մկրտիչեան չատ լաւ գիտէը: Ուստի, իր նամակին մէջ կը յարէ անյապաղ.

«Բայց հետանալէդ առաջ պէտք է որ տեղդ ուրիշ մը պատրաստես. (...) քու տեղդ բոնելիք յարմարագոյն անձը Յովհաննէս Շահնազարն է, այն որ հիմայ Պուլկարիա կը գտնուի Եղիր»:

Ցայտնի կ'երեւայ, որ Մկրտիչեան անձամբ չէր ճանչնար Յ. Շահնազարը՝ զոր կը յանձնարարէր տակայն: Ձիշդ է նաեւ որ Շահնազար չատ լաւ համբաւ չահած էր, բայց ինքը՝ Մկրտիչեան առաջինը պիտի ըլլայ, չատ առեն չանցած, անոր մասին խիստ ծանր քննադատութիւններով խօսողը, երբ զայն անձամբ ճանչնալու առիթը պիտի ունենայ Ազնքսանդրիոյ մէջ: Այս մասին, տակայն, աւելի ետքը կը խօսիմ, մասնաւոր գլուխի մը մէջ, իր չահեկանութեանը համար:

Ծա՛նր է, անշուշտ, Մկրտիչեանին վերոյիշեալ նամակին պատասխանութիւնը՝ Արփիարեանին դէմ, բայց մանաւանդ, իրականութեան մէջ, իրե՛ն դէմ, պուցէ եւ աւելի՛ իրեն դէմ:

Ի՞նչպէս ինք՝ որ արդէն չատ նրբաճաշակ տարիքէն ապրային եւ կատակական գործերու մէջ որոշ փորձառութիւն մը չահած է, կարենար պիրքի ալ հասած իրենց կեդրոնական վարչութեան մէջ, աւր տրամաբանութեան տէր է, դիտէ իր խօսքերը կշռել, եւ որ քանի մը տարի ետքն ալ Ազնքսանդրիոյ խառն դատարաններուն մօտ սենեակ պիտի նշանակուի, ու պիտի դրաւէ այս աստիճանին մէջ փայլուն դիրք մը.— բայց ահա՛ ի՛նքն ալ, այո՛, դիւրաւ կը տարուի, տարուա՛ծ է ըսի-ըսաւներէն, եւ ա՛յսպէս հասարակ մէկու մը պէս, առանց ո՛եւէ փաստ ունենալու կը հաւատայ հակառակորդներու զրպարտութեանց: Ինքն ալ՝ զարմանալիօրէն չի փնտռեր, չի փորձեր իսկ փնտռելու հարկ եղող վայրը, անհրաժեշտը՝ այդ բերանացի բայց ծանր զրպարտութիւնները ստուգելու համար. բայց եւ կը հաւատայ: Կասկած չկայ, որ հասարակ կերպարանք առած «համաճարակ»էն ինքն ալ բռնուած էր. այլապէս կարելի պիտի չըլլար իր նամակին մէջ ըսել:

Այսուհանդերձ, ի պատիւ իրեն պիտի ըսեմ ալ իսկոյն, թէ քի՛չ ետքը իր վերոյիշեալ նամակին սխալը հասկցած ըլլալով՝ Մկրտիչեան կը փութայ իր 30 Մարտ 1897 թուակիր նամակովը,— ուրեմն հազիւ 8 օր անցած,— յիտոս կոչում ընելու: Կը պրէ, արդարեւ, Արփիարեանին.

«Հիմայ որ զրամական ոյժ ունինք, քու վրադ ինչ որ խօսին ինչ որ պրեն՝ կուսակցութեան չի վնասեր: Ուրեմն չեղեալ նկատէ առջի նամակս, նոյնպէս ալ ատ այժմ մոքդ վանէ հեռանալու մասին տուած որոշումդ»:

Եւ Մկրտիչեան դեռ կ'ըսէ Արփիարեանին, իր այս կարճ բայց կուռ նամակին մէջ.

«Դործելու ժամանակ է այժմ, ո՛չ թէ հեռանալու, քանի որ հարիւր պարծին յաջողութեամբ, միջոց ունինք պործելու: Թո՛ղ չարամիտներն ու միամիտները կոյր աչքերնին բանան եւ տեսնեն թէ Արփիար Նազարթեկեաններէ ալ, որ հանդարտ չէին կենար:

չէ, պրամ չի իւրացնեը, ո՛չ ալ ֆնդրիկան է»:

Այս տողերը ինքնին կը բաւեն, առանց պէտք ունենալու ուրիշ ոեւէ բացատրութեան:

Բայց հոս հարկ է պոնել յիշատակել, թէ «հարիւր պործին յաջողութիւնը», Նուպար փաշային կատարած պրամական աջակցութիւնն է անշուշտ, իր տուած 3·000 ֆրանքի պումարը ... որուն համար, ինչպէս տեսանք քիչ վերը, Ապահ եւ Ազասի երախտապիտական արտայայտութիւններ ունեցան Արփիարեանին հանդէպ, ամէն մէկը առանձին նամակով մը:

Գանած, յոյնած ալ՝ Արփիարեան կ'ուզէր քաշուիլ կուսակցական կեանքէ.— աւեն աւեն կ'ունենայ ե՛ւ այդ տրամադրութիւնը:

Դիւրի՞ն էր սակայն:

Կային զանազան կարգի զրպարտութիւնները, յիմարական՝ բոլորն ալ. բայց կը շրջէին ամէն կողմ:

Արփիարեան, ինչպէս ունէ մէկը իր տեղը, պիտի նկատէր՝ ի հարկէ, իրեն վերադրուած մեղքերուն հիմնական ըլլալը ընդունիլ, ճիշդ եթէ երբեք այս վերադրումներուն պատճառովն իսկ հրաժարէր իր կուսակցութենէն: Այս հրաժարումը՝ յայտնօրէն ինքզինքը պատասպարեալ մը պիտի նշանակէր: Արփիարեան չէր կրնար ընել այդ:

Մանաւանդ որ երկու կուսակցութեանց միութեան առաջադրութիւնը հրապարակ նետուեցաւ, եւ Դաշնակցութիւնը իրր իր առաջին դէմքառոր պայմանը կը դնէր՝ այս միութեան իրագործումին համար, Արփիարեանին հեռացումը, այդ «մտանիչին, իբրեւ ամէնէն չահեան կուսակցութենէն

հրաժարականը տար:

Մասնաւոր պէտքի մը տակ, աւելի անզգին, պիտի տեսնենք ինզրոյ առարկայ եղող «Միութեան» մասնակի խաղերն ու այդ առթիւ արտայայտուած ծիծաղելի տնտեսկանութիւնը, առաջարկները, ապրասիրական ղացուածները անունով ծրագրուած կնճռիքները: Արդէն, կոմմերէն ո՛չ ոք, ինչպէս նաեւ փորձառու եւ յուրջ ապրայիններն ալ չէին հաւատար, ճիշդը, այդ «Միութեան» իրագործումին կարելիութեանը:

●

Եւ Արփիարեան անդադար յարձակումի, ամէն տեսակ հալածանքի են-թակայ է:

Փարիզէն, Հնչակեան կուս. կեդր. վարչութեան (Լոնտոն) իր պրած 16 Մայիս 97 թուակիր նամակին մէջ կը պատմէ՝ ըստ այն տեղեկութեան, որ կը տնտուի իր արշիւին մէջ.

«... Գիշերը հայոց վրայ conference կար: Գացի: Երբ լմնցաւ դուրս ելաւ, բակը երկու բարեկամի հետ կը խօսէի, յանկարծ կռնակէս բռունցքի հարուած մը գանկիս իջաւ. (...) կը փախչէր, վազեցի ետեւէն ու գաւազանիս միջոցաւը դաս մը տուի, այնքան ուժգին զարկի գլխուն որ հաստկեղ գաւազանս կոտրեցաւ: Ուրիշներ ալ վրայ հասան...: Խնայող չկար: (...) Ոստիկանութիւնը վրայ հասաւ եւ ստոյգ մահէ մը փրկեց այդ ողորմելին:

«Այստեղ գտնուող դաշնակցականները կը պահեն զինքը. զգեստ շիներեն, ու ամէն տեսակ պէտքերը կը հոգան»:

Այս պէպքէն ապրուած՝ Սուլթան կը գրէ Արփիարեանին 14 Յունիս 1897 թուակիր նամակով մը, Գահիրէէն, ի մէջի այլոց.

«... Ձեզ պէտք եղած յարձակման լուրը չատ յուզեց մեզ (...): Բանտէն արձակուելէս ի վեր թէեւ չը գրեցի Ձեզ, բայց միեւնոյն ատեն կրնաք վստահ ըլլալ թէ երբեք չէ պակսած Ձեզ նկատմամբ ունեցած սէրս եւ մեծարանքս իրրեւ երէց ընկեր եւ անձնուէր անձ մը որ հակառակ Ձեզ պէտք եղած յարձակումներու անվհատ կը շարունակէք ընդհանուրի գործը: Գիտեմ թէ փառք սպասողներէն չէք. բայց միեւնոյն ատեն ցածոպլիներու զրպարտութիւնները եւ յարձակումներն ալ չէք սպասեր (...):

«Իմ վարպետս եւ երէց ընկերս եղաք կը պարտիմ առուր համար. նախ դուք Ձեր ձեռքը կառկառնիք ինձ եւ հրաւիրեցիք դեր մը խաղալու ընդհանուրի գործին մէջ. եւ այս պիտի բաւ որ Ձեզ միշտ յարգեմ եւ սիրեմ. եւ ջանքս էր, եւ պիտի ըլլայ, պարտքս լաւ կատարել ու խղճիս առջեւ եւ ընկերներուս մէջ պարզերես ըլլալ. եւ դուք չկարմրիք ինձ ձեռք երկնցուցած ըլլալնուդ համար»:

Այս պէպքն, պարտաճանաչ, այս դիտակէտէն երիտասարդն ալ պիտի պաննուի, քանի մը տարի ետքը, իր ընկերներուն կողմէ:

●

Միշտ մէկէ աւելի պիտի ըլլան Արփիարեանին այն համակիրներն ու բարեկամները՝ որ պիտի վաւաքին իր հրաժարումը կուսակցութենէն, բայց ոչ նոյն մտածումով:

Այս մասին, երուանդ Օտեան պիտի չդադրի, ի մասնաւորի, իր խընդրանքը, առաջարկները, դիտողութիւնները ալ կրկնելէ Արփիարեանին՝ յիշատակելու արժանի պնդումներով:

Իրմէ կայ, արշիւին մէջ, չատ երկար նամակ մը՝ Սեպտ. 1897 թուակիր կանով, որուն մէջ իրեն յատուկ եղող ոճովը կը ներկայացնէ ու կը բացատրէ մէջ պաչտօն ունի Օտեան. կը գրէ Արփիարեանին.

«Երեք սենեակով սիրուն տուն մը ունիմ ինծի համար: (...) Ամիսը լով (...):

«Արդ, սիրելի Արփիար, ամենայն լրջութեամբ կ'առաջարկեմ որ եկեղ հոս գաս հիմդ–վեց ամիս ու հանդիստ նստիս: Խոշոր սենեակ մը, պրասեղան մը, ուղածիդ չափ թուղթ կրնամ դնել տրամադրութեանդ տակ. հաւատա՛ որ ինծի նկատմամբ ծանրութիւն մը չես պատճառեր. (...): Քանի որ հրաժարականի խօսք կ'ընես եւ միտք ունիս բարիզ երթալու (այդ բանականդ քու կեանքիդ մէջ ամենէն խելացի քայլը պիտի ըլլայ), աւելի աղէկ է որ հոս գաս պոնչ ձմեռը անցնելու»:

Ու իր սրամտութիւնը մէկէն վերստացած, եւ ապդելու համար ալ՝ Օտեան կը շարունակէ պատկերալից կերպով.

«Նամակին մէջ հարցուցած էիր թէ ամենէն ապուշ կենդանին ո՞րն է: Եթէ հրաժարական չի տաս, եթէ չարունակես այդ «հերոս»ներուն եւ «նախկին դործիչ»ներուն հետ օդրաշմիշ ըլլալ, վերջապէս եթէ մերժես այս հրաշքդ, ձեռքս խղճիս վրայ՝ կրնամ ըսել թէ՝ դուն ես այդ ապուշապոյն արարածը»:

Եւ անցնելով Արփիարեանի դէմ հրապարակի վրայ ընդող զրպարտութեանց մասին, երուանդ Օտեան կը շարունակէ գրել, իր վերի նամակին մէջ.

«... Ահա՛ ընդհանրապէս ըսուածները, հոս եւ Ամէնք (որովհետեւ Ամէնքէն միշտ կը գրեն ինծի).

«Դրօշակեանները տեսնելով որ Արփիարը «Մարտ»ը Սուլթանին գործիք պիտի ընէ, սպառնացեր են նոր կեդրոնին եւ արդիւնքը են հրատարակութիւնը:

«Նոր կեդրոնը ստակ չունի եղեր թերթ հրատարակելու համար:

«Նազարթեկը դատ բացեր է եւ արգիլել տուեր է:

«Սուլթանը Արփիարը կաշառեր է (...) հետեւաբար «Մարտ»ին պէտք չէ մնացեր»:

Տիկնոջ իր դեմ նորօրյա՝ կնոջական զգայարանների ամբողջ ուժգնությամբ ոտքի ելած ատելությունը, որ ինքն էլ չէր կարողանում բացատրել, ինչպես նաև ամուսնու հանդեպ ունեցած իր անսահման սերը՝ ամեն ինչ միասին խառնված իրար, ինչպես ամպրոպի ժամանակ, երբ ամպերի տարբեր շերտերը, ինչպես ալեկոծ ծովի ալիքները, իրար են խառնվում, ամեն ինչ ստիպում էին Աննային ապրել ամենասարսափելի հոգեվարքը։

Ամուսնու ձեռքից ազատվելու միակ միջոցը, որ նա տեսնում էր, ինքնասպանությունն էր։ Նա ամեն գիշեր, երբ ամուսինը քնում էր, վեր էր կենում անկողնից և սկսում էր մտածել, թե ինչպես կարելի է դա անել։ Նա ուզում էր թունավորվել, բայց չգիտեր, թե ինչպես։ Նա ուզում էր կախվել, բայց չգիտեր, թե ինչպես։ Նա ուզում էր ինքն իրեն սպանել, բայց չգիտեր, թե ինչպես։ Նա ուզում էր ինքն իրեն սպանել, բայց չգիտեր, թե ինչպես։ Նա ուզում էր ինքն իրեն սպանել, բայց չգիտեր, թե ինչպես։

Տիկնոջ իր դեմ նորօրյա՝ կնոջական զգայարանների ամբողջ ուժգնությամբ ոտքի ելած ատելությունը, որ ինքն էլ չէր կարողանում բացատրել, ինչպես նաև ամուսնու հանդեպ ունեցած իր անսահման սերը՝ ամեն ինչ միասին խառնված իրար, ինչպես ամպրոպի ժամանակ, երբ ամպերի տարբեր շերտերը, ինչպես ալեկոծ ծովի ալիքները, իրար են խառնվում, ամեն ինչ ստիպում էին Աննային ապրել ամենասարսափելի հոգեվարքը։

Ամուսնու ձեռքից ազատվելու միակ միջոցը, որ նա տեսնում էր, ինքնասպանությունն էր։ Նա ամեն գիշեր, երբ ամուսինը քնում էր, վեր էր կենում անկողնից և սկսում էր մտածել, թե ինչպես կարելի է դա անել։ Նա ուզում էր թունավորվել, բայց չգիտեր, թե ինչպես։ Նա ուզում էր կախվել, բայց չգիտեր, թե ինչպես։ Նա ուզում էր ինքն իրեն սպանել, բայց չգիտեր, թե ինչպես։ Նա ուզում էր ինքն իրեն սպանել, բայց չգիտեր, թե ինչպես։

«Դուն ինչ ուզես կրնաս ըսել, ես կրնամ երդում ընել, որ ես ալ չեմ գիտեր, թե ինչպես։ Ես ալ ուզեցի ինքզինքս սպանել, բայց չգիտցի, թե ինչպես։ Ես ալ ուզեցի ինքզինքս սպանել, բայց չգիտցի, թե ինչպես։ Ես ալ ուզեցի ինքզինքս սպանել, բայց չգիտցի, թե ինչպես։

Ես Տիկնոջ դեմ ունեի ատելություն

Էլլար ալ, իրեն համար, չարունակելը:

Մօտիկ ու կարեւոր ընկեր մը՝ Ս. Սուրէն (Սուրէն Սուրէնեան), կը գրէ իրեն, ի միջի այլոց, իր 14 Յուլիս 97 թուակիր նամակովը, Փրօվիտէնսէն.

«Քու խաբուելուդ համար քեզ չեմ մեղադրեր, որովհետեւ ամէն բանի մէջ սոսկալի տեսակէն լաւատես մ'ես: (...) Կեանքի ուրիշ բոլոր եղելութիւններու մէջ փորձառու անձնաւորութիւն ես, սակայն երբ խնդիրը կու գայ մեքենայութիւններով խառնուած յեղափոխական չրջանակին, բնաւ մի ցաւիր, երբ ըսեմ թէ անփորձ ես: Այս անգամ ահա՛ չորրորդ կամ հինգերորդ խնդիրն է, որուն մէջ կը խաբուիս եւ ցաւալին այն է որ, խաբուելդ պատճառով հանդերձ, ուրիշ մեքենայութեան մը չես ուզեր խուսափիլ, եթէ մինչեւ իսկ նախօրօք քեզ զգուշացուի»:

Եւ այս կարդ մը նշմարները անկեղծօրէն յայտնելէ ետքը, Սուրէն կ'աւելցնէ ալ, դարձեալ ճիշդ դաստումով մը.

«... Ուրիշներ ճիզուիթ կ'ըսեն քեզ որովհետեւ մօտէն չեն ճանչնար, իսկ ես քեզ պիտի անուանեմ զարդացած, տարիքն առած տղայ մը, (չը ցաւիս հա՛), որ կեանքին մէջ ամենեւին չ'ուզեր ձախորդութիւններէ խրատուիլ»:

Հետզհետէ աւելի կարծր կարծր բառեր պիտի ունենայ Սուրէն, իր այս երկար նամակին վերջաւորութեան: Կը յարէ՝ առուղիս.

«Զըկարծես թէ քու հրապարակէն քաշուելուդ ես ալ պիտի քաշուիմ: (...) Ծոյց պիտի տամ այդ յմարներուն թէ ես ալ եմ եւ ինչ կրնամ ընել, Ճանկիւլեաններ, Տամատեաններ թող լաւ գիտնան թէ իրենց ձեռնարկներուն ամէն մէկ կէտերը աչքէս չեն խուսափիր (...) թէ ինչ դատադրութիւններ կը կատարուին նորակազմ կեդր. վարչութեան շուրջը Տամատեանի եւ Ճանկիւլեանի միջոցով, թէեւ Ամերիկա նստած եմ, սակայն այնքան բան լսած եմ, որ դուք չէք լսած. Ամերիկա կուսակցական պաղտնիքներ պուրս տալու երկիրն է»:

Սուրէն՝ որ կը հաւատայ որքան իր ազատախոհութեան դերին, այնքան իր արձակագիրի կարողութեան, դեռ կը չարունակէ՝ իր խիստ դատումներուն մէջէն.

«... Իմ Լոնտոն գալս անհրաժեշտ է գէթ թուղթերը այդ աւազակներու ձեռքէն ազատելու համար»:

Մ'ընքան, ուրեմն, մթնոլորտը լարուած ու ողբալի էր Արփիարեանին չուրջը: Օդը անչնչելի դարձնելու աստիճան:

●

Բայց ամէ՛ն տեղ է տագնապը, վէրքը. ազգային թէ՛ անհատական ալ: Օրթագիւղէն, Արփիարեանին մայրը ղրած էր արդէն իրեն՝ 27 Յուլիս 1896 թուականով.

«Սիրելի զաւակս, մեծ մտատանջութեան մէջ եմ, քու մասիդ համար: Չօրդ պրպիւրին (ա) հետ մի տեսնուիր. իրմէ քեզի մեծ վնաս պիտի դայ: Ըսէ իրեն որ ոչ դի պա եւ Սիմոնիկ ազգին նամակ չի խրկէ:

«Յովհաննէս Շահնազարը բանտարկուեցաւ. պատճառը չօրդ պրպիւրին իրկած նամակն է: Կը պազատիմ ծնկան վրայ եկած քեզ կազաչեմ. մի տեսնուիր հետը վերջը դլխուդ փորձանք մը կու գայ:

Կը թուի թէ Արփիարեան երբեք պիտի չտեսնայ ուրախացուցիչ նամակ մը:

●

Արդեօ՞ք չկրցաւ բաւական մը ճանչնալ մարդիկը, իր չուրջիններն իսկ: Հարցումը չափազանց է:

Եթէ ճիշդ է որ յաճախ մեկպրած են Արփիարեանը, թէ իր աչքատակիցները լաւ չէր ճանչցած, բայց կրցա՞ծ էին զինքը ճանչնալ՝ բոլոր անոնք որ հետը պարծակցեան, եւ իր կարողութիւններն ալ կ'ընդունէին:

Շա՛տ կը կասկածիմ:

Այն բացառիկ անհատականութիւնը՝ որ կար Արփիարեանին մէջ, չէին ճանչցած նոյնիսկ իր մտերիմներէն չատ չատերը:

Լեւոն Մկրտիչեան՝ իր 28 Յունիս 1897-ի ընդարձակ նամակին մէջ, կուսակցութեան կացութիւնը լնկած կը պտնէ, մտահոգ է իր ապագային առնչութեամբ, թէեւ ոչ ալ յուսահատ, ու կը յարէ Արփիարեանին՝ ուղղակի. «բայց ինչպէս ըսի, ամէն բան կրնանք չիտկել, թէ որ խօսքս մտիկ ընես»:

Ու այսպէս վերէն տրուող առաջին հրահանգի մը չեչտը դնելով «իր խօսքը մտիկ ընել» տալու համար՝ Մկրտիչեան իր պայմանները կը յայտնէ Արփիարեանին.

Ա.— Որ Արփիարեան չհրաժարի.

Բ.— Որ Տամատեանին հետ համերաշխ երթայ. որովհետեւ «անիկա լաւ տղայ է, պակասութիւն մը ունի որ ազդեցութեան տակ կ'իյնայ».

Գ.— Համերաշխութեան համար, «պէտք է առանձին թերթ հրատարակելու պաղատիլն հրաժարի Արփիարեան՝ որ, այլ օրերուն փարիզի մէջ բակելու առանձին թերթ հրատարակելու ծրադիրը ունէր:

Բայց Մկրտիչեան կ'ընդունի ալ, մխեւնոյն ատեն, իր առաջարկին դըժուարին հանդամանքը. առուղիս, կը գրէ ան. Արփիարեանին.

«Ասիկա ծանր զոհողութիւն պիտի թուի քեզի, բայց չատ պիտի դնահատեմ»:

Վերի երրորդ պայմանը Արփիարեանին առաջարկելով՝ Մկրտիչեան յոյց կու տայ որ հիմնովին սխալած է անոր հոգեբանութեան, մանաւանդ նկարագիրին մասին իր կազմած պաղատիրին մէջ: Եւ այս կէտը արձանագրելու համար է որ մենք ալ մեր կարգին կ'անդրադառնանք անոր:

րելը՝ անհրաժեշտ կը նկատեմ Արփիարեանին կեցուածքը արտայօրէն պատելու կարելիութեան համար:

Ըսելէ յետոյ Արփիարեանին, թէ «քանի՞ տեսակ օղուտ կը սպասէ իր թերթէն», Մկրտիչեան կը ճշդէ՝ ինքն իրեն, բացարձակ կերպով.

«Երեք տեսակ. առաջին՝ նիւթական, երկրորդ՝ բարոյական, երրորդ՝ դրական տաղանդիդ պահպանում»:

Ու անմիջապէս նաքն ալ, միշտ ինքն իրեն կը վճռէ վերջնական, անմերժելի իմաստով մը.

«Երեքն ալ պիտի ապահովիմ քեզի առանց քու անունդդ թերթ հրատարակելու պէտք ձգելու: Տե՛ս թէ ի՞նչ կերպով»:

Ու կը սկսի իր բացատրութիւնները տալ: Կարեւորը՝ Արփիարեանին անունն է... պէտք չէ որ ան ապրևկիկ ըլլայ այլեւս:

Առաջին պայմանին համար՝ Մկրտիչեան կը դրէ, թէ պիտի կրնայ իր անձնական դրամէն ինչպէս նաեւ Ազեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի մասնաճիւղերէն ամսական տասը ոսկի դրկել Արփիարեանին, «առանց հաշուելու անուղղակի աղբիւրներէ հաւաքելիք դրամական նպաստները»:

Իսկ միւս երկու պայմաններուն մասին՝ աւելի լաւ է խօսքը դարձեալ Մկրտիչեանին տալ, իր նամակէն հարազատ մէջբերում կատարելով: Ան կը շարունակէ ուրեմն.

«Գալով միւս երկու օղուտներուն, թերթը դարձեալ պիտի հրատարակուի Բարիզի մէջ, բայց ո՛չ թէ քու անունովդ, այլ Զօպանեանի կամ Բաշալեանի եւ կամ երկուքին հաւաքական անունովը»:

Եւ ինչ որ հոգեբանական ա՛լ աւելի խոշոր ու անարպական ալ սխալը պիտի գործէ Լեւոն Մկրտիչեան՝ հանդէպ Արփիարեանի, երբ իրեն կ'առաջարկէ իր երրորդ պայմանը բացատրելու համար:

«Գալով քու պրական փափաքներուդ,— կը դրէ արդարեւ Մկրտիչեան՝ Արփիարեանին,— թերթին պիտի աշխատակցիս անանուն յօդուածներով, կամ անձանօթ կեղծ անունով մը»:

Եւ Մկրտիչեան կ'ընդգծէ ալ իր այս բառը:

Չէ հասկցած, բնա՛ւ, թէ Արփիարեա՛ն այս պայմանը ո՛չ մէկ պնով պիտի ընդունէր:

Բացի ասկէ, Մկրտիչեան դեռ կ'անդիտանայ ալ, թէ Արփիարեանին անո՛ւնը, իր ստորագրութի՛ւնը՝ ուրիշ տարողութիւն մը, ազդեցութիւն մը կու տար իր դրութիւններուն:

Աւելի վարը, իր նամակին մէջ, Մկրտիչեան կ'ընդունի որ «Մարտ» թերթին յաջողութիւնը Արփիարեանին կը պարտին, եւ կը յարէ.

«Դուն պիտի ըլլաս անոր պահապանը եւ ամբողջ աշխատութիւնդ պիտի թափես անիկա օրէ օր զարգացնելու»:

Եւ ինչ որ կարեւորութենէ զուրկ չէ, Մկրտիչեան կը չեշտէ ալ այս առթիւ.

«Մարտը՝ մեզի դրամ ալ պիտի բերէ, դիւցազ ըլլաս»:

Մկրտիչեանին այս նամակէն յայտնօրէն կ'երեւայ, թէ Արփիարեան նախապէս արդէն իրեն դրած է առաջինն թերթ հանելու մասին: Դժբախտաբար չի պիտցուիր, թէ ի՛նչ եղաւ Մկրտիչեանին արձիւը, որուն մէջ պիտի պտնէինք նա՛եւ Արփիարեանին իրեն դրած նամակները, որ իսկապէս չահեկան կրնային ըլլալ:

Լեւոն Մկրտիչեան համոզուած կ'երեւայ իր դրած բոլոր պայմաններուն ճշդութեանը մասին, անվերապահ կերպով. այս առթիւ, չ'ուզեր լսել դիւցազութիւն մը անգամ: Կը չարունակէ դրել, արդարեւ, Արփիարեանին. դիւցազութիւն մը անգամ: Կը չարունակէ դրել, արդարեւ, Արփիարեանին.

«Իմ առաջարկս ընդունելու մասին ամենափոքր դիւցազութիւն մը չես կրնար ունենալ»:

Մինչ իր մտածումները՝ կուսակցական կարգապրութեանց մասին, նուազ վճռական չեն. կը չարունակէ ուրեմն իր որոշումները հաղորդել.

«... Ապստամբական գործին համար գանդաղ վարուիլ չըլլար. այն աւանն, թէ որ հարկ ըլլայ, ամէնքս մէկէն կը հրաժարինք ու կուսակցութեան կուտանք տարբեր ձեւ մը, առանց զանի քայքայելու եւ կամ գաղնակցական ըսուած արիւանները պատրաստ որս մը ընելու:

«Գալով Ճանկիւլեանին, անոր թող չըլիտի տանք որ կուսակցութեան վնասէ. կ'օգտէ որ դուն այնտեղ Տամատին հետ համերաշխ երթաս, ես ալ Տամատին ականջը քիչ մը ոլորեմ»:

●

Տիգրան՝ Արփիարեանին մեծ եղբայրը, դրեթէ ամէ չաբաթ երկար նամակ մը կը դրէ իրեն երբ Գահիրէ ապաստանած էր, ու միշտ ալ յորդորեմակ մը կը դրէ իրեն երբ Գահիրէ ապաստանած էր, ու միշտ ալ յորդորելով, թելադրութիւններով: Իր 1897-ի Յունիսին դրուած մէկ նամակին մէջ դիտել կու տայ.

«... Մինակ, սա՛ խելքս չի հասնիր որ, երբոր թէ՛ կուսակցութեան վարչութիւնը կը վարես եւ թէ Մարտը կը խմբագրես, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ առկուսակցութիւն լսածնիդ պոնկ ամսական 100-150 ֆրանք մը չի կրնար յատկացնել քեզի, որ հարկաւորուած ես նոր կեանքը հրատարակել, ապրուստդ ճարելու համար. անձնուիրութիւն, զոհասիրութիւն է նէ չափ մը սահման ունի»:

Մինչ ամիսը չանցած՝ կը թուի թէ նոր իրողութիւններու վրայ է որ Տիգրան կը փութայ դրել իր եղբօրը՝ իր 11 Յուլիս 1897 թուակիր նամակովը.

«... Հրաժարականդ ղրկելէդ չա՛տ գոհ եմ՝ քու անձիդ հանդստութեան տեսակէտով. իսկ վէնեսիկ երթալ հաստատուելու պատճառէդ՝ աւելի գոհ եմ»:

Եւ որովհետեւ իր մեծ եղբայրը լաւ ալ կը ճանչնայ ան, կ'աւելցնէ ե՛ւ

իսկոյն.

«Երկուքն ալ խելացի որոշումներ են որոնցմէ առաջինը երանի՛ թէ նա կենալու չի սահմանի ընկերներով»:

Նախապէս ալ արդէն, շատ համոզուած չէր որ իր նպատակը դիւրաթաժնուէր կուսակցական գործ մը էր: Ահա առաջ, արդարեւ, 28 Յունիս 1897 թուակիր նամակով մը, ուր յայտնած էր իրեն որ իր հրաժարականը նա իսկ առած ըլլայ՝ զանազան կարգի «պնդումներու վրայ», կամ ապրին հանդէպ «զերազոյն նկատումներէ մղուած»:

Մինչ Արփիարեանին հրաժարելու մտադրութիւնը՝ ու հատարակ ամէն կողմէ կը մերժուէր:

Հնչակեան կուսակցութեան Ռուսաստի Մասնաճիւղը՝ կը գրէ իսկոյն իրեն, 27 Յունիս 1897 թուականով, պաշտօնապէս.

«Պալղանեան Թերակղզիի բոլոր մասնաճիւղերը մեզ հետ միասին են եւ կը բողոքեն ձեր հրաժարումին դէմ»:

Նոյնպէս Ս. Սուրբն բա՛ւական կերպով կը հակառակի այս հրաժարականին, Պօսֆոռնէն Արփիարեանին գրած իր 27 Յուլիս 1897–ի նամակովը: Ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ շատեր ալ:

Իսկ վառնայի կուսակցական վարչութիւնը աւելին ալ կ'ընէ բողոքելու համար Արփիարեանի հրաժարականին դէմ. իր 1 Օգոստոս 1897 թուակիր պաշտօնական գիրովը կը դիմէ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան, թէ իրենք «երբեք օրինաւոր չեն ճանչնար Պ. Արփիարեանի հրաժարականը», եւ զայն «չեն ընդունիր»: Որովհետեւ,— կը բացատրէ ան այս բողոքագիրը,— անիկա «ընտրուած է ամբողջ Հնչակեան մասնաճիւղերէն իրրեւ կարող մարդ», մինչ «մնացեալ ընկերներն ալ այդ իրաւասութիւն չունին հրաժարականը ընդունելու մինչեւ որ մասնաճիւղերու համամասութիւնը չառնուի»:

●

Այսուհանդերձ, գործը, միա՛կը, պայքարը՝ Արփիարեանին դէմ, գիտէր երբեք:

Կը թուի, թէ Տիլբան չատ լաւ հասկցած է մարդիկն ու իրենց արարքներուն իմաստը: Երբ Արփիարեան իրեն կ'իմացնէ թէ ձանկիւլեան հակառակորդ կողմն է այլեւս, Տիլբան կը պատասխանէ.

«Շիտակը ըսե՞մ. կ'ուզես հաւտա՝ կ'ուզես մի՛ հաւտար. ատ մարդուն այս տեղէն մեկնած ժամանակը մտքէս անցաւ որ պրեմ թէ «ատ աւրաթին չեմ հաւնիր կոր»:

Յետոյ, Տիլբան չատ իմաստալից ու յատկանշական ալ դիտողութիւն մը կ'ընէ այս առնչութեամբ.

«... Ամէնքն ալ կարծես «փառք տիտղոս մը» կը համարին իրենց՝ քեզի դէմ ելլելը. ուրիշ ինչո՞վ պիտի կրնային ուշադրութիւն գրաւել կուսակցական չրջանակներու մէջ. այս ալ պատիւ մը չէ՞ քեզի»:

5.—

ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ (1898)

*Մ*իհրան Տամատեան՝ պատմական ամէնէն ականաւոր գործիչներէն մին եղած է։

Նախ՝ յեղափոխական շարժումին մէջ իբր հնչակեան կուսակցութեան կարկառուն մէկ անդամը, յետոյ՝ ռամկավար կուսակցութեան հիմնադիրներէն մին, ու, աւելի հաքը՝ Կիլիկիոյ վերջին հզօր Պատուիրակութեան իբր պետը,— ուրեմն Տամատեան իր շատ ելեւէջային տարիքէն մինչեւ Կիլիկիոյ պարպումը, ազգային գործերու ծառայութեան լծուած է անընդհատ։

Բայց ան եւս ունեցաւ իր համակիրներն ու հակառակորդները՝ միանգամայն.— պարզապէս բացառիկ չէ։ Գուցէ եւ դարձեալ բացառիկ չէ այն պարագան՝ թէ իր հակառակորդները իր ամէնէն մօտիկ ընկերները եղած ըլլան, մանաւանդ յեղափոխական այն շրջանին՝ ուր հասարակաց գործուն թշնամին միայն դրսեւէն էր սակայն իրենց բոլոր ուշադրութիւնը։

Այս իրողութիւնը հարկ է յիշատակել, ցոյց տալու համար՝ անդամ մը եւս, թէ Արփիարեանին չուրջը առեղծուած մթնոլորտը միայն իրեն յատուկ նկատելու չէ. նա՛ն ժամանակին մէջ պործած է, ու Տամատեանէն աւելի ազդեցիկ ալ եղած։

Ատոմ՝ հնչակեան ծանօթ գործիչ, իր 22 Յունիս. 1898 թուակիր նամակովը կը գրէ Արփիարեանին.— «Տամատը, այդ ալմաստին, այդ ապուշը», կ'աւելցնէ ալ թէ՝ «խեղճը իր վերապահութեամբ մեր գլխին Նաղար բէկ մը կ'ուզէ դառնալ»։

Քիչ օրեր հաքը, նոյն նամակագիրը՝ դարձեալ ու շատ աւելի կոպիտ կերպով պիտի գանգատի Արփիարեանին՝ Տամատեանի մասին, իր 3 Փետր. 1898 թուակիրին մէջ.

«Մեր կողաբարոյ Տամատը վերջերս նորէն մի նամակ գրել էր, որով կ'առաջարկէ Մարտի ուղղութիւնը փոխել, «Նոր կեանքը» չը հրատարակել»։

*Ա*նարգանքը, անուանարկութիւնը՝ չափ, սահման, համրանք չունին այլեւս. ո՛չ ալ պիտի գիտնան ձիշդ հասցէն։

Լեւոն Մկրտիչեան՝ որ առ հասարակ պիտի իր բառերը կշռել, Արփիարեանին կը հաղորդէ իր 13 Յունվ. 1898 թուակիր նամակովը.

«Տամատը հոս չի գար կոր։ Նամակ մը առի, գլուխ գործոց։ Ռչտունին, Առոմը, Սրվադեան, Սուրէնը ու մանաւանդ ինձի մէկ ջրով կը լուայ եւ կ'ըսէ թէ ամէնքս ալ քեզի խունկ կը ծխենք եղեր. իր դուշակութիւնները իրականացեր են եղեր... «Մարտ»ի վերերեւումովը (իր չի հանձած ուղղութեամբ) եւ «Նոր Կեանք»ի հրատարակութեամբը որու մէջ «Հայրենիք»ի խմբակին հանճարը պիտի փայլի»։

Եւ Մկրտիչեան կը վերջացնէ իր այս նամակը, ըսելով թէ՝ «Տամատին նըշյախ պատասխան մը» պիտի գրէ։

Ու աւելի հաքը պիտի կրնայ գրել Արփիարեանին՝ իր 16 Սեպտ. 1898 թուակիր նամակին մէջ. «Տամատը հիմայ առջինը չէ, բաւական կարգի մտած է (...), յարձակում եւ ամէն բան զգրեցուցած է, խելօքցած է»։

Արփիարեանի արշիւին քննութենէն կ'երեւայ, թէ Ս. Սուրէն, կամ Սուրէն Սուրէնեան որոշ կարեւորութեամբ գիրք մը, ազդեցութիւն մը ունեցած է կուսակցութեան մէջ։ Ինչքան ալ «աններող» բնութեան մը տէր եղած ըլլայ՝ իր խիստ խոստովանութեամբը, չի խնայեր սակայն, սեւէ կերպով, իր ամենամեծ ընկերներն անգամ։ Արփիարին եւ Բաշալեանին միասեղ իր պատճ 7 Յուլիս 1898 թուակիր նամակովը՝ Ս. Սուրէն նախ կ'անուանէ Ազատին «Զէյթունի կնամարտի հերոսը», յետոյ կը գործածէ անոր դէմ ա՛յնպիսի լսելիք, երբեմն ածականներ որ հոս վերարտադրելը անկարելի, ամօթ կը սեպեմ։ Կը հաւատայ, նաեւ, թէ Ազատի իրեն «խոստովանած» է՝ Ռումանիա մկրտիչեան ամէն ամիս ապրելէ եթէ իր վերադարձին, հոն իր կատարած «սխրագործութիւնները»։

Ն՛այն նամակին մէջ, Սուրէն չի խնայեր Ռչտունին ալ, «ամուսնացած, պատկներու տէր, տարիքը առած մարդ»։ պիտի չխնայէ նաեւ Օհանճանը, մինչ իր ամենածանր ամբաստանութիւնները աւելի տարածելով՝ կ'աւելցնէ.

«... Եւ առանց նման չատ մը հերոս ու հայտուներ, որոնք (...) իրենց ամբողջ կեանքին մէջ կնամոլութենէ զատ ուրիշ գեր մը կատարած, ազգին առնչն աւրելէ զատ քաջագործութիւն չեն ըրած եւ այսօր հեշտութիւն-ներու ենթակայ մինչեւ իսկ կարելի է ազգն ալ հայրենիքն ալ մոռցած են»։

Ս. Սուրէն չի կզպեր իր լեզուն։ Իր յաջորդ նամակովը՝ 15 Յունիս 1898 թուակիր, բայց Բաշալեանին միայն ուղղուած այս անգամ, եւ որ սակայն Արփիարեանին արշիւին մէջ գտայ, Սուրէն կը խօսի «նապարներու» մասին եւ կը հաւատայ, ի մէջ այլոց, թէ «կնիկը չատ անգամ հիմնիկը կ'աշկ'ունենար, երբ («Դրօշակ») թերթը կը տեսնէր եւ գործածել»։ խատէր իր գրութիւններուն մէջ գրօշակ բառը չգործածել»։

Հասկնալի է ուրեմն, թէ մթնոլորտին պրկումները մինչեւ ո՛ւր կրնային տանիլ ենթականները...:

Ց. Կ. Ճնակիւլեան՝ հնչակեան, հերոս, նախկին աքսորեալ, «Դիմակաւորները» խորագիրով հատոր մը կը հրատարակէ. իր հնգինակը աւելի ապրումէ կը հանէ երբ լուր կը տարածէ թէ այլ անունով հատոր մը պիտի հրատարակէ, քան հատորին լոյս տեսնելէն առքը: Հրատարակութեան թուականն է 1898 տարին, բայց յայտնի չէն տպարանին եւ քաղաքին անունները:

Ըստ իր հաւաստումին՝ Ճանկիւլեան վեց ու կէս տարի բանտ նստած է: Իր վերոյիշեալ հատորին յառաջաբանին մէջ, առաջին տողին իսկ կը սկսի ըրել.

«Քանի մը տարիներ առաջ երբ յեղափոխական մը կը տեսնէի, կ'ուզէի ամբողջ սիրտս իրեն նուիրել. անկեղծ եւ անձնուէր անձ մը նկատելով զայն: Իսկ այժմ որքան յեղափոխականներու հանդիպիմ առաջին մտածումս կ'ըլլայ. «Արդեօ՞ք խաբեբայ, կեղծ, պնակալէզ անձ մը չէ...»: Ուրկէ՞ ծագում առաւ այս փոփոխամտութիւնս... բոլոր պատճառները հոս թուելը չատ երկար կը լինի, մենք կը յիշենք միայն մէկը: Գարշելի թիւրք բռնակալութիւնը հազար անդամ ղերազանցող կարգ մը... արարածներ՝ ա՛յնքան հոգեմաշ ըրին, ա՛յնքան տրտնջին հայը»:

Մինչ Լեւոն Մկրտիչեան՝ իր 16 Յուլիս 1898 նամակովը կը յանձնարարէ Արփիարեանին, ի միջի այլոց, թէ «Ճանկիւլը սկսած է հրատարակել իր «Դիմակաւորները» Միութիւնի համբաւրատուները: Ա՛ս էտէպսիզ հէրիֆը մէկ անդամէն լմնցնել պէտք է Մարտի մէջ ինչպէս ըրաւ Արմենիա — Տամատը հոգեկան մեծ տպնապի մէջ է այդ հրատարակութեանը համար — կ'երեւայ թէ Լոնտոն գտնուած առեն ափեղ ցփեղ խօսքեր փոխանցած են իրարու հետ որոնք հիմա պիտի երեւան Ճանկիւլի տետրակին մէջ:

Բայց կ'արժէ այս պրքոյկը կարդալ օրուան խառնուածքը, մտայնութիւնը լմանալու համար. զրպարտութենէն, ինքնագովութենէն, պոռոտախօսութենէն, պատուական ըսի-ըսաւներու տափակ խառնարան մը՝ վաստակու բացարձակ ուրացումով, խղճալի՛, բո՛լորովին խղճալի՛ երեւոյթ մը, որ ողբերգականօրէն ոլորմելի ըլլալէ ալ չի դադրիր:

Մեր խնդիրն իսկական պատմութիւնը՝ մանաւանդ այդ օրերունը, չէ գրուած տակաւին...:

Արփիարեան Աղեքսանդրիա կ'երթայ, հոն մասնակցելու համար կուսակցական ժողովին: Իր թղթակցութիւնը՝ հետեւաբար, կը նուազի, բայց իրեն եկած կարգ մը նամակներ գործնական մը տեղեկութիւններ կուտան: Կը թուի, թէ Արփիարեան գրական չափաւորութեան ուղղութիւնը, տեսակէտը ընդգրկած կ'երեւայ անհանդարտ ընկերներու կողմէ. այս չափաւորութիւնը՝ ոմանց աչքին, յուսահատութեան խմաստն իսկ պիտի առնէ:

Արդարեւ, երկար նամակով մը, 19 Հոկտ. 1898 թուակիր, Փարիզէն, Զաւէն՝ բո՛ւն անունով վահէ Արզուեան, կուսակցութեան տակաւին ամէնէն կարկառուն դէմքերէն մին, բայց միշտ ալ չափերու անդիտակ, յանդուգն յեղափոխական, դեռորիստ,— ինչպէս քիչ վերը տեսանք ալ,— կը գրէ Արփիարեանին.

«Աղեքսանդրիայէն գրուած երկտողդ ստացայ: Հակառակ հոս ցոյց տուած ferme եւ décidé վայրկեաններուդ կը տեսնեմ որ Եվիպտոսի մե՛ղկ կլիման իր չարագուշակ ներկայութիւնը ըրած է վրադ: «Աղեկ բան մը կը յուսամ որ պիտի ընենք զոնէ modestement» խօսքդ ամէն բան կը մատնէ:

«Ըսի եւ կը կրկնեմ որ բա՛ն մը չը պիտի կրնաք ընել, բացի նորանոր անկումներէ, որոնց այնքա՛ն ընդունակ են ապուշ ընկերները:

«Պէ՞տք է կրկնեմ թէ չնորհիւ այդ սրիկաներու՝ կուսակցութեան սրտին մէջ բացուած վէրքը այնքա՛ն խոր է որ անկարելի է modeste միջոցներով դարման տանիլ եղած քայքայումներուն:

«Աշխատական եւ բուռն միջոցներ պէտք են, բարեկամս (...):

«Երկու տարի առաջ երբ Լոնտոն էիր, հակառակ առաջացած տարիքիդ, գործերուդ մէջ խանդ ու énergie կը տեսնէի եւ չատ գոհ կ'ըլլայի, ինչ որ քու ուժդ ու յարկանքի առարկայդ կը կազմէր նոյնիսկ հակառակորդներուդ քով:

«Բարոյապէս ինկած մարդիկներու հետ երկու տարուան դժբախտ չփումդ սոսկալի կերպով ազդած է վրադ եւ քու մէջդ չատ բան տկարացուցած է:

«Վայրկեանը վերջնական եւ վճռական է սակայն. պէտք է անտարբերութեան եւ թուլութեան ոլին թոթուել վրայէդ:

«Հոս քանի դրական գործունէութեան մէջ կը մղուիս այնքա՛ն աւելի կղզիդ կազմակերպութեան եւ ուժի պէտքը:

«Ինձմէ կ'ապաստամբի եւ ներսէս ձայն մը կը յանդիմանէ զիս, երբ խորհիմ որ այդ զղուելի պաշտօնակիցներդ — որոնց պղչին փակչելու տակրութիւնը ունեցար նաեւ դուն — ամբողջ կազմակերպուած ուժ մը քանդելու եւ կուսակցութիւն մը կործանելու:

«Մինչեւ հիմայ լռեցի վասն զի քեզմէ չատ բան կսպասէի, (...):

«... Պաշտօնակիցներուդ միջոցաւ եղած գործերը ոճիրներ միայն կըրնան նկատուիլ:

«Ուժ մը չարաչար գործածելը ոճիր մը համարուեցաւ Նազարբէկի համար. ուժ մը քանդել եւ փճացնելն ալ աւելի սոսկալի ոճիր մըն է, ըստ իս»:

Եւ Արզուեան՝ քիչ վարը, կը սկսի յորդորներ տալ Արփիարեանին, ոչ առանց ազդարարութեան ալ.

«Ես չեմ ուզեր որ դուն, բարեկամս, մասնակից ըլլաս ընկերներուդ դեմ ունենալիք պատասխանատուութիւններուն որոնք կրնան ազիտալի կերպով վերջանալ բարոյապէս եւ ֆիզիքապէս (...):

«Ընկերներուդ բոլոր սխալները, սխրութիւնները եւ անոնցմէ առաջ

ևկած ոճերները նախ պէտք է ճանչնաս, յետոյ պէտք է վիտնաս անոնց արդար եւ անողոք ըլլալ (...):

«Երկար չե՛մ ուզեր խօսիլ, պաղատիարներս վիտնես, կ՚ուզեմ որ երկու տարուան մէջողին մէջ քոնած ուղղութեանդ, ընթացքիդ կամ քաղաքակրթութեանդ վերջակէտ դնես այս անգամ եւ խօսիս ինչ որ ճշմարտութիւն է, այսինքն թէ պաշտօնակիցներուդ եղած կեղրոն մը անկարող է կուսակցութիւնը վարելու»:

Եւ աւելի վարը, նամակագիրը կ՚աւելցնէ հետեւեալ աւելի յստակօրէն սպառնալից ազդարարութեամբ մըն ալ.

«Վճռուած է, ամէն գնով կուսակցութեան — քանդիչ պաշտօնակիցներդ հեռացնել. ինչ որ ալ ըլլայ նոր կազմուելիք ժողովի որոշումը»:

Եւ հազիւ քանի մը շաբաթ անցած, վահէ Արզուեան կ՚անդրադառնայ նորէն՝ Արփիարեանին ուղղեալ 9 Նոյ. 1898 թուակիր նամակով մը, նո՛յն խնդիրներուն, կը շարունակէ բարձրէն բայց անորոշ խորհուրդներ տալ, միշտ կը յանձնարարէ խի՛տ ըլլալ «ներկայ պաշտօնակիցներու նկատմամբ», ու այս առթիւ կը յիշեցնէ իրեն այնպէս «ինչպէս Նուրեանը ապտակած էր առենին»: Ու վերջապէս, դարձեալ կը յանդի կատարելու համար միեւնոյն ազդարարութիւնները եւ սպառնալիքները:

«Գործին միակ ելքը,— կը գրէ վահէ Արզուեան՝ Արփիարեանին,— այդ մարդիկներուն առանց բացառութեան դործէ քաշուիլն է, եթէ չեն ուզեր խայտառակութեամբ եւ ցաւալի հետեւանքներով հեռանալ»:

Արփիարեանին պիտի կրկնէ ալ, Արզուեան՝ մէկէ աւելի անգամ, իր վերի երկու նամակներուն մէջ, թէ «որոշուած» է, «վճռուած» է կուսակցութեան քանդիչ «պաշտօնակիցներդ» հեռացնել. բայց ո՛չ մէկ առեն չ՚ըսեր թէ ո՛ր Մարմինը, ո՛ր Իշխանութիւնը, կամ ո՛վքեր են որ այդ որոշումներն ու վճիռները արձակեր են... իրեն համար կարեւորութիւն չունի՛ այս կէտը: Եւ կամ ո՛վքեր պէտք է հեռացուին. անուն չի տար...: Մինչ բնա՛ւ չի յիշատակեր ալ այն մխալները, յանցանքները, ոճիրները՝ որոնց տեղեակ պէտք է դառնայ Արփիարեան, անոնց առնչութեամբ «արդար եւ անողոք» ըլլալու համար:

Իրականութեան մէջ, Արզուեան՝ անուղղակի ձեւով մը, չատ հաւանաբար, իր խօսակիցին՝ Արփիարեանին է որ կ՚ուզէ իր ազդարարութիւններն ու սպառնալիքները ընել:

Զաւէն, կամ վահէ Արզուեան, եռքը դարձաւ արդէն Արփիարեանին ոխերիմ հակառակորդը, թշնամին:

Այս նկարագիրը, այս բնութիւնը՝ յստակօրէն կ՚երեւայ իր վերի նամակներէն, ինչքան ալ անոնք քաղեկամական, կամ համակրական արտայայտութիւններ ունենան Արփիարեանին վայելած յարգանքին ու անունին հանդէպ, եւ իր այս նամակները «համբոյրներով» ալ վերջանան:

Աւելի անդին, պիտի տեսնենք, թէ վէնետիկի մահափորձը՝ Արփիարեանի դէմ, ըստ Երեւոյթին վահէն պատրաստեր է:

Արփիարեան կը հաւատար ալ, ու յաճախ գրած եւ ըսած է դարձեալ, թէ վահէ Արզուեան պատրաստելու վրայ է վերջին մահափորձը...:

Իսկ թէ ի՛նչ պիտի մնար կուսակցութեան, եթէ երբեք Արփիարեանին պաշտօնակիցները, այսինքն՝ եթէ կեդրոնական Մարմնին անդամները հեռացուէին գործէն...:

Հարցումը կենսական է:

Արդէն ահագին դժուարութիւններ ծագած էին կազմելու համար այս կեդրոնը, որովհետեւ կուսակցութեան անդամները քիչ մը ամէն երկրի մէջ ցրուած էին, Լոնտոնէն մինչեւ Ամերիկաները, մինչեւ փարիզ, Եղիպտոս, մինչեւ Պուլկարիա, Ռումանիա, Կալկրոս, մինչ Պոլիսը գրեթէ լուծուած էր: Կեդրոնին անդամները՝ անշուշտ պէտք էր որ բնակէին Լոնտոն, կամ նո՛յն քաղաքի մը մէջ, բայց այս պայմանը իրագործել կարենալու համար անհրաժեշտ էր որ առնուազն եօթը ձեռնհաս, վստահելի, յարմար կուսակցական ընկերներ յանձն առնէին նո՛յն այդ քաղաքին մէջ գործ ու բնակութիւն հաստատել, ինչ որ անկարելի՛ նկատուած էր՝ իրականութեան մէջ:

Արշիւին զանազան նամակներէն որոշապէս յայտնի կ՚ըլլայ, թէ չատ անգամ նոյնիսկ մէկ երկրէ միւսը երթալու համար անհրաժեշտ եղող ճամբորդական ծախսը չունէին գրեթէ բոլոր անդամներն ալ:

Բացի կուսակցական մաշեցուցիչ գործունէէն, Արփիարեան կը խմբագրէր նաեւ «Մարտ»ը եւ «Նոր կեանք»ը, այս երկու հրատարակութեանց մեծ աշխատանքն ալ ինք կատարելով:

Բայց ի՛նչ վարձատրութիւն կը ստանար այս աշխատանքներուն փոխարէն, իբր ապրուստի միջոց:

Իր արշիւին մէջ գոյութիւն ունի վերոյիշեալ երկու թերթերուն հաշուեկշիռը՝ 1 Յուլիս 1898–էն մինչեւ 31 Դեկտեմբեր 1898–ի վեցամսեայ վերջաւորը: Եւ այս վեցամսեայ հաշուեկշիռին կ՚ընկերանան ալ վեց ամիսներու հաշիւները՝ առանձին առանձին ամէն մէկ ամսուայ համար, իրենց բոլոր ամենափոքր մանրամասնութիւններովը: Բծախնդիր ու մանրակրկիտ կերպով զանոնք պատրաստեր է Արփիարեան՝ իր ձեռագիրովը:

Արդ, ըստ այդ հաշուեկշիռին, երկու թերթերուն ընդհանուր ծախսը՝ վերոյիշեալ վեցամսեայ մէջ, եղած է՝ £ 180 6 2, իսկ մուտքը £ 132 6 11, ուրեմն £ 47 19 3 բացով:

Այս հաշուեկշիռը ցոյց կու տայ, միեւնոյն ատեն, թէ Արփիարեան ստացած է՝ վեց ամսուայ մէջ, իբր նիւթական վարձատրութիւն, ընդամէնը՝ £ 16 13 9, եւ իր տան վարձքին համար՝ £ 6 15.— ուրեմն ընդամէնը՝ £ 23 8 9 քաղաքի մը մէջ:

Մինչ իրենց գրաշարը ստացեր է, նո՛յն վեցամսեայ մէջ, 41 անգլիական ոսկի...:

6.—

ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ (1899 ԵՒ ՅԱՋՈՐԴ ՏԱՐԻՆԵՐԸ)

Կարելի պիտի չըլլայ ա՛լ ներքին պայքարին առնձ մը գնել: Լեզուները աւելի պիտի բացուին: Անուանարկութիւնները, զրպարտութիւնները՝ նախամարզու վերերեւումը պիտի յայտնեն: Այս պայմաններուն մէջն է որ Արփիարեան դեռ կը շարունակէ իր կոչումին համաձայն գործել. գուցէ յամառութիւն մըն ալ նկատուի ա՛յս:

Առաջին կարեւորը՝ ճշմարտութիւնն է, մնացյորդը՝ գործը պիտի ըլլայ:

Աո՛ր համար է թերեւս որ այդ շրջաններուն մեր պատմութիւնը չէ գրուած տակաւին: Լեւոն Զօրմիսեան՝ նախկին կուսակցական, հրապարակագիր, պատմաբան, հեղինակ, բացարձակ կերպով իրաւունք ունի, երբ դեռ վերջերս կը գրէր.

«Հակառակ վերջին ութսուն տարիներու ընթացքին հայ ժողովուրդի ճակատագրին վրայ կուսակցութիւններուն գործած բախտորոշ ազդեցութեան, գժբախտաբար արեւմտահայ պատմական գրականութեան մէջ կը պակսին անոնց գործունէութեան ինչպէս նաեւ անոնց կազմութիւնը պատրաստող պատմական ապրակներուն խղճամիտ ուսումնասիրութիւնները» («Արեւ», 9 Օգոս. 1976):

Արփիարեանի արշիւին բոլոր արտայայտութիւնները՝ այս ճշմարտութիւնը կը հաստատեն:

●

Վահէ Արզուեան՝ Փարիզէն իր գրած 18 Յունիս 1899 թուակիր նամակին մէջ, կը մեզադրէ Արփիարեանը, որ «չատ ազօրմելի» գաղափար մը կու տայ յեղափոխական վարիչին նկատմամբ, երբ կը խօսի Լեւոն Մկրտիչեանին վրայ. որովհետեւ, ըստ իրեն, ան «յեղափոխական chef մը ըլլալու ամէն յատկութիւններէն բացարձակապէս զուրկ է» եզեր, եւ կ'ընդգծէ ալ այս բառը:

Մինչ Լեւոն Մկրտիչեան՝ իր 21 Հոկտ. 1899 թուակիրով, կ'իմացնէ Արփիարեանին.

«Ապահը յայտարարած է թէ ի հարկին կուսակցութեան դէմ ալ կրնայ ելլել ինքը»:

Բայց քիչ ետքը կ'աւելցնէ ալ զգուշաբար. «... չեմ ուզեր որ իր մասին քեզի զժգոհութիւն յայտնած ըլլայս պիտնայ:— Զէյթուն պացոզներէն, մէկ մարդ մը չելաւ»:

Իսկ Արմենակ Կամսարականին մասին կ'ըսէ. «ամենատգտա տիպարն է», իր 27 Յունվ. 1900–ի նամակին մէջ:

Շահնազարին վրայ՝ որ նոյնպէս թուրք ոստիկանութեան կողմէ բանտարկուած, ու ետքը արձակուած, ու արտասահման ապաստանած էր — եւ սակայն ահա Արփիարեանին ուրիշ մէկ լուրջ նկատուող համախոհներէն մին՝ Լեւոն Մկրտիչեան պիտի զգուշացնէ այս վերջինը՝ ազդարարելու չափ, որ Շահնազարին ոեւէ կուսակցական գործ չվստահի:

Այդ օրերուն՝ սուր մը նուազ պիտի ցաւցնէր Արփիարեանը: Բայց Շահնազարին հետ իր յարաբերութիւններուն մասին, հանգամանօրէն կը տեղեկանք յաջորդ գլուխին:

Իրաղութիւնը այն է որ մարդիկը կարծէք նո՛յնը չէին մնար մէկ օրէն միւսը. հովերու պէս ուզղութիւն եւ խիզճ կը փոխէին չարունակաբար:

Իր վերոյիշեալ նամակին մէջ, Մկրտիչեան պարկեշտօրէն, նո՛յնքան ալ արիաբար, կը խոստովանի Արփիարեանին թէ Շահնազար.

«Մեծ փորձանք մը պիտի ըլլար մեր գլխուն եթէ ընդունած ըլլար Վարչութեան անդամակցութիւնը եւ անդիտակցաբար գովելով այդ մարմինը ընդհ. ժողովին մէջ՝ չարիք մը պատճառած պիտի ըլլայր կուսակցութեան ղեր կրնար բոլորովին կործանել իր յիմարութիւններովը»:

Բայց եւ Մկրտիչեան պիտի չմերժէ ալ՝ երբ հարկը տեսնէ, մարդիկը ծանրօրէն պախարակելէ ետքն անգամ, անոնց հետ աշխատակցիլը: Օրինակ՝ Արփիարեանին կը գրէ բառ առ բառ իր 20·10·1900 թուակիր նամակովը.

«Տեսա՞ր Պարոյրին ըրած խայտառակութիւնը. ասիկա դաս մըն է մեզի որ ասանկ զգվեշկներ չը քաջալերենք»:

Պարոյր Միքայէլ Կիւրճեանին գրական կեղծանունն է:

Լեւոն Մկրտիչեան չի յայտներ Պարոյրին ըրած «խայտառակութեան» բնոյթը, բայց իրականութիւն է որ տարիներ ետքը հետը պիտի աշխատակցի մանաւանդ «Արեւ»ին մէջ:

●

Եւ Դաշնակցութիւնը մթնոլորտը աւելի եւս բեզմնաւոր գտած կը

6.—

ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ (1899 ԵՒ ՅԱՋՈՐԴ ՏԱՐԻՆԵՐԸ)

Կարելի պիտի չըլլայ ա՛լ ներքին պայքարին սոնձ մը դնել: Լեզուները աւելի պիտի բացուին: Անուանարկութիւնները, զրպարտութիւնները՝ նախամարդու վերերելումը պիտի յայտնեն: Այս պայմաններուն մէջն է որ Արփիարեան դեռ կը չարունակէ իր կոչումին համաձայն գործել. դուցէ յամառութիւն մըն ալ նկատուի այս:

Առաջին կարսուողը՝ ճշմարտութիւնն է, մուգուողը՝ գործը պիտի ըլլայ:

Աո՛ր համար է թերեւս որ այդ չրջաններուն մեր պատմութիւնը չէ գրուած տակաւին: Լեւոն Զօրմիսեան՝ նախկին կուսակցական, հրապարակագիր, պատմաբան, հեղինակ, բացարձակ կերպով իրաւունք ունի, երբ դեռ վերջերս կը գրէր.

«Հակառակ վերջին ութսուն տարիներու ընթացքին հայ ժողովուրդի ճակատագրին վրայ կուսակցութիւններուն գործած բախտորոշ ազդեցութեան, գժբախտաբար արեւմտահայ պատմական գրականութեան մէջ կը պակսին անոնց գործունէութեան ինչպէս նաեւ անոնց կազմութիւնը պատրաստող պատմական ազդակներուն խզճամիտ ուսումնասիրութիւնները» («Արեւ», 9 Օգոս. 1976):

Արփիարեանի արչիւին բոլոր արտայայտութիւնները՝ այս ճշմարտութիւնը կը հաստատեն:

•

Վահէ Արզուեան՝ փարիզէն իր գրած 18 Յունիս 1899 թուակիր նամակին մէջ, կը մեղադրէ Արփիարեանը, որ «չատ ողորմելի» պաղափար մը կու տայ յեղափոխական վարիչին նկատմամբ, երբ կը խօսի Լեւոն Մկրտիչեանին վրայ. որովհետեւ, ըստ իրեն, ան «յեղափոխական chef մը ըլլալու ամէն յատկութիւններէն բացարձակապէս զուրկ է» եղեր, եւ կ'ընդգծէ ալ այս բառը:

Մինչ Լեւոն Մկրտիչեան՝ իր 21 Հոկտ. 1899 թուակիրով, կ'իմացնէ Արփիարեանին.

«Ապահը յայտարարած է թէ ի հարկին կուսակցութեան դէմ ալ կրնայ ելլել ինքը»:

Բայց քիչ ետքը կ'աւելցնէ ալ զգուշաբար. «... չեմ ուզեր որ իր մասին քեզի դժգոհութիւն յայտնած ըլլալս պիտնայ:— Զէյթուն պացողնևրէն, մկկ մարդ մը չելաւ»:

Իսկ Սրմենակ Կամսարականին մասին կ'ըսէ. «ամենաազատաս տիպարն է», իր 27 Յունվ. 1900-ի նամակին մէջ:

Շահնազարին վրայ՝ որ նոյնպէս թուրք ոստիկանութեան կողմէ բանտարկուած, ու ետքը արձակուած, ու արտասահման ապաստանած էր — եւ սակայն ահա Արփիարեանին ուրիշ մէկ լուրջ նկատուող համախոհներէն մին՝ Լեւոն Մկրտիչեան պիտի զգուշացնէ այս վերջինը՝ ազդարարելու չափ, որ Շահնազարին ոեւէ կուսակցական գործ չվստահի:

Այդ օրերուն՝ սուր մը նուազ պիտի ցաւցնէր Արփիարեանը: Բայց Շահնազարին հետ իր յարաբերութիւններուն մասին, հանդամանօրէն կը տեսնենք յաջորդ գլուխին:

Իրողութիւնը այն է որ մարդիկը կարծէք նո՛յնը չէին մնար մէկ օրէն միւսը. հովերու պէս ուղղութիւն եւ խիղճ կը փոխէին չարունակաբար:

Իր վերոյիշեալ նամակին մէջ, Մկրտիչեան պարկեշտօրէն, նո՛յնքան ալ արիաբար, կը խոստովանի Արփիարեանին թէ Շահնազար.

«Մեծ փորձանք մը պիտի ըլլար մեր գլխուն եթէ ընդունած ըլլար վարչութեան անդամակցութիւնը եւ անդիտակցաբար դովելով այդ մարդը ընդհ. ժողովին մէջ՝ չարիք մը պատճառած պիտի ըլլայի կուսակցութեան որ կրնար բոլորովին կործանել իր յիմարութիւններովը»:

Բայց եւ Մկրտիչեան պիտի չմերժէ ալ՝ երբ հարկը տեսնէ, մարդիկը ծանրօրէն պախարակելէ ետքն անդամ, անոնց հետ աշխատակցիլը: Օրինակ՝ Արփիարեանին կը գրէ բառ առ բառ իր 20·10·1900 թուակիր նամակովը.

«Տեսա՞ր Պարոյրին ըրած խայտառակութիւնը. ասիկա դաս մըն է մեզի որ ասանկ զեվզեկներ չը քաջալերենք»:

Պարոյր Միքայէլ Կիւրճեանին գրական կեղծանունն է:

Լեւոն Մկրտիչեան չի յայտներ Պարոյրին ըրած «խայտառակութեան» տակցի մանաւանդ «Արեւ»ին մէջ:

Լեւոն Մկրտիչեան չի յայտներ Պարոյրին ըրած «խայտառակութեան» տակցի մանաւանդ «Արեւ»ին մէջ:

•

Եւ Դաշնակցութիւնը մթնոլորտը աւելի եւս թեզմնաւոր գործած կը

նկատէ՝ յարձակելու համար Արփիարեանի դէմ։

Արդարեւ, դաշնակցական Պիւռոյի ժրաջան օրգանը՝ «Դրօշակ» կը հրատարակէ, 15 Դեկտ. 1899 թուակիրը յայտնուածով մը՝ «ամբողջական, հաւատարիմ պատճէնը» այն առեղնագրութեանց, որ իբր թէ արձանագրած են Արփիարեանին թուրք ատենական նախարար Նազըմ պէյի կողմէ կատարուած հարցաքննութիւնները, իր բանտարկութեան ու բանտէն արձակուելու օրերուն։

Այս «տօկիւմէնդ»ին հրատարակութիւնը՝ մեծ յուզումի եւ ազմուկի տեղի կու տայ, հակառակ իր չինծու իյլայր եւ ւսւսլին հապճեպ ակնարկին իսկ։

Թշնամի շրջանները սկսան «անհրաժեշտ փաստ» մը տեսնել այդ հրատարակութեան մէջ, իսկ Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ Արփիարեանի համակիրները անմիջապէս ըմբռնեցան, եւ հնչակեան պրպտարութիւնը, մինչ Արփիարեան յայտարարեց թէ սուտ է, կէղծ է այդ արձանագրութիւնը։

Եւ Հնչակեան կուսակցութիւնը Պատուոյ Ատեանի մը կազմութիւնը պահանջեց մամուլին տրուած յայտարարութեամբ մը.— իր կարեւոր մէկ անդամը կ'ամբաստանուէր եւ իր պատկանած կուսակցութիւնն ալ կ'անուանարկուէր մխեւնոյն ատեն։

Մինչ հանրային կարծիքը պիտի չհանդուրժէր որ նման պրպտարութիւն մը «անպատիժ» մնայ։

Արշակ Զօպանեան՝ առաջիններէն մին էղաւ խնդիրը լրջօրէն ձեռք առնելու համար.— Դաշնակցութեան առաջարկեց Պատուոյ Ատեանի մը կազմումը, նո՛յնը ըրին նաեւ Հնչակեան կուսակցութիւնը, զանազան կազմակերպութիւնները, ինչպէս նաեւ կէտ ունեցող բազմաթիւ ազդայիններ, որ ճըշմարտութիւնը երեւան հանուի խնդրոյ առարկայ եղող պրպտարութիւններուն մասին։

Հանրային կարծիքը ո՛չ մէկ ատեն ա՛յսքան միահամուռ եղած էր։

Բայց Պատուոյ Ատեանը տեղի չկրցաւ ունենալ, ինչպէս տեղի չունեցաւ «Մխուճիւնը», որ այս առթիւ ալ արծարծուած էր.— դրդապատճառը՝ որ այդ կեղծ ատենապետութիւնը չինել տուած էր, արդեօք պիտի ըլլար ալ, անշուշտ, ո՛եւէ Պատուոյ Ատեանի կազմումին, այսինքն՝ ո՛եւէ դատավարութեան։ «Դրօշակ»ը շատ լաւ պիտէր, թէ պիտի չկրնար երբեք բերել հարկ եղող փաստը՝ իր պարպարութիւնները հիմնելու համար։

Եւ ազմուկին մէջ, այս հարցն ալ խեղդուեցաւ։

Իր պարագաները՝ փաստերու լոյսին տակ, կը տեսնենք մասնաւոր դէպքի մը տակ, անոնց չհեկանուելութեանը համար։

●

Ցաւալին այն է՝ մանաւանդ, որ հակազդելու ակարութիւնը պիտի պայ նաեւ ներքին պայքարներէն, որ մինչ աւելի եւս կը տարածուին, կը

ծանրանան, ժրաջան եղեւոյրներ կ'առնեն, օրերուն հետ։ Արդէն սկսած են մամուլին մէջն անպատ տեղ գտնել. եւ այնքան որ Լեւոն Մկրտիչեան կը պահէ՝ իր կարգին, Արփիարեանին ուղղուած իր 7-1-1901 թուակիր նամակին մէջ. «Վերջ մը տալու է մեր ընկերներէ ոմանց մեղմ դէմ հայհոյիչ լեզուի գործածող թերթերու մէջ յօդուածներ հրատարակութեան»։

Իր սխալած ըլլալը տակն մը ընդունելի կ'ուսյ, Մկրտիչեան՝ իր 23 Փետր. 1901 թուակիր նամակին մէջ, կը վերսկսի մեղադրել Արփիարեանը, որ «բացարձակապէս» անկարող է մարդիկը ճանչնալու, հետեւաբար եւ՝ պէտք է հեռանայ ասպարէզէն, «իրմէ տեղի կարողներու ճանչնալու համար»։

Այսուհանդերձ, նո՛յն նամակին մէջ, կը հաւատայ ալ, ակնարկելով Վահէին եւ Գուշեանին հետ Արփիարեանին ունեցած անհամաձայնութեան մասին.

«Բայց ինու չեմ զարմանար — Գուշեանը կուսապան է ու ծայրայեղ— դէն չմտաս. քեզի տասն անգամ պըսկի. պուն ո՛չ միայն ասոր հակառակը պնդեցիր, այլեւ Գուշեանն մինչեւ երկինք հանեցիր (...) եւ իր մասին շատ մեծ համարում չունիմ (...), բայց իր բարոյականին վրայ կասկած չունիմ. յեղափոխութեան համար ինքզինքը կործանած տղայ մըն է։ Դուն էիր զինքը հրատիրող Լոնտոն, դուն էիր զինքը Ամերիկա դրկելու առաջարկող եւ վերջն ալ դուն (համ ինքը) հետը կուսակցար»։

Մինչ Վահէ Արզուեանին համար, Մկրտիչեան նոյն ատեն կը գրէ.

«Եթէ մասնաւոր դժուարութիւն մը ունեցած չես Վահէին հետ, ուրեմն Գուշեանի պատճառով քեզի հետ դժուարած ըլլալու է։ Նկարագրի խնդիր է ասիկա։ Ո՛չ Վահէն ո՛չ ալ Գուշեանն կրնամ վատ գործ մը սպասել, բայց քանիցս կրկնած եմ որ երկուքն ալ յամառութիւնը իր ծայրայեղութեան կը տանին, նոյն պէս է նաեւ Շահրիման։ Դուն պէտք էր որ պիտնայիր այս բանը եւ ոչինչ խնդիրներով չի զժուէիր հետերնին։ Յամառները կոյրեր են ու եթէ վնասակար կ'ըլլան՝ պիտակցարար չէ որ չարիք կը գործեն, այլ զոհերն են իրենց նկարագրին։ Ինձի մարդ մը պէտք է պիտնայ զանոնք գործածել եթէ կը գործածուին. իսկ եթէ չենք կրնար բնաւ գործածուիլ՝ ան ատեն բնաւ քովերնին մօտենալու չէ»։

Բայց այս առթիւ, ու այս յօդուածներէն յետոյ, Մկրտիչեանին եղրակացութիւնը՝ պարզապէս կը զարմացնէ։ Արդարեւ, ան կը շարունակէ իր վճռական անսութիւնը.

«Թէ որ,— կ'ըսէ,— պուն հիմայ համոզուած ես որ Վահէն ու Գուշեանը չատ մեծ չարիք մը յառաջ պիտի բերեն՝ պէտք է որ ենթարկուիս այդ չարիքին ու պատիժը կրես, առանց կատարելապէս արժանի ես»։

Կը թուի թէ Մկրտիչեան զղացած է, մխեւնոյն ատեն, Արփիարեանին հանդէպ իր այս արատաւորութեանց անարդարութիւնը, սխալը, ինչպէս

նաեւ անոնց զիկզակ ձեւերն ու հակասութիւնները, որ կը պոչէ խակոյն, հոն.

«Այսօր ես բացարձակապէս պղուած եմ ամէնքէն ալ, ինքզինքս ալ մէջ առնելով»:

Ու հիմնելու, արդարացնելու համար իր այս ծանր պատումը, կը յարէ եւ խակոյն.

«Մենք բան մը ընելիք չունինք, բան մըն ալ չենք կրնար ընել. երբեք տրուած չէ մեզի քաղաքական պատասխանատուութիւն, կարողապահութեան ու հեռատեսութեան ոգի: Հինգ տարիէ ի վեր ուրիշ բան չըրինք բայց եթէ ի–բարու դէմ կռուեցանք»:

Դժբախտաբար, հիմնովին ճիշդ են իր այս բոլոր պատասխանները. բայց ինչո՛ւ Մկրտիչեան, կամ ուրիշ մը իրաւունք ունի «բացարձակապէս պղտելու ամէնքէն», եւ ո՛չ՝ Արփիարեանը ... ու վրան յարձակին անմիջապէս:

Եւ Լեւոն Մկրտիչեան դեռ կը վճռէ սակայն.

«Ահաւասիկ իմ վերջին կամքս եւ խորհուրդս.

«Դուն հրաժարականդ տուած ես. ա՛լ ատոր վերադառնալու չես, լմնցաւ»:

Բայց վախաքելով հանդերձ որ այս հրաժարականը վերջնական ալ ըլլայ, Մկրտիչեան դեռ չի տատամսիր Արփիարեանին հրահանգելու.

«Դուն մնալու ես իբր պարզ խմբապիր «Նոր Կեանք»ի եւ «Մարտ»ին»:

Այո՛, այո՛, կարդացի՛ք, չէ՞... Արփիարեան պէ՛տք է «պարզ խմբագիր» մը մնայ. երեւակայեցի՛ք...:

Ու քանի որ Արփիարեանը կը հրէն հոդ, Մկրտիչեան կը կարդարէ վեհանձնօրէ՛ն ու առատաձե՛ռն ալ.

«Կեդր. Վարչութիւնը Լոնտոն փոխադրելու է, ուր պտնուելու են պոնէ փափազեանը եւ վահէն. դուն յօդուածներդ կը ներկայացնես իրենց եւ անոնք յեղափոխական ընդհանուր ուղղութիւնը քննելէ յետոյ՝ կ'արտօնեն տպագրութիւնը: Քեզի պէտք է ամսական մը յատկացնեն Լոնտոնի սէս տեղ մը ապրելու համար»:

Մկրտիչեան անդամ մը եւս պիտի սխալի ուրեմն, երբ կը կարծէ թէ Արփիարեան հլու, կրաւորական խմբագիր մը կրնայ դառնալ՝ ենթարկուելու չափ այն «ուղղութեան», զոր իրեն պիտի տան Փափազեան, որ ջղային էր, եւ Վահէ Արզումեան, որուն հետ արդէն բաւական սուր վէճ մը սկսուած էր, եւ որ, ա՛ն ալ, յամառ բնութիւն ունէր:

Եւ դեռ զարմանալիօրէն Մկրտիչեան պիտի չարունակէ իր անիրատես կեցուածքին մէջ.

«Գոչեանին պիտի ըրեմ որ երբեք չ'աշխատի ընկերներու մէջ ներքին խնդիր յարուցանելու, եւ (...) Վահէին ազգասիրութեան պիտի կոչում ընեմ ներքին նոր խնդիրի պատճառ չըլլալ եւ առաջարկած կարգադրութիւնս ընդունիլ»:

Աւելի վարը՝ Մկրտիչեան դեռ կը հաւատայ ու կը յորդորէ միւնոյն առնն.

«Եթէ (...) մինչեւ վերջը մեր էջը պիտի քչենք, բան մը ընելիք, բան մըն ալ ըլլալիք չունինք, ու պատմութիւնը չատ խիստ պիտի ըլլայ մեզի մըն ալ ըլլալիք չունինք, ու պատմութիւնը չատ խիստ պիտի ըլլայ մեզի մըն ալ ըլլալիք չունինք, ու պատմութիւնը չատ խիստ պիտի ըլլայ մեզի նկատմամբ: Մակեդոնիոյ խնդիրը քիչ առեներն պիտի ծպլի, որ կրնայ միւնչեւ Ռուսիոյ ու Թուրքիոյ մէջ պատերազմ յառաջ բերել ու մենք տակաւին չե՛ւ Ռուսիոյ ու Թուրքիոյ մէջ պատերազմ յառաջ բերել ու մենք տակաւին մէկ ժանդաս հրացան չունինք... Պօչ խօսք, պօչ ճառ, պօչ դիւանագիտութիւն կը ծախենք»:

Վահէ Արզումեան արդէն իր պատն դժգոհութիւնը յայտնած էր Արփիարեանին, Գահիրէէն իր գրած 2 Օգոս. 1899 թուակիր նամակին մէջ, հայկական երկու կուսակցութեանց հանդէպ՝ միանգամայն: Այս նամակին հետ, Արփիարեանին գրկած է ան երկար յօդուած մը՝ երկու կուսակցութիւններուն եւ իրենց փոխ–յարաբերութեանց վրայ, խնդրելով Արփիարեանէն որ «իր կարծիքը» տայ՝ զայն չհրատարակած, «կամ սրբագրէ», եւ չհրատարակէ եթէ «յարմար չտեսնէ», ու այս կէտերը պարզելէետքը կ'աւելցնէ.

«... Ջանացէ ցոյց տալ թէ բոլորովին անպէտ եւ վնասակար էին հնչակեան պարծերէն եաքը նմանօրինակ ցոյցեր կամ դէպքեր կատարել Դրօ–չակեաններուն կողմէ»:

Ինչպէս նաեւ՝

«Ցոյց տալու համար որ երկու կուսակցութիւններն ալ ազգին պահանջը պահացնելու ի վիճակի եղած չեն»:

Առանց հոս խնդրոյ առարկայ ընելու հնչակեան վահէին, ինչպէս նաեւ պարձակ հնչակեան Մկրտիչեանին հաւատամքները, անդամ մը եւս ամանք պիտի զարմանան անչուշտ, թէ ինչո՛ւ Արփիարեանին կը պատուէր քննադատելու իրաւունքը՝ երբ արարք մը, երեւոյթ մը սխալ կ'երեւար իրեն:

Կոզմնակալութիւնը, անարդարութիւնը իրեն դէմ ակնյայտ է: Իր տեղը պրաւելու յետին նպատակը՝ ենթադրութենէ մը աւելին վրայ մտածելու կը մղէ անշուշտ:

Մինչ միւս կողմէ, Կ. Յ. Փափազեան՝ կուսակցական ազդեցիկ ընկերներէն մին, կը պրէ Արփիարեանին՝ իր 12 Ապրիլ 1901 թուակիր նամակ կովը, միշտ իր կարծր ու ջղային ոճովը, թէ Լեւոն Մկրտիչեանէն նամակ առած է, եւ՝

«Ուրախ է որ իր հետը համաձայն է պարծերու կարգադրութեան մասին»,—

թէ՝ Արփիարեանին հրաժարականը ընդունուած է «ամէնուն ալ կողմէն», ու կ'աւելցնէ կծու եւ անպիտակից հրահանգներ տալու համար.

«Բայց դու պէտք է աշխատիս Նոր Կեանքին սրուն համար ամսական ալիտի ղնդունիս:

«Քու պարտքդ է նպաստ կարդալդ թեանց համակերպիլ»:

Այս երկու ընդգծումներն ալ իրմէ են:

Պարագան նկատի ունենալու է՝ նաեւ անոր համար որ չնորհակալութեան ո՛չ մէկ խօսք կայ հոն «Նոր Կեանք»ին սրտաբաց անգնահատ աշխատանքին առընչութեամբ, խնդրանքի քաղաքավարական ոեւէ բառ չկայ, այլ միայն հրահանգ, կո՛չտ հրամաններ, ինչպէս նաեւ այնպիսի արտայայտութիւններ՝ որ Արփիարեանը, այս բացառիկ հրապարակագիրը կ'ուզէն դասել յատին պաշտօնեայի մը, վարձկանի մը կարգին:

Եւ անկարելի է ինծի համար նորէն չյիշատակելը, թէ Արփիարեան ապրած ու մահացած է մթնոլորտի մը մէջ, որուն անկումը մէկ կողմով չէր:

Եւ ճիշդ այդ օրերուն ալ «Նոր կեանք» իր ամենափայլուն շրջանը ունի:

Վկայութիւններ չատ կան այս մասին: Ի միջի այլոց վահան Շահրիմանի՝ ծանօթ հնչակեան մը, Պոլիսէն կը գրէ Արփիարեանին, իր 12 Փետր. 1901 թուակիր նամակովը.

«Իմ համոզումն ա՛յն է որ «Նոր կեանք»ի պլուխը ձեր ներկայութիւնը անհրաժեշտ է»:

Մինչ Շահրիկեան կը գրէ Արփիարեանին՝ իր 2 Մարտ 1901 թուակիր նամակին մէջ.

«Նոր կեանք»ը այնչափ սիրելի դարձած է ժողովուրդին որ չեմ կրնար նկարագրել. ներկայիս մէջ հայերէն ոչ մէկ թերթ կամ հանդէս անոր կրնայ հաւասարիլ: (...) Մանաւանդ Ձեր գրածները այնչափ համով եւ հիանալի են որ պաչտելի դարձուցած են զՁեզ»:

Եւ դեռ նամակագիրը կը չարունակէ իր գնահատական նկատումները.

«... Բացայայտ է որ կոչուած էք չատ բարձր տեղ մը բռնել մեր ազգին աղատագրութեան եւ լրպլրութեան պատմութեան մէջ»:

Եւ միեւնոյն տանն ալ, Արփիարեանին կ'առաջարկէ այցելութիւն մը տալ արտասահմանի հայութեան:

Այս վկայութիւնը, ինչպէս նաեւ Շահրիմանինը հոս յիշատակեցի առաւելաբար ճիշդ անոր համար որ թուականով չատ մօտիկ են Մկրտիչեանին եւ Կ. Ց. Փափազեանին վերոյիշեալ նամակներուն, եւ որ, հետեւաբար, լուսադոյն պատասխանը կրնան կազմել, որպէս հերքում ալ:

●

Նրամատը բոլորովին կը բացուի Արփիարեանի եւ վահէ Արզուեանին միջեւ: Իր 5 Ցուլիս 1901 թուակիր նամակովը՝ Արփիարեան կը գրէ Մկրտիչեանին, թէ իր յարաբերութիւնները վահէին հետ «վերջնապէս ընդհատած»

կը նկատէ: Ուրեմն Մկրտիչեանին մոլեմտութիւնը, յորդորներն ու հրահանգները՝ ուեւէ օգուտ չեն կրցած ունենալ:

Այս նամակին մէջ, որ բաւական երկար է՝ 12 էջ, եւ որուն մաքուր պատճէնը պահուած ունի, եւ ստորագրուած ալ է, Արփիարեան կը հաղորդէ.

«Առ այժմ ընդհանուր կերպով մը ձեզի կուգեմ խօսիլ: Խելքս վրաս չէ, եւ կարգ կանոն չեմ կրնար դնել գրածներուս: Բայց յուսամ թէ այս խնդիրներուն վրայ վերջին նամակը ըլլայ թերեւս»:

Խնդիրը ամէնէն աւելի «Նոր կեանք»ին չուրջը կը դառնայ:

«Ձես զարմանար անշուշտ,— կը չարունակէ Արփիարեան,— որ ցուցեր 15-ին ձեզի գրած հրաժարական-նամակիս մէջ ոեւէ բան չեմ գրած Նոր Կեանքի իրր պայմանագրութիւն: Իմ համոզումս այն էր որ մեր մէջ ո՛եւէ խնդիր չկրնար ծագիլ, եւ համաձայնութեամբ գործը կրնանք առաջ տանիլ»:

Ու չնչտիլէ յետոյ նորէն, թէ «այս չորս տարուան մէջ ո՛եւէ խնդիր չէ ծագած» իրենց միջեւ, եւ թէ հետեւաբար կարելի էր «Նոր կեանք»ը չարունակել այնպէս ինչպէս որ է, ու այս հիման վրայ կեդրոնական վարչութիւնը նակիլ այնպէս ինչպէս որ է, ու այս հիման վրայ կեդրոնական վարչութիւնը համաձայնութիւն մը պոյացնելով իրեն հետ կարելի կ'ըլլար չարունակել, Արփիարեան կը հաւատայ ե՛ւ.

«Այս եղաւ վահէին հետ մեր համաձայնութեան կէտը:

«Սակայն բանի մը օրետեւ էր որ յանկարծ եկաւ ըսաւ թէ Նոր կեանքը Մարտին տեղ պիտի հրատարակուի!! բաւական զարմացայ: Այլեւս ուրեմն իմին Լոնտոն մնալուս պէտք չկար»:

Արփիարեան որոշած է.— պիտի մեկնի Լոնտոնէն:

Կ'ուզէ մեկնիլ՝ ինչքան ալ իրողութիւնները ի նպաստ իրեն խօսին, մանաւանդ «Նոր կեանք»ին հրատարակութեան խմբագրական գործին մէջ:

Թերթը արդէն 700-800 վճարող բաժանորդ ունի, ինչ որ այդ օրերուն եւ արտասահմանի մէջ, չատ խոշոր, աննախընթաց յաջողութիւն մըն է, եւ այս՝ միայն ու միայն Արփիարեանին չնորհիւը:

Այս վերջինը նչմարել կու տայ դեռ այդ նամակին մէջ:

«Նոր կեանքը կը հրատարակուէր առանց մեծ բեռ մը ըլլալու կուսակցութեան: Ես օրը 15-16 ժամ կ'աշխատէի, մանաւանդ տարիէ մը ի վեր էր. հիմակ 3-4 հոգի պիտի աշխատին ու ամէնքն ալ ծախս կուզեն»:

Իրեն դէմ՝ ճի՛շդ է, կարելի չէր աւելի ապերախտ ըլլալ:

Եւ Արփիարեան կը հարցնէ հիմնական դանդաղի խմաստովը.

«Վերջապէս չեմ կրնար ըմբռնել թէ ինչո՞ւ այս բանը ընել ուզեցիք: (...) Մարտին անունը Նոր կեանք դնելը, Նոր կեանք հրատարակել ըսել չէ:

«Ինչո՞ւ Մարտը ամիսը անգամ մը լաւ յեղափոխական թերթ չուզեցիք հրատարակել: Տարեկան 30 ռակի ծախսով 2,000 օրինակ կը բաժնուէր: Հիմակ ամիսը 4 Մարտ պիտի ելլէ: կը կարծէ՞ք որ կարելի է այդքան յեղափոխական նիւթ գտնել»:

Բայց իր մեկնումէն եռքն ալ չուզեցին հասկնալ, թէ «Նոր կեանք»ը

Արփիարեանն էր. պինքը փոխարինել՝ կարելի չեղաւ։

Թէրթը մարեցաւ։

•

Անդադանապահութիւնն ալ սկսած էր աւերներ գործել։

Կարգ մը նամակներ՝ կարգ մը ընկերներու կողմէ հրատարակուեցան մամուլին մէջ։

Խորհրդապահական խօսակցութիւն, թղթակցութիւն՝ կարելի պիտի չըլլար այլեւս կատարել, ապահովարար։

Այս մասին ալ մեզպղրանքներ լրին Արփիարեանին, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ իր այն նամակէն՝ որ գրած է 23 Մարտ. 1901 թուականով, Լեւոն Մկրտիչեանին, նամակ՝ որուն մէջ ան կը պանդատի ու կը հարուածէ ալ, միեւնոյն ատեն.

«Շահնազարը Բարիզ է։ Լեւոնին միջոցաւ ինծի տեղեկութիւն պահանջեր է իրեն ճկատմամբ անցեալ տարի վահէին գրածներուն համար։ Ինչ որ մեր մէջը գործերու վերաբերմամբ գրուած է, ներելի՞ է հրապարակ հանել»։

Եւ կը յարէ ալ իր նախատինքները՝ եղրակացնելու նպատակով.

«Կուլտուրմեանը (Վահէ) ալ անմօթութեան, սրիկայութեան գագաթնակէտը հասաւ»։

Իսկ իր նամակին վերջաւորութեանը՝ դեռ կ'ըսէ Մկրտիչեանին, ոչ առանց դառնութեան.

«Վահէն բեզի չէզոքացուց, որովհետեւ գիտէ թէ ես չեմ կրնար չէզոքանալ. ուստի կը ջանայ որ իմ եւ կուսակցութեան միջեւ խնդիրներ յարուցանէ»։

Այս նամակին մէկ մաքուր պատճէնը պահելէն ետք Արփիարեանին արշիւին մէջ, իր ձեռագիրով անշուշտ, եւ իրմէ ստորագրուած ալ։

•

Ուրեմն Արփիարեան կը սիրուի, կերպով մը, «Նոր Կեանք»էն հեռանալ։

«Շատ կը ցաւիմ,— կը գրէ իրեն Լեւոն Բաշալեան 18 Օգոս. 1901 թուականով,— որ նորէն սիրուած ես այդ սրիկաներուն հետ կռուելու։ Բայց կը տեսնեմ որ ուրիշ կերպ չկայ։ Ամէն պարապմունքի մէջ, կ'պաղաչեմ պարբերուն եղիր, ու միշտ ամուր սակայն։ (...)։

«Հայերէն ոչ մէկ թերթ, որչափ կը յիշեմ, Նոր Կեանքի — պարծովը ցարդ չզարգեցաւ, ու անունդ տեղ մը չդրուեցաւ։ Իմացայ որ Բագմավէպը միայն շատ համակրանքով յիշեր է Նոր Կեանքէն բաժնուած ըլլալդ»։

Զօպանեանն ալ կծու դժգոհներուն շարքին մէջ անցած էր արդէն, Արփիարեանին դէմ։ Իր յարձակումները սակայն՝ չատերուն, որոնց մէջ կային ալ կարեւոր ազգայիններ ու պարծիչներ, հաճելի պիտի չգային։

Արդարեւ, Լեւոն Մկրտիչեան կը գրէր Արփիարեանին, իր 30 Մարտ 1901 թուակիր նամակովը՝ անվերապահօրէն.

«Անահիտը կարդացի. ընդհանուր կերպով վրաս չատ դէշ տպաւորութիւն ըրաւ. տպաւորութիւններս գրեցի Արշակին ու ցաւ յայտնեցի իր բիս ընթացքին համար»։

Ուրիշներ ալ կը գրեն այս իմաստով Արփիարեանին, ու մինչեւ իսկ իրեն կը յայտնեն, թէ չատեր այլեւս չեն ուզեր «Անահիտ»ի բաժանորդ ըլլալ։

Արփիարեան կը պատասխանէ անշուշտ, իր կարգին, «Անահիտ»ին գրութեան. բայց սմանք այս բողոքն ալ, այս վէճը՝ կը մեզադրեն։

•

Հաւատքը՝ այլեւս չատոնց խախտած է ամէնուն մէջ, ամէն բանի հանդէպ։

Ինչ որ նուազ ծանր երեւոյթ մը չի ներկայացներ։

Յ. Թիւրքեան կը գրէ Արփիարեանին, Գահիրէէն, 19 Յունվր. 1904 թուականով.

«Ուրիշ տարօրինակ նորութիւն մը քեզի. չի պիտի հաւատաս, սակայն (իր) ճշմարտութեան չեմ տարակուսիր ես.— բարեկամներէս մէկը կասկածած է Մալէզեանի հիւանդ տեսի եւ այդ դէմքերը որ դուրսը չեն երեւար հանդիպած էր. ես տակաւին չի կրցայ համոզուիլ, սակայն չատ պոհ եմ որ դուն այս տեղ չես, արդէն չատ մտատանջութիւն պիտի պատճառէր ինծի քու ծանօթութիւնդ Օհանեանի հետ»։

Եւ Յ. Թիւրքեան իր նամակը կը վերջացնէ՝ Արփիարեանին յանձնարարելով.

«Ամէն պարագայի զգուշացիր այս տեղի կարծուած բարեկամներէդ»։

Ու կ'ընդգծէ ալ իր բառերը։

Անշուշտ այս տեղեկութիւնը չատ վրդոված ըլլալու է Արփիարեանը, որ սկսած էր այլեւս հաւատալ թէ վահէ Արզուեան իր անձին դէմ դեռը կը պատրաստէր։ Ուստի եւ այս մասին բացատրութիւն կ'ուզէ Մալէզեանէն, որուն հետ իր յարաբերութիւնները չէին ապրուած։ Այս վերջինը իրեն կը պատասխանէ իր 10 Մարտ 1904 թուակիր նամակովը, որուն մէջ կը հաւատայ. մարդասպաններու խումբը. երբե՛ք եւ երբեք. հետաքրքրական է իմանալ թէ ինչպէս տեղեծուեցաւ այդ այլանդակ լուրը. մնաց որ այդ խումբը եղիպտոս ապաստանած չէ. կը կարծենք թէ այդպէս է»։

Ինչքան ալ այս հերքումին մէջ արդար ու անվերապահ ցասումի մը բնական հակազդեցութիւնը անկնճռ կերպով չերեւայ, ու «ծիծաղի» միայն տեղի տուած ըլլայ, կարելի չէ թուիլ սակայն կասկածել Մալխասեանին մասին՝ մինչեւ ոճրագործներու հետ մեղսակցութիւն մը: Բայց այդ տարիներուն ալերգ մթնոլորտը նկատի ունենալով՝ իր բոլոր ահաւորութեամբը, իր հակառակ արամադրութիւններուն մէջ, կասկածը ներելի պիտի ըլլայ ամէնուն համար, ամէնքին դէմ: Մինչ Օհանեան ատելի քիչ մերձ պիտի մնար կասկած առիչ. մանաւանդ իր կարծր արտայայտութիւններուն պատճառով:

Ամէն պարագայի տակ, երկուքն ալ կը հաւատանէ, թէ այդ խումբը, «մարդասպաններու» այդ խումբը պայթիւն ունի, ինչքան ալ դարձեալ հաւատանէ, թէ եղիպատս ապաստանած չըլլայ ան, այդ օրերուն:

●

Կասկածը՝ մէկը միւսին հանդէպ, պղտորած էր ա՛լ հիմէն բոլոր բանակամութիւններն ու ընկերական դարձուածութիւնը:

Արփիարեան եւ Լեւոն Մկրտիչեան երկար տարի միասին գործակցած են, եւ շատ լայն թղթակցութիւն մը տեղի ունեցած է իրենց միջեւ՝ չորք ութը տարի: Մեր արշիւին մէջ, կան Մկրտիչեանէն բազմաթիւ երկար նամակներ՝ Արփիարեանին ուղղուած: Յայտնօրէն, Մկրտիչեան կ'ընդունի «Նոր կեանք»ի խմբագիրին հրապարակագրական ու գրական մեծ կարողութիւնը. դոնէ իրենց յարաբերութեան առաջին շրջանին: Բայց Արփիարեանին վերաբերեալ դիպուածները՝ այս մասին, կ'անդրադառնանք. իր նամակներուն կրնաւորը՝ հարցաւորութիւն մը անհետացած է:

Մէկէն՝ Արփիարեան մտահոգ է Մկրտիչեանին իր գրած նամակներուն ճակատագիրին մասին:

Այս մտահոգութիւնը՝ որոշապէս, յատկօրէն կ'երեւայ այն նամակէն, զոր Մկրտիչեան իրեն կը գրէ իր 11 Մայիս 1901 թուականին:

«... Կը զարմանամ,— կը բողոքէ արդարեւ Մկրտիչեան,— ու կը ցաւիմ որ իմ վրաս ա՛յնքան քիչ վստահութիւն ունիս որ ասկէ առաջ գրած նամակներդ ինձմէ ետ կը պահանջես»:

Եւ հաւատանք կու տայ, մինասեան ատեն, թէ իր քովը կը մնան «մութ դպրոցի մը խորունկը» այդ նամակները, ու «իր քովը կը թաղուին»:

Անշուշտ վշտացած ալ է Մկրտիչեան՝ Արփիարեանին արտայայտած անվստահութեան պահանջէն: Աւելին, կը գրէ իրեն՝ նոյն նամակին մէջ.

«... Ինծի համար նախատական է նամակներդ ետ ուղղել. (...) Ես այսօր քեզի կատակցութեան ջերմագոյն բարեկամներէն մէկը կը նկատեմ. դուն Շահնազար մը չես»:

Շատ հետաքրքրական է Լեւոն Մկրտիչեանին արշիւը պահելու համար. իր հարազատները հաւատացին, թէ լաւ չունին այս մասին:

●

Իրողութիւնը այն է որ կասկածները իրականութիւն պիտի դառնան:

Ամէնէն տխուր դէպքերն իսկ իրարու կը յաջորդեն:

Եւ այն աստեն, արամատիր են այլեւս հաւատալու ամէն բանի:

Առանց պատճառի չէ, անշուշտ, որ՝ ըստ երեւոյթին անհոգ ու անվհատ Երուանդ Օտեանն ալ, օրին մէկը, պիտի գրէ Արփիարեանին, իր 4 Մարտ 1903 թուակիր նամակով, Քարաչի քաղաքէն.

«... Անանկ քաղաք մը գտանցի ուր բնաւ հայ չկանուի»:

⁂

Արփիարեանի անտիպ արշիւին մէջ պայթիւն ունին բանական վկայութիւններ գեորգական դրուագի մը մասին, եւ որ իր չրջանին մարդոց մտածելակերպն ու պզտութիւնները հիմնովին կը բացատրեն:

Մինչ այդ դրուագը՝ կը ներկայացնէ մեծնոյն ատեն Արփիարեանին ալ մէկ երեսը:

Վահէ Արզուեան՝ որ ատեն ատեն ալ Զաւէն, կամ Ալեքսան անունը կ'առնէ, ծրագրած է, պատճէ ինքը առաջինը յայտնելով գայն, գոլիս գեորգի ենթարկել այն անձը՝ զոր երբեմն «Բասքալ», երբեմն ալ «Արթին» կը կոչեն, Արզուեանի եւ իր ընկերներուն միջեւ փոխանակուած նամակներու մէջ, այս խնդրին համար:

Ըստ այս թղթակցութեան, կուսակցական գլխաւոր պատասխանատու անդամները համաձայն են եւ կ'աջակցին ալ հարկ եղած ծախսերը հայթայթելով Արզուեանին: Եւ չահեկան է ան՝ մանաւանդ անոր համար որ ժողովի մը մէջ տեղի ունեցող խորհրդակցութեան, կարծիքներու փոխանակութեան երեւոյթը կ'առնէ.— ամէն մէկ անդամ տարբեր քաղաքի մը մէջ կը բնակէր:

Արփիարեան մասնակցած է Վահէ Արզուեանին գեորգական ծրագիրին իրագործումին առթիւ փոխանակուած թղթակցութեան, ինչպէս նաեւ՝ կերպով մը, գեորգներուն գրամ հայթայթելու աշխատանքին: Այս մասին, արդիւն նամակները գրաւոր վկայութիւններ են:

Եւ ի դէպ յիշատակելու է, թէ «Բասքալ»ին, կամ «Արթին»ին դէմ մահափորձ կատարելու ծրագիրը՝ միա՛կ յղացումն է այդ յեղափոխականներուն, իրենց տասնամեակէ աւելի երկար շրջանի մը մէջ:

Այս մահափորձին յղացման եւ կազմակերպումին առնչութեամբ յայտնուած դաշափարներն ու խոստովանութիւնները, ինչպէս նաեւ տեղի ունեցած իրողութիւնները՝ հարատած լոյսեր կը սփռեն այդ շրջաններուն եւ մթնոլորտին վրայ, եւ ճիշդ ատո՛ր համար ալ, կարեւոր են այս մենագրութեան նպատակին համար:

եւ մեր ազգային պատմութեան համար եւս:

Հոս ալ, նորէն պիտի նախընտրէի խնդրոյ առարկայ եղող թղթակցութեան թուականներուն կարդովը ներկայացնել պարագաները:

Առաջին նամակը՝ ուրեմն, Կ. Յ. Փափազեանէն է, 21 Փետր. 1899–ին Փարիզէն ղրուած Աղեքսանդրիոյ Հնչակեան կուսակցութեան կեդր. վարչութեան:

Այս նամակը կարեւոր վաւերաթուղթ մըն է ոչ թէ անոր համար որ իր հեղինակը կուսակցական պատասխանատու գործիչ մըն է, Ամերիկայէն փրիւզ նոր հասած, այլ մանաւանդ անոր համար որ ան կը բացատրէ դեռերի անհրաժեշտութիւնը:

Արդարեւ, Կ. Յ. Փափազեան անմիջապէս կը սկսի իր չորս խոշոր էջով նամակը.

«Հոս հասայ Ֆրանսական հանրապետութեան նախագահին մեռած օրը, Ուրբաթ. եւ անկէ ի վեր քանիցս տեսնուեցայ Վահէին հետ եւ ահա կ'ամփոփեմ այդ տեսութեանց արդիւնքը:

«Նախ՝ կուսակցութեան ընդհանուր վիճակին եւ անոր առանձնած պատասխանատուութեան մասին իր հայեացքները գրեթէ կատարելապէս համաձայն գտայ մերիններուն: Մեզ նման համոզուած է որ կուսակցութեան փըրկութեանը համար նիւթական կարեւոր ոյժ մը բացարձակապէս անհրաժեշտ է: Առանց այդպիսի ոյժի մը կաշկանդուած ենք եւ մեր գոյութեան իրաւունքը կորնցուցած, եւ թէ գմեզ եւ թէ ազգը խարելու վիճակին մէջ կը գտնուինք: Անցեալին մէջ կուսակցութեան կատարած դերը եւ ներկային առանձնած ծանր պատասխանատուութիւնը պարտք կը դնեն իր վրայ՝ դիւցազնական ճիգով մը փրկել յեղափոխութիւնը եւ անոր բարոյականը»:

Այս տեսական մուտքը կատարելէ ետք, եւ մատնանշած՝ յատկապէս կուսակցութեան «փրկութեանը» մասին, ու անոր «բարոյականը» եւս փրկելու համար, Կ. Յ. Փափազեան կը մտնէ խնդրին գործնական բաժինին մէջ, եւ կը ջանայ հաւասարել՝ իր վարչական ընկերներուն.

«... Վահէ կամ Պօղոս Մատնաճիւղը իր արամադրութեան տակ նիւթական ոյժ չունի բնաւ, ինչ որ Վահէ ինք անկեղծօրէն կը յայտարարէ: Եւ հոս կը սկսի իր դերը: Ամէն վտանգ յանձն առնելով պատրաստ է Պօլիս երթալ եւ Գարակէօզեանէն կարեւոր գումար մը ձեռք ձգել: Վստահ կը ըլայ թէ 3–4 ամսուան մէջ կրնայ 10·000 ոսկի բերել Պօլսէն առանց ամենափոքր աղմուկի եւ կուսակցութիւնը դնել գործօն վիճակի մէջ»:

Մինչ նոյն առեն Կ. Յ. Փափազեան կը հաղորդէ՝ դարձեալ իր այս նամակովը. «Պօլիս կատարուելիք գործին համար առ նուազն 100 ոսկի պէտք է»: Անշուշտ, ցնորական ըլլալէ առեղի է՝ մինչեւ Պոլիս դեռերական ծրագիրներ մշակել ուղելը, երբ այս փոքր գումարն անգամ չունին:

Հարկ է յայտնել, թէ լոկ այս նամակն է որ կը յիշատակէ Գարակէօզեանին անունը. մնաց բոլոր նամակները՝ ինչպէս քիչ վերը ըսինք, կը խօսին «Բասքալի մը, կամ «Արթինի մը մասին:

Լեւոն Մկրտիչեան եւս ո՛չ թէ միայն տեղեակ է պատրաստուող գործի մասին, այլ եւ՝ զայն խանգարել կ'օգնէ ալ՝ գրամ հայթայթելով: Իր 2 մարտ 1900 թուակիր նամակին մէջ կը գրէ Արփիարեանին, ի միջի այլոց.

«Զաւէնը այստեղ էր (...) այսօր մեկնեցաւ. Մարսիլիա (...) եւ հոն կէ ուղղակի կ'երթայ գործին վայրը ու ո՛չ թէ Ֆիլիպէ, ինչպէս որ դուն գրած էիր»:

Այս ընդգծումը իրմէ է: Ու անմիջապէս ալ կը շարունակէ.

«Գաղտնիքը կուգե՞ս իմանալ: Զաւէնին ձեռքը համբերի 66 անգլ. ոսկի, գործին յաջողութեան գործածելու համար, այնպէս որ այլեւս պէտք չունենայ ասդին անդին երթեւեկելու: Դուն իրեն խօսք տուած ես չտուով Ամերիկայէն գրամ բերել տալ եւ ինծի ալ կը գրէիր որ հետաքրքիր. բայց ո՞վ ըսաւ թէ ազ մարդիկը այդտեղ պատրաստ գրամ ունին, պիտի հատնէ քեն իրկեն (...): Միւս կողմէն, Զաւէնին պատմածներէն տեսայ որ երէք անմիջապէս իրեն գրամ չի յանձնուի՝ վերջին 50 ոսկին եւ անկէ առջի 200 ոսկին բոլորովին պարապը զացած պիտի ըլլայ»:

Լեւոն Մկրտիչեանին այս նամակէն ալ որոշապէս կը հատաստուի ուրեմն, թէ Արփիարեան մասնակցած է վահէին (Զաւէն) ձեռքովը կազմակերպած դեռերական ծրագիրին:

Անկի անդին, թերեւս կարելի ըլլայ բացատրել իր այս ընթացքը:

Արշիւին մէջ կայ երկար նամակ մը, որուն վերջին 18 էջերը միայն պահպանուած են: Սկզբնապէս ունէր՝ «Զաւէն»: Իր առաջին էջերը կը պակսին: Շատ հաւանաբար, այս նամակը 1900–ի Մայիսին բոլորովին սկիզբը գրուած է: Ան ուղղուած ըլլալու է Արփիարեանին, կամ իրենց ընկերներուն, եւ Պոլսեցին, ինչպէս կոյր կու տայ պարունակութիւնը: Հոն, Զաւէն կամ Վահէ Արզուեան կը գրէ, ի միջի այլոց, թէ «արտասահմանէն գալիք տէռորին համար ճանապարհածախս» եղած է 800 ֆր., ու կը շարունակէ.

«Մինչեւ այսօր չուզեցի ծայրայեղ միջոցներու դիմել գրամի համար, վախնալով վատնել ձեռնարկուած գործերը որոնց յաջողութենէն կը սպասեմ նիւթական եւ բարոյական մեծ արդիւնքներ»:

Բայց գրամն ալ չկայ: Եւ Արզուեան մատնոտ է. կը բացատրէ.

«Քանի մը օրէն առաջ գալիք գրամական տապնակը սակաւ, ձեռնարկներու դէմ կոպտանայ այնքան մեծ վտանգ մը որքան ծայրայեղ միջոցներով գրամական դիւրութիւն ձեռք բերելու risque–ը:

«Հանգամանքները բնաւ նպաստաւոր չեն հիմա, ո՛չ մեզմով եւ ոչ ալ սպառնալիքով, գրամ հաւաքելու համար: Ի նկատի առնելով այս, գրամա-

կան լուծումը յետաձգած էր Աբթինի ծրագրին գործադրութենէն առքը։ Դժբախտաբար ակամայ ստիպուեցանք յետաձգել այդ ծրագրին գործադրութիւնը»։

Ուրեմն եւ՝

«Գործերու ներկայ ընթացքը չը վտանգելու համար պիտի խնդրեմ Զենէ որ, եթէ կարելի է, ինծի հասցնէ իւ անմիջապէս այն դրամը զոր պիտի ղրկէիք Աբթինի ծրագրին գործադրութենէն յետոյ, եթէ հարկ համարէք»։

Իսկ նամակը աւարտելէ առքը՝ երկուղով մը կը յայտնէ նաեւ, թէ այն դեռորը՝ զոր կանչեր է արտասահմանէն, անվտանգ հասած է, ու կ'աւելցնէ ալ. «Բնակութեան համար ծախքի նոր դուռ մըն ալ»։

Նաեւ ուրիշ նամակ մը՝ Պոլսէն ղրկուած 5 Մայիս 1900–ին, ուղղակի իր «սիրելի բարեկամներ»ուն, առանց աւարտրութեան, բայց ձեռագիրն ու նամակին վերը, ձախին, Արփիարեանին ձեռքով արձանագրութիւն մը, թէ՝ «Պոլսէն Վահէն խրկած» է,— ցոյց կու տան որ նամակագիրը Վահէ Արզուեանն է։

Եւ որ կը հաղորդէ իր ընկերներուն, թէ նախ՝ Պոլիս հասնելէն ի վեր իր կատարած քննութիւնները կը հաւաստեն «Յեղափոխութեան դաշտերին չատ լինած» ըլլալը ժողովուրդին «ամէն դառակարգի մարդոց աչքին առջեւ»։ Ցետոյ՝ «հարուստը, ինչպէս միշտ, դրամանքով խառն» արհամարհանքով կը նայի յեղափոխութեան մօտաւոր անցեալին։

Ու կացութեան մասին աւելի յոռետես հաւաստումներ առացած՝ Արզուեան կը շարունակէ վկայել.

«կառավարական, օտար եւ ազգային շրջանակներուն մէջ, հոս ընդհանրապէս կարծիքը այն է որ հայ յեղափոխութիւն ըսուածը եւ հայ Comité-ները կազմալուծուած են»։

Բայց զարմա՞նը այս կացութեան։

Շա՛տ պարզ է։ Վահէ Արզուեան կը թելադրէ.

«Բարձրացնել ժողովուրդին բարոյականը, ամրացնել իր հաւատքը եւ առաջ բերել յեղափոխութեան համակրական հոսանք մը, կը նշանակէն զարմանը պահել ափերդ արդի ցաւալի կացութեան»։

Եւ ի՛նչ բանի մէջ կը կայանայ այս «զարմանը»։

Ահա՛ Արզուեան կը հանձնէ իր բո՛ւն նպատակին՝ պատասխանելով.

«Այս արդիւնքը մասամբ ձեռք պիտի բերուի եթէ յեղափոխութիւնը տայ կենդանութեան նշան մը»։

Իսկ՝

«Առաջին առիթով այս նշանը կրնայ համարուիլ Աբթինի ծրագրին գործադրութիւնը որուն ի սրտէ կը բաղձայ ժողովուրդը»։

Եւ այս մտածումները, թելադրութիւնները յիշատակելէ առքը՝ արդարացնելու համար անչուշտ իր ծրագիրը, Արզուեան «կ'ամփոփէ» իր կատարած փորձերը «հետեւեալ կերպով».

«Ամէն բան պատրաստուած էր Զաւակի աւազ չարթուն մէջ գործադրելու համար այդ ծրագիրը։ Այս մարդը (...) ակնկալեցի կ'երթար կիրակի օրը։ (...) Զաւակին նախորդ կիրակիները ակնկալեցի չ'ելլար։ Բացատրութիւնը վերապրեցի լրեն ղրկուած սպառնական նամակին (...)։ Բայց աւազ Հինգվերապրեցի լրեն ղրկուած սպառնական նամակին (...)։ Բայց աւազ Հինգչարթի առաւօտեան, կամ Կիրակի Զաւակի եւ իր անուան սուրբերուն տօնախմբութեան առաւօտը կը յուսայի որ եկեղեցի լիքնար անպայման։ Ուստի պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնելով սպասուելիք լրեն։ Մեր ակնկալութիւնը գործադրութեան յետաձգումը այս տեսակ վիճակի մը դէմ առ դէմ դրաւ պիտի նիւթապէս լաւագոյն վիճակ կ'ունենայինք (...)։ Աբթինին ծրագրին գործադրութեան յետաձգումը այս տեսակ վիճակի մը դէմ առ դէմ դրաւ պիտի նիւթապէս լաւագոյն վիճակ կ'ունենայինք (...)։ Աբթինին ծրագրին գործադրութիւնը կը նկատուին։

«Գալով ներկային, մարդու պակասը ա՛եւէ կերպով կրնամ գործածել եթէ նիւթապէս լաւագոյն վիճակ կ'ունենամ (...)։ Աբթինին ծրագրին գործադրութիւնը կը նկատուին։

«Գալով ներկային, մարդու պակասը ա՛եւէ կերպով կրնամ գործածել եթէ նիւթապէս լաւագոյն վիճակ կ'ունենամ (...)։ Աբթինին ծրագրին գործադրութեան յետաձգումը այս տեսակ վիճակի մը դէմ առ դէմ դրաւ պիտի»։

Կը թուի թէ այս նամակները՝ Պոլսոյ կեդրոնական վարչութեան ղրկուած են. Լեւոն Մկրտիչեան զանոնք առաքելով Արփիարեանին՝ իր 19 Մայիս 1900 թուակիր նամակը կը վերջացնէ.

«Զաւէնին թուղթերը կարդալէ յետոյ Ամերիկա խրկէ որ փափագեանն ալ քիչ մը սիրտ առնէ»։

Իրականութեան մէջ, չատ դժուար է Վահէ Արզուեանին վերոյիշեալ նամակներէն «քիչ մը սիրտ առնել» կարենալը... եւ ճիշդ ընդհակառակն՝ յուսահատելու չէջը չի պակսիր հոն։ Այս մասին՝ Արփիարեանին պատասխանը, կարծիքը չունինք, բայց զարմանալի պիտի թուէր իր համամտութիւնը։

Յաջորդ նամակով մը՝ 27 Յունիս 1900 թուակիր, զարձեալ Պոլսէն, Արզուեան կը ղրկէ «Սիրելի Աւէտ»ին, առանց աւարտրութեան։ Այս անգամ,

նամակը միայն Արփիարեանին ուղղուած է.— Նամակին «Առվէ»ն՝ Արփիարեանն է, մինչ ձեռագիրը՝ Արզուեանին կը պատկանի անշուշտ:

Սկսելով չեշտել դրամին անհրաժեշտութիւնը՝ «Բասքալ»ին ծրագիրը յաջողցնելու համար, ինչպէս նաեւ չեշտելէ յետոյ ամէն վայրկեան սպառնացող վտանգներու մասին, ու այս պայմաններու տակ «20 եւ 50 ոսկիի տարբերութիւններով» պիտի չզրպտուէր,— Արզուեան կը շարունակէ.

«Խօսելով միայն Հնչ. Կուսակցութեան մասին, կրնամ ըսել որ իրեն մահու եւ կենաց խնդիրն է այս տեղի պործունէութիւնը: Եթէ մեր ջանքերը ապարդիւն մնան կը տարակուսիմ որ կուսակցութիւնը դեռ երկար տեւն ապրի»:

Եւ կը հաղորդէ նաեւ թէ «պաշնակցականներն ալ դրամի համար սպառնական նամակ կը ղրկեն», եւ թէ Լրբ Կիւլպենկեանին ղրկած են, «կառավարութեան յանձնած է, կ'ըսեն»:

Եւ կը վերջացնէ.

«Այսօր Բրուսիական հիւանդանոցը պնաց դէմօրը (...) Տօքթօրը սպասհովեր է որ երկու չաթթէն կ'ապրէկնայ: ... Արդէն վերջին նամակէս ի վեր դրամ չունենալով պործադուլ ըրած էինք: Բասքալին ծրագիրը նորէն պիտի սպառէ»:

Լեւոն Մկրտիչեան՝ Արփիարեանին գրած իր 21 Յուլիս 1900 թուակիր նամակովը կը պանդատի, որ «Բասքալի պործը ա՛յնքան ուշացաւ», եւ թէ «400 ոսկիի դումար մը ոչինչ ծախսուած պիտի ըլլայ»: Բայց Արզուեանին պէս ինք ալ կը հաւատայ, որ «ամէն ինչ Փասքալին պործէն կախում ունի», ու կ'աւելցնէ.

«Դրամը եկող չաթթու ձեռքը կը հասնի եւ մինչեւ երկու չաթթու կարելի է ձայն մը կ'ելլէ»:

Ու Մկրտիչեան՝ արդէն իսկ հիմնովին լաւատես ու վստահ թէ յաջող լուրեր պիտի ստանայ այս մասին մօտ ատենէն, կը թելադրէ Արփիարեանին.

«Հեռագիր հասածին պէս ինչ կ'ընես ըրէ՛ «Մարտ»ը հրատարակէ եւ վրան չատ էօղէնմիչ եղիր: կ'արժէ չատ խօսիլ, որովհետեւ թէ՛ դժուար եւ թէ՛ մեծ դործ մը պիտի ըլլայ ընելիքնիս: Անկէ վերջը Ջաւէնը հոս պալու է, դուն եւ Սըվազլըն ալ պայու էք ու միասին խորհրդակցելու ենք Պոլսոյ ապագայ պործունէութեան մասին»:

Եւ այսքանը բաւական չսեպելով՝ Մկրտիչեան դեռ կը յարէ իր նամակին վերջաւորութեանը.

«Իմ կարծիքովս, ժէօն Թիւրքերը եթէ անչարժ մնան, մենք սկսելու ենք պործադրել անոնց յարմար եղած ծրագիրը»:

Եւ ի հեճուկս այս արտակարգ լաւատեսութեան, «Բասքալ»ին պործադրութիւնը տակաւին կ'ուշանայ:

Բայց Արզուեան դեռ յոյս ունի. իր 2 Օգոս. 1900 թուակիրը, դարձեալ «Արվէ»ին ուղղեալ նամակովը կը հաւաստէ թէ «մինչեւ յառաջիկայ երեքշաբթի Բասքալի ծրագիրը պործադրուի»:

Երկու օր ետքը, 4 Օգոս. 1900 թուակիր անստորագիր նամակով մը, Արզուեան պործին աւելի մօտեցած ըլլալը կը հաղորդէ:

«Ժամը մէկն է կէսօրէն ետքը,— կը պրէ ստուգիւ: Այս պահուս ամէն բան պատրաստ է: Մեր բարեկամները ամբողջ վար իջան: Հիմայ ես ալ կ'իջնամ: Այսօր մեծ օր մը պիտի ըլլայ մեզի համար: Այս նամակս չ'առած կ'իջնամ: Այսօր մեծ օր մը պիտի ըլլայ մեզի համար: Այս նամակս չ'առած կ'իմանաս լուրը հարկաւ, եթէ հէրիփը առնապետ: Մէկ ժամ առաջ Շամ

Մի ուրիշ անգամ Մարիամ Ալեքսեևնան ինձ ասաց. «Ես ուզում եմ, որ դու ինձ ամեն ինչ պատմես քո կյանքի մասին, ամեն ինչ, ինչ որ գիտես, ինչ որ հիշում ես, ինչ որ կարող ես հիշել, ամեն ինչ, ամեն ինչ, ամեն ինչ»:

Ես սկսեցի պատմել, ինչ որ հիշում էի, ինչ որ կարող էի հիշել, ինչ որ գիտեի: Ես պատմեցի ծնողներիս մասին, իմ մանկության մասին, իմ ուսման մասին, իմ ընկերների մասին, իմ առաջին սիրո մասին, իմ առաջին հիասթափության մասին, իմ առաջին հաջողությունների մասին, իմ առաջին ձախողումների մասին, իմ առաջին հաղթանակների մասին, իմ առաջին պարտությունների մասին, իմ առաջին ծանր հիվանդության մասին, իմ առաջին վիրահատության մասին, իմ առաջին ճանապարհորդության մասին, իմ առաջին ինքնաթիռով թռիչքի մասին, իմ առաջին ինքնաթիռի վթարի մասին, իմ առաջին ինքնաթիռի վթարից հետո ապրած առաջին գիշերվա մասին, իմ առաջին ինքնաթիռի վթարից հետո ապրած առաջին գիշերվա ընթացքում ունեցած առաջին երազի մասին, իմ առաջին ինքնաթիռի վթարից հետո ապրած առաջին գիշերվա ընթացքում ունեցած առաջին երազում տեսած առաջին մարդու մասին, իմ առաջին ինքնաթիռի վթարից հետո ապրած առաջին գիշերվա ընթացքում ունեցած առաջին երազում տեսած առաջին մարդու հետ ունեցած առաջին զրույցի մասին, իմ առաջին ինքնաթիռի վթարից հետո ապրած առաջին գիշերվա ընթացքում ունեցած առաջին երազում տեսած առաջին մարդու հետ ունեցած առաջին զրույցում ասածների

1900 թուակիր նամակովը կը գրէ Արփիարեանին.

«Զաւէնին գրեցի որ այլեւս Պոլիս մնալու պէտք չկայ (...) իր հոն մնալը ամիսը 50 ոսկիի կը նստի. ո՞վ եւ ուրկէ՞ պիտի հոգանք այդ գրամը: Բասքային հիւանդութիւնը դեռ չատ կրնայ երկարիլ. ինչ չահեցանք նէ կ'օգտէ»:

Մինչ եզրակացնելու համար՝ կը յարէ խոր պառնութեամբ մը, եւ յառեաս չեշտով ալ.

«Ես իմ մասիս չեմ կրնար առանց գրամի յեղափոխական կուսակցութեան մը գոյութիւնը հասկնալ. 96-էն ի վեր կ'սպասենք որ վճռակնիս պիտի բարւոքի, քան մըն ալ եղած չենք ու ըլլալիք չունինք»:

Աւելի եաքը, 3 Հոկտեմբեր 1900 թուակիր նամակով մը, Լեւոն Մկըրտիչեան այլ հաղորդումներ ալ կ'ընէ Արփիարեանին: Կը թուի թէ դարձեալ Պոլիս տեռոր մը ղրկելու նոր ծրագիր մշակելու մտադրութիւնը կայ. Մկըրտիչեան դիտել կու տայ.

«Պոլիս նոր գործունէութեան մը մասին լաւատես չեմ: (...) Նախ էն քիչը 6-700 ոսկի պէտք է, երկրորդ եւ որ դժնաւորն է՝ քառաքթէրի տէր թէոռոր: Այս անպատուան թէոռոռապետը ձերբակալուածին պէս ամէն բան մատնած է. համոզումով յեղափոխական չեղող թէոռոռ մը ասկէ անդին չանցնիր. դեռ չի ձերբակալուած ամէն օր կը պօռայ եղեր թէ գրամ տուէք կամ Զեզի կը մատնեմ. ասանկ մարդերով գործ չենք կրնար տեսնել եւ աւելի աղէկներն ալ չունինք»:

Եւ դեռ կը գրէ վերջացնել ուզելու պէս.

«Ներկայ գործին մէջէն ինքզինքնիս չի խաբենք — չատ մեծ վնասով դուրս ելանք»:

Շահրիման՝ իր 8/21 Նոյ. 1900 թուակիր երկտողովը, Ֆիլիպէէն, ուրախութեամբ կ'լմացնէ Արփիարեանին, որ «երկու օրէ ի վեր» Վահէն ազատուած է եւ իր քովը կը գտնուի:

Մինչ Վահէ, ինքը, այս երկտողին վերը կը գրէ, թէ «բանտէն ուղղակի չպիտկատք առաջնորդուած է ոստիկաններու միջոցաւ, որոնցմէ մին ընկերացած է իրենց (իր կինը եւ ինք) մինչեւ սահմանագլուխը: Expulsion մըն է»:

Շահրիման կը տեղեկացնէ նաեւ, թէ Ֆրանսական Ա. հիւպատոսը միայն միջամտեր ու վճռաւոր դերը ունեցեր է Վահէ Արզուեանին բանտէն ազատումին համար:

Այս խնդրին առնչութեամբ, Արփիարեանին արշիւին մէջ գտնուող թղթակցութիւնը՝ հոս կը վերջանայ:

7.—

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ-ՇԱՀՆԱԶԱՐ՝ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՋ

Իրենց յարաբերութիւնները՝ նախ Պոլիս, յետոյ արտասահման, շահեկան դրուագներ ունին, եւ կը բացատրեն ամէն մէկուն դէմքը իրական լոյսերով, մարդկային նկարագիրն ալ՝ ու հասարակ, ինչպէս նաեւ արդ չրջանին պատմութեան համար կը բերեն նոր եւ անհերքելի վկայութիւններ:

Բայց Արփիարեանին Շահնազարին հանդիպ ունեցած զգացումն ու մտածումը, ինչպէս նաեւ իր նկարագիրին եւ բնութեան հիմնական տարրերը ներկայացնելու եւ հասկնալու ու գնահատելու համար ալ, հարկ է իրենց յարաբերութեանց հանգամանքը նկատի ունենալ առաջին օրէն սկսած, մանաւանդ Արփիարեանին բարեկամութեան պարագաները:

Իրենց խմբագրական աշխատակցութիւնը՝ Պոլիս, «Հայրենիք»ով կը սկսի: Սերտ ու բարեկամական ալ կը դառնայ անմիջապէս, եւ որուն յաղորդութիւնը կ'ըլլայ նոյնպէս անմիջական ու աննախընթաց:

Արփիարեան արդէն հռչակ ունէր իր ժողովրդավարական գաղափարներուն եւ գրգռումներուն, իր անկաշառ նկարագիրին, ինչպէս նաեւ իր դրական անժխտելի տաղանդին չնորհիւը.—

Մինչ Ցուվհաննէս Շահնազար Փարիզի իրաւաբանական համալսարանէն չրջանաւարտ, Պոլիս հաստատուած իր փաստաբան, իր երիտասարդ տարիքին իսկ մասնաւորապէս եւրոպական մեծ ընկերութեանց կարեւոր դատերը պաշտպանած, դրամ վաստկած ու միեւնոյն ատեն յանդուգն գրիչ ալ եւ անձնուէր հայ,—

Եւ ահա այս երկուքը գիրար կը գտնեն:

Եւ կը հասկնան, թէ պազմաբարակից են, ու յառաջդիմական ալ, եւ իրարու կը կապուին, կը մտերմանան, միասին կ'աշխատին է՛ւ:

Այս մտերմութեան մէջ, յատկապէս Շահնազարին կողմէ, կա՛յ իրեն համար յոյժ զգալի կէտ մը, պարագայ մը, որուն մասին թէեւ Արփիարեան ուղղակի կերպով չի խօսիր իր յուշերուն մէջ, բայց ան յայտնօրէն կ'երեւայ,

ինչպէս եթէ ուժգնօրէն ընդլծած լլլար զայն.— երբ Շահնազար կ'ուզէ հետը «Հայրենիք» օրաթերթը հիմնել, Արփիարեան նո՛ր եւած էր բանտէն, մինչ իր հակառակորդներուն ահաւոր դրպարտութիւններն ու պայքարը չատ աւելի ուժգնօրէն վերսկսած էին իրեն դէմ, մանաւանդ պատրուակ բռնելով ծանօթ «մեղայագիր»ը:

Արփիարեան բանտէն եւած էր 1891–ի 5 Յունուարին. ուրեմն Շահնազար երկար չէ սպասած «Հայրենիք»ը պնելու համար, քանի որ այս օրաթերթին առաջին թիւը կը հրատարակուի նոյն տարուայ Յունիս 13/25–ին:

Այս երկու թուականներուն իրարու մօտիկութիւնը՝ միշտ նկատի ունենալու է իր լմաստին կարեւորութեանը համար:

Շահնազար կ'արհամարհէ ուրեմն Արփիարեանին դէմ արծարծուած ու ամէն օր ալ քիչ մը աւելի արծարծուող դրպարտութիւնները, չի՛ հաւատար հետեւաբար ե՛ւ անոնց, կը դնահատէ իսկապէս անոր անմեղութիւնն ու արժէքը: Իր կողմէ՝ մեծ դիտակցութիւն մը ու նոյնքան ալ մեծ արիութիւն մըն է այս, եւ Արփիարեան պիտի չըլլայ անոնցմէ որ պարապային եւ րախտապարտ հանդամանքը կրնան անդիտանալ:

Եւ ճիշդ է. Արփիարեան երբեք չմոռցաւ ժեսթին բոլոր լմաստը: Եւ անոր ազդեցութիւնը պիտի երեւայ դրոշմի մը պէս իր ամէն արտայայտութեանց, ամէն քայլին վրայ, իրենց բոլոր յարաբերութիւններուն ամէնէն դժնդակ պարագաներուն մէջն անդամ: Միշտ արժանավայել պիտի ըլլայ իր կեցուածքը՝ Շահնազարին հանդէպ, ի՛նչ ալ պատահի, ի՛նչքան ալ այս վերջինը մեղանչէ:

●

Արփիարեան՝ իր անվհատելի տաղանդովը, իր անխոնջ աշխատասիրութեամբն ու անսակարկ ազդասիրութեամբը, իսկ Շահնազար՝ իր եռանդուն ու զոհողութեան տրամադրութեամբը, եւ եթէ չունէր նո՛յնքան հմնական տաղանդ, ո՛չ ալ պրտղի նո՛յնքան հռչակ ու հմտութիւն՝ ազգային հարցերու մէջ, կը բերէր գործին համար սակայն, իրենց աւենին խոշոր սեպուհլու չափ գումար մը.— որպէսզի երկուքը զիրար լաւօրէն ամբողջացնէին այդ գործին յաջողութեանը է ապաս:

Արփիարեանին համար, անհրաժեշտը՝ անկախ թերթ մը ունենալն էր, եւ զայն կ'ունենար ահա իր հրատարակութեան նիւթական ապահովութեամբն ալ:

Իսկ Շահնազարին համար՝ Արփիարեանին բազմակողմանի առաւելութիւնները ունեցող համգաւիր մը:

Ուստի եւ իրենց օրաթերթը՝ «Հայրենիք» անյապաղ կ'ունենայ ա՛յն պիտի տարածում եւ յաջողութիւն մը,— կարելի է հաւատալ առանց հերքումի կարելիութեան,— որ զայն կը դարձնէ՝ մեր ամբողջ պատմութեան մէջ, աննախընթաց: Այլեւս կը կերտէր հանրային կարծիքը, կը տիրէր հանրային կարծիքին վրայ՝ որոշապէս:

Եւ Շահնազար եւս դարձաւ անուն մը, սիրուած, յարգանքի արժանի, արդար փըրէսթիժ մը չհաճած, եւ որուն մասին Արփիարեան անկեղծ համակրանքով կը խօսի իր դրական յիշատակներուն մէջ: Այդ օրերուն մեր պատմութիւնը՝ Շահնազարին դէմքը լուսաւոր եւ օրինակելի չրջանակով մը կը ներկայացնէ:

Հասկնալի է Արփիարեանին բարեկամութեան անկեղծութիւնը, ինչպէս նաեւ իր երախտապիտական զգացումը. Շահնազարին դրամական զոհողութեամբը՝ Հայրենիքին տրամադրուած, մանաւանդ այդ դժնդակ օրերուն, պատճառը՝ Հայրենիքին տրամադրուած, մանաւանդ այդ դժնդակ օրերուն, պատճառը՝ Արփիարեան կրցաւ իր հրապարակագրական եւ դրական ալ տաղանդին արտադրութեան սահմանել, եւ ասիկա՝ իրեն համար երջանկութենէ մը աւելի կարեւոր կը նկատէր ան:

Հակառակ անոր որ Արփիարեան միշտ ալ դժուարահաճ մէկը եղած է ազգային գործիչներուն եւ մանաւորապէս դրոլներու ու խմբագիրներու հանդէպ, բայց Շահնազարը նկատեց հազուադէպ բացառութիւններէն մին, պարսն դնահատեց լաւագոյն կերպով, սիրեց, եւ չթերացաւ այս մասին արտայայտուիլ հրապարակով ալ, նոյնիսկ իրենց միջեւ դժտութիւն տեղի ունենալէն ետքը, Պոլսէն դուրս, Շահնազարին աննախատեսելի այլափոխութեան պատճառովը: Անչուշտ այս մասին կը խօսինք հանդամանօրէն, ըստ հարկին, ըստ նաեւ անտիպ պարսքային: Իրենց ամբողջ յարաբերութեանց ընթացքին, զգալի կերպով ու յայտնօրէն պիտի երեւայ Արփիարեանին անկեղծ դնահատանքը, անկեղծ սէրը՝ Շահնազարին հանդէպ.— սէր մը՝ նման այն սիրոյն զոր մարդիկ կ'ունենան իրենց կրտսեր եղբօրը, կամ զաւակին համար, սէր մը աննենգ, հաւատարիմ, ամբողջական, պեղեցկագոյն:

Շահնազար եւս կը բանտարկուի թուրք կառավարութեան կողմէ, ու երբ ազատ կ'արձակուի, կ'անցնի Եւրոպա, ուր, սակայն, նիւթական միջոցներէ զուրկ, անդործ, չուարած, բայց մանաւանդ չուարած մարդու կերպը պիտի ունենայ այլեւս:

Արփիարեան փափաքած է անշուշտ որ Շահնազար Եւրոպայի մէջն ալ հետը աշխատակցի. կ'ուզէ իրեն օգտակար ըլլալ. բայց կարելի պիտի չըլլայ ոեւէ աշխատակցութիւն, ինչպէս պիտի տեսնենք,— Շահնազար նոյն մարդը չէր այլեւս:

Մանաւոր կերպով հարկ կը տեսնեմ իրենց այս երկրորդ, բայց վերջին չրջանին յարաբերութեանց առնչութեամբ խօսիլ, որովհետեւ յատկանշական են անոնք, ու բոլորովին անծանօթ մնացած մինչեւ այսօր, եւ կը ծառայեն վկայելու Արփիարեանին մտածումներուն, ու մանաւանդ զգացումներուն արժանաւորութեան ի նպաստ, անդամ երբ Շահնազար իրեն հանդէպ

կասկածելի, մինչեւ իսկ այլանելի դործունէութեան մը կը ձեռնարկէ դրեթէ անհաւատալի կերպով:

Հոս ալ անտիպ ու անհերքելի վկայութիւններ պիտի խօսին՝ առաջին անդամ ըլլալով, ու դատել պիտի տան իսկ այնմ:

Անչուշտ այս Արփիարեան–Շահնազար պատմական՝ ամբողջովին անծանօթ մնացած է մեր պատմութեան մէջ. Արփիարեանին արչիւն է որ, ուրեմն, զայն երեւան կը հանէ, այս մոռացութեան տուփիւ: Եւ իր չհանելու–նութիւնը՝ անժխտելի է:

●

Այս երկու նախկին աշխատակիցներուն անէս, բարեկամական յարաբերութեանց պատմականը ընելու համար, կը նախընտրեմ սկսիլ Արփիարեանին՝ թուականի կարգով իր մէկ վերջին վկայութեամբը. բացատրութիւնը աւելի յստակ ու կատարեալ պիտի ըլլայ:

Արփիարեան իր «Գրական Յուշեր»ուն մէջ, բաւական ընդարձակ տեղ մը կը յատկացնէ Շահնազարին, «Գեղունի»ի 1905–ի թիւին սիւնակներէն ներս:

Իր այս գրութիւնը՝ անվերապահ ներքոյ մըն է իր նախկին պաշտպարակից բարեկամին համար: Հոն, ըսելէ յետոյ թէ «Մասիս»ին պատասխանով, դրագէտ երիտասարդութիւնը «անտուն, անտէր, անօթեւան, անապաստան» մնացած էր, եւ թէ ժողովուրդը մամուլին վերածնունդին «անձկակարօտ կ'ակնկալէր», Արփիարեան կը հաւատայ՝ իրեն յատուկ եղող ոճով մը, որ այս ժողովուրդը՝

«կը սպասէր մարդու մը, կը սպասէր թերթի մը: Մարդն ալ երեւցաւ, թերթն ալ: Մարդը՝ Յովհաննէս Շահնազարը, թերթը՝ Հայրենիքը»:

8. Շահնազար՝ Փարիզէն հինգ տարի առաջ Պոլիս վերադարձած է. Փարիզի իրաւաբանական համալսարանէն վկայուած, եւ իբր փաստաբան կը գործէ: Արփիարեան կը չարունակէ իր վերոյիշեալ պրութեանը մէջ.

«Եւրոպական Թուրքիոյ երկաթուղիներուն սեփականատէրը՝ Պառոն Հիրշ Շահնազարին կը վստահի այն «բազմագումար» դատը, զոր օսմանեան կառավարութիւնը բացած է իրեն դէմ: Մեծանուն եւրոպացիին հայ փաստաբանին հանդէպ ցոյց տուած այս խոր վստահութիւնը՝ գործի հրապարակին վրայ, այս վերջինին վարկը մէկէն կը բարձրացնէ. իր եկամուտները կ'աւելնան»:

Եւ «ահա յանկարծ Շահնազար, խմբագրական ասպարէզին հետ կը փոխանակէր փաստաբանական ասպարէզը՝ որ այնքան շահաւէտ ապագայով մը ապահովեալ էր», կը հաւատայ դարձեալ Արփիարեան:

Արդարեւ, Շահնազար երիտասարդ փաստաբանը կը դառնէ «Արեւելք»ին հիմնադիրներէն մին, որ դադրած «Մասիս»ին խմբագրութեան մասնակցած

էր, եւ կարճատեւ խորհրդակցութենէ մը յետոյ, կ'որոշէ Հայրենիքը գնել:

Արդ, «Արեւելք»ին հիմնադիրներէն մին, ինչպէս նաեւ դադրած «Մասիս»ին խմբագրութեան մաս կազմած անձը՝ Արփիար Արփիարեան է:

Շարունակելով Շահնազարին վրայ խօսիլ իր այդ յիշատակներուն մէջ, Արփիարեան կը պատմէ դեռ.

«Նորեկ խմբագիրը հետը ցուեր հազար ռուկիի դրամագլուխ մը (կը) տանէր, Հայրենիքին յարատեւ յաջողութեանը իրր երաշխաւորութիւն»:

Եւ իր հիացումը հիմնովին արդարացնելու համար, դեռ կը հաւատայ բացատրութեան մը պէս.

«Մինչեւ այդ ժամանակ՝ հայ մը թերթի պատասխանատու կը դառնար՝ առանց ասպարէզ մը գոհելու, ու ո՛չ ոք ալ այնքան անխոհեմ եղած էր իր անձնական կարեւոր մէկ գումարը յատկացնել հայերէն թերթ մը հրատարակելու: (...) Թիւրքիոյ հայոց օրագրութիւնը առաջին անգամն էր որ հրատարակիչ կ'ունենար, համապատասխան շրջանառութեան»:

Արփիարեան կ'արտայայտուի նաեւ Շահնազար դրողին առնչութեամբ: Եւ կը պրկ այս մասին.

«Հրապարակագրի եւ գրագէտի հոչակաւոր համբաւով սպառազինուած չէր երբ Շահնազար կու գար օրագրութեան մէջ խիզախել. (...) բայց այդ գրեթէ անծանօթը, շատ պիտի չուշանար ինքզինքը ճանչցնել տալու: Իր ուժանակ–պայթուցիկ գաղափարները ժողովուրդը կը սարսէր, կը ցնցէր, մինչեւ որ օր մը Հայրենիքն ալ օդը հանեց»:

Եւ Արփիարեան պիտի փութայ աւելցնել դեռ.

«Հայրենիքը Շահնազարի տնօրէնութեամբ, սխանչելապէս ընկերվարական թերթը եղաւ, անծայրածիր յառաջդիմութեան ուղիրուած, որքան որ կը ներէր,— կամ՝ որքան որ չէր ներեր,— թիւրքիոյ գրաքննութիւնը: Ցանգըգնահիտ հրապարակագիրը մեր ընկերային եւ հանրային կեանքը ընկերվարի ելեկտրական լոյսէն առաջնորդել ուզեց, ալ բաւական համարելով իւղասուն պլպլուն պատրոյգը, ազգին աչքերը հասկուրող»:

Ինչքան մեծ էր ուրեմն իր համակրանքն ու հիացումը Շահնազարին նկատմամբ, եւ անվերապահ ալ իր բարեկամութիւնը, նոյնքան եւ խոր պիտի ըլլայ իր հիասթափումը, հետեւաբար նաեւ իր այս յուսախաբութեան պատճառած վիշտն ալ:

Բայց իր այս յուշերուն մէջ, որոնք գրուած են Շահնազարին այլեւս փոխուելէն հինգ, վեց, աւելի տարիներ ետքը, Արփիարեան չ'արտայայտուիր բնա՛ւ, նոյնիսկ ոեւէ անուղղակի ակնարկութիւն չ'ըներ անոր ուրացումներուն, էնթրիկներուն մասին: Պարագան պիտի հասկնանք քիչ վարը, իր մէկ նամակէն: Եւ ան աւելի փայլուն լոյսով ցոյց պիտի տայ ալ հիմնովին զայն մարդը՝ որ կայ Արփիարեանին մէջ:

Այս երկու նախկին աշխատակիցները Եւրոպա ապաստանեցան, մէկը

մխաէն քիչ եաքը. նախ Արփիարեան, յետոյ Շահնազար: Եւ հոն է որ այս վերջինը՝ նախկին աշխատակիցը, պաղատարակից բարեկամը պիտի չմնար այլեւս: Պարագան՝ սեւ դիծ մը պիտի բլլայ Շահնազարին կեանքին մէջ, եւ որ անծանօթ մնացած էր սակայն պատմութեան մէջ: Ընդհակառակն՝ ան կը ներկայանայ դեռ ամէնուն՝ որպէս չատ վայրկեան դէմք մը, օրինակելի մտաւորական մը. եւ ա՛ս ալ այդ համակիրներու չարքին մէջ կը պահուէր: Խորապէս կը ցաւիմ որ Արփիարեանին անտիպ արշիւը՝ չատ բան պիտի ըսէր այս մասին:

Փարիզէն, 18 Դեկտ. 1896 թուականով՝ Լեւոն Բաշալեան կը գրէ Արփիարեանին, թէ Աբշակ Զօպանեան եւ ինք նամակ առեր են Տիկին Շահնազարէն, որ իրենց կ'իմացնէ իր ամուսինին Եգիպտոսէն առջեւ հանուած ըլլալը, եւ որ «եթէ մահուան չդատապարտուի, անտարակոյս պիտի պատասխանատուի մշանջենական բանտարկութեան»:

Եւ Բաշալեան կ'աւելցնէ ալ.

«... Իր յանցանքը, իր ահաւոր անխոհեմութիւնը, զոր չեմ պիտի ի'նչպէս որակել, բացատրել, մեր կարծածէն աւելի ծանր է: Ան զգուելի ըղձիկներուն դրեր է. «Սուլթանը իր պինուորներուն սոֆթայի հատուստ հագցուցած, հայերը ջարդել կու տայ կոր»: !!! Եօթը, ութ փաստաբան, որոնց մէջ են նաեւ Խաչերեան ու Զօհրապ (տակաւ պիտի կրնա՞ն քաւել յանցանքին) Շահնազարին չուրջն են առեր, բայց յուսահատ են դատին ելքէն»:

Բարեբախտաբար, Շահնազար կրցաւ ազատիլ: Բայց նախկին մարդը պիտի չկրնայ երբեք ըլլալ. ո'նէ ձեւով:

Իրմէ նամակ մը կայ՝ մեր արշիւին մէջ, Պուլկարիայէն Արփիարեանին ուղղեալ 9 Դեկտ. 1899 թուականով. պատասխան մըն է ան, եւ որուն մէջ Արփիարեանէն ստացած մէկ նամակը «տաքուկ» որակելէ յետոյ՝ կը դանդատի իր նիւթական վիճակէն, եւ կը պարզէ ալ իր կացութիւնը.

«Գործերուս կործանումէն յետոյ՝ դժուար կ'ըլլայ կոր ինձ ընդունիլ որ առանց նիւթական անկախութեան վերստին հրապարակ ելլեմ. յոյս ալ կար որ զայն վերստին ձեռք ձգեմ, քանի որ Պոլիս ունիմ կէօչէ Օպլու ընտանիքին դէմ ունեցած մօտ 1000 ոսկիի դատս եւ այս տեղինը որ 40 հազար ֆրանքի մօտ է: Հանդիպեցայ փաստաբանի մը որ սխալ սխալի վրայ բարդելով վտանգեց առնելիքս»:

Եւ յուսահատ՝ Շահնազար դեռ կը պրծ իր մասին.

«Տկլոր մը փայլ չկրնար, prestige չկրնար ունենալ առ մեր ազգին մէջ: Թերեւս կը սխալիմ կոր երբոր կը կարծեմ որ ես՝ անդրամ չեմ կրնար յարդուիլ եւ դործել»:

Եւ ակնարկելով Արփիարեանէն ստացած նամակին մէջ իրեն տրուած տեղեկութեան, կամ խորհուրդին՝ կ'ըսէ ալ.

«Շատ աղէկ ըրեր, դրեր ես Եղիպտոս: Կսպասեմ անկէ մանրակրկիտ նամակ մը տեղական վիճակին վրայ: Հոն փաստաբանութիւն բնելը՝ քիչ մը

կը ծիծաղի կոր մտքիս, եւ սակայն փարա մը չունիմ որ տեղէս չարժիմ»:

Եւ քիչ վարը, դարձեալ իր այս նամակին մէջ, Շահնազար իր մասին կ'ըսէ ալ. «Ո՞ւրկէ փոխառութիւն ընել: Կեանքիս մէջ այսպիսի անճրկածութիւն մը զգացած չէի դեռ»: Մինչ նամակին վերջաւորութեանը՝ կը յարէ ա'ւ անկեղծ խոստովանութեան մը պէս.

«Ոչ մէկ որոշ վճիռ տալու կարող չեմ զգար կոր զիս առ այժմ: ... Ինչո՞վ պիտի կատարեմ այդ համբորդութիւնը: Շուարած եմ այս մասին ալ: Եւ մեծապէս»:

Անճրկած է, շուարած, չփոթած, մէկէն իր ինքնավստահութիւնը կորնցուցած՝ փայլուն մօտիկ անցեալէ մը յետոյ.— հասկնալու է զինքը:

Շահնազար կրնար Եգիպտոսի մէջ փաստաբանութիւն ընել՝ ֆրանսերէն լեզուով, Խառն Դատարաններու առջեւ, չնորհիւ Փարիզի համալսարանէն իր ստացած վկայականին. այս Խառն Դատարանները դրեթէ մինչդարին էին, բարձր տարողութեամբ, եւ ծնունդը Հայազգի Նուպար փաշային հանճարեղ ջանքերուն: Բայց կը թուի թէ այս չէ յայղած իրեն համար, հակառակ անոր որ մէկէ աւելի անգամ ալ Եգիպտոս գացած է:

Յաջորդ նամակի մը մէջ ալ, 16/28 Դեկտ. 1899 թուակիր, Շահնազար փոփաքող եղած է, արդարեւ, Եգիպտոս երթալու, հոն իբր փաստաբան հաստատուելու համար: Կը գրէ Արփիարեանին.

«Ուզեցի եւ մեկնիլ Սոֆիայէն եւ այսօր իսկ կը մեկնիմ դէպի Վենետիկ, որ թէ' Բարիզի եւ թէ Եգիպտոսի ճամբուն վրայ է: Բայց մտածեցի հոն երթալ արժամաբար, որպէսզի հնար ըլլայ մեր մէջ տեսակցութիւն մը: (...) Եւ վերջնական վճռի մը յանդիլ մխայն մեր տեսակցութենէն յետոյ: Նամակով կարելի չէ բան մը հասկըցնել եւ բան մը հասկնալ»:

Այս վերջին տողերէն կը նշմարուի իսկոյն, որ արդէն իր մէջ խորհրդաւոր բան մը սկսած է խլրտալ: Այս մասին, քիչ մը աւելի առաջ գացած ըլլայր ցոյց կու տայ ալ՝ երբ կը թելադրէ իր նախկին աշխատակիցին.

«Պէտք չէ որ ոչ ոք գիտնայ քու ճամբորդութիւնդ: (...) Եւ դժուար չէ տպրիլ Վենետիկի մէջ բոլորովին անծանօթ եւ անձայն, մի քանի օր մինչեւ որ ամէն բ'նչ կտենք ու կոպենք: (...) Արդիւնք մ'ալ եթէ չ'արտադրեն, դէթ տեսած կ'ըլլանք գիրար, կարօտ մ'ալ դու ինծի համար ունենալու բնենք, դէթ ես, ինչպէս ես քեզի»:

Իր կարգին՝ Լեւոն Մկրտիչեան տրամադիր կ'երեւայ, ճիշդ այդ օրերուն, Արփիարեանին գրած իր 16 Դեկտ. 1899 թուակիր նամակին մէջ, Շահնազար իր նպատակը իրենց կուսակցութեան մէջ առնելու, որոշ պաշտօն մը եւ ամսական վճարում մը տալով իրեն: Եւ կը յարէ.— «Շահնազարին մեր մէջ մտնելը չատ օգտակար կ'ըլլայ, խնդիրը համոզելն է, ինչ որ միայն դուն կրնաս ընել»: Եւ հակառակ անոր որ Մկրտիչեան առանց վերապահութեան ալ չէ այս մասին. քանի որ դիտել կու տայ, Արփիարեանին գրած իր վերի նամակին մէջ.

«Գիտես որ իմ հին նամակներուս՝ պաշտօնական կամ անհատական, պատասխան իսկ չուզեց տալ: ... Ասիկա քիչ մը ծանր է անշուշտ»:

Բայց արդէն քիչ ետքը, Շահնազար պիտի չյապաղի իր յարաբերութիւնները պղտորել: Պարագան առ ոչինչ կ'ներեւայ այն երկար նամակին՝ զոր Մկրտիչեան գրած է Արփիարեանին 24 Ապրիլ 1900 թուականով:

«Այս առտու,— կը հաղորդէ արդարեւ Մկրտիչեան,— Շահնազարէն նամակ մը առի, կէսը պաշտօնական կէսը անձնական. երկուքին ալ պարունակութիւնը զարմանք ազդեց ինծի եւ բոլորովին յուսախաբ ըրաւ զիս յիշեալի զատողութեան մասին»:

Եւ կը յարէ ալ այս հատուածին առնչութեամբ.

«Իսկ անհատական նամակը բոլորովին անպատշաճ լեզուով գրուած, աբեղցքեզ բան մըն էր. կը ցաւիմ որ Շահնազարի մասին ասանկ պրիսյ հարկին մէջ կը դնուիմ, մարդ որքան յուսախաբ կ'ըլլայ կոր երբ ինքզինքէն չատ բարձր նկատած մէկ անձին վրայ չի դներ կոր այն բանը ինչ որ կ'ներեւակայէր»:

Շահնազարին նամակին նիւթը՝ վստահաբար կը վերաբերի Պատուոյ Ատեանին, ինչպէս նաեւ Միութեան կազմումին. առաջադրութիւններ՝ որ այլ օրերուն հրատապ վիճաբանութիւններու տեղի կու տային: Մկրտիչեան կը հաւաստէ Արփիարեանին. իր վերի նամակին մէջ.

«... Պաշտօնական նամակիս մէջ ըսած եմ թէ Արփիարեանի խնդիրը Պատուոյ Ատեանով չի մաքրուած, չենք կրնար միութեան հարցով զբաղիլ, ու առաջարկած եմ իրեն որ Պատուոյ Ատեանի կազմութեան համար մեր միջեւ միջնորդ ըլլայ, իսկ անհատական նամակիս մէջ ալ երկարօրէն բացատրած եմ թէ ինչո՞ւ Պատուոյ Ատեանին վճիռէն առաջ քու հրաժարականդ չենք կրնար ընդունիլ. միեւնոյն ատեն դիտել տուած եմ թէ երբ մեզի հետ միութեան հարցին համար կը բանակցի, պէտք չէ որ յարդանքի պակասութիւն ունենայ մեզ նկատմամբ»:

Եւ նամակագիրը՝ այլեւս աւելի իրատես, կ'եզրակացնէ Շահնազարին մասին.

«Հիմայ խնդիրը քիչ մը կը փոխուի կոր.— ես մեծ յոյս չունիմ Շահնազարի միջնորդութեան վրայ եւ այս ընթացքով աւելի վնասակար պիտի ըլլայ քան թէ օգտակար»:

Իրականութեան մէջ, ո՛չ թէ «խնդիրը քիչ մը փոխուած է», այլ ինքը՝ Շահնազարը:

Այս վերջինին այն առաջարկը՝ թէ Արփիարեան հրաժարի որ միութիւնը տեղի ունենայ, ու ասկէ ետքը Պատուոյ Ատեանի մը կազմութեան համար աշխատուի,— արդէն իսկ Արփիարեանին դէմ ուղղակի եւ a priori դիրք բռնել կը նշանակէ, անկասկած: Մնաց որ դաշնակցական տեսակէտէն էր այս: Պարագան՝ անտանելի էր Շահնազարի մը կողմէ:

Արշիւին մէջ պատմ նամակ մը՝ 2 Մայիս 1900 թուակիր, չվերջացած,

ուածը էջ, մաքուր պիրով, որուն մէկ բառը միայն սրբագրուած է. ձեռագիրը՝ Արփիարեանին կը պատկանի. այս նամակը ան ուղղած է Լեւոն Մկրտիչեանին, եւ որ իր պատասխանը կը կազմէ այս վերջինին վերոյիշեալ 24 Ապրիլ 1900 թուակիր նամակին:

Եւ անշուշտ, իր նիւթը Շահնազարն է:

«Իր հետ, ինչպէս արդէն ըեզի ալ գրած եմ, չկրցանք իրարու խօսք հասկնալ».— կը հաղորդէ Արփիարեան:

Բնականաբար, արդէն զարմանալի է այս՝ նախկին երկու դաշնակցական մտաւորական, իրար պնդատած բարեկամ աշխատակիցներու միջեւ: Ուստի եւ Արփիարեան պիտի խուսափի տակաւին բացարձակ կերպով արտայայտուելէ, ու նոյն ատեն ալ կը հարցնէ վերի նամակին մէջ.

«Կը տարակուսէի որ արդեօք ե՞ս չեմ հասկնար կոր, քէ՞ ինք միտքը աղէկ չի կրնար բացատրել: Նամակէդ կը տեսնեմ որ մեղքը իմս չէ: Քանի մը անգամ համաձայնեցանք, յետոյ միշտ փոփոխութիւն մտաւ, իր կողմէն կը կարծեմ: Ամէն մէկ տեսնելուս ճորութիւն մը երեւան կու գար: Իսկ վերջնականն ճորութիւնը եղաւ Ապրիլ 23 ին օրը երբ (...) ըեզի գրած նամակներուն իմաստը ըսաւ, ես ապշեցայ»:

Բայց, անշուշտ, Արփիարեան տակաւին չէ կրցած, կ'ենթադրեմ, լիովին իւրացնել, թէ Շահնազար փոխուած է, եւ փոխուած՝ իրեն դէմ: Թէեւ ինք Շահնազարի հետ միութեան մասին իրենց ունեցած խօսակցութեան անդրադառնալով, կը զրկ ալ Մկրտիչեանին՝ նո՛յն նամակով, աւելի իրատես.

«Շահնազարը սակայն ուզեց որ ես իմ հրաժարականս իրեն յանձնեմ նախապէս: Այս առաջարկը չընդունեցայ: Ես ինքնագլուխ չեմ եկած այս գործին որ ինքնիրեն ալ հրաժարիմ: Սակայն եթէ միութեան գործը դիւրացնելու համար պէտք է որ ես հրաժարիմ, ան ատեն կը հաղորդեմ պաշտօնակիցներս որ ես հրաժարական տուած եմ թէ այն րոպէին որ ուզեն ես կազմ ու պատրաստ եմ հրաժարականս տալու,— եւ ինչպէս որ ալ ըեզի գրեցի: Սակայն պայման մը ունիմ՝ հրաժարած չլսուիլ,— եւ ինչպէս որ ալ ըեզի գրեցի: Սակայն պայման մը ունիմ՝ հրաժարած օրս իսկ պէտք է որ Պատուոյ Ատեանը կազմուած ըլլայ: Կը կարծէի որ այս կէտին վրայ համաձայն ենք Շահնազարին հետ, ուստի ըստ այնմ ալ ըեզի գրեցի»:

Մկրտիչեան անծամ, որ Շահնազարին հետը կապ չէր ունեցած, ենթակայ եղած էր սակայն անոր լուռ հռչակին, ու դիւրաւ չէ որ պիտի հաղորդուի անոր չփոթած, անստոյգ պարծած, կասկածելի մտածելակերպին: Մոզուի անոր չփոթած, անստոյգ պարծած, կասկածելի մտածելակերպին: Արփիարեանին ուղղած իր 19 Մայիս 1900 թուակիրին մէջ կը հաղորդէ, թէ Շահնազարը «պաշտօնական չատ կոպիտ նամակ մը պրծած է, սպառնալիքներ ուղղած կուսակցութեան», թէ իրեն պրկուած «նամակին իմաստն անկարելի չէ կրցեր հասկնալ», եւ թէ իրը «մեղքնալիք վիճակ» մըն է:

Մինչ իր յաջորդ նամակին մէջ, 8 Յունիս 1900 թուակիր, ուրեմն հազիւ երկու տասնեակ օր ետքը, Մկրտիչեան չատ աւելի խիստ ու բացարձակ է Շահնազարին առնչութեամբ. կը պրէ սուսպիւ Արփիարեանին.

«Շահնազարին չըլլայ որ կուսակցական ուեէ պաղտնիք վստահիս»:

Եւ կ'աւելցնէ ալ ծանր չեչտով.

«Արդ, Շահնազար որ քացարձակ ոչնչութիւն մըն է եւ ձանկիւլհանի չափ ալ խելք չունի՝ պաշտօնական նամակ մը գրած է կեդր. վարչութեան որուն մէջ (...) յայտնելով թէ տակաւին չատ մը գաղտնիքներ պիտի գտրնք ի հարկին կ'սպառնայ հրապարակ հանել: Ես չեմ հասկնար որ սա պօչ մարդը ի՞նչ գաղտնիքի կ'ակնարկէ: Նամակը վերէն վար հայհոյութիւն է. թուլամորթ մը պիտի ամչնար ստորագրելու. մեծ փորձանք մը պիտի ըլլար մեր դէմս եթէ ընդունած ըլլար վարչութեան անպատկառութիւնը եւ անլիտակացաբար գովելով այդ մարդը ընդհ. ժողովին մէջ՝ չարիք մը պատճառած պիտի ըլլայի կուսակցութեան գոր կրնար բոլորովին կործանել իր յիմարութիւններովը»:

Այսուհանդերձ, անգամ այս մեկին խոստովանութենէն յետոյ, պուճ չքմեղանքի մը համար, Մկրտիչեան պիտի չմոռնայ մեղադրելու՝ գործակալ այս առթիւ ալ, Արփիարեանը. իրեն կը գրէ արդարեւ.

«Բայց դուն որ տարիներով իրեն հետ կենակցած էիր, անշուշտ աւելի աղէկ կը ճանչնայիր գինքը ու բաւականանալու չէիր բացատրելով միայն թէ անոր հետ պաշտօն չես կրնար վարել. ո՛եւէ լուրջ մարդ չի կրնար. իրեն պէս խենդ մը դուցէ կարենայ, իրեն հետ համաձայնիլ»:

Սխա՛լ է այս մեղադրանքը՝ Արփիարեանին դէմ. «Հայրենիք» թերթին հրատարակութեան առենը, ան կրցած է Շահնազարին հետ աշխատակիցի ձեռք ձեռքի, համերաշխօրէն: Ի պատիւ այս վերջինին՝ ընդունելու է արդարօրէն, որպէս իրականութիւն, որ ո՛չ ոք, մեր մէջ, իր փայլուն դիրքն ու ասպարէզը, իր ապագան իսկ, ինչպէս նաեւ այդ առենուան համար խոչոր նկատուող դումար մը զոհած է օրաթերթի մը հրատարակելու համար, ի ծառայութիւն հայ ժողովուրդին, մանաւանդ թրքական անբացակայ վտանգներուն մէջ. հրատարակութիւն մը՝ որ արդէն ապերախտ ալ էր: Արփիարեան՝ հայ համալսարանական մտաւորականի մը կողմէ կատարուած այս բոլորովին բացառիկ ժեսթի՛ն Շահնազարն է որ ճանչցած էր Պոլիս:

Բայց մեզի հասած տուեալներէն կ'երեւայ որ Շահնազար եռքը փոխուած է: Շատ խանդավառ մարդ, յոյսերով ու առաջ դրամ չհոսած, մէկէն՝ թրքական բանտէ մը ելլելէ յետոյ, անպործութեան ու նիւթական նեղութիւններու մատնուած, կը թուի որ, չատ մը մարդերու պէս, ինքն ալ չուտրումի, յուսահատութեան պահեր անրնդհատ կ'ունենայ, բայց եւ կ'ուզէ ամէ՛ն գնով յաղթել ալ, եւ այն առեն երբ կը փորձէ բան մը ընել, պիտի գործէ անսպասման «յիմարութիւններ», ու իր անյաջողութեան վրայ՝ իր սխալը, «ամօթը» գոցելու յոյսով, ուրիշ աւելի ծանրերն ալ կը գործէ:

Անշուշտ Արփիարեան կը տեսնէր որ Շահնազար նախկինը չէր. «զարմացայ» կ'ըսէ: Բայց կը թուի որ տակաւին չէ հասկցած ալ իր նախկին աշխատակիցին իսկական պարագան: Ինծի այնպէս կու գայ որ իր խորունկ համակրումին ու դնահատանքին սիրոյն՝ չէ ուզած աւելի արտայայտուիլ այս մասին:

Մինչ Մկրտիչեան դեռ կը յարէ ոչ առանց զայրուած բայց զգալի ցասումի մը.

«Եթէ պատասխանատուութենէ չի վախնայի՝ անմիջապէս հրատարակութեան կը յանձնէի մեր մէջ փոխանակուած նամակները որոնք իր դատապարտութիւնն են»:

Եւ բացատրելու համար ալ Շահնազարին ընթացքը, դեռ կը չարունակէ.

«Վստահութիւնս այնքան խախտած է այդ մարդուն վրայէն որ իր բռնած ընթացքը տեսակ մը խաչադողութիւն կը նկատեմ. այնքան տարուան լռութենէ յետոյ, մէկէն յեղափոխականներու գործերուն այնքան անտեղի կերպով միջամտելը ինծի կասկածիլ կու տայ որ, անգործ մնալով Եւրոպայի մէջ, իրեն դիրք մը ստեղծել կ'ուզէ, որովհետեւ ալ հիմայ վստահ եմ որ այս մարդը փաստաբանութեամբ մէկ կուտ չի կրնար չահիլ. փաստաբան ըլլալու համար, դոնէ երկու տրամ տրամաբանութիւն ունենալու է. այս մարդը ատանկ բան չունի»:

Տակաւին ըստ էութեան չէ հասկցուած ուրեմն Շահնազարին պարագան.— իր բռնած ընթացքը՝ արտասահմանի մէջ, իր դիրքը, նիւթական միջոցները ու փայլուն ապագան ալ կորնցնելէ յետոյ, խաչադողութիւնը գինքը մօտէն ճանչցողներուն կողմէ, աւելի իրական պատկեր մը կազմելի ըլլար կարծեմ իրմէ, ու տարբեր իմաստով ալ մեկնաբանել իր ընթացքը՝ այլ եզրակացութեան մը հասնելու կարելիութեամբը:

Ամէն պարագայի տակ, արտասահման անցած Շահնազարը՝ Պոլսոյ եւ «Հայրենիք» թերթին Շահնազարը չէր բնա՛ւ այլեւս.— այլակերպումը՝ հիմնական եղած է:

Ազատագրական չարժումը՝ մեր մէջ, բարձրագոյն զգացումներու, խանդավառութեան եւ ազգասիրական զոհաբերութեան զսպանակներու վրայ հիմնուած, իրատեսութիւնը երբեք իրը չըրաւ սակայն:

Այդ չրջաններուն, ուսոի, առիթը, նոր կացութիւնները՝ չատ անգամ նախկին հերոսներն իսկ, իրենց սկզբունքներուն եւ հաւատարմութեանց կառչեցին իրենց ուղիէն, կոչումէն, երդումէն:

Այս իմաստով ծնունդ առած հոսանքն ալ ահեղ եւ ընդհանրական եղաւ, եւ որմէ՝ չեմ գիտեր ո՛վ կրցաւ խուսափիլ:

Բայց այսօր, մանաւանդ իր ապանութենէն մօտ երեք քառորդ դար ետքը պտնուած արչիւին չնորհիւը, կրնամ ըսել՝ յետ քննութեան, փաստերու լոյսին տակ, որ Արփիարեան եղաւ այն չատ հազուադիւտ դէմքերէն մին՝ որ

կրցաւ պահել իր հաւատարակչռութիւնը, դիմադիծը, հաւատարմութիւնը ու մանաւանդ վայել կեցուածք մը: Առիթները, անակնկալ եւ մխեղոյն ատեն ամէնէն դժնդակ պայմաններն անգամ, չկրցան ազդել իր վրան, այս կեցուածքին մէջ: Պարապան պիտի բլլայ նոյնը՝ Շահնազարին հետ իր յարաբերութիւններուն, իր զգացումներուն առնչութեամբ:

Իր արչիւին մէջ գոյութիւն ունի նամակ մը՝ զոր Շահնազար իրեն ղրած է Փարիզէն, 6 Յունիս 1900–ին, «Մխիթար» աւարտութեամբ, բայց ձեռագիրն ու պարունակութիւնը ցոյց կու տան թէ ինքն է գրողը. մինչ առաջին տողովն իսկ նամակին, ամբարտաւան ձեւով մըն է որ կը սկսի իր ըսելիքը:

«Պ. Արփիար,— կը գրէ աւուրս,— մի՛ զարմանար, որ սիրելի բառը ա՛լ չեմ գործածեր: Արդէն չուզեցի զքեզ անհնել այս վերադարձիս միջոցին»:

Եւ իր կարգին՝ Արփիարեանին դէմ հրապարակ հանուած գրպարտութիւնները ինքն ալ ձեռք առած, Շահնազար կը շարունակէ իրեն գրել, նո՛յն նամակին մէջ, հետզհետէ աւելի ամբարտաւան չեչտով.

«Այսօր քեզի կը գրեմ հին բարեկամի մը ոչ թէ մնացորդը — մնացորդ չկայ — այլ յիշատակը կը դրդէ վերջին փորձ մը ընելու խաչմուտեան քեզ բերելու համար: Ներչնչողն ալ X...ն է որ իր ապաստանած ասիական երկրէն հոս է եկեր»:

Այս X...ը՝ յայտնօրէն Տօքթ. Թիրեաքեանն է, ինչպէս նամակին պարունակութենէն կը հասկցուի, ու, ետքը, այլ վկայութիւններէն ալ:

Եւ Շահնազար կը շարունակէ.

«Զորս ժամ տեսակցեցանք առանձին: կարդը եկաւ մխիթեան ինդրոյն դժուարութեանց: Այս առթիւ սկսաւ պատմել հին դէպքերը եւ քեզ վերաբերութեան մասը, բայց ոչ այնպէս ինչպէս դու ինծի պատմած էիր: Ցնցուեցայ: Եզրակացութիւնը եղաւ. «Արփիար քաշուելու է յեղափոխական գործերէ»: Առաջարկեցի որ հոս կենայ որպէսզի զքեզ հոս բերել տամ եւ իր բերնէն լսես այս խօսքը, իմ առջեւս, տեսակ մը confrontation է յետոյ: Դժբախտաբար որոշած է եղեր եւ մինչեւ իսկ տոմսը առած այս իրիկուն մեկնելու համար»:

Շահնազարի յետին նպատակը յայտնօրէն կ'երեւայ, այլեւս սկսած է հետապնդել Արփիարեանին դոնէ հեռացումը «յեղափոխական», այսինքն կուսակցական գործերէ, ինչ որ Դաշնակցութեան նպատակն էր, առաջին օրերէն իվեր:

Իսկ Տօքթ. Թիրեաքեանին արդէն որոշած ըլլալը, թէ նո՛յն օրը պիտի մեկնի, յետագային յայտնի կ'ըլլար որ ճիշդ չէր այդ պատրուակը: Մնաց որ ան երբե՛ք չուզեց ուղղակի վկայութիւնը տալ իրեն վերագրուած հաւաստումներուն, մինչեւ անգամ երբ Արշակ Զօպանեան, Բաշալեան, ինչպէս նաեւ Արփիարեան, լի՛նքն ալ, այս մասին բո՛ւռն կերպով առաջարկներ ըրին իրեն: Իրականութեան մէջ, Տօքթ. Թիրեաքեան կը զգուշանար, կը վախնար պարզապէս Արփիարեանին ոխակալ թշնամիներէն. այն զգուխին մէջ, ուր

արմատական կերպով կը պաշտպանէր Արփիարեանը իրեն դէմ եղած զրպարտութիւններուն առթիւ, կը տեսնենք Տօքթ. Թիրեաքեան «վկայ»ին անարի լուսթեան պարագան: Մանաւանդ որ, ինչպէս կը հաւաստէ Շահնազար իր վերի նամակին մէջ, Տօքթ. Թիրեաքեան ըսեր է իրեն.— «Հարիւրներով գիս պաշարած են հասկնալու համար իմ դատաստանս Արփիարի վրայ»:

Շահնազար չի տատամսիր Արփիարեանին սպառնալիք ընելու տգեղ ճաչակը ցոյց տալու. ղրած է իրեն. «Միշտ յիշէ որ X.... պատմեց ինծ շատ բան»: Եւ կ'ընդգծէ ալ այս բառերը: Դժուար է հաւատալ ա՛յքան անկումի:

Լեւոն Բաշալեան կը պատմէ իր կարգին, 11 Յուլիս 1900 թուակիր նամակով մը, Շահնազարին Տօքթ. Թիրեաքեանին հետ ունեցած տեսակցութեան էութիւնը: Հոն, Բաշալեան կը գրէ արդարեւ Արփիարեանին.

«Շահնազարին հետ այս առտու երկար բարակ տեսնուեցայ:

«Այն անձը որ տեսեր է, Տր. Թիրեաքեանն է: Շահնազարը չուզեց ըսել այն ամէնը որ ըսեր է իրեն: Բայց անոր griefներէն երկուքը հաղորդեց, որոնք բան մը ըսել չեն ուզեր: Նախ թէ Արփիար չպիրծ մարդ մըն է, ու բարոյական ջլութիւն չունի: Ապացոյց՝ մեղայագիրդ, մինչդեռ ինք Տր. Թիրեաքեան բոլոր ուժովը մերժեր է այդպիսի հրաւէր մը որ իրեն եղեր է եւ յայտարարեր է թէ լաւագոյն կը համարի բանտ դառնալ նորէն: Ցետոյ, հակառակ որ իր ծախսովը կովկաս գացեր ես, գարձիդ մերժեր ես իրեն հաշիւ տալ այս գործածութեան մասին (...):

«Ըսի Շահնազարին թէ ասոնք բան մը ըսել չեն ուզեր: Ու ան ալ համաձայն գտնուեցաւ: Բայց, խօսակցութեան միջոցին, կրկնեց Տր. Թիրեաքեանին մէկ խօսքը որ է. «Ես մէկ բառով մը կրնամ կործանել Արփիարը»:

Ուրեմն ըստ Տօքթ. Թիրեաքեանին, Արփիարեան ա՛յնքան ծանր յանցանք գործած է, որ կարելի է՝ իրեն համար, զայն «մէկ բառով մը» կործանել...: Բայց ինչո՛ւ, այն առեն, այս վնասակար, վտանգաւոր մարդը հրապարակէն դուրս չի նետեր, այդքան դիւրութեամբ այդքան մեծ ծառայութիւն մը մատուցանելու համար իր ազգին...: Շահնազար՝ ի՛նքը, կը դատապարտէ այն, որուն կը վերագրէ հակասական ու մանաւանդ կասկածելի ալ կեցուածք մը՝ իր լուսթեանը մէջ:

Իր նոյն նամակին մէջ, Բաշալեան ըսելէ յետոյ, թէ ըստ իր տպաւորութեան Շահնազար միութիւնը խորապէս կը ցանկայ, կը շարունակէ.

«... Քեզի առոր մեծագոյն արդելքը կը նկատէ, առով ուրիշ բան ուզած չէ բայց վրադ ճնշում մը եւս բանեցնել որպէսզի տաս վերջապէս հրաժարականդ»:

Ես ընդգծեցի այս բառերը. գլխաւոր, գուցէ եւ միակ թիրախը՝ հո՛ս է Արփիարեանին բո՛լոր հակառակորդներուն, թշնամիներուն, ինչպէս նաեւ անոնց որ պարզապէս կը նախանձին իրմէ:

Եւ որովհետեւ Արփիարեանի դէմ խմորուած գրպարտութիւնները հա-

ւատք չեն կրցած ստեղծել, այլ տեղ կը փնտռեն, ուրեմն, իր հրաժարականը ունենալու կարելիութիւնները: Բաչալեան իրեն կը հաղորդէ դեռ Շահնազարին առաջ բերած այն պատճառաբանութիւնը՝ որ, նախ քան ինքը, ուրիշներ արդէն կրկնած են: Կը գրէ արդարեւ.

«Շահնազար չունի քեզի դէմ ունէ դպացում որ քու պատիւդ դպչի: Քեզի յեղափոխութեան վարիչ մը տեսնել չուզեր, ոչ անշուշտ բարոյականիդ վրայ տարակուսելով, այլ որովհետեւ քեզի բացարձակապէս անյարմար կը տեսնէ այդ դերին, ու մնասակար իսկ: Կը նկատէ թէ դատաճան մը չէլլայր չի բաւեր ազդի մը ճակատագիրին հետ խաղալու համար»:

Կը թուի թէ Շահնազար ի վիճակի չէ այլեւս նշմարելու իր հակասութիւնները, որոնք ինքն իր բրած հատաստումներուն նոյն ատեն անմիջական հերքումն ալ կու տան. պարզ չի պար ե՛ւ իրապաշտութիւնը:

Լեւոն Մկրտիչեան այլեւս իրեն հանդէպ բոլորովին արձակ է իր բառերը գործածելու առեն... Արփիարեանին գրած իր 4 Օգոս. 1900 թուակիր նամակին մէջ կը հաւատայ.

«Շահնազարը մինչեւ այսօր հոս չի եկաւ. (...) ուրիշ տեղ մը գացած ըլլայ, գուցէ Ամերիկա. պիտի գրեմ Փափազեանին որ զգուշանան: Այս մարդը ձանկիւլեանին երկրորդ տպագրութիւնն է: Բայց ձանկիւլեանը ասոր քով սա՛ արդարացումը ունի որ տպէտ է. Շահնազարին ի՛նչ ըսենք. ես ասոր համար ալ խենդ է պիտի ըսեմ»:

●

Արփիարեանի արշիւին մէջ կայ՝ ի՛րմէ, չատ ընդարձակ նամակ մը, ո՛չ նուազ քան 43 էջ, Շահնազարին ուղղուած, 8 Օգոս. 1900–ին, սորրագրըւած ալ՝ «Արփիար Արփիարեան», գրութիւնը ճիշդ մաքուրի առնուածի պէս, բաւական ալ լաւորակ թուղթի վրայ: Նամակը գրուած է պահարանի մը մէջ, որ չէ գոցուած եւ որուն վրայ գրուած է եւ.— M. J. Chahnazar, Alexandrie, Egypt միայն: Կ'ենթադրեմ թէ պատճէն մը չէ ան, այլ բնագիրն իսկ է: Ներելի պիտի ըլլար ուրեմն հետեւցնել, թէ Արփիարեան չէ ուզած վերջին պահուն զայն առաքել, գուցէ որովհետեւ իր յարաբերութիւնները բոլորովին խզուած են Շահնազարին հետ, կամ աւելորդ նկատած է այլեւս սեւէ խօսակցութիւն իր հետը:

Այսուհանդերձ, անհրաժեշտ է նամակին պարունակութեանը ծանօթանալ. Արփիարեան հոն կը կատարէ իրենց յարաբերութիւններուն պատմականը, ինչ որ, անշուշտ, աւելի պիտի ծառայէ հասկնալու համար զինքը, եւ իր զգացումներուն եւ մտածումներուն բարձրութիւնը այս առթիւ. ես դնտահատելու համար: Արփիարեան դրեթէ ամբողջովին ու անոխակ երանգներով այլ հոն կը գտնուի անկեղծօրէն, անաչեւեւեթ կերպով: Կը սկսի գրել ուրեմն.

«Շահնազա՛ր,

«Բարիզէն հետզհետէ ինծի հասած տեղեկութիւնները շատ մը տխուր

իրողութիւններ երեւան կը հանեն ձու վարմունքիդ նկատմամբ: Անդունդի մը եզերքն ես — եթէ արդէն չես գտորած: Լեւոնին (...) գրած էի որ ձեզի զգուշացնէ, բայց դուն, հակառակ խոստումիդ, ձգեր մեկներ ես, առանց վիճքը անգամ մը եւս տեսնելու: Չիմակ որ եգիպտոս կը գտնուիս, անօգուտ չեմ համարեր ամփոփ կերպով յիշողութեանդ ներկայացնել Ամերիկայէն մեկնելէդ մինչեւ այս օրուան մեր յարաբերութեանց պատմութեան համառօտութիւնը, եւ այն յոյսով որ ձեզի մեծկակ ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլամ, եւ թերեւս կը յաջողիմ ձեզի ետ դարձնել ճամբէ մը ուր պէտք չէր որ մտնէր ձու անկարագիրդ ունեցող մէկը: Ելքը վտանգաւոր է»:

Նման «մուտք»է մը յետոյ է որ Արփիարեան կը պատմէ ուրեմն.

«... Սօֆիայէն ձենէ նամակ մը առինք, որով դպրոցէն յանկարծ արձակուրդդ իմացնելով կը ծանուցանէիր նաեւ թէ շուարած մնացած ես, ինչ ընելդ չգիտնալով, եւ ստակ չունենալով»:

Եւ Արփիարեան՝ իբր հին բարեկամ, անմիջապէս կը պատասխանէ իրեն, իր կարելի աջակցութիւնը տրամադրելով. «խնդ մը ծրագիրներ» պարզէլ պատ, իրեն կ'առաջարկէ, ի միջի այլոց, իրեն «յայտնդել հնչակեան կեդրոնին մէջ»: Բայց Շահնազար չի պատասխաններ այս հրաւէրին, ինչպէս էր պատասխանած երբ Հնչակեան կուսակցութեան ընդհ. ժողովը վինքը 1898–ին իբր կեդրոնի անդամ ընտրած էր: Արփիարեան կը շարունակէ պրել իրեն՝ վերի նամակով, ոչ առանց ծանր մեղադրանքի.

«Բարիզ մեր առաջին տեսակցութեան մէջ իսկ խօսք բացիր կեդրոնին ու անդամակցութեանդ համար: Այս առթիւ մեր վիճակին վրայ տեղեկութիւններ ուզեցիր: Ես նկատելով որ պիտի ուզես անդամակցիլ կեդրոնին, չկարծեցի թէ պարտականութեանս հակառակ գործած կ'ըլլամ եթէ քիչ շատ գաղափար մը տամ քեզի: Անհրաժեշտ, պէտք եղածէն աւելի չըսի քեզի»:

Եւ ճիշդ այս տեղեկութիւնները առնելէ յետոյ՝ քիչ մը ճարպիկ կերպով, Շահնազար իրեն կը յայտարարէ, թէ փափաքող չէ յեղափոխական պարծելու մասնակցելու՝ նախքան չապահոված իր նիւթական կացութիւնն ու ապագան: Իր յետին նպատակը՝ այս մասին, ակներեւ էր եւ կ'ըլլայ ալ յետագային.— կուսակցութեան ներքին խնդիրներուն տեղեկանալ, եւ ապա նպաստ կամ էնթրիկներ կատարելու համար: Դաւադրութեան իմաստը առած էր այս: Արդէն հնչակեան ընկերներ՝ Արփիարեանը խստօրէն կը մեղադրեն, որ Շահնազարին հաղորդեր է կարգ մը ներքին տեղեկութիւններ:

Ուստի, չատ արդարօրէն, եւ կծու չեչտով ալ, հակառակ իր զուսպ բառերուն, Արփիարեան պիտի կու տայ Շահնազարին, իր վերի նամակին մէջ.

«... Գանի որ ժամ մը առաջ գիտէիր թէ անմնական գործ մը չունիս հետեւաբար պիտի չուզես մտնել հնչակեան կեդրոնին մէջ, լաւագոյն պիտի ընէիր ո՛եւէ տեղեկութիւն չհարցնել ինծի մեր ներքին գործերուն նկատմամբ»:

Այս որքան ծանր նոյնքան յատկանշական մեղադրանքը ընդէ յետոյ,

Արփիարեան դեռ կը պրէ իր նախկին մտերիմ ու պաղափարակից աշխատակիցին։

«Երկու օր ընդհանուր խօսակցութիւններէ յետոյ էր որ յանկարծ ինծի հարցուցիր. «ինչո՞ւ չէք ուզեր միանալ դաշնակցականներուն հետ»։— «որովհետեւ անոնք չեն ուզեր»,— պատասխանեցի։ — «եթէ ուզե՞ն» ըսիր։ — «եթէ անկեղծօրէն ուզեն, ըսի, մեր կողմէն դժուարութիւն չծագիր», պատասխանեցի։

«Այն ատեն էր որ միութեան խօսքը բացիր։ Եւ ես անցեալին վրայ ընդարձակօրէն խօսեցայ։ Դիտեցի որ արդէն տեղեկութիւններ ունիս»։

Եւ չարունակելով իրենց յարաբերութեանց պատմականը ընել՝ Արփիարեան կը յիշատակէ դեռ.

«Յաջորդ օր Շաթլէի ֆափէն աւելի բացուեցար, եւ վերջապէս յայտարարեցիր թէ Դրօշակեաններու վարիչներն ու պարագլուխները տեսած ես, եւ միութեան համար իրենց անկեղծ փափաքին քարգմանը եղար ու երաշխաւոր հանդիսացար»։

Եւ իրր ծանր եզրակացութիւն՝ կ'աւելցնէ ալ.

«Անդրադարձայ թէ անկարելի պիտի ըլլայ որ իմ եւ ձու միջեւ ո՛եսէ համաձայնութիւն գոյանայ ամէն կէտերու վրայ, ես գիտնալով կուսակցութեանս ձամոզումները, տրամադրութիւնները կարող չէի անկարելին յաջողցընելու խոստում տալ ձեզի։ Օրինակի համար՝ երբ կ'ուզէիր որ անպատճառ միացեալ կուսակցութեանց թերթը «Դրօշակ» կոչուի, ինծի անհնարին էր անմիջապէս համակերպիլ, ֆանի որ կեդրոնական վարչութեան մէջ ատոր ձակառակ պիտի խօսէի»։

Բայց Շահնազարին մեայն այս տարօրինակ առաջարկը չէ որ պինքը նկատել պիտի տար դէպի Դաշնակցութիւնը լիովին դարձած մէկը, այլ դեռ ուրիշ տուեալներ ալ։

Արդարեւ, Արփիարեան կը չարունակէ յիշել տալ իր նախկին աշխատակիցին.

«Իսկ ասոնցմէ ետքը, երկու անձնական խնդիր։ Գրպանէդ պզտիկ տետրակ մը հանեցիր եւ չորս անուն տուիր, որոնց համար դաշնակցականները կ'ուզէին որ միացեալ մարմնին չպատկանին, եւ կամ գոնէ գործունեայ դեր մը չտրուի անոնց։ Այդ անուններն էին՝ Սուրէն, Ազասի, Ռշտունի, Ատոմ։ Երբ այդ անունները տուիր, ես տեղէս վեր ցատկեցայ։

«— Ա՞տ է եղեր անկեղծութիւննին, ըսի։

«Տեսայ որ դուն զարմացար։ Քեզի խաբեր էին։ Արդ՝ ատոնք ճիշդ այն անուններն էին որոնց ետեւէն ինկած էին դաշնակցականները 97–էն ի վեր։ Եւ ահա երեք տարի վերջն ալ յամառութեամբ նոյնը կը պնդէին։ Ասիկա ինծի համար անհերքելի ապացոյց մըն էր որ Դաշնակցական կուսակցութիւնը բնաւ անկեղծ չէր միութեան խնդիր յարուցանելուն մէջ»։

Այս առթիւ, Արփիարեան դարձեալ բացարձակապէս կը մերժէ հրաժարիլ Պատուոյ Ատեանին կազմումէն ետք, ու կ'աւելցնէ ալ անոր անհրաժեշտութեանը առնչութեամբ.

«Եւ արդէն 1897 Յունիս 21–ին այդ պահանջումը ըրած էի»։

Անհամաձայնութիւնը՝ իրենց միջեւ հետզհետէ աւելի կը լայննայ։ Արփիարեան սկսած է արդէն պրուչանալ Շահնազարէն։ Իր նամակին մէջն ալ դիտողութիւն մը ունի ատ ալ.

«... Ձեմ գիտեր Բարիզ ո՞վ տեսար,— *կը հարցնէ՝ մտահոգ*,— որո՞ւ հետ խօսեցար։ Բայց Ահարոնեանին հետ տեսնուիլդ ըսիր։ Լեզուդ սկսար փոխել»։

Ու դեռ.

«Սակայն բան մըն ալ ըսիր ինծի։ Միութեան պայմաններդ հաղորդեր ես թէ՛ մեր կեդրոնին եւ թէ՛ «Դրօշակ»ին. այդ պայմաններէն մէկը դրած ես՝ իմ հրաժարիլս։ Քեզի նեղացայ թէ ի՞նչպէս ատանկ բան մը կը գրես։ «Է՛հ, այս աս է» ըսիր, եւ սկսար բերնիդ տալ։ «Դաշնակցականները ալ արդէն ատ կ'ուզեն, ուրեմն դուն անոնց պարզ մէկ արձագանգը կ'ըլլաս, ըսի. ան ատեն ինչո՞ւ Պատուոյ Ատեանին խնդրին մէջ մտար...» — «Ասանկ պէտք է» ըսիր»։

Արփիարեան կը չարունակէ յիշեցնել.

«Բարիզէն երկրորդ վերադարձիդ Ահարոնեանի հետ տեսակցութիւնդ պատմելով զգացուցիր թէ շատ շուարած ես»։

Եւ՝

«Միանգամայն դուն ինծի յայտարարեցիր թէ դաշնակցականները իրարու դէմ հանելու է այս խնդրին մէջ»։

Եւ դեռ՝

«... Դուն ինծի պատմեցիր թէ՝ Մալումեան, Տիգրան Ցովհաննէսեան ի՛նչեր ըսած են Քրիստափորի դէմ։ Մալումեանը յայտարարած է թէ երբեք չհաւատար Արփիարեանին վերագրուած այս ոճիրներուն։ Տիգրան Ցովհաննէսեան ալ իր փաստաբան միանալով ձեզի ահագին բրթիչներով, ծաղրեր է Քրիստափորը, կեղծ խոստովանագրին համար, անոր ծագման տարակոյսը յայտնելով ձեզ հետ»։

Արփիարեան գոհ սրտով չէ որ կը կատարէ այս վերյիշումները. կ'ուզէ կերպով մը Շահնազարին հասկցնել, չիշտել իր հակասութիւնները, յաճախակի այլափոխումները։ Եւ կը յարէ նոյն առեն.

«... Ամէն պարագայի մէջ սա յայտնի է թէ՝ ահա վեց ամիս եղաւ ու դաշնակցականներ ո՛չ թէ կը մերժեն Պատուոյ Ատեանի մը սկզբունքը, ո՛չ ալ կ'ընդունին։ (...) Արդ ի՞նչ է այդ վարանումին պատճառը։ Այն է թէ դաշնակցականներու մէջ կայ մաս մը որ կ'ըմբռնէ թէ՝ Պատուոյ Ատեանին սկզբունքին մերժումը բարոյական մեծ հարուած մը պիտի տայ Դաշնակցութեան»։

Իր վերոյիշեալ 6 Յունիս 1900 թուակիր նամակին մէջ, Շահնազար կը խօսի «բարեկամ X...»ի իրեն ըրած յայտարարութիւններուն մասին. այնուհետեւ որոշ է Արփիարեանին համար՝ թէ այս մէկը Տօքթ. Թլրեաքեանն է։ Շնորհիւ

Լեւոն Բաշալեանին, որ այդ մէջոցին Փարիզ կը բնակէր, ան կը սուտկ այս իրողութիւնը, ու այն աեան արդարօրէն դիտել կու տայ Շահնազարին.

«Իմացայ թէ տեսած անձդ Տօքթ. Թիրեաֆեանն է — որուն անունը չեմ գիտեր ինչո՞ւ իւէ ծածուկ պահած էիր»:

Որոշ է. եթէ ղրկարտութեան առաջին օրերուն՝ Տօքթ. Թիրեաքեանին վերագրուած «վկայութիւնները» կրնային Արփիարեանին վրայ մեղքեր բարդել, բայց այլեւս պարապը կ'իյնային անոնք, ու մինչեւ անդամ առ նուազն կասկածելի կը նկատուէին:

Ճաճանչ երեւան կու գայ, թէ Տօքթ. Թիրեաքեան խուսափած է, ոչ թէ միայն հրապարակաւ արտայայտուելէ՝ Արփիարեանի դէմ իր ի՛րմէ ելած ղրկարտութեանց մասին, այլ նոյնիսկ չէզոք ու լուրջ ազդակիններու առջեւ խօսելէ, ինչպէս նաեւ բուն ինքն Արփիարեանին հետ դէմ առ դէմ confrontation մը ունենալէ, հակառակ այս վերջինին բո՛ւռն փափաքին եւ յամառ ջանքերուն:

Ըստ Շահնազարի, ինչպէս տեսանք քիչ վերը իր 6 Յուլիս 1900 թուակիր նամակին մէջ, Տօքթ. Թիրեաքեան կը մեկնի Փարիզէն նոյն իրիկուն. թէ արդէն իսկ առած է իր տոմսակը...: Բայց այս imbroglio*ն կը պարզուի ուղղմեալի կերպով Արշակ Զօպանեանի 1 Օգոստոս նամակին չնորհիւը.— այդ դարեւ, Արփիարեան Շահնազարին դիտել կու տայ, զայն յանգանքի վրայ բռնելով.*

«... Արշակէն Օգոստոս 1–ի թուականով նամակ մը ստացայ որ ինծի տարօրինակ երեւցաւ: Կը պատմէր թէ 7–8 օր առաջ, Տօքթ. Թիրեաֆեանը տեսեր է: Արդ դուն գրած էիր ինծի Յուլիս 6–ին թէ այդ անձը նոյն իրիկունը իսկ կը մեկնի. (...) անշուշտ գաղտնիք մը կար»:

Եւ կը չարունակէ հիմնական տրամաբանութեամբ.

«Նկատողութեան առի Արշակին նամակին պարունակութիւնը: Կը գրէր թէ՝ Թիրեաֆեանը ինէ գանգատ մը չունի իրեն հետ ունեցած վերաբերութեանցս մասին. բայց ուրիշ գործերու առթիւ ինծի անընպաստ խօսած է: — Արդ դիտեցի որ Տօքթ. Թիրեաֆեանին վկայութիւնը կարեւոր է իրեն ուղղակի վերաբերեալ գործերու մասին: Իսկ ինչ կը վերաբերի ուրիշ խնդիրներու՝ օրինակ կովկասէն ստակ հաւաքուած ըլլալը, Միացեալ Ընկերութեանց խնդիր եւ այլն, Տօքթ. Թիրեաֆեան որոնց մասին հեղինակաւոր վկայութիւն մը չկըրնար տալ ինծի դէմ: վասնզի ուրիշներէ կրնայ լսած ըլլալ, եւ ոչ թէ ինքն անմամբ գիտցած ըլլալ, բանի որ այդ գործերուն ո՛եւէ մասնակցութիւն չէ ունեցած: Ինչպէս ուրիշ շատեր նմանապէս ինքն ալ կրնայ սխալ համոզումներ գոյացուցած ըլլալ»:

Եւ հասնելով բո՛ւն, ի՛սկական վէրքին վրայ մատը դնելու, Արփիարեան կը յարէ Տօքթ. Թիրեաքեանի պարագային առնչութեամբ.

«Եւ այդ համոզումն ալ ունեցած ըլլալու է Պոլսէն իմ մեկնելէս յետոյ, շրջապատուած դաշնակցականներէ, ինչպէս եւ Պարսկաստան ու Թիֆլիս ալ:

Տօքթ. Թիրեաֆեան ինծի հետ տասը տարի շարունակ ամէն տեսակ յարաբերութիւն ունեցած ըլլալով երբեք օր մը ինծի ո՛չ դիտողութիւն մը ըրած է, ո՛չ բացատրութիւն մը խնդրած է, ու միշտ կոյր վստահութեամբ վարուած է հետս,— ինչպէս 1894–95–ին Շանթի ամսականի խնդրին առթիւ ալ ճոր ապացոյց մը տուաւ, եւ դուն ալ շատ աղէկ գիտես»:

Արփիարեան Զօպանեանին կը պրէ խոկոյն, խնդրելով իրմէ որ իրեն իմացնէ անյապաղ, թէ Տօքթ. Թիրեաքեան որքան աեն Փարիզ պիտի մնայ, որպէսզի երթայ դինքը տեսնելու, եւ 10–15 հոդիի ներկայութեանը խօսի: Բայց Զօպանեան կը տեղեկացնէ՝ ի պատասխան. «Թիրեաքեանը դիս տեսնելուն յաջորդ օրը իսկ պիտի մեկնէր այլեւս չդառնալու պայմանաւ»:

Ցաոա՛կ է: Ուստի Արփիարեան՝ դուցէ հեղնական, դեռ կը հարցնէ Շահնազարին.

«Ինչ մը տարօրինակ չը՞ուիր որ Տքթ. Թիրեաֆեանը բեզի տեսնելու առիթ ունենայ հիշդ այն օրը որուն վաղորդայնը պիտի մեկնէր»:

Ուրեմն Տօքթ. Թիրեաքեան այս երկու տեսակցութիւններուն ալ նոյն բանը կը հաւաստէ.— թէ յաջորդ օրը կը մեկնի փարիզէն...: Դժուար է ասկոյն այս կէրպով մը խուսափումը քողարկելը:

Բայց Արփիարեան արդէն հասկցած է Շահնազարին էնթրիկներուն խորքը. ահա թէ ի՛նչ կը պրէ իրեն այս մասին.

«... Տեսնելով որ դաշնակցականները իրենց պահպանումներուն մէջ անդրդուելի են, աւելի դիւրին համարած ես մեզի խոնարհեցնել անոնց առջեւ, օգտուելով ընդհանրապէս մեր կուսակցութեան մէջ վայելած համարումէդ՝ զոր Մկրտիչեանին եւ ինծի կը պարտիս. երկրորդ՝ ինծի հետ ունեցած մասնաւոր մտերմութենէդ: Միանգամայն ուզած ես դաշնակցականները նեղ վիճակի մէջ ձգել, բերել հասցնել այնպիսի կացութեան մը որուն մէջ ըս ծառայութեանդ պէտք ունենան:

«Մեզի խոնարհեցնելու համար նախ ինծի հետ շատ անուշ վարուեցար, շատ անկեղծ երեւցար, թէեւ ոչ շատ լուրջ: (...):

«Երբ անուշութիւնը չեղաւ, սկսար ուղղակի յարձակումներ ընել, գրելով կեդրոնին (...) բայց չա՛տ գէշ տպաւորութիւն առաջ բերած ես: Ու ըս վարկդ բոլորովին կորսնցուցած ես, երբ յայտարարես թէ՝ հրապարակ պիտի հանես այն բոլոր գաղտնիքները որոնց տեղեկացած ես մեր հետ ունեցած մտերմութենէդ (...): Դուն ըսէ թէ այս ըս սպառնալիքդ ի՞նչ անունով ներկելու է: Իմ գրիչս առաջ չերթար բուն բացատրութիւնը գործածելու:

«Սպառնալիքն ալ չեղաւ: Ան ատեն բուն դաշնակցական դրութիւնը սկսար գործածել. այն է պատուաւոր մարդու մը անվայել ընթացքով ձեռքի տակէ դաւել»:

Եւ իր կարգին հակայարձակումի անցնելով, Արփիարեան կը յարէ Շահնազարին՝ ուղղակի.

«Տարակոյս չկայ որ մեզմէ յաւելուածներուն հրատարակութենէն յետոյ Պատուոյ Ատեանը պիտի պահանջէիմէ (...)։ Ու երբ հոգեբանական վայրկեանը հասաւ, երբ դաշնակցականները ծանր դրութեան մէջ ինկան, դուն ալ նորէն մէջ ինկար։ Քու ծառայութիւններդ դաշնակցականներուն տրամադրութեան ներքեւ դնելով, ի փոխարէն գոհացում ստանալով անշուշտ քու պահանջումներուդ որոնց ինչ ըլլալը չեմ գիտեր։ Բայց անշուշտ ներելի է հարցնել որ՝ արդեօք եզի գործ մը գտա՞ր, անձնական ապրուստդ ապահովեցի՞ր, անկախ եղա՞ր որ այս յեղափոխականներուն մէջ այսպէս տաճոսքեամբ կը նետուիս»։

Եւ անմիջապէս ալ, Արփիարեան կը վտանգայ պատճառաբանել՝ իր այս չահագրգռութիւնը, սակայն ապահիչ դիտողութեամբ մը, որ իրեն յատուկ է.

«Անշուշտ,— *կ'ըսէ*,— այս հարցումները եզի ընելու իրաւունք մը պիտի չունենայի եթէ ինծի յայտարարած չըլլայիր որ «մինչեւ ինծի անձնական գործ չունենամ յեղափոխական գործին պիտի չմասնակցիմ»։

Եւ կը շարունակէ վերլուծել իր նախկին աշխատակիցին քայլերն ու հոգեբանութիւնը. կը յարէ, սակայն.

«Բարիզի մէջ ինծի ճիշտմամբ հետեւած ընթացքդ ցոյց կու տար թէ ճիշդ ու ճիշդ Կիւրճեանին մէթոտին կը հետեւիս։ Ան ալ ամէնուն կ'երթար ձեռքի տակէ բան մը կ'ըսէր խնդրելով որ իրմէ զատ մարդ չիմանայ. եւ այսպէս կը պատրաստէր թունաւոր մթնոլորտ մը։ Կիւրճեանը իմ բարեկամս ճանչցուած ըլլալով ոչ ոք կը տարակուսէր թէ կրնար գէշ նպատակի մը համար վարձկան մը եղած ըլլալ։ Բնական է որ դուն Կիւրճեանէն գերազանցօրէն վեր ազդեցութիւն ունիս, բայց անոր չափ վարպետ չգտնուեցար։ Քու կողմէդ մեծ սխալ մը եղաւ Արշակին դիմումդ։ Անիկա խանդավառ է, չդիմացաւ, պոռթկաց, եւ ահա գաղտնիքը պարզուեցաւ։ Ալ ինչ որ ընես, անօգուտ է, բանի որ բռնուեցար»։

Ու յետոյ՝ Շահնազարին երեսն ի վեր կը պոչէ իր մտածումն եւ վճիռը.

«Դուն այսօր այլեւս դաշնակցական մըն ես — թէեւ շուտ պիտի հեռացնեն եզի»։

Արփիարեան հասկցած էր նաեւ, թէ՝ իր հրաժարումին մէջ, Շահնազար այլ յետին նպատակ մըն ալ կը հետապնդէր. դարձեալ իրեն կը յիշեցնէ.

«Գիտես որ եթէ ես ալ հրաժարիմ ու երթամ, ոչ ոք կայ որ երկու թերթերուն հրատարակութիւնը շարունակէր. ուստի բնական արդիւնքը՝ այդ գործը կը խանգարուի։ Աս չէ՞ ուզածդ. աս չէ՞ դաշնակցականներուն ալ եւ լրագը։ Ի՞նչպէս դող ելար այն օրը որ լսեցիր թէ *Մարտը* ո՛չ թէ հարիւրներով այլ հազարներով կը տպուի»։

Եւ իրեն հասկցնելու համար որ իր անկումը ինք իր ձեռքովը պատրաստած է, Արփիարեան դեռ իրեն կ'ըսէ կարճ մը դառն բայց ճիշդ իրողութիւններ.

«Դուն առիւծ մը ճանչցուած էիր (...)։ Քաջ առիւծ մը կարող չէ վարպետ խլուրդ մը ըլլալու։ Ինչու կոչումդ փոխել ուզեցիր։ Կը կարծե՞ս որ դաշնակցականները տեսնելով որ դուն կը դաւես քու այսքան տարուան բարեկամներուդ, անոնք վրադ վստահութիւն ունենան։ Կիցը շուտով պիտի տան եզի. ինչպէս տուին այնքան ուրիշներուն»։

Հոս, Արփիարեան եռաստղ մը դրած է հանդրուանի մը պէս։ Քեռոյ՝ կը չարունակէ իր այս ընդարձակ նամակը՝ ամփոփումի մը, եզրակացութեան մը յոմաստով։

Իր մտերիմ, չատ հաւանաբար իր այս վերջին արտայայտութեանց մէջ կա՛յ Արփիարեանը՝ անկեղծօրէն, հաւատարիմ, իր քարձունքէն վրայ կեցած, զղացումով, միտքով, թէ իր օրինահեղի սկզբունքներովն ալ։ Կ'արժէ աւելի լայն մէկրերումներով ծանօթացնել այդ մասը, ներկայացնելու համար դինքը, կատարելու համար ալ իրեն հանդէպ արդարութիւն մը՝ որուն լիովին իրաւունք ունի։

Ուրեմն կը վերսկսի ան՝ դրելով ամմիջապէս.

«Կը ցաւիմ որ քու այս մոլորմանդ անուղղակի պատճառը ես եղայ։ Սօֆիայէն գրած քու ճամակէդ յուզուած շատ սրտանց գրեցի եզի այն բոլոր սէրովը եւ խորին յարգանքովը զոր եզի համար ունէի։ Տեսայ որ նիւթական տառապանքի մէջէն, հոգեկան վշտեր ունիս։ Քեզի բաջալերելու, սփոփելու եւ քոնիչ տալու համար, չափէն աւելի մեծ գաղափարը տուի քու վայելած ժողովրդականութեանդ համար. ու հաստատ որոշած էի որ ամէնէս ալ ինչ կարելի է ընենք որպէսզի մեծ դիրք մը գրաւես ազգին մէջ։ Չէի կարծեր որ դուն կրնաս այսքան մոլորիլ յանկարծային յուսահատութեամբ»։

Մինչ երախտապիտական բարձր դիտակցութեամբ մը՝ որ իր ղէմքին լուսապսակն յատկանիշներէն մին պիտի մնայ, ու հակառակ Շահնազարին դաւճան ընթացքին ու էնթրիկներուն ալ, Արփիարեան կը հաւատայ իրեն.

«Ես եզի միշտ սիրած եւ յարգած եմ, «Հայրենիք»ի հրատարակութենէն շատ առաջ ալ։ *Հայրենիքի* հիմնարկութիւնը մեր բարեկամական կապերը ամրապնդեց, եւ չորս հինգ տարի մեծ պատերազմը պատերազմեցանք մէկտեղ։ Անջնջելի յիշատակներ կան այդ օրերէն։ Ու անոնցմէ դուրս ես եզի մասնաւոր պարտականութիւններ ունիմ։ Տառապանքի օրերուս մէջ դուն եղար միայն որ ինծի աջակցութեան ձեռք կարկառեցիր մեծ զոհողութեամբ, թէեւ ես եզի բան մը, ծառայութիւն մը չէի մատուցած։ Ամբողջ 1891–95–ին ամենաեզի բան մը, ծառայութիւն մը չէի մատուցած։ Ամբողջ 1891–95–ին ամենակատարեալ վստահութիւն ունեցար իմ վրաս, ես ալ քու վրադ։ Միշտ ջանացի որ յարգանքի պակասութեան մէջ չգտնուիմ եզի անկատմամբ, քու քշնամիներդ իմ քշնամիներս համարեցայ։ (...) Չկարծես որ հիմակ ալ այդ զգացումներս խղդուած են, բայց պէտք է լռեցնեմ»։

Ու իր անշեղ բարեկամութիւնը այսպէս ամէնէն անկեղծ չեշտով ներկայացնելէ յետոյ, Արփիարեան կը պատկերացնէ՝ Շահնազարին, պարապայմանը, որուն մէջ ան դեռ աւելի եւս կը մեծնայ, կը բարձրանայ ալ։ Կարդալու է այս մասին իր ղրած յետագայ տողերը՝ մասնաւոր ուշադրութեամբ, լմբռնելու համար թէ ան ինչքան խոշոր սիրտ ունի։

«Ձեմ գիտեր,— *կը պոչէ արդարե Արփիարեան*,— ինչ պիտի ընէի,

Լթէ յանկարծ(1) խենդեցնելով ձեռքդ դանակ մը *վրաս վազէիր*(1) գիս սպանելու, ու ես ալ ինքնապաշտպանութեան համար ձեռքս դանակ մը ունենայի, քեզի դէմ գործածելու: Այսօր բարոյական դաշտի մը վրայ այդ վիճակին մէջ ենք:

«Հաւատա՛ որ եթէ դուն այստեղ գիս թունաւորած ըլլայիր, կամ ուրիշ կերպով գիս մեռցնելու փորձ ըրած ըլլայիր, նոյնիսկ հոգեվարքիս մէջ պիտի չըսէի թէ՝ ներագործը դուն ես: Բայց այսօր դուն գիս չէ որ սպաննել կուզես այլ իմ միջոցաւս մեր կուսակցութիւնը»:

Եւ դեռ պիտի չարունակէ ալ, նո՛յն անկեղծութեամբ, ազնիւ սիրտի մը առաջնորդութեամբ.

«Ձեմ գիտեր այս նամակիս մէջ ծանր բառեր գործածեցի թէ ոչ, թէեւ ինքզինքս շատ զսպեցի: Այս նամակը անգամ մը եւս կարդալու քաջութիւնը պիտի չունենամ: Երբ քեզի բամբասեցայ Պոլսէն չէի կարծեր որ, չէի երեւակայեր որ օր մը քեզի ասանկ նամակ գրելու տխուր հարկին մէջ պիտի գտնուիմ: Ու երբ ուրախութեամբ Բարիզ վազեցի քեզ համբուրելու, այս սին օրը մտքէս չէի անցներ: (...):

«Խորհէ՛ որ դուն եւ ես (եթէ) իրարու հետ կռուինք հրապարակին վրայ, գայթակղութիւնը ահեղ պիտի ըլլայ:

«Պզտիկ խումբ մըն ենք որ Թուրքիոյ հայոց միտքը կը ներկայացնենք, եւ գրական պատմութեան Է՛ն գեղեցիկ էջերը: Ջ'աղտոտենք այդ անցեալը»:

Ու մէկէն ալ յեղափոխական Արփիարեանը իր մէջ սրթննալով՝ պայքարին չեփորը ձեռք կ'առնէ վերջացնելու համար իր այս նամակը, միշտ, անշուշտ, Շահնազարին ուղղուած.

«Իսկ եթէ ուզես շարունակել Դաշնակցութեան մոլորութիւնդ, ազատ ես. մեղքը ինէ ելած է: (...) կռուի դաշտին վրայ դէմ առ դէմ կու գանք, նկուղներու մէջ չեմ դեգերիր: Տեսնենք որո՛ւն դիակը գետինը կը մնայ»:

Եւ կը սորադրէ նամակը, յման կերպով.— Արփիար Արփիարեան. *ինչ որ շատ հազուագէպօրէն պատահած է իրեն:*

Կարելի՞ էր աւելի պակաս, աւելի կարճ արտայրութիւններ կատարել այս նամակէն:

Ամէն պարագայի տակ, անոնք կը ներկայացնեն՝ պոնէ մտածումը, Արփիարեանը, մարդը, մանաւանդ պարտաճանաչ եւ երախտապէտ մարդը, ինչպէս նաեւ կուսակցականը, եւ պրպտը, ու կը կազմեն ալ պարձնալ պոնէ մէկ մասը իրեն դէմ եղած զրպարտութեանց իր հերքումները: Վերոյիշեալ մտածումները՝ կը կազմեն, վերջապէս, անկեղծ ու անձանձրոյթ մնացած պատմութիւնը Շահնազարին հետ իր ունեցած յարաբերութեանց, իր անվերապահ կարծիքներն ալ այս մասին, նոյնիսկ եթէ նամակը առաքուած չըլլայ իր հասցէին: Այս վերջին պարագան չէ կարեւորը, անշուշտ:

(1) Վերի երկու ընդգծումներն ալ իրմէ են:

Ասկէ յետոյ, իրենց միջեւ թղթակցութեան դադարումը չկայ այլեւս ձեռքիս տակ պահուող արշիւին մէջ:

Բայց կայ Լեւոն Բաշալեանէն Արփիարեանին, մօտ տարի մը ետքը, փարիզէն դրուած նամակ մը, 4 Օգոս. 1901 թուականով, որուն հազորդած տեղեկութիւնները չատ ծանր ըլլալուն, պիտի ըսեմ իսկոյն, թէ այդ մասին այլ վկայութիւն չկրցայ ունենալ: Այսուհանդերձ, Բաշալեանին տուած տեղեկութիւններուն ճշդութիւնն ալ չեմ կրնար ժխտել. միշտ վերապահ, զգոյշ ու խղճամիտ մէկը երեւցած է ան ինծի, ներկայ ուսումնասիրութիւններուս ընթացքին՝ մասնաւորապէս: Ասոնք, ուրեմն, իրեն տանք. կը դրէ Արփիարեանին ուղղած նամակին մէջ.

«Շահնազարը, ըսի արդէն հոս է: Քաղաքական գործերով եկեր է: Եգիպտացի Prince Mehmet-Ali pachaին հետ եկաւ: Այս princeը, ապրող ու զուարճացող երիտասարդ մը, հինգ փարա չունի, եւ politiqueը իրեն միջոց ըրած է Սուլթանէն փարա չորթելու: Նախ Սուլթանին կոմմանակից՝ անկից 50000 ոսկի ուզեր է, փոխարէնն խոստանալով Միւհաւա Մահմուտ փաշան համոզել Պոլիս դառնալու: Սուլթանը ընդուներ է: Բայց երբ իշխանը չէ յաջողեր իր ձեռնարկին մէջ, Շահնազարը մերժեր է մէ՛կ փարա տալ: Ասոր վրայ երիտասարդը գործը փոխեր ու chantageի ղարկեր է գործը: Սպառնագեր է, իբր Ալպանացի, ալպանական քոմիթէի մը գլուխը անցնիլ: Ատ ալ չյաջողելով, հիմակ միտքը դրած է բոլոր հայ քոմիթէները միացնել ու Jeune-Turcերուն կապելով մեծ քոմիթէ մը սաղմնել, ու իբր ազակից առեր է Շահնազարը»:

Բաշալեան համոզուած կ'երեւայ իր տեղեկութեանց իրականութեանը: Կ'ըսէ նաեւ թէ «Շահնազարին կացութիւնը փափուկ է», որովհետեւ «վաղը միւս օրը այդ բրէնոը կը յաջողի հարկաւ Սուլթանէն չորթել ուզածը, Շահնազարը բացը կը մնայ իր ամօթովը»:

Եւ Բաշալեան կը չարունակէ հաւաստել՝ վստահ չեչտով, այլ կարեւոր մանրամասնութիւններ ալ տալ.

«Այս բոլոր տեղեկութիւնները չատ ատյդ աղբիւրէ քաղեցի: Շահնազարը տեսայ անգամ մը, ու իրեն ըսի: Ուրացաւ թէ ատանկ նպատակով մը եկած ըլլայ, ու ամէնէս ալ կը ծածկէ նոյնիսկ princeին հետ ըլլալը, բան մը որ սակայն ամէնուն գիտցած բանն է, քանի որ օթէլին դռնապանին անգամ երբոր Շահնազարը հարցնես, Ah! vous voulez dire le secrétaire du Prince? կ'ըսէ մարդը:

«Երբոր ատանկ տարբական բան մըն ալ ուրացաւ, ա՛լ չկրնեցի, (թէպէտ ճիշդ առջի օրը խոկ իմացեր էի թէ princeին հետ եկեր Ահմէտ Ռիզային դացեր է)»:

Այս գործը կը թուի թէ՝ չէ յաջողած: Անշո՛ւշտ: Բայց ան կը բացատրէ Շահնազարին պարագան:

Աւելի ետքը, Բաշալեան կը մեկնի Պաքու, անձնական գործով: Այս քաղաքէն կը գրէ Արփիարեանին, 29/11 Մայիս 1903 թուակիր նամակով.

«Կ'երեւակայես որչափ զարմացայ երբոր մէկէն ի մէկ Շահնազարը դիմացս տնկուեցաւ Պաքու: Ներացած պատյ պինքը, ու յոգնած, բայց միշտ կրակոտ ու միշտ խանդավառ: Գործերու համար եկեր էր, որոնք չյաջողեցան, ու ելաւ 15 օր առաջ Բարիզ դնաց: Մ'րմ, ի՜նչ զժուար բան է, յիսունին մօտ, կեանքը ապահովուած չունենալ, ու փազտան, ի՞նչ կ'ըսեմ, այսօրւանին անատուպութեամբը տուայտիլ: Շահնազարին կացութիւնը սիրտս կտոր կտոր ըրաւ, բայց ձեռքէս ի՞նչ կու պայ»:

Ու Բաշալեան ուրիշ պատկեր մըն ալ կը կցէ ասոր. կը պատմէ դեռ, արդարեւ.

«Նոյն օրն իսկ, նոյն թրէնով, Շահնազարին հետ Պաքուէն բնտանեօք մեկնեցաւ Մոսթիչը, որ կ'երթայ Լոնտոն հաստատուելու: Ահա՛ մարդ մը որ (...) փայլուն կացութեան մը հասած է: Կայարանին մէջ, սիրտս ճմլեցաւ. Մոսթիչը կը մեկնէր առաջինով, դոհ, ուրախ, դէպի աւելի յաջող ու խոստմնալից կեանք մը,— քովն ի վեր, Շահնազարը, չար բախտին դէմ միշտ ժպտադէմ անշուշտ բայց դէպի ո՞ր անծանօթ ու անատոյգ կեանքը, ո՛վ դիտէ»:

Ինչպէս վերը տեսանք, «Գեղունի»ին 1905 տարուայ թիւին մէջ՝ «Գրական Ցուչքեր» խորագիրին տակ իր հրատարակած նօթերով, Արփիարեան համակրական, գնահատական խօսքեր միայն ունի Շահնազարին մասին, եւ այս՝ ուրեմն, իրենց յարաբերութեանց վատթարացումէն, խղումէն 5–6 տարիներ ետքն անդամ ու առանց երբեք ալ ո՛եւէ ամենափոքր ակնարկութեան իսկ, իրենց այս երկրորդ չրջանին, կամ վերջին հանդրուանին վրայ, հակառակ անոր որ,— ինչպէս այդ եւս տեսանք,— Շահնազարին այլափոխումը, իրեն դէմ բռնած դատարկան եւ էնթրիկի ձեռնարկները զինքը ծա՛նր կերպով խոցած էին աւելի քան ո՛եւէ արարք՝ մինչեւ այդ օրը:

Ինչո՛ւ Արփիարեանին կողմէ այս լռութիւնը:

Պատասխանը՝ որ պիտի ըլլայ մեկնաբանութիւն մը, պիտի թացատրէ իր խեղլիսո մարդու, իսկապիսո գրողի մը հոդեբանութիւնը, սէրը՝ հանդէպ այն բանին որուն չատ կը դուրզուրան, որուն գեղեցկութիւնը կ'ուզեն առ յաւէտ պահել: Արդէն վերը յիշատակուած իր նամակին մէջ, Արփիարեան չատ պարզ տողերով կ'րսէ Շահնազարին, որ եթէ իրարու հետ կռուին հրապարակաւ «գայթակղութիւնը աւեղ պիտի ըլլայ»:

Որովհետեւ, ինչպէս կը թացատրէ ալ բուն պատճառը՝

«Պզտիկ խումբ մըն եմ որ Թուրքիոյ հայոց միտքը կը ներկայացնեմ, եւ գրական պատմութեան է՛ն գեղեցիկ էջերը: Չ'աղարտեմ այդ անցեալը»:

Պատճառ մըն էր այս, կտակ մը. առաջինը՝ ի՛նք պէտք էր ուրեմն յարդէր այդ, որպէս անկեղծ գրող մը: Եւ յարգեց:

Թերեւս ալ նկատի ունենալով այդ տարիներուն հետզհետէ աւելի թանձրացած, աւելի վատթարացած մթնոլորտը, Արփիարեան ներողամիտ որամադրութիւն մը ցոյց տալ ուզած ըլլայ Շահնազարին վերջին քայլերուն հանդէպ. Թերե՞ւս:

Այս նկատումներէն զատ՝ կար եւ ուրիշ մտահոգութիւն մըն ալ, աւելի իր սրտին քան մտքին մէջ: Իրեն համար՝ իր կեանքին ամէնէն խոր ցաւը պիտի պատճառէր եթէ ինք, ի՛ր ձեռքովը, գրէր, հրապարակէր, ի՛նք՝ առարկինը, Շահնազարին այլափոխումին եւ դատապրութիւնից պատմութիւնը:

Գոված էր Շահնազարը՝ բոլոր ապրողներուն մէջէն ամէնէն աւելի, եւ պիտէր որ արդար էին այդ գովեստները՝ մինչեւ անոր Պոլսէն մեկնումը: Զուզեց իր նախկին աշխատակիցին, բարեկամին երկրորդ չրջանին անծանօթ պատմութիւնը հրապարակել, բարոյական վերապրումի մը վիճակը չզգալու համար ալ, անկասկած:

Ծա՛նր է արդարեւ Շահնազարին վերջին պարագան, իր պատճառած սարսափելի յուսախաբութիւններովը: Ո՛չ ոք պիտի հաւատար, թէ ան կրնար ա՛յսքան իյնալ բարոյապէս: Արփիարեան չուզեց որ հայ հանրութիւնը իմանար: Այս՝ ա՛յնքան ճիշդ է որ Շահնազարին կը գրէ. «... նոյնիսկ հոգեվարքիս մէջ պիտի չըսէի թէ՝ ոճրագործը գուն ես»:

Ուստի ե՛ւ չքանդելու, կամ «չաղարտելու» համար մեր «գրական պատմութեան է՛ն գեղեցիկ էջերը», ան նախընտրեց խօսիլ Շահնազարին գրական խրախուսիչ կողմերուն, ծառայութեանց վրայ միայն:

Եւ այսպէս ալ, եւ առանց քննախնդրութեան, բոլորովին անկողմնակալ տրամադրութեամբ, մոռնալով ինչ որ անելիտան կերպով ըրաւ Շահնազար, Արփիարեան անոր Պոլսոյ մէջ կատարած գործը միայն հանրութեան ներկայացուց գնահատումի, գովեստներու հեղինակաւոր հաւաստումներով:

8.—

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ-ՋՕՊԱՆԵԱՆ ՊԱՐՈՒԹԱՆ

Այս թղթածրարը չի պարունակեր միայն իրենց՝ այս երկու հսկաներուն անձնական յարաբերութեանց մասին վկայութիւնները: Ան կրնայ հանդէս նաեւ իրենց ամէնէն անկեղծ, ուղղակի, անմիջական տեսակէտները՝ մանաւանդ այդ օրերու անձերուն, դէպքերուն, ինչպէս նաեւ ազգային ու քաղաքական մտածումներուն եւ ուղղութիւններուն առնչութեամբ ալ: Ու այս երկու դրոշներուն ու գործիչներուն բարեկամութեան եւ թշնամական կեցուածքներուն ձեւին ու խորքին հանդէպ ալ:

Ուրեմն ե՛ւ, այս պարուրային միջոցաւ, մենք պիտի կրնանք բոլորովին հարազատ ու վաւերական կերպով տեսնել ու ճանչնալ երկուքն ալ՝ իրր դրօշ, իրր ազգային գործիչ, եւ իրր մա՛րդ եւս՝ իրենց ամէնէն կարեւոր կողմերուն մէջ, առ հասարակ առաջին անդամ ըլլալով՝ պատմութեան համար:

Վստահաբար, Արփիարեան–Զօպանեան յարաբերութեանց ու մանաւանդ վէճերուն պարուրման՝ կը կարմէ երկուքին համար ալ չահեկան իրողութիւններ, որ՝ նոյն տանն, կը պատկանին, կը վերաբերին ե՛ւ մեր այդ չրջանին ազգային ու քաղաքական կեանքին, բայց աւելի եռքի չրջաններուն ալ՝ իրենց կարեւորութեանը պատճառով: Ինչպէս նաեւ առանց դադրելու՝ այսուհանդերձ, հայկական նկարագրին, մտածելու կերպին, ունակութեանց մէկ ցոլացումը ըլլալէ, իրենց ամէնէն ցայտուն, ամէնէն յատկանչական երեսներովը:

●

Ցիչեալ արչիւին մէջ, նամակները առ հասարակ Զօպանեանէն են:

Հասկնալի է այս. արչիւը Արփիարեանինը ըլլալուն, իր ղրած նամակները անչուշտ հոն չէ որ պիտի դտնուին. բայց այս արչիւին մէջ կան իր առաքած կարդ մը նամակներուն սեւագրութիւնները, ինչպէս նաեւ իր յայտնած տեսակէտներուն, կարծիքներուն առնչութեամբ ակնարկութիւնները, կամ

քննադատութիւնները՝ իրեն ուղղուած նամակներուն մէջ մասնաւորապէս Զօպանեանի կողմէ, եւ այս բոլորը թոյլ կու տան, որ կարենանք գրեթէ լիակատար պատկեր մը կազմել այս մասին:

●

Արփիարեան եւ Զօպանեան գիրար ճանչցած են Պոլիս, եւ հոն տաէն մը աշխատակցած ալ, հակառակ անոր որ մէկը միւսէն չատ տարբեր բնութիւններ եղած ըլլան:

Զօպանեան տեսիլի երիտասարդ էր, ու տեսիլի առաջ ալ Փարիզ կ'անցնի: Չէր պատկաներ ազգային ոեւէ կազմակերպութեան, բայց ինքնաւստահ՝ ինք իր մտաւորական ուժին ու կամքին վրայ, մտադրած էր եւրոպական այդ մեծ կեդրոնին մէջ հայկական փրոփականտին համար աշխատիլ, նուիրուիլ:

Արշիւին մէջ գտնուող Զօպանեանէն 25 Մարտ 1896 թուակիր նամակը Փարիզէն Արփիարեանին Լոնտոն ուղղեալ, առաջինն է թուականի կարգով՝ ներկայ դլուխին վերաբերեալ:

Իր պարունակութենէն յայտնի կ'ըլլայ որ ազգային դաշտփարական դետնի վրայ՝ գործակցութիւն մը կայ իրենց միջեւ: Նամակին նիւթը կը վերաբերի Երիտասարդ Թուրքերու հետ յարաբերութիւն մշակելու, միանալու խնդրին: Սուտիւ Զօպանեան կը գրէ հոն Արփիարեանին.

«... Բարեկամ մը՝ (...) Քէմալ պէյ բանաստեղծին, (...) եւ որ անոր ամբողջ կեանքը դիտէ կոր (...), յանձնարարեց ինծի. մարդը Լոնտոն եկաւ հիմա եւ կարելի է քեզ ալ գայ տեսնէ. անձամբ կրնաս դինքը քննել, բայց նամակիդ սարսափը երեսիդ վրայ չդնես՝ իրեն հետ տեսնուած ատենդ: Վտանդ չկայ: (...) Աւելի դինքը խօսիլ տուր: ... Մեր ուժը մեր ձեռքն է պահելը, կ'ըսէ, մեր խելացկութեամբ ու վարպետութեամբը պետութեան մէջ առաջին տեղը կրնանք բռնել (...):

«Երէկ իրիկուն տունս բարեկամական հաւաքում մը կազմակերպած էի, Բիզա եւ Քէմալ պէյը եկան, եւ մեր բարեկամներէն երկու երեք հոգի՝ ինծի հետ. լաւ երեկոյթ մը ունեցանք: Ամէն տեսակ բանի վրայ խօսակցանք: Քէմալը չատ ուսեալ, չատ նոր ու ընդարձակ գաղափարներ ունեցող տղայ մըն է. եւ ինչ որ ամէն տարակոյսէ վեր է, երկուքն ալ չատ ազնիւ անձեր են: Առաջին հայ–թուրք երեկոյթը եղաւ: Քաղաքական խօսակցութիւնը համեմատեցաւ բանաստեղծութեան ընթերցումով: Քէմալն իր տաղերէն բանաստեղծութիւններէն արտասանեց եւ թարգմանեց: Ես ալ հայերէն բանաստեղծութիւններ թարգմանեցի իրենց: Սիրուն, անկեղծօրէն մտերմական մթնոլորտ մը կար: Բնաւ gène չունեցանք իրարու հետ: «Ա՛խ, ըսի իրենց, եթէ բոլոր տաճիկները ձեզի պէս ըլլայի՛ն...», որովհետեւ ամէնէն franc ձեւովն է որ կը խօսինք իրարու հետ: Ամէն տաճիկներն ալ կրնան մեզի պէս ըլլալ, ըսին, կը բաւէ որ այս կառավարութիւնը վերնայ եւ ժողովուրդը կրթուի: Իրենց ամբողջ փափաքն է որ չուտով կառավարի մեծ ժո-

պովքը հայ եւ տաճիկ յեղափոխականներու մէջ, վիճաբանութիւնն ու համաձայնութիւնը տեղի ունենայ եւ պտղաբերու սկսուի: Իմ ալ փոփաքս է այդ օրերը կ'անցնին կոր. ինչ որ պիտի ըլլայ չուտ ըլլայ»:

Եւ Զօպանեան կը թելադրէ ալ Արփիարեանին.

«Այս ամէնուն վրայ խորհելէք, կոպճոնելու առնն չիկայ. (...) այս տեղի տաճիկները անհամբեր են որ ժողովը չուտ ըլլայ, եւ նոյնիսկ կը պարմանան կոր որ մինչեւ հիմա (...) յարաբերութեանց մէջ չէք մտած (...):

«Բիզա կ'ըսէ թէ Տիարպէքիրի մէջ արդէն (նամակ առած է) հայ եւ տաճիկ ասպետականներ միացեր են, ուրիշ տեղ մըն ալ նոյն բանը եղեր է. ինչ կը կարծէ թէ պազափարը նոյն իսկ հասունցած է ժողովուրդին մէջ (...): Եւ յետոյ՝ իրենք մեղի չափ, մենէ աւելի հաւատք ունին մեր վրայ»:

Ու քիչ վարը՝ իր նամակին մէջ, Զօպանեան դեռ պիտի ծանրանայ.

«... Մէջոց մը պահք պրծիլ փութացնելու: Իմացուր իրենէն թէ ի՞նչ կ'ընէք կոր (...) թուրք–հայ ժողովքն ալ փութացնելու մասին խորհի եւ պրէկ լինի, որ ըստ այնմ խօսքի իրենց հետ, որովհետեւ ալ տունս սալօն մը պիտի ըլլայ ուր ամէնքը պիտի գան երթան (հիմա չատ ազուտ, մենք սենեակ մը վարձեցի եւ զարդարեցի. կրնամ մարդ ընդունիլ): ... Բիզա դիւանագիտութիւն ըրաւ. Զէյթունի վրայ Revueին մէջ գրածիս համար. «չատ ազուտ է, ըսաւ, բայց ատո՞նն է հիմա հակա–թուրք հրատարակութիւններ ընելու»: Ըսի որ ամիս մը առաջ գրուած քան է ատ եւ հին դէպքերու վրայ»:

Այս տողերէն առաջ, քիչ վերը՝ իր նամակին մէջ, Զօպանեան կը դրէր ալ.

«Եւ սա ըսեմ որ, իրենք այս չափ քիչ chauvin, այսչափ ճշմարտապէս 18–րդ դարու մարդոց պէս մտածող տղաք չատ քիչ ճանչցած եմ. միայն թէ ասո՞նք են բոլոր տաճիկները»:

Ամէն պարագայի տակ, Արփիարեան՝ իրատես ու սկեպտիկ, չատ կը թեւորութիւն չի տար Ժէօն–Թիւրքերու հետ գործակցելու գաղափարին:

●

Մօտ երկու չաբաթ ետքը, Արփիարեանի մէկ նամակին պատասխանելով՝ Զօպանեան իրեն կը պրէ մտերմաբար, սրտակից բարեկամի մը պէս, 8 Ապրիլ 1896–ին, ի միջի այլոց.

«Զատկի տրամութիւնդ, զոր ա՛յնչափ անկեղծութեամբ ինծի բացեր էիր (առաջին խոստովանութիւնդ որ ինծի կ'ընես կոր), սիրտս սեղմեց: Հոս մենք հինգ վեց բարեկամ մէկտեղ անցուցինք զատիկը, եւ, աղջիկներ ալ հետերնիս: Տխուր չէինք վերջապէս: (...) Դառնութիւն մը տեսայ նամակիդ խորը, բաներ մը ըսել ուզեր եւ չէիր ուզեր: 24 հայով յեղափոխական սեղան մը վրայ ճաշել կարենալէն յետոյ, ինչո՞ւ հայրենիքի զատիկը կը յիշեմ կոր (զատիկ մը որ իրապէս անմոռանալի է սակայն): (...) Գրէ՛, եղբա՛յր, ամէն բան միչտ. եթէ սրտակից մը կը համարես զիս, ինծի ամբողջ րսէ ինչ որ ունիս ինչ որ կ'անցնի կոր. ինչո՞ւ բաժնուեցար չուտ տուն դացիր»:

Ակռէն կա՛յ, ուրեմն, իրենց մէջեւ որոչ թարեկամութիւն մը: Զօպանեան ցոյց կու տայ, թէ տրամադիր է, կը ջանայ զայն աւելի եւս ամրապնդել ամէն պետնի վրայ՝ անձնական թէ՛ ազգային, եւ փոխադարձ անկեղծութեան ու բաց–սիրտ արտայայտութիւններով ալ:

●

Իբր ղրող ու ազգային գործիչ, Զօպանեան պահպանողական ու խոհուն նկատուած էր բոլորին կողմէ անվարան:

Բայց և՛ զարմանալիօրէն ու անզուսպ կերպով կը խանգավառուի ալ անմիջապէս որ կ'իմանայ լուրը Պոլսոյ Պանք Օթօմանի դէպքին, որ այս անունով ծանօթ է, եւ որ տեղի կ'ունենայ 14/26 Օգոստոս 1896–ին:

Եւ ա՛յս տրամադրութեան մէջ, ու այս մասին, անկեղծ յորդումով մը՝ Արփիարեանին կը գրէ խսկոյն, իր 1 Սեպտ. 1896 թուակիր նամակի մը մէջ.

«... Ուժով վափաք մը զգացի ըսելիքներէս մաս մը հեռու դնուողի մը պրելու: Եւ բնական է որ քեզի դրէի»:

Եւ իր այդ զգացական պահանջը արտայայտելէ անմիջապէս ետքը՝ կը պոչէ անվերապահօրէն.

«... Գինովցած ենք դէպքերովը»:

Ու կը չարունակէ հետզհետէ աւելի անչափ խանդավառութեամբ.

«Ա՛խ, այդ դէպքերը: Զեմ գիտեր որ այդ Պանքային յարձակման (մեր prise de la Bastilleը) օրը Պօլիս գտնուած, այդ ազուտ, մե՛ծ բանը տեսած ըլլալու խենդ փափաքը զգացի՞ր ինծի պէս: Ասանկ հիացում, ասանկ տաք խանդաղատանք երբեք զգացած չէի մեր խեղճ, մեր չատ դժբախտ ցեղին համար որ սակայն չատ մեծ է եղեր: Այս ցեղը չի կրնար ջնջուիլ, Արփիար: Այս Արիւնի մկրտութենէն ետքը, կէսն իսկ մնացած ըլլայ, վազն՝ եթէ ազուր օրերը գան, անիկա ցեղերուն ամենէն ազնիւը, կեանքին համար հասունը պիտի ըլլայ, ցեղերուն ամենէն տառապածը ըլլալով»:

Բայց Զօպանեանին կոչած այս «մեր prise de la Bastille»ը՝ Պանք Օթօմանի դէպքը ըսուածը, բեմադրական ազմուկով սկսած՝ հայու առատահոս արիւնով, թալանով վերջացաւ քիչ ատեն ետքն իսկ:

Դէպքը.— խումբ մը դաշնակցական երիտասարդ ու զինուած, կը պրաւեն, Պոլիս, Պանք Օթօմանը, ու կը սպառնան այս դրամատունը օդը հանել՝ իր ամբողջ պաշտօնէութեանը հետ, եթէ երբեք եւրոպական պետութիւնները չմիջամտեն Սուլթանին մօտ, հայկական պահանջներուն իրագործման համար: Ինչպէս ծանօթ է, եւրոպական պետութեանց կարգ մը դեսպանատուներուն կողմէ կը բանակցին դաշնակցական տեսրիստներուն հետ՝ ապահով կերպով զիրենք առաջնորդելու համար նաւ մը, որ Մարսիլիա պիտի մեկնէր..:

Մինչ, անշուշտ, դեսպանները ոչ թէ միայն չեն միջամտեր, ո՛եւէ ձե-

ւով, Սուլթանին մօտ հայկական պահանջներուն պնդացում տալու համար, այլ չեն բաղաքներ իսկ այն ահաւոր ջարդին դէմ՝ որ սկսած էր ու հետզհետէ աւելի կը տարածուէր, յարակից թաղամասէ:

Եւ ճիշդ այս պրէքտական, անտանելի իրականութեան ի տես, պարմանալի ու մանաւանդ մտահոգիչ կը թուի, որչ իմաստ եւ կարեւորութիւն ալ կը տանայ, Զօպանեանին թռիչքը՝ Արփիարեանին գրած իր այդ նամակին մէջ. եթէ «այս արիւնի միւրտութենէն եաքը, կ'ան իսկ մնացած բլլայ», կ'ըսէ, եւ ուրախ է յաղթական հրամանատարի մը պէս, նաւ ապատանած գեներալներուն պէս ալ: Բայց Զօպանեան՝ արդէն այդ տարիներուն, հռչակ չահած գրող եւ գործիչ մը, ու մանաւանդ ազգային վերոհականութիւն մը նկատուած էր՝ գրեթէ բոլոր հայերու կողմէ, ֆրանսական կարգ մը դէմքերու կողմէ ալ: Ձիշդ է նաեւ որ Արփիարեան գինքը կը սեպէր՝ անշուշտ առանց յետին նպատակի, «խանդավառ» մէկը, մինչ բան Լեւոն Բաչալեանի՝ դիւրաւ բռնկող է ան, իսկ Զօպանեան՝ իւնքը, հպարտութեամբ կը յայտարարէր յաճախ, թէ գինք ամէնէն առաջ «բանաստեղծ» մրն է, եւ ապագային ու քաղաքական գործունէութեան մէջ, «գրականութեան ճամբով» մտած:

Հա՛րկ էր, հա՛րկ է՝ հոս բան բառականին ներկայացնել Զօպանեանին կարծիքը Պանք Օթօմանի դէպքին առնչութեամբ, աւելի պայծառ կերպով վեր հանելու համար Արփիարեանները: Այս երկու կարծիքներուն արմատական, հակառակ տարբերութիւնը՝ հակասութիւնը, իր կարեւորութիւնը ունի ոչ թէ միայն այս մենագրութեան, այլ առ հասարակ հայկական զգացումներուն, մտածումներուն համար եւս, ինչքան ալ Զօպանեան անդրադարձած ըլլայ՝ քիչ եաքը, իր առաջին ելոյթին: Արփիարեանին արշիւը, ինչպէս նաեւ իր կեանքն ալ արդէն, թանկագին ու մինչեւ այսօր անծանօթ մնացած տարրեր կը պարունակեն այս մասին ուսումնասիրութիւններ կատարել ուղղին համար:

Զօպանեան դեռ կը չարունակէ ուրեմն գրել՝ իր վերի նամակին մէջ, աւելի խանդավառ եւ յուզիչ հաւատքով.

«Երբեք հայկական խնդիրը աստղ տաք կերպով Եւրոպան գրգռած չէր: Պէտք է չարունակել Արփիար: Այս կացութիւնը պէտք չէ պաղի: Զէ՞ր ինները ալ բան մը չե՞ն կրնար ընել Պոլիս: Ատեն է որ ամբողջ ազգը ոտքի ելլէ»:

Որովհետեւ՝

«Մ'ոչ հիմա,— կը բացատրէ Զօպանեան,— կ'ուզեմ որ հայ տառապանքէն յետոյ, որուն վրայ միայն գրուեցաւ եւ որ չիղերուս կը գոչէր կոր, հայ քաջութեան, հայ յուսահատ ու ծայրայեղ կորովին վրայ գրուի, որովհետեւ, ինչ կ'ուզես ըսէ, այս վերջին երկու տոյգերով հայերը ըրին մայրաքաղաքի մը մէջ՝ ինչ որ ոչ մէկ ցեղ չէ ըրած պատմութեան մէջ»:

Այս ընդգծումը ինձմէ է, ոչ թէ բանալու համար միայն որ Զօպանեան հոս կ'անդրադառնայ, կ'արհամարհէ բազդատութեան ամէն եզր, չափի ամէն կշիռ, այլ չեչառելու համար ալ իր բացարձակ խանդավառութեան խոր ազդեցութիւնը՝ իր այլապէս հմուտ գրիչին վրայ:

Մինչ այդ «վերջին երկու տոյգեր»ուն առաջինը Պապ Ալիի տոյգը կոչուածն է, եւ որ մօտ տարի մը առաջ տեղի ունեցած էր՝ հնչակեաններու կողմէ:

Եւ Զօպանեան կը չարունակէ դեռ.

«Այս ամէնուն մէջ, պէտք չի մնար որ մենք ալ գրենք: (...) Մինակ անցած իրիկուն, Tempsին գրուելի խմբագրականը կարդացած առենս, կատաղի նամակ մը գրել մտածեցի խմբագրապետին, եաքը ետ կեցայ բայց քանի մը օր անցնելով, անպատճառ բան մը պիտի գրեմ: Ուզածս չի գրուեցաւ: Հայոց ըրածին մեծութիւնը չեն հասկնար կոր, այս խայտառակ ֆրանսացիները որոնք ժամանակին յեղափոխական եղեր են...»:

Կը թուի որ Զօպանեան կարեւորութիւն չի տար՝ այս մասին, եւրոպական քննադատութեան. կը հաղորդէ Արփիարեանին, իր նոյն նամակովը.

«Մարսիլիա գրեցի որ անպատճառ պանքային հերոսները կամ գոնէ իրենցմէ մէկ երկուքը Բարիզէն անցնին. մեծ ազմուկ կարելի է հանել իրենցմով. եւ մենք ալ տեսնելու ենք գիրենք. Զէյթունի մարդոցը պէս չըլլեն անոնք ալ... որովհետեւ, գիտե՛ս, ես հայ հերոսները մօտէ՛ն... ասիկա մինակ քեզի կ'ըսեմ: Եւ կը համբուրեմ քեզ»:

Բայց կարելի՞ է «ազմուկ հանել իրենցմով»...:

Արփիարեան համամիտ չէ իր հեռը, այս մասին. չի սիրեր ալ ամբոխավարութիւնը:

Զօպանեանին վերոյիշեալ նամակը ունի նաեւ բառական երկար «Ց.Գ.» մը, եւ կարեւոր՝ մանաւանդ անոր համար որ, մէկ կողմէ Զօպանեան կը յայտնէ հոն թէ Արփիարեանէն նամակ առացուած է իրը «փակած առենը», ու՝ միւս կողմէ կը պնդէ իր տեսակէտին վրայ, հակառակ իր քարեկամին ուժգնօրէն վրդովիչ մտածումին:

Այս նամակը ուղղուած է Լեւոն Բաչալեանին, ինչպէս վերի «Ց.Գ.»էն եւ մեր արշիւին մէջ գտնուող Արփիարեանին սեւագրութենէն կը յայտնուի: Արդարեւ, Զօպանեան կը գրէ Արփիարեանին, հոն, ի միջի այլոց.

«Այս առտու, նամակս փակած առենս, Լեւոնին գրկած նամակդ առի: Քե՞նդ ես, եղբայր: Ու ի՞նչ exaltation է, յուզմունքդ, զոր չատ կը ունիք: Հասկնամ, քեզի ամէն բան չափազանցել կու տայ կոր: Այդ առիճանին մի՛ հասնիր: Լեւոնին առանկ բաներ գրելդ աններելի էր: Զես գիտեր ինչ եղանք հասնիր: Լեւոնին առանկ բաներ գրելդ աններելի էր: Զես գիտեր ինչ եղանք նամակդ կարդալով: Բարեբախտաբար ես հոս էի, ամէնէն պազարիւնը մէջ՝ ջերնիդ՝ նորէ՛ն»:

Բայց գործել «բարեբախտաբար» արշիւին մէջ կայ ալ Արփիարեանին կողմէ Լեւոն Բաչալեանին գրկուած այդ նամակին սեւագրութիւնը, որ կը կրէ 29 Օգոս. 96 թուակիրը, նամակ՝ որուն մասին է որ Զօպանեան կ'ակնարկէ

նարկէ, քիչ վերը, իր Յ.Գ.–ին մէջ։

Արփիարեանին այս նամակը՝ վաւերաթուղթը կարեւոր է մանաւանդ անոր համար որ ան պրուած է Պանք Օթոմանին դէպքին լուրը առտուն պէս, ինչպէս Զօպանեանին վերոյիշեալ 1 Սեպտ. 1896 թուակիրը։ Երկուքին ալ կարծիքները՝ այս մասին, ուրեմն մէ՛կէն, spontanné կերպով ու անկեղծօրէն արտայայտուած են, առանց որ անշուշտ նախապէս մէկը միւսին զգացածէն տեղեակ եղած ըլլայ։

Արդ, Արփիարեան՝ իր վերոյիշեալ 29 Օգոս. 96 թուակիր նամակին սեւագրութեանը մէջ, Բաչալեանին կը յիշատակէ կարգ մը եւրոպական մեծ պետութեանց լրագիրներուն կարծիքը, ըստ որուն բոլորն ալ միահամուռ կերպով կը պարսաւեն այն «յիմար չարագործները, որոնք՝

«48 ժամ պայմանաժամ տուեր են կառավարութիւններուն հայկական խնդիրը կարգադրելու համար. եթէ՝ ոչ Պանքան օդը պիտի հանեն եղեր իրենց otageներովը։ Եւ սակայն, կ'ըսէ Times, ատոնք իրենց մորքը մտածեցին. երբ ապահովութիւն տրուեցաւ իրենց որ պիտի ազատին՝ ա'լ մոռցան իրենց սպառնալիքը»։

Արփիարեան դեռ կը հաղորդէ իր բարեկամին, իրեն յատուկ եղող սրթուն նշմարումով մը.

«Ազատական թերթերը առանց հայերը արդարացնելու, կը մեղադրեն թիւրք կառավարութիւնը որ փոխանակ յանցաւորները պատժելու, թող կու տայ որ անմեղներն ալ զոհուին»։

Եւ աւելի վերը՝ իր նամակին մէջ, Արփիարեան կը շարունակէ.

«... Այս կոտորածէն վերջն ալ միջամտութեան յոյս չկայ։ Daily Telegraph կ'ըսէ որ այս ցոյցը շատ նպաստաւոր եղաւ Սուլթանին. արդէն Բրիստոնեաներուն եւ թուրքերու համբերութիւնը հատած էր Սուլթանին դէմ, պետութիւնները լրջաբար կը խորհէին Համիտը գահընկէց ընել, բայց ահա այս ցոյցով ամէն ինչ փոխուեցաւ (...)»։

Եւ այս նամակին այնքան իրատես որքան անհերքելի ճշմարտութիւնները կարդալէ ետքն ալ, Զօպանեան տակաւին պիտի չսարհամոզուի, ինչպէս յայտնօրէն կ'երեւայ իր նամակին Յ.Գ.–էն։

Մինչեւ որ սակայն՝ քանի մը օր ետք, տեսակցութիւն մը ունենայ, այս մասին, Նուպար փաշային հետը, որ այդ տարիներուն Փարիզ կը բնակէր։

Եւ Զօպանեան անյապաղ կը գրէ Արփիարեանին, իրեն հաղորդելու համար Պանք Օթոմանի դէպքին առնչութեամբ Նուպարին կարծիքը. իր այս նամակը՝ երկրորդը նոյն խնդրին վրայ, կը կրէ «... Սեպտեմբեր 96» թուականը, բայց վստահաբար իր վերոյիշեալ 1 Սեպտ. 1896–ի նամակէն քանի մը օր յետոյ միայն գրուած է, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ իր բովանդակութենէն, եւ ինչպէս պիտի տեսնենք ալ արդէն։

Զօպանեան կը գրէ ուրեմն հոն.

«Երէկ Նուպար փաշային գացի տեսակցեցայ։ Նամակով իրմէ ունկընդրութիւն մը խնդրած էի, եւ ամենասիրուն պատասխանով մը ընդունած էր խնդրանքս»։

Այս տեսակցութեան մասին Արփիարեանը անյապաղ տեղեակ պահել ուզելը՝ Զօպանեանին կողմէ իր պարկեշտ մտածողի մը մէկ արժանավայել ժեստը կը պարզէ.— Նուպար փաշային դատումները՝ Պանք Օթոմանի դէպքին առնչութեամբ,— ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ վարը,— հիմնովին կը չրջէն իր զգացումներն ու տեսակէտները։

Ճիշդ է որ Զօպանեան պիտի չըսէ՝ բացէ ի բաց, իր նամակին մէջ, թէ կ'ընդունի, կը խոստովանի իր այդ նախապէս գրած տեսակէտներուն սխալ ըլլալը, կամ կը սրբագրէ զանոնք, պիտի չյայտնէ ալ ուղղակի կերպով, թէ կ'իրացնէ Նուպար փաշային գացած զիմումներուն եւ ըմբռնումներուն ճշմարտութիւնը, բայց է՛ւ այս գրացումներն ու ըմբռնումները հարազատօրէն, հանդամանօրէն կը հաղորդէ Արփիարեանին, ինչ որ առ նուազն լռելեայն համամտութեան մը իմաստը կ'առնէ անվիճելիօրէն։

Այս պարագան՝ ըսե՛մ իսկոյն, իր ազդային գործիչի անունին ալ պատիւ կը բերէ անշուշտ։

Զօպանեան կը գրէ, արդարեւ, Արփիարեանին՝ մեծ Նուպարին խօսքերը, տեսակէտները հաղորդելու համար.

«Իր կարծիքները ընդհանուր մխիթարիչ պիտեւ գուն արդէն, պէտք չունիմ երկար բարակ կրկնելու։ Բայց այս վերջին ցոյցին համար՝ մասնաւոր ու սաստիկ դժգոհութիւն կը յայտնէ կոր։ Տղու մը պէս կը վարուին, ըսաւ, եւ օգուտին ոեւէ յոյսը չունեցան, ահագին վնաս առաջ կը բերեն. այս ամբողջ եղածը agitation է եւ ոչ թէ action. այդ agitationը միշտ վնասարեր է, պէտք է action ունենալ. եւ ասիկա կշռելով, դատելով, խորհելով կ'ըլլայ»։

Հակառակ անոր որ այս դիտողութիւնները հիմնովին կը ջրեն իր քանի մը օր առաջ դաւանած տեսակէտները, բայց այլեւս հիմնովին ազդուած, ու համոզուած ալ՝ քաղաքական եւ դիւանագիտական օտար բրձրագոյն չրջանակներու մէջ թրծուած այս հանճարեղ հայուն դատումներէն, Զօպանեան դեռ կը հաղորդէ Արփիարեանին իր վերոյիշեալ նամակովը, հաւատարմօրէն ու մանաւանդ անկողմնակալ կերպով.

«Ճեմոյ, սխալ մըն է միշտ կարծելը,— կը փոխանցէ Զօպանեան Նուպարին մտածումը,— թէ չարդ մը եղածին պէս՝ Եւրոպա պիտի դայ, միայն մտածումը,— թէ չարդ մը եղածին պէս՝ Եւրոպա պիտի դայ, միայն մտածելով եւ մեզ օգնէ։ Զարդուած ազգին օգնութեան չեն երթար երբեք։ Ուժովին կ'օգնեն։ Քաղաքականութեան սկզբունք մըն է այս։ Կրեսեցիներուն ժողովին կ'օգնեն։ Քաղաքականութեան սկզբունք մըն է այս։ Կրեսեցիներուն օգնեցին, դէպ Ճունցիներուն միջամտեցին. ատ է actionը։ Ազգը չարդել տալու տեղ, պէտք է զայն ուժովցնել եւ ինքնինքը պաշտպանելու կարող ընել»։

Բայց այս տարողութեամբ խօսքերը մտիկ ընող չկար հայոց մէջ, մանաւանդ այդ տարիներուն։

Ի պատիւ Արփիարեանի ողջմտութեան, ազգասիրութեան ալ, հա՛րկ է յիշատակել թէ ան եւս պաշտպանած է նո՛յն սենսակէտները, բայց զինքն ալ մտիկ ընող չէ դտնուած.— ամբոխավարութիւնը, պոռոտախօսութիւնը, անպատասխանատուութիւնը՝ աւելի տիրող էին հայ ազգային իրականութեան մէջ:

Եթէ այդ չըլլանին՝ Նուպարին վերի դիտողութիւնները նկատի առնուած ըլլային ըլջօրէն, անչուչտ բոլորովին այլ կերպ պիտի ըլլար, այսօր, արեւմտեան հայկական գոյութիւնը:

Զօպանեան կը չարունակէ տակաւին հաղորդել իր մեծանուն խօսակիցին զգացումներն ու մտածումը՝ նոյն դէպքին մասին.

«Այս վերջին գոյցը,— լսած է ան,— acte de courage մըն էր, այո՛, բայց չատ սխալ ուղղութեամբ պատրաստուած. եթէ յուսահատութեան պայթում մըն էր, լաւագոյն էր գոյցը ուղղուէր ուղղակի պալատին դէմ, եւ ոչ թէ Եւրոպային. Եւրոպան braver ընել, Եւրոպան au pied du mur դնել՝ էն դէշ եւ էն տղայական բանն է: — Այդ գոյցը չափազանց պիտի նեղացնէր, հայոց դէմ պիտի դրգռէր Եւրոպան: Եթէ տաճիկներուն յատուկ վայրենութիւնները ամէն բան մոռցուցած չըլլային»:

Նուպարին այս վերջին նշմարումը՝ դիտողութիւնը, իրմէ եաքը եւրոպացիներն ալ ըրին նոյնիսկ իրենց մամուլին մէջ:

Մինչ Զօպանեան դեռ կը հաղորդէ ալ Արփիարեանին՝ Նուպար փաշային մէկ վերջին թելադրութիւնը, որ եղրակացութեան մը իմաստը, կ'ելոր ունի.

«... Ա՛լ խեղդուքիւն չընել»:

Եւ նամակագիրը՝ այս երկու բառերը կ'ընդգծէ...:

Իրա՛ւ, հիմնական է այս դիտողութիւնն ու թելադրանքը:

Դժուար չեզաւ, ո՛չ ալ երկար, հաստատելու, ստուգելու համար Պանք Օթօմանի դէպքին անմիջական, ողբերգական հետեւանքները՝ հայ ժողովուրդին կեանքի եւ ինչքի անչափելի կորուստներովը: Մասնաւորապէս երուանդ Օտեանին «Տասներկու Տարի Պոլսէն Դուրս» հատորին մէջ, ականատեսի սարսափ ազդող վկայութիւններ կան այս մասին: Բայց կայ նաեւ Արփիարեանի արչիւին մէջ, դարձեալ Օտեանէն, նամակ մը՝ որուն չորս առաջին էջերը դժբախտաբար կը պակսին, մինչ իր յաջորդ չորս էջերը անեղծ են ու սրտաճմլիկ կերպով կը նկարագրեն դէպքին հետեւանք հղող իրողութիւնները: Այս ուղղակի, կենդանի վկայութիւնը՝ բոլորովին վաւերական կրնայ նկատուիլ, եւ այս իսկ պատճառով է, արդէն, որ ուզեցի զայն մէջբերել հոս:

Օտեան Սիւտոն նաւը ապաստանած է: կը պատմէ՝ իր նամակին հինգերորդ էջէն սկսելով, իր բարեկամ Արփիարեանին.

«... Վեր կը վազենք: Ֆարափին վրայ հայ մը կը ծեծեն բիրերով, քանի մը վայրկեանէն կը մեռնի: Նոյն միջոցին կը տեսնենք երեք սայլակ դիակներով լեցուն որոնք քարափէն կ'անցնին: (...) Գիշերը մինչեւ առտու պայթուցիկներու եւ հրազէններու ձայներ կը լսենք: (...) Հինգշաբթի օրը, առտուն կանուխ կ'ելլեմ Sidonի կամրջակին վրայ: Դիմացը տունէ մը երկու հայու դիակ պատուհանէն վար կը նետեն, յետոյ խումբ մը մարդիկ կու գան այդ տունը եւ կը թալլեն: Տանը դուռը անդամ կը քակեն կը տանին: Հրազէնի ձայներ կը լսուին ամէն կողմ:

«Հետզհետէ դուրսէն մարդիկ կու գան որոնք սոսկալի լուրեր կը բերեն:

«Պոլսոյ մաքսին ամբողջ հայ բեռնակիրները ջարդեր են:

«Խասլիւղի մէջ երեք հարիւր տուն թալլեր եւ բնակիչները սուրէ անցուցեր են:

«Ղալաթիոյ բոլոր հայ խանութները թալլեր եւ աւերակ դարձուցեր են:

«Որ մէկը լսեմ:

«Ժամը 6–ին նորէն հրազէնի ձայներ կը լսուին Քէյին վրայ: Ջինուորները տան մը վրայ հրազէն կը պարպեն, յետոյ ներս կը մտնեն, եւ վեց հոգի պատուհաններէն վար կը նետեն:

«Իրիկուան դէմ լուր կը հասնի թէ Sidon չպիտի մեկնի մինչեւ կիրակի եւ ծովին բացը պիտի մնայ, հարկ եղած ժամանակ ֆրանսացիները պատրաստ պարելու համար: Ասոր վրայ նուապետին կը դիմեմ եւ կը խնդրեմ որ ինձ Gironde փոխադրէ որ կը պատրաստուի մեկնելու: (...)

«Պ. Ռուէ եւ Պ. Մաքսիմօֆ վեր կ'ելլեն իրենց հետ բերելով պանքային վրայ յարձակում տանը եօթը պրօչակեանները:

«Իրենցմէ (պրօչակեաններէ) կ'իմանանք վերջապէս յարձակման մանրամասն պարագաները»:

●

Երբ դէպքերը դժբախտ են, քննադատութիւնները կը սկսին: Եւ ամէն ինչ կը մոռցուի: Պատասխանատու մը պէտք է փնտռուի:

Իր 24 Յունվ. 97 թուակիր նամակին մէջ, Զօպանեան ըսելէ յետոյ Արփիարեանին, թէ «պոյն» չունի, կը դիջէ վերէն.

«Ես չե՛մ հասկնար որ ինչպէս պէտք է qualifier ընել քեզ որ՝ օրուան 12 ժամուան մէջ 12 անգամ միտք կը փոխես»:

Եւ այլ դանդատով ալ կ'աւելցնէ ե՛ւ.

«... Այնքա՛ն զգուած եմ ձեր «ըսի ըսաւ»ներէն:

Ճի՛շդ է. այդ «ըսի–ըսաւ»ները՝ ամբողջ ազգային կեանքը լեցուցած էին, ոչ թէ միայն զգուելի այլ բոլորովին ճապաղ ըլլալէ ալ աւելի:

Մինչ ուրիշներ եւս պիտի մեղադրեն Արփիարեանին իր «փոփոխական» ըլլալը: Բայց ասիկա մակերեսային անարդար դիտողութիւն մըն է. Արփիարեան իր հիմնական սկզբունքներուն, տեսակէտներուն վրայ միշտ հաստատ, անսասան մնացեր է մինչեւ վերջը: Անձերու, մանաւանդ իր աշխատակիցներու մասին իր կարծիքը միշտ չէ որ նոյնը մնացեր է, եւ ասիկա ալ իր ողջմտութեան նշանակներէն մին է:

ներուն, կուսակցական ընկերներուն հանդէպ անչուշտ որ կարծիք փոխեց, բայց ասոր մէջ յանցանքը ամէն առնէն իրը չէ. շատ շատերու պէս, ինք ալ խաբուած է անոնցմէ, ու այս մասին արդէն պիտի ունենանք նոյնինքն Զօպանեանէն, քիչ մը աւելի յետոյ, շատ ճիշդ ու այնքան ալ դէպքերէ իսօք մը՝ Արփիարեանի մասին:

Բայց Զօպանեան իր յաջորդ նամակներէն մէկուն մէջ (8 Ապրիլ 97), արդէն իսկ կը գրէ Արփիարեանին.

«Մարտը շատ ազէկ է: Շնորհաւորութիւններս խմբագրականիդ համար: Հայրենիքի պէս բան մըն է: (...) Ինչպէս աւելի կանուխ չեմառար Հրճիչակին անբնականութիւնը, անճոռնութիւնը: Անոր բնական արդիւնքը եղան Պոլսոյ ցոյցերը (...): Ահաւոր բան կ'ըլլայ երբ (պրածիլ համեմատ) պրոշակեանները Պոլիս ցոյց բնեն այս մէկուցին (...): Ի՞նչ փորձանք եղաւ այս յեղափոխութիւնը խեղճ ազգին պլլուն»:

●

Զօպանեան ծրագրած է հրատարակել հանդէս մը, որուն անունը կը դնէ «Անահիտ» եւ որ շուտով ալ մեր մամուլին պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ մը պիտի ստանայ: Եւ մտերմական թղթակցութեան մը մէջ՝ Արփիարեանին կը գրէ (8 Օգոս. 1898) ի միջի այլոց.

«Անահիտին համար մտքիմանքներ ըրեր ես. չնորհակալ եմ: ... Անահիտը պիտի ըլլայ շատ թազմակողմանի, եւ ժողովուրդին ամէն կարգի մարդիկ պիտի կրնան հոն անունդ գտնել. առանց ասոր անկենդան եւ անխմաստ կ'ըլլայ»:

Ու այս գործը դժուարը Արփիարեանին համար ընելէ յետոյ, Զօպանեան կը շարունակէ.

«Գալով իմ վրաս գրելիքիդ, կանխաւ չնորհակալութիւններ. մե՛ղք որ Մշակի պէս անճոռնի թերթի մը մէջ պիտի հրատարակուի գրածդ»:

Եւ այս առթիւ, իր գրական գործը քննութեան ենթարկելու համար, ինքնաբերաբար կը յարէ ալ՝ թեյարանքի մը խմասովը.

«... կը նեղանամ երբէք իրր ազգային–քաղաքական գրող պիս ներկայացնես. ատի իմ ստացական գոյնս է, բայց դուն պէտք է չեշտես ինչ որ իմ բուն, ներքին ու մշտական գոյնս է. միայն թէ բաւական հետաքրքրաշարժ ըլլալու է իմ բնաշրջութիւնս. գրականութեան ճամբէն անզգալաբար եւ ամկամայ հանրային գործունէութեան հասած ըլլալս»:

Ահէ մէկ երկու տարի առաջ իր գրած մէկ նամակին մէջ (27 Նոյ. 1896), արդէն Զօպանեան հաւաստած էր Արփիարեանին.

«Եւ գիտես որ ես միակն եմ որ գրականութեան ճամբով հայրենասէր կամ անոր նման բան մը եղայ»:

Խորապէս եւ գիտակից ու համակիր Արփիարեանի գրականութեան հանդէպ, իրեն կը գրէ անկեղծ չէշտով.

«Աչխատակցութեան խոստումդ ուրախութենէ ուրիշ պատճառ չի կրնար պատճառել ինծի»:

Եւ սակայն, այսուհանդերձ, կը զգուշանայ ալ անոր յեղափոխականի անունէն, ուստի եւ կերպով մը կը թելադրէ իրեն.

«... Բայց առաջին թիւին մէջ չե՞ս կարծեր որ անունդ չափազանց յստակօրէն յեղափոխական եւ քաղաքական եւ կուսակցական, կրնայ թիւրիմացութեան տեղի տալ. առաջին թիւը պիտի ջանամ զերծ կացուցանել ոեւէ դիտողութենէ. ամէն կերպով անկախ, բայց անմիջապէս յետոյ, շատ պոհ կ'ըլլամ քենէ գրական բան մը հրատարակելով»:

Բառին ընդգծումը իրմէ է. Զօպանեան ամէն գնով փափաքող էր խոյս տալու Արփիարեան յեղափոխականի առորակրութիւնը կրող յօդուած մը հրատարակելէ իր հանդէսին մէջ: Բայց այս տրամադրութիւնը չ'արգիլեր իրեն որ շարունակէ յայտնել իր գնահատումը Արփիարեանի գրականութեան հանդէպ, նոյն նամակին մէջն ալ, ուր ե՛ւ գեռ կը գրէ.

«Պէտք ունի՞մ ըսելու որ ես քանի քաղաքագէտ կը դառնամ, դուն ալ պրպէտ կը կորնս կոր, եւ ապահով եմ որ, երբ առնես գանես խճողուած կեանքիդ մէջ, պիտի գրես էջեր որոնք Անահիտին ամէնէն աղուոր զարդերէն պիտի ըլլան»:

Երբ Անահիտին առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ, Զօպանեան չի յապաղիր Արփիարեանին երկար ու բաւական մտերմական նամակ դրելու (6 Դեկտ. 1898), ըսելու համար իրեն իր կրած տպաւորական դժուարութիւնները, նախ թական օգնութիւն խոստացած ու փախուստ տուած մարդիկը «անճոռնի հէրիմներ» կոչելով ալ, ու նաեւ ընդգծելու համար ժողովուրդէն իր գոած քաջալերանքը, եւ, յետոյ, դարձեալ կը խնդրէ Արփիարեանէն.

«... Տրուած ըլլալով քու կրակդ եւ ուշիմութիւնդ, ա՛լ աւելն է որ եւեւան բերես գուտ գրական յօդուածներդ՝ իրենց բարձրագոյն մշակումով»:

Բայց ինչո՛ւ իր այս նամակին ձեր գրութեան մէջ, Զօպանեան կը յանձնարարէ Արփիարեանին.— «Չարկաւ կը ջնջես այս նամակը»:

●

Արփիարեան կը հրատարակէ Զօպանեանին վրայ ապատուած իր յօդուածը:

Իրենց բարեկամութեան, իրենց յարաբերութեանց ուսումին համար՝ շահագրգռական է հոս ծանօթացնելը այն նամակը, զոր Զօպանեան իրեն ուղղած է՝ այս յօդուածին լոյս տեսնելէն յետոյ:

«Սիրելի Արփիար,— կը գրէ Զօպանեան իր այս նամակին մէջ եւ որ 9 Յուլիս 1900 թուակիր է,— ինծի համար գրած յօդուածիդ մասին՝ չնորհակալութիւն յայտնելէ աւելի, չնորհաւորելու պարագ ունիմ քեզ: Մեր աղատատարքերուն մէջ հազուագիւտ է տեսնել որ գործիչ մը, գրագէտ մը, ուրիշ գործիչի մը կամ գրագէտի մը արժանիքը ի վեր հանէ առանց reśerveի, enthousiasmeով մը: Յօդուածիդ մէջ ինծի համոյք պատճառողը, ոչ թէ մատուցական կարողութեանցս մատուցած homageն էր, այլ իմ բա-

ըոյական նկարագրին պնահատումն,— բան մը որ առաջին անգամ մկկը կ'ըներէր հայոց մէջ, բան մը զոր իրաւունք ունէի ապատելու որ ինչքան վերջապէս ես պոհ եմ որ դուն ըրած էլլաս այդ բանը»:

Նման նամակ մը՝ պատիւ կը բերէ որքան պան առաջինին նոյնքան ալ զան պրողին համար,— կասկած չկայ:

Բայց դժբախտաբար այս վոխադարձ պնահատումի եւ բարեկամական յարաբերութիւնները երկար պիտի չտեւէն:

Պիտի ջանամ պարագան ներկայացնել յոյսրովին առարկայական իմաստով, փաստերու լոյսին տակ. թող րնթերցողը գատէ, իր կարգին:

Այս պարագան ալ ծանօթացնելը կարեւոր կ՝ այդ չրջաններուն ապագային ու պրական դէմքերուն ու պկպռելուն ծանօթացումին, մեր պատմութեան ու, յատկապէս, Արփիարեանի կեանքին եւ գործունէութեան մէջ չատ մը կէտեր հիմնական կերպով բացատրելու համար ալ, անչուշտ:

Զօպանեան իսկական յարձակողականի կ'անցնի, արտասովոր թափով մը, ճիշդ իր 1 Օգոստոս 1900 թուակիր նամակով: Ուրեմն իր վերջիշեալ 9 Յուլիս 1900 թուակիր բաւձրօրէն պնահատական ու սիրագին նամակէն երեք չաբաթ ետքը միայն:

Իր այդ նամակը կը սկսի իսկ արդէն չատ խոժոռ դէմքով.— «Արփիար» կը գրէ, վոխանակ «սիրելի Արփիար»ի, ինչպէս սովորութիւնը ունէր ընելու՝ իր բոլոր նամակները սկսելու առեն: Ու կը պատմէ.

«Ասկից 7–8 օր առաջ, Տր. Թիրեաքեանը տեսայ, եւ քու մասիդ իրեն մի քանի հարցումներ ուղղեցի: Իր պատասխանները յստակօրէն ինձի ապացուցին որ դուն ինձի suտ խօսած ես»:

Եւ Զօպանեան չի բաւականանար ալ, որ ա'յսքան ծանր բառերով կը սկսի Արփիարեանին գրած իր նամակը, այլ կ'ընդգծէ անգամ այս բառերը: Ու կը չարունակէ.

«Թիրեաքեանը կ'ըսէ կոր թէ չի կրնար քեզի վերապրել պինքը մատնած ըլլալու դերը, որովհետեւ անձնապէս փաստ չունի այս մասին, բայց կը հաւատայ թէ դուն Միացեալ Ընկերութեան այդ դումարը կերած ես իրօք, թէ Արծրունին քեզի Թիֆլիս գրամ ուղած է Թիրեաքեանին անունին վճռահելով եւ անոր յանձնելու համար, եւ թէ դուն իրեն բնաւ հաչիւ չես ուղած, Թիրեաքեանը ասկից գատ կը հաւատայ կոր թէ դուն յաճախ նպաստ պահչային կ'երթաս եղեր: Արդ, ամէն անգամ որ այս խնդիրներուն վրայ հարցում ուղած եմ քեզմէ, դուն ինձի ըսած ես թէ այդ դրամի խնդիրները բացարձակ սուտեր են քեզի դէմ հնարուած, եւ թէ նպաստին մի միայն երկու անգամ իփթարի գացած ես»:

Այս խնդիրներուն, ինչպէս նաեւ Տօքթ. Թիրեաքեանին վկայութիւնները, իր յոյժ թանը ու իր խոստովանութիւնին մասին՝ այս մենապրութեան յաջորդ գլուխներէն «Զրպարտութիւնները» խորագիրը ունեցող բաժինին մէջ

հանդամանօրէն, անհերքելի ու նոր փաստերով ալ կը ներկայացնեմ պարագաները, ճշմարիտ իրողութիւնները:

Այսուհանդերձ, եթէ նախորդ գլուխին մէջ խօսեցայ, թէեւ քիչ մը անցողակի, Տօքթ. Թիրեաքեանի վերապրուած իրողութեանց առնչութեամբ, այս հարկը անհրաժեչտ էր, Շահնազարին յարուցած էնթրիկները ճիշդ այդ վերապրումներուն վրայ հիմնուած ըլլալուն համար:

Տօքթ. Թիրեաքեանին հետ տեսնուելէ ետքը, Զօպանեան ալ՝ զայրացած, բռնկած, կը խոչ, անմիջապէս, իր յարաբերութիւնները Արփիարեանին հետ, առանց այլ փաստ մը ունենալու մտահոգութեան, առանց քննութեան ենթարկելու այլ իր խօսակիցին հաւատամունքները, կամ անոնց տարողութիւնը:

Զօպանեան՝ որ, ինչպէս տեսանք աւելի առաջ, «զգուած է ըսի–ըսաւներէն» ըստ իր հաւատամունքին իսկ, կ'եզրակացնէ սակայն բացարձակ ու վճռական կերպով.

«Թեթեւութիւնդ, կատակամոլութիւնդ, փոփոխամտութիւնդ, չատախօսութիւնդ, լրջութեան պակասը, բոլոր այս թերութիւնները պիտէի, բայց անոնց մասին մի միայն քեզի դիտողութիւն ըրած եմ (...), որովհետեւ քեզ՝ (...) au fond պարկեչտ եւ անչահախնդիր մարդ մը կը կարծէի: Ծարաւեր եմ եղեր: (...) Հիմա պիտիմ որ պարկեչտ մարդ մը չես. քանի որ սուտ խօսիլ, բարեկամ մը լրբարար խարել չանձն առեր ես, ուրեմն դուն ամէն բանի կարող ես: Զեմ ուզեր այլ եւս ոեւէ յարաբերութիւն ունենալ քեզի հետ: Եւ կ'արդիլեմ որ այլ եւս իմ անունս իրրեւ բանկամի անուն գործածես քու Թերթիդ մէջ»:

Անշուչտ խորապէս ցաւալի է ա'յսքան ծանր նախատականներ տեսնելը նամակի մը մէջ՝ Զօպանեանէ ստորագրուած, Արփիարեանի մը դէմ: Երկուքն ալ արդէն մեծ հռչակ ունէին մեր հասարակական կեանքին մէջ, այս հասարակականութեան կը ծառայէին, եւ դեռ երկար ալ սերտ բարեկամներ էին:

Առանց իր ձեռագիր նամակը ուղղակի, անճամբ կարդացած ըլլալու, երեք պիտի չկրնայի հաւատալ, թէ Զօպանեան կարող էր նման տղեր գրել, մանաւանդ մէկու մը՝ որուն մասին հազիւ մէկ երկու չաբաթ առաջ մեծագոյն գնահատանքներ ալ չռայլած էր իր վարպետի պրիչովը:

Բայց ամէնէն ծանրը այս չէ սակայն. այլ՝ Զօպանեան կը գատէ վերջնական կերպով, առանց նախապէս քննելու:

Ամէն պարագայի տակ, եթէ ուզեցի մանաւանդ կերպով արտայայտուիլ այս մասին, նպատակս ցոյց տալն էր այն մթնոլորտը, այն պայմանները՝ որ կային, որ կազմուած էին Արփիարեանի չրջանին, եւ Զօպանեանն անգամ անխորհուրդ ուզած է գինքը հարուածել. արտասովոր, անօրինակ իրողութիւններ են ասոնք:

Զօպանեան՝ միչտ զայրացած ու անզուսպ, դեռ պիտի չարունակէ իր վերջիչեալ նամակին մէջ.

«Կը ցաւիմ որ Շահնազարը որ ինձմէ չատ առաջ տեսեր է Թիրեաքեա-

նը, ինծի անմիջապէս չըսաւ անկից լմացածը: Եթէ այն առն պիտցած իւ-լայի ահաւոր ճշմարտութիւնը, քեզի պրած չէի ըլլար վերջին երկտող որուն մէջ «իմ բարոյական անձիս մասուցած homageին համար հաճոյք պատճած ըլլալս» յայտնած էի. այդ տողերը պրած առնես, դեռ illusionներ ունէի քու մասիդ. դեռ քեզ կը նկատէի պարկեշտ մարդ մը (թէպէտ ապիկար յ-ղափոխական վարիչ). հիմա կը տեսնեմ որ ըրածս պարզապէս ծիծաղելի էր. դուն իրաւունք չունիս այլեւս ո եւ է անձի բարոյականին homage մատուցանել, քանի որ դուն իսկ զուրկ ես բարոյականէ»:

Ստիպուած՝ Զօպանեան կը յիշէ ուրեմն, թէ քիչ օրեր առաջ պնահատանքի եւ չնորհակալութեան խօսքեր յղած է Արփիարեանին, եւ «ծիծաղելի» կացութենէն չքմեղանքի յոյսը՝ Շահնազարին հետ իր ուշ տեսնուած իւլայան մէջ կը փնտռէ: Բայց այս առթիւ հա՛րկ է չէշտել անդամ մըն ալ՝ նոյնիսկ ի հեճուկս կրկնութեան յանցանքին, թէ Զօպանեան մտքէն երբեք չէ անցուցած քննել նախապէս մէյ մը իր լսածները, ինք որ կ'ապրի Տէքտոքթին հայրենիքին մէջ...:

Բայց իր նոյն նամակին մէջ, անմիջապէս ետքն իսկ կը սկսի արտայայտուիլ Լեւոն Բաչալեանի մասին ալ, աւելի ուժգնօրէն, առանց ոեւէ կերպով չափաւորելու իր բառերուն ընտրութիւնն անդամ: Զօպանեան կը պրէ արդարեւ.

«Մխիթոյն առեն որ քու մասիդ լմացայ ճշմարտութիւնը, ճանչցայ նաեւ Բաչալեանը (եւ այս երկու révélationները իրար կը լրացնեն, իրար կը լուսաւորեն արդէն): Անի չատ աւելի կսկծալի պատմութիւն մըն է, որովհետեւ քեզի համար ունեցած բարեկամութենէս չատ աւելի խորին ու եղբայրական էր Լեւոնին համար զգացած բարեկամութիւնս: Լեւոնը, իրեն ի պատիւ այստեղ քանի մը փուչերու կողմէ կազմակերպուած երեկոյթին մէջ, ինծի նկատմամբ բռնեց դիրք մը որ louche եղաւ (...): Ասկից զատ գայտնի, Լեւոն իմ գրաշարիս առաջարկեր է որ գինքը գործով մը Ռումանիա գրկէ (...) դիտնալով հանդերձ որ եթէ գրաշարս մեկնի, Անահիտ կը կործանի եւ ես ալ մէկտեղ»:

Անդամ այս առթիւ, Զօպանեան չէ մտածած կասկածիլ իսկ, թէ իր գրաշարը գուցէ վարձատրութեան յաւելում մը ստանալու յեսին նպատակով ըսած ըլլայ՝ Ռումանիա գործի մը առաջարկը: Բայց ի՞նչպէս կարելի է, ա՛յսքան թեթեւ սրտով, «եղբայրական» բարեկամութիւն մը վշնամութեան վերածել մէկէն.— ինչքան ալ պարադան պատահած ըլլայ երեք քառորդ դարէ աւելի առաջ, տակաւին չեմ կրցած ըմբռնել այդ:

Պէտք է ընդունիլ սակայն, թէ մեր մէջ առհասարակ դարձած էր արդէն «ըսի–ըսաւ»ներ տարածելը, ու նո՛յնքան ալ դիւրաւ անոնց հաւատք ընծայելը՝ առանց ոեւէ քննութեան:

Չէ՞ք խորհիր, պահ մը, որ մեր պատմութեան հիմը այսպէս ալ պրըւած ըլլայ...:

Բայց եւ հազիւ երեք օր յետոյ, Զօպանեան կ'ըմբռնէ իր սխալը հանդէպ Արփիարեանին, ու կը վազեցայ ուրեմն անյապաղ իր այս մոլորումը հաղորդել ալ իրեն իր 4 Օգոստոս 1900 թուակիր մէկ երկար նամակովը:

Պզտիկ հոգի մը չէ ինք անշուշտ, եւ խղճմտանքը ունի ճշմարտութեան ու արդարութեան. իրապաշխինը հաճոյք կը պատճառէ՝ ի պատիւ իրեն արձանագրելը հոս:

Ստուգիւ, Արփիարեանին կողմէ արուած բացատրութեան վրայ՝ Զօպանեան իրեն կը գրէ, իսկոյն.

«Այս առտու ընդունեցայ նամակդ, եւ անմիջապէս կը պատասխանեմ:

«Այդ Տօքթորը տեսնելէն յետոյ, Շահնազարը ինծի ոչինչ ըսաւ անկից իմացածին վրայ, եւ ընաւ չէր ըսած թէ դուն ուզեր ես գալ անոր հետ դէմ առ դէմ վիճիլ: Այդ բոլորին au courant չէի բնաւ: Միայն Բարիզէն մեկնելէն քիչ առաջ, Շահնազարը ինծի ըսաւ թէ (...) «դուն կը խուսափիս կոր պատուոյ Ատեանի առջեւ ներկայանալէն եւ անոր կազմութեանը արգելք ըլլալու համար intrigueներ կը բանեցնես կոր», (...) ասոնք ըսաւ եւ բացատրութիւն չտուաւ հակառակ խնդրանքիս»:

Ու այս առթիւ, Զօպանեան իր համակրական զգացումին մասին դարձեալ պիտի վկայէ.

«Այդ օրէն ի վեր, քանի մը անգամ ուզեցի գրել քեզի, գրիչս առաջ չէղնաց. քեզի երբեք ըսած չեմ թէ տարօրինակ tendresse մը ունեցած եմ քեզի համար, tempéramentով, éducationով, ամէն բանով ինձմէ տարբեր ես, ինծի ներհակ նոյնիսկ, մտաւոր ու հոգեկան point de contactները քիչ են քու եւ իմ միջեւ. բայց հակառակ քու չատ մը թերութիւններուդ, քու honnêtetéիդ, désintéressementիդ համար յարգանք ունեցած եմ. չատ դիւրին բան մը չէր ինծի համար քեզի ըսել այն ծանր խօսքերը զոր մղուեցայ ըսելու: Բայց տես ինչ պատահեցաւ»:

Եւ Զօպանեան պիտի պատմէ:

Դարձեալ «ըսի–ըսաւ»ներու խոշոր տրցակ մը: Սարսափելի է: Եւ ա՛լ աւելի սարսափելի մանաւանդ ու ճիշդ անոր համար որ այս կը պատահի մեր մտաւորական ամենաւերին խաւերուն մէջ, ուր եւ քննութեան կամ մտաւորական ամենաւերին խաւերուն մէջ, ուր եւ քննութեան կամ մտաւոր պոռմի անհրաժեշտութիւնը բնա՛ւ, երբե՛ք խնդրոյ առարկայ չըլլար ո՛եւէ մէկ առեն, ո՛եւէ քանի համար:

Ուրեմն եւ Զօպանեան կը պատմէ Արփիարեանին, իր վերի նամակին մէջ, չքմեղանքի իմաստովն ալ.

«Մէկը ինծի ըսաւ որ Տօքթորը տեսնելէն անմիջապէս յետոյ, Շահնազարը քեզի զայրալին նամակ մը գրեր է, «պոռ, խաբեբայ, եւլն» անուանելով քեզ, եւ պահանջելով որ անմիջապէս երես երեսի գաս Տօքթորին հետ ինքզինքդ պաշտպանելու եւ դուն, յուսահատ, լալագին նամակ մը գրեր ես

Լեւոնին ըրկեր ես որ Շահնազարին տանի քու կողմդ. Շահնազարը քանի մը տող կարդացեր է, չէ ուզեր շարունակել, ու ճամբու դրեր է Լեւոնը, քեզի ալ ըրեր է որ ա՛լ իրեն հետ յարաբերութիւն չունենաս: Այս բանը ինծի պատմողը վստահ եմ որ ճշդօրէն կրկնած է ինչ որ Շահնազարը իրեն պատմած է»:

Բայց եւ նախատեսելով ալ արդէն այն հիմնական դիտողութիւնը՝ զոր կարելի է ընել իրեն, Զօպանեան կը յարէ.

«Պիտի ըսես թերեւս որ քեզի ըրելէ առաջ պէտք էր որ Լեւոնը տեսնէի եւ անկից բացատրութիւն մը ուզէի: Անշուշտ այդպէս պիտի ընէի, եթէ Լեւոնէն նեղացած չըլլայի:

«... Սրդ, այս առտու, Լեւոնը ինքն եկաւ ինծի, (քու նամակէդ քիչ առաջ): Ամէն բան ըսի իրեն: (...) Լեւոնը պատմեց, իր version-ովը, քու Շահնազարին գրած նամակդ, եւ իր անոր հետ ունեցած տեսակցութիւնը: Այնչափ տարբեր են երկու versionները իրարմէ որչափ Արեւմուտքը Արեւելքէն»:

Մինչ իրը եզրակացութիւն, Զօպանեան ուշիմ եւ խորհրդատու դիտում մը ունի իր այս նամակին վերջաւորութեանը մէջ.

«Իսկ երբ այս բոլոր ահռելի պատմութիւնը լմննայ — եւ կը մաղթեմ որ չո՛ւտ, չո՛ւտ լմննայ, եւ ազատինք այս cauchemarէն,— պիտի հարցնեմ քեզի թէ այս մեր զարհուրելի ժողովուրդին մէջ ի՞նչպէս ընելու է «մարդ ճանչնալու» համար, եւ պիտի ուզեմ որ ինծի ըսես, դուն որ այնքան բազմաթոյ փորձառութիւն ունիս, թէ քանի՞ մարդ իրօք կը ճանչնաս»:

Այս խնդրին առնչութեամբ, կան՝ Արփիարեանի ուղեակ Լեւոն Բաշալեանին կողմէ, երկու նամակ, որոնց մէջ ան կը բացատրէ, թէ Զօպանեան կ'ընդունի իր սխալը, եւ Շահնազարէն խարուած բլլալը:

«Արշակին նամակը առած ես հարկաւ,— կը գրէ Բաշալեան: Այսօրուան տեսակցութենէն եսքը, ինքնաբերաբար ըսաւ որ (...) խարուած է, Շահնազարին néfaste ազդեցութիւնը կրած է, եւ աղնուութիւնը կ'րնէ կոր իր սխալը ճանչնայու:

Եւ քիչ մը աւելի վարն ալ կը շարունակէ.

Օտեանն ալ ներկայ էր: Ան ալ մօրթեր էր խեղճ տղան: կարդացի բոլոր գրած նամակներդ, որոնք սքանչելի էջեր են, բոլոր սրտմտութիւն ու անկեղծութեամբդ գրուած (...): Ան ալ իր Դամասկոսի ճամբան գտաւ:

«Հիմակ պէտք է անպատճառ ձեռք դնեմ Թիրեաքեանին վրայ, ու ան ալ ճամբու բերեմ: (...) Արշակն ալ նոյնը պիտի ընէ»:

Բայց չատ դժբախտաբար, երբե՛ք կարելի պիտի չըլլայ Տօքթ. Թիրեաքեանը ձեռք ձգել, երես երեսի բերելու համար Արփիարեանին հետ, հակառակ այս վերջինին, Բաշալեանին եւ Զօպանեանին ալ բո՛ւռն ջանքերուն.— միշտ խուսափեցաւ ան:

Երկրորդ նամակով մը, 5 Օգոս. 1900, Բաշալեան կը հաղորդէ Արփիարեանին.

«Արշակը երէկ առտու տեսայ: Արդէն հասկցեր ես գինքը, ու չես նեղացեր: Au fond, աղնիւ տղայ մըն է որ յարդի պէս կը քամկի, բայց բան մը չէր դիտեր կոր, ոչինչ անցած դարձածէն, ու Շահնազարն է որ գինքը պղտորեր է: (...):

«Արշակը նոյն այն տղան է որ էր՝ իր խենդ նամակը գրելէ առաջ: Հիմակ աչքերը բացուեցան, եւ տեսաւ թէ Շահնազարը այս ամէնը կ'ընէ կոր ոչ թէ որովհետեւ քեզի դէմ երկբայանք մը ունի, այլ պարզապէս յաջողցնելու համար իր planը, որ է միութիւնը կատարել եւ անցնիլ Դրօշակեաններուն գլուխը»:

Եւ իր նամակին աւելի վարը՝ Բաշալեան կը հաւաստէ.

«Շահնազարը Զօպանեանէն խնդրեր է գինքը Դրօշակեաններուն բարիզի ներկայացուցիչը կարդել»:

Արփիարեանին ուղղուած երրորդ ու չատ երկար նամակով մը, 9 Օգոս. 1900 Թուակիր, Զօպանեան կ'ուզէ դարձեալ անդրադառնալ իրենց միջադէպին եւ զեղուլ իր համակրական զգացումները: Իր նամակը կը վերսկսի «սիրելի Արփիար»ով, կը հաղորդէ թէ կարգացեր է իր գրած նամակները՝ Շահնազարին, Լեւոն Մկրտիչեանին եւ Բաշալեանին, ու կ'աւելցնէ անյապաղ.

«Այդ բոլորին մէջ գտայ այն Արփիարը զոր Թիրեաքեան–Շահնազար միջադէպէն առաջ կը ճանչնայի: Եւ հիմա չեմ կրնար կոր ըմբռնել թէ ինչո՞ւ համար այդ քու նամակներդ որոնք քեզի պատիւ կը բերեն, ինծի ներկայացուեցան այնքան ծայրայեղօրէն չարափոխուած ձեւով մը»:

Իսկ իր նամակին մնացած մեծ մասը կը յատկացնէ Պատուոյ Ատեանի մը կազմութեան առաջադրութեանը: Եւ այս մասին որոշապէս կը գրէ, սրտի կատարեալ զոհունակութեամբ ալ.

«Գիտես թէ բաւական յստակ միտք մը ունիմ, կամքի ուժէ զուրկ չեմ, եւ պարծ մը երբ վճռաբար ձեռք առնեմ, կը յաջողցնեմ գայն անպայման:

«... Ա՛լ որոշած եմ, պիտի յաջողցնեմ Պատուոյ Ատեանին կազմութիւնը»:

Որովհետեւ՝

«... Ատի,— կը չեշտէ ու կը բացատրէ ալ Զօպանեան,— անհրաժեշտ պէտք մըն է, քեզի համար, ինծի համար, ազգին համար»:

Եւ սակայն Պատուոյ Ատեանը չյաջողեցաւ գոյանալ: Իր առաջադրութիւնը՝ իրականացումի փորձն անգամ չունեցաւ: Առաջադրողները չէին հաստատ կըցած, որ Արփիարեանին թշնամիները պիտի խուսափէին Պատուոյ Ատեանի մը կազմումէն:

Այս մասին, աւելի հանդամանօրէն կ'արտայայտուիմ իր տեղը:

Մկրէն Զօպանեան–Արփիարեան յարաբերութիւնները դարձեալ կ'աւրուին:

Բայց այս անգամ լրջօրէն վէճը մամուլին մէջ ալ կ'անցնի:

Բիէռ Քիլեառ՝ Ֆրանսացի հայասէր պրոտ, յօդուած մը կը հրատարակէ «Օռոր» թերթին մէջ, Օսման փաշա քիւրա սուա–հերոսին առթիւ: «Նոր կեանք»ին մէջ, Արփիարեան՝ «հայոց համար այնքան վտանգաւոր կը համարէ Ապտիւլլահմանի յարաբերութիւնները որքան Օսմանի մը պոռոտախօսութիւնները»:

Այս տարակարծութիւնը յիշատակելէ յետոյ, Զօպանեան կը յարէ անմիջապէս, Անահիտի 1901–ի թիւ 2–ին մէջ, շատ ընդարձակ յօդուածով մը (22 երկսիւնակ էջ), «ԴԷՄՔԵՐ, ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ» երկտող խորագիրով.

«Ինչ որ զարմացուց զիս այս յօդուածին մէջ, որ պրուած է բաւական կծու, տեղ տեղ նոյն իսկ բարկաճայթ թոնով մը, այն է որ Արփիարեան անուանած չըլլայ Քիլեառի յօդուածին յղացման ու հրատարակման միակ չարժառիթը եղող անձը, այսինքն զիս: Քիլեառ անունս յիշատակած էր իր յօդուածին մէջ եւ Արփիարեան պիտէր որ գայն Քիլեառին թելադրողը ես էի»:

Ահա թէ ինչպէս, եւ շատ հաւանաբար ալ ինչո՛ւ կը սկսի փոթորիկը...:

Ճիշդ է որ Զօպանեան այլ կերպով պիտի ուզէ ալ արդարացնել իր այս վրդովումը, ու առ այս՝ կը յարէ խսկոյն.

«Այդ յօդուածին նկատմամբ դիտողութիւններ ունեցողները զանոնք ինծի ուղղելու էին, եւ ոչ թէ Քիլեառին: Խուսափելով, չեմ պիտեր ինչու, ինծի ուղղելէ իր քննադատութիւնը արարքի մը մասին որուն միակ պատասխանատուն ես եմ, Արփիարեան մինչեւ իսկ «Օռոր»ի յօդուածին թարգմանութեան մէջ՝ յապաւած է առաջին մասը ուր անունս կայ յիշուած»:

Անկասկած, Արփիարեան ուզած է եւրոպայի՛ն կարծիքը քննադատել, հայ ընթերցողները լուսաբանելու համար: Զօպանեան ինքն իսկ կը մէջբերէ Արփիարեանին այն հաւաստումը թէ՝ «Քիւրտերու մէջ հայրենասիրական զգացման ծնունդին ընդառաջ եւրոպացիներու համակրական արտայայտութիւնները մի միայն վնաս կրնան բերել հայկական դատին»: Մինչ, ամէն պարագայի տակ, Զօպանեանին անունը չյիշատակելը այդ յօդուածին թարգմանութեանը մէջ, երբ Արփիարեան կը քննադատէ անոր ֆրանսացի հեղինակը, այս իրողութիւնը վերագրելու է այն բարեացակամ նկատումին՝ զոր Արփիարեան ունեցած ըլլալու է Զօպանեանին հանդէպ.— այդ օրերուն, իրենց յարաբերութիւնները բարեկամական էին:

Այս բացատրութենէն զատ, կարելի է աւելցնել, թէ Արփիարեան երբեք նախանձի զգացումը չէ ունեցած ո՛չ մէկուն դէմ, ո՛չ մէկ առթիւ:

Մինչ Զօպանեան պիտի չներէ երբեք իր անունին այս յապաւումը:

Արփիարեանին քննադատական յօդուածին առիթը ներկայացնելէ ու իր անունին յապաւումը դարձեալ յիշատակելէ յետոյ՝ կը սկսի երկարօրէն պատմել իր եւ անոր միջեւ պտնուող տարբերութիւններն ու փոխ–յարաբերութիւնները, կը բացատրէ ե՛ւ իսկապէս հանդամանօրէն թէ ինչ բնաւ չէ հաւատացած ու չի հաւատար ալ Դաշնակցութեան կողմէ Արփիարեանին դէմ տարածուած ղրպարտութեանց, կը հաւաստէ թէ ան դաւաճան կամ լրտես չի կրնար ըլլալ, եւ կու տայ՝ այս մասին, իր հիմնական տուեալները, բայց եւ կ'ուզէ անոր նկարագիրին ու բնութեան թերութիւնները, ինչպէս նաեւ սխալները լոյսին հանել.— որովհետեւ՝

«Պատուոյ Ատեանը,— կը հաւաստէ Զօպանեան,— հակառակ մեր ամենուս բաղձանքին ու ճիգերուն, անկարելի ցնորքի մը ձեւ առած է այսօր. Դաշնակցութիւնը մերժեց այդ առաջադրութիւնը, եւ հինգ ամիսէ ի վեր վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը ոչ մէկ որոշում չէ հրապարակած այդ մասին: Այլեւս կրնանք, եւ արդէն պարտաւոր ալ ենք՝ չփոթած, մութի մէջ մնացած հանրային կարծիքին համար՝ ըսել ինչ որ կը մտածենք Արփիարեանի մասին, առանց վերապահութեան, բայց եւ առանց ո եւ է երկդիմութեան, ու բացարձակապէս համոզուած ըլլալով որ մեր այս հիմա ըսածները մինչեւ այսօր ըսածներուս հետ բնաւ հակասութիւն չեն կազմեր»:

Բայց այս հակասութիւնը դիւրաւ եւ անմիջապէս դոյութիւն պիտի առնէ անխուսափելիօրէն.— իր՝ Զօպանեանին զովեստի քարձրագոյն արտայայտութիւնները, զեղումները տեսանք քիչ վերը:

Ամէն պարագայի տակ, այս բոլորը ո՛չ մէկ առնչութիւն ունին Քիլեառին յօդուածին մասին կատարուած դիտողութեանց հետ, ո՛չ ալ ի վիճակի, կամ տեղին կրնան ըլլալ՝ Զօպանեանին զրացած վրդովումը հանդարտեցնելու համար:

Փարիզ, 1902–ի փետրուարին հրատարակուած, միջակ ծաւալով 8 էջ թուղթիկ մը, որ Սիսակ Մուրատեան ստորագրութիւնը կը կրէ, եւ որ «Արշակ Զօպանեան, համառօտ կենսագրական մը» խորագիրը ունի, կը հաւաստէ սյամտօրէն. «Արփիարեանի դէմ ինքզինքը պաշտպանելու համար Անահիտի 30 երեսները լեցուցած է: Այդ 30 երեսները գլուխ–գործոց մըն է ըսի–ըսածներուն...»:

Բայց Զօպանեան կ'ուզէ, որոշած է, որ ամբողջական ըլլայ իր ներկայացումը. ուստի եւ կը դրէ, իր վերի յօդուածին մէջ, սկսելու պէս.

«Արփիար Արփիարեանի թերութիւնները կը բղխին գլխաւորապէս իր այն կարեւոր սխալէն որով չէ ուզած սահմանափակուիլ իր այն դերին մէջ որուն իր ձիրքերը զինքը կը կոչէին եւ յամառած է յաճախ կատարել այն պիսի գործեր որոնց անատակ է»:

Ու կը դաւանի, թէ Արփիարեան կոչուած էր «փոթորիկ մը ըլլալու», թէ իր վիպակները իրենց մէջ «տիրական վիճակը հեղնութիւնն է», թէ իր վիպակները իրենց մէջ

պաշտ պրակտուԹեան մեր մէջ «առաջին փորձերն» ըլլալու արժանիքը «մի-ային» ունին, եւ իրը յղացում ու աթոռակալուԹիւն «միջակ ու հապճեպ ար-ւեստագէտ մը» ի յայտ կը բերեն, մինչ իր հրապարակագրական «անհամար» էջերը, «ընդհանուր ու խորունկ համոզումի մը, տիրական համոզմունքի մը, անխախտ ու անփոփոխ իմաստուԹեան մը հիմունքէն զուրկ են, հատ-ւածական, յեղյեղուկ, մակերեսային, հակասական բան մը ունին»: Եւ դեռ չարունակելով իր ժխտական հատուածումները, կը յայտարարէ, Թէ Արփիար-եան «չատ քիչ եւ չատ հապճեպ կերպով կարդացած է, ու իր բոլոր պրակա-նուԹիւնը իրագործած է ափ յափով (...) կցկտուր ոճով մը, (...) ու յա-ճախ պարզապէս ոգեւորական», եւ որ «վերջերս միայն, «Նոր կեանք»ի էջերուն մէջ, կրցաւ վերանորոգուիլ, զարգանալ, կոփուիլ»:

Հոս ճիշդ տեղը չէ Արփիարեանի ստեղծագործական պրակտուԹեան վրայ խօսելու. իր տեղը՝ մեր երկրորդ հատորին վերապահուած է մասնա-ւորապէս:

Բայց Զօպանեան միայն իր պրակտիկ արժէքը չէ որ կը ժխտէ. այլ՝ չարունակելով իր դիտողուԹիւնները, կը գրէ Եւ.

«... Արփիարեան ոգած է ոչ միայն պրակտուԹեան մէջ ինքզինքը տարտղնել, այլ եւ «գործիչ ըլլալու» որոշումը տուած է: Արդ, իսկապէս գործիչ չի կրնար ըլլալ. գործիչին անհրաժեշտ է ունենալ խորունկ ու ամուր հատատք, տեւական ու անխոտոր խանդավառուԹիւն, կարգ մը դաղափարնե-րու, մէկ քանի սկզբունքներու անվհատ ու մոլեռանդ յարում, տեսնելու մասնաւոր եղանակի մը մէջ անխախտ յարատեւուԹիւն, ու նոյնիսկ քիչ մը միամտուԹիւն ու քիչ մը «պատուելիուԹիւն», բաներ որոնցմէ զուրկ է Ար-փիարեան, միշտ հակամէտ փոխուելու, միշտ տրամադիր ասեղի ծակի մը մէջէն անցնելու չափ ճապկանալու, ու խորքին մէջ միշտ սկեպտիկ՝ հակա-ռակ իր առերեսոյթ աւիւնին պերճախօսուԹիւններուն, ու իր կարճատես բոր-բոքումներուն մէջ իսկ միշտ հեղնոտ ու միշտ անրուժելիօրէն թեթեւսոլիկ»:

Այսուհանդերձ, Զօպանեան չի խուսափիր նաեւ յիշատակելէ Արփիար-եանին լաւ կողմերն ու գործերն ալ, որքան որ այս արդելք չ'ըլլար իր հար-ւածներուն նպատակը իրագործելու: Այսպէս, օրինակ, Արփիարեանին՝ «Միացեալ ընկերուԹեանց սկզբնական գաղափարը յղացողներէն մէկն եղած ու անոր իրագործման աշխատած ըլլալը իր կեանքին պատուաբեր էջերէն մէկը կը կազմէ», ինչպէս նաեւ Աբծրունիին հետ «իր գործակցուԹիւնը, կապը զոր հաստատած է Ռուսահայոց եւ Թրքահայոց միջեւ»:

Բայց անմիջապէս ալ իր յարձակումները կը վերսկսի, ոչ նուազ Թա-փով: «ՓոփոխամտուԹեան չափ կարեւոր ԹերուԹիւն մը,— կը հաւաստէ արդարեւ Զօպանեան,— Արփիարեանի հրապարակագրական գործունէուԹեան մէջ՝ իր կրքոտուԹիւնը, իր էներգիկ եւ անձնական կռիւներու ոգին է»:

Եւ դեռ ալ՝

«Եւրոպական քաղաքականուԹեան տրամադրուԹիւններուն, մամուլին հոգեբանուԹեանը, հանրային կարծիքին կացուԹեանը մասին՝ երկու երեք

լրագիր կարդալով միայն տարտամ տեղեկուԹիւն մը ստացած, Արփիարեան մէկէն եզաւ անոնցմէ որ առանց ոչ մէկ յոյս կամ ապահովուԹիւն ունենալու, առանց որոշապէս հաշուած ըլլալու հաւանականուԹիւնները ու կարելիու-Թիւնները, մղեցին ժողովուրդը այնպիսի արարքներ ընելու որ յայտնապէս վտանգաւոր էին եւ որոնք ապետարեր եղան իրեն: Եւ տեսնելով որ Եւրոպա հաստատուելէն ի վեր դաշնակցականները կը քարկոծէ այն սխալին համար զոր ինքն իր ընկերներով անոնցմէ առաջ գործած էր, իր ընթացքը ինծի միշտ տարօրինակ երեւցած է, եւ ըսած եմ զայդ իրեն յաճախ. անշուշտ դաշնակ-ցականներու սխալը կրկնապէս ծանր է, քանի որ Եւրոպայի տրամադրու-Թիւնը հրէշային ապացոյցով մը ճանչնալէ յետոյ անոնք միեւնոյն Թաքթիքը չարունակելին ու միեւնոյն ծրագիրը. բայց այդ մեղադրանքն իրենց ընելու ամէնէն քիչ իրաւունքն ունեցողը Արփիարեանն էր»:

Իսկ Արփիարեանը այս մասին քննադատելու իրաւունքը Զօպանեան՝ իր կարգին, ի՞նչքան ունէր: կը թուի մոռցած է. ԼԹէ ինք չէր կազմակերպած Պանք Օթոմանի դէպքը, բայց զայն նկատած էր Արփիարեանին իսկ իր գրած նամակին մէջ, ԼԹէ «հայոց prise de la Bastille»ն է ան, եւ ԼԹէ «աշխարհի պատմուԹեան» ամէնէն գեղեցիկ էջը կը կազմէ:

Կը կարծուէր նախապէս, Թէ իր վերջ ի ւմբ Զօպանեան պիտի կեդրո-նացնէր, սահմանափակէր իր անունին ծանօթ յաջաւումին չուրջը. բայց այլ տեղեր ալ դեռ տարածէց իր անպատասխան յարձակումները:

Այսպէս, ան ի'ԼԹայ մինչեւ «Հայրենիք»ին հետ իր ունեցած չատ կար-ճատեւ աշխատակցուԹեան, կը բռնայ ալ բոլոր «հին տետրակները», անվերջ ըսի-ըսաւներու չարադրուԹիւն մը կը կատարէ, ու մօտէն դիտնալով Ար-փիարեանին հետ, կը գրէ ալ իր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ.

«Ճանկիւլեանէն,— որուն պատմուԹիւնը չատ նշանակալից ըլլալուն յիշեցի — չատ աւելի կարեւոր անձեր հեռացան այդ կեդրոնէն, կամ գոնէ անջատուեցան Արփիարեանէն մասնատրապէս, գործակցուԹեան փորձէ մը յետոյ, հիմա Արզուեան եւ Գուշեան ալ բաժնուած են Արփիարեանէն, իրենց լուրջ գործիչի նկարագրին հետ անհաչտ դնելով այդ քաւչուէ մարդը»:

Լեւոն Բաչալեան, արդէն բաւական «քանի մը» խմացեր է այս յօդ-ուածին երեւումէն առաջ. մտահոգ է ու կը հաղորդէ Արփիարեանին՝ իր ճ-փեար. 1901 Թուակիր նամակով, հոն երեք անգամ ընդգծելէ ալ յետոյ կա-րեւոր բառը.

«Թհաֆ բաներ մը հասան ականջս:

«Կը կարծեմ Թէ վահէն, Գուշեանը ու Զօպանեանը քաւ մը սարքեր են քեզի կատակուԹեան մէջէն նետելու, կամ գոնէ «Նոր կեանք»ին բոլոր հա-տուածները չորցնելու, Ամերիկայի մասնաճիւղերը իրենց կապելու եւ այ-սոյԹները չորցնելու, Ամերիկայի մասնաճիւղերը իրենց կապելու եւ այ-պէս գործը չարունակելու: Արշակին գործին կու գայ ասիկա (...): Արշա-կը քեզի դէմ յօդուած մը պիտի գրէ, որուն մէջ չեմ պիտեր ի'նչ պիտի գրէ:

«… Հիմակուընէ պիտացած եղիր այս ամէնը, (…) պրէ՛ Ամերիկա մաերիմներուդ՝ անպաշտօնապէս Եղիսաոս՝ Մկրտիչեանին (որուն դէմ Գոհէանը հոս ամէն ատեղ պէչ կը խօսի կոր)։

«Իմացածիս նայելով, (…) Արշակին յօդուածը իրր մխաքերը պատրաստելու պիտի ծառայէ։ Յետոյ, այն օրը որ վ.ահէն գործ մը գտնէ ու ազատ ըլլայ, հրապարակ պիտի իջնէն (…)»։

Այս ընդգծումը Բաշալեանէն է, մինչ վահէն՝ Աբգուեանն է անշուշտ։

Կը թուի որ առանց հաշիւի չէ որ Զօպանեան յիշատակած ըլլայ՝ իր վէրի յօդուածին մէջ, Աբգուեան–Գոշեան բաժանումը՝ Արփիարեանէն. յատկանշական է, արդարեւ, իր յարձակումներէն եաքը՝ այս բաժանումը հրապարակելը։ Բաշալեանին նամակը՝ Զօպանեանին վերոյիշեալ յօդուածը տակաւին լոյս չտեսած խակ, մասը կը դնէ գոնէ որոշ լմաստով պայքարի մը պատրաստութեան, Արփիարեանին դէմ։ Յետագայ ծանր իրողութիւնները՝ այս մասին լրջօրէն անդրադառնալու առիթը պիտի տան չատ չտեւելու։

Զօպանեան կը մեղադրէ ալ Արփիարեանին՝ որ չէ ուզե՛ր Տիգրան Երկաթի պէս մեծ ոյժ մը կցել իր կեդրոնին, հակառակ անոր որ «մօտէն կը ճանչնար զայն» եւ «կ'ըմբռնէր անոր արժէքը», ու, դեռ կ'աւելցնէ ալ, թէ «մաքէն խակ չէ անցուցած ոեւէ դիւրութիւն ընծայել այդ սքանչելի դործիչին», եւ հիւանդութենէն «արդէն ծխրած այդ տղան, ժամանակէն առաջ քայքայուելու ու փճացու՝ պլխաւորապէս ապքատութենէն պղտնուած»։

Բայց ինչո՛ւ այս ծանր դիտողութիւնը ընել մտնաւորապէս Արփիարեանին՝ որ ո՛չ մէկ յանցանք ունի Տիգրան Երկաթին պարագային մէջ, եւ որ արդէն ինքն ալ միշտ չքաւոր մէկը եղած է. եւ ինչո՛ւ չընել նոյն այս պիտողութիւնը իրեն՝ Զօպանեանի՛ն ալ, ու մանաւանդ ամբողջ հայութեան։

Ամէն պարագայի տակ, հա՛րկ է յիշատակել այս առթիւ, թէ Տիգրան Երկաթէն Արփիարեանին ուղղեալ նամակ մը կայ՝ արշիւին մէջ, Փրանսերէն լեզուով, երախտապարտական շնորհակալութեանց, իր ատացած բարեկամական ծառայութիւններուն համար։

Զօպանեանին վերոյիշեալ յօդուածը՝ զայրոյթի եւ բողոքի տեղի տուաւ անշուշտ, նոյնիսկ իրեն համակիրներուն մէջէն։

Յիշատակելու համար թուականի կարգով, Արփիարեանի արշիւին մէջ դոյութիւն ունի՝ Պոլսէն իրեն ուղղեալ, ատորագրութիւնը անընթեռնելի բայց յայտնօրէն պատահականաւոր հանդամանք ունեցող մէկու մը կողմէ, 16/29 Մարտ 1901 թուակիր նամակ մը, ուր նամակագիրը կը հաւատայ, ի միջի այլոց։

«Զօպանեանին յօդուածը մեծ ուրախութիւն պատճառեց պրօչա՛կեաններուն։ Ի ձայն փողոյ ամէն տեղ կը պատմեն կոր. սակայն եթէ պիտանի, իրենց աւելի դպած է. այդ յօդուածով Դրօչ.ներուն Ձեր մասին բոլոր ըսած ու գրածները ջուրը կ'իյնան կոր. սակայն Արշակին այս վատ անխոհեմ ճարպիկութիւնը, չիտակը չատ զայրացուց զմեզ անանկ տեսն մը ուր ամէն ինչ հանդարտելու վրայ էր եւս ատելի պէչ պղտորել սկսաւ»։

Կ. Յ. Փափազեան նուազ զայրացած չէ. Պոտոնէն կը գրէ Արփիարեանին՝ իր 22 Մարտ 1901 թուակիրովը։

«Անահիտին ապչեցուցիչ յօդուածը կարդացի. ի՛նչ զզուելի բարքեր։ Քեզի հեռագիր մը տուի արդիւնքով որ պատասխան չզրես ամենեւին։

«Ես պատասխան մը պիտի գրեմ, ու գրկեմ Ազեքսանդրիա, ու Ատենապետին եւ Ատենապետին ատորագրութեամբ կը հրատարակուի մեր երկու թերթերուն մէջն ալ»։

Լեւոն Մկրտիչեան՝ համակիր ու բարեկամ Զօպանեանին, ի՛նքն ալ սակայն, խորապէս ընդվզած է. իր 30 Մարտ 1901 թուակիրովը կը գրէ Արփիարեանին.

«Անահիտը կարդացի. ընդհանուր կերպով վրաս չատ պէչ տպաւորութիւն ըրաւ. տպաւորութիւններս գրեցի Արշակին ու ցաւս յայտնեցի իր բիս ընթացքին համար. աւելորդ է ըսել թէ նամակս բոլորովին անհատական ու մտերմական հանդամանք ունէր, մտանիկ ընելով այն սխալը որուն մէջ ինկած է ինքը»։

Եւ առանց որ տակաւին լուր ունենայ կուսակցական պատասխանատուներ, կարեւոր ընկերներէն Կ. Յ. Փափազեանին ունեցած կարծիքէն՝ Զօպանեանին վերոյիշեալ յօդուածին մասին, Մկրտիչեան կը չարունակէ ըսել Արփիարեանին իր վերի նամակին մէջ.

«Հարուածը քու անձդ պատրուակ բռնելով, զարնուած է ամբողջ կուսակցութեան. ուսկի անհատարար մեր թերթերուն մէջ ո՛եւէ հրատարակութիւն կրնայ կուսակցութեան վնասել. պէկ խորհեր ես առ այժմ լռութիւն պահել, պէտք է մեր մէջեւ կարծիքներու փոխանակութիւն գոյանայ ու համաձայնութեան մը յանգինք»։

Ապահ՝ իր կարգին, անվերապահ վերջակէտով ու կսկծած, կը գրէ Գահիրէէն, իր 4 Ապրիլ 1901 թուակիրով, ի միջի այլոց.

«Ք'ըսեմ խեղճ այլ՝ բարի՛ Արփիար, ինչո՞ւ սառած օձերը ծոցիդ մէջ կը պահես որ բարութենդ տաքութենէն արթնցած քեզ կը սկսին խայթել։ Ի՞նչ է այս. վերադրելու ենք քու ճակատագրի՞դ թէ կեանքին պայմաններուն... թէ՞ «Հայ նկարագիր»ին։ Զօպանեանը, իր գրած յօդուածը ի՞նչ նպատակով որ գրած էր, բոլորովին անոր հակառակ տպաւորութիւն ըրաւ վրաս, անշուշտ եւ չատ-չատերուն։ Զօպանեանին վրայ ունեցած ակռային համարումս փչո՛ւր– փչո՛ւր եղաւ սրտիս մէջ. կը խղճա՛մ վրան... Ասո՞նք են որ մեր բաժան–բաժան եղած հայութեան սրտերը հաւաքելով զանգուած մը պիտի կազմեն, ասո՞նք... «վա՛յ քեզ քաղաք որ թաղաւորդ մանուկ է»։

Մինչ Երուանդ Օտեան կը յայտնէ՝ Զօպանեանին բռնած այս նոր ընթացքին առթիւ.

«Արփիարի դէմ բացած պայքարը այնքան տպել, այնքան անհարկի եւ անիրաւ էր որ ստիպուեցայ «Անահիտ»ի աշխատակցութիւնս դադրեցնել» («Տասներկու Տարի Պոլսէն Դուրս», Տպ. Տէր-Մահտեսեան, Պոլիս, էջ 253)։

Դարձեալ Զօպանեանին այդ խնդրոյ առարկայ եղող յօդուածին առընչութեամբ, երկրորդ նամակով մը (20 Ապրիլ 1901) Լեւոն Միքռիչեան գրեց կու տայ Արփիարեանին.

«Արշակին դէմ բան չի գրել կը խոստանաս, բայց մինչեւ հիմայ շատ բան գրեցիր արդէն։ Ա՛ս գրածներով թէեւ ուղղութիւնը կը քննադատեն, բայց ներկայ հանդամանքներուն մէջ լոկ գրչի-խնդրական ոլխի կը վերապրուին ժողովուրդին կողմէ եւ ուրիշ բանի չեն ծառայիր, բայց եթէ թերթին վարկը կոտրելու. պէտք է միտքդ բերես որ նոյն այս թերթին մէջ ասկէ քանի մը ամիս առաջ Արշակը աստուածացուցած էիր, թուելով այն մեծամեծ ծառայութիւնները զոր ինքը Բարիզի մէջ կը մատուցանէ հայկական գաղափարին։ Հիմայ, երբ քով քովի դնես այդ երկու գրածները իրարու դուրսէ դուրս անհատ մը, ի՞նչ եզրակացութեան կը յանդիս դուն։ Կը ցաւիմ ըսելու որ ասոր կարգի հարցերուն մէջ մեզի անկարելի պիտի ըլլայ համաձայնիլ իրարու հետ»։

Դիտումնաւոր տրամաբանութիւն մըն է այս. եւ զարմանալի ալ։ Մանաւանդ երբ իրողութիւն մը ազգային, կամ քաղաքական բնոյթ ունի։ Ինչո՛ւ պիտի արդիլուէր գործիչի մը, գրողի մը՝ պատասխանել, հերքել նախկին բարեկամի մը սխա՛լ, վնասա՛կար մէկ հրատարակութիւնը, եթէ նոյնիսկ մօտ ատեն մը առաջ այդ նո՛յն բարեկամին գովեստն անգամ բրած ըլլայ ան, անոր լաւ գործերուն առթիւ։ Ընդհակառակն՝ պատասխանելով Զօպանեանին առ նուազն անտեղի յարձակումներուն՝ որոնց իսկական դրդապատճառը Բիւզանդիոնի յօդուածին թարգմանութենէն իր անունին յայտնուիլը եղած է, Արփիարեան իրականութեան մէջ, պատասխան մըն է որ կու տայ, ինքնապաշտպանութեան աքթ մըն է որ կ'ընէ նախ, իսկ յետոյ՝ կը կատարէ հանրութիւնը լուսաբանելու քաղաքացիական պարտականութիւնը։ Ո՛չ ոք իր տեղը, պիտի խուսափէր պատասխանելէ, եթէ դիտակից է իր իրաւունքին ու իրեն դէմ լարուած անհիմն յարձակումներուն։

Լեւոն Միքռիչեան՝ պատասխանելով Արփիարեանին իր վերի նամակին մէջ, կը հաւաստէ նախ, թէ «ստոյգ աղբիւրէ լմացեր է որ վահէն չէ թելադրած Արշակին յօդուածը», եւ կ'աւելցնէ.

«Իսկ վահէն, ի միջի այլոց, քեզի դէմ ցաւեր է, որովհետեւ, դրամական խնդրէն զատ, իր մասին Տօքթ. Գօլօլեանին շատ դէշ բաներ ըսեր ես»։

Արփիարեան անյապաղ դիտել կու տայ Միքռիչեանին վերի պիտողութեանց՝ իր 26 Ապրիլ 1901 թուակիր նամակովը, որուն սեւագրութիւնը պահուած է իր արչիւին մէջ. կը ճշդէ ուրեմն.

«ես գրած էի որ «բան մը պիտի չգրեմ» — բայց՝ այդ գուսակցական խնդիրներուն համար, եւ ոչ թէ ուրիշ խնդրի մասին։ — Գալով հրապարակագրածին՝ ո՛ւ եւ է հակասութիւն չի կայ նախորդ գրածիս եւ հիմակուանին միջեւ։ Խնդիրը *Արշակին արժանիքներուն վրայ չէ*, այլ ազգավնաս սխալ հրատարակութեան մը վրայ։ Հրատարակողը կուզէ Արշակը ըլլայ կուզէ Վազրշակը։ (...) Ինչպէս ուշադրութիւն չես ըրած»։

Վերի բառերուն ընդգծումը՝ Արփիարեանէն է։

Կը խորհիմ, թէ ասկէ աւելի վճռական ու հիմնական հերքում չի կրնար ըլլալ։

Գալով Վահէ Արզուեանին չուրջ եղած ըսե-ըսաներուն, Արփիարեան կը պատասխանէ նոյն նամակով՝ միշտ մեկին.

«Բոլորովին սուտ է որ Տօքթ. Գօլօլեանին ո՛եսէ խօսք մը ըսած ըլլամ Վահէի մասին։ Դուն ադէկ գիտես որ ամէնուն *fով* Վահէի մասին որքան յարգանքով ու համակրանքով կը խօսէի»։

Եւ սակայն, իր կարգին՝ Արփիարեան Արզուեանի դէմ դանգատելու շատ պատճառներ ունի արդէն, եւ որոնց գլխաւորներէն մին պիտի ըլլայ միշտ Զրամականը։ Նոյն նամակին վերջաւորութեանը, մասնաւոր գլուխի մը մէջ, ան գիտել կու տայ, արդարեւ, թէ՝

«Վահէն Ամերիկա ոտք կոխելուն պէս այլեւս դադրեցաւ Նոր կեանքի բաժնեգիներուն առաքումը»։

Իրողութիւնը՝ շատ յատկանշական է։

Աւելի վարը, Արփիարեան դեռ կը հաւաստէ ալ.

«Վահէն արդէն 1896-էն ի վեր ինչ խնդիր որ ունեցած է ամէնուն հետ միշտ դրամի համար եղած է գլխաւորապէս։ Ու *bոքը՝* պառաւ կուլուներ, «ըսի ֆի, ըսաւ ֆի». օր մը սկզբունքի խնդրի, կազմակերպութեան, բարոյականի, ո՛ւ եւ է բանի համար խնդիր յարուցած չէ»։

«Արդեօք սխա՞լ մը ըրի, գուսակցական շահերուն տեսակէտովը, երբ 4–5 տարուան հաշիւները վերջացնելու աշխատեցայ, եւ յաջողեցայ։ Կը յուսայի որ գոնէ դուն այս ծառայութիւնը եւ ամոր անշահախնդրական շարժառիթները կը գնահատէիր»։

Իրականութեան մէջ, հետզհետէ կասկածելի միտումներ երեան պիտի գան վահէին կողմէ. — «Նոր կեանք»ը տկարացնելու եւ Արփիարեանը հարուածելու համար, իսկ միւս կողմէ ալ՝ Զօպանեանին հետ գործակցելու, «Անահիտ»ը առաջ տանելու եւ զայն գուսակցութեան կիսապաշտօնական օրգանը դարձնելու նպատակով։ Այս կէտը ճիշդ կամ ոչ՝ Արփիարեանին մղձաւանջը պիտի կազմէ։

Բայց ճիշդ է որ ոչ թէ միայն Զօպանեան պիտի չպակսեցնէ իր պայքարը Արփիարեանին դէմ, այլ զայն պիտի սաստկացնէ իսկ, ու ո՛եւէ առիթ յարմար պիտի նկատէ այս նպատակին։ Իր քիչ թէ շատ անձնական երանգը քողաձածկ կերպով սկսած այս պայքարին, այս յարձակումներուն մէկ, Զօպանեան պիտի կերպով սկսած այս պայքարին, այս յարձակումներուն մէկ, Զօպանեան պիտի պահեան անզուսպ է այլեւս։ Կը յայտարարէ արդարեւ, «Անահիտ»ին 1902-ի

թիւ 8–ին մէջ, «Ժամանցպարի մը վերջալոյսը» խորագիրով տասը սիւնակ զրաւած յօդուածով մը, թէ «իր լուսարանութիւնը» լախտի վճռական հարւածը պիտի տայ Արփիարեանին.— «այլ քայքայուած միմոսին»:

Բառը՝ ես ընդգծեցի: Իր մասնաւոր իմաստը ունի հոս, Զօպանեանի դրիչին տակ: Բառը՝ անվայել ըլլալուն համար միայն չէ որ ընդգծեցի. ա՛յլ կերպով ալ ուշադրաւ է ան, ինչպէս կը տեսնենք անմիջապէս:

Փարիզ, հայ զրական ընկերակցութիւն մը՝ որ ծանօթ է «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» անունին տակ, հրատարակեց, 1931–ին, հատոր մը՝ Արփիարեանի կարգ մը գործերէն, եւ որուն յառաջարանին մէջ ըսուած է նաեւ այս հեղինակին մասին.

«Ճաճախ իր հեղինակը կարծես միայն ծիծաղ պատճառելու համար կը վորձէր, այս պատճառով միմոս կը կոչուէր»:

Այդ օրերուն, Սիմոն Վրացեան՝ հակառակ անոր որ այս հատորին հրատարակչական կազմին անդամներէն մին է, երկար դրուեթամբ մը, Պոսթընի Հայրենիք ամսագիրին մէջ (Սեպտ. 1931, թիւ 11), կը ճնշի «փաստել» թէ Արփիարեան «մտնիչ» մը եղած է: Զօպանեան անվերապահօրէն կը հերքէ, կը պախարակէ այս յետ մահու, Արփիարեանի սպանութենէն ճիշդ 23 տարի վերջը կրկնուած ղրպարտութիւնը, իր այն իսկապէս հոյակապ յօդուածովը, որ երեւցաւ «Անահիտ»ին 1931–ի Սեպտ.–Դեկտեմբերի թիւին մէջ, եւ որ պատիւ կը բերէ անշուշտ իր հեղինակին:

Այդ, իր այս հերքումի յօդուածին մէջ, Զօպանեան պիտի կու տայ հրատարակիչ ընկերակցութեան, որուն գործն ալ է հատորին յառաջաբանը, թէ Արփիարեան՝

«Սկեպտիկ մըն էր իրօք, եթէ ոչ ճիշդ եւ ամէն բանի մէջ, այլ յաճախ, ամենալուրջ բաներու իսկ հանդէպ, բայց «միմո՞ս», երբե՛ք, ու ոչ ոք երբեք զայն այդ անարդական անունո՛վ կոչած է (էջ 179):

Անշուշտ Զօպանեան մոռցած ըլլալու է, որ ի՛նք, առաջի՛նը, Արփիարեանը «միմոս» կոչած էր, ինչպէս տեսանք իր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ («Անահիտ», 1902, թիւ 8, էջ 184):

Վրացեանի հին ու մաշած, հետեւողական ղրպարտութեանց, ինչպէս նաեւ Զօպանեանին ամէն կերպով վայել ու արի պատասխանին, հանդամանօրէն կ'անդրադառնամ այս հատորին այլ մէկ պլուխին մէջ, երբ մասնաւոր կերպով կը տեսնենք ալ այն վաստերը՝ որ կը կազմեն հերքումը, կը հիմնեն արդարութիւնը:

Բայց Զօպանեան՝ իր այս յետս կոչումէն, իր այս իսկական «չքմեղանք»էն շատ առաջ, դեռ պիտի չարունակէ սեւցնել, քարկոծել, նախատել Արփիարեանը.— իր 1902–ի յօդուածին մէջ «միմոս» անուանելէ անմիջապէս ետքն ալ պիտի կոչէ զայն «սեւ հոգի», եւ պիտի ըսէ՝ անոր մասին, նոյնիսկ. «Ախ՛ղճ մարդ, կը նմանի առակին իշուն որ առիւծը վրան յարձակած տեսնն աչքերը ղոցեց՝ կարծելով թէ ատ պիտի բաւէր որպէսզի առիւծը ղինքը չտեսնէր»:

Եթէ Զօպանեանին ներողներ պիտի ըլլան որ ինքն իր մէջ առիւծ մը տեսնէ, բայց չեմ կարծեր որ անոնք իսկ ընդունին Արփիարեանը էշու հասարեցնել՝ երբ առաջինը ինքզինքը կը բաղդատէ երկրորդին հետ, իր վրայ յարձակած ատենը:

Վերջապէս, Զօպանեան «դիւցազնական» ճիգ մը կը նկատէ, «զոհողութիւն» մը կը նկատէ՝ «այս բոլորը գրելը». բայց կ'աւելցնէ, միեւնոյն ատեն, թէ յանձն կ'առնէ այդ, «միւթեան խնդրոյն ծառայութիւն մը մատուցանելու նպատակով»: Ու դեռ կ'ըսէ ալ. «ես դեռ յուսահատած չեմ այդ խնդրոյն յաջող լուծման կարելիութենէն»:

Երկար պիտի չտեւէ սակայն իր այս յոյսն ալ:

Իր վերոյիշեալ յարձակողական, նախատական յօդուածը «Ճետ Գրութիւն» մը ունի, որուն մէջ Զօպանեան արդէն կը սկսի հաւաստել.

«Այս յօդուածը գրելէս յետոյ վերջին պահուն առնցայ «Դրօշակ»ի Օղոստոսի թիւը որուն առաջնորդողը Միւթեան խնդրոյն «երթայք խաղաղութեամբը» երկելու ձեւը ունի՛: «Ձեւն ունի» կ'ըսեմ, որովհետեւ կարելի չէ որոշ տեսնել այդ յօդուածին բուն իմաստը, վճռական եզրակացութիւնը»:

Այլեւս այս երկու հակառներուն միջեւ իրարու հանդէպ մնայուն կեցուածք մը ստեղծուած է. Զօպանեան անպայման սխալ մը պիտի տեսնէ Արփիարեանի խօսքերուն, տեսակէտներուն մէջ, ու այս վերջինն ալ պիտի պատասխանէ: Շատ անգամ, դիտողութիւնները յարձակումներ պիտի ըլլան, ցաւալի ու անտեղի արտայայտութիւններով:

Երկար պիտի ըլլար այս վէճերուն նիւթերը ամբողջովին եւ հանգամանօրէն հոս պարզելը. դուցէ օգուտ ալ չունենայ այսօր, յաճախ անճնական բնոյթ ունենալէ ալ հեռու չեն անոնք: Ցամենայն դէպս, կը խորհիմ, թէ հարկ եղածը այս առնչութեամբ կրցայ ըսել, այսինքն ինչքան որ պէտք էր միշտ ի հաշիւ Արփիարեանի մեղադրութեան:

Անշուշտ մեր հաւաքականութիւնը տուժեց, երբ Զօպանեան բացաւ իր յարձակողականը՝ Արփիարեանին դէմ, եւ որուն ձեւն ու խորքը ներկայ ցուցի քիչ վերը.— երկուքն ալ մեծ էին, եւ երկուքն ալ ունէին բազմաթիւ համակիրներ եւ բուռն հակառակորդներ՝ միանգամայն:

Զօպանեանին անունին վնասեց, այն ատեն, ամէնէն աւելի իր հակաԱրփիարեան պայքարը:

Վահան Թէքէեան բո՛ւռն ելոյթ մը պիտի ունենայ Զօպանեանին դէմ, ճիշդ այս պայքարին պատճառով, Արփիարեանի սպանութեանը առնչութեամբ, «Լուսաբեր»ի խմբագրական սիւնակներուն մէջ: Պարագան երկարօրէն կը տեսնենք այս հատորին «Ոճիրէն ետք» խորագիրով պլուխին էջերէն ներս, անշուշտ եւ մեր եզրակացութիւններովն ալ:

9.—

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ — ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆԸ

Արփիար Արփիարեանի ազգային գործունէութեան, իր կեանքին չատ մեծ մասը՝ իր կուսակցութեան եւ կուսակցական խնդիրներու յատկացուած է։

Եւ այս մասը բա՛րդ կը թուի։

Որովհետեւ Արփիարեանի առնչութեամբ արտայայտուած կարծիքները՝ զգացական, կողմնակալ, չատ անգամ հակասական են, իսկ հաւաստումները՝ իսկական ապացոյցի աղբիւրներու տակ առնուած։ Լուրջ վիպասէրներ վնտռելու խղճմտութիւնը, փորձը՝ զգալի կերպով բացակայած է։

Մինչ Արփիարեանին մտերիմներն ալ, իր բարեկամ աշխատակիցներն եւս, մեզի չեն փոխանցած հանդամանօրէն ու քիչ թէ չատ լիակատար եւ իրական ձեւով իր ամբողջական դէմքին ու էութեան մասին անհրաժեշտ տարրերը։

Ուստի, հարկ պիտի ըլլայ հաւաքումներ կատարելու՝ ամբողջութիւն մը կառուցանելու համար, եւ դիմելու՝ մանաւանդ ուշադրաձել, իր անտիպ արձիւն, որ ամէնէն իրականն է ու ամէնէն յայտարարը եւ պատկերալիցը։

●

Հակառակորդ թէ բարեկամ՝ ուզեցին որ Արփիարեան բոլորովին քաշուի իր կուսակցութենէն։

Բայց իր համակիրներն ու բարեկամները աւելի առաջ երթալով՝ խընդրեցին, եւ յաճախ պնդեցին ալ որ ան քաշուի նո՛յնիսկ կուսակցական կեանքէն։

Անշուշտ հակառակորդին կամ բարեկամին դրդապատճառները՝ այս մասին, նոյնը չէին, ամէն առնէ։

Բայց բոլորին ալ դիտողութիւնները՝ կարեւոր ու չահեկան են, եւ յատկանշական ալ, ոչ թէ միայն Արփիարեանին մենագրութեանը, այլ նաեւ մեր պատմութեան, հայուն նկարագիրին, հոգեբանութեան համար ա՛ւ։

Իր ներքին թէ՛ արտաքին հակառակորդներուն, թշնամիներուն չարժառիթներն ու թիւրախները չա՛տ պարզ են.— մէկուն համար՝ Արփիարեան արդեօք մը կը կազմէր զանազան կարգի չահագործումներուն դէմ, միւսին համար՝ կուսակցական տարածումին։ Եւ արդէն տեսանք. Արփիարեան իր գրիչովը, իր անչահախնդիր ինչպէս նաեւ իր հիմնաւոր ու սուր քննադատութիւններովը՝ տիրական ոյժ մըն էր, արդարեւ։ Եւ այս իրողութիւնը՝ իրենց գործին հաչա չէր պար անչուչտ։

Իսկ իր համակիրներուն ու բարեկամներուն մտածումով՝ Արփիարեան պէ՛տք էր քաշուիլ իր կուսակցութենէն ու կուսակցական կեանքէն ալ, ապաուելու համար այդ անտանելի միջավայրէն, մխիթարուելէն՝ ի սէր միանգամայն իր անձին ու հայ գրականութեան. կը պնդէին, թէ ան աւելի օգտակար պիտի ըլլար՝ եթէ իր ամբողջ ժամանակովը եւ միմիայն գրականութեան նուիրէր իր տաղանդն ու աչխատանքը։

Ի՞նչքան հիմնուած են այս երկու հակընդդէմ կողմերուն, ճակատներուն դիտողութիւնները, տեսակէտները։

Այս հարցումին կը պատասխանէ՝ արմատական կերպով, ներկայ բաժինը՝ աւելի յատկապէս։

●

Արփիարեանի կուսակցական հակառակորդները՝ դիխաւորութեամբ Նազարբէկեաններու, 21 Ապրիլ 1896 թուակիր «վճիռ»ով մը՝ զինքը Հնչակեան կուսակցութենէն կ'արտաքսեն։

Առանց սակայն զինք ա՛ւելի կերպով լսելու իրը «ամբաստանեալ»,— ինչպէս տեսանք այս պարագան ալ, մեր նախորդ էջերուն մէջ։

Ատեան կանչած անգամ չէին Արփիարեանը։ Որուն չուրին է՛ւ, հետեւաբար, ինքզինք պաչտպանելու, արդարացնելու ամէնէն տարրական իրաւունքը։

Եւ աւելի՛ն ալ կայ.— չղիտցուեցաւ իսկ թէ՝ Ատեան մը, ա՛ւելի Ատեան կազմուա՞ծ էր դատելու համար ա՛ն ալ կուսակցական դիմաւոր անգամ մը։ թէ ո՞ր իրաւասու մարմինին կողմէ եւ ի՛նչպէս նչանակուած էին այդ «դատաւոր»ները։

Բայց չատ աղէկ գիտենք թէ վերոյիչեալ «վճիռ»ը ստորագրողները եղած են՝ այդ ատեն, Արփիարեանին անձնական հակառակորդները, ոմանք ալ՝ Նազարբէկեան ամոլին հզու կուսակցականները։

Այս «վճիռ»ին պաչտօնական պատճէնը կա՛յ Արփիարեանի արչիւին մէջ։ Զայն ստորագրած են՝ Աւօ եւ Մարօ Նազարբէկեաններուն հետ, վեց կուսակցականներ.— 1) Ազասի (Կ. Թ. Սուին),— 2) Մխիթար Տամատեան,— 3) Պետ. Նարխեան,— 4) Հրէ. Մարալ,— 5) Ասլան, եւ 6) Պ. Գալֆա։

Իր պատճառաբանութիւնները արձանագրած են, բայց առանց ոեւէ վկայութեան կամ փաստի յիչատակումի անգամ, թէ՝ Արփիարեան «առանձնակի թղթակցութիւններով պաչտօնական յարաբերութիւններ կը կատարէ, հրահանգներ կ'արձակէ, կարգադրութիւններ կընէ այն կարգի գործերու մասին որոնք կը վերաբերին մի միայն կեդրոնի վերոյիչեալ անդամներուն

ընդհանուր իրաւասութեան»,— թէ՝ ան «զաղտնի կէտեր (...) երեւան հանելը է»,— թէ՝ «համերաշխութիւնը խախտած է»,— թէ՝ «իր այդ ամբողջ ընթացքը (...) ձգտում մըն է իր ձեռքը անցնելու կուսակցութեան գործերուն ընդհանուր ղեկավարութիւնը, որպէս նաեւ կեդրոնի եւ խմբակրութեան իրաւունքները»։

Եւ այս «ամէն կէտերուն վրայ հիմնուելով», ու՝

«Տեսնելով որ այդ կերպով կուսակցութիւնս կը լինի ամէն տեսակ ներքին երկպառակութիւններու ասպարէզ, որով եւ հայկական դատի ներկայ ճգնաժամին մէջ կուսակցութեանս ձեռնարկելիք գործերուն վտանգ կսպասնայ»,

Հետեւաբար՝

«Մենք, ներկայ ստորագրեալքս, նախանձախնդիր մեր ազգային դատի ընդհանրապէս եւ մեր կուսակցութեան պատուի, շահերուն ու պահանջներուն՝ մասնաւորապէս,

«Կը յայտարարենք թէ մեր ամէնուս մէնաձայն որոշումով, Պրն. Արփիար Արփիարեան այլեւս չի համարուիր Հնչակեան կուսակցութեան պատկանող անդամ»։

Անշուշտ Արփիարեան իր ջախջախիչ պատասխանը կու տայ այս «վճիռ»ին, ընդգծելով անոր ապօրինի ու անհիմն ըլլալը՝ ձեւին ինչպէս նաեւ խորքին մէջ։

Կարելի է ենթադրել, թէ իր հակառակորդներն ալ պիտէին այս իրողութիւնը. բայց թատերական կերպով մը սկսելու էր պայքարը Արփիարեանին դէմ, շարքայիններու եւ հասարակութեան վրայ ազդելու կարելիութեան համար, ցոյց տալով ամէնուն որ կրնան զայն դատել անդամ...։

Այս «վճիռ»ը իրմէ սպասուած արդիւնքը չտուաւ. Արփիարեանին հակազեցութենէն զատ, կուսակցական բոլոր մասնաճիւղերը, ինչպէս նաեւ ընկերներէ շատ շատեր՝ ամէն կողմէ, որոնց մէջ ականաւորներ պակաս չէին, բո՛ւռն կերպով բողոքեցին, եւ առարկեցին ալ որ «վճիռ»ը տալու իրաւասութիւնը չունէին զայն ստորագրողները։ Ուստի այս վերջիններուն հարկ էր չարունակել իրենց պայքարը՝ իր բոլոր ձեւերուն մէջ. չափը, սահմանը, կամ տեսակը դոյութիւն պիտի չունենար այլեւս։ Ծիծաղելի՛ն անդամ։ Աչխատեցան՝ անստդիւտ կամքով, չարունակ նեղել Արփիարեանը, զզուեցնել, յուսահատեցնել, որպէսզի ան քաչուի հրապարակէն ու մեկնի։

Պոլսէն Եւրոպա անցած է Արփիարեան, որովհետեւ այլեւս Թուրքիոյ մէջ, իրեն համար, օդը անչնչելի էր. Աբտիւլ Համիտի բռնակալութիւնը իրեն թոյլ չէր տար գործելու։

Մինչ կ'իմանանք՝ իր կուսակցական պատասխանատու ընկերներուն ուղղած 6 Մայիս 1896 թուակիր մեկ երկար նամակէն մանաւանդ, որուն պատճէնը կը պտնուի իր արշիւին մէջ, թէ Արփիարեան կուսակցական կա-

բեւոր պաչտօնով մը մեկնած է Պոլսէն։ Այս նամակը՝ իր էութեանը մէջ, րողոք մըն է վերոյիչեալ «վճիռ»ին դէմ։ Եւ որուն մէջ, ան կը հաւաստէ նաեւ, իր կուսակցական աչխատանքին առնչութեամբ.

«Պոլսոյ վարչական Մարմինին ներկայացուցիչն եմ, հետս բերած ըլլալով երեք մասէ բաղկացած ծրագիր մը որուն ընդունելութեանը եւ գործադրութեանը եղանակներուն մասին կեդրոնին հետ պէտք է բանակցիմ։ Այս ծրագրին եւ ուղղակի Պոլսոյ գործերուն վերաբերեալ խնդիրներէն դուրս ո՛ եւ է գործի չեմ մասնակցած»։

Ուստի չահեկան է դտնել դլխաւոր պատճառը՝ Արփիարեանի դէմ սկսած պայքարին, թշնամութեան։

Հիմնական թերութիւններէն մին՝ որ արդելք կ'ըլլար կուսակցական լուրջ, օրտակար կազմակերպութիւն մը հաստատելու, պատասխանատու պործիչներուն զանազան ու հեռաւոր ալ երկիրներու մէջ հաստատուած ըլլալն էր, այդ տարիներուն։

Արչակ Զօպանեան՝ առանց մաս կազմած ըլլալու Հնչակեան կուսակցութեան, նչմարած էր այս իրողութիւնը, ու դիտել կու տար արմատական կերպով.

«Կեդրոնը կը կազմուէր հինդ անձերէ որոնցմէ իւրաքանչիւրը երկրիս հինդ մասերէն մէկուն մէջ կը բնակի, եւ գործ մը որոչելու համար այդ անհինդ մասերէն մէկուն մէջ կը բնակի, եւ գործ մը որոչելու համար այդ անձերը չորս ամիս թղթակցութեան պարտաւոր էին եւ կամ յաճախ,— ինչ որ թերեւս աւելի ձախորդ միջոց մըն էր,— գործին վարումը ամբողջութեամբ իրենց Լոնտոնի ընկերոջ յանձնելու» (Ա.Ճահիտ, փետր. 1901, թիւ 2)։

Ճիշդը, սակայն, իրմէ առաջ, հնչակեան կարգ մը կարեւոր ընկերներն եւս նչմարած էին այդ խոչոր թերութիւնը։ Պատասխանատու վարիչներէն՝ Կ. Ց. Փափազեան ինչպէս նաեւ Լեւոն Մկրտիչեան մեկէ աւելի անգամ նըշմարած ու քննադատած ալ են այս կացութիւնը։ Մինչ Արփիարեան՝ առաջին օրէն ու հաւաստի կերպով մօտէն հասկցած էր արդէն որ նման իրականութիւն մը վտանգ կը կազմէ, եւ կը պատրաստէ ինքնադլուխ եւ տիրակալ դերի մացութիւններ ստեղծելու կարելիութիւնները։

Ի բնէ յեղափոխական, Արփիարեան ամէն տեսակի բռնակալութեան, միատիրութեան դէմ էր հակառակ անոր որ իր ուչիմութեան եւ գրիչին չնորհիւը՝ տիրող բարձրութիւն մը չհաճ էր արդէն։ Իր պատրաստած տեղեկութիւնը, ծրագիրներէն ու նամակներէն որոչապէս կ'երեւայ թէ ան կարծիքի փոխանակութեան, համերաչխ դործակցութեան, դէմոկրատիք կերպերու մարդն էր։ Դրական աքթերու մէջն ալ, նոյն տեսակէտով կը վարուէր.— իր կուսակցական դիրքը եւ գրիչով հանրային կարծիքը առաչնորդելու կարողութիւնը՝ երբեք չչահագործեց ի նպաստ անձնական փառասիրութեան, կամ անձնական ո՛եւէ նկատումի։

Իր առաջին ճակատագրական քախումը՝ Լոնտոն, մասնաւորապէս կուսակցական ներքին կեանքին մէջ, Նազարբէկեան ամոլին հետ եղաւ, երբ այս վերջինները արդէն կը տիրէին, մանաւանդ Մարօն, անառարկելի կերպով, կուսակցական հրապարակին վրայ:

Արփիարեան չէր հասկցած թէ, երբ կինն է ղեկավարողը՝ իր ամուսինին քովը կեցած, վտանգը այն աստէն վստահաբար ստոյգ կ'ըլլայ, յատկապէս իրենց պարագային մէջ: Գուցէ քիչ մը չատ ինքնավստահ ալ էր ան:

Նազարբէկեանները՝ մինչեւ Արփիարեանի երեւումը, լուրջ դիտողութեան չէին հանդիպած, ուրեմն պէտք էր զայն հեռացնել. կը պատրաստէն խնդրոյ առարկայ եղող «վճիռ»ը, ամօթի հիմնարկութիւն մը:

Կ'երեւակայեմ վիշտը, թերեւս աւելի իր վրդովումը՝ զոր Արփիարեան զգացած ըլլալու է երբ այս «վճիռ»ին թուղթը կը ստանայ. անոր տակը գտնուող ստորագրութիւնները՝ զինքը ա'լ աւելի վրդոված ըլլալու են անկասկած...: Իր պատասխանը զուսպ է, բայց հիմնական, արդարացի, օրինական եւ ջախջախիչ: Արդարեւ, 2 Մայիս 1896 նամակով մը՝ որուն պատճէնը կայ իր արշիւին մէջ, ան կը դրէ իր «սիրելի ընկերներ»ուն, դուցէ Պոլիս՝ ըստ նամակին մէջ երեւցող կարգ մը յիշեցումներուն.

«Պ. Աւետիս Նազարբէկ անշուշտ ձեզի հաղորդած է այն «վճիռ»ը զոր ինքը, կինը եւ իրենց կողմէն Բովերնին ներկայուած բանի մը հոգիներ տուին ինծի դէմ: Ես ստացայ այդ վճռագիրը զոր ոչինչի տեղ կը դնեմ»:

Եւ Արփիարեան կը բացատրէ անմիջապէս ալ, եւ ա՛յնքան իրաւամբ, թէ ինչո՛ւ զայն «ոչինչի տեղ» կը դնէ.

«Աշխարհիս վրայ ոչ ոք իրաւունք ունի ինքնակոչ դատաւոր հանդիսանալու ուրիշին վրայ: Ընկերութեան մէջ ամբաստանեալ անդամը կը դատուի երկու կողմէն նշանակուած ընկերային ատեանին առջեւ»:

Ստուպիւ, ամբաստանեալ մը՝ առանց մտիկ ընելու դատելու կարելիութիւնը, սովորութիւնը՝ դոյութիւն ունենայ դուցէ մի՛յն նախամարզու հոտերուն մօտ...: Ախիկա չէի՞ն դիտեր, չէի՞ն հասկցած Նազարբէկեաններուն ազդեցութեան ենթարկուած յեղափոխական ընկերները...: Կը նախընտրեմ Արփիարեանին պատասխանը արտագրել հոս.

— «Բայց երբ,— կը դրէ արդարեւ ան,— խումբ մը մարդիկ իմքնիրենին կ'ելլեն թէ ամբաստանեալ թէ դատաւոր կը հանդիսանան, առանց մինչեւ իսկ հարցում մը ուղղելու իրենց ենթադրեալ ամբաստանեալին, կրնամ իմքնիրենիդ հետեւցնել թէ անխոստովանելի ինչ շահեր ունենալու են. հետեւաբար բացարձակապէս անընդունելի է վճիռ մը որ արդարութեան ամէնէն տարրական պահանջումին հակառակ է»:

Այս ընդգծումները ինձմէ են, աւելի չեչտելու համար անոնց իմաստը, հիմնական կարեւորութիւնը:

Եւ Արփիարեան հոս ձեռք կ'առնէ հակայարձակում մըն ալ. ըսելէ յետոյ թէ՝ անոնց ընթացքը կ'արատաւորէ յեղափոխականի անունը, որովհետեւ յեղափոխական կուսակցութեան մը պահանջը, «ազատութեան մեծ բարիքներէն

Արդարութեան բացարձակ տիրապետութիւնն է», ան կը գոչէ՝ ծանր հարուածներ ալ տալով.

«Եւ սակայն հարկ է եղեր գալ Լոնտոն հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնը, հո'ն Նազարբէկեաններու բաղդատմամբ՝ Հիւսնի Պէյերը շատ աւելի արդարասէր եւ ազատամիտ գտնելու համար»:

Որովհետեւ, ինչպէս Արփիարեան դեռ կը բացատրէ ալ իր ընկերներուն.

«Ձեզնէ ոմանք փորձով իսկ գիտեն թէ երբ ամբաստանեալ մը կը դատուի Հիւսնի պէյին առջեւ այդ վայրագը գէթ բանի մը հարցումներ կ'ընէ, ամբաստանութիւններ կը ներկայացնէ, արդարացում կը պահանջէ, բնութիւն կը կատարէ, արձանագրութիւններ կը բռնէ, զանոնք ստորագրել կուտայ, ու վերջն ալ ինք չէ որ վճիռ կ'արձակէ»:

Ու այս առթիւ, Արփիարեան իր դիտողութիւնը՝ իր բարոյական ապտակն ու դասը կու տայ ուժգնօրէն, երբ կ'եզրակացնէ.

«Հիւսնիները կեանքի հետ կը խաղան իսկ Նազարբէկները պատուի հետ, ու չեն կարծեր թէ պատիւ մը սպանելու փորձը կեանք մը սպանելու փորձէն աւելի մեծ ոճիր մըն է»:

Եւ շարունակելով իր արմատական քննադատութիւնները այդ «վճիռ»ին դէմ, Արփիարեան կը հաւաստէ, թէ Նազարբէկեանները հակառակ են իրեն, ճիշդ անոր համար որ կուսակցական վերակազմութեան առնչութեամբ իր պատրաստած ծրագիրին դործադրութիւնը՝ իսկական վտանգ մըն էր իրենց անձնական հաչիւներուն, չահերուն:

«Նազարբէկները,— կը մատնանշէ Արփիարեան,— ինը տարի շարունակ իրենց տրամադրութեան ներքեւ ունենալով Թուրքիոյ հայերուն արիւնը եւ դրամը, զոր կը տեսնենք թէ ինչպէս գործածեցին, հիմա չեն կրնար հանդուրժել որ իրենց անսահման իշխանութեան սահմ մը դրուի: Ո՛չ, իրենք չեն կրնար ընդունիլ որ՝ կեդրոնական Մարմին մը կազմուի բոլորովին իրարմէ անկախ անձերէ, որ՝ ամէն որոշում մեծամասնութեամբ տրուի, որ՝ ընկերութեան դրամը եւ թուղթերը ո՛չ եւ է անհատի կեանքին հետ վտանգի չ'ենթարկուի, որ՝ ապագային ամէն գործողներու միջեւ համերաշխութիւն տիրէ, որ՝ ընկերութիւնը զուտ ազգային ընկերութիւն մը ըլլայ, բնաւ յարաբերութիւն չունենալով օտար ընկերութիւններու հետ, եւ ազգային դատը անջատելով ընկերվարականներու դատէն»:

Եւ դեռ կը բացատրէ, կը քննադատէ, կը հարուածէ ալ Արփիարեան՝ անվերապահօրէն.

«Այս ծրագիրը՝ ընդունելով, պիտի չափաւորէր Նազարբէկներու իշխանութիւնը. տեսան թէ ինք է, ուստի պէտք էր իս սեւցնել, եւ այդ եպատախանութիւնը սկսան աշխատիլ»:

Սեւագրութիւն մը կայ Արփիարեանէն, իր արշիւին մէջ, «ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ խորագիրով, 8 Դեկտ. 1896 թուակիր, ուր ան կը հաւաստէ եւ իսկոյն.

«Անճախս վերաբերեալ խնդիրներով հանրութիւնը զբաղեցնելու սովոր չեմ: Թշնամիներս ալ, իրենց թշնամիներն ալ միշտ արհամարհած եմ, ու ամէնքն ալ անզօր եղած են ինծի դէմ — նոյնիսկ մութին մէջ կռնակիս տուած դաշոյնի հարուածին: Նոյն են ասկէ ետքը: Այսօր եթէ երկու բառ կ'ըսեմ ան ալ անճնապաշտպանութեան համար չէ· այդ պատիւը երբ ոչ ոքին չեմ ըրած, չեմ կրնար ընել նամանաւանդ ճակտին վրայ հայ արիւնով գարնուած դատակնիքը կրողին»:

Ճետոյ, կը բացատրէ ալ թէ ի՛նչպէս սկսած է այն հակառակութիւնը՝ որ կը հասնի վերոյիշեալ տխրագոյն «վճիռ»ին.

«Այս տարի Մարտ 7–ին,— *կը գրէ ան*,— Լոնտոն հինչակեան կեդրոնը եկայ, Ապրիլ 10–ին բողոքելով հեռացայ· մեկ ամիսը բաւական եղած էր սոսկում զգալու Նազարբէկեաններէն: Ապրիլ 1–ին 3 իրաւական նամակներով ամէն ինչ տեղեկացուցի Կ. Պոլսոյ Հնչակեան Վարչութեան: Աւետիս Նազարբէկեան եւ իր կինը — Հնչակեան կուսակցութեան կեսուրը — մոլեգնած սկըսան ամէն դաւ լարել ինծի դէմ»:

Եւ այս աշխատանքէն՝ կը ծնի վերի «վճիռ»ը:

Բայց ի՞նչպէս: Արփիարեան պէ՛տք է բացատրէ այդ: Կարեւո՛ր է՝ լիովին, արմատական կերպով հասկցնելու համար նա՛եւ շրջանին մթնոլորտը, նպատակը՝ որ անձնական, քինախնդրական դարձած է այլեւս:

«Ձեզի յայտնի է, սիրելի ընկերներ,— *կը գրէ դեռ Արփիարեան՝ իր նոյն նամակին մէջ, շատ սրտցաւօրէն*,— որ Կ. Պոլսէն կարեւոր ծրագիրներ հետս բերելով (...) ակիզբները կարծեցի թէ պատրաստ պիտի չկրեմ: Եւ իրաւցնէ ալ Նազարբէկեանները այնքան լաւ կեղծեցին որ պահ մը խաբուեցայ· սակայն հետզհետէ ամէն կեղծիք փարատեցաւ (...): ... Այստեղ գտնուող ընկերներէն ոմանք եւ մասնաւորապէս Պ. Աղասի եւ Պ. Ապահ ինքնաբերաբար գալով իմ մօտս պատմեցին այնքան բաներ որոնք խորին ցաւ պատճառեցին ինծի· իրենք ալ ահագին վշտի ներքեւ ընկճուած էին, զգալով, համոզուած ըլլալով որ եթէ հնչակեան կեդրոնը կազմուած ըլլար բիչ շատ ընդունակ անձերէ այն ատեն կիլիկիոյ արդի վիճակը բոլորովին տարբեր կ'ըլլար: Միասին կը խորհէինք (...) ծրագիրս արդիւնք էր այդ միաբան խորհրդակցութիւններուն:

«Օր մը սակայն Պ. Ապահ սենեակս գալով Պ. Աղասիին հետ, յայտարարեց թէ «մատնուած ենք»: Այս բանը ինծի բիչ մը տարօրինակ թուեցաւ»:

Ապահ իրեն կը խոստովանի այն ատեն, թէ իրենց խորհրդակցութիւններէն մաս մը հաղորդած է ընկեր Հրաչեայի, եւ այս ալ դացեր «ուղղակի տիկնոջ ըսեր է»:

«*Տիկին*»ը, *անշուշտ Մարօ Նազարբէկն է...:*

Բայց Արփիարեան՝ տակաւին անտեղեակ, կը պատասխանէ, իր կարդին.

«Մեր գանգատները եւ մեր ծրագիրները ժողովի պիտի ներկայացուին, ուստի տիկնոջ գանգատ գիտնալը կամ չգիտնալը, նշանակութիւն չունի (...)»:

Եւ Արփիարեան կը չարունակէ իր վերոյիշեալ բացատրողական նամակին մէջ.

«— Այս այսպէս է, պատասխանեց Պ. Ապահ, բայց չէք գիտեր թէ ինչ մեքենայութիւններ պիտի բանեցնեն»:

Իսկական ազդարարութիւն մըն էր այս: Ետքը միայն հասկցայ՝ Արփիարեան կը հաւաստէ նոյն ատեն.

«Երկու օր յետոյ երբ ստացայ այդ «վճռագիրը» անոր ներքեւ էին նաեւ Պ. Ապահի եւ Պ. Աղասիի ստորագրութիւնները»:

Այս վերջին պարագան՝ անշուշտ չատ աւելի ցաւ պատճառած ըլլալու է Արփիարեանին. յայտնի է: Ու ճիշդ ասոր համար ալ՝ հարկ տեսած է բացատրութիւններ տալ «վճռագիր»ը ստորագրողներուն մասին.

«Այդ թուղթը ստորագրողներուն,— *կը գրէ Արփիարեան*,— տկարութիւնը կրնամ բացատրել այն պատճառով որ՝ ամէնքն ալ խեղճ են, բնաւ դրամ չունին, հոս եկած են ուղղակի Պ. Նազարբէկի եւ իր տիկնոջը հրաւէրովը ու այն օրը որ (...) ճամբեն զանոնք, պիտի մնան փողոցները, առանց ստակի, առանց ապագայի»:

Եւ այս ընդհանուր պատկերը տալէ յետոյ, Արփիարեան կը սկսի ներկայացնել ամէն մէկ «դաւտաւոր»ին, «վճիռ»ը ստորագրողին պարագան, առանձինն:

Պ. Մարիմեանին մասին խօսելով՝ առաջին հերթին, կը հաւաստէ, թէ հինգ տարի Աքիա աքսորուած մնալէ յետոյ, եւ Տրապիզոնի Ջարդերէն փախելէ ետքը՝ Նազարբէկ «իրեն 625 ֆրանք կը դրկէ», ու Լոնտոն բերել կու տայ զինքն ու իր մայրը, ու իր տան մէջ կը հիւրասիրէ: Ուրեմն Մարիմեան, կ'ըսէ Արփիարեան, «չէր կրնար դիմադրել Նազարբէկեաններու հրաւէրին՝ ինծի դէմ շարժելու համար»: *Ճետոյ՝ դեռ կ'աւելցնէ ալ, թէ Մարիմեանին ականջը* «բաւական ծանրացած է· ո՞ր երթար, ի՞նչ ընէր այդ տարիքին մէջ, յոգնած»:

Ու չարունակելով իր ներկայացումները՝ Արփիարեան կը գրէ.

«Պ. Տամատեան ալ գրեթէ նոյն վիճակին մէջ է· ձեզի յայտնի է անոր ոտքին դժբախտութիւնը· տարագիր՝ Աթէնքի մէջ, ապրուստի ո՛ր եւ է միջոցէ զուրկ, աշխատելու անկարող· Նազարբէկները զայն ալ հոս բերել տուին ազապարանքով: Կը բնակի Նազարբէկի հետ միեւնոյն տան մէջ, որ թէեւ ընկերութեան տունն է բայց կը համարի Նազարբէկինը: Ինքն ալ անկար մըն է· կերութեան տունն է բայց կը համարի Նազարբէկինը: Ինքն ալ անկար մըն է· ի՞նչ ընէ եթէ Նազարբէկները զինքը ճամբեն: Չամակերպելու պարտաւոր է»:

Իսկ Պետրոս Գալֆայեանին հանդէպ ծաղրական ալ պիտի ըլլայ Արփիարեան. կ'ըսէ իր մասին.

«Պ. Պետրոս Գալֆա: Զգիտնալով թէ ասիկայ ով է, օր մը հարցուցի թէ ինչո՞ւ ան ալ ներկայ չգտնուի մեր խորհրդակցութիւններուն:

«— Պա, նա մեր միմոսն է, որ պէտք է մենք նրան մարդու տեղ դնենք եւ որուն հետ խորհուրդ ունենա՞նք, ըսաւ տիկինը: Այդ «միմոսին» ալ ահա միանգամ ի վեր Թուսնուէն բերել տուած են ու կը պահեն»:

Մինչ՝ «Պ. Հրաչեայ Բենիամինն է, մասնաւոր գուրգուրանք ունին

վրան· Զէյթունէն դարձող միակն է որ տուներնին կը պահեն, եւ ասոր մի–ջոցաւ կը հսկեն միւս Զէյթունցիներուն վրայ»:

Եւ վերջացնելով «վճիռ»ը ստորագրողներուն դիմալիծները տալ՝ Արփիարեան կը յարէ·

«Պ· Աղասի եւ Պ· Ապահ· պարտաւոր էին, բանի որ «մատնուեցան» Հրաչեայէն, կամ հպատակիլ Նազարբէկներու, կամ ձգել երթալ· բայց ո՞ւր, եւ ինչպէս»:

Իսկ այսպէս պունդեղ պատկերներով ներկայացնելէ յետոյ «վճիռ»ին տակ ստորագրողները, Արփիարեան կ'աւելցնէ՝ իր բացատրութիւնները ամ–րոզջացնելու համար·

«Դիւրին է ձեզ ենթադրել թէ՝ ինչ վիճակ ունին Լոնտոնի պէս քաղաքի մը մէջ մարդիկներ որոնց գրպանը մէկ փարա չգտնուիր, եւ Նազարբէկներու ձեռքը կը նային իրենց ծխախոտին համար: (...) Ձեմ արդարացներ գիրենք, միայն կը բացատրեմ թէ ինչու խղճերնին եւ պատիւնին վաճառելու թշուա–ռութեան մէջ են»:

Եւ կը դոչէ եղրակացութեան մը չեչտովը·

«Ահա այսպէս Նազարբէկները կը կարծեն թէ իրենց ցպատակին պիտի կրնան հասնիլ ինծի դէմ այդպիսի «վճռագիր» մը այդպիսի միջոցներով երբ ձեռք կը բերեն»:

Իր այս նամակին վերջաւորութեանը, Արփիարեան կը հաղորդէ իր ըն–կերներուն, թէ պիտի ամբողջացնէ՝ իր յաջորդ նամակովը, իր դիտողութիւն–ները «վճռագրին» դէմ: Արշիւին մէջ կան երկու տեղեկագիր, նամակի ձե–ւով, առաջինը մակագրուած «Հնչակեան կուսակցութեան Կ· Պոլսոյ վարչա–կան Մարմնին», 23 էջ, երկրորդը՝ մակագրուած՝ «(Շարունակութիւն Մա–յիս 21–ի նամակիս)», 44 էջ·— երկուքն ալ իր ձեռագիրով պատճէններ, եւ մաքուր, առանց սրբագրութեան:

Կը խորհիմ որ, այս երկու տեղեկագիր–նամակները կը ներկայացնեն ոչ թէ միայն Արփիարեան–Նազարբէկ ամոլին յարաբերութեանց եւ դժուա–թեան էութիւնը, այլ նաեւ կուսակցական կեանքը մանաւորապէս այդ շըր–ջաններուն, ինչպէս նաեւ կարգ մը դէմքերուն ու դէպքերուն ալ երեսները:

Վերի երկու նամակներէն առաջինին մէջ, Արփիարեան կը սկսի հաւաս–տել, թէ Նազարբէկեաններուն իրեն դէմ ձեռք առած վրէժխնդրութեան «շար–ժառիթը տուողը ամէնէն աւելի իր երկու առաջարկները եղած են»:

Ի՛նչ են, ուրեմն, այս երկու առաջարկները:

Նախ՝ Արփիարեան դիտել կու տայ թէ վտանգաւոր, մտահոգիչ է որ Լոնտոնի կուսակցական կեդրոնին ունեցած 2,000 ռուբլի դրամարը, դրամա–տան մը մէջ Նազարբէկի անունին դրուած ըլլայ, ու նաեւ իր անունին դրուի 2–3000 ռուբլի այն դրամարը որ Պոլիսէն պիտի ղրկուի մօտ ատենէն: Որովհե–հետեւ, կ'ըսէ Արփիարեան, եթէ Նազարբէկին «դժբախտութիւն» մը պատահի, ուրիշ կառավարութիւնը՝ իրը իր անչափահաս զաւակներուն ժառանգական ի–

րաւունքին պաշտպան, կը դրաւէ դրամը, եւ անշուշտ կարելի չ'ըլլար փաստել թէ՝ իրականութեան մէջ, Նազարբէկի անձնական անունին տակ գտնուող այս դրամարները Հնչակեան կուսակցութեան կը պատկանին:

Եւ իրաւական, օրինական այլ պատճառաբանութեամբ մըն ալ Արփիար–եան կ'աւելցնէ հարցականի ձեւով· «եւ ո՞ր կառավարութիւնը պաշտօնապէս ճանչցած է այդ ընկերութեան գոյութիւնը»:

Հետեւաբար է՛ւ, կ'առաջարկէ կուսակցութեան դրամը՝ կուսակցու–թեա՛ն անունին դնել դրամատան մէջ:

Արփիարեանին երկրորդ առաջարկը՝ որ նոյնպէս վրդոված է Նազար–բէկները, կը վերաբերի կուսակցութեան թուղթերուն: Ան կ'ուզէր որ ասոնք պահուին «ոչ–ռուսահպատակի մը անունին վարձուած տան մը մէջ»: Եւ կը վիրթայ յիշատակել ալ, թէ իր երկու առաջարկները՝ անյապաղ ու սոսկալի կերպով դրդած են իրեն դէմ Նազարբէկ ամոլը:

Բայց Արփիարեան կ'ներեւայ, թէ արդէն հասկցած է մօտալուտ վտան–գը:

«Եւ սակայն,— *ինչպէս կը չարունակէ դրել,*— այլեւս պարտկուիլ կա–րելի չէր: Ես եկած, ամէն բան տեսած, ճնշած էի եւ ցոյց կու տայի չարիքը դարմանելու անհրաժեշտ միջոցներ որոնց դէմ եւ ոչ իսկ Նազարբէկները ձրնայիւն առարկութիւն մը ընել»:

Բայց Աւօ եւ Մարօ Նազարբէկները «առարկութիւն» մը չըրին, այո՛·— առաջարկներուն հեղինակին դէմ՝ կուսակցութենէն արտաքսումի «վճիռ մը» ձեռք բերին:

Իր վերոյիշեալ տեղեկագիրէն կ'իմանանք նաեւ, թէ Արփիարեան՝ միչտ օրինական սահմաններու մէջ գործելու նպատակով, Նազարբէկներու «այս–պիսի վտանգաւոր պարագան» իմացուցած է Պոլսոյ վարչական Մարմինին, իր մտադրութիւնը յայտնած՝ հարկ եղած միջոցները գործածելու համար, եւ կ'աւելցնէ թերեւս ինքնապաշտպանութեան արդարացի ձեւով մըն ալ·

«Դուք ալ Ձեր Ապրիլ 25 թուակիր նամակով հաւանած էիք այս առա–ջարկիս»:

Դիպուած մըն է որ Արփիարեանը մղած էր վերի իր երկու առաջարկները ձեւացնելու:

Եւ այս դիպուածին պարագաները ան կը յիշատակէ իր յաջորդ նամակ–տեղեկագիրին մէջ, որուն կու տայ «Շարունակութիւն Մայիս 21–ի նամակիս» վերնագիրը, 32 էջ, բայց ժխտելով կը պակսին 13–էն 20–րդ ութը էջերը· իր պատճէնը ստորագրուած է Արփիարեանին սկզբնատառերովը:

Օր մը, խօսակցելու առեն, Նազարբէկ իրեն կը պատմէ որ «երբ ռուս յեղափոխական գրագէտ մը երկաթուղիի արկածի մը մէջ կը մեռնի, անոր թուղթերը անմիջապէս իր տունը կը փոխադրեն,

պանատուսը ձեռ չդնէ անոնց վրայ»։ *Յետոյ՝ քանի մը օր ետքն ալ, Արփիարեանի հարցումին վրայ Նազարբէկ կը պատասխանէ, թէ* «ռուսահպատակ է ինքն ալ»։ *Եւ Արփիարեան կը չարունակէ ուրեմն դրել իր ընկերներուն.*

«Դիպուածաւ լսած այս երկու խօսակցութիւններուս վրայ մտածելով խորհեցայ որ եթէ Պ. Նազարբէկի ալ դժբաղդութիւն մը պատահի (...) այն ատեն կառավարութիւնը պիտի կրնայ ձեռ դնել հնչակեան կեդրոնը գտնուող բոլոր թուղթերուն վրայ»։

Բայց աւելի հեռատես, Արփիարեան աւելի՛ մեծ վտանգ մը կը տեսնէ Հնչակեան կուսակցութեան համար, որ հայկական եւ յեղափոխական կուսակցութիւն մըն է։ Եւ կը բացատրէ այդ.

«Որովհետեւ,— *կը դրէ արդարեւ*,— ռուս եւ թուրք կառավարութիւններուն հայկական խնդրի մասին մտերիմ յարաբերութիւնները բաջածանօթ են, հետեւաբար դիւրին էր իմանալ։ Սոսկացի ասանկ պատահականութիւն մը աչքիս առջեւը բերելով»։

Եւ այն ատեն, Արփիարեան կը հաստատէ՝ իր ընկերներուն վկայութեանց վրայ, որ «հնչակեան կեդրոնին Լոնտոն երկու տարբեր փողոցի մէջ վարձած երկու տուներն ալ Պ. Նազարբէկի անունին պայմանագրուած են»։ *Եւ ահա թէ ի՛նչպէս Նազարբէկները կրնային ինքնակամ վարել կուսակցական գործերը։ Հաշիւ կու տայի՞ն. Արփիարեան կ'ուզէ լմանալ. իր ստացած պատասխանը կ'արձանագրէ հետեւեալ տողերով.*

«— Ի՞նչ հաշիւ, ի՞նչ մուտք, ի՞նչ ելք, ի՞նչ արձանագրութիւն, ի՞նչ կը փնտռես, ըսաւ Պ. Սուրէն. տետրա՞կ կայ որ հաշիւ փնտռուի. տետրակ ընելով Տիկինին գրպանը հասկնալու է»։

Ս. Սուրէն՝ կուսակցական դէմքերէն մին, չատ ծանր ու խիստ կերպով կը դատէ այդ չրջանակը. իր 31 Յուլիս 1896 թուակիր նամակին մէջ կը դրէ Արփիարեանին.

«... *Բոլոր այդ կեդրոնը պտնուող ստոր արարածները, Տամատի եւ Մարիմի նման փոքրոդիներէն մինչեւ Աղասիի նման միւդիվէրները, եւ նոյնիսկ Ռչտունիի դուք եթէ հրեշտակ կարիք այդ կնկան ձեռքէն չէք կրնար ազատիլ*»։

«*Այդ կնիկը*», *անչուչա Մարօ Նազարբէկն է։*

Կուսակցութենէն ներս թէ՛ դուրսը, արդէն սուր պայքար մը սկսած են իրեն եւ իր ամուսինին դէմ։ Եւ որուն մէջ, Արփիարեան անկասկած կարեւոր բաժին մը ունի։

Ս. Սուրէն՝ իր յաջորդ 3 Օգոստոս 1896 թուակիր նամակովը կ'անդրադառնայ նոյն հարցին, եւ ըսելէ յետոյ թէ «չնորհիւ Նազարբէկներու հայհոյիչ մը եղած է», *կը չարունակէ նկարագրել պարագան.*

«*Երկու բան կայ, որ Թեւ ու Թիկունք է Ամոլներուն, մամուլը եւ դրամը, այդ երկուքը ձեռքէն ելլելէն վերջ՝ ես համոզուած եմ, որ կնիկը պիտի խեւնայ եւ երկու քար առնելով փողոցները պիտի պտտի եւ չալեկով իր փառքն*

ու թափուհական պահն ողբայ։ Աստուա՛ծ իմ, որքան ծաղրական տեսարաններ, որքա՛ն կատակերգութեան արժանի դէպքեր տեղի ունեցեր են աչքիս առջեւ այդ տան մէջ, սակայն այնքան յիմար եմ եղեր, որ այդ ատենները այդ անցքերու նչանակութիւնը չեմ ըմբռներ»։

Աղասի եւ Ապահ կը պատմեն Արփիարեանին, թէ «ի՛նչպէս Տիկին Նազարբէկ զիրենք դլխէն տէփ ընելու համար կիլիկիա ճամբած է»։

Կարեւոր խնդրի մը համար, Արփիարեան կ'առաջարկէ Փարիզ մէկը ղրկել. ներկայ գտնուող ընկերները՝ բոլորն ալ համակարծիք են. «քացի Տիկինէն, որ սարսափելի կերպով նեղացած կ'երեւար (...) շարունակ կը կրկնէր հրամայական շեշտով մը, առանց կարծիք մը յայտնելու.

«— Ո՛չ, ո՛չ, ինչո՞ւ, չլինիր»։

Եւ Արփիարեան կը չարունակէ պատմել.

«Տեսանք որ վերջը պիտի չերեր, ամէնքն ալ լուռ մնացեր էին շուարած։

«Բայց, տիկին, ըսի վերջապէս նեղացած, ձենէ զատ ամէնքը համակարծիք են մարդ ղրկուելուն, ուրեմն վճռուած խնդիր է։

«Տիկինը սաստկապէս զայրացած երեւցաւ բայց ձայն չհանեց. միւս օրը Պ. Սուրէն մեկնեցաւ Բարիզ գնաց, սակայն երթալու ատենը ըսաւ.

«— Երկու տարի է կեդրոնն եմ. ասանկ առաջին անգամն է որ տիկնոջ հակառակ բան մը կը կատարուի. վախցէ՛ք»։

Բայց բացատրութիւնը՝ այս տիրական կամքին առնչութեամբ, Արփիարեանը պիտի տայ. կարեւոր է պարագան, հասկնալու համար ներքին պրեթէ սկզբնական տագնապը, կռիւները։ Շարունակելով իր յայտնութիւնները՝ կը դրէ.

«Այս դէպքը ուշադրութիւնս գրաւեց եւ սկսայ դիտել զօրապէս. հետզհետէ համոզուեցայ թէ իրաւցնէ տիկնոջ բացարձակ կամքն է որ կը տիրապետէ հաստատ ամէն հնչակեան պէտք է կա՛մ հնազանդի, կա՛մ երթայ»։

Բայց Արփիարեան պիտի չթերանայ այս իրողութեան պատճա՛ռները ալ յայտնելու. ի՛նքը միայն կրնար այդ։ Կը հաւաստէ, արդարեւ.

«Սկսայ փնտռել այս հպատակութեան անհրաժեշտ հարկին պատճառները եւ լսածներէս հասկցայ թէ այն որ կեդրոն եկած է, ինձ զատ, միշտ կեդրոնին դրամին պէտք ունեցած է, եկողը կեդրոնէն պիտի ուտէ, կեդրոնէն պիտի հագուի, կեդրոնը պիտի պառկի։ Երբ Տիկնոջ անհաճոյ ըլլայ, ան ալ երես պիտի դարձնէ (...)։ Այս ահագին մայրաքաղաքին մէջ առանց ստակի մը կը մնաս. անգամ մը որ հոս եկած ես, ալ կոկորդը ինկեր ես։

«Այս ամէնը վաւերական դէպքերով ստուգեցի, խորհեցայ դարմանին վրայ, եւ ծրագիր մըն ալ պատրաստեցի»։

Եւ հասկցնելու համար իր կուսակցական ընկերներուն թէ Մարօ Նազարբէկ ի՛նչքան տիրական է, Արփիարեան կը ներկայացնէ նաեւ ամուսինը.

«... Պ· Աւետիս Նազարբէկ ո՛ եւ է մասնագիտութիւն չունի, բայց աշխատասէր է, բնածին խելք ունի, բաւական բան կարդացած եւ ուսումնասիրած է, խմորն ալ լաւ է· բայց իր բոլոր մտաւոր կարողութիւնը կը տկարանայ եւ բարոյական յատկութիւններն ալ եթէ ոչ ամբողջութեամբ գէթ մեծ մասամբ փճացած են ան կնոջը ազդեցութեան տակ: Մանրամասնութիւններ չեմ դներ, տեսածներուս ամփոփումը միայն կը ներկայացնեմ:

«Քանի մը գումարումներու մէջ վիճաբանութիւններու առթիւ տեսայ թէ ընդհանրապէս յամառ չէ, շուտ կ'ըմբռնէ ո՛ եւ է առողջ դատողութիւն, զայն ընդունելու հակամէտ է, եւ սակայն միշտ վարանոտ էր, աչքերը կը յառէին կնոջը աչքերուն մէջ, կ'սպասէր անոր ակնարկներուն, եթէ կինը երես թթուեցնէր, ամուսինն ալ կը շուարէր, ճարպիկութեամբ խնդիրը կը փոխէր, յաջորդ օրը բոլորովին փոխուած էր: Պ· Նազարբէկ ինքնին նշանակութիւն չունի· պարզապէս կնոջը գերին է, վասն զի անոր սիրահարն է, վրան կը դողդոջայ, ինչ որ մեղադրելի չէ· բայց մեղադրելի է երբ ամէն գործ կ'ենթադրէ այդ ջղային դրութեան: Տիկինը կը բարկանայ երբ իրեն հակառակ խօսուի, եւ մինչեւ իսկ ծանրապէս կը հիւանդանայ· էրիկը կը խենդեենայ երբ կինը հիւանդանայ· չի կրնար ո՛ եւ է պատճառով վրդովել իր ընտանեկան հանդարտութիւնը, խանգարել ամուսնական կեանքը· ու պզտիկ տղաքներն ալ երեսի վրայ կը մնան: Այս եւ ուրիշ շատ մը պատճառներով Պ· Նազարբէկ կնոջը գերին եւ ստրուկը եղած է»:

Լեւոն Մկրտիչեան եւս վստահութեամբ չ'արտայայտուիր Մարօ Նազարբէկի մասին. Արփիարեանին գրած իր 18 Յուլիս 1896 թուակիր նամակին մէջ, ան կը հաւաստէ արդարեւ, առանց վերապահութեան.

«Եթէ Տիկին Նազարբէկը չըլլար՝ Աւօին հետ կարելի էր լրջօրէն եւ համերաշխութեամբ գործել. բայց արդէն մինչեւ հիմայ ամէն այս կարգի խնդիրներուն մէջ տիկինին անխորհուրդ յամառութիւնը պատճառ եղած է շատ մը չարիքներու: Այս մասին բոլոր կարեւոր գործիչները համաձայն են — Տամատեանը վերջին անգամ ինքն ալ համոզուած է թէ այս կացութեան չարունակութիւնը մեզի ո՛ւր կ'առաջնորդէ»:

Եւ ըսել թէ այս հաւաստումները կ'ըլլան շատ լուրջ նկատուած պատասխանատու ընկերներու կողմէ, որոնց մէջ կը դտնուին ալ «վճիռ»ը ստորագրողներ, եւ այս «վճիռ»ին թուականէն հազիւ 2–3 ամիս յետոյ միայն...:

Բայց միայն Տամատեանը չէ որ «վճիռ»ին թուականէն քիչ ետքը զըժտութեամբ բաժնուած ըլլայ Նազարբէկներէն. «վճիռ»ին բերած մեղրալուսինը երբեք երկար չտեւեց:

կարեւորը սակայն, դիտնալը չէ թէ այս նոր բաժանումին՝ անհամաձայնութեան յանցանքը ո՛ր կողմին կ'իյնայ: կարեւորը՝ մեր նիւթին համար, հասկնալն է այդ «վճիռ»ին կամայական, ապօրինի, չահախնդրական հանգամանքը: Աթէնքէն՝ Երուանդ Օտեան՝ իր 2/14 Սեպտ. 1896 թուակիր նամակը

վը, ուրեմն եւ «վճիռ»էն հազիւ միայն 3–4 ամիս յետոյ, կը գրէ Արփիարեանին, թէ ստացեր է ընդարձակ չրջաբերական մը՝ Մարօի եւ Աւօի կողմէ ստորագրուած, եւ որ կը պարունակէ, ի միջի այլոց, զրպարտութիւններ Արփիարեանի, ինչպէս նաեւ Ռչտունիի, Տամատեանի, Աղասիի, Ապահի եւ ուրիշներու դէմ:

Ո՛վ գիտէ թ՛ինչքան հեղնական եղած ըլլալու է ժպիտը Արփիարեանին, այս առթիւ, փոխանակ՝ սպահովաբար, պոհունակութեան, որ իրը չէ եղած անչուշտ երբ հայ ժողովուրդին համար օգուտ չի բերեր:

Անկասկած միայն Արփիարեանը չէ որ զժգոհ էր Նազարբէկներէն. զժգոհութիւնը, բա'ւեն զժգոհութիւնը ամէն տեղ կար անոնց դէմ, Պոլսէն մինչեւ Եգիպտոս, Անգլիա, Կիպրոսէն մինչեւ Ամերիկա:

Պոլսոյ Հնչակեան վարչութիւնը տակաւին կը պահէր իր որոշ կարծրութիւնը. ներքին պատճի վարչադրութեան մը համաձայն, վարչութեանց քարտուղարները միշտ անփոփոխ կերպով սիրտ կոչուին «Գրիգոր Մատենադարանի», ինչպէս Արփիարեանն ալ այս անունով պաշտօնական անցագիր մը ունէր երբ կը ճամբորդէ Լոնտոնի եւ Եդիպտոսի մէջեւ. այս անցագիրը որ այս վերջին տրուած է Ալեքսանդրիա, կը պտնուի իր արշիւին մէջ: Արդ, «Գրիգոր Մատենադարան» մը՝ Պոլսէն, կը գրէ Արփիարեանին՝ 29 Ապրիլ 1896 թուակիր նամակով մը, երբ տակաւին ծանօթ «վճիռ»ին գոյութենէն լուր չունի, բայց տեղեակ է Նազարբէկներու առնչութեամբ·

«Զէ՛, այսպէս չարունակել անկարելի է այլեւս: Ներելի չէ այլեւս աչք գոցել (...) Աւօյի եւ Մարօյի ընթացքին առջեւ, սիրելի եղբայր (...)»:

Ու անմիջապէս ալ կը չարունակէ՝ ծայրայեղ, անսանձ ցասումով·

«Գեղամը, Սուքիասը ու ես, ամէն տեսակէտով համամիտ ենք կեդրոնի մասին քու պարզած տեսութեանդ, Ազգին սիրոյն, Հայութեան սիրոյն համար, կը խնդրենք որ դու եւ վահէն ինչպէս նաեւ Սուրէնը ամէն կարելի միջոցներով ջանաք համոզել Աւօն եւ Մարօն որ ընդունին մեր առաջարկները «պէտք եղածին պէս հաստատ ու զօրեղ կեդրոն մը կազմելու համար»: եթէ ամէն ջանքերէ, ամէն ճիգերէ վերջ չուզեն համաձայնիլ, հարկ անհրաժեշտ է սպանդել գլուխնին»:

Աւելի ետքը սակայն, երբ կ'լսանայ «վճիռ»ին մասին, «Գրիգոր Մատենադարան», կը գրէ Արփիարեանին 11 Յունիս 1896 թուակիր նամակով մը·

«... Ընդ· ժողովին առաջին նիստին առաջին խնդիրը պէտք է ըլլայ եւ առնել տալ քու վճռագիրդ Պոլսոյ լիազօր ներկայացուցիչներուն ձեռքով եւ ապա ընտրել քեզ կեդրոնի եւ թերթերու խմբագրութեան մնայուն անդամ»:

Մկրտիչեանի հետ տարուած թղթակցութեան մէջ, լայնօրէն խնդրոյ առարկայ եղած է ծանօթ «վճիռ»ը· հարկ է իր նամակներուն պարունակութեան տեղեկանալ հոս, իր յատկանշական կարեւորութեանը համար: Ինչքան ալ Լոնտոնէն հեռու բնակէր, իր դիրքը միշտ ազդեցիկ եղած է: Արդ, 29

Ցունիս 1896 թուականի նամակով մը՝ որուն մէջ չի խուսափիր իր կարծիքները յայտնելէ ու հաւաստումներ ալ կատարելէ, իրականութեան մէջ ան կը փնտռէ իր չքմեղանքներն ևս հիմնել: Այս նամակէն կը հասկնանք՝ որոշ կերպով, թէ Արփիարեան՝ Մկրտիչեանին գրած իր մէկ «ընդարձակ» նամակին մէջ, խնդա կերպով «մեղադրած» է իրեն, որ առանց իրմէ նախապէս բացատրութիւն մը լսելու «դատապարտած է իր վրայ»: Եւ այս լուրջ ու օրինական պահանջքին վրայ է որ Մկրտիչեան կը մտածողութիւն անմիջապէս իր չքմեղանքը ներկայացնել՝ հետեւեալ պատրուակով.

«Երբ առաջին անգամ այդ անհամոյ լուրերը հասան ականջիս, մտածեցի անմիջապէս գրել Ձեզ ու յուսահատիլ, բայց մեւնոյն ատեն կեդրոնէն նամակ առի ծանուցանող իմ ամէն յարաբերութիւն խզուած է Ձեզ հետ. ուստի Ձեր նոր հասցէն չէի գիտեր որ գրէի»:

Ուրեմն իր իսկ խոստովանութեամբ՝ Մկրտիչեան զգացեր է «լուսաբանուելու» անհրաժեշտութիւնը. բայց իր ներկայացուցած չքմեղանքը՝ իր սխալը աւելի եւս պիտի ընդգծէ, երբ կը հաւաստէ իր նոյն նամակին մէջ.

«Ձեր դէմ դիւրաւորապար ան ամբաստանութիւնը կար որ կուզէք եղեր կեդրոնը վերակազմել Պ. եւ Տիկին Նազարբէկեանները դուրս ձգելով, ու այդ նպատակին հասնելու համար գործադրեր էք ապօրինաւոր միջոցներ: Ինծի գրուած էր կեդրոնէն թէ անհերքելի ապացոյցներ ունին Ձեր վրայ ծանրացող ամբաստանութեանց մասին, բայց անպատշաճ կը դատեն գրաւորապէս հաղորդել զանոնք: Հիմա ես տակաւին մութի մէջ եմ. մէկ կողմէն չատ գրական ու կորովի ոճով Ձեզ կ'ամբաստանեն, միւս կողմէն դուք բոլորովին կը մերժէք ոեւէ ապացոյցի գոյութիւնը»:

Վերի երկու բառերուն ընդգծումը ինձմէ է, անշուշտ ընթերցողին գրելխաւոր ուշադրութիւնն այս մասին հրաւիրելու համար: Արդարեւ, եթէ իսկապէս չեն ուզեր ապացոյցները «գրաւորապէս հաղորդել» Լեւոն Մկրտիչեանին, ասիկա ապահովաբար ենթադրել կու տայ՝ թէ ո՛չ մէկ ապացոյց գոյութիւն ունի. Մկրտիչեան ո՛եւէ մէկը չէ, ոչ ալ իրեն հաղորդուելիքը պատահական դաղտնիք մը:

Ահէ զատ, կա՛յ ուրիշ անաւոր իրողութիւն մը, որուն մասին Մկրտիչեան ուշադրութիւն չէ ըրած գժբախտաբար.— Արփիարեան ատեան չէր կանչուած անգամ, չէ լսուած և՛ ուրեմն:

Անշուշտ Արփիարեան ուզած է վերակազմել իրենց կեդրոնը. եւ իր այս մտադրութիւնը ազատօրէն ալ յայտնած. եւ Մկրտիչեան ինքն ալ համամիտ է, ինչպէս կը գրէ իր վերոյիշեալ նամակին մէջն ևս: Բոլորովին ալ հանդարտ չէ սակայն. կը գրէ այն ատեն Արփիարեանին.

«Պէտք է ուրեմն Ռչտունին մանրամասն քննութիւն մը կատարէ եւ ինք հաղորդէ որ այդ «ապացոյցները» մինչեւ ո՛ր աստիճան կարեւորութիւն ունին. պիտի խնդրեմ իրմէ միանգամայն որ ապացոյցներուն ամէնէն «անհերքելի»ները ինծի եւս իմացնէ որպէսզի իմ անձնական դատողութիւնովս գործ մը կազմեմ»:

Շատ ցաւալիօրէն, Մկրտիչեան՝ այս բնագաւառին մէջ, հետզհետէ ապազարում կ'ընէ.— պիտէր թէ Արփիարեան ատեան կանչուած չէր. իրմէ՝ իրը «ամբաստանեալ», ոեւէ բացատրութիւն ուզելու փորձն իսկ չէին ըրած. աւելին՝ պինգը ամբաստանողները եղած էին իր դատաւորները. մինչ այս «դատաւորները» չէին ուզեր «ապացոյցները» Մկրտիչեանին հաղորդել անգամ. միւս կողմէ՝ Արփիարեան անվերապահ կերպով հաւաստած էր ե՛ւ իրեն, թէ ո՛եւէ ապացոյց գոյութիւն չունի իրեն դէմ, ոեւէ յանցանքի, ու սակայն Արփիարեան մը իր կուսակցութենէն արտաքսելու չափ ծանր «վճիռ» մը արձակած էին իր հակառակորդ ընկերները. եւ, այսուհանդերձ, այս պայմաններուն մէջն անգամ, Մկրտիչե՛ան դեռ կը չարունակէ իր գուցէ նախապաշարեալ տրամադրութեան տակ:

Ուրիշ արմատականօրէն սխալ դատում մըն ալ պիտի հաղորդէ Արփիարեանին՝ իր պաշտօնակիցը, որուն հանդէպ պնահատանքի զգացումէն զերծ ալ չէ սակայն, ըստ երեւոյթին: Արփիարեան երբ իրեն կը դրէ թէ, կեդրոնը պինգը կուսակցութենէ արտաքսելու իրաւասութիւնը չունի, Մկրտիչեան իրեն կը պատասխանէ իր վերոյիշեալ նամակովը.

«... Ատիկա կարեւորութենէ զուրկ չըլլալով հանդերձ, երկրորդական տեղ կը բռնէ այս խնդրին մէջ: Առաջին կենսական խնդիրը Ձեզ դէմ եղած ամբաստանութեանց ո՛ր աստիճան հիմնաւոր ըլլալն է»:

Ո՛չ, իրաւասութեան հարցը ամէ՛ն դատի մէջ, ԱՌԱՋԻՆ կենսական հարցն է, եւ ճիշդ ասոր համար ալ վերի երկու բառերը յատկապէս ընդգծեցի.— որովհետեւ, եթէ դատարանը կամ ատեանը իրաւասու չէ իրեն ներկայացուած խնդիրը քննելու եւ դատելու համար, ի՞նչպէս պիտի կրնայ, այն ատեն, վճռել յանցանքի մը գոյութեան մասին: Ուրեմն անհրաժեշտօրէն պարտէն, վճռել յանցանքի մը գոյութեան մասին համար, որ նախ քննէ ու հաստատէ իր իրաւասութեան գոյութիւնը. յետոյ է որ կրնայ դատը տեսնել:

Եւ ճիշդ այս օրինական սկզբունքին համաձայն է, որ բոլոր քիչ թէ չատ յառաջացած, կազմակերպուած, անգամ նախամարդու շրջանէն հազիւ ելած երկիրներու ամէնէն տարրական, ամէնէն սովորական օրէնքներէն, դրութիւններէն մին կը ներկայացնէ այն պարտադրութիւնը՝ ըստ որուն, Ատեան մը, Դատարան մը ամէն բանէ առաջ հարցնէ ինքն իրեն, երբ դատելու կը նստի, թէ իրաւասո՞ւ է, թէ իրեն տրուա՞ծ է իր առջեւը բերուած խնդիրը դատելու իրաւասութիւնը:

Ձեմ վրնար խորհիլ որ, նոյնիսկ այդ շրջանին, Լեւոն Մկրտիչեան չէր գիտեր այս կէտը: Ես անձամբ ճանչցայ պինգը. զարդացած, խելացի, փորձառու, եւ նման իրաւական հարցերու ալ քաջատեղեակ անձ մըն էր:

Մնաց որ խնդրոյ առարկայ եղող իրաւասութեան հարցը դիտնալու, ստուգելու համար՝ տարրական տրամաբանութիւնը պիտի բաւէր.— պիտի բաւէր, արդարեւ, պարզապէս ինքն իրեն հարցնել, թէ ի՛նչ պիտի ըլլար կուսակցական մը կազմակերպութեան տակ, եթէ անդամներէն մին կամ միանգամայն ամբողջ խումբ մը, ինքնակամ կերպով, կամ ստիպողական հանգամանքներու բերմամբ, դադրի անդամ ըլլալէ այդ կազմակերպութեան:

սակցութեան մը կացութիւնը, վերջը, ինչ պիտի ըլլար նաեւ իր ամէն մէկ անդամին ալ կացութիւնը, եթէ երբեք ամէն կերպէն կամ ամէն մասնաճիւղ՝ ինքն իրեն ինքնակամ նախաձեռնութեամբ, ինքզինքը Ասեան անուանէր իրեն հակառակ մտածող անդամները դատելու եւ արտաքսելու համար իր ծոցէն:

Նման հաւանականութիւն մը՝ իր ահաւորութեանը համար, արդէն խորհիլ տուած է բոլոր Երկիրներու օրէնսդիր մարմիններուն, որ իրաւաստութեան հարցը առաջին դիծին վրայ դրած է: Ասիկա ամէն քաղաքացիի արուած ապահովութիւն մըն է՝ իր իրաւունքներուն պաշտպանութեանը համար: Եւ ճիշդ ասոր հիման վրայ ալ, ամէն կառավարութիւն, կամ ամէն հաստատութիւն ստոյգ կերպով կը սահմանէ՝ իր կանոնադիրին մէջ, իր անդամները դատելու համար, իրաւաստութեան պայմանները:

Ծանօթ «վճիռ»ը արձակողները այս նկատումները բոլորովին անդիտացած են. մինչ Մկրտիչեան առ նուազն տարուած կ'երեւայ անոնց բռնած ուղիէն, այս մասին:

Հոգեբանական մթնոլորտ մը, հսկանք մը առկծուած էր Արփիարեանի ընկերական մէջն ալ: Իր եղբայրը՝ Տիգրան շատ ճիշդ պիտութեամբ նշմարում մը ըրած է իր նամակներէն մէկուն մէջ.— կ'ըսէ, արդարեւ, թէ այլեւս շատեր իրենց համար փառքի պակ մը կը տեսնեն՝ Արփիար Արփիարեանը անարգելը, ղրպարտելը, քննադատելը, իրեն հակառակելը, դինքը պզտիկ ձգելը, կամ իրեն խորհուրդներ տալն ալ...:

Այս իրողութիւնները կը յայտնուին այսօր Արփիարեանի արշիւին րնթած անտիպ աղբիւրներուն մէջէն, ամբողջովին պահած ըլլալով իրենց չհնկնութիւնը՝ որ յատկանշական ալ է:

Զքմեղանքով ու մեղադրութիւններով խառն տողերով, Լեւոն Մկրտիչեան որոշ կամք մը ի գործ կը դնէ՝ դժուելու համար Նազարբէկեանները. իր վերոյիշեալ 29 Յունիս 1896 թուակիր նամակով կը դրէ Արփիարեանին.

«Ձեր նամակին մէջ, Տիկինը եւ Աւօն կ'ամբաստանէք «անձնական չահերով» (...) բայց մինչեւ յարդ չը լսեցի մէկը որ հաշուական խնդիրներուն մասին իրենց պարկեշտութիւնը կասկածի տակ թողած ըլլայ: Ընդհակառակը, իրենց թշնամիները անգամ կը վկայեն թէ ամբողջ այս ընտանիքը գրկանքով կ'ապրի ու խնայողութիւնը մինչեւ իսկ ծայրայեղութեան տարուած է այդ սան մէջ»:

Իսկ դուցէ Արփիարեանի կէմ ուղղակի ու աւելի չեչտելու համար իր մեղադրանքները՝ փափկութեամբ ալ քօղարկուած ձեւի մը տակ, Մկրտիչեան իր նամակին վերջաւորութեանը կ'աւելցնէ.

«Ինձ կը թուի թէ, սիրելի Պ. Արփիար, քիչ մը աւելի խոհեմութեամբ եւ անուշութեամբ, կարող կ'ըլլայիք կեդրոնի բարեկարգութիւնը յաջողցնել — քանի որ այդ էր Ձեր անկեղծ փափաքը — եւ դուք ալ օգտակար դեր մը ստանձնել վերակազմուած կեդրոնին մէջ»:

Հարկ պիտի չըլլայ սակայն Մկրտիչեանին վերի հաւաստումները հերքելու.— այս դերը ինքը պիտի կատարէ անձնապէս եւ ինքնաբերաբար, առանց երկար տեւն ալ սպասելու, ինչ որ դարձեալ հարկ է յիշատակել ի պատիւ իրեն: Արդարեւ, կը գրէ Արփիարեանին 18 Յուլիս 1896 թուականով, ուրեմն մօտ մեայն քսան որ եւոքը իր վերոյիշեալ 29 Յունիս 1896 թուակիր նամակէն.

«Այս անգամ Ռչտունիէն նամակ առի, որով կը հաստատէ թէ չատ մը կէտերու մէջ իրաւունք ունիք»:

Եւ քիչ մը աւելի վարը, Մկրտիչեան կը չարունակէ աւելի որոշ կերպովն ալ.

«Եթէ Տիկին Նազարբէկը չըլլար՝ Աւօին հետ կարելի էր լրջօրէն եւ համերաչխութեամբ գործել. բայց արդէն մինչեւ հիմայ ամէն այս կարգի խնդիրներու մէջ տիկինին անխորհուրդ յամառութիւնը պատճառ եղած է շատ մը չարիքներու: Այս մասին բոլոր կարեւոր գործիչները համաձայն են»:

Այս տողերը ևս ընդգծելի ո՛չ թէ միայն անոնց յայտնած ճշմարտութիւնը չեչտելու համար, այլ որպէսզի ընթերցողը հեչտօրէն ու անպայման նըշմարէ, թէ այս անգամ Մկրտիչեան պիտի չկրնայ ուեւէ չքմեղանքի խօսք գըտնել Արփիարեանի մօտ, քանի որ ի՛նք ալ կը հաւաստէ որ «Տիկինին անխորհուրդ յամառութիւնը» պատճառ եղած է «չատ մը չարիքներու», եւ,— ինչ որ աւելի յատկանշական է,— այս մասին «բոլոր կարեւոր գործիչները համաձայն են»:

Մինչ կացութեան ծանրութիւնը, վտանգը զգացնելու համար, Մկրտիչեան կը փութայ աւելցնել Արփիարեանին, իբր կարեւոր վկայութիւն, որ «Տամատեանը վերջին անգամ ինքն ալ համոզուած է թէ այս կացութեան չարունակութիւնը մեզի ո՛ւր կ'առաջնորդէ»:

Արփիարեանի արշիւին մէջ դոյութիւն ունի տպեալ յայտարարութիւն մը, կամ որոշում մը՝ չրջաբերականի ձեւին տակ:

Արտասահման՝ ուր հնչակեան ընկերներու ստուար թիւ մը կար այլեւս, Նազարբէկեան ամոլին ընթացքը, գործունէութիւնը, եւ պաշտօնական յայտարարութեամբ մը այդ կը հաղորդեն իրենց բոլոր Մասնաճիւղերուն: Տպատարարութեամբ մը այդ կը հաղորդեն իրենց բոլոր Մասնաճիւղերուն: Տպագրուած՝ «ի դիմաց Ամերիկայի Հնչակեան Մասնաճիւղերուն», եւ եւ ստորագրուած՝ «ի դիմաց Ամերիկայի Հնչակեան Մասնաճիւղերուն», եւ կնքուած:

Այս հրատարակութիւնը՝ որ կը կրէ «Ծայտարարութիւն Ամերիկայի Հնչակեան Մասնաճիւղերու» խորագիրը, կը պարունակէ իրենց, «Ամերիկայի Հնչակեան Մասնաճիւղերու» խորագիրը, կը պարունակէ իրենց, «Ամերիկայի Հնչակեան Մասնաճիւղերու» լիազօր ներկայացուցիչներէ կազմուած (...) տանընկեց մասնաճիւղերու

յիշեալ ծանօթ «վճիռ»ին իբր հետեւանք, իբր հակազդեցութիւն, առանց սակայն որ այս պարագան բոլորովին ուղղակի կերպով յիշուած ըլլայ վերոյիշեալ հրատարակութեան մէջ. մինչ եթէ իրենց պատգամաւորական ժողովը տեղի ունեցած է ծանօթ «վճիռ»էն ղրեթէ տարի մը ետքը, ասոր պատճառը՝ անշուշտ, կու գայ այն իրողութենէն, որ մասնաճիւղերը տասն եւ վեց են ու կը գտնուին նոյն թիւով տարբեր քաղաքներու մէջ, ընդհանրապէս իրարմէ շատ հեռու ալ: Ուստի ե՛ւ կարելի է նկատել թէ յապաղումի չէ պատահած այս մասին իրենց լիակատար քննութիւնը կատարելու եւ որոշում մը առնելու համար:

Յատկապէս Արփիարեանին մենաշնորհութեան կառուցումին նկատումով, կ'արժէ վերոյիշեալ 16 Մասնաճիւղերուն Յայտարարութեան ծանօթանալ իր ամբողջական իմաստովը. մանաւանդ որ այդ շրջանին Ամերիկայի այս մասնաճիւղերը շատ կարեւոր նկատուած էին կուսակցական կեանքին մէջ: Դիւրի՛ն է այս աշխատանքը, կատարեալ ըլլալով իրենց որոշումին «մուտքը», որուն մէջ յստակօրէն կը յայտարարուի.

«Մենք, Ամերիկայի Հնչակեան Մասնաճիւղերս նախ՝ առանձին–առանձին քննած ըլլալով կուսակցութեանս նախկին «կեդրոնի» Մարիամ եւ Աւետիս Նազարբէկեաններու պաշտօնավարութեան եւ դործառնութեան վերաբերեալ խնդիրները, ձեռքերնիս ունենալով մեր յիշեալներու հետ ունեցած հին թղթակցութիւնները, վերջին ծանօթ խնդիրներու ծագումէն մինչեւ վերջը Լոնտոն գտնուող եւ իրաց վիճակին մօտէն տեղեակ մեր վստահելի լուրջ ընկերներուն վկայութիւնները, կուսակցութեան Լոնտոն դումարած ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին մեր ընտրած ներկայացուցիչին տեղեկագիրը, պատգամաւորական ժողովին Մասնաճիւղերուն հաղորդած առենադրութիւնը եւ վճռագիրը, յեղափոխական խնդրին վերաբերեալ մեր թանկագին ընկերներուն մեզի հաղորդած տեղեկութիւնները եւ վերջապէս Նազարբէկեաններուն խմբագրած հին ու նոր «Հնչակ» եւ «Ապտակները», այս ամէն միանգամ եւ հաւաքաբար լուրջ եւ անաչառ նկատողութեան առնելով միանգամ ընդ միշտ հաստատուեցանք այն համոզման մէջ թէ Մարիամ եւ Աւետիս Նազարբէկներու իրենց անձին պաշտպանութեան եւ արդարացման համար յառաջ բերած փաստերն ուրիշ բան չեն՝ այլ ինքնայայտ հակասութիւններ, անխիղճ ղրպարտութիւններ եւ անամօթ հայհոյանքներ»:

Եւ այսպէս քննութեանց կատարումը յայտնելէ յետոյ, Յայտարարութիւնը կը շարունակէ.

«Նկատելով որ Մարիամ եւ Աւետիս Նազարբէկեան՝ հակառակ կուսակցութեան հիմնական սկզբունքներուն եւ կանոնադրին՝ ամբողջ հինը տարի խոյս տուած են ընդհանուր ժողով հրաւիրելու պարտականութենէն եւ մինչեւ իսկ խեղդած են այլեւայլ կողմերէ ընդհանուր ժողով պահանջող բողոքի ձայները»:

Եւ դեռ՝

«Նկատելով որ Մարիամ եւ Աւետիս Նազարբէկեան՝ եսամոլութեան ախտով վարակուած՝ միշտ ջանացած են ամէն բան իրենց փառասիրութեան

ծառայեցնել — ժողովրդի բարի տրամադրութիւնը եւ հայրենասէր գործիչներու անձնուիրութիւնը — եւ գործած են սոսկալի դրամական զեղծումներ, յեղափոխական գործի ղեկավարութեան մէջ գտնուած են անհմուտ, անբարեխիղճ ու անհեռատես, որով ղրկած են յեղափոխութիւնը փրկարար պատեհութիւններէ (...) եւ փոխան սիրոյ եւ միութեան սերմանած են ընկերական, կրօնական եւ գաւառակարգային ատելութիւն ժողովուրդին մէջ:

«Նկատելով որ «Հնչակ»ի դադը չհալելու համար չամչցան երդում ընել անդլիական դատարաններու առջեւ թէ «Հնչակ» թերթը իրենց անձնական սեփականութիւնն է (...)»:

Հետեւաբար եւ՝

Ամերիկայի տասնըվեց մասնաճիւղերու լիազօր ներկայացուցիչներէ կազմուած Պատգամաւորական ժողովը կը գտատպարտէ Մարիամ եւ Աւետիս Նազարբէկեանները՝ իբրեւ «ազգային պատուհասներ», եւ կը յայտարարէ թէ Նազարբէկեանները՝ իբրեւ «ազգային պատուհասներ», եւ կը յայտարարէ թէ խզած է ամէն կապ եւ յարաբերութիւն «նախկին կեդրոնը կազմող ինքնակոչ անձանց եւ իրենց հետեւողաց հետ»:

Այս որոշումին, այս յայտարարութեան տուն տուող որոշումը՝ վճիռին կը վկայէ, թէ ի՛նչքան լայն էր Արփիարեանին վայելած համակրութիւնն ու փրէսթիժը, ու հետեւաբար ալ՝ ծանօթ «վճիռ»ին առաջ բերած նողկանքը, ցասումը կուսակցական շրջանակներուն մէջ:

Ուրիշ ձեռագիրի մը մէջ, նո՛յն խնդրին առթիւ, Արփիարեան կը գրէ իր Պոլսոյ ընկերներուն, Մարօ Նազարբէկի մասին, բայց այս անգամ շատ աւելի վճռական ու ծանր կերպով.

«Վերջապէս ստուգեցի որ Տիկին Նազարբէկ ջղային հիւանդութեան ծանրապէս ենթակայ է, իսթէրիկ մըն է, հիւանդութենէն յիշողութիւնը շատ տկարացած է, միտքն ալ կատարելապէս առողջ չէ, սրտի բարախտմներով կը տառապի եւ այդ պահուն ծանր վիճակի կ'ենթարկուի, մանաւանդ երբ կը բարկանայ»:

Անշուշտ աննպատակ կերպով չէ որ Արփիարեան քննութիւններ կը կատարէ այս բոլոր իրողութիւնները հաստատելու համար: «կարող եղայ»,— կ'ըսէ,— «որոշ գաղափար մը կազմել թէ ի՞նչ է հնչակեան կեդրոնը»: Եւ այն ատեն, կ'եզրակացնէ ե՛ւ ողբերգական չեշտով մը.

«Եւ երբ տեսայ թէ հիւանդոտ, տկարամիտ կնոջ մը կամքն է ամէն բան վարողը, ա՛լ չի զարմացայ թէ ինչո՞ւ թուրքիոյ հայերուն այնքան գոհողութիւնքը, այնքան անձնուիրութիւնը առաջ բերին վիճակ մը որ ամէնուն համար ջածանօք է»:

Արփիարեան այս իրողութիւնները, դատաստանը արձանագրելով միայն չի դոհանար սակայն. այլ՝ պէտք է գործէ նաեւ, դարմանելու, օգտակար ըլլալու համար: Ուստի եւ հարցը կը դնէ.

«Ի՞նչ կը մնար ընել Կ. Պոլսոյ վարչական Մարմինին ներկայացուցիչին. յուսահատիլ կա՞մ հաշուիլ, կամ լռել թողուլ որ հայ ազգը շարունակէ ճորտացոր աղէտներու ենթակայ ըլլայ տիկին Մառի Նազարբէկի հանոյքին համար. կեդրոնին արդի կազմակերպութեամբը կարելի՞ էր ո՛եւ է գործ ընել յաջող հետեւանքի յոյսով: Այս մտածումներուն հետեւանքը եղաւ կեդրոնը վերակազմելու գաղափարը ու ծրագիրը զոր ձեզի հաղորդած եմ եւ դուք ալ ընդունած էք»:

❁

Իր ծրագիրը սակայն, մինչ Նազարբէկ ամուլին ինքնակամ պործնկերպը արգիլելը չէ: Այլ՝ ամբողջ կուսակցութիւնը կազմակերպել, իր ուղղութիւնը ճշդել, յեղափոխական ապագային ղեմք մը տալ իրեն: «Լաւ խորհուած» ծրագիրով մը: «Ամէն ինչ բանդուած է, պէտք է վերականգնել», կը չեշտէ Արփիարեան: Այսու հանդերձ, յոռետես մը չէ. իրը՝ իրատեսութիւնն է, եւ յոյսը բնաւ չի պակսիր իրմէ: Իր ծրագիրին մէջ, մանրամասնութիւններ անդամ կը դնէ: Եւ գաղտնապահութեան անհրաժեշտութիւնը կ'ընդգծէ: «Ժողովուրդը չը գիտած,— *դիտել կու տայ ե՛ւ ուժնօրէն,*— պօռացինք թէ ժողովուրդը պէտք է գիտնայ եւ թուրքին դէմ կռուի, հետեւաբար թիւրք կառավարութիւնն ալ շատ արթուն կեցաւ: Սասունի ապստամբութենէն շատ առաջ հրատարակեցինք թէ՝ Սասուն պիտի ապստամբի, թէեւ ո՛եւէ պատրաստութիւն մը չէր տեսնուած, թիւրքը մենէ առաջ անցաւ: Կիլիկիոյ մէջ ամենապզտիկ պատրաստութիւն մը չտեսած, հրատարակեցինք թէ «Կիլիկիա որոտում է»»:

Իր չրջանին, այս իրողութիւններն տեսնելը, բայց մանաւանդ լսելը՝ հերոսութենէ աւելի քաջութիւն, ազատախրութիւն կը պահանջէր: Մանաւանդ որպէս կուսակցական: Արփիարեան դուցէ մինակն էր ա՛յսքան համարձակութեամբ խօսող:

Իր կուսակցական ծրագրին երկրորդ տրամադրութիւնը՝ եւ որ բնականացի թէ դրաւոր երկար վիճաբանութենանց առարկան եղաւ, Արփիարեան կ'ուզէր որ «ո՛եւէ գործողութիւն աւելի *ազգային* դրոշմ կրէ քան թէ կուսակցական»:

Որովհետեւ կը դատնէր, թէ այն ամէն գործը որ զուտ «ազգային, ժողովրդական» է, *չատ աւելի մեծ կարեւորութիւն կրնայ ունենալ* «աշխարհի աչքին», *քան թէ կուսակցական գործ մը: Եւ իր այս տեսակէտը բացատրելու, հիմնելու համար՝ կ'ըսէ նաեւ.* «թիւրք եւ մեզի թշնամի օտար կառավարութիւնները կրնան, եւ միշտ ալ այսպէս ըրած են, պնդել թէ հայ ազգը իր ամբողջութեամբ շարժում չըներ թիւրք իշխանութեան դէմ, այլ խումբ մը «խռովարարներ» կուսակցութիւններ կազմելով ազգը կը գրգռեն, եւ կ'ուզեն շինծու, կեղծ դժգոհութիւն կամ շարժում առաջ բերել»:

Եւ իրը կարեւոր յենարան իր այս մտածումին, ան կը յիշատակէ.

«Հայոց գործերուն վրայ հրատարակուած Պլիւ–Պուճերը ուսումնասիրողը կրնայ տեսնել թէ ազգային դատին համար որչափ վնասակար եղած է ամէն գործ կուսակցութեան վերագրելը»:

Բայց այս ճշմարտութիւնը՝ Արփիարեան աւելի առաջ հասկցած էր արդէն: Արդարեւ, իր տեղեկագիրին մէջ կը շարունակէ հաւաստել.

«Մենք արդէն այս նշմարտութիւնը ըմբռնած էինք Պլիւ–Պուճերուն հրատարակութենէն առաջ. Պոլսոյ ցոյցին չուզեցինք կուսակցական երեւոյթ տալ, հապա փափաքեցանք զայն ներկայացնել իբր ժողովրդային ընդհանուր շարժում մը: Ո՛չ սեպտեմբեր 18–ի յայտարարութեան տակը մեր կնիքը դրուեցաւ, ո՛չ ալ դեսպանատուներուն ղրկուած գրերուն տակը: Կեդրոնը սակայն մեզի համամիտ չգտնուեցաւ, տարբեր ուղղութեան հետեւեցաւ, եւ մեզի ալ յանդիմանութիւն ղրկեց թէ ինչո՞ւ ուզած ենք զուտ ազգային երեւոյթ ընծայել այդ ցոյցին եւ ոչ թէ կուսակցական»:

Եւ իր ծրագիրին այս կէտը աւելի եւս հաստատելու համար, ան կը դիմէ դեռ, անմիջապէս օրինակներ ալ տալով.

«Զէյթունի շարժումն ալ, իբր կուսակցական գործ մը հռչակելը՝ վնասակար եղաւ ո՛չ միայն բաղաքական տեսակէտով, այլեւ ազգային ներքին նկատումներով ա՛լ: Զէյթուն շատ անգամ ապստամբած է առանց արտաքին դրդումի. պէտք չէր կարծեցնել տալ որ վերջին ապստամբութիւնը ներքին դժգոհութեան մը ծնունդ չէ, այլ՝ արտաքին դրդումի մը հետեւանքը (...):

«Իսկ ազգին մէջ դժգոհութիւն կայ երբ Զէյթուն կատարուած ամէն բան «Հնչակ»ի կը վերագրուէր: «Հնչակեան բանակներ, հնչակեան գունդեր», «հնչակեան հերոսներ» անանկ բացատրութիւններ էին որ շատ գէշ կը հնչէին: Այդ պարծենկոտութիւնը ընելու մեծ իրաւունք մըն ալ չի կար բանի որ ատանկ բաներ չի կային, եւ կեդրոնէն ո՛չ դրամ, ո՛չ գէնք մը, ո՛չ օգնութիւն մը, ոչ բաղաքական աջակցութիւն մը ցուցուած էր Զէյթունի. կիլիկիա ճետուած բանի մը հոգի, գործին մէջ մտած էին, ահա ամէնքը»:

Ուշիմ, փորձառու, հիմնովին ազատական, Արփիարեան արի, անչահախնդիր մտածումն ու զգացումը ունի այս առթիւ իր ընկերները անկեղծօրէն յորդորելու. կը յարէ.

«Չանանք որ ասկէ ետքը մեր ամէն գործը միայն ազգային ճրեւի. մենք միայն ստուերին մէջ պահուըտած վարիչներ ըլլանք»:

Իր պատրաստած վերանորոգումի երրորդ պարմանը՝ Արփիարեան «ընդհանուր ազգին համակրանքը գրաւելուն մէջ» *կը տեսնէ:*

Որովհետեւ, ինչպէս կը հաւաստէ ալ, նշմարած է որ «Հնչակ» անունը աւելի վախ կ'ազդէ քան թէ սէր եւ համակրանք կը ներշնչէ»: Եւ կը չեշտէ ալ թէ այս վիճակին պատճառները հետեւեալներն են.

Ա.— «Շատ պարծենկոտութիւնը», կամ «անափառութիւնը»: *Իրը թէ «Հնչակ»էն առաջ ո՛չ ազգային ազատութեան գաղափարը ծնունդ առած ըլլայ, ո՛չ ալ յեղափոխական չարժում մը: «Աճոտեղի եւ անպարզար անձնագրայ, ո՛չ ալ յեղափոխական չարժում մը:*

վութիւն մը», կը կոչէ Արփիարեան:

Բ.— «Շատ մեծ պատերազմ հրապարակուեցաւ ազգին կրօնական խըղճին դէմ»: *Կարելի չէ ենթադրել թէ Արփիարեան կրօնապաշտ մը եղած ըլլայ, կամ հաւատացեալ մը՝ առ հասարակ հայոց մէջ ընդունուած կերպովը. բայց մօտէն վիճակով հայ ժողովուրդին կրօնական զղացումներուն տրամադրութիւնները՝ պիտի չուզէր զանոնք արհամարհել: Ամէն պարագայի տակ, իր մեկ ու առաջին կարդի վրայ նկող մտածումը եղած է նախ հայ ժողովուրդին ազատագրումը՝ Թրքական լուծէն, հալածանքէն, ջարդերէն: Սրդ, այս նպատակին հասնելու համար, Արփիարեան կը դաւանէր թէ հա՛րկ է հայ ժողովուրդին աջակցութիւնը ունենալ, եւ անոր կրօնական զղացումները հարուածելով չէ որ պիտի կարելի պիտի ըլլար սիրաշահիլը:*

Գ.— «Քիչ թէ շատ ուեեւոր դասակարգին դէմ հրատարակուած կամ այնպէս կարծուած, պատերազմն ալ վնասակար եղած է»,— *կը դատէ Արփիարեան: Որովհետեւ դիտել կու տայ որ այս դասակարգին պատկանողները կ'առարկեն. «Թուրք կառավարութիւնը մեր ունեցածին կէսը կամ մէկ մասը կ'ուզէ ձեռքերնուս առնել, կամ կ'առնէ, իսկ հնչակեանները ամբողջը առնել կուզեն, իրենչպէս համակրիճ ատոնց»:*

Դ.— «Զարգացած երիտասարդութիւնն ալ չի բոլորիր *Հնչակի* շուրջը»,— *կը վկայէ՝ այս մասին նաեւ, Արփիարեան: Որովհետեւ մտաւոր կարողութեան տէր անհատականութիւնը*, «կեդրոնին մէջ զայն ջախջախելու ձգտում մը դիտած է միայն»:

Տարիներու փորձառութեան չնորհիւ, մարդիկը եւ դէպքերը հետզհետէ աւելի մօտէն տեսած եւ ուսումնասիրած՝ անշուշտ որ Արփիարեանի պէս ուշիմ մտաւորական մը փոփոխութիւններ պիտի մտցնէր իր տեսակէտներուն, կարծիքներուն մէջ, իր գործելակերպին մէջն ալ.— բայց երբեք չդադրեցաւ յեղափոխական մը ըլլալէ՝ առ նուազն սկզբունքային, գաղափարական իմաստով, ինչպէս նաեւ չդադրեցաւ ո՛չ մէկ առեն, ո՛չ մէկ առթիւ, համոզուած յառաջդիմական մը, ընկերվարական մը ըլլալէ: Այս պարագան՝ երբեք մեր ուշադրութենէն հեռացնելու չենք, երբ պիտի ուզենք իր կեանքը քննենք իր կուսակցական չրջանակին ու հանդամանքին մէջ, ինչպէս նաեւ իր գրականութիւնը ուսումնասիրելու համար ալ: Արփիարեանին հիմը, էութիւնը մնաց անեղծ. կաղնիին տերեւները, ճիւղերը կրնային չարժիլ՝ զանազան կողմերէ փչող հովերուն պատճառով, բայց երբեք իր բունը:

Անկեղծօրէն, արմատական կերպով կը հաւատար, թէ հայուն «քոլոր ձգտումը պէտք է ըլլայ ազգային ազատութիւնը թիւրք կառավարութեան լուծէն»:

Եւ ասիկա եղաւ իր առաջին պիծի դիխաւոր դաւանանքը:

Չոր կը յիշատակէ իր վերի տեղեկագիրին մէջ, ու պիտի հետեւի ալ անոր՝ իր կուսակցական եւ գրական գործունէութեան մէջ, մինչեւ իր սպա-

նութիւնը:

Եւ հարկ է չեչտել պարագան, որովհետեւ իր օրերուն իսկ սուր վիճաբանութիւն կար ընկերվար վարդապետական եւ ազգային տեսակէտներու միջեւ՝ կուսակցական չրջանակէն ներս, ու Արփիարեան կը յորդորէր թրքական լուծէն եղբը միայն «պաշտպանել ազատօրէն ամէն կարծիք, ըլլա՛յ ան իմաստասիրական, ըլլա՛յ բաղաքական, ըլլա՛յ տնտեսական», ու միչտ աչելցնելով ալ՝ «հիմա աչխերնիս միայն թուրք կառավարութեան դէմ բանանք»:

Ստուգիւ, ինչ որ պէտք էր Թուրքիոյ հայոց՝ ամէնէն առաջ, կեանքի, պատիւի եւ ինչքի անհրաժեչտ, տարրական ապահովութիւնն էր: Այս ամէնէն էական պայմանը չստացած, անկարելի էր, աւելորդ էր մտածելն անգամ տնտեսական, ընկերային կազմակերպութեան մը վրայ. այդ օրերուն՝ հայը այդ պիտի չհասկնար իսկ:

Ակադեմական Ծատուր Ազայեան այս իմաստով պիտի արտայայտուի՝ պրեթէ դար մը յետոյ, իր «Հայ ժողովրդի Ազատագրման Պայքարի Պատմութիւնից» անուն հատորին մէջ (Հրատարակութիւն՝ Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի, Երեւան, 1976):

Արփիարեանի վերոյիչեալ ծրագիրին չորրորդ կէտը՝ կը կայանայ հաստատութեան մէջ, ազգին բո՛լոր տարրերուն:

«Ազգային ապստամբութեան աչխատող ամէն մարմիններու, եւ մասնաւորապէս «Դրօշակեանցներու» հետ, պէտք է համաձայնութիւն գոյացնել եւ համերաչխարհ աչխատիլ միեւնոյն նպատակին», *կը չեչտէ Արփիարեան:*

Մինչ այս մտածումին մէջ, Արփիարեանի ազգասիրութիւնը, անճնականն հաչիւներէ հեռու ըլլալը, իր ներողամտութիւնը՝ անդամ մը եւս երեւան կու գան: Արդարեւ, հակառակ դաչնակցականներու կողմէ իրեն պէտ կատարուած առաջին մահափորձին, անվերջ անխնայ պայքարին, ան համերաչխելու դաղափարը դարձեալ կը յայտնէ իր ընկերներուն, իր կուսակցական տեղեկագիրին մէջ. չէր զղացած անդամ, թէ ասիկա իւթափի մըն էր, պարզապէս. իր նպատակը՝ իտէալը, հայ ժողովուրդը թրքական լուծէն ազատելն էր:

Թերեւս ալ, ասով, Արփիարեան փորձ մը պիտի ուզէր ընել նոր ոյժ մը կազմակերպելու համար թուրքին դէմ: Որովհետեւ կացութիւնը չատ ծանր կը նկատէր: Կը հաւաստէ, թէ բաժանումին հետեւանքը «եղաւ այն որ յեղափոխական ուժերը իրարու դէմ լարուեցան, յեղափոխականները փոխանակ թշնամիին դէմ կռուելու, կռուեցան իրարու դէմ եւ ժողովրդին մեծ մասը անվստահ գտնուեցաւ թէ մէկին եւ թէ՛ միւս կուսակցութեան դէմ»:

Եւ ծրագիրին այս չորրորդ պայմանին վերջաւորութեան, Արփիարեան պիտի չխուսափի իր դաւումը, իր ամէնէն բարձր սկզբունքներն ալ ներկայացնելէ: Կը յարէ արդարեւ.

«Եւ ահռելի ոճիր մըն է որ այս ժողովուրդին արիւնը վազցնենք, ազգային դատը վտանգենք, անապարանիով եւ յիմարաբար գործենք, պարզա-

պէս իրարմէ առաջ անցնելու տենդէն բռնուած ըլլալով: Եւ ըսել թէ խաղին գինն ալ ազգն է»:

Իր վերանորոգումի ծրագիրին հինկերորդ առաջադրութիւնը՝ Հնչակ թերթին կը վերաբերի: Իր ցոյց տուած կանոնները՝ շատ տարբերական կը թուին առաջին ակնարկումի խոկ, բայց անհրաժեշտ ու հրամայական ալ ըլլալէ չեն դադրիր: «Պէտք է լուրջ թերթ մը ըլլայ ան,— կը գրէ Արփիարեան,— տղայական սնապարծութիւններ չրնէ, սուտ չխօսի, ազգը չխաբէ, շատախօս չըլլայ, գործերու գաղտնիքները առաջուց հրապարակ չհանէ»:

Բարենորոգումի այս պայմանները՝ որ քննադատութիւններ ալ են, իրականութեան մէջ հարազատ խոստովանութեան մը պէս կացութեան ինչպէս նաեւ չրջանակին լիակատար պատկերացումը կը ներկայացնեն. մանաւանդ որ, այս պատկերացումը՝ պատասխանատու եւ պլխաւոր լծորդի մը կողմէ կը կատարուի: Ուստի եւ ո՛չ մէկ մեկնաբանութեան հարկ պիտի ըլլար այս մասին:

Մինչ իր ծրագիրին վերջերորդ կէտին մէջ, Արփիարեան կ'առաջադրէ. «Պէտք է որ բաղաքական յարաբերութիւններ մշակենք, թէ՛ Լոնտոն, թէ Պոլիս եւ թէ՛ ուրիշ մայրաքաղաքներու մէջ յաջողիլնք բաղաքական անձնաւորութիւններու բարեկամութիւնը ձեռք բերել»:

Եւ այս անհրաժեշտութիւնը այսպէս առաջարկելէ յետոյ, կ'աւելցնէ խօսքին՝ վկայութեան մը պէս.

«Պոլսոյ մէջ այդ յարաբերութիւններուն մեզի որեան օգտակար եղած ըլլալը դուք փորձով գիտէք. կրնաք աւելի ընդարձակել զանոնք: Մենք կրնանք թէ՛ Բետեսպուրկ, թէ՛ Բարիզ, թէ՛ Վիեննա, թէ՛ Պերլին, թէ՛ Հռոմ, թէ՛ Լոնտոն եւ թէ՛ Աթէնք, ինչպէս նաեւ Թիֆլիս բաղաքական լաւ յարաբերութիւններ ունենալ, վասն զի ամէն կողմ կան նշանաւոր հայեր՝ որոնք կրնան մեր դատին ամենալաւ միջոցները հանդիսանալ բաղաքական աշխարհին մէջ, եթէ մենք լուրջ գործողներ ըլլանք եւ ոչ թէ «ջարդենք, կոտրենք, թափենք» պօռացողներ»:

Արփիարեան սրտցաւօրէն եւ պատմութիւն գրել ուզած ըլլալու պէս ալ կը վկայէ ե՛ւ, այս մասին, մեր դործելակերպին թերիներուն առնչութեամբ. դեռ ուրեմն կը գրէ.

«Մեզի համար մեծ դժբախտութիւն մը եղած է որ Լոնտոն նստող հայ գործիչները, թէ՛ հնչակեան եւ թէ ո՛չ-հնչակեան, քնաւ կապ չեն ունեցած Լոնտոնի բաղաքական եւ օրագրական աշխարհներուն հետ, իրենց ծայրայեղ անձնասիրութեան եւ ծայրայեղ ապիկարութեան պատճառով: *Անկէ Սրմէնեան Ասօսիէյշընը* որ մեր դատովը կ'զբաղի, կրնար իր ունեցած նշանաւոր անդամներուն միջոցաւ լուսաբանել մեզի եւ լաւ նամբայ ցոյց տալ, բայց իրենց մէջ մենք մարդ պէտք էր: Երկու հայ «գործիչ» չեն ուզած անդամակցիլ, կուտեր են, վասնզի «առաջնութեան» խնդիր ծագեր է մէջերնին: — «Չէ, ես եմ հին եմ, ես առաջին տեղը գրաւելու եմ»: «Չէ՛, ես եմ նշանաւոր եմ, ես առաջին

եմ» ըսելով կուտեր դուրս են ելեր, շատ գեղեցիկ գաղափար մը տալով մեր վրայ: Իսկ Պ. Նազարբէկ իրեն եղած հրաւէրը մերժեր է, առարկելով թէ՝ «ի՞նչ պէտք է ասի աշխարհ երբ իմանայ թէ հայ յեղափոխականութեան եւ հայ· սօցիալիզմի պաշտօնական ներկայացուցիչը գնում աթոռակից լինում է··· Ուէսմինսթրի դէսերի նման ազնուականներին»:

Իսկ իր ծրագիրին եօթերորդ հատուածովը, Արփիարեան կ'առաջարկէ ունենալ՝ «կեդրոն մը 5 կամ 7 անդամէ բաղկացած, որ դեկավարէ ընդհանուր գործը», *մինչ իր անդամները ըլլալու են «փորձառու, զարգացած, թուրքիան ճանչցող, եւրոպական բաղաքականութեան բաւական տեղեակ, լեզուագէտ, եւ շատ աշխատելու կարող անձեր»:*

Այս ընդդծումը ինձմէ է. ուզեցի ընթերցողին մանաւանդ ուշադրութիւնը դրաւել այս մասին, որովհետեւ ինչպէս Արփիարեան ալ կը չեշտէ, մեր պործիչները առ հասարակ շատ քիչ կը ճանչնային Թուրքիան՝ իր ուժին մէջ, իր պլուանագլխատական կարողութեան, իր յետին նպատակներուն մէջն անդամ: Եւ դժբախտաբար, Արփիարեանին պաղափարներէն իր աշխատակից ընկերներն անդամ չկրցան օգտուիլ:

Այս առնչութեամբ, Յակոբ Օշական՝ իր «Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան»ին մէջ, Արփիարեանի վրայ կատարած ընդարձակ ուսումնասիրութեան ընթացքին, կը գրէ, ի միջի այլոց, շատ պատկերալից ու ճիշդ կերպով.

«Ձենք հասկցած թէ աչխարհի ամէնէն արիւնկզակ ժողովուրդը, մահւան անկողնին խոկ վրայ, կարող էր մեզ կործանել ու կործանեց: Բայց այս հարցերը այն աւեն քանի մը միտքերու համար ունէին իրենց իմաստը (5–րդ հատոր, էջ 52):

Անհունօրէն ցաւալի է անշուշտ որ մեր դործիչները, առաջնորդողները՝ առ հասարակ չեն բաղդատած հայ ժողովուրդին ունեցած ա՛յնքան խեղճուկ միջոցները թուրք կայսրութեան ունեցած ուժերուն հետ, եւ այս իրականութեան մէջ անափառական անկիւտակցութենէն առաջ եկած են մեր ամէնէն ահաւոր պղերդութիւնները, անդարմանելի կորուստները:

Հայ եւ Թուրք կողմերուն ունեցած զինական միջոցներուն բաղդատութեան մասին, ուղղակի յատկանշական կենդանի վկայութիւն մը կու տայ Թեան մասին, ուղղակի յատկանշական կենդանի վկայութիւն մը կու տայ Թեան մասին, որ չատ մօտէն ուսումնասիրած է հայկական ու օտար պրող մը՝ Gilles Roy, *

fսաւ կտոր կը գտնեն» (էջ 175)։

Այս ընդգծումը՝ ինձմէ է. հասկցաք ինչո՛ւ. ոեւէ մեկնաբանութեան հարկ չի մնար այլեւս։

Հնչակեան կուսակցութեան ամէնէն կարկառուն լիտըրներէն եւ պատմաբաններէն, մեզի ժամանակակից Արսէն Կիտուր կը յիշատակէ.

«Այդ օրերուն (1897) վանի մէջ կազմուած էր «Զինակիր» անունով ընկերութիւն մը, որուն նպատակն էր ձեռք բերել զէնքեր, եւ տօնական օրերուն վարպետ լեռը ելլել եւ զինավարժութիւններ կատարել։

«Այդ «Զինակիր» ընկերութեան անդամները հանդէսի պահուն, խանդավառուած՝ զէնքերով կը կրակեն օդին մէջ, նկատի չունենալով հանդէսին ներկայ գտնուող թուրք վալին եւ պաշտօնակիցները, որոնք աչքերը բացած կը դիտէին այս երեւոյթը» (Արսէն Կիտուր, «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան, 1887–1962», Ա. հատոր, հր. Պէյրութ, էջ 26–27)։

Պատմաբան հեղինակը չի մեկնաբաներ սակայն այս «խանդավառ» երեւոյթը. իր կարծիքը չի յայտներ այս մասին, ո՛եւէ իմաստով։

Բայց Արփիարեանին կարծիքը, հաւատքը ի՞նչ էր այս առնչութեամբ։ Իր երիտասարդական առաջին տարիներուն, անփորձ, լի՛նք ալ, կասկած չկայ, «տրոկէ» մըն էր այդ «երեւոյթէն», այդ կերպով մը այլեւս անզսպելի հոսանքէն։ Աւելի ետքն է որ, իր չհաած վորձառութիւնը, բաղդատելու եւ տրամաբանելու իրատես մարդու միտքը՝ զինքը ցնցեցին, արթնցուցին, ու այն ատեն կրցաւ յստակօրէն դատել դէպքերը, իրականութիւնները, առանց սակայն, անշուշտ, լքելու յեղափոխական պաղափարականութիւնը, յառաջդիմական զգացումներն ու ըմբռնումները։ Այս բնազաւառին մէջ մանաւանդ՝ Արփիարեան պիտի զանազանուի չատ մը գործիչներէ։

Վերոյիշեալ Ֆրանսացի հեղինակը՝ Gilles Roy չահեկան այլ վկայութիւններ ալ կը բերէ չրջանին հայկական իրողութեանց մասին։ Կը հաւաստէ, արդարեւ, իր նո՛յն հատորին մէջ, թէ հայ ազգային չարժումին մղիչ ուժերը «սովորաբար եւրոպական օրնութեան մը» վրայ դրած էին իրենց յոյսերը, մինչ Եւրոպան «տրամադիր չէ» տեղէն չարժելու, որովհետեւ այս հեղինակին տուած պատճառաբանութեան համաձայն՝

«Ան (Եւրոպան) ենթարկուած է այն տպաւորութեան որ հայ ժողովուրդը, ցրուած Օսմանեան կայսրութեան տարածքին, խեղդուած է ամէն տեղ, ցեղի, լեզուի եւ կրօնքի տարասեռ զանգուածներու մէջ։ Այս պայմաններու տակ, ո՞ւր կը գտնուի այս նոր Հայաստանը։ Ի՞նչ սահմաններ տալ իրեն։ Ամէն տեղ քիւրտ, թուրք, լազ, չէրքէս աւելի են թիւով, եւ անյապաղ քրիստոնեայ տարրին դլուխը պիտի ելլեն»։

Հետեւաբար եւ կ'եզրակացնէ, թէ օտար տէրութիւնները պիտի չմիջամտեն՝ ի նպաստ հայոց, եւ այս առթիւ իր տեսակէտն ալ կ'աւելցնէ հայկական չարդերու եւ հնչակեան չարժումին առնչութեամբ.

«Եթէ,— կը ղրէ ան արդարեւ, դարձեալ իր վերոյիշեալ հատորին մէջ,— Թրքական կեղեքումները յստակօրէն հայ ազգայնական չարժումին պատճառն են, կը թուի թէ դերորիստները՝ որ յաջորդեցին, ուղղակի պատասխանատուութիւնը ունին չարդերուն։

«Սպանութիւններ, սպառնալիքներ, յայտարարութիւններ, զինեալ յարձակումներ եղան այն միջոցները՝ որոնց դիմեցին հնչակեանները եւ որ յանգեցան զայրացնելու մահմետական ժողովուրդը, արդէն մոլեռանդացած իմամներու կողմէ» (էջ 156–158)։

Արփիարեան կազմակերպութեան անհրաժեշտութեան վրայ կը դնէ իր չեչտը։ Գլխաւո՛ր յոյսը։ Առաջ տանելով իր լաւատեսութիւնը, իր հաւատամքը այս մասին, կը յարէ.

«Կը կարծեմ թէ ընդունակ անձեր (...) կարող կ'ըլլան թէ՛ կեդրոնին վարչութիւնը եւ թէ ամբողջ ընկերութիւնը այնպէս կազմակերպել որ հընչակեան Մարմինը իրաւցնէ զօրաւոր կուսակցութիւն մը ըլլայ։ Մենք ճանի որ պիտի պատերազմինք կազմակերպուած մարմնի մը դէմ, պէտք է կատարելապէս զօրեղ կերպով կազմակերպուած ըլլանք։ Տարտղնուած մտքով, ցիրուցան ուժերով, իրարմէ տեղեկութիւն չունեցող գործերով յեղափոխութիւն ընելու հետեւանքները տեսանք, չյորդորեցա՞նք դեռ»։

Կար իւթոփի մը՝ որուն դէմ ո՛չ ոք պիտի կրնար համոզիչ ըլլալ։ Շա՛տ սուղի նստած է այս՝ Թուրքիոյ հայոց։ Զէին նչմարած, թէ հայ յեղափոխութիւնը՝ որ պիտի պատրաստուէր, չէր նմաներ առ հասարակ այլ երկիրներու մէջ տեղի ունեցած յեղափոխութիւններուն։ Ուրիչ երկիրներու մէջ, տեղացի ժողովուրդը երբ կ'ըմբոստանայ իշխանութեան դէմ, այս վերջինը չի կրնար սուրբ անցնել, ջարդել երկրին բոլոր ժողովուրդը, բայց երբ հա՛յն է որ կ'ըմբոստանայ, կամ յեղափոխութիւն կ'ընէ իշխանութեան դէմ, այս իշխանութիւնը օտա՛ր է, բո՛լորովին ու ամէ՛ն բանով օտար, ու, արդէն թշնամի իրեն, ընդհանուր ջարդի մը կը ձեռնարկէ իսկոյն, թէ՛ յեղափոխութիւնը խեղդելու, եւ թէ իր ցեղակից ժողովուրդին համակրանքն ու աջակցութիւնն ալ չահելու համար... ինչ որ ամէն տեն ե՛ւ պատահած է հայոց։

Աւար չեն անդրադարձած, դժբախտաբար, հայ յեղափոխական դործիչները։ Դեռ առանց նկատի ունենալու ալ՝ թշնամիին ուժերուն եւ իր տրամադրութեան տակ եղող միջոցներուն հետ ի՛ր ուժը բաղդատելու անհրաժեշտութիւնը։

Արփիարեան լաւատես մը եղած է իր ամբողջ կեանքին մէջ, ու իր վերոյիշեալ ծրագիր–նամակը կը սկսի հաւաստելով. «Ազգին ապագային վրայ մեծ հաւատք ունիմ, հակառակ պատահած ամէն աղէտներուն»։

Անշուշտ նման հաւատք մը անհրաժեշտ է կառուցանելու համար, բայց չի՛ բաւեր ալ առանձինն ու պէտք է միջոցներու, եղանակներու մասին եւս խորհիլ։

Արփիարեանին վերանորոգումի խնդրէն առաջ ծրագիրը, առաջադրութիւնները, ինչպէս նաեւ իր հաւատքը, անխուսափելի կերպով պէտք էր որ կուսակցութիւնը աւելի կապէր իրեն: Ո՛չ ոք՝ բացի իրմէ, ինքնաքննութեան մտածումը ունեցաւ, նոյնիսկ չարունակական անյաջողութեանց առիթներուն: Արփիարեան կանուխ եւեւցած մարդու, մտաւորականի հանդամանքը ունէր. դինքը չկրցան հասկնալ, ոմանք ալ չկրցան իր մեծութիւնը, իր առաջադրող դաղափարները ընդունիլ՝ նախանձէ տարուած:

Անշուշտ իր շրջանակին մէջ կային անձնուէր, քաջ, հերոսական աքթերու առակ, ամէն տեսակ տաստպանքի ստակցող, անվհներ յեղափոխական գործիչներ. բայց կազմակերպուած, պատրաստուած չէին, եւ արդէն իսկ դոյութիւն առած էր արտակարգ ուժի, անպարտելի յաւակնութեան բարդոյթ մը՝ որուն մէջ կլանուած էին մանաւանդ այդ շրջանին մեծ թէ փոքր առաջնորդները: Կերպով մը տրոկէ եղած էին:

Գուցէ ա՛յս բառը միայն կարենայ լիովին պատկերացնել իրենց պարագան: Ուրիշ մը չգտայ. կը խոստովանիմ: Մինչ բառին կրկնութեան յանգքս՝ այլ տեղ սիտի չունենար իր չքմեղանքը. տրոկէ բառը միայն ի՛նք կրնայ ներկայացնել, բացատրել ողբերգութեան, քայքայումի առանձնապէս ու խմբովին ալ տանող իրողութիւնը: Արփիարեան անդամ, հակառակ իրատես մտաւորականի իր փորձառութեան, երբեմն պիտի իյնայ այս պարագային մէջ:

Արփիարեանին մօտիկ ու ղեկաւար աշխատակիցներէն, անոնցմէ որոնք մտաւորական եւ դատելու կարողութիւն եւ զարգացում ունէին, Լեւոն Բալեան Պաքու մեկնեցաւ անձնական գործով. Մալէզեան Բարեգործականին մէջ մտաւ. Միհրան Տամատեան եւ Լեւոն Մկրտիչեան հեռացան իրենց առաջին օրերուն կուսակցութենէն, ու հիմնեցին՝ ուրիշներուն հետ, Համակալար կուսակցութիւնը. մինչ Վահէ Սրզուեան թշնամական կողմ բռնեց:

Մկրտիչեան՝ շատ երիտասարդ տարիքէն իսկ, Բունդ յեղափոխական դաղափարին ու գործունէութեան կապուած, Գում-Գաբուի ցոյցը կազմակերպողներէն, կամ այդ ցոյցին մասնակցողներէն մին եղած, Աղեքսանդրիոյ մէջ կուսակցական գործօն դեր ունեցած՝ Հնչակեան կեդրոնական Վարչութեան անդամ ընտրուելէ առաջ թէ՛ եռքը, անխոնջ կերպով կուսակցութեան ծառայած, Պոլսոյ «Բասքալ»ին դէմ դեռորիստական գործին կազմակերպութեան դրամական միջոցներ հայթայթելով օգնած, բարեկամ ու համակիր Արփիարեանին եւ որուն հետ երկար թղթակցութեան մէջ եղած, բայց հետզհետէ, ըստ երեւոյթին, քիչ մը հեռացած ու ի վերջոյ դարձած էր դեկավար անդամներէն մին Համակալար կուսակցութեան՝ իր հիմնադիրներէն մին ալ ըլլալէ յետոյ, ինչպէս նաեւ «Արեւ» օրաթերթին, իբր անոր պաշտօնական օրկանը:

Ինձի համար անծանօթ է պատճառը՝ որ մղեր է Լեւոն Մկրտիչեանը այս արմատական չեղումը կատարելու: Ճիշդ է, իր դժդոհութիւնը յաճախ դրած է Արփիարեանին ներքին խնդիրներու առնչութեամբ, բայց, հոս, հարցը պործունէութեան մասին չէ, այլ դաղափարական տեսակէտներու, խմորումի, մտայնութեան ալ: Որոշ տարիք մը ունէր արդէն երբ ես դինքը անձամբ ճանչցայ. խորապէս յարգուած էր ամէնքէն որպէս սենիոր Աղեքսանդրիոյ Խառնդաստարաններու մօտ, բոլորը կ'ընդունէին իր մեծ կարողութիւնը: Իր նիւթական դիրքը լայնօրէն ապահոված էր. ազգային գործերէ քիչ թէ շատ քաշուած՝ տարիքի բերումով շատ հաւանաբար, վերապահ՝ իր արտայայտութեանց մէջ առ հասարակ, ու փորձառու, յստակ տրամաբանութեամբ խօսող, պահպանողական, բայց երբեմն ալ իսկապէս յառաջդիմական՝ ինչպէս պէտք անցեալին, ու հիմա է որ կը հասկնամ դինքը Արփիարեանին հետ ունեցած իր ծպտակցութիւնը ճանչնալէս ի վեր. հինէն դեռ բան մը մնացած էր ուրեմն վրան: Այսուհանդերձ, երբեք կարելի չէր, գոնէ ես չէի կրցած կռահել թէ ան նախապէս բո՛ւռն յեղափոխական մը, բո՛ւռն հնչակեան մը եղած է: Ուրիշներն ալ ինձմէ աւելի տեղեակ չէին:

Ա՛յլ է սակայն Տամատեանին պարագան: Ինչքան ալ ռամկավար կուսակցութեան լիսր մը եղած ըլլայ, եւ Կիլիկիոյ Սզդ. Պատուիրակութեան պլուխը անցած առենն իսկ, բեմերէն ու այս տողերը գրողին ալ, որ շատ եւ շատ երիտասարդ էր այն առեն, ան կ'ըսէր անվերապահօրէն, թէ ինք «յեղափոխական մըն է մըչտ»: Համակրելի մարդ, զգայուն, բարի, ազգասէր, գործիչ ծնած, եւ իբր գործիչ ալ ապրեցաւ հակառակ շատ մը զրկանքներու, դժուարութիւններու: Հիմնովին հա՛յ էր՝ իր լաւ ու թերի կողմերովը: Շուտով կրնար կիլիկիոյ ողբերգութիւնը իր վրան շատ դէշ ծանրութեամբ ազդած էր, ու դադրած այլեւս իմիտիք ըլլալէ: Տամատեան եւ Արփիարեան անհաշտ ապրեցան. կրնային շատ լաւ բարեկամներ ըլլալ: ցեղային առհասարիութիւն մըն է թերեւս անդիջողութիւնը՝ մէկը միւսին հանդէպ:

Արփիարեանի արշիւին մէջ գտայ չնչին թերթէն ընդօրինակուած (8-րդ տարի, № 12 եւ 13, Օկտոմոս 1895, երես 10, սիւնակ երկրորդ) փոքրիկ ճեռագիր արտագրութիւն մը՝ որ վկայութիւն մը կը կազմէ անշուշտ Արփիարեանին դէպացած խոր յուզումին ու մտերիմ համակրութեան ալ, եւ որուն բառացի եւ հաւատարիմ պարունակութիւնն է հետեւեալը.

«Միհրան Տամատեան, հնչակեան: Սասունի եւ Տարօնի հռչակաւոր գործիչ: Մասնութեամբ ձերբակալվեց Սասունում 1893 թ. Մայիսին: Քանիցս ենթարկվեցաւ անասելի տանջանքների: Սասունից բաղէ բերած միջոցին ոտիկանները դիտմամբ կոտրում են նրան մի ոտքը, որ անկարող լինի փախչել, որովհետեւ երկիւղ էին կրում, որ նրա ընկերները նրան ազատելու փորձ են անելու: Ապա բերվեցաւ կ. Պոլիս, ուր պահվեցաւ հսկողութեան տակ, բժշկվելու իրաւունք տրվելով նրան: Մինչ այսօր էլ սակայն նրա ոտքը տակաւին բոլորովին բժշկված չէ»:

Իր թշնամիներէն մինչեւ համակիրները, մինչեւ իր համակիրները՝ այնքան յաճախ կրկնեցին, թէ Արփիարեան մարդկութիւնը ճանչնալու կարողութիւնը չունէր, որ այս մասին հաւաքական կարծիք մը արդէն վաղուց պոյտաս հաստատքի մը հաւասար չափով: Ուստի է՛ւ, կ՛աւելցնէին ալ հասարակ կրկնութեան ճապաղութեամբը, թէ ան չէ կրցած համերաշխ ապրիլ իր կուսակցական պաշտօնակիցներուն, ինչպէս նաեւ իր ընկերներուն հետ:

Այսպէս հաւաստիր՝ ձրի կերպ մըն է նոյն հասարակական մարդուն առնչութեամբ երբ ան պայքարող մըն է, անկաշառ, եւ չի խուսափիր ճշմարտութիւնները դիմել տալէ: Արփիարեան անհամբեր, աչք պոյտ, չահախնդիր, ոչ-արի մարդը չեղաւ երբեք, թէ՛ իբր կուսակցական, թէ՛ իբր պրոլ, իր կեանքին ամէնէն տարապայման առիւններուն մէջն անգամ: Չեմ գիտեր հայկական ազգային, քաղաքական, ընկերային, կուսակցական տարեկրութեանց մէջ ո՛ր հայ դէմքը կարելի է բաղդատել իրեն հետ:

Իր արշիւին մէջ կայ նաեւ իր «սիրելի բարեկամը Պ. Ա. Մարկոսեան»ին ուղղեալ՝ Լոնտոնէն, 26 Օգոստոս 96 թուակիր երկար նամակի մը պատճէնը, մաքուր ձեռագիրով, յայտնօրէն իմը, եւ որուն մէջ կը գրէ, ի միջի այլոց·

«Գէթ մենք թուրքիոյ հպատակ հայերս պարտաւոր ենք մեր ուղղութիւնը զուտ ազգային ընել, զուտ հայկական, կամ աւելի ճիշդը լոկ թուրքիոյ հայերու գործը ընել, եւ խնդրել ոյ մեր գործերէն հեռանան անհետաքրքիր, երկիրը չճանչցող, եւ եթէ ներելի ըլլար այս բացատրութիւնը գործածել «պօռոտախօս» կարգ մը գործիչներ որոնք մեր բարեմտութիւնը այնքան չարաչար կերպով գործածեցին: Պէտք է ցաւելով ըսեմ որ կռկռաս եթէ իր անձնուէրներէն մէկ հանին գրկեց, աւոր դէմ մեզի տուաւ հանի մը քթքթեւսոլիկներ որոնք պարագաներէն օգտուելով մեզի հեռացուցին մեր ճամբէն: Մեր անհեռատեսութեան պատիժը կրեցինք· ա՛լ խրատուելու ենք»:

●

Մերսինի նաւահանգիստը կը բռնուին՝ թուրք ոստիկանութեան կողմէ, երկու հայ յեղափոխական գործիչներ, անմիջապէս որ հոն ցամաք կ՛ելլեն: Մտահոգիչ է պարզան անոր համար նաեւ որ իրենց հետը ունին վտանգաւոր կարգ մը թուղթեր:

Արշակ Զօպանեան այս առթիւ կը գրէ Արփիարեանին.

«Նամակիդ այնչափ չհեկեկան մանրամասնութիւնները բոլորը մէկէն խաւարեցան աչքիս՝ երբ այդ վերջին զարհուրելի դուժը իմացայ: Catastrophe մըն է այդ: Սրիկանե՛ր, ապուշնե՛ր, անասուններ... եւ առանկ արարածներ կը համարձակին ազգի մը ճակատագիրովը խաղալ: Արդեօք ի՛նչ թուղթ կը համարձակին ազգի մը ճակատագիրովը խաղալ: Արդեօք ի՛նչ թուղթ պտնուեցաւ, ո՛վ գիտէ քանի հոգի պիտի վտանգուի, եւ որչափ ալ մեր մէջը անցած բաներ, պաշտօնի պահուելու սահմանուած գաղափարներ երեւան պիտի ելլեն: Այդ գէշգէշ Մալէզեանը կ՛երեւայ թէ սիրային նամակներու տեղ գրեր

է այդ գործի նամակները. սիրային նամակներ անգամ կան որ մարդ չպահեր: Աղասիին տուի նամակդ: Խեղճ տղան կը վախնայ կոր որ իր հօրը վնաս կը հասնի: Այս մասին մի՛ խօսիր իսկ ուրիշի: Արդէն լաւագոյնը այդ խնդրին վրայ բնաւ չխօսիլն է, քնա՛ւ, ո՛չ մէկուն. թող հայերը չիմանան, թո՛ղ ինքնիրենը գործը խղդուի»:

Եւ Զօպանեան դեռ կը խորհրդածէ, պանդատելով ալ·

«Էօ՛ֆ, եղբա՛յր, ձգեցէք, ձգեցէք վերջապէս սա վտանգաւոր խաղը: Հանդարտ թողունք խեղճ ժողովուրդը: Ա՛լ բան չկայ ընելիք. վնասէն ուրիշ բան առաջ չի գար կոր»:

Յետոյ, Զօպանեան կը սկսի Արփիարեանին բացատրել այդ երկու հայ գործիչներուն Մերսին ձերբակալման պարագաները·

«Մերսինի գործին դառնալով (քանի մը օրէ ի վեր cauchemar-ս եղած է), սխալ մը ունիս. կը կարծես թէ վարժապետ մը մատնած է զիրենք. չէ՛: Իտալացիներ են զիրենք մատնողը (...): Իտալացի երկու գողեր որոնք հայոյսէր ձեւանալով մեր երկու ապուշներուն բերնէն ամէն բան կը խլեն: Երեւակայէ՛ կառավարութիւնը ահա ամէն բան գիտէ, ամէն մէկերնուս անունովը (Լեւոնին համար չատ ձանձրանալի բան): Արդեօք այդ դէպքին վրայ կրկին համար չատ ձանձրանալի բան): Արդեօք այդ դէպքին վրայ կրկին լիկիոյ մէջ հալածանք սկսա՞ւ: Ի՞նչ պիտի ըլլայ հետեւանքը: Երանի՛ թէ խնդիրը մարէր: Աւելի կը վախնամ հայերէն քան տաճիկներէն. նայէ՛ որ չատ չհօսուի այս գործին վրայ»:

Վերի երկու բառերը Զօպանեան՝ իւ՛նքը ընդգծած է, անշուշտ աւելի եւս ծանրացնելու համար դործիչի մը թոյլ-բերան թերութեան վրայ իր դրած չեչտը:

Հակառակ իր սովորութեանը, ինչքան ալ թուական տուած չըլլայ իր այս նամակին, պարունակութենէն յայտնի է թէ ան գրուած է 1897-ին:

●

Տիգրան Արփիարեան Գահիրէէն կը գրէ· 5 Մարտ 1897-ին, իր Արփիար եղբօրը·

«Վահէն մեկնեցաւ· իր հետ խօսեցանք երկարօրէն, քու վրադ մասնաւորապէս· միշտ նոյն լուրջ ու պարկեշտ տղան է որուն չատ հաւնած եմ· իրեն պէս քիչ կայ ձեր խումբին մէջ»:

Կարեւի չէ կասկածիլ այս վկայութեան անկեղծութեանը մասին: Շատ հաւանաբար, պարագաները, անհասկացողութիւնը, քէնը, յամառութիւնը, ենթրիկները այնքան պիտի փոխէին այդ մարդիկը, ժամանակով· վերջին տարիներուն, Արփիարեան արդէն հիմնովին կը հաւատար թէ վահէ Արզուման ինք պինք սպաննել պիտի տար, եւ այս կարծիքը՝ ընդհանուր դարձաւ իր սպանութենէն ետքը:

Դարձեալ Գահիրէէն, Տիգրան՝ իր եղբօրը գրած 11 Ապրիլ 1897 թուակիր նամակին մէջ ուրախութիւն յայտնելէ յետոյ, կը յարէ·

«... Իմ այսքան ատենէ ի վեր ունեցած բաղձանքիս իրագործումը զոր

ինքնաբերաբար եւ յօժար կամքով որոշեր ես, այն է կուսակցութեան դրօշերէն ու կեդրոնի վարչութենէ քաշուիլդ: Հաւատալս չեկաւ երբոր կարդացի. ցնցող բայց հաճելի անակնկալ մը եղաւ ինծի համար»:

Այս առթիւ, իր զգացած ուրախութիւնը, անշուշտ անտեղի չէ, մօտէն, չա՛տ մօտէն տեղեակ է ան իր անդրանիկ եղբօրը քաշած իսկական տառապանքներուն, զրկանքներուն ալ:

Երեւանդ Օտեան եւս Գահիրէէն կը գրէ Արփիարեանին, իր 4 Փետր. 1897 թուակիրովը.

«Քեզի ղէմ մղուած ապտատ պայքարը դեռ պիտի չարունակուի՞: Լրտես կամ մատնիչ ըլլալուդ հաւատացող չկայ թէ Աթէնք եւ թէ հոս. ամանք միայն կը վախնան թէ նոր Նազարբէկ մըն ալ դուն կ'ըլլաս ոտպտային եւ ամէն բան ձեռքդ կ'անցընես. ուրիշներ լրտես ըլլալուդ չեն հաւատար, բայց քեզ կարող կը ղգան ղեկդուիդ դործելու, ամանք ալ intrigant է, կ'ըսեն, վերջապէս ուր որ հայ կայ քեզմով կը զբաղին:

«Քեզ ճանչցողին համար այդ խօսքերը լսել, տեսակ մը ամենօրեայ մարտիրոսութիւն է, ես ա՛լ վարժուեցայ, բայց Տիգրանը չես պիտի սրչա՛փ հոգ կ'ընէ»:

Եւ իսկապէս ալ Տիգրան Արփիարեան չատ մեծ հոգ կ'ընէր իր եղբօրը դէմ տարուած պայքարին առնչութեամբ: Իրեն կը գրէ ալ իր 18 Յունիս 1897–ի նամակովը, ի միջի այլոց.

«... Մինակ, սա խելքս չի հասնիր որ, երբ թէ՛ կուսակցութեան վարչութիւնը կը վարես եւ թէ՛ Մարտը կը խմբագրես, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ այդ կուսակցութիւն ըսածնիդ դոնէ ամսական 100–150 Ֆրանք մը չի կրնար յատկացնել քեզի, որ հարկադրուած ես նոր կեանքը հրատարակել, ապրուստդ ճարելու համար. անճնուիրութիւն, ազգասիրութիւն է նէ չափ մը սահման մը ունի: Մի՛ նեղանար դիտողութեանս. այնքան տարիէ ի վեր ըրած զոհողութիւններդ, կրած զրկանքներդ, լսած զրպարտութիւններդ անոնցով՝ ճաթիլս կու գայ կոր պարզապէս. թօթուէ՛ փչերդ, մէջէն ելի՛ր, ինք իր գլխուդ չաբաթաթերթդ հրատարակէ»:

Տիգրան՝ որ կը թուի թէ իր եղբայրը չատ լաւ կը ճանչնայ, մէկ երկու չաբաթ ետքը իրեն կը գրէ նաեւ, իր 2 Յուլիս 1897 թուակիր նամակին մէջ.

«Առջի օր հետաքրքրական խօսակցութիւն մը ունեցանք՝ Աստուրը, Մուինը, Ալփիարը եւ ես (...) յեղափոխական դործերու հասնելով (...), խօսակցութեան ոգին սա էր թէ դուն ինքզինքիդ չես պատկանիր՝ այլ կուսակցութեան (...)»:

Եւ կը յարէ. իբր եզրակացութիւն.

«... Չի պիտի զարմանամ ընաւ եթէ այս կիրակի կամ յառաջիկային նամակ մը առնեմ քենէ որուն մէջ յմայունես թէ հրաժարականդ եւս առեր ես, կամ թէ ժամանակ մըն ալ չարունակելու հարկին մէջ կը դտնուիս»:

Մինչ զուլպադիպութեամբ մը, նո՛յն օրուայ թուականով Արփիարեանին ուղղած իր նամակին մէջ՝ Լեւոն Մկրտիչեան կը գրէ, Տիգրանին նախատանքը հաստատելու պէս.

«Ներկայ պարագաներու մէջ հրաժարականդ չեմ ընդունիր. արդէն դրած եմ. սարսռը խնդիր է որ ի վերջոյ կուսակցութիւնը կը վերածենք ուրիշ ճեւի մը ու այն առեն թերեւս խմբովին կը հրաժարինք: Հիմայ մէկ կողմ ձգելով դաշնակցականներու ընթացքը եւ իրենց դործիք դարձած ձանկիւլեանի ապօրինութիւնները (...), իմ ուշադրութեանս առարկայ կը դառնայ աւելի կենսական խնդիր մը. Յեղափոխական զօրաւոր ու լուրջ կազմակերպութեան մը խնդիրը»:

Հոս, պիտի ուզէի, միջանկեալ կերպով, յիշատակել թէ արդէն Արփիարեան ծրագիր ներկայացուցած էր՝ վերանորոգումի եւ կազմակերպութեան համար՝ կուսակցութենէն ներս, մինչ իր այս առաջադրութիւնը իրեն դէմ թշնամութեան փոթորիկ մը հանած էր Նազարբէկներու պլխաւորութեամբ, եւ որ յանգած էր ծանօթ «վճիռ»ին, ինչպէս տեսանք:

●

Ամերիկայի Հնչ. Մասնաճիւղերու Նահ. վարչութիւնը՝ Լոնտոնի կեդրոնէն բազմակողմանի տեղեկութիւններ «կը պահանջէ», իր 20 Օգոս. 1897 Թուակիր նամակովը, ոչ առանց սպառնական կերպի: Այս նամակը՝ եօթը էջ, երկու մարդու ձեռքովը գրուած ըլլալը՝ իսկոյն աչքի կը զարնէ.— առաջինը՝ գրուած է մէկու մը կողմէ, որուն ձեռագիրը ինծի անծանօթ է, բայց վստահաբար կրնամ ըսել թէ երկրորդ մասին ձեռագիրը Կ. Ց. Փափազեանինն է, ու նամակն ալ ստորագրած՝ իբր Ատենապետ: Անկարեւոր էր այս մանրամասնութիւնը հոս տալը, կը խորհիմ.— Կ. Ց. Փափազեան Ղազարին ու յախուռն կուսակցական պատասխանատու լիմրներէն մին եղած է:

«Կաղաչենք,— կը գոչէ վերոյիշեալ վարչութիւնը՝ իր նամակին մէջ,— հայ ժողովուրդը անդամ մ'ալ Նազարբէկեանին կարօտ մի ընէք»:

Որովհետեւ՝

«Մենք չենք կրնար երեւակայել թէ ի՛նչ ազգին ու կուսակցութեան համար կենսական կարեւորութիւն ունեցող խնդիր կրնայ մէջերնին ծագած ըլլալ որոց պատճառաւ ինքզինքներդ եւ կուսակցութիւնը մատնէիք ներկայ վտանգաւոր կացութեան»:

Մինչ «հայ ժողովուրդը», եւ «ազգը», եւ «կուսակցութիւնը» իրարու չաղկապուած այս նամակին մէջ, սպառնալիքը կը յայտնէ անյապաղ.

«եթէ կեդրոնը չտայ գոհացուցիչ պատասխաններ»,

«եթէ չկրնայ լուծել անհամաձայնութեան պատճառ դարձած խնդիրները»,—

«Ամերիկայի Մասնաճիւղերը՝

«Իբրեւ միակ մարմին իրենց դիրքը եւ քաղաքականութիւնը պիտի պարզեն կուսակցութեան եւ թէ հայ հասարակութեան առջեւ: Ու՝

«Յայնժամ վա՛յ անոր որ յանցաւոր դուրս կու գայ»:

Սկսած էր արդէն ամէն կուսակցական ինքզինքը դատաւոր մը նկատելու: Իրարու դէմ կատարուելիք բոլոր մահափորձերն ալ նո՛յն զսպանակը պիտի ունենային: Ներառեալ՝ պօռոտախօսութիւնը: Ցաւերը, վէրքերը՝ աւելի կը հասուննային, ամէն օր քիչ մը աւելի:

●

Կուսակցութեան պատգամաւորական ժողովը տեղի պիտի ունենար 1897–ին. Արփիարեան Ազնքանդրիա կը հասնի Սեպտեմբերին:

Այս առթիւ, երուանդ Օտեան յատկանշական դրուագներ, իրողութիւններ կը պատմէ իր «Տասներկու Տարի Պոլսէն Դուրս» հատորին մէջ: Զանոնք անդիտանալը՝ կուսակցական գործունէութեան եւ Արփիարեանի մենապրութեան համար, անկասկած թերի մը պիտի ըլլար, մանաւանդ որ Օտեան մօտէն տեղեակ մէկն է:

Պոլսէն մեկնելէն ի վեր, առաջին անգամ ըլլալով պիտի տեսնէ Արփիարեանը, եւ ուրախ է ու անմիջապէս կը ծրագրէ ալ իր եղբօրը՝ Տիգրանին հետ, որ ամէն ճիգ թափեն զինքը «յեղափոխական չրջանակէն հեռացնելու համար», որուն դէմ,— կը հաւաստէ դեռ Օտեան,— «դրեթէ զգուանք կը յայտնէր»: Բայց հազիւ թէ Օտեան իրեն կը բանայ իր եւ Տիգրանին կարպատրութիւններուն խօսքը, Արփիարեան զինքը կը կեցնէ ու կ'ըսէ.

«Պարապ տեղը մի՛ խօսիք»:

Բայց Օտեան չի յուսահատիր, ու կը հարցնէ այն առեն.

«— Ինչու համար:

«— Որովհետեւ, կը պատասխանէ Արփիարեան, նոր որոշումներ տրուեցան, նոր ծրագիրներ մշակուեցան, նոր ուղղութեան պիտի ձեռնարկուի, եւլն. եւլն»:

Իսկ երբ Օտեան իրեն կը յիշեցնէ իր դժգոհութիւնը՝ իր ընկերներէն, կուսակցական վիճակէն, ու մանաւանդ իր ապրելակերպէն, ան կը պատասխանէ խկոյն.

«— Այո՛, բայց հիմա ամէն բան կարգադրուեցաւ. ա՛լ դժգոհութեան պատճառ չմնաց, հիմա լրջօրէն գործի պիտի սկսինք...:

«— Ինչ գործ,— հարցուցի թերահաւատ դէմքով մը:

«Այն առեն, Արփիար հրաշալիքներու տոպրակը պարպեց»:

Հոս՝ Օտեան կ'աւելցնէ խկոյն իր դիտողութիւնը, իրատես վկայութեան մը համազօր. կը յարէ, արդարեւ.

«Արփիար ա՛յնքան խանդավառօրէն այս ամէնքը կը պատմէր, այնքա՛ն համոզուած ու հաւատացած կ'երեւար որ անկարելի էր չհիանալ իր միամիտ ոգեւորութեանը վրայ»:

Գուցէ բոլոր մեծ միտքերուն, մեծ մարդոց մէջ քիչ մը միամտութիւնը միշտ ալ անպակաս է:

Արփիարեան Ազնքանդրիա եկած էր, որովհետեւ Պատգամաւորական ժողովը այս քաղաքին մէջ տեղի պիտի ունենար: Օտեան կը հաւաստէ. «Ա-

մէնքն ալ այնպէս կը խորհէին թէ Արփիար կուսակցութենէն բոլորովին հրաժարած կու գար Եգիպտոս, հոն հաստատուելու տրամադրութեամբ, բայց առաջին վայրկեանէն Արփիար իրենց զղացուց թէ կը սխալէին»:

Եւ Օտեան կը պատմէ դեռ.

«Ինծի պէս անոնք ալ դառն յուսախաբութեան մը մատնուեցան, մանաւանդ եղբայրը, Տիգրան որ ականջները կը դոցէր, կամ հեռու կը փախչէր Արփիարին յեղափոխական դաւանանքը չլսելու համար»:

Յատկանշական կարեւոր դրուագներ պիտի յայտնէ ալ իր յիշատակներէն: Ազնքանդրիոյ Պատգամաւորական ժողովին կը մասնակցի նաեւ Յունէն: Ազնքանդրիոյ Պատգամաւորական ժողովին կը մասնակցի նաեւ Յունէն: Նաստանէն Սիմոն Մանիկեան, որ Օտեանին անձամբ ծանօթ է եւ որուն իրենց մը ճաշի կ'երթայ: Մանիկեան՝ «հակառակ իր սովորական մելամաղձութեան,— կը պատմէ Օտեան իրեն յատուկ եղող իմաստովը,— ուրախ եւ ձուխեան,— կը պատմէ Օտեան իրեն յատուկ եղող իմաստովը,— ուրախ եւ յաղթական երեւոյթ մը ունէր այդ օրը եւ հասկցայ որ Պատգամաւորական ժողովին մէջ փայլուն դործ մը տեսած էին:

«— Ի՞նչ ըրիր այսօր, ժողովնիդ շատ երկար տեւեց, հարցուցի մէկոց մը:

«— Վերջապէս դործ մը վերջացուցինք, պատասխանեց զուարթ դէմքով մը»:

Օտեան շատ կը պնդէ պիտնալու համար թէ ի՛նչ է այդ «վերջացուած դործը», բայց պատգամաւոր ժողովական Սիմոն Մանիկեան կը շարունակէ մերժել.— Օտեանը «թուլբերան» տղայ մը կը նկատէ: Բայց երբ Օտեան իրեն ամէն երաշխաւորութիւն կը խոստանայ պաղտնապահ մնալու, Մանիկեան կ'ըսէ այն առեն.

«— Ձանըմ, Արփիարեանի ձմեռուան բալթօ մը եւ երկու փաձէկա պիտի առնուէր, մէկ քանի ընկերներ համաձայն էինք, ուրիշներ դիտողութիւն ըրին, խնդիրը ծանր հանդամանք մը առաւ, վերջապէս այսօր Ամերիկայի եւ Պուլկարիոյ պատգամաւորներն ալ մեզի միացան եւ ժողովը որոշեց բալթօն եւ փանէլաները առնել...»:

Ու երբ Օտեան իրեն կը հարցնէ, «ամենայն լրջութեամբ», թէ գանձարանը ատոր համար հարկ եղած դումարը կա՞յ, վերոյիշեալ պատգամաւոր ժողովականը կը պատասխանէ.

«— Չէ՛, բայց Լեւոն Մկրտիչեան հաւանեցաւ փոխառութիւն մը ընել այս նպատակով»:

Եւ Օտեան՝ որպէսզի իր այս հաղորդածները կատակի տեղ չառնուին, կ'աւելցնէ խկոյն, աննուղդակիօրէն աւելի չարաճճի եւ աւելի լայն իմաստ ալ դրած իր չեչտին.

«Գուցէ ընթերցողներէս շատեր կարծեն թէ կը չափազանցեմ, կը խեղաթիւրեմ ժամանակակից հայ պատմութիւնը: Բայց իմ պատմած իրողութիւններուս բոլոր վկաները բարեբախտաբար ողջ առողջ են տակաւին եւ ի հարկին կրնան ըսել թէ ոեւէ չափազանցութիւն չկայ յիշատակներուս մէջ»:

Անչուշտ դիտակից է Օտեան՝ թերեւս ամէնքէն աւելի ու առաջ, իր

հաղորդած իրողութեան ամբո՛ղջ իմաստին, ուստի եւ կ'ուզէ ինքզինքը ունէ կասկածի մէջ չձգելու համար քննութիւն մըն ալ կատարել: Կը յարէ, տոտրիւ.

«Այս բանը այնքան տարօրինակ թուեցաւ ինծի որ առանց կարեւորութիւն տալու Սիմոն Մանիկեանի տուած խոստումիս (...), երբ մէկ քանի օր ետքը տեսայ Արփիարեանը նոր բալթօյով մը զեղազարդուած, չկրցայ ինքզինքս զսպել եւ ըսի.

«— Հիմա փրկեցիր Հայաստանը:

«— Ի՞նչպէս, հարցուց Արփիար զարմացած.

«Մատովս ցոյց տուի իր նոր բալթոն որուն մէջ հեչտալիօրէն պարուրուած էր հէ՛ք սիրելի բարեկամս:

«Արփիար անմիջապէս հասկցաւ թէ ի՛նչ բանի կ'ակնարկեմ եւ ըսաւ.

«— Երուանդ, ի՞նչ ընեմ, եթէ դործէն քաշուիմ՝ իմ տեղս խենթեր պիտի գան որոնք լրւնց յախուռն դործելով նորանոր ջարդերու պատճառ պիտի ըլլան, իսկ եթէ ես մէջերնին ըլլամ դոնէ այդ բանը կ'արդիլեմ»:

Եւ Օտեան, անմիջապէս ալ իր կարծիքը, եղրակացութիւնը կ'աւելցնէ իրաւացի կերպով.

«Այս նկատողութիւնը այնքան ճիշդ էր որ չէի կրնար պատասխան մը դտնել եւ Արփիար մինչեւ ետքը յեղափոխական մնալուն իրրեւ արդարացուցիչ պատճառ ցոյց կու տար իր հակայեղափոխական դաւանանքը»:

Բայց հոն ուր Օտեան հիմնովին կը սխալի իր դատումին մէջ, Արփիարեանին «հակայեղափոխական» դաւանանք մը տալն է: Բայց կրնայ ըլլալ նաեւ որ Օտեան «հակայեղափոխական» անուանել ուզած է Արփիարեանին «խենթերու յախուռն դործերը» արդիլելու մտադրութիւնը: Ամէն պարագայի մէջ, Արփիարեան սկզբունքով, դաւանանքով մի՛չտ ալ յեղափոխական մնաց՝ պատմաբանական բնագաւառին մէջ.— իր կարծիքը, համոզումը փոխած էր միջո՛ցներու, ո՛ւժերու, դործունէութեան կերպերո՛ւն մասին միայն: Եւ երբեք չդադրեցաւ յառաջդիմական մը ըլլալէ, բառին իսկական առումովը: Այս տեսակէտներուն առնչութեամբ, իր հրապարակագրական ինչպէս նաեւ իր ստեղծագործական ամբողջ գրականութիւնը՝ առաջին օրէն մինչեւ իր վախճանը, լաւագոյն եւ անհերքելի վկայութիւնները առատօրէն կը պարունակեն: Արփիարեան առանց համոզումի երբեք չէ չարժած, ոչ ալ իր համոզումներուն ու արտայայտութեանց մէջ անկեղծութեան հիմը պակասած է:

●

Ի խնդիր կուսակցական վերանորոգումի՝ Արփիարեանին տարած բոլոր ջանքերը արդիւնք պիտի չտային սակայն: Ամէն ինչ անկերպարան է. դիրար չեն հասկնար, իրար չեն վնահատեր, ու բոլորն ալ խորհրդատու դարձած են:

Ի միջի այլոց, Ս. Սուրէն՝ իր 24 Յուլիս 1898 թուակիր նամակովը, անողոք կերպով կը դատէ իր ընկերները, բառերուն ամէնէն ծանրերը կը դործածէ, ինչպէս նաեւ նողկանքով ականջ վիրաւորող անարդանքները. կը

ղկուշանամ զանոնք հոս արտագրելէ...: Իր կուսակցութեան հանդէպ ալ նըրոդամիտ չէ: Մինչ կը մեղադրէ Արփիարեանը որ իր մէջ մեռեր են «անցեալի նախապաշարումներու եւ զեղծումներու դէմ ունեցած ըմբոստ պաղատիարները», թէ «հիմա թոյլ վախկոտ մըն է» այլեւս, ուստի եւ «թող կու տայ կորսնցնէ ազգին կեանքին ու պատուոյն հետ խաղան»: Իսկ եթէ առարկուի թէ «ազգը կը խրտչի եւ կամ դաշնակցականներու դիրկը կ'իյնայ եւ յեղափոխութենէն բոլորովին կը պաղի», Սուրէն, այն առեն, իր բացարձակ պատասխանը ունի.— «երթայ բարով», կ'ըսէ, բայց կ'աւելցնէ ալ անմիջապէս. «Դաշնակցականներուն (...) յիմարութիւններուն դոհ ըլլալէ յետոյ խելքը նորէն դլուխը կու պայ,— եթէ իրաւ խելք ունի»: Ու կը չարունակէ քննադատել. ազա՛տ խօսողներէն է: Բայց ի՛նչ ըսել կ'ուզէ, ո՛ւր հասնիլ կը փորձէ. ծրագի՛ր ունի՞: Արփիարեան յաճախ իրեն ըսած է եղեր՝ «քանդելը դիւրին է, խնդիրը չինելուն մէջն է». Սուրէն այս դաղափարին հետ համաձայն չէ սակայն, ու իրեն կը պատասխանէ.

«Բայց սիրելի Արփիար, բան մը չը քանդեցինք որ չինէինք, Նազարէկը ես սատկեցուցի, դուն ալ եկար նալը քաշեցիր, նորութիւն մը անդամ չըրինք, կորկորդիլոսին հաւկիթներու վրայ նստար եւ հայակեր ձադուկներ հանեցիր, չը կրցիր ժամանակին Տամատին, Աղասիի, Աչոտի նման խորթ ձադերը խեղդել, տեղ դտանք, մարդ չինել աշխատեցանք այդպիսիներով սրոնք բնութենէն մարդ ծնած չէին»:

Այսուհանդերձ, եւ ինչպէս տեսանք ալ, Արփիարեան իրաւունք չունի՛ իր ընկերներէն պանդատելու, բան մը քննադատելու... պարագան՝ իրեն համար յանցանք կը նկատեն:

Բայց Սուրէն իրմէ եւ իր ազգէն ալ դժդոհ կ'երեւայ միանդամայն: Ա.րդարեւ, կ'ըսէ՝ իր վերոյիշեալ նամակին մէջ, թէ «իրեն պէս չատախօս յիմարներն են» որ ինքզինքին կը մաչեցնեն «չորնալիք ազգին համար», եւ թէ հանդիպած մարդը «իրը փրկիչ» կ'ընդունին: Եւ չարունակելով իր նամակը, դիտել կու տայ թէ այսպիսի «դիւրահաւան նկարագիրով» ժողովուրդի մը կը ծառայենք եւ «հաւատք ալ» ունինք որ պիտի ազատինք:

Ս. Սուրէն կը դանգատի նաեւ իր հիւանդութենէն, որ ցաւ կու տայ, եւ որ բժիշկները նախ կը վերադրեն իր ստամոքսին, բայց չարաբաներ յետոյ կ'ըսեն թէ «ջղային տկարութիւն է, ան ալ դէշ տեսակէն», կը փոխեն դեղերը, «բայց ցաւը չը փոխուիր»: Եւ կը վերջացնէ՝ ըսելով. «Հայաստանի խնդիրէն կարծեմ քիչ մը կարեւոր է այս ցաւս եւ դարմանը չատ պէտք է խորհիլ»:

Մինչ տասնըհինգ ամիս բացակայելէ ետքը, երբ Ամերիկա կը վերադառնայ, Փրովիտենսէն կը դրէ իր Լոնտոնի ընկերներուն 16 Դեկտ. 1898 թուակիր նամակով, թէ հակառակ իր հիւանդութեան՝ կրցեր է «վեր ի վերոյ դաղափար մը կազմել՝ կուսակցական դործերուն ընդհ. կացութեան վրայ», եւ կը հաւատայ.

«... Քանի մը հատ պատճառներն ալ բաւական եղած են արդէն գայթակղած մասնաճիւղերը կերպով մը անբարոյացնել եւ տարտամ ու անորոշ

վիճակի մը ենթարկել: Ինչ որ կը կատարուէր Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ եւ ուրիշ արտասահմանի մասնաճիւղերուն մէջ, նոյնը կատարուած է եւ հոս»:

Եւ կարդ մը կուսակցականներու մասին իր չատ խիստ դատումները տալէ յետոյ, կը դանդատի որ «Պրն. Փափազեան զինքը յոռետես նկատեր է», չ'ընդունիր այդ, կ'ըսէ թէ «հոտ չէ հասած դեռ», թէ ինք յուսահատող մը չէ, ու, բացատրելու համար, կը յարէ.

«... Շիտակ է որ մեր տակաւ կողմերը մտանանիչ կ'ընեմ, փքուցուռոյց մեծաքանութիւնները կը նախատեմ, մեր բարոյական ու նիւթական ուժը համեմատական կերպով գործածելու համամիտ եմ, սակայն անոնց ո՛չ մէկը յուսահատութեան ու յոռետեսութեան (ձեռագիրը «հ»ով է — Ս.Շ.) նշոյլը կը կրեն իրենց մէջ»:

Անխտիր բոլոր անդամներն ալ, մեծ ու պզտիկ, կ'ընդունին, իրարու կը խոստովանին, յաճախ չատ խիստ կերպով ե՛ւ կը քննադատեն, թէ՝ կուսակցութեան մեքենան, սիրտը, արիւնը, աչքերն ու ականջները, քլթին ու բերանը ծանրօրէն խանգարուած են, սխալները, յանցանքները իրարու կը յաջորդեն, բայց իրողութիւնը հրապարակելու չէ:

Երբ Օտեան կը հրատարակէ իր «Ճեղափոխութեան Մակարոյծները» Նոր կեանքին մէջ, Հնչակեան Ճեղ. կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը, որ Ազեքսանդրիա հաստատուած էր այդ տարին, կը գրէ՝ պաշտօնական 19 Նոյ. 1898 թուակիր նամակով մը, Լեւոն Բաշալեանին, այդ օրերուն խմբագիրը Նոր կեանքին.

«... Պ. Օտեանի յօդուածը թէեւ գրական տեսակէտով ո՛չ մէկ առարկութեան կրնայ հանդիպիլ, սակայն մէկ ծայրէն միւսը յեղափոխականները ընդհանուր կերպով ծաղրող հով մը ունի»:

Այս պաշտօնական նամակը ստորագրած է՝ իբր առենադպիր, «Լեւոն Բաղրատ», որ Լեւոն Մկրտիչեանին կուսակցութեան կողմէ տրուած կեղծ անունն է, ըստ կուսակցական որոշումի մը, զգուշութեան համար: Նամակին ձեռագիրն ալ Մկրտիչեանէն է: Իսկ կարծիք յայտնելէ ետքը՝ անցնելով գրականի, կեդրոնը կը յորդորէ, կամ կերպով մը կը հրահանգէ Նոր կեանքի խմբագիրին.

«Հետեւաբար կը խնդրենք Ձեզմէ (...) չի հրատարակել այնպիսի յօդուածներ որոնք հայ յեղափոխութեան կամ յեղափոխականներուն վարկը ընդհանուր կերպով կոտրող հանգամանք ունին եւ այսպէս թէ այնպէս կրնան վնասել յեղափոխութեան չահերուն»:

Ո՛չ թէ, բարեբախտաբար, հայ ժողովուրդին չահերուն...:

●

Բայց Վահէ կամ Ալեքսան Արզուեան, որ Զաւէն ալ կը ստորագրէ, այլ մտահոգութիւններ ունի.— կեդրոնը փոխել, մինչ Պոլսոյ Պատրիարքը յեղափոխական ուժի մը «ուղղակի ազդեցութեան տակ առնել», ինչպէս կը

յայտնուի Նանսիէն Արփիարեանին գրած իր 14 Դեկտ. 1898 թուակիր մէկ չատ երկար նամակէն:

Առողջութեամբ տկար, բայց յանդուգն, եռանդուն, ու քաջ եւ խելացի, որոշ զարգացումի տէր, վահէ Արզուեան կուսակցութեան յեղափոխական, դեռատրական գործունէութեան համար նկատի առնուող անձն էր: Իր վերյիշեալ նամակին մէջ, կը հաւաստէ վճռական կերպով:

«Այսօր ամէն բան կ'ապացուցանէ կոր որ կեդրոնը, իր պաշտօնին մարդը չէ', թէ զայն կազմողները յեղափոխական վարիչներ ըլլալու բնական անընդունակութիւնը ունին (...), մէյ մէկ nullité-ներ են: Իրաց այս վիճակին մէջ կեդրոնին համար ընելիք լաւագոյն բանը (...), գործէն լրիվ մնջիկ քաշուիլն է»:

Նամակագիրը կը յարէ դեռ Արփիարեանին.

«... Շնորհիւ իր (կեդրոնին) հետեւած ընթացքին կուսակցութիւնը քանդուեցաւ: (...) Իր գոյութեան օրերը համրուած են եւ անակնկալ ու ուժպիլն տապալում մը կրնաս երեւակայել թէ ինչ հետեւանք կրնայ ունենալ զայն կազմողներէ իւրաքանչիւրին համար»:

Եւ կը հաւաստէ ալ յետագրէն.

«... Պատճառներ ունիմ կարծելու որ պայթումը մօտալուտ է կեդրոնին դէմ»:

Ուստի եւ խորհուրդ կու տայ Արփիարեանին, որ «ինքզինքը չէզոքացնէ» այդ օրը, կամ այլ խօսքով՝ հեռու կենայ: Արփիարեանին, որ կարեւոր գիրք ունի կուսակցութեան մէջ, ունի նաեւ հեղինակաւոր խմբագիրի դիրքը, նման աղդարարութիւններ, սպառնալիքներ ընելը՝ արդէն յետկանչական երեւոյթ է այդ օրերուն իրականութեանց առնչութեամբ:

Իսկ Պոլսոյ Պատրիարքը յեղափոխական ուժի մը ուղղակի ազդեցութեան տակ դնելու համար, «եթէ խոչնդոտներ գտնուին ճամբուն մէջ, չանալու է զանոնք մաքրել առանց ամենեւին խորութիւն դնելու մէջոցներու մէջ», դեռ կը գրէ Արզուեան:

Կը թուի որ, այդ չրջանին, վահէ Արզուեան տակաւին համակիր է Արփիարեանին. վերի նամակին Ց.Գ.ին մէջ, կը գրէ իրեն.

«Աւելորդ է ըսել որ քու նկատմամբ զգացումներս մազի չափ խախտած չ'են (...) գիտես թէ որքան մեծ հաճոյք կը պատճառէ ինծի քու ընկերութիւնդ»:

Ու աւելի վարը, ստորագրութենէն յետոյ, աւելցուցած է ե՛ւ. «Գոհ կ'ըլլամ եթէ նամակս ինծի վերադարձնես կամ ջնջես»: Ընդգծումը՝ նամակագիրը կատարած է:

●

Շիտակը, կը թուի որ, Ս. Սուրէն իրաւես կուսակցական լիտր է,

ճշմարտախօս, ու չի սիրեր խաբել, ո՛չ ալ խաբուիլ: Նիւ Եորքէն, իր 9 Յունվ. 1900 թուակիրովը կը գրէ Արփիարեանին.

«Կը ցաւիմ որ Ամերիկայէն կտպատէք ամէն բան մինչդեռ այս մարդիկը հոս (...) կուսակցութիւնն ալ մոռցած են, կեղր. վարչութիւնն ալ, «Նոր կեանքն» ալ, «Մարտն» ալ:

Եւ քիչ վարը կը յարէ, բացատրութեան մը իմաստովը.

«Հոս Ամերիկայի մէջ հիմա 21 մասնաճիւղ ունինք, հատ մըն ալ կազմուելու վրայ է եւ քանի մը հատ ալ յոյսը կայ. սակայն խնդիրը ատկից է, որ կը կաղայ միշտ, որովհետեւ միշտ կը պռոաք «առանց Ամերիկայի չիք փրկութիւն»:

●

Կ'երեւայ թէ Վահէ Արզուեան չէ կրցած կեդրոնը տապալել, հակառակ իր ծրագիրին, քանի որ Փարիզէն կը գրէ Արփիարեանին իր 24 Յունվ. 1899 թուակիրովը. «Արդարեւ ես ձանձրացայ ա՛լ եւս երկարաձիգ վիճաբանութիւններով ժամավաճառ ըլլալ ու պրծնը օրօրել»: Եւ կ'առաջարկէ կեդրոնը եւրոպա փոխադրել:

Եթէ «պրծները օրօրել» պիտէին, բայց չարունակ ու հետզհետէ քիչ մը աւելի առելութիւնը, քէնը, զրպարտութիւնները հրահրելու համար էր անշուշտ: «Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան Ռուսճուկի Մասնաճիւղը» թիւ 3, 15 Մարտ 1899 թուակիրը, տպագրեալ «Շրջաբերական» մը կը հրատարակէ՝ «Զգուշութիւն» վերնագիրովը, եւ որուն տակը կայ նաեւ վարչութեան կնիքը: Այս թուղթիկը ուղղուած է նախ եւ առաջ Արփիարեանին դէմ, յետոյ Արշակ Զօպանեանին, որ իրեն «մխացեր» է: Անարդանքն ու հայհոյանքը՝ թրքական ոճէն ալ ցած, բայց չատ աւելի ցած լինչպէս նաեւ զրպարտութիւնները, հոն կը կրկնուին թշնամի մամուլին պրածներուն վրայ աւելցնելով ալ լինչ որ կրնան երեւակայել, բայց լինչ որ անոնց հեղինակին բացարձակ դատապարտութիւնը անյապաղ կը կազմէ: Իբր թէ Արփիարեան՝ Պոլսոյ Հնչ. Մասնաճիւղին Զէյթունի համար տրամադրուած «20·000–ը կլլած է»,— կուսակցութեան մէջ, անլինելութիւնը լինչքան ընդհանրացած ըլլալու է, որ Ռուսճուկի պէս փոքր վայրի մը մասնաճիւղը յանդգնի նման ազտուտ լաթ մը հրատարակել...: Ամէն պարագայի տակ, յայտնի է որ վրէժ լուծել ուզող, քինախնդիր անպիտանի մը պրծնն է ան: Ի վերջոյ, այս «Շրջաբերական» թուղթիկը կը յորդորէ ու կոչ կ'ընէ.

«Հայ ժողովուրդի պարտականութիւնը չէ՞ արդեօք, ոչ միայն արհամարհել, այլ անոնց պլուխը ճզմել, անոնց բոյնը քանդել, լինչպէս որ կը վայելէ վարուիլ Մերուժաններու եւ անոնց հետեւորդներուն հետ»:

«Գլուխը ճզմե՛լ»... եաքը սիրտ պիտացուի, թէ այս կոչը նախաքայլ մըն է Արփիարեանի սպանութիւնը յղանալու համար:

●

Իր 8 Յուլիս 1899 թուակիր նամակովը, Լեւոն Մկրտիչեան իսկապէս պատկերալից խոստովանութիւններ կ'ընէ՝ Արփիարեանին, իրենց կուսակցական գործունէութեանը մասին.— Թերեւս ինքը միայն, է՛ւ յստակատեսութեան մը մէջոցին, պիտի կարենար ա՛յդքան ճիշդ կերպով ու անկեղծօրէն խօսիլ: Կը գրէ, արդարեւ.

«Նոր կեանքի 15 Յունիսի թիւը առի. պարունակութիւնը չատ աղէկ է: Մինակ, Պոլսէն համաժողովին քաչուած հեռագիրը à la Trochag սպառնական հոտ մը ունի, ու մենք ենք որ այդ անօգուտ սպառնալիքները չարունակ հարուածած ենք: Մեր տղոցը մէջ տարակոյս չունիմ որ չատ լաւ տպաւորութիւն պիտի թողու, բայց ինծի համար լուրջ գործ մը չէ առանց ամէնադոյզն ուժի «պօչ թիւֆէնկի պատանա սըք»ի պէս սպառնալիքներ ընել, մանաւանդ որ այդ «պօչ թիւֆէնկն» անդամ չունինք»:

Այս խոստովանութիւնը ունի իր կարեւորութիւնը որպէս հիմնական վկայութիւն, մանաւանդ անոր համար որ Լեւոն Մկրտիչեան՝ կարկառուն ու գործուն դէմքերէն մին իր կուսակցութեան մէջ, մտերմօրէն կը գրէ այդ Արփիարեանին:

Դրամական հարցը, կամ աւելի ճիշդը դրամական դժուարութիւնները, միշտ զբաղեցուցած են բոլոր կուսակցական ընկերները, մարմինները:

Ամերիկայի Մասնաճիւղերուն Հնչ. Նահ. Վարչութիւնը, կը յղէ «Շրջաբերական մը», 1 Յունիս 1900 թուակիր, իր մասնաճիւղերուն, որուն ենորհիւը կը տեղեկանանք, թէ՝

— Ամերիկայի մէջ գոյութիւն ունեցող 24 մասնաճիւղերէն միայն 14–ը վճարած են «Նոր կեանք»ին համար իրենց վերաբերեալ քաժնեգինը.

— «Անհրաժեշտ պէտք»ի մը համար, Վարչութիւնը «200 տոլարի» փոխառութիւն մը կնքած ու վճարումին պայմանաժամն ալ արդէն լրացած ըլլալով՝ «թախանձադին» կը խնդրուի որ ամէն պատգամաւոր հաճի վճարել «8 տոլար».

— Հակառակ նախորդ Պատգ. ժողովին տուած որոշումին՝ Ամերիկայի մէջ «չրջուն» գործիչ մը ունենալ յանձին Պրն. Գ. Զիթճեանի, կարելի չէ եղած այս որոշումը գործադրել, որովհետեւ «զանազաններու կողմէ եղած նիւթական խոստումները» չեն յարգուած. «ուստի կրկին հարկ կը համարուի այս խնդիրը (...) մի անգամ ընդ միշտ լուծել»:

Այս չրջաբերականն ալ Արփիարեանի արչիւին մէջ կը գտնուի անշուշտ, բայց իր կողմէ ոեւէ նօթագրութիւն չկայ, որպէսզի կարենայինք իմանալ իր կարծիքը՝ այս մասին:

Մինչ Արամ Ասքանազ՝ կ'իմացնէ Պօսթընէն, իր 17 Օգոս. 1900 թուակիր նամակովը, թէ վարչութիւնը ստիպուած է փոխառութիւններ կատարելու, թէ ընկերները «ամենուրեք» կը վիճին, կը կռուին՝ փոխանակ իրենց

պարտականութիւնները կատարելու, եւ կ'եզրակացնէ՝ իր կարծիքը տալու նման. «Այնպէս որ եթէ այսպէս չարունակէ, Նահ. Վարչութիւնը չրջուն պատարան մը հիմնելու պէտքը պիտի ունենայ»:

Աւելի առաջ արդէն տեսանք, թէ ամբողջ կուսակցութիւնը արտասահմանի մէջ, ունեցեր է տասը իրարու յաջորդ տարիներու համար, մի՛ միայն 33·000 տոլարի ընդհանուր մուտք մը իբր եկամուտ, ըստ կուսակցութեան պաշտօնական հաշուեկշիռին իսկ, այսինքն տարին ուրեմն 3·300 տոլար, ինչ որ պէտք էր արդիլէր բոլոր ցնորական մտածումները, բոլոր ցնորական առաջադրութիւնները ... անխոհեր:

Այս մասին ալ չունինք, դժբախտաբար, Արփիարեանին ուղղակի, մտերիմ կարծիքը, մանաւանդ հեղնանքը, բայց կրնանք, չատ դիւրաւ, իր կողմէ դոյութիւն ունեցող տուեալներու չնորհիւը, ըմբռնել իր կացութիւնը:

Ուստի ե'ւ չատ զարմանալի կը թուի Լեւոն Մկրտիչեանի պէս յըստակ ու իրատես միտքի տէր մէկու մը կողմէ Արփիարեանին գրուած իր 4 Նոյ. 1899 թուակիր նամակին բովանդակութիւնը, որուն մէջ կը հաւաստէ.

«Ամերիկա.— Երեք նոր մասնաճիւղ աւելցեր է, ամէն մեկին քաջալերական նամակ գրեցի, ու Նահանգ. Վարչութեան ալ հրահանգ տուի բոլոր Մասնաճիւղերուն գրել ու պարտք դնել վրանին որպէսզի իրենց հրացանները ունենան ու զինավարժութեան վարժուին. թէ մենք Արտասահմանի մէջ անկախ անչչուկ պատրաստելու ենք մեր արշաւող բանակը, եւ թէ երեք ամիսը անդամ մը Նահ. Վարչութիւնը պէտք է մեզի տեղեկացնէ այս ձեռնարկին արդիւնքը»:

Վերի խօսքերը ես ընդգծեցի: Թէեւ առանց այս ցուցմունքին ալ ընթերցողը պիտի հարցնէր թէ ի՛նչպէս կարելի պիտի ըլլար կազմել այդ մասնաճիւղերուն համար իրենց «Արշաւող բանակը», երբ 24–էն 14–ը միայն «Նոր կեանք»ին քաժանորդագրվելը կը վճարէին, երբ ինքը՝ Լեւոն Մկրտիչեան իր 8 Յուլիս 1899 նամակովը հազիւ 4 ամիս առաջ նոյնպէս Արփիարեանին ուղղեալ կը հաւաստէր. «Պօշ թիւֆէնկի անգամ չունիմ»:

●

Արշիւին մէջ կայ 12 էջով նամակ մը՝ որուն առաջին երկու էջերը կը պակսին դժբախտաբար, հետեւաբար ե'ւ թուականն ալ, ինչպէս նաեւ անունը անոր որուն ուղղուած է նամակը: Ստորագրուած է «Զաւէն», որ Վահէ Արզուեանն է. ձեռագիրն ալ այդ կը վկայէ: Մինչ պարունակութենէն յայտնի է թէ ան ուղղուած է Արփիարեանին:

Այս նամակը չահեկան է անով մանաւանդ որ ան կը յայտնէ այդ չըրջաններուն կուսակցական տրամադրութիւնները: Բայց «չատ վնասակար, Սուլթանի անձին դէմ իր գրած յօդուածը»:

Արփիարեան կը պաշտպանէր այն տեսակէտը՝ թէ Սուլթանին սպանութիւնը օգուտի տեղ վնաս կրնար բերել հայութեան.— իբր խալիֆա՝ բոլոր մահմետականներուն, սուլթանին սպանութիւնը ոչ թէ միայն Թուրքիոյ այլ նաեւ բոլոր երկիրներու խալամները կրնայ դրդռել հայոց դէմ, ու տեղի տալ համատարած ջարդերու:

Եւ Արզուեան սպառնական ալ է նաեւ Արփիարեանին դէմ.

«... Այս օրերս, եւ չատ հաւանաբար նամակէս առաջ ալ լուր մը կամ նոր առաջարկ մը պիտի ըլլայ քեզ: Եթէ կանխապէս առանց ինծի յայտնելու քայլ մը առնես այս խնդրոյն մէջ, վիտցած ըլլաս որ սոսկալի պատասխանատուութեան մէջ պիտի իյնաս եւ ժողովուրդի թշուառութեան պատճառ մը պիտի ըլլաս»:

Նամակին մէջ չի բացատրեր խնդրին էութիւնը, բայց կերպով մը կ'ըմբռնէ իր լռութեան իմաստը.

«Այս դադուչութեանս չըպիտի յիշեցնէի քեզ եթէ դու այդ աղտոտ չըրջանակին մէջ ինկած չըլլայիր: Քենէ պաղտնիք չունիմ, եւ քեզ ետքը ամէն ինչ մանրամասնօրէն կամ կը գրեմ կամ բերանացի իրարու կը պատմենք»:

Եւ յետոյ, կը հաւաստէ թէ «յեղափոխական անյաջողութիւնը ժողովուրդի մէջ անբարոյականութեան ոլին այնքան առաջ տարաւ որ այսօր ըլլայ երկիր, ըլլայ արտասահման մարդկութեան հրաւէրներ կը կարդացուին այնպիսի անձերու կողմէն որոնք հայրենասիրական անարժան համբաւը կը կրէին իրենց վրայ դեռ քանի մը ամիսներ առաջ»: Բայց Վահէ Արզուեան կը փութայ իր ամէնէն սարսափելի սպառնալիքը Արփիարեանին հաղորդելու, գուցէ անուղղակի ձեւով մը.

«Այս վիճակը պատճառ եղած է որ կազմուի դեռորիստական խումբ մը (նմանը չը տեսնուած) անձնուիրութեամբ օժտուած, որուն նպատակն է մահով պատժել արտասահմանի այդ կարգի բարոյախօսները մասնաւորապէս»:

Եւ անմիջապէս ալ կ'աւելցնէ վերին հրամանատարի մը ձեւովը.

«Ա՛ռ այժմ այսչափ: Ամէն նորութիւն անմիջապէս հաղորդէ»:

Վերի ընդգծումները ինծմէ են. անկասկած անոր համար որ չեչտը դրուած է սպառնալիքին կարեւորութեանը եւ հրահանգի հնազանդելու անհրաժեշտութեանը վրայ:

●

Արփիարեան կը հրաժարի կեդրոնական վարչութենէն 1901–ի Յունուարին սկիզբները, եւ այդ կը հաղորդէ նաեւ Լեւոն Մկրտիչեանին, որ իրեն կը պատասխանէ, իր 16 Փետր. 1901 թուակիր նամակովը, թէ «կը համակերպի իր այս որոշումին» եւ՝ իր կարգին, զայն կ'իմացնէ Վահէ Արզուեանին: Եւ կ'աւելցնէ ալ.

«Ուրիշի մը կողմէ քեզի հրաժարեցնելու ստիպում մը չպիտի կրնայի ընդունիլ: Բայց քու կողմէդ ինքնայօժար արուած որոշումի մը դէմ ելլելու պէտք չէի տեսներ, մանաւանդ թէ Դաշնակցականաց «Յաւելուած»ին մեր կողմէ պէտք եղած պատասխանը տրուեցաւ, իրենք վախուստ տուին (...):

Իսկ Պատուոյ Ատեանի մասին գրածիդ կատարելապէս համակարծիք եմ: ... Պատուոյ Ատեանը մենք մեզմէ կազմենք ու մեր քննութեան արդիւնքը հրապարակենք թերթին մէջ: ... Ակէ զատ ուրիշ դործնական ելք չեմ կրնար կոր տեսնել»:

Բայց այս միակողմանի ատեանն իսկ իր ընկերները չկրցան յաջողցնել: Լքումը՝ հանդէպ Արփիարեանին, կար իր ընկերներուն մէջն ալ. նախանձները, բախտախնդիրները՝ որոնց առաջացումին արդելք կ'ըլլար ան: Արփիարեան կը զգա՞ր այդ:

Ամէն պարագայի տակ, ան ուզած է որ Մկրտիչեան իրեն վերադարձնէ իր նամակները. արդարեւ, այս վերջինը իր 11 Մայիս 1901 թուակիրովը կը բողոքէ թէեւ ոչ առանց անուշ ձեւի ալ.

«... կը զարմանամ եւ կը ցաւիմ որ իմ վրաս այսքան քիչ վստահութիւն ունիս որ ասկէ առաջ դրած նամակներդ ետ կը պահանջես. (...) սխա՞լ եմ արդեօք: Կ'ուզե՞ս որ երդնում թէ մինչեւ ցարդ ոեւէ ընկերոջ մասին գրածդ մութ գզրոցի մը խորունկը պահուած կը մնայ»:

Եւ իր մտերիմ զգացումն ու դատումը արդարացնելու համար ալ կ'աւելցնէ.

«Ես այսօր քեզի կուսակցութեան ջերմագոյն բարեկամներէն մէկը կը նկատեմ, դուն Շահնազար մը չես»:

Արփիարեանին չքմեղա՞նքը, այս մասին.— իր «լեզուն այրած» էր: Շահնազար եւ ուրիշ կարգ մը ընկերներ, նախկին բարեկամներ թոյլ բերան եղած էին, ու մինչեւ անդամ հրատարակած՝ իր նամակներէն մանր: Եւ մտահոգ է, ինչքան ալ հրաժարած ըլլայ կեդրոնէն:

«Հիմակ սակայն,— կը դրէ դեռ,— ո՛չ Փափազեան կայ, ո՛չ ոք կայ.— մինակ վահէ կայ, կուսակցութեան բացարձակ տէր եւ իշխան (...)»:

Եւ կը հաւաստէ նաեւ, թէ «ալ հիմակ կեդրոնական վարչութիւն չկայ», եւ կ'առաջարկէ ընդհանուր ժողովին դումարումը, եւ կը դծէ անոր օրակարգն ալ:

Դժբախտաբար, սրտցաւ կուսակցական ընկերներն անդամ ոչ թէ պիտի չուզէին, այլ պիտի չկրնան իր խորհուրդներուն, մտածումներուն հետեւիլ:

Լեւոն Մկրտիչեան՝ իր վերի 16 Դեկտ. 1901–ի նամակին մէջ, մէկ կողմէ կ'ընդունի որ վահէն «դիւրագրգիռ բնութիւն մը» ունի, իսկ միւս կողմէ ալ կը թելադրէ Արփիարեանին.

«Ինչ որ ալ ըլլայ վահէին բռնելիք ընթացքը, նոյնիսկ եթէ դուշակութիւնդ չիտակ ըլլայ, թէեւ ատոր ո՛եւէ նշան մը չեմ տեսներ, լռութիւն պահելէ ուրիշ միջոց չունինք, որովհետեւ՝

«Ա.— Մեր պարտականութիւնը ոչ կատարեցինք ո՛չ ալ ասկէ ետքը կրնանք կատարել.

«Բ.— կուսակցութիւն ըսելով միակ Ամերիկայի Մասնաճիւղերը մնացեր են, անոնք ալ կէս մը հոգեվարք վիճակի մէջ. (...):

«Դ.— Այսօր մենք այնքան տկարացած ենք որ նոր ոյժ մը յառաջ բերելու համար մեր ամենէն խելացի միջոցը ցոյց տալ է թէ ամէն բանի մէջ իրարու համաձայն ենք ու վահէին հետ սկզբունքի հիմնական խնդիրներու մէջ հակառակութիւն չունինք: (...) Վահէին Պոլիս մտնելը, բանտարկութիւնը, ազատուիլը զինքը ժողովրդական դարձուց: Թող տանք որ այդ հանգամանքէն օգտուի ու կարենայ ոգեւորութիւն յառաջ բերել Ամերիկայի ժողովուրդին մէջ»:

Բայց յաճախ, դրեթէ միշտ ա՛յսպէս եղած է. ժողովուրդին կը հաւաստեն հակառակը՝ զայն ոգեւորելու համար:

Ինչպէս արդէն տեսանք՝ իր հրաժարականէն ետք ալ Արփիարեան կը մտահոգուի կուսակցական դործունէութեամբ 22 Օգոս. 1901 թուակիր նամակի մը մէջ. նախ՝ դիտել կու տայ Մկրտիչեանին, որ ան հետաքրքրութիւնը չէ ունեցած իր հրաժարումին ներքին պատճառները «մտերմօրէն իմանալու», այլապէս տարբեր պիտի մտածէր կուսակցական դործերու մասին, ու կ'աւելցնէ ալ՝ քննադատութեան մը համազօր իմաստովը.

«Եւ պիտի դատէիք այնպիսի ուղղութիւն մը որ միմակուան չարիքները չծնանէին, եւ աւելի մեծագոյն չարիքներու վախը տեղի չունենար: Ցետոյ, երբ Փետրուարի մէջ նամակներս ստացար, ինչո՞ւ միչ մը աւելի չբացիր սչէդ»:

Լոնտոն Հոկտեմբեր 1901–ին դումարուած Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Բ. Պատգամաւորական ժողովին տուած որոշումներուն մասին խօսելով՝ Արսէն Կիտուր կը դրէ.

«Ժողովին ներկայ գտնուող մասնաճիւղերու ներկայացուցիչները դառն օրեր կ'անցնեն ի տես կուսակցութեան եւ յատկապէս սօցիալիզմի դէմ դաւող «ղեկավարներու» տխուր դերին:

«Այլեւս (...) 12–րդ նիստին սրտցաւ հնչակեաններ կ'որոշեն կտրուկ միջոցառումներու դիմել: Կու տան հետեւեալ վճիռը.— «Համագումարը վկայութիւններով ճնշուածութիւն թացայտ Արփիար Արփիարեանի, Միհրան Տամատեանի, Անտոն Ռշտունիի եւ ասոնց գործակիցներուն ընթացքի նկատմամբ, եւ գտած որ ասոնք կը գործեն հնչակեան կուսակցութեան շահերուն դէմ:

«... Որով այժմ Արփիարեանի գործակից դարձած Մ. Տամատեան, Ռշտունի, Մ. Սվազլը, Յ. Օհանջանեան եւ ասոնց գործակիցները, այլեւս չեն կրնար ո՛չ մէկ առնչութիւն ունենալ կուսակցութեան հետ եւ կը յայտարարուին կուսակցութենէն արտաքսուած» («Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 1882–1962»,— հր. Պէյրութ, Ա. հատոր, էջ 276):

Հարկ չկայ նկատել տալ, թէ այս արտաքսումի միջոցը՝ յայտնօրէն Արփիարեանին դէմ առնուելու համար է որ «Պատգամաւորական ժողովը» դումարուած էր, առանց արդէն, այս անդամ ալ, զինքը լսելու: Պատմութիւնը

չ'արձանագրեր թէ այս Պատրիարքարանը ուրիշ գործունէութիւն ունեցած ըլլայ…: Մնաց որ, ինչպէս պիտենք, Արփիարեան հրաժարած էր 16 Յունուար 1901–էն ի վեր՝ կեդրոնական վարչութենէն:

Արփիարեանի արշիւին մէջ գտայ նաեւ նամակի պոչ պահարան մը՝ որուն վրայ իր ձեռագիրովը գրուած է.— «Պ. Երուանդ Օտեանի յանձնուելու խնդրանքով, Mess. A. Badjian Frères — Alexandrie, Egypte». իսկ ետեւի կողմը՝ վենետիկի իր հասցէն: Պահարանին մէջը կար Օտեանին ուղղեալ 25 Մայիս 1902 թուակիր նամակ մը, եւ պոչ պահարան մըն ալ Լեւոն Միքրիչեանին հասցէին. գայն եւս բացի, եւ որուն մէջ կար այս վերջինին գրուած նամակը՝ 26 Մայիս 1902 թուականով: Երկու նամակներն ալ վենետիկ գրուած են, բայց յայտնի չէ թէ ինչո՛ւ չեն առաքուած:

Օտեանին գրած իր նամակին մէջ, Արփիարեան կ'ըսէ, թէ եկած է, կը ճաշէ «մերդ դպրոցը, մերդ վանքը», կը յուսայ քանի մը ֆրանք ճարել իր գրական աշխատութիւններէն, եւ այսպէս «բանի մը ամիս հանգստութեամբ մէջ անցուցնել»:

Մինչ Լեւոն Միքրիչեանին գրած իր նամակին մէջ, կուսակցական ու ազգային գործիչ է որ գարձեալ կը խօսի, հակառակ անոր որ իրենց «յարաբերութիւնները» գաղրած են «ահա տարիէն աւելի է»,— ինչպէս կ'ըսէ ալ ինք:

Եւ ազգային գործերէն տեղեկութիւն չունի բնաւ. տարի մը թերթ չէ տեսած: Իր գրելիքները չատ են, բայց պիտի չկրնայ «ընդարձակօրէն» գրել, որովհետեւ աշխատութիւններ ունի, եւ մանաւանդ յուզնած է: Այսուհանդերձ, բաւական երկար է այս նամակը: Եւ կ'աւելցնէ ալ իսկոյն.

«Գլխաւոր խնդիրը մեր կուսակցութեան — աւելի ճիշդը՝ մեր նախկին կուսակցութեան — խնդիրն է: Լսեցի որ Լոնտոն ժողով գումարելու վաւերտը կը ներկայացնէ ան սրիկան»:

Այդ «սրիկան», վահէ Արզուեանն է, կասկած չկայ. նամակին մէջ, վերջաւորութեան մօտ, իր անունը կու տայ արդէն: Կը թուի, ուրմէն, որ խզումը կատարուած է՝ իր եւ Վահէին միջեւ, թշնամական ըլլալու աստիճան. Արփիարեան սովորութիւնը չունէր նման վարկաբեկիչ բառեր գործածելու: Եւ կը չարունակէ ըսելու համար, թէ կանոնաւոր, օրինական ընդհանուր ժողով պիտի պահանջէ՝

«Անցեալին մէջ ինչ որ ըրինք, անոնք ամէնքն ալ միաբանութեամբ ըրինք: Արդ՝ հիմակ ասոնց պատասխանատուութիւնը կ'ուզուի — սրիկային կողմէ — մինակ իմ վրաս բարդել: Ես փոխուստ չեմ ի տար: Անցեալին մէջ մեր գործը այնքան օգտակար եղաւ Ազգին, որ իր ամբողջ պատասխանատուութիւնը միս մինակ վրաս կ'առնեմ: Մեր այդ հնչակեան բաղաբականութիւնը պիտի պաշտպանեմ հրապարակաւ ալ, երբ յոգնութիւնս առնեմ յետոյ հրապարակ իջնեմ: Միայն թէ ես չեմ ուզեր որ, ամբողջ պատիւը ինծի իւրացնեմ: Ձեմ ուզեր գրել թէ «ե՛ս ըրի, ես գրեցի»: Սխալ սնապարծութիւն է, բանի որ

մէկտեղ ըրած ենք (…): Ձեր պատասխանին համեմատ, ես ալ հրապարակաւ պիտի գրեմ կամ «ե՛ս», կամ «մենք»: … կը հասկնաս որ վահէն է սրիկան»:

Անչուշտ միամտութեան, թերեւս իսկ ինքնահաւանութեան տակաւին երանգ մը ունի Արփիարեան, որ ա՛յդքան փորձառութենէն ետքն ալ դեռ կը հաւատայ, թէ պիտի կրնայ տարհամոզել ժողով մը՝ որ իր հակառակորդներուն կողմէ նիստ կը դումարէ. ճիշդ է որ իրաւունքին ու արդարութեան վրայ, ինչպէս նաեւ մարդոց ազդասիրութեան մասին՝ իր հաւատքը քիչ չէր իր մէջը:

Անչուշտ դոհ սրտով չէ որ Արփիարեան լքած է Լոնտոնը: Գուցէ փախուստ մըն էր այս՝ դէպի նոր հորիզոն մը: Ունի անսասան կամք մը՝ պայքարելու, ճշմարտութեան կառչած մնալու: Դեռ կը գրէ իր վերի նամակին մէջ, տարիէ մը աւելի լուռ կենալէ ետքն ալ.

«Ինչ որ ալ ըլլայ, պարտականութիւնս պիտի կատարեմ, ճիշդ ինչպէս կ'ընէի իբրեւ կեդրոնի անդամ: Թող պիտի չտամ որ ազգը շահագործեն, ոտքէն արիւն հոսեցնել տան, որպէսզի իրենք հանգիստ ապրին. սրիկան (…) բան մը ընելու անկարող, ազգին արիւնը թափելով պիտի ապրի»:

Ցետ այսու, պայքարը աւելի սուր կերպով տեղի պիտի ունենայ: Շահողը ո՛վ է. չեմ պիտեր: Բայց տուժողը՝ չա՛տ ու ա՛նպայման. կուսակցութիւնը, գործիչները, հայ ժողովուրդը: Իրարն ալ կը հաւաստեն, սակայն, թէ բարի եւ օգտակար գործ կը կատարեն: Դժուար է հաւատալ, միեւնոյն ատեն, թէ ամէնքն ալ անչահախնդիր, անկեղծ ազգասէրներ են: Այն՝ որուն անունով երդում կ'ընեն ու կը գործեն, որ կայ, որ հիմն է, կարեւորը՝ մշտատեւ գոհը կ'ըլլայ… հայ ժողովուրդը՝ հայկական դաւառներուն մէջ թէ դուրսը, արտասահման:

Արփիարեան վստահ էր իր տաղանդին, իր բարոյական ուժին, իր ազդասիրութեան, մանաւանդ իր գրիչին առնչութեամբ. բայց չրջանակը, բայց ժամանակը՝ որուն մէջ կը գործէր, չկրցան հասկնալ՝ ըստ բաւականին, ո՛չ դինքը, ո՛չ իրողութիւնները: Այս չրջանակը՝ յեղյեղուկ էր, եւ «տրոկէ» եղած: Իր ամէնէն ճակատագրական սխալը՝ այս իրականութեան մէջ կը կայանայ, անո՛վ կազմուած ըլլալով: Եւ չա՛տ բան պահանջեցին Արփիարեանէն. բայց չա՛տ, չա՛տ քիչ բան տուին իրեն, մինչ այս քիչն ալ առ հասարակ կասկածելի ակնկալութիւն մըն էր: Պայմաններ՝ որոնց մէջ «հրաշք» չէր կրնար գործել ան. այսուհանդերձ, իր գործունէութիւնները, իր բերքերը, իր գործած ուղին անդամ, պիտի չդադրին մնծ ու մնայուն ըլլալէ:

Երկրորդ կարեւոր մահափորձը՝ Արփիարեանի վրայ, տեղի կ'ունենայ 1903–ի Փետրուար ամսուան վերջերը, վենետիկի մէջ, իր նախկին կուսակիցներէն ոմանց կազմակերպութեամբը, ըստ իրեն Վահէ Արզուեանի ձեռքով.— ծանր կերպով կը վիրաւորուի: Հիւանդանոց կը տարուի խնդրն. այս անդամ ալ սոսկալի մահուան կը յաղթէ:

Իտալական ոստիկանութեան բոլոր ջանքերը ի դերեւ կ'ելլեն ոճրագործը, կամ ոճրագործները ձերբակալելու համար. Արփիարեան ո՛եւէ յայտնութիւն չ'ըներ իրեն:

Այս դեռորիստական իրողութեան մասին, այլ պլուխի մը մէջ կը խօսինք. մինչ կը թուի որ «միջադէպը» արդէն մէկ–երկու ամիս առաջ մոռցուած է:

Գահիրէէն, համակիր բարեկամ մը՝ Խաչիկ Ալթունեան կը դրէ իրեն 12 Մայիս 1903 թուականով. «Ուրեմն եթէ մեռնիլ հարկ է, պէտք է ճշմարտութեան համար մեռնիս»:

Դիւրին է մահը առաջարկելը՝ ուրիշին համար... մանաւանդ մէկու մը՝ որ արդէն ենթարկուած էր դեռորի: Այս առթիւ, նամակագիրը կը հաղորդէ ալ.

«Ձեմ գիտեր իմացա՞ր մեր սիրելի, պաշտելի, անմոռանալի Շահէնի սպանման լուրը որ Փօթիի մէջ տեղի ունեցած է վատ ընկերներու ձեռքով, Սագունի եւ Արզուեան կեդրոնի թելադրութեամբ: Այդ հերոսը, հայրենիքի քաջ զինուորը, որ (...) Մարզուանը ազատեց եւ թշնամիին սարսափ ազդեց»:

Ալթունեան անտեղեակ մէկը չէ. ո՛չ ալ անտարբեր մը՝ լսած հերեսթին: կը հաղորդէ ե՛ւ ծանրագոյն հրահանգներ ալ տալով՝ մեւնոյն ատեն ու թերեւս ասոր համար միայն: կը դրէ իրեն արդարեւ.

«Ընդհանուր Պատպամաւորական ժողով պիտի գումարեն Օպոսաոս 1–ին. հրաւիրագրերը ղրկուած են մասնաճիւղերուն: Ամէն կերպով աշխատելու ես, մինչեւ իսկ արեանդ գնովը ըլլայ, ճշմարտութիւնը երեւան հանելու եւ մի՛ կարծեր թէ երբ մէկ կողմէն քեզ կսպառնան որ ճշմարտութիւնը մէջտեղ չի հանես, միւս կողմէն ճշմարտութիւնը երեւան եկլելու փափաքողները հայրենիքին ցաւը զգացողները եւ հայրենիքին համար աշխատողները քեզի պիտի ներե՞ն որ դուն ճշմարտութիւնը ծածկես»:

Ու կը հաւաստէ ալ իր եղբակացութիւն մը՝ որ ողբերգական անել լլալէ չի դադրիր.

«Եթէ ճշմարտութիւնը յայտնելովդ քեզ պիտի սպաննեն, մի կարծեր թէ չի յայտնելովդ քեզ ողջ կը թողուն, թերեւս նոյն իսկ քու բարեկամներդ»:

Իր մտածումին հետեւողական՝ Ալթունեան դեռ կը պնդէ.

«Նորէն կը կրկնեմ որ չի վախնաս մահէ: Պէտք է միանգամ ընդ միշտ այդ ոճրագործները հրապարակէն վերնան»:

Կա՞ր, դոնէ այդ չրջանին, Արփիարեանի ընկերութեան մէջ, մէկը՝ որ իրաւունքը, արժանիքը ունենար այդ հրաւէրը իրեն անկեղծօրէն կարդալու...:

Բայց Արփիարեան՝ արդէն ինքնաբերաբար, կը յայտարարէր, թէ ետ պիտի չկենայ ճշմարտութիւնները յայտնելու իր պայքարին մէջ:

Այսուհանդերձ, կը թուի որ Ալթունեան՝ իր նամակին վերջաւորութեանը, խղճմտանքի արդար ու բարեկամական ձայն մը կը լսէ իր ներսիդիէն. անոր Ց.Դ.ի մէջ կը դրէ արդարեւ.

«Որչափ որ չեմ յուսար թէ չէնք չնորհք ժողով դումարեն... բայց մեւնոյն ժամանակ զգուշացիր եթէ քեզի ալ հրաւիրեն... մինչեւ որ ապահով չըլլաս անձանց վրայ ճամբայ չելլաս: Իրր թէ այս անգամ Զեզի ալ պիտի ուզեն եղեր, թէեւ չեմ հաւատար. որովհետեւ հաշիւնուն չի դար... բայց դարձեալ խոհեմութիւնը լաւ բռնէ»:

Եղբայրասպանութեան չարքը սկսած էր. Թուրքը՝ մոռցուած...:

•

«Իրաւունք»ի ուղղուած, 17 Մայիս 1903 թուակիր նամակին մէջ, Արփիարեան կը հաւաստէ, ի միջի այլոց, թէ.

«Ես առ այժմ բան մը չեմ ըսեր: Ոչ ոք իր անձին համար անընպատո կը բարբառի: Բայց շատ չ'անցած թէ հնչակեան կուսակցութիւնը եւ թէ ազգը պիտի անդրադառնան թէ իմ մահամբս — մինչեւ իսկ եթէ բնական ըլլար — կարգ մը խնդիրներ ու գուցէ մինչեւ իսկ գործին ամբողջ էութիւնը, մոտիս մէջ պիտի մնայինն»:

Շատ ճիշդ է այս:

Իր արշիւը՝ որ դիպուածով մը դտնուեցաւ, բաւական լոյս կը սփռէ արդէն մարդոց եւ դործերու էութեան վրայ, չիտակը: Անշուշտ աւելիով ալ պիտի ըլլար այս, եթէ երբեք իր նամակներէն չատերը՝ որ զանազաններու քով դտնուելու են, արշիւի մը մէջ մտնէին, մասչելի ըլլալու համար բոլոր ուսումնասիրել ուզողներուն:

Գուցէ ընթերցողներէս ոմանց հաճելի չէր յաճախակի մէջբերումներս՝ այդ վաւերաթուղթերէն.— պիտե՛մ...: Բայց անոնց անհրաժեշտութի՛ւնն ալ պիտեմ: Նախընտրելի է ճշմարտութիւնը աղբիւրէ՛ն առնել, պահելով այս ձեւ վկայութեանց հարազատ հանդամանքը:

Ձեմ ուզեր, անշուշտ, որ ինձի վերապրեն դժդոհութեան ղպացում մը՝ որ վերջ չունի երբեմն. իրականութեան մէջ, արշիւին դերակատարները, նամակագիրները՝ իրե՛նք, դժդոհ են մարդերէն, դէպքերէն, այն բոլորէն՝ որ կայ, որ եղած է: Մէկը՝ մեւսին չի խնայեր: Գովեստ, կամ գնահատում չկան: Եթէ մէկը գովեն՝ ուրիշ մը աւելի ուժգնօրէն պատապարտելու չետին կան: Եթէ մէկը գովեն՝ ուրիշ մը աւելի ուժգնօրէն պատապարտելու չետին նպատակով կ'ընեն: Այս մթնոլորտը, այս տրամադրութիւնները՝ չատակօրէն եւ անհերքելի կերպով երեւան կու գան արշիւին վկայութիւններէն: Եւ ահա կը հասկցուի, թէ ինչո՛ւ չեղափոխութիւնը չէ կրցած կազմակերպուիլ:

Անշուշտ, անշուշտ, եւքէն, վերջաւորութեանը քննադատելը, կարծիք յայտնելը՝ դիւրին կ'ըլլայ. բայց ճիշդ է նաեւ որ հիմնովին ճախողեցաւ չարժումը.— հայկական դաւառները ամբողջովին պարպուեցան իրենց հայ բնակչութենէն, եւ համատարած ջարդերէն ու բռնի տարագրութենէն հրաչքով աչուածները՝ հայ մնացորդացը՝ սփիւռք դարձաւ:

•

Արփիարեանէն երկար նամակ մը կայ, վենետիկէն 5 Նոյ. 1903–ին

ուղղուած Հազլեանցին, եւ որուն մէջ իրարու քով, իրարու եւեւէն կ'անցնին պունաւոր ու խօսուն ֆիլիմի մը տեսարաններուն պէս, կուսակցական գործունէութեան դէմքերն ու դէպքերը, ողբերգութիւնները, Արփիարեանը ի'նքն ալ՝ իր զգացումներովը, ինչպէս նաեւ իր միանգամայն իրատես ու իւթոփիք տեսութիւններովը, տակաւին պայքարելու կամքովն ալ: Ոչի'նչ կայ փոխուած. պատահածները հանդրուաններ են, պարզապէս անխուսափելի հանդրուաններ (aboutissement): *Բայց իրականութեան մէջ, այդ թուականներուն, աւտրա մըն անգամ դեռ պիտի չկազմեն անոնք, դժբախտաբար:*

Երբ Արփիարեան իր վերի նամակը կը գրէր Հազլեանցին, Սոլունին, Սագունին արդէն սպաննուած է Լոնտոն, եւ այս՝ կ'ըսէ՝

«... Ազգային ադէտի մը համեմատութիւնները կ'առնէ: Այդպիսի ռոլիր մը թէեւ ոչ մէկ տեղ գործունէու չէր — ինչպէս գործունէու չէին՝ իմ վրաս սպանութեան փորձը, Շահէնի, Զիթճեանի սպանումները, Սապահ Կիւլեանի վրայ մահուան փորձը եւ այսօր Նազար Բէկիճի (եթէ ստոյգ է), բայց եթէ ոչ ուրեք գործունէու չէին, սակայն Լոնտոն բնա'ւ եւ բնա'ւ: Անգլիոյ կեանքին մօտէն տեղեակ եղողները կրնան ըմբռնել Լոնտոնի մէջ եղած ամէն սպանութեան ծանրութիւնը: Անգլիական մամուլը շատ խիստ կը գրէ»:

Կը թուի որ Հազլեանց կ'ուզէ միջամտել կարգադրութիւն մը պոյացնելու համար Արփիարեանի եւ կուսակցութեան միջեւ: Իր վերոյիշեալ նամակին մէջ, Արփիարեան իրեն կը գրէ, թէ «շատ գոհ եւ ուրախ կ'ըլլայ որ այդ կարգադրութիւնը ընելու ձեռնարկէ»: *Եւ կ'աւելցնէ.*

«Եթէ այդ կարգադրութիւնը՝ ժամանակին կատարուած ըլլար, կը կարծեմ որ այս դժբախտութիւններէն ոչ մէկը կը պատահէր»:

Մինչ աւելի եւս հաւաստելու համար իր այս կարծիքը, Արփիարեան կը շարունակէ.

«Գուցէ թեթեւ կարծիք մը թուի այս ըսածս, բայց իմ համոզումս է: Եւ իրաւ ալ՝ եղբայրասպան պատերազմին ճշգրը տրուեցաւ մեզի: Էն առաջ Արզուեան եւ կարապետ Բաբազեանը էին որ գիս սպաննելու խորհուրդը կը յղացան: Միւռաներուն ձեռքը ինկած ճամակներէն այս իրողութիւնը յայտնուեցաւ: (...). Բաբազեան՝ Ամերիկայէն, Արզուեան՝ Եգիպտոսէն մէյ մէկ մարդ խրկեցին հոս, գիս սպաննելու համար: Եղելութիւնը յայտնի է: Արդ կուսակցութիւնը ի՞նչ ըրաւ»:

Բայց Արփիարեան կառչած է համաբաժանութեան հարցին. «Ես,— կ'ըսէ,— կուսակցութենէն ո'եւէ բան չեմ պահանջեր, այլ՝ գործադրութիւնը այն օրէնքին զոր դրած ենք ընդհանուր ժողովով (...): Այդ օրէնքին հիմն է՝ «համաբաժանութիւն կեդրոնական վարչութեան»: Օրէնքին այս տրամադրութեան գործադրութիւնը պահանջած եմ, եւ պիտի պահանջեմ: (...) Երեք տարի է բոլոր մեր վէճը այս խնդրին շուրջն է: Զարմանալի է որ մենք Աւետիս Նազարբէկեանը տապալեցինք գլխաւորապէս այն պատճառաւ որ՝ հաշիւ ու համար տալ չէր ուզեր: Իսկ գիս ալ կը սպաննեն որովհետեւ հաշիւ ու համար տալ կ'ուզեմ»:

Յայտնօրէն, իր տեսլապաշտ ատեններուն, Արփիարեան իրականութիւնը տակաւին չի զգար. այս տողերը գրելու պահուն ալ չէ ըմբռնած թէ երբ սպանութեանց կը ձեռնարկուի, համաբաժանութիւնը տալը կամ պահանջելը՝ ծիծաղելի մտածում մը կը դառնայ:

Բայց ինքն իսկ դուցէ յուսահատ՝ կը հաւաստէ ալ. «Այս երկպառակութիւնները, այս մարդասպանութիւնները, այս բոլոր հրատարակութիւնները ժողովուրդը բոլորովին սարսեցին. ի՞նչ պէտք է ընել»:

Եւ կը պատասխանէ ալ, թէեւ ոչ առանց հակասութեան, այս անգամ նաեւ ենթակայ՝ ներքին իրատես ու իւթոփիստ ազդեցութեանց.

«Ես անձնապէս, կուզեմ բոլորովին ինքզինքս գրականութեան տալ, եւ եթէ «Հայ Հանդէս»ը շարունակեմ ինչպէս մտադիր եմ շարունակել, զայն «Նոր կեանք»ին նման պիտի ընեմ: Բայց այս մեկուսացումս պատճառ մը չէ որ անտարբեր մը մնամ: Հոսկէ բաւական ընկերներ անցան, ամէնքն ալ եգիպտոսէն: Լրջաբար կը խորհիմ ծանր կացութեան վրայ: Ես՝ կարծիք յայտնեցի որ երկու մասին մէջ՝ «հին ու նոր»ին մէջ՝ ջանալու է հաշտութիւն մը գոյացնել: Պատասխան ստացայ թէ «անկարելի է»: Եթէ իրաւ անկարելի է, ա'լ ոչ մէկ խղճմտիտ եւ պարտաճանաչ հայ կարող է ինչակեան անունը բերանը առնել: Ու ես կը խորհիմ որ՝ փորձ մը թերեւս յաջողութիւն կունենայ: Ապահով չեմ, բայց եւ այնպէս կը կարծեմ թէ ի սէր թշուառ ազգին, փորձը ընելու է»:

Այս նամակը գրելու պահուն, իր վիրջաւորութեանը, Արփիարեան կը ստանայ Միլանի «El Secolo» թերթը, որուն մէջ «ահեղ ու սոսկալի լուրը» կարդալէ յետոյ կը գրէ.

«Սագունին սպաննողը՝ սպաննեց նաեւ ուրիշ երկու հայ, եւ՝ հատ մըն ալ վիրաւորեց. ու ինքն անձնասպան եղաւ»:

Եւ իր այս յուզումին մէջ, կը յարէ՝ ցաւագին կերպով.

«Ա'լ ի՛նչ գրեմ սիրելի Հազլեանց. աս ի՛նչ բան է: Զորս դիահ՛ղ Լոնտոն, երկու դիակ Ռուսաստան!! կը խեղդեցամ կոր, եւ մէկը չկայ որ խօսիմ: Ա'լ չեմ կարող շարունակել:

«Դեռ լռելո՞ւ է»:

կարծեմ բացատրութեան, կամ սեւէ մեկնաբանութեան պէտք չկայ այլեւս:

Մօտ չաբաթ մը եաքը, Արփիարեան նորէն կը գրէ Հազլեանցին, 12 *Նոյ.* 1903 *թուականով, եւ կ'անդրադառնայ անչուշտ նոյն սպանութիւններ-ուն: Այս նամակը՝ Արփիարեան գրած է իր կոզմէ հասցէագրուած պահարանի մը մէջ. նամակին ձեռագիրը մաքուր ըլլալուն՝ հաւանաբար բնագիրն է, հետեւաբար եւ չէ առաքուած: Ամէն պարագայի տակ, վկայութիւն մը ըլլալէ չի դադրիր ան: Արփիարեան հոն կ'ըսէ թ միջի այլոց.*

«... Դժբախտաբար Լոնտոն պատսհած սպանութիւնները գիս այնպէս

կը ջլատեն որ ինչ ըսելս կամ ինչ գրելս չեմ գիտեր : (. . .) Ինչ որ կը լսեմ, հաւաստի կը համարուի թէ ճորտացոր սպանութիւններ տեղի ունեցան ամէն կողմ : Նազար Բէկներն ալ պիտի հետեւին միւսներուն օրինակին : Ասոնք՝ զարնել տուին հանդիպողը : Տիգրանը այս կամ այն անձը սպանելու չէ գացած, այլ՝ անոնցմէ ով որ հանդիպի պիտի սպանեն : Եւ՝ այսպէս ըրած է : Անոնք ալ սասնցի պիտի ընեն եղեր : Ամերիկա, Յունաստան, Պուլկարիա, կիպրոս, ուր որ ճոր-հինչակեան կայ, անոնցմէ մէկ բանին պիտի սպանեն եղեր : Գոնէ այսպէս կը լսուի : Ձեմ ուզեր այս սոսկալի աղէտներուն ներկայ գտնուիլ· գուցէ եգիպտոս ալ դէպքեր պատահին : Լա՛ւ կ'ընեմ որ հարկ եղած զգուշաւորութիւնները ձեռք առնէք : Ուրիշ բարեկամներու ալ հաղորդեցէք զգուշ մնալ» :

Եւ սակայն ինք վերջինը պիտի ըլլայ այս «զգուշաւորութիւնները» ձեռք առնողը : Ու իբր հին, հաւատաւոր կուսակցական մը, կը հարցնէ ալ· «դեռ հնչակեան կուսակցութիւն մը կա՞յ, ճիշդ այն իմաստով զոր մենք ըմբռնած էինք», եւ ինքն իսկ կը պատասխանէ իր հարցումին· «ո՛չ» : Ու կը չարունակէ անմիջապէս ե՛ւ իր վերոյիշեալ նամակին մէջ·

«Հիմակ հին հնչակեաններ, նոր հնչակեաններ կան, տարտղնածներ կան, զզուած ֆաշուածներ կան : Երբ առաջին հանդիպող սրիկայն իմզիմը հնչակեան կը հոչակէ, ա՛լ ո՞վ է այն որ այդ անունը ուզէ կրել» :

Բայց ե՛ւ Արփիարեան չի դադրիր ալ հայութեան մասին խորհելէ :

«Եւ սակայն այս ամէնուն մէջ ի՞նչ կ'ըլլայ մեր ազգը, ի՞նչ կ'ըլլայ ազգային դատը,— *կ'ընդվզի ան՝ դարձեալ նոյն նամակին մէջ :* — Ի՞նչ ամօթ եւ խայտառակութիւն Եւրոպայի առջեւ· ի՞նչ լճում եւ յուսահատութիւն ժողովուրդին : Պիտի չմտածե՞նք : Այս արդիւնքը ձեռք բերելու համա՞ր էր որ ամէն ինչ թողինք, տարագիր եղանք, ու ժողովուրդն ալ ջարդ ու կտոր եղաւ» :

Եւ կը վերջացնէ՝ իբր դիտակից ու պարտաճանաչ մարդ·

«Դուք, սիրելի Հագոեանց, միակը եղաք որ ինձ տեղեկութիւն ուզեցիք· այս պահանջումները ցոյց կու տայ թէ Ձեր պարտականութեան գիտակցութիւնը ունիք (. . .) սա մխիթարութիւնը ունիմ որ ինչեան ատեն պաշտօնի վրայ մնացի, կաթիլ մը արիւն չթափեցաւ· Հնչակեան կուսակցութիւնը յարգանք եւ համակրանք գրաւեց· յոյսերու կեդրոն մը ըլլալ սկսաւ ու Նազարբէկեանները ալ բոլորովին անհետացան, եւ դաշնակցականները պիտի պարտաւորուէին տեղի տալ : Ուրիշ ի՞նչ կրնայինք ընել» :

❦

Դարձեալ մեր արշիւին մէջ կայ, գուցէ ա՛յս ալ իր հասցէին չղրկուած նամակ մը, բաւական ընդարձակ, Բարսեղ Օհանեանին ուղղեալ՝ Ազէքսանդրիա, Արփիարեանին կողմէ, 14 Նոյեմբեր 1903 թուականով : Այս նամակին չղրկուած ըլլալը կ'ենթադրեմ անոր համար որ իր դիրը մաքուր է, պատճէնի մը չի նմանիր· իսկ երբ երկու օր առաջ Հագոեանին գրած իր վերոյիշեալ նամակն ալ չէ առաքուած իր հասցէին, կարելի է հետեւցնել թէ, գուցէ զգուշա-

թեան մտածումը ունեցած ըլլայ Արփիարեան՝ այդ պղտոր, էապէս կասկածելի օրերուն, մանաւանդ որ, ինչպէս նամակէն ալ յայտնի պիտի ըլլայ, Օհանեան իրեն մօտէն ծանօթ մը չէր, հակառակ իր կուսակցականի հանդամանքին :

Եւ կարեւոր նամակ մըն է այս :

Իր բովանդակութիւնը՝ այսօր «կտակ»ի մը, ինչպէս նաեւ տեղ տեղ որոշ յայտնութիւններ կատարող, զուսպ բայց ե՛ւ խիստ դիտողութիւններ ու դատումներ ալ ընող բնոյթը ունի : Իր չահեկանութիւնը՝ վեր է ամէն կասկածէ, մինչ կերպով մը իր վերջին խօսքը ըսած պիտի ըլլայ այս Գլուխին համար եւ իր սահմաններուն մէջ, եւ որուն արդէն «կուսակցական» խորագիրը տուած եմ : Արփիարեան՝ իր տագանդին, եւ ուշիմութեան, եւ ազդասէր իրատեսի բերքը կու տայ հոն :

Առանձնապէս, դլուխ դլխի տեսակցութենէ մը յետոյ, կը դրէ ուրեմն Օհանեանին իր վերի նամակովը·

«Շոճեենաւիդ Թրիէսթէէն Նոյեմբեր 5–ին հազիւ ճամբայ ելած էր, երբ այստեղ հասաւ Լոնտոնի ճորտացոր սպանութեան գուժը· ըսենք՝ կոտորածին լուրը : Այս ծանր իրողութեան վրայ խօսելու պէտք չեմ տեսներ : Դուք արդէն կը դատապարտէիք այս եղբայրասպան ոճիրները, եւ դարմանը կը խորհէիք : Իմ կարծիքս յայտնեցի Ձեզի : Սակայն այս ճոր ահարկու ոճիրէն յետոյ, ալ չեմ կարծեր որ *այդ միջոցը* շատ դիւրին ըլլայ թէեւ՝ անկարելի ալ չեմ համարիր : Բայց դուք արդէն գիտէք թէ ինչեան դժուար է, եւ *իմ զաղափարս յանդուգն մտածութիւն մը համարեցէք*, բայց այժմ յանդգնութիւնը իր սահմանը կ'անցնի եթէ այս առաջարկիս վրայ պնդեմ : Բայց եւ այնպէս՝ բոլորովին յուսահատած չեմ : Հնարաւորութիւն կը տեսնեմ» :

Վերի բառերը՝ ես ընդգծեցի : Դժբախտաբար, այսօր կարելի չէ «այդ միջոց»ին ի՛նչ ըլլալը, հետեւաբար ե՛ւ ի՛նչքան «յանդուգն մտածութիւն մը» ըլլալը դիտնալ· Արփիարեան իր ամբողջ նամակին մէջ պիտի չբացատրէ այդ, գոյն բերանացի կերպով արդէն ներկայացուցած ըլլալուն համար անուշտ իր խօսակիցին· այսուհանդերձ, զգուշութեան մը անձնական պարտաւորութիւնը կը զգացուի հոդ· դարձեալ : Եւ իր նամակին մէջ կը չարունակէ առանց ընդմիջումի·

«Իմ որոշումս որ Նոյեմբեր 30–ին հոսկէ կը մեկնիմ, առ այժմ պիտի չգործադրեմ, այս դէպքին վրայ» :

Որովհետեւ՝ կը հաւաստէ·

«Վերջին պահուն լուր կ'առնեմ թէ հին–հնչակեաններն ալ որոշած են հետեւիլ «ճորերուն» օրինակին : Ինչպէս այս ճորերը հանդիպողը ապաններին — tirer dans le tas», ինչպէս կ'ըսեն փրանսացիները — իրենք ալ պիտի ընեն հանդիպած տեղը· Պուլկարիա, կիպրոս, Յունաստան, Եգիպտոս, Ամերիկա, Ռուսիա : Այս լուրը ինծի հաւանական կը թուի : Ան ինծի հաւանական կը թուի, բայց թէ գործադրութեան ժամանակը երբ պիտի ըլլայ, յայտնի չէ : Ամէ՞ն մը, տարիէ՞ մը, երկո՞ւ տարիէն· բայց ամէն օր հնչակեանի գլխուն սպառնալից վտանգը կեցած է : Բնականաբար՝ այսպիսի պայմաններու մէջ ինծի հա-

նելի չէ գտնուիլ այնպիսի շրջանի մը ուր նոր հնչակեաններ կան: Ձեմ կարծեր որ ինծի ուղղակի վտանգ մը ըլլայ: Վահէն գիս սպանելու փորձը ցոյց կու տայ թէ՝ ես այդ Վահէ-Փափազեան-Չօպան տօլանտրիճիներու խմբակին հետ գործ չունիմ: Տօլանտրիճիին վրայ դուք կրնաք աւելցնել մարդասպան — եղբայրասպան տիտղոսներն ալ: Բայց որքան որ գործ չունենամ, բայց եւ այնպէս ո՛եւէ դէպք պատահած ատեն անշուշտ բնութեանց եւ խուզարկութեանց բաժին մըն ալ իմ անձիս պիտի վերապահուի, եւ բնաւ փափագող չեմ որ օտար դատարաններու առջեւ մեր ներքին ազգային գործերու վրայ խօսիմ»:

Եւ որովհետեւ Եղիպտոս Լրթալու մտադրութիւնը չունի, կ'ուզէ «բանի մը կարծիք» յայտնել, ու կը յարէ.

«... Ինչ որ կրցայ Ձեր խօսակցութենէն տեղեկանալ, դուք *չատ հին* մըն էք, 1890-ի հնչակեան օրերէն, ինչ որ սերտ կապ մըն է, յիշատակներով, ամէնուս միջեւ. միւս կողմէն՝ գործին յարած կը թուիք անկեղծօրէն, ու՝ (...) բնականաբար ո՛եւէ անձնական շահ չունիք յեղափոխական գործէն: Եւ, երիտասարդ ու աշխոյժ էք: Այս ծանր պարագաներու մէջ կրնաք, երբէ ուզէք, մեծապէս օգտակար ըլլալ»:

Հոս, ուրեմն, խօսելէ յետոյ՝ ամէնէն առաջ, պարտականութեան, ծառայասէր ու յեղափոխական մարդը, իրեն կը յաջորդէ խոհուն իրաւես քննադատը, ճշմարտախօսը.

«Բայց դուք խարուած մըն էք,— *կ'ըսէ հեռեւաբար Արփիարեան*: — Ձեզի չեմ մեղադրեր, բանի որ ես իսկ չարաչար խարուեցայ, եւ ինծի հետ միւսներն ալ՝ մասնաւորապէս Պ. Մկրտիչեան՝ որ չխարուելու բազմաթիւ ու արդարացի պատճառներ ունէր»:

Մինչ այս դատումը յայտնելէ յետոյ, Արփիարեան կը բացատրէ ալ անմիջապէս, վկայութեան մը համազօր.

«Ձեր խարուած ըլլալուն հաւաստումը՝ (կը գտնուի) Ձեր այն յայտարարութեան մէջ, թէ «Նազարբէկեան խումբին հետ միութիւնը՝ Ամերիկայի հայոց պահանջմամբն է»: Ըսի Ձեզի թէ պարզապէս ստած են այս ըսողները: Մեր բոլոր ընկերները կրնան հաւաստել որ երբեմ օր մը 1890-էն մինչեւ 1901, ոչ մէկ հնչակեան մտքէն անցուցած է Նազարբէկեաններուն հետ միութիւն մը»:

Եւ խորհուրդ կու տայ Օհանեանին.

«Ձեզի կը մնայ բնաւ թէ ինչո՞ւ խարած են Ձեզ: Երբ չէք ուզեր խարուիլ գիտակցաբար, ու ազգն ալ Ձեզի հետ խարել, բնութիւն մը ըրէք լռութեան մէջ, եւ այն ատեն ամէն ինչ կը յայտնուի»:

Մինչ աւելի վարը, կ'ըսէ ալ՝ սրտցաւօրէն.

«Ազգին ընդհանուր կացութիւնը Ձեզի յայտնի է: Հալածանք՝ Ռուսաբէն, հալածանք՝ Թուրքիոյէն, բշնամութիւն՝ Եւրոպայէ, եւ ընդհանուր լճում, յուսահատութիւն ազգին մէջ. եւ այդ լճումը կը սաստկանայ, տագնապը կը ծանրանայ եղբայրասպան կռիւներուն հետեւանքով: Ահա՛ ուր յանգեցան մեր յեղափոխական շարժումները, գաղափարները, անձնուիրութիւնները»:

Եւ Արփիարեան դեռ կը հարցնէ ալ, սակայն.

«Դարմա՞նը»:

Բայց կը պատասխանէ ի՛ւ անյապաղ՝ իր անմար լաւատեսութեանը մէջ.

«Դարմանին յուսահատ չեմ (...). Նախ եւ առաջ վերջ տալ հնչակեաններու մէջ եղբայրասպան մարտնչումին: Ու այդ վերջ դնելու պարտականութիւնը կ'իյնայ «նոր հնչակեաններուն» վրայ: (...) Եղբայրասպան պատերազմին նախաձեռնութիւնը նոր-հնչակեաններէն է: Այս հաւաստումն անուրանալի իրողութիւն մըն է»:

Ու խօսելով իր, ինչպէս նաեւ իր դործունէութեան մասին, Արփիարեան կը յայտնէ ճշմարիտ դատում մը.

«Այս կացութեան մէջ, ես օգտակար կը համարիմ հեռու մնալ ո՛եւէ հայաբնակ կեդրոնավայրէ, ուր հնչակեան մարմիններ կան: Պաշտօնակիցներուս հետ, մեր պարտականութիւնը խղճի մտօք կատարեցինք: Առաջ կարող չէի ըսել թէ մինչեւ որ աստիճան խելացի եղանք, բայց այժմ կ'ըսեմ որ՝ այո՛ խելացի գործեցինք. վասնզի մեր օրով կաթիլ մը արիւն չթափուեցաւ, ոչ հնչակներու ձեռքով, ո՛չ ալ ազգին թշնամիներուն ձեռքով»:

Եւ այս ծանր հաւաստումները տալէ յետոյ, Արփիարեան կը հաղորդէ դիտողութիւն մը՝ որ միանգամայն իրատես է ու կը պարփակէ ահաւոր ճշմարտութիւն մը, եւ որուն դասը չատ մեծ է՝ չատ սուղ արժած ըլլալուն համար հայութեան.

«Մեր արդի կացութեան մէջ,— *կը վկայէ ստուգիւ ան՝ իր անհերքելի փորձառութեամբն եւ ուշիմութեամբը,*— մեր արդի կացութեան մէջ, ով որ ազգին չարիքի մը, աղէտի մը պատճառ չըլլար, արդէն ճոյն իսկ այդ գործովը, բարիք ըրած կ'ըլլայ»:

Ահա թէ ո՛ւր հասած էր կացութիւնը, եւ ի՛նչ դառն վկայութիւններ կու տայ Արփիարեան, այս կացութեան ամէնէն լաւատեղեակ ու լուսամիտ մտաւորական գործիչ մը:

Եւ դիտէ ալ թէ իր այս նամակին մէջ՝ ծանր, ճակատագրական իրողութիւններու մասին խօսած է. ուստի եւ կը յանձնարարէ Օհանեանին.

«Այս նամակս անձնական է: Կը խնդրեմ ոչ ոքին հաղորդէք, բացի Պ. Մկրտիչեանէն (երբ կուզէք): Իսկ երբ օգտակար ըլլալ կուզէք, կրնաք անկէ օգտուիլ ինչպէս որ կուզէք»:

Վահան Մալէզեան կը հաւաստէ, իր կարգին. «Ցեղափոխութիւնը մեռաւ. պէտք չէ որ ինքզինքնիս խաբենք», Արփիարեանին գրած իր 15 Յունվ. 1904 թուակիր նամակին մէջ, եւ ինչ որ աւելի ողբերգական է, «ինչ որ Թուրքը չաւարտեց, հայ յեղափոխականները լրացուցին»:

●

Կարելի՞ է հասկնալ զօրաւոր կամքի մը եւ նո՛յնքան զօրաւոր յամառութեան մը միջեւ գտնուող որոշ, յատկանշական տարբերութիւնը: Շատ ան-

պամ, իրարու հետ չէ՞ն չփոթուիր անոնք: Մանաւանդ երբ մին, կամ միւսը՝ չօշափելի արդիւնք մը չէ տուած:

Այս գլուխին մէջ, նաեւ երբ պիտի տեսնենք յատկապէս Արփիարեանին չքաւորութեան պարագան, դուցէ անկարելի ըլլայ զանազանել կամքը՝ հայկական բնութեան, յամառութեան հետ:

Անշուշտ Արփիարեանին մէջ դոյութիւն ունէր ազգասէրի արմատական զգացումը, կա՛ր եւ պարտականութեան ալ գիտակցութիւնը, բայց իր չրջանակին ցոյց տուած արտասովոր իրողութիւնները՝ չեմ գիտեր ի՛նչքան անփոյթ կերպով կ'առնէր, չարունակելու համար իր պայքարը՝ որուն արդիւնքին առնչութեամբ յոյս ունենալը իրեն պէս ուշիմ, փորձառու մարդուն ներելի չքմեղանք մը չի կրնար սեպուիլ:

Այս պայքարը՝ դուրսի թշնամիին դէմ չէր, անշուշտ: Արտաքին թշնամիին դէմ ինչ ալ ըլլայ պայքարը, յուսահատութիւնը ներելի չի սեպուիր հաւաքականութեան մը համար. յոռեղոյնի պարագային՝ յուսահատութիւնը կէտ մըն է. ազգային կամքին առնչութեամբ:

Արփիարեանի հասակցական չրջապատէն ներս՝ առհասութեան մը պոյութիւնը չի՞ զգացուիր, եւ քիչ մը չեչտակի կերպով. երբեմն նոյնիսկ:

Կարծելու չէ, այսուհանդերձ, թէ իր չրջանակին մէջ հիացումի արժանի, հայրենասէր, զոհաբերող հայեր չկային. իրենց կեցուածքները՝ շատ անգամ անակնկալներ կը պատճառեն. հիասթափումն ալ: Եթէ Արփիարեան չդիտցաւ, չփնտռեց իսկ թերեւս այդ իրողութիւններուն պատճառները հասկընալ, հաւանաբար իմաստ մը տուած ըլլալու է անոնց:

Իրականութեան մէջ, ախտաբանական (pathologique) տարրեր կան հայկական այս պայքարներուն ներքեւ. հիւանդագին երեւոյթ մը, անկասկած.— քինախնդրութիւնը, նախանձը, ատելութեան զգացումները՝ որ տարին մինչեւ եղբայրասպանութիւն, եւ այս բոլորը միասին կամ առանձին ենթական տրոհէ ըրին: Երեւոյթ մը՝ որ հոգեբանական տարրեր կազմելէ աւելի բան մըն է: Բայց այս ախտաբանական երեւոյթը նոր չէր ուրեմն.— մեր հին, շա՛տ հին պատմութենէն եկած, առհասութիւն մը, ժառանգութիւն մը կը կազմէ ան:

Արփիարեան գոհը եղաւ ասոր, ինչպէս իրմէ առաջ ուրիշ շատ շատեր, բայց ինք՝ միշտ լաւատես՝ չդիտցաւ խուսափիլ ասկէ:

Կազմակերպութեան պակասէն ալ դոյութիւն առած կրնայ ըլլալ խընդրոյ առարկայ եղող երեւոյթը: Կազմակերպութեան պակասին կարելիութիւնը՝ կ'ենթադրէ նաեւ դնահատումի եւ տիսիպլինի դէմ արհամարհանք, ու մանաւանդ ինքնահաւանութեան, պարծենկոտութեան ծայրադոյն զգացումը՝ որ արդէն ախտաբանական դարճած էր այլեւս: Երբ դնահատումը, տիսիպլինը, համեստութիւնը կը կազմեն այն տարրերը՝ որ հիմը կը նկատուին ամէն ազգային, քաղաքական կազմակերպութեան, ամէն պայքարի, ինչպէս նաեւ ամէն համայնական ու համերաչխ գործունէութեան ապահովութիւնը:

Արփիարեան այս սկզբունքները, այս բարոյականը ճչդած է ոչ թէ

միայն իր գործունէութեամբն ու պիրերովը, այլ նաեւ կուսակցական բարեկարգումի իր ծրագիրին մէջ, որուն մասին աւելի վերը տեսանք ալ արդէն, եւ որ իրեն դէմ ա՛յնքան ծայրայեղ հակառակութիւններ, թշնամութիւններ հանեց, հասնելու համար՝ ի վերջոյ, իր սպանութեան:

10—

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ ԻՏԱԼԻՈՅ ՄԷՋ

Զգուած, յուսալքուած կուսակցական կեանքէն, ինչպէս նաեւ իր չըբաղանակէն, զգալի կերպով յոգնած ալ, Արփիարեան վենետիկ կ'երթայ:

Բայց տակաւին, պրականութիւնը իր կուռքն է. միեւնոյն ատեն, կը յուսայ ալ իր պրիչին չնորհիւը ապրուստի փոքր հաստոյթ մը ունենալ: Մինչ կայ ե'ւ վենետիկի պրադարանը, որմէ կրնայ լայնօրէն օգտուիլ: Մխիթարեաններուն աշակերտ եղած է: Ու այս բոլորէն զատ՝ պիտի կրնայ իր եղբօր որդիին, իր չատ սիրելի Փիլիկին ուսումին հսկել:

Եւ, այսուհանդերձ, չի կրնար ապրիլ առանց իր մամուլը ունենալու. կը սկսի հրատարակել, առանձինն անշուշտ, «Հայ Հանդէս»ը: Ինքը միայն կը լեցնէ զայն, ամբողջովին: Եւ ինչպէս միշտ, յաջողութիւնը չ'ուշանար: Ու պարճեալ ինչպէս միշտ՝ իր քննադատութիւնները ու ճչմարտութիւնները ըսելն եւս պիտի չ'ուշանար, բայց այս անգամ իր պայքարը բուռն է մասնաւորապէս Վահէ Արզուեանի եւ Արշակ Զօպանեանի դէմ:

•

Վենետիկ, 22 Փետրուար 1903–ի իրիկունը, կամուրջէ մը անցած ատեն, Արփիարեանը կռնակէն կը զարնեն ըէվոլվէրի երեք հարուածով: Գետին կ'իյնայ Արփիարեան՝ վիրաւոր, ու հիւանդանոց կը տանին զինքը, խկոյն: Բարեբախտաբար, իր վէրքերը մահացու չեն. երկար ատենի պէտք պիտի չըլլար կազդուրուելու համար: Այս երկրորդ մահափորձը՝ իր կուսակիցներուն կողմէ կազմակերպուած էր սակայն. առաջինը՝ Պոլիս տեղի ունեցած 1895–ին, դաշնակցականներու գործն էր, ինչպէս տեսանք: Բայց երկուքին ալ հեղինակները կը փախչին, եւ անպատիժ կը մնան:

Արփիարեան գիտէր վենետիկի մէջ իրեն դէմ մահափորձ կատարողն ու զայն դրդողները: Կազդուրուելէն ետքը, Օտեանին գրած իր 18 Մարտ 1903 թուակիր նամակին մէջ կը խօսի նաեւ այս մասին.

«Ինչպէս որ արդէն գրած էի, վահէին գործն է այս: Առաջին տպաւորութիւնս հաստատուեցաւ կարգ մը իրողութիւններէ որոնք աննշանօք էին ինձի (...): Իմ մահուանս մէջ փնտռած են իչ մը ապահովութիւն, թէեւ չմեռայ, բայց *դեռ հոս մարդ կը սպասցնեն կոր*. սակայն ոստիկանութիւնը զգուշութիւններ ձեռք առաւ, ու ետեւէս պտտող նոր «Հերոս»ը այս օրերս աներեւութացաւ, վասն զի ճանչցուեցաւ: Անշուշտ նոր մը կը զրկեն»:

Մինչ իր 6 Մայիս 1903–ի նամակին Յ.Դ.ին մէջ, Արփիարեան կը յիշատակէ ե'ւ.

«Ամերիկայի *Հայրենիքը* հրատարակած էր փափազեանի մէկ նամակը. Լեւոնն ալ մեռցնելու խորհուրդ ունին եղեր! կը տեսնե՞ս այդ սրիկաները: Բայց ես չմեռայ, ու կը տեսնուիմ ձեռերնին» («*կառափնատ*», *Ա. հատոր, թիւ* 30):

Այսուհանդերձ, Արփիարեան չէ ուզած իտալական ոստիկանութեան ուշէ յայտնութիւն ընել, եւ հարցաքննութեանց միակ անփոփոխ պատասխան մը կու տայ.— իրեն դէմ գործուած մահացու փորձը՝ հաւանօրէն Ապտիւլ Համիտի կողմէ սարքուած է:

Այս մահափորձը, անշուշտ, ընդհանուր ցասում առաջ կը բերէ: Վատ ու անմտածելի էր ան: Մամուլէն զատ, կազմակերպութիւններէն ալ զատ, անհատներ եւս իրենց վիշտն ու զայրոյթը կը յայտնեն այս առթիւ, ինչպէս նաեւ իրենց խնդակցութիւնը՝ որ պնդակները մահացու չեն եղած:

Երուանդ Օտեան անյապաղ կը գրէ իրեն. «Հիմա թանկին մէջ կարդացի զարնուիլդ: Շուտ չուտ լուր տուր ինծի, կը յուսամ որ վէրքերդ թեթեւ են: Ձեմ պիտեր ի'նչ գրեմ, ի'նչ մտածեմ, բոլորովին տակն ու վրայ եղայ այս *յանկարծական ոճրագործութիւնը լսելով*: կ'աղաչեմ սիրելի Արփիարս, եթէ կրնաս անմիջապէս գրէ» (2 Մարտ 1903):

Նոյն թուականին, Թրնեւէն համեստ մարդ մը՝ գրաչար կարապետ կը յայտնէ իր ցասումը, ու կ'ըսէ. «Անկարելի է ինձ պատկերացնել այստեղ զգացած վիշտս»:

Ստորագրութիւնը անընթեռնելի նամակ մը, 11 Մարտ 1903 թուակիրով, կը հաղորդէ մեզի, թէ վենետիկի «բոլոր հեռագրական գործակալութիւնները» տուած են հայ հրապարակագիր Արփիարեանի վրայ կատարուած մահափորձին լուրը, եւ ապագինում կը մաղթէ:

Լեւոն Բաչալեան՝ որ Պաքու հաստատուած էր արդէն, իր 16 Մարտ 1903–ի նամակովը կը փութայ իր ցասումը յայտնել, ու կ'ըսէ.

«Ապշութեան առաջին զգացումէս ետքը, առաջին խօսքս եղաւ. «Վատահ եմ որ անվտանգ պիտի ելլէ գործին մէջէն»: Ձեմ պիտեր ինչո'ւ, ես խորունկ համոզումը ունիմ որ Աքիլլէսին պէս անխոցելի ես: Իրաւ ալ, երբ «Մշակ»ին *երկրորդ թիւը տեսայ, սիրտս բոլորովին խաղաղեցաւ*»:

Յետոյ, մօտէն տեղեակ իր բարեկամին մտերիմ զգացումներուն՝ Բաշալեան կը հարցնէ իրեն.

«Վատա՞հ ես որ վահէին *իմբակն է ոճրին հեղինակը*»:

Բայց եւ անմիջապէս ալ կը պատասխանէ ինքն իրեն.

«Ուրիշ ո՞վ կրնայ ըլլալ սակայն: Օրհասական արջի մաքառումներ են ասոնք»:

Մ. Արամեան կը գրէ Արփիարեանին, Ռուսճուքէն 11/24 Մարտ 1903 թուականով.

«Անցեալները վենետիկի հարցի մէջոցաւ ստացայ Ձեր ողջուքեան լուրն եւ չատ ուրախացայ. եւ ինձ յուսադրեր էին միանգամայն թէ քիչ օրից հիւանդանոցից դուրս պիտի գաք (...): Վերջերս սկսան գրել ու խօսել թէ, վրադ հնչակեաններու կողմից կատարվել են այդ սխուր փորձերը ձեր անձին դէմ. չիտակը կը հաւատամ. թէ ի՞նչու, քանի՛ որ մի միակն եղաք որ տապալեցիք Նազարբէկին...»:

Արփիարեան կը ստիպուի դադրեցնել իր «Հայ Հանդէս»ը. որովհետեւ ինչպէս կը գրէ Օտեանին իր վերոյիշեալ 18 Մարտ 1903 թուակիր նամակին մէջ.

«Հիւանդանոցէն ելած եմ, բայց դեռ տկար եմ: Քիչ կ'աշխատիմ: «Հայ Հանդէս»ը տակաւին չեմ կրնար հրատարակել, թէ տկարութեանս պատճառաւ, թէ ծախսերուն»:

Մինչ աւելի եռքը, կը գրէ իր 6 Մայիս 1903-ի նամակովը, թէ անկարելի է «Հայ Հանդէս»ը շարունակել, որովհետեւ «հոս գրաշար չկայ»: Եւ կը շարունակէ գրել Օտեանին.

«Եւ հաւանօրէն ես ալ հեռանամ ասկէ. վասն զի անհոգօրէն կը ծանծրանամ կոր, եւ սոսկալի անհանգիստ եմ: Գրական կարգ մը աշխատութիւններու սկսած եմ եւ կը կարծեմ թէ ինծի ամիսը 60–80 ֆրանգ կը հայթայթեն, ու ատով կ'ապրուիմ (...):

«Շատ բիչ ստակ գանձած եմ. ընդամէնը 60–70 բաժնեգին, բայց շատ ապառիկ ունիմ: Ասիկայ հոգս չէ: կ'ուզեմ գանձածներս գոհացնել, որպէս զի չըսուի թէ բաժնեգին գանձեցի եւ ձգեցի գացի (...):

«Ես շատ նեղութեամբ կ'ապրիմ կոր, սպասելով գրական աշխատութեանցս»:

Վառնայէն, «Հայաթերթ»ին կողմէ, Մ. Ճղնաւորեան եւ Տիգրան Էլմասեան՝ իրենց 19 Ապրիլ 1903 թուակիր նամակովը, Արփիարեանը իրենց քաղաքը կը հրաւիրեն, հոն հրատարակելու «Հայ Հանդէս»ը, եւ ունենալու համար, միեւնոյն առեն, անձի ապահովութիւնը:

«... Մենք պատրաստ ենք ամէն կերպով ձեզի աջակցիլ «Հայ Հանդէս»ը հրատարակելու,— կը գրեն իրեն բարեկամական սիրով. մեր սեփական տպարանը թերթի մը հրատարակութեան համար պահանջուած բոլոր պիտոյքները ունի. պատրաստ ենք քանի մը ամիսներ «Հայ Հանդէս»ին բոլոր ծախսերը հոգալ. նոյնիսկ եթէ հարկ ըլլայ, ձեր անհատական ապրուստի միջոցներուն վրայ ապահով կրնաք ըլլալ»:

Մինչ առանց յուզումի կարելի չէ կարդալ, երբ երկու խմբագիրներն ալ ա՛յնքան կը խնդրեն, կը պնդեն.

«Ձեր անկեղծ բարեկամները ըլլալնուս, սրտանց կը փափաքինք որ, ձեր իսկ օգուտը անտեսել չուզելով, դուցէ ձեր վտանգուած կեանքին ապահովութիւնը համար իսկ, մեր այս առաջադրութիւնը չմերժէք»:

Իր արշիւէն յայտնի չ'ըլլար, թէ ինչո՛ւ Արփիարեան հետեւանք չտուաւ այս բարեկամական հրաւէրին:

Յակիմ Ալթունեան՝ իր 16/3 Ապրիլ 1903 թուակիրովը, Գահիրէէն, իր ուրախութիւնը կը յայտնէ Արփիարեանին որ հիւանդանոցէն ելեր է, եւ այս առթիւ կը հաղորդէ. «կ'ըսեն թէ վահէն թերեւս երրորդ մ'ալ գրկէ. առկէ ալ աւելի մի՛ վախնար, (...) դնդակը փարայ մը չըրաւ մինչեւ հիմա, որովհետեւ հայրենիքին պահանջը չէր այդ»:

Բայց եւ նամակագիրը չի բաւականանար այսքանով, այլ, միեւնոյն առեն, կը սկսի իր դիտողութիւններուն, խորհուրդներուն.

«Բայց բարեկամս,— կ'ըսէ արդարեւ,— հոս քիչ մը լուրջ ըլլանք, անկեղծ մտածենք: Մինչեւ դուն իսկ քու ձեռքովդ քեզ դէմ չի պիտնեցի՞ր այդ մարդիկը. ես քեզի չատ կանուխէն գրած էի թէ, բաներ յը կը դառնան կոր դաւ մը կը նչմարեմ կոր կեդրոնի դէմ, դու բնաւ կարեւորութիւն չի տուիր (...) հիմա կը տեսնէք ի՛նչ խեղճ վիճակի մէջ է քան 96-ը... եւ հաւատայ ամէն անկեղծներու սրտէն արիւն կը հոսի (...): Բոլոր գործերը... հիւանդի մը ձեռքին մէջ դրուած միայն ու միայն իր անձնական կրքերը յագեցնելու պիտի ջանայ»:

Այս «հիւանդը» վահէն է: Բայց այս հիւանդը՝ չատ չատերուն ալ համակրութիւնը, քաջալերանքը կը վայելէր. Արփիարեանը առանձին չէր ուրեմն: Այսուհանդերձ, երբ տեսաւ վտանգը, չթերացաւ զայն երեւան հանել ալ: Այլեւս, սակայն, պիտի չկրնայ արդելիչ միջոցներու ձեռնարկել:

Աղեքսանդրիայէն, Երուանդ Օտեան կը գրէ Արփիարեանին, 12 Մայիս 1903 թուականով.

«Վահէն հոս էր (...): Գուշակութիւնդ ճիշդ է. իր գործն է եղեր քեզի դէմ եղած սպանութեան փորձը: Գահիրէի մէջ որոշեր են, Աւոմ Ալանեանի դէմ եղած սպանութեան վրէժը: Գահիրէի մէջ ամէն մարդ պիտի ուներ. մարդն ալ Գահիրէէն դաեր գրկեր են: Գահիրէ ամէն մարդ պիտի ասիկա»:

«(...) Շահնազարը ամիս մը կայ ասկէ մեկնեցաւ Թիֆլիզ, լուր ունի՞ս: (...) Սոսկալի կատղած է վահէին դէմ:

«... եթէ վենետիկը պիտի ձգես (...) կամ խելացութիւն կ'ընես հոս, Աղեքսանդրիա, գալով: Նախ որ 60–70 ֆրանքով հոս հանդիստ կրնաս ապրիլ եւ դրական աշխատութիւններուդ պարապիլ, երկրորդ բարեկամներու մէջ կ'ըլլաս, մանաւանդ իմ մօտս»:

Իսկ իր 24 Յունիս 1903 թուակիր նամակովը կը գրէ.

«... Քեզ զարնողը վերադարձեր է Եգիպտոս, ես հետը չտեսնուեցայ, բայց ուրիշներ հետը խօսեր են. ինք չդիտէ եղեր թէ քեզ զարնելու կը ղրկեն

կոր, այլ ուրիշ մարդ մը: կարծեմ վահէին 60–70 ոսկիի նստեր է այդ քա–ջագործութիւնը»:

Ջաւեշտի, բայց չատ տխուր ջաւեշտի սահմանն ալ կ'անցնի երբեմն. ոմանց միանգամայն ցաւումի եւ խնդակցութեան արտայայտութիւնները՝ իրը բարեկամական ձեւի տակ: Իսկական խճանկար մըն է Արփիարեանին չըր–ջանակը: Անդրէաս Մկրեան՝ որ ինքզինքը կը կոչէ նաեւ «նկարիչ», կը գրէ իրեն Աղեքսանդրիայէն իր 27 Յուլիս 1903 թուակիրովը.

«Օտեանին նամակին մէջ ըսած էիք թէ Ձեր վրայ գործուած ոճիրի մասին լինչու Ձեզի բան մը չեմ գրեր. իրաւ է թէ չատ ցաւեցայ եւ առաջի լմնանալու վայրկեանին գրելէ չանթահարուածի պէս եղայ...»:

Բա՛յց...: Բայց ի՛նչ...: Ահա՛ վերոյիշեալ նամակագիրը, նկարիչ Անդ–րէաս Մկրեան՝ ի հեճուկս «չանթահարուածի պէս ըլլալուն», կ'աւելցնէ ալ անմիջապէս.

«Բայց ասով հանդերձ կը փափաքէի որ Ձեզի խանջերով սպանէիքն եւ աղիքներդ դուրս թափէին, որովհետեւ դուք էիք որ այդ տօն քիչոմենները մեր մէջը առիք. դո՛ւք Պարոն Արփիար մեր իրաւունքներուն դէմ անիրաւեցիք, մեր ոտքերուն տակը չ'արժող մարդերը մեր պլուխներուն վրայ նստեցուցիք եւ ասոր վախճանը այսպէս կ'ըլլայ»:

Վերի ընդդիմութիւնները ես կատարեցի, աւելի Լեւ ուշադրութիւն դրաւե–լու համար այդ անտեղի, այդ նախամարդու ղպացումին վրայ.

Անչուշտ Արփիարեան ունի աւելի լուրջ թղթակիցներ, բարեկամներ ալ, որոնք իրեն կը գրեն, իրմով կը հետաքրքրուին:

Գահիրէէն Ց. Թիւրքեան՝ իր 24 Հոկտ. 1903 թուակիրովը իրեն կը հաղորդէ երուանդ Օտեանին «բոլորովին տրամադիր» ըլլալը հետը թերթ հրատարակելու, ինչպէս նաեւ «ճիշդ ժամանակը» նկատելու յաջողութեան: եւ կ'աւելցնէ.

«... Գահիրէի մէջ մթթինկ մը դումարուեցաւ իմ գալէս առաջ, որով ներկայ հայ սերունդը կը դատապարտէ ամէն կուսակցութիւն երբ սպաննու–թեան փորձեր կ'ընէ, այս չատ նպաստաւոր է, արդէն այս տեղ այդ տեսակ փորձերը ընելու չատ կը վախնան (...) չատեր խորհուրդ տուին ինձ թէ քեզ համար աւելի ապահով է այս տեղը»:

Երբեմն մարդիկ ի՛նչքան սխալ կրնան տեսնել իրենց ամէնէն մօտիկ շրջանակն անդամ...:

Մինչ Արփիարեան աւելի լուսամիտ է դեռ. իր 18 Նոյ. 1903–ի նամա–կովը կը գրէ Օտեանին, թէ Լոնտոնի մէջ տեղի ունեցած եւ տեղի ունեցող եղբայրասպան ոճիրներուն ստեղծած կացութեան պատճառով, իրեն համար «անկարելի է անմիջապէս Եգիպտոս գալ: Գուցէ վիճակը Եգիպտոսի վրայ իյնայ, եւ հոդ ալ հանդիպողը զարնեն»: Որովհետեւ, ինչպէս կը բացատրէ.

«Հիմա կ'ըսուի որ միւսներն ալ պիտի հետեւին վահէի օրինակին, ի–րենք ալ նոր հնչակեաններէն (վերակազմեալ) հանդիպողը պիտի զարնեն սպաննեն, ուր որ պատահի, Եգիպտոս, կիպրոս, Յունաստան, Ամերիկա, Պուլկարիա...»:

Անտպահողութիւնը համատարած է այլեւս: Ինք ամէնէն աւելի կը զգայ այս իրողութիւնը. Օտեանին խորհուրդ կու տայ «զգոյշ կեցալ», իր բարե–կամներն ալ, եւ դուրս չելլել «հին կամ նոր, հրաժարած կամ ոչ հնչակեան–ներուն հետ», նոյնիսկ պէտք է զգուշացնել «անմեղ Պարոյրն ալ»: Գուցէ այս համաճարակը՝ հոգեբանօրէն դատուած, անխուսափելի էր:

Ջմեղանքի, կամ ինքնապովութեան մտածումով, դոնէ այդ առթիւ, Արփիարեան կը գրէ իր բարեկամին, վերի նոյն նամակին մէջ.

«Ահա՛ կը տեսնէք թէ Մկրտիչեանին եւ ետքն հրաժարելներնիս ինչ տե–տեւաւքներ ունեցաւ: Սպանութիւններ, կոտորածներ, վիրաւորեալներ, ու ամէն կողմ մարդասպաններ ձերբակալուած, ու նախատինքը հայ ազգին գըլ–խուն տեղացած: Մեր օրովը ինչու ասանկ բաներ չպատահեցան»:

Իրականութեան մէջ, բոլորովին ալ ճիշդ չէ այս: Պոլսոյ առաջին ցոյ–ցը՝ որ ծանօթ է Գումգարուի ցոյցը անունով, հնչակեանները կազմակերպած էին, եւ որուն մասնակցած են ինքը՝ Արփիարեան, ու Մկրտիչեան, այս կամ այն կերպով, եւ ցոյցը ունեցաւ իր անօդուտ զոհերը: Ակէ զատ, Մկրտիչեան րո՛ւռն յեղափոխական մը եղած է մինչեւ իր հրաժարականը, Պոլսոյ «Բաս–քալ»ին դեռորը պատրաստողներէն մին ալ՝ առ նուազն ծախսերուն մեծ մասը հայթայթող մը: Ի՞նչքան օգտուեցան, երկուքն ալ, իրենց երիտասարդական գործունէութեան մը փորձառութենէն, դժուա՛ր է այսօր անհերքելի իմաստով պատասխանել:

Անչուշտ, եւ ասիկա չատ բնական է, Արփիարեան կը մտահոգուի՝ Օտեանի իր գրած վերոյիշեալ նամակին մէջ, ապահովութեան առնչու–թեամբ, ո՛չ թէ միայն իր բարեկամներուն այլ ի՛ր մասին ալ. կը հարցնէ, արդարեւ.

«Նամակս լմնցնելու վրայ էի երբ Գահիրէէն նամակներ ստացայ. գիս թախանձագինով հրաւիրող: Շուարած կը մնամ: Ինծի շուտով երկու տող հաս–ցուր: Ի՛նչ կ'ըսես: Գալս վտանգաւո՞ր է թէ ոչ»:

Հոն՝ ուր «շուարած» է Արփիարեան, ուր ի՛րեն ու իր բարեկամներուն կեանքին եւ գալափարի արտայայտութեան համար ազատութիւն չկայ, այլ կեանքին եւ գալափարի արտայայտութեան համար ազատութիւն չկայ, այլ կա՛յ վտանգ միայն, Սուլթան Համիտի ոստիկանութիւնը չէ որ կը գործէ... բայց հայ դեռորիզմը, հայկական բռնակալութիւն մը՝ որուն դէմ այլեւս անկարելի իսկ կը նկատէ ան ինքնապաշտպանութիւնը: Թուրքիոյ հայերուն մէջ ծնունդ առած հա՛յ յեղափոխութիւնը՝ ահա՛ այս ողբերգութիւնը կ'ու–նենար իրր հետեւանք:

Եւ ա՛յնքան որ, ինք՝ Արփիարեան, առաջինը ու ամէնէն աւելի կը զար–մանայ թէ տակաւին ողջ է:

«Նամակէս կրնաս գուշակել,— *կը յարէ արդարեւ Օտեանին նո՛յն նամակին մէջ,*— թէ տակաւին չեմ սպաննուած, չեմ գիտեր ի՞նչ եղաւ այս գործը: Անծանօթ դէմքեր ատեն մը հոս թափառելէ յետոյ, անհետացան, ուստի չեմ կրնար ստոյգ ոչինչ գիտնալ (...) երբ զարնուիմ այն ատեն միայն կրնամ հաստատ կերպով համոզուիլ որ զիս սպաննելու դիտումով եկած էին այդ մարդիկը թէ ոչ»:

Բայց կը թուի, թէ վէննահիկի մահափորձէն ետքը, նոր մը կը պատրաստուէր իրեն դէմ: Վերի նամակէն հօթը օր յետոյ, 25 Նոյ. 1903–ին, կը գրէ Օտեանին.

«Շաբաթ օրուընէ ի վեր ոստիկանական հսկողութեան ներքեւ եմ: Հոս հասած են *զէյ զէմքով* մարդիկ, որոնք իմ վրաս սկսան հարցուփորձեր ընել: Ոստիկանութիւնը դաւ մը կասկածելով, զիս զգուշութեան հրաւիրեց, վրաս հայրաբար կը հսկէ: Խուզարկութիւնները եւ ճնշումները առաջ կը տարուին: Եկողներէն մէկը եգիպտոսէն է եղեր (...) եթէ ինծի դէպի մը պատահի, ապահով եղէք որ վահէէն եւ իր խումբէն է»:

Եւ Արփիարեան այնքան մօտիկ կը տեսնէ վտանգը, որ կը գրէ ալ իր նամակին վերջաւորութեանը.

«Ու եթէ ողջ մնամ՝ գիտեմ ընելիքս: Եթէ չմեռնիմ, գալ շաբթու կը գրեմ» («12 Տարի Պոլսէն Դուրս», էջ 306–309):

Ռուսճուքէն, Յ. Ճղնաւորեան՝ խմբագիր «Հայաթերթ»ին, իր 5/18 Փետր. 1904 թուակիր նամակին մէջ նախ յաւուժով կը պախարակէ Պատրիարքական ժողովը որ Արփիարեանին կուսակցութենէն վտարումը որոշեր է, յետոյ կը թելադրէ իրեն առանց ուշանալու ճշմարտութիւնները հրապարակել «արտաքսումի այս ոճրագործութիւնը պաշտօնական չդարձած», ու, վերջապէս, իր նամակին երկրորդ մասին մէջ կը կրկնէ իր քովը հաստատուելու նախորդ առաջարկը, նոր պատճառաբանութիւններ եւ առաւելութիւններ ալ թուելով այս մասին:

«Մենք խորհած էինք,— կը գրէ արդարեւ Ճղնաւորեան, ի միջի այլոց,— եւ կարծեմ Տ. Արամեան հաղորդած էր Զեզ թէ այդ խորհուրդը, որ հոս գաք: Դուք չատ մը առարկութիւններու մէջ, ըսած էիք նաեւ թէ կը վախնաք Ձեր անձէն. պէտք է պիտնաք, որ հոս բան մը չեն կրնար ընել Զեզի. ընդհակառակը հոս պիտի կրնաք դուք համակիրներու խումբով մը Ձեր թշնամիներուն պատկառանք ազդել (...): Կրնաք հոս ալ միեւնոյն դործով զբաղիլ (...): «Հայաթերթ» կրնայ հրատարակել «Հայ Հանդէս»ը (...) Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ մէջ մեծ ծաւալ եւ ընդունելութիւն կը գտնէ անիկա: Կը հաւատամ թէ այդ հանդէսը ապրեցնէ Զեզի չնորհքով»:

Նաեւ Պարոյր (Միքայէլ Կիւրճեան) իրեն կը թելադրէ Եգիպտոս հաստատուիլ՝ զրականութեամբ զբաղուելու համար միայն:

Վէննահիկի մէջ, անշուշտ Արփիարեան սերտ յարաբերութիւններ պիտի ունենար Մխիթարեան Միաբանութեան հետ. հին բարեկամութիւն մը՝ իր աշակերտական օրերէն սկսած, զինքը այս միաբանութեան հանդէպ երախտադիտական զգացումներով կապած էր: Բայց չատ դառն պահեր ալ իրեն պիտի վերապահուէին այդ օրերուն, դուցէ եւ իր կեանքին ամէնէն տխուր էջերէն մին կազմելու աստիճան:

Թերի պիտի ըլլար ուրեմն Արփիարեանին Վէննահիկի մէջ անցուցած կեանքին վրայ խօսիլ, առանց արտայայտուելու Մխիթարեան Միաբանութեան հետ իր յարաբերութիւններուն առնչութեամբ:

Մխիթարեան վարդապետներուն, մասնաւորապէս ղրոզ, մտաւորական դասուն եւ Արփիարեանի միջեւ ծնած համակրական ու գնահատումի զգացումները անկեղծօրէն փոխադարձ էին անշուշտ. բայց կարգ մը նկատումներ՝ Միաբանութեան կողմէ, որոնց բոլորն ալ մեզի յայտնի չեն հարկաւ, պատճառ եղան որ այդ զգացումները վնասուին: Ամէնէն առնի, կը թուի որ Արփիարեանին դէմ գործուած մահափորձին պատճառած զանազան տագտուկները, թերեւս ալ ուշ կամ կանուխ այն կարելիութիւնը թէ Արփիարեան իրենց կռնակը նիւթական բեռ մը կրնայ ըլլալ, յաջորդ հաւանական մահափորձի մը պատճառովը, ինչպէս նաեւ դեռ իր կուսակցական ընկերներուն դէմ իր մտազբաղ բուռն պայքարը,— այս բոլորը խրտչեցուցած կ'երեւան Մխիթարեան Միաբանութիւնը, մինչ դրացի վարդապետները ի՛նչքան ալ չատ համակրութեան տիսիփլինին:

Արփիարեանի արշիւին մէջ կան անհերքելի վկայութիւններ այս մասին, եւ որ նոր լոյսեր կը սփռեն, միեւնոյն ատեն: Անոնք մեզի կը հաղորդեն նաեւ այլ տեսակի տառապանքները Արփիարեանին, ինչպէս նաեւ կը ներկայացնեն այլ երես մը մեծութեան:

Առաջին նամակը՝ որուն կ'ուզեմ հոս դիմել, թուական չունի, բայց իր պարունակութենէն յայտնի է թէ մահափորձէն ետքը գրկուած է ան: Կը կրէ Հ.Ց.Մ. ստորագրութիւնը: Այս նամակը կարեւոր է անով մանաւանդ որ չատ յարդալից ու քաղաքավարական է, եւ պիտի ծառայէ աւելի լաւ կերպով հասկցնելու յաջորդներուն իմաստը: Զայն ամբողջովին կ'ընդօրինակեմ հոս, կատարեալ հաւատարմութեամբ: Հայր Ց. Մ. կը գրէ ուրեմն.

«Սիրելի Պ. Ա. Արփիարեան,

«Սիրտդ չը վչտանայ, նաւավարին պատուիրելու՝ որ վանք չը բերէ զքեզ. անձնականիդ խնդիր չը կայ, պիտես որ զքեզ կը սիրենք, դուն ալ վանքին վրայ որչափ սէր ունիս ան ալ պիտենք. բայց դժբախտաբար պարագաները ստիպեցին զմեզ առ ժամս այսպէս ընելու:

«Ընդունէ ներփակեալ դրամը իմ կողմէս եւ դործածէ պիտոյիդ. դուչակեմ թէ պէտք պիտի ունենաս:

«Անձիդ զգուշացիր, աւելի ապահով կ'ուզես ըլլալ՝ վէննահիկէն հե-

ռացիը, այս է իմ բարեկամական խորհուրդս:

«Ողջ լեր բարի կամեցող
Հ.Ց.Մ.»:

Իսկ նամակին վարը՝ իր ձախ անկիւնին վրայ ղրուած է — «20 Ֆր»:

Կարելի՞ է, մանաւանդ այսօր, լիովին երեւակայել այն բոլոր ցաւը՝ զոր Արփիարեան զղացած է այս նամակը առնելուն, կամ այն մտածումը՝ զոր ունեցած է այդ պահուն:

Արփիարեան երբեք զոհ չէ: Իր արշիւը մեղի կ'իմացնէ այդ: Մխարան հայրերուն կողմէ իրեն ղրուած նամակներէն զատ, կան եւ իրենները: Ունի, ի միջի այլոց, 12 Փետր. 1904 թուակիր երկու նամակ, երկուքն ալ ուղղեալ Հ. Սիմոն Վարդապետին՝ որուն հետ բարեկամ է մանաւանդ անոր ղրադիտի հանգամանքին համար. այս երկու նամակներէն մէկը չատ աւելի երկար է եւ ասկէ է որ պիտի ուղէի վկայութիւններ բերել. թէեւ երկուքն ալ նո՛յն նիւթերը կը չօշափեն:

«Բարեկենդանի ուրբաթ գիշեր է,— կը գրէ հոն Արփիարեան,— վաղը տարեդարձն է արկածիս»:

Այս «արկած»ը, իրեն դէմ դործուած մահափորձն է, եւ կը շարունակէ՝ ոչ առանց իմաստի սակայն.

«Կը յուսամ թէ գիշերը ընդոստ ցատկելու առիթ չէիմ ունեցար (...): Եւ ազատութեանս պայմանը վենետիկէն որքան հնար է շուտ մեկնելուս մէջ կը տեսնեմ:

«Թէ ի՞նչ է այս ամէնը: Ահա իրողութիւնը. պզտիկին ճաշը այսօր դիպուածով մոռցուեր էր. երէկ՝ վարդանանց եւ 1036 վկայից տօնը ըլլալով հայրենասիրական հրճուանքի մէջ էիմ. եւ այսօր ալ 2 վկայ աւելցնելու էր ա–նոնց վրայ»:

Հարկ կա՞յ ըսելու, թէ այս «պզտիկ»ը իր եղբօրը տղան՝ Փիլիկն է, եւ հոն աշակերտ. իսկ «դիպուածով մոռցուած» արտայայտութիւնը՝ յայտնո–րէն դիտողութիւն մը, ինչ որ նամակին յետագայ տողերն ալ ցոյց կու տան այդ: Արդարեւ, Արփիարեան դեռ հոն կը յարէ չեչտով մը՝ որ սիրտ կը խոցէ.

«Ատ ի՛նչ humiliation է որ միշտ պարտաւոր եմ այսպիսի խնդիրներու վրայ խօսիլ: Բայց կը խնդանամ կոր. եթէ տղան չըլլար, հոգս չէր: Բայց այս խեղճը աչքիս առջեւը կը հիւծի կոր պարզապէս»:

Մինչ այս տողերէն քիչ յետոյ, Արփիարեան դեռ պիտի ունենայ ա՛յն–պիսի արտայայտութիւն մըն ալ՝ որուն սարսափելի իմաստին պատճառով պիտի չուզէի զայն արտատպել հոս, բայց եթէ ցոյց տալու համար իր դառ–նութեան աստիճանը, ինչպէս նաեւ ճշմարտութեան սիրոյն եւ առարկայական ալ ըլլալու սկզբունքին ի սպաս: Ստուգիւ, Արփիարեան կը դրէ Հ. Սիմոն Վարդապետին ուղղեալ իր վերի նամակին մէջ նա՛եւ հետեւեալը.

«Այս օրերս մանաւանդ բաւական «բանաստեղծական» մտածութիւններ

ունեցայ. եւ պզտիկին հարցուցի որ սա մեր հովի հաստատութիւնը փոխանակ «հայկական» ըլլալու եթէ «տանկական» եղած ըլլար, տարակոյս չունիմ որ աւելի մարդասիրական պիտի ըլլար»:

Անշուշտ հա՛րկ է որ ըսեմ հոս. վերի արտայրումը՝ առանց երկարօրէն խորհած ըլլալու չէ որ պիտի կատարէի, ամէն հայ խոր յարդանք եւ նոյնքան ալ խոր համակրութիւն եւ երախտապիտութիւն ունի Մխիթարեաններուն հանդէպ:

Այլ պատճառ մըն ալ կայ այս արտայրումիս մէջ. Արփիարեան հակա–ռակ իր բուռն ցասումին՝ պիտի պինդայ սակայն իր երախտապիտական զա–ցումը անեղծ պահել Մխիթարեան Միաբանութեան հանդէպ, եւ երբեք տեղի չտալ դրդումներու անդամ: Եւ այս կէտը կարեւոր ալ կը նկատեմ իր մեծա–րութեան համար.— ցոյց կու տայ հաստատ ու բարձր նկարագիրը. եւ ա՛յս ալ կը տեսնենք քիչ անդին, հոս:

Բայց դեռ պիտի չարունակէ Արփիարեան.

«Ահա շաբաթներէ ի վեր է որ հարսնիքի տօն է, ուրախ, գուարթ, հրճուանքներով բոլոր իտալացիները կը լեցուին ու կը ցնծան ու բարեկենդան կ'ընեն, եւ ամոր հով երկու պանդուխտ հայ կան որոնք ոչ միայն միս միսնակ կը մնան, այլեւ ամբողջ բարեկենդանի շաբաթը առտուընէ մինչեւ իրիկուն բան մը չունին որ ուտեն»:

Եւ մտածել, թէ այս երկու պանդուխտ հայերէն մէկը՝ այդ օրերուն արդէն հայ մեծադոյն դրողներէն մին էր...:

Ու ճիշդ այս դրողն է որ պիտի աւելցնէ ալ իր նոյն նամակովը, անմի–ջապէս.

«Բայց կը ցաւի՞մ. ո՛չ: Ընդհակառակը գոհ եմ. որովհետեւ եթէ այս դէպքերը չըլլային, ո՛րկէ իրական վէպեր պիտի գրուէին: Եթէ օր մը այս օրերուն անցուցած կեանքերնիս վէպի ձեւով հրատարակուին, անշուշտ պիտի չըսէիմ թէ «երեւակայական ծնունդ է»: Այս նամակը իբրեւ document պա–հեցէիմ»:

Արփիարեանին այս փափաքը սակայն՝ կերպով մը իրագործում կը ստանայ ուրեմն, իր նամակին սեւագրութեան երեւումովը, երբ իր արշիւը մօտ երեք քառորդ դար ետքը Գահիրէի Առաջնորդարանին մէկ մութ նկու–ղէն դուրս, լոյսին կ'ելլէ, պարապներու անսպասելի դիպուածով մը:

Մասնաւորապէս Սիմոն Վարդապետին հետ՝ Արփիարեան կ'ուզէ պահել իր յարաբերութիւնները. միշտ ալ համակրութիւն ունեցած է վրդովներու եւ մտաւորականին հանդէպ: Վերի նամակէն երկու օր յետոյ, 14 Փետր. 1904–ին, նորէն կը գրէ իրեն, այս անգամ աւելի երկարօրէն, իր նախորդ դիտողու–թիւններու վրայ նորեր ալ աւելցնելով:

Երբ չի ստանար «Բազմավէպ»ը, պարագան մոռացումի արդիւնք կը կարծէ, ու այս մասին կը խօսի Սիմոն Վարդապետին. բայց այն ատենն է

որ կ'իմանայ, թէ «տնօրէնութեամբ եղած կարդադրութիւն» մըն է այլեւս թերթը չղրկելը, կ'ըսէ թէ ասիկա չատ փոքր խնայողութիւն մը ըլլալով՝ իր արժանապատուութիւնը վիրաւորուած կը զգայ, ու կը բացատրէ իր վերի նամակին մէջ.

«Ճամբան Ձեր հարցումը արդէն ինծի զարմանիք պատճառեց. «ի՞նչ, բազմավէպը կուգե՞ս կարդալ», հարցուցիք: Կարծեմ թէ բազմավէպը Ձեր խմբագրութեամբ հրատարակուելէն ի վեր թէ Լոնտոնէն — երբ դեռ Ձեզի հետ անձնապէս յարաբերութիւն չունէի — թէ Հոսկէ, աստիճանաբար հետզհետէ աւելի յարգանք ցոյց տուած եմ թերթին. եւ իմ անկեղծութիւնս Ձեզի բաջածանօք է, վասնզի ճնճղատեղի կէտերուն համար ալ անաչառօրէն խօսած եմ: Եւ չեմ ալ կարծեր որ դուք, համոզմամբ, «բազմավէպ»ը նոյնիսկ անարժէք կարծէք, որ գրական մարդու ընթերցանութեանը անարժէք համարէք զայն կարդալու»:

Եւ Արփիարեան քիչ մը աւելի վարը կը շարունակէ.

«Կը գրէք թէ նախորդ Գեղունիին իմ աշխատակցութեանս վճարմունքը դիպուածական բան մըն էր: Անշուշտ յիշելու էիք որ իմ մտքէս բնաւ չանցաւ այն ատեն այդպիսի առաջարկ մը ներկայացնել. նախաձեռնութիւնը դուք ունեցաք (...): Այդ յօդուածը տեսաք թէ Գեղունիին գրական բաժնին համար անօգուտ չեղաւ: Բայց գիտէիք նաեւ որ ես ալ չէի կրնար առանց փոխարինութեան գրել, ճանի որ առած վարձատրութիւնս ոչ թէ շահ մըն էր, այլ՝ օրը օրին ապրելու եւ գրելու միջոց մը (...): Այս ամէնը բաջ գիտէք (...):

«Այսուհետեւ՝ *դուք չկք* որ ինծի կրկին ծանր աշխատութիւններ առաջարկեցիք. ուզեցիք որ բրոնիկներ գրեմ, Լէօին վրայ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը պատրաստեմ, ու նաեւ՝ դուք էիք որ Գեղունիին մէջ Արծրունիին Արեւմտեան հայոց վրայ ազդեցութեան պատմութիւնը գրել առաջարկեցիք: Ես այս ամենուն համար Ձեզի ո՛եւէ պայման չ'առաջարկեցի: Կը յուսայի թէ գրական աշխատութիւններուս ուրիշ տեղէ գալիք վարձատրութիւնը շուտով կը հասնի, եւ ես ալ՝ պարապ ժամանակ կը գտնեմ, լուրջ եւ ընդարձակ աշխատութիւն մը ընելու: Դժբախտաբար իմ յոյսերս չպսակուեցան տակաւին. եւ նիւթապէս անկարող եմ ժամանակ ունենալ եւ աշխատիլ:

«... Կ'ըսէք, թէ՝ «վարձատրութեան համար պէտք է դիմել մատակարարութեան» — կը սխալիք: Դիմումը անոր կ'ըլլայ, ուրկէ առաջարկը կու գայ: Ես յօդուած գրելու առաջարկ չըրի, որպէսզի այդ պատասխանը ստանայի: Առաջարկը դուք ըրիք (...): *Գիտէք թէ այլեւայլ պատճառներ կան, որոնք կրնան իմ ձեր թերթերուն աշխատակցութեանս վարձատրութիւնը համարուիլ: Միայն եւ միայն անողոքելի պէտքն է որ զիս կը հարկադրէ այս հարկին:* Կը տեսնէք որ ցոյն իսկ այն թերթերուն որոնք վարձատրութիւն կը խոստանան, անոնց իսկ գրելու անկարող եմ, ատ ի չգոյէ նիւթական միջոցի, որպէսզի խելքս գլուխս կարենամ գրել. *Նոյն իսկ թուղթ առնելու միջոց չունիմ»:*

Այս բոլոր ընդդիմութիւնները կրկնակի անգամ, իրմէ են: Մինչ մեկնաբանութեան պէտք չկայ: Եզրակացութիւնը որոշ է:

Իսկ պատասխանելով Սիմոն Վարդապետին այն առարկութեան, թէ «աշխատակցութեան վարձք վճարելու սովորութիւն չկայ» իրենց կողմէ, Արփիարեան դարձեալ չատ ծանր հերքում մը կու տայ իրեն.

«Եւ քանի որ դուք խնդիրը այս գործնական կռուանին վրայ կը դնէք, հարկ է որ ես ալ ձեզի յիշեցնեմ, թէ ինծի ըսիք որ Լոնտոն գտնուած ժամանակս ալ պիտի ինծի առաջարկէիք «յօդուած ուզել եւ վճարել»: Եւ այս միեւնոյն առաջարկը ուրիշ գրողներու ալ ըրած էք»:

Գուցէ այս բոլոր դժուարութիւնները, աւելի չիտակը՝ ճշմարտութեան հակառակ բոլոր այս պատճառաբանութիւնները կը ներկայացնէին իրեն, որհակառակ բոլոր այս պատճառաբանութիւնները կը ներկայացնէին իրեն, որպէսզի ժամ առաջ մեկնի Վենետիկէն...: Արփիարեան չէ՞ր հասկցած պարագան:

Աւշիւին մէջ գոյութիւն ունի նամակի մը կրկնակ սեւագրութիւնը: կը նշանակէ, թէ Արփիարեան մասնաւոր կերպով մտածած է այդ նամակը գրելու համար, ինք՝ տաղանդաւոր գրողն ու խմբագիրը: Նամակը ուղղուած է «Ցարգոյապատիւ Հ. Արիստակէս Վարդապետ»ին, կը կրէ 31 Մարտ 1904 թուականը, եւ առնչութիւն ունի «Գերապայծառին Յոթելեանին» հետ: Արփիարեան չէ հրաւիրուած այս յոբելինական հանդէսին, ու չի գիտեր սխա՞լ մը դործած պիտի ըլլայ ներկայ դտնուելով, կամ թերացած՝ իր պարտականութեան մէջ ներկայ չդտնուելով, եւ կ'աւելցնէ ալ թէ ինք «միակ աշակերտն է Գերապայծառին», որ «այդ օրերուն վենետիկ կը գտնուի»: Ու այս պայմաններուն տակ ուրեմն կը խնդրէ որ «մտերմաբար» եւ «երկու տողով» իրեն լուր տրուի «ըստ այնմ շարժելու» համար: Եւ այս առթիւ անգամ, իր նամակին վերջաւորութեանը, Արփիարեան կը խօսի իր վիճակին առնչութեամբ, ու կը յարէ.

«Եթէ ինչ մը դառնացած գրած եմ, պիտի յիշէք ծանր ու տարապայմանս վիճակս: Անկէ ի վեր ծախեցի կօշիկներս, հին թերթերս, եւ ա'լ ուրիշ բան չմնաց, բայց եթէ լամպաճ ու ... կեանքս»:

Անշուշտ այս թշուառական կացութեան գլխաւոր պատասխանատուն ի՛նքը՝ Արփիարեանն է: Մինչ իր անդադրում գանգատները, ցուցադրութիւնները՝ այս մասին, այլեւս՝ երեւոյթը կ'առնեն դուէթ, անգա՛մ ողորմութիւնը՝ այս մասին, այլեւս՝ երեւոյթը կ'առնեն դուէթ, անգա՛մ ողորմութիւն հայցելու իրականութեան: Իրեն պէս իսկական բարձր միտքի եւ ազնուական զգացումներու տէր մտաւորականի մը համար չեմ կրնար ներել պարագան:

Աւելի հաւանական է որ Արփիարեան վերի յոբելինական հանդէսին հրաւիրուած չըլլայ.— մեկէ աւելի փաստեր կան արչիւին մէջ, թէ անարդհրաւիրուած չըլլայ.— մեկէ աւելի փաստեր կան արչիւին մէջ, թէ անարդձալի մըն է ան՝ այլեւս, վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան աչքին, որ վճռապէս փափաքող է իր մեկնումին համար: Այս մասին, կերպով մը նոյնիսկ սակարկութեան սկսած է Միաբանութիւնը, թաքուն մեկ սպառնա-

լիքով: Արդարեւ, 15 Սեպտ. 1904 թուակիր նամակով մը՝ Յ.Դ.Վ. (իսկ մականունը անընթեռնելի) կը գրէ Արփիարեանին, վանքին կոդմէ.

«Ընդունեցայ 13-ին գրածդ ալ, բայց քիչ մը ուշ: Ես արդէն խօսած էի մեր Գ. Վրդ. Հօր հետ եւ հաղորդած իրեն մեր Հ. Ստ. Վարդապետին խոստմունքը, տալու եղբօրորդիին ամսէ ամիս 30 ֆր. լիրայից դումարի նպաստ մը, պայմանաւ որ հրամանիդ վեճետիկը թողուս երթաս: Ազէկ է, ըսաւ. (...) միեւնոյն պայմանով որ Արփիար էֆ.ն թողու վեճետիկ ու մեկնի (...)»:

Այս տողերուն ընդգծումը ինձմէ է: Հա՛րկ էր. զլխաւոր պայմանն է այլեւս Արփիարեանին մեկնումը վեճետիկէն: Ու նամակագիր վարդապետը կը յարէ Արփիարեանին, թէ «ուրախութեամբ է որ կը հապորդէ այս բարի լուրը»...:

Բայց դեռ ուրիշ պարագայութիւն մըն ալ ունի նամակագիրը, յանձնարարութիւն մը. կը գրէ արդարեւ Արփիարեանին.

«Եթէ կ'ուզես երեքշաբթի բերան 'ի բերան խօսէ Գ. Աբ. Հօր հետ եւ չնորհակալ եղիր»:

Արփիարեան կը մեկնի Նափոլի. բայց Փիլիկին ակարանալը՝ կը ստիպէ զինքը որ վեճետիկ վերադառնայ: Վանքը «երկտողով մը» կը ծանուցանէ իրեն Փիլիկին հայթայթուած ճաշին ու ամսական նպաստին «անմիջական» դադարումը,— ինչպէս կը յայտնուի Արփիարեանին գրած 30 Նոյ. 1904 թուակիր նամակէն, առ «Գերապայծառ Տէր», եւ որուն մէջ կը խնդրէ նաեւ որ «մինչեւ ատեն մը» չարունակուի այս նպաստը:

Այս նամակին սեւագրութեան մէջ, կայ նաեւ հետեւեալ նախադասութիւնը, որ սակայն ջնջուած է.

«Իսկ եթէ վանքը տրամադիր է կրթական բանի մը փրանքի նպաստի համար իր երեսունը հինգ տարիներու վաղեմի բարեկամին հետ թշնամանալ, իր վարմունքին մէջ ազատ է, ու ես հետեւանքներուն պատասխանատուութիւնը իմ վրաս չեմ առներ, կուտէ փախչողի մը համբաւը չեմ վայելեր»:

Այս յարաբերութիւններուն մասին, ուրիշ նամակի մը՝ 12 Յունուար 1905 թուականով, երկու սեւագրութիւնները կան: Կը թուի որ Արփիարեան շատ խորհած է նամակին վերջնական ձեւը տալու համար. նամակը ուղղուած է «Առ Պատուարժան Ուսումնական Խորհուրդին Ս. Ղազարու, Ցարգամեծար հա'րք»: Հոն, նախ կը յայտնէ իր ցաւը, որ տարի մը եղքը կը ստիպուի կրկնել իր դիմումը իր եղբօր որդիին համար: Եւ «սակայն,— կ'աւելցնէ անմիջապէս ալ,— պէտք չեմ տեսներ կրկնել մերժուած դիմումիս շարժառիթները. ժողովդ գանոնք արդարացի գտած է. ապացոյց՝ այն գոհացուցիչ որոշումը որ տրուեցաւ եւ որ սակայն չգործադրուեցաւ»:

Այս որոշումն էր Փիլիկին համար ուտեստ եւ ամսական 60 ֆր. տալ, Բաստվա ուսանելու համար:

Մինչ Արփիարեան կ'աւելցնէ.

«Բայց վեճետիկէն իմ հեռացմանս պայմանաւ, օսմանեան բաղաքակա-

նութեան ինչ ինչ պայմաններով»:

Այս սեւագրութենէն կ'իմանանք ուրեմն, թէ Արփիարեանին վեճետիկէն հեռացումը պահանջուած ըլլայ օսմանեան քաղաքականութեան հանդէպ «ինչ ինչ նկատումներու» վրայ: Իսկական ճշմարտութիւնը՝ այսօր դժուար պիտի ըլլար, եթէ ոչ անկարելի, պնդելը, այս մասին: Ուրիշ աւելի անմիջական ենթադրութիւններ կարելի է ընել անշուշտ: Ամէն պարագայի տակ, Արփիարեան կը պատասխանէ թէ ինք ազատ է կենալ հոն ուր կ'ուզէ, վանքին ու իր զպրոցին հետ ոեւէ յարաբերութիւն չունենալով, բայց կը հաղորդէ եւ թէ իր եղբօրորդիին վրայ «յաճախակի հսկողութեան հարկին մէջ է»:

Ինչ որ չատ աւելի կարեւոր է իր մենագրութեանը համար, այս նամակին երկու սեւագրութիւններուն մէջէն ալ կրկնած է այն հաւաստումը թէ մերժումը չատ պէչ արձագանգ պիտի ունենայ հայ մամուլին ու հանրային կարծիքին վրայ. եւ՝ անցնելով սպառնալիքի մըն ալ, կ'ըսէ նաեւ թէ ստիպուած պիտի ըլլայ ալ կարգ մը ճշմարտութիւններ երեւան հանել.— բայց այս բոլորը՝ ջնջուած են սակայն երկու սեւագրութիւններուն մէջէն եւս:

Զգձդումները չեն դադրիր: Արփիարեան՝ իրարու յաջորդող իր երկու նամակներուն մէջ, 8 եւ 9 Յունիս 1905, դառնօրէն կը դանդատի իր բարեկամ Հ. Սիմոն Վարդապետին.

«Երբ օր մը յուշատետրէս բաղելով, հրատարակեմ թէ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի տեսուչ մը ուսանողի մը դգալ մը ապուր խնայելով տանջանքներ կրել տուաւ ինծի, չելլես ըսել թէ զրպարտանք է»:

Մինչ հետեւեալ օրը, ամբողջ կէսօրէ ետքը կլզիչ արեւին տակ սպարդիւն տեղը կը սպասէ որ նաւավարը փիլիկին ճաշը բերէ. իրիկունը՝ Սիմոն Վարդապետին իր գրած նամակին մէջ կ'ըսէ. նախ՝

«Գիտեմ որ դուն բան մը չես կրնար ընել. բայց գոնէ այս յիշատակներս պահէ, որ օր մը պէտք կ'ըլլայ»:

Եւ Արփիարեան կ'աւելցնէ ալ իսկոյն.

«Ռափայէլեան վարժարանը ուսանողի մը դգալ մը ապուր խնայէ՛... ոչ ոք պիտի ուզէ այս վայրագութեան հաւատալ...»:

Ուրիշ աւելի ծանր ամբաստանութիւն Արփիարեան պիտի ընէ, այս մասին, Պարոյրին (Մխքայէլ Կիւրճեան) գրած իր 17 Օգոս. 1904-ին նամակովը՝ Նափոլիէն առաքուած.

Օր մը վեճետիկ եղած ատենս,— կը հաւաստէ արդարեւ,— Մխիթարեան վարդապետի մը գրեցի թէ, հայ Տանք մը թէ որ ունենանք, դժոխքարեան վարդապետի մը գրեցի թէ, հայ Տանք մը թէ որ ունենանք, դժոխքին մէջէն լաւագոյն տեղը Մուրատեան-Ռափայէլեան պիտի դրուի, որովհետեւ իրենց հիմնած դպրոցներովը տուն՛ր, տուն՛ր, տուն՛ր կործանեցին եւ պիտի շարունակեն կործանել» (Երեւան, Մ. Կիւրճեան Ֆ. № 85 ա):

Ինք՝ Արփիարեան չհրատարակեց իր յուշատետրին նօթագրութիւնները, ոչ ալ վէպեր յօրինեց անոր տարրերովը: Բայց Երուանդ Օտեան՝ իր «Կռիւնատ» թերթին մէջ, Պոլիս, էջեր հրատարակեց այս Յուշատետրէն, զոր

իրեն յանձներ է, ինչպէս կը հաւաստէ Արփիարեանի եղբօրորդին Ֆիլիփ: Արփիարեանի կողմէ Հ. Սիմոնին գրուած վերի նամակները, կը վկայեն ուրեմն նման յուշատետրի մը գոյութիւնը:

Այս պրպտանի տեսարակին մէջ,— մտերիմ խոստովանահայր մը,— Արփիարեան նօթագրած է.— «Quirini, 30 Նոյեմ. 904, Դշ. վաճէէն Հ. Տիրացուեանին նամակը, 20 Նոյեմ., կը ծանուցանէ թէ այլեւս ստակ եւ ուտեստ պիտ չտան, որքան ատեն ես հոս եմ, նամակով գրեցի Գերապայծառին եւ ձգեցի Բօստան: — վայրենիներ՛րը»:

Մինչ հետեւեալ օրուան էջը արձանագրած է.— «Bucintor, Դեկտ. 1, Եշ. (...) բան մը չունիմ, ո՛չ ուտելիք, ո՛չ դրամ մը, ոչինչ: Փիլիկը վաճէ երթալով տեսնեմ ի՛նչ պիտի ընէ:

«Ու պէտք է Շիրակին գրել:

«Ժամը 11–ին Փիլիկը եկաւ: Հ. Ստեփանէն 20 ֆրանք առեր է, յանձնարարութեամբ որ վաճէէն չխմանան!!»:

Իսկ յաջորդ օրը՝ առանց այլ արձանագրութեան.— «Վաճէէն Փիլիկին ճաշը եկաւ, առժամապար»:

Եւ 8 Դեկտ. 904, Եշ. օրը կ՛արձանագրէ ի մէջէ այլոց.— «Անձրեւը կը շառաչէ հողմախառն: 10–ին հանդարտած էր օրը եւ Փիլիկին հետ եղայ միասին Bucintor երթալու: Ամէն կողմ ջուր, կատաբեալ լիճ մը, եւ ոտքերնիս ծակ, անոր լասթիկը, իմին կօշիկներս»:

Իսկ ուրիշ էջի մը մէջն ալ.

«Կ՛անձրեւէ եւ ծակոտի կօշիկով տուն կու գամ: Վարձքը վճարելու է. բարեբախտաբար, բաւական բարի կ՛ըլլան կիները որ ինծի crédit ընեն: Կը դիտեմ որ օտարուհիները Մխիթարեաններէն աւելի մարդասէր են»:

Եւ 11 Դեկտ. Կիրակի առաւօտ, 1904–ին, Արփիարեան կը նօթագրէ. «... յուսահատական կացութեամբ: Բան մը ընեն կարելի չեղաւ. (...) Փիլիկը հիւանդ է (...) «Ա՛ս ամիս մըն է աւօթի ես», դիտել տուաւ մելամաղձօրէն»:

Ինչպէս քիչ վերը տեսանք, պրոպանի տեսրակին այս արձանագրութիւնները երեւցան «կառափնատ»ի մէջ, 1910–ին, Երուանդ Օտեանի կողմէ, ուրեմն Արփիարեանին սպանութենէն երկու տարի ետքը:

Բայց Արփիարեան վենետիկի դէմ հրապարակաւ չդրեց. անոր դէմ չելաւ՝ հակառակ իր դառնութիւններուն: Անգամ երբ ասիկա խնդրուեցաւ իրմէ:

Արդարեւ, 28 Ապրիլ 1907 թուակիր «բացարձակապէս անձնական» վերաւառութեամբ պահարանի մը մէջ, իր «խորհրդապահական» նամակով՝ դաշնակցական ծանօթ գործիչ Բարսեղ Շահպազ կ՛առաջարկէ Արփիարեանին. «ա՛լ վերջնապէս ձեռք առնել այս հարցը, եւ մանաւանդ զայն չսահմանափակելով միայն վարժարանին վանքին dessous*ն մէջը առնելով»:*

Եւ կը շարունակէ իր առաջադրութեան մասին.

«... *Ես կ՛ուզեմ ձեզի հետ կողք կողքի առ* campagne*ը առաջ մղել:*

Պիտի կրնա՞ք ինծի ալ բանալ «Լուսաբեր»ի էջերը այս խնդրին համար:

«Մեր տարբեր տարակարծութիւնները արգելք մը չեն կրնար ըլլալ ասոր:

«Ես կը կարծեմ որ աս Միաբանութիւնը քիչ մը ցնցելու ատենը եկած է: Վանքէն ստացած վերջին նամակներս ալ աստ կարծիքս կամաց կամաց համոզումի կը փոխեն կոր»:

Արփիարեան հետեւանք չի տար այս առաջարկին:

Ձիշդ է որ իր կեանքին ամէնէն դառն օրերը, ան Իտալիոյ մէջ, Վենետիկ անցուցած է, նոյնքան ալ դառն կեցուածք տեսած Մխիթարեան Միաբանութեան «պաշտօնական» վարդապետներուն կողմէ, բայց Արփիարեանը չատ սխալ, չատ վատ կերպով ճանչցած ըլլալու է ան՝ որ իրեն առաջարկէ պայքար մղել այս Միաբանութեան դէմ, կերպով մը անձնական վրէժ լուծելու պէս:

Արփիարեան երբեք փոքր հոգի չէ եղած, նոյնիսկ իր ամէնէն ողբերգական ու անօթի օրերուն: Միաբանութեան անդամներուն եւ իր միջեւ գաղափարի, զղացումի խոր տարբերութիւններ կրնային դոյութիւն ունենալ: Մնաց որ հակառակը՝ անհասկնալի, կամ կեղծ պիտի ըլլար. կղերականը՝ իւրացառաջադունչ, պահպանողական է դրեթէ միշտ, մինչ ինք՝ Արփիարեան հոգուած յեղափոխականն էր, իր երիտասարդութենէն ի վեր: Արփիարեան վենետիկի հայրերուն մէջ ունեցած ալ է բարեկամներ. իրենց փոխադարձ բարեկամութեան մասին կը վկայեն վերոյիշեալ նամակներէն չատերը:

Այս բոլորէն զատ, Արփիարեան կը հաւատար, թէ Մխիթարեանները լոյսի եւ հայրենասիրութեան օճախներ եղած են հայութեան համար: Վերջին տարիներուն, մտաւորական խմաստով, ամէնէն բեղուն վառարաններէն մին հանդիսացած էր Միաբանութիւնը: Հ. Ալիշանին հանդէպ Արփիարեանին ունեցած ակնածանքն ու հիացումը, կ՛երթար՝ իրմով, ամբողջ Միաբանութեան: Առենի մը, ու կարգ մը անորոշ վարդապետներու՝ անդամ ըստ իրեն, սխալ, յանցաւոր մօտեցումը, պիտի չկրնար այդ փառքը սպաննել՝ մէկէն, իր մէջ:

Արփիարեան դուցէ բոլորովին չէր հասկցած, որ վանքը զինք վենետիկէն հեռացնելու համար միայն, փիլիկին նպաստը կտրելու սպառնալիքը իրեն հաղորդելու որոշումը առած ըլլայ: Այդ չրջանը եւ Մխիթարեաններուն համար իրենց վարկը Իտալիոյ մէջ միշտ բարձր պահելու մտահոգութիւնը՝ պատճառ եղած ըլլալու են այս մասին առնուած իրենց այդ որոշումին մէջ: Հայեր՝ ամէն կողմ, հայ կը հալածէին, կը սպաննէին: Իտալիոյ մէջն անդամ, ուր հայ չկար, Արփիարեանին դէմ եւս մահափորձ կատարուեցաւ. թերթերը գրեցին, իտալական ոստիկանութիւնը անդադար զբաղուեցաւ այս խնդրով. Արփիարեան՝ զո՛հը, ինքն անգամ չուզեց իտալական ոստիկանութեան յայտնել մահափորձին հեղինակները՝ հայուն անունը մաքուր պահելու նկատումով. ինչո՞ւ, ուրեմն, հայ վանք մը պիտի չուզէր հայութեան, հեռաւոր եւ իր ալ վարկին՝ Իտալիոյ մէջ, անեղծ մնալուն համար խորհիլ.

յայտնօրէն դիտէին թէ Արփիարեանին դէմ դեռորը պիտի վերթսկսէր ուշ կամ կանուխ:

Իր տառապանքին, անօթութեան, իր առանձնութեան մէջ, շատ հաւանական է որ Արփիարեան այս առթիւ կողմնակալ եղած ըլլայ մասնաւորապէս Սիմոն Վարդապետին իր գրած նամակներուն մէջ. մարդկային է այս, մանաւանդ իր կրած պայմաններուն տակ: Բայց երբ իրեն կ'առաջարկեն, վերնետիկէն մեկնելէ մէկ երկու տարի ետքը, այդ Միաբանութեան դէմ պայքար բանալ, Արփիարեան ինքզինքին դաւաճանած պիտի ըլլար եթէ ատոր ընթացք տար:

Իր աչքին, Մխիթարեաններուն ծառայութիւնները՝ մեր հաւաքականութեան համար, շատ մեծ եղած էին. ինքն ալ շատ մեծ եղաւ՝ այս ծառայութիւններուն հանդէպ:

11.—

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ — ԻՐ ՁՔԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ձքաւորութիւնը սահման ունի՞:

Ամէն պարագայի տակ, Արփիարեանինը սահման չունեցաւ:

Իր ձքաւորութիւնը չյանդգնաւ, արդարեւ, սահմանի մը, չափի մը, միշտ դէպի աւելի վատ չարունակելով իր նուաճումը: Պարապան արդէն տեսանք նախորդ գլուխներուն մէջ, երբ հարկ եղաւ այդ մասին խօսիլը:

Ի՛նչպէս կրցաւ սակայն տարիներով տոկալ, ապրիլ, արտադրել ալ:

Եթէ հրաշքը կայ, մէկ տեսակ պիտի ըլլայ ան: Արփիարեանին կարենալ տոկալն ալ հրաշք մըն է այն առեն: Կարելի՞ է ուրիշ կերպով բացատրել իր պարագան:

Արդեօք չէ՞ր պղտոր այլեւս իր ձքաւորութիւնը: Անշուշտ կը պղտոր: Ցաճախ դառնօրէն ալ: Եւ յաճախ ցասումով իսկ պանդատած է իր անօթութեանը մասին. այլեւս անպատմ իր համակիրներուն տաղտուկ, ձանձրոյթ, ամօթ պատճառելու ստիճան, եւ ախտաբանական երեւոյթ մը կազմելու իրողութեամբ: Կը կենանք, կը դիտենք, կը ցաւինք անշուշտ՝ որովհետեւ զոհը, խօսողը, պանպատողը՝ Արփիարեանն է:

Պատմութիւնը կը հաղորդէ, թէ Պետրոս Դուրեան եւ Ցակոբ Պարոնեան իրապէս խեղճ ապրած են բառին տխուր իմաստովը: Դեռ ուրիշ հայ գրողներ ալ անշուշտ: Բայց Արփիարեանի պարագան ամէն երեւակայութենէ դուրս է, անմտածելի ըլլալու ստիճան: Հաւատալը կարելի պիտի չըլլար եթէ երբեք վկայութիւնները հիմնաւոր կերպով վաւերական ու բազմաթիւ ալ չըլլային:

Ամէնէն առաջ՝ իր կեանքը շատ մօտէն ճանչցողները՝ Բաշալեան, Երուանդ Օտեան, Արշակ Զօպանեան, Մալէկեան, Լեւոն Մկրտիչեան, կը վկայեն իր ծայր աստիճան խեղճութեան, կատարեալ աղքատութեան մէջ ապրիլը:

Ցետոյ՝ ինքն իսկ, իր բազմաթիւ նամակներովը, իր մտերիմ յուշատետրովն ալ, որ իր սպանութենէն յետոյ հրատարակուեցաւ:

կարելի՞ էր այսքան խեղճութիւնը:

Անշուշտ Արփիարեան սակաւապէտ մըն էր: Կը դժուարանար չա՛տ քիչով: Բայց իր քիչը՝ այլեւս վաղուց սահման չունէր, եւ որ ամէնէն հասարակ մարդու իսկ վայել ըլլալէ չա՛տ հեռու կը մնար:

Ախտաբանական պարագա՞յ մըն էր արդեօք իրը, որուն անհրաժեշտութիւնը զգացած ըլլայ, դուցէ խե՛նթ փառք մը չվնասելու համար, կամ զոհի տեղ անցած ըլլալու: Կարելի չէ հաւատալ նման հաւանականութեան մը յատկապէս իր արչիլը տեսնելէ յետոյ. ամբողջ մարմինով կը տառապէր չքաւորութենէ, կը տառապէր մանաւանդ իր եղբօրորդիին համար՝ իրմէ աւելի: Մինչ յաճախ խոստովանած է իր բո՛ւռն փափաքը դոնէ ամէնէն տարրականը ունենալու, զրական աշխատանքի նուիրուելու կարելիութեան համար:

Արփիարեան իրա՛պէս աղքատ կ'ապրէր, եւ դրեթէ անօթի, բառին ամէնէն տխուր, ամէնէն տարրական իմաստովը, իր խելքն եւ ուսումը ունեցող մարդու մը համար անընդունելի ըլլալու աստիճան: Մինչ իր արտաքինը՝ մուրացկանի մը կերպարանքը կու տար իրեն. չատ ցաւալի էր այս, բայց իրողութիւն մը ըլլալէ ալ չէր դադրեր: Երուանդ Օտեան կը պատմէ, իր յուշերուն մէջ, թէ երբ Արփիարեան Փարիզ կու գայ Լոնտոնէն, ամէնէն հասարակ պանդոկն անգամ կը մերժէ զինքը ընդունիլ, իր արտաքինը տեսնելով .... եւ դրական ապահովութեան մը վրայ է որ պատկելու տեղ մը կը տրուի իրեն, հոն: Եւ դարձեալ իր յուշերուն մէջ՝ Օտեան կը պատմէ որ երբ Արփիարեան Իտալիա է, յետին աստիճանի խեղճութեան մէջ Նափոլի հասնելով կ'երթայ իր բարեկամ Եաղճեանի դրասենեակը եւ դուռը կը զարնէ, այս վերջինը կարծելով, թէ ողորմութիւն խնդրող պարզ աղքատ մըն է զինքը այդ ժամուն անհանդիստ ընողը, կը վռնտէ. բայց Արփիարեան կրկին ու վճռական ճիգ մըն ալ ընելով մտած է ներս, ուր իր բարեկամը աչքերուն չհաւատալով յանկարծ անոր դիմադիմերուն մէջ դտած է իր հին բարեկամը եւ զրկախառնութեամբ մը օթեւան տուած իրեն. ուր եւ կարճ ժամանակ մը կը մնայ Արփիարեան:

Իր կրտսեր եղբայրը՝ Տիգրան չատ մօտէն տեղեակ է անշուշտ Արփիարեանին նկարչական իսկական վիճակին. կը խնդրէ իրմէ՝ իր 15 Փետր. 1897–ի նամակովը.

«Իրամական այդ նեղ վիճակիդ մէջ՝ քիչ մը իմ խօսքս մտի՛կ ըրէ. ինծի չաբաթը քեզմէ մէկ նամակ բաւական է»:

Ջո՛ւզեր որ նամակագրուհիի համար աւելի ծախս ընէ .... Մինչ աւելի ալ առաջ երթալով, յորդոր իսկ կու տայ Արփիարեանին.

«Նոյն իսկ մի՛ նեղանար եթէ ըսեմ որ նամակներդ կրնաս քիչ մը համառօտ ղրել սրսէսզի մէկի տեղ կրկին ծանրութիւն չվճարես (...): Սրտէս արիւն կ'երթայ, երբ իմանամ որ Լոնտոնի պէս տեղ մը, այդքան ահաւոր

բեռան տակ, չաբաթական մէկ ոսկիով ապրելու հարկին տակ կը գտնուիս»:

Կը տեսնէ՛ք, մինչեւ ո՛ւր հասած է «խնայողութիւն» յորդորելու հարկը:

Եւ սակայն այդ օրերուն իսկ հայ հասարակութեան ախորժակին առջեւը նետուած տպաւիր թուղթերով կը զրպարտէին Արփիարեանը՝ թէ «ազդէն 40·000 ոսկի կորզած է»: Արփիարեանին հակառակորդները առ հասարակ չատ վատ բարոյականի, առանց սկզբունքի մարդիկ եղած են իրականութեան մէջ:

Նախորդ գլուխին մէջ տեսանք, Արփիարեանի Իտալիոյ մէջ ունեցած կեանքին վրայ խօսելու առեն, իր զրպանի յուշատետրէն կարդ մը մէջբերումներ. բոլորը չէին անոնք: 1 Դեկտ. 1904–ին, հոն կը զրէ նաեւ.

«Կը շարունակեմ յօդուածս. ձեռք կ'առնեմ կէս ձգած տեղս,— «Մասիս» եւ պահպանողականութիւնը յետ սահմանադրութեան: Աչքերս կը փակուին անօթութենէս»:

Հետեւեալ օրը, 2 Դեկտեմբերին.

«Ժամը 4, Quirini գրատունն եմ, գլուխս կը դառնայ անօթութենէ, ու աչքերս կը կտրտին»:

Իսկ 10 Դեկտ. 1904–ին.

«... Փլիքը հիւանդ է, կրակներու մէջ: Եւ չկայ Ֆովերնիս բաճի մը չէնթէսիմի դեղի համար: Խելքիս կու գայ. ի՞նչ ընել, ի՞նչ ընել»:

Եւ 13 Դեկտ. 1904–ին.

«Ի՜նչ անձրեւ (...): Ոտքերս խխում, ջուր առած է: Փլիքը լաստիկները կը կտրէ եւ բան մը կը շինէ ոտքիս (...): Ետ կը դառնամ 5–ին, անձրեւով. աջ ոտքս բոլորովին ջուրին մէջն է. դժուարաւ կը քալեմ» («Կառափնատ», Ա. Տարի, 1910, Թիւ 44):

Երուանդ Օտեան հրատարակած է նաեւ, իր կառափնատ թերթին մէջ (Ա. Տարի, Թիւ 2), Արփիարեանին մէկ փոքր պատմութիւնը՝ որ «Ծնունդի Ցիչատակ» խորագիրը ունի, եւ որ իր հեղինակը ամբողջովին, լիակատար կերպով կը պատկերացնէ, իր տխրութիւններով ու մանկական հրճուանքովը, իրականութեան մէջ երբեմն իր չատ պարզ եւ խորապէս մարդկային հոգեբանութեամբը:

«Գանի մը տարի առաջ,— կը սկսի զրել Արփիարեան վերի խորագիրին տակ,— իրիկուն մը, վենետիկ՝ Այի Գաումիի քաղը, Ֆօնտամէնտա տէլ Սօֆօրսօ փողոցին տուներէն մէկուն մէջ՝ ծերունի մը եւ պատանի մը մերկ սեղանի մը առջեւ նստած էին:

«Ծերունին՝ արգահատանքով կը դիտէր պատանին, մինչդեռ այս վերջինն ալ միեւնոյն զեղումով իրեն կը նայէր: Յայտնի էր որ իրար կը մեղքնային, իրարու համար կը տանջուէին:

«Եւ ասիկա առանց պատճառի չէր:

«Ծնունդի իրիկուն էր, եւ ոչ իսկ հաց կար տան մէջ:

«Միջոց մը՝ երիտասարդը փողոց ելաւ, վազեց մինչեւ բանի մը տուն վեր, մինչեւ Մուրատ-Տափայէլեան վարժարանը եւ հարցուց դռնապանին թէ իրեն համար բան մը ձգած էին: Դռնապանին ժխտական պատասխանին վրայ, երիտասարդը՝ յուսահատ՝ տուն դարձաւ:

«Ամէն իրիկուն՝ վարժարանէն բիչ մը կերակուր կը ղրկուէր իրեն, համեստիկ ճաշ մը զոր կը բաժնէր ծերունիին հետ: Այն գիշերը՝ վարժարանը խրախճանքի մէջ էր. մոռցած էին:

«Պատանին ծերունիին բովն եկաւ նորէն:

«— Ի՛նչ ըրիր, հացուց այս վերջինը:

«— Մոռցեր են... բայց հոգ չէ, երբեմն տանտիրուհիէն բիչ մը բան ուզեմ, թերեւս չմերժէ:

«Եւ առանց պատասխանի սպասելու, պատանին սուրաց վար, տանտիրուհիին մօտ: Բայց տակաւին խնդրանքը չըրած, այս վերջինը սեղանին վրայ գտնուած թուղթ մը ցոյց տուաւ իրեն:

«— Ոսկի մը ղրկեր են բեզի:

«— Ոսկի մը...

«Պատանին նետի պէս նետուեցաւ դէպի սեղանը: Իսկապէս ոսկի մը կար այնտեղ: Տօնական օրերու առթիւ՝ մայրը ղրկած էր Պոլսէն: Իսկոյն վեր փութաց, եւ գլխարկը առնելով՝

«— Երթա՛նք, ըսաւ ծերունիին:

«— Ո՞ւր:

«— Ինչո՞ւդ պէտք, եկո՛ւր, ես միջոց մը գտայ:

«Ծերունին հնազանդեցաւ, որովհետեւ ուրիշ անգամներ ալ պատանին ատոր պէս դժուարին կացութիւններէ փրկած էր զինքը:

«Երկուքը մէկ՝ շիտակ ճաշարան մը մտան: Պատանին սկսաւ կերակուր ապսպրել. չմոռցաւ մանաւանդ անուշեղէնը՝ զոր ծերունին շատ կը սիրէր: Կշտանալէ վերջ միայն վերջինը հարցուց.

«— Բայց դրամը ով պիտի տայ:

«— Ես, ըսաւ պատանին ժպտելով, եւ գրպանի ոսկին հանելով անփութօրէն նետեց սեղանին վրայ:

«Այն ատեն՝ ծերունին՝ որ կեանքին մէջ բնաւ կարեւորութիւն չէր տուած դրամի, ոսկիին վրայ նետուեցաւ եւ զայն յափշտակեց:

«— Ոսկի մը... ո՞րկէ գտար... ո՞վ տուաւ...

«Երկար ժամանակ կար որ գոյնը չէր տեսած:

«Պատանին այլեւս չհամբերեց, պատմեց թէ ուրկէ կու գար այդ ոսկին, որ ճշմարտապէս ուրախ Ծնունդ մը անցընելէ տուած էր իրենց:

«Ծերունին՝ Արփիար Արփիարեանն էր, իսկ պատանին՝ Ֆիլիբ Արփիարեանը՝ իր եղբօրորդին:

«Զորս օր վերջ՝ 500 ֆրանք «Բանբեր»էն եւ 500 ֆրանք ալ «Մշակ»էն կը հասնէր ծերունին: Առաջինը՝ «կարմիր ժամուց»ին հեղինակի իրաւունքը կը ղրկէր եւ երկրորդն ալ՝ «Հայկակ»ի թղթակցութեանց վարձքը»:

Արփիարեան՝ ոչ ոքի ձեռք չբացաւ անշուշտ: Ընդհակառակը, իր նմանները չատ յայտնի կերպով ապացոյցը կու տան յաճախ՝ թէ իր առնելիքները ստանալու համար պահանջք իսկ ներկայացուցեր է անոնց՝ որ իրմէ պրուիւն ուզած են փոխան դրամական վարձատրութեան: Բայց եւ ա՛յնքան որ այս անընդհատ կրկնուող պահանջումները, ինչպէս նաեւ իր գանգատները՝ դրամի պակասին, անունդի ու բնակութեան առնչութեամբ, անհաճոյ դարձած ըլլալու են, իրեն հանդէպ կարեկցութեան, վարկի, յարգանքի զգացումը հեռացնելով: Արփիարեան չկրցաւ ձերբազատուիլ իր չքաւորութենէն:

Այս մասին՝ հայոց հոգեբանութիւնը չէր հասկցած, ամէն պարագայի տակ: Գուցէ սխալիմ: Արփիարեան գիտնալու էր որ մեր մէջ հարուստին, դիւրքին, զօրաւորին կարեւորութիւն կու տան, անոնցմէ կ'ակնածին. սարկուածեան մէջ ապրած ժողովուրդներուն հոգեբանութիւնն է այս: Մտաւորականը՝ անոնց համար, «վարժապետն է», խեղճ մէկը, որուն բան մը տալու է որ ապրուի, բայց ոչ այն յարգանքը՝ որուն արդար իրաւունքը ունի սակայն: Արփիարեան եթէ լաւ ուտէր, լաւ հագուէր, եթէ դրամ ունենար, պիտի ակնածէին իրմէ, ու այդ լրջմուկ թուղթերը պիտի չղրուէին իրեն դէմ, առանց հանդիսդողին կողմէ, իր կրունկին չհասնող մարդոց ալ կողմէ:

Յաւելիօրէն, իր կենցաղը բոլորովին ատերվիչական, աւելի քան ատերվիչական ըրած էր Արփիարեան: Ինքն իսկ կորսնցուցած էր այլեւս յարգանքը՝ ինք իրեն հանդէպ: Ո՛չ մէկ մտաւորական՝ մանաւանդ, իրաւունքը ունի այդ ձեւ ապրելու, մարդոց մէջ երեւալու, անդամ իր ազգակիցներուն ծառայելու նպատակով: Գահիրէ կարեւոր հանդիպումի մը կը հրաւիրեն զինքը. չ'երթար, որովհետեւ վայել հալնուածք չունի, եւ Արփիարեան ինքը կը խոստովանի պարագան: Անշուշտ «հագուստը չէ որ մարդը վաճառական կ'ընէ». բայց հագուստը իր մարդը կրնայ մատնել: Ամէն պարագայի տակ, աղքատին չեն օղները, իրեն չեն հնազանդիր, մանաւանդ: Արփիարեան միտքն անդամ չունէր իր չքաւորութեանը մէջ փառք մը փնտռելու. այս տեսակի զգացումը երբեք չէ ունեցած: Իր Տիւրան եղբօրմէն սկսած մինչեւ իր բարեկամները, բո՛լորն ալ, կը հաւաստեն թէ Արփիարեան դրամին կարեւորութիւն չէր տար. այո՛, դիտե՛նք, հասկցանք, բայց համեստ ճաշ մը ու նոյնքան ալ համեստ կենցաղ մը ապահովելու չափ դրամի պէտք ունէր, եւ հարկ էր որ այս մասին լուրջ կարգադրութիւն մը ընէր, ինչ որ՝ միւս կողմէ՝ իրեն կարելիութիւնը պիտի տար իր ղրկան սիրելի աշխատանքներուն խաղաղօրէն լծուելու:

Իրեն դառնօրէն կը մեղադրեմ իր չքաւորութիւնը. Արփիարեան մը պէտք չէր ապրեր այդ վիճակին մէջ, տակը ծակ կօշիկներով ջուրերու մէջէն քալել, իր արտաքին երեւոյթին համար՝ չատ հասարակ պանդոկէ մը մերժուիլ, օրեր անցնել՝ անօթի փորով, ղրելու թուղթ չունենալ: Իր տաղանդը, իր աշխատելու կարելիութիւնները ունեցողի մը համար՝ ներելի չէ այս: Բայց ի՛սկապէս ներելի չէ այս: Ինչո՛ւ չէ կրցած հասկնալ իր այս կերպով մը անկումը: Հակառակ իրեն հանդէպ ունեցած խոր համակրութեանս ու հիացումս, իր այդ ողբմելի վիճակը չեմ ներած երբեք իրեն, իր բարձր միտքս ալ, իր այդ

քին: Գուցէ Արփիարեանին միակ դատապարտելի յանցանքը նկատուի այս: Բնական չէր իրը: Եթէ հայ ժողովուրդը չդիտցաւ իր այս տաղանդաւոր զաւակը վայել կերպով ապրեցնել, բայց ինքն ալ անոր հանդէպ անարդական, կերպով մը անարդական արձագանգը տուաւ՝ այդ վիճակին ապրելով:

Ճիշդ է նաեւ որ մեր հասարակաութեան մէջ չգտնուեցաւ ալ մէկը՝ որ մտածած ըլլայ իրեն ըսելու. «Նստէ գրէ՛, ես կ'ապահովեմ նիւթական կեանքդ»: Արփիարեանը պոհացնող նիւթական ծախսը՝ ոչինչ ըսուելու չափ թեթեւ սակայն: Բայց մեր մէջ, ասանկ մտածող երբէք չէ գտնուած. երբե՛ք. նոյնիսկ նմոյշի համար:

Մինչ Արփիարեան պայմանի տակ մտնող մարդը չէր:

12.—

ԶՐՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պէ՛տք էր տապալել Արփիարեանը:

Ո՛յժ մըն էր ան,— տեսա՛նք:

Ոյժ մը՝ որ կը խմորէր, կը պատրաստէր հանրային կարծիքը, իր գրիչովը միայն: Իր հակառակորդները՝ առաջին օրէն հասկցած էին այս պարագան.— ա՛յս ալ տեսանք նախապէս:

Բայց Արփիարեանը տապալելու համար, հա՛րկ էր նախ, իր մասին զրպարտութիւնները հնարել: Այս միջոցն է որ դիւրին գտան, ու արդիւնաւոր ալ: — «Զրպարտեցէ՛ք, զրպարտեցէ՛ք, միշտ բան մը կը մնայ»:

Դաշնակցութիւնը տուաւ իր արչաւին հրահանգը:

Նախ՝ Արփիարեանը մահուան դատապարտեց իր մէկ կոմիտէին մէջ, իբր կատարեալ «դատարան մը», բայց առանց նոյնիսկ իր Ատեանին կոչելու ամբաստանեալը որ, ի հարկին, ինքզինքը պաշտպանելու տարրական կարելիութիւնը ունենայ, եւ սակայն իրեն հաղորդեցին «մահուան վճիռը», արիւնի դոյն կուսակցական կնիքը կրող սպառնական նամակով մը:

Այլեւս ամէն զրպարտական, անարդանքի, թշնամութեան միջոցները չդիտցաւ գործածել, առանց խղճալու ալ, եւ մարդկային ոեւէ խղճմտանքէ դուրս: Հարկ էր զարնել Արփիարեանին, որուն անկումին մէջ կը կայանար իր պատկանած, ղեկավարած կուսակցութեան ալ անկումը:

Բայց Արփիարեան կարեւորութիւն չտուաւ: Ո՛չ իսկ ղուշացաւ, երբեք չհեռացաւ հրապարակէն, աղդային գործերէ, իր կոչումէն:

Ի՛նչքան պիտի ուզէին սակայն զինքը հրապարակէ վանել, կամ ղընդակահարել, կամ խարոյկի վրայ կապուած թեւերով այրել, կամ քառհերձել, կամ արագօրէն արշաւող ձիու կառքի մը ետին կապել...: Մահափորձը՝ մութին մէջ կռնակէն զարնելը դիւրին էր, սակայն կատարեցին. բայց հակառակ իր ստացած մահացու վէրքերուն, Արփիարեան նորէն կեանքին եկաւ, ու չարունակեց իր կոչումը:

Եւ այս պայքարը՝ իր բոլոր տեսակներուն մէջ, չպակսեցաւ սաստկա-

նալէ մինչեւ իր սպանութիւնը:

Տխուր է, ողբերգական է մտածելը՝ այս մասին:

●

Ի՛նչ են գլխաւոր զրպարտութիւնները՝ Արփիարեանին դէմ:

— Թէ՝ «մեղայպիր» մը ստորագրեր է ան Սուլթան Աբդիւլ Համիտին ուղղակի՝ բանտին մէջ, բանտէն արձակուելու համար:

— Թէ՝ Տօքթ. Թիրեաքեանին բանտարկութեան պատճառը՝ իր մատնութիւնը եղած ըլլայ:

— Թէ՝ Թուրք կառավարութիւնը զինքը, աւելի եւս, Եւրոպա ղրկեր է իբր «լրտես աճէնդ», ամսական 30 ոսկի վարձատրութեամբ:

— Թէ՝ Ազգային Ընկերութեան տնտուկէն 50 ոսկի իւրացուցեր է:

— Թէ՝ իւրացուցած ըլլայ նաեւ այն հազար ռուպլիի գումարը, զոր, երբ Կովկաս գացած էր, Արծրունի իրեն տուեր է «Զէյթունի ապստամբութեան ի սպաս դործածուելու համար»:

Արփիարեանի «մատնութեանց ու լրտեսութեան» իբր ապացոյց սեպեցին՝ նախ իր «մեղայպիր» ըսուած դրութիւնը, եւ ետքն ալ տարիներով ու յամառօրէն ու ամէն առթիւ կրկնելով այդ անձանձրոյթ– բայց երբ այս երեւութական միամտութիւնը չյաջողեցաւ իր նպատակին մէջ, ահա «Դրօշակ» չռնդալից աղմուկով կը հրատարակէ «Ճաւելուած» թիւով մը, 15 Դեկտ. 1899–ին, Պոլսոյ Թրքական ոստիկանութեան կողմէ արձանագրուած Արփիարեանին վերաբերող հարցաքննութեան տեղեկագրութեան «պատճէնը», հայերէն լեզուով:

Նման հրատարակութեան մը անմիջական վոթորիկը՝ անշուշտ չատ մեծ պիտի ըլլար,— հասկնալի է:

Բայց հայ հասարակութեան հակազդեցութիւնը՝ առ հասարակ, Դաշնակցութեան դաւը երեւան հանեց խլոյն:

Ուրեմն անմիջապէս, Արփիարեանին կուսակցութիւնը, ինչպէս նաեւ սրտցաւ յայտնի ազգայիններ, խորունկ ցաւումով կը մեղադրեն այդ պայքարը, ու կը պահանջեն Պատուոյ Աւեանի մը կազմութիւը՝ չէզոք հայերէ, դատելու համար հոն ամբաստանեալը, ու իր անմեղութեանը պարագային՝ իր զրպարտիչը:

Իբր առաջին հակազդեցութիւն, յստակ եւ զօրաւոր էր այս: Բայց Պատուոյ Աւեանը իր կազմութեան սկզբնաւորութիւնն անգամ չկրցաւ ունենալ. հակառակորդը՝ չուարածի կեցուածքը ունենալէ յետոյ, մերժեց:

Մերժեց Պատուոյ Աւեանի մը կազմութիւնը, հակառակ այս մասին եղած բազմաթիւ պահանջներու ամէն կողմէ, ինչպէս նաեւ Արշակ Զօպանեանին տարած անխոնջ ջանքերուն, հակառակ ե՛ւ զանազան հայ մամուլին մէջ երեւցած այն չատ լրջօրէն հիմնական կարծիքներուն եւ հաւաստումներուն, թէ «Դրօշակ»ին հրատարակած վերոյիշեալ «աւենապրութիւնը», «տօքթ–

մէնտ»ը բացարձակապէս չինծո՛ւ է, կե՛ղծ է:

Այսուհանդերձ, իր սպանութենէն նոյնիսկ մօտ քառորդ դար ետքը՝ պտուղեցաւ մէկը, որ անուն ալ ունի, որ չանաց՝ երկար բայց անմէջ, անձիշդ տուեալներու վրայ, ու բռնազրօսիկ դրութեամբ մը, Արփիարեանը ներկայացնել իբր մատնիչ, իբր լրտես: Այս մասին, անշուշտ աւելի հանգամանօրէն պիտի արտայայտուիմ՝ յաջորդ գլուխներէն մին մասնաւորապէսատոր յատկացնելով: Պէ՛տք է այլեւս արդարութիւնը, բոլոր արդարութիւնը տրուի Արփիարեանին, այս մեծ մարդուն. «կարմիր ժամուց»ի, «Ոսկէ Ապարանջան»ի հեղինակին. այս նուիրեալ յեղափոխականին. այս ճշմարտասէր հրապարակագիրին:

Եւ արդէն լսինք, թէ մեր ուսումնասիրութեան գլխաւոր նպատակներէն մին եղաւ այս: Եւ հպարտօրէն ալ կը խորհինք, թէ փոքր պարտականութիւն մը չէ ան, մանաւանդ իր արշիւին երեւան գալէն ի վեր:

●

Արփիարեան կը ձերբակալուի 9 Նոյ. 1890–ին, ոստիկանական նախարար Նազըմ պէյին հրամանովը:

«Իմ ձերբակալութեանս պատճառն էր,— կը պատմէ ինքը՝ Արփիարեան,— Տրապիզոնի կեդրոնէն Պոլիս Համբարձում Պօյաճեանին (Մուրատ) գրուած կարգ մը նամակներ, որոնց մէջ անուններ յիշատակուած էր զանազան պարագաներով: Պօյաճեանին բացակայութեանը՝ Մամբրէ Ինճէ առնելով այդ նամակները յանձնած էր Նազըմին. յեղափոխական շատ մը գաղտնիքներ եւ նամակները իրենէն» (Մարտ, Ա. Տարի, 20 Նոյ. 1897):

Բայց այդ չըլլանին, ուրիշ հայեր ալ կը ձերբակալուին, ծանօթ, կամ անծանօթ: Համիտին օրովը մանաւանդ՝ չատ սովորական իրողութիւններ էին այս ձերբակալութիւնները: Եւ անոնցմէ եօթանասունը վեց հոգի ազատ կ'արձակուին 5 Յունուար 1891–ին, իսկ Արփիարեան՝ հետեւեալ օրը, Յունուար 6–ին:

Իր 8/20 Յունուար 1891 թիւին մէջ, «Արեւելք» օրաթերթը նախ կ'ափսոսէ՝ թէ «Ն. Կ. Վեհափառութիւնը բարեհաճած է» վերջին ժամանակներս «ազգային ամենամեծ մասին ներում չնորհել», յետոյ եւ կը բանտարկեալ «ազգային ամենամեծ մասին ներում չնորհել», յետոյ եւ կը բանտարկեալ «ազգայնոց ամենամեծ մասին ներում չնորհել», յետոյ, այս առթիւ, կարգ մը չահեկան մանրամասն տեղեկութիւններ, զորս տայ, այս առթիւ, կարգ մը չահեկան մանրամասն տեղեկութիւններ, զորս կը նախընտրեմ նախապէս տալ՝ հոս, անցնելէ առաջ Արփիարեանին վերաբերող պարագային:

Ազատ կ'արձակուին՝ ուրեմն, նախ եօթանասունը վեց հոգի, որոնց Տօքթ. Յարությունեան՝ Տատեան վահրամ եւ Տրդատ պէյերը, ինչպէս նաեւ

պէյ՝ ընկերակցութեամբ Տատեան Վահրամ եւ Տրդատ պէյերը: Ինչ յետոյ երեւցաւ ոստիկանութեան նախարարին կառքն յորում կը գտնուէր Վսեմ. Նազըմ պէյ ընկերակցութեամբ Տօքթ. Յ. Թիրեաքեան էֆէնտին: Պատրիարքարանի պաշտօնեայք կառաց դուռները բանալով, ընդունեցին զՎսեմ. Նազըմ պէյ եւ իրեն ընթացողներն եւ առաջնորդեցին զանոնք Ս. Պատրիարք Հօր աւննեակն ուր Ն. Ամենասպատուութիւն եւ Քաղ. Ժողովոյ Ատենապետն ու անդամք արժանավայել պատիւներ ընծայեցին Ն. Վսեմութիւն Նազըմ պէյի: (...) Մինչեւնոյն ժամանակ, հետիոտի Պատրիարքարան կը հասնէին արձակեալ միւս հայ բանտարկեալք՝ թուով եօթանասուն երեք (ընդ ամէնը 76 հոգի): Այս վերջինք, որոց կրնկերանային ոստիկանք, առաջնորդուեցան փոխանորդարանի սրահն»:

Ցետոյ՝ բոլորը մէկ կը մտնեն Մայր եկեղեցւոյ Ս. Խաչի Տաճարը, որ «չքեղապէս զարդարուած է այս հանդիսաւոր առթիւ»: Եւ հոն, եւ «Հրամանաւ Ս. Պատրիարք Հօր», Արժ. Տ. Սուքիաս աւագ քահանայ Տ. Ստեփանոսեան կ'արտասանէ հետեւեալ աղօթքը.

«Հրաժարիմք ի սատանայէ եւ յամենայն խարէութենէ նորա. ի պատրանաց նորա. ի խորհրդոց նորա. ի գնացից նորա. ի չար կամաց նորա. ի չար հրեշտակաց նորա. ի չար պաշտօնէից նորա. եւ յամենայն չար զօրութենէ նորա հրաժարելով հրաժարիմք»:

Եւ «Արեւելք» դեռ կը չարունակէ իր նկարագրութիւնը՝ միշտ առանց կատակի, լրջօրէն.

«Այս աղօթք երիցս կրկնուեցաւ, որոց պահուն արձակեալք երեսնին յարեւմուտս եւ ապա յարեւելս դարձուցին: Ցետ որոյ Ամէն. Ս. Պատրիարք Հայրն հետեւեալ յորդորականն ուղղեց արձակելոց.

«Ձեր ձերբակալման օրէն մինչեւ ձեր ազատման օրը մտատանջութեան մէջ էի: (...) Ամենատղորմածն Աստուած երկար եւ բարերաստիկ կեանք չնորհէ Ն. Վեհափառութեան: Իւր նուիրական գահոյից առջեւ խոնարհելով, արտասուալից աչօք ձեր ազատ արձակուիլը խնդրեցի»:

Եւ հաւաստելէ յետոյ թէ ի՛ր «աղերսանաց ու երաշխաւորութեանը» վրայ է որ ազատ արձակուեցան, Պատրիարքը կը յարէ այս անգամ յստակօրէն ազդարարելով.

«Սա պէտք է դիտնաք թէ ես երբ Պատրիարք ընտրուեցայ, ըստ տրամադրութեան մեր Սահմանադրութեան, եկեղեցւոյ մէջ առաջի Աստուծոյ երդում ըրի, նախ կայս. կառավարութեան եւ յետոյ ազգային չահոց ամենայն հաւատարմութեամբ ծառայելու համար: Ահաւասիկ այս կերպիւ եթէ կառավարութեան չահուց ամենաթեթեւ կերպիւ վնասող բան մը նշմարեմ, ստիպուած եմ կայս. կառավարութեան լսաց տալ: Այս պարտաւորութիւնը միայն ինձ համար չէ այլ մեր ազգին բոլոր անհատներուն»:

Սրտի սեղմումով մըն է որ պիտի ուղէի — հարկ տեսայ — ծանրանալ այս բոլոր ստրկական խեղկատակութեանց վրայ, որոնց խառնուած են Պատրիարքն, բանտարկեալներն մինչեւ ժողովուրդը. հաւաքական անզգայութիւն մը կայ հոն. մարդիկ պիտի ատեն Աւետարանին ալ, որուն Աստուածային սրբութեան կը հաւատան սակայն. դուցէ վախը իրենց հաւատքին յաղթած է:

Եւ ահա՛ խօսքէն գործի անցնելով, Պատրիարքը կը հրահանգէ ե՛ւ՝ բոլոր անոնց որ քիչ առաջ տակաւին բանտն էին.

«Ս. Աւետարանը հոս է, պէտք է ամէնքդ ալ Ս. Աւետարանը համբուրելով առաջի Աստուծոյ երդում ընէք թէ ասկից վերջը հաւատարմութեան համբէն չը պիտի չեղիք բնաւ»:

Եւ ինչպէս «Արեւելք» կը վկայէ՝ իր նկարագրականը չարունակելով.

«Ս. Պատրիարք Հօր այս բանախօսութենէն յետոյ, արձակեալք՝ կարգաւ տաճարին բեմին մերձենալով, Ս. Աւետարանը համբուրեցին եւ հաւատարմութեան ուխտ ընելէ յետոյ, չնորհակալութիւն յայտնեցին Վսեմ. Նազըմ պէյի որ ներկայ էր այս արարողութեան: Ապա Ս. Պատրիարք Հայրն հանդիսաւոր բարեմաղթութիւններ ըրաւ վասն կենաց եւ բարօրութեան Վեհ. Սուլթանին. Համայն ներկայք, ինչպէս եկեղեցւոյ դուրսը գտնուող յոգնախուռն բազմութիւնը ձայնակցեցան այս սրտագին բարեմաղթութեանց եւ օդը թնդացուցին «կեցցէ Վեհ. Սուլթան» աղաղակելով եւ որոտնդոստ ծափահարութեամբ»:

Ձվերջացաւ սակայն...:

Արդարեւ, «Արեւելք» դեռ կը հաղորդէ, իր վերի մանրամասն նկարագրականին մէջ, թէ յատուկ չրջարերականով մը Ս. Պատրիարքը կը հրահանգէ՝ Պոլսոյ ինչպէս ե՛ւ դաւառի հայ եկեղեցիներուն «բոլոր Քարոզչաց եւ Աւազերիցանց» որ Ս. Ծնունդի տօնին իրենց եկեղեցիներուն մէջ գոհաբանական հանդիսաւոր աղօթք մատուցանեն «վասն Թանկագին կենաց մեր օգոստափառ եւ արդարասէր Սուլթան Համիտ Խան կայսեր եւ անսասան պահպանման Իւր փառապանծ գահոյից, ընդ որում ազգն ողջոյն անկեղծ սրտիւ միացեալ է»:

Պոլիս, թէ՛ դաւառները՝ անխտիր, լայնօրէն արձագանգ կու տան այս չրջարերականին. քարոզներ, բարեմաղթութիւններ՝ մրցումի ելածի պէս տեղի կ'ունենան: Գաւառներէ՝ հեռագիրներ կը տեղան: Իբր մէ՛կ օրինակ՝ Նոզկատը յիշատակենք.— իրենց 6 Յուն. 1891–ի հեռագիրով, կրօնական եւ քաղաքական ժողովները միասնաբար, կ'արտայայտեն «չնորհակալութիւն եւ երախտապիտութիւն այն բազմաթիւ բարձր չնորհաց համար զորս մեր Վեհափառ Ինքնակալն Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ. Իւր գահակալութեան բերաստիկ օրէն ի վեր կ'առատաձեռնէ մեր ազգին նկատմամբ»:

Աւելին պիտի չկրնայի՛ք երեւակայել անշուշտ...:

Բայց եթէ քիչ մը լայն արտագրումներ կատարեցի, այս առթիւ, «Արեւելք»ին հաղորդումներէն, առանց մասնաւոր նպատակի չէր այս, անկասկած:

Արդ, 76 հայ բանտարկեալներուն ազատ արձակումին հետեւեալ օրը,

ուրեմն ճիշդ 6 Յունուար 1891–ին, Արփիարեան եւս դուրս կը հանուի բանտէն:

Ըստ նոյն օրաթերթին, բանտ կը մնան ղեռ տասն երեք անձեր, «որք իբր պարապլուխ նկատուած էին»:

Ու դարձեալ ըստ «Արեւելք»ին, Ոստիկանութեան նախարար Նազըմ պէյ «կիրակի ղիշեր ժամը 4–ին իւր ապարանքն հրաւիրելով Արփիարեան էֆէնտին՝ աւետեց նմա թէ կայսերական իրատիէի մը համաձայն, ներում շնորհուած է իրեն»:

Ուրախ են՝ բոլորը, անխտիր, 76 հայերուն ազատ արձակումին համար.— բնական ու արդար է ասիկա:

Ինչպէս նաեւ ամենախոր, անվերապահ, ամենաբարձր գոհասանքներն ու ամենաթանկագին փառաբանութիւնները, մաղթանքները կը չռայլեն վեհափառ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ կայսեր հասցէին.— ա՛յս ալ հասկնալի է՝ այդ օրերուն:

Անգամ Ս. Աւետարանի վրայ երդում կ'ընեն այս մասին՝ «հրաժարիմք ի սատանայէ» ըսելով ու իրենց աղօթքին մէջ «երեսներն յարեւմուտեան եւ ապա յարեւելս» դարձնելով,— ա՛յս ալ թոյլ տուած են իրենք իրենց, բո՛լորը, բո՛լորը:

Բայց Արփիարեանին դէմ միայն մեղադրանքներու, վատօրէն զրպարտութիւններու փոթորիկ մը կը հանեն իր հակառակորդները.— որովհետեւ «մեղայադիր» մը ստորագրեր է առ ի «երախտապիտական արտայայտութիւն» սուլթանին, իր ազատ արձակման առթիւ, եւ, անշուշտ, պայմանական սպառնալիքին տակ:

Իբր ամէնէն ցայտուն եւ ուղղակի ապացոյցը, թէ այս զրպարտութիւնը ոեւէ դատաճանական կէտ չի պարունակեր հայերու, կամ հայ չահերուն դէմ, զայն հարազատօրէն, բառ առ բառ կ'արտագրեմ հոս «Արեւելք»ին 12/24 Յուն. 1891–ի թիւէն, ուր ան լոյս տեսած է: Ուրեմն, Արփիարեան կը պրկ հոն.

ԵՐԱԽՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆ ԱՌ ՎԵՀ. ՍՈՒԼԹԱՆ

Օսմանեան կայսրութեան ժողովուրդներէն ոչ միայն բարոյական կեանքն այնքան զօրեղապէս հիմնուած է աւանդութիւններու վրայ որքան Հայ Ազգինը:

Խուժդուժ ժողովուրդներ մահուան դուռն էին բերած հասցուցած հայ ազգն, երբ Օսմանեան դրօշակն իւր ծալքերուն ներքեւ պաշտպանեց այդ ժողովուրդը, եւ հնարաւոր ընծայեց նմա հանգիստ շնչել ու ապրիլ:

Հինգ դարեր անցած են այդ օրէն ի վեր եւ հայ ազգին աւանդութիւնն եղաւ այդ հինգ դարերու մէջ թէ Օսմանցին գթած է եւ հայն այդ գթութեան շուրին ներքեւ կը հանգչի:

Այդ աւանդական ԳԹԱՌԱՏՈՒԹԻՒՆԸ կը մարմնանայ յանձին

վեհ. Սուլթան Համիտ կայսեր:

Տասն եւ հինգ տարիներէ ի վեր Օսմանեան կայսրութեան ամէն անկիւններէն ամէն օր տառապեալներու, թշուառներու, տարաբաղդներու օրհնութիւնները վասն վեհափառ Սուլթան Համիտի՝ ներդաշնակութիւն մը կազմելով կը բարձրանան յոտս գահոյից Աստուծոյ զի ուր որ թշուառ մը կայ, ուր որ արցունք մը կը թափի, հոն վեհ. Սուլթան Համիտէն մխիթարութիւն մը կայ:

Եթէ տիեզերք համօրէն կ'սեմնչանայ Նորին վեհափառութեան իմաստութեանը վրայ, կը յուզուի, կը խանդաղատի նաեւ նորա անսահման գթառատութեանը համար: Այնպէս որ կրնանք ըսել թէ՝ երբ Նախախնամութիւնը պարգեւեց օսմանեան երկրին զՍուլթան Համիտ, նոր ծնած օրն եթէ Աստուած մատը նորա ճակտին դնելով իմաստութիւն պարգեւեց, խրկեց նաեւ երկու հրեշտակներ՝ Գթութեան եւ Բարութեան հրեշտակներ հսկել նորա օրօրոցին մօտ:

Օսմանեան կայսրութեան համար երջանկութեան օր մը եղաւ այն օրն ուր այդ իմաստութեամբ սնած գլուխն Բարութեան ու Գթութեան հրեշտակներու հովանւոյն ներքեւ ուռճացած այդ սիրտն Օսմանեան կայսրութեան տէրն եղաւ:

Վեհ Սուլթան Համիտի գահակալութեան քարեբաստիկ օրէն ի վեր նոր դարագլուխ մը բացուած է Օսմանեան կայսրութեան համար ո–րու ժողովուրդներն երբ կը յիշատակեն վեհ. Սուլթան Համիտի անունը կը բաւականանան ըսելով, «ՄԵՐ ՀԱՅՐԸ»:

Արդ ՄԵՐ ՀԱՅՐՆ էր որ Իւր գորովալիր սրտովն Յունուար 5–ի հրիկունն յիշեց Իւր հայ զաւակներն ալ·

— Ներեցի, մի՛ լաք եւ խնդացէ՛ք, ըսաւ:

Այդ հայրագորով «ներեցի» բառին բոլոր խղճմտութիւնը, բոլոր հրապոյրը բանտարկեալի մը չափ ոչ ոք կրնայ զգալ, ապահէն կայսերական այդ վեհանձն ներողամտութեամբ եթէ ընդհանուր հայ ազգը Յունուար 5–ի օրը խորին երախտագիտութեան նոր պարտականութիւն մը եւս ունեցաւ առ վեհափառ Սուլթան Համիտ կայսրն առատագութ, հայ ազգին մէջ անոնք որք խթումի գիշերը արձակելով բանտէն վերադարձան իրենց սիրելիների մօտ, բնականաբար անոնց երախտապարտութիւնն առ վեհափառ կայսրն կրկնակի է եւ անսահման:

Եւ ես, որ այդ գիշերը միայնակ բանտին մէջ անցուցի ա՛լ բոլորովին յուսահատած ապագայէն, ի՛նչ բացատրութիւն կարենամ գտնել հրապարակաւ թարգմանելու համար յուզեալ սրտիս երախտագիտութիւնն առ գթալիր կայսրն մեր որ յաջորդ գիշեր կը հաճէր շնորհել ինձ կեանքս ու ազատութիւնս:

Տարօրինակ զուգադիպութիւններ զիս մեղապարտ կը հանդիսացընէին հանդէպ անողոքելի օրինաց, սակայն վեհափառ Սուլթան Համիտ կայսեր միտքը գեր ի վերոյ է ամէն օրէնքէ: Գրականութեան

պաշտպան կայսրն գիտէ թէ՝ Իւր Տէրութեան մէջ չկրնար գտնուիլ գրագէտ մը որ մեղապարտ խորհուրդ մը սնուցանէ մտքին մէջ Օսմանեան կայսրութեան հանդէպ: Վեհափառ Սուլթանը թոյլ չ'տուաւ ապաքէն որ օրէնքն անողոքելի՝ ջնջէ վերցնէ հրապարակէն գրական համեստ աշխատաւոր մը:

Կեանքս Վեհափառ Սուլթանին պարտական եմ, եւ որքան ապրիմ՝ իմ բոլոր աշխատութիւններս պիտի կայանայ միշտ հանդիսանալ մեր առատագութ կայսեր վեհանձն զգացումներուն ու խորին իմաստութեան բարոգիչն ամէն դասակարգերու մէջ:

Մենք, արդի հայերս, մեր հայրերէն շատ աւելի բարեբաղդ ենք, վասն զի կ'ապրինք այնպիսի կայսեր մը օրով, Որուն իմաստութիւնը կ'ապշեցնէ եւրոպական իմաստութիւնը, որուն գթասրտութիւնն Իր անձնուէր գերին կ'ընէ ամէն կարգի հպատակները: Իմաստութիւն եւ գթասրտութիւն երբ կը միանան յանձին մի կայսեր, հրաշքներ գործել կուտան: Մենք հայերս ալ պէտք է այս իմաստութեան ու գթառատութեան անարժան չգըտնուինք որպէսզի շարունակենք ըլլալ այնքան երջանիկ որ ուրիշ երկիրներու հայերը նախանձաւոր ըլլան մեզ:

Արդէն Յունուար 5–ի կայսերական շնորհը կը բաւէ այդ նախանձն առաջ բերելու: Այն կասկածներ ու ամբաստանութիւններ որ կը ծանրանային հայ բանտարկելոց վրայ, եթէ պատահէին ուրիշ աշխարհի մէջ՝ այդպիսիք երբեք ազատ չէին մնար օրինաց խստութիւններէ:

Ուրեմն գիտնանք մեր Օգոստափառ Վեհապետին հայրական գթասրտութեան եւ անզուգական վեհանձնութեան թանկագին արժէքը: Մեր սիրտը, մեր կեանքը Վեհափառ կայսեր նուիրուած մնան միշտ եւ երբեմ ոչ ոք մենք ամենափոքր պղտորութեամբ մը ցաւ պատճառէ մեր գորովալի ՀՕՐ փափուկ սրտին:

Ն. Կ. Վեհափառութեան ամենախոնարհ եւ երախտագէտ ծառայ

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

Իրականութեան մէջ, «փառաբանութեան» ամէնէն ճապաղ ղրկիչն մըն է այս, որուն մէկ հապճեպ ընթերցումն իսկ ցոյց կու տայ թէ ան դաւանանութեան ոեւէ մտածում, արարք չի պարունակեր, այլ Սուլթանին աւելի քան չափազանցուած ներբողը կ'ընէ միայն, այո՛, բայց յայտնօրէն պարզուղ սպառնալիքի տակ.— չարչարանքի ու մահուան ստոյգ վտանգի տակ:

Կը հաւաստուի թէ Արփիարեան մերժած է ստորագրել, բայց իր ծեր մօրը, ինչպէս նաեւ իր երիտ եղբայրներուն եւ բարեկամներուն պնդումին վրայ՝ տեղի տուած է. ինչ որ չատ հասկանալի կը թուի: Մնաց որ պիտի բաւէր միայն՝ այս առթիւ, դիտել տալ թէ աններելի յիմարութիւն մը պիտի ըլլար, անզէն եղած ըլլալով հանդերձ, կատղած ու վայրագ չուներուն հետ բռնուիլը՝ պարզապէս անխելք «քաջութիւն» մը ցոյց տալու համար, երբ,

մանաւանդ, անդին իր ընտանիքը անզօր կը սպասէ ազատ արձակումի մը, կամ՝ հակառակ պարագային, սուգ հագուելու: Նաեւ, հաւանաբար, Արփիարեան խորհած ալ է, թէ իր ազատագրումը կրնայ դեռ օգտակար ե'ւ ըլլալ իր ժողովուրդին:

Ամէն պարագայի տակ, բայց, Օգթ. Ց. Թիրեաքեան, Տատեան Վահրամ եւ Տրպատ պէյերը՝ որ կը պտուէյին 76 արձակուած բանտարկեալներու մէջ, չատ աւելին իսկ կատարեցին իրենց թատերական կերպերովը քան Արփիարեանին կղմէ վերոյիշեալ «մեղայպիրը» պարզապէս ստորագրելը, կատարեցին ալ՝ Պաղտիարքին առաջնորդութեամբը՝ առ Վեհ. Սուլթանն, իրենց մեղայի, ազօթքի, երախտապիտական, ինչպէս նաեւ հաւատարմութեան խոստումներուն, երդումներուն հրապարակային ու եկեղեցական զանազան արտայայտութիւններովը, խորքին թէ ձեւերուն ու կերպերուն մէջ, «Աստուծոյ թէ մարդոց առջեւ», եւ Ս. Աւետարանը համբուրելով, Ս. Խորանին դիմացը՝ Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Խաչի Տաճարին մէջ, որ «չքեղապէս զարդարուած էր այս հանդիսաւոր առթիւ»,— ինչպէս տեսանք քիչ վերը: Տեսանք նաեւ, թէ այս բոլորին ներկայ էր իբր պաշտօնական թատերական հանդիսատես՝ Ոստիկանութեան նախարար Նազըմ պէյն ալ...:

Այսուհանդերձ, ա'չ ոք իր մտքէն անցուց զանոնք մեղադրել: Անդամ երբ Առաջնորդարան հասան ոստիկանական պետին քովը նստած, իր կառքին մէջ...: Ճիշդ է որ կատարուածը պարզապէս տխուր վոտվիլ մըն էր, ամէնէն մէջ...: Ճիշդ է որ կատարուածը պարզապէս տխուր վոտվիլ մըն էր, ամէնէն հապաղ տեսակէն. բայց Արփիարեանին պիրն ալ Նազըմ պէյին ու իր վեհապաղ տեսակէն. բայց Արփիարեանին պիրն ալ Նազըմ պէյին ու իր վեհափառ կայսեր «քիթին խնդալ» մըն էր ապահովաբար, իր հեղնական իմաստովը: Այսուհանդերձ, Արփիարեանին հայ հակառակորդներուն համար՝ կարեւորը ճշմարտութիւնը տեսնելը չէր, այլ հարուածել զինքը: Եւ ճիշդ ալ այս նպատակովն է որ իրեն պարտադրուած ղրկիչը մկրտեցին «մեղայպիր» անունովը, եւ այդպէս ալ շարունակուեցաւ կոչուիլ պատմութեան մէջ, առանց սակայն հոն տեսնելու դրվեատներու ետին կազմուած իմաստը:

Բայց խնդրոյ առարկայ եղող ղրկիչը «մեղայպիր» կոչող թշնամիները՝ ուրիշ ծանր սխալ մըն ալ գործած եղան այս անուանումով.— արդարեւ, մեղայպիր մը, եթէ իսկապէս մեղա՛յ ըսող դիր մըն է ան, հիմնովին անարժէք պիտի նկատուի՝ պարզ ու ճիշդ անոր համար որ սպառնալիքի, չարչարանքի ու մահուան սպառնալիքի տակ ստորագրուած է ան, երբ մանաւանդ ստորագրողը բանտի մէջ կը պտնուի այդ պահուն:

Եթէ այս մասին Արփիարեանը մեղադրողներուն, զրպարտողներուն ստեղծած հոսանքէն տարուողներ եղան, բայց պտնուեցան ալ ուշիմ եւ արդարախոհ մարդիկ, որ մերժեցին այդ թշնամական սխալ հաւաստումը:

Նախ՝ Արշակ Զօպանեան՝ որ այդ մեղայպիրը նկատելով հանդերձ Արփիարեանի «բարոյական ակարացման մէկ տխուր վայրկեանին ծնունդը», կը կրկնէ իր վկայութիւնը թէ՝ այդ «չի կրնար երբեք անոր «մատնչութեանը» ապացոյց նկատուիլ»: Եւ Զօպանեան մէկէ աւելի անգամ յայտարարեց թէ այդ պիրը զաւեշտ մը անդին չ'անցնիր:

Գառնիկ Սահիանեան կ'ըսէ՝ Արփիարեանին նուիրած իր մենագրութեանը մէջ, խօսելու առեն այս «մեղայպիր»ին մէջ. «Ըստ էութեան, նա պամֆլէտ է Սուլթանի հասցէին»:

Մինչ Գառնիկ Մազմանեան կը դրէ՝ իր կարգին, այս մասին.

«Մեղայպիրը երբեք ապացոյց մը չէ մատնչութեան, ընդհակառակը չատ մը պարագաներու մէջ հայրենասիրութիւն ալ է, երբ ստորագրողը անմեղ մըն է, որ կ'ուզէ ապրիլ եւ ծառայել յօդուտ իր ազգին, կամ մարդկութեան» («Մխիթարեան», 1947, է. Տարի, թիւ 1–6, էջ 90):

Տոսթոյովսքիի կեանքին մէջ ալ նման պարագայ մը պատահած է: Զարական իշխանութիւնը զայն Սիպերիա աքսորած էր, չղթայակապ: Հոն, բարեկամներու խորհուրդին վրայ, կամ ինքնաբերաբար՝ Տոսթոյովսքի կը յօրինէ Զարին հասցէին փառաբանութիւն մը, պոյական եւ որակական ածականներու ամէնէն բարձրներովը, ինչպէս նաեւ խոնարհութեան ամէնէն վատ զգացումներովը.— Տոսթոյովսքի ազատ կ'արձակուի: Բայց իր հայրենակիցները զինքը չմեղադրեցին, որ Զարը աստուածացուցած է, այլ՝ ուրացան, նախ, իր ազատագրումին համար, յետոյ՝ այդ փառաբանութեան եւ օրհնութեան գիրին մէջ տեսան մեծ դրպտիին իմաստը: Ստեփան Զուայգ՝ Տոսթոյովսքիի վրայ իր հրատարակած նշանաւոր ու բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրուած մենագրութեանը մէջ, ուեւէ մեղադրանք չունի այդ թուղթին առնչութեամբ: Ինչպէս նաեւ ո՛չ ոք, իրմէ առաջ եւ իրմէ ետքը, Տոսթոյովսքիին կեանքին եւ գրականութեան մասին ուսս թէ օտար անթիւ գրողներուն մէջէն:

Արփիարեանի «մեղայպիր»ին մէջ մատնչութեան մը, դաւաճանութեան մը արարքը տեսնելը՝ նման գրպարտութեան հեղինակին չարամտութիւնը կը յայտնէ իսկոյն, ինչպէս նաեւ իր մտածումներուն ահաւոր հակասութիւնները:

Ստուգիւ, եթէ Արփիարեան Թրքական մատնիչ մը եղած ըլլար, եթէ իրականութեան մէջ մատնած ըլլար Տօքթ. Թիւրեաքեանը, նախ իբր թրքական ոստիկանութեան ծառայող մէկը պիտի չձերբակալուէր ա՛յս ոստիկանութեան կողմէ, իսկ բանտարկուելէ յետոյ ալ իր զոհէն ետքը չէ որ ազատ պիտի արձակուէր, ու այս՝ մեղայպիր մը ստորագրելու պայմանովն ալ:

Արփիարեանին ոխերիմները՝ իրենց կոյր ու հապճեպ գրպարտութիւններուն յղացումին մէջ, այս կէտը, իրենց այս հակասութիւնը չէին նշմարած, անշուշտ:

Բայց եւ գրպարտեցէ՛ք, գրպարտեցէք, անպայման ասկէ բան մը կը մնայ...:

Արփիարեանի դէմ սկսուած պայքարին մէջ, իր պատասխանատու դերը ունեցած է՝ «Հայրենիք»ին կարճ ժամանակի մը աշխատակիցներէն մին.— Մելքոն Կիւրճեան, գրական անունով՝ Հրանդ: Արշակ Զօպանեան այս մասին երկարօրէն կը վկայէ, նոյնիսկ Արփիարեանը իր չատ մը երեսներովը անողոք կերպով վարկաբեկող իր մէկ երկարաշունչ յօդուածին մէջ, «Անահիտ»ին առաջին էջերէն իսկ սկսած, «Դէմքեր, Արփիար Արփիարեան» խորագիրով (1901, Փետրուար, թիւ 2):

Այս գրութեան մէջ, հա՛րկ է ըսել իսկոյն, Զօպանեանին զգացումները երբեք քաղցր չեն Արփիարեանի հանդէպ. ընդհակառակն, զինքը հարուածելու համար գրած է զայն, որուն մէջը արդէն ոխը պակաս ալ չէ, ըստ երեւոյթին. մնաց որ Զօպանեանը առ հասարակ խստօրէն ալ քննադատեցին իր այս յօդուածին համար՝ նոյնիսկ իր համակիրներէն չատ չատերը, որոնց կարգին Լեւոն Մկրտիչեանն ալ:

Ուստի, Մելքոն Կիւրճեանի, կամ «Հրանդ» եւ Արփիարեան յարաբերութիւններու մասին Զօպանեանին վկայութիւնը իր արժէքը կրնայ ունենալ, ո՛չ թէ վերոյիշեալ կեցուածքին պատճառովը, այլ որովհետեւ մօտէն տեղեակ էր խնդիրներուն:

«Մատնիչի խնդրոյն պլխաւոր տարածիչներէն մին եւ անոր ամենէն եռանդուն տարածիչը «Հրանդ»ն էր,— կը պրէ արդարեւ Զօպանեան իր վերի յօդուածին մէջ.— եւ ասի, ինծի համար, բաւական էր որպէսզի կասկած ունենայի այդ ամբաստանութեան լրջութեանը վրայ, որովհետեւ առիթ ունեցած էի չատ մօտէն ճանչնալու «Հրանդ»ին նկարագիրը»:

Եւ Զօպանեան կը չարունակէ իր պատկերալից վկայութիւնը.

«Երբեք չպիտի մոռնամ այդ պոհեմիկ ու ծիծաղելի մարդուկին հետ այդ օրը ունեցած տեսարանս: «Հայրենիք»ով փարա՛ կը վաստկին կոր, կը դոհ չէր կաս-կարմիր եղած, ահագին փարա կը վաստկին կոր ու Սբալտենդին մէջ կ'ուտեն կոր, ու մեզի չեն ի տար կոր. յարձակինք իրենց վրայ, կոտրենք կ'ուտեն կոր, ու մեզի չեն ի տար կոր. յարձակինք իրենց վրայ, կոտրենք այդ թերթին վարկը որ խախտած է արդէն, «Ծաղիկ»ը «Հայրենիք»ին տեղը պիտի բռնէ, եւ հազարաւոր բաժանորդներ պիտի ունենանք. բոլոր դաչնակցականները մեզի հետ պիտի ըլլան (...): Մերժեցի այդ ազտոտ հաչիւին մարդը ըլլալ»:

Եւ կը յարէ՝ իր այս վկայութեանը մէջ.

«Այդ օրէն մէկ կամ երկու ամիս յետոյ էր որ մատնիչի պատմութիւնը մէջտեղ նետուեցաւ»:

Հրանդ այլ քէն ալ ունի Արփիարեանի դէմ. Զօպանեան այդ մասին ալ յայտնութիւններ կ'ընէ.

«... վերջին պահուն,— կը պրէ արդարեւ իր վերի յօդուածին մէջ,— վերջին վէճ մը ունեցած էր Արփիարեանի հետ, լրջագոյ խնդրոյ մը առթիւ. Հրանդ կ'ուզէր որ «Հայրենիք»ի մէջ ազդը տպեն սիֆիլիզի մասին դրքոյկի մը որուն հեղինակն էր Թիւթիւնճիֆ լրտեսը: Արփիարեան մերժած էր հրատարակել լրտեսի մը ազդը. ատկից չաթաթ մը յետոյ, Հրանդ զրոյց հանեց թէ Թիւթիւնճիֆին միջոցով ձեռք ձգած է Արփիարեանի հարցաքննութեան Թիւթիւնճիֆին մէջոցով ձեռք ձգած է Արփիարեանի հարցաքննութեան թղթերը, որոնք կ'ապացուցանէին թէ Արփիարեան մատնած ըլլայ վ. Տատթղթերը, որոնք կ'ապացուցանէին թէ Արփիարեան մատնած ըլլայ վ. Տատ-

եանը, Տր. Թիրեաքեանը, եւն.»:

Այս առթիւ, Զօպանեան կը զատապարտէ նաեւ մեր հասարակութիւնը. «ժդնօրէն ու անմիջապէս զայն կը խարանէ.

«Եւ ասիկա բաւեց որպէսզի մեր հասարակութիւնը ամենաստուար մեծամասնութեամբ հաւատք ընծայէր այս քամնելի ամբաստանութեան: Բոլոր դաշնակցականները, եւ անոնց հետ բոլոր ուրացումները, էֆէնտիները, միմոսները, որոնք Արփիարեանի խայտոյը կրած էին, եւ ուրիշներ ալ որոնք Արփիարեանի անախորժ ու քիչ մը զգվելի բնաւորութիւնը մօտէն ճանչցած ու անկից վիրաւորուած էին, ամբաստանութեանը ամբողջումին ուժ տուին»:

Եւ Զօպանեան անոտարբեր չի կրնար, ու կը շարունակէ.

«Երբ սակայն խմացայ դրոյցը որ կը ձգտէր մրոտել Արփիարեանը, զգուանքով բողոքեցի զայն հրապարակ հանողներուն դէմ: Հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն, այդ մարդը մեր մէջ ամենէն նշանակալից դերերէն մէկը կատարած էր, Միացեալ Ընկերութեանց գլխաւոր հիմնադիրներէն մէկը եւ «Մշակ»ի հայկակը եղած էր, երեսփոխանական ժողովին մէջ էֆէնտիներու կուսակցութեան դէմ յանդուգն պայքար մը մղած էր, «Արեւելք»ի եւ «Մասիս»ի իր յօդուածներովը մեր մամուլը եւ իր գրականութիւնը վերլանողներէն մէկն եղած էր, եւ՝ Շահնազարին հետ, հիմնողն էր «Հայրենիք»ին. անհուն ցաւ մը զգացի երբ տեսայ որ մեր ժողովուրդը, աններելի դիւրահաւանութեամբ մը, բնական կը գտնէր որ քսան տարի իր բացարձակ համակրանքը վայելած ու այս բոլոր գործունէութիւնը կատարած մարդ մը վտակից դաւաճան մը, վարձուած լրտես մը կրնար ըլլալ»:

Եւ իր անչէզ դառնութեանը պահուն, զուգէ միանգամայն ու մանաւանդ հանդէպ հայ ժողովուրդին, Զօպանեան դեռ սփոփ չարունակէ ալ այս առթիւ.

«Ցաւ զգացի,— կը դրէ ան,— որովհետեւ մտածեցի թէ մեր ժողովուրդը խորապէս անբարոյականացած ըլլալու էր ուրեմն՝ քանի որ ամէնէն սիրուած գործիչներէն մէկուն ոճրագործ մը ըլլալուն կարելիութիւնը մէկ օրէն եւ առանց դժուարութեան կ'ընդունէր: Ցետոյ, Արփիարեանին ներքին կեանքը գիտէի բաւական եւ ան հերիք էր այդ գրոյցը քանդելու համար. ժուժկալ ու պարզուկ կեանք մը կը վարէր, միշտ թափթփած հագուստներով, միշտ գրպանը պարապ, եւ իր միակ զուարճութիւնը, միակ հաճոյքը, միակ կիրքը իր ազգային գրական գործունէութիւնն էր, որուն կը նուիրէր իր բոլոր ժամանակը: Ի՞նչպէս կարելի էր ասոնք համաձայնեցնել Նաղիմ փաշային լեցուն ամսական մը առնող լրտեսի մը հեքեաթին հետ»:

Եւ այս ջախջախիչ, անառարկելի վկայութիւնը տալէ յետոյ, Զօպանեան կը պարզէ ալ, միշտ հանդամանօրէն, Արփիարեանին դէմ յերիւրուած գրպարտութեանց իսկական յետին նպատակը.

«Եւ վերջապէս (...), գրոյցը հանողները զայն կ'ուղղէին ոչ միայն Արփիարեանի անձին դէմ, այլ ամբողջ «Հայրենիք» լրագրին դէմ, եւ միանդամայն ամբողջ Հնչակեան կուսակցութեան դէմ: (...) Այդ միջոցին Հնչակեան կուսակցութիւնը միակ ազդեցիկն ու հռչակաւորն էր Տաճկաստանի ինչպէս նաեւ Եւրոպայի մէջ, եւ մանաւանդ Պոլսոյ մէջ. (...) Արփիարեան, ճարպիկ, հնարամիտ ու ինքն ալ կուսակցամոլ, Պոլսոյ դաշնակցական վարիչները ամենէն աւելի նեղող մարդն էր. (...) ազարտելով Արփիարեանը, կ'ուզէին կործանել նաեւ «Հայրենիք»ը եւ Հնչակեան կուսակցութիւնը»:

Մինչ այս հաւաստումը հիմնելու համար՝ Զօպանեան կը վկայէ ալ անյապաղ.

«Ասոր ճշդութիւնը ըմբռնելու համար կը բաւէ նկատել այն յամառ մոլեգնութիւնը զոր դաշնակցականներն այդ միջոցին ըրին (...) Արփիարեանին վրայ կեդրոնացնելու «մատնիչ» բառին ամբողջ ծանրութիւնը. Պոլսոյ մէջ Նուբեանի պէս ամէն վայրկեան իր ազգին դէմ դաւող սրիկայ մը կար, ֆէյեանի պէս ոստիկանութեան միջոցով իր բոլոր ոխերը յագեցնող հրէշ մը կար (եւ կայ մինչեւ հիմա), վահան վարդապետի պէս չիլ ու վնասակար արարածներ կային. Դաշնակցութիւնը անոնցմով չէր զբաղեր (...). միա՛կ մատնիչը, հայոց խնդրոյն լուծման միա՛կ արգելքը, Արփիարեանն էր (ու մինչեւ ցարդ մեւնոյն ծիծաղելի կացութիւնն է որ կը տիրէ)»:

Եւ իբր հետեւանք այս արարքներուն, Զօպանեան կը հաւաստէ ալ.

«Եւ ուղուած արդիւնքը ձեռք ձգուեցաւ. ժողովուրդը Արփիարեանին դէմ միայն չէր որ մրմռաց. փողոցներուն մէջ «Հայրենիք»ը պատուեցին «մատնիչի թերթ է, պէտք չէ կարդալ» ըսելով (այս հրէշային բանը կրցաւ տեղի ունենալ)»:

Այսուհանդերձ, բարեբախտաբար, կչխին վրայ ծանր տարողութեամբ արդարասէր աղղայիններ ալ երեւան եկան, ինչպէս սա՛ յետ ալ կը վկայէ Զօպանեան:

«Պէտք է ըսեմ,— կը հաւաստէ ստուգիւ ան,— որ ազնիւ բացառութիւններ գտնուեցան. Զօհրապ, Կամսարական, հակառակ Արփիարեանի հետ թիւններ գտնուեցան. Զօհրապ, Կամսարական, հակառակ Արփիարեանի հետ դժտուած ըլլալուն, բողոքեցին այդ գրոյցին դէմ եւ երբ Արփիարեան դաշնակցական մը դանակի հարուած մը ընդունեցաւ, ցաւ ու զայրոյթ յայտնող նամակներ գրկեցին իրեն»:

Հետեւաբար ե՛ւ Զօպանեան կը չարունակէ վկայել՝ հետզհետէ աւելի պերճախօսօրէն.

Մատնիչի խնդիրը հրապարակ բնկաւ այնպիսի պայմաններու եւ այնպիսի եղանակով որ Արփիարեանի ամենէն կատաղի հակառակորդներն անգամ, բաւական է որ պարկեշտ մարդիկ ըլլային, մղում ու նոյն իսկ պարտականութիւն ստիպուած էին զղալ Արփիարեանը պաշտպանելու»:

Զօպանեանի թանկարժէք վկայութեան այս մասը՝ ես դիտմամբ իր խօսքին վերջաւորութեան պահեցի.— հզրակացութիւն մը, ու, միեւնոյն աեն, դատապարտութիւնն է ան կարգ մը հայ գործիչներու, ժողովուրդին անկամք ու կրաւորական, կեցուածք մըն ալ մանաւանդ ստրկական ժառանգութեան

դուքենէ մը մնացած կեցուածքին, ինչպէս նաեւ այդ մասը յատկապէս կը կազմէ Արփիարեանին համար լաւագոյն պաշտպանողականներէն մին:

Զօպանեանին վերոյիշեալ գրութեան վկայութիւններէն արդէն բաւական առաջ, Արփիարեան՝ պուպչ իր բարեկամներուն խորհուրդէն մղուած, պատմած է իրեն դէմ սկսած պայքարին պարագաներէն ոմանք: Շխտակը՝ միշտ ինքն իր վրայ վստահ, կ'արհամարհէր մարդիկը որ կը զրպարտեն. այս մասին մէկէ աւելի անգամ արտայայտուած է ան, հրապարակաւ թէ իր նամականիներուն մէջ:

Գրութեամբ մը՝ «Կեղծարարները» խորագիրով («Մարտ», 20 Նոյ· 1897), Արփիարեան կը հաւաստէ սոսկ.

«Մօտ երեք տարի է բանի ողորմելիներ ձեռքի տակէ կը դաւեն ինծի դէմ· իրենց անձնական շահերուն համար շահագործելով «Դաշնակցութիւն» մարմինին անունը· պատասխանս արհամարհանքս եղաւ: Այսօր բանի մը խօսք կ'ըսեմ պարզապէս ծառայութիւն մատուցանելու համար անոնց որ օգտակար կը սեպեն որոշ գաղափար մը կազմել բանի մը չարաշահներու անբարոյականութեանը վրայ»:

Պոլսոյ հայերէն թերթերը թիւթիւնճիֆի պրքերուն ծանուցումները՝ ներքողականներով մէկտեղ կը հրատարակէին այդ օրերուն: Դարձեալ այդ օրերուն՝ գրական համբաւ մը չունենալով ժողովրդականութիւն վաստկելու իր ծրագրին, «Հայրենիք»ը միայն կը մերժէ ծառայել: Այս մասին, Մելքոն կիւրճեան նպատակայարմար մէկը պիտի նկատուի Արփիարեանը «սանձելու» պայքարին առնչութեամբ:

«Օրին մէկը,— կը չարունակէ պատմել Արփիարեան իր վերի պրութեան մէջ,— կիւրճեան կը ներկայանայ խմբագրատունը եւ կը խնդրէ թիւթիւնճիֆի մէկ վիպասանութեան ծանուցումի հրատարակութիւնը յայտարարելով որ «մերժողական պատասխանը մահաբեր պիտի ըլլայ ուղղակի Արփիարի անձին»: Այս սպառնալիքին առջեւ նախ ինծի կը մնար կարծիքս յայտնել խմբագրութեան մէջ: Բերած ծանուցումին ձեռագիրը պատռելով նետեցի տխուր միջնորդին երեսը,— վերջապէս վռնտելով զինքը մեր գրասենեակէն· դուրս ելաւ կորագլուխ, վրէժը սիրտը»:

Կիւրճեան եւ թիւթիւնճիֆի նախապէս «մաերիմներ» եղած էին Արփիարեանին, որ կը հաւաստէ նաեւ թէ կիւրճեանին «վիրաւորուած անձնասիրութեան, այդ վտանգուած շահասիրութեան մէջ, կարծեցին յարմարագոյն գործիքը գտնել» իրեն դէմ դաւելու համար:

Բայց ինչո՛ւ Մելքոն կիւրճեան «յարդի» կը նկատուի· Արփիարեան կը բացատրէ այդ·— իր հետ՝ 1890–ին, Մելքոն կիւրճեան եւս մասնակցած է հինգ հոգիէ կազմուած յեղափոխական մասնախումբի մը: Արդ, ինչպէս Արփիարեան կը չարունակէ պրել·

«Իւսուֆեան եւ իր ընկերը յուսացին թէ կիւրճեան կրնար 1890–ին ինծի հետ ունեցած գործակցութենէն պահած յիշատակները խարդախելով ի-

րենց գործիք ըլլալ կեղծարարութեան դաւի մը, որմէ միայն կ'ակնկալէին իմ կործանումս»:

Արփիարեանին անմեղութիւնը լիովին հաստատող փաստեր արդէն տրուած էին մամուլով· իսկ մեր տրամադրութեան տակ դնելու անտիպ արխիւը, ուրիշ կարդ մը սպառիչ վկայութիւններ կու տայ այս մասին, իր սպանութենէն մօտ երեք քառորդ դար յետոյ, առանձին անգամ ըլլալով:

Տիգրան՝ իր եղբայրը, եգիպտոս ապաստանած էր, բայց ընտանեկան պարագաներու վերաբերումով՝ Պոլիս կը վերադառնայ 1898–ին· իրականութեան մէջ, ինք թուրք կառավարութենէն զգուշանալու մտահոգութիւնը չունէր, չէր եղած յեղափոխական, ճանչցուած էր իբր պարզ պահպանողական դրող մը, ու երբեք չէր մասնակցած ուեւէ ազգային գործի: Այսուհանդերձ, Պոլիս հասնելուն՝ կը ձերբակալուի իսկոյն: Պատճառը, Ալեքսան՝ իրենց եղբայրը, կը գրէ Արփիարին՝ այս առնչութեամբ, իր 12/24 Մայիս 1898 թուակիր նամակովը·

«Տիգրանը տակաւին բանտն է 17 օրէ ի վեր· բանտարկութեան գլխաւոր պատճառ կը նկատուի 12–13 օր Աղեքսանդրիա մնալն, ուր կը գըտնուէիր եւ դուն»:

Այս ընդդծումը ինձմէ է, որուն կերպով չեշտելու համար, որ Արփիար Արփիարեանին հետ տեսնուիլը՝ մեծ յանցանք մը կը նկատէ թրքական ոստիկանութիւնը, մինչեւ անգամ եթէ տեսնուողը իր հարազատ եղբայրը ըլլայ, (1897–ին էր որ Արփիար Աղեքսանդրիա եկած էր):

Արդ, եթէ իսկապէս Արփիարեան այս ոստիկանութեան «ահեղնո»ը ըլլար, վճարուած լրտես մը, կասկած չկայ որ իր հետը տեսնուիլը կառավարութեան դէմ յանցանք մը, դաւ մը պիտի չնկատուէր:

Մինչ Ալեքսանին վերոյիշեալ նամակը, կը կրկնէ ալ իր հաւաստումը· «Տիգրանին վրայ որոշ ամբաստանութիւն մը չկայ, այլ լոկ կասկած մը թէ՝ քեզի հետ տեսնուած ըլլայ»:

Եւ ըսելէ յետոյ ալ թէ կ'աշխատուի հարկ եղած դիմումներով, Ալեքսան կ'աւելցնէ՝ իր նամակին մէջ, յատկանշական յորդոր մը·

«... Ոեւէ բան մի' դրեր, որով մեր վիճակը կը ծանրացնես. ասոնք քեզի յանձնարարելու պէտք չունիմ»:

Եւ առ ի զգուշութիւն, Ալեքսան իր այս նամակը Մարսիլիա ղրկած է, բարեկամի մը հասցէին:

Կա՛յ ուրիշ նամակ մըն ալ, տխրօրէն յատկանշական, որ կը վկայէ, անհերքելի կերպով՝ ա'ն ալ, որ ո՛չ թէ միայն Արփիարեան թուրք ոստանհերքելի կերպով՝ ա'ն ալ, որ ո՛չ թէ միայն Արփիարեան թուրք ոստանութեան ծառայող մը չէր, այլ էր նոյնիսկ կասկածելի, վտանգաւոր մէկը.— արդարեւ, Արփիարին ծերուկ մայրը՝ Թէնեսուֆ հանըմ, մէկ ձեռքը սիրտին վրայ կը ղրէ՝ 15/27 Մարտ 1900 թուակիր նամակով, իր զաւակին, իրեն յանձնարարելու համար·

«... Մենք քեզմէ պատասխանի չենք սպասեր. առողջ հանդիստ եղիր,

կը բաւէ»:

Ի՞նչքան վտանգաւոր արարք մը նկատուելու է Արփիարեանին համակ, պարզ նամակ ստանալն անգամ, որ մայր մը իր զաւակին թելադրէ «չպատասխանել» իրեն:

Բայց Արփիարեան ինքն իսկ միշտ ուզած է իր գոյութիւնը պատնի պահել տաճկական կառավարութենէն: Արչիլին մէջ՝ իր անցպիրը պտուեցաւ. եգիպտական կառավարութիւնը պայ ուած է իրեն, Ալեքսանդրիա պտնուած միջոցին, «Գրիպոր Մանուկեան» անունով. այս ծածկանունը իր պաշտօնական անունն էր իր կատակցութեան մէջ:

Ատոնք, բոլորն ալ, վաւերական, արմատական, անկասկածելի վկայութիւններ, փաստեր են՝ ճշմարտութիւնը միանգամընդմիշտ յայտնող: Բացի, անշուշտ, անոնց համար որ ատելութեան ու քինախնդրութեան կիրքը կր անանէին:

«Ինչի դէմ մղուած պայքարը դեռ պիտի չարունակուի՞,— կը հարցնէ իրեն Երուանդ Օտեան Գահիրէն, իր 4 Փետր. 1897 թուակիր նամակովը: Լրտես կամ մատնիչ ըլլալուդ հաւատացող բնաւ չի կայ թէ Աբէնք եւ թէ հոս. ոմանք կը վախնան թէ նոր Նազարբէկ մըն ալ դուն կ'ըլլաս ապագային եւ ամէն բան ձեռքդ կ'առնես. ուրիշներ լրտես ըլլալուդ չեն հաւատար, բայց քեզ կարող կը ղդան զեղծում գործելու, ոմանք ալ intrigant է, կ'ըսեն, վերջապէս ուր որ հայ կայ fեզմով կը գլաղին»:

Ընդդիմումը ինձմէ է, ընդդիմելու համար իսկոյն Օտեանին նշմարումին ճշմարտութիւնը.— իրա՛ւ է, իրմով չաս կը գրպղին, բայց առ հասարակ փառք մը կը փնտռեն Արփիարեանին վրայ քար մը նետելու «քաջութեան» մէջ:

Զրպարտած էին՝ նախապէս, գինքը թէ՝ Միացեալ Ընկերութեան սնտուկէն յիսուն ոսկի իւրացուցած է. ու երբ համոզուեցան թէ այս մասին գրպարտութիւնը չէր «բռնած», այն ատեն, աւելի հեռը, ըսին թէ Գրիգոր Արծրունի Արփիարեանին հազար ռուպլի տուած է Զէյթունի ապստամբութեան համար, եւ Արփիարեան զայն իւրացուցած է: Փա՞ստը: «Ինծի ըսին, բի Արծրունի այս մասին խօսած է վստահելի մէկու մը...»: «Գիտե՛մ ես, ըսին ինծի»: «Հաւատալ պղրիլ գիտեմ. Արփիարեան իւրացուցեր է այդ հարիւր ոսկին»: «Ո՛ղ փաստ, չֆէնտի՛մ, եթէ այդ գումարը չէ կերած»: Զեն խորհիր անգամ, թէ բայսոսականը չի՛ փաստուիր. կարելի չէ այս: Զրպարտողը, ամբաստանողը՝ ի՛նք պէտք է փաստէ իր ամբաստանութիւնը.— փաստելու պարտականութիւնը իրե՛ն կ'իյնայ. բայց, անշուշտ, այս չէր իրենց իսկական մտահոգութիւնը...:

Այսուհանդերձ, արչիլին մէջ կայ վաւերական վկայութիւն մը այս գրպարտութեան մասին: Արդարեւ, Բաշալեան կը գրէ Արփիարեանին իր 28 Օգոս. 1900 թուակիր նամակովը.

«Առաքելեան քեզի համար չաս պզտիկ բաներ ըսեր է Արչակին: Ի միջի այլոց, կը հաւատայ թէ՝ ինք պատրաստ է վկայելու ամէն տեղ որ այն 100 ոսկին Արծրունին տուած է իրր անձնական դրամ»: (Այս ընդդիմումը նամակագիրին է):

Երբ այս գրպարտութիւնները բաւական չեն ըլլար, «Դրօշակ» կը դիմէ աւելի ահաւոր միջոցի մը՝ Արփիարեանը գրպարտելու համար:

«Կ. Պոլսոյ կեդրոնական կոմիտէ»ն պաշտօնապէս կը յայտարարէ կուակցութեան օրկանը եղող «Դրօշակ»ին մէջ (15 Սեպտ. 1895), թէ՝

«1890 թուականին Յուլիս ամսոյ 15-րդ օրը Կ. Պոլսոյ Գում-Գարուի ցույցին մասնակցող ծանօթ դէմքեր ի վերջոյ ուզղակի կամ անուղղակի կերպիւ դարձան մէկ մէկ վնասակար մատնիչներ. մենք ապագային այդ անձնաւորութեանց դործերը ճշմարտապէս երեւան հանելու նպատակաւ ամենամեծ զոհողութիւններով յաջողած ենք ձեռք բերել իւրաքանչիւր խոստովանութեան պաշտօնական թղթերը եւ կարդաւ քարգմանելով պահած ենք ապագային. մենք առ այժմ հրատարակութեան կը տանք այս տեղեկագիրը»:

Շատ պիտի խնդրէի ընթերցողէն որ իր միտքը պահէր այն բառը զոր ընդդծեցի.— «թարգմանելով». յետագային, խիստ կարեւոր արժէք մը պիտի ունենայ ան, փաստելու համար ամբողջ գեղծարարութիւնը այդ թուղթերուն:

Եւ բաւական մը սպասելէ ետքը այս ազդէն, այս իսկական սպառնալիքէն ի վեր, «Դրօշակ» հրապարակ կը նետէ վերջապէս իր 15 Դեկտեմբեր 1899, ուրեմն գրեթէ չորս տարի ետքը, իր «ռումբը», իր ծանօթ «Ցուցակը», որուն պայթումը՝ կը կարծէր թէ Արփիարեանին պիտի տար սպառիչ հարուածը:

Ի՛նչ բանի մէջ կը կայանայ այս «ռումբը»...:

Հրատարակումը՝ Արփիարեանի 9 Նոյ. 1890-ին Պոլիս ձերբակալման առթիւ ոստիկանական նախարար Նազըմ պէյին կողմէ կատարուած իր հարցաքննութեան պատճէնին հայերէն թարգմանութիւնը, հարցաքննութիւն՝ որուն մէջ իրր թէ Արփիարեանին «մատնութիւնները» երեւան կու գան:

Նախ՝ ո՛չ ոք հաւատաց այս «պատճէնին» հարազատութեանը: Քիչ վարը կու տանք իր ամբողջութիւնը՝ «Դրօշակ»էն արտագրելով բառ առ բառ: Դաշնակցական կուսակցութեան այս ղեկավարութիւնը «տոկիւմէնտ»ը, որուն վրայ դրած էր այլեւս իր բոլոր յոյսը Արփիարեանը միանգամընդմիշտ տապալելու, ոդորմելի գեղծարարութիւն մը սեպեցին իսկոյն բոլորը, իր բովանդակութեան չատ մը անճիշդ, հակասական, տղայական կերպով ձախսաւոր կէտերուն համար:

Ուստի ե՛ւ հակազդեցութիւնը եղաւ՝ նոզկանք, բողոք, պատապարտութեան մատնացոյցներ ամէն կողմէ միահամուռ կերպով, «Դրօշակ»ին եւ իր պատկանած կուսակցութեան դէմ. ցասում մը՝ որ հայ իրականութենէն մէջ աննախընթաց սեպուելու աստիճանին կը հասնէր:

Իսկ եթէ Դաշնակցական կուսակցութիւնը տեղի չտուաւ այս յորձանքին առջեւը եւ չարունակեց յամառօրէն Արփիարեանը «մատնիչ» նկատել, իր այս կեցուածքը հետեւանքն էր՝ պարզապէս, ինքն իր հետ հաւատողական ըլլալու, ինքզինքը չուրանալու, չդատապարտելու:

Բայց ահա՛ այդ «տոկիւմէնտ»ը կայ, հրատարակուած է. ոճիրին մարմինը: Պիտի տեսնենք թէ ան ինքզինքը կը դատապարտէ՝ ինքն իրմով, կը բաւէ որ ընթերցողը քիչ մը ուշադիր կարդայ զայն: Արդարեւ, այս ատենագրութիւնը (procès-verbal), ինքնին կեղծ ու չինծու է, ինչ որ իր առարկայական չարագրութեամբն իսկ կը յայտնուի իսկոյն:

Ով որ զայն չինած է, զայն չարադրած է՝ իր առաջին տողէն կը մատնէ իր տգիտութիւնը՝ հարցաքննութեան, մանաւանդ պատժական խնդիրներու առթիւ կատարուած ոստիկանական հարցաքննութեանց օրինական ամէնէն տարրական պայմաններուն հանդէպ,— մանաւանդ երբ խնդրոյ առարկայ եղող հարցաքննութիւնը ոստիկանական նախարար մը կատարած է: Այլապէս, այդ թերութիւնները, թերինները տեղի չէին ունենար, նման հարցաքննութիւններ չինելու ատեն: Այս հաւաստումը անվերապահօրէն կ'ընեմ ոչ թէ որովհետեւ քառասուն տարիէ աւելի փաստաբանական աշխատանք տարած եմ բազում ազգերու պատկանող անդամներէ կազմուած միջազգային ատեաններու առջեւը, այլ քիչ թէ չատ օրինական պայմաններու տեղեակ մէկը, այդ թերութիւնները, պակասները անմիջապէս պիտի կրնար նկատել, յանդելու համար իսկոյն այդ «ատենագրութեանց» չինծու ըլլալուն եղրակացութեան:

Խնդրոյ առարկայ եղող այս «տոկիւմէնտ»ը կը պարունակէ, ուրեմն, իբր թէ Արփիարեանին հարցաքննութիւնները՝ Պոլսոյ ոստիկանութեան կողմէ, եւ որ կը բաղկանայ երեք առանձին ատենագրութիւններէ, «հարցաքննութիւնները» եղած ըլլալով երեք անգամ, երեք տարբեր օրերու մէջ: Այս ատենագրութեանց ամէն մէկը առանձինն պիտի արտագրենք ուրեմն, առանձինն քննելու համար, հետզհետէ՝ իւ հաչիւ յստակութեան: Հարցաքննութիւնները տեղի ունեցած են, ըստ վերոյիշեալ «Ճաւելուած»ին, յաջորդաբար 11 Նոյեմբեր, 22 Նոյեմբեր, եւ 12 Դեկտեմբեր 1890–ին:

Հետեւեալը՝ իբր առաջին հարցաքննութեան (9 Նոյ. 1890) ատենագրութեան հայերէնի թարգմանուած պատճէնն է.—

— ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ 9 ՆՈԵ. 1890 ՈՒՐԲԱԹ, ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԱՔՆՆԻՉ ՊԱՇՏՕՆԷի ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ

ՊՇՏ. Ի՞նչ է ձեր անունը եւ մականունը:

— Անունս Արփիար է, իսկ մականունս Արփիարեան:

— Քանի՞ տարեկան ես:

— 38–39 տարեկան ըլլալու եմ:

— Ո՞ր տէրութեան հպատակ ես:

— Օսմանեան տէրութեան հպատակ եմ:

— Ո՞րտեղացի ես:

— Բնիկ կոստանդնուպոլսեցի եմ եւ Որթագիւղ ծնած եմ:

— Արհեստնիդ ի՞նչ է:

— Արհեստս... գրականութեամբ եւ լրագրաց մէջ յօդուած գրելով կզբաղիմ:

— Մինչեւ ցարդ ոեւէ պատճառաւ մը դատի ենթարկուած կամ բանտարկուա՞ծ էք:

— Երբեք. կեանքիս մէջ բանտարկուած չեմ:

— Լրագրաց մէջ յօդուած կը գրեմ ըսիք. ո՛ր լրագիրներու մէջ կը գրէք:

— Տեղական թերթերու մէջ, «Արեւելք»ի, «Մասիս»ի մէջ կը գրեմ:

— Անշուշտ երբեմն ալ արտասահմանի թերթերու մէջ ալ յօդուած կը գրէք:

— Ո՛չ. արտասահմանի լրագրաց մէջ չեմ գրեր:

— Դուք ո՞րտեղ ուսում առած էք:

— Նախ Որթագիւղի վարժարանը գացած եմ, յետոյ գիս Վենետիկ Մխիթարեան վարժարանը խրկած են:

— Քանի՞ տարի Վենետիկի մէջ կեցած էք:

— 5–6 տարիի չափ կեցած եմ. յետոյ ուսումս աւարտելով վերադարձած եմ Պոլիս:

— Այժմ արտասահմանի հետ յարաբերութիւն ունի՞ք:

— Արտասահմանի հետ յարաբերութիւն չունիմ:

— Կը խնդրեմ, Արփիար էֆէնտի, մեր հարցումներուն անկեղծօրէն պատասխանեցէք, որովհետեւ մեզի ձեր վրայ շատ ճշմարիտ տեղեկութիւններ ունիմք ի ձեռին, այնպիսի տեղեկութիւններ կրնամ, որոնց ստոյգ եւ ճշմարիտ ըլլալուն երբեք կասկած չունիմք. այժմէն ձեզի խորհուրդ կուտամ, որ մեր հարցմանց պատասխանները տաք առանց խեղաթիւրելու եւ առանց սուտ խօսելու, որպէսզի ի վերջոյ երբ մեզի ապացուցանենք, այն ատեն չամաչէք: Դուք այս երկրին զաւակն էք. դուք թէ Աստուծոյ եւ թէ օրինաց առջեւ պարտաւոր էք, պատասխանատու էք այս երկրին իրաւունքները պաշտպանելու, իսկ եթէ հակառակը վարուիք, այն ատեն երկրին օրէնքը իրաւունք կունենայ զձեզ խստօրէն պատժելու:

— Էֆէնտիմ, ի՛նչ ըսել կուզէք, չեմ հասկնար. ես երբեք իմ տէրութեան եւ երկրիս օրինաց դէմ չեմ վարուած, ընդհակառակը ամէն անգամ եմ դէպի հաւատարմութեան առ օսմանեան կառավարութիւնն. ասի կարող եմ հաստատել, իմ հրապարակային յօդուածներս առ հասարակ եղած են ժողովուրդի բարոյականութեան եւ իր տէրութեան հաւատարիմ լինելու համար: Իմ այս ըսածներուս ճշդութիւնը հաստատելու համար իմ հարիւրաւոր յօդուածներս եթէ այս վայրկենիս ձեր աչքի առջեւ լինեն, այն ատեն իմ անկեղծութեանս եւ հաւատարմութեանս վրայ չպիտի կասկածիք:

— Արփիար էֆէնտի, ձեր այդ ըսածները կրնաս ճշմարիտ ըլլալ. բայց ինչպէս որ ինչ մը առաջ ըսի, մենք իմեռին ունիմք ճշմարիտ ապացոյցները թէ՝ դուք օսմանեան տէրութեան դէմ անընպատ արարքներու մէջ գտնուած էք. բացարձակ խօսիմ ուրեմն. դուք իբրեւ խոովարար եւ յեղափոխական ամբաստանուած էք, դուք մասնակցած էք Գում–Գարուի դէպքին, դուք մասնակցութիւն ունիք փաստաբան Խաչիկ էֆէնտիի սպանութեան գործին մէջ, դուք գիտակից էք օսմանեան տէրութեան դէմ հայոց իգործ դրած ամէն շարժումներուն, եւ ահա այս պատճառաւ է որ կառավարութիւնը ստուգելէ վերջ զձեզ ձերբակալած է. այժմ ձեզի կը մնայ ճշմարտութիւնը խոստովանիլ. մենք ձեզի հետ խստօրէն չպիտի վարուինք, միայն թէ երբ դուք այս գործերու վրայ մեզի ճշմարիտ տեղեկութիւններ կուտաք, բնականաբար ցոյց տալով մեզ այն անձնաւորութիւնները, որոնք նպատակ ունին տէրութեան շահերուն դէմ գործել: Եթէ այս առթիւ մեզի դիւրութիւններ տաք այդ խոովարարները գտնելու, այն ատեն դուք իբրեւ յանցապարտ չպիտի պատժուիք, ընդհակառակը դուք տէրութեան հաւատարիմ հպատակներէն մին պիտի ճանչցուիք եւ փոխարէն ձեր ըրած ծառայութեան վարձատրութեան ալ պիտի արժանանաք:

— Կը խնդրեմ, էֆէնտի, այդ ինչ ծանր ամբաստանութիւն է, որ կը վերագրէք ինձ. էֆէնտիմ, դուք զիս իբրեւ ոճրագործ, իբրեւ մարդասպան կը դատապարտէք, ես չեմ ընդունիր ձեր ըսածնիերը, կը բողոքեմ. ասոնք բոլորը թշնամական զրպարտութիւններ են ինծի դէմ. իմ անձիս վրայ կրնաք տեղեկութիւններ հաւաքել. այո՛, կը կրկնեմ թէ՝ այս մեղադրանքները որ ըրած են իմ անձիս դէմ, անոնք անխիղճ զրպարտիչներ են. ես այս կարգի գործերու մէջ երբեք մասնակցութիւն չեմ ունեցած. ես օսմանեան տէրութեան ամենահաւատարիմ հպատակն եմ. կը բողոքեմ, էֆէնտի, կը բողոքեմ:

— Դուք սուտ կը խօսիք, Արփիար էֆէնտի, Գում–Գարուի դէպքին մասնակցող անձերէ ոչ ոք չէք ճանաչեր:

— Դէպքէն վերջը լսեցի այն մարդոց անունները, որոնք այսօր սրդաբութեան ձեռքն են. ինձ հետ միատեղ եւ միեւնոյն ժամանակ ամէն մի հայ լսած է այդ մարդոց անունները, միթէ՞ ես յանցաւոր կը լինիմ. իսկ դէպքէն առաջ՝ կերդնում որ անոնցմէ եւ ոչ մէկը կը ճանչնամ:

— Փաստաբան Խաչիկ էֆէնտիին սպանի՛չն ալ չէք ճանաչեր:

— Երբեք, չեմ ճանաչեր, էֆէնտիմ. կըսուի թէ պատանի մ'է եղեր եւ ձերբակալուած է արդէն:

— Բայց այդ ոճրագործ պատանին գէթ կը ճանչնայ, ատոր ի՞նչ կ'ըսէք:

— Կրնայ ըլլալ որ զիս ճանչնայ, ատկից ի՞նչ կը լինի, ես գրագէտ եւ ուսուցիչ մարդ եմ, հազարաւոր մարդիկ կը ճանչնան զիս:

— Եւ այդ պատանին կը խոստովանի թէ դուք խոովարարներու խումբին կը վերաբերիք:

— Եղած զրպարտութեան մը դէմ ի՞նչ կրնամ ընել, էֆէնտիմ. արդարութիւնը կարող է ամէն ինչ երեւան հանել. ես անմեղ եմ եւ տէրութեանս հաւատարիմ:

— Բայց, Արփիար էֆէնտի, ձեզի համար գէշ պիտի ըլլայ, վերջէն պիտի զղջաք, մենք պիտի ապացուցանենք ամէնքը եւ դուք պիտի պատժուիք:

— Էֆէնտիմ, եթէ ձեր ապացոյցները արդարացի եւ ճշմարիտ լինեն, այն ատեն ես սիրով յանձն կառնեմ պատժուիլ. այս մասին խիղճս հանդարտ է:

— Ուրեմն կը պնդէ՞ք որ այս գործերէն տեղեկութիւն մը չունիք:

— Այո՛, կը պնդեմ, հաւատացէք որ ես անմեղ եմ այս խնդրոյ մէջ:

— Շատ լաւ, ստորագրեցէք:

— Կը խնդրեմ, եթէ կարելի է, անգամ մը կարդացուի:

Հարցաքննութեան թուղթը կը կարդացուի:

Հայերէն ստորագրութիւն՝
ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

11 Նոյեմբեր 1890

Այս ատենագրութեան հետ պիտի ուզէի սկսիլ նախ քննութեան ենթարկել այն կէտերը՝ որ հասարակաց են յաջորդ երկու ատենագրութեանց ալ.— սխալը, թերին, անգիտակից չեղումը՝ սկսած առաջինին հետ, չարունակած են նա՛եւ միւսներուն յօրինումին, չարաղրութեան ատենն ալ:

Անշուշտ իր հեղինակը վարպետօրէն չարժած կը թուի. բայց՝ նախ, տպէտ է օրէնքին, մանաւանդ պատժական օրէնքին առնչութեամբ, ու յետոյ՝ ինչպէս յաճախ կը պատահի «կատարեալ ոճիր չկայ» մանաւանդ այս կարգի գեղծումներուն մէջ:

Առաջին կարեւոր թերին որ կը դրաւէ իսկոյն մեր ակնարկը՝ այս ատենագրութեան մէջ, հարցաքննիչին անունին բացակայութիւնն է: Եւ այս՝ հակառակ անոր որ, ինչպէս տեսանք, ատենագրութեան դլուխը գրուած ալ է.— «Ոստիկանութեան հարցաքննիչ պաշտօնէի հարցումները եւ Արփիար Արփիարեանի պատասխանները»:

Անշուշտ ըստ օրինի տարրական պայման էր, որ ատենադրութեան մէջ երեւար, արձանագրուած ըլլար անունը այն «պաշտօնէի», որ կը հարցաքննէ ձերբակալեալը, որուն մեղադրուած է մանաւանդ տէրութեան դէմ դուղ կազմակերպութեան մը մասնակցելու ոճիրը:

Արդ, ո՛չ թէ միայն այս «պաշտօնէի» հանդամանքը չէ յիշուած, չէ արձանագրուած ատենադրութեանց մէջ, այլ՝ ինչ որ աւելի կարեւոր է, իր անունն անգամ:

Ասիկա օրինական ու տարրական ալ թերի մըն է, որ իր նո՛յնքան խոչոր հետեւանքները կրնայ ունենալ:

Բայց դեռ աւելի ծանր, աւելի արմատական ուրիշ թերի մըն ալ կայ.— հայ դեռ աւելի ծանր, աւելի արմատական ուրիշ թերի մըն ալ կայ.— խնդրոյ առարկայ եղող ատենադրութիւնները՝ երեքն ալ, «հարցաքննիչ պաշ-

տօնէին» կողմէ չեն ստորագրուած, այլ անոնց տակը մի՛ միայն Արփիարեանին ստորագրութիւնը կայ:

Հետեւաբար ե՛ւ, այս թերիներէն ո՛եւէ մէկը պիտի բուէր սակայն, որ հարցաքննութիւնը, իր առեղծուածութիւնը՝ չլինծու, անվաւեր, անպոյ, կամ ոչինչ (nul) սեպուի.— անարժէք է ան, ո՛եւէ դատարանի կողմէ նկատի չ'առնուիր ան:

Եւ սակայն, առաջին օրէն իսկ, Արփիարեանին զրպարտիչները միշտ ըսած էին, թէ իր բանտարկութեան ատենը անսակցութիւններ ունեցած է ան Ոսկիկանական նախարար՝ Նազըմ պէյին հետ. ինչո՛ւ, ուրեմն, այս «հարցաքննութեանց» երեք ատենապետութիւններուն մէջէն ալ այս վերջինին յիշատակութիւնը չկայ:

Մինչ Պոլսոյ թուրք պաշտօնատարները՝ ամէնէն բարձրէն մինչեւ ամէնէն աննշաններն անգամ, քաջ պիտէին այդ օրինական պայմանները: Իսկ այն որ Արփիարեանին յո՛յժ կարեւոր մատնչական «խոստովանութիւններն ու հաղորդումները» ստացած է, պիտի ուղէր անշուշտ իր անունին արձանագրութիւնը ունենալ այդ ատենապետութենանց մէջ, առ նուազն պիրքի, պաշտօնի յառաջացումին համար, հաճելի ըլլալով իր վեհափառ Սուլթանին:

Այսպէս, ուրեմն, վերոյիշեալ ատենապետութիւններուն հեղինակը տեղեակ չըլլալով խնդրոյ առարկայ եղող օրինական ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ պայմաններուն մասին, գործած է այնպիսի թերիներ՝ որոնք կը հաստատեն՝ իսկոյն ու անհերքելի կերպով, իր կեղծարարութիւնը:

Երբ այդ ատենապետութիւնները հրատարակուեցան, ամէ՛ն կողմէ զլոզուիլ եղաւ, թէ, «Դրօշակ» ինչո՛ւ չի հրատարակեր անոնց տաճկերէնը, քանի որ բնագիրը տաճկերէն է: Առարկութիւնը հիմնականօրէն տեղին էր: Որովհետեւ դժուար պիտի ըլլար, եթէ ոչ անկարելի՝ անոնց հեղինակին համար, տաճկերէն լեզուով չարադրութիւնը ոսկիականական հարցաքննութենանց ատենապետութեանց. հասարակէն տարբեր լեզու մըն է այս բնագաւառին տաճկերէնը, որ ժամանակով ինքնայատուկ դարձած ալ է: Արդէն «Դրօշակ»ին բացարձակ լռութիւնը՝ այդ դիւտղութեան հանդէպ, ցոյց կու տայ իր յատկանշական չուարումը:

Շատ մը ուրիշներու կարգին, Գաւոնիկ Մազմանեան՝ մտաւորական եւ ազգային գործիչ, եւ որ եղած է Արփիարեանին ժամանակակից յեղափոխական մը եւ իր մտերիմ բարեկամը, կը հաւաստէ, ատենապետութեանց մասին, թէ «արդէն ոճը՝ չատ տեղ ինքնին ցոյց կու տայ որ յերեւրածոյ են»:

Երեք «ատենապետութեանց» մէնդամայն վերաբերող թերիներն ու սխալները նշմարել տալէ յետոյ, կ'անցնիմ հիմա անոնց իւրաքանչիւրին պարունակած սխալները վիր հանելու, զրպարտութիւնները հերքելու, ամէն մէկը առանձին:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (11 ՆՈԵ· 1890)

Ոսկիականութեան հարցաքննիչ «պաշտօնէի» հարցումին պատասխանե-

լով՝ Արփիարեան իրր թէ կ'ըսէ·— «Բնիկ կոստանդնուպոլսեցի եմ եւ Օրթապիւղ ծնած եմ»:

Անշուշտ Արփիարեան ա՛յքան սխալած չի կրնար ըլլալ իր ծննդավայրը ճշդելու համար·— իր ծննդեան պարագաներն անգամ իրեն թոյլ չէին տար այս խոշոր ու անխմաստ ալ սխալը գործելու. դիտենք թէ Ակնէն Պոլիս երթալու ատեն, իր մօրը երկունքի ցաւերուն վրայ, Սամսոն կ'իջնեն, ու այս քաղաքին մէջն է որ Արփիարը կը ծնի: Լուսամիտ եւ չափազանց սուր յիշողութեան տէր՝ Արփիարեան չէր կրնար մոռնալ, ուրեմն, իր ծննդավայրը: Երբ վերոյիշեալ ծանօթ «Ցաւելուած»ը հրատարակուեցաւ, Զօպանեան դիտել տուաւ խոկոյն, թէ այս ատենապետութեան հեղինակին այդ սխալը՝ ինքնին կը վկայէ «տոկիւմէնտ»ին չինծու ըլլալը:

Ցետոյ, Արփիարեանին կը հարցուի, եթէ արտասահմանի թերթերուն մէջն ալ «երբեմն» կը գրէ. բայց հոս ան իրր թէ սուտ պատասխան մը պիտի տայ·— «Ո՛չ,— պիտի ըսէ,— արտասահմանի լրագրաց մէջ չեմ գրեր»: Եւ անմիջապէս ետքն ալ, դարձեալ իրեն եղած հարցումին պատասխանելով՝ պիտի ըսէ, իրր թէ, որ «արտասահմանի հետ յարաբերութիւն չունի»:

Արդ, այս պատասխաններն ալ չինծու են. Արփիարեան չատ լաւ գիտէր՝ որպէս այդ օրերուն իրականութենանց մօտէն տեղեակ հրապարակագիր մը, թէ համիտեան ոսոիկանութիւնը կրնար տեղեակ ըլլալ, ու չուրանալ իրականութիւնը:

Բայց ատենապետութեան հեղինակը յետին նպատակովն է որ վերի երկու սուտերը կը դնէ Արփիարեանին բերանը, որպէսզի իրր թէ ոսոիկանութեան հարցաքննիչ «պաշտօնէին» բարկութիւնը, զայրոյթը գրգռած ըլլայ, ու այս իսկ պատճառով ան ձեռք առած ըլլայ իր սպառնալիքը՝ Արփիարեանը «խրատ ուղղելու», եթէ չարունակէ իր պատասխանները «խեղաթիւրել», մինչ եթէ ճիշդ տեղեկութիւններ ցոյց տալով տէրութեան չահերուն դէմ գործող անձնաւորութենանց մասին, եւ միեւնոյն ատեն դիւրութիւններ ալ՝ այդ խռովարարները գտնելու համար, այն ատեն իրրեւ յանցապարտ ոչ թէ միայն պիտի չպատժուի, այլ ընդհակառակը պիտի վարձատրուի ե՛ւ:

Ահա ճիշդ հո՛ս է որ կ'ուզէր յանդիլ «ատենապետութեան» հեղինակը·— ոսոիկանութեան հարցաքննիչը նախ սպառնալիք ըրած է Արփիարեանին, յետոյ վարձատրութիւն խոստացած՝ իր ծառայութենանց համար, ու այն ատեն է որ Արփիարեան դաւաճանած ըլլայ:

Բայց այս առթիւ եւս, գեղծարար հեղինակը իր ոճիրին գործադրութեանը մէջ ուրիշ խոշոր սխալ մը կատարած է. դարձեալ հարկ պիտի ըլլայ կրկնել, հո՛ս ալ, թէ «կատարեալ ոճիր չկայ»:

Արդարեւ, սովորական է անշուշտ, ոսոիկանութեան համար, ձերբակալելէ մը սպառնալիքներ ընելը, զայն չարչարանքներու իսկ ենթարկելը՝ կալեալի մը սպառնալիքներ ընելը, զայն չարչարանքներու իսկ ենթարկելը՝ որպէսզի խոստովանի, եւ միեւնոյն ատեն վարձատրութեան խոստումներ ալ ընել. բայց այս տեսակ սպառնալիքներն ու խոստումները երբեք չեն արտասանուիր

ձանադրեր ամբաստանեալին կամ ձերբակալեալին վերաբերող հարցաքննութեանց առնադրութեանց մէջ.— որովհետեւ, սպառնալիքը, ինչպէս նաեւ վարձատրութեան խոստումները՝ հարցաքննութիւնը չեղեալ, անոր կը դարձընեն, ինչպէս նաեւ իր խոստովանութիւնները: Սպառնալիքը՝ որ ամբաստանեալին վրայ կ'ազդէ ու իր կամքին ազատութիւնը կորնչցնել կու տայ, վարձատրութեան խոստումը՝ որ կաշառքի մը առաջադրութիւնն է պարզապէս, երբեք պաշտօնական գրութեանց մէջ չեն արձանագրուիր ճիշդ անոր կողմէ որ այդ սպառնալիքին ու կաշառքին հեղինակն իսկ է, մանաւանդ երբ հարցաքննութեան առնադրութիւնն ալ պատրաստողը ըլլայ:

Ուրեմն եւ՛ այս առնադրութիւնը ինքն իրեն կը մատնէ իր չինծու, օրինական պայմաններուն անտեսակ մէկու մը կողմէ չարագրուած ըլլալը:

Ու երբ Արփիարեան կը բաղդէ իրեն վերագրուած յանցանքներուն դէմ, հարցաքննիչը կը պոչէ իր երեսին.

«— Դուք սուտ կը խօսիք, Արփիար էֆէնտի, Գում-Գարուի դէպքին մասնակցող անձերէ ոչ ոք չէ՞ք ճանաչեր»:

Այսպէս, ուրեմն, հնարտհատ առնադրութեան հեղինակը պիտի աոաջնորդէ Արփիարեանին հարցաքննութիւնը դէպի մատնութիւն, ու, այս միտքով՝ իրեն պատասխանել կու տայ վերի հարցումին.

«— Դէպքէն վերջը լսեցի այն մարդոց անունները, որոնք այսօր արդարութեան ձեռքն են»:

Այս ընդդիմումը ինձմէ է: Որովհետեւ այն իրողութիւնը՝ թէ հարցաքննութեան օրը Արփիարեանին «մատնած» մարդերն ալ բանտն են, ցոյց կու տայ բացայայտօրէն թէ նեռը ուղղուած է յատկապէս Տօքթ. Թիրեաքեանի հասցէին:

Հոս, ուրեմն, երկու կարեւոր դիտողութիւններ կը ծագին՝ մէկը միւսէն աւելի վճռական.— նախ՝ հարցաքննիչը չի չահագրգռուիր իսկ իմանալու համար թէ ձերբակալուածներէն դուրս ո՞վքեր կան, որ Գում-Գարուի դէպքին մասնակցած ըլլան, մինչ այս «անտարբերութիւնը» երբեք նորմալ չէ. իսկ յետոյ՝ արդէն թիրեաքեան եւ միւսները բանտն էին:

Վերջապէս, Արփիարեանին գրպարտիչները չըսին նաեւ, ո՛չ մէկ առեն, թէ ինչո՛ւ ան մատնած ըլլայ Թիրեաքեանը, մինչ յայտնի է, մինչեւ այս բանտարկութիւնը, թէ Արփիարեան–Թիրեաքեան յարաբերութիւնները միշտ ալ շատ լաւ ու բարեկամական եղած են:

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻՆ «ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԵԱՆԸ» ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (22 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1890)

Իբր թէ այս հարցաքննութիւնը տեղի ունեցած ըլլայ Արփիարեանին կողմէ երկտողով մը կատարուած «խնդրանք»ին վրայ:

Ահա՛ իր բառացի պարունակութիւնը՝ նո՛յն աղբիւրէ առնուած:

երկրորդ հարցաքննութիւն Արփիար Արփիարեանի
22 Նոյեմբեր 1890

ՀԱՐՑԱՔՆՆԻՉԸ.— Արփիար էֆէնտի, երկտողովը խնդրած էիր, որ մեզի ըսելիքներ ունիս, զոր երկար ատեն չկանչելնուս պատճառը ուրիշ բան չէ, միայն թէ ձեր վրայ բանի մը տեղեկութիւններ հաւաքել հարկ եղաւ. պէտք է գիտնաս, որ ձեր խռովարար ընկերութեան անդամներէն մի բանին ձերբակալելով հոս բերած եմք. անոնք ակնհայտօրէն ամէն ինչ խոստովանեցան, ձեզի համար ալ վկայեցին թէ դուք ալ խռովարար խմբին կը վերաբերիք. դուք ասկից մի բանի ամիս առաջ Թիֆլիս գացեր էիք, եւ այնտեղի հայոց խռովարարներու պետին հետ միանալով, մեծ գումար մը առնելով այդ ընկերութենէն, Պոլիս եկեր էիք յեղափոխական գործը յառաջ տանելու համար, եւ այստեղ դուք կազմակերպեր էիք ընկերութիւն մը Օսմանեան պետութեան դէմ գործելու եւ հայկական իշխանութիւն մը ձեռք բերելու համար: Ասո՛ր ինչ պատասխան ունիք տալու:

— Էֆէնտիմ, ճշմարիտ է, որ ես ասկից բանի մը ամիս առաջ Թիֆլիս գացի, բայց ոչ թէ վճռական գործերով զբաղելու, այլ Պօլսոյ ծանօթ վաճառականներէն Թօփհանէլեանի գործերը կարգադրելու համար: Արդարեւ Թիֆլիսի մէջ կան այդպիսի խռովարարներու ընկերութիւններ, բայց ես երբեք անոնց հետ յարաբերութիւն մը եւ կապակցութիւն մը չեմ ունեցած:

— Դարձեալ սուտ կը խօսիս. ես պիտի հաստատեմ որ դուք «Մշակ» լրագրի խմբագիր Գրիգոր Արծրունիի հետ տեսնուած եւ անոր հետ միանալէ վերջ բաւական դրամ տուած է ճեզի որ այդ դրամով այստեղ պիտի գործես. ա՞յս ալ սխալ է, ա՞յս ալ զրպարտութի՛ւն է ձեր վրայ:

— Կը զարմանամ, որ իմ այդ ստացած գումարը վտանգաւոր գործի մը կը վերագրէիք. ես շատ տարիներ «Մշակ» լրագրի Կ. Պոլսոյ թղթակիցն էի, այս պատճառաւ ես իմ աշխատութեանս փոխարէն ամսէ ամիս հատուցում կ'ընէր:

— Ամսական որչա՞փ դրամ կընտանայիր:

— Ամսական բանը հինգ ռուպլի կընտանայի, այսինքն երբեք հարիւր դրուշի մօտ ամբողջ տարի մը ամսականներս չի վճարելուն պատճառաւ թղթակցութիւններս ստիպուեցայ դադրեցնել, այս անգամ երբ Թիֆլիս գացի վաճառականական գործով, ես իր պարտքը վճարեց ինծի:

— Դուք ինչպիսի յօդուածներ կը գրէիք. եւ ինչ ստորագրութեամբ:

— Հայկակ ստորագրութեամբ, տեղական ազգային կեանքի վերաբերող լուրեր կու տայի, այնպիսի լուրեր, կ'ըսեմ, որոնք երբեք օսմանեան տէրութեան շահերուն դէմ չունին, ըսածս շատ դիւրին է հաստատել, ես կը բերեմ իմ բոլոր թղթակցութիւններս իր թուականներով եւ տատել, ես կը բերեմ իմ բոլոր թղթակցութիւններս իր թուականներով եւ դուք կը համոզուիք այն ատեն թէ ես տէրութեան շահերուն դէմ երբեք չեմ գործած, հաւատացէք որ ես բրեմասէր պաշտպանողական մ'եմ:

— Լեւոն Բաշալեան անուն անձը կը ճանչնաս:

— Կը ճանչնամ:

— Այդ անձը ի՛նչ գաղափարի տէր է:

— Կատարեալ պահպանողական մ'է. վտանգաւոր գործերով չի զբաղիր:

— Լռէ՛, լռէ, եթէ նա պահպանողական է, եթէ նա տէրութեան հաւատարիմ է, ինչո՛ւ ձեր ձերբակալուած օրը խոյս տուաւ կ. Պոլսէն: Արդիար էֆէնտի, պէտք է գիտնալ որ Լեւոն Բաշալեանի փախուստը մեզի կատարեալ իրաւունք կու տայ ձեր վրայ կասկածելու:

— Էֆէնտիմ, ես ինչ գիտնամ ամէն մարդ իր գործերուն պատասխանատուն է· ինծ այնպէս կը թուի որ Լեւոն Բաշալեանը խոյս տալու չափ գործ մը չունի:

— Դուք ամէն բան գիտէք, բայց կուրանաք, այս ալ թողունք· տօքթոր Թիրեաքեանի հետ յարաբերութիւն ունի՞ք, եւ այդ մարդու վրայ ի՞նչ կարծիք ունիք:

— Ինչպէս որ ըսի, ես գրագէտ մարդ եմ, նոյնպէս տօքթոր Թիրեաքեան, շատ անգամ անոր հետ տեսնուելու առիթներ ունեցեր եմ, բայց ազգային խնդիրներու վերաբերութիւն չունէին մեր տեսակցութիւնները:

— Տօքթոր Թիրեաքեանի ժողովրդականութիւնը ո՞ր աստիճան է, հայոց կողմանէ ի՞նչպէս ճանչցուած է:

— Էֆէնտիմ, այդ մարդը թէ գրագէտ է եւ թէ բժիշկ, հազարաւոր մարդոց հետ գործ կունենայ· այդ պատճառաւ կրնայ ժողովուրդէն սիրելի ըլլալ:

— Վահրամ պէյ Տատեանը կը ճանչնաք:

— Կը ճանչնամ, բայց ոեւէ մտերմութիւն չունիմ անոր հետ:

— Շատ զարմանալի է ձեր ըսածները· Վահրամ պէյ ալ ձերբակալուած է, իր հարցաքննութեան մէջ կը խոստովանի նա թէ ձեզի բարեկամ է· կը խոստովանի նաեւ թէ դուք Պոլսոյ մէջ գաղտնի ընկերութիւն մը կազմակերպած էք ձեր Թիֆլիսէ վերադառնալէ յետոյ:

— Վահրամ պէյ զրպարտութիւն ըրած է իմ անունիս դէմ· ընդհակառակը ես Վահրամ պէյի մասին շատ բաներ լսած եմ, եւ եթէ Պոլսոյ ամէն խաւերուն մէջ խօսուածները ճիշդ են, այն ատեն Վահրամ պէյն է կառավարութեան փնտռած մարդը· ամէն ինչ պիտի պարզէ նա եւ կառավարութիւնը պիտի յաջողի կատարելապէս իր նպատակին հասնիլ:

— Արդիար էֆէնտի, եթէ Վահրամ պէյի վնասակար եւ տէրութեան անհաւատարիմ մէկը ըլլալը հաստատէք, ատ մասին մեզի մեծ ծառայութիւն մ'ըրած պիտի ըլլաք, եւ կ'ապահովեմ ձեզ ազատ արձակել ու վարձատրել:

— Բայց, էֆէնտիմ, ես ամենափարեւոր գաղտնիք մը կրնամ լուծել եւ ոճրագործութեան մը հեղինակը ցոյց տալ ձեզ, բայց կը վախնամ որ վերջը իմ անունս երեւան ելլէ:

— Այդ մասին ապահով եղէք, ձեր բոլոր խոստովանութիւնները այստեղ պիտի մնան· ի՞նչ որ գիտէք ամենայն անվերապահութեամբ խոստովանեցէք:

— Իմ գիտցածս եւ լսածս սա է որ Վահրամ պէյ Տատեան, Տօքթոր Թիրեաքեան եւ ուրիշ մի քանի անձնաւորութիւններ այստեղ յեղափոխական ընկերութիւն մը կազմակերպած են, այս ընկերութեան մէջ Խորէն եպիսկոպոս

(Նար Պէյ) եւ իր բեռնդին Տիրան պէյ Մարկոսեանն ալ կը գտնուին, ճոխ բաւական մեծկակ գումար մը հանգանակած են թէ տեղացի եւ թէ գաւառացի հարուստ ազգայիններէ· այս ըսածիս ճշմարտութեանը վրայ ապահով եմ:

— Վահրամ պէյի կազմակերպած նոր ընկերութիւնը ո՞ր խումբին կը պատկանի, Հնչակեան կուսակցութեան թէ Փորթոսկալեանի ընկերութեան:

— Ձեւ կարծեր որ հնչակեաններու հետ յարաբերութիւն ունենան, բայց ինծ այնպէս կերեւի թէ անոնց ուղղութիւնը եւ նպատակը հնչակեաններու նման յեղափոխութիւն յարուցանել է Պոլսոյ եւ գաւառաց մէջ, եւ այս ընկերութիւնը սարսափելի նպատակ մ'ալ ունի, այսինքն իրենց հակառակորդները սպանանել ու ոչնչացնել

— Ձեր այս ըսածները հաստատելու համար ի՞նչ ապացոյցներ եւ փաստեր ունիք:

— Էֆէնտիմ, ըսածներս ճշմարիտ են, փաստերան խաչիկ էֆէնտիի սպանութեան գործի հեղինակը նոյն ինքն Վահրամ պէյն է· նա է որ սակաւակութեամբ վարձած է Պէշիքթաշէն երկու հայեր եւ այդ երկու չարագործներու ձեռով խաչիկ էֆէնտին սպանանել տուած է:

— Լաւ, այս եղելութիւնը Վահրամ պէյ անձա՞մբ խոստովանած է ձեզի, թէ ուրիշէ մը լսած էք:

— Ո՛չ, Վահրամ պէյի բերնէն ես ինքս չեմ լսած, ինձի ըսած է գործին մօտէն ծանօթ մէկը, Սամիկեան Գրիգոր անուն բնիկ պէշիկթաշցի անձը· եթէ այդ անձը հոս բերուի՝ նա պիտի խոստովանի ամէն ինչ:

— Տօքթոր Թիրեաքեանի վրայ ի՞նչ հաստատական տեղեկութիւններ ունիք· նա ալ Վահրամ պէյի ընկերութեան մէ՞ջ է, թէ անուղղակի կերպով կաջակցի:

— Որչափ որ գիտեմ տօքթոր Թիրեաքեան այդ ընկերութեան գանձապահն է, դրամները անոր կը յանձնուի, հանգանակութեան տետրակները եւ նուիրատուաց անուանց ցանկը անոր ձեռն է· եթէ իր բնակարանը խուզարկուի, ապահով եմ որ իմ ըսածներս պիտի հաստատուի:

— Լեւոն Բաշալեան ալ անշուշտ այդ ընկերութեան մէջ էր եւ կատարուած ցոյցերուն ու ռեիրներուն մէջ նա ալ մաս ունէր· դուք պէտք է գիտնաք:

— Ես Լեւոն Բաշալեանի վրայ կասկած չունիմ· նա վերջին ծայր երկչոտ է, եթէ իրաւ է որ նա խոյս տուած է, տղայութիւն ըրեր է:

— Դուք կը պաշտպանէք գինքը· Լեւոնը ուրիշ ի՞նչ պատճառներ ունէր ասկից խոյս տալու:

— Երբեք· ես չեմ պաշտպաներ գինքը, միայն թէ ես վստահ եմ, որ նա այդ կարգի գործերու մէջ չի մտներ:

— Խորէն եպիսկոպոսի մասին կրնա՞ք հաստատական ապացոյցներ բերել:

— Խորէն եպիսկոպոս հոգւով եւ սրտով նուիրուած է հայկական խընդրոյն, բայց այդ մարդուն գաղտնիքներուն աղբիւրը գտնելը շատ դժուարին է, վասնզի նա մեծ մարդոց հետ կապակցութիւն ունի· անոր մասին չեմ կարող որոշ բան մ'ըսել:

— Ստորագրեցէ՛ք. կուզէ՞ք որ թուղթը կարդացուի:
— Այո՛:
Թուղթը կը կարդացուի:
Ստորագրութիւն հայերէն գրով՝

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

22 Նոյեմբեր 1890

Այս երկրորդ առնապրութեան առանձին քննութիւնը չկատարած, նըրէն չեշտենք թէ հարցաքննիչին անունը, ո՛չ ալ իր ստորագրութիւնը չկան փաստերէն զատ՝ կա՛յ նաեւ այն իրողութիւնը, որ հակառակ Արփիարեանին իրը թէ «հաւաստումին»·

— Թէ՝ «վահրամ պէյ, տօքթոր Թիրեաքեան եւ ուրիշ մի քանի անձնաւորութիւններ յեղափոխական պաշտօնի ընկերութիւն մը կազմակերպած են»,—

— Թէ՝ այս կազմակերպութեան մէջ «Նար Պէյն ալ եւ իր քեռորդին Տիրան պէյ Մարկոսեանն եւս» կը պտնուին,—

— Թէ՝ անոնք «մեծկակ դումար մը հանպանակած են հարուստ ազգայիններէ»,—

— Թէ՝ փաստաբան Յակիմ էֆէնտիին սպանութիւնը «վահրամ պէյին գործն է», երկու չարագործներ վարձելով, մինչ այս լուրը լինք՝ Արփիարեան լսած է Սամիկեան Գրիգորէ՝ ծանօթ անձ մը, որ «եթէ հոս բերուի պիտի խոստովանի ամէն բան»,—

— Թէ՝ «վահրամ պէյն է կառավարութեան փնտռած մարդը»,—

— Թէ՝ Տօքթ. Թիրեաքեան այդ յեղափոխական ընկերութեան «պանձապահն է», եւ հանպանակութեան տետրակները ինչպէս նաեւ նուիրատուներուն անունները իր քովը կը պտնուին, ու եթէ իր բնակարանը խուզարկուի՝ այս իրողութիւնները կը հաստատուին,—

Բայց ե՛ւ, այսուհանդերձ, ոստիկանութեան նախարար Նազըմ պէյ խուզարկութիւն չի կատարեր, ոչ ալ յիշատակուած անձերէն ո՛եւէ մէկը հարցաքննութեան կ՝ենթարկէ, նոյնիսկ Տօքթ. Թիրեաքեանն ու վահրամ պէյը՝ որ բանտն էր արդէն:

Եւ ինչ որ երբեք բնական չի թուիր, Նազըմ պէյ այս երկու բանտարկեալները չի կանչեր՝ մանաւանդ, զանոնք Արփիարեանին հետ դէմ դիմաց հանելու, confrontation մը ընելու համար.— եւ սակայն պատժական հարցաքննութեանց մէջ շատ սովորական կերպ մը, միջոց մըն է այս:

Ճստակ է որ այս բոլոր լուութիւնը, անտարբերութիւնը, անշարժութիւնը՝ աննախընթաց, անորմալ են մանաւանդ համիտեան բէժիմին ոստիկանութեան կողմէ:

Եւ դեռ ընդհակառակը՝ Թիրեաքեան եւ վահրամ պէյ Արփիարեանէն առաջ բանտէ կ՝ելլեն եւ Նազըմ պէյին հետ, նո՛յն կառքին մէջ, մեծ չուքով Առաջնորդարան կ՝երթան:

Նման իրողութիւններ՝ չեն կրնար պատահած ըլլալ Պոլիս, երբ թուրք ոստիկանութեան աչքին՝ խնդիրը տէրութեան եւ երկրին ապահովութեան վտանգէ, մինչ մենք քալ գիտնք թէ պարզ կասկածի մը վրայ իսկ մարդ կը կախէին հոն, մասնաւորապէս համիտեան շրջանին:

Արդէն Արփիարեան անյապաղ յայտարարեց, իր բառերը կրկնապէս ընդգծելով, երբ «Ճաւելուած»ը լոյս տեսաւ, թէ՝

— «ԱՅԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԹՈՒՂԹԸ ԱՒԱԶԻՆ ՏՈՂԷՆ ՄԻՆՉԵԻ ՎԵՐՋԻՆԸ ԱՄԲՈՂՋՈՎԻՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ Է»:

Չարկը, արդարեւ, այս թուղթերուն պարունակած զրպարտութիւնները ջրելուն մէջ չի կայանար միայն. այլ՝ հիմնովին եւ սպառիչ կերպով հատուցելուն, թէ անոնք կե՛ղծ են, չինծո՛ւ են, եւ երբե՛ք այդ հարցաքննութիւնները տեղի չեն ունեցած:

Այլեւս մենք ապահով ենք, որ այս մասին անհրաժեշտ եղած վճռական փաստերը ներկայացուցինք: Ձիշդը՝ ինչպէս բոլոր զրպարտութեանց մէջ, վաւեր նաեւ ի մասնաւորի խնդրոյ առարկայ եղող առեղծզրութեանց մէջն, վաւերականութեան փաստերը ներկայացնելը՝ մի՛ միայն զրպարտիչին, կամ ամբաստանողին կ՝իյնար:

Արդ, «Դրօշակ» իր զրպարտութեանց մասին ո՛եւէ փաստ չտուաւ, չբերաւ, չփորձեց անգամ բերել:

Ուրեմն երկրորդ «հարցաքննութեան առեղծզրութիւնը» չինելու ատեն ալ իր հեղինակին «ոճիրը կատարեալ» պիտի չըլլար, հակառակ բոլոր ճարպիկութիւններու:

Այլեւս ո՛չ ոք կը հաւատայ, թէ Արփիարեան ա՛յդքան շատ ցուցմունքներ, մատնութիւններ ըրած ըլլայ Սուլթան Համիտին ոստիկանութեան նաներ, մատնութիւններ ըրած ըլլայ Սուլթան Համիտին ոստիկանութեան նախարարին կատարած հարցաքննութեան ընթացքին՝ ե՛ւ անուններով ե՛ւ իրողութիւններ տալով, եւ այս վերջինը ո՛չ թէ մէկ–երկու, այլ հարիւրաւոր հայեր ձերբակալած ըլլայ իսկոյն:

Բայց միայն Արփիարեանը չէ որ վչտակցութեան կը կարօտի խնդրոյ

առարկայ ատենապրութեանց հրատարակութեան առթիւ ... այլ մանաւանդ եւ շատ դժբախտաբար հա՛յ ժողովուրդը, որուն խղճին ու մխքին հանդէպ ա՛յնքան թերահաւատ եղած ըլլալու են՝ որ համարձակած են իրեն հրապարակով դիմելու, քարկոծելու համար իր մէկ հիմնովին ազգասէր ու տաղանդաւոր զաւակը ...:

Իսկ երրորդ եւ վերջին «հարցաքննութիւնը», 12 Դեկտեմբեր 1890-ին «տեղի կ'ունենայ», ուրմէն նախորդէն 20 օր ետքը, եւ որ հետեւեալն է՝ բառ առ բառ արտագրուած «Դրօշակ»ին հրատարակած «Ցուցմունք»էն, ինչպէս մեր երկուքը (15 Դեկտ. 1899).—

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՐՑԱՓՆՆՈՒԹԻԻՆ ԱՐՓԻԱՐ ԷՖԷՆՏԻ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ

12 Դեկտեմբեր 1890

— Արփիար էֆէնտի, դուք լուսաւորչական (Գրիգորեան) հա՞յ էք թէ պապական:

— Ես ծննդեանէս ի վեր լուսաւորչական եմ եւ կը վերաբերիմ Գում-Գափուի Հայոց Պատրիարքարանին, ինչպէս որ թէզքէրէի օսմանիս ցոյց կու տայ:

— Դուք Լոնտրա Միսիաս Ջերազի հետ թղթակցութիւն ունիք:

— Երբեմ. ես Միսիաս Ջերազի դէմ ատելութիւն ունեցող մէկն եմ. իր ասկից խոյս տալէն վերջը անոր կծու եւ ազդու նամակ մը գրած եմ իւր անհատապմութեանը առթիւ. ես անոր հետ բարեկա՞մ լինիմ, այդ անկարելի է:

— Մարսիլիա բնակող Փորթուգալեանի հետ ալ յարաբերութիւն չունի՞ս:

— Այդ անձը ծանօթ է ինձ միայն անունէմբ. երբեմ օր մը իրեն հետ տեսութիւն չեմ ըրած:

— Վանեցի Թէրլէմէզեան անուն մարդ մը կը ճանչնա՞ք:

— Ոչ, այդպիսի մէկը չեմ ճանչնար:

— Տիրան էֆէնտի Բէլէկեանը անշուշտ կը ճանչնա՞ք:

— Այո՛, կը ճանչնամ:

— Այս մարդուն վրայ ի՞նչ կարծիք ունիք:

— Այնպէս կը կարծեմ, որ ան հաւատարիմ է տէրութեան:

— Անոր վրայ բան մը լսած չէ՛ք:

— Երբեմ:

— Շատ լաւ, ստորագրեցէք:

Կարդացուելէ վերջ կըստորագրէ:

Հայերէն գրով՝

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

12 Դեկտեմբեր 1890

Ինչպէս կը տեսնէք այս երրորդ ու վերջին հարցաքննութիւնը չատ կարճ է, եւ ոչինչ կը յայտնէ:

Բայց ան կը յայտնէ, դոնէ անուղղակի կերպով, կարեւոր բան մը.— թէ հակառակ անոր որ երկրորդ հարցաքննութենէն ի վեր 20 օրեր անցած են, այս երկար ժամանակամիջոցին մէջ ոստիկանութիւնը տեղէն չէ շարժած Արփիարեանին «դաւաճանած», «զրպարտած» հայերու դէմ:

«Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը հասկցած կ'երեւայ, որ վերի ատենապրութեանց հրապարակումը բաւական պիտի չսեպուի իր նպատակին համար. ուստի եւ կ'աւելցնէ ալ անոնց տակը, զանազան կարգի երկար «ծանօթութիւններ», որպէս իր քովը հաւաքուած «վկայութիւններ»:

Զանճբռնալի, բայց մանաւանդ այլեւս բոլորովին աւելորդ պիտի ըլլար այս «վկայութիւնները» մէկիկ մէկիկ հերքելը, որովհետեւ ա՛յնքան տղայական, յաճախ ծիծաղելի են, ինչպէս նաեւ յայտնօրէն պառաւական: Բայց, այսուհանդերձ, անոնցմէ դոնէ մէկ քանին միայն պիտի ուզէի յիշատակել հոս, ցոյց տալու համար, պարզապէս, անոնց հեղինակներուն մտայնութիւնը, ճշմարտութեան հանդէպ իրենց տրամադրութիւնը, կուսակցական կաղապարը, եւ դեռ ցոյց տալու համար թէ մինչեւ ո՛ւր կրնան քշել իրենց քէնը՝ երբ կ'որոշեն հալածել հակառակորդ մը:

«Դրօշակ» կը պրէ, իր «ծանօթութեանց» մէջ.

«Բժիշկ Ցարութիւն Թիրեաքեանի ձերբակալութեան պարագաները — որ ինքն իսկ պատմած է մեր ընկերներէն Գ.ին,— յայտնապէս կը ցուցնեն թէ մատնութեան մը զոհ եղած է ինքը (...), կասկածներ ունի Պ. Արփիարեանի իր անձին նկատմամբ ըրած մատնութեան վրայ (...), բայց խոհեմութիւն չի համարեր խզել իր բարեկամական յարաբերութիւնները Արփիարեանի հետ, վախնալով իր պլխուն նոր փորձանք մը բերելէ»:

Բայց ո՞վ է այս Գ. կոչուող մարդը:

Եւ ինչո՛ւ իր անունը չեն տար:

Կը բաւէ՞ դրօշակեան «ընկեր մը» ըլլալը՝ որ բոլորս ալ ստիպուինք իրեն հաւատալու: Մնաց որ Տօքթ. Թիրեաքեան որոշ կերպով իրեն չէ ըսած թէ Արփիարեան զինքը մատնած ըլլայ, երբեք չի բաւեր մանաւանդ Արփիարեանի չափանիշով ազգային գործիչ մը, դրող մը՝ մատնիչ նկատելու համար:

Եւ յետոյ՝ ինչո՛ւ Արփիարեան մատնէր Տօքթ. Թիրեաքեանը, որուն հետ ոեւէ հակառակութիւն չէր ունեցած. ընդհակառակն, ինչպէս տեսանք այս հատորին VIIրդ գլուխին մէջ, իրենց յարաբերութիւնները մինչտ ալ բարեկամական եղած են: Եւ արդէն «Դրօշակ»ն անդամ չփորձեց տալու Արփիարեանին վերագրուած այս մատնութեան մօտաւոր պատճառն իսկ:

Անշուշտ աւելի քան սուտ է Տօքթ. Թիրեաքեանին բերանը դրուած այն խօսքը թէ ինք «խոհեմութիւն չի համարեր խզել իր բարեկամական յարաբերութիւնները Արփիարեանի հետ, վախնալով իր պլխուն նոր փորձանք մը բերելէ»: Տօքթ. Թիրեաքեան ապուշ մը չէր այս տեսակ յայտարարութեամբ աւելի վշտացնելով Արփիարեանը: Բայց իրականութեան մէջ, եթէ երկար

տարիներու ընթացքին, հակառակ մամուլին այս առթիւ հանած վոխմորիկին, Տօքթ. Թիրեաքեանին բարեկամներուն, համակիրներուն խնդրանքներուն, երբեմն պահանջքներուն ալ հակառակ, Տօքթ. Թիրեաքեան խուսափեցաւ անկեղծօրէն, արհարար եւ ուղղակի արտայայտուելէ այս մասին, ան կը վախնար ո՛չ թէ Արփիարեանէ, այլ վատահատար ու միայն Դաշնակցական կուսակցութենէն, որ իբր հեղինակը Արփիարեանի դէմ յօրինուած պրպտումներուն պիտի չի ներէր որ ան դինքը հերքէր:

Արփիարեանին հակառակորդները շատ մեծ վարկ կու տային Տօքթ. Թիրեաքեանին անձին ու իր վկայութեանը: Խորապէս յարգուած, լայնօրէն գործացած, հայ ազգային անձնաւորութիւն մըն էր ան, վիսակը: Ազգաժողովին ձեռնհաս առենապետը եղած. վնտռտուած բժիշկ. պրոֆ. բազմաթիւ լեզուներու հմուտ. թարգմանիչ. բայց ահա այսուհանդերձ իր պարկեշտութիւնը չէր երթար, ու չկնայ մինչեւ արդարութիւնը, ճշմարտութիւնը խնդրու քաղաքացիական արիութիւնը: Զկրա վոլթէռ մը, չեղաւ մանաւանդ Զօլա մը, ոչ թէ անոր համար որ անոնց հանճարը չունէր, բայց որովհետեւ չունեցաւ անոնց արդարասիրութիւնը, եւ, այսպէս, մեծ մասով մնցսակիսյր եղաւ վերոյիշեալ առնապրութեանց առաջ բերած առ նուազն ազգային վոթորիկներուն, ուստի ե՛ւ Արփիարեանէն աւելի տուժեց մեր հասարակութիւնը՝ որուն պաշտպանութեանը համար սակայն ինք ալ ծառացած էր առնն մը:

Այս մասին, Արփիարեան իր պաշտպանները ունեցաւ, ի միջի այլոց մեր մեծերէն Արշակ Զօպանեանը, Զօհրապը, Տիգրան Կամսարականը, Լեւոն Բաշալեանը, եւ ուրիշներ. եւ միշտ ալ իր պաշտպանները պիտի ունենայ.— բայց ո՛չ ինքը, Տօքթ. Յարութիւն Թիրեաքեան՝ իր այդ կեցուածքին համար:

Յամենայն դէպս, ճիշդը ըսելով, իրականութեան մէջ, Տօքթ. Թիրեաքեան չէ յայտարարած, թէ Արփիարեանը եղած ըլլայ դինքը մատնողը, դոնէ առանց երկդիմութեան: Արշակ Զօպանեան՝ իր 1 Օգոս. 1900 թուակիր նամակովը կը գրէ Արփիարեանին.

«Ակիճ 7–8 օր առաջ, Տր. Թիրեաքեանը տեսայ, եւ քու մասիդ մի քանի հարցումներ ուղղեցի:

«... Թիրեաքեանը կ'ըսէ կոր թէ չի կրնար քեզի վերապրել դինքը մատնած ըլլալու դերը, որովհետեւ անձնապէս փաստ չունի այդ մասին»:

Թիրեաքեանին այս խոստովանութիւնն ալ հրապարակային չէ, բայց ան իր ձեւին եւ խորքին մէջ անշուշտ շատ աւելի արժէք ունի քան գաշնակցական անանուն «ընկեր Գ.–ի» մը հաղորդումը.— ոչ թէ միայն անոր համար որ Զօպանեանն է զայն յայտնողը, այլ որովհետեւ ան տեղի կ'ունենայ մանաւանդ նամակի մը մէջ ուր նամակագիրը շատ դէշ տրամադրուած է Արփիարեանին դէմ եւ խստօրէն ալ կը քննադատէ այս վերջինը «զրամական իւրացումի մը» զրպարտութեան առթիւ:

Այդ օրերուն՝ Շահնազար որոշ էնթրիկներ կատարած էր Զօպանեանին եւ Արփիարեանին միջեւ դժուութիւն յարելու նպատակով, ինչպէս արդէն

տեսանք այս վերջիններուն յարաբերութիւնները քննելու առեն (Գլուխ VIIրդ):

Այս էնթրիկին առնչութեամբ, ստոյգ վկայութիւններ կան Զօպանեանէ զատ, Լեւոն Բաշալեանէ ալ. արդարեւ, Փարիզէն Արփիարեանին կը գրէ երկու նամակով, երկրորդը 5 Օգոս. 1900 թուակիրը, թէ Զօպանեան կ'ընդունի իր «խարուած» ըլլալը Շահնազարէն, ու կ'աւելցնէ.

«Հիմա՛կ պէտք է անպատճառ ձեռք ձգեմ Թիրեաքեանին վրայ, ան ալ համրու բերեմ: (...) Արշակն ալ նոյնը պիտի ընէ»:

Բայց դժբախտաբար, երբե՛ք կարելի պիտի չըլլայ Տօքթ. Թիրեաքեանին «վրայ ձեռք ձգել», երես երեսի բերելու համար Արփիարեանին հետ, հակառակ այս վերջինին, ինչպէս նաեւ չատերուն ալ ջանքերուն, պահանջքներուն:

Իր նախորդ նամակը Արփիարեանին առաքելէն քիչ ետքը, Զօպանեան աւելի համոզուած ու բարեկամական բացատրութիւններով կը գրէ իրեն (9 Օգոս. 1900).

«Լեւոնը (Բաշալեան) անցեալ առտու կարդաց ինծի այն նամակը զոր Շահնազարին ուղղեր ես, կարդացի նաեւ Լ. Մկրտիչեանին նամակը (...): Այդ բոլորին մէջ պտայ այն Արփիարը զոր Թիրեաքեան–Շահնազար միջադէպէն առաջ կը ճանչնայի»:

Եւ Զօպանեան կը շարունակէ.

«Գիտես որ այս գործին մէջ առջի օրէն միջամտած եմ՝ բոլորովին ինքնամուղ կերպով, նուիրական սկզբունք մը պաշտպանելու միակ նպատակով. պիտես որ (...) չարունակեցի մինչեւ վերջը իմ միջամտութիւնս ի նպաստ քեզի, կամ մանաւանդ ի նպաստ այդ սկզբունքին զոր կ'ուզեմ յարգուած տեսնել մեր մէջ»:

Զօպանեան աչխատած է նաեւ որ Թիրեաքեան եւ Արփիարեան իրար հետ հանդիպում մը ունենան, առանց, այս մասին, ոեւէ ջանք խնայելու. վկայ՝ իր վերի նամակին հետեւեալ հաղորդումը.—

«... Թիրեաքեանին Եւրոպայէն անցնիլը կնճռոտեց, ծանրացուց քու խնդիրդ. այդ մարդը պղտորեց քու վրադ ամենէն աւելի վստահութիւն ունեցողներուն իսկ միտքը. եւ կը վախնամ որ այլեւս բարիդ չըլլայ, եւ անմիջական confrontation մը անկարելի դառնայ. գացի իր hôtelը, ուր ըսին թէ չատ յոյս չունին որ ողջ նորէն, թէ իր նամակները պիտի գրկեն իր եւեւէն, դեռ յայտնի չէ, բայց կրնայ ըլլալ որ չըլլայ, այն առեն, քանի որ այդ confrontationը անկարելի պիտի ըլլայ, անհրաժեշտ է աւելի քան երբեք որ բաղձանք Պատուոյ Ատեանին կարելի եղածին չափ չուտով կազմուիլը»:

Տօքթ. Թիրեաքեանին կեցուածքը ա՛յնքան ծանր էր «Դրօշակ»ին հրատարակութենէն տարիներ ետքն ալ, Արփիարեանին սպանութենէն մօտ երկու տարի ետքն իսկ, որ վահան Թէքէեան հրապարակաւ դիմեց Տօքթ. Թիրեաքեանին

տարինեու. ընթացքին, հակառակ մամուլին այս առթիւ հանած վոխորկին, Տօքթ. Թիրեաքեանին բարեկամներուն, համակիրներուն խնդրանքներուն, երբեմն պահանջքներուն ալ հակառակ, Տօքթ. Թիրեաքեան խուսափեցաւ անկեղծօրէն, արհարար եւ ուղղակի արտայայտուիլ այս մասին, ան կը վախնար ո՛չ թէ Արփիարեանէ, այլ վստահարար ու միայն Դաշնակցական կուսակցութենէն, որ իրը հեղինակը Արփիարեանի դէմ յօրինուած պրպտարտութեանց պիտի չի ներէր որ ան պինդը հերքէր:

Արփիարեանին հակառակորդները շատ մեծ վարկ կու տային Տօքթ. Թիրեաքեանին անձին ու իր վկայութեանը: Խորապէս յարգուած, լայնօրէն գործացած, հայ ազգային անձնաւորութիւն մըն էր ան, չիսակը: Ազգաժողովին ձեռնհաս առնոտիսար նպած. վնտռտուած բժիշկ. պրոֆ. բազմաթիւ լեզուներու. հմուտ. թարգմանիչ. բայց ահա այսուհանդերձ իր պարկեշտութիւնը չէր երթար, ու չկնայ մինչեւ արդարութիւնը, ճշմարտութիւնը ըսելու քաղաքացիական արիութիւնը: Չկար վոլթէռ մը, չեղաւ մանաւանդ Զոլա մը, ոչ թէ անոր համար որ անոնց հանճարը չունէր, բայց որովհետեւ չունեցաւ անոնց արդարասիրութիւնը, եւ, այսպէս, մեծ մասով մեղսակիցը եղաւ վերոյիշեալ առեղծուածին առաջ բերած ու նուազն ազգային վոթորիկներուն, ուստի ե՛ւ Արփիարեանէն աւելի տուժեց մեր հաւաքականութիւնը՝ որուն պաշտպանութեանը համար սակայն ինք ալ ծառայած էր առնմ մը:

Այս մասին, Արփիարեան իր պաշտպանները ունեցաւ, ի միջի այլոց մեր մեծերէն Արշակ Զօպանեանը, Զօհրապը, Տիւրան կամսարականը, Լեւոն Բաշալեանը, եւ ուրիշներ. եւ միշտ ալ իր պաշտպանները պիտի ունենայ.— բայց ո՛չ ինքը, Տօքթ. Ցարութիւն Թիրեաքեան՝ իր այդ կեցուածքին համար:

Ցամենայն դէպս, ճիշդը ըսելով, իրականութեան մէջ, Տօքթ. Թիրեաքեան չէ յայտարարած, թէ Արփիարեանը եղած ըլլայ պինդը մատնողը, դոնէ առանց երկդիմութեան: Արշակ Զօպանեան՝ իր 1 Օգոս. 1900 թուակիր նամակովը կը գրէ Արփիարեանին.

«Ասկից 7–8 օր առաջ, Տր. Թիրեաքեանը տեսայ, եւ քու մասիդ մի քանի հարցումներ ուղղեցի:

«... Թիրեաքեանը կ'ըսէ կոր թէ չի կրնար քեզի վերագրել պինդը մատնած ըլլալու դերը, որովհետեւ անձնապէս փաստ չունի այդ մասին»:

Թիրեաքեանին այս խոստովանութիւնն ալ հրապարակային չէ, բայց ան իր ձեւին եւ խորքին մէջ անշուշտ շատ աւելի արժէք ունի քան դաշնակցական անանուն «ընկեր Գ.–ի» մը հաղորդումը.— ոչ թէ միայն անոր համար որ Զօպանեանն է գայն յայտնողը, այլ որովհետեւ ան տեղի կ'ունենայ մանաւանդ նամակի մը մէջ ուր նամակագիրը շատ դէշ տրամադրուած է Արփիարեանին դէմ եւ խստօրէն ալ կը քննադատէ այս վերջինը «դրամական լուրացումի մը» գրպարտութեան առթիւ:

Այդ օրերուն՝ Շահնազար որոշ էնթրիկներ կատարած էր Զօպանեանին եւ Արփիարեանին միջեւ դժուարութիւն բերելու նպատակով, ինչպէս արդէն

տեսանք այս վերջիններուն յարաբերութիւնները քննելու առեն (Գլուխ VIIրդ):

Այս էնթրիկին առնչութեամբ, սոյլ վկայութիւններ կան Զօպանեանէ գատ, Լեւոն Բաշալեանէ ալ. արդարեւ, Փարիզէն Արփիարեանին կը գրէ երկու նամակով, երկրորդը 5 Օգոս. 1900 թուակիր, թէ Զօպանեան կ'ընդունի իր «խարուած» ըլլալը Շահնազարէն, ու կ'աւելցնէ.

«Հիմա՛կ պէտք է անպատճառ ձեռք ձգեմ Թիրեաքեանին վրայ, ան ալ համրու բերեմ: (...) Արշակն ալ նոյնը պիտի ընէ»:

Բայց դժբախտաբար, երբե՛ք կարելի պիտի չըլլայ Տօքթ. Թիրեաքեանին «վրայ ձեռք ձգել», երես երեսի բերելու համար Արփիարեանին հետ, հակառակ այս վերջինին, ինչպէս նաեւ շատերուն ալ ջանքերուն, պահանջքներուն:

Իր նախորդ նամակը Արփիարեանին առաքելէն քիչ ետքը, Զօպանեան աւելի համոզուած ու բարեկամական բացատրութիւններով կը գրէ իրեն (9 Օգոս. 1900).

«Լեւոնը (Բաշալեան) անցեալ առտու կարդայ ինծի այն նամակը զոր Շահնազարին ուղղեր ես, կարդացի նաեւ Լ. Մկրտիչեանին նամակը (...): Այդ բոլորին մէջ պատյ այն Արփիարը զոր Թիրեաքեան–Շահնազար միջադէպին առաջ կը ճանչնայի»:

Եւ Զօպանեան կը շարունակէ.

«Գիտես որ այս դործին մէջ առջի օրէն միջամտած եմ՝ բոլորովին ինքնամուղ կերպով, նուիրական սկզբունք մը պաշտպանելու միակ նպատակով. պիտես որ (...) չարունակեցի մինչեւ վերջը իմ միջամտութիւնս ի նպաստ քեզի, կամ մանաւանդ ի նպաստ այդ սկզբունքին զոր ի'ուզեմ յարգուած տեսնել մեր մէջ»:

Զօպանեան աչխատած է նաեւ որ Թիրեաքեան եւ Արփիարեան իրար հետ հանդիպում մը ունենան, առանց, այս մասին, ուեէ չանք խնայելու. վկայ՝ իր վերի նամակին հետեւեալ հաղորդումը.—

«... Թիրեաքեանին Եւրոպայէն անցնիլը կնճռոտեց, ծանրացուց քու խնդիրդ. այդ մարդը պղտորեց քու վրադ ամենէն աւելի վստահութիւն ունեցողներուն իսկ միտքը. եւ կը վախնամ որ այլեւս բարիդ չըլայ, եւ անմիջական confrontation մը անկարելի դառնայ. պացի իր hôtelը, ուր ըսին թէ շատ յոյս չունին որ պայ նորէն, թէ իր նամակները պիտի պրկեն իր եռեւէն, դեռ յայտնի չէ, բայց կրնայ ըլլալ որ չպայ, այն առեն, քանի որ այդ confrontationը անկարելի պիտի ըլլայ, անհրաժեշտ է աւելի քան երբեք որ բաղձանք պատուոյ Աստանին կարելի եղածին չափ չուտով կազմուիլը»:

Տօքթ. Թիրեաքեանին կեցուածքը ա՛յնքան ծանր էր «Դրօշակ»ին հրատարակութենէն տարիներ ետքն ալ, Արփիարեանին սպանութենէն մօտ երկու ամիս ետքն իսկ, որ Վահան Թէքէեան հրապարակաւ դիմեց Տօքթ. Թիրեաք-

եանին, մասնաւոր յօդուածով մը՝ «Լուսաբեր»ի 9 Ապրիլ 1908–ի թիւին մէջ, որպէսզի այդ մասին տայ իր ուղղակի վկայութիւնը, բայց ան՝ դարձեալ, բացարձակ լռութիւն պահեց. մինչ այլեւս պոյութիւն չունէր ալ հանդուցեալ Արփիարեանին վերապրուած վախը՝ «իր դլխուն նոր փորձանք մը բերելու»:

Տօքթ. Թիրեաքեանին կեցուածքին մէջ, արիւթեան եւ պարկեշտութեան պակասը կար, անշուշտ: Ան նոյնիսկ պարտաւոր էր Արփիարեանը ամբաստանելու՝ եթէ նրբիք ճիշդ էր՝ լսած իրեն, անոր վերապրուած մատնչութեան ոճիրը, մանաւանդ որ Արփիարեանին թշնամիները չէին դադրեր տանիքներէն պոռալու թէ լուրը իրմէ՝ Թիրեաքեանէն ելած է:

Բայց Տօքթ. Թիրեաքեան չվկայեց՝ այս կամ այն իմաստով: Ջնայեցաւ Արփիարեանին աչքերուն մէջ, ուղղակի: Այլ միշտ խուսափեցաւ իր պատկանած հաւաքականութեան առջեւը արտայայտուելէ:

Իր անունին վարկը չդործածեց արդարութեան պաշտպանութեանը համար:

Կրնար Արփիարեանին մէկ պաշտպանը հանդիսանալ, բայց անոր դըրպարիչներուն ծառայեց: Իր անունը չհաւդործեցին:

Արփիարեան չատ յաճախ զրպարտուեցաւ նաեւ դրամական իւրացում կատարած ըլլալու յանցանքովը:

Բայց այս զրպարտութիւններէն եւ ո՛չ մէկը կրցաւ ո՛ւեէ վնաս տանել:

Միացեալ Ընկերութենէն 50, կամ 54, կամ 40 ոսկի դողցած ըլլալուն, ինչպէս նաեւ Գրիգոր Արծրունիէն հազար ռուպլի Զէյթունի դործին համար առած ու իւրացուցած ըլլալուն մասին՝ բոլոր զրպարտութեանց ի՛նչքան անհիմն ըլլալը տեսանք արդէն:

Տեսանք միեւնոյն ատեն նոյնիսկ 40·000 ոսկիի իւրացումի մը առասպելն ալ...:

«Դրօշակ» աւելի առաջ իսկ դնաց կերպով մը. մինչեւ անդամ գրեց «Արփիարեան Պոլսէն դուրս ելլելէն ետք, դադրեցուցած չէ իր յարաբերութիւնները Նազըմին հետ: Նազըմէն ամսական կը ստանայ եղեր, իբր լրտեսութեան վարձ, լուրի մը նայելով, 25 օսմանեան ոսկի» («Ցաւելուած» 15 Հոկտ. 1899, էջ 35):

Ուրիշ անդամ ալ յայտարարեցին թէ՝ այս ամսական վարձատրութիւնը երեսուն ոսկի է: Երեսուն, կամ քսանը հինդ ոսկի ամսականը՝ այդ չրջանին համար, խոշոր, չա՛տ խոշոր եկամուտ մը կը կազմէր, մինչ արդէն հանրածանօթ էր որ Արփիարեան միշտ, ամէն ատեն, ամէն տեղ իսկապէս չքաւոր մը եղած է, եւ չարունակած սակայն իր կեանքը՝ գրեթէ յաճախ անօթի:

Իր մահէն ետքը հրատարակուած նօթերը, ինչպէս նաեւ իր արշիւին մէջ դտնուող զանազան կարդի թուղթերը, իսկական փաստեր են՝ սպառիչ կերպով հերքելու համար նա՛եւ «լրտես»ի, «ժէնտ»ի առասպելները:

Կը թուի, թէ կարգ մը դաչնակցականներ հակառակած ըլլան այդ

«տոկիւմէնտ»ներուն հրատարակութեան: Այս, սակայն, չէ անցած դիտողութեան մը սահմաններէն անդին. կուսակցութեան նկատումները՝ յաղողած են զայն զսպել: Այս մասին, մեր արշիւին մէջ դտնուող վկայութիւններէն աւելի կարեւորն է «Մշակ»ին կարկառուն եւ պատասխանատու խմբագիրներէն Հ. Առաքելեանին՝ Արփիարեանին ուղղած իր 29 Հոկտ. 1900 թուակիր նամակը, որուն մէջ ան կը հաւաստէ, ի միջի այլոց.

«... Մշակ ձեր վերաբերմամբ միշտ բարեկամական ամենալաւ զգացումներ է տածել, եւ կարող եմ հաւատացնել ձեզ, որ այժմ եւս տածում է, եւ այն անձինք, որոնք կազմում են «Մշակ»ի խմբագրութիւնը — Քալանթար, Տէր-Մարկոսեան, Մալումեան եւ ես — իրանց կարծիքը եւ զգացումները չեն փոխած»:

Առաքելեան կը վկայէ նաեւ անյապաղ, նոյն նամակին մէջ.

«Միայն մի քանի օր առաջ ես խօսեցի Պ. Մալումեանի հետ ձեր մասին եւ նա չատ ցաւեց, որ դուք այդպիսի կարծիք ունիք նրա մասին, թէ նա ձեզ դէմ է. նա չատ հակառակ է եղել «Դրօշակ»ի յաւելուածի տպման եւ աշխատել է թղթի չը տալ, բայց չէ կարողացել»:

Այս ընդդիմումը ինձմէ է, չեչտելու համար խնդրոյ առարկայ եղող հրատարակութեան առաջ բերած դժդոհութիւնը՝ նոյնիսկ դաչնակցական հակում ունեցող չրջանակներուն մէջ:

Գառնիկ Մազմանեան՝ մտաւորական ազդային դործիչ, կը պատմէ՝ կարճ բայց լեցուն յօդուածի մը մէջ, «Արփիար Արփիարեանի Մատնչութեան Առասպելը» խորագիրով («Միացեալ», Պէյրութ, 1947, է. Տարի, էջ 90).

«900–ին Փարիզէն ծրընեւ եկած էի (...): Օր մը հանրային պարտէզը Ակնունիին հետ նստեր կը խօսէինք: Այդ ատենները հրատարակուած էր Արփիարի հարցաքննութիւնները: Հարցուցի Ակնունիին թէ կը հաւատա՞ր այդ հարցաքննութիւններուն, եւ թէ իրօք Արփիարը մատնիչ կը նկատէ՞: Ծանակ դարձուց ինծի եւ իր յատուկ ոճով ան հետեւեալը պատասխանեց.— «Ես ինձս չեմ հաւատացած, բայց մեր ընկերները այդպէս համոզուեր են»:

Իսկ իր յօդուածին բոլորովին սկիզբը՝ Գառնիկ Մազմանեան կը հաստատէ. «Արփիարը մատնիչ ամբաստանողներուն դլխաւորը եղած է Մելքոն Կիւրճեան, ապացոյցներն ալ եղած են մեղայատիրը եւ հարցաքննութիւնները»:

Մինչ Զօպանեան կը հաւաստէ՝ այլ տուեալներու վրայ, եզրակացութեան մը պէս.

«Արփիարեանը անուանարկելու համար անոր դէմ դաւաճանի մասալը հնարող դաչնակցականները ոչ միայն անազնիւ դործ մը կատարած են, այլ եւ անխելք: Կարելի չէ զօրով մարդու մը կպցնել դիմակ մը որ չի յարմարիր անոր դէմքին (...): «Անխելք» եղաւ, կ'ըսեմ, այդ վարմունքը, որովհետեւ դաչնակցականներուն բաղճանքին հակառակ արդիւնքը տուաւ. Արփիարեանին չուրջը համակրութիւնները բազմապատկեց կամ ծնոյց եւ Դաշնակցութեան դէմ հակակրութիւններ ստեղծեց (...)»:

Եւ Զօպանեան՝ բացատրելու, հիմնելու համար իր կարծիքը, կը չարունակէ անյապաղ.

«Դաշնակցութիւնը այդ անխնդութիւնը իր պատմնակէտին հասցուց երբ հրատարակեց «Դրօշակ»ի յաւելուածը որ Արփիարեանի մատնչութիւնն հաստատող կարծեցեալ տօքիւմանները կը պարունակէր: Ես պիտեմ որ Դաշնակցութեան մէջ պատուած են առջի օրէն, եւ կան մինչեւ այժմ, թէ՛ կովկաս եւ թէ արտասահման, շատ կարեւոր անդամներ, որոնք չեն հաւատացած թէ Արփիարեան կրնայ մատնիչ ըլլալ: Անոնցմէ մին,— Կովկասի հայութեան ամենէն ծանօթ գործիչներէն մէկը,— վերջերս Բարիզ ինձի կը հաւաստէր թէ մօտէն ճանչցած ըլլալով Արփիարեանը, երբեք չէր կրցած հաւատալ անոր դէմ յարուցուած ամբաստանութեան, եւ որ մանաւորապէս կը չեչտէր թէ Դ. Արծրունիի եւ Արփիարեանի յարաբերութեանց ակնհայտ ծանօթ մը ըլլալով, պիտէ որ հազար բուպլիի իւրացման պատմութիւնը ճըշմարտութեան համաձայն չէ» (Ազատիտ, Փետր. 1901, թիւ 2):

Վերոյիշեալ «ատենապրութեանց» հրատարակութեան առթիւ, պրեթէ ամբողջ արտասահմանէն՝ անհատ թէ կազմակերպութիւն, պահանջ ներկայացուեցաւ Պատուոյ Ատեան մը կազմելու, դատելու համար յանցաւորը.— այս մասին կը խօսիմ յաջորդ պլուխին մէջ, մասնաւոր կերպով:

Բայց Դաշնակցութիւնը կարեւորութիւն չտուաւ այս մասին տեղի ունեցած միահամուռ հոսանքին, ու չարունակեց միշտ իր պայքարը՝ զանազան միջոցներով. զրպարտութիւնները վառ մնացին՝ մոխրի տակ:

«Կեղծաւորութեան Դարձը» խորագիրով յօդուածի մը մէջ, Արփիարեան պիտի գրէր ի միջի այլոց («Հայ Հանդէս», 1902, Ա. Տարի, թիւ 2).

«Նախ ըսեմ՝ թէ սխալեցան անոնք որ գիս ամբաստանեալ մը կարծեցին: Այս սխալումը անուշադրութեան հետեւանք էր: Հայ ժողովուրդին առջեւ կը ներկայանամ ո՛չ թէ իբր ամբաստանեալ մը, այլ՝ ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՂ մը» (այս երկու ընդգծումներն ալ իրմէ են.— Ս.Շ.):

Ու երբ «Դրօշակ»ը մեղադրեցին, թէ խնդրոյ առարկայ եղող «դահիճ»ները ի՛նչպէս կրցեր է ձեռք ձգել, եւ հրաւիրեցին անոնց տաճկերէն պատճէնը հրատարակել, ան առարկեց՝ ամենայն «լրջութեամբ», թէ պետական գաղտնիք մը եւեան հանել պիտի ըլլար, եթէ յայտնուին այն միջոցները, որոնց չնորհիւը Դաշնակցական կուսակցութիւնը տիրացած է այդ պաշտօնաթուղթերուն:

Պետակա՞ն գաղտնիք...:

Իրա՞ւ, իրենք կը հաւատա՞ն իրենց այս պատասխանին ծիծաղելիութեան, մեծամոլութեան...:

Բայց, իրականութեան մէջ, ճիշդը, այս «պետական գաղտնիքը» պահելը՝ Դաշնակցութիւնը կ՛ուզէր որո՞ւ ի նպաստ.— իրե՞ն, որ պետութիւն մը չէ անշուշտ, կամ թրքակա՞ն տէրութեան...:

Մինչ Արփիարեան նկատի չ՛առներ անդամ այս պարապան, այլեւս ծիծաղելու սիրտ չունի, ու կը յարէ, նո՛յն դրութեան մէջ, պատասխանելու համար, վերոյիշեալ «դոկիւմէնտ»ներուն վաւերականութեանը մասին.

«Բայց կ՛ուզեմ որ միանգամ ընդ միշտ ամէն հայ գիտնայ թէ՝ ԵՍ ԱՆՁՆԱՊԷՍ Ո՛Չ ՊԱՀԱՆՋԱԾ ԵՄ, ՈՉ ԿԸ ՊԱՀԱՆՋԵՄ, Ո՛Չ ԱՒ ԵՐԲԵՔ ՊԻՏԻ ՊԱՀԱՆՋԵՄ՝ որ Դաշնակցական կուսակցութիւնը հաստատէ թէ ինչպէս կըրցած է ձեռք անցընել «Դրօշակ»ի մէջ իմ ստորագրութեամբ հրատարակուած պաշտօնական թուղթը»:

Եւ ինչո՛ւ Արփիարեան չի պահանջեր այդ: Որովհետեւ՝

«... Պատճառը շատ պարզ է,— կը պատասխանէ ան: Այդ հրատարակուած թուղթը գոյութիւն չէ ունեցած. ուստի ոչ ոք ալ կրնայ ուրիշին յանձնել թուղթ մը որ գոյութիւն չունի»:

●

Իր վերոյիշեալ «կեղծաւորութեան Գործը» խորագիրով յօդուածին ճիշդ դլուխը՝ Արփիարեան բառացիօրէն արտատպած է հատուած մը՝ «Դրօշակ»ի մէջ երեւցած պրութենէ մը. ես ալ, իմ կարգիս, զայն կ՛արտագրեմ հոս, անմիջապէս վարը:

Ընթերցողը պիտի հասկնայ, թէ Արփիարեան ի՛նչ իմաստով ուզած է տալ, առանց նոյնիսկ ուեւէ մեկնաբանութեան, թէ «Դրօշակ» ո՛րքան ճիշդ հակառակը կը գործէ իր յայտարարած, պաշտպանած բարոյական սկզբունքներուն:

Ահա՛, ուրեմն, այդ հատուածը (Դրօշակ, 1898, թիւ 1).

«Եթէ ճիշդ են հրապարակ հանուած բոլոր ամբաստանութիւնները,— դաւն է, ոդբալի: Իսկ եթէ դրանց մեծ մասը հնարուած է, չարախօսութիւն, զրպարտութիւն, ստախօսութիւն,— աւելի դաւն, աւելի ողբալի դրութիւն ... Ինչու այդ ցեխերը հիմա են դոյանում, կամ այս ի՞նչ տարօրինակ զարմանութիւն է՝ զրպարտել, չարախօսել, ցեխ փնտռել անպատճառ եւ գտնել մինչեւ իսկ այնտեղ, որտեղ չկայ: Այս ի՞նչ հասարակական հիւանդութիւն է, որով վարակուած է մթնոլորտը»:

●

Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին դրադարանապետը՝ Պ. Արտաչէս Գարտաչեան չնորհակալ մտածումը ունեցած էր ինծի զրկելու, ի մէջ այլոց, լուսատիպ պատճէնը կարճ դրութեան մը՝ որ երեւցած է «Մարտիկի» 6 Յուլիս 1898 թիւ 13–ին մէջ, եւ «Հնչակեան Ընկեր Մը» ստորագրութեամբ. բայց Պ. Արտաչէս Գարտաչեան աւելցուցած ալ է՝ այս ստորագրութեան տակը, մէջանկեալ, իր ձեռագիրովը.— Լեւոն Բաշալեան: Ուրեմն ըստ սել կ՛ուզէ անշուշտ, թէ յօդուածը այս վերջինէն է: Ան չի տար այլ բացատրութիւն կամ աղբիւր, յօդուածագիրին իսկութեանը մասին, բայց կ՛ենթադրեմ, թէ իր յաւելումը ճիշդ է:

Ամէն պարագայի մէջ, փութով պիտի ուզէի ամբողջովին հոս արտագ-

բել յօդուածը, որովհետեւ ա՛յնքան լմաստալից կ'երեսով կը ներկայացնէ ան՝ Արփիարեանի դէմ արձակուած այդ զրպարտութիւնները՝ որ հայ ժողովուրդին մէջ փորձանք մը, աղէտ դարձած էին մանաւանդ իր ամէնէն ոլրիզական ու ճակատագրական ալ տարիներուն:

Ալդարեւ, այս յօդուածը՝ «ՆՈՐՔՈՆ ԿԻՒՐԵՒԱՆ ԵՒ ԲԻԿՈԴ ԻՍԻՖԵԱՆ» *յատկանշական խորագիրին տակ կ'ըսէ.—*

«Մարտ»ի վերջին թիւին մէջ հայ ազգին արտադրած երկու է'ն հռչակաւոր կեղծարարներուն՝ Կիւրեւեանի եւ Իսիւֆեանի առթիւ, Նորքոն փրանսացիին եւ Բիկոդ անգլիացիին անուններն յիշուած էին, եւ ասոնց շահատակութիւնները իրր օրինակ ցոյց տրուած էին երկու հայ խաբեբաներուն առթիւ:

Յանուն մարդկային բարոյականին եւ արդարութեան, ներեցէք որ բոդոք բառնամ՝ Նորքոնի եւ Բիկոդի անուններն՝ յիշեալ երկու արարածներուն տրուելուն դէմ:

Իրաւ է որ Բիկոդ, իրլանտացի մեծ հայրենասէրին՝ Բառնէլի գիրը կեղծելով, անոր ըսել տուած էր այնպիսի բաներ որոնք Բառնէլին մտքէն չէին անցած, իրա'ւ է որ Բիկոդ՝ չարաշահութեամբ՝ իր կեղծարարութիւնները վաճառած էր Բառնէլի հաղափական ոխերիմ թշնամիներուն, բայց պէտք չէ մոռնալ որ իր անարգ գործը երեսան ելլելէն քիչ յետոյ, Բիկոդ ԱՆՁՆԱՍՊԱՆ ԵՂԱՒ:

Իրաւ է որ Նորքոն սեւամորթը կեղծ նամակներ յօրինելով՝ փրանսացի հռչակաւոր գործիչ Գլէմանսօն եւ մէկ քանի ուրիշներ Անգլիոյ ծախուած ներկայացուցած էր եւ իր յերիւրումները ծախած էր անոնց հաղափական հակառակորդներուն, բայց պէտք չէ մոռնալ նոյնպէս որ խարդախութիւնը երեսան ելլելէն քիչ յետոյ, Նորքոն ՍՐՏԻՆ ՑԱԻԷՆ ՄԵՌԱՒ:

Ասիկա կ'ապացուցանէ որ Բիկոդ ու Նորքոն, ո՛րքան ալ ցած, ո՛րքան ալ պժգալի, ո՛րքան ալ փտած, սակայն վերջապէս իրենց սրտին մէկ անկիւնը դեռ ողջ կը մնար ազնուութեան ամենափոքր ոլասիս մը,— այն որուն համար բարոյախօսները կ'ըսեն թէ երբե՛ք չի մեռնիր,— եւ թէ եկաւ օր մը որ վերջապէս իրենք իրենցմէ զզուած, հոգիին կակղցած, խղճի խայթէն կրծուած, կեանքերնին վերջացուցին:

Մերինները՝ ասանկ ընթացք մը բռնելու երեւոյթը չունին, գոնէ որչափ ես գիտեմ: Ուրեմն ինչո՞ւ Բիկոդի եւ Նորքոնի — որոնք գոնէ ազնիւ վախճան մը ունեցան, անունները արատաւորել՝ կիւրեւեանի եւ Իսիւֆեանի պէս անդառնալի կերպով կարծրացած, բարացած սրիկաներու տալով:

13.—

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ ԵՒ ՊԱՏՈՒՈՅ ԱՏԵԱՆԸ

Երբ «Դրօշակ» հրատարակեց իր ծանօթ Ցաւելուածը, յուզումը համազգային խմաստ մը առաւ: Ամէն կողմէ, պահանջեցին Պատուոյ Ատեանի մը կազմումը՝ անկողմնակալ ձեւով մը դատելու համար եթէ դաւաճան մը կար, կամ զրպարտիչ մը:

Իրականութեան մէջ, պուճէ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսելը՝ թէ հայ ժողովուրդը ճշմարտութիւնը գիտնալու ծարաւն էր որ ունէր այլեւս:

Ի'նչ եղաւ սակայն արդիւնքը այս պահանջին, որ ինքնաբուխ եւ ընդհանուր էր. աննախընթաց ալ:

Մինչ խորապէս չհեկան է գիտնալը՝ այս առթիւ, տեղի ունեցած վիճաբանութիւնները, առնուած քայլերը, Դաշնակցութեան մերժումը՝ Պատուոյ Ատեանի մը կազմութեան, ինչպէս նաեւ այս մասին իր առաջ բերած պատրուակները:

Անկեղծ, հաւատքով, զնահատելի անկողմնակալութեամբ, հեռու կանխակալ մտածումներէ, տրամադրութիւններէ, առաջարկութիւններ եղան երկու կուսակցութեան ալ՝ միանգամայն. այս բոլորին մէջէն, յատուկ կերպով կ'երեւար ճշմարտութիւնը եւ արդարութիւնը հաստատելով՝ հայութեան իր արժանապատուութիւնը ու այս միջոցով ալ, ներքին խաղաղութիւն մը տալու անհենդ մտադրութիւնը: Անկասկած, այս մասին ամէնքը ծարաւ մը ունէին, եւ շատ մեծ յոյս դրին:

Պատուո՞յ Ատեան, Պատուո՞յ Ատեան կ'ուզենք...:

Բայց բոլոր անոնք որ Պատուոյ Ատեանի մը կազմուիլը կը պահանջէին, կ'առաջադրէին, ի՞նչպէս կ'ըմբռնէին անոր հիմնումին պայմանները, անոր իրաւասութիւնները, անոր պարծելու եղանակը: Մասնաւորապէս Արփիարեանի արշիւէն կը յայտնուի, թէ զայն փափաքողները, անոր իրապարծումին համար աշխատողներն իսկ՝ այդ պայմանները կ'անպիտանային չատ հաւանաբար. այլապէս՝ ա՛յդքան յոյս պիտի չդնէին, ոչ ալ ա՛յնքան չունէ

սպառէին:

Ուրիշ առթիւ մը, ասկէ մօտ տարիէ մը աւելի առաջ, Հնչակեան կուսակցութեան կեդր. վարչութիւնը արդէն պահանջած էր Մելքոն Կիւրճեանէ Պատուոյ Ատեանի մը կազմումը՝ իր 6 Օգոս. 1898 թուակիր նամակովը, վառնա լոյս տեսնող «Շարժում» թերթին մէջ Արփիարեանի դէմ անոր հրատարակած ծանր ամբաստանութեան առնչութեամբ, բայց անհետեւանք մնացած էր պարապան, եւ գործ չէր ծառացած:

Պէտք էր արդարեւ ըլլանալ, թէ կը բաւէ՝ որ կողմ մը չուզէ Պատուոյ Ատեանի մը կազմումը, որպէսզի ան չկարենայ երթեք դատութիւն առնել:

Այսուհանդերձ, Դաշնակցութեան խուսափումը Պատուոյ Ատեանի մը քննութենէն, «Դրօշակ»ի պարապային մէջ, լուսպոյն ապացոյցը կարելի է նկատել իր յանցապարտութեան:

Պատուոյ Ատեանի մը կազմուելը պահանջեցին ծանօթ ազգայիններէն չատ չատերը՝ անմիջապէս որ ծանօթ «Յաւելուած»ը լոյս տեսաւ, ինչպէս նաեւ Հնչակեան կուսակցութեան բոլոր մասնաճիւղերը: Այսինքն՝ բացի «Դրօշակ»ի շրջանակէն, ամբողջ հայ հասարակութիւնը:

Փարիզէն՝ Յ. Իսկէնտէր, Լոնտոնէն՝ կարապետ Յակոբեան, երկու ծանօթ ու յարգուած ազգայիններ, երկուքն ալ անկախ, առաջիններէն կ'ըլլան միանաբար ու պատճառաբանեալ 10 Մարտ 1900 թուակիր նամակով մը միանգամայն «Դրօշակ»ին եւ «Մարտ»ին խմբագրութենէնց առաջարկելու Պատուոյ Ատեանի մը կազմումը՝ երկու կուսակցութեան համաձայնութեամբ, եւ «որուն պաշտօնը ըլլայ լսել Պ. Արփիարեանը եւ անոր վերադրուած ամբաստանութիւնները, եւ ըստ այնմ վճիռ մը տալ որ վերջնական եւ պարտաւորիչ ըլլայ երկու կուսակցութեանց համար»:

«Դրօշակ»ը կը հրատարակէ այս նամակը, բայց անմիջական կերպով չմերժելու համար Պատուոյ Ատեանի մը կազմութեան առաջարկը, երկար նոթադրութեամբ մը կը ներկայացնէ «իր նկատողութիւնները», երեք մասով, մին աւելի անհիմն քան միւսը:

Նախ կ'առարկէ թէ «երբ մարդիկ՝ հաշտարար դիտաւորութիւններէն դրդուած՝ հրապարակ են գալիս (...), կարելի է պահանջել նրանցից ամենաթարմ (...) ոճ եւ տօն իրենց «կռչումի» մէջ»: Բայց կը խոստովանեմ որ հակառակ փնտռտուքիս, ես չգտայ՝ վերոյիշեալ նամակին մէջ «ոճի եւ տօնի» ոեւէ թերութիւն:

Երկրորդ՝ «Դրօշակ» կ'ըսէ թէ իրենք ալ համաձայն են որ երեւոյթը «ե'ւ վնասակար է եւ ամօթալի», բայց այդ միտքը իրեն համար «նորութիւն» չէ:

Երրորդ՝ «Դրօշակ» կը յարէ թէ չէ «հաւատում որ առաջարկուող ատեանը արմատական միջոց կարող է լինել նկատուած ախտի դէմ»: Բայց չ'առաջարկեր ալ ուրիշ միջոց մը՝ վերջ տալու համար այս «ախտի դէմ»: Եւ կը զարմանայ նաեւ թէ «ինչո՞ւ բաւականանում են մի միայն Արփիարեանի

խնդրով»: Եւ կը յայտարարէ ալ, բայց առանց կարենալ քօղարկելու իր խեղաթիւրումը, թէ իրենց Յաւելուածը գրուած է «միութեան խնդրի առթիւ եւ ոչ թէ ոեւէ անհատի»: Ամէն պարագայի տակ, այս տողերէն խուսափողական միջոցի մը մտածումը արդէն իսկ կը զգացուի անխուսափելի կերպով:

Բայց ցասումը սկսած էր արդէն միահամուռ ըլլալ:

Եւ պէտք է անմիջապէս ընդգծել, թէ բոլոր անոնք որ ճշմարտութեան յայտնութիւնը եւ արդարութիւն կը պահանջեն, մէկ կամ միւս կողմը չէ որ կը պաշտպանեն, կամ կը դատապարտեն, այդ պահանջողները ըլլան չէզոք, թէ Արփիարեանի կուսակցութեան պատկանող մարդիկ, մասնաճիւղեր, մինչեւ անգամ Հնչակեան կեդրոնական Վարչութիւնը: Իրենց յայտարարութիւնները, նամակները, բոլորն ալ, լիովին հրատարակուած են, եւ անոնց ո'չ մէկուն մէջ կարելի է նշմարել կանխակալ կարծիք մը՝ ամբաստանեալը կամ ամբաստանողը քննադատող, դատապարտող: Կը պահանջեն միայն ու միայն Պատուոյ Ատեան մը՝ ճշմարտութիւնը երեւան հանելու համար. որովհետեւ կը հաւատան, թէ ասիկա ազգօգուտ արդիւնք մը պիտի տայ:

Բայց հայ արտասահմանը զուրկ էր օրէնքէ, դատարանէ, զուրկ ըլլալով ո'եւէ իշխանութենէ:

Այսուհանդերձ, Պատուոյ Ատեանի մը կազմուիլը՝ ամէն կողմէ կը պահանջուի: Պաշտօնական յայտարարութեամբ մը, Հնչակեան կուսակցութեան կեդր. վարչութիւնը՝ հաւաստելէ յետոյ թէ «ամենամեծ խստութեամբ եւ անաչառութեամբ պիտի կատարէ իր պարտականութիւնը», յիշեալ Յաւելուածին ամբաստանութեանց մասին («Մարտ», Մայիս 1900, թիւ 23), կը հրատիրէ «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը որ հաստատէ Պատուոյ Ատեանի մը առիթով «իր ամբաստանութիւնները Պ. Արփիարեանի դէմ» («Մարտ», թիւ 24):

Այս իմաստով նամակներ կը ղրկեն թէ «Դրօշակ»ին եւ թէ «Մարտ»ին՝ միանգամայն, ի միջի այլոց, Մանչեսթրի (Ամերիկա),— Պրիճուոթըր Մասի,— Պիչպըրկի,— Պրաքթըն Մասի,— Միլուոքիի (Ամերիկա),— Ֆրէզնոյի,— Ֆիլատելֆիոյ,— Պոսթոնի,— Ուայթնոուիլի,— Հըթսընի,— Ուստր Մասի,— եւ Մասսի,— Պոստ

թեամբը («Մարտ», Մայիս 1900, թիւ 24), կը դրէ ի միջի այլոց·

«Վեց տարուան լռութենէն յետոյ շատ ուրախ եմ տեսնելով հայ ազգին արդարասիրութեան զգացման պայթումը: Ձեմ ըսեր թէ վեց տարուան մէջ իբր զոհ մը ապրեցայ: Կեղծ մարտիրոսութեան մը լուսաշող պսակովը ճակատս պճնազարդելու տենչացող չեմ: Այս վեց տարուան մէջ ունեցայ այն բոլոր գոհունակութիւնները զոր հանրային գործօն կեանքի մէջ ետուած հրապարակագիր մը կրնայ վայելել: Յեղափոխական մեծ մարմին մը մինչեւ այսօր ջերմագին ընդունելութիւն ըրաւ այն բոլոր թերթերուն որոնց մէջ աշխատակցութիւնս կը տեսնէր: Գրականութիւնը ինծի տուաւ սերտ մտերիմներ· եւ հայ ժողովուրդին ամէն դասակարգերէն ջերմ բարեկամներ, աջակիցներ, գօրավիգներ հեռուէն թէ մօտէն իրենց սրտերը մօտեցուցին իմ սըրտիս: Եւ բարեբաղդութիւն ունեցայ ոխերիմներու, թշնամիներու խումբեր ալ դէմս տեսնել: Անոնց շատ բան պարտական եմ: Մարտնչող հրապարակագրութեան եւ կռուող հանրային կեանքի մէջ թշնամութիւնն է որ մեզի արթուն կը պահէ, կը ջլապնդէ»:

Եւ այս անձնական բայց հանրային մարդու ալ իր մտերիմ զղացումները արտայայտելէ յետոյ՝ Արփիարեան կը չարունակէ·

«Հիմակ որ Պատուոյ Ատեանի մը կազմութիւնը ազգային պահանջումն է, չեմ կարող յայտարարել թէ Արդարութեան ժամը ինծի համար պիտի հնչէ վերջապէս: Ո՛չ: Վեց տարուան մէջ լռուած զոհ մը չեմ եղած որպէս զի հիմակ դատավճիռի մը վերաբննութեան բեկանումին ակնկալութեամբը հրճուիմ»:

Հոս ակնարկուած «դատավճիռը», Դաշնակցութեան կողմէ իրեն դէմ տրուած մահուան վճիռն է· ուրեմն Արփիարեան չի հաւատար թէ Դաշնակցութիւնը պիտի ընդունէր Պատուոյ Ատեանի մը կազմումին առաջարկը: Այս մասին, ան ունի իր հիմնական պատճառները. կ'ըսէ արդարեւ.

«Երբ հայ ժողովուրդը Պատուոյ Ատեանի մը գաղափարին կը փարի, կ'ուրախանամ ո՛չ թէ իմ անձիս տեսակէտէն, այլ այն համոզումով որ հանրային կեանքը, բարոյական մթնոլորտը մաքրելու ժամը կը զարնէ: Սակայն պէտք է յիշեցնեմ թէ Պատուոյ Ատեանի մը կազմութիւնը պահանջելու նախաձեռնութիւնը ունեցած եմ երկու անգամ. առաջինը՝ 1895 Օգոստոսին, Պոլիս Մելիոն կիւրեղեանը իբր կեղծարար ամբաստանելով· փախուստ տուաւ: Երկրորդ անգամ 1897 Յունիս 23–ին դաշնակցականներու հետ միութեան խնդրին առթիւ: Պահանջումս դարձեալ անպատասխանի մնաց»:

Եւ Արփիարեան կու տայ իր հերքումները·

«Հիմակ նախ եան Ատեանին կազմութիւնը պարտականութիւն ունիմ բացարձակ եւ վճռական յայտարարութիւններ ընելու:

«Դաշնակցական կուսակցութեան պաշտօնաթերթին իմ անձիս նկատմամբ պարունակութիւնը երկու մասի կը բաժնեմ: Առաջինը կը պարունակէ կարգ մը «զրոյցներ»· անոնք ամէնքն ալ առանց նշանախեցի մը բացառութեան զրպարտութիւն, ստութիւն, խեղաթիւրում են (...):

«Երկրորդ մասն է՝ *Դրօշակի* մէջ իմ անունովս եւ ստորագրութեամբս

հրատարակուած հարցաքննութիւններու եւ խոստովանութիւններու թուղթը: Յայտարարութիւնս պարզ ու կտրուկ է·

«ԱՅԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԹՈՒՂԹԵՐԸ ԱՒԱՂԻՆ ՏՈՂԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՎԵՐՋԻՆԸ ԱՄԲՈՂՋԱՊԷՍ ԿԵՂԾԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Է»:

Այս հրապարակային հերքումին առնչութեամբ, նախապէս ալ խօսած էինք· բայց նոյնիսկ կրկնութեամբ վերյիշումի մը հարկը տեղին էր հոս, մանաւանդ անոր համար որ զրպարտող կողմը իր փաստը երբեք չբերաւ:

Մինչ Պատուոյ Ատեանի մը կազմութեան համար իր մերժումին խնկական պատճառը յայտնելէ խուսափելու յետին միտքով, «Դրօշակ» կը գրէ·

«... *Պարտ ենք համարում յայտնել, որ ատեանի հարցը պատկանում է «Դաշնակցութեան» կամքը արտայայտող մարմինների լիազօրութեան եւ հետեւաբար «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը կը հրատարակէ «Դաշնակցութեան» որոշումը երբ նա կը ստանայ»:*

Եւ մոռնալով որ «մատին եռեւ» պահուըտելու փորձ մըն ալ էր այս, իսկոյն կ'աւելցնէ ան՝ խոստովանութեան մը պէս·

«Նոյն հարցի վերաբերմամբ ստիպուած ենք կրկնել, ի գիտութիւն հասարակութեան, որ այս դէպքում մենք՝ արդէն տեղեակ լինելով «Դաշնակցութեան» ընդհանուր հայեցակէտին, բացարձակապէս կարող ենք յայտնելու.— վերակազմեալ Հնչակեան կեդրոնը չպիտի ստանայ մեզնից իր ուեւէ դիմումին պատասխան, քանի որ մեզ յայտնի է նրա կազմը: Մեր այս պայմանը դոյութիւն ունի 1896 թուից եւ ուրեմն նորութիւն չէ» (Ցաւելուած, երես 21):

Անշուշտ կասկած չէր վերցներ այլեւս·— այս ձեւ խուսափումը, իրականութեան մէջ՝ մերժումը, պարտութիւն մըն էր:

Մինչ «Մարտ»ի խմբագրութիւնը կը չեշտէ՝ իր մէկ հաղորդագրութեան մէջ (Մարտ 1900, թիւ 28):

«Դաշնակցական կուսակցութեան այս փախուստը բաւական պիտի համարուէր խնդիրը մեր կողմէն փակուած նկատելու համար, բայց կուսակցութիւնս որոշած է ճշմարտութիւնը իր բոլոր մանրամասնութիւններովը պարզել, առանց ամենաչնչին տարակուսանքի մը հետքը թողլու»:

Արշակ Զօպանեան կը բացատրէ Դաշնակցական կուսակցութեան մերժումին հոգերանական բայց մանաւանդ կուսակցական դրդապատճառը, եւ կը յայտնէ իր կարծիքը՝ այս մասին: կը դրէ, արդարեւ («Անահիտ», 1900, թիւ 4–5), դիտակից մտաւորական դործիչի իր հեղինակութեամբը·

«Դրօշակեան կուսակցութիւնը իր յաւելուածին մէջ կ'ազդարարէ թէ ինքը չ'ընդունիր ուեւէ նոր վճիռ այս խնդրոյն նկատմամբ, եւ թէ Պոլսոյ քոմիթէին վճիռը, որուն վրայ կը հիմնուի, իրեն համար վերջնական է: Կուսակցութեան մը սկզբունքներուն տեսակէտէն, այս տարամերժութիւնը կրնայ բացատրելի ըլլալ· կուսակցութիւն մը երբ մահուան վճիռ տալու չափ կը համոզուի անձի մը մասնչութեանը, բնական է որ տրամադիր չըլլայ ընդունելու հաշտութիւն մը անոր հետ: Ասիկա կը նշանակէ որ կուսակցութիւնը

դունելու որ իր վճիռը «քննութեան ենթարկուելու կարօտ է»: Բայց աղէկ պարտաւոր չէ աչքերը գոց իբրեւ ճշմարտութիւն ընդունիլ կուսակցութեան մը վճիռը: Կուսակցութիւն մը շատ անգամ կուսակցական կրքերու բորբոքումէն կուրացած, կրնայ անդիտակցարար ծայրայեղութեանց եւ սխալ դատողութեանց մղուիլ»:

Եւ Զօպանեան կը բացատրէ ալ վերոյիշեալ «դոկիւմէնտ»ներուն ո՛ւրկէ եկած ըլլալը.

«Այդ թղթերը Դրօշակեան կուսակցութեան յանձնուած են Թիւթիւնճիֆ մատնիչին ձեռքով. ասկ ամէնքս գիտենք, եւ Դրօշակեան կուսակցութեան տնօրէն մարմինը ամենէս աւելի լաւ գիտէ այդ բանը. արդ, յաւելուածը, որ ամենաչնչին մանրամասնութիւններ յիշատակած է, այս կարեւոր մանրամասնութիւնը բոլորովին քօղարկած է»:

Բայց «ինչո՞ւ համար», կը հարցնէ Զօպանեան, «ու կու տայ ալ իսկոյն բացատրութիւնը.

«Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը գիտէ որ Թիւթիւնճիֆ այդ թղթերուն գիւտը կատարեց՝ Արփիարեանի հետ խմբագրական կռիւ մը ունենալէ անմիջապէս եաքը» («Անահիտ», 1900, թիւ 4–5):

Ահա՛ ո՛ւր կը գտնուին կուսակցական սխալներուն ամէնէն հիմնականներէն չատերը:

Բայց կը թուի, այսուհանդերձ, որ Լեւոն Մկրտիչեան բոլորովին զերծ չէ եղած «Ցաւելուած»ին հրատարակած «տոկիւմէնտ»ներուն հակազդեցութենէն: Արդարեւ, Արփիարեանին ուղղած իր 10 Մարտ 1900 թուակիր նամակը ուշագրաւ է անոր համար մանաւանդ որ Մկրտիչեան իբր կարեւոր նամակը ուշագրաւ է անոր համար մանաւանդ որ Մկրտիչեան իբր կարեւոր հնչակեան եւ վարչութեան անդամ աւենադպիրի հանդամանքով, կը դրէ՝ արդէն իսկ իր հրահանգները տալով.

«... կարդացի «Ցաւելուած»ը: Զուարճալիք մը չէ ասիկա, այլ ամենալուրջ խորհրդակցութեան արժանի հրատարակութիւն մը: Զենք կրնար թեթեւ չարժիլ: Առ այժմ ո՛չ յանուն կուսակցութեան ո՛չ քու ստորագրութեանդ տակ տող մը իսկ դրելու չես ո՛չ Մարտին ո՛չ «Նոր կեանք»ին մէջ»:

Ո՛չնքան ազդուած է Մկրտիչեան, այս ուշիմ եւ յստակատես մարդը: Ամէն պարագայի տակ, չփոթած կ'երեւայ, կը շարունակէ իր վերի նամակին մէջ.

«Ես այս չարթու նամակ դրեցի կեդր. Վարչութեան իւրաքանչիւր անդամին եւ անոնց պատասխաններուն կ'սպասեմ գծելու համար այն ընթացքը զոր կեդր. Վարչութիւնը յանուն կուսակցութեան բռնելու է այս գործին մէջ»:

Բայց կ'աւելցնէ ալ իսկոյն իր կարծիքը.

«Աւելորդ է ըսել թէ «Ցաւելուած»ին մէջ ինձի համար կարեւորութիւն ունեցող խնդիրը քեզի վերագրուած հարցաքննութիւններն են: Արդ, հերիք Ազդը անբարոյականացուցինք այդ յաւիտենական խնդրով. «Տրէյֆիւս»ի խնդիր մը դարձաւ ասիկա Ազդին գլխուն. պէտք է միանգամ ընդ միշտ արմատապէս մաքրուի խնդիրը. պէտք է որ լոյս սփռենք ատոր վրայ»:

Հոս անչուշտ Մկրտիչեան երկդիմի է իր հաւատքին մէջ:

Որո՛ւ կ'երթայ իր մեղադրանքը, սակայն: Ցանցանքը Արփիարեանի՞ն է երբ կը չարունակեն զինքը զրպարտել: Գուցէ զրպարտութեան այդ ահաւոր կերպը՝ իրեն ալ կասկածներ տուած ըլլայ: Մինչ զգուշութիւնը չափազանցութեան տանելով, կը յարէ իր վերի նամակին մէջ.

«Նորէն կը կրկնեմ որ մեր թերթերուն մէջ բան մը չի դրես դիւռ ո՛չ ստորագրութեան տակ ո՛չ առանց ստորագրութեան, մինչեւ որ վարչութենէն պաշտօնապէս հրահանգ չստանաս: Գիտես որ այս գործին մէջ դուն ձայն չունիս, քանի որ խնդիրը քու վրադ կը դառնայ»:

Անշուշտ տարօրինակ կը թուի այս զգուշաւորը, որուն հնութեան թափանցելը բաւական դժուար պիտի ըլլար, նկատի ունենալով իր հեղինակին խելացի մարդու պարագան: Արփիարեան՝ սիրուած հրապարակագիր, կուսակցական եւ յեղափոխական ղեկավար, ազդասէր, սկզբունքի հաւատարիմ մարդ, զրպարտուած է՝ հրապարակով, կուսակցական պաշտօնաթերթի մը մէջ, ոճիրներուն ամէնէն ծանրովը, ամէնէն վատովը, ու բարեկամ եւ զարպացած պաշտօնակից մը կ'ըսէ իրեն՝ պարզապէս.— «Գիտես որ այս գործին մէջ դուն ձայն չունիս», եւ ճիշդ անոր համար որ «խնդիրը քո՛ւ վրադ կը դառնայ»:

Զենք գիտեր ի՛նչ զգացած է Արփիարեան այս նամակը ստանալով, բայց Մկրտիչեան գուցէ թեթեւցնելու համար իր դաղափարին անտեղի կեցուածքը, կ'աւելցնէ անմիջապէս ալ.

«Բայց եթէ ինքզինքդ պաշտպանելու համար չես ուզեր մեր որոչումին սպասել, այն ատեն կարող ես ուղածդ դրել «բաց նամակ»ի կամ «թռուցիկ»ի ու կամ «պռօշիւր»ի ձեւով»:

Եւ հոգածուի առատաձե՛ռն մտածումովն ալ կը դրէ դեռ Արփիարեանին, նո՛յն նամակին մէջ.

«Թէ որ հրատարակութեան ծախսը 4–5 ոսկին չպիտի անցնի, բան մը կ'ընենք»:

Բայց, այս առթիւ, Մկրտիչեան յայտնօրէն կ'անդիտանայ որ, եթէ Արփիարեան այլ տեղ հրատարակէ իր հերքումն ու պաշտպանողականը, այսինքն այլ թերթերու մէջ կամ առանձին տետրակով, այս իրողութիւնը ենթադրել կրնայ տալ իսկոյն թէ իր եւ իր կուսակցութեան միջեւ կա՛յ անհամաձայնութիւն՝ իրեն դէմ եղած զրպարտութեանց մասին:

Ու այս բոլորէն եաքը, Մկրտիչեան կը յայտնէ իր կարծիքը. «Պատուոյ Ատեան մը կազմելու է կարելի եղածին չափ չուտով, ուր բազմոզ անձերը ո՛չ միայն դատաւորներ, օրէնքի հմուտ, խելքի ու սրտի տէր մարդիկ»:

Իսկ ո՛վքեր իրաւունք ունին այդ մարդիկը՝ Պատուոյ Ատեանին անդամները նշանակելու,— Մկրտիչեան չ'ըսեր այդ, հակառակ այս ընտրութեան կարեւորութեան:

Մինչ երկրորդ նամակով մը, մօտ երկու շաբաթ ետքը առաջինէն, 17 Մարտ 1900 թուակիր, բայց այս անգամ պաշտօնական, Հնչակեան Ցեղ. կուսակցութեան կեդր. վարչութեան կողմէ, նամակ՝ որուն ձեռագիրը Մկրտիչեանինն է, ինչպէս յատակօրէն իմ՛րմէ են նաեւ չարադրութիւնը, մտածումը եւ ոճը, ու զոյն ստորագրած է իր «ատենադպիր» իր «Լեւոն Բագրատ» կուսակցական կեղծանունովը.— արդ, այս «պաշտօնական», կուսակցական վերին իշխանութեան ի դիմաց գրուած նամակին մէջն անգամ որոշ վերապահութիւն մը, զգոյշ քայլեր առնելու մտահոգութիւն մը կայ, որովհետեւ տակաւին «պէտք է սպասել» զրպարտիչին պատասխանելու, կամ Պատուոյ Ատեանը հրապարակաւ պահանջելու համար:

Արդարեւ, կեդր. վարչութիւնը կը դրէ Արփիարեանին իր նամակին վերջաւորութեանը.

«... Առ Պ. Լ. Մկրտիչեանին գրած 5 Մարտ նամակնուդ մէջ կը ծանուցանէք թէ Բարիզէն կարգ մը չէզոք ազգայիններ հանրագիր մը կը ստորագրեն, չէզոք Պատուոյ Ատեանի մը կազմութիւնը պահանջող, եթէ այդ հանրագիրը արդէն իսկուած է Ձեզի, կը հաճիք անմիջապէս հոս խրկել»:

Եւ մինչ այդ՝ այս կեդր. վարչութիւնը իր առաջին երկչոտ քայլը կ'առնէ ու զայն իր վերի նամակին մէջ կը հաղորդէ՝ Արփիարեանին.

«Առ այժմ Մարտի յառաջիկայ թուին մէջ կը հրատարակէք հետեւեալը միայն.

«Հնչակեան կուսակցութեան կեդր. վարչութիւնը ստացած է Դաշնակցական կուսակցութեան բերան Դրօշակ թերթի յաւելուածը: Հնչակեան կուսակցութիւնը ամենամեծ խնդութեամբ եւ անաչառութեամբ պիտի կատարէ իր պարտականութիւնը այն ամբաստանութեանց մասին, զոր այդ յաւելուածը կը պարունակէ»:

Եւ անմիջապէս ետքն ալ, նամակը կ'աւելցնէ Արփիարեանին համար, հրահանգի մը չեշտովը.

«Այսչափ միայն եւ ճիշդ այս խմբագրութեամբ: Իսկ Մարտի յաջորդ համարը յուսով ենք որ պիտի ունենայ այս խնդրոյ մասին այնպիսի պարզունակութիւն մը որ ամբողջ կուսակցութեան եւ ազգին գոհունակութիւն պատճառէ»:

Վերի ընդգծուած չորս բառերը՝ կարմիր մելանով կատարուած են բնագիրին մէջ, չեշտելու համար, ի հարկէ, հրահանգին յոյժ կարեւորութիւնը...: Բայց իր հապճեպ ընթերցումն անգամ, ցոյց կու տայ, թէ ի՛նչքան տակաւ է ան՝ մամուլով հրատարակուած ամէնէն ահաւոր զրպարտութեանց առթիւ, ու դէմ: Այս յայտարարութիւնը երեւցաւ «Մարտ»ին 1900-ի թիւ 23-ին մէջ, առանց ունէ փոփոխութեան:

Բայց, բարեբախտաբար, ուրիշ նամակի մը մէջ (24 Ապրիլ 1900), Մկրտիչեան խնդիրը խորքին մէջ իսկապէս հասկցած՝ կը դրէ Արփիարեանին՝ խնդրելով իրմէ Պատուոյ Ատեանի մը կազմութիւնը առաջարկող ազգայրութիւն մը տալ այլեւս «Մարտ»ին յառաջիկայ թիւին մէջ, ու կ'աւելցնէ ալ.

«կրնաս այս ազգայարութիւնը դնելնուս պատճառները բացատրող համառօտ, զգուշաւոր յօդուած մը գրել, առանց կիրքի, լուկ բարոյականի սկզբունքներուն չուրջը»:

Այս ազգայարութիւնը երեւցաւ, ստուգիւ, «Մարտ»ին յաջորդ թիւին մէջ (Մայիս 1900, թիւ 24), իր առաջին էջին առաջին սիւնակին գլուխը, ինչպէս նաեւ Արփիարեանին այն գրութիւնը («Կեղծաւորութեան Գործը»), որուն մէջ այս վերջինը երկու անգամ ընդգծելով կը յայտարարէր, ծանօթ «տոկիւմէնտ»նելու մասին, անոնց ամբողջապէս կեղծարարութիւն ըլլալը՝ իրենց առաջին տողէն մինչեւ վերջինը:

Լեւոն Մկրտիչեան՝ իր վերոյիշեալ 24 Ապրիլ 1900-ի նամակին մէջ նախատեսելով ալ Դաշնակցութեան կողմէ լռութեան, կամ մերժումի պատրան, կը գրէ Արփիարեանին.

«Երբ դաշնակցականք «Դրօշակ»ին մէջ բան մը չի գրեն, կամ մերժողական պատասխան տան, այն ատեն մենք մէկ հատիկ կտրուկ ազգու ճամբայ մը ունինք: Դուն քու անունովդ դատ կը բանաս ժընեւվի դատարանին առջեւ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան դէմ: Թող «Դրօշակ»ը դատարանին առջեւ հաստատէ քեզի դէմ ըրած ամբաստանութիւնը: Կուսակցութիւնը պէտք է հոգայ դատին ծախքը: Այս դաշտիարը պէտք է դադրնի պահենք. դուն ձեռքի տակէ հասկցիր այս դատարանը պիտի ուզէ՞ իրրեւ մամլոյ վատահամբաւ ընել: Այս դաշտիարը ես աքանչելի կը դտնեմ կոր. դատավարութիւնը մասնաւ մաս «Մարտ»ին մէջ կը հրատարակուի Ֆրանսերէն եւ հայերէն: Ազգին մեծ ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլանք. կուսակցութիւնը պարզերես դուրս կու գայ ու դուն ալ կը բարձրանաս»:

Ժընեւվի դատարանին դիմելու դաշտիարը՝ իսկապէս աքանչելի էր, չճեռնարկուեցաւ այս դատավարութեան. թէ ինչո՛ւ, արշիւին մէջ ուշ պատասխանի հետքը չկտայ:

Իմ եղթադրութեամբս, դատի չդիմելը՝ երկու պատճառ կրնայ ունենալ. նախ ծախսը, դրամ չկար. յետոյ՝ Արփիարեան այլ առիթներուն ալ միշտ մերժած է օտար դատարաններուն առջեւը հայկական խնդիրները՝ մօթը պարզել:

Եւ շատ մե՛ղք որ այդ դատը տեղի չէ ունեցած:

Որովհետեւ զուցէ Պատուոյ Ատեանի մը կազմումը աւելի վարկ ստացած է մեր մէջ:

Հնչակեան գործիչներէն Կ. Մինասեան՝ ատենապետը Ամերիկայի Նահանգային Վարչութեան, յոյս կը յայտնէ Արփիարեանին, իր 19 Մարտ 1900 թուակիր նամակովը՝ թէ «Պատուոյ Ատեան մը կրնայ լուծում տալ այս խնդրոյն»:

Մինչ այս Վարչութիւնը կ'իմացնէ կեդրոնին, իր 5 Ապրիլ 1900 թուակիր նամակովը. «բազմաթիւ քաղաքներու մէջ ժողովրդային մրիթինկներ տեղի կ'ունենան եւ Պատուոյ Ատեանի մը կազմութեան մասին պահանջագրեր կը խրկուին երկու կուսակցութեանց»: Իսկ խօսելով դաշնակցականներու կողմէ այս մրիթինկները խանգարելու համար կատարուած փորձերուն մասին, նամակը կ'աւելցնէ.

«Դաշնակցականաց այս անպատշաճ վարմունքը կասկածիլ կու տայ մեզ թէ այս մարդիկը չպիտի համարձակին Պատուոյ Ատեանի մը առջեւ իջնել»:

Եւ վերոյիշեալ վարչութիւնը կը հաւաստէ, ի վերջոյ, իր այն կարծիքը, թէ կուսակցութեան համար «ամենամեծ ու կարեւոր խնդիրը» ա'յս պէտք է ըլլայ:

Արամ Աբգանազ եւս իրողութիւնները չատ ճիշդ հասկցած կ'երեւնայ. Պոսթոնէն, իր 15 Մայիս 1900 թուակիր նամակովը կը գրէ Արփիարեանին, ի միջի այլոց.

«Դաշնակցականները իրենց բոլոր ուժովը կը դիմադրեն Պատուոյ Ատեանի պահանջը արգիլելու համար, բայց ի զուր: Եւ ես չատ ուրախ եմ անոնց արգելիչ արարքներուն համար, որովհետեւ իրենց խուսափողական դիրքը երեւան կու գայ իր բոլոր մերկութեամբը»:

Ամերիկայի Հնչ. Ազգ. Ցեղ. Կուսակցութեան Նահանգային Վարչութիւնը՝ կեդրոնական վարչութեան իր գրած 20 Մայիս 1900 թուակիր նամակին մէջ բացարձակ կերպով համամիտ է որ Արփիարեան իր պաշտօնին դլուխ մնայ, ինչ որ, կ'ըսէ ե'ւ, «աւելի ուժդին կերպով մղել պիտի տայ ժողովուրդը Պատուոյ Ատեանի պահանջ ընելու»:

Երուանդ Օտեան կ'իմացնէ՝ իր 1 Ցունիս 1900–ի նամակին մէջ, թէ «մանաւանդ դոհ է որ պատուոյ ատեանին դաղափարը ընդունելութիւն գտած է ամէն կողմ»:

Բայց Լեւոն Մկրտիչեան՝ իր 2 Ցունիս 1900 թուակիր նամակին մէջ, կը հաւաստէ Արփիարեանին.

«Դաշնակցականք մեծ բան կորսնցուցին Պատուոյ Ատեանը մերժելով. կը մնայ մտածել ժընէվի դատարանին դիմելու խնդիրը, զայն պարտաւոր ենք ուսումնասիրել, որովհետեւ կը տեսնեմ թէ ան մարդիկը հազար ու մէկ հնարքներով՝ չպիտի ուզեն խնդիրը ուրիշ կերպով մաքրել»:

Ուրեմն Մկրտիչեան ժընէվի արդարութեան դիմելու դաղափարը նորէն կ'արծարծէ, կ'ուզէ նաեւ դիտնալ նախապէս եթէ՝ ըստ զուիցերիական օրէնսդրութեան, արդէն ժամանցումը տեղի չէ ունեցած. բայց հարցը աւելի առաջ չ'ընթանար:

Մեր արշիւին մէջ, Արշակ Զօպանեանէն ընդարձակ նամակ մը կայ՝ ի միջի այլոց Պատուոյ Ատեանի կազմութեան մասին, Արփիարեանի ուղղեալ, 9 Օգոստոս 1900 թուականով, եւ որ կը կազմէ ամէնէն կարեւոր վկայութիւններէն մին, այս խնդրին մէջ, եւ հարցը կը ներկայացնէ մինչեւ հոս յայտնուած առաջադրութենէն ու կարծիքներէն չատ աւելի լաւ կերպով: Այս նամակը պատիւ կը բերէ իր հեղինակին՝ իր անկողմնակալութեան, ազդասիրական զդացումներուն, պարտաճանաչութեան, ինչպէս նաեւ արդարասիրութեան համար:

Ինչքան միութեան գործին մէջ՝ որուն մասին յաջորդ գլուխին յատկապէս կը խօսինք, նոյնքան Պատուոյ Ատեանը կազմելու խնդրին համար, Զօպանեան չխնայեց իր հեղինակաւոր միջամտութիւններն ու ջանքերը. խանդավառ գործիչ, հռչակաւոր դրողի անսպառ բոլոր յոյսերովը. գուցէ եւ դաւառ գործիչի, հռչակաւոր դրողի անսպառ բոլոր յոյսերովը. գուցէ եւ միամտութեամբը, բաւական մըն ալ: Բայց իր մտածումները՝ հաշուի առնելու աներկբայ արժէքը, հիմերը ունէին անպայման:

Ուստի եւ իր վերոյիշեալ նամակէն լայն մէջբերումներ կատարելը՝ անհրաժեշտ կը նկատեմ հարցին բացատրութեանը, մանաւանդ ճիշդ հասկացումին համար: Ցոյց տալու համար ալ՝ թէ ի'նչպէս այս նամակին հեղինակը, Զօպանեան ի'նք եւս հոգեբանական ու նաեւ իրականը չհասկցածի, խոհեմապաշտ մարդը՝ սխալումը գործած է, իր կարգին:

Ուրեմն, այս նամակին մէջ անվերապահօրէն հաւաստելէ յետոյ, թէ «ա'լ որոշած է ու պիտի յաջողցնէ Պատուոյ Ատեանին կազմութիւնը», ու ինքնավստահ հաւատքով մըն ալ չեշտելէ ետք, թէ «բաւական միտք ունի, կամքի ուժէ զերծ չէ, ու երբ գործ մը վճռողաբար ձեռք առնէ, կը յաջողցնէ զայն անպատճառ», Զօպանեան կը յարէ.

«Պէտք է որ այդ Ատեանը կազմուի. ատի անհրաժեշտ պէտք մըն է, քեզի համար, ինծի համար, ազդին համար: Եւ ինչ որ կրնամ պիտի ընեմ այդ գործին դոհացում տալու համար»:

Ու հոս, նախ կը քննադատէ մինչեւ այդ օրը կատարուած աշխատանքը, եւ ետքը կը հաւաստէ.

«Մինչեւ հիմա այս նպատակով թափուած ջանքերը ի դերեւ ելած են, որովհետեւ ջանք ընողները յստակ չեն տեսած, կիրք դրած են դործելու մէջ, Պատուոյ Ատեանին գործին հետ տասը գործ խառնած ու զայն կենճռոտած են, եւ չեն գործած տրամաբանական rigoureux մէթոտովը, որ չի կրնար էյաջողիլ:

«Ես պիտի փորձեմ այս գործը գլուխ հանել, առանց կիրքի, որոշ մէթոտով մը»:

Դժբախտաբար, այս մասին Զօպանեան հակասական է նախ ինքն իրեն, յետոյ կը սխալի ե'ւ: Հակասական է ինքն իրեն հետ, որովհետեւ արդէն տեսանք մեր նախորդ էջերուն մէջ, թէ ինքն ալ ըսաւ չատերու կարդին, որ Դաշնակցութիւնը մահուան դատապարտած ըլլալով Արփիարը, երբեք պիտի չուզէր իր որոշումին վերաքննութեան համար Ատեանի մը առջեւը ներկայանալ: Կը սխալի ե'ւ՝ որովհետեւ մեղադրուած է «տոկիւմէնտ»ները կեղծ, չինծու ըլլալը մօտէն գիտնալով, Դաշնակցութիւնը պիտի չուզէր այս մասին

ծանր վճիռի մը ենթարկուիլ:

Բայց Զօպանեան կը չարունակէ իր նամակին մէջ, նոյնիսկ ինքզինքը կրկնելով.

«Քու վերջին նամակներդ եւ Մկրտիչեանին նամակը իմ point de départս պիտի ըլլան. անոնց մէջ յայտնուած դատողութիւններուն մեծ մասին համակարծիք եմ արդէն:

«Այսօր իսկ ընդարձակ նամակ մը պրեցի Դաշնակցութեան (...) ինծի ծանօթ դաշնակցականի մը միջոցով: (...) Դաշնակցութեան ըսի (...) թէ Պատուոյ Ատեանին կազմութիւնը ազգային պէտք մըն է, եւ թէ այդ պէտքին դոհացումն արժիլող անձը կամ կազմակերպութիւն, ով որ ալ ըլլայ, ազդին դէմ դաւած պիտի ըլլայ: (...) Օրինակեցի քու նամակներէդ մէկ քանի հատուածներ եւ անոնցմով ապացուցի թէ դու Պատուոյ Ատեանի մը առջեւ ներկայանալու պատրաստ ես, յիշեցի մանաւանդ պակսը որ յայտնած ես իսկոյն պալու Տր. Թxxxին հետ (Տօքթ. Թիրեաքեանն է. Ս.Շ.) եւ բնորոշելու, եւ բացատրեցի որ ուրեմն քու այս յայտարարութիւններէդ յետոյ Դաշնակցութիւնը այլեւս իրաւունք չունէր քու կողմէդ Պատուոյ Ատեանի արդելք տեսնելու:

Եւ Զօպանեան հոս կը յայտնէ ալ խոչընդոտներուն ուրկէ պալը.

«Այդ խոչընդոտներուն գլխաւորը Միութեան խնդիրն է: Դաշնակցականները կ'ուզեն որ Հնչակ. վերակազմ. կուսակցութեան հետ բանակցութեան մտնեն մի միայն Միութեան խնդրին համար, եւ այդ բանակցութիւններուն մէկ մասը լոկ կազմէ Արփիարի խնդրոյն քննութիւնը: Հնչակեաններն ալ կ'ուզեն որ նախ Արփիարի խնդիր լուծուի եւ անկից յետոյ Միութեան բանակցութիւնները կատարուին:

«Մինչեւ հիմա այս երկու ներհակ դրութիւնները իրարու համաձայնեցընող, իրարու հաչտեցնող միջոց մը գտնուղ չեղաւ»:

Եւ այս առթիւ յայտարարելէ յետոյ թէ իր առաջարկութիւնը պէտք է անպատճառ ընդունուի երկու կողմէ ալ, Զօպանեան կը հաղորդէ Արփիարեանին՝ թէ ի՛նչ առաջարկած է դաշնակցականներուն, հինգ մասերու վերածած, ու եզրակացութեան մը հասուցքովը.

1.— Ազգին համար ամենամեծ բարիք մը կ'ըլլայ եթէ երկու կուսակցութիւնները համաձայնին՝ փոխանակ դիրար բզքտելու: Թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը չի կրնար բարեկամական յարաբերութիւններ ունենալ կուսակցութեան մը հետ որ իր վարիչներէն մին «մատնիչ» հռչակած է. միւս կողմէ, Դաշնակցութիւնն ալ բնական է որ չի կրնար բարեկամական յարաբերութեանց մտնել կուսակցութեան մը հետ, որուն մէջ կը գտնուի անձ մը որ ինքը «մատնիչ» կը նկատէ: Երկու կողմէն ալ զոհողութիւններ պէտք է որ ըլլան: Հնչակեան կուսակցութիւնը չի կրնար Պատուոյ Ատեանին կազմուելէն առաջ հրաժարեցնել Արփիարեանը (ինչպէս կը պահանջէն դաշնակցականք): Դաշնակցութիւնը պարտք ունի ամէն բանէ առաջ այդ խնդրոյն վրայ համոզել Հնչ. կուսակցութիւնը կամ համոզուիլ: Ազգին անկեղծ մեծամասնութիւնը չէ

համոզուած Արփիարեանին մատնիչ ըլլալուն: Այս բոլոր տեսակէտներով առաջարկեցի Դաշնակցութեան որ ընդունի անմիջապէս Պատուոյ Ատեան կազմել:

2.— Պատուոյ Ատեանը կազմուելու հետեւեալ օրն իսկ դուն, Արփիար, պիտի հրաժարականդ տաս ոչ թէ ստիպման մը տակ, ոչ թէ քեզի դէմ եղած ամէն ստութեան համար, այլ քու ազատ կամքովդ, որովհետեւ ինքզինքդ յոդնած կը զգաս, որովհետեւ քեզ աւելի յարմար կը զգաս գրական կեանքի մը քան յեղափոխական վարիչի դերին (...) եւ ինչ որ ալ ըլլայ Պատուոյ Ատեանին վճիռը, հրաժարականդ պիտի պահպանես: Եթէ ապացուցուի որ «Մատնիչ» եղած ես, Հնչակեան կուսակցութիւնը պիտի պատժէ քեզ ինչպէս որ ուզէ. եթէ հակառակը ապացուցուի, Դաշնակցութիւնը հրապարակով պոհացում պիտի տայ քեզի, եւ պիտի պատժէ զինքը մոլորեցնողները:

3.— Եթէ Դաշնակցութիւնը հարկ տեսնէ այս բոլորին համար գրաւոր որոշ խոստում ունենալ, պիտի խնդրեմ քենէ, որ ինծի՝ իբրեւ միջնորդ մը՝ գրաւոր խոստում մը տաս: Նոյնը պիտի խնդրեմ նաեւ Հնչ. կուսակցութենէն:

4.— Այս վայրկեանէս մինչեւ Պատուոյ Ատեանին կազմուած օրը, Նոր Կեանքին եւ Մարտին մէջ, եւ ոեւէ մէկ թերթի մէջ այս խնդրոյն վրայ բան մը պիտի չգրես, ակնարկութիւն մը անգամ պիտի չընես: Միեւնոյն բանը պէտք է ընէ Դաշնակցութիւնն ալ:

5.— Զօպանեան կը կարծէ որ Դաշնակցութիւնը պիտի ուզէ որ չէզոքներէ կազմուած Պատուոյ Ատեանին վճիռը կարելի ըլլայ վերաքննութեան ենթարկել «երկու կուսակցութիւններէ կազմուած յեղափոխական Ատեանի մը առջեւ, ու այդ ատեանը արտասանէ վերջին բառը: Եւ ընդունելի գտնելէ յետոյ այս դաղափարը, ան կ'աւելցնէ ալ իսկոյն, իր խօսքը ուղղելով Արփիարեանին.

«Պէտք է որ անպատճառ ընդունիս այս բոլորը (ես արդէն քնաւ չեմ ենթադրեր հիմա որ չընդունելու ելլես, քանի որ մէկ մասը, կարեւոր մասը արդէն ընդունած ըլլալդ յայտնած ես Շահնազարին գրած նամակներուդ մէջ)»:

Եւ Զօպանեան կ'աւելցնէ իր նամակին վերջաւորութեանը:

«Կ'ուզեմ որ միջնորդի այս դերիս մէջ ինծի ալակից եւ գործակից ունենամ Պ. Համբարձում Առաքելեանը: Պ. Առաքելեանը ինծի այցելեց երկու անգամ, երկարօրէն խօսեցայ իրեն հետ, զինքը գտայ ուղղամիտ, ազնիւ եւ լուրջ մարդ մը: Քու վրադ ալ խօսեցանք (դեռ Թիրեաքեան–Շահնազար միջադէպէն առաջ էր), բողոքեցի քեզի «մատնիչ»ի դեր վերագրուելուն դէմ, եւ Պ. Առաքելեան ըսաւ որ «չէր կրնար հաւատալ այդպիսի բանի մը»: (...)

Պիտի խնդրեմ որ ինքն ալ հանի իր կողմէն դրել Դաշնակցութեան: Այս պայմաններուն մէջ, վստահ եմ որ Պատուոյ Ատեանը չատ չուտով պիտի կազմուի, եւ ազդին պահանջքին դոհացում տրուած պիտի ըլլայ»:

Մինչ այս մասին՝ Լեւոն Բաչալեան, Փարիզէն, 13 Օգոս. 1900 թուականով կը գրէ Արփիարեանին, ա՛յնքան իրատես միտքով, հոռետեսութեամբ.

«... կը նախատեսեմ կոր ըլլալիքը: Դրօշակեանները կա՛մ բնաւ պիտի չգիջանին Զօպանեանին պատասխանելու, կա՛մ մերժողական պատասխան պիտի տան: Երկու պարագայի մէջ ալ, Զօպաննանը իր բոլոր կարողութիւնը պիտի թափէ անոնց դլխին, եւ ազդին առջեւ պիտի դրուցէ թէ Պատուոյ Ատեանէն կը փախչին կոր: Ասիկա լաւ atout մըն է մեզի համար»:

Բայց ասկէ շատ աւելի առաջ ալ, իր 20 Յուլիս 1897 թուակիր նամակովը, Տիգրան Արփիարեան իր մեծ եղբօրը՝ Արփիարին դրած էր արդէն Պատուոյ Ատեանի անհաւանական կազմումին առնչութեամբ. հոն, արդարեւ, կ'ըսէ իրեն.

«Աղեքսանդրիա Պատուոյ Ատեան մը պիտի կազմեն եղեր, ուր Սըվազլըն ալ պիտի դայ, եւ դաշնակցականներուն հրաւէր ուղղեր են (...): Իմ դուշակութիւնովս, 100–ին 99 անոնք չեն դար (....): Խորհուրդ կու տամ քեղի որ տեղէդ չի շարժիս»:

Վերջապէս Դաշնակցութիւնը իր մերժումը հրատարակեց, իր պաշտօնաթերթ «Դրօշակ»ին մէջ (Սեպտեմբեր 1900, թիւ 79, հետեւեալ կերպով.

Պաշտօնական Յայտարարութիւն
Պատասխան «Պատուոյ Ատեանի» խնդրի առիթով.
(Տես «Դրօշակ» 2–ի եւ 3–ի յաւելուածները)

Ի նկատի ունենալով, որ ներկայ տարւայ Յունուար ամսից ի վեր յեղափոխական կուսակցութիւններից եւ ոչ մէկին չպատկանող մի չեզոք անձնաւորութիւն բանակցութեան է մտել Արեւմտեան Բիւրոյի հետ՝ Դաշնակցութիւնը եւ վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը միացնելու նպատակով. եւ որ այդ առիթով բանակցութիւններում պատշաճ տեղ է տրուած նաեւ երկու կողմի ամբաստանեալների համար հիմնելիք մի մասնաւոր դատարանի,— «Դաշնակցութեան կողմը ներկայացնող Մարմինը» առաջարկում է Արեւմըտեան Բիւրոյին մերժել միութեան խնդրից դուրս այս կամ այն անհատի դատարանի խնդրով զբաղուելու առաջարկը»:

Հասկցա՛ք. «այս կամ այն անհատի» խնդիր է եղեր Արփիար Արփիարեանը «դաւաճան», «մատնիչ», «լրտես», Սուլթան Համիտին «ճճէնու» ըլլրպարտելու արարքը, եւ այս միջոցով ալ, միեւնոյն ատեն, անոր պատկանած կուսակցութիւնը վարկաբեկելու մտադրութիւնը...:

Այս իրողութեան մէջ, ուրիշ ցաւալի կէտ մըն ալ կայ, եւ որ կը վերաբերի հայ ժողովուրդին, հանրային կարծիքին. «Դրօշակ», կամ իր կուսակցութիւնը՝ զայն կը նկատէ միամիտներուն յետինը, որ չի դիտեր նչմարել, դատել: Եւ չատ անդամ, արհամարհանքի իմաստը կ'առնէ իր այս կերպը:

Պաշտօնական յայտարարութեամբ մը («Մարտ», 1900, թիւ 28), Հնչակեան կուսակցութեան կեդր. վարչութիւնը կը հաղորդէ՝ նախ, թէ Դաշնակցութիւնը «վերջնապէս մերժած է Պատուոյ Ատեանի մը վճռին ներկայանալ», եւ յետոյ կ'աւելցնէ.

«Դաշնակցական կուսակցութեան այս փախուստը բաւական պիտի համարուէր խնդիրը մեր կողմէն փակուած նկատելու համար, բայց կուսակցութիւնս որոշած է ճշմարտութիւնը իր բոլոր մանրամասնութիւններովը պարզել, առանց ամենաչնչին տարակուսանքի մը հետքը թողլու, հետեւաբար կեդրոնական վարչութիւնը այս նպատակաւ իր ըրած տնօրինութիւնները քիչ առենէն պիտի հաղորդէ հայ ժողովուրդին, որ կուսակցական բարոյականութեան այս մեծ խնդրին մէջ գերագոյն դատաւորն է»:

Ոչ թէ «քիչ առենէն», այլ երբեք հետեւանք չտրուեցաւ այս մերժումին: Արփիարեանի ընկերները՝ հետզհետէ աւելի խորացուցին, լայնցուցին իրենց ներքին խրամատները:

Բայց, ամէ՛ն պարագայի տակ, Դաշնակցութեան մերժումը՝ Պատուոյ Ատեանի մը կազմումին առնչութեամբ, իր փախուստի իմաստովը, ցոյց տուաւ «Դրօշակ»ին բոլոր զրպարտութեանց, ինչպէս նաեւ իր հրատարակած հարցաքննութեանց հիմնովին կեղծ ու չինծու ըլլալը:

14.—

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Միութի՛ւն, միութի՛ւն, դարձեալ ու միշտ միութի՛ւն...:

Բառը, կոչը՝ առինքնող, խանդավառիչ, յուսատու, ամէն հայու սիրտին առաջին օրէն իսկ խօսեցաւ ուղղակի: Առանց այդ քննելու, առանց իր կարելիութեան պայմանները իմանալ ուզելու իսկ. կը բաւէր միութիւնը բաղձալը:

Միութի՛ւնը՝ հայ յեղափոխական երկու կուսակցութեանց միջեւ:

Քանի որ անոնց երկուքին ալ նպատակը՝ դոյութեան իմաստն ու իրաւունքը, Թուրքին դէմ կռուիլն էր, պաշտպանելու համար հայ ժողովուրդին կեանքը, պատիւը, ինչքը:

Եւ քանի որ երկու կուսակցութեանց միջեւ ալ պայքար կար մէկը միւսին դէմ, վէճ կար, խաչաճեւում կար, մի՛նչ Թուրքը ասկէ կրնար օգտուիլ:

Եւ երկու հայ կուսակցութեանց միութիւնը՝ միակ դարմանը կը նկատէր: Ժողովուրդը յոգնած էր կուսակցական վէճերէ, ապարդիւն զոհողութիւններէ:

Այսպէս, միութիւնը սրբութիւն մը դարձաւ, որուն չյարիլը, որուն մասին կասկածիլը՝ անչուշտ որ սրբապղծութիւն մը պիտի նշանակէր, բայց եւ որուն ձեռք կարկառողներ ալ եղան՝ պարզապէս անձնական, կամ կուսակցական չհաղորդումի անխոստովանելի յետին նպատակով մը:

Ու այն ատեն, ամէն ղլուխէ ձայն մը ելաւ: Զարաչահութեան ղեկատարները հետզհետէ յայտնի եղան անչուշտ, բայց ի վերջոյ չհաղը հայութիւնը չէ որ պիտի ըլլար, մինչ միութեան անկարելիութիւնը միանգամ ընդ միշտ հաստատուեցաւ:

Ի բնէ լաւատես ու խանդավառ Արփիարեան իր համակրութիւնը յայտնեց միութեան դաղափարին: Բայց միեւնոյն ատեն, դիտէր ալ, համոզուած ալ էր՝ թէ միութիւն մը մեր երկու կուսակցութեանց միջեւ պիտի

չկրնար դոյութիւն առնել եթէ երբեք անկեղծ ազգասիրութիւնը, անկեղծ անշահախնդրութիւնը իր հիմը չկազմեն, առանց ոեւէ անձնական, կամ կուսակցական մտածումի:

Շա՛տ բան պահանջել էր ասիկա:

Ֆիլէր միայն հիմնովին հասկցած էին, թէ դաշնակցականներուն նպատակը կը յանդէր Արփիարեանը հեռացնելու՝ ազգային հրապարակէն, միութեան կազմումին համար պայման դնելով անոր արտաքսումը իր կուսակցութենէն:

Դրօշակեաններուն այս դլխաւոր նախապայմանը, թէ Արփիարեանը պէտք է արտաքսուի Հնչակեան կուսակցութենէն մի անգամ ընդ միշտ, որպէսզի կարենան միութիւնը կատարել, անչուշտ անմիջապէս կը մերժուի Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնէն եւ իր մասնաճիւղերէն ալ՝ միահամուռ կերպով: Շատ մը չէզոք ազգայիններ ալ կը միանան այս տեսակէտին:

Բայց Դաշնակցութիւնը անսասան կը մնայ իր այս պայմանին առնչութեամբ: Իրականութեան մէջ, Արփիարեանէն զատ՝ ուրիշ կարեւոր հնչակեաններուն արտաքսումն ալ կը պահանջէր ան, պարզելով հանդերձ, ամէն առթիւ, իր «ամենաջերմ փափաքը» Միութիւնը կազմելու: «Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Բալքանեան Կեդր. Կոմիտէի» Թուղթիկ մէկ Թերթը կը զանգահարէ արդարեւ.

«Հասկացէք, հայեր, Դաշնակցութիւնը «Միութեան» չատ ջերմ փափաք ունի եւ նա ցանկանում է այնպիսի միութիւն որ երբեք չը քանդուի»:

Այսուհանդերձ, պայման կը դնէ ալ որ Արփիարեանը անպայման արտաքսուի իր կուսակցութենէն. «որովհետեւ,— կ'ըսէ,— ի՛նչպէս պիտի ուղէիք որ միութիւն կազմենք կուսակցութեան մը հետ, որուն դլխաւոր դեկավարը «դաւաճան» մը, «մատնիչ» մը, «լրտես» մըն է, եւ որուն դէմ մահուան վճիռ իսկ տուած ենք»:

Իր 1 Մայիս 1897 Թուակիր նամակովը՝ Երուանդ Օտեան կը դրէ Արփիարեանին, Թէ դաշնակցութեան ընդհ. ժողովին մէջ որոշուած՝

«... Պայմաններուն առաջինն է, ինչպէս անչուշտ կը դուշակես, քու հեռացումդ: Հիմա ես ալ համոզուեցայ որ չատ աղէկ ըրիր չքաւուելով»:

Եւ նոյն նամակին մէջ, կ'աւելցնէ ալ քիչ վարը.

«Համոզուած եմ միութիւնը անկարելի է (եւ ամէն ատեն) եւ քու խընդիրդ պարզապէս դէնք մըն է ձեռքերնին եւ ա՛լ դրեթէ կը խոստովանին կոր»:

Ս. Սուրէն եւս՝ իր 29 Յունիս 1897 Թուակիր նամակովը, կը հակառակի Արփիարեանին հրաժարական տալու դաղափարին, ու կ'աւելցնէ.

«Միութիւնը բացարձակապէս կատարուելէ, երկու կողմէ պաշտօնապէս վաւերացուելէ վերջ, պէտք է առաջ բերել եւ քու խնդիրդ եւ ընկերական ատեան մը կազմելով»:

Ռուսճուքի Հնչ. կուսակցութեան Մասնաճիւղը՝ իր 27 Յունիս 1897

թուակիր պաշտօնական նամակովը, Արփիարեանին կը յանձնարարէ իր հրաժարականը ետ առնել, որովհետեւ կ'ըսէ Ե՛ւ ա՛յնքան իրաւամբ.

«Դուք ընտրուած էք Մասնաճիւղերու քուէովը եւ կրնաք հրաժարիլ դարձեալ մի միայն մասնաճիւղերու ձայնովը»:

Եւ կ'աւելցնէ ալ.

«Պէտք է դիտնալ որ Պալղանեան Թերակղզիին բոլոր մասնաճիւղերը մեզ հետ են եւ կը բողոքեն ձեր հրաժարականին դէմ»:

Ի միջի այլոց, բայց մանաւանդ Լեւոն Մկրտիչեան չատ լաւ հասկցած է միութեան առաջարկին առթիւ տեղի ունեցած երեւոյթները, ինչպէս նաեւ հրապարակ եկող անձերը: Իր 28 Ցունիս 1897–ի նամակովը կը բացատրէ համառօտ կերպով, բայց լիովին.

«Միութիւնը կԱՐԵԼի չէ մինչեւ որ Դաշնակցութեան դլուխը պարկեշտ մարդիկ չանցնին. (...): Ես ԳԻՏԵՄ որ Դաշնակցութիւնը ուրիշ բան չի մտածեր բայց եթէ մեզի քայքայել, ու այս նպատակին մէջ յաջողելու համար իրեն գործիք կ'ընէ ողորմելի մը — Ճանկիւլեանը»:

Եւ կը յանձնարարէ Արփիարեանին, ի'նքն ալ, չհրաժարիլ կեդր. վարչութենէն, եւ երկու անգամ կ'ընդգծէ այդ:

Այս խորհուրդը տալէ, Ճանկիւլեանին ցանած կռիւի սերմերուն եւ անհաւասարակշիռ երթեւեկութիւններուն մասին խօսելէ յետոյ, Մկրտիչեան կը յարէ.

«... Անոր Թող չպիտի տանք որ կուսակցութեան վնասէ. կ'օգտէ որ դուն այնտեղ Տամատին հետ համերաշխ երթաս, ես ալ Տամատին ականջը քիչ մը ոլորեմ»:

Ու երբ Արփիարեան իր հրաժարականը կու տայ կեդրոնական վարչութենէն, ամէն կողմէ կը բողոքեն:

Ս. Սուրէն իրեն կը դրէ Ամերիկայէն, թէ «Արփիարեանի մը հրաժարման խնդրին հետ սերտ կապակցութիւն մը ունի սկզբունքի խնդիրը», մինչ իր երկրորդ նամակովը՝ «սխալ մը» կը նկատէ իր հրաժարականը:

Ռուսճուքէն, Վահան Շահրիման կը դրէ իրեն, թէ «դիտէր առանց մարգարէացած ըլլալու» որ դաշնակցականները ամէնէն առաջ իր հեռացումը պիտի ուզէին ձեռք ձգել.

Իսկ Վառնայէն, Արամ Բագրատ աւելի բուռն կերպով կը բողոքէ՝ իր 31 Ցուլիս 1897 թուակիր նամակովը, այս հրաժարականին դէմ, ու կը գոչէ. «Մեզ ընտրողները դաշնակցականները չէին այլ հնչակեան մասնաճիւղերը (...) պաշտօնապէս պիտի բողոքենք որպէսզի Վարչութիւնը Ձեր հրաժարականը չընդունի (...) Ձեր հեռանալը գործին վնաս կը բերէ»:

Վառնայի Մասնաճիւղը՝ իր կարգին, 1 Օգոս. 1897 թուակիր պաշտօնական նամակով մը, կը դրէ, արդարեւ, կուսակցութեան կեդր. վարչութեան, թէ պէտք չէ որ Արփիարեան հրաժարի, ոչ ալ Ճանկիւլեան մը կուսակցութիւնը ներկայացնէ միութեան խնդրին մէջ՝ դաշնակցականներուն հետ բանակցելու համար: Բայց Արփիարեանին եղբայրը նոյն կարծիքը չի բաժներ. Գահիրէէն ղրկուած իր 20 Ցուլիս 1897 թուակիր նամակովը կը գրէ իրեն. «Աղէկ կ'ըլլայ, կարծեմ, քաշուիլդ (...). միութեան չի կատարուելուն բոլոր պատասխանատուութիւնը քու վրադ պիտի ձգեն»:

Լոնտոնէն, հնչակեան ընկեր մը՝ Արամ Ասքանազ, որ ըստ իր ըսածին Արփիարեանին հետ անձնապէս ծանօթ չէ, կը դրէ իրեն 25 Ցունուար 1898 թուականով.

«Ո՛հ, որչափ աղիտաբեր եղաւ այն միութեան խնդիրը: Միութիւնը, որուն օգտակարութիւնը անժխտելի է եւ որ ամէն հայրենասէրի ջերմ բաղձանքն է, անէնքի արժանի եղաւ իրաւամբ»:

Վահէ Արզուեան՝ որ արդէն սկսած էր դժուրիլ Արփիարեանին հետ, իրեն կը դրէ Պոլսէն, իր «մտերմական» կոչած երկար մէկ նամակովը (Օգոստոս 97), իր անկեղծ զգացումներուն վրայ, կ'ուզէ «մոռնալ անցեալը կենսական չահերու առջեւ», ու յայտնել «նախկին բարեկամի մը» իր կարծիքը, եւ այս առթիւ կը զրուցէ միութեան մասին: Իր կարծիքը, մանաւանդ Ե՛ւ իր ըրած կերպով մը պատմականը այս հարցին, էապէս չահեկան են միութեան խնդիրը հիմնովին ըմբռնելու համար:

Արզուեան՝ այդ չրջաններուն կուսակցական ամէնէն գործունեայ դէմքերէն մին եղած է. խելացի, բաւական զարգացած, յանդուգն, հնարամիտ, եռանդուն, անմիջական համակրութիւն ներշնչող, թոքախտաւոր, իր կեանքովը ցոյց տուաւ սակայն թէ բարդ բնութիւն մըն է, հակասական ալ ինքն իր մէջ, ոչ թէ որովհետեւ բախտախնդիր ու դեռորիստ ալ էր, այլ որովհետեւ չատ հաւանաբար չէր կրցած յաղթել իր ձեռնարկներուն, իր յեղափոխական ու դեռորիստական ծրագիրներուն մէջ: Եւ վրէժխնդիր ալ, նախանձի ազդակներով: Իր եւ Արփիարեանի միջեւ ծնած հակառակութիւնը՝ զինքը մղեց մինչեւ իր նախկին ընկերոջը սպանութիւնը կազմակերպելու, գոնէ ըստ ժամանակակիցներէն չատ չատերու վկայութեանց:

Վերոյիշեալ նամակին մէջ հաւաստելէ յետոյ, թէ «սկիզբէն ի վեր ու չատ անգամ առթիներ ունեցած է յարաբերութիւններ ունենալու դաշնակցական զանազան գործիչներու հետ», Արզուեան կը գրէ Արփիարեանին.

«Վերջերս մանաւանդ Միութեան խնդրին առթիւ մօտէն ճանչցած եմ անոնցմէ կարեւոր համարուածներուն կարծիքը:

«Ահա ինչ որ եզրակացուցած եմ:

«Երկու կուսակցութեանց միացման խնդիրն չե՛մ կարող անկարելի նկատել: Այլեւայլ ժամանակներու մէջ յարուցուած է Միութեան խնդիրն, հնչ. կուսակցութեան վերաւց գագաթնակէտը հասած ատենը երբ դաշնակցականաց կողմէ «Միութիւն» առաջարկուեցաւ: Հնչ. կուսակցութիւնը ժամանակին յաջողութենէն չփսացած, ուղղակի եւ անուղղակի արգելքներ յարոյց այդ գործին իրականացման: Այսօր երկու կուսակցութեանց բարոյական կացութիւնը

թէեւ իրարու նուիէն խոտորակի կը համեմատին, բայց առաջուան վիճակին ձիշդ հակառակն է. «Առաջինք յետինք եւ յետինք առաջինք» ելան:

«Դաշնակցութիւնը Banqueի դէպքով եւ ալ աւելի Հնչ. կուսակցութեան քայքայմամբ քաջալերուած եւ զօրացած, այս անգամ ինքզինք կը կատարէ չփացած տղուն դերը եւ իր կարգին երեւակայական արդելքներ կը յարուցանէ Միութեան գործին մէջ»:

Եւ ահա հո՛ս է որ Արշուեան կը հանէ իր որոշ եզրակացութիւնը. կը չարունակէ արդարեւ.

«Որքան որ համոզուած եմ, Դաշնակցական կուսակցութիւնը ճշմարիտ Միութեան փափաքող չէ: Իրեն խոչընդոտ Հնչ. կուսակցութիւնը Դաշնակցական կուսակցութեան մէջ ձուլումն է եւ ո՛չ միացումը»:

Եւ այս եզրակացութիւնը տալէ անմիջապէս ետքն ալ, կը բացատրէ յետին նպատակի մը գոյութիւնը.

«Եւ որովհետեւ դաշնակցականաց կողմէ այդ տեսակ յայտնի պայման մը կրնայ Միութեան փափաքողները վհատեցնել եւ այս ու այն կերպ իրենց ճեռք բերած ժողովրդականութիւնը կորսնցնել տալ, ուստի, իրենք առանց անկեղծօրէն յայտնելու կարծ մը Արփիարեան ու այլ անձնական եպերելի խնդիրներ իբր խոչնդոտ յառաջ կը բերեն երկու կուսակցութեանց իբր թէ միացման համար: Ինձ ժողովուրդը ոչխարի հետեւողութեամբ Միութիւն կը պոռայ եւ ասոր անիրականանալուն պատճառը սխալ կերպով կ'ըմբռնէ...: Մինչեւ ե՞րբ պիտի խաբուի այս թշուառ ազգը»:

Ու հասնելով Արփարեանի անձին առնչութեամբ տեղի ունեցած ընդդիմութեան, Արշուեան կը յարէ.

«Պարզ է ուրեմն հասկնալ որ Միութեան խնդրոյն մէջ քու անձդ իբր արգելք նկատելը ամօթալի պատրուակ մ'է: Դաշնակցականները, կը կրկնեմ, անկեղծ Միութեան փափաքողներ չե՛ն բնա՛ւ»:

Եւ կը չարունակէ դեռ բացատրել.

«Այս տեսակ պատրուակներով դաշնակցական վարիչները, կ'ուզեն թէ՛ ինքզինքին ճերմակերես դուրս քաշել Միութեան անիրականանալի գործէն եւ թէ՛ այդ պատրուակը առիթ համարելով հեռացնել քեզ կեդրոնէն իբր պատասխանատուած մէկը ի մեծ զոհացում Իւսուֆեաններու կիրքին եւ ի վերջնական քայքայում Հնչ. կուսակցութեան, որուն մէջ միայն կրնան տեսնել դաշնակցականները իրենց բուն ձուլման նպատակին իրագործումը»:

Նոյն զգալափարը՝ այս մասին, կազմած էին նաեւ Հնչ. կուսակցութեան ամէնէն լուրջ ու գիտակից անդամներն ալ, ինչքան ալ ետ կեցած չըլլան միութեան իրագործումը յաջողցնելու աշխատանքէն:

Մինչ Ճանկիւլեան՝ առաւելաբար միամիտ ելոյթով մը, թերեւս ալ Արփիարեանի դէմ իր ունեցած քինախնդրութեան պատճառով, յարաբերութեան մէջ կը մտնէ՝ ինքնաբերաբար, ժընեւի Դրօշակեաններուն հետ, ինքզինքը «ժողովուրդին ներկայացուցիչը» կոչելու իրաւունքը ընդգրկած, անշուշտ առանց այս հանգամանքին իմաստը հասկնալու ու ծիծաղելի ըլլալու

աստիճան,— եւ այսպէս օգուտէ աւելի վնաս կը հասցնէ ոչ թէ միայն միութեան գործին, այլ իր կուսակցութեան ալ:

Ջեմ կարծեր որ չահեկան կրնայ ըլլալ այս մենագրութեան համար, նոյնիսկ միայն ժընեւի իր «բանակցութիւններուն» վրայ ծանրանալը: Իր «Դիմակաւորները» անուն հատորը՝ իրողութիւն մըն է մտքի խեղճութեան եւ պարապութիւն մը ուեէ վկայութեան: Այսուհանդերձ, բոլորովին անօգուտ պիտի չըլլար հոս յիշատակելը իր իսկ մէկ դիտողութիւնը, որ ցոյց կու տայ թէ ի՛նչքան զինքը լուրջի առած են, չխնդալու համար...: կը հաւաստէ, արդարեւ, իր հատորին մէջ (էջ 16).

«Ընդարձակ նամակներ գրեցի Մկրտիչեանի եւ կարելի եղածին չափ մանրամասնօրէն նկարագրեցի այն բազմադիմի աղտոտութիւնները, զորս տեսած էի աչքովս եւ ցաւօք սրտի ծրագրիս իրականացման անկարելիութիւնը յայտնած էի: Մկրտիչեան բոլոր այս նամակներս անպատասխանի թողուց եւ այսքանը միայն գրեց.

«Ձեր նամակներէն ոչինչ չեմ հասկնար, խնդիրը պարզէ, եթէ կարելի է վիշտերուդ դարման մը կը գտնենք» (ընդգծումը իրմէ է.— Ս.Շ.):

Անշուշտ Ճանկիւլեան ի վիճակի չէր, լուրջ նկատուած Մկրտիչեանին իրեն գրած այս տողերուն իմաստը հասկնալու...:

Առանձինն, ինքնագլուխ, ժընեւի կ'երթայ ուրեմն Դրօշակեաններուն հետ բանակցելու համար՝ միութեան գործը յաջողցնելու նպատակով: Լոնտոն վերադարձին՝ կը հաղորդէ «իբր ժողովրդական ներկայացուցիչ», իր 17 Յունիս 1897 թուակիր մասնաւոր նամակովը, ուղղակի Արփիարեանին, այս բանակցութեանց արդիւնքը, ու կը յարէ.

«Միութեան յետաձգուելուն եւ անկարելի լինելուն պատճառ միայն ձեր անձն ըլլալով օրս կոչում կ'ընենք ազգասիրաբար ձեզ որ հայրենեաց եւ ազգի օգուտներ 'ի նկատի ունենալով որ միութեան մէջ կը կայանայ, հաճիք ձեր հրաժարական տալ Հնչակեան Վերակազմեալ Վարչութեան պաշտօնավարութենէն որով վերջ սկսի բանակցութիւններ երկու կուսակցութեանց մէջ»:

Անշուշտ ընթերցողը հասկցաւ որ Ճանկիւլեանին այս արձակը առանց սրբագրութեան, տառացիօրէն արտագրած եմ հոս...:

Մինչ իր առաջարկին հիմնական ըլլալը հաւաստելու համար՝ կ'աւելցնէ թէ Դաշնակցութեան ամբաստանութիւնները «գրաւոր փաստերով» ապացուցուած են իրեն, ժընեւի մէջ:

Արփիարեան՝ արհամարհական եւ լակոնական դիրքով մը կը պատասխանէ Ճանկիւլեանին, թէ կուսակցութեան իրաւասու մարմինին դիմելու է իր առաջարկին համար...:

Հասկցա՞ւ ան այս դիտողութեան տարողութիւնը:

Մանաւորապէս այդ չրջաններուն, ազգային տիպար մը ստեղծուեցաւ, եւ չարունակուեցաւ յաջորդ սերունդներուն մէջ.— թշնամի կառավարութեան

կողմէ բանտարկուիլը՝ «հերոս»ի տիտղոսը կու տար ենթակային. մինչ այս հերոսն ալ՝ բանտէն ելլելէ յետոյ, ինքզինքին կու տար, միեւնոյն ատեն, ամէն իրաւունք, ամէն իրաւասութիւն՝ ազդին անունով խօսելու, անօրինելու, գործելու, առանց այլ ոեւէ հանգամանք ունենալու իսկ: Ցարութիւն Ճանկիւլեան՝ ամէնէն վաւերական տիպարն էր ասոր: Եւ բաւական լայնօրէն պղտորեց հրապարակը ու ամէնէն բաղաճայն զէնքերը տուաւ հակառակորդ կուսակցութեան ձեռքը:

Լեւոն Մկրտիչեանին իր գրած 2 Մայիս 1900 թուակիր նամակին մէջ, Արփիարեան դարձեալ իր զարմանքը կը յայտնէ, «որ կեղծարարները եւ զըրպարտիչները միութեան համար բանակցին եւ միացեալ կազմակերպութեան մէջ մտնեն, իսկ զրպարտեալը որովհետեւ զրպարտուած է պէտք է որ ձայնը քաշէ ու լռէ: Այս տրամաբանութիւնը ուղեղիս մէջ չի մտներ»:

Միութիւնը տեղի չունեցաւ:

Չէր կրնար դոյութիւն առնել ան: Այս յայտնի էր առաջին օրէն իսկ:

Բաւական ատեն ետքը, մօտ երեք տարի, Արփիարեան կ'անդրադառնայ՝ իր «Հայ Հանդէս»ին մէջ (1 Օգոս. 1902, թիւ 1), ի միջի այլոց.

«Պատուոյ Ատեանի մը կազմութեան պահանջումը յուզուած միջոցին, ես իմ պաշտօնէս հրաժարեցայ, պարզապէս մեզի վերաբերեալ ներքին գործերու նկատումներով: Սակայն պաշտօնակիցներս հաստատապէս խոստացան շարունակել դատ մը՝ որ լոկ իմ անձնականս չէր, այլեւ՝ կամ մանաւանդ՝ կուսակցութեան էր (...):

«Իմ հրաժարելէս վերջը, երկու կուսակցութեանց միացման խնդիրը վերստին յուզուելով, դատարանի մը կազմութեան պահանջումը Միութեան պայմանագրին մէջ պիտի մտնէր: Ես ալ իմ կողմէս ուզեցի սպասողական դիրք բռնել, որպէս զի օրուան մեծ խնդրին արագ լուծման դէմ ոեւէ առարկութիւն մը հրապարակ չգետուի: Միութեան խնդիրը հիմակ անպայման ժամանակաւ յետաձգուած է»:

Ցաջորդ դրութեան մը մէջ («Հայ Հանդէս», 1 Սեպտ. 1902, թիւ 4), Արփիարեան կը հաւաստէ նաեւ.

«Դաշնակցական կուսակցութեան գլխաւոր վարիչներուն մէջ խումբ մը կայ որ երկու կուսակցութեանց միացման օգուտներուն գիտակցութիւնը ունի. սրտանց միութեան ըղձացող է, ամենամեծ զոհողութիւններու յանձնառութեամբ: Կովկասի դաշնակցականներուն եթէ ոչ ամբողջութիւնը գոնէ մեծագոյն մասը այդ խումբին հետ միաբան է:

«Սակայն, կայ մաս մըն ալ որ բնաւ միութիւն չուզեր, բայց չկարենալով բացարձակապէս հակառակիլ հանրային կարծիքին, այդ խումբը ծուռ ու մուռ ճամբաներով կը ջանայ միութիւնը խափանել: Խմբակը փոքրամասնութիւն մըն է. չորս կովկասցի միայն — գոնէ իմ ներքադրութեամբս — բայց ամէն իշխանութիւն անոնց ձեռքն է»:

Ինչպէս Պատուոյ Ատեանի մը, նոյնպէս եւ միութեան կազմութեանը համար, Արշակ Զօպանեան չատ աշխատեցաւ ու չթերացաւ երբեք իր բովանդակ հեղինակութիւնը ի գործ դնելու անոր յաջողութեանը համար:

Պատուոյ Ատեանին ճակատագիրը՝ վիճակուեցաւ նա'եւ միութեան խնդրին:

Այս անփառունակ անյաջողութեանց պատճառները չատ խոր էին, առհասկան ալ, յաճախ նոյները երկու խնդիրներուն մէջն եւս, բայց և'ւ քիչ թէ չատ պիտակից, իրատես հայու մը աչքին՝ անոնք իսկապէս ակներեւ ըլլալու էին, հայ ժողովուրդին ու իր անկեղծ դերակատարներուն ալ խնայելու համար նորանոր ցաւալի երեւոյթներ, կացութիւններ:

Զարմանալիօրէն, դոնէ ինծի համար, անգամ Զօպանեան չէ դիտցած, իր ատենին, միութեան մը անկարելիութիւնը երկու կուսակցութեանց մէջեւ, ինչպէս չէր դիտցած՝ այդ պայմաններուն մէջ, որ Պատուոյ Ատեան մը կրնայ ընդունուիլ զրպարտողներուն կողմէ:

Բայց և'ւ իրեն պատուական ձեւով մը, ան կը խոստովանի իր սխալած ըլլալը՝ երկար յօդուածի մը ճիշդ գլուխը, իր դրութիւնը սկսելով (Անահիտ, 14 Ապրիլ 1903, թիւ 4) «Վերջին բառ մը» յատկանշական խորագիրին տակ.

«Ցեղափոխական մարմիններու միացման խնդրոյն վրայ (...), համոզումս, պէտք է խոստովանիմ, զիս մղեր է ծայրայեղ լաւատեսութեան մը. իրողութիւններն այսօր կ'ապացուցանեն թէ ո'չ ուրախութիւնս հիմնուած էր, ո'չ յոյսս: Ծաքուած ըլլալէս խորապէս ցաւ կը զգամ, բայց երբեք ամօթ:

«(...) Այսօր Դրօշակեանց եւ Հնչակեանց միջեւ կռիւը առաւել քան երբեք կատաղի է դարձած»:

Զօպանեանին այս որքան հիմնական, նոյնքան հեղինակաւոր վկայութենէն, եզրակացութենէն յետոյ, ո'եւէ մեկնաբանութիւն աւելորդ կը նկատեմ ներկայ գլուխը փակելու համար:

15.—

ՈՃԻՐԸ

Գահիրէ, 12 Փետրուար 1908–ի իրիկունը, մութին, դործադրուեցաւ՝ վերջապէս, հայկական տարեգրութեանց մէջ ամէնէն ահաւոր ոճիրը:

Զարնողը՝ հայ մը, դուցէ անհատասարակչիռ մը, ապահովարար մոլեռանդ մը, տգէտ մը, ախտաւոր մը, մարդկութեան յետին կեղտերէն մէկը, ու մինչեւ այդ օրը անծանօթ մէկը:

Եւ այս ոգորմելին տռբկէ ընողը, զինողը, իրեն դրամ տուողը՝ ուրի՛շ հայ մը, կամ մէկէ աւելի ուրիշ հայեր, բոլորն ալ քինախնդիր, ախտաւոր:

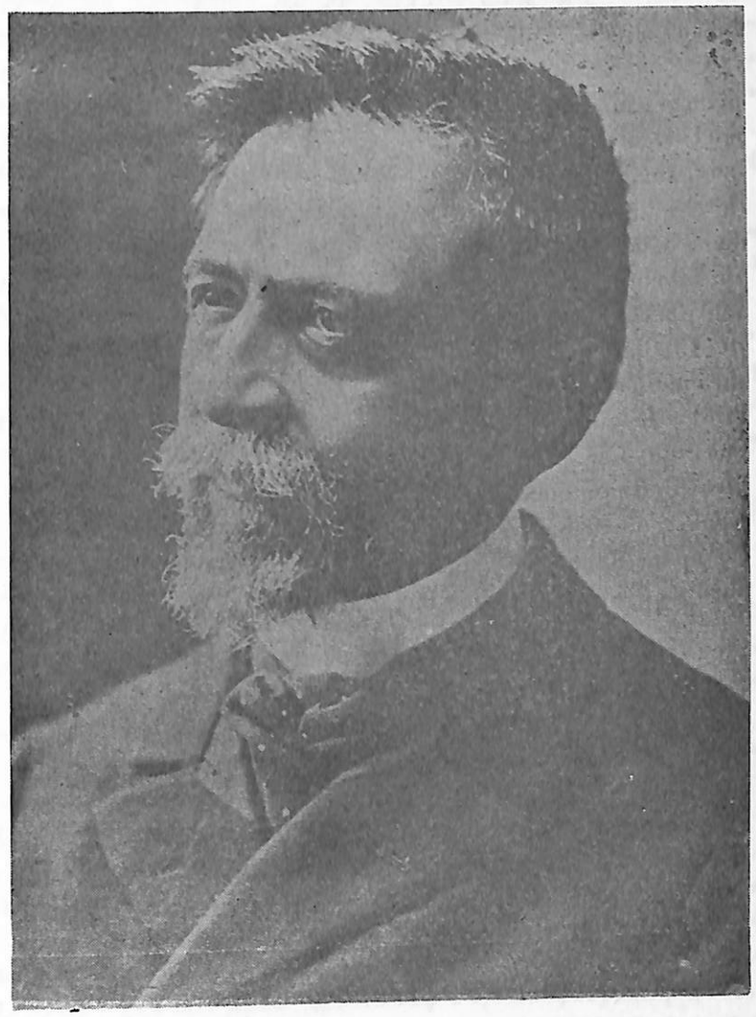
Զոհը՝ սակայն, Արփիար Արփիարեանն է, ազգային յեղափոխական դործիչ մը, որ հայ ժողովուրդին ազատագրումին համար տասնամեակներ պայքարած է աքնաջան, անօթի, ծարաւ. որ մեր դրականութեան մեծագոյն փառքերէն է. որ մեր հազուագիւտ հրապարակագիրներէն է. որ իր հաճոյքը, իր ապրելու իրաւունքը հայ դրականութեան, մշակոյթին եւ հայ ազգին անսակարկ ծառայելուն մէջը միայն տեսած է:

•

Այս ոճիրէն առաջ, երկու մահափորձեր արդէն կատարուած էին իրեն դէմ.— առաջինը՝ Պոլիս, Դաշնակցութեան կողմէ, երկրորդը՝ Վենետիկ, իր կուսակցական ընկերներուն կողմէ. այս երկու մահափորձերուն ալ ծանրօրէն վիրաւորուած էր ան, բայց կրցաւ վերապրիլ: Երրորդը՝ դարձեալ իր նախկին կուսակցական ընկերներուն կողմէ կազմակերպուած, եղաւ սակայն մահացու:

Բայց Արփիարեան կը նախատեսէր այս երրորդ մահափորձն ալ. վկայ՝ իր նամակները, ինչպէս նաեւ իր մտերիմ բարեկամներուն հաւաստումները այս մասին: Այսուհանդերձ, ոեւէ կերպով չզգուշացաւ, ու չարունակեց իր պայքարը, եւ այն կոչումը որ իրը կը նկատէր:

Բազում դարերու սարկութիւնը՝ առհասական բնոյթ մը, հոգեկան վիճակ մը ստեղծած է հայկական բնութեան մէջ: Արենակիցի ազատ խօսքին,

Արփիարեանին վերջին լուսանկարը՝ սպանութենէն քիչ առաջ

քննադատութեան, ինչպէս նաեւ անոր յառաջդիմութեան ու մեծութեան՝ չեն կրնար հանդուրժել: Իսկական բռնակալներու նման: Այս մասին, աւելի քան այլ բնագաւառի մէջ, ճիշդ է այն իրողութիւնը, թէ երկու յետին ծայրերը իրարու կը միանան:

Արփիարեան նչմարած էր իր հակառակորդներուն այս ղպացումը, զսպանակը, ու երբ միամտութիւնը ունեցաւ չխտակ ճամբան իրենց ցոյց տալու, ինքը կռնակէն զարկին. ասկէ առաջ ալ, երկու անգամ, դարձեալ կրնակէն զարկած էին: Այլ կերպ պիտի չմտածէին անգամ ընել: Առհասական ախտ մը դարձած է այս:

Աւելի ճիշդը՝ Արփիարեան սխալ դատած էր այս մասին. ակ՛ոք էր զբ՚այ ըլլար:

Իր մղած պայքարին մէջ, ինքը անկեղծօրէն սիրող բարեկամները՝ անոնք ալ, տեսան այն ստոյգ վտանգը՝ որ կը սպառնար իր անձին, ճիշդ այնպէս ինչպէս իրագործուեցաւ է՛ւ, Գահիրէի մէջ, 12 Փետրուար 1908–ին իրիկունը: Եթէ Արփիարեան Եգիպտոս հաստատուեցաւ այս բարեկամներուն հրաւէրին, կերպով մը պնդումին վրայ, բայց իրենց հրաւէրը առանց «պայմանի» ալ չէր սակայն. այսինքն՝ իրեն խորհուրդ տուած էին Եգիպտոս գալ հաստատուիլ, առանց սակայն կուսակցական, քաղաքական պայքարը չարունակելու:

Իր «Նոր կեանք»ին աշխատակից, իրեն անկեղծօրէն համակիր, Պարոյր՝ որ Միքայէլ Կիւրճեանն է, Աղեքսանդրիայէն գրած էր իրեն 8 Սեպ. 1904 թուակիր երկար ու չահեկան նամակով մը.

«Եթէ կ՚ուզես հանգիստ ապրիլ, եթէ կ՚ուզես կեանքդ ապահովագրել ամէն ոճրագործ ձեռնարկի դէմ, ու բոլորանուէր տալ ինքզինքդ գրականութեան (...) պէտք է որ վերջնականապէս, անտեղիտալիօրէն, անդարձ կերպով հրաժարիս սա անիծեալ քաղաքականութենէ»:

Ու այս «մուտք»էն յետոյ, նամակագիրը կ՚անցնի գրական խորհուրդներ տալու Արփիարեանին:

«Աստուծոյ սիրուն, կամ աւելի ճիշդը կեանքիդ սիրուն, մեր գրականութեան սիրուն, վազ անցիր ասոնցմէ, ասոնք խօսքերէն, ատ գրաղումներէն: Մանաւանդ կ՚աղաչեմ, բոլոր ատոնք մոռցիր եթէ հոս գաս, ապա թէ ոչ աւելի լաւ է որ չի գաս, որովհետեւ սոսկալի բաներ կրնան պատահիլ. անկեղծօրէն կը խօսիմ կոր, եւ քու վիճակիդ համար յուզուած, հաւատա՛, սիրելի Արփիար: Հոս ատ ըսած Արզուեանդ մոլեռանդներ ունի (...) բազմաթիւ համակրողներ ունի որոնք ոեւէ կերպով թուլ չի պիտի տան որ ձեռք դպցուի անոր. հասկցա՞ր հիմա»:

Կը թուի որ Միքայէլ Կիւրճեան չատ ճիշդ կերպով կրցած է տեսնել իրականութիւնը. ուստի ամէն կերպով կը ջանայ համոզել Արփիարեանը եւ անոր գրականութեան հանդէպ ունեցած զղացումները չոյել, ու նոյն նամակին կ՚ըսէ.

«Նոյնիսկ անոնք որ քեզի քաղաքականօրէն կը հակառակին, շատ հաւ-

նած են քու կարմիր ժամուցիդ, եւ կը յայտարարեն կոր որ եթէ Արփիարը միայն դրականութեամբ զբաղի, իրեն բան մը ոչ ըսող ոչ ալ ընող կ'ըլլայ: Այո՛, կարմիր ժամուցը չատ նպաստեց քեզի նկատմամբ հոս գրական համակրութիւն մը նորէն արթնցնելու: (...) Եթէ նամակիդ մէջ ըսածիդ պէս վարուիս, հոս չատ դէչ կացութիւն մը պիտի ստեղծես թէ ինքզինքիդ, թէ համակիրներուդ, որուն վերջը յայտնի չէ թէ ինչ կ'ըլլայ»:

Եթէ Աղեքսանդրիա հաստատուելով՝ Արփիարեան պոզկը իր աչքերը կուսակցական ազդավնաս արարքներուն դէմ, կուտրէր իր գրիչը՝ պուտ այն տաեն, թերեւս վստահաբար, իրեն դէմ դեւոր մը չկազմակերպէին: Բայց այն տաեն՝ ան պիտի դաղրէր ալ Արփիարեան մը ըլլալէ, ինքզինքը ուրացած պիտի ըլլար, մինչ իր կրաւորական մեկուսացումը ինքնասպանութիւն մը պիտի նկատէր:

Իր կեանքին դէմ վտանգ չկայ, «պայմանաւ ոտկայն որ իրենց կուսակցութեան դէմ չգրէ»:

Բայց այս «պայմանը» արդէն ինքնին սպառնալիք մըն է, եւ Արփիարեան չէր կրնար ընդունիլ այդ:

Եգիպտոս, բայց մանաւորապէս Գահիրէ, սպառնական նամակներ կը ղրկէին հարուստներուն, դրամ պահանջելով: Հանրային կարծիքը այս անգամ աւելի եւս կը յուզուի, մանաւանդ անոր համար որ արտոսահմանի մէջ գրամաշորթութեան դեռորը մէկէ աւելի զոհեր տուած էր: Օդին մէջ, բռնակալութեան սարսափը այս երկրին մէջն ալ սկսած էր տարածուիլ. հայեր՝ ամէն դասակարգէ ու պայմանէ, այս մասին միայն կը խօսէին իրար հետ: Այդ տաեններուն՝ Արփիարեան «Լուսաբեր»ին պլուխն էր, ինչպէս նաեւ «Շիրակ» ամսագիրին. իր գրութիւնները լայն հրապարակ չտաած կ'իյնային արդէն: Ի միջի այլոց ըստ Երուանդ Օտեանի վկայութեան ալ, Պօղոս փաշայի չրջանակէն եւ Արփիարեանի հին բարեկամ մը՝ Յովակիմ Յովակիմեան, որ իրեն կուսակից ալ եղած է, ինչպէս նաեւ կարգ մը հին հնչակեան ընկերներ՝ զինքը քաջալերած ըլլան «Լուսաբեր»ին մէջ բուռն պայքար բանալու վահ Արզուհանին ու իր ընկերներուն դէմ, այդ դրամաշորթ արկածախնդիրներուն դէմ, ու հաւաստած ալ՝ թէ եգիպտոսի մէջ անոնք պիտի չհամարձակէին դեռոր գործել:

Այս պարագաները պատմելէ յետոյ իր յիշատակներուն մէջ, Երուանդ Օտեան դեռ կը վկայէ.

«Ինքն ալ արդէն, պէտք է խոստովանիլ, չափազանց տրամադիր էր ատոր ու դերմարդկային ճիդեր կ'ընէր հանդարտ մնալու համար»:

Երբ Օտեան ատոյգ կերպով կը նշմարէ վտանգը, նամակով մը այդ կը հաղորդէ իր բարեկամին. այն տաեն Աղեքսանդրիա կը բնակէր: Արփիարեան կը պատասխանէ իրեն.

«Ա'լ կարելի չէ ետ կենալ. բոդ ընեն ինչ որ կ'ուզեն»:

Այս պատասխանին մէջ, գրեթէ ամբողջ իր նկարագիրը կայ:

Եւ Օտեան կը հաւաստէ, այս առթիւ. «բնականաբար Արփիարի դրածները մեծ ընդունելութիւն կը գտնէին, եւ իրապէս կը վարկաբեկէին վերակազմեալ Հնչակեանները, որոնց կատարելութիւնն ու գայրոյթը հետզհետէ կ'աւելնար»:

Արփիարեան սպառնալիքի առջեւ պլուխ ծռող մը չէր. չարունակեց իր պայքարը: Դեռորն ալ՝ իր կազմակերպութիւնը: Իր սպանութեան լուրը տուող «Լուսաբեր»ի յաւելուածին մէջ (14 Փետր. 1908), չատ հաւանարար Վահան Թէքէեանի գրիչովը, կը հաւաստուի թէ՝

«Հեռաւոր եւ մերձաւոր վայրերու մէջ ակռաներ կը կրճտէին իր դէմ, որոնց չնական կափկափիւնին արձագանգը կը հասնէր մինչեւ մեզ, մինչեւ իր ականջն իսկ եւ որոնց դէմ սակայն իր արհամարհոդի քմծիծաղը միայն կ'ուրուագծուէր իր համոզումներուն յամառօրէն ուխտապահ իր դէմքին վրայ, իրեն համար անծանօթ չէր մահուան պաղափարը»:

Մինչ Օտեան կը հաւաստէ իր կարդին.

«1908–ի Փետրուարի սկիզբն էր երբ նամակ մը առի Արփիարէն: (...) թէ իմացած է որ գինքը սպաննելու որոշումը տրուած է, թէ (...) դեռորը արդէն իսկ Ամերիկայէն բերուած է եւ Գահիրէ կը պտնուի:

«Այս ամէնուն չատ կարեւորութիւն չպիտի տայի, կը գրէր, եթէ յանկարծ Գահիրէէն անցած չըլլային Զարեհ Գոչեան եւ Լեւոն Լարենց: Իրենց անյայտացումը կասկածիլ կու տայ թէ իրագործէ բան մը պիտի ընեն:

«Եւ ինք իսկոյն լուր կ'ուղէր այդ երկուքին մասին, ենթադրելով որ անոնք Աղեքսանդրիա եկած են Գահիրէէն»:

Օտեան կը տեղեկանայ, թէ Լեւոն Լարենց դրամ պահանջած է մեծահարուստ Գրիգոր Մելքոնեանէ՝ յանուն վերակազմեալ Հնչ. Կուսակցութեան, թէ Մելքոնեանին մերժումին վրայ՝ Լարենց կը սպառնայ, ու այն թեան, թէ Մելքոնեանին մերժումին վրայ՝ Լարենց կը սպառնայ, ու այն տաեն Մելքոնեան կը դիմէ ոստիկանութեան, որ քննութիւն կը բանայ, բայց Լարենց կը փախչի Եգիպտոսէն. եւ այս բոլորը Օտեան հաղորդելէ յետոյ Արփիարեանին, կ'աւելցնէ իրեն թէ «իր կասկածները չափազանցուած են», թէ «չի կարծեր» որ մահափորձ մը կատարեն, եւ կը խոստովանի ալ իր յուշերուն մէջ.

«Ես ճշմարտապէս կը հաւատայի թէ այդպիսի յիմարութիւն մը չպիտի գործուէր, քանի որ արդէն Թավշանճեանի եւ Արիկ Ունճեանի սպանութիւնը գործուէր, քանի որ արդէն Թավշանճեանի եւ Արիկ Ունճեանի սպանութիւնները այնքան վարկաբեկած են զանոնք գործող կուսակցութիւնը» («Տասներկու Տարի Պոլսէն Դուրս», էջ 436):

Մինչ արդէն Օտեանին այս հաղորդումէն մէկ երկու օր ետքն է որ Արփիարեանը կը սպաննէին:

●

Դժբախտաբար, տեղական հայ մամուլը բաւական մանրամասն տեղե-

կութիւնները պիտի չտայ սպանութեան, ոճրագործին հարցաքննութեանց ու դատավարութեան ալ մասին: Անշուշտ ասոր պատճառը՝ չհպարտութեան պակասը չէր. այլ՝ շատ հաւանաբար, դատական գործերուն մէջ տեղեկութիւնները քաղելու տարբեր պակասը:

❁

Արփիարեան իր բնակավայրը կը վերադառնար 1908-ի փետրուար ամսուան 12-ի Շորեքշաբթի դիշերը, ժամը 9-ին չուրջ, երբ իր կռնակէն ռէվոլվէրի երեք դնդակի հարուած կու տան իրեն, էլ-Մանախ փողոցը, իտալական հիւպատոսարանին դիմացը, իր բնակութեան ալ մօտիկը.— Արփիարեան գետին կ'իյնայ իսկոյն:

Ոճրագործը՝ այլեւս համոզուած որ իր դնդակները զոհը վերջնականապէս անշնչացուցած են, կը սկսի փախչիլ քովնտի փողոցէն: Թաղին դիւրապահ «շաֆիր»ը այդ ատրճանակի պայթիւնները լսելով՝ իսկոյն կը հասնի զայն, ինչպէս նաեւ շրջակայ սրճարանին մէջ այդ միջոցին դտնուող երեք իտալացիները, որոնք նոյնպէս լսած էին այդ պայթիւնները: Գիւերապահը իր ձեռքի դաւազանը ոճրագործին վրայ կը նետէ, բայց չի յաջողիր, մինչ ան զգալով որ պիտի ձերբակալուի՝ ետին դարձած, գինքը հետապնդողներուն վրայ կրակելու սպառնալիքներ կ'ընէ, եւ այն ատեն է որ չէնքի մը պատին կը զարնուի, ոտքը կը սահի եւ գետին կը պլտորի: Գինքը անմիջապէս կը ձերբակալեն:

Վրայ կը հասնի եւ ոստիկանութիւնը: Եղեռնագործ հրէչը եւ իր զոհը միասին կը տանին Ապտինի քարաքոլը, ուր հոգին կ'աւանդէ Արփիարեան. բժշկական քննութիւնը կը հաստատէ իր մահը՝ որ առաջ եկած է սրունքին, բազկին եւ մանաւանդ կողին վրայ պատուած դնդակներէն:

Այս առթիւ, «Լուսաբեր» կը գրէ իր 14 Փետր. 1908-ի յաւելուածին մէջ.

«Ոստիկանապետ Մենաֆիլեան փաչան գազտնի ոստիկանութեան պետին, եւ դատական պաշտօնատարի մը հետ վազեցած էին Ապտինի քարաքոլը, ուր մարդասպանին նախնական հարցաքննութեան ձեռնարկեցին:

«Եղեռնագործ հրէչը յայտարարեց թէ մարդասպանը ինքն էր, իր անունն էր Պետրոս Ծովանեան տիւրանակերացի, չորս ամիսներէ ի վեր Գահիրէ կը գտնուի եւ վերջին անգամ 15 օրերէ ի վեր է որ կը բնակի Օթէլ Գոնսթանթինոպլ:

«Մարդասպանին վրայէն գտնուած վկայական մը, որ կը յայտնէ թէ ինքը չորս ամիսի չափ Բիրէճա՝ յոյն նաւու մը վրայ իբրեւ նաւաստի ծառայած է: Կը կարծուի թէ իր իսկական անունը կը ծածկէ:

«Իրեն ուղղուած այն հարցումին ի պատասխան՝ թէ ինչո՞ւ սպաննեց հանգուցեալը, ան յայտարարած է թէ՝

— «Այս մարդը դաղթականութիւնը կը նախատէր եւ էնթրիկներ կը լարէր»:

«Առ այժմ այսչափ տեղեկութիւն ունինք միայն նախնական հարցաքննութենէն:

«Իսկ ոստիկանապետ Մէնաֆիլեան փաչան կը կարծէ թէ այս ահռելի ոճրագործութիւնը չարունակութիւնն ըլլալ կը թուի Պոլսոյ, Լոնտոնի, Նիւ-Եորքի սպանութեանց չարքին:

«Պետրոս Ծովանեան միջակէն վեր հասակով, սեւ մազերով, սեւ պեխերով, սեւ աչքերով — ըսենք ալ սեւ սրտով — 30 տարեկանի մօտ երիտասարդ մըն է»:

Եւ կը կարծուի որ Ամերիկայէն եկած ըլլայ:

Այդ օրերուն հայ մամուլը կը հաղորդէ որ, Արփիարեան զարնուած ատենը ոեւէ աղաղակ չէ արձակած. երբ ռեվոլվէրի պայթումներուն՝ իրեն մօտեցած են, միակ խօսք մը կրցած է արտասանել. «Ես հայ եմ...»:

Ըստ Երուանդ Օտեանին քաղած տեղեկութեանց, Արփիարեան արդէն ոճիրին տեղւոյն վրայ մեռած է: Բայց ըստ «Նահատակ Գրագէտներու Բրեկամներ»ուն իր մասին լոյս հանած հատորին յառաջաբանին մէջ երեւցած հաւաստումին, Արփիարեան «կը փոխադրուի ոստիկանատուն, ուր դողդողալով հազիւ կրնայ արտասանել Փիլիկ, Թէքէեան անունները եւ կը փչէ վերջին չունչը»: Բայց Թէքէեան չէ հաստատած այս կէտը:

Օտեան կը պատմէ նաեւ, թէ Արփիարեանին եւ ոճրագործին «գլխարկները դետին ինկած են եղեր եւ ոստիկանները ամապարանքով ոճրագործին գլուխը կը դնեն Արփիարին գլխարկը որ դնդակի հարուածէն ծակծկած էր, իսկ դիակին գլուխը կ'անցնեն ոճրագործին գլխարկը: Այսպէս կը մնայ մինչեւ եաքը եւ յետոյ, դատաստանին ատենն ալ ոճրագործը միշտ կը կրէր Արփիարի ծակծկած գլխարկը»:

Կը թուի որ ոճիրին իրիկունը, տուն վերադառնալու ճամբուն վրայ, Արփիարեան հանդիպած ըլլայ նպարավաճառի խանութ մը՝ դնումներ կատարելու համար. արդարեւ, հետեւեալ օրը՝ օտար թերթեր կը գրեն թէ նպարավաճառ մը սպաննուած է, թեւին տակը կտոր մը պանիր ու հաց գըտնուած...:

Բայց, իրականութեան մէջ, իր վրան գտած են նաեւ քանի մը լրագիր, եւ 6-7 դահեկան...:

Վահան Թէքէեան իր յուշերուն մէջ («Արեւ», 15 Մայիս 1943) կը պատմէ թէ՝ երբ Արփիարեան, ատրճանակի հարուածները ստացած գետին կ'իյնայ, իր պլուխը հաւաքուած մարդոց կ'ըսէ միայն. «Հայ եմ», ու կը մեռնի:

Եւ Թէքէեան դեռ կը հաղորդէ.

«Այն ատեն չլսեցինք որ իմ անունս տուած ըլլայ, ինչպէս վերջէն գրուեցաւ «Լուսաբեր»ի դրաշար հանգուցեալ Արտաշէս Ազապլարի տեղեկութեանց վրայ հիմնուելով»:

Երբ Թէքէեան կ'իմանայ Արփիարեանին սպանութիւնը՝ տակն ու վրայ կ'ըլլայ, չի հաւատար, բայց եւ իսկոյն ոստիկանատուն կը վազէ:

«Ապտինի քարտքոլն եմ չնչասպառ,— կը պատմէ ան իր վերի յուշերուն մէջ: Դուռնէն ներս, բակը, մարմնակոյտ մը կայ՝ ծաղկենկար ծածկոցի մը տակ, վեր կ'առնեմ ծածկոցը: Ինքը, Արփիա՛րն է...:

«Դիմացը, դրան մը առջեւ, ոստիկաններ եւ մարդոց բազմութիւն մը կ'սպասեն: Կը դուշակեմ թէ հոն է մարդասպանը եւ ճեղքելով բազմութիւնը, ղիս կեցնել ուզող ոստիկանին ըսելով թէ ազդականս է զոհը, կը բանամ դուռը եւ ներս կը նետուիմ: Ոստիկանապետը իր սեղանին առջեւն է ու դէմը, ոստիկաններու մէջ տեղ (որոնց մէկը հաւանօրէն հայ՝ քաղաքային հաղուստով) կեցած է սեւազգեստ, սեւ աչքերով եւ սեւ պեխերով ժժդոյն մէկը՝ որուն վրայ կը նետուիմ բռունցքս բարձրացուցած եւ ազաղակելով՝

«— Սրիկա՛յ, ի՞նչ ըրիր...:

«Մոայլ բայց հանդարտ, մարդը հաղիւ ղիս կը լսէ: Ոստիկանապետը կ'ընդմիջէ իր հարցաքննութիւնը եւ կ'արձանագրէ յայտարարութիւնս՝ մեռնողին ո՛վ ըլլալուն եւ իր քանի մը չաթաթ առաջ, հաւանօրէն ուրիշ ոստիկանատուն մը դիմած եւ իրեն եղած սպառնալիքը յայտնած ըլլալուն համար: Երբ ոստիկանութենէն դուրս կ'ելլեմ՝ ժամը 1–ի մօտ է արդէն»:

Օտեան խօսելով այս մասին, իր յիշատակներուն մէջ, կ'աւելցնէ նաեւ, թէ Թէքէեան բացատրած է ոստիկանութեան Արփիարեանին ատացած սպառնալիքներուն բնոյթը եւ նոյնիսկ պատմած ոճիրէն ամիս մը առաջ Լեւոն Լարենցին հետ անոր ունեցած միջադէպը:

•

Ոչ թէ որովհետեւ «հայերը լաւ թաղել գիտեն», այլ սակայն Արփիարեանի յուղարկաւորութիւնը իսկապէս փառաչուք եղած է, աննախընթաց սեպուելու աստիճան, ի յարդանս զոհին ըրածին, հրապարակագրական, կրթական եւ ազգային գործունէութեան, ու նաեւ որովհետեւ իր յուղարկաւորութեան գլխաւոր հովանաւորողները եղած են դիրքի տէր դասակարգին՝ Պօղոս փաշան, իսկ մտաւորականութենէն՝ Վահան Թէքէեան:

Այս յուղարկաւորութեան հսկայական հոսանքը՝ ամբողջ համայնքին կողմէ ցասումի, բողոքի իսկական ցոյց մը պէտք էր նշանակէր նաեւ ոճրագործներուն խմբակին դէմ, ինչպէս նաեւ անոնց հրապարակային դատապարտութիւնը:

Յուղարկաւորութեան նկարագրականը կ'առնեմ, դրեթէ ամբողջովին, «Լուսաբեր»ին 18 Փետրուարի թիւէն, որ ամէնէն կատարեալն է: Հա՛րկ էր այս, իր չատ յատկանշական խմաստին համար, օրուան հանդիսութեանց ի հաշիւ, եւ ետքն ալ: Երուանդ Օտեան եւս մասնաւորապէս այս թիւէն օգտուած ըլլալը կը յիշատակէ իր հատորին մէջ:

Վերը յիշուած իր թիւին առաջին էջին կեդրոնը, «Լուսաբեր» կու տայ Արփիարեանի լուսանկարը, որուն տակն ալ՝ «Ողբացեալ մեծանուն գրագէտ-հրապարակագիր, խմբագրապետ «Լուսաբեր»ի եւ «Շիրակ»ի», մինչ կը գրէ

«Թաղման հանդէսը» խորագիրին տակ.—

Գահիրէի մէջ նմանը չտեսնուած յուղարկաւորութեան փառաշուք հանդէսով մը, ըստ ամենայնի արժանի անմոռանալի գործիչին, ու անփոխարինելի զոհին՝ հողին յանձնեցինք Արփիարը:

Հինգշաբթի առաւօտ, կանուխէն աղէտաւոր լուրը ամբողջ Գահիրէի մէջ տարածուած էր կայծակի արագութեամբ: Խումբ խումբ ազգայիններ, դէմքերնուն վրայ զայրոյթի եւ կսկծի անսահման արտայայտութեամբ մը, կը դիմէին ամէն կողմ, ուրկէ կը յուսային ահռելի ոճիրին վրայ նոր մանրամասնութիւն մը իմանալ:

Յերեկին, հետեւեալ մահազդը, բազմաթիւ օրինակներով ժողովրդեան ամէն դասակարգերուն մէջ ցրուըւած, իր պարզուկ վեհութեամբը թունդ կը հաներ կարդացողներուն սրտերը:

«Ոճրագործութեան մը զոհ եղաւ երէկ գիշեր, ժամը 9–ին մօտ:

«Ծուղարկաւորութիւնը տեղի պիտի ունենայ վաղը Ուրբաթ առաւօտ ժամը 10–ին, Հայոց եկեղեցին, Պէյն–էլ–Սուրէն ուրկէ մարմինը պիտի փոխադրուի Մարմինայի Ազգ. Գերեզմանատունը:

«Կը հրաւիրուին ազգային աշխատաւորին յիշատակը յարգողները ներկայ գտնուիլ յուղարկաւորութեան հանդէսին:

«13 *Փետրուար* 1908, *Գահիրէ*»:

Հինգշաբթի, հեռագրաւ եւ անձամբ, բազմաթիւ ազգայիններ դիմում ըրած էին Ազգ. ժողովոյ Ատենապետ Վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպարի՝ փափաք յայտնելով որպէսզի Ազգային Յուղարկաւորութեամբ (Funérailles Nationales) թաղուի Արփիարեանը:

Պօղոս փաշա իմացուց թէ ինքնաբերաբար արդէն հրամայած էր թաղումը փառաւոր ընելու համար ոչ մէկ ջանք ու զոհողութիւն չխնայել:

Յուղարկաւորութիւնը, ըստ նախօրօք կարգադրութեան, տեղի պիտի ունենար Ուրբաթ առաւօտ, ժամը 10–ին եւ ժողովուրդի բազմութիւն մը, հոծ խումբերով, որոշեալ ժամանակէն առաջ, սկսաւ կեդնալ եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ: Դժբախտաբար, դիագնութիւնը դեռ կատարուած չըլլալով, ժամը 11–ին դեռ Արաբական հիւանդանոցը մարմինը ազգ. իշխանութեանց յանձնած չէր, եւ ստիպեալ յայտարարուեցաւ խոնուած ժողովրդեան թէ յուղարկաւորութիւնը յետաձգուած է ցերեկէն վերջ, ժամը 3 ու կէսին:

Ա՛լ աւելի ստուար բազմութիւն մը, ցերեկէն վերջ Գահիրէի ամէն կողմերէն կը բարձրանար Պէյն էլ–Սուրէն եւ արարողութիւնները չսկսած եկեղեցին կեդնալու տեղ չկար արդէն:

Մասնաւորապէս ուշադրութիւն կը գրաւէր բազմաթիւ ծանօթ տիկնանց եւ օրիորդներու ներկայութիւնը:

Ծաղկեպսակներու գունավառ պարտէզի մը մէջտեղ, մահաբեմին վրայ, իր դագաղին տակ, կը հանգչէր ինչ որ Արփիարեանն եղած էր:

Պատգամաւորութիւններ զանազան ընկերութիւններէ եւ Գալստեան վարժ. ի ուսուցիչներն եւ ուսուցչուհիները առաջադրութեամբ Տ. Տ.

Թուրեանի կը կենայինն մահարեմին երկու կողմը:

Ներկայ էին Ազգ. ժողովոյ Ատենապետ, Վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպար, Դերատենապետ Աղաթօն պէյ, Քաղ. ժողովոյ ատենապետ Տ. Սեդրակ Դաւիթեան եւ Ազգ. ժողովոյ միւս անդամները, գրեթէ ամբողջութեամբ: Նաեւ, բազմաթիւ պետական հայ պաշտօնատարներ, վաճառականներ, Գահիրէի հայ մտաւորական երիտասարդութիւնը ամբողջովին, բժիշկներ, փաստաբաններ, արհեստաւորներ, վերջապէս բոլոր ժողովուրդը ինքնակամ եկած խռնուած այնտեղ, յայտնելու համար իր համակրանքը հանգուցեալին ու իր ցասումը՝ ոճրագործներուն:

Աղեքսանդրիայէն՝ եկած էին Արփիարեանի սերտ մտերիմը՝ երուանդ Օտեան, Տ. կարապետ Գրիգորեան, Տ. Լեւոն Նիգամեան եւ ուրիշներ:

Դասին մէջ իրրեւ սգակիր կեցած էր Արփիարի եղբօրորդին Պ. Փիլիկ Արփիարեան, փաթտուած էր իր սուգին մէջ, հիմա կրկնապէս որբացած, վիրաւոր թռչունի մը նման, որուն տեսքը կը փղձկեցնէր արդէն յուզուած սիրտերը:

Մեռելական դաշն ու հանդիսաւոր արարողութիւններէն վերջ, բեմ բարձրացաւ Առաջնորդ Ս. Հայրը, որ առջի օրը ինքն ալ յատկապէս եկած էր Աղեքսանդրիայէն, ու ճշմարտիւ յուզուած դամբանականով մը, պերճախօսութէն ողբաց Արփիարեանը, դրուատեց զայն, զանի ներկայացուց ա՛ն ինչ որ էր, անշահախնդիր, անձնուէր անխոնջ գործիչ որ երեսուն տարի շարունակ խօսեցաւ, գրեց, մաքառեցաւ... եւ ինկաւ մարտադաշտին մէջ, միշտ վեհ, միշտ անձնուէր, միշտ մաքուր:

Առաջնորդ Հօր դամբանականէն վերջ, (...) կարդացուեցան զանազան հեռագիրներ՝ ստացուած Աղեքսանդրիոյ մտաւորական երիտասարդութենէն, Աղեքսանդրիոյ ուսուցչական մարմինէն, Թանթա Պ. Տիլպէրեանէ եւլն.: Այս ընթերցումներէն ալ վերջ դասին մէջ յառաջացաւ Տ. Վահան Մալէզեան, գրագէտ-փաստաբանը, որուն պերճախօս դամբանականը, ինչպէս նաեւ իրմէ ետք խօսող Շիրակի Տնօրէն Տ. Վահան Թէէէեանի դամբանականը կը հրատարակենք այս թուով: Այս երկու ճառերն ալ խորապէս յուզեցին ժողովուրդը, որուն մէջէն շատեր յայտնապէս կամ դէմքերնին ծռոքերով ծածկած, յորդառատ կ'արտասուէին:

Առաջնորդ Հայրը վերջին օրհնէնքները արտասանած էր ու դագաղը դուրս պիտի հանէին եկեղեցիէն, երբ կարդացուեցաւ Մշակի խմբագրութենէն նոյն պահուն հասած հետեւեալ հեռագիրը՝ ուղղուած Լսարան Ընթերցատան որ խնամքն ունեցած էր առջի իրիկուն Արփիարի եղերական սպանութիւնն ու յուղարկաւորութեան օրը կովկասեան լրագրին հաղորդելու.

«Մշակի խմբագրութիւնը կ'ողբայ սպանութիւնը Արփիարեանի, իր հանճարեղ աշխատակցին, ականաւոր հրապարակագիր գրադէտը որ կ'իյնայ զոհ իր պարտականութեանց, մխութեան դիծ Տաճկահայոց եւ Թուրահայոց մէջեւ: Անէ՛ծք ոճրագործներուն»:

Դագաղը հանուելով եկեղեցիէն, Պէյն էլ-Նուրէնի փողոցը պատող ժողովրդեան հոծ ալիքներուն առաջէն դրուեցաւ խառնի շքեղ մեռելակառքի մը մէջ, որ յամրօրէն սկսաւ յառաջանալ դէպի Մուսմի եւ դանդաղ դանդաղ անցնելով Մուսմիէն, Աքապա-էլ-Հատրայէն եւ քղքատան առջեւէն՝ հասաւ օրերայի հրապարակը:

Առջեւէն, դպրոցական աշակերտներ կը կրէին բազմաթիւ ծաղկեպսակներ: Ցետոյ կուգար մեռելակիր կառքը, նոյնպէս ծածկուած ծաղիկներու ներքեւ, որուն ետեւէն կը քալէր Պ. Փիլիկ Արփիարեան, շրջապատուած բարեկամներով. Վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպար կը քալէր անմիջապէս ետքը, հետեւուած ահագին բազմութենէ մը, որուն թիւը երկու հազար հոգի կը հաշուէի:

Տիկ. Սիրանոյշ իր խումբին ամբողջ անդամներով, հետիոտն կուգար ամբոխին մէջ:

Ճամբուն վրայ անցուդարձը դադրած էր եւ ամենազգի բազմութիւնը երկու կողմը շարուած՝ կը թուէր զգալ թէ սովորական թաղում մը չէր աս, թէ ինչ օր առաջ կատարուած եգիպտացի հայրենասէր Մուսթաֆա Քամէլի ազգային սուգին մէկ կրկնութիւնն էր փոքրաթիւ հասարակութեան համար:

Թափօրը կանգ առաւ Օփերայի հրապարակը ուրկէ յուղարկաւորներուն ստուար բազմութիւնը 50-է աւելի կառքերով՝ մեռելակառքին հետեւեցաւ մինչեւ Մարմինայի գերեզմանատունը:

Գերեզմանատան դուրսի դրան առջեւ դագաղը կառքէն վար իջեցուելով երիտասարդութիւնը, մեծ մասամբ մտաւորականներէ բաղկացած, ուսմբարձ տարաւ զայն գերեզմանատան ներսի մատուռը: Հոն եւս Առաջնորդ Հայրը մեռելական օրհնութիւնները կարդալէ վերջ, ողբացեալին մտերիմներն ու հիացողները կրկին իրենց ուսերուն վրայ բարձրացուցին Արփիարեանի մարմինը եւ յուղարկաւորներու պատկառազդեաց շարքին մէջէն գուրգուրգին տարին եւ իջեցուցին իր փոսին եզերքը: Դագաղակիր կամաւորներու թիւը այնքան բազմաթիւ էր որ, դուրսը մնացողները կը խնդրէին միւսներէն իրենց ալ տեղ բանալ, կամ տեղերնին վայրկեան մըն ալ իրենց թողուլ:

Փոսին եզերքը ժողովուրդին պահանջմամբ դագաղը բացուեցաւ եւ ամբողջ ներկաները յարգանքի եւ կսկիծի անսահման արտայայտութեամբ մը ծռեցան վերջին անգամ մըն ալ նկատելու ողբացեալ գրագէտին արիւնաշաղ մարմինը որ ընդհանուր հեծկլտանքներ եւ արցունքներ խլեց ներկաներէն:

Առտուընէ յայտնուած փափաքի մը համաձայն, Արփիարի փոսը բացուած էր Մուշեղի եւ կունծիկ Աբեղայի, նախկին գործակից Արփիարի եւ խմբագիր Պողոսոյ «Հայրենիք»ին, գերեզմաններուն մոտ:

Առաջնորդ Հայրը կնքեց հողակոյտը որուն վրայ նոր դամբանականներ արտասանեցին Պ.Պ. Արտաշէս Ազապեար եւ Աբրահամ Զաղլասեան, երկու դեռատի երիտասարդներ որոնք Արփիարի սուգին պատանի հայութեան սրտին մէջ գտած խորունկ արձագանգը կը հնչեցնէին:

Այս դամբանականներէն ետք գերեզմանին վրայ զետեղուեցան ծաղկե-

պսակները:

Եւ յուղարկաւորներու երամը, ամէն ինչ վերջանալէ ետք, չհաւատալով կարծես եղածին, դեռ կը յամենար գերեզմանատան մէջ, ուզելով կարծես միանակ չթողուլ Արփիարը գիշերուան վերահաս խաւարին ու տեղւոյն անհամբոյր ամայութեանը մէջ: Վերջ ի վերջոյ, դժուարաւ ամէնքը զատուեցան գերեզմանատունէն եւ իւրաքանչիւրը իր սրտին մէջ կրելով դաժան օրուան մը անջնջելի յիշատակը, բաժնուեցան անգամ մըն ալ անիծելով մութին մէջ պահուած եղբայրասպան ձեռքերը:

Ցուղարկաւորութեան օրը, Լսարան–Ընթերցատունը դոց մնաց՝ ի նշան սուգի:

Սիրանոյշի խումբին ի նպաստ Ուրբաթ դիշեր տրուելիք ներկայացումը «Քաջն Աղասի», մխիթարական պատճառով տեղի չունեցաւ:

Տեղական եւրոպական բոլոր թերթերը, իրենց Հինգշաբթի, Ուրբաթ, Շաբաթ օրուան թիւերուն մէջ, ոճիրը ծանուցանելէ եւ խարանելէ ետք, հայ մեծագոյն հրապարակագրին մասին համակրական տողեր նուիրած էին:

Այս չքաւոր մարդուն սպանութիւնը՝ աւելի խոր ցաւ եւ յուզում պատճառեց հայոց մէջ, քան իրմէ առաջ մեծահարուստ հայերուն սպանութիւնները:

Երուանդ Օտեան Արփիարեանի սպանութեան «բուն չարժառիթները» երկու կը սեպէ:

«Ա.— Արփիարի անողոք քննադատութիւններէն ազատիլ.

«Բ.— Եգիպտահայ հարուստներուն աչքը վախցնել, ցոյց տալով թէ իրենք կարող են Եգիպտոսի մէջ մարդ սպաննել»:

Առաջին «չարժառիթը» պատիւ կը բերէ Արփիարեանին:

Իսկ երկրորդին մէջ՝ ան զոհ մըն է պարզապէս:

●

Բագուէն, Լեւոն Բաշալեան կը գրէ իր 5 Մարտ 1908 թուակիր խօսքէս լեցուն եւ արժանավայել նամակովը, որ՝ «Երկրի Ձայն»ին մէջ հրատարակուելէ յետոյ, կ'արտատպուի «Լուսաբեր»ի 16 Ապրիլ 1908–ի թիւին մէջ.

«Սիրելի Ձաւէն, դուք դիտէք թէ Արփիարին վրայ գրելը՝ Թուրքիոյ հայոց պատմութիւնն ընել է, մէկ կողմէ այն օրէն, ուր հանրային կեանքի նոր դարագլուխ մը կը սկսի Պերլինի Վեհաժողովէն յետոյ հայկական հարցին ծագումովը, միւս կողմէ 1884–ին՝ երբ գրականութեան նոր շրջան կը ծագի «Արեւելք»ի երեւումովը: Մեր հանրային կեանքին ամենէն նշանաւոր արտայայտութիւնները — Հայաստանի սուվի առթիւ երեւան եկած հայկական համերաշխութեան եւ եղբայրակցութեան հիանալի նորանշան չարժումը, Արարատեան եւ յետոյ Միացեալ Ընկերութիւնները, Վանի Վարժապետանոցը,

Ազգային ժողովին յեղաշրջումը՝ յառաջդիմական կուսակցութեան երեւումով, Պատրիարքական ընտրութիւնները, Գում–Գարուի ցոյցը, Բ. Դրան ցոյցը — ամէնքն ալ Արփիարի սերտ մասնակցութեան կնիքը կը կրեն: Իսկ մեր դրականութեան մէջ, «Արեւելք», «Մասիս» չաբաթաթերթը, եւ «Հայրենիք»ը հիմնող մարդուն՝ հայ դրագէտ մը, որ ուղղակի թէ անուղղակի բան մը չպարտի: (...):

«Դուք որ պայքարի մէջն էք ու պատնէշին վրայ, անարգութեան դրոշմովը խարանեցէք այն հրէշները, որոնք այս եղեռնը կրցան յղանալ ու դործադրել (...):

«Քայց ո՛րքան մեծ է իմ ցաւս, երբ ամէն յարգանքի ու հիացումի արժանի դրագէտ մը, ինչպէս Ահարոնեան, որ կարող էր իր հեղինակաւոր խօսքը պարտադրել ուրիշներուն, պարտք կը համարէ լուռ մնալ այս ոճրին հանդէպ, ու անտարբեր անցնիլ անոր դիակին առջեւէն: Այնպիսի բարքեր են ասոնք, որոնք դոնէ իմ հասկացողութենէս դուրս կը մնան»:

Մինչ դրեթէ նոյն ատեն, «Լուսաբեր» դիտել կու տայ իր 10 Մարտ 1908–ի թիւովը, թէ Ռուբէն Զարդարեան կրնար՝ իր «Ռազմիկ» թերթին սիւնակներէն ներս, դոնէ դիտել տալ Արփիարեանին մէջ դրական — մարդը, «որուն, ինչպէս ամէն ոք, ինքն ալ անշուշտ շատ բան պարտական է «Արեւելք»ի, «Մասիս»ներու եւ «Հայրենիք»ի ժամանակէն»:

●

Երուանդ Օտեան սրտաճմլիկ տեսարան մը կու տայ՝ քանի մը չատ պարզ ու լակոնական տողերով, զորս տեղին է հոս արձանագրել, մանաւանդ իբր վերջին մէկ վարագոյրը այս Գլուխին: Կը նկարագրէ արդարեւ իր յուշերուն մէջ.

«Իրիկունը կառախումբով մեկնեցայ Գահիրէ, ուր հասայ ժամը 8–ին եւ իսկոյն դացի Տիրան Քելեկեանի բնակարանը ուր հաւաքուած գտայ Վահան Թէքէեանը, Վահան Մալէզեանը եւ Արփիարի եղբօրորդին, որ անկիւն մը քաշուած՝ լուիկ կը հեծեծէր»:

16.—

ՈՃԻՐԷՆ ՅԵՏՈՅ

Ո՛վ է Արփիար Արփիարեանին ոճրագործը։
Ունի՞ մեղսակիցներ։
Ի՞նչպէս կազմակերպուած է սպանութիւնը։
Այս մասին, Արփիարեանին բարեկամները, կուսակցական համակիր ընկերները, եւ անոնք որ ամէն առեն ու ամէն տեղ հայ ընկերութեան, հայ ժողովուրդին անունով կը ճառէին,— ի՛նչ ըրին ոճիրէն յետոյ։

Ոճիրէն յետոյ, առաջին մտածումը կ՚ըլլայ հսկայ միթինգ մը կազմակերպել։

Գահիրէ հրատարակուող «Արշալոյս» թերթը կը գրէ իր 11 Մարտ 1908-ի թիւին մէջ, թէ այդ միթինգը տեղի կ՚ունենայ Մարտ 1-ի կիրակի օրը, «լեռ լեցուն» եկեղեցիին մէջ, Արփիարեանի սպանումին դէմ «իր անկեղծ զղջմունքը յայտնելու, եւ ապագային այդ տեսակ եսերելի ոճիրներ չկատարելու համար»։

Մինչ, դարձեալ «Արշալոյս»ին համաձայն, «Պատարագին աւարտումէն անմիջապէս վերջը, սեղանին վարագոյրը կը փակուի եւ նոյն պահուն երիտասարդներ, ծերունիներ, տիկիններ, օրիորդներ, մտաւորականներ, դռծաւորներ, հարուստներ, վերջապէս ամէն դասակարգէ ազգայիններ կը յառաջանան դէպի դասը, դէպի սեղան աջ ու ձախ, լսելու համար օրուան ատենախօսները»։

Առաջնորդ Հայրը կը նախապահէ այս պատկառելի միթինգին՝ որ «մահուան եւ կեանքի են վիճաբարի հարցը սիրտի լուծէր», կը գրէ նաեւ նոյն թերթը։

Աղաւնունի Հայրը՝ քանի մը բառերով միթինգը բանալէ վերջ՝ խօսք կու տայ Տօքթ. Տաղաւարեանին, որ, իբր վերջաբան, «արդար զայրոյթով անէծքներ թափեց եղեռնին ու եղեռնագործին միանգամայն»։

Յաջորդաբար կը խօսին նաեւ Պ. Պէօղիկեան եւ Մ՚իհրան Տամատեան՝ որ Աղեքսանդրիայէն հասած է, մինչ Յ. Յովակիմեան միթինգին կը ներկայացնէ նախապէս պատրաստուած բանաձեւ մը, որուն չորրորդ տրամադրութիւնը անհամաձայնութեան տեղի կու տայ.— ըստ այս չորրորդ յօդուածին, կ՚առաջարկուէր «միահամուռ կերպով խնդրել Ազգային Իշխանութենէն, որպէսզի տեղական իշխանութեանց դիմելով ոճրագործներուն եւ մեղսակիցներուն խստիւ պատժուիլը եւ հայ դաղթականութեան պաշտպանութիւնը պահանջել»։

Այս բանաձեւին ընթերցումը, «ահեղ ու անդիմադրելի» փոթորիկ մը կը յարուցանէ. մեկնողներ կ՚ըլլան, որոնց կարդին Առաջնորդն ալ։

Այս առթիւ, «Արշալոյս»ին տեղեկատուն կը յարէ՝ եղրակացութեան իմաստով.

«Ահաւասիկ միթինգ մը որ ձեռք առնուելիք միջոցներուն մէջ յուռթի կը կարծուէր, խոշոր յուսախաբութիւն մը եղաւ»։

Այսուհանդերձ, կ՚որոշուի ժողովրդային հանգանակութեամբ մը Արփիարեանի կիսանդրի արձանը պատրաստել տալ՝ իր դերեզմանին վրայ։ Եւ առ այս, կը կազմուի Յանձնախումբ մը։

«Աղբիւր-Տարազ»ի խմբագիր Տիգրան Նազարեանի հրաւէրին վրայ, կովկասահայ «խումբ մը դրականագէտ-ժուրնալիստներ» կը հաւաքուին, Փետրուար 8-ին, թերթին խմբագրատունը, Արփիարեանին սպանութեան չուրջ խորհրդակցելու համար։

Ըստ դարձեալ «Արշալոյս»ին տեղեկութեան (23 Ապրիլ, 6 Մայիս 1908), իր կարդին զայն «Մշակ»էն քաղելով, 25 դրականագէտներ եւ ուղղական մամուլէն «Մշակ», «Նաթաթալա», «Երկրի Ձայն», «Գործ», «Մամուլ», «Աղբիւր-Տարազ», «Կովկաս» ներկայ գտնուած են, ինչպէս նաեւ էջմիածինի ճեմարանին Տեսուչը Պ. Մ. Բերբերեան։

Ժողովին նախագահ կ՚ընտրուի Հ. Առաքելեան։

Ներկաներէն ոմանք կ՚առաջարկեն օտար մամուլին ալ հրաւէրներ ղրկել. կ՚ըսուի թէ օտար մամուլին ներկայացուցիչներէն փափաք յայտնողներ կեղ. կ՚ըսուի թէ օտար մամուլին ներկայացուցիչներէն փափաք յայտնողներ կեղծ են այս մասին. մինչ ուրիշներ կ՚առաջարկեն հրաւէր ղրկել նաեւ բոլոր հայ ղրոցներուն, անխտիր։

Ժողովը կ՚առնէ հետեւեալ որոշումը.

«... Աչքի առաջ ունենալով՝ որ.

«Ա.— Արփիարեան սպաննուել է որպէս հրապարակախօս, որ մերկացնում էր որոշ խմբակի կողմից յեղափոխական դիմակի տակ կատարուող ղեղծումներն ու յանցագործութիւնները.

«Բ.— Որ այդպիսի դէպքեր կրում են ընդհանուր կերպարանք որով եւ վտանգաւոր է գրչի համոզմունքների ազատութիւնը.

«Գ.— Որ այդ օրինակ երեւոյթներն անբարոյականացնում են հասարակական գիտակցութիւնը.

«Որոշեց՝

«1.— Արտայայտել բուռն զայրոյթի եւ նողկանքի զգացմունք թէ այդ ոճրագործների վերաբերմամբ եւ թէ այն բոլոր անձանց ու հասարակական խմբագրութիւններին, որոնք դրչի մշակի եւ ազատ խօսքի դէմ գործ են դնում բռնի միջոցներ.

«2.— Ներկայ որոշումը տպագրել Կովկասի բոլոր թերթերում, ինչպէս նաեւ արտասահմանում լոյս տեսնող հայ պարբերական հրատարակութիւնների մէջ»:

Այս որոշումը ստորագրած են հետեւեալները.

Ռ. Յանազատ, Մ. Զմշկեան, Տ. Նազարեան, Bolt, Մալխաս, Տ. Զաւէն, Յովսէփ Ք. Տէր Պետրոսեան, Արտ. Օհանջանեան, Եսայեմ, Հ. Առաքելեան, Ա. Աթանասեան, Գր. Վարդանեան, Յ. Բաբաեան, Յ. Սօլօվեան, Ե. Լալաեան, Նիկ. Զիտեանեան, Ա. Քալանթար, Մինաս Բերբերեան, Ա. Մ. Եղիկեան, Աստ. Երէցեան, Յ. Պիճիկեան:

Ուրեմն Արեւելահայ մամուլին մէջն ալ յուզումը խորունկ է, նոյնպէս ցասումը: «Լուսաբեր» իր ընթերցողները տեղեակ կը պահէ: Կը հաղորդէ, որ «Մշակ» Արփիարեանին սպանութեան լուրը հրատարակած թիւին մէջը կուտայ, միեւնոյն ատեն, երկու յօդուած, մին Ալ. Քալանթարէ, իսկ միւսը Համբարձում Առաքելեանէ: Մինչ «Մշակ»ին յաջորդ թիւերուն մէջն ալ անպակաս պիտի ըլլան բազմաթիւ դաւառական թղթակցութիւնները, ինչպէս նաեւ Արփիարեանին եղերական սպանութեան առթիւ ժողովրդական բուռն զայրոյթը: Սարուխան կը սկսի իր անձնական յիշատակները հրատարակել («Լուսաբեր», 7·3–1908):

Բայց իր այս նոյն թիւին մէջ, «Լուսաբեր» կը յիշատակէ նաեւ, թէ Թիֆլիսի «Վտակ»ը «անչնորհք ձեւով մը ծանուցած ըլլալուն համար Արփիարեանի մահուան լուրը, Մշակ խստիւ կը բողոքէ Դաշնակցութեան կովկասի օրկանին անազնիւ ընթացքին դէմ»: Եւ անմիջապէս ետքը, կը շարունակէ ալ. «Նոյնքան անազնիւ եւ — պէտք է ըսել — զզուելի կերպով մը Ռազմիկ իր ընթերցողներուն կը հաղորդէ Արփիարի սպանութիւնը»:

Առաջնորդող յօդուածի մը մէջ, Արփիարեանին սպանութենէն քիչ ետքը, Մատնուքիւն եւ Արփիարի «Մատնուքիւնները» խորագրին տակ («Լուսաբեր», 9·4·1908), Վահան Թէքէեան կը բողոքէ՝ իրեն յատուկ եղող սրտի ու մտքի վեհութեամբը, այն մտայնութեան դէմ, որ «Արփիարի 1890–ի մատնիչութիւնն է որ կը վերակենդանանայ» Ամերիկայի «Հայրենիք»ով: Եւ այս առթիւ մեծանուն բանաստեղծը կ'աւելցնէ.

«Դժուար թէ «Հայրենիք»ի խմբագիրներէն, Ա. Վռամեանէ զատ, ուրիշ դաշնակցական մը համարձակէր այս հին ազտոտ սուտը նորէն մէջտեղ հանելու»:

Ու ակնարկելով «Դրօշակ»ի ծանօթ յաւելուածներուն մասին, կը հաւաստէ ալ.

«... Աւելի աղէկ էր չի յիշեցնել՝ անոնց արատը չվերբերելու համար

ամբողջ կուսակցութեան ճակատը»:

Բայց յաջորդ պլուխին մէջ պիտի տեսնենք նաեւ որ այդ յորդորները, արդար դիտողութիւնները՝ տանեակ տարիներ ետքն ալ օգուտ պիտի չունենան...:

●

Բայց ո՛վ էր ոճրագործը:

Ոստիկանական առաջին հարցաքննութեան՝ ոճրագործը կ'ըսէ թէ Պետրոս Հիւսընեան կը կոչուի:

Իսկ «Լուսաբեր» իր 12 Մարտ 1908–ի թիւին մէջ կը դրէ. «Ոճրագործին ինքնութիւնը կարելի չէ եղած հաստատել»: Եւ անմիջապէս ալ դեռ կը հաւատայ. «Կարելի չէ որ տիգրանակերտցի ըլլայ, իսկ արաբկիրցիները եւս չեն ճանչցած եղեր զինքը: Կեղծանուն մը ըլլալու է»:

Բայց երբ «Լուսաբեր» իր 28 Մարտ 1908 թիւովը կու տայ ոճրագործին լուսանկարը, Պետրոս Հիւսընեան անունով, «Տաճատ» ստորագրութեամբ մեկը կը դրէ հետեւեալ տեղեկութիւնները «Արմենիա»ի մէջ, որմէ եւ կ'արտատպէ «Լուսաբեր» 20 Յունիս 1908–ին, «Ոճրագործին ինքնութիւնը» վերնագրով: Ուրեմն, «Տաճատ» կը դրէ հոն.

«Տարաձայնութիւններ չատ եղան (...), սակայն «Լուսաբեր»ի 28 Մարտ 1908–ի թիւին մէջ այդ «ճիւաղ»ի պատկերը հրատարակելով՝ մեր Ուէսթ Հօլօքընի տիգրանակերտցիներուս տարակոյսը փարատեց: Թէեւ պատկերը դէշ ու անկատար ելած էր, մենք նորէն կրցանք ճանչնալ այդ դէմքը, Յովսէփ Ալիփունարեանը, քնիկ տիգրանակերտցի Ալի Փունար դիւղէն Ալիփունարեանը, որ երկար ատեն հոս կը բնակէր եւ վերջերս միայն դրեթէ տարիէ մը ի վեր Նիւ Եօրքի մէջ նպարավաճառի խանութ մը բռնած էր, որուն ներքնայարկէն, անցեալ Օգոստոսին, թաւշանճեանի սպանութենէն հազիւ ամիս մը յետոյ պտուտեցան թունաւոր գինքեր, պայթուցիկ նիւթեր եւ այլեւայլ բաղադրութիւններ: Շնորհիւ Բրուվիտենսի հանդէսին, ուր դացած էր մասնակցելու «սպայ» ճիմիին հետ, երբ այդ յայտնութեան լուրը կ'առնեն, ալ չեն վերադառնար Նիւ Եորք եւ... կծիկը կը դնեն»:

Մինչ այս հաղորդագրութեան տակ կայ ծանօթագրութիւն մը, ըստ որուն. «Ալի Փունար Տիգրանակերտէն կէս ժամ հեռու դէպ Արեւմուտք գիւղ մ'է, կէս մը հայերով եւ կէս մը քիւրտ բնակիչներով»:

Ոճիրին առնչութեամբ սկսուած քննութիւնները մեծ թափով յառաջ կը տարուին եգիպտական իշխանութեանց կողմէ: Մարտ 5–ին, կը խուզարկեն Զարեհ Գոչեանի տունը եւ վաճառատեղին՝ Շարա Գլոտ Պէյ, եւ կը գրաւեն կարգ մը թուղթեր: Նոյն օրը, եւ միեւնոյն ժամուն, նմանօրինակ խուզարկութիւն մը տեղի կ'ունենայ Ատոմ Ասլանեանին բնակարանը՝ Շարա Նուպար.

այս վերջինը սակայն ազատ կ'արձակեն, երաշխաւորութեամբ:

Զարեհ Գոչեան՝ աւելի ետքը, կը ձերբակալուի սակայն, ու սկիսի պատուի ալ իրր մեղսակից ոճրագործին հետ:

Պետրոս Հիւսընեան ոճրագործը՝ ըստ թերթերուն գրածին, կը շարունակէ իր «չահեկան խոստովանութիւնները: դէմ առ դէմ բերուելով Զարեհ Գոչեանի հետ, անոր երեսն ի վեր կը յայտարարէ անդամ մը եւս թէ ինքը հրամայած էր իրեն սպաննել Արփիարեանը եւ տուած էր իրեն դէնքը: Գոչեան ըսուած հերոսը, զոհին եւ մարդասպանին արեանը մոնելէն վերջ, վաստութիւնը ունեցած է ուրանալու»:

Լեւոն Լարենց, որուն վրայ ալ կասկածներ կը տարածուին, արդէն Եգիպտոսէն փախած է:

Ոճրագործը, ո՛չ ոք կը պաշտպանէ:
Ո՛չ ոք՝ նոյնիսկ Արփիարեանի հակառակորդներուն մէջէն:

Իր 4 Ապրիլ 1908–ի թիւին առաջին էջին երրորդ սիւնակին գլուխը, «Լուսաբեր» կը հրատարակէ լուսանկար մը, որուն տակը գայն կ'անուանէ. «Տխրահռչակ Ալեքսան Արզուեան (վահէ)»: Մինչ անմիջապէս վարը կը գրէ ե՛ւ.

«Հոս կը զետեղենք հանրածանօթ դրամաչորթ խմբակին պետ Ալեքսան Արզուեանի պատկերը որ յեղափոխութեան անունով ի գործ դրած իր բոլոր չահատակութիւններով յայտնի է ամբողջ հայութեան եւ հեղինակն է վերջին տասը տարիներու հրեշային ոճրագործութեանց եւ աղդասպան արարքներու»:

Արզուեան՝ ոչ ինքը, ո՛չ ալ անշուշտ իր համակիր կուսակցական ընկերներէն, կամ բարեկամներէն ո՛եւէ մէկը կը բողոքէ այս ահաւոր ամբաստանութեանց դէմ, եւ չեն փորձեր անդամ զանոնք հերքելու:

Հակառակ անոր որ Արզուեան՝ տակաւին դեռ երէկ, բազմաթիւ հետեւողներ ունէր:

Թուականով քիչ մը աւելի ետքը, «Լուսաբեր» կու տայ, իր 9 Ապրիլ 1908–ի թիւին առաջին էջին վրայ, Լեւոն Լարենցին լուսանկարը, եւ որուն տակն ալ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Հոս կը զետեղենք ոճրագործ եւ իր տխուր չահատակութիւններով յայտնի Լեւոն Լարենցի պատկերը. այս տխրահռչակ ասպետը մէկն է դրամաչորթ խմբակի գործօն անդամներէն եւ արդէն կառավարութեան վճիռով խարանուելէ վերջ աներեւութացած է Եգիպտոսէն Մելքոնեան եղբայրներուն ըրած իր յանդուգն դիմումէն ետք»:

Բայց նոյնպէս Լեւոն Լարենց չբողոքեց այս ծանր ու չհիտակի ամբաստանութեանց դէմ. չհերքեց ալ զանոնք, ոեւէ կերպով:

Այս լուռթիւնները չահեկանօրէն յատկանշական են, ու երբեք հեռու չեն իսկական ապացոյցներ կազմելէ այդ մատնանչուած մարդոց յանցապարտութեան մասին:

Կը թուի, թէ ընդհ. դատախազութիւնը երկար ատենի պէտք չէ ունեցած քննելու Արփիարեանի սպանութեան պարագաները՝ համոզուելու համար անոր հեղինակին կողմէ կանխամտածումով գործադրուած ըլլալուն.— մարդասպանը կը ղրկուի ոճրադատ ատեանին առջեւ դատուելու համար, մինչ ամբաստանութիւնը իրեն դէմ կը պահանջէ մահուան պատիժը:

Դատավարութիւնը տեղի կ'ունենայ 6 Յունիս 1908–ին:

Հայ թերթերը այս մասին ուշէ մանրամասնութիւն չեն տար, դժրախտաբար: Ցիչատակումը կայ միայն. թերեւս օտար թերթերէ քանի մը տող քաղած են, թարգմանաբար:

Բայց, նախապէս, հարցաքննութեանց մասին ալ արդէն հայ թերթերը տեղեկութիւններ չէին տուած: Ոչ թէ, անշուշտ, չէին ուզած այդ, այլ կը խորհիմ թէ հարկ եղած տարրերը չունէին այս մասին: Եւ սակայն մեր պատմութեան ամէնէն անարդար, ամէնէն ահաւոր ու խոչորագոյն եղբայրասպանութիւնը գործուած էր:

Դատավարութեան մէջ, ամբաստանութեան հետը ըլլալու, իրեն կերպով մը պաշտօնապէս աջակցելու համար, Արփիարեանի բարեկամները չէին խորհած կազմել՝ օրինակ իր եղբօրը որդիին Փիլիկին անունով, partie civileը, որուն համար օրէնքը թոյլ կու տայ միջամտելու դատին մէջ ամբաստանող կողմ կազմելու, ոճրագործին դէմ վկայութիւններ բերելու եւ վնասուց հատուցում ալ պահանջելու ոճրագործէն՝ դոնէ ձեւական, բարոյական իմաստով: Եւ եթէ կազմուած ըլլար այս partie civileը՝ փաստաբան մը կարդելով այս մասին, ապահովաբար կարելի պիտի ըլլար երեւան հանել ոճիրին ներքին ծալքերը, դաղտնիքները, հետեւաբար ե՛ւ մեղսակիցները: Աններելի կը դտնեմ այդ չրջանին հայերուն համար այս թերացումը:

«Արշալոյս»էն կ'իմանանք, որ թարգմանի պաշտօնը կը կատարէր Սարդիս Դարբինեան: Մինչ վերջին վկան եղած է Կիրակոս Զօլաքեան՝ հնչակեան մը 1902–ին, եւ որ կը հաւաստէ թէ Զարեհ Գոչեան Լոնտոնէն Գահիրէ եկած ու իրեն ըսած թէ «Հնչակեան կուսակցութենէն պաշտօն ունի Արփիար Արփիարեանին համար տրուած վճիռը գործադրելու» (10 Յունիս 1908):

Դատավարութիւնը տեղի կ'ունենայ 6 Յունիս 1908–ին: Այս առթիւ «Լուսաբեր» կը հաղորդէ.

«Ապա կարճ դադարով մը դատավարութիւնը ընդհատուելէ վերջ ենեռնադատ Ատեանին նախագահը հակիրճ կերպով զեկոյց թէ այդ դատավարութեան արդիւնքը պիտի հաղորդուի Միւֆթիին եւ ամսոյս 10–ին, առաջիկայ Շորեքչաբթի վերջնական վճիռը պիտի արձակուի» (10 Յունիս 1908):

Աւելցնեմ անմիջապէս, թէ, ըստ Շարխային պատժական տրամադրութեանց, Թղթածրարին Մուֆթիին ղրկուիլը՝ մահավճիռ կը նշանակէ.— դործադրութիւնը վաւերացնելը՝ Մուֆթիէն կախում ունի:

Մնաց որ «Լուսաբեր» կը հաղորդէ ալ իր 11 Յունիս 1908–ի թիւովը.

«Երէկ ճիշդ կէսօրին, Եղեռնադատ Ատեանին նախագահը դատարանի սրահին մէջ հաւաքուած խուռն բազմութեան մը առջեւ հանդիսաւորապէս կարդաց քաղաքին Մուֆթիէն վաւերացուած վերջնական դատավճիռը, որ արձակուած էր ողբացեալ Արփիար Արփիարեանի վրայ ի գործ դրուած ղազրելի ոճրագործութեան հեղինակ Պետրոս Հիւսընեանի եւ անոր մեղսակից համարուող Զարեհ Գոչեանի դէմ:

«Արձակուած վճռին համաձայն, ոճրագործ Պետրոս Հիւսընեան դատապարտուեցաւ մահուան:

«Զարեհ Գոչեան անպարտ հռչակուեցաւ»:

Այս վճիռին գործադրութիւնը տեղի կ'ունենայ Օգոստոս 20–ին:

«Արշալոյս» թերթը ներկայ չէ եղած, բայց կը թարգմանէ Գահիրէի մէջ հրատարակուող «Էժիբթ» եւ «Լա Պուրս Էժիբսիէն» ֆրանսերէն օրաթերթերէն այս մասին իր առած տեղեկութիւնները: Արդարեւ, կը հաւաստէ՝ իր 25 Օգոստոսի թիւին մէջ, «Էժիբթ» հետեւեալ կերպով պատմեր է մահավճիռին գործադրութիւնը.

«Երէկ կառավարչատան շրջակայքը չէր ընծայեր ամբոխի այն սովորական տեսարանը, որ ամէն անգամ կը նշմարուի՝ երբ մահու պատիժ մը տեղի կ'ունենայ. անշուշտ անոր համար որ դատապարտեալը օտարական մ'էր, եւ հոս ո՛չ ազգական եւ ոչ բարեկամ ունէր իր վրայ լացող, նոյնիսկ ԶԻՆՔԸ ԻՐԵՆՑ ԱՏԵԼՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ԿԻՐՔԵՐՈՒՆ ԾԱՌԱՑԵՑՆՈՂՆԵՐՆ ԱԼ բացակայ էին: Միայն ծերունի հայ տէրտէր մը Մամբրէ Քահանայ Վարդանեան երկու տիրացուներու հետ, ժամը 8 ու կէսին բանտին շրջապատէն ներս մտաւ դատապարտեալին վերջին մխիթարութիւնները տալու: Դուրսը տասնի չափ օրագրողներ կային: Բայց ահա չարժում մը առաջ կու գայ ընդհանուր ապահովութեան ներքանցքներու մէջ, պաշտօնեաները եւ ոստիկանները դէպի արդելանոցը կ'ուղղուին Բէքօթը եւ Էֆան պէյերու առաջնորդութեամբ, ուրուվհետեւ գործողութեան ժամը մօտեցած էր: Ցետոյ ամէն մարդ սեւ ու ցուրտ սալարկներով չարաշուք սենեակէն ներս կ'մտնեն ուր քանի մը րոպէ ետք դահիճը Աչմաուի եւ իր երկու օգնականները հրապարակադիր Արփիարեանը սպաննող Պետրոս Հիւսընեանը կը բերեն, որպէսզի իր պարտքը վճարէ ընկերութեան:

«Շատ հանդարտ, ճակատը բարձր, դատապարտեալը հաստատ քայլերով կը քալէ դէպի կախաղան եւ կը կենայ չուանին տակ, առանց դէմքի ամենափոքր այլայլութեան՝ որ իր վախը կամ յուզումը մատնէ: Ոճրագատ ատեանին առջեւ ունեցած նոյն դիրքն էր, երբ թարգմանը իրեն իմացուց մահուան դատապարտուած ըլլալը:

«Իրաւամբ Պետրոս Հիւսընեան մինչեւ ոճիրի գացող մոլեռանդ առաքեալն է, բայց հաւատարիմ այն դատին զոր ինք նուիրական կը կարծէ: Քիչ առաջ ըսած է քահանային՝ որ իրեն խրատ կու տար քալ ըլլալու. «Արփիարեանը զոր սպաննեցի, չէի ճանչնար եւ երբեք չէի տեսած: Ինծի ըսին որ հայ յեղափոխական դօմիթէներուն գործերը կը քննադատէր եւ թէ բռնակալին ծախուած էր: Ձինքը սպաննեցի հայ ազգը ազատելու համար թշնամիէ մը, բայց չէի գիտեր որ ընդհակառակը պարկեշտ մարդ մ'էր»:

«Արագ չարժումով մը դահիճը չուանը կ'անցնէ դատապարտեալին վիզը, մինչ մռայլ լռութեան մը մէջ դատարանի պաշտօնեան կը կարդայ ոճրագատ ատեանին վճիռը:

«Այս ձեւակերպութիւնը լրանալէ յետոյ, քանի մը վայրկեան կը չնորհուի դատապարտեալին, որպէսզի իր վերջին կամքը յայտնէ, բայց Պետրոս լռութիւն կը պահէ: Այն ատեն ոստիկանութեան հրամանատարը, կը հրամայէ որ Պետրոսի դէմքը ծածկեն դատապարտեալներու յատուկ սեւ քօղովը, բայց ինքը դլուխը կը չարժէ եւ քաղաքավարութեամբ կը խնդրէ դահիճէն որ այդ ձեւակերպութիւնը չըլլայ, այսու հանդերձ ինքնաթիռը պէյ կը պնդէ եւ քօղը կը ծածկէ Հիւսընեանի երեսը, միեւնոյն ատեն դահիճը կը բանայ կախաղանին յատակը եւ մարմինը կը կախուի օդին մէջ: Արդարութիւնը կատարուած էր:

«Դիակնութիւնը եւ թաղումը իրարու կը յաջորդեն»:

Մինչ Լա Պուրս Էժիբսիէն օրաթերթին մէկ խմբագիրը հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ «Պետրոս Հիւսընեանի կախուելու մասին», ըստ դարձեալ «Արշալոյս» թերթին վերոյիշեալ թիւին.

«Հիւսընեան զինքը խոստովանեցնող քահանային ո՛չ միայն Արփիարեանը սպաննած ըլլալուն համար զղջում յայտնած է, այլ նաեւ իր ամբողջ ատելութիւնը զինքը այդ ոճիրին մղողներուն դէմ: Ըսած է, որ ինք քաջութեամբ կը մեռնի, վասնզի տէօօրի դերը ընդունած ատեն դիտէր թէ ինքը զինքը ի՛նչ բանի կ'ենթարկէ եւ թէ խաբուած ըլլալով հանդերձ ինք անանկ կարծած է որ դաղափարի մը կը ծառայէ. բայց թէ կ'անիծէ անոնք՝ որ զինքը իրենց անձնական ատելութեան գործիք ըրին:

«Ոճրագատ ատեանին վճռոյն ընթերցման ատեն, Հիւսընեանի աչքերը, որոնք բնականօրէն արտայայտիչ են, տարօրինակ փայլով մը կը վառէին եւ հոն կը կարդացուէր հիանալի քաջութեան մը ճիգը որ կարծես կ'ուզէր յաղթել այդքա՛ն երիտասարդ մեռնելու կսկիծին, ոճիրի մը համար՝ որուն վրայ կը ցաւէր»:

«Լուսաբեր», ինք ալ իր կարդին, կու տայ զանազան տեղեկութիւններ, բայց ուղղակի կերպով, մահապատիժին գործադրութեանը մասին, ինչպէս նաեւ ոճրագործին վերջին վայրկեաններուն վրայ: Ինչքան ալ այս տեղեկութիւնները քիչ թէ շատ համառօտակի կերպով հաղորդուած ըլլան, այսու-

հանդերձ չահեկան ըլլալէ չէին դադրիր եւ կը լրացնէին վերոյիշեալ օտար երկու օրաթերթերու դրածները: «Լուսարեր», որուն խմբագրապետը հզած էր Արփիարեան մօտ վեց ամիս առաջ միայն, կը հրատարակէր ուրբաթ իր 22 Օգոս. 1908–ի թիւին մէջ, ի միջի այլոց.

«Առտուն կանուխ կառավարչատան բանտին ներքնադուռին դուրսի կողմը սեւ դրօշը պարզուած էր:

«Դուրսը հետաքրքիրներու խումն բազմութիւն մը կը սպասէր:

«Իսկ գլխատման յատուկ սրահը կը դտնուէին ոստիկանապետ Քայմաքամ Բաքստրն Պէյ, Մամուրը Զապթ. Էֆֆաթ Էֆէնտի, երկու ոստիկանական սպայ, Եղեռնագատ Ատանայի քարտուղարը, եւ մամուլի ներկայացուցիչներ:

«Կառավարութեան բժիշկ Տոքթ. Նօլըն կը սպասէր՝ բժշկական վերջին քննութիւնը կատարելու համար:

«Իսկ Տէր Մամբրէ Քհնյ. վարդանեան կանուխէն դատապարտեալին մօտ կը հսկէր, խրատելով որ զղջայ իր դործած ոճիրին վրայ եւ քաջալերելով զինքը, որ համբերութեամբ տանի վերջին տաժանքը:

«Ժամը ճիշդ 9–ին, Հիւսընեան բանտէն հանուելով, ներքնոցքին մէջ դահճապետ Հաշմատի եւ իր ընկերներուն կողմէ առանց ընդդիմութեան չուաններով կապուեցաւ ու գլխատումի սրահը փոխադրուեցաւ:

«Հոն մտնելուն, խրոխտաբար չորս դին պտտցուց չլմորած աչքերը առանց երկիւղ արտայայտելու:

«Դատարանի Քարտուղարը բարձրաձայն կարդաց մահուան վճիռը:

«Ցետոյ, առաջնորդեցին մահապարտը մինչեւ սահադուռը, եւ վերջը անցուցին հատ չուանի մը լայնաբաց հանդոյցը: Երբոր ուզեցին աչքերը ծածկող գլխանոցը անցընել, երկու հեղ ձեռքովը մերժեց. բայց Բաքստրն Պէյի պնդումին վրայ, ծածկոյթը անցուեցաւ. կեանքի վարպետն էր որ կ'իջնար իր վրան:

«Եւ Բաքստրն Պէյի նշանին վրայ, խկոյն սահադուռը կը բացուի, եւ մարմինը կը դահավիժի մութին մէջ՝ ուր երեք վայրկեանի չափ կը դալարուի լկումներով:

«Այդ պահուն, ներկաներէն չատերը յուղուած են եւ ոմանք աչքերնին կը հեռացնեն փոսէն՝ ուր դիակը կը ճօճի:

«Տասը վայրկեան վերջ, հայ քահանան կը խնդրէ որ ա'լ վեր հանեն մարմինը, բայց Բաքստրն պէյ կը պատասխանէ թէ ըստ օրինի հինգ ժամ այսպէս կախուած մնալու է:

«Ժամը 9 ու կէսին դիակը վեր կը հանեն եւ խշտիքի մը վրան զետեղելով կը փոխադրեն քննութեան սրահը:

«Շատեր կը հեռանան սրտաճմլիկ տպաւորութեան տակ:

«Հակառակումի սրահին մէջ է որ կը մերկացնեն մարմինը, կը լուան եւ կը դնեն դագաղին մէջ:

«Ժամը 10–ին, մեռելակառքը որ կառավարչատան դուրսի դրան մօտ

կը սպասէր, ներքնաբակը մտաւ:

«Հիւսընեանի դիակը հոն դրին. պատանք չունէր:

«Տէր Մամբրէ հայրը վերջին աղօթքները կարդաց, թաղման հրամանը հատած ըլլալով, ժամը 10–ը քառորդ անցած, մեռելակառքը յառաջացաւ դէպի Մարմինայի Հայոց պերեզմանատունը:

«Քահանայէն զատ ոչ ոք ընկերացաւ վերջին հանդրուանը:

«Թէեւ հետաքրքիրներու խումն բազմութիւն մը առտուընէ ի վեր կը սպասէր կառավարչատան մեծ դրան չուրջը, բայց ոեւէ ցոյց տեղի չունեցաւ»:

Այս տեղեկութիւնները տալէ անմիջապէս ետքը, «Լուսաբեր» կ'աւելցընէ թէ «Երկրորդ անդամն է որ հայ մը այս երկրին մէջ կը գլխատուի:

«Առաջինը քալդուն Մուշեղն էր, տասը տարի առաջ, որ հայակուլ արիւնարբու թուրք մը սպանած էր եւ որուն համար անկարելի եղաւ խըտիվական ներումը ձեռք բերել:

«Անոր չիրիմը յարգանքի ուխտավայր մըն է հայերուն համար:

«Իր քով թաղեցին՝ կունծիկ Աբեղայէն վերջ, տարաբախտ Արփիարեանը»:

Իսկ Զարեհ Գոչեան, որ իրրեւ ոճրագործին գլխաւոր մեղսակիցը նկատած էր, եւ որ Ամերիկայէն եւ Պոլսէն եկած էր Գահիրէ, եգիպտական իշխանութեանց կողմէ նաւ կը դրուի Թուրքիա արտաքսելու համար,— ինչպէս կը պատմէ Վահան Թէքէեան՝ իր յուշերուն մէջ («Արեւ», 15 Մայիս 1943):

Թէքէեան այս մասին դեռ կը պատմէ.

«Պոլիս՝ ուր հասնելուն պէս պիտի ձերբակալուէր եւ ընդունուեցաւ իրրեւ յեղափոխական: (...): Բայց իր Պոլիս հասնելէն եւ բանտարկուելէն երկու օր վերջը հռչակուեր էր Օսմ. Սահմանադրութիւնը (23 Յուլիս 1908), եւ բոլոր քաղաքական բանտարկեալներու պէս ազատ արձակուելով՝ ան մեկնած էր իր հայրենիքը...: Պոլիս դարձիս, հոն տեսայ, ազատօրէն պտտող, Աբիկ Ունճեանի սպաննիչ Վարդանեանը եւ իր մեղսակից Աֆարեանն ալ:

«Լսեցի թէ Զարեհ Գոչեան մեռած էր տարագրութեան մէջ, հիւանդութենէ»:

Պետրոս Հիւսընեանին դատավարութեան ատենը ու ետքը, երբ դարձեալ թերթերու մէջն իսկ ամբաստանեցին Զարեհ Գոչեանն ալ՝ որպէս այս ոճրագործին մեղսակիցը, վինոդը,— ո՛չ ինք, ո՛չ ալ ուրիշ մը ուեւէ հերքում, ուեւէ պաշտպանութիւն չըրին իրեն ի նպաստ:

●

Արփիարեանին ոճրագործը ընդունա՞ծ է իր յանցանքը, զղջացա՞ծ է զայն սպանած ըլլալուն համար:

Գոյութիւն ունեցող վկայութիւնները բաւական չեն այս հարցումները դրական կերպով պատասխանելու համար:

Ըստ «Արշալոյս» թերթին, հիմնուելով «Էժիրթ» եւ «Լա Պուրս Էժիրսիէն» օրաթերթերուն տուած տեղեկութեանց վրայ միայն, ոճրագործ Պետրոս Հիւսնեան կը յառաջանայ դէպի իր կախաղանը՝ առանց «դէմքի ամենափոքր այլայլութեան», ինչպէս Ոճրագատ Ատեանին առջեւն ալ՝ երբ մահուան վճիռը կու տան իրեն, «չատ հանդարտ, ճակատը բարձր» բռնած էր: Ու երբ կախաղանին դիմացը, ոստիկանական հրամանատարը կը հրահանգէ որ իր դէմքը ծածկեն դատապարտեալներու յատուկ սեւ քողովը, ան «դլուխը կը չարժէ եւ քաղաքավարութեամբ կը խնդրէ դահիճէն որ այդ ձեւակերպութիւնը չընէ»:

Իր կարգին, «Լուսաբեր» կը հաւաստէ թէ ոճրագործը «հոն մտնելուն, խրոխտաբար չորս դին պտտցուց իր շլմորած աչքերը առանց երկիւղ արտայայտելու»:

Մինչ ըստ «Լա Պուրս Էժիրսիէն»ի, Հիւսնեան «ոչ միայն Արփիարեանը սպաննած ըլլալուն համար զղջում յայտնած է, այլ նաեւ իր ամբողջ ատելութիւնը՝ զինքը այդ ոճիրին մղողներուն դէմ»: Թերթը կ'աւելցնէ ալ,— «վճռին ընթերցման ատեն, Հիւսնեանի աչքերը, որոնք բնականօրէն արտայայտիչ են, տարօրինակ փայլով մը կը վառէին ու հոն կը կարդացուէր հիանալի քաջութեան մը ճիգը»:

Ուրեմն, դրեթէ միեւնոյն բովանդակութեամբ կ'արտայայտեն՝ երեք թերթերն ալ, իրենց նշմարումները, մահուան դատապարտուած երիտասարդ մարդու մը համար, կառափնատին առջեւը, մօտիկը: Պետրոս Հիւսնեան դուցէ զգացած է այլեւս իր սխալը, յանցանքը, բայց պիտի չյայտնէ հայ քահանային ներողութիւն խնդրելու ոեւէ տրամադրութիւն, մինչ չի տատամսիր քաջութիւն ցոյց տալէ, չ'ուզեր որ իր աչքերը կապեն: Շատ հաւանաբար, իր աչքերուն նայուածքին մէջ, երկու օտար թերթերը չտեսան որ քաջութենէ աւելի յամառութիւնը կը տիրէր: Արդար մարդը, իր ազգին համար գործելու տրամադիր մարդը՝ ընկճուած պիտի ըլլար, երբ տեսնէր, հասկնար թէ սխալած ու պարկեշտ մարդ մը սպաննած է, ուրիշներէ դրդուած: Պետրոս Հիւսնեան յամառ մարդու նկարագիրը ունէր, եւ յամառ մարդը ամէնէն անուղղան է: Իր տիգրանակերտցի հայրենակիցները հաւաստեցին,— ինչպէս տեսանք քիչ առաջ,— թէ «անուս ու անմշակ է». բայց ան ապուշ մը չէ եղած. իր ոճիրը անթերի կերպով կատարած է, անկատար բան մը չըրաւ իր արարքը իրագործելու համար, ու եթէ արար դռնապանի մը զաւազան կամ աթոռ նետելը չըլլար իր փախուստին առջեւը, անշուշտ որ պիտի չձերբակալուէր. այս անսպասելի եւ աննշան պատահարն էր որ զինքը մինչեւ կախաղան տարաւ:

Մանաւանդ մօտ դարէ մը ի վեր, շատ ունեցանք Պետրոս Հիւսնեանի նման տրոկէները, տրոկէ եղած հե՛րոսները: Մինչեւ հայութեան ամբողջ մարմինը սկսած էր տրոկէ ըլլալ: Արփիարեանը սպաննողը դուցէ ազգասէր մըն էր, դուցէ կրնար ալ դիւրութեամբ, առանց ոեւէ ակնկալութեան իսկ մեռնիլ, զոհուիլ իր ժողովուրդին համար.— բայց եւ յա՛մառ մըն էր, յամառ մը՝ դոր տրոկէ ալ ըրին. ու կը հաւատար այլեւս թէ լա՛ւ, ազգասիրակա՛ն աքթ մը կը կատարէր: Մինչ ա՛լ կարելի պիտի չըլլար զինքը տարհամոզելը. ա՛լ մոլեռանդ մըն էր: Եւ մոլեռանդը սահման չի ճանչնար, չի յարգեր. իր միտքը այլեւս հաւասարակշռութիւն չունի, կը քալէ, կը գործէ որոշ ուղղութեամբ, այո՛, որովհետեւ տրոկէ եղած է:

Պետրոս Հիւսնեան, ոճրագործը, «անուս եւ անմշակ է», ըսին իր հայրենակիցները, բայց ի՛նչ կարեւորութիւն ունի. բացատրութիւն մը չէ այս: «Ուսեալներու» ամբողջ խումբ մը՝ Պետրոս Հիւսնեանէ առաջ, մահուան դատապարտած էր Արփիարեանը, եւ դեռորի ալ ենթարկեց զայն, եւ իր սպանութենէն չատ տարիներ ետքն ալ սրտի կատարեալ խաղաղութեամբ կը խօսէին այս վճիռին առնչութեամբ այնպէս ինչպէս յաղթականի համար մը կ'ըսուած ըլլայի:

Անշուշտ չէին հասկնար՝ անոնք ալ, թէ տրոկէ եղած էին: Երկար ատեն այսպէս էր: Մանաւանդ ասո՛ր դէմ պայքարեցաւ Արփիարեան: Իր մեծութիւններէն մին՝ այս պայքարը կազմեց: Ջէզոք հայն ալ, եւ ոչ թէ յեղափոխականը միայն, տրոկէ էր: Փիչ մը աւելի, քիչ մը պակաս տարողութեամբ: Շատ մտածած եմ այս մասին, բայց այլ կերպ չեմ կրցած բացատրել պարագան. ուղիղ ճեւով տրամաբանելու անատակ մարդու աքթեր են անոնք: Եւ այս իրողութիւնը՝ այսօր եւս բոլորովին հեռու չէ առկայ ըլլալէ հայ իրականութեանց մէջ:

Եւ ահա թէ ինչո՛ւ ճիշդ տեսած, ճիշդ դատած էին անոնք որ Արփիարեանը «առաքեալ մը» կոչեցին: Անշուշտ ինքն ալ տրոկէ մըն էր իր սկիզբի օրերուն, չատ անդամ. բայց ուշիմ, արթուն մարդ՝ հասկցաւ սխալը, ու ասիկա իր հանճարին ամէնէն փայլուն ու առողջ կողմերէն մին է:

●

Մերուժան Պարսամեան եւս կը պատմէ՝ Արփիարեանի մօրը մասին, յուզիչ եւ յատկանշական դրուագ մը, «Լուսաբեր»ի 17 Սեպտ. 1908–ի թիւին մէջ, բոլոր սերունդներուն մայրերուն համար.

«Այդ եզական մայրը ճանչցողներս, ամէնքս ալ, մինչեւ այսօր ցաւագին լուրը ծածկեր ենք. զինքը մօտէն չրջապատողները նոյն իսկ կեղծ նամակներ գրած ու կարդացած են առջեւը: Տիգրան Արփիարեան, իր միւս պաւակը, որ ի՛նք ալ չդիտէր թէ ինչպէ՛ս արհաւիրալից եղեռնը մօրը ականջը հասցնել չի տայ, երբեմն դրամ յանձնած է, ըսելով որ Արփիարն է դրկողը»:

Այս մայրիկը՝ 85 տարեկան էր:

●

Արփիարեանի սպանութեան առաջին տարեդարձին, Գահիրէի «Լուսաբեր–Արեւ» երկօրեայ թերթը մասնաւոր թիւ մը կը հրատարակէ (13 Փետրուար–1909). Վահան Մալէզեան՝ հոն, յօդուածի մը մէջ, կը գրէ, իր խօսքը ուղղելով զոհին.

«Տարի մը անցաւ այն անիծապարտ օրէն ի վեր որ քեզ զարկին. գանկդ զարկին, որովհետեւ չէին կրնար զարնել միտքդ. կանթեղը կոտրեցին՝ լոյսը մարելու համար: Եւ այն օրէն ի վեր որ զարկին սիրտդ, զարկին Հայութեան սիրտը՝ որ քու կիներդ մէջ կը բարախէր: (...) Դուն առաքեալ մըն էիր»:

Վահան Թէքէեան ևս յուզիչ պատկեր մը կու տայ իր յիշատակներուն մէջ, ոճիրին յարակից: «Օսմանեան Սահմանադրութենէն վերջ,— կը դրէ արդարեւ ան,— Պոլսոյ մէջ ողջ էին եւ անհամբեր՝ իրենց զաւակներուն վերադարձին կ'սպասէին զոհին եւ զոհարարին՝ Արփիարի եւ Արզուեանի պառաւ մայրերը: Ահիկա ինծի թելադրեց դրկել Մայրերը արարուածը»:

Երուանդ Սրմաքէշխանլեան կը սկսի, 1909–ի «Ամէնուն Տարեցոյց»ին մէջ, իր դրուագիւնը՝ հաւաստելով.

«Անցեալ տարի Ափրիկէի հողին վրայ մարդ մը լինկաւ, ազգով Հայ, սրտով Հայ, մտքով Հայ, դրչով Հայ»:

Եւ կը վերջացնէ իր այս դրուագիւնը՝ դարձեալ հաւաստելով.

«Ամէն բան արտասովոր, ամէն բան եղական, ամէն բան իրերամարտ, ամէն բան հակասական այս հայուն մէջ, բայց մեծ, անզոյգ, զմայլելի, մոգական, բայց ազգային վերջին երեսնամեայ կեանքին մէջ ներարտադրակատնօրէն հզօր եւ անմոռանալի, ազգային մատենագրութեան մէջ իր դործը դրեթէ անհաւասարելի, ազգային հրապարակագրութեան մէջ իր բաժինը՝ վերանորոդիչի ու հիմնադիր–վարպետի բաժինը ու աշխարհաբար նոր ակունքին մէջ իր հեղինակութիւնը արուեստագէտ–կերտիչի հեղինակութիւնը:

«Այս հայը՝ Արփիար Արփիարեան»:

Իսկ յաջորդ տարեդարձին, Ե. Սրմաքէշխանլեան դարձեալ պիտի դրէ Արփիարեանի մասին, 1910–ի «Մեր Տարեցոյցը»ին մէջ, յօդուածով մը՝ ի միջի այլոց.

«Այն կլորիկ, թոնթոշիկ, դողդոջուն մարդուկը որ Զորեքշաբթի գիշեր, Իսմայէլիէի աղնուապետական թաղին մէկ վողոցին անկիւնը, մուխին մէջ դիտապաստ ինկաւ, որուն վեսեկ վեսեկ արիւնլուայ մարմինը Գահիրէի մատուռական երիտասարդութիւնը ուսամբարձ Մարմինայի դերեզմանատունէն ներս մտցուց Ուրբաթ օր, ձմրան լուիկ ու խոնաւ մթնշաղի մը, այդ մարդուկը հսկայ մըն էր սակայն:

«Երկար ատեն, իր ցնցումները պիտի տեւեն, իր աղմուկը, դերեզմանին վոսկն ալ անդին, պիտի լսուի դեռ, եւ կարելի չէ հաշուել այն ժամանակը ուր հայութիւնը այլեւս պիտի դադրի Արփիար անունին հմայքէն սարսռալ, անով արբենալ, անով ոդեւորուիլ, անով արիանալ, անով ղղաստանալ, անով ընդվզիլ:

«... Հսկայ մըն էր ան, որովհետեւ, բոլոր այն հազուադիւտ էակներուն պէս որոնք ճակատագրականօրէն իրենց ճապտին ծայրովը ամբոխները կը չարժեն, օրին մէկը չաստուած մը եղաւ, երկրպադուներով ամբարտակուած, ալէլուաներու եւ փառաբանութիւններու թանձր խունկի մը տակ ծածանուտ, ուրիշ օր մը դետնաթաւալ, պատուանդանընկէց խորտակուած կուռք մը ըլլալու համար հայհոյներէ ու անէծքներէ հալածուած, յետոյ յաղթանակով նորէն կանդնելու համար իր խարխափին վրայ, նորէն պաշտուելու, նորէն փոթորկելու, եւ վերջապէս նորէն իյնալու համար ճչմարիտ հսկայի մը չառաչիւնով»:

Սրմաքէշխանլեանի այս պատկերացումը՝ նախատեսումը ա՛յնքան ճիշդ է Արփիարեանի մասին, իր սպանութենէն մօտ երեք քառորդ դար ետքն ալ:

❁

Արփիարեանի համար յուշարձանի մը կանգնումը՝ չնորհակալ գաղափար մըն էր, իր նահատակումէն անմիջապէս ետքը. ու յաջողեցաւ:

Մանաւանդ որ այս առաջադրութիւնը իրագործուեցաւ ժողովրդական հանդանակութեամբ մը: Այս մասին, Վահան Թէքէեան կը յիշատակէ իր վերի դրուագեան մէջ.

«Արփիարի մահարձանին ազգային հանգանակութիւնը աւարտած եւ չիրիմը կանգնուած է իմ Պոլիս մեկնումէս ետք, Մալէզեանի եւ Պ. Կարօ Պալեանի չանքերով: Կիսանդրին գործն է չարաթթափահ արձանագործ Պ. Ցովհ. Պէզիրճեանի: Յուղարկաւորութեան օրը, ևս էի թելադրած որ «Հայրենիք»ի խմբագիր–աշխատակից՝ վաղամեռ «Կունծիկ Աբեղայ»ի, իր բուն անունով Բարթող Շահրիկեան, քովը թաղուի Արփիարը: Ահկէ ի վեր, Մարմինայի գերեզմանատան այդ անկիւնը եղաւ «Մտաւորականներու Թաղը»:

Արփիարեանի «մահարձանին բացման առթիւ», Ցանձնախումբը կը հրատարակէ դրքոյկ մը, Գահիրէ, 1911–ին, «Ցուշարձան» խորագիրով, որուն կենսագրական եւ այլ մասերը Վահան Մալէզեանը գրած է: Այս դրքոյկը կը յիշատակէ ալ Ցանձնախումբին անդամներուն անունները, ինչպէս նաեւ բոլոր նուիրատուութեանց ցանկը:

Նախապէս, յուշարձանին հանգանակութեան եւ կառուցումին համար՝ երկու Ցանձնախումբ կազմուած էր, մին՝ Գահիրէ, իսկ միւսը՝ Աղեքսանդրիա: Ետքը՝ այս երկուքին տեղ, միայն Գահիրէինը կը մնայ, ու կը գործէ:

Աղեքսանդրիոյ Ցանձնախումբին մաս կը կազմէր նաեւ Լեւոն Մկրտիչեան. շատ բնական ու հասկնալի էր այս, անշուշտ: Բայց իր անունը՝ այս առթիւ միայն կը յիշատակուի Արփիարեանին սպանութենէն յետոյ. արդարեւ, միշտ բացակայ է ան տեղի ունեցած բոլոր հրապարակային ելոյթներուն, բողոքներուն, գրութեանց, բանախօսներուն, յուղարկաւորներուն մէջ: Եւ Լեւոն Մկրտիչեան դամբանական ալ պիտի չխօսի. Աղեքսանդրիայէն Գահիրէ չէ գացած անդամ իր նախկին կուսակցական ընկերոջ, տարիներով յարատեւ, սերտ ու խորհրդապահական նամակագրութիւն կատարած, միասին գործած կուսակցական մտերիմ պաշտօնակիցին յուղարկաւորութեան ներկայ ըլլալու

համար, երբ այս ընկերոջ սպանութիւնը խորապէս եղերական ալ էր: Եւ վէրքերուն դէմ, այդ օրերուն երիտասարդ բանաստեղծ վահան թէքէեանը պիտի ունենայ, հրապարակով, դիտակից մարդու արի չեշտովը, այս ոճիրէն հապճեպ տասը օր ետքը, իր վիշտին ու զայրոյթին բոլոր թափովը, «Լուսաբեր»ի 22 փետր. 1908–ի թիւին առաջին էջին վրայ լոյս տեսած դրութեամբ մը՝ «Ցեղափոխութիւն եւ ոճիր» խորագիրով,— ի սէր արդարութեան, ի սէր ճշմարտութեան: Արդարեւ, թէքէեան նախ հոդ կը յիշատակէ թէ՝ «ոճրագործ խմբակին առաջին չհատակութիւնը չէ աս. ամէն ոք զայն կապեց Խոյն Ունճեանի եւ Թաւշանճեանի սպանութեանց հետ, եւ չսխալեցաւ»,— եւ յետոյ յօդուածագիրը կը շարունակէ.

«Ա՛հ, կը յիշեմ...: Պարոն Զօպանեան, հինգ ամսուայ խոհեմ լռութենէ մը վերջ, երբ ստիպուած, իր ապրուստին մուրացածոյ ապահովութեանը համար, Ամահիտի թիւ մը մէջտեղ հանեց՝ անխուսափելի գոռ խօսիլ թաւշանճեան ոճիրին վրայ...: Ի՛նչ քաչքչուկ, երկարապատում տողերով սակայն, ի՛նչ զգուշութեամբ, ի՛նչ դարճուածքներով, սակայն: «Դրամաշորթ խմբակը» դրամաշորթ խմբակ կոչել՝ զգուելի սուտ մըն էր իրեն համար, «ղոր Արփիարեան ստեղծած էր»: (...) Եւ այս ոճիրը գործող «հայ յեղափոխականներուն» դրամ չտուող դրամատէրնե՛րն էին ոճիրին գլխաւոր պատասխանատուները...: Եւ այս ամէնը՝ արտածորող զգուելի խմաստակութեան չեղջակոյտ գլուխ–դործոց յօդուած մը ղոր կարդացողը վերջ ի վերջոյ այն տպաւորութիւնը կ՝ունենայ — բան մը որուն արդէն կը ցանկար յօդուածագիրը — չատ աւելի մեղաւոր էին Արփիարեան, Պարթեւեան եւ հայ հարուստները քան «կայէն»ն ու իր մեղսակից արբանեակները:

«Այդ դարշարոյր յօդուածին Արփիար պատասխանեց չախչախիչ փաստերով, բայց մասամբ միայն: Իր փափաքն էր մօտ օրէն վերադառնալ անոր վրայ եւ զայն երկնող ամօթապարտ հոդին մերկացնելով իր կեղծիքի քողերէն, հասարակութեան ներկայացնել այնպէս ինչպէս որ է,— ուռած միջակութիւն մը՝ վայրկեանական Ոճիրի աստեղներէն:

«Ժամանակ չճգնեցի՛ն իրեն: Բայց ճշմարտութիւնը չլռեր»:

Ու այս չատ համարձակ «մուտքէ» մը յետոյ, թէքէեան՝ նո՛յնքան համարձակօրէն եւ բո՛ւռն կերպով ալ, կը դոչէ.

«Հրապարակաւ այստեղ կ՝ամբաստանեմ ահա Պարոն Զօպանեանը իրեւ մէկը որ քաջալերեց Թաւշանճեանի ոճիրը եւ Ոճրագործ բազուկին մատնիչ ըրաւ Արփիարեանը՝ զայն ոճրագործներէն աւելի դատապարտելով ու ոճրագործութիւնը թեթեւցնելով եւ սքողելով»:

Եւ Վահան Թէքէեան՝ հետեւողական իր մտածումին եւ հաւատքին մէջ, կը յարէ առանց ընդմիջումի, էմիլ Զոլայի մը ոճովը.

«Պարոն Զօպանեանը կ՝ամբաստանեմ Ոճրագործներուն հետ իր բարեկամութեանը համար: Իր յօդուածը այնքան հաճելի էր անոնց — եթէ ոչ՝ անոնց կողմէ — որ անոր լոյս տեսնելէն երկու քառ. առ քառ. տուն տրուած անոնց կողմէ — որ անոր լոյս տեսնելէն երկու ամիս վերջը անոնք պաշտօն կը յանձնէին իրեն՝ ջիրենք ներկայացնել, իբրեւ

Մկրտիչեանէն ետ ուզած էր իր նամակները, բայց այս վերջինը իրեն կը պատասխանէ, թէ նման պահանջ մը զինքը կը վիրաւորէ, եւ մխիթարն ատեն ապահովութիւնը կու տայ իրեն, թէ այդ նամակները դղրոցի մը մէջ կղզուած են ու իր հետը ջերեզման կ՝երթան: Շատ հաւանաբար, անոնք ջերեզման չզացին իր հետը, բայց կորսուեցան հանրութեան համար:

●

Այսօր մոռցուած կը թուի՝ Արփիարեանի սպանութեան առնչութեամբ, Արշակ Զօպանեանին վերագրուած «բարոյական մեղսակցութեան մը պատասխանատուութիւնը», որ ճիշդ իրենց միջեւ դոյութիւն առած պայքարին պատճառներուն մէջն իսկ տեսան ոմանք:

Աղեքսանդրիա բնակող փաստաբան՝ Մ.Հրան Թելեան, որ դործիչ մը չէր սակայն, որ ոեւէ դեր չունէր այս խնդիրներուն մէջ, Արփիարեանին դրած է, իր 24 Հոկտ. 1907 թուակիր նամակովը, հետեւաբար եւ ոճիրէն մօտ 3 ամիս առաջ.

«Չէր կարելի աւելի անպատկառ égoisme մը սպասել Զօպանեանի դրչէն՝ վերակազմեալներու չուրջ. հարկաւ կարդացիր նոր թիւը թուք ու մուրով լեցուն քեզի դէմ եւ դուվաստանք ոճրագործներուն: Հարկաւ պիտի պատասխանես»:

Բայց Արփիարեանի սպանութեան առնչութեամբ, մեղադրանքին,

Ցեղափոխական կուսակցութիւն (!) Տաճկահայ համաժողովին մէջ...:

«... Պէտք է դիտնանք թէ (...) Պարոն Զօպանեանները պատասխանատուութեան ի՛նչ մեծ բաժին մը ունին (...) եղեռնագործներուն հետ իրենց բարեկամութեամբն ու եղեռնին հանդէպ իրենց բռնած դիրքովը»:

Անշուշտ Զօպանեան անտարբեր պիտի չմնար այսքան չեշտակի ամբաստանութեան մը մասին: «Անահիտ»ին մէջ՝ քրոնիկով մը կը պատասխանէ:

Ի հարկէ ոչ թէքեանին ամբաստանութիւնը, ոչ ալ Զօպանեանին պատասխանը, իսկական, անհերքելի փաստեր կը կազմեն՝ առաջինը իր ամբաստանութիւնը հիմնելու, երկրորդը՝ ինքզինք բոլորովին չքմեղացնելու չափ:

Բայց Վահան Թէքէեան ա՛լ չատ աւելի զայրոյթով եւ սո՛ւր հարուածներով ե՛տ պիտի ղրկէ դնդակը, երեք բաւական երկար ու չարունակական յօդուածներով, «Պարոն Զօպանեան» նոյն խորագիրին տակ, մէջտ «Լուսաբեր»ին առաջին էջին վրայ:

Արդ, իր Ա. դրութեան մէջ (1 Յուլիս 1908), Թէքէեան կը վկայէ նախ. «Մէկը ըսաւ՝ թէ Արփիարեանի սպանութեան վրայ Պ. Զօպանեանի հիւսած արձակը կը նմանէր արուեստական փեթակի մը, որուն վրան ու տակը մեղր պատած՝ մէջտեղը աղբով լեցուն է»:

Եւ Վահան Թէքէեան հաւաստելէ յետոյ, նաեւ, թէ Զօպանեան համոզում փոխած է չապիկ փոխելէ աւելի դիւրութեամբ, կ'աւելցնէ.

«Աւդարեւ, Արփիարի դէմ Պ. Զօպանեանի թշնամութիւնը եւ անոր թերութիւններուն մասին իր «ամուր համոզումները» կ'սկսին այն վայրկեանէն, ուր Սրզուեան հրէշը, երեւութապէս բարեկամ Արփիարի, դաղտնապէս ձեռնարկած է ականել զանի՝ միահեծան տէր դառնալու համար վերակազմ. Հնչակեան կուսակցութեան (...): Այս դաւը յաջողցնելու համար՝ Արզուեան պէտք ունեցաւ Զօպանեանի (...) խոստանալով (...) անոր «Անահիտ»ը անցնել «Նոր կեանք»ին տեղ՝ իբրեւ կուսակցութեան հիւսպապաշտօնական օրկան (...): Արփիար, իմանալով դաւը, ուզեց զայն սաղմին մէջ խեղդել»:

Վահան Թէքէեան թէեւ երիտասարդ է, բայց արդէն հռչակ չհասած ալ: Եւ անվերապահ հիացող մը՝ Արփիարեանին: Եւ անոր ամէնէն եռանդուն ու արի պաշտպաններէն մին պիտի ըլլայ: Մինչ հաւատարիմ ալ՝ իր բարեկամութեան մէջ: Անվեհեր քննադատ ալ, ու հիմնովին արդարասէր: Եւ ահա ահեղ հակառակորդի մը պէս, ոտքի ելած է Զօպանեանի դէմ, աղդային ու դրական մեր հրապարակին վրայ փառքի տէր մէկը, որուն խօսքը մարիկ կ'ըսենն. անշուշտ յանդգնութիւն մըն էր թէքէեանին այս ելոյթը, մասնաւորապէս Արփիարեանին սպանութեան առթիւ:

Եւ իր Բ. դրութեամբը («Լուսաբեր», 7 Յուլիս 1908), Վահան Թէքէեան կը սկսի յայտնել. «երկու վախ Պ. Զօպանեանի յօդուածին երկունքին տիրակալած են. առաջին՝ իր «անկախ, անկողմնակալ դործիչ»ի համբաւը չվտանգել. երկրորդ՝ ոճրագործները, որոնց հետ հին յարաբերութիւններ դինք կը կապեն, չյայտնորոշել եւ չվշտացնել»:

Ճիշդը՝ անարդար, բայց առնուազն չափազանցութիւն մը պիտի ըլլար պահանջելը Զօպանեանէն որ դատաւոր հանդիսանար Արփիարեանը սպանողին մեղսակիցները դտնելու, մատնանշելու եւ դատելու համար: Զօպանեան եթէ իսկապէս ուզէր անդամ, կրնա՞ր վստահաբար դիտնալ ոճրագործին մեղսակիցները. Գահիրէի ոստիկանութիւնը, յետոյ Ոճրադատ Ատեանն անդամ չկրցան այս մասին որոշ յայտնութիւններ կատարել:

Վահան Թէքէեան՝ Զօպանեանին յօդուածը մօտէն քննելով, անոր մէջ կը տեսնէ «խարդաւանանք»ի, «ապականութեան» եւ «բորենութեան» անտոր տող մը. ուստի եւ կը յարէ ալ. «ամէն անդամ որ զայն վերընթերցայ (...), ամէն անդամ ալ զղուանքի նո՛ր բան մը դտայ անոր մէջ»: Եւ այդ փաստելու միտումով ալ կը հարցնէ իսկոյն ի՛ւ.

«Կ'ուզէ՞ք օրինակներ»:

Եւ Թէքէեան պիտի տայ այդ օրինակներէն յատկանշական նմոյշներ:

Ինչպէս նախապէս տեսանք, Զօպանեան քանիցս յայտարարած էր, թէ ինք չի՛ հաւատար Արփիարեանին վերագրուած մատնչութեան, եւ այս մասին իր զօրեղ փաստերն ալ տուած.— բայց Թէքէեան չի համոզուիր այլեւս անոր անկեղծութեանը, եւ հիմնելու համար իր տեսակէտը՝ կը յիշատակէ Զօպանեանին իսկ այն տողերը ուր ան կ'ըսէ, խնդրոյ առարկայ նպաղ իր վէրքի քրոնիկին մէջ.

«Եթէ ոչ մէկուն կողմէն որոշապէս ապացուցուած չէր, ոչ մէկուն կողմէն ջախջախիչ ու վերջնական յստակութեամբ մը հերքուած ալ չէր»:

Զօպանեանին դրիչէն ելած այս հատուածը՝ դինքը հակասութեան մէջ կը դնէ, անշուշտ, ինքն իրեն հետ, Արփիարեանին դէմ չրջած ղրպարտութիւններուն առնչութեամբ: Մինչ Թէքէեան՝ չարունակելով իր ամբաստանութիւնը Զօպանեանին դէմ, տակաւին պիտի ներկայացնէ այլ մէջբերումներ այս վերջինէն, իր յետին մտածումները մատնող.

«Այդ ղրոյցը տարածուած,— կը ղրէ Զօպանեան,— հայ ժողովուրդին մեծամասնութեան (կ'ըմբռնէ՞ք այս մեծամասնութիւն բառին հրէշութիւնը, մեծամասնութեան վ.թ.) մտքին մէջ տեղաւորուած եւ Արփիարեանի մասին առ նուազն չնչ ու կասկածելի մարդու մը տպաւորութիւնը հաստատած էր»:

Եւ Թէքէեան դեռ ուրիչ մէջբերում մըն ալ պիտի կատարէ Զօպանեանէն, երբ դրած է ան.

«Իր եղերական վախճանէն առաջ, Արփիարեան կը պտուէր բարոյական տխուր դիրքի մը մէջ...»:

Ու այս բոլոր մէջբերումները կատարելէետքը՝ Թէքէեան կը դոչէ.

«Ըսէ՛ք, կ'աղաչեմ. մատնիչութեան կասկածանքին տակ պտուող եւ ժողովրդային համարումին մէջ այս աստիճան ինկած մարդ մը, որպէս կը ներկայացնէ բորենին, ուրիչ ի՞նչ կարելի էր ընել քան մէջտեղէն վերցնել

եւ ա՛յն մարմինը կամ ա՛յն անհատը (դեռօրխթը, պարզապէս) որ զայն մաքրեց՝ կրնա՞յ դէթ չարտայայտուիլ, կրնա՞յ նոյն իսկ մեր համակրութիւնը չշահիլ…։

«Եւ բոլորին կը չարունակէ.— «Ո՛չ Դրօշակեանները, ոչ հին հնչակեանները, ո՛չ վերակազմ. երկու հատուածները, ոչ իսկ Պ. Տամատեանը, ոչ իսկ Մուրատը, ոչ իսկ Հայկ. Բարեգործ. Ընդ. Միութիւնը՝ հոն իր քթին տակ հիմնուած՝ մաքերնուն անցուցին (եւ որոշապէս չէին ուզեր մաքերնուն անցնել) գործակցութեան հրաւիրել այդ գործիչը…»։

Անշուշտ անտեղի էր այս դիտողութիւնը։ Իրա՛ւ ալ ըլլար ան։ Զօպանեան չէ հասկցած որ իր դիմացը ելած երիտասարդը անվախ ու արի պրիւ մըն է, որուն տրամաբանելու ձեւը ուժգնօրէն կը զարնէ, առանց ձեռնոց դնելու, մինչ Արփիարեանին յիշատակը պաշտպանելու իր կամքը արմատ առած է նաեւ իր արդարասէր նկարագիրին մէջ.—Թէքէեան այսպէս է արդարեւ, եւ անյապաղ կը պատասխանէ Զօպանեանին վերի դիտողութեան.

«Դրօշակեաններու, հին Հնչակեաններու եւ վերակազմեալներու, «Արզուեանական» հատուածին կողմէ Արփիարի գործակցութեան հրաւիրուած ՉԸլլալը՝ կրնայ Պ. Զօպանեանը միայն զարմացնել, թէպէտ՝ բազմաթիւ Դրօշակեաններու եւ ա՛լ աւելի բազմաթիւ հին Հնչակեաններու կողմէ այստեղ Արփիարի ցոյց տրուած համակրութիւնն, անոր հետ իրենց յաճախակի խորհրդածութիւնները եւ նոյնիսկ Պատուոյ Ատեանի մը մէջ դաշնակցականի մը կողմէ անոր դատաւոր կարդուիլը՝ հոս ամենքին աչքին տակ տեղի ունեցած իրողութիւններ են, ապացուցանող թէ Պ. Զօպանեան ինքնիրմէ յերիւրած է Արփիարի «բարոյական տխուր դէմքը՝ մեռել մը խոչտանգելու իր սատիֆ վայելքին համար։ (…) Արփիար պիտի չընդունէր յեղափոխական ոեւէ դործօն դեր, որովհետեւ կ՚ուզէր ա՛լ անկախ ըլլալ եւ ինքզինքը առաւելապէս նուիրել իր զրական աշխատութիւններուն»։

Ցարատեւ՝ իր պաշտպանողականին մէջ, Թէքէեան կ՚ըսէ դեռ այս մասին.

«Կը մնայ միայն, Պ. Զօպանեանի սիրուն բառերով, հոն «իր քթին տակ հիմնուած» Բարեգործ. Ընդհ. Միութիւնը, որ ան ալ Արփիարը դործակցութեան չէ հրաւիրած եղեր։ — Ինչէ՞ն դիտէ եւ եթէ չդիտէր՝ կո՞յր, չտեսա՞ւ ալ Արփիարի բազմաթիւ խմբագրականները նուիրուած այդ մարմնոյն, զորս Արփիարի պէս մէկը պիտի չդրէր առանց դիմումի, առանց խընդրանքի։ (…) Միութիւնը իր անունով պսակ դրած էր անոր դագաղին վրայ եւ Միութեան նախագահն ու վարչական Խորհուրդին դրեթէ բոլոր անդամները, իբր մասնաւոր յարդանքի նշան՝ ներկայ դտնուեցան անոր յուղարկաւորութեան»։

Իսկ իր Գ. յօդուածովը («Լուսաբեր», 16 Յուլիս 1908), մէյա «Պարոն Զօպանեան» խորագիրին տակ, Վահան Թէքէեան կը պնդէ նորէն.

«Այս դատաւորը կը դատապարտէ, ըսի, ոճիրը, առանց դատապարտելու ոճրագործները եւ դատապարտելով, ընդհակառակը, ոճիրին զոհը։ Այս դատաւորը հետաքրքիր չէ ճանչնալու ոճրագործները, զորս սակայն կը ճանչնայ չատ լաւ, կը ճանչնայ մանաւանդ՝ ընդդէմ զոհին անոնց հետ իր գործած գործակցութեանը միջոցին»։

Այս խնդրին մէջ, չեմ խորհիր որ Թէքէեան պիտի կարենար աւելի ծանր կերպով ամբաստանել Զօպանեանը։ Մանաւանդ երբ քիչ վերը կը հաւաստէ ալ.

«Իր «ես»ովը պայթելու չափ լեցուն պարոնը, առիթները կը կորսնցնէ, պէթ անդամ մը, դէթ Արփիարի սպաննութեան այս աննպաստ պարագային, զայն ծածկելու»։

Որովհետեւ, դեռ ըստ իր նչմարածին՝

«(…) Պ. Զօպանեանի ճիդն է, իր «ես»ին մէջբերումներովը, վրայէն նետել Արփիարի սպաննութենէն իր վրայ ինկած պատասխանատուութեան բաժինը, որ սակայն կայ եւ կը մնայ ինչ որ ալ ընէ։ Եթէ, դոնէ այս առթիւ, բացէ ի բաց, անվերապահ դատապարտութիւն մը ուղղած ըլլար ոճրագործներուն, պիտի կրնայինք հաւատալ իր կողմէն անկեղծ վերադարձի մը (…)»։

Եւ յայտնութիւններ կատարելու միտքով՝ Թէքէեան կը վկայէ, իր այս երրորդ յօդուածին վերջաւորութեանը.

«… կը յիշեմ որ Պ. Զօպանեան այս դրութիւնը ընդդիմեց արդէն ասկէ առաջ, Թաւշանճեանի սպաննութենէն ետք։ Այս ոճիրէն ամիսներ վերջը, Թերթ մը հրատարակեց ուր աւելի կ՚զրաղէր Արփիարեանով եւ Պարթեւեանով՝ քան ոճիրով։ Արփիար պատասխանեց իրեն, մէկ քանի յօդուածներու մէջ, որոնցմէ ետք լոյս տեսած վերջընթեր «Անահիտ»ը այդ մասին բան մը չէր պարունակեր սակայն։ Այդ թիւը ստանալով եւ ի տես այս տեղի «Ազատ Բեմ»ին ալ յանկարծօրէն անհետացման, Արփիար իր հանճարեղ հեռատեսութեամբը, կ՚ըսէր մեզի. «Ասոնք ձայն չեն հաներ կոր. անպատճառ ոճիր մը պիտի պործեն եւ հաւանօրէն այս անդամ իմ վրաս». իրողութիւնը ցոյց տուաւ թէ որքան ճիշդ էր, եղերականօրէն ճիշդ, մեր խո՛ղճ մեծ բարեկամին կանխազուշակութիւնը»։

Աւելի ճիշդը՝ այս նախատեսութեան պոյութիւնը, վահան Թէքէեան չէր ընդունած սակայն ոճիրէն բաւական առաջ, իր այն նամակին մէջ ուր դրեթէ հեղնական ոճով կը դրէր Արփիարեանին, երբ այս վերջինը Արզուեանին ոճրային ծրագիրին մասին հաւաստած էր իրեն։

Ի վերջոյ, յետ երկար քննութեանց ու խորհրդածութիւններու, ինծի այնպէս կը թուի որ Թէքէեան ազդուած ըլլայ՝ քիչ թէ չատ, Արփիարեանին դրականութեան հանդէպ իր տածած անվերապահ հիացումէն, անոր արի հրապարակագրութենէն, ինչպէս եւ իր բարեկամութեան մէջ հաւատարիմ մարդու հանդամանքէն, երբ դրած է իր վերոյիշեալ բուռն ամբաստանութիւնը՝ Արշակ Զօպանեանին դէմ։ Ուստի, Թէքէեան երբեք պիտի չխորհէր

նաեւ, թէ կրնար չեղիլ, անարդար իսկ ըլլալ իր դատումներուն մէջ, ճիշդ իր այս աղնիւ զգացումներուն պատճառովն իսկ:

Անշուշտ Զօպանեան, ի՛նքն ալ ցաւ զգացած էր Արփիարեանին սպանութենէն, կը յայտարարէ թէ «մեր յեղափոխութեան պատմութեան ամենէն տղեղ ու ամօթալի արարքներէն մին պիտի մնայ» այս սպանութիւնը («Անահիտ», 1908, թիւ 1–4), եւ Զօպանեան կը հաւաստէ ասոնք ճիշդ իր այն զրուցեամբը՝ որուն մէջէն Թէքէեան կը հանէ մեղսակցութեան իր վերի օրինակները սակայն:

Զօպանեան՝ ճիշդ է որ, հոն կը մեղադրէ նաեւ Արփիարեանին իր զրած «Աստուծոյ Մատը» խորագիրով յօդուածը՝ Տիգրան Գարակէօզեանի սպանութենէն ետքը, եւ Դաշնակցութեան վճիռին վրայ սպանուած վարդօ անունն դաւաճան նկատուած մէկու մը սպանութիւնը քննադատելը, եւ Զօպանեան հարց կու տայ եզրակացնելու սկսս.

«Արփիարական տրամաբանութեամբ պէտք է արդարացնե՞լ նոյն ինքն Արփիարեանի սպանումը՝ քանի որ Արփիարեան դլխաւոր կազմակերպիչներէն մին եղաւ Պապը Ալիի ցոյցին ոչ թէ 10·000 այլ 20·000 հայու կոտորման դերը-պիչը դարձաւ»:

Թէքէեան չի յիշատակեր Զօպանեանին կողմէ անմե՛ղ չեչտով բայց իրականութեան մէջ շա՛տ ծանր եղող այդ դիտողութիւնը՝ Արփիարեանի յեղափոխական, ազգային գործունէութեան մասին: Անշուշտ Զօպանեան՝ ի՛նքն ալ, վստահաբար չի դիտեր իր այդ հաւաստումին ատոյդ, կամ ստուգուած ըլլալը, եւ ճիշդ այս իսկ պատճառովն ալ անկասկած Արփիարեանի դէմ խոչոր մեղք մը, յանցանք մը դործած ըլլալու սխալը ըրած է:

Եւ զարմանալիօրէն Զօպանեան կը դաւանի՝ նո՛յն էջերուն մէջ, թէ «Արփիարեանին սպաննութեան մասին ոչ ոք դեռ բացատրութիւն տուաւ»: Բայց կը դրէ ալ անմիջապէս ետքը, թէ՝ «Ամբողջ հայ մամուլը զայն կը վերադրէ Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան, իսկ այս կուսակցութիւնը ոչ կը հերքէ ոչ կ'ընդունի ոճիրին հայրութիւնը»:

Բայց անկախաբար իր այս ակնբախ հակասութենէն՝ իրարու յաջորդող քանի մը տողերու մէջ, Զօպանեան արդէն համոզուած ըլլալու էր, որ Արփիարեանին սպանութիւնը կազմակերպողը Արղուեանն էր, մինչ հայ մամուլը բացայայտօրէն կը յայտարարէր այդ, դրդապատճառն ալ տալով.— Արփիարեանին քննադատութիւնները, յայտնութիւնները՝ դործուած սխալներուն, յանցանքներուն առնչութեամբ:

Վստահաբար Զօպանեան անկեղծութեամբ չ'արտայայտուիր երբ կ'ըսէ՝ իր վերի քրոնիկին մէջ, մանաւանդ միամիտ չեչտով մըն ալ.

«Ո՞վ է Արփիարեանը սպաննողը, եւ ինչո՛ւ կատարուեցաւ այդ սպանութիւնը, չեմ դիտեր»:

Բայց Զօպանեան ճշմարտութիւն մը կը մատնանշէ այս առթիւ, ճշմարտութիւն մը՝ տխուր, եղերական, անվայել.— կը հաւաստէ, ատուգիւ՝

թէ իրեն համար որոշ է որ, «հակառակ իր թերութիւններուն», եթէ կարելի եղած է «մեր նոր դրականութեան սիւներէն մին» հայ ձեռք մը տապալել, ատիկա հնարաւոր եղած է չնորհիւ «հազար անդամ յեղյեղուած մատնիչ բառին»:

Դարձեալ իր վերի յօդուածին մէջ, Զօպանեան կասկածելի մտածումը կ'ունենայ արձադանգը տալու՝ Արփիարեանի հակառակորդ Սուրէն Պարթեւեանի մէկ հարցում-դրութեան: Կը հաղորդէ, արդարեւ, թէ Արփիարեանի մահէն երկու ամսու չափ առաջ, Պարթեւեան Ազգին մէջ հետեւեալ հարցումը ուղղեր է Արփիարեանին.

«Մեզի ըսին թէ 1900-ին, Լոնտոնի մէջ՝ երբ կուսակցութեան դլխաւոր վարիչներէն մին էիր, սերտ յարաբերութիւններ ունիս եղեր Խոմոն անունն լրտեսի մը հետ եւ թէ ուղղակի պատճառ ես դարձեր Պոլսոյ մէջ քանի մը յեղափոխականներուն ձերբակալուելուն. եթէ ճիշդ չէ, հերքէ՛»:

Եւ Զօպանեան կ'աւելցնէ, թէ Արփիարեան լուռ մնացեր է, եւ ասիկա պինդը կը զարմացնէ ալ, նկատի ունենալով Արփիարեանին «բանակռիւը սիրող բնութիւնը», ինչպէս կը յարէ դեռ մեծահռչակ գրադէտը...:

Կասկած չկայ որ իր այս դիտողութիւնը բոլորովին անտեղի էր, եթէ ոչ յետին նպատակով մտածուած մեղադրանք մը, ու մանաւանդ զօրավիդ մը «մատնիչ»ի ըրպարտութեան, որուն դէմ սակայն մէկէ աւելի անգամ ըմբոստացած ալ էր: Ի հարկէ «երկու ամիսի չափ» ժամանակը երբեք չա՛տ պիտի չսեպուէր Ամերիկա տպուած յօդուածի մը գահիրէ բնակոդի մը հերքումին համար, եթէ երբեք Արփիարեան ուզէր իսկ պատասխանել այդ անհեթեթ հարցումին:

Բայց, իրականութեան մէջ, ի՛նչը պիտի հերքէր Արփիարեան.— դոյութիւն չունեցող, բացատակա՞ն բան մը:

«Մեզի՛ ըսին որ...» մեզի՛, բայց որո՛նց: Եւ ովքե՞ր ըսին...:

Եւ ո՛վքեր են այն «բանի մը յեղափոխականները» որ ձերբակալուեր են Արփիարեանի «ուղղակի պատճառով»: Ո՛չ Պարթեւեան եւ ո՛չ ալ Զօպանեան անուն չեն տար...: «Մեզի ըսի՛ն...», եւ այսքանը պիտի բաւէ՛ ճիշդ ըլլալու համար: Այս պարագային, չենք կրնար ըսել թէ այս երկու ազդային դործիչներն ու դրադէտները, ե՛րկուքն ալ, չե՛ն հասկնար իրենց դրածին անհաւորութիւնը...:

Մեր ազդային կեանքը՝ ճիշդ է որ յաճախ ըսի-ըսաւներով ղեկավարուած է, ընթացած է, ու մեր պատմութիւնը՝ ըսի-ըսաւներու աղբիւրներուն համաձայն կերտուած դործ մըն է, առ հասարակ: Ոչ Պարթեւեան, ո՛չ իսկ Զօպանեան խուսափած են այս առհասարակութենէն: Ճիշդ է որ Պարթեւեան լուրջ մտաւորականի մը համբաւը չէր չահած, բայց Զօպանեան մը հետեւելու չէր իրեն, իր այդ «հարցումին» կասկածելի նպատակին առնչութեամբ, Զօպանեան՝ արդարեւ, փարիզ ապրող մեծ մտաւորական մը, գիտէր անշուշտ Պարթեւեանին հարցումին բոլոր անհեթեթութիւնները, հետեւաբար ե՛ւ հոդ կատ-

չելը՝ իր կողմէ մեղսակցութեան մը առ նուազն երեւոյթը կ'առնէ:

Այսուհանդերձ, եւ անդամ մըն ալ, իր վերի քրոնիկին մէջ, եւ եղրա-

կացնելու պէս ալ, Զօպանեան կը հաւաստէ թէ իրեն համար «անընդունելի է ընդունիլ որ Արփիարեան այդ (մատնիչի) զզուելի հոլին ունեցած ըլլայ, Արփիարեան միշտ եղած է աղքատ տերվիշի կեանքով մը ապրած, անշահախնդիր, իբր միակ հրայրք ունենալով դրականութիւնը»:

Իրենց առաջին տարիներու բարեկամութենէն յետոյ՝ վէճը շատ սուր եղած է Զօպանեանի եւ Արփիարեանի միջեւ: Անդամ թշնամութեան հասած, այլեւս: Պատճառները՝ մէկէ աւելի են անշուշտ: Արփիարեան՝ Ֆրանսացի դրօ-

ղի մը մէկ յօդուածէն Զօպանեանին անունը յայտնած էր, երբ հայերէնի կը թարգմանէ զայն. կ'ենթադրեմ թէ իր հայ ընթերցողներուն մէջ Զօպանեանին հանդէպ սխալ կարծիք չտալու համար. իրենց բարեկամութեան չըլջանին էր: Առաջին լարուածութիւնը ասկէ կը սկսի: Ինութեան խոր տարբերութիւններ ալ կային երկուքին միջեւ. մին յառաջդիմական էր, միւսը՝ պահպանողական: Արփիարեան չէր հաւատար Զօպանեանին դրականութեան դեղարուեստական, ստեղծագործական հանդամանքին, եւ իր այս տեսակէտը «ազգային գործերու մէջ մտած է բանաստեղծութեան ճամբով»: Արփիարեան համեստ էր ամէն բնագաւառի մէջ, մինչ Զօպանեան՝ չատերու իսկ կարծիքով, ինքն իրմով լեցուն եղած է, ինչպէս նաեւ մենաւոր մը: Միակ հաներբերութիւնը՝ որ դոյութիւն ունէր իրենց միջեւ, իրենց անհուն սէրն եղած է հայ դրականութեան հանդէպ:

Ինծի այնպէս կը թուի որ Զօպանեան որոշ բան մը կրնայ պարտիլ Արփիարեանին իր սկզբի օրերուն մէջ՝ առ նուազն, երբ, Պոլիս, իր սկսնակի դրութիւնները ներկայացուցած է Արփիարեանին հրատարակութեան համար: Ոմանք ըսին անդամ, թէ այս վերջինը զանոնք սրբագրած է: Զօպանեանին դրական, դեղարուեստական, իրապաշտ գործերէն լաւագոյններէն մին՝ եթէ ոչ լաւագոյնը, «Ես ի՛նչ ընեմ հոգիով» անուն նորավէպն է, եւ որ կը պատկանի այս հեղինակին սկզբնական տարիներուն.— արդ, ասիկա յայտնօրէն Արփիարեական չունչ կը կրէ, իսկապէս իրապաշտ դրականութեան մը յղացումը կը դրսեւորէ: Ցետագային Զօպանեան այս կերպ երկեր չտուաւ: Գուցէ եւ այս իրողութիւնը՝ ծանր կու գար ա՛լ իրեն...: Մեծերն ալ կրնան ունենալ անչուշտ, իրենց քէնները, նախապաշարումները, իրենց կողմնակալ զղացումները, պզտիկութիւնները: Պարագան՝ այս մենագրութեան մէջ, արդէն յայտնի նախ տեսանք:

Ուրեմն՝

Եթէ, այսօր, ինծի համար բացարձակ վստահութեամբ կարելի պիտի չըլլայ դատել Թէքէեանի կողմէ «Անահիտ»ի տէր եւ տնօրէնին դէմ ուղղուած հրապարակային ամբաստանութիւնը, բայց իբր հայ ու մարդ, իբր մտաւո-

րական ալ, եւ նկատի ունենալով մանաւանդ մեր անսասան բարքերը՝ այս մասին, երկու կարեւոր պարագայ իմ մասնաւոր ուշադրութիւնս կը դրաւեն այս առթիւ.

Առաջին՝ վահան Թէքէեանին քաղաքացիական պարտականութեան դիտակցութիւնն ու արիութիւնը, որոնց դոյութիւնը՝ իր մէջ, ցոյց պիտի տայ նաեւ, արժանի վեհութեամբ, Տօքթ. Յ. Թիւրեաքեանի պարագային մէջ (ասիկա պիտի տեսնենք անմիջական էջերուն մէջ).

Երկրորդ՝ նորէն պիտի ըսեմ, ու ասիկա ի պատիւ Արշակ Զօպանեանին, որ հոյակապ, դլուխ-գործոց պաշտպանողական յօդուածով մը պատասխանեց՝ իր «Անահիտ»ին մէջ, Սիմոն Վրացեանին, երբ այս վերջինը 1931-ին հրատարակեց, ուրեմն ոճիրէն մօտ քառորդ դար մը ետքը, Պոսթընի «Հայրենիք» ամսագիրին մէջ, Արփիարեանի դէմ դրութիւն մը, ամէն կերպով անվայել, ձեռք առնելով բոլոր հին զրպարտութիւնները.— ինչպէս պիտի տեսնենք այս հատորին յաջորդ դլուխին մէջ, մասնաւոր կերպով:

Ջեմ խորհիր, արդարեւ, որ Զօպանեանին այս յօդուածէն աւելի լաւ, դիտակից պաշտպանողական մը երեւցած ըլլայ, դոնէ մինչեւ այդ օրը, Արփիարեանի դէմ եղած մատնչական զրպարտութիւնները հերքող, ինչպէս նաեւ իր դրական ու հրապարակագրական արժէքը դրուատող:

Հոգիի եւ մտաւորականի մեծութիւն մը կայ իր այդ դրութեան մէջ, դուցէ չխոստովանուած ղղջում մըն ալ:

Եւ դարձեալ ի պատիւ Արշակ Զօպանեանին հա՛րկ է յիշատակել հոս, որ վահան Թէքէեանին Ցորելեանին պիտի խօսէր, 1934-ին ճառ մը՝ որուն մէջ կը դրուատէր իր նախկին ամբաստանողին տաղանդն ու անոր բանաստեղծութեան մեծ արժէքը:

Վահան Թէքէեանին երկրորդ միջամտութեանը, ելոյթը՝ ի սէր ճշմարտութեան, եւ Արփիարեանին անունն ու յիշատակը պաշտպանելու համար, տեղի ունեցաւ իր այն յօդուածովը, զոր հրատարակեց «Լուսաբեր»ի 9 Ապրիլ 1908-ի թիւին մէջ, հետեւաբար ոճիրէն մօտ երկու ամիս ետքը, «Մատնութիւն եւ Արփիարի Մատնութիւնները» խորագիրին տակ, եւ Տօքթ. Յ. Թիւրեաքեանին ուղղեալ, որպէսզի իր վկայութիւնը տայ ինք ալ ուղղակի հրապարակաւ:

Այդ չրջանին, յանդուգն քայլ մը կը նկատուէր երիտասարդ բանաստեղծի մը կողմէ դիմելը՝ չատ ծանօթ ու բոլորէն յարդուած ազդային անձնաւորութեան մը, մանաւանդ հրապարակային պատասխան մը ստանալու համար.— բայց Թէքէեան չէր կրնար այլեւս հանդուրժել Արփիարեանի դէմ եղած ու տակաւին կրկնուող անհաւատ զրպարտութեանց, որոնց կազմումին մէջ Տօքթ. Թիւրեաքեանին լռութիւնը որոշ դեր մը խաղացած էր:

Արդարասէր ու արի, Թէքէեան կ'ըմբռստանար ուրեմն, նաեւ Թիւրեաքեանին այս լռութեան դէմ, որովհետեւ Արփիարեանի զրպարտիչները կը նանին այս լռութեան դէմ: Ուստի և՛ւ, վահան Թէքէեան եւս Տօքթ. Թիւրեաքեանին կը

մեղադրէր մեղսակցութիւն մը՝ ուղղակի վկայութենէ իր փախուստին մէջ:

Հետեւաբար, չի՛շատակելէ եաքը՝ իր վերի յօդուածին մէջ, թէ Տօքթ. Թիրեաքեան պատասխանած է իրեն հարցում ուղղողներուն, թէ «ոչինչ, ո՛չինչ կրնայ մեղադրել Արփիարեանին», վահան Թէքէեան կ՚ուզէ որ այլեւս ան հրապարակաւ յայտարարէ ճշմարտութիւնը, ու կը յարէ.

«Ասիկա կը պահանջեմ հիմա մէկէ մը, որուն ազնիւ եւ հայրենասէր հայու համբաւը միայն լսած եմ մինչեւ հիմա:

«Տօքթ. Թիրեաքեան այժմ Ամերիկա կը բնակի (...):

«Իր լռութիւնը, այս պարագային, պարզապէս պիտի նշանակէր մեղսակցել ամենահրէշային սուտի մը, զոր կ՚ներեւի նորէն քալեցնել կ՚ուզուի եւ որուն կը հաւատամ թէ ինքը անկարող է»:

Բայց. Տօքթ. Թիրեաքեան այս անգամ ալ չպատասխանեց:

Իր լռութեան, վկայութենէ խուսափելու իր մի՛ակ պատճառը՝ այդ օրերուն դոյութիւն առած սպառնալիքի, դեռորի ենթարկուելու վտանգէն կու գար: Պարագան տեսանք մեր նախորդ էջերուն մէջն ալ:

Բայց վահան Թէքէեան՝ ինչպէս Արփիարեան, նկատի չառաւ այս վտանգը. անվերապահօրէն պաշտպանեց մեծ հայու մը յիշատակը, որուն անմեղութեանը կը հաւատար:

Աւելի եաքը, իր արի մարդու նկարագիրը՝ աչք մը արժեց իրեն:

Ինչպէս Արփիար Արփիարեան, նոյնպէս ե՛ւ վահան Թէքէեան, հայութեան փառքը կը կազմեն:

17.—

ՈՃԻՐԷՆ ԴԵՌ ՇԱՏ ԱՒԵԼԻ ԵՏՔԸ

Արփիարեանի հակառակորդ կուսակցութեան մը պատկանող մէկ լիտըը՝ «Պատմական ճշմարտութեան համար» ուռուցիկ եւ չինծու պատրուակին տակ, պիտի վերսկսի, Ոճիրէն մօտ քառորդ դար եաքը, ձեռք առնել՝ դարձեալ Արփիարեանին դէմ, այն բոլոր հին զրպարտութիւնները, որոնք սակայն ամենահրէշային սուտի մը, զոր կ՚ներեւի նորէն քալեցնել կ՚ուզուի եւ որուն կը հաւատամ թէ ինքը անկարող է»:

Անշուշտ յետին նպատակ մը կար այս նոր արշաւին մէջ, քանի որ նախորդ չրջանին արդէն անյուսահատօրէն գործածուած, մաշած դէնքերը նորոգութեամբ, եւ նո՛յն եղանակով ալ պիտի գործածէր ան: Եւ այս հետեւողական մարդը՝ կը կարծէ դուցէ, թէ տարիները արդէն անցած՝ մէկը պիտի չդտնուի այլեւս Արփիարեանին պաշտպանութիւնը, արդարութեան դատը ստանձնելու համար, ու այս կերպով ալ իր զրպարտութիւնները իսկական փաստի արժէքը պիտի կրնան վերջապէս ստանալ:

Այլ իմաստով կարելի չէ բացատրել, արդարեւ, այս նոր ելոյթը:

Եւ Սիմոն Վրացեանը պիտի ըլլայ այս տխուր դերը ստանձնողն ալ, 1931–ին:

•

Տարին ուր կը սպաննուի Արփիարեան, կը հռչակուի, Պոլիս, Օսմանեան Սահմանադրութիւնը.— ցնծութիւնը մեծ է ամէն կողմ: Հայերուն մէջն ալ: Թուրքեր եւ հայեր պիտի չտապեն իսկ իրար հետ ողջադուրուելու. իրենց միջեւ, անցեալը կը մոռնան: Արփիարեանին բարեկամներն ու թշնամիները՝ անո՛նք ալ, միանդամայն կը մոռնան իր պարագան:

Քաղորդ տարին՝ սակայն, Առանայի ջարդը տեղի կ՚ունենայ: Հայերը նորէն յուսախաբ են, ու չփոթած ալ՝ մանաւանդ: Այս ջարդը 30·000 հայ հնձած է, իր գործած ահաւոր աւերներէն բացի:

Մինչ Առաջին Ընդհ. Պատերազմը՝ շատ ատեն նաքը չէ որ կը հասնի, եւ ամէն հայ հասկցած է արդէն, թէ Թուրքիան եւս պիտի նետուի կռիւին մէջ՝ Գերմանիոյ կողքին, եւ կը կռահէ ալ ասոր բոլոր դէշ հետեւանքները: Այս՝ չուշանար. տեղի կ'ունենայ Ապրիլ 24–ը: Շարունակութիւնը ծանօթ է: Այս՝ չուշանար. տեղի կ'ունենայ Ապրիլ 24–ը: Շարունակութիւնը ծանօթ է: Ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ աննախընթաց, բայց ջախջախիչ եւ հիմնական ալ սեպուած պարտութիւնը՝ բոլոր բնագաւառներուն մէջ միանդամայն:

Ջինադադարը ուրախութիւն եւ դարձեալ յոյս ու եռանդ կը բերէ տարագիր հայոց, որ մեծ մասով կիլիկիա կը հաստատուի: Մինչ Երեւան անկախութիւն հռչակած է, եւ պետութիւն կը կազմէ:

Այս անգամ ալ, հայոց ուրախութիւնը երկար չի տեւեր. Ֆրանսական իշխանութիւնը կը պարպէ Կիլիկիան, կը լքէ հայերը իրենց ճակատագիրին, եւ այն ատեն հայոց ղաղթը կը սկսի դէպի արտասահման, հոն՝ ուր կարելի է երթալ ո՛եւէ կերպով:

Երեւանի մէջ, արդէն հաստատուած է Խորհրդային Հայաստանի մր պետութիւնը:

Սփիւռքին մէջ, ամէն հայ կը ջանայ իր օրական հացը ճարել, եւ հաստատել այնպէս ինչպէս կրնայ: Կացութիւնը շատ հեռու է փայլուն ըլլալէ, ապագան անորոշ: Մանաւանդ հոն ուր հայերը ղացած են եւ կը տեղաւորուին առանց նախապէս երկրին հաճութիւնը ստացած ըլլալու. այդ օրերուն՝ ասոր կարեւորութիւնը կար տակաւին: Բայց հայերը «անրադձալի»ներ պիտի նկատուին այդ բոլոր երկիրներուն մէջ:

Դէպի Խորհրդային Հայաստան, տակաւին ներդպրթ չկայ: Տօքթ. Նանսընի ջանքերը՝ Հայաստանին օգնելու, ամէնէն ամօթալի եւ ամենատխուր հակառակութեանց կը հանդիպին Արեւմտեան պետութեանց կողմէ: Մինչ Հայաստան իր սկզբնական բազմատեսակ դժուարութիւնները ունի:

Այսուհանդերձ, հայերը քիչ առ քիչ, բայց անընդհատ կը յառաջանան, կը կազմակերպուին:

Հայաստանի մէջ նոր բէժիմին վերջնականապէս հաստատուիլը՝ նախկին բէժիմին մարդոց միջեւ անհամաձայնութիւններու տեղի կու տայ, արտասահմանի միջեւ: Քաջազնունի կը դրէ իր «Դաշնակցութիւնը Անելիք Ցուներ Այլեւս» հանդանակը: Կարեւոր անդամներ կը բաժնուին կուսակցութենէն: Մնացողները՝ սակայն, պէտքը կը տեսնեն պայքարը խստացնելու, բազմապատկելու: Այս մասին, անցեալին դիմելու հարկը կը տեսնեն, ինչպէս նաեւ զանազան կարգի յոյսեր եւ խոստումներ տալու, պարզապէս խանդավառութիւն մը, կեանք մը ստեղծելու համար:

Այս մթնոլորտին մէջ, այս պայմաններուն մէջն է որ, Սիմոն Վրացեան՝

— Նախկին վարչապետ Հայաստանի Հանրապետութեան,

— Նախկին նախագահ «Հայաստանի վերկուքեան կոմիտէին» փետրուար 18–ի ապստամբութենէն ետքը,

— Նախկին վարչապետ «Լեռնահայաստանի» կառավարութեան, Սիմոն

Վրացեան՝ դաշնակցական լիտըր ու հրապարակագիր, կը հրատարակէ ուրեմն, Պոսթընի «Հայրենիք» ամսագիրին 1931–ի Սեպտեմբերի թիւին մէջ, 17 մեծ ու երկսիւնակ էջով երկար յօդուած մը՝ Արփիար Արփիարեանի դէմ, «Նիւթեր կենսագրութեան համար» ենթախորագիրն ալ տալով անոր:

Այս ենթախորագիրը՝ իր անմի՛ջ, իր խղճմի՛տ երեւոյթին մէջ, ենթադրել ալ կու տայ անշուշտ միամիտ ընթերցողին, թէ յօդուածագիրը մտահոգութիւնը ունի վաւերական ճիշդ տուեալներ հայթայթելու՝ անոնց որ պիտի ուղէին կենսագրական ուսումնասիրութիւն մը պատրաստել Արփիարեանի ու այդ շրջանին վրայ:

Բայց իրականութիւնը այն է որ Վրացեան տառացիօրէն կը կրկնէ «Դրօշակ»ին կողմէ ժամանակին կատարուած բոլոր զրպարտութիւններն ու յիշատակուած «դոկիւմէնտ»ները, առանց փորձելու անգամ նոր փաստ բերել, առանց մոռնալու մանաւանդ Հրանդ Կիւրճեանի մը զրպարտութիւնները, որոնց դիմելն իսկ պիտի դատապարտէր Վրացեանը: Ամէն պարագայի տակ, շատ դէշ ելոյթ մը կատարած եղաւ անգամ այն նպատակին համար, որուն ծառայել ուզած է սակայն: Բայց Վրացեան չի զգուշանար նոյնիսկ անհաւասարակշիռ ձանկիւլեանի մը ճաքռտանքները վկայութեան կոչելէ:

Անշուշտ, իրականութեան մէջ, Վրացեան աւելի չանցաւոր է քան իր դրօշակեան զրպարտիչները, որովհետեւ արդէն հարկ եղած բոլոր հերքումները տրուած էին շատ շատերու կողմէ, եւ որոնց մէջ քիչ ալ չէին հեղինակ

Անչուշտ ամէնէն առաջ հա՛րկ է դիտնալ թէ ի՛նչ առթիւ, ի՛նչ բանի համար եղած է այդ մեղադրանքը։

Պոսթընի «Հայրենիք» ամսագիրին 1924–ի Յունիսի թիւին մէջ, Մ. Վարանդեան կը հրատարակէ յօդուած մը՝ որուն մէջ ան կը յայտնէ այն տարակարծութիւնը որ ունեցած է ի՛ր եւ Քրիստափոր Միքայէլեանին միջեւ՝ իրենց կուսակցութեան կողմէ տրուած Արփիարեանը իբր «դաւաճան» մահուան դատապարտող վճիռին առնչութեամբ։

Վարանդեան նախ կը հաւաստէ՝ իր այս յօդուածին մէջ, թէ Քրիստափոր Միքայէլեանի «աչքում», Արփիարը՝

«վերջնական դատապարտեալ էր։ Արփիարի մասին նա իր կարծիքը կազմել էր արդէն վերը յիշած մեղադրանքէն յետոյ» (էջ 133–134)։

Այս երեք ընդգծումներն ալ ես կատարեցի, ցոյց տալու համար որ Վարանդեանի ալ վկայութեամբը՝ Քրիստափոր Միքայէլեան արդէն իր վերջնական կարծիքը կազմած է Արփիարեանի «մատնչութեան» մասին, առանց այլ վկայութիւնները մտիկ ընելու անհրաժեշտութեան.— իր կուսակցական ընկերներուն տուած վկայութիւնը բաւական կը սեպէ Արփիարեանը «մահուան պատիժի արժանի» նկատելու համար։

Արդ Վարանդեան նախ չ'ընդունիր որ ծանօթ «մեղայպլիր»ը, յետոյ՝ կողմ կազմող կուսակցական ընկերներու վկայութիւնը՝ համոզիչ փաստեր ըլլան, եւ հետեւաբար ալ անընդունելի կը դտնէ «Արփիարեանին պէս մեծ գրող մը, հասարակական գործիչ մը մահուան դատապարտելը», առանց նախապէս զինքը մտիկ ըրած ըլլալու, ու մանաւանդ առանց մտածած իսկ ըլլալու զինքը նախապէս լսել իրեն վերագրուած ա՛յդքան ծանր ոճիրի մը համար»։

Եւ արդարութեան ճիշդ ա՛յս հիմնական սկզբունքը անտեսուած ըլլալուն համար՝ Վարանդեան առաջին օրէն իսկ Քրիստափոր Միքայէլեանին յայտնած է, անկեղծօրէն, իր վրդովումը։

Արդարեւ, Վարանդեան կը հաւաստէ իր վերի յօդուածին մէջ.

«Այդ տեղ է որ ես ցաւ ունեցայ, իբրեւ կրտսեր ու խոնարհ ընկեր, իբրեւ սիրող աշակերտ, ընդհարուեցայ Քրիստափորի հետ, ինչպէս նաեւ Իւսուֆեանի ու Վռամեանի հետ»։

Եւ Վարանդեան պարկեշտ, արդարասէր մարդու կեցուածքը կ'առնէ Արփիարեանի խնդրին մէջ, հակառակ անոր որ զայն կը նկատէ «անսկզբունք նկարագիրի» տէր, «անսահման, հայկական կրքի զօրութեամբ» մէկը, ու դեռ հակառակ անոր որ կը հաւաստէ նաեւ թէ՝ «հնարաւոր է» որ Քրիստափորը եւ միւսները «չէին սխալուում», թէ Արփիարը «իրօք դաւաճան էր, լրտես էր, մատնիչ էր»։— բայց ճիշդ հո՛ս է որ Վարանդեան արդարութեան հի՛մնական էութիւնը պիտի յայտարարէ, երբ կը հաւաստէ.

«Հնարաւորութենէն մինչեւ իրականութիւնը — տարածութիւն կայ» (էջ 135)։

Այս օրինական, բարոյական, տարրական ճշմարտութիւնը՝ չտեսան սակայն Արփիարեանը մահուան դատապարտողները. կամ չուզեցին տեսնել. նախ՝ դրօչակեանները, ետքը՝ Քրիստափորը, աւելի յետոյ՝ Վրացեան։ Գուցէ կուսակցական նկատումները այդ կը պահանջէին. այլ կերպ կարելի չէ բացատրել պարագան։

Վրացեան՝ իրեն յատուկ եղող վարպետութեամբը, նախ կու տայ, իր յօդուածին մէջ, Վարանդեանին տեսակէտը, որպէսզի անմիջապէս ալ աւելցնէ Քրիստափոր Միքայէլեանին անոր ուղղած քննադատութիւնը, մեղադրանքը։ Մինչ ցոյց տալէ առաջ, թէ Վրացեան գիտակցաբար կը յապաւէ ալ՝ կարեւոր մասերով, Վարանդեանէն իր կատարած արտագրումները, տանք անմիջապէս այն մէջբերումը՝ ուր Վարանդեան կը հաւաստէ, ի միջի այլոց.

«Արփիար կարող էր իր բնածին թուլութեամբ, իր անսկզբունք նկարագրի եւ իր անսահման հայկական կրքի զօրութեամբ, այս կամ այն յանցաւոր վրիպումը գործել, սակայն Իւսուֆեանի, Վռամեանի, բազմաթիւ վկայութիւնները բաւականաչափ համոզիչ չէին եւ դժուար էր մի միայն նրանց վրայ յենուելով՝ հայ սերունդներու առջեւ յաւիտենական անարգանքի ենթարկել մի անուանի գրողի ու հասարակական գործիչի, առանց գէթ նրա ինքնարդարացման խօսքը լսելու. դժուար էր հայրենասիրական եւ հայրենադաւ լրտեսի ու մատնիչի անունը դրոշմել մի մարդու ճակտին, որ ամբողջ կեանքը սպասաւորել էր հայրենիքին, արտակարգ եռանդով ու տաղանդով, իբրեւ գրող ու հրապարակագիր, իբրեւ աշխատակից «Մշակ»ի ու այլ թերթերի, իբրեւ կազմակերպիչ հայրենանուէր ընկերութեանց, դեռ 70–ական թուականներէն. հանդիսանալով Թուրքահայ վերածնութեան ու հայկական դատի ամենախանդավառ ահաւիրաներէն մին» («Հայրենիք» ամսագիր, 1924, թիւ 8, էջ 135–6)։

Վերի ընդգծումներով՝ զորս ես կատարեցի, պիտի ուզէի նշմարել տալ պարզապէս, թէ Վարանդեան իր կուսակցութեան մէջ եղած է՝ դուցէ, այն միակ մարդը, որ յանդգնած է պահանջել որ ամբաստանեալը մտիկ ընեն, որ չդատապարտեն զայն «առանց դէթ նրա ինքնարդարացման խօսքը լսելու»։

Մնաց որ բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներու, անգամ կիսավայրիներու մօտն ալ, արդարութեան այս պայմանը անհրաժեշտօրէն գոյութիւն ունի։

Բայց, դժբախտաբար, Քրիստափոր Միքայէլեան, ու իրեն հետեւելով Վրացեանն ալ, պիտի արհամարհեն այդ պայմանը, որ հիմն է սակայն ամէ՛ն արդարութեան։

Եւ Վրացեան կրկնելով՝ իր վերի դրութեան մէջ, իրենց նախորդ բո՛–

լոր զրպարտութիւնները, չատ յատկանշական ու կարեւոր յայտնում մըն ալ կ'ընէ Վարանդեանէն՝ իր վերոյիշեալ մէջբերումին մէջ. կը յայտնէ արդարեւ Վարանդեանին ճիշդ այն դիտողութիւնը՝ թէ այն ինչ որ «հնարաւոր» կը սեպուի, անպայման «իրականացած» ըլլալ չի նշանակեր: (Եւ այս յայտնումը կեղծիք մըն է, պարզապէս):

Բայց Վրացեան չ'արտադրեր նաեւ Վարանդեանին այն չահեկան վկայութիւնը՝ մանաւանդ, ուր ան կը հաւաստէ իբր լաւատեղեակ պատասխանատու կուսակցական մտաւորական.

«կարծէք, յետագայում, Դաշնակցութեան շրջաններուն մէջ հետզհետէ թուլացաւ նախկին համոզումը Արփիարի դաւաճանութեան մասին... Մեր շարքերը հանգիստ ձուլեցին այդ մարդուն, մինչ յայտնի է որ «Դաշնակցութիւնը» սուղորութիւն ունէր հետապնդելու դաւաճաններին անողոք վրէժխնդրութեամբ մինչեւ գերեզման...» (էջ 136):

Բայց իր գրութեան ամբողջ տեւողութեան, Վրացեան նկատի ունի մի միայն այն «արդարութիւնը» զոր իր կուսակցութեան կոմիտէն «վճռա՛ծ» է. այլեւս իրեն համար ուրիշ արդարութիւն, ուրիշ ճշմարտութիւն գոյութիւն չեն կրնար ունենալ: Եւ ամէն ճշմարտութիւն պէ՛տք է փշրուի այս «վճիռ»ին առջեւը. յուսահատական ըլլալու չափ:

•

Ուստի ե՛ւ Վրացեան՝ բացարձակ կերպով ինքն իրեն հետ հետեւողական ըլլալու համար, հպարտութեամբ, բայց անօրինակ անդիտակցութեամբն ալ, ինչպէս նաեւ անմրցելի յամառութեամբ մը, պիտի չարունակէ իր կղմնակալ կեցուածքը.— կը յարէ՝ արդարեւ.

«Հ.Ց.Դ. Պոլսի կեդրոնական կոմիտէն, Նոյեմբեր 13–ին (1895), «Արեւելք»ի, «Հայրենիք»ի եւ «Ձէրիտէի Շարքիէ»ի խմբագրութիւններին ուղղեց հետեւեալ հրամանագիրը՝

— «կեդրոնական կոմիտէն իր երկվի նիստին մէջ զբաղելով սոյն տապնապալի վայրկեանին մայրաքաղաքիս հայ լրագրութեան ազգակործան ընթացքին քննութեամբ, եւ

(...)

«Նկատելով, որ... լրագիրը առանց իր կարծիքը յայտնելու, սուլթանական բոլորովին ստացող պաշտօնական զեկուցումներն ու թելադրուած յօդուածները հրատարակելով կը մոլորեցնէ ու կը խարէ արիւնոտ հայ ժողովուրդը եւ կը նպաստէ հայկական դատի խեղդուելուն.

«Նկատելով, որ... լրագրին գոյութիւնը արատ մըն է հայութեան ու իր ընթացքը դաւաճանութիւն է.

«Որոշեց.

«Ա.— Վաղուընէ սկսեալ անպայման դադարման դատապարտել ... լրագիրը.

«Բ.— Մահով պատժել այն տնօրէններն ու խմբագիրները, որոնք համարձակին մեր որոշումին հակառակիլ կամ կառավարութեան յանձնելով սոյն պաշտօնագիրը՝ անոր օգնութեան դիմել»:

Արփիարեանին սպանութենէն մօտ քառորդ դար ետքն ալ, բայց դեռ մէկէ աւելի անգամ վարչապետ ըլլալէ ետքն ևս՝ Սիմոն Վրացեան, «ընկերվարական» ալ, չ'անդրադառնար, թէ իրենց կոմիտէն մահուան դատապարտելու իրաւունքը, ոչ ալ իրաւասութիւնը չէր կրնար ունենալ ոեւէ մէկուն հանդէպ, ոչ իսկ այն մէկուն՝ որ իրեն պէս չի մտածեր:

Ու այսպէս. ան պիտի չնշմարէ անգամ, թէ իրենց կոմիտէն՝ իր այդ անմտածելի արարքովը, կը փաստէր մի անգամ ընդ միշտ, թէ Սուլթան Համիտէն աւելի բռնակալ կ'ըլլար, ինչպէս Արփիարեան ինքն ալ դրած էր այս մասին:

Մահուան սպառնալիքով առաքուած «հրամանագիր»ին առթիւ, Վրացեան կը չարունակէ հաւաստել՝ ոչ առանց զսպելու իր ուրախութիւնն ու իրենց յաղթանակը.

««Արեւելք»ի եւ «Ձերիտէի Շարքիէ»ի խմբագրութիւններն անմիջապէս դադրեցրին (իրենց) թերթերի հրատարակութիւնը»:

Բայց Արփիարեան չի վախնար, ու չի դադրեցներ՝ հետեւաբար, «Հայրենիք»ին հրատարակութիւնը.— պարտականութեան մարդ՝ կը կենայ պատնէշին վրայ:

Եւ Վրացեան կ'աւելցնէ անմիջապէս, թէ կեդր. կոմիտէն կ'որոշէ իսկոյն, իր «115–րդ նիստում», Նոյեմբեր 23–ին, «անյապաղ ի գործ դնել 13 Նոյեմբեր պաշտօնագրին սպառնալիքը՝ մահուան պատժի ենթարկելով Ա. Արփիարեանը, եւ վճռին գործադրութիւնը յանձնեց Սեւ–Սար ենթակոմիտէի ահաբեկիչներուն» (էջ 92):

Այս անգամ, վերի ընդգծումները ինձմէ չեն. Վրացեանի յօդուածին մէջը կան:

Եւ նո՛յնքան թեթեւ ըմբռնումով, եւ հրճուանքով ալ, ան կը չարունակէ իր պատմութիւնը՝ քանի մը տասնամեակներ ետքն ալ.

«Վճռի գործադրութիւնը չատ չուշացաւ: Մի ամիս յետոյ, Դեկտ. 25–ին, երեկոյեան, երբ Արփիարեանը «Հայրենիք»ի խմբագրատնից վերադառնում էր տուն (...), ստանում է դաշոյնի երեք հարուած (...) եւ ահաբեկիչները փախչում են անարգել»:

Անշո՛ւշտ, «ահաբեկիչները փախչում են անարգել», կասկած չկայ... այդ անդիտակից հերոսները:

Եւ ի՛նչ էր Արփիարեանին մեղադրուած յանցանքը.— երկրին բռնա-

տիրական կառավարութեան կողմէ թերթերուն ղրկուած հաղորդումները հրատարակելը:

Դժուարաւ կրնամ երեւակայել խղճամիտ, իր ժողովուրդին ապահովութիւնը սիրող դիտակից հայ խմբագիր մը՝ որ, Համիտեան այդ սարսափի օրերուն, մտածէր մերժել հրատարակութիւնը կառավարութեան պատրաստած յայտարարութեանց, փոխարէնը ստանալու համար դուցէ կարդ մը հատած յայտարարութիւններ, որոնք ամենալու համար դուցէ կարդ մը հատած յոգի աչքին անմէկ «հերոս»ի մը տիտղոսը, բայց ի դէն նաեւ, ու վստահաբար, նոր հալածանքներու, նոր ջարդերու ալ՝ մանաւանդ:

Իսկ եթէ կոմիտէն կը խորհէր թէ այդ հրատարակութիւնները կրնային Եւրոպայի հանրային կարծիքը հիմնել,— չարաչար կը սխալի: Բազմաթիւ իրողութիւններու լոյսին տակ՝ դիտենք, արդարեւ, թէ Եւրոպան ի՛նքն ալ իր կարգին դիտէր իրականութիւնը. Եւրոպան պէտք չունէր ուրեմն մեր թերթերուն դրածները խմանալու՝ իր կարծիքը կազմելու համար Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցող պատահարներուն մասին: Եւրոպան դիտէր նաեւ, թէ մասնաւորապէս համիտեան չրջանին, բոլոր «նպաստաւոր» եւ «զովեստի», եւ «հաւատարմութեան» հրատարակութիւնները՝ Թուրքիոյ մէջ, վախի եւ բռնութեան տակ կը ծնէին:

Ամէն պարագայի տակ, ամէնէն նպաստաւոր տրամադրութեանց պարագային իսկ, տեսակէտի կամ թաքթիքի հարց մնայն կրնայ նկատուիլ «կեդրոնական կոմիտէին» այլ կերպ մտածելը՝ այս մասին, բայց ոչ երբեք դատանութիւն մը, «մահուան պատիժի արժանի»:

Բայց այս իրականութիւնները, ճշմարտութիւնները՝ Սիմոն Վրացեանն ալ քաջ դիտէր: Քաջ դիտէին նաեւ այդ՝ կոմիտէն կազմող ընկերները:

Իրականութեան մէջ, այս բոլորին տակ, այս բոլորին մէջ, փնտռելու է կուսակցական նկատումները, անձնական խնդիրները, քէնը, նախանձը, զոնելու համար արտայայտուած կարծիքներուն, կեցուածքներուն, արարքներուն բո՛ւն իմաստը: Եւ դժբախտաբար մեր մէջ չատ խորը արմատացած են այս առհասական, այս կործանարար տարրերը՝ մեր բարքերուն սնունդը, մեր առօրեային իսկ էութիւնը կազմելու աստիճան: Եւ աններող ու անողոք կ'ըլլան անոնք: Երկու անգամ «վարչապետ», կուսակցական լիտըր, ու խմբագիր եղած խնդրոյ առարկայ հայն ալ չէ կրցած ձերբազատուիլ իր ոխակալութենէն, իր նախապաշարեալ եւ կողմնակալ դատումներէն, դուցէ ե՛ւ ճիշդ իր այս հանգամանքներուն պատճառով՝ մանաւանդ: Խղճամտութեան կատարեալ բացակայութեամբն ալ դեռ:

Եւ դժբախտաբար Վրացեան տակաւին կը դաւանի, թէ Արփիարեան՝ Եւրոպա ապրած տենը՝ «Նաղըմից ստանում էր ռոճիկ, իբրեւ լրտեսութեան վարձ, ամսական 25 ոսկի»:

Այս ակնյայտ սուտին, այս անպատկառ զրպարտութեան մասին արդէն ըստ բաւականին խօսեցանք նախորդ դլուխներուն մէջ. ուստի աւելորդ է կրկնելը:

Եթէ Վրացեան արդարութիւնը նոյնիսկ չատ դոյզն կերպով սիրող մը ըլլար, պիտի խղնէր այդ զրպարտութիւնը նորէն յիշատակելու, մանաւանդ Ոճիրէն տասնեակ տարիներ ետքը, ու այս պարագան՝ առանձինն իսկ, կը բաւէ զինքը հասարակ, ձրի զրպարտիչի տեղը դնելու: Վրացեան չի կրնար ըսել, թէ կ'անդիտանար որ Արփիարեան յետին չքաւորութեան մէջ կ'ապրէր, մինչ 25 ոսկի ամսական ստանալը՝ այդ տարիներուն, իրա՛ւ հարուստի մը եկամուտը կը ներկայացնէր:

Ասկէ զատ, այլ փաստերու կարգին տեսանք նաեւ որ եթէ Արփիարեան Ոստիկանական նախարար Նազըմին լրտեսը եղած ըլլար, անշուշտ որ թըրքական ոստիկանութիւնը անոր կրտսեր եղբայրը՝ Տիգրանը պիտի չձերբակալէր երբ ան Պոլիս կը վերադառնայ, այն պատճառով որ Աղեքսանդրիոյ մէջ երկու եղբայրներ իրարու հանդիպած են. ոչ ալ Արփիարեան իր մօրը՝ Պոլիս, ուղղած ամէնէն պարզ նամակները պիտի ղրկէր թրքական կառավարութենէն պաղտնի միջոցներով:

❂

Արփիարեանի դէմ դործուած զանազան կարգի ոճիրները ա՛յնքան ալ մոռցուած չէին սակայն, երբ Վրացեան կը դրէր իր վերոյիշեալ յօդուածը. ո՛չ ալ, անշուշտ, Արփիարեանին պաշտպանները բոլորովին պակասած.— իր հաշիւը՝ հո՛ս ալ, սխալ ելաւ:

Իր դլխաւոր պաշտպանը՝ չատ մեծերէն մին պիտի ըլլար: Արդարեւ, Արշակ Զօպանեան՝ իր «Անահիտ»ին մէջ (Սեպտ.—Դեկտեմբեր 1931, թիւ 3–4, էջ՝ 175–186), չախչախիչ կերպով, փաստերու ու անհերքելի տրամաբանութեան լոյսերուն տակ, Վրացեանը իր հետեւողական զրպարտութիւններուն մէջէն իսկ թաղեց լիովին, իր «անճոռնի» յօդուածին եւ իր «հին ու փտած պատմութեան» հետը, եզրակացնելով ե՛ւ իր հեղինակաւոր դիրքին հարուածին տակ. «երեւակայել հնարաւոր չէ աւելի այլանդակ, աւելի հակասական եւ աւելի անխելք վարմունք մը»:

Եւ իր այս դատումները հիմնելու համար, Զօպանեան կու տայ անշուշտ հարկ եղող վկայութիւններն ու պատճառաբանութիւնները՝ որ այլեւս անառարկելի ճշմարտութիւններ, իրականութիւններ կը կազմեն:

Տեսա՛նք, դիտե՛նք, թէ Զօպանեան առ հասարակ անուշ, կամ բարեկամական դիրք մը չէր բռնած Արփիարեանին հանդէպ: Բայց հիանալիօրէն իմանալով իրեն եւ արժանի պիտի ըլլար վեր առնելը Վրացեանին իր տուած պատիւ, իրեն եւ արժանի պիտի ըլլար վեր առնելը Վրացեանին իր տուած պատասխանին անկողմնակալ ու բարձրօրէն արդարասէր մարդու ժեսթը, ինչպէս նաեւ իր անվերապահ արիութիւնը, նկատի ունենալով՝ մանաւանդ, մեր բարքերը, այս մասին:

Իր այս պատասխանին մէջ, Զօպանեանին նշմարումներէն մանաւանդ ու յատկանշական մին՝ մեր ուշադրութիւնը իսկոյն կը դրաւէ:

Փարիզի «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» խմբակցութիւնը կը հրատարակէ, 1931–ին, Արփիար Արփիարեանի պատմուածքներէն եւ վիպակներէն կազմուած հատոր մը, ու այս խմբակցութեան յառաջաբանովը: Հատորին կցուած է ե՛ւ յայտարարութիւն մը՝ որուն մէջ կ՝երեւան խմբակցութիւնը կազմողներուն եւ հրատարակիչներուն անունները, իսկ այս անուններուն կարդին՝ Սիմոն Վրացեանինը...:

Արդ, ճիշդ այս հատորը լոյս տեսնելէ առեն մը առաջ է որ Սիմոն Վրացեան հրատարակած է, Պոսթընի «Հայրենիք» ամսագիրին մէջ, իր վերոյիշեալ զրպարտչական յօդուածը...: Ուրե՞մն...: Ի՞նչպէս բացատրել Վրացեանին այս հակասական, այս անորմալ ընթացքը: Զօպանեան զայն կը կոչէ՝ իր վերոյիշեալ պատասխանին մէջ, «Պ. Վրացեանի անհեթեթ սխրագործութիւնը»:

Արփիարեանին դէմ եղած բոլոր զրպարտութեանց մասին՝ Զօպանեանին վկայութիւններուն, ինչպէս նաեւ իր արմատական պատճառաբանութեանց վրայ արդէն խօսած ըլլալով նախորդ էջերուն մէջ, զանոնք հոս կրկնելը աւելորդ պիտի ըլլար: Բայց անկարելի ալ է չյիշատակել՝ իր այն պատասխանը, հարուածը, որ լռութեան կը դատապարտէ Վրացեանը, երբ այս վերջինը, հետեւելով իր նախորդներուն, Արփիարեանին կը մեղադրէ ծանօթ «մեղայդիր»ը՝ իբր դաւաճանական արարք.— արդարեւ, Զօպանեան՝ բացատրելէ յետոյ այն պայմանները որոնք ստիպած են Արփիարեանը այդ թուղթը ստորագրելու, ինչպէս նաեւ բացատրելէ յետոյ ալ անոր իսկական արժէքն ու իմաստը, կը հաւաստէ՝ ձայնը բարձր, եւ եղրակացնելու պէս ալ.

«Ամէն պարագայի մէջ, եթէ կայ հայ մը որ ունէ մէկէն պակաս կրնար Արփիարեանին մեղադրել դեռ ունէ ջարդի հրաման չտուած Սուլթան Համիտին մեղայագիր մը ուղղած ըլլալը, այն ալ Պ. Վրացեանն է որ Համիտեան եւ Թալաթեան ահաւոր կոտորածներէն յետոյ, Կովկասեան Հայաստանը աստատակող եւ արիւնը թափող ու կարսը պրաւող թուրք զօրավարի մը աղերսագիր ուղղեց որպէսզի դայ օգնել իրեն՝ վտարելու նոր հաստատուած խորհրդային կառավարութիւնը (որ խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն բերած էր անդամատուած, աւերուած, ուժասպառ, մահուան դուռը հասած Հայաստանին) եւ զինքն ու ընկերները կառավարական աթոռներուն վրայ նորէն բազմեցնելու...»:

Բայց Վրացեան՝ Զօպանեանին ա՛յքան ծանր մեղադրանքներուն եւ քննադատութեանց, չի պատասխաներ.— պիտի չկրնար:

Եւ այս լռութիւնը՝ մոռացումի մը կարելի չէ վերագրել: Որովհետեւ, երբ Պոսթընի «Հայրենիք» ամսագիրը կը սկսի հրատարակել Մելքոն Կիւրճեանին մէկ ընդարձակ անամօթ յօդուածը Արփիարեանին դէմ, Վրացեան անոր սկիզբը կը դնէ «Ճառաջաբան» մը՝ իր իսկ բառովը, ու իր ստորագրութեամբը նո՛յն զրպարտութիւնները կրկնելով (Ապրիլ 1932).— ուրեմն առ

նուազն չորս ամիս ետքը Զօպանեանին պատասխանէն, որ երեւցաւ «Անահիտ»ի Սեպտ.–Հոկտեմբեր 1931–ի թիւովը: Բայց չատ աւելի ետքն ալ, բայց երբե՛ք Վրացեան չպատասխանեց Զօպանեանին ա՛յնքան ուժեղ դիտողութիւններուն, հարուածներուն:

Այլ՝ Վրացեան կը հաւաստէ իրեն յատուկ եղող կոյր յամառութեամբը, տակաւին, իր նո՛յն «Ճառաջաբան»ին մէջ.

«Արփիարեան զերեզման իջաւ առանց փարատելու իր անուան չուրջ յարուցուած նախապաշարումները, կասկածները, կամ վճռական ամբաստանութիւնները»:

Որովհետեւ ինք կը հաւատա՛յ Հրանդին (Մելքոն Կիւրճեան) զրպարտութիւններուն: Անոր խօսքը՝ իրեն համար հերքում չի կրնար ունենալ.— նոյնիսկ՝ «Հրանդին ցուցաբերած կիրքն ու յուզումը չեն նսեմացնում նրա տուած փաստերն ու խորհրդածութիւնները, ոչ էլ դրութեան պատմական արժէքը»:

Ուշիմ ընթերցողը նշմարեց անշուշտ իսկոյն, թէ Վրացեան՝ երբե՛ք, բայց ո՛չ մէկ առեն ու ո՛եւէ մէկ պարագայի, չի՛ դիմեր, չէ՛ դիմած, Մելքոն Կիւրճեանէն ու իր կուսակցական չրջանակէն դուրս գտնուող ո՛եւէ մէկ աղբիւրի կամ վկայութեան (նոյնիսկ զանոնք հերքելու համար).— ուրեմն ե՛ւ բացարձակապէս կ՝անգիտանայ անկողմնակալ, աննախապաշարեալ պատմաբանի հիմնական սկզբունքը, հիմնական բարոյականը, ու այս բոլորը՝ հակառակ անոր որ, ըստ իր խօսքերուն իսկ՝ «պատմական ճշմարտութեան համար» է որ կը դրէ իր վերոյիշեալ յօդուածը, կամ «ուսումնասիրութիւնը»:

Ուստի ե՛ւ Վրացեան կը հրատարակէ՝ իր ամբողջութեանը մէջ, Հրանդին դրութիւնը, բացի՝ ինչպէս կը հաւաստէ ալ, «երբ հեղինակը դործ է ածել անտպագրելի բառեր»...:

Բայց ի հեճուկս Վրացեանի այս հաւատքին՝ Հրանդ եւս ունէ փաստ չունի, այլ կը զրպարտէ միայն, հէքեաթներ կը յերիւրէ միայն, ոչ առանց հայհոյելու ալ անշուշտ: Հարկ է մէկ երկու նմոյշներ տալ ո՛չ թէ իր զրպարտութիւնները հերքելու համար,— այլեւս պէտք չկայ ասոր,— այլ ցոյց տալու համար որ Վրացեանին նշմարելու կարողութիւնը ո՛ր աստիճանի է:

Արփիարեանին բանտէն ազատագրումի պարագան պատմելու առեն, Մելքոն Կիւրճեան կը դրէ՝ Վրացեանի չնորհիւը լոյս տեսած իր վերի յուշերուն մէջ.

«Հիմա կը խորհիմ թէ Պ. Արփիար, թերեւս գրական մարդ, հայ թերթի մը fnunn խմբագիր, մասնաւոր արարողութեանց չենթարկուեցաւ»:

Դարձեալ ես ընդգծեցի վերի երկու բառերը.— ասիկա կը բաւէ՝ ցոյց տալու համար որ, իր թերահաւատութիւնը Արփիարի մը գրականութեան մասին, ինչպէս նաեւ զինքը «հայ թերթի մը քոսոտ խմբագիրը» նկատելը, որոշ

ու վճռական ցուցմունքները են իր տպէտ ու ոխակալ, ու նախանձ նկարագրին վճռական ցուցմունքները են իր տպէտ ու ոխակալ, ու նախանձ նկարագրին եւ բնութեան առնչութեամբ: Արփիարեան արդէն դնահատուած գրող մըն էր եւ Հրանդը առաջնորդած իսկ իր դրական առաջին քայլերուն մէջ, մինչ այդ արհամարհուած «հայ թերթը» տակաւին կը մնար եզական:

Նոյն առթիւ, Մելքոն Կիւրճեան կը յարէ դեռ քիչ յետոյ.

«... Պ. Արփիարը կը պնդէ թէ ինք բանտէն արձակուած է իր Տիգրան եղբօրը անունով կնոջը շնորհիւ, որ նախարարին ոտքն ինկած է»:

Եւ անմիջապէս ալ կ'աւելցնէ.

«... Խոֆած կնոջ մը երկու ձեռքերն ու բոզի արցունքները չէին կրնար ազատութիւն մը ձեռք բերել, եւ այդ ալ քանի մը վայրկեաններու մէջ» («Հայրենիք» ամսագիրը, Մայիս 1932, էջ 106):

Այս ընդգծումն ալ ինձմէ է. Մելքոն Կիւրճեանին կիրքը, ատելութիւնը, անպատկառութիւնը՝ Արփիարեանին դէմ ա՛յնքան աստիճ են ու զղալի, որ, անցնելով իրենց բոլոր կարելի սահմանները, կ'երթան մինչեւ զրպարտել քենիին անձը, փողոցային ու մանաւանդ թրքալայել հայհոյանքովն ալ:

Նախ, անշուշտ բացարձակապէս սուտ է, որ Արփիարեան երբեւիցէ եւ ոեւէ մէկու մը «պնդած» ըլլայ, թէ իր քենիին շնորհիւը բանտէն ազատուած ըլլայ.— ասիկա ալ Կիւրճեանին յերիւրանքներէն մին կը կազմէ: Արփիարեան՝ իր գրութիւններէն ո՛չ մէկուն մէջ, ըլլայ ան նամակ կամ այլ թուղթ, երբեք չէ խօսած իսկ իր քենիին վերագրուած միջամտութեանը մասին, ինչպէս նաեւ Տիգրան՝ իր հարիւրաւոր ու սովորականէն աւելի երկար նամակներուն մէջ:

Մելքոն Կիւրճեան կը խոստովանի որ Արփիարեանի վերագրուած ոստիկանական «հարցաքննութեան» տեսարակը իր ձեռքը «յանկարծ ինկեր է», բայց ան հայերէն «թարգմանութիւնն» է,— կ'աւելցնէ ալ («Հայրենիք» ամսագիրը, Ապրիլ 1932, էջ 108): Եւ սակայն Կիւրճեան կը խուսափի բացատրելէ՝ ոեւէ ձեւով, թէ այս «դոկումէնտ»ը ի՛նչպէս իր ձեռքը «յանկարծ ինկեր է՝ ոեւէ ձեւով, թէ այս «դոկումէնտ»ը ի՛նչպէս իր ձեռքը «յանկարծ ինկեր է», թէ ո՛վ զայն տաճկերէնէ հայերէնի թարգմաներ է, հակառակ անոր որ երբ այս «հարցաքննութեանց» թուղթը Դրօշակեանները հրատարակեցին՝ անոր վրայ հիմնելու համար իրենց բոլոր զրպարտութիւնները, արտասահմանի հայութեան մեծ մասը՝ իր ամբողջութեանը մէջ, զայն կեղծ, չինծու հռչակեց միահամուռ կերպով:

Մելքոն Կիւրճեան տաճկերէն չէր գիտեր. իր կեղծ «ատենաբերութեանց» բնագիրը հայերէնով կատարած է. առաջին տողերուն իսկ ընթերցումէն՝ այս ճշմարտութիւնը երեւան կու գայ:

Մինչ իր կիրքին ու նախանձին ի՛նչքան կատաղի ու անսանձելի ըլլալը ցոյց տալու, պատկերացնելու համար, կը նախընտրեմ ի՛ր իսկ խօսքերուն դիմել.— կը դրէ, արդարեւ, իր վերոյիշեալ նօթերուն մէջ.

«... Զօպանեան Արշակ էֆէնտին՝ նոյն ատեն ինծի պաշտօնակից կեդրոնական վարժարանին մէջ, իր դրած յօդուածները, որոնք մութին մէջ պահուելու դատապարտուած էին, աշակերտներու մէջ կը ցրուէ (...): Այդ գրուածներէն մէկուն մէջ, ըստ Արշակ էֆէնտի Զօպանեանի, պ. Արփիար հայոց Միրապոն եւ ժիւլ Ֆաւրն է...»:

Ա՛լ Մելքոն կիւրճեան պիտի չկրնայ զսպել իր նախանձը. կը կատղի, կը փրփրի՝ ինքզինքը կորնցնելու աստիճան, ու կը դիմէ վարժարանին տնօրէն Մոստիչեանին, եւ ինչպէս կը հաղորդէ իր վերի յուշերուն մէջ.

«Ան ատեն ըսի Մոստիչեանին,— կը հաւաստէ արդարեւ.— «Ազդարարէ՛ Զօպանեանի որ ըրածն ու դրածը գիտնայ. ապա թէ ոչ սա խարէ յատակին վրայ ոտքն ու գլուխը կը ջախջախեմ ծունկերուս տակ»» (էջ 115):

Չէ՞ք հաւատար...:

Ճերմակի վրայ՝ սեւով դրուած է:

Տխուր սրտով ընդգծեցի վերի տողերը... զանոնք նախկին ուսուցիչ մը ստորագրած է:

Երբ զանոնք կարդացի, չիտակը ի՛մ ալ հաւատալս չեկաւ: Եւ այն ատեն, կրկի՛ն կարդացի: Չէի կրնար երեւակայել որ քէնը, ատելութիւնը, կամ նախանձը՝ կրնան ա՛յս աստիճան մարդը անաստուն դարձնելու աստիճան ազդել: Երկար տարիներ ետքն ալ, այս մարդը իր յուշերը կը գրէ նո՛յն կատաղութեամբ, նոյն քինախնդրութեամբ: Եւ այս յուշերուն վերջը դրուած «Ճաւելուած»ին մէջ, ան միշտ պիտի աւելցնէ ալ իր զրպարտութիւնը՝ անպատկառութեան հետ զոդելով, Արփիարեանին դէմ.

«... Անցագիրը դրպանը, քսակը ոսկիներով լեցուն, այդպէս ճամբայ ելած է Պոլսէն...»:

Բայց չատ անդամ տեսանք, նախորդ էջերուն մէջ, թէ այդ ոսկիներուն անփայլ հէքեաթները ի՛նչ կ'արժեն...:

Այսուհանդերձ, երբ Վրացեան մը Մելքոն Կիւրճեանին այդ գրութեան «կը հաւատա՞յ», զայն հրատարակելու եւ իր հեղինակին հետ մեղսակից ըլլալու աստիճան,— ահա՛ հոս է հայկական իրականութեանց ամէնէն տխուր եւ անսրբագրելի ու գլխաւոր կողմերէն մին:

●

Անօրինակ յամառութեամբ մը ու սրտի կատարեալ անդորրութեամբ, Վրացեան կը փութայ արտադրել «Դրօշակ»ին հրատարակած իբր թէ Արփիարեանին ոստիկանական հարցաքննութեան «ատենագրութիւնները», նոնց վրայ հիմնելու համար իր ամբաստանութիւնները. ասոնք՝ հետեւաբար, նոր չեն, այլ միեւնոյն ու նոյնիսկ կրկնութիւններ են: Այս իրողութիւնը յայտնելէ ետքը, հարկ չենք տեսներ ուրեմն նոր հերքումի.— արդարեւ, լիովին կը բաւէ հոս յիշելը՝ թէ այդ կեղծ ու չինծու «ատենագրութեանց» մասին միանգամ ընդ միշտ եւ սպառիչ կերպով արդէն արտայայտուած ենք այս

հատորին 12–րդ դլուխին մէջ, «Զրպարտութիւնները» խորագիրին տակ։

Եւ որովհետեւ «լսել չուզողէն աւելի խուլը գոյութիւն չունի», Վրացեան՝ իր կուսակցական ընկերներէն Գուրգէն Մխիթարեանին վկայութիւններն ալ անշուշտ պիտի չփափաքէր նկատի ունենալ, երբ այս վերջինը մասնաւոր հոդածութեամբ վեր առած ու հրատարակած է իր վերոյիշեալ յօդուածէն արդէն իսկ մօտ եօթը տարի առաջ, յայտնօրէն համակիր դաշնակցական Յ. Ճ. Սիրունիին «Նաւասարդ» հանդէսին մէջ։

Վրացեան նկատի պիտի չառնէր արդարեւ այս վկայութիւնները, ճիշդ անոր համար որ Գուրգէն Մխիթարեան՝ անշահախնդիր, ազգասէր, բարի եւ անկաշառ մարդը տեսած է Արփիարեանին մէջ, իր ստեղծագործական արձակէն զատ։

Բարեբախտաբար, ամէն մարդ Վրացեանին պէս նախապաշարեալ նեղմիտ կուսակցամոլ մը չէ։

Մինչ իր զարպարտութիւններով յորդող ընդարձակ դրութիւնը՝ սպասւած «արդիւնաւոր» արձագանգը չունեցաւ, եւ ընդհակառակը.— Զօպանեան իրեն տուաւ չառաչուն պատասխան մը, դաս մը, եւ ինք՝ ստիպուած՝ լռեց։ Ակէ զատ, Մեսրոպ Վ. Ճանաչեան՝ ի միջի այլոց, այս Մխիթարեան բարձր մտաւորականն ու պատմաբանը, որ երկարօրէն ու անկանխակալ տրամադրութեամբ ուսումնասիրած է Արփիարեանին կեանքն ու գործը, չի՛ հաւատար անոր դէմ յարուցուած զրպարտութեանց, մինչ աներկբայ կ՚ընդունի «կարմիր ժամուց»ի հեղինակին «դիմադիծին պայծառութիւնը», ինչպէս նաեւ անոր «հիմնական առաքինութիւնը՝ ջերմ հայրենասիրութիւնը»։ Առանց նախապաշարումի տրուած դատաստան մըն է այս՝ անշուշտ, ի պատիւ զայն արձակողին, մանաւանդ որ Արփիարեան սուր քննադատութիւններ ըրած էր Վենիտիկեան Միաբանութեան դէմ, մինչ իր սպանութենէն ետքն ալ՝ Երուանդ Օտեան հրատարակեց անոր յուշատետրէն կարդ մը մտերիմ էջեր՝ որոնք աւելի՛ եւս ծանր էին իրը քննադատութիւն։ Ճանաչեան Վարդապետին դնահատումը՝ Արփիարեանի անմեղութեան մասին, ինչպէս նաեւ այլ չատերունն ալ, առ նուազն անուղղակի հերքում մըն է Վրացեանի անտեղի զրպարտութիւններուն, նկատելով որ Ճանաչեան Վրդ. իրը պրպտող ու խղճամիտ պատմաբան, բծախնդիր քննադատ, անկարելի է որ Վրացեանին խնդրոյ առարկայ եղող դրութիւնը տեսած չըլլայ։

Սիմոն Վրացեան ուրիշ բուռն ու արմատական հերքումներ եւս ստացաւ իր վերի զրպարտութիւններուն առթիւ, ինչպէս որ կը սպասուէր անշուշտ։

Լեւոն Բաչալեան՝ որ չատ մօտէն կը ճանչնար զոհը, եղած էր անոր մտերիմ աշխատակիցն ու բարեկամը, հաւատարմօրէն կը պաշտպանէ Արփիարեանին անմեղութիւնը, կը բերէ իր վկայութիւնները այս մասին, եւ

խիստ վերլով կը քննադատէ Վրացեանին յերիւրածոյ զրպարտութիւնները, մինչ՝ առանց հիւանդքի՝ մանուանդ անդիտակցութիւն մը վերագրելով իրեն, կը յարէ իր յօդուածին մէջ.

«Պ. Վրացեան չէ չատացած իր դիակապուտի դերով։ Իրեն համար Արփիարեան «մի հասարակ լրագրող է»։ Բայց այս մասին չ՚արժեր երկար խօսիլ այստեղ։ Պ. Վրացեան ո՛չ ալէտք եղած հասկացողութիւնը եւ ո՛չ ալ կարողութիւնը ունի գրականութեան մասին վճիռներ տալու» («Le Foyer», 1 Նոյ. 1931)։

Իսկ Վահան Թէքէեան՝ յօդուածաշարքով մը, Փարիզի «Ապագայ»ին մէջ, (4 Նոյ. 1931), տալէ առաջ իր ջախջախիչ հերքումները Վրացեանի զրպարտութիւններուն, կը սկսի յայտարարել թէ «կեղծ է» անոր խորագիրը, «անազնիւ է իր արարքը», երբ ան իր գրութեան տուած է «Նիւթեր կենսագրութեան համար» չողչողուն անունը, ինչպէս տեսանք ալ քիչ վերը։ Ցետոյ՝ Թէքէեան կու տայ իր հիմնական պատասխանը՝ դոչելով միեւնոյն ատեն.

«Արփիար Արփիարեան մատնի՛չ...։ Այս տխմար ու զզուելի զրպարտութիւնը դաշնակցականներ ըսած էին երեսուն եւ հինգ տարի առաջ ու զըզջալով լքած էին։ Մոռցնել չկրնացած։ Պատասխանատու դաշնակցականներ իրեն բարեկամ եղած Եգիպտոսի մէջ, իր դադաղը ուսերնուն վրայ կրած էին։ [...] իրմէ (Վրացեանէն) աւելի փորձառու, աւելի տարիքոտ, եւ հետեւաբար իր պատմած դէպքերուն աւելի ծանօթ ընկեր մը, ինչպէս է Վրանդեան, դինք զգուշացուցած է այդ ձեռնարկէն։ Ցամառ անուղղամտութեամբ մը, որուն ուրիշ ապացոյցները ունինք իրմէ, յարատեւած է ան։ Եւ իր աւելի երիտասարդ միւս ընկերներն են հիմա, որ իր դէմ կ՚ելլեն, որոնք մի միա՛յն բնազդմամբ պաշտպանելով իրեն հանդէպ իր զոհը (Մ. Պարսամեան՝ «Ցառաջ»), ուրիչներ արհամարհելով «Դրօշակ»ի համբաւաւոր Ցաւելուածին վճիռը եւ վկայութեանը դիմելով հին ընկերներուն եւ բարեկամներուն՝ Բաչալեանի, Շահնազարի եւ իմ (խմբագրական «Նոր Օր»ի)։ Ահա՛ իր իսկ կուսակցութեան մատուցած ծառայութիւնը»։

Իր զրպարտութեանց մէջ, Վրացեան կ՚ըսէ նաեւ թէ Արթին փաշա Տատեան երեք նամակ գրած ըլլայ Արփիարեանի մասին, եւ որոնց մէջ նամակագիրը կը յայտնէ եղեր որ Արփիարեան՝ «արտասահմանում էլ», ամսամակագիրը կը յայտնէ եղեր որ Արփիարեան՝ «արտասահմանում էլ», ամսականի 25 ոսկի կը ստանայ եղեր Նազլմէն, իբր վարձ իր լրտեսութեան, եւ թէ այս երեք նամակներն ալ «գտնւում են Հ.Ց.Դ. կենտրոնական դիւանում», ինչպէս նաեւ ուրիչ նամակներ եւս, որոնցմէ հատուածներ քաղեր է Վրացեան իր յօդուածին համար։

Այս նամակներուն մասին պատասխանելով՝ Թէքէեան կը պահանջէ որ Տատեաններուն, բայց հերքեանոնք քննուին, ի մասնաւորի Արթին փաշա Տատեանինները, բայց հերքեանոնք քննուին, ի մասնաւորի Արթին փաշա Տատեանինները, բայց լուվ ալ արդէն իսկ անոնց գոյութիւնը, կամ վաւերականութիւնը, եւ կ՚աւելցնէ նոյն ատեն, թէ ինչպէս չատեր՝ ինքն ալ առաջին անգամն է որ կը լսէ խնդրոյ առարկայ եղող այդ նամակներուն առնչութեամբ։

Իսկ այն միւս ահաւոր զրպարտութիւնը՝ թէ Արփիարեան, ոստիկանական նախարար Նազըմէն ամսական 25 ոսկիի թոշակ կը ստանայ եղեր առ ի վարձատրութիւն, Թէքէեան կու տայ՝ ինքն եւս, իր բացարձակ հերքումը, որուն մասին աւելի վերը արդէն երկարօրէն եւ այլեւս անառարկելի փաստերով խօսած ենք, ու կ'աւելցնէ ալ թէ անոնք որ Արփիարեանը ճանչցած են, իրենց «արթնցած ցաւի եւ զայրոյթի զղացման մէջտեղ դառն խնդուք մըն ալ ունեցան»:

Իր յօդուածաշարքին երկրորդովը, Թէքէեան կրկին կ'անդրադառնայ Վարանդեանի 1924–ին «Հայրենիք» ամսագիրին մէջ հրատարակած յօդուածին՝ որ էապէս կարեւոր է, եւ ըստ որում այս վերջինը այնքան տրամաբանական, արդարացի, ու օրինական կերպով ալ քննադատած էր այն վճիռը՝ որ որոշած է «առանց դէթ նրա (Արփիարեանին) ինքնարդարացման խօսքը լսելու», մանաւանդ երբ այս վճիռով՝ ինչպէս կը պրէ դեռ Վարանդեան, «հայրենավաճառ ու հայրենադաւ լրտեսի ու մատնիչի անունը կը դրոշմւի մի մարդու ճակտին, որ ամբողջ կեանքը սպասաւորել էր հայրենիքին, արտակարգ եռանդով ու տաղանդով»: Բայց այս բոլորը առանց նկատի առնելու, Վրացեան իրը կ'ընէ այդ վճիռը, ամբողջովին, առանց ո՛եւէ վերապահութեան: Եւ նոյնիսկ ետքն ալ, Վրացեան երբեք նկատի պիտի չառնէ Վարանդեանին վերի հիմնական դիտողութիւնները, անդամ երբ իրեն ուրիչ չատեր ալ՝ ամէն կողմէ, դիտել կու տան այդ:

Վահան Թէքէեան իր երկրորդ յօդուածը կը վերջացնէ դրուագով մը՝ որ նոր վկայութիւն մը ըլլալէ զատ՝ յատկանշական պատկեր մը կը կազմէ՝ մեր նիւթին համար, իր բացառիկ պերճախօսութեամբը: Թէքէեան կը պատմէ ուրեմն.

«Երբ Օսմ. Սահմանադրութենէն ետք Պոլսոյ մէջ առաջին անդամ հանդիպեցայ Մելքոն Կիւրճեանին (որ ուսուցիչս եղած էր Կեդրոնականի մէջ), բնականաբար պազուքեամբ ընդունեցայ իր սրտագեղումը: Ասոր վրայ, կ'ենթէւ սառոյցը կոտրելու համար, [...] յիշելով Եդիպտոսէն դառնալս եւ վեց ամիս առաջ Արփիարեանի հոն սպաննուիլը.

— Տօ՛, Վահա՛ն, ի՞նչպէս սպաննեցիք Արփիարի պէս մարդը...

Որուն պատասխանեցի.

— Չէ՞ որ Պոլսոյ մահափորձէն ետքը՝ արդէն տասներկու տարի ձրի ապրեցաւ ան...:

Եւ Կիւրճեան չփոթելով ու ժպտունելով, հազիւ կրցաւ կակազել.

— Ճիշդ է... Ես այն ատեն ալ հակառակ էի... Սխալ մըն էր կատարուեցաւ»:

«Հայաստանի Կոչնակ» պարբերաթերթն ալ, իր 23 Յունուար 1932–ի խմբագրականովը, լուրջ եւ ո՛չ նուազ բուռն քննադատութիւններ ըրաւ Վրացեանին վերոյիշեալ զրպարտութիւններուն մասին:

Եւ Սիմոն Վրացեան չհամարձակեցաւ այս քննադատութիւններէն, պախարակումներէն ո՛չ մէկուն պատասխանել, ո՛եւէ ձեւով: Չհամարձակեցաւ, հակառակ անոր որ այդ հերքումներն ու քննադատութիւնները՝ չատ անգամ հակա–ամբաստանութեան իմաստն ալ առին յայտնօրէն, հրապարակաւ, վարկաբեկիչ կերպով: Մինչ իր իսկ կուսակցութենէն՝ ո՛չ ոք պաշտպանեց զինքը. հոն ալ՝ իրեն հակառակող միայն դառաւ:

Առանձին մնաց Վրացեան՝ ամօթի մը պէս, իր զրպարտութիւններուն մէջ: Անցեալին, Արփիարեանին դէմ՝ դործուած բոլոր մեղքերն ալ իր կռնակն առաւ ան: Իրեն օգնող չեղաւ...: Բայց զինքը պախարակողներ չատ եղան, եւ այս վերջիններըը թէ՛ դուրսէն, թէ՛ ներսէն, իր մօտէն, քովերէն ալ: Վրացեան ախտաբանական զարտուղի մղումի մը զոհն է: Այսօր, երբ Արփիար Արփիարեան՝ այս «մի հասարակ լրագրողը», մեր բոլոր ժամանակներու հրապարակագրութեան, գրական քննադատութեան եւ դեղարուեստական ստեղծագործ գրականութեան ամենաբարձր դիրքերէն մին կը գրաւէ, Վրացեան լաւ է որ դիտցած չըլլայ, թէ իր ընկերները սքանչելի բաժին մը ունին այս գրական չքեղ համբաւին դոյացումին, կատարուելուն մէջ.— այո՛, լաւ է որ Վրացեան դիտցած չըլլայ այս պարագան, որովհետեւ իր այլ լուութիւնը՝ ներողութիւն չխնդրելու, իր մեղքերը աւելի եւս պիտի ծանրացնէր:

•

Հիմնովին անկողմնակալ կերպով ջանացի՝ մինչեւ այսօր լոյս տեսած հաւաստի վկայութիւններու, ինչպէս նաեւ ու մանաւանդ անտիպ աղբիւրներու չնորհիւը հերքել Արփիարեանին դէմ յարուցուած, տարածուած բո՛լոր զրպարտութիւնները, եւ իր մասին, այսպէս, ճշմարտութիւնը եւ արդարութիւնը երեւան հանել:

Ո՛չ մէկ հաւաստում չկատարեցի, ո՛չ մէկ իրողութիւն ճշմարիտ չնկատեցի՝ այս մենագրութեան մէջ, առանց լուրջ փաստի, առանց վաւերաթուղթի մը առարկայական վկայութիւնը ունենալու, ինչպէս նաեւ առանց զանոնք ամէ՛ն իմաստով քննելու: Անկողմնակալ, աննախապաշարեալ տրամադրութիւնս՝ չանացի որ միշտ տիրական ըլլայ բոլոր քննութիւններուս, բոլոր հետազօտութիւններուս, ճշմարիտը, իրականը փնտռելու եւ գտնելու աշխատանքիս մէջ: Եզրակացութիւններս կատարած եմ միշտ առարկայական տուեալներու համաձայն, չնորհիւը այդ քննութիւններուս:

Անկեղծօրէն կը հաւատամ, կը հաւաստեմ ալ՝ առանց խորհելու հակառակ մեստութեան դէմ մեղանչումի մը մասին, բայց ի սէր այս մենագրութեան,— որ անկողմնակալութիւնը, ինչպէս նաեւ ճշմարտութիւնը յայտնելու արդարասիրութիւնը՝ չլքեցի երբեք, ո՛չ մէկ պարագային: Այս հաւաստումը կրկնելը՝ հո՛ս ալ, բնա՛ւ աւելորդ չեմ դտներ ճշմարտութեան ի հաշիւ, մանաւանդ երբ հարցը կը վերաբերի Արփիարեանին պէս հայու մը դէմ յարուցուած փոթորկալից զրպարտութիւններուն ու այս առթիւ տարիներով տեղի ունեցած թորկալից զրպարտութիւններուն մասին եւ այլ ո՛չ նուազ փոթորկալից եւ բազում վէճերուն, մեր ամբո՛ղջ մամուլին եւ այլ

բեմերու վրայ: Եւ այս իսկ պատճառով ալ, մէջերումներուս առատութիւնը՝ նո՛յն միտումով կատարեցի:

Այս մենագրութիւնը պատրաստելը՝ միանգամայն հայու եւ պրպտի սրբազան պարտականութիւնս սեպեցի: Իր յաջողութիւնը՝ բարոյակա՛ն յաջողութիւնը, միակ ու ամենամեծ վարձատրութիւնս կը նկատեմ: Արփիար Արփիարեան՝ ինքը, անշուշտ, պիտի չզլայ ինչ որ տեղի կ'ունենայ, ինչ որ կ'ըսուի իր սպանութենէն ետքը... բայց ինք Հայութեան, ամբո՛ղջ Հայութեան կը պատկանի այլեւս: Եւ հա՛րկ է որ ապագայ սերունդները պիտնան իրականութիւնները, իր արժէքը:

•

Իր սպանութենէն 6–7 ամիս առաջ, Արփիարեան իրեն յատուկ եղող արդարասիրութենէն եւ մարդկային խորունկ զգացումովն ալ, կը պատմէ «Շիրակ»ին մէջ (1 Օգոս. 1907), Գաւուբեան կանքեղը, յատկանշական խրատիրը կրող գրութեան մը մէջ.

«... վենետիկ, երբ իրիկուններր մութը կը կոխէ, Սուրբ Մարկոսի գմբեթին ներքեւ, հրապարակը նայող անկիւն մը, կանթեղ մը կը սկսի պըլպլալ: Հանրապետութեան օրով, ոճրի մը առիթով հացավաճառ մը իր եղեռնագործ մահուան կը դատապարտուի: Խեղճը կախուելէն յետոյ՝ անոր անմեղութիւնը կը յայտնուի: Անկէ ի վեր հարիւրաւոր տարիներ ետքը՝ վենետիկը իր այս սխալումը քաւելու խղճահարութեամբ ամէն գիշեր կանթեղ մը կը վառէ անմեղին հոգուն»:

Այս դրուագին պատմութիւնը՝ մանաւանդ երբ ան յիշեցուկ Արփիարեանին կողմէ, իր մասնաւոր խորհուրդը կ'ընդգծէ իսկոյն:

Արփիարեան իր «կանթեղը» չունեցաւ իր սպանութենէն յետոյ, մինչ այս ոճիրէն քսաներեք տարի ետքը՝ որոշ հանգամանքներ ունեցող մը, վերջապէս արծարծեց այն բոլո՛ր հին, հի՛ն զրպարտութիւնները, որոնք արդէն սպառիչ կերպով հերքուած էին առանց կողմնակցական խորութեան, ու վաղուց մոռցուած ալ:

Այս պայմաններուն մէջ, ներկայ մենագրութիւնը՝ մեծ մարդու մը, չա՛տ մեծ Հայու մը հանդէպ, արդարութեա՛ն մատուցումը, իր անմեղութի՛ւնը պաշտպանող, հաւաստող մնայուն կանթեղի մը կառուցումը կը սեպեմ:

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

բեմերու վրայ: Եւ այս իսկ պատճառով ալ, մէջբերումներուս առատութիւնը՝ նո՛յն միտումով կատարեցի:

Այս մենագրութիւնը պատրաստելը՝ միանպատակ հայու եւ պրոլի սրբազան պարտականութիւնս սեպեցի: Իր յաջողութիւնը՝ բարոյակա՛ն յաջողութիւնը, միակ ու ամենամեծ վարձատրութիւնս կը նկատեմ: Արփիար Արփիարեան՝ ինքը, անշուշտ, պիտի չզլայ ինչ որ տեղի կ'ունենայ, ինչ որ կ'ըսուի իր սպանութենէն ետքը... բայց ինք Հայութեան, ամբո՛ղջ Հայութեան կը պատկանի այլեւս: Եւ հա՛րկ է որ ապագայ սերունդները գիտնան իրականութիւնները, իր արժէքը:

•

Իր սպանութենէն 6–7 ամիս առաջ, Արփիարեան իրեն յատուկ եղող արդարասիրութենէն եւ մարդկային խորունկ զգացումովն ալ, կը պատմէ «Շիրակ»ին մէջ (1 Օգոս. 1907), Քաւութեան Կանթեղը, յատկանշական խորագիրը կրող գրութեան մը մէջ.

«... Վենետիկ, երբ իրիկուններըը մութը կը կոխէ, Սուրբ Մարկոսի գմբեթին ներքեւ, հրապարակը ճայող անկիւն մը, կանթեղ մը կը սկսի պըլպըլալ: Հանրապետութեան օրով, ոճրի մը առիթով հացավաճառ մը իբր ե-դեռնագործ մահուան կը դատապարտուի: Խեղճը կախուելէն յետոյ՝ անոր անմեղութիւնը կը յայտնուի: Անկէ ի վեր հարիւրաւոր տարիներ ետքը՝ վենետիկը իր այս սխալումը քաւելու խղճահարութեամբ ամէն գիշեր կանթեղ մը կը վառէ անմեղին հոգուն»:

Այս դրուագին պատմութիւնը՝ մանաւանդ երբ ան յիշատակուի Արփիարեանին կողմէ, իր մանաւոր խորհուրդը կ'ընդգծէ իսկոյն:

Արփիարեան իր «կանթեղը» չունեցաւ իր սպանութենէն յետոյ, մինչ այս ոճիրէն քսաներեք տարի ետքը՝ որոչ հանգամանքներ ունեցող մը, վերըստին արծարծեց այն բոլո՛ր հին, հի՛ն զրպարտութիւնները, որոնք արդէն սպառիչ կերպով հերքուած էին առանց կողմնակցական խորութեան, ու վաղուց մոռցուած ալ:

Այս պայմաններուն մէջ, ներկայ մենագրութիւնը՝ մեծ մարդու մը, չա՛տ մեծ Հայու մը հանդէպ, արդարութեա՛ն մատուցումը, իր անմեղութի՛ւնը պաշտպանող, հաւաստող մնայուն կանթեղի մը կառուցումը կը սեպեմ:

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Արփիար Արփիարեան

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ ՄԱՐԴԸ

Թէ այս մենագրութեան ո՛ր բաժինին մէջ զետեղելու եմ Արփիարեան–Մարդուն յատկացուած ներկայ էջերս,— կը խոստովանիմ որ երկար ատեն խորհեցայ այս մասին:

Ի վերջոյ, այս էջերը՝ իր ուրուագիծը, աշխատանքիս առաջին եւ երկրորդ մասերուն միջեւ տալը ճիշդ տեղը նկատեցի,— որպէսզի կարելի ըլլայ աւելի լաւ հասկնալ, դնահատել Արփիարեանին կեանքն ու ստեղծագործական դրականութիւնը: Արդարեւ, Արփիարեան–Մարդը գոյութիւն ունի երկուքին մէջն ալ, արմատական կերպով, հարազատօրէն:

Այսուհանդերձ, ամէն պարագայի տակ, իր կեանքն ու դրականութիւնը՝ մէկը մեւսէն չի՛ բաժնուիր ալ, իրարու վրայ փոխադարձաբար ազդած ըլլալով:

Նման իրողութեան մը դիմացը, անօգուտ պիտի չըլլար,— կե՛ղծ համեստութիւնը մէկդի,— մեկին կերպով յայտարարելը, թէ այս գլուխին տակ դրուած էջերը ապահովաբար պիտի ծառայեն աւելի լաւ հասկնալու Արփիարեանին կեանքն ու գործը՝ զոր ներկայացուցի իր մենագրութեանը Առաջին Մասին մէջ, ինչպէս նաեւ առ հասարակ իր դեղեցիկ, ստեղծագործական դրականութիւնը՝ զոր կը ներկայացնեմ Երկրորդ Մասին մէջ:

Ասկէ զատ՝ Արփիարեանին մենագրութիւնը՝ միայն իրեն յատուկ չէ այլեւս. ան իսկական լոյս մը կը սփռէ ազգային այլ իրողութեանց ու մարդոց վրայ ալ, եւ զանոնք կը բացատրէ, կը ծանօթացնէ այսպէս:

Ուրեմն ե՛ւ անհրաժեշտ էր տալ Արփիարեան–Մարդուն դէմքը՝ իր բոլոր երեսներովը, բայց, անշուշտ, միշտ ալ հետեւելով այն սկզբունքին թէ՝ իր վրձինը պործածելու չէ առանց նախապէս վստահ ու ապահով ըլլալու անոր ներկին հարազատութեանը, վաւերականութեանը մասին:

Արփիարեան համեստ ու պա՛րզ մարդ մը եղած է, բայց իր վրան դոյեստէ, հիացումի, քննադատութեան եւ դրպարտութեանց որքան հակասականն նոյնքան ե՛ւ կողմնակալ ու նախապաշարեալ էջեր առատօրէն, անհաշիւ հրատարակուեցան: Իսկ իր անտիպ արշիւը չատ մը հիմնական սրբագրութիւններ ընելէ բացի, նոր իրողութիւններ ալ երեւան կը հանէ:

Մինչ ամէնէն դժուարը, երբեմն անկարելի ալ ըլլալու աստիճան, առասպել մը հերքելն է. անդիկի կը նմանի ան, կը խուսափի, չի բռնուիր: Շատ հինէն ի վեր, մարդիկ՝ բո՛լորն ալ, կը հաւաստեն թէ կը սիրեն ճշմարտութիւնը, բայց երբ ձեր նշմարած ճշմարտութիւնը պատահի որ իրենց սխալը երեւան հանէ, այնատեն այս մէկը իրենց համար անընդունելի եւ ամէնէն ատելին կը դառնայ:

●

Այսօր աւելի քան իր շրջանին, հպարտ կրնանք ըլլալ Արփիարեանով,— խոշոր է իր գործը, կ'անցնի իր ժամանակին ու շրջանակին սահմանները: Եւ կարելի չէ՝ առանց իր կեանքն եւ գրականութիւնը ուսումնասիրելու, հասկընալ մեր ժողովուրդը, իր 19–րդ եւ 20–րդ դարերը:

Արփիարեան եզական է նաեւ անոր համար որ, առանց իր օգնութեանը, հայ–մարդը պիտի չկրնայ ինքզինքն անգամ ճանչնալ:

●

Արփիարեանին ամբողջ աշխատանքը, մտածումը՝ անփոփոխ դիծ մը ունի.— իր անձկութիւնը՝ հայութեան եւ հայրենիքին առնչութեամբ:

Եւ այս՝ իր մէջ բնական, անխուսափելի, անհրաժեշտ երեւոյթ մը կը կազմէ: Արդէն այլ կերպ ալ պիտի չկրնար ըլլալ, իրեն համար.— հասկցող միտք էր, իր աչքերը անսխալ կերպով կը նշմարէին. կը հասկնային, կը զգային իրողութիւնները: Ա'յսպէս տեղի ունեցան իր մեծութիւններն ու տառապանքները:

Շատ անգամ, իր անմիջական եռանդը՝ իր անձկութիւնը ծածկել ուզէն կու գար: Ո'չ թէ ոեւէ վախ մը ունէր. երկիւղ ունեցող մարդը չէր ան:

Անչուշտ այս միանգամայն խելացի, հմուտ, եւ կամքով ուժեղ մարդուն քով՝ անձկութեան զգացումին գոյութիւնը, կերպով մը անհասկնալի կը թուի. բայց պարագան բնական եզրակացութիւն մը կրնայ սեպուիլ զինքը ճանչցողին համար: Աղճմտանքը, արդարութեան մտահոգութիւնը, հայ ժողովուրդին կրած անդադրում հալածանքը՝ Արփիարեանին վրան չատ ծա՛նր ճնշած են: Եւ այս ճնշումը կ'աւելնար ամէն անգամ որ կը յիշէր, թէ իր ժողովուրդը անգլուխ մնացած է:

●

կա՛մք ունէր:

Եւ չա՛տ զօրաւոր կամք մը:

Ոմանք զայն մինչեւ իսկ յամառութե՛ան հետ պիտի չփոթէին: Գուցէ որոշ պարագաներու մէջ, հայուն առհասարակ յամառութիւնը՝ տիրական դեր կատարած ըլլայ այս կամքին խմորումին մէջ:

Բայց Արփիարեան կ'ուզէր, կը ջանար որ իր միտքը միշտ ու

պարտադրէր ինքզինքը իր այս կամքին իսկ, ինչպէս նաեւ իր զգացումներուն, երբեմն:

Հակառակ զանազան կարգի անթիւ խոչընդոտներու, հակառակ մինչեւ երկու անգամ չատ ծանր դեռորներու, անդադրում սպառնալիքներու, եւ անօթութեան ալ՝ Արփիարեան չյուսահատեցաւ սակայն, շարունակեց իր աշխատանքը, եւ արտադրեց գործ մը՝ որուն կարելի չէ մօտենալ առանց բացառիկ հիացումի, ինչպէս նաեւ կարելի չէ գրել հայկական նկարագիրին պատմութիւնը՝ առանց նկատի ունենալու իր գործին բոլոր երեսները՝ միանգամայն:

Իր մասին չատ գէշ բաներ ըսին ու գրեցին. բայց անշուշտ աւելի չատ լաւ բաներ ալ: Իր անտիպ արշիւը, աւելի բարձր պատուանդան չինելու իրաւունքը կու տայ:

Արշակ Զօպանեան՝ որ Արփիարեանին հետ նախ գործակցած, բարեկամ եղած, յետոյ բուռն հակառակորդ ալ դարձած է, իր մասին գրած յօդուածի մը մէջ կ'ըսէ («Անահիտ», 1906, թիւ 10–12), ի միջի այլոց.

«Անոր համար որ օր մը մեր ազգային ու գրական ժամանակակից կեանքին պատկերը պիտի ուզէ գծել, Արփիար Արփիարեանի դէմքը ամէնէն դժուարը պիտի ըլլայ նկարելու: Իրեն ի նպաստ ըսելու չատ բան կայ,— մեր գրականութեան մէջ իր տեղը ընդարձակ է եւ կարեւոր,— բայց եւ՝ որքան բան՝ իրեն դէմ»:

«Ոսկի Ապրջան»ի հեղինակը իր անձը զրկեց ամէն բանէ, բայց ծառայեց իր մտածումներուն, նախընտրութիւններուն. ապրեցաւ՝ այո՛, աղքատ, դրեթէ անօթի, ընչազուրկ, բայց ապրեցաւ առանց ոեւէ պարտադրութեան ենթարկուելու, անկաշկանդ, ու անկախ:

Մեր մէջ, ո՛չ ոք կրցած է ինքն իր ուզածին պէս ըլլալ, որքան Արփիարեանը եղաւ:

Անկասկած, «փոթորիկ» հանող մըն էր: Մինչ երեւոյթը այնքան լոյս կու տար, որ մարդիկ կը զարմանային:

Ջինքը ատողներ եղան, անշուշտ. ուրացողներ ալ. փաստօրէն տեսանք այս բոլորը: Բայց զինքը սիրողները՝ չատ աւելի եղան թիւով ու որակով միանգամայն. ա՛յս ալ դարձեալ փաստերով տեսանք:

Ցաւալին այն էր որ այդ շրջանը՝ չէր կրնար զինքը արդարօրէն հասկընալ, մինչ Արփիարեան չատ անգամ ուզեց ներկան ու ապագան պարզել առջեւը այն մարդոց որ վարժուած էին «մութին մէջ սեւամորթներու կռիւ»ը չարունակել...:

Իր դասը՝ այսօր ալ սակայն կրնայ օգտակար ըլլալ հայ Սփիւռքին

մէջ, հայ Սփիւռքին համար: Իր կեանքն ու գործը՝ մեր նոր «աւետարանը» կրնան կազմել:

Եւ Արփիարեան՝ աշխատանքը սիրող մըն էր:

Իր գրութիւնները՝ չեն մտոներ սակայն այս իրողութիւնը. պատճառը շատ հասանաբար անոնց պարզ կերպով չարադրուած ըլլալն է: Բայց դուրկ չեն անոնք՝ հարկա՛ւ, հմտութենէ, խորքէ: Եւ իր ամէն մէկ գրութիւնը՝ անպայման խորհիլ կու տայ: Եւ ամէն ատեն, նորութիւն մը կ'ըսէ՝ պարզօրէն: Ճիշդը՝ շատ անգամ նորութիւն մըն ալ չէ այս. այլ՝ վաղուց առկայ ճշմարտութիւն մը, որուն մասին միայն թէ մարդիկ չէին խորհած, կամ չէին ուզած արտայայտուիլ զանազան պատճառներով:

●

Արփիարեան չէր խմեր եւ չէր ծխեր ալ:

Այս մասին, ուղղակի եւ վաւերական վկայութիւն մը ունինք՝ ի միջի այլոց, իր կրտսեր եղբայր Տիգրանէն, որ իր նամակներուն մէջ յաճախ իրեն «խորհուրդներ» ալ տալու սովորութիւնը ունէր.— երբ Երուանդ Օտեան ե-զիպտոս ապարակի մը մէջ կ'աշխատէր ու կը բնակէր, Արփիարեանը կը հրաւիրէ հոն քանի մը ամիս անցնելու. այս կարգադրութիւնը իմանալով՝ Տիգրան կը գրէ իր անդրանիկ եղբօրը, թէ «ա՛լ ժամանակ է որ մարմնով ու մտքով քիչ մը հանգիստ առնէիր», իր «անհուն» գոհունակութիւնը կը յայտնէ, ու կը յարէ.

«... Միայն թէ, օղի մի՛ խմէք, կամ չատ քիչ (...) դուն արդէն չես սիրեր, գիտեմ»:

Մինչ Արփիարեանին գրաչարներէն Արտաշէս Ազապլար կը վկայէ՝ իր կարգին, թէ ան «սակաւակեաց էր, ոչ կը խմէր, ոչ կը ծխէր»:

●

Արփիարեան գիտցա՞ւ, թէ փայտահատներէ չրջապատուած էր:

Իր կեանքին դրուագներէն մէկը պիտի բաւէր պատկերազարդելու համար պարագան:

Երբ, Իտալիոյ մէջ, դեռորէն մահամերձ կերպով վիրաւորուած, ապաքինումի ճամբուն վրայ կը դտնուի,— երբ ոստիկանութիւնը իրեն կը դիմէ դեռորին առնչութեամբ տեղեկութիւններ քաղելու համար, բայց ե՛ւ ինք կը մերժէ՝ օտարներուն առջեւ հայուն անունը չարատաւորելու միտումով,— ու մերժէ՝ օտարներուն առջեւ հայուն անունը չարատաւորելու միտումով,— ու ճիշդ այդ օրերուն, Եգիպտոս բնակող իրեն ծանօթ կուսակցական ընկեր մը կը գրէ իրեն, կը յայտնէ իր «ցաւակցութիւնը» պատահած դէպքին համար, եւ անմիջապէս ալ կը յարէ, թէ պիտի ուզէր իր աղիքները խանչէրով մը փորին դուրս հանեն, որովհետեւ կարդ մը ընկերներու մէջ «օձեր» սնուցած է եղեր:

Այս նամակն ալ կը գտնուի Արփիարեանին արշիւին մէջ:

Բայց ինչո՛ւ կարծել, թէ միայն այս վերջինը սխալած ըլլայ մարդոց ընտրութեանը մէջ. մարդոց կեղծաւորութիւնը մէկ տեսակ չ'ըլլար:

Արփիարեան՝ հեղնական՝ իր սովորական ժպիտը կ'ունենայ անշուշտ՝

ինքն իրեն, իր ցաւերուն մէջ, այդ անպատկառ նամակը կարդալու պահուն, ու չի պատասխաներ անգամ...:

●

Արփիարեան, կրաւորական պիտի չըլլայ երբե՛ք: Իր նկարագիրը, իր իմացականութիւնը, իր խղճմտանքը՝ մանաւանդ, բնա՛ւ թոյլ պիտի չտային այդ՝ իրեն: Անկախ, որոշող, կամքի տէր, գործող մարդն է ան: Իր ընթերցողներուն կը խօսի ո՛չ թէ խաբուսիկ սուտերով, խոստումներով, ամբոխավարական չեչտով, այլ իր անկեղծութեամբը, իր մտածումներուն արմատական պարկեշտութեամբն ու անսակարկ ազատութեամբը: Եւ ահա թէ ինչո՛ւ իր ազդեցութիւնը եղաւ անմիջական ու տեւական ալ:

Իր արշիւը ուսումնասիրելէ ետքը, ես աւելի յստակօրէն, աւելի հիմնական կերպով հասկցայ հայուն ներկայ կացութիւնը, իր սուտ հերոսները, վաւերական մեծերը:

●

Սիրային ոեւէ կեանք՝ երկար կամ կարճ, բայց սիրային ո՛եւէ արկած ալ չէ՞ ունեցած Արփիարեան:

Չկայ ո՛չ մէկ վիպաստ, ոեւէ վկայութիւն, որ ան երբեւիցէ սիրած ըլլայ կին մը, կամ ունեցած՝ ոեւէ բարեկամութիւն, ոեւէ յարաբերութիւն կնոջ մը հետ:

Այս պարագան չեմ հաւաստեր անշուշտ ի նպաստ իրեն գրելու մտածումով... կ'ուզեմ պարզապէս իրողութիւնը յիշատակել հոս՝ այս մենագրութեան մէջ:

Իր մտերիմ բարեկամներէն, անմիջական աշխատակիցներէն, անպամ իր հակառակորդներէն ո՛չ մէկուն կողմէ չդրուեցաւ ալ այդ մասին, ո՛եւէ իմաստով:

Արփիարեան չամուսնացաւ: Այս մասին, չէ խորհած իսկ, ըստ բոլոր երեւոյթներուն: Ո՛չ թէ չէր կրնար ամուսնանալ. ինչպէս Թ. Գուրգէն՝ որուն հետ երկար ու սուր ալ լեզուական բանավէճեր ունեցած է Արփիարեան, Թ. Գուրգէն կը հաւաստէ արդարեւ անոր սպանութենէն ետքը, իր յիշատակներուն մէջ, թէ Արփիարեան Թոփհանէլեանին քովը պաշտօն ունեցած տեղը աղջիկներուն համար ցանկալի փարթի մը կը նկատուէր անգամ («Արեւելք», 11 Նոյ. 1908):

Թէ կիներու հետ «սրտի խնդիր» չէ ունեցած ան՝ տիկնայ կը վկայէ Լեւոն Բաշալեան, իր ամէնէն սերտ բարեկամն ու գրական աշխատակիցը.— Լեւոն Բաշալեան, իր մէկ նամակին մէջ, փարիզէն Լոնտոն Արփիարեանին ուղղած, եւ Ստուգիւ, իր մէկ նամակին մէջ, փարիզէն Լոնտոն Արփիարեանին ուղղած, եւ որ մեր արշիւին մէջ կը գտնուի, Լեւոն Բաշալեան խօսելէ յետոյ իր վերջին սիրային արկածին վրայ, կ'աւելցնէ.

«Երնէ՛կ քեզի որ սրտի խնդիրներ չունիս»:

Երեք հազարէ աւելի նամակներ կան մեր արշիւին մէջ, բայց եւ այնպէս ո՛չ մէկը սիրային խնդրի մը մասին կը խօսի: Ոեւէ նամակ չէ ուղղուած իրեն՝ պառաւի մը կողմէն անպամ, նոյնիսկ այլ հարցի մը առնչուելով: Շատ ցաւալիօրէն, Արփիարեանին բարեկամները, ծանօթները չեն խօսած իր մտերիմ կեանքին վրայ:

Իսկ չատ քիչ, քանի մը անգամ միայն, ու պատահաբար, իր բարեկամները, եւ երբեմն ալ իր կուսակցական ընկերները՝ իրենց նամակներուն մէջ արտայայտուած են կիներու մասին:

Նախ՝ օրինակ, Արշակ Զօպանեան, երբ իր յարաբերութիւնները սիրալիր էին Արփիարեանին հետ, կը յիշատակէ այս վերջինին ղրած իր մէկ նամակին մէջ, Ամանորի մը առթիւ անցուած երեկոյթի մը նկարագրականը ընելու առեն, աղջիկներու ներկայութիւնը իրենց խումբին հետ. այս նամակը գոյութիւն ունի իր արշիւին մէջ:

Մինչ իր կուսակցական գլխաւոր ընկերներէն Ս. Սուրէն կը գրէ իրեն անգամ մը, թէ Լեւոն Բաչալեանին վայել կը սեպէ սիրային յարաբերութիւններ ունենալը՝ իգական սեռին հետ:

Եւ Լեւոն Մկրտիչեան՝ որ իրենց պաշտօնակից է կուսակցական կեդրոնական ժողովին մէջ, նամակով մը կը մեղադրէ վահան Մալէզեանը որ «անզգոյշ» գտնուած է Մերսին առաքած իր մէկ նամակին մէջ, այս նամակը «չփոթելով իր սիրային նամակներուն հետ»:

Միայն Երուանդ Օտեանն է որ երբեմն երբեմն Արփիարեանին գրած է իր սիրային արկածներուն առնչութեամբ. նոյնիսկ անգամ մը իրեն կը հաղորդէ որ «անճնասպան պիտի ըլլայ», եթէ աղջիկը մերժէ հետը ամուսնանալ: Այս անհետեւանք խոստովանութենէն զատ՝ Օտեան մէկէ աւելի անգամ չատ խենթէշ, բոլորովին տաճկավայել, փողոցային պատկերացումներով ղրած է Արփիարեանին՝ կիներու մասին, իր փարիզ եղած առենը, եւ իր այս նամակներուն երբեմն ալ կցած է ոտանաւորներով արտայայտուող «պատկեր»ներ, որոնց հոս արտագրումը անկարելի կը դտնեմ:

Արփիարեանի կուսակցական չրջանակէն իրեն գրած են նաեւ կարդ մը ընկերներու հասարակ կիներու հետ ունեցած յարաբերութեանց մասին, անդամ խիստ մտերիմ տեղեկութիւններով.— Արփիարեան՝ բարոյականի տէր գամ խիստ մտերիմ տեղեկութիւններով.— Արփիարեան՝ բարոյականի տէր ամէն բնագաւառի մէջ, պատկառելի դէմքս մըն էր ամէնուն աչքին, ուստի եւ հա՛րկ կը սեպէին, գուցէ, զայն տեղեակ պահելը՝ այս մասին ալ:

Բայց կարելի՞ է, ցարդ գոյութիւն ունեցող վկայութիւններէն եւ իր անտիպ արշիւէն ալ հաւատալ՝ անհերքելի իմաստով, որ Արփիարեան սիրային արկած չէ ունեցած բնաւ երբեք:

Այո՛, կարելի է հաւատալ: Իրմէ ոեւէ խոստովանութիւն, կամ յիշատակում չկայ կնոջական սիրոյ մասին: Այլ վկայութիւն ալ չկայ, ինչպէս տեսանք:

Այսուհանդերձ, թուղթիկի մը մէջ, գինքը զրպարտեցին մինչեւ իսկ իբր «կնամոլ մը», որ միշտ սիրուն աղջիկներու եւ կիներու հետ կը խօսի, ու անոնց մասին կը մտածէ եղեր...: Այս առթիւ, իր եղբայրը՝ Տիգրան իրեն ղրած նամակին մէջ կը յարէ.— «Ա՛լ ինչպէ՞ս չխնդամ»:

Արփիարեան՝ իր սեւ ու խոշոր, սուր արտայայտութեամբ առինքնող աչքերով, անկասկած գրաւիչ եղած ըլլալու է. իր բոլոր լուսանկարները՝ անխտիր, այս հաւաստիքը կու տան. մինչ իր դրական տաղանդը, եւ հըչակը՝ մասնաւորապէս հայոց տակաւին այդ վիպապաշտ տարիներուն, ու նաեւ իր ամիրայական հարուստ, ընտանեկան բարձր անցեալովը՝ աղջիկներու եւ կիներու կողմէ անտարբեր պիտի չանցնէր:

Վկայութեան նչոյլ մը կայ սակայն՝ Արփիարեանին սիրային արկած մը վերագրող, նչոյլ մը անցողակի՝ իր ամբողջ արշիւին մէջ: Ֆարթումի կը բնակէր կարապետ Փափազեան անունով հայ մը, զոր չփոթելու չէ Գոսթըն Փափազեանը՝ ուրեմն, դրականութիւնն ու կինը սիրող մըն է, եւ անվերապահ փազեանը՝ հիացող մը՝ Արփիարեանի գրիչին. մինչ դրելու փորձեր ալ կ'ընէ, Ֆրանսական դրականութեան հետեւած է, հեղնական կերպերը կը սիրէ, ինչպէս նաեւ ազատօրէն արտայայտուիլը, եւ մէկէ աւելի նամակներ ղրած է Արփիարեանին, որոնք պահուած են մեր արշիւին մէջ,— խնդրելով, աւելի ճիշդը յորդորելով եգիպտոս իր հաստատուիլը, եւ ի վերջոյ իրեն յայտնելով իր անսահման ուրախութիւնը երբ ան Գահիրէ կու գայ: Արդ, դարձեալ կ'երեւայ այս արշիւէն, որ Ֆարթումի կարապետ Փափազեանը դրութիւն մը ղրկած է Արփիարեանին՝ հրատարակութեան համար, ու երբ իր յօդուածը լոյս տեսած, ան կը գանգատի այս մասին՝ իր 26 Յունիս 1907 թուակիր նամակին մէջ, իր հետեւեալ յայտնութեամբը՝ որ մեզ կը շահագրգռէ չատ մօտէն.

«Կարապետին յօդուածը,— հոն կը դրէ ան՝ արդարեւ,— չհրատարակուի: Յանուն ծրբակուեցաւ, որովհետեւ Արփիարը չուզեց որ հրատարակուի: Յանուն ծրբեմնի Գատըգիւղցի կաթոլիկ սիրուհւոյդ՝ est-ce vrai ou non?»:

Այս ընդգծումը ի՛նձմէ է, չեչտելու եւ ընթերցողին ուշադրութիւնը մասնաւոր կերպով գրաւելու նպատակով, որ վերոյիչեալ նամակագիրը միա՛կն է որ հաւաստած ըլլայ՝ թէ Արփիարեան «սիրուհի» մը ունեցեր է: Բայց թէ ի՛նչքան ճշմարիտ կրնայ ըլլալ այս առանձնակի վկայութիւնը՝ առիկա որոշելը ընթերցողին կը թողում:

Այս առթիւ, պիտի ուզէի նչմարել տալ, թէ գուցէ այլ կերպ, գուցէ բոլորովին այլ կերպ առնչր Արփիարեանին կեանքը, եթէ երբեք կին մը մտած ըլլար հոն: Այս պարագան՝ թերեւս ալ անդիտացած է ան, բայց ապահովաբար չէ մտածած անգամ այդ մասին:

Եւ այս սիրային արկածներէ զուրկ մարդը, անհասկնալիօրէն չքաւոր այս մտաւորականը, փառքերէ խուսափողը, եւ որ գլուխ չծռեց ո՛եւէ ուժի մը եւ դիրքի մը առջեւը, այս թափթփած մարդը՝ աշխարհ մըն էր սակայն իր կեանքովը:

o

Այս տաղանդաւոր ու վհհանձն մարդը սկեպտիկ մըն էր: Եւ ինքն իսկ՝ բառը չաճախ գործածած է նաեւ իր գրական ծածկանուն:

Բայց ո՛վ է սկեպտիկը:

Ճիշդ այն՝ որ, ըստ իրեն ալ, իր չգիւտացածին մասին հաւաստում չի տար, որ կը մերժէ նախապաշարումը, որ դիտէ ուռեցուած փառքերը դնդասեղի հարուածով մը օդը հանելու կարելիութիւնը, որ կը ծիծաղի ինքնահաւանութեան մարդոց վրայ, մինչ եւ վաւերական սկեպտիկին հարազատ կերպը՝ հեղնանքն է:

Արփիարեանին համար, եղերական եղաւ սակայն իր մտաւորական ու խղճամիտ մարդու կեցուածքը. հոն՝ ականատես, հասկցաւ իր ժամանակակիցներուն, փոքրերէն մինչեւ մեծերուն սխալները, բայց մանաւանդ սայթաքումներն ալ,— մինչեւ անդամ անոնց որ՝ իրենց կեանքն իսկ վտանգած, դերմարդկային զոհողութիւններու, ինչպէս նաեւ անասանելի չարչարանքներու ենթարկուած էին: Եւ այս իրողութիւնները՝ խորապէս տառապեցուցին զինքը:

Գիտակից սկեպտիկն էր Արփիարեան: Կուսակցական, ազգային, քաղաքական բնագաւառներու մէջ իր ստացած փորձառութեանց չնորհիւը:

Ե՛ւ զարմանալիօրէն ալ չյուսահատեցաւ: Պարագայ՝ որ ոմանց ըսել տուաւ թէ Արփիարեան «բարեմիտ» մարդ է: Բայց բոլոր մեծ մարդերուն, ինչպէս նաեւ յեղափոխականներուն եւ ազգասէրներուն ալ մէջը կան բարեմտութեան եւ խանդավառութեան որոշ երանգներ, դուցէ հինէն մնացած:

o

Արփիարեան–Մարդուն վրայ՝ առհասարակ, Գուրգէն Մխիթարեան,— ինքը միայն,— չնորհակալ դաղափարը ունեցած է խօսիլ տալու ուղղակի Արտաշէս Ադապալարը, որ երկար տարիներ դրացի եղած է իր քովը, ու գրի առած այսպէս ստացուած կենդանի վկայութիւնները, եւ հրատարակած զանոնք Ց. Ձ. Սիրունիին «Նաւասարդ» հանդէսին Ցուլիս–Օգոստոս 1926–ի թիւին մէջ: Այս էջերը՝ Արփիարեանին ամէնէն ճշդրիտ, դուցէ ե՛ւ ամէնէն բազմակողմանի ալ պատկերը կու տան մանաւանդ որպէս մարդ, ըստ ինծի մինչեւ հիմա երեւցածներուն մէջէն: (Բայց կնոջական սիրոյ մասին, նա՛եւ Ադապալար չի խօսիր, ոչ ալ Մխիթարեան հարցում ուղղած է իրեն, այս մասին):

Իր տեսնին, Դաշնակցութեան ամէնէն աչքառու մտաւորականներէն, գրական քննադատ, հեղինակ, ինչպէս նաեւ «Ցուսաբեր»ի, յետոյ Պոսթընի «Հայրենիք» օրաթերթին խմբագիր՝ Գուրգէն Մխիթարեանին այդ նօթագրութիւնը ուշադրաւ է անշուշտ, իր անկողմնակալ արտայայտութիւններուն, արձանագրութիւններուն համար: Ան՝ իր նօթերուն դրեթէ սկզբին իսկ, կը հաստատէ, թէ խմբագիրի մը կեանքը ամէնէն աւելի իր գրաշարին, մանաւանդ հայ գրաշարին յայտնի կ'ըլլայ, ու յետոյ կը հաղորդէ մեզի, ի միջի այլոց, Արտաշէս Ադապալարին այն վկայութիւնը, ուր ան ըսած է իրեն.

«Մեզի հետ չատ մեղմ կը վարուէր. բարեկամաբար. մենք կը սիրէինք զինքը (...): Նկարագրով չատ անկախ մարդ էր, հպարտ, ուղղամիտ: Անօթի կը մնար, բայց երբեք դիրք ու պաշտօն ապահովելու չէր մտածեր: Կ'ըսէր իր կարծիքը առանց վարանումի, ուղղակի, ճակտին, ինչպէս կը դրէր, սուր ու խայթող»:

Դարձեալ այս նօթերէն կ'իմանանք, թէ Արփիարեան Վենետիկ իտալական վարժարանի մը մէջ Ֆրանսերէնի դասեր տուեր է, ու վկան կ'աւելցնէ հոն. «Վենետիկ ապրող մտաւորական մը կը հաղորդէ թէ Արփիար չատ յարդուած էր այդ վարժարանին մէջ»:

Եթէ աշխատանքի իր արտակարգ կարելիութիւնը ունեցող տաղանդի մը համար՝ աններելի իսկ յայտարարած ըլլամ նախորդ էջերուս մէջ, իր անձնախընթաց չքաւորութիւնը՝ որ չատ անգամ իր ուզելովը կար, եթէ յամառութեան, կիրքի հասնող իր պայքարը սխալ իսկ նկատուի չատերու կողմէ, այսուհանդերձ այս մեղքերը երբեք բաւական չեմ սեպեր իրր արդելք որ Արփիարեան չկարենայ դրաւել համազգային գնահատումի, յարդանքի եւ երախտագիտութեան բարձրագոյն պատուանդաններէն մին:

Ի հարկէ մեծ անհատականութիւնները, մանաւանդ մեծ արուեստագէտները՝ երբեմն կ'ունենան մեծ թերութիւններ ալ, իրր մարդկային էակներ: Բայց ամէն պարագայի տակ, Արփիարեան՝ ո՛չ մէկ տեն, ո՛չ մէկ պայքարի չրջանին, իր հոգին ցածութեան իջեցուց: Իրա՛ւ է որ մեծ դրագէտները ցած հոգի չեն ունենար: Եւ ասոր մէջ կը կայանայ ալ իրենց ամբողջ դաղտնիքը. իրենց մե՛ծ դաղտնիքը: Ու անոնք վհհանձն են, լայն կը բանան իրենց սիրտը,— ինչպէս Արփիարեան: Անկեղծօրէն կը սիրեն իրենց նմանները,— ինչպէս Արփիարեան: Եւ դեռ մեծ դրագէտները կը կարեկցին իրենց ժողովուրդին բոլոր տառապանքներուն, կ'աչխատին զանոնք մեղմացընելու, բառնալու,— ինչպէս Արփիարեան:

o

Երբ սկեպտիկ Արփիարեանին մէջ տեսան «բարեմիտ», ինչպէս նաեւ «դիւրահաւան» մարդ մը, փորձեցին իր մէջ տեսնել հակասութիւններ ալ,— մանաւանդ հակասական մարդը:

Ամէնէն առաջ, Արշակ Զօպանեան հաւաստեց թէ՝ Արփիարեանին դաղափարներուն մէջ հակասութիւններ չատ կան: Ասով՝ յեղյեղուկ, փոփոխա-

կան նկարագիր մըն ալ կը վերագրուէր իրեն: Զօպանեանին հեղինակաւոր դրիչէն ելած այս դիտողութիւնը՝ անշուշտ իր որոշ արձագանգը պիտի ունենար իսկոյն: Եւ այս կարծիքը՝ դարձաւ աւանդութիւն, իր կարգին, ամէն անգամ որ մէկը պիտի արտայայտուէր անոր մասին, անգամ իր համակիրներուն մէջէն:

Մեսրոպ Վ. Ճանաչեան եւս,— յիշելու համար օրինակներէն մին,— իր «Պատմութիւն Արդի Գրականութեան» անուն հատորին մէջ (Վենետիկ, 1953), կը հաւաստէ, եւ թերեւս ալ քիչ մը աւելի բացարձակ չեշտով, թէ Արփիարեան չէ ունեցած «միօրինակ ու անչեղ դործունէութիւն մը ո՛չ իր ընկերային ու քաղաքական եւ ո՛չ ալ դրական կեանքին մէջ» (էջ 423): Այսուհանդերձ, ան չի յամենար ալ կերպով մը իր այս կարծիքը սրբագրելու, բացատրելով՝ միեւնոյնատեն, թէ Արփիարեանի «անձին չուրջ ստեղծուած թեր ու դէմ կարծիքները (...) կը խաչաձեւեն զիրար եւ կ'աղօտեն անոր դէմքին պայծառութիւնը»:

Այս վերջին բառը ե՛ս ընդգծեցի, չեշտելու համար, որ Մխիթարեան գերյարգելի վարդապետը կ'ընդունի, ուրեմն, ի վերջոյ, թէ Արփիարեանին դիմագիծը ունի պայծառութիւն ... իւ՛նչպէս, այն տեսն, պիտի չկրնայ հաւաստել թէ այդ պայծառ դէմքին վրան տեսած չըլլայ «միօրինակ ու անչեղ գործունէութիւն»:

Ոմանք, ճիշդ է, հակասութիւններ կը տեսնէին Արփիարեանին մէջ, պարզապէս անոր համար որ հեղնական էր ան: Անշուշտ, հեգնանքը չըմբռնելն ու չմարսելն է այս:

Արփիարեանին մէջ՝ ամէնէն առաջ ու մանաւանդ բացարձակ մարդը կար, միշտ ալ ամբողջութիւն մը կազմող,— ժայռ մը՝ զղացումներու, սկըզբունքներու, եւ ուղղութեան ալ:

Մինչ Գուրգէն Մխիթարեան վճռական կերպով կը հերքէ այն տեսակէտը թէ Արփիարեան հակասական եղած ըլլայ իր նկարագիրովն ու իր գաղափարներուն մէջ: կը հաւաստէ, ստուգիւ, իր վերոյիշեալ չնորհակալ դրութիւնովը.

«Վրդովալի կեանք մը, պայքարի տոկուն ու անհուն ոգի մը, եւ երեւութապէս հակասական, յեղյեղուկ նկարագիրի մը խորը էապէս հպարտ ու միացեալ գիծ մը այս մարդունը որ գիտցաւ հայ հրապարակագրութիւնը բարձրացնել եւ անոր հագուեցնել դրական պատմուճան, անկորնչելի դոյներով»:

Այս երկու ընդգծումներն ալ ինձմէ են: Հաճոյքո՛վ պիտի ուզէի վկայել՝ իմ կարգիս, որ Մխիթարեան գուցէ առաջինը եղաւ, Արփիարեանին մասին երկու տասնամեակ ետքը, այս մասին հարկ եղած արդար սրբագրութիւնը, կամ հերքումը տալու:

Իրականութեան մէջ, ճիշդը, Արփիարեանին չափ միաւոր, իրեն պէս մէ՛կ հոգի ու մէ՛կ մարմին՝ հազուադէպ երեւոյթ է: Ան միշտ ալ նո՛յն մարդը եղաւ իր յօդուածներուն թէ դրական ստեղծագործական երկերուն մէջ, ինչպէս նաեւ երբ իբր կուսակցական լիտըր կը մասնակցէր ժողովի, կամ կը պործէր:

Հետեւեցէ՛ք իր ամբողջական գործունէութեան, իր դրականութեան, դրագէտի իր խօսքերուն, դարձուցէ՛ք այս կուսակցական գործիչին, յեղափոխականին, հրապարակագրին, դեղեցիկ դրականութեան հեղինակին երկո՛ր պատմութեան էջերը՝ մէկը միւսին ետեւէն, կանոնաւոր կերպով, արդարամիտ բայց մանաւանդ աննախապաշարեալ եւ անկողմնակալ տրամաբանութեամբ, ու այն ատեն պիտի համոզուիք, որ իր ամբողջ գործը՝ լիովին ու արմատական ճշմարտութեան պէս միայն մէկ ճամբով է որ յառաջացած է, հայու սիրտով, մարդկային, ուղիղ, պարկեշտ մտաւորականի մը մտահոգութիւններովը, բոլորը՝ համերաշխութեան, անկասկածելի «միացեալ գիծով» մը, հաւատարմաբար: Ան ուզած է միշտ հասկնալ, գիտնալ այն սահմանները, այն կարելիութիւնները՝ որ հայ մարդուն, ու, այս մասին՝ հայ դրագէտին կը թոյլատրուին ինքզինքը ճանչնալու եւ արտադրելու համար: Ու այն ատեն, Արփիարեան կը տեսնէր որ, իրականութիւնները բոլորովին տարբեր էին անոնցմէ, որոնց գոյութեան բացարձակ կերպով կը հաւատային սակայն իր ժամանակակիցները:

Եւ ինքը՝ ամէնէն առաջ, կը տեսնէր գործուած, գործուող սխալները. ու դարձեալ ինքը՝ ամէնէն առաջ, կը ջանար զանոնք սրբագրել: Եւ ասիկա կը կազմէ, անշուշտ, իր կեանքին գնահատելի երեսներէն մին, բայց այս պարագան պատրուակ ալ դարձած էր հակասութիւններ տեսնելու իր մէջ:

Դարձեալ այս ուղղութեամբ է որ իր առաջին ստեղծագործական արտադրութիւնները սրբագրեց, չատ անգամ հիմնովին, երբ Գահիրէ հաստատուելով փոքր մը անդորրութիւն ու ատեն գտաւ:

Իրեն ժամանակակից ու յայտնօրէն համակիր Երուանդ Սրմաքէշխանլեանն ալ պիտի տեսնէր՝ իր բառերովը այս անզոյգ, այս մոգական հայուն մէջ «ամէն բան հակասական» (Թէոդիկի «Ամէնուն Տարեցոյցը», 1909):

Մինչ այդ հաւաստումը՝ իր չրջաններուն, Արփիարեանի մասին, հաստակորդն ու բարեկամը կը կրկնէին հաւասարապէս, առանց բացատրութեամբ կամ առանց փաստ տալու ալ: Բայց Արփիարեան չընդունեց, երբե՛ք, ո՛չ թեան, առանց փաստ տալու ալ: Բայց Արփիարեան չընդունեց, երբե՛ք, ո՛չ թեան, առանց փաստ տալու ալ: Բայց Արփիարեան չընդունեց, երբե՛ք, ո՛չ մէկ ատեն, նոյնիսկ «վսեմաչուք» ու նման տիտղոսները գործածել իր գրութիւններուն մէջ, անգամ երբ իրեն պարարտ առաջարկներ եղան ասոր համար:

Երբ Անաթոլ Ֆրանսին դիտել կու տան, թէ իր մտածումներուն մէջ հակասութիւններ կը գտնուին, ան կը պատասխանէ՝ իրեն յատուկ եղող հեգնական ոճակէտներ ունենայ»:

Անաթոլ Ֆրանս չարունակեց սակայն, անշեղ կերպով, ձաղկել նախապաշարումները եւ պաշտպանել արդարութիւնը:

Կորքի կը հաւաստէ՝ իր կարդին, թէ Թոլսթոյի գործին մէջ հակասութիւնները պակաս չեն: Ասով մէկտեղ, «Պատերազմ եւ Խաղաղութիւն» վէպին հեղինակը՝ այս մեծ ըմբոստը, չդադրեցաւ երբեք հանճարեղ միտք մը, արդար դրող մը նկատուելէ:

Ժամանակակից Ֆրանսացի քննադատ՝ Փիէռ-Ժան Սիմոն աւելի առաջ իսկ երթալով, կը գրէ. «պէտք է նաեւ արուեստագէտին իրաւունք տալ յեղաշրջելու եւ ինքն իրեն հակասելու»:

Ճիշդը՝ իրականութեան մէջ, Արփիարեանին քննադատները յստակ կերպով չէին ըսած, թէ իրեն մեղադրուած հակասութիւնները կը վերապրէին հրապարակագիրին, գործիչին, թէ վիպասանին:

Գուցէ ամէնն ալ կային իրենց մեղադրանքներուն մէջ, երբ արդէն փաստ չէին տար, ո՛չ մէկուն համար:

Ամէն պարագայի տակ, ինչպէս եւ տեսանք ալ, Արփիարեան երբեք չփոխեց իր յառաջդիմական գաղափարները, իր ազատական սկզբունքները: Իր պայքարի զէնքերուն մէջեւ միայն զանազանութիւն դրաւ:

Մինչ իր կուսակցական եւ «զէնքի» կարեւոր ընկերներէն ոմանք երբ լքեցին կուսակցութիւնը՝ հեռացան ալ ընկերվարական սկզբունքներէ, նաեւ յեղափոխութենէն, եւ ստեղծեցին անգամ պահպանողական կուսակցութիւն մը.— Միհրան Տամատեան եւ Լեւոն Մկրտիչեան՝ հնչակեան բո՛ւռն յեղափոխականներ, պատասխանատու անդամներ,— Հայան սակայն Ռամկավար կուսակցութեան հիմնադիրներէն: Իսկ Վահան Մալէզեան աւելի առաջ լքեց կուսակցութիւնը ու պահպանողական դարձաւ:

Եւ սակայն Արփիարեանին մէջ ես պտոյտ բացարձակ ու չօշափելի հակասութիւն մը՝ նո՛յն անձի վրայ իր դրած երկու յօդուածներուն միջեւ. եւ նոյնիսկ երկրորդը առաջինէն միայն քանի մը ամիս ետքը գրուած, մինչ երբ այս երկու գրութիւնները ալ Պատուելի Աւետիս Պէրպէրեանին կը վերաբերին:

Այս վերջինը կրօնքի ուսուցիչ է Պոլսոյ Թարգմանչաց վարժարանին մէջ, ուր եւ Արփիարեան աշակերտ է իրեն: Իր դպրոցական յուշերը պատմելու առեն, Արփիարեան չատ դէշ կ'արտայայտուի անոր մասին («Հայրենիք», 8 Մարտ 1892, Թիւ 166). զայն կը կոչէ «գազանաբարոյ ծերուկ» մը եւ որ իր «հարիւր տարեկան հասակին մէջ ահռելի հաճոյք կը զգար խեղճ տղաքները վայրենաբար խոշտանգելով»:

Բայց Արփիարեան այս ուսուցիչին դեռ պիտի վերապրէ անողոք մանրամասնութիւններ. կը յարէ, արդարեւ, իր յօդուածին մէջ.

«Աչքիս առջեւն է դեռ այն դեղին գաւազանը որուն ծայրը կրպակին մէջ

կ'այրէր, յետոյ ինչ մը մարելէ ետք (...) իր մէկ ձեռքովը կը բռնէր մանուկին ձախ ձեռքը, կը ժողուէր աւոր հինգ մատներն, եւ կը սկսէր անխնայ զարնել, «օրթա մադիկ ո՞ր մարտիկ» ըսելով: Տղաքները կը մարմրէին գետին կ'իյնային, բայց չէին կրնար իրենց ձեռքերը ազատել վարժապետին ժանիքներէն: Ու եթէ տղայ մը յաջողէր ձեռքը փրկել, ահա գազանաբարոյ ծերուկը կը բռնէր աւոր երկու ականջներէն ու երկու ձեռքովը վեր վեր կը հաշէր տղան որ ելլիկ ելլիկ կուգար»:

Իսկ քանի մը ամիս ետքը, նոյն օրաթերթին մէջ (Թիւ 320), Արփիարեան կը գրէ «Քանինե՛ր Տեսայ» վերնագիրով երկրորդ յօդուածի մը մէջ, դարձեալ Պատուելի Աւետիս Պէրպէրեանի վրայ. այս գրութիւնը արտատպուած ալ է՝ իր ամբողջութեամբը, «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ»ուն կողմէ, 1931-ին լոյս տեսած այն հատորին մէջ, ուր հաւաքուած են Արփիարեանին կարդ մը պատմուածքներն ու վիպակները, հատոր՝ որուն ծանօթագրանք արդէն:

Արդ, իր այս երկրորդ գրութեան մէջ, Արփիարեան ինչ վկայութիւն կու տայ իր նախկին ուսուցիչ Պատուելի Աւետիս Պէրպէրեանին մասին... բայց աւելի յարմար կը տեսնեմ զայն հոս ընդօրինակել բառ առ բառ, հաւատարմօրէն.

«Եթէ մուրացիկ մը չեղաւ,— կը գրէ արդարեւ Արփիարեան,— բայց մուրացկանութեան վիճակին մօտեցաւ այդ ծերունին որ մեր մէջ ծանօթ է իր ժամանակակից տռհմային տարեգրութեամբը:

«Ալ բաւական ծերացած էր այդ պատուելին — Աւետիս Պէրպէրեան — երբ սկսաւ մեզ դասախօսել: Ջեմ կրնար երբեք մոռնալ այդ սրտոտ վարժապետին մեր վրայ թողած տպաւորութիւնը: Ժամ մը, երկու ժամ, մինչեւ երեք ժամ ալ կը խօսէր, մեզ տղաքներս առանց ձանձրանալու մտիկ կ'ընէինք. եւ ինչ որ կ'ըսէր, կը դրոշմուէր մեր մտքին եւ սրտին մէջ, եւ անկից չէնջուեցաւ երբեք: Ջինքը կը սիրէինք ամէնքս ալ: Ջեմ գիտեր վարժապետական ի՞նչ սկզբունքի համար հանեցին Պատուելին որ գնաց Ռոտոսթօ. թափառեցաւ հոն ու հոս եկաւ մեռնիլ Օրթագիւղ:

«Ձմրան օր մը, սաստիկ ձիւն կը տեղար բխխաոռ, երկու երեք հոգի տարին թաղել այդ բազմավաստակ, սրտի տէր վարժապետը»:

Ճիշդը՝ իր բոլոր խօսքերը ընդդծելու էի... բայց այսքանն ալ կը բաւէ ցոյց տալու համար՝ վճռակամօրէն ու միանդամ ընդմիշտ, թէ Արփիարեան իրեն դրած իր վերոյիշեալ երկու հաւաստումներուն միջեւ հակասութիւնը արդէն հիմնովին որոշ ու բացարձակ է:

Իր առաջին յօդուածին մէջ՝ ան կը պատկերացնէ, արդարեւ, Պատուելի Աւետիս Պէրպէրեանը իբրեւ «գազանաբարոյ», իսկ երկրորդին մէջ՝ հաստիւ առաջինէն քանի մը ամիս ետքը գրուած, զայն կը կոչէ «սրտոտ վարժապետ», ու «սիրուած բոլոր աշակերտներէն», եւ որուն խօսքերը առ յաւէտ դրոշմուած են իրենց «սրտին ու միտքին մէջ»:

Գրիգոր Զօհրապ՝ ինքն ալ, արտայայտուած է, մասնաւոր գրութեամբ

մը, իրենց վերոյիշեալ վարժապետին վրայ, զայն առանց հակասութեան դո-
ված ալ:

Բայց Արփիարեանի հակասութիւնը՝ այս առթիւ, զիս խորապէս կը զարմացնէ,— կը խոստովանիմ պարագան,— եւ ունէ բացատրութիւն հա-
ւանական չեմ գտներ:

Անշուշտ եւ՛ նման կղզիացած, անօրինակ իրողութեան մը վրայ յեն-
ւելով չէ որ Արփիարեանը կարելի պիտի ըլլայ նկատել հակասութեանց մար-
դը, կամ իր մէջը ամէն բան հակասական տեսնել: Ամէնէն անչեզ մարդը ե-
ղաւ ան:

●

Արփիարեան մահուան մասին չ'արտայայտուիր իր գրութիւններուն մէջ:

Չեմ գիտեր եթէ խօսած է՝ այդ առնչութեամբ, իր ժամանակակիցնե-
րուն, իր տեսակցութեանց մէջ: Ցամենայն դէպս, իր մօտիկներէն, բարեկամ-
ներէն ո՛չ ոք յիշատակութիւն ունի այս մասին: Շատ հաւանական անպամ կրնայ ըլլալ որ Արփիարեան իսկապէս չէ ալ մտածած մահուան վրայ, հա-
կառակ իրեն դէմ կատարուած մեկէ աւելի դեռորներուն:

Երբեմն զգուշական միջոցներու մասին խորհած ըլլալուն համար՝ ո-
մանք ըսին սակայն, թէ ան կը վախնար մահէ: Ճիշդ չէ այս ենթադրութիւ-
նը: Իրականութեան մէջ, իր բարեկամներն են որ մտածած են ձեռք առնել զգուշական միջոցներ: Իրողութիւնը այն է որ Արփիարեան անհոգ, անզգոյշ գտնուեցաւ, եւ այս՝ առիթ տուաւ իր սպանութեան: Իր անձին հանդէպ ու-
նեցած իր անհոգութիւնը՝ կարելի պիտի չըլլայ լրիւ կերպով բացատրել· բայց կա՛յ այս անհոգութիւնը: Երբ Երուանդ Օտեան զգուշութեան խորհուրդ կու տայ, Արփիարեան կը պատասխանէ իրեն՝ ճակատագրապաշտ մարդու մը նման. «Ա՛լ ըլլալիքը Թող ըլլայ»: Իր բարեկամները լաւ գիտէին, թէ մահը կը դիմաւորէր ան:

●

Հաւատացե՞լ էր այս սկեպտիկ, այս յառաջդիմական, այս յեղափո-
խական մարդը՝ որ, սակայն, յամենայն դէպս վենետիկ, Մուրատ-Ռափա-
յէլեան վարժարանին մէջ ուսած էր, եւ կապուած ալ հայկական աւանդու-
թիւններէն չատերուն:

Վերջնական, աւելի ճիշդը բացարձակ պատասխան մը կարելի չէ տալ· չեմ կարծեր:

Հայերէնը կը սիրէր, բայց գրաբարը կը հալածէր, անոր վերապրումը կը նկատէր մինչեւ անգամ վնասակար:

Շատ կապուած էր Հայ Վենետիկին, երբեք չդադրեցուց իր խոր հա-
մակրութիւնը անոր հանդէպ, բայց եւ սարսափելի խօսքեր ալ ունեցաւ անոր դէմ:

Իր խորքին մէջ, իր անկեղծութեանը մէջ, դուցէ հաւատացեալ մը ե-
ղած է ան, բայց եթէ այս պարագային ճիշդ ըլլալը հաստատուի անգամ, կարելի է անվարան հաւաստել, թէ իր այս հաւատքը հայոց ունեցածէն չատ տարբեր կերպով վերցնելու պայմանը պարտադիր պիտի ըլլար անկասկած:

Երբ Պոլսոյ «Հայրենիք» օրաթերթը կը հիմնուի, Արփիարեան կը հա-
ւաստէ, թէ «կրօնական ազատամտութեան գաղափարը կը պաշտպանէր նաեւ հայ վարժարաններու մէջ» («Նոր կեանք», 15 Նոյ· 1899):

Հայր Երեմեան՝ որ իր հետը որոշ բարեկամութիւն մը ունեցած է, կը հաղորդէ· «Արփիար եկեղեցիին դռնէն ներս կը մտնէր միայն բարեկամի մը յուղարկաւորութեան առթիւ»:

Անշուշտ Արփիարեան կրօնապաշտ ըլլալէ չատ հեռու էր:

Կրօնամիտ ալ չեղաւ:

Ըսին սակայն, իր մասին, թէ Մխիթարեաններէն չրջանաւարտ՝ վեներ-
տիկէն մեկնելու առեներ, խոստացած ըլլայ Հայր Ալիշանին կրօնական աջեմ հաղնիլը: Չհաստատուած վերագրում մըն է այս· Արփիարեան աջեմաւոր բարեկամներ ունեցաւ մանաւանդ Մխիթարեան Միաբանութենէն, բայց կղե-
րին հաւատքին չատ մօտ չէր: Մինչ իր յիշատակներուն մէջ երբեք չի պատ-
մեր կղերական դասին մէջ մտնելու մտածումի մը մասին, իր կողմէ: Իր խառնուածքը նկատի ունենալով՝ չափազանց քիչ հաւանականութիւն կը տեսնուի, որ ան ուզէր կրօնական ըլլալ:

Ե· Սրմաքէչխանլեան կը հաւաստէ, թէ Արփիարեան «Սրբակեաց ա-
նապատականի մը պէս ապրեցաւ, բայց ամէն անգամին ծաղրածութիւնը նե-
տեց կրօնքին ու հաւատքին» (Թէոդիկի «Ամէնուն Տարեցոյցը», 1909):

Ճիշդը՝ ո՛չ թէ եկեղեցիին չէր հաւատար· չէր հաւատար թէ ան ամէն բան եղած ըլլայ ազգին պահպանումին մէջ: Այս մասին, «Նոր կեանք»ի 15 Ապրիլ 1900-ի թիւին «Երկու Քաղաքակրթութիւնները» խորագիրով իր յօդ-
ւածին մէջ, ան կը հաւաստէ՝ արդարեւ·

«Հայոց եկեղեցին հայ ազգը չէ պահպանած, այլ հայ ազգութենէն մաս մը փրկելու սատարած է հզօրապէս, աջակցութեամբ բարոյական ուրիշ ու-
ժերու: Մանաւանդ մեր վրայ տիրող ցեղին՝ մեծ տկարագոյն բազաբակրթու-
թեա՛ն է որ շատ բան կը պարտինք»:

Ըստ երեւոյթին՝ ի հարկէ տրամաբանօրէն, իր միջավայրն ու ստա-
ցած դաստիարակութիւնը, պէտք էր որ Արփիարեանը դարձնէին հիմնովին պահպանողական ու կղերապաշտ·— ամիրայական, հարուստ ընտանիքի սե-
րունդ, Մուրատ-Ռափայէլեանի չրջանաւարտ, Ալիշանէն գնահատուած ու Ալիշանը պաշտող, Պոլսոյ Պատրիարքարանի մէջ պաշտօնի կոչուած՝ հազիւ չրջանաւարտ, ու, յետոյ, մեծահարուստ առեւտրական Թօփհանէլեանի քով հաշուակալ մտած, եւ գոհ այս վերջինէն: Բայց Արփիարեան իր աչքը դոց պիտի չպահէ՝ իր չուրջը պատահող իրողութեանց հանդէպ, եւ երբեք մոռ-

նալու չէ որ անհունօրէն կը սիրէր ան իր ժողովուրդը եւ կ'ըմբոստանար անոր դէմ կատարուող բոլոր անարդարութեանց դէմ՝ ուրկէ ալ գային անոնք:

Ցետագային, իր ստացած փորձառութեանց վրայ, Արփիարեան պիտի փոխէր ո՛չ թէ յեղափոխական գաղափարները, այլ՝ միջոցները: Ցօդուածի մը մէջ՝ «Ապրի՞լ թէ Մեռնիլ» խորագիրին տակ («Մարտ», 6 Մայիս 1897), յանդուգն եւ անհաչիւ զոհողութեանց ուժը ընդհանուր իմաստով անսնելէ յետոյ Հայուն մէջ, ան կը յարէ եզրակացութեան իմաստովը.

«Մեր դժբախտութիւնը ոչ թէ այդ բարոյական ուժէն ծնաւ, այլ զայն գործածելու ձեռներէն: Ձեռները չնչեցիք, ո՛չ ուժը»:

Հակասութիւն չկայ. Արփիարեան կը հաւատար արդարութեան եւ յեղափոխութեան. մօտ տասը տարի ետքն ալ տակաւին կը հաւատար յեղափոխութեան. արդարեւ, «Լուսաբեր»ին մէջ, 1906–ին, դեռ պիտի գրէ ան՝ պատճակութեան մը պէս.

«Թող չկարծուի թէ ռուսական շարժումը ջախջախուեցաւ, լմնցաւ: Ահեղ պատերազմ մըն է որ կը մղուի միահեծութեան ու ժողովրդական իրաւունքի միջեւ: Յեղափոխութիւնը կրնայ բանի մը ճակատամարտներ կորսընցընել, բայց վերջնական յաղթանակը իրեն պիտի մնայ երկարատեւ կռուէ մը յետոյ»:

Գրիգոր Զօհրապ՝ իր «Մանօթ Դէմքեր»ու կարգին, տուած է նաեւ Արփիարեանին ուրուագիծը («Մասիս», 1892, թիւ 3969): Այս վերջինը իր ձեռքովը ընդօրինակած է այս գրութիւնը, եւ որ կը գտնուի իր արշիւին մէջ. կ'ենթադրեմ թէ ան հաւնած է որ զայն հաւատարմօրէն, բառ առ բառ արտագրած է: Այս ուրուագիծը արտատպուած է նաեւ «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» ընկերակցութեան կողմէ լոյս հանուած, 1932–ին, հատորին մէջ: Արդ, Զօհրապ այս գրութեան մէջ կը հաւաստէ Արփիարեանի մասին, ի միջի այլոց, իր կրօնական զգացումներուն առնչութեամբ.

«Գրականութիւնը, իր տարփանքը, զինքը հրապուրող սիրուհին ըլլալ կը թուի: Այս նախկին վենետիկեանը՝ իր վանական կեանքի մաքրութիւնը անարատ պահած է միշտ. Ս. Ղազարի մէջ վարդապետ չէ կրցած ըլլալ, բայց աշխարհական ալ մնացած չէ. ամէն ինչ թերատ, տատերուտ ու անկատար է իր վրայ: Այս կիսաւարտ քահանան, այս գրչի մարդը տեսակ մը Ռընանի տպաւորութիւնը կը թողու իմ վրաս. ո՛չ անոր մեծ դիրքը եւ ոչ անոր ահարեկիչ հմտութիւնը ունի հարկաւ. բայց անոր նման՝ բանաստեղծութեան ու պատրանքի թաքուն ղանճեր կան իր սրտին մէջ որ եկեղեցական կրթութեան մը լուութեան ու առանձնութեան մէջ դիզուած, հաւաքուած են եւ որ իր գրականութեան մէջ երեւան կ'ելլեն, կենդանի ու զգայուն հոգի մը տալով սովորաբար պարզ ու անպաճոյճ գրուածքներուն»:

Կը խորհիմ որ Արփիարեանին կրօնական զգացումներուն մասին իրաւ

վկայութիւն մը, իրաւ գաղափար մը ունենալու համար՝ ճիշդ պիտի ըլլար Լեւոն Բաշալեանին դիմելը:

Մեր արշիւին մէջ կայ նամակ մը՝ իրմէ Արփիարեանին ուղղուած, 16 Ապրիլ 1900 թուականով. Բաշալեան՝ հազիւ գործի մը առաջարկը ստացած՝ այս մասին տեղեկութիւն կու տայ իր մտերիմ բարեկամ ու աշխատակից Արփիարեանին, եւ կը խնդրէ իրմէ.

«Ախ, Արփիս, աղօթէ որ սա... գործը յաջողի: Ջեզի պէս փութփէրէսիին աղօթքը թերեւս կը բռնէ»:

Եթէ, ուրեմն, Բաշալեան կը հաւաստէ որ Արփիարեան «փութ–փէրէսի» մըն է իր աչքին, անոր ներքին հոգեկան համոզումներովն ու տրամադրութեամբը, չէր կրնար հետեւաբար հաւատացեալ քրիստոնեայ մը ըլլալ՝ այն իմաստով որ կ'ըմբռնեն առ հասարակ:

•

Արփիարեան խստապահանջ էր ամէնուն հանդէպ, ամէն խնդրի մէջ:

Եղաւ խստապահանջ՝ իր կուսակցական ընկերներուն հաշիւներուն առնչութեամբ, անոնց գործելու կերպերուն մասին ալ. չգիտցաւ թէ մարդե՛ր էին անոնք, ու չէին պատրաստուած յեղափոխութիւն մը կատարելու համար, մանաւանդ այդ շրջաններուն մէջ:

Բայց Արփիարեան խստապահանջ էր ինքն իրեն հանդէպ ալ. իր արշիւին մէջ գտնուող սեւագրութիւնները ցոյց կու տան, թէ ան շարունակ կը սրբագրէր իր ամէն տեսակի գործերը: Իր հայերէնը հեզհեզէ բիւրեղացուց:

•

Իր ղեկաւար մտահոգութի՞ւնը:

Մէ՛կ է ան:

Իր ժողովուրդին աղատագրումը:

Իր գեղարուեստական գրականութեան մէջն ալ գոյութիւն ունի այս տրամադրութիւնը, որ իրմէ միշտ ալ անբաժան պիտի մնայ: Ինչ որ կ'ընէ, կ'ուզէ որ խորապէս, ամբողջովին արժանի ըլլայ իր ազգին:

Գուցէ կանուխ ծնած մըն էր՝ իր ատենին հայ կեանքին մէջ: Զինքը չհասկցան. չէին կրնար հասկնալ՝ ճիշդ է: Իրեն դէմ մղուած պայքարներուն մեծ մասը՝ ասկէ առաջ կու գար: Բայց, անշուշտ, նախանձէ՛ն ալ, բայց դեռ կիրքէն, քէնէ ալ՝ մանաւանդ:

Շատ անգամ, իր անպիտան հակառակորդներուն անուանարկութեանց չպատասխանեց իսկ. բայց երբ հարկը տեսաւ պատասխանելու՝ զանոնք ձաղկեց ուղղակի, յաճախ իրեն յատուկ եղող իմաստովը, հեգնանքովը: Ան հակեց ուղղակի, յաճախ իրեն յատուկ եղող իմաստովը, հեգնանքովը: Ան հասարակ զինքը քննադատողները, եւ մանաւանդ զրպարտողները այնքան ծիծաղելի, յիմարական երեւոյթներ կը պարզէին իրեն դէմ, որ ծաղրանքով, ծաղելի, յիմարական երեւոյթներ կը պարզէին իրեն դէմ, որ ծաղրանքով, հեգնանքով միայն կարելի էր անոնց պատասխանել, գոյնը երեւան հանել:

Բայց Արփիարեանին այս կերպը՝ զիրենք ամէնէն աւելի զայրացուց: Անշուշտ յանցանքը իրը չէր, երբ անոնք քէն կապեցին իրեն դէմ:

Անկարելի է որ Արփիարեան անդիտացած ըլլայ, թէ քէները ի՛նչպէս կը ծնին յատկապէս հայոց մէջ. բայց իր կոչումին համար այդ նկատումը՝ «վախ»ը իր մասին ամօթ մը պիտի սեպէր, եւ տկարութի՛ւն ալ: Երուանդ Սրմաքէշխանլեան կը հաւաստէ, թէ Արփիարեան «իր վախկոտ ու վոխտ պատեհին տակ հսկայի ծառացումներ ապրեցաւ ու վիթխարի ոստումներ ընդգծեց, որոնք պատմական եղան. Քրիստոսը եղաւ պահ մը, որ Աստուծոյ տունին նուիրականութիւնը պղծող չահամոլները խարանելով դուրս վանեց վռնտեց» («Ամէնուն Տարեցոյցը», 1909):

Արփիարեան պիտի ցաւէ՞ր արդեօք եթէ՝ օրին մէկը, անզգալաբար չբարեւէր այն, որ արժանի է ասոր: Վստահաբար, այո՛, պիտի ցաւէր ան:

Ամէն պարագայի տակ, միջակութիւնները երբեք իր համակրանքին առարկան չըրաւ, մինչ քաջալերեց բողբոջող տաղանդները: Իսկ իր բարկութիւնները կը դրսեւորէր երբ արդէն իր որոշումները, լուծումները առած է:

Զեմ կարծեր որ իր մտաւորական դիմովութիւնները մէ՛կէն, յանկարծակի ծնէին իր մէջ, առանց նախապէս ներքին խորհրդածութիւններ, դատումներ կատարելու: Իր ժողովուրդին համար միայն աշխատող այս մարդը առանձինն կը մտածէր ու կ'որոշէր, ինչքան ալ կուսակցական խնդիրներու մէջ ուզած ըլլայ ժողովին դերիչխանութիւնը:

●

Երբեմն ճապաղութիւն ալ վերագրեցին իր գրութիւններուն, իր մտածումներուն. Արփիարեանը քննադատելու փառքը դիւրի՛ն աշխատանք կարծողները:

Երբ ան կ'արտադրէր առանց հանդիստ առնելու, չատ անգամ պարապ ատամոքսով ալ, եւ կ'արտադրէր առատօրէն ու կը խօսէր ժողովուրդի մը՝ որ զանազան յետամնաց ազդեցութիւններու եւ ժառանգութեանց ենթակայ է, եւ երբ կը խօսէր մանաւանդ անտրամադիր մարդոց, պէտք էր ըլլար ան՝ ճիշդը, երբեմն հասարակ ալ, դոնէ կերպին մէջ, բայց, այսուհանդերձ, այդպէս չէարժեցաւ Արփիարեան: Ինք որ կատարեալ տէրվիշ մը եղաւ իր ապրելու եղանակին մէջ, բծախնդիր մըն էր սակայն, երբ կ'արտայայտուէր իր գրիչին միջոցով: Ճարպանք ունէր իր ընթերցողին հանդէպ. չսիրեց կոշտ բառերը, ձեւերը: Հեղնած ատենն անգամ՝ հասարակէն վեր էր, երբեք ճապաղութեան մէջ չինկաւ: Արդէն միջակութիւնը չսիրեց երբեք:

●

Բնութեամբ՝ լաւատես, կամ յոռետե՞ս մարդ էր Արփիարեան:

Մին, կամ միւս պարագան իրեն վերագրեցին յաջորդաբար, բայց յաճախ մեղադրանքի համար:

Արփիարեան միշտ կը հաւատար, իր լաւ թէ չէշ օրերուն մէջ, թէ սրտի առաւելութենէն եւ հիմնական միտքէն աւելի ուժեղ տարր չկայ՝ իր գաղափարները ուրիշներուն պարտադրելու համար: Եւ այս հաւատքին կը պարտի իր յաջողութիւններն ու պարտութիւնները՝ միանգամայն:

Երուանդ Օտեան իրեն կը գրէ՝ Աքէնքէն, իր 13/26 Սեպտ. 1896 թուակիր նամակովը.

«Երանի՛ քեզի, միշտ յուսալից կ'ապրիս, երկու ամիսէն արդէն մեզի նորէն միացած կը տեսնաս «Հայրենիք»ի խմբագրատան մէջ, բայց ինչո՞ւ այդչափ դեղեցիկ ճամբու մը մէջտեղը կենալ, ինչո՞ւ «Հայրենիք»ի նոր թիւը էրզրումի մէջ չհրատարակենք»:

Ու այսպէս կատակի, գրեթէ ծաղրանքի հասնող իր իւմուրը ըսելէ յետոյ՝ Օտեան կը յարէ անմիջապէս, մեղադրանքի մը քիչ թէ շատ ծանր չեչտովը.

«Ձեմ գիտեր թէ մինչեւ հիմա կը տեւէ՞ այդ քու լաւատեսութիւնդ»:

Արփիարեանի կուսակցական պատասխանատու ընկերներէն Ս. Սուրէն, կը գրէ իրեն Փրովիտէնսէն 14 Յուլիս 1897 թուականով.

«Քու խաբուելուդ համար քեզ չեմ մեղադրեր, որովհետեւ ամէն բանի մէջ սոսկալի տեսակէտէն լաւատես մ'ես եւ այդ լաւատեսութիւնդ այնպէս է ազդեր քեզ, որ կարծես ապագան քեզ համար դոյութիւնը կորսնցուցած է: (...) կեանքի ուրիշ բոլոր ելեւէջներու մէջ, փորձառու անձնաւորութիւն ես, սակայն երբ խնդիրը կու գայ մեքենայութիւններով խառնուած յեղափոխական չրջանակին, բնաւ մի ցաւիր, երբ ըսեմ թէ անփորձ ես: (...) Եթէ ունիս սխալներ ուղղակի քու պարզամտութեանդ արդիւնքն են, ուրիշներ ճիզուիթ կ'ըսեն քեզ որովհետեւ մօտէն չեն ճանչնար, իսկ ես քեզ պիտի անուանեմ զարգացած, տարիքն առած տղայ մը, (չը ցաւիս հա՛,) որ կեանքին մէջ ամենեւին չուզեր ձախորդութիւններէ խրատուիլ»:

Անշուշտ ճշմարտութիւններ կան Ս. Սուրէնին այս ակնարկներուն մէջ: Բայց յանցանք մը չէ իր աշխատակիցներէն, նոյնիսկ բարեկամներէն խաբուիլը. պարագան պատահած է մարդոց որ իրենց աշխատանքին մէջ առանձին չեն կրնար գործել, մինչ աւելին ըլլալով երբ անոնք եւս հաւասար ձայն ունին որոշումներ առնելու իրաւունքին մէջ:

Լաւատես էր Արփիարեան նաեւ անոր համար որ ինքնավստահ ալ էր, մինչ իր այս ինքնավստահութիւնը՝ անշուշտ որ անհիմն չէր:

Եւ սխալ պիտի ըլլար, բո՛ւն Արփիարեանը սխա՛լ կերպով հասկնալ պիտի ըլլար եթէ երբեք այս մասին իրեն վերագրուի ունայնամտութեան պատճառումը:

Գուրգէն Մխիթարեանին գաղած վերոյիշեալ նօթերուն մէջ կը հաստատուի, թէ Արփիարեան երբ սրճարան մը նստած կը գրէր, Լեւոն Լարենց

ներս կը մտնէ, կը մօտենայ իրեն, ու կարգ մը հայհոյանքներէ յետոյ, կ'ըսէ.
«Ի՛նչ, նորէն մեզի դէ՞մ կը դրես կոր», եւ անմիջապէս ալ ապտակ մը կ'իջեցնէ իրեն: Բայց Արփիարեան տակաւին մինչեւ այդ օրը չէր տեսած, չէր ճանչնար Լեւոն Լարենցը, ու երբ կ'իմանայ, այդ պահուն, անոր անունը, կը դրգռուի ու կը պոչէ.

«Ծo, սրիկայ, ſեզի գրչիս ծայրովը պիտի սպաննեմ»:

Այս միջադէպը, Արփիարեանի խմբագրած թերթին վարչութեան կողմէ կը հաղորդուի անգլիացի ոստիկանապետ Մատեսելդին, որ անձամբ կը հանդիպի խմբագրատուն, բայց հակառակ իր պնդումներուն յանցաւորին ինքնութիւնը իմանալու՝ զայն ձերբակալելու համար, Արփիարեան կը մերժէ ոեւէ տեղեկութիւն տալ, ու կը կրկնէ միայն.

«— Չէ, փաշա, ես պիտի սպաննեմ զայն իմ գրիչիս ծայրովը, է՛ս...»:

Այս՝ անշուշտ չափազանցուած լաւատեսութիւն մըն էր, «գրիչ»ին հանդէպ ունեցած վստահութեան մասին, մեր հասարակական հրապարակին վրայ:

Արփիարեանին սպանութենէն ետքը՝ չատ գրուեցաւ Լեւոն Լարենցին վրայ եւս, ու իր լուսանկարն ալ հրատարակուեցաւ բազմաթիւ հայ թերթերու մէջ, որպէս մեղսակից այս ոճիրին.— արդ, անճնշապէս կը հաւաստեմ, որ Լեւոն Լարենց 3–4 տարի ետքը, Առանայի Արզարեան Սպղ. վարժարանին տնօրէնի պաշտօնին իսկ կոչուեցաւ մէկ տարի. ես հոն աշակերտ էի այդ տարին...:

•

Ծաւակնո՞տ էր Արփիարեան:
Գուցէ՛:
Բայց յաւակնոտ մարդու արտայայտութիւնները, կեցուածքը չունեցաւ, իր խօսքերուն թէ՛ կենցաղին մէջ՝ մանաւանդ: Ընդհակառակն՝ չատ համեստ էր:
Ամէն պարագայի տակ, չհասկցան դինքը:

Եւ անշուշտ իր հոյակապ տաղանդը, հրապարակագիրի տիրական հզօրութիւնը ունեցող մը, դրական քննադատի, յաջողած դրողի հռչակը ստացած մէկը՝ յաւակնոտ ալ պիտի կրնար ըլլալ:

Թերեւս տակուն, հիմնական ինքնավստահութեան հետ չփոթուող յաւակնոտութիւն մը ունեցած է Արփիարեան՝ իր խոր ներսը, մտերիմ զգացումի մը պէս, դերադասութեան բարդոյթի մը նման: Իր դրութիւնները՝ թէեւ վկայութիւն չեն տար այս մասին:
Մինչ դիտցաւ համեստութիւնն ալ պահել, առանց սակայն հասարակ արտայայտութեանց:

•

Իսկ ինքնահաւա՞ն մը:

Ա՞յս հրապարակագիրը:
Արփիար Արփիարեա՞նը:
«Կարմիր ժամուց»ի, «Ոսկի Ապրջան»ի հեղինա՞կը:

Նման թերութիւն մը՝ անճոռնի մեղադրանքի մը չեշտը պիտի առնէր իրեն դէմ ու պիտի չփակէր իրեն:

Անկասկած դիտակցութիւնը ունէր իր արժէքին, բայց առանց երբեք համեստութիւնը լքելու: Փառք, պատիւ, մեծութիւն, դրամ երբեք չփնտռեց: Զեռքիս տակ գտնուող իրմէ չատ մը նամակներուն, տեղեկագրերուն եւ բողքներուն սեւագրութիւնները կ'ապացուցանեն, թէ համեստութիւնը իր բարձրութեան դիծը եղած է:

Ի հեճուկս հայոց առհասարակ սովորութեան, Արփիարեան երբեք չի' դրեր՝ օրինակ.— «ես եւ դուն», կամ՝ «ես եւ դուք»: Այլ գրած է միշտ.— «դուն եւ ես», կամ՝ «դուք եւ ես»:

Մէկ անգամ միայն իրմէ այս դիծէն չեզում մը տեսայ, իր բազմաթիւ թուղթերուն մէջ, այսինքն՝ մէ'կ անգամ միայն գրած է, նամակի մը մէջ. «ես եւ դուն»:

Մինչ իրեն ուղղուած նամակներուն մէջ, քիչ չեն անոնք՝ որ, պզտիկէն մինչեւ մեծերը, գրած են իրեն, առ հասարակ.— «ես եւ դուն»:

Անշուշտ որ պարագան զգալիօրէն յատկանշական է հայ իրականութեան մէջ:

•

Արփիարեանին վերագրեցին,— ինչպէս տեսանք,— լաւատեսի բնութիւնը: Ճիշդը՝ ինքնավստահ ալ էր այս հսկան: Բայց Ե'ւ կարելի ալ չէր որ ան իր յուսահատական, իր դառնութեան պահերը չունենար:

Լեւոն Բաշալեան իրեն կը գրէ անթուակիր պատասխանի մը մէջ.

«Արդեօք աս քեզի համար եղած բաները քեզի դէ՞չ կ'ազդեն կոր: Համատասխանելս չի դար: Ես ſեզի ſաճչցած եմ միշտ ապի, ու միշտ ամէնուն հախէն գալու պատրաստ»:

Այս ընդգծումը՝ ես կատարեցի. Բաշալեանին վկայութիւնը՝ այս առթիւ, կարեւոր կը նկատեմ: Մինչ ան՝ իր բարեկամը գուցէ մխիթարելու, կամ քաջալերելու համար, կ'աւելցնէ Ե'ւ իսկոյն.

«Ու յետոյ, չես կրնար դանդատիլ, քանի որ հազարաւոր են որոնք սրտանց քեզի հետ են միշտ եւ ընդդէմ ամենայնի»:

Եթէ, ուրեմն, ճիշդ է որ Արփիարեան՝ ձախողութեանց առեններուն տակ, անյուսահատ ու լաւատես եղած է առ հասարակ, բայց տարիքին յառաջացումը, ինչպէս նաեւ կուսակցական ներքին անընդհատ պայքարը մանաւանդ, երբեմն դադարել տուած են իր կորովը: Լեւոն Մկրտիչեանին դրած իր 15 Ծուլիս 1901 թուակիր նամակին մէջ՝ Արփիարեան կը դանդատի արդարեւ ինք իր մասին.

«կռուելու ո՛չ պէտք կզգամ, ո՛չ քաջութիւն: (...) Խելքս վրաս չէ, եւ կարգ կանոն չեմ կրնար դնել գրածներուս»:

Եւ այս նամակին վարը, կը խօսի իր տարած սպառիչ աշխատանքին մասին ալ.

«Նոր կեանքը կը հրատարակուէր առանց մեծ քեռ մը ըլլալու կուսակցութեան: Ես օրը 15–16 ժամ կ'աշխատէի. մանաւանդ տարիէ մը ի վեր. հիմակ 3–4 հոգի պիտի աշխատին, ու ամէնիճն ալ ծախս կուզեն: Եւ կան բաներ զոր չեն կրնար ընել. վահէն անգլերէն չիյտէ, Սուրէնը այդ գործին մարդը չէ, եւ ճարկ է որ ես կամ ուրիշը ընենք: Մինչդեռ՝ թէ կը գրէի, թէ կը խմբագրէի, թէ կը մատակարարէի»:

•

Բառին լաւագոյն իմաստովը՝ արի հայ–մարդն էր Արփիարեան:

Եթէ կարեւոր է ճշմարտութիւնները տեսնելը, աւելի կարեւոր է սակայն ճշմարտութիւնը ըսելը: Արփիարեան կարող էր այդ տեսնելու եւ ըսելու ալ՝ անվարան:

Եւ այսպէս անսակարկ ու արիաբար մտածեց ու դործեց, առանց նկատի ունենալու իր անձնական շահերը,— ըլլայ իբր դրող, իբր կուսակցական, կամ իբր անդամ Պոլսոյ Ազգային Ժողովին:

Մինչ այս իրողութիւնն եւս իրեն դէմ պիտի ստեղծէր՝ չիլ հաչնեբով մարդոց եւ տկարներուն մէջ՝ ոխ, թշնամութիւն, քէն: Կը թուի որ Արփիարեան նկատի չէ առած այս պարագան. արդարեւ, Լեւոն Մկրտիչեան՝ իր 29 Յունիս 1896 թուակիր նամակին մէջ, դիտել կու տայ իրեն.

«Կը դրէք որ աչխարհին Ձեր մասին ունեցած նպաստաւոր կամ աննպաստ կարծիքը Ձեզի համար կարեւորութիւն չունի»:

Ինչ տրամադրութեան տակ ալ տեղի ունեցած ըլլայ Արփիարեանին այդ խոստովանութիւնը, իրա՛ւ է սակայն որ առանց նման տրամադրութեան մը կարելի պիտի չըլլար իրեն համար դործելը. մանաւանդ իր ըմբռնած ազատութեամբն ու արիութեամբը:

•

Լաւ խօսող մը եղա՞ծ է Արփիարեան՝ ընկերութեան մէջ. beau parleur մը, ինչպէս կ'ըսեն ֆրանսացիները:

Իր ժամանակակիցներէն ո՛չ ոք այս մասին արտայայտուած է, երբեւիցէ:

Բեմբասաց մը չեղաւ. դիտե՛նք: Բայց ասիկա տարբեր բնոյթ ունի, եւ շատ անգամ նոյն իսկ լաւ խօսողն ու բեմբասացը իրարմէ բնաւ կախում չունին:

Կարելի է հաւատալ սակայն, թէ բարեկամական չրջանակին մէջ, Արփիարեան՝ չահեկան, հետաքրքրական ներկայութիւն մը եղած ըլլալու է.—

զարդացած էր, եւ իմաւր ունէր, մինչ իր յիչողութիւնը խոր ու անվրէպ եղած է, եւ ազգային դրեթէ բոլոր խնդիրներուն տեղեակ ալ էր:

•

Դժբախտաբար, Ազգային Ժողովին մէջ իր արտասանած ճառերն ու կատարած քննադատութիւնները՝ մեզի չեն հասած իրենց դլխաւոր ու էական մասերովը. կողմնակալ նկատումներ՝ յապաւած են զանոնք: Կը զգուչանայինն, երկիւղ ունէին իր մերկացումներէն, իր պաչտպանած ճչմարտութիւններէն: Ցատկանչական միջադէպ մը, զրոյց մը հասած է սակայն մինչեւ մեզի, բայց վաւերական կերպով, դէպքին կարեւորութեանը պատճառով. այս մասին, կը յիչատակէ նաեւ Գառնիկ Ստեփանեան՝ իր մենագրութեանը մէջ (էջ 116): Ազգային Ժողովին մէկ նիստին Արփիարեան եւ Ցովհաննէս Նուրեան՝ վէճի կը բռնուին. Արփիարեան ա՛յնքան բուռն կերպով կը քննադատէ Նուրեանն ու իր կողմնակիցները, որ Ց. Գուրդէն՝ սարսափահար, կը դոչէ իրեն.

«Ի սէր Աստծոյ, Պ. Արփիար, ցած իջէք, ցած իջէք»:

Բայց Արփիարեան ժողովին բեմէն կը չարունակէ իր մերկացումները, ու այն աստեն է որ Նուրեան՝ բորբոքած, իրեն դէմ եզած կծու մեղադրանքներէն, եւ դուցէ քաջալերուած ալ այդ պահուն Գուրդէնին դիտողութենէն, կը մօտենայ իրեն ու կը փորձէ ղինքը բռնի վար իջեցնել, բայց Արփիարեան զայն մօտենայ իրեն ու կը փորձէ ղինքը բռնի վար իջեցնել, բայց Արփիարեան զայն կ'ապտակէ իսկոյն: Եւ ճիշդ այս միջադէպին նկատումովն է որ, Գրիգոր Զօհրապ կը դրէ՝ Նուրեանին վրայ իր ուրուագիծին մէջ. «Ազգը Արփիարեանի ձեռքով ապտակեց ղինքը»:

Բայց այս միջադէպը պատճառ կ'ըլլայ որ Արփիարեանին խմբագրած «Մասիս»ը դադրեցուի՝ Թուրք կառավարութեան կողմէ, թէեւ այլ պատրուակներու տակ:

•

Մեծ սիրտի տէր, անհուն եւ անակնկալ զգացումներ պարփակող, Արփիարեան կը ստանար իր զմայլելի ուժերուն դլխաւոր մղումը՝ այս ակէն:

Երբ Լոնտոն կը դտնուի, մինչ Պոլսոյ Հայոց կեանքը ստոյգ եւ ահաւոր վտանգներու առջեւն է, իր եղբօրը դրած 2/14 Մեպտ. 1896 Թուակիր նամակին մէջ, կը յարէ իրեն սրտցաւօրէն, եւ ինքնայատուկ արտայայտութեամբ.

«Բան մը ըսեմ, դուք երջանիկ էք. մի՛ զարմանար, ես շատ կ'ուզէի որ այս միջոցիս ձեր հովը ըլլայի, գիտես ինչո՞ւ. դուք իմ մասիս կատարելապէս հանգիստ էք, իսկ ես ձեր մասին ոչ»:

Եւ այս քանի մը տողերուն մէջ կա՛յ ամբողջ Արփիարեանը:

•

Եւ չեզաւ, երբե՛ք, փառասէր:

Փառասիրութիւնը՝ իր ճաշակին, իր զղացումներուն, իր բերքերուն, իր սովորութեանը մէջ զոյութիւն չունէր:

Իրա՛ւ է. ան չվնտռեց փառքը:

Բայց հրապարակագիրի ու ղրական փառքը՝ իրեն պնաց իսկոյն, եւ տեւական իմաստովն ալ. հակառակ անոր որ դուցէ այս բնագաւառին մէջ, կատարեալ անճարակ մըն էր, իր անօրինակ չքաւորութեան պատճառովը՝ մանաւանդ: Եւ երբեք իր դիտցածէն աւելին չըսաւ. չէր խօսեր իր չդիտցած բաներուն մասին:

Բայց եւ Հ. Ղ. Տայեան՝ իրեն պիտի վերագրէ ունայնամիտ, փառասիրական նկատումներ, իր կենսագրական նօթերուն մէջ («Բազմավէպ», Մայիս 1909). կը հաւաստէ, արդարեւ, թէ Արփիարեան՝

«Վարժարանէն (վենետիկի) դառնալէ վերջ դարձեալ ուղղակի Օրթաղիւղ կ'երթայ իր ընտանեաց դիրկը: Իր ծանօթներուն աչքին բոլորովին տարբեր անձ մը կ'երեւի այլեւս, միտքը՝ աւելի զարգացած, խօսակցութիւնը՝ սրամիտ եւ ընկերական: Բայց այս առաւելութիւններով՝ ի սկզբան պարծենկոտ կերպ մ'առաւ եւ աւելորդ անափառութեան տուաւ ինքզինք (...), ուստի չորս մոմկալով լապտեր մը տալով տղու մը ձեռքը, եւ զայն իր առջեւը ձգած փողոցէ փողոց կ'անցնէր՝ մերձաւոր տուն մ'երթալու համար: Տներէք պատուհանները կը թափէին այդ արտասովոր անցքը դիտելու, եւ ճանչնալով զինքը՝ կ'ըսէին. «Արփիար Ամիրան կ'անցնի կոր»: Այսպէս Արփիար ունայնասիրութեամբ լեցուած էր սկիզբները, հակառակ իր վերջին տարիներուն»:

Վերապահութեամբ ընդունելու է այս զրոյցը, որ Ց. Գուրկինկ րղխած է («Արեւելք», 1908, թիւ 6946), եւ որ լուրջ վէճեր ունեցեր էր Արփիարեանին հետ, մինչ այս վերջինին վրայ առասպելներ պատմելն անդամ տեսակ մը փառք կը նկատուէր:

Ամէն պարագայի տակ, Վենետիկէն իր վերադարձին՝ Արփիար մօտ 19 տարեկան երիտասարդ մըն էր, իսկ այս տարիքին «չորս մոմկալով» լապտեր մը առջեւը ձգած անցնիլը՝ կատակ մը, արտառոցութիւն մը ընելու համոյքը կրնայ տալ, յանցանք մը, թերութիւն մը նկատուելէ աւելի: Մնաց որ յօդուածագիր Տայեան վարդապետն ալ կ'ընդունի որ Արփիարեան եռքը չէ ցուցադրած նման տրամադրութիւններ:

Բայց իր մասին այլեւս չատոնց ականատեսի ուղղակի վկայութիւններ չատ կան, թէ ան բացարձակ տէրվիշի մը պէս ապրած է, բոլորովին հեռու պէրանքի, կամ ունայնամտութեան զղացումէն: Իր կրտսեր եղբայրը՝ որ Գահիրէ կը դտնուէր, երբ կ'իմանայ որ Արփիարեան Եդիպտոս պիտի գայ, կը դրէ իրեն.

«Հալդ եւ մօրուք կարգի բերել տուր եւ կոկիկ մը եկուր հոս»:

Եւ «հակառակ իր մեծ ազդեցութեան չրջապատին վրայ, հակառակ իր փնտռուելուն, ինք չարունակ կը խուսափէր չուքէ եւ ցոյցերէ» (Գ. Մխիթարեանին նօթերը, «Նաւասարդ», 1926):

Այս նոյն աղբիւրը կը պատմէ նաեւ, թէ օր մը, Գահիրէ, ամէնէն չքեղ պանդոկը՝ Շէփերսին մէջ ճաշկերոյթ մը կու տայ Պօղոս փաշա, Հելիօփոլիս անուն չորենաւին ծով իջեցումին առթիւ. հրաւիրուած են եւրոպացի բազմաթիւ թղթակիցներ, ինչպէս նաեւ տեղական թերթերուն բոլոր խմբագիրները: Ուրեմն, հրաւէր մըն ալ Արփիարեանին կը ղրկուի, Պօղոս փաշային քարթովը: Արփիարեան չ'երթար սակայն այս հացկերոյթին. քարթ մը կը ղրկէ, ու կ'ըսէ իր դրաչար Արտաչէս Ազապլարին.

«— Տղա՛ս, սա Տաղաւարեանին հասցուր չուտ (...), fnupիւմո՞վ պիտի երթամ ատոնց քով նստելու»:

●

Եւ հպա՛րտ էր:

Այս զղացումը հզօրօրէն զոյութիւն ունէր իր մէջը՝ ոչ թէ միայն ինքնագիտակցութենէն, այլ մանաւանդ անոր համար որ ան ունէր իր սրոչ սկըզբունքները՝ որոնց կը հաւատար, եւ երբեք պիտի չփափաքէր այս մասին տեղի տալ: Իր դիւրազգածութիւնն (susceptibilité) ալ իր հպարտութենէն առաջ կու գար. հայկական չափազանցուած երանգ մը, եւ կը թուի որ Արփիարեան երբեք չէ խորհած զայն երբեմն սանձելու:

Երբ «Լուսաբեր» Պօղոս փաշային ի նպաստ օրկան մըն էր, ու կը դտնուէր Տօքթ. Քէչէճեանի, Տաղաւարեանի եւ վարժարանի տնօրէն Քիւրքճեանի վարչութեան ձեռքը, Արփիարեանը խմբագրութեան կը կոչուի՝ 4 (չորս) ոսկի ամսականով...: Այդ տարին (1906), Ռ. Որբերեան իր «Մփանքներ» անուն քերթուածներու հատորը հրատարակած էր, եւ հատորը բարեգործականին պիտի յատկացուէր: Տաղաւարեան՝ բարեգործական Միութեան քարտուղարին հետ, «Լուսաբեր»ին խմբագրատունը կ'երթայ ու կը թեան քարտուղարին հետ, «Լուսաբեր»ին խմբագրատունը կ'երթայ ու կը խնդրէ Արփիարեանէն որ «Մփանքներ»ու վրայ պրախօսական մը գրէ:

Արփիարեան կը մերժէ այս առաջարկը, եւ որովհետեւ՝ ասոր վրայ, Տաղաւարեան իրեն կ'ըսէ թէ իրենց «վարձուրն է», Արփիարեան՝ վրդովուած, դնտռեցնող բառերով կը պատասխանէ: Հետեւեալ օրը, Արփիարեան գործէ կը հանուի, անշուշտ. բայց «Լուսաբեր», առանց իրեն, հետզհետէ կ'իյնայ. եւ այն ատեն, վարչութիւնը կը հարկադրուի նորէն Արփիարեանը խմբագրութեան կանչելու, բայց այս անդամ 8 ոսկի ամսականով եւ պայմանովն ալ որ բոլորովին ազատ ըլլայ ու չգործածէ «վսեմաչուք» բառը (Գ. Մխիթարեան, «Նաւասարդ», 1926):

●

Իր դրաչարը՝ Արտաչէս Ազապլար, որ տարիներով ամէն օր իր հետը

գործի յարաբերութիւններ ունեցած է, կը վկայէ դեռ Արփիարեանի մասին, Գ. Մխիթարեանի վերոյիշեալ նօթերուն մէջ.

«Շատ դէպքեր ու միջադէպեր պատահած են, յաճախ մեր աչքին առջեւ, որոնք տարօրինակ տպաւորութիւն կը թողէին մեր վրայ: Չկրնար բացատրել թէ ո՞ւրկէ հաւաքուած էր ա՛յքան ոյժ, ա՛յքան հպարտութիւն այս պզտիկ, այս տէրվիշի կերպարանքով մարդուն մէջ, որուն միակ ղէնքը իր գրիչն էր, հատու եւ կծու խայթոցով»:

Բայց դարձեալ նաեւ ըստ իրեն՝ «Արփիարեան բարի էր եւ չատ բուխ սիրտ ունէր»:

●

Արփիարեանի կեանքն ու գործը, իր նկարագիրը՝ կը կազմեն պարագայ մը, որ եզական է մեր պատմութեան մէջ, եւ ինքնայատուկ:

Իր մեծութիւնը՝ ատո՛վ ալ կը չափուի արդէն:

Մինչ այն որ պարկեշտ չէ, հա՛րկ է որ իր մասին չխօսի ընա՛ւ:

Արփիարեան կիրք ունէր, անչուշտ: Ի՛ր կիրքը, ի՛ր կիրքերը· սէրը՝ իր ժողովուրդին, հայ դրականութեան, ինչպէս նաեւ ճշմարտութեան հանդէպ:

Իր մտերիմներէն ոմանք նշմարած են որ գրողներու հանդէպ բարեկամական ու ներողամիտ վերաբերումներ ունի, եւ այս իրողութիւնը՝ իրեն մեղադրեցին անդամ:

Բայց աններող եղած է ան՝ իր ժողովուրդին չահերուն հակառակ պործող մարդոց դէմ, ով որ ալ ըլլային անոնք, նոյնիսկ գրող, կամ իր կուսակցութեանը անդամ:

Սկզբունքի եւ ազգային չահերուն պաշտպանութեանը համար՝ Արփիարեան կռուեցաւ նախ ամէնէն տիրական հնչակեան Նազարբէկին ու նոյնքան տիրական իր կնոջը՝ Մարոյին դէմ. երկուքն ալ արտաքսուեցան կուսակցութենէն, թէեւ Արփիարեան չատ ազէկ գիտէր թէ ի՛նչքան սուղի պիտի նստէր իրեն՝ Աւոյին եւ Մարոյին այս պարտութիւնը:

Արփիարեան բնա՛ւ, երբե՛ք, անպարկեշտ չգտնուեցաւ իր գաւառումներուն, իր կեցուածքին մէջ՝ իր կուսակցական ընկերներուն դէմ. բայց ո՛եւէ մէկուն դէմն ալ:

Ձինքը կարելի է նկատել խստապահանջ, կարծր, բծախնդիր, բայց ո՛չ մէկ առեն անպարկեշտ: Եթէ սխալէր ալ, պարտական վերագրելու է մարդկային եղող սխալումներու կարելիութեան:

Իր ժամանակակից բարեկամները, իր համակիրները, ինքը սիրողները, իր հակառակորդներն ալ ըսին, գրեցին, ամէն առթիւ կրկնեցին, թէ Արփիարեան չէր կրնար «կուսակցական» ըլլալ: Թէ կուսակցական մը ըլլալու յատկութիւնները չունէր: Եւ նոյնիսկ աւելցուցին ալ, թէ ան դէմ կուսակցական մը եղած է:

Ինչպէս այլ բոլոր մարզերու մէջ, կուսակցականին մէջն ալ՝ Արփիարեան կը փնտռէր նաեւ լա՛ւ մարդը, պարկեշտ, ազգասէր, ու լուրջ հայը:

Եւ չէր պիտեր ճկուն ըլլալ: Ճկուն չեղաւ, անչուշտ. կաղնին՝ ճկուն չի՛ կրնար ըլլալ: Արփիարեան կը հաւատար որ ժողովուրդին չահերը՝ կուսակցականին անձնական, կամ կուսակցութեան նկատումներէն ալ առաջ պէտք էր դասել. այս մասին՝ բնաւ եւ երբեք տեղի չտուաւ:

Մանուկ՝ ազատ մեծցած էր: Ո՛չ մէկ բան՝ իրեն պարտադրող չէ եղած: Գոնէ այսպէս կը թուի: Հակառակը վկայողն ալ չկայ:

Արփիարեան չի խօսիր՝ իր հօրը ու իրենց յարաբերութեանց մասին: Ո՛չ ալ իր մօրը եւ իրենց յարաբերութեանց վրայ:

Ի՞նչպէս էր իր ընտանեկան կեանքը, իր մանուկ հասակին,— տեղեկութիւն չունինք:

Բայց գիտենք որ, Արփիարեան չլքեց երբեք՝ իր ազատ կերպով մտածելու եւ գործելու տրամադրութիւնը, կամքը:

Եւ իր յստակատես ուշիմութիւնը, իմացականութիւնը՝ համաճայնաբար իր փորձառութեանը ու մանաւանդ իր խղճմտութեանը հետ՝ իրեն թոյլ չտուին կամայականութիւնը, անհաշիւ կիրքը:

Ամէն պարագայի տակ, եւ բարեբախտաբար՝ մանաւորապէս մեր ժամանակակից պատմութեան ու գրականութեան համար, Արփիարեան կուսակցական եւ ազգային կարեւոր գործունէութիւն մը ունեցած է,— որովհետեւ, այլապէս, մենք պիտի չունենայինք իրմէ չատ մը հրապարակագրական արտադրութիւնները, ինչպէս նաեւ իր գրական ստեղծագործութիւններուն մեծ մասը: Պիտի չունենայինք դեռ հայկական ազգային բարքերու, գործելակերպերու, իրողութեանց, նկարագիրերուն վերաբերող չատ մը ճշմարտութիւններ: Որովհետեւ,— հա՛րկ է չեչտել,— այս բոլորը կը պարտինք ճիշդ այն դրիչին նիւթ ըրած դէպքերը, խնդիրները, մարդիկը:

Ո՛չ մէկ հայ գրող, ո՛չ մէկ հայ ազգային գործիչ, իրեն չափ անարդարօրէն չհալածուեցաւ, իրեն չափ չտառապեցաւ ալ:

Եթէ իր առենին սերունդը, եթէ յաջորդ սերունդներն ալ մաս կը կազմեն՝ կերպով մը, հայ հաւաքականութեան, իրեն հանդէպ, ուրեմն, պարտք մըն՝ կերպով մը, հայ հաւաքականութեան, իրեն հանդէպ, ուրեմն, պարտք մը ունին անպայման.— իր մասին արդարութիւնը վերահաստատել՝ առնուազն ամէն մէկը ինքն իր մէջ, անկեղծօրէն եւ միանգամ ընդ միշտ:

●

Իր յիշատակները պատմելու առեն՝ Թոլսթոյի մասին, Մաքսիմ Կորքի կը դրէ, երբ անոր մահուան լուրը առացած է. «Երկրին վրայ որը մը չէի ես, այնքան առեն որ այս մարդը գոյութիւն ունէր»:

Հայ ժողովուրդն ալ որը չէր՝ այնքան առեն որ Արփիար Արփիարեան գոյութիւն ունէր:

I.—

ԳՐԱԳԷՏԸ

Երբ Արփիար Արփիարեան կը սկսի դրել, մեր աշխարհաբարը տակաւին տարտամ էր. իր կարգ մը բառերն անդամ դեռ ստացած չէին վերջնական, կամ ճշդրիտ իմաստ: Զգալիօրէն կար և՛ւ դրաբարին ազդեցութիւնը, ինչպէս նաեւ տաճկերէնինն ալ:

Շրջանը՝ դեռ պահպանողական, հինն էր որ կը ներկայացնէր արժէքը:

Ազգային Սահմանադրութիւնը, իր օրինական ճիշդ անունովը՝ Թուրքիոյ հայ համայնքին կանոնագրութիւնը, իր բերած խարուսիկ ու պատատախօս ազատամտութեամբը, առիթներ կը ստեղծէր ժողովականներուն համար ճոռոմաբանութիւն ընելու: Իրականութի՛ւնը կը մնար նոյնը. Բ. Դրան մօտ վարկ ունեցողները, ինչպէս նաեւ դիրքի տէր մարդիկը՝ «Ազգային Ջոջերը», դարձեալ կ՚իշխէին մեր հասարակականութեան դործերուն վրան: Ճիշդը՝ «Ազգ. Սահմանադրութիւնը» յղացուած ու պատրաստուած էր կղերին կամայականութիւնները սանձելու համար, բայց կղերին յաջորդած էին այլ կերպով չահախնդիր, պահպանողական տարրեր՝ ջոջերը:

Երիտասարդ Արփիարը՝ վէնետիկի Մխիթարեաններէն շրջանաւարտ, երբ Պոլիս կը վերադառնայ, պիտի սկսէր դործել նման ազդային միջավայրի մը մէջ: Իր ստացած ուսումը, եւ իր շրջանակը՝ ուր ապրած էր մինչեւ այդ օրը, պինդը տակաւին պիտի չխրտչեցնէին. ընդհակառակն՝ ինքզինքը չատ աւ յարմար մթնոլորտի մը մէջ պիտի զգար:

Իր դրական կեանքը կը սկսի՝ որպէս օրինական քարտուղար աշխատիլ Պատրիարքարանի մէջ: Ճետոյ՝ կը մտնէ ծանօթ սեղանաւոր Թօփհանէլեանին մօտ, իբր հաշուակալ, եւ կը շարունակէ այս աշխատանքը բաւական աւեն: Ա՛յսպէս չահած է իր առաջին փորձառութիւնը: Եաքն է որ կը նետուի լրագրական ասպարէզին մէջ.— դտած էր իր կոչումը, ու այլեւս պիտի չլքէր զայն, ո՛չ մէկ աւեն, ո՛չ մէկ պարագայի մէջ, ո՛չ մէկ սպառնալիքի տակ աւ, մինչեւ իր եղերական մահը:

Իբր գրիչի մարդ, առաջի՛ն օրէն կ՚ունենայ իր յաջողութիւնները:

Չի պինովնար սակայն. պիտէ թէ տակաւին աշխատանքի, սրբագրութեանց, նորոգուելու աւ, յեղափոխումներու անդամ՝ կարօտ է: Եւ դիտէ նաեւ թէ, ճամբան՝ որ բացուած է իր առջեւը իր ճեռքովն իսկ, ընթանալու վրայ է արդէն:

Ու այն աւեն, իր քնածին ազատամտութիւնը, ընկերային արդարասիրութիւնն ու ազդային մտահոդութիւնները՝ երեւան կու դան իր մէջ, իրենց ներկայութիւնը, իրենց անհրաժեշտութիւնը կը զդացնեն հիմնովին: Տակաւին երիտասարդ՝ յեղափոխական է արդէն՝ պաղափարով, զգացումով, դործունէութեամբ աւ:

Իր ամբողջ կեանքը՝ պայքար մը պիտի ըլլայ:

Ճաճախ՝ չատ խիստ, չատ բուռն, միչտ անընդհատ աւ: Եւ իր դործունէութեան բոլոր բնագաւառներուն մէջն անդամ, անխտիր.— իբր կուսակցական, իբր հրապարակագիր, վիպասան, իբր ժողովական, կամ բարեկամ: Նոյնիսկ երբ անօթի է:

*Եւ ամէն աւեն որ կը հաւատայ, թէ իրաւունք ունի իր տեսակէտին, կամ քննադատութեանց մէջ: «Արփիար իր տեսակէտներուն վրայ կը պնդէր, կամ քննադատութեանց մէջ: (...) Բայց նոյն աւեն զիջող, բուռն սիրտ ունէր ան կը կենար յամառօրէն: (...) Բայց նոյն աւեն զիջող, բուռն սիրտ ունէր ան-

«Ամսուն սկիզբները պիտի խրկէի յօդուած մը՝ «Պէշիկթաշլեան», եւ գրեթէ աւարտած եմ. դժբախտաբար, վերջին պահուն կարդալով չհաւանեցայ, ուստի վար դրի սրբագրելու»:

Նոյն այս արշիւին մէջ դոյութիւն ունին՝ իրմէ խմբագրուած չատ մը տեղեկագիրներ, ինչպէս նաեւ նամակներու ալ սեւագրութիւնները, բազմաթիւ ու լայն սրբագրութիւններով:

Երեւանի արշիւին մէջն ալ կը գտնուին իրմէ անտիպ նամակներ, որոնք ցոյց կու տան թէ Արփիարեան իր դրութիւնները միշտ սրբագրած է, համաձայն՝ ա՛յս պարագային ալ, իր խղճամիտ ուղղութեան: Իր կովկասահայ բարեկամ Համբարձում Առաքելեանին, որ «Մշակ»ի խմբագրութեան մաս կը կազմէ, ղրկած իր 12 Նոյ. 1904 թուակիր նամակին մէջ կը գրէ արդարեւ, ի միջի այլոց.

«Ցունիսի մէջ ինծի գրած էք, թէ Պոլիս հրատարակած վէպերս կրնաք տպագրուիլ եւ ինծի ալ նիւթական օգուտ մը ունենալ: Ես անոնց սրբագրութիւնը յետամտեցայ»:

Մինչ յաջորդ տողերուն մէջ, կ'աւելցնէ ալ. «Այժմ ըստ բաւականին սրբագրեցի» (Հ. Առաքելեան Ֆոնտ, № 408, Երեւան):

Իսկ թուականով աւելի առաջ դրուած նամակի մը մէջ (19 Օգոստոս 1903), Արփիարեան կը բացատրէ Առաքելեանին, իր տեսակէտը՝ պատմութիւն գրելու.

«Իմ ունեցած տեղեկութիւններս թէեւ բաւական առատ են, բայց չատ լուրջ պատմութիւն մը այլապէս տարբեր պայմաններով կը գրուի: — Բոլոր ծանօթութիւնները ձեռք առնելով, այն ատեն է որ գործ մը կը խմբագրուի: Ու բաւական չէ ծանօթութիւնները իրար ետեւ դնելով պատմութիւն մը գրել, ինչպէս Պէրպէրեան Պատուելին կամ Բիւզանդ Քէչեան ըրած են: Հարկ է դէպքերը իմաստաւորել, դէմքերը նկարագրել, ցեղին այն ատենին հոգեբանութիւնը դուրս ցատկեցնել, վերջապէս՝ բաղաքական, իմաստասիրական ու հոգեբանական գործ մը ստեղծել պատմութեամբ» (*Երեւան, Առաքելեան Ֆոնդ.*, № 401):

Առաջին ձեռքի վկայութիւն մըն ալ կայ, հաստատելու համար, թէ Արփիարեանին մօտ դրական սկզբունք, անշեղ սկզբունք եղած է սրբագրութիւնը՝ բծախնդրութիւն մը կազմելու աստիճան:

Արդարեւ, Հ. Սիմէոն Երեմեան՝ որ Վենետիկի մէջ սերտ յարաբերութիւններ ունեցած է անոր հետ, կը հաւաստէ, թէ Արփիարեանին համար՝

«... Մէկ փոքր քրոնիկի համար՝ հարկ կ'ըլլար աշխատիլ վեց ամիս» («Գրագէտ Հայեր», 4-րդ հատոր, էջ 264):

Ու քիչ մը անդին՝ իր այս հատորին մէջ, Հ. Երեմեան աւելի հանդամանօրէն կ'աւելցնէ՝ օրինակներ ալ տալով, իբր ականատես կենդանի վկայ.

«Արփիար անընդհատ կը դրէր եւ անընդհատ կը սրբագրէր. տեսած եմ «Մշակի» եւ իմ թերթերուս համար իր պատրաստած լրագրական քրոնիկները,

գոր տասը անգամէն աւելի դրեր ու սրբագրեր, ջնջեր եւ նորէն դրեր էր. ղրուածներուն դժուարահաճ ըլլալով կրցաւ հիանալի ոճ մը ստեղծել: Գրական արհեստն ալ վերջերս անվիճելի էր իր մէջ» (էջ 274):

Բայց Արփիարեան կը հաւատայ նաեւ թէ, հեղինա՛կը միայն իրաւունք ունի իր գործերը սրբագրելու, յղկելու՝ ի հարկին: Ստուգիւ, երբ կ'իմանայ որ Պետրոս Դուրեանի գործերուն մէջ տեղ տեղ սրբագրութիւններ կատարեր է Սիմոն Ֆէլէկեան՝ «բարոյականը» պաշտպանելու պատրուակին տակ ըստ ի'ր եւ իր չրջանին տեսակէտներուն,— Արփիարեան այդ կը նկատէ գրական սրբապղծութիւն մը:

Եւ առաջին օրէն իսկ Արփիարեան զգացած է իր գործերուն մէջ սրբագրութիւններ կատարելու անհրաժեշտութիւնը, հակառակ անոր որ Գոլսոյ թէ կովկասի հայ մամուլը իր այդ գործերը անվերապահ համակրանքով ու չռայլ գովեստներով ընդունած էին:

Գրիգոր Զօհրապ եւս այլ կերպ չչարժեցաւ՝ իր առաջին արտագրութիւնը եղող «Անհետացած Սերունդ Մը» անուն վէպին լոյս տեսնելէն ետքը.— անոր մէջ տեսնելով՝ ի'նքը միայն, գրական թերիներ, լքեց զայն, հակառակ իր չրջանին կարկառուն նկատուած գրողներուն կողմէ ալ գտած իր մեծ ընդունելութեան:

Զօհրապ, ինչպէս Արփիարեան, երկուքն ալ հիմնական իմաստով ճիշդ տեսած ու դատած էին իրենց գեղարուեստական գրականութեան ներկային ու ապագային առնչութեամբ:

Եւ անշուշտ ինքնաքննադատութեան չնորհիւը, եւ ինքնասրբագրութենէն ետքն է որ Արփիարեան իր ստեղծագործական գեղեցիկ գրականութիւնը կրցաւ ստեղծել, եւ որ հայ նոր գրականութեան փառքը կը կազմէ: «Շիրակ»ի մէջ երեւցած իր «Հոգվըրթիք»ները, «կարմիր ժամուց»ը, «Ոսկի Ապրլան»ը, «Մինչեւ ե՞րբ»ը գրական ինքնայատուկ, մնայուն գոհարներ են:

Երբ Արփիարեանին ուրուագիծը կու տայ իր «Ծանօթ Դէմքեր»ու չարքին մէջ, Գրիգոր Զօհրապ կը հաւատայ, ի միջի այլոց, թէ անոր՝

«... Անհաւասար գրականութիւնը՝ այս ծովուն պէս լի է անկումներով, լաւ ու խիղախ բարձրացումներով, ալեւոտան եւ յորդորդ գրականութիւն, որ ամէն կողմ կը տանի զինք, որ ոչինչ ունի անքոյթ, որուն կատարներն ու վիհերը կ'երերան, եւ որ իր ամբողջութեանը մէջ կոծկոծեալ բան մը ունի, ճիշդ ծովուն նման»:

Անշուշտ Արփիարեանը կարելի է բաղդատել ծովուն հետ, բայց «Ոսկի Ապրլան»ին եւ «կարմիր ժամուց»ին հեղինակին գրականութիւնը երբեք «ալեւոտան» չէ: Ո'չ ալ իր քրոնիկները: Արփիարեան իր գրական աշխատանքը սկսած է մանաւանդ իր քրոնիկներովն ու քանի մը պատմուածքներովը, իր

պրագէտի վերելքը կատարած է հետզհետէ անընդհատ, ո՛չ թէ արտաքին տարրերէ «ալեհատան», այլ ի՛նք իր, ի՛նք միայն իր ըրական գործերը դէմ–առ–դէմ սրբագրութեան եւ յղկումի ենթարկած:

Անշուշտ Գրիգոր Զօհրապ իր այդ ուրուագիծին մէջ շատ ազնուր ու շատ ճիշդ բաներ ալ ըսած է հանդէպ Արփիարեանին՝ որուն կը համակրէր: Բայց հո՛ն ուր ան այսօր վրիպած կարելի է սեպել, հարկ է անոր հրատարակութեան թուականին նայիլ.— ան լոյս տեսած է 1892–ին: Արդ, այս թուականէն ետքն է որ Արփիարեան արտադրեց իր ամէնէն դեղեցիկ ու տեւական բերքերը:

●

Բայց Արփիարեան միայն իր ըրական գործերը չէ որ սրբագրեց· փորձած է նաեւ շատ բան սրբագրել հայ կեանքին մէջ, եւ այս պարագան անհնար է զեղչել իր ըրական աշխատանքէն:

●

Թէեւ վենետիկի Մխիթարեաններուն վարժարանին մէջ եւ Ալիշանի առինքնող չունչին տակ առած էր իր հիմնական ուսումը, եւ այս չրջանակէն ներս ալ կազմուած, ու ապրած՝ իր պատանեկան տարիները Պոլսոյ պահպանողական մթնոլորտին մէջ, Արփիարեան՝ հակառակ այս պայմաններուն, իսկական ռահվիրան եղաւ սակայն աշխարհաբարին: Այս առնչութեամբ՝ մինչեւ անգամ բո՛ւռն վիճաբանութիւններ ունեցաւ Ց. Գուրգէնին հետ, որ երդուեալ հմուտ գրաբարագէտ մըն էր:

Այսուհանդերձ, սկզբնական տարիներուն, իր հրապարակագրական, զուտ ըրական բերքերուն մէջն ալ, ըրաբարին ազդեցութիւնը տակաւին պիտի յամենայ իր խոր դոյութիւնը պահել:

Զգալի է նաեւ, իր ամէն տեսակի ըրուածքներուն մէջ անխտիր, տաճկերէնին ալ ազդեցութիւնը, ինչքան որ ալ Արփիարեան զրեթէ չվլտնար Թուրքերէն լեզուն. անշուշտ այս ազդեցութիւնը՝ չատ աւելի զգալի է առաջին տարիներուն քան աւելի վերջերը: Անիկա կու գար ուղղակի ժողովրդական խօսակցութենէն, եւ որ կ'երեւար Արփիարեանին նախազատութեանց կազմումին ու մանաւանդ չարադրութեան ձեւերուն, կերպերուն մէջ: Ինքն իսկ կը խոստովանի արդէն այս իրողութիւնը՝ Միքայէլ Կիւրճեանին ըրած իր 3 Նոյ. 1904 թուակիր նամակին մէջ.

«Թէ ժողովրդական լեզուի, թէ գրաբարի եւ թէ թրթեվարին հաւասարապէս կը դիմեմ, երբ պարբերութիւն մը պիտի շինեմ» (Մ. Կիւրճեան Ցոնտ, №85 Բ):

Բայց զրեթէ բոլոր պոլսահայ զրողներն ալ կրած են տաճկական լեզուին այդ ազդեցութիւնը, մէջը ըլլալով ամէնէն տաղանդաւորներն իսկ:

Արփիարեան՝ փաստացի կերպով եւ հոյակապօրէն, կը բացատրէ այդ

պարագան, որ գոյութիւն առած էր իրենց օրերուն:

«Պոլսեցի հայուն,— կը դրէ արդարեւ,— մեծ տկարութիւնը լեզուի մը պակասութիւնը եղաւ: Հայաստանի իւրաքանչիւր նահանգը թէեւ իրեն յատուկ գաւառաբարբառ մը կը խօսի, բայց ժողովուրդը ընդհանուր լեզու մը ունի, որուն նախատիպը գրաբարն է»:

Եւ անմիջապէս ալ դիտել կու տայ իր նոյն ուսումնասիրութեանը մէջ·

«Հայաստանի ո՛եւէ բաղաք մը եթէ Պոլսոյ առաւելութիւնները վայելած ըլլար, պիտի ունենայիմք աւելի բնական աշխարհաբար մը, աւելի կարճ ժամանակամիջոցին մէջ: Մեր գրականութեան զարգացումն ալ աւելի արագ պիտի յառաջանար եւ աւելի ուժգնապէս պիտի կրէր տոհմային գրոշմը»:

Ու իր այդ հիմնական բացատրութիւնները ամբողջացնելով՝ կ'աւելցնէ.

«Հայաստանի եւ Անատոլուի զանազան բաղաքներէն Պոլիս եկող հայերը իրենց հետ կը բերէին իրենց գաւառաբարբառները, իրենց գրաբառնակը: Միացեղ բայց բազմաճեղ լեզուն Պոլիս թուրքերէնի հալոցին մէջ հալելով թրբական կաղապարի վրայ պիտի թափուէր: Մեր աշխարհաբարը թուրքերէնի հերականութեան, թուրքերէնի կազմակերպութեան վրայ սկսաւ յօրինուիլ, հիմնաբերաբար, պարզապէս մտովի թարգմանութեամբ: Տարիներու ընթացքին օտար լեզուներ եւս պիտի գային նորաթեթ բարբառին զարգացմանը աջակցելու: Ու գրաբարն ալ հրապուրիչ բռնապետութեամբ եւ հայրենատուր իրաւունքով պիտի ուզէր իմքը կերտել նոր գրականութեան մը ստեղծումին նախասահմանեալ նորալար բարբառը: Եւրոպական կրթութիւն ստացող հիտասարդներէն ոմանք այս խառնակութիւնը տեսնելով, ուզեցին տիրող շփոթութենէն օգտուիլ եւ լեզուին տրամաբանական ընթացք մը տալ ընտրողականութեամբ» (Արփիարեան, «Գեղունի», 1 Ցունիս 1902, արտատպուած «Պատմութիւն ԺԹ. Դարու Հայոց Գրականութեան» հատորին մէջ, Տպ: «Ցուսաբեր», Գահիրէ, 1944, էջ՝ 24–25):

Լեզուական խնդրին ու աշխարհաբարին առնչութեամբ, Արփիարեան կը հաւաստէ դեռ.

«Իսկ գաղթական հայերը կը գրեն թրբականութեան հետեւողութեամբ, իրենց խօսած լեզուն ալ թրբականին բառացի թարգմանութիւնը ըլլալով: Այսպէս, երկրին ու գաղթավայրին նորածին աշխարհաբարները իրարմէ կ'անջատուին: Եւ որովհետեւ գաղթավայրն է որ տպարանի արտօնութիւն կը վայելէ, ուստի եւ անոր լեզուն ալ հայրենի բարբառին վրայ կը յաղթանակէ» («Բանբեր» 1905, իսկ վերոյիշեալ հատորին մէջ՝ էջ 78):

Այսուհանդերձ, օտար այլ տարր մըն ալ՝ բայց բարերար, իր մէջտեղութիւնը կ'ընէ բարեխառնելու համար թուրքին լեզուին ազդեցութիւնը, զրեթէ ներկայութիւնը· հո՛ս ալ սակայն Արփիարեանին վկայութիւնը՝ իբր փաստացի բացատրութիւն, հա՛րկ է մէջբերել, ի պատիւ նա՛եւ իր զրագիտական լուրջ նչմարումներուն: Կը հաւաստէ ան՝ արդարեւ.

«Պոլսոյ եւ Իզմիրի հայերը սորվելով Ֆրանսայի լեզուն եւ ընտելանալով անոր գրականութեանը, ֆրանսական ոճն ալ արեւմտեան նոր հեղինակներուն ճմանողութեան օրինակ մը պիտի ներկայանար բնականաբար: Այդ հետեւողութիւնը մեր մտաւորականութեան վրայ ունեցաւ ազդեցութիւն մը գերազանցօրէն բարերար ու սեռանչելապէս փրկագործ: Մեր գրութեանց մէջ տիրապետող հռետորական ոճը սկսաւ կամաց կամաց տեղի տալ վճիտ, դիւրըմբռնելի ոճի մը առջեւ, որ գրողին համար ինչ֊որ հրապուրիչ էր, ընթերցողին համար ալ նոյնիսկ անհրաժեշտ» («Հանդէս» 1905, եւ վերոյիշեալ հատորը՝ էջ 82):

Ճիշդը՝ այս լայն ու յաճախակի մէջբերումները սիրով կատարեցի՝ աւելի ցոյց տալու համար Արփիարեանին տեսակէտը՝ իբր դրագէտ, լեզուական հարցերու մասին: Եւ պարագան մեզի պիտի ճշդէր՝ իր կարգին, անոր յառաջդիմութեանց ուղղութիւնն ալ, իր հայերէնին արբանեակութեան, յղկումին, բիւրեղացումին առնչութեամբ: Որովհետեւ, լեզուն՝ դրագէտին առաջնակարգ գործիքն է, մինչ մեր աշխարհաբարը՝ այդ շրջանին, իր սաղմնային վիճակին մէջ կը դտնուէր, հետեւաբար ե՛ւ ինքնատիպ, դիտակից, ուժեղ ձեւերէ մը կը կարօտէր իսկական լեզու մը դառնալու համար:

Եւ աւելորդ տեղը չէր երբեք, որ այս մասին Արփիարեանը առաջին ռահվիրան կոչեցին:

Իրականութեան մէջ, սակայն, պարագան ա՛յնքան ալ արհամարհելու չէ. տեղական ժողովուրդին այդ խօսակցութիւնը, եւ իր արտայայտութիւնները՝ սրամտութեան, ինչպէս նաեւ պատկերալից, թեթեւ ու հաճելի դրուագներ չատ ունէին: Թարմութիւն, իրական կեանք, հարազատ զանազանութիւններ միշտ առկայ էին: Յակոբ Պարոնեան, Զօհրապ, Լեւոն Խաչատեան, ի միջի այլոց, բաբախուն եւ ընդունելի օրինակներ կը ներկայացնեն իրենց լաւագոյն արձակներուն մէջ: Այս ցոյց կու տայ նաեւ, որ հայերէնը՝ իր ամէնէն տկար օրերուն իսկ, կրնար իւրացնել օտար բառերն ու կերպերը:

Արփիարեանին մէկ ուրիշ լեզուական մտահոգութիւնը՝ հայերէն բառերուն յղկումը եւ անոնց ճշդրիտ իմաստ մը տալն ալ եղաւ: Ջիչեր՝ իրեն չափ, յաջողօրէն կրցան յառաջանալ այս ուղղութեամբ.— շրջանը նոր էր, եւ դժուարութիւնները քիչ չէին: Բայց դասեր չէ որ տուաւ Արփիարեան այս մասին. այլ՝ իր գրութիւններուն մէջ գործածեց իր բառերը իրենց ճշդրիտ իմաստովը: Օրինակ՝ ինքն ալ, սկզբի օրերուն, չէր զանազաներ ընկերայինը՝ ընկերականէն. Արշակ Զօպանեանն եւս այս երկու բառերը յաճախ գործածած է, մէկը միւսին տեղ:

Եւ Արփիարեան տղեղ, կամ սխալ, կամ աննշանդրաչնակ, կամ ճապաղ

բարդ բառեր չյօրինեց բնաւ: Ոչ ալ իր բառերը գործածեց փոխաբերական, սեթեւեթեալ ծիծաղելիութեամբը: Այս փորձութիւնները մերժեց ան՝ ի հեճուկս չատ չատերուն: Իր դրական ճաշակը՝ օրինակելի կը մնայ տակաւին: Մեքծեքում չունէր. ըսաւ ուղղակի, բառերը ճիշդ գործածելով:

Իր լեզուն՝ բացառիկ տեղ մը կը գրաւէ մեր նոր գրականութեան մէջ: Ջայն՝ հետզհետէ բիւրեղացուցած էր: Շատ հաւանաբար, իր բառերը ճշդրիտ կերպով գործածելուն եւ չարահիւսութեան կառուցումին հազուագիւտ առաքինութեանը շնորհիւ: Կենդանի, անսեթեւեթ, յստակ ու ազդեցիկ՝ այթաքում չունեցաւ ան: Եւ իր այս լեզուն՝ վստահութիւն, հմայք կը ստեղծէ իսկոյն:

Հարկ չկայ իսկ ընդգծելու, թէ Արփիարեան մասնաւոր կարեւորութիւն մը տուած է՝ առաջին օրէն իսկ, լեզուին: Կը հաւաստէ արդարեւ.

«Երբ լեզու մը չի յառաջդիմեր, ա՛լ կը սկսի հիւծիլ»:

Եւ այս հիմնական զաղափարը յայտնելէ անմիջապէս ետքն ալ՝ նո՛յն դրութեան մէջ, կու տայ նաեւ պատճառները հայ լեզուին կատարած յետադիմութեան մասին.

«Մեր լեզուն,— կը դրէ արդարեւ,— չէր կրնար յառաջդիմել, վասնզի մտքերնիս ալ չէր յառաջդիմեր: Քաղաքական աղէտներ դարերու մէջ հայ ցեղը հետզհետէ տկարացնելով, տկարացուցած էին եւ անոր լեզուն ալ» («Գեղունի», *Ժունիս* 1902):

Անշուշտ Արփիարեան դրելու իր ինքնայատուկ ճեւը ունեցաւ. այս մասին՝ առաւելաբար իր լեզուին եւ իր ոճին չատ բան կը պարտի. ինչ նիւթի վրայ ալ արտայայտուէր: Ջեղաւ ե՛ւ երկարապատում. ինքնավստահ էր իր մտածումներուն մէջ, եւ իր արտայայտութիւնները կտրուկ, յստակ, ու հատ բազատ պիտի ըլլային:

Արեւմտահայ դրողներուն մէջ, իր արձակը քիչ թիւով բացառիկ պատուանդաններէն մին կը դրաւէ: Եւ ասիկա իսկական յաջողութիւն մըն էր, մանաւանդ անոր համար որ իր շրջանին տակաւին հի՛նը կը տիրէր.— հայկական նաւանդ անոր համար որ իր շրջանին տակաւին հի՛նը կը տիրէր.— հայկական կեղծ «դասականութիւն» մը՝ խորքին թէ ձեւին մէջ, երբ Արփիարեան իր լեզուովն ու մտածումներովը նո՛ր էր, նոր խօսք ու նոր գրականութիւն կը բերէր:

Եւ ժողովրդական դրիչ էր, բայց ոամիկը չեղաւ երբեք:

Գրիգոր Զօհրապ՝ դուցէ առաջինը, իր հռչակաւոր «Մանօթ Դէմքեր»ու շարքին, իր հեղինակաւոր խօսքովը, սքանչելիօրէն ու ճիշդ կը ներկայացնէ Արփիարեանին գրականութիւնն ու դրելու կերպը, երբ կը խօսի այս մասին.

«Իր ժողովուրդի զաւկի, դրեթէ չուկատ մարդու ճեւերը կը սիրեմ: Իր մշտնջենական պատիւը պիտի ըլլայ, մեր մէջ, առաջին անգամ ինքը տալ ներկայութիւնը ժողովուրդին, փոխանակ ժողովուրդը բերելու, մօտեցնելը գրականութիւնը ժողովուրդին: Իրմով քալելու անխախտ գրականութեան մը անմատչելի բարձունքին: Իրմով քալ-

լերուած է միշտ մեր ղրողներու այն չարքը, որ մեր հրապարակախօսութեան արդի ոամիկ, եթէ կ'ուզէք, բայց հասկնալի ու սրտի մօտիկ հանդամանքը տուած են»:

Եւ ինչ որ հաղուագիւտ իրողութիւն մը սեպուելու չափ ուշադրութիւն ղրաւելու է, Արփիարեան՝ այս բնաւորութեան մէջն ալ, ճապաղութեան չմօտեցաւ երբեք,— ո՛չ մէկ ատեն, ո՛չ մէկ գնով, ո՛չ մէկ պարագային: Իր 29 Սեպտ. 1904 թուակիր նամակովը՝ դարձեալ ուղղեալ «Պարոյր»ին, ան արդէն հաւաստած էր.

«Այո՛, banalitéի (...) համար որեան անողոք ըլլաք դարձեալ ինչ է, իսկ paradoxeի համար ինչեան հիւրասէր ըլլաք, այնեան աւելի նորութիւն ցոյց կու տաք: Քսան տարի առաջ սկսայ banalitéին դէմ կռուիլ, Զիլինկիրեանի ու Պէրպէրեանի նման «մե՛ծ» գրագէտները հեգնելով, բայց ի՛նչ օգուտ, նոյնիսկ (...) Զօպանեան էն banal պատկերները կը դնէ» (*Մ. Կիւրճեան Ֆոնդ, № 85ա*):

Եթէ յաղթանակած էր ղրաբարին դէմ մղած իր պայքարին մէջ, աշխարհաբարն ալ կը գործածէր համեմի կերպով, ու զայն կը տաչէր:

Գիտէր նաեւ իր հաւատարակչութիւնը պահել՝ իրեն համար ամէնէն ժխնդակ պարագաներուն մէջն անդամ, կ'արհամարհէր, այո՛, անչո՛ւշտ, իր հակառակորդներն ու թշնամիները՝ երբ իրեն դէմ կը դաւէին, կը ղրպարտէին հասարակ ստահակներու պէս, երբեմն կը հեգնէր ալ զանոնք, բայց երբեք չէր իյնար անոնց աստիճանին, իր պատասխաններուն մէջ՝ ճապաղ բառեր, կամ երանդներ գործածելով: Կը պահէր ղրագէտի հանդամանքը, կը պահէր արուեստագէտ մարդու վարկը: Բառին ազնուագոյն իմաստովը՝ իսկական մտաւորական էր ան, ի՛ր ոճը ունեցող ղրողն ալ էր ան:

●

Արդարեւ, ամէնէն առաջ ու աւելի՝ կոչումո՛վ ղրողն էր Արփիարեան:

Գուցէ եւ այս իսկ պատճառովն է որ հոդեբանական երեւոյթ մը կազմուած ըլլայ իր խորը՝ հանդէպ ղրողներու. մասնաւոր համակրանք, բարեկամութիւն ունենալու, մինչեւ անդամ իր քիչ թէ չատ կողմնակալ նկատումները, բացառելով անշուշտ միջակները, որոնց հանդէպ միշտ խստապահանջ պիտի ըլլայ սակայն:

Երբ Պարոյրին «Մարտիկ Աղա» անուն վէպը կը սկսի լոյս տեսնել «Նոր կեանք»ին մէջ, խմբագրութեամբը՝ այն ատեն, Լեւոն Բաշալեանին, Հնչակեան կուսակցութեան Վարչութիւնը, որ Աղեքսանդրիա փոխադրուած էր, կը հրահանգէ իրեն, 17·12·1898 թուակիր հեռագիրով մը, դադրեցնել այս վէպին հրատարակութիւնը: Եւ նոյն օրն իսկ, պաշտօնական նամակով մը՝ ստորագրուած իր ատենապետին եւ իր ատենադպիր «Լեւոն Բագրատ»ին կողմէ (այս կուսակցական ծածկանունը Լեւոն Մկրտիչեանինն է, եւ նամակին ձեռագիրն ալ իրը), Վարչութիւնը կը բացատրէ՝ ուրեմն, Լեւոն Բաշալեանին,

իրենց մտահոգութիւնը, վրդովումը՝ յիշեալ վէպին հրատարակութեան առթիւ:

«... Այսօր հեռագրեցինք Ձեզի,— կը դրէ արդարեւ Բաշալեանին՝ Հնչակեան կուսակցութեան կեդր. Վարչութիւնը,— դադրեցնել «Մարտիկ Աղա» նորավէպին հրատարակութիւնը. այդ վէպը ահադին դայթակղութիւն յառաջ բերած է քաղաքին մէջ, որովհետեւ վէպին հերոսները բոլորն ալ իրենց ամէնէն մանրամասն դծերուն մէջ իրական անձեր են: (...) Ի'ներեւակայէք թէ ահագին հոսանք մը սկսած է մեզի դէմ. զի չատերու ընտանեկան պատիւը չօշափուած է այդ տողերուն մէջ: (...) Գայթակղութեան առաջքը կարելի է առնել միայն հրատարակութիւնը դադրեցնելով»:

Բայց աւելի ծանր պարագայ մը՝ Արփիարեանին խմբագրութեան օրերուն կը պատահի, վերի խնդրէն տարին քիչ մը աւելի անցած, երբ «Նոր կեանք»ին մէջ կ'երեւայ երուանդ Օտեանին «Բրօքականտիստ» վէպին ազդը: Այս առթիւ ալ, դարձեալ Լեւոն Մկրտիչեան՝ թէեւ Արփիարեանին չյատնօ- րէն ու խորապէս համակիր, կը դրէ իրեն 7 Ապրիլ 1900 թուակիր նամակով մը, որուն մէջ կը հաւաստէ ի միջի այլոց.

«... Դուն չատ աղէկ գիտես որ Կիւրճեանի(*) վէպը ա՛յնքան վնասեց մեզի անցեալ տարի թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ առաւելապէս, բարոյապէս, ու հիմա ալ ելեր էք Օտեանի «Բրօքականտիստ»ը կը հրատարակէք»:

Եւ Մկրտիչեան կը բացատրէ անմիջապէս ալ իր տեսակէտը այս հրատարակութեան մասին, նո՛յն նամակին մէջ.

«Գործին երեսը տեսած չունիմ, բայց այժմէն կրնամ հաւատալ որ դրամական դժուար մը եղած ըլլայ անիկա. ասոր հետ մէկտեղ, «Նոր կեանք»ը յեղափոխական եւ բաղաքական դրականութիւն կ'ընէ ու այս վերջինը առաջին երկուքէն մէկին կամ միւսին կը վնասէ. որքան ալ ղլուխ գործոց մը եղած ըլլայ՝ պարտաւոր ենք écarter ընել զայն: Արդ, վէպին խորագրէն կը հասկցուի թէ բրօքականտիստ մը ծաղրուած է հոն. արդ մենք, յեղափոխական կուսակցութիւն մը, չենք կրնար մեր գործառնութեան մասը կազմող կոչուած կուսակցութիւն մը ներկայացնել: (...) Անկեղծօրէն կ'ըսեմ որ զաչնակցական- ները մեզմէ հազար անդամ աւելի աղէկ հասկցած են այս բանը»:

Ու Արփիարեանի վրան դուցէ աւելի եւս ազդելու յոյսով, Մկրտիչեան կը հաւաստէ ալ իր նամակին վերը.

«Մտածելու այս եղանակը դիտցիր որ միմակ իմս չէ, իմ բոլոր պաշտօնակիցներուս ալ է: (...) Այս պայմաններուն տակ հեռագրեցի քեզի Բրօքականտիստը չի հրատարակել»:

Միեւնոյն ատեն ան աւելի զայրացած ու աւելի բո՛ւռն ալ է իր վերոյիշեալ 3 Նոյ. 1900 թուակիր նամակին մէջ. արդարեւ, հոն կը դրէ.

«Պարոյրի մասին «Նոր կեանք»ի մէջ ըրած յիշատակութիւնդ կարծես

(*) Ուրեմն Լեւոն Մկրտիչեան իմացած է այլեւս, թէ «Պարոյր»ը Միխայէլ Կիւրճեանն է (Ս·Շ):

թէ մեզի քէբազէ ընելու մասնաւոր դիտումով մը եղած ըլլայ: Նորապէս կը ցաւիմ որ այս խնդիրները հասկնալէ ու նոյն ուղղութեամբ մտածելէ շատ հեռու ենք տակաւին: Գրական չահերը ձայն չունին կուսակցական չահերու առջեւը (...): Ահագին աղմուկ պիտի եկլայ նորէն այդ չան զաւակին մասին գրածիդ համար: (...) Բարով խերով դրագէտ եղած չըլլայիր: Աւելի ղործնական պիտի մտածէիր»:

Զեռքիս տակ գտնուղ արշիւը չի յայտներ, թէ ի՛նչ հակազդեցութիւն, ի՛նչ մտածում ունեցած է Արփիարեան՝ այս նամակին ընթերցումէն. կամ՝ ի՛նչ պատասխանած է:

Գիտենք սակայն ճշմարտութիւն մը՝ որուն գոյութիւնը կը փաստէ այսօր, թէ չատ բաներ կորսուեցան, չատ մը հարստութիւններ կորան, բայց Արփիարեանին գրական թերքերը տակաւին կ'ապրին եւ պիտի ապրին՝ այնքան ատեն որ պիտի տեւէ հայերէնը:

Մինչ ուրիչ ճշմարտութիւն մըն ալ՝ այն իրողութիւնն է որ Արփիարեան մինչեւ իր ծուծը գրականութիւնը սիրող մըն էր ու անոր կապուած՝ անչէջ սիրով: Իր կուսակցական ընկերները չկրցան գինքը հեռացնել այս հրայրքէն:

Ինքն իսկ, իր «Օրուան կեանքը» ընդհանուր խորագիրը կրող գրութիւններէն մէկուն մէջ կը խոստովանի պատկերալի կերպով մը, երբ կը խօսի իր եւ գրողներու մասին.

«Մենք գրողներս կը նմանինք այն սիրահարներուն, որ կնոջ մը զոհած են իրենց կեանքն ալ, իրենց երիտասարդութիւնն ալ, իրենց ամէն ինչն ալ: Օր մը ձանձրոյթ կը զգան ու հաստատ կ'որոշեն հեռանալ սիրուած կնոջմէն, ու կը հեռանան... Քանի մը օր ետքը անոր ոտքերուն ներքեւ են»:

Գրագէտ–Արփիարեանը՝ հայ մամուլին ու մասնաւորապէս գրական կալուածին մօտէն կը հետեւէր, իր դիտողութիւնները կը յայտնէր նամակով անգամ, հակառակ իր անվերջ զբաղումներուն: Երբ Թղթակցութեան մէջ էր Լէոյին հետ, իրեն կը գրէ՝ իր 17 Օգոս. 1904 թուակիր նամակովը.

«Բանքեր»ի մասին Ձեր գրածները շատ ու շատեր կարդացին: Ինծի համար փափագելի էր կարդալ Ձեր տեսութիւնը թէ ինչո՞ւ Արեւմտեան հայերը դեկադենտ գրականութեան հետեւողներ ունին: Ըստ իս, մեր *տեքստանդ* գրականութիւնը (ժամանակակիցը) կը սկսի Օտեան Գրիգորով եւ Ռուսինեանով: Տէմիրճիպաշեան այս ամէնն ալ փորձեց: Չերազ, Զօպանեան արհեստական կապիկներ եղան: Անշուշտ տեխատանութիւնը զոր մենք «անձնապաշտութիւն» կ'ըսենք, լայն իմաստով մը ըմբռնելով» (Լէօ Ֆոնտ, № 17/3):

Անկասկած, Արփիարեանի գրականութիւնը՝ դեղարուեստական կամ հրապարակագրական, տէֆատանդը չէ: Իրաւունք ունի՝ իր վերի նամակովը, այդ չարքէն իր դուրս գտնուիլը նկատի առնել տալու:

●

Արփիարեան՝ հրապարակագրութեան մեծ դուռնէն կը մտնէ գրական

կեանքին մէջ, նախ իր թղթակցութիւններովը՝ «Մշակ»ին: Զարմանալի է, ըստ երեւոյթին, որ պոլսահայ մը իր դրիչին առաջին փորձերը կատարած ըլլայ հեռաւոր Թիֆլիսին հայ մամուլին մէջ: Այսր պատճառը կրնանք թերեւս ենթադրել, քիչ թէ չատ ստոյգ կերպով.— Արփիարեան խորունկ համակրութիւն ունէր «Մշակ»ին տէր Գրիգոր Արծրունիին հանդէպ. յետոյ՝ հոն չատ աւելի ազատօրէն պիտի կրնար արտայայտուիլ. հաւանաբար ե՛ւ, արդէն իսկ, մտածումը յղացած էր արեւելեան եւ արեւմտեան հայ գանգուածները իրար միացնելու, կամ՝ առ նուազն, մէկը միւսին ծանօթացնելու: «Մշակ»ին ղրկած իր յօդուածները՝ ան կը ստորագրէր «Հայկակ» կամ այլ կեղծանուններով:

Կը դրէ նաեւ «Արեւելք»ին մէջ մօտ չորս տարի (1884–1888), յետոյ «Մասիս»ին մէջ մօտ երեք տարի (1887–1890), աւելի ետքը՝ «Հայրենիք»ին մէջ, որուն հիմնումը Ծովհաննէս Շահնազարին հետ կատարած էր, իսկ 1896–ին Պոլսէն մեկնելէն յետոյ՝ «Նոր կեանք»ին մէջ կը դրէ, ի միջի այլոց, նաեւ իր «Օրուան կեանքը» ընդհանուր վերնագիրով քրոնիկները, որոնք հետզհետէ աւելի դրական ձեւ եւ խորք, աւելի հաստունութիւն պիտի ունենան բառին դեղարուեստական իմաստովն ալ:

Անհերքելի իրողութիւն է որ իր յաջողութիւնը չէ յապաղած: Արփիարեանին դրիչը սիրուած էր. իր քրոնիկները պիտի փնտռուէին միչտ, իր անունը հռչակ ունէր ա՛լ: Ժողովուրդին թէ՛ մտաւորական չրջանակներուն մէջ՝ միանդամայն:

Գուցէ իրեն տեղ ուրիչ մը՝ պիտի ուղէր մնալ մի՛ միայն հրապարակագրական բնագաւառին մէջ: Արդէն ինքն իսկ ըսած է, թէ հայ գրականութիւնը ընկերային է: Բայց Արփիարեան արուեստագէտ ծնած էր. չքեղ ստեղծագործական դեղեցիկ գրականութիւնը, հակառակ իր այլապէս հուժկու եւ փառասիրութիւնը չոյող հրապարակագրական աննախընթաց յաջողութիւններուն:

Եւ ստեղծագործելու համար՝ Արփիարեան իր հում նիւթը առաւ, ուղղակի՛, կեանքէն, ժողովուրդին ապրումներէն, բայց պարկեշտօրէն առաւ, հաւատարմութեամբ, եւ զատեց յատկանշականը, ներկայացուցչականը: Կըցաւ, այսպէս, կառուցանել իր գեղեցիկ գրականութիւնը:

Իր գործը՝ հանճարի մը արգասիքն է:

Ապահովաբար, մեր առջի՛ն իրապաշտ գրողը եղաւ ան: Ուղին դժուար էր սակայն, եւ յանդուգն. վիպապաշտութիւնը, տակաւին, բացարձակ կերպով կը տիրապետէր ամէն տեղ՝ հայ կեանքին ու գրականութեան մէջ. մինչ պահպանողական տարրերը անսասան կ'երեւային: Իր մօտն անգամ, իր անդրանիկ գործերը՝ ըլլան ստեղծագործական կամ ոչ, այս հետքերը երբեմն

զգալիօրէն ունին. բաւական եւ՛ք իսկ: Բայց պարապան իրեն յատուկ չէ միայն, հայկական իրողութիւնները՝ վիպապաշտական նշած են:

Արփիարեան՝ մտածումի ու գրականութեան մէջ միանդամայն, ոչ ալիստ ռահվիրայի մը դերը կը ստանձնէ ուրեմն: Եւ միջակութիւնները պիտի չսիրէ երբեք: Իր յաջողութիւնները, ինչպէս նաեւ իրեն դէմ հրահրուած հակառակութիւններէն չատերն ալ՝ այս պարագային կը պարտի ան:

Յակոբ Օշական՝ որ երկարօրէն ուսումնասիրած է իր գրականութիւնը, կը հաւաստէ իր մասին.

«Մեր գրականութեան ամէնէն յաջողակ, կատարելատիպ չարժումը դժուար պիտի ըլլար ըմբռնել առանց Արփիարեանի» («Համապատկեր Արեւմըտահայ Գրականութեան», Տպ. Երուսաղէմ, 5–րդ հատոր, էջ 17):

●

Իբր գրող, ի՛նչ ազդեցութիւն կրած է:

Դժուար է ասոր պատասխանել, ճիշդ կերպով:

Իր միտքերուն կազմութեանը համար, անշուշտ որ օտաուած ըլլալու է՝ այս կամ այն հեղինակին գաղափարներէն. ասիկա բնական երեւոյթ մըն է, եւ անխուսափելի ալ:

Հայերէնէն զատ՝ կը կարդար Ֆրանսերէն եւ իտալերէն լեզուներով ևս. Լոնտոն երբ բնակեցաւ, անգլերէնն ալ կը սորվի, եւ հոն ամէնէն աւելի անգլիական մտմտուքն է որ կը կարդայ: Կը թուի սակայն, թէ որոշ ծրագիր մը, աւելի ճիշդը որոշ նախընտրութիւն մը ունեցած չըլլայ իր ընթերցումներուն մէջ. պիտի կարդար ինչ որ կրնար անշուշտ մասնաւորապէս գրական եւ հայկական հարցերը չհագեցնող նկատներու վրայ: Մինչ իր չատ սուր ու հաստատուն յիշողութեան չնորհիւը՝ պիտի ի վիճակի ըլլայ ամբարելու լայն հմտութիւն մը:

Այս մասին, Լեւոն Բաչալեան անկասկածելի վկայութիւն մը կու տայ. Ֆրանսացի ծանօթ հեղինակ՝ Վիքթոր Պէռնար Հայոց վրայ յօդուածներ գրած է, զանոնք մասնաւոր հատորով մըն ալ կ'ուզէ վերահրատարակել, ու առ այդ կը դիմէ Բաչալեանին՝ որ իր դիտողութիւնները կատարէ. բայց Բաչալեան՝ իր կարգին, այդ յօդուածներուն փորձերը կը ղրկէ Արփիարեանին 13 Յունուար 1897 թուակիր նամակով մը, եւ որուն կը դրէ ալ խղճամիտ մտաւորականի դիտակցութեամբը.

«Արդ, այդպիսի գործ մը ամենայն հեղինակութեամբ ընելու կարող մէկ հոգի միայն գիտեմ ես, ան ալ դուն ես: Ուստի կը ղրկեմ քեզի փորձերը խնդրելով կարելի եղածին չափ շուտ, մէկ երկու օրուան մէջ նօթագրել դիտողութիւններդ (...), եւ ինծի հասցնել»:

Վստահաբար, Բաչալեան չէր չափազանցած, իր այս դատումին մէջ:

Բայց Արշակ Զօպանեան՝ առաջինը, գրեց թէ Արփիարեան բարձր գաղափար չէր ստացած, թէ ան գրականութեան մէջ մտած է ազգային գործերուն ճամբովը, ինչպէս ինք ազգային գործերուն մէջ մտած է բանաստեղծութեան ճամբով. թէ՝ վերջապէս, Արփիարեան չէ մշակած գեղարուեստական գրականութիւն. թէ՝ ի՛րը հրապարակագրական է: Այս դատումը ան կ'ընէր սակայն իր մէկ երկար յօդուածին մէջ՝ Արփիարեանին վրայ միայն գրուած, երբ արդէն այս երկու մեծ գրողներուն միջեւ խզումը տեղի ունեցած էր, կծու չեչտերով:

Ինչպէս Արփիարեան, Զօպանեան ի՛նքն ալ համալսարանական ուսում չէր ստացած, պոլսոյ կեդրոնական վարժարանէն միայն եկած էր: Այսուհանդերձ, կասկած չկայ որ իր տաղանդին եւ աշխատասիրութեան չնորհիւը, Զօպանեան ինչպէս Արփիարեան կրցած էին հասնիլ նաեւ գրական բաղձալի պաղաթներու:

Արփիարեան՝ ինքն ևս իր կողմէ, եւ մինչ Զօպանեանին ստեղծագործական գրականութեան մասին արժէքի մեծ դողական խիստ քննադատութիւններ կատարելէ՝ մամուլին մէջ թէ նամակներով, իր կարճ բայց հատու կերպերովը:

Այսուհանդերձ, Արփիարեանին սպանութենէն ետքը, ամէն անգամ որ առիթը ներկայացաւ՝ իր գրականութեան վրայ ալ խօսելու, Արշակ Զօպանեան չվերացաւ զայն նկատելու մեր գրականութեան արուեստագէտ լաւագոյն ստեղծագործողներէն մին, ու բարձրօրէն գնահատեց մանաւանդ անոր «կարմիր ժամուց»ը:

Անշուշտ իսկապէս չահեկան պիտի ըլլար՝ ամէն տեսակէտով, գիտնալը թէ ի՛նչ ազդեցութիւն կրած է Արփիարեան գրական բնագաւառին մէջ: Իր կարեւորութեանը համար՝ հարցականը նորէն կը դնենք:

Բայց կարելի՞ է քիչ թէ չատ վստահ կերպով նշմարել իր մտածումներուն, իր գրականութեան մէջ՝ առ հասարակ, որոշ ազդեցութիւններ:

Ամէն պարագայի տակ, չեմ խորհիր որ հայ հեղինակներէ կրած ըլլայ նշմարելի ազդեցութիւններ, փաստօրէն պարզ այն պատճառով որ հայ արդի գրականութիւնը իր՛րմով կը սկսէր, ի՛նքն էր ռահվիրան:

Իր երեւանեան մենագիրը՝ Գառնիկ Ստեփանեան կը հաւաստէ, այսուհանդերձ, թէ Արփիարեան՝ Նալպանտեանին ազդեցութիւնը կրած է յատկապէս ընկերային մտածումներուն խմորումին եւ հրապարակագրութեան մէջ: Այս մասին, իր հերթ համաձայն չեմ կրնար ըլլալ. Նալպանտեանին արտայայտած գաղափարներն ու զգացումները՝ իրմէ չա՛տ աւելի առաջ լոյս տեսած են Եւրոպայի մէջ, զանազան հեղինակներու կողմէ, զանազան ձեւերու տակ, եւ ասկէ անկախաբար, ու ինչ որ իր վճռական խօսքը ունի այս մասին, Արփիարեան գրական զանազան սեռեր մշակած է, մինչ իր ոճը, իր

անսեթեւեթ յստակութիւնը, ինչպէս նաեւ մէկ սեռէն միւսը իր արտայայտութեանց տարբերութիւնը, ու մանաւանդ իր հեղինակը, իմմուրը՝ այս բոլորը ուրեմն գինքը հիմնովին կը դատեն Նալպանտեանէն, մասնաւորապէս գրական չափանիշով:

Իսկ եթէ պատահի որ Արփիարեանի արտայայտած դաղափարներուն մէջ՝ տեղ տեղ Նալպանտեանէն որոշ դիծեր երեւան, ասով՝ սակայն, անոր գրական արժէքը իր բարձրութենէն բան մը չի կորսնցներ. որովհետեւ ո՛չ ոք կրնայ ուրանալ՝ մէկ կողմէ, թէ ինքը եղաւ, մեր մէջ, իրապաշտ շարժումը ստեղծողը, իսկ միւս կողմէ՝ իր ստեղծագործական դիզապէտ գրականութեան մէջը չէ որ կայ ոեւէ մէկ դրոշին ազդեցութեան հետքը:

Շեչտուած անհատականութիւն մը ունէր՝ «Հոդվրտիք»ներու հեղինակը: Անշուշտ գնահատել ալ դիտէր, երջանկութիւն կը դդար արժէք մը գնահատելու ատեն. բայց իրեն համար՝ գնահատումը, հետեւիլ չէ նշանակած երբեք:

Արփիարեան՝ ուղղակի կերպով քիչ խոստովանութիւններ ունի իր գրական պատրաստութեանը մասին: Ասկէ դուրս, մօտաւոր ենթադրութիւններու դիմելու հարկը չայ:

Ալֆոնս Տոտէին իր վրայ դործած ազդեցութեան առնչութեամբ խօսելու ատենը, Արփիարեան կը խոստովանի: Եւ կը բացատրէ ալ այդ. «Տոտէ,— կը գրէ արդարեւ,— հին բարեկամ մըն է ինծի համար, եւ թերեւս Պոլսոյ հայոց մէջ իր ամենէն հին բարեկամներէն եմ: (...) Այն իրիկունը, որ Տոտէի վէպը գնեցի՝ աւելի հետաքրքրութեամբ քան թէ համակրանքով էր որ սկսայ կարդալ. բայց քանի կը յառաջանայի, այնքան սիրտս կը տաքնար հեղինակին հետ. վէպի մը հանգոյցները չէին, որ զիս շնչասպառ կը պահէին, այլ ամբողջ գրքէն բղխած փափկաշունչ տրտմութիւնը կը գրաւէր սիրտս: Շիտակն ըսելով, այդ միջոցին Տոտէն Հոմերոսէն աւելի հրապուրիչ էր ինծի համար, վասն զի մեր հովիկը գտնուղներուն կեանքի բանաստեղծութիւնն էր: (...) Օտարոտի կեանքի մը նկարագրութիւնն էր այդ վէպը, բայց աչքիս առջեւ կը բերէի շուրջս գտնուած հայ դէմքերը եւ կը տեսնէի, թէ անոնց վրայ ալ սիտանիներու դիմագիծերը կան: Formont jeune–ը սիրած գիրքերէս մին եղաւ, ու երբ վիպակներ գրելու փորձեր կ'ընէի, չէի գիտեր թէ ի՛նչպէս ազատիմ այդ ընթերցումին ազդեցութենէն»:

Իր անկեղծութեանը համար մանաւանդ՝ Արփիարեանին այս խոստովանութիւնը, յայտնութիւնները, յոյժ չահեկան են իր կրած դրական ազդեցութիւններուն առնչութեամբ ճշդրիտ դաղափարներ կազմելու համար:

Եւ նոյն անկեղծութեամբ չարունակելով իր յայտնութիւնները, կը յարէ անմիջապէս ետքն ալ.

«կը տեսնէի շուրջս կեանք մը, որ շատ կը համապատասխանէր իր մանրամասնութեանը մէջ Տոտէի նկարած քանի մը տեսարաններուն եւ հապճեպով գրուած «Ապուշին» մէջ ջանացի բոլորովին յեղաշրջել կացութիւնները, որպէսզի հետեւելու հարկադրուած չըլլամ»:

Եւ դեռ կ'ըսէ.

«Տոտէի այդ մէկ հատորը կարդալէս յետոյ կապուած էի իրեն. միւս հատորներն ալ հետզհետէ կարդացի կամ աւելի ճիշդը կ'ուսումնասիրէի: «Զէֆը» մասնաւորապէս գրաւիչ էր, իր դառն հեգնութիւններով, հոգեբուքեամբ եւ սրտմտաշուկ եղերերգութեամբ: Տոտէի տարածիչ մը եղայ, ուեցած հատորներէս եւ ոչ մէկը ծոյս մնաց···» (Երեմեան, էջ՝ 260–271):

Եթէ Արփիարեան խոստովանած չըլլար անդամ Տոտէէն ազդուած ըլլալը՝ այսուհանդերձ մասնաւորապէս իր վիպական դրականութեան մէջ յայտնուող «դառն հեգնութիւնները», իր ոճին պարզութիւնն ու յստակութիւնը, իր մարդկայնական զդացումները, իր տեսակ մը միամտութիւնը՝ որ պրաւիչ է սակայն, իր անդորը կերպով պատմելու եղանակը, բառերուն հաղաստ գործածութիւնը, իր համեստութիւնը, հաւատարութեան սէրը,— այս բոլորը պիտի վկայէին անշուշտ, թէ Արփիարեան կարդացած ու սիրած է Տոտէն, իրմէ ազդուած ալ, բայց ե՛ւ իր անհատականութիւնը, իր ինքնուրոյն տուրքերը առանց կորսնցնելու: Որովհետեւ ամէն ինչ ի վերջոյ կը յանգէր «իր աչքին առջեւ», ինչպէս նաեւ «իր շուրջը» պարզուղ, գոյութի՛ւն առած կեանքին, իր դրականութեան մէջ մտնելու համար: Եւ հո՛ս է որ Արփիարեան կը դտնէ իր ինքնութիւնը, իր էութիւնը, կը դտնէ ինչ որ էր ինքը՝ անչարչար, բնական, իրապաշտ, ինքնատիպ, ինքն իր տաղանդովը ստեղծագործող:

Կրնայ էմիլ Զոլայէն ալ ազդուած, օգտուած ըլլալ. նոյնիսկ ապահովաբար: Անոր արդարասէր, ինչպէս նաեւ մղլոտած մտայնութեանց դէմ ա-ուսումնասիրող եւ վէպի նիւթ ընդ արուեստը՝ անշուշտ Արփիարեանը անտարբեր չէր կրնար թողուլ: Բայց անոր երկարաշունչ վէպերուն, ինչպէս նաեւ տեղւոյն վրայ նոյնպէս երկար ուսումնասիրութիւններ, քննութիւններ, հետազօտութիւններ իրագործելու կարելիութիւնները՝ անշուշտ որ պիտի չվայելէր, անդամ եթէ ատոր փափաքող իսկ ըլլար: Միւս կողմէ ալ՝ Արփիարեան «լապօռաթուար»ի մէջ, դրքունակ վէպեր պիտի չուզէր բնա՛ւ երկնել: Ինչպէս Զօհրապ, անշուշտ Արփիարեանն ալ հմայուած էր էմիլ Զոլայէն. բայց իր դործերը կը վկայեն, յետ քննութեան, թէ այս վերջինը չէ ազդած իր վիպական դրականութեան վրայ: Արդարեւ, եթէ ատոր հակառակը ճիշդ ըլլար, պարադան ամէնէն աւելի «Ոսկի Ապրլան» եւ «Մինչեւ ե՞րբ» վէպերուն մէջ պիտի երեւար մասնաւորապէս:

Հ. Սիմէոն Երեմեան՝ որ յաճախ տեսակցած ու աշխատակցած է Արփիարեանին հետ, կը հաւաստէ թէ ան սիրեր է նաեւ Փոլ Պուրժէն, Փիէռ

Լօթին, կի տը Մոփասանը, եւ մանաւանդ Ֆլոպէռը:

Բայց այս դրողներուն առաջին երկուքը՝ կրնայ ըլլալ որ Արփիարեանի սկսնակի օրերուն միայն ուժէ ձեւով ազդած ըլլային իրեն, կամ իր համակրանքը գրաւած. մինչ Փոլ Պուրժէ՝ հիմնովին պահպանողական դրող, հին ձեւի դրող ալ, կրօնական գաղափարներով, թէեւ հաճելի վիպասան, չէր կրնար սակայն յեղափոխական եւ նորարար Արփիարեանին վրայ ազդել՝ գրական իմաստով. իսկ Փիէռ Լօթի ժողովուրդէն հեռու կեցած դրող մըն է, «տեքատան» մը, ան ալ պիտի չկրնար իրեն քաշել «Ոսկի Ալրջան»ի հեղինակը, ինչքան ալ անուշ ըլլար իր արձակը:

Բայց չատ հաւանաբար, Արփիարեան՝ պատմուածք գրելու արուեստը զարգացնելու համար, կարդ մը տեսութիւններ սորված ըլլալու է կի տը Մոփասանի կերպարէն.— իրենց մէջեւ ձեւի ու գրական տեսակէտներու որոշ նմանութիւններ, համերաշխութիւններ գոյութիւն ունին: Երկուքն ալ իրապաշտ են, դիտակից համոզումով, ու պարզ ալ, ու պարզօրէն կը պատմեն, չատ յաճախ կը թողուն որ հերոսները խօսին, իրենք զիրենք յայտնեն, ներկայացնեն իրենց իսկական դոյնովն ու առկայութեամբը: Եւ ճիշդ այս երկու հեղինակներուն վիպական աշխարհին մէջ՝ տիալոկը հոյակապ յաջողութիւն մը ունի, տակաւին անմրցելի: Այսուհանդերձ, կարելի չէ ստոյգ կերպով չեշտելը՝ թէ Արփիարեան հետեւած ըլլայ Մոփասանին:

Ամէն պարագայի տակ, Արփիարեանին տիալոկները՝ ոչ թէ միայն մեր ամբողջ գրականութեան մէջ անզուգական են, այլ երբեք Լա չեն մնար՝ գրական արժէքով, Մոփասանին տիալոկներէն, մանաւանդ իրենց յատուկ իւմուրովը:

Արփիարեան կը հաւնէր նաեւ Ֆլոպէռին: Բայց անկէ ազդուած ըլլալու երեւոյթը չունի: Մինչ Անթոլ Ֆրանս ևս չէր կրնար անտարբեր ձգած ըլլալ գինքը. անոր բարձր իւմուրը, հմտութիւնը, ոճն ու անուշ ձեւերը, կախարդիչ հեգնանքը, դեղեցկափիտական եւ ազատամիտ սկզբունքները, սկեպտիկ մտածողի կեցուածքը՝ Արփիարեանին համար արդէն օտարոտի, անծանօթ իրողութիւններ չէին.— հետեւաբար, ինքնաբերաբար պիտի սիրէր զայն: Բայց իր գրականութիւնը ի՛նչ չափով ազդուած է իրմէ: Պատասխանը ա՛յնքան ալ չահեկան չէ այս մասին. որովհետեւ, Արփիարեան՝ առանց անոր ալ, պիտի ունենար ու մշակէր՝ իր գրականութեան մէջ, իւմուրը, իր պարզ ու յստակ ոճը, ազատական մտածումները, անկախութիւնը, արիութիւնը, ռամկավարական զգայարանները: Իր սկզբի գրութիւնները՝ արդէն այս իրողութեանց մասին իրենց վկայութիւնը յայտնօրէն կ'ընդգծեն: Այսուհանդերձ, անկասկած Անթոլ Ֆրանսին հանճարեղ իւմուրը՝ Արփիարեանը աւելի խանդավառած ու այս իսկ պատճառովն ալ՝ ան աւելի զարկ տուած ըլլալու է իր հեգնանքին:

Ոմանք ըսին նաեւ, թէ նշմարած են Արփիարեանին գրականութեան մէջ՝ Վոլթէռին, էրնէսթ Ռընանին, անպամ Նիցչէին ազդեցութիւնները: Այս հաւաստումները՝ բոլորովին ալ զուրկ չեն իրողութիւններ ըլլալէ, բացառելով Նիցչէին վերաբերուածը:

Վոլթէռ՝ կրօնքին հանդէպ իր ունեցած սկեպտիկ կեցուածքովը, ինչպէս նաեւ իր անսպառ հեգնանքովը, իր անակնկալ սրամտութիւններովը, իր մարդկայնական զգացումներովը, իր արի ու անկաշառ արդարասիրութեամբը, իր պայքարովը՝ կրօնամոլ բոլոր երեւոյթներուն դէմ, ու մանաւանդ իր ա՛յնքան հռչակաւոր պաշտպանողականներովը՝ Գալասին, Սիրվընին դատա-պարտութեանց առթիւ, կասկած չկայ որ անպայման պիտի ազդեր Արփիարեանի միտքին, զգացումներուն եւ երեւակայութեան վրան ալ: Հակառակը՝ չատ տարօրինակ պիտի թուէր:

Էրնէսթ Ռընան, Քիսուսին կեանքը եւ քրիստոնէութեան պատմութիւնը պիտական կերպով ուսումնասիրած էր, իր անչափելի հմտութեան շնորհով ու գրական տաղանդով, ինչպէս նաեւ խնդիրները հիւսելու իր բազմաթիւ հատորներուն լեզուն, ոճը, քննելու իր ձեւերը՝ պարզ, ջինջ, աննենգ, եւ անմիջականօրէն գրաւիչ էին: Այս բնապատումին մէջ, իրեն հաւասարող մը չէր գտնուած տակաւին: Արդ, Արփիարեանի մը համար՝ Ռընանի պէս հեղինակութիւն մը անմոռաց մարդու պարագայ:

Ռընանէն իր կրած ազդեցութիւնը՝ կրնայ ըլլալ սակայն մի միայն կրօնական մարզի վրայ պատմական ալ, ինչպէս նաեւ հրապարակագրական արտայայտութեանց մէջ՝ յստակ ու հմայիչ լեզու գործածելու առաքինութիւնը ձեռք ձգելու համար:

Իսկ հիմնովին սխալ է հաւաստելը՝ թէ Արփիարեան ազդուած ըլլայ Նիցչէէն:

Անոր հզօր մտքին դուցէ հաւնած երեւայ, բայց կա՛յ իր գրելու յստակ կերպը, իր մտածելու նոյնպէս յստակ կերպը, մինչ իրենց խորքը արմատակերպը, իր մտածելու նոյնպէս յստակ կերպը, մինչ իրենց խորքը արմատապէս կը տարբերի մէկը միւսէն: Իսկ Նիցչէին գեր-մարդը՝ Արփիարեան յաւակնոտութիւն մը պիտի նկատէր պարզապէս:

Իրականութեան մէջ, արտակարգ դէմք մըն էր Արփիարեան:

Ո՛ւր որ ալ ծնած ըլլար ան, ինչ մթնոլորտի մէջ ալ մեծցած ըլլար, ո՛ւր որ ալ ապրէր ան, ո՛վ ալ ըլլային իր դաստիարակները, եւ իր կուռքը նկատուած հեղինակները,— դարձեալ ան պիտի յանդէր ըլլալու ա՛յն՝ ինչ որ է, ճի՛շդ ինքը, նոյն Արփիարեանը:

Իր ինքնուրոյնէն չզատուեցաւ, իր դոյնը չփոխեց երբեք:

Եւ այսպէս, կրցաւ ե՛ւ մեր գրականութեան տալ մնայուն պլուխ դործեր, նոր՝ իրենց յղացումներովն ու ստեղծումներովը:

«Բայց յեղափոխական թեքնիք գործունէութենէն,— կը դրէ Յակոբ Օշական,— ուրիշ ամէն տեղ նոր ըսող, նոր ուզող, նոր տուող մարդն է եղած անիկա» (էջ 71)։

Եւ Արփիարեանին դլուխ գործոցները իրենց ձեւին եւ խորքին արժէքներէն ոեւէ բան պիտի չկորսնցնէին, ոչ ալ իրենց ճշմարիտ նկարագիրէն, եթէ նոյնիսկ անոնց հեղինակը օգտուած ըլլար՝ որոշ չափով, ուրիշներէ։ Որովհետեւ, իր փունջին կազմումին համար, ուրիշներէ ալ ծաղիկներ առնելը՝ փունջին ամբողջացած դեղեցկութեան չի կրնար վնասել, կամ անոր իսկական փայլին չուք բերել։

●

Բայց ինքը՝ Արփիարեան, իր կարդին ի՛նչ ազդեցութիւն գործած է իրեն ժամանակակից եւ իրմէ յետոյ եկած հայ գրողներուն վրայ։

Անշուշտ պարագան չհեկանոտելէ երբեք զուրկ չէ, իր չատ մը կողմերովը։

Որովհետեւ հայ արդի գրականութեան ամէնէն կարեւոր դէմքերէն չատերը՝ Արփիարեանէն ազդուած են, երբեմն զգալի կերպով։

Գրիգոր Զօհրապ՝ իր առաջին անորոշ գրական քայլերէն յետոյ («Անհետացած Սերունդ Մը»), պիտի ազդուի Արփիարեանին բացած իրապաշտ չարժումէն։

Մինչ Լեւոն Շանթ՝ աւելի քան Զօհրապ, կը թուի որ Արփիարեանէն ազդուած է.— կը բաւէ իր ախալոկներուն նայիլ՝ զգալու համար, մի անդամ ընդ միշտ, Արփիարեանին թողած հետքերը իր վրան։

Իր չրջանին, արեգակ մըն էր ան. իր չուրջը, իր չերմութեանը մէջ՝ բոլոր նորերը, այսինքն բոլոր նոր տաղանդաւորները կը տաքնային, կը փթթէին։

Արչակ Զօպանեանն ալ մաս կազմեց այդ երիտասարդ տաղանդներուն խումբին։ Իր լաւագոյն գործերէն մին, գուցէ է՛ւ լաւագոյնը իրը մանաւանդ իրապաշտ արտադրութիւն՝ «Ես Ի՞նչ Ընեմ Հոգիով»ը, ներչնչուած է Արփիարեանին չարժումէն։ Բայց Զօպանեան բաժնուեցաւ անոր չրջանակէն. մտադրած էր Փարիզ մեկնիլ, հոն հաստատուելու համար։ Այսուհանդերձ, ու հակառակ իր եւ Արփիարեանին միջեւ յետագային ծագած չատ ծանր վիճաբուն, ան պիտի պահէր իր գնահատումները Արփիարեանին գրականութեան հանդէպ, ու այս զգացումը աւելի անվերապահօրէն արտայայտեց անոր սպանութենէն բաւական եաքը՝ մանաւանդ։

Իսկ Հրանդին (Մելքոն Կիւրճեան) կրած ազդեցութիւնը Արփիարեանին չունէր՝ եղած է դրեթէ այն դոր աչակերտ մը կ'ունենայ իր մէկ մեծ վարժապետէն։ Անոր յանձնարարութեան վրայ է, որ Հրանդ պիտի երթար պանդուխտներուն կեանքը տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու ու յետոյ դրելու համար այս կեանքէն առնուած դրուագներ։ Այսպէս ստացաւ Հրանդ իր դրական համբաւը։

Երուանդ Օտեան եւս Արփիարեանին չունէին տակ, իր դրացնութեան մէջ ձեւ առածներուն մէջ կը գտնուի։ Իր մասին գրուած ամէնէն յուզիչ, ամէնէն գունաւոր էջերէն չատերը՝ Օտեանին կը պատկանին։

Տիգրան Կամսարական, Հրանդ Ասատուր, «Հայրենիք»ին մէջ գտան իրենց յարմար մթնոլորտը ու ազդեցան Արփիարեանէ։

«Լեւոն Շանթ կը բացատրէ իր մուտքը գրական ասպարէզին մէջ, հետեւելով Զօհրապի, Արփիարեանի իրապաշտ չարժումին», կը դրէ Հ. Ճանաչեան իր գրական պատմութեան մէջ (էջ 587)։

Սիպիլ ու նաեւ Ռուբէն Զարդարեան գերծ պիտի չըլլան այս ազդեցութենէն։ Հակառակ անոր որ այս վերջինը բոլորովին տարբեր գրելակերպ մը մչակած ըլլայ իր արճակին համար։

Եւ եաքն ալ, չատ եաքն իսկ, կարելի է հաւաստել, թէ չկայ հայ մը որ բան մը սորված չըլլայ Արփիարեանէն, բայց աւելի չաճախ ալ չատ բան պարտական չըլլայ իրեն։ Ասիկա ընդունելը, խոստովանիլը՝ Արփիարեանի մեծութեան հանդէպ յարգանքի ու արդար գնահատումի, ինչպէս նաեւ եսենթակային սահմանելու, լուրացնելու կարելիութեան եւ ձիրքին։

Բայց հակառակ այս բարձրօրէն չքեղ իրողութեանց, Արփիարեան չունեցաւ սակայն իր դպրոցը, իր մտաուրը։

Ասյս բացակայութեան պատճառները մեկէ աւելի են։

Ըսին թէ դրական դպրոց, կամ մտաուր չկրցաւ հիմնել, որովհետեւ ոճ չունեցաւ։ Ցաւալիօրէն թերի հաւաստում մըն է այս. հիմ չունի բնաւ։

Անշուշտ որ իր ոճը ունէր Արփիարեան։ Եւ նո՛ր էր այս ոճը, մանաւանդ իր առեղին համար։ Իր լեզուն, իր չարադրութիւնը, իր գաւառանքներն ալ նո՛ր էին։ Եւ զարմանալիօրէն, տակաւին նո՛ր կը մնան անոնք, չատ մեծ մասով։ Եւ նոր ըլլալու հանգամանքէն զատ ալ՝ կը հաւնուէին անոնք եւ կը ղրաւէին։ Իր ժամանակակիցներն անդամ կ'ընդունէին որ Արփիարեան կը կազմէր հանրային կարծիքը։

Կը կարծեմ թէ Գրագէտ–Արփիարեանը չունեցաւ իր մտաուրը, իր դպրոցը, ճիշդ անոր համար որ՝

— Ամբոխավարական չունչով չդրեց,—

— Ոչ ալ պոռոտախօսութիւնը իրը ըրաւ,—

— Եղաւ համեստ՝ բառին բոլոր իմաստներովը,—
— Շատ բծախնդիր եղաւ,—
— Հեգնական ալ էր, եւ մարդիկ չեն սիրեր հեգնողը,—
— Եւ նախանձողներ շատ ունեցաւ:

Նման դրագէտ մը կը հաւնուի անշուշտ, իրմէ կ'ուզեն օգտուիլ ալ, բայց չեն փափաքիր իրեն միացածի, իր եռեւէն գացողի երեւոյթը ստանալ: Ճիշդը սակայն, Արփիարեան երբեք իր մտքէն չէ անցուցած նման իրողութիւն մը:

Ոչ ալ ան ուզած ըլլայ ազգային, կամ դրական, կամ գաղափարի առնդ մը հիմնել.— իր իտէալը կը կազմէ՝ հայ ժողովուրդին ամէն տեսակի կեղեքիչներուն դէմ պայքարիլ եւ ստեղծել նաեւ գեղարուեստական դրականութիւն մը:

•

Իր բերքերուն գլխաւոր ազդակներէն մին եղած է իր հետաքրքրութիւնը: Ամէնէն փոքր նկատուած նիւթն անգամ, գինքը կը չահագրգռէ: կ'ուսումնասիրէ ամէ'ն մանրամասնութիւն: կ'ուզէ, կը ջանայ՝ մանաւանդ, որ իր ձեռք առած նիւթերը, խնդիրները այժմէականութիւն մը ներկայացնեն.— անպակասօրէն օրուան մարդն է, ճիշդ իր քրոնիկներուն, իր առաջնորդող յօդուածներուն տէրը՝ հեղինակը: Եւ ասիկա իրեն կու տայ եզական իշխանութիւն մը, ու իր դրուածքներուն ալ՝ ապահով չահեկանութիւն մը, համյք մը, ճշմարտութեան վստահութիւնը: կը դրէ՝ իր նիւթը նուաճելէ յետոյ: Շատ կը կարդայ, շատ մտիկ կ'ընէ. իր հետաքրքրութիւնը, իր այս ծարաւը՝ անյագ է, բայց բերրի ալ:

Անգամ սանսկրիտը սորվելու կը ձեռնարկէ: Մինչեւ տարիքը արդէն անցած:

Իր 29 Մեպտ. 1904 թուակիր նամակովը՝ Նափոլիէն կը հաղորդէ, արդարեւ, Պարոյրին.

«Ի միջի այլոց ես հիմակ կ'զբաղիմ նաեւ՝ սանսկրիտով ու եթէ Եւրոպա չմեկնիմ, այդ լեզուն պիտի կրնամ սորվիլ»:

Բայց ինչո՛ւ իր այդ տարիքին ու իր բազում զբաղումներուն մէջէն ալ, ան պիտի ուզէր սանսկրիտը սորվիլ,— պիտի հարցնէինք բոլորս ալ: Ինքը արդէն կը պատասխանէ այս հարցումին, առանց որ ոեւէ մէկը իրեն ուղղած ըլլայ այդ: Ստուգիւ, սանսկրիտը սորվելու աշխատանքին իր սկսած ըլլալը յայտնելէ անմիջապէս ետքը, Արփիարեան կ'ըսէ իր վերոյիշեալ նամակին մէջ.

«կարելի չէ երեւակայել մեր լեզուին ու պատմութեանը համար ինչ գանձեր երեւան պիտի գան ու նաեւ՝ մեր մատենագրութեան եւ վիպասա-

նութեան համար ալ նիւթեր: (...) Մեր կրօնական բառերը ամէնքն ալ պիտի գանէիմ սանսկրիտին մէջ, ինչպէս ուրիշ շատ ու շատ բառեր»:

•

Արփիարեանին վրայ արտայայտուելու առեն, Ց. Շ. Սիրունի կը հաւատայ, իր կարգին. «Տասնամեակի մը ընթացքին, զոր Արփիարեանին տրուեցաւ ընդել տարապրութեան մէջ, ան հայ գրականութեան թողուց այնպիսի էջեր որոնց պիտի չկրնայ հպիլ ժամանակը»:

Ժամանակը չկրցաւ «հպիլ», արդարեւ, Արփիարեանին գրական վաստակին՝ ո՛չ մէկ կերպով: Նո՛ր է ան, այժմէական, կեանքով լեցուն, եւ ինքնայատուկ իւմուրով մըն ալ:

Մինչ Յակոբ Օշական՝ այս մասին եւս կը խօսի հմայուած.

«Ոչ մէկը չունեցաւ համով ու անբռնազբօս իր պարզութիւնը, տաքութիւնը, սիրտբացութիւնը, սրամիտ, զուարթախոհ իր ընտանութիւնը որքան սիրտբացութիւնը» կը դիտուին այս կողմերը Արփիարեանի փոքրագոյն իսկ նշմարներուն մէջ (էջ 70):

•

Ինչ որ ըրաւ Արփիարեան, ինչ որ տուաւ՝ մե՛ծ է:

Իբր դրագէտ՝ մանաւանդ:

Եւ ան պիտի մնայ մեր ստեղծագործ, գեղագէտ արձակագիրներուն մեծագոյններէն մին: Ահա՛ իր սպանութենէն մօտ երեք քառորդ դար ետքն ալ:

Այս իրողութիւնը՝ արդէն ինքնին, առանձինն իսկ, վստահ գրաւական մըն է՝ իր տեւականութեան:

Իր հանճարը կը պահէ տակաւին անպակաս հմայք մը՝ որ չի ժխգունիր ժամանակով:

2.—

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ — ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐԸ

Անցած դարուն վերջերը, երկար տեն Պոլիս պաշտօնավարած օտար դիւանագէտ մը՝ արդէն ըսեր է մեր մասին. «Հայերը՝ պարապ խօսքերով կը գինովնան»:

Այս՝ սակայն, դեռ պակասաւոր նշմարում մըն է:

Զայն ամբողջացնելու համար՝ ես պիտի չվարանէի աւելցնել, թէ այդ ակնարկուած գինովութիւնը, հայերը տըրոկէ ըրած է:

Պարագան տեսանք նախորդ հատորին մէջն ալ. բայց չեմ խորհիր որ կրկնութիւն մը ըլլայ զայն հոս նորէն յիշատակելը, որովհետեւ առանց նկատի ունենալու անոր իրողութիւնը՝ կարելի պիտի չըլլար լիովին ուսումնասիրել, ճանչնալ Արփիարեան–Հրապարակագիրը:

•

Երկար դարերէ ի վեր տառապած ժողովուրդ, հալածանքներու, ջարդերու ենթարկուած եւ անարդուած, բայց եւ յոյսերու եւ քաջալերանքի խոստումներ ալ կը ստանար ոչ թէ միայն իր ազգակիցներէն՝ անոնցմէ որ առաջնորդողի յատուկ դիրքի վրայ եղած էին, այլ նաեւ օտար մեծատոհմ մարդերէն ու պետութիւններէն՝ ազատագրումի մը, փրկութեան մը իրագործումին համար, եւ, այլեւս, այս պայմաններուն մէջ, բաղդատութեան, տրամաբանելու, չափելու կշիռը կորնցուցած ալ, ինչպէս նաեւ ամէն ինչ չափազանցելու տրամադիր՝ հայ ժողովուրդը հօտ մը դարձած էր:

Ինչքան ալ իրմէ մաս մը այս հօտէն զատուիլ, մեկուսանալ, կամ նոյնիսկ ուզած ըլլար՝ իբր պահպանողական, կամ երկչոտ, գուցէ կամակոր ալ, բայց եւ այսուհանդերձ, ան ալ ներքնապէս տըրոկէ եղած էր՝ անկասկած, ընդհանուր հոսանքին կողմէ:

Որովհետեւ այս բոլորը՝ այսպէս, անխուսափելի երեւոյթ մը կը կազմէր: Իրողութիւնը կա՛ր, այլեւս: Սերունդէ սերունդ փոխանցուած:

Նո՛յն իմաստով՝ Արփիարեան եւս «տըրոկէ» եղած էր իր երիտասարդական տարիներուն մէջ:

Հակառակը արդէն անճիղճ պիտի ըլլար, անկարելի սեպուելու աստիճան. տեսանք, այս կէտն ալ:

Բայց իր ուշիմութեան, իր սուր եւ իրատես նայուածքին ու իր ճեռք ձգած վերծառութեան ալ չնորհիւը՝ ան շատ բան ուղղեց անշուշտ իր դաստիարակութեան յատկանշական տուեալներուն համաձայն տումներէն: Այլեւս իրողութեա՛նց յատկանշական տուեալներուն համաձայն կը հիմնէր իր տրամաբանութիւնը: Իր հրապարակագրութեան գլխաւոր մեծութիւններէն մին՝ այսպէս կազմուած է:

Ա՛լ համազգային չափանիշով արմատ ձգած, դոյութիւն առած այդ հոսանքէն չտարուելու իր որոշ կամքը՝ իրեն տուաւ իր տեսակէտներուն եւ մանաւանդ իր հրապարակագրութեան ինքնայատուկ, յստակ դիմագիծ մը, եզական դիրք մը, որ կը մնայ անեղծ մինչեւ հիմա:

Ինչպէս իր բովանդակ կեանքը, գործունէութիւնը, նոյնպէս ե՛ւ Արփիարեան–հրապարակագիրը ուսումնասիրելու համար, հա՛րկ է, անհրաժե՛շտ է՝ հիմնովին աննախապաշարեալ ու անկախ միտքով մօտենալ իրեն: Ասկէ զատ՝ զինքը միշտ նկատի ունենալու է իր ամբողջութե՛ամբը, ոչ ալ առանց հարցնելու ինքզինքին, թէ ինչո՛ւ իր յօդուածները կ'ազդեն, մանաւանդ կը դրդեն խորհրդածելու: Իրմէ տող մը կարդալէ յետոյ ուսումնասիրելը՝ անկարելի է անդամ եթէ տարակարծիք ըլլաք հետը:

Հեգնող էր, այո՛:

Գիտենք արդէն այդ, եւ պատճառներն ալ չեչտեցինք:

Բայց, թէեւ՝ ճիշդը, իր հեգնանքը բոլորովին ալ ու բոլորն ալ իրմէ չեն՝ իր հրապարակագրութեան մէջ ... որովհետեւ, իր խնդրոյ առարկայ ըրած իրողութիւնները՝ իրե՛նք, հեգնական էին, շատ անգամ ծիծաղելի ալ, նոյնիսկ հոսպիտալացել:

Ամէն պարագայի տակ, յանցանքը երբեք իր՛րը չէր, երբ խնդիրները ներկայացնելով իրենց իսկական ճշմարտութեամբն ու գոյներովը, Արփիարեան կ'ըլլար ե՛ւ անհրաժեշտօրէն հեգնական ...: Կը խորհիմ, թէ այս կէտը ան դիտէր, ըմբռնած էր: Եւ գուցէ այս իսկ պատճառովն է որ ան չգործածեց երբեք՝ ծանր ու անկուպ բառեր, արտայայտութիւններ, հակառակ իր ժամանակակիցներուն մէջ արմատացած սովորութեանը, հակառակ նաեւ կուսակցական բառամթերքին ընծայած անհաշիւ գործածութեան, եւ նոյնիսկ երբ չատ ցեխ ալ կը նետէին իրեն:

Պարզ էր ան՝ իր հրապարակագրութեան մէջն ալ: Ամէնէն դժուար ու պատասխանատու հարցերու վրայ գրելու տեսն ալ, իր «Օրուան կեանքը» նշանաւոր դարձած ընդհանուր վերնագիրով յօդուածներուն մէջն եւս: Գիտէր թէ ի՛նչ կ'ուզէր ըսել:

Եւ իր հրապարակագրութիւնը ընդդրկեց օրուան բո՛լոր նիւթերը, խըն-

դիրները: Իր ուշադրութենէն պիտի չվրիպի ո՛չ մէկ եղելութիւն, կամ ո՛չ մէկ կէտ, մեծ կամ փոքր: Եւ երբեք ուրիշին չհետեւեցաւ: Բայց ուրիշներն ալ չկրցան գինքը օրինակել. իր անկախութիւնը, իր անշահախնդրութիւնը չունէին: Ո՛չ ալ անշուշտ ու մանաւանդ իր արի տաղանդը:

Արփիարեան դասատու մը չէր անշուշտ, այս բառին սովորական իմաստովը: Վարժապետ մըն ալ չէր, այլ՝ տէր մը, եւ մնաց տէր մը:

Ճապաղութիւնը՝ իր հրապարակագրութեան մէջ չկրցաւ մտնել, չմտաւ, ամէնէն տառապագին, անարդար օրերուն անգամ: Իր առօրեայ լրագրական յօդուածները՝ վայել ձեւ, կեցուածք ունենալէ եւ հմայիչ ըլլալէ պիտի չդադրէին: Նոր մնալով հանդերձ, պիտի չհեռանայ նոր դասական ուղիէն: Առաջին օրերէն ի վեր, իրեն երդուեալ հակառակորդ կուսակցութիւնն անգամ, իր գրութիւնները պիտի գնահատէ: Առանց իր գեղարուեստական բերքին ալ, իր հրապարակագրական արտադրութիւնները՝ տեւելու տարրերը կը պարունակեն, իր անունը յաւերժացնելու չափ բաւական արժէքներով:

Իր ամէն մէկ հրապարակագրական գործին մէջ, ան կը բերէ ինքնայատուկ բան մը, միշտ նոր խօսք մը, ինչ ալ ըլլայ նիւթը, ինչ դաւոզութիւն ալ ներկայացնէ ան:

Իր կարգին, Յակոբ Օշական կը հաւաստէ, իր մասին.

«... Արեւմտահայ լրագրութեան բազմարդէտ կարաւանին մէջ ամէնէն կատարեալը, ամէնէն իրաւը կը մնայ իր դէմքը, իրմէ առաջ ու իրմէ վերջ, իբրեւ հրապարակագիր» («Համառօտակեր Արեւմտահայ Գրականութեան», 5-րդ հատոր, էջ 34):

Մինչ Արփիարեանի մասին իր կատարած ուսումնասիրութեան մէջ, Սիմէոն Յակոբեան կը հաւաստէ.

«Գրիգոր Օտեան, Մատթէոս Մամուրեան, Զիլինկիրեան, Զերազ, որոնք նրանից աւելի վաղ էին հրապարակագրական ասպարէզ մտել, Բիւզանդ Քէչեան, Գրիգոր Զօհրապ, Յովհաննէս Շահնազար, որոնք գրում էին նրա ժամանակ եւ նրանից յետոյ — ամբողջութեան մէջ չկարողացան գերազանցել Արփիարեանին, կամ նրան հաւասարել: Այդ հրապարակագիրների համեմատութեամբ, Արփիար անկասկածելի առաւելութիւններ ունէր: Աւելի նոր էր, կենդանի, ժամանակակից, քան նրանցից ոեւէ մէկը: Ուժեղ խառնուածք ունէր իր հրապարակագրութեան մէջ, ժողովրդական էր, համարձակ, չեչտակի էր:

«Այսպէս էր նա «Արեւելք»ի մէջ 80-ական թուականներին, այսպէս մանաւանդ «Հայրենիք»ի մէջ 90-ական թուերին, այսպէս նաեւ «Նոր կեանք»ի մէջ՝ իր բոլոր աշխատակիցների բազդատութեամբ» (Սիմէոն Յակոբեան, Արփիար Արփիարեան, կեանքն ու գրական գործունէութիւնը, քննադատական վերլուծութիւն, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1922, էջ 3):

Իր հրապարակագրական գրութիւններուն մէջն ալ բծախնդիր է՝ մուրացկանի երեւոյթով այս մարդը, երբ քաղցած իսկ ըլլայ:

Պիտի դիտնայ ճիշդ գործածել իր բառերը, մինչ իր նախադասութիւնները պիտի չունենան քերականական ու լեզուի թերութիւններ. իր շարադրութիւնը միշտ անսայթաք պիտի ընթանայ: Իր լրագրական արտադրութիւններն ալ ունին հաճելի ոճ, երբ դրէ անպա՛տ ամէնէն հասարակ խնդրի մը վրայ:

Աններող պիտի ըլլայ տափակներու, միջակներու հանդէպ. համոզուած է որ անոնք անպայման կը վնասեն ընթերցողին, ժողովուրդին:

Իր հրապարակագրութեան ունեցած աննախընթաց ազդեցութեան գլխաւոր ազդակներէն մին նկատելու է իր անկեղծ, իրատես ազդասիրութիւնը՝ անչեղ, եւ ամէնուն հանդէպ:

Այս ազդեցութիւնը՝ որ գալոթ մը կը ներկայացնէր իր ասպարէզին մէջ, անշուշտ իր նախանձողները պիտի ունենար, մանաւանդ անոնք որ փորձած են ու չեն կրցած հասնիլ հոն: Եւ ասկէ պիտի ծագէին ալ անշէջ ու ահաւոր եղած հակառակութիւնները:

Արփիարեան պայքարող խմբագիրն էր:

Չեմ խորհիր որ ան կարենար ապրիլ առանց պայքարի:

Ճիշդ է նաեւ որ առանց պայքարի հրապարակագիրը՝ մոռնայ հատականութենէ, անձնական պաղափարներէ զուրկ լրագրող մը կ'ըլլայ:

Արփիարեան՝ իր վերելքներն ու վայրէջքները կը պարտի իր պայքարներուն:

Եւ ճկուն մարդը չէր ան:

Երբեք պիտի չկրնար ճկուն մարդը ըլլալ: Ճկունութիւնը իրեն համար տկարութեան պէս բան մը, կամ անզօրն մարդու պէս բան մը կը նկատէր:

Թէ՛ իբր կուսակցական, թէ՛ իբր խմբագիր, իր նկարագիրը, բնութիւնը, իր դիտակցութիւնը, իր խղճմտանքը՝ իրեն երբեւիցէ թոյլ պիտի չտային ճկուն ըլլալ, մեծ կամ փոքր խնդիրներու մէջ:

Աւելցնելու է նաեւ իր հայկական դիւրազգացութիւնը, իր ինքնավստահութիւնը եւ կարծր պատուախնդրութիւնը՝ աւելի եւս համոզուելու համար որ Արփիարեան ճկուն չէր կրնար ըլլալ:

Ու եթէ այս բնութիւնը վնասեց իրեն, բայց տուաւ ալ իրեն որոշ բարձրութիւն մը, որոշ փրէսթիժ մը:

Եւ սակայն յամառ պիտի չըլլար, ամէն անգամ որ նչմարեց, կամ կըրցաւ նչմարել սխալմունքը, եւ կամ երբ նոր իրողութիւններ, նոր դէպքեր տարբեր լոյս մը բերէին իբր վաւերական փաստեր: Իր սխալին մէջ կառչած մնացողը չէր. կը սրբագրէր զայն:

Իրրեւ հրապարակագիր ալ՝ իրեն պիտի մեղադրեն, թէ փոփոխամիտ է։ Անշուշտ ասիկա միակողմանի, կարճամիտ, դիտումնաւոր հաւասարում մըն էր. արդէն ըստ բաւականին արտայայտուեցանք այս մասին, աւելի առաջ։

Իր սխալները սրբագրելը՝ փոփոխամտութիւն չի նշանակեր, ոչ ալ հակասութիւն մը ինքզինքին հետը. այլ՝ ընդհակառակն, բարձր առաքինութիւն մը, պարկեշտ հրապարակագրութիւնը։

Եւ Արփիարեան չէր ազդուեր դուրսէն, իր շուրջէն։ Մտիկ կ'ընէր ամէնքը, բայց ե՛ւ միշտ կ'ուզէր որ իր դատումները, որոշումները անկախ ըլլային բոլոր ըսի-ըսաններէն, արտաքին զանազան կարծիքներէն, ու զրպարտութիւններէն ալ։

Երբ հարցը վերաբերէր իր անձին, շատ անգամ իր կեցուածքը կ'ըլլար ուս թօթուելը։ Իսկ այն պարագաներուն՝ ուր ազգային շահը խնդրոյ առարկայ կը դառնար, առիւծը կ'արթննար այն ատեն հրապարակագիրին մէջը, ու այլեւս անտարբեր չէր կենար մինչեւ վերջը։

Իր շրջանին ամէնէն լուրջ յառաջդիմականն էր։ Համոզուած յառաջդիմական մը.— երբ դրէր վիպակ մը, նկար մը, դրական քննադատութիւն մը, կամ հրապարակագրական յօդուած մը։

Համոզուած ընկերվարականն ալ էր։ Իր այս վարդապետական հրանգները զգալի են իր բոլոր գործերուն մէջ, անխտիր։ Իր անվախ ու ազատամիտ ու ընկերվարական դաղափարները, ուղղութիւնը՝ սքողուած չեն ո՛չ մէկ աստեն, ո՛չ մէկ տեղ։ Հակառակ անոր որ տակաւին կը տիրէին խաւարամիտ, սորկական մտայնութիւնները։

Եւ Արփիարեան միշտ ալ մերժեց վաղուց արդէն գործածական դարձած չողչողուն տիտղոսները տալ «բարձր դասու» անձնաւորութեանց. իր բառամթերքին մէջ երբեք չուզեց մտցնել «վսեմաչուք», «վսեմափայլ», «աղնուաչուք» յորջորջումները։ Գիտէր ե՛ւ սակայն, որ իր այս մերժումները կը վնասէին իրեն անձնապէս ու ամէն կերպով, բայց տեղի չտուաւ։

Իր անհատական անկախութիւնը՝ մեր մէջ, ո՛չ ոք կրցաւ իրեն չափ ունենալ։ Ի՛րը՝ աննախընթաց, անզուգական է մեր մամուլին մէջ, գոնէ արեւմտահայ գրողներու մասին խօսելով։ Ճիշդ է, Գրիգոր Զօհրապ եւս անկախ հրապարակագիր եղաւ, բայց ան ամաթէօր մըն էր ու քիչ նիւթերու վրայ կը գրէր, մինչ Արփիարեանի պէս կուսակցական չէր, ո՛չ ալ անոր չափ պայքարող։

Եթէ անկախութիւնն է գլխաւոր պայմանը լաւ հրապարակագիր մը ըլլալու, բայց իսկապէս անկախ ըլլալու համար ալ պէտք է նիւթականի եւ դիրքի նկատումներ չունենալ։ Արդ, Արփիարեան թէ՛ նիւթականի եւ թէ՛ դիրքի ոեւէ անկախութիւն երբեք չէ ունեցած իր հրապարակագրական գործունէութեան բոլոր շրջաններուն։ Մահուան սպառնալիքներն անդամ չկրցան ազդել իր վրան։

Եւ այս տէրվիշ մարդուն կը պատկանի սակայն, Պոլսոյ հայկական «դաղէթաճիութիւնը» ճշմարիտ հրապարակագրութեան, անգամ դրական ասպիճանին բարձրացնող առաւիւրան ըլլալու պատիւը։

Մինչ Պոլսէն Թիֆլիսի «Մշակ» թերթին իր դրկած հրապարակագրական թղթակցութիւնները՝ որոնց քանակը «մի քանի հարիւր» կը հաշուէ Գառնիկ Ստեփանեան իր մենագրութեանը մէջ (էջ 7),— ծառայեցին, առաջին անգամ ըլլալով, Արեւելեան եւ Արեւմտեան հայկական անջատ հատուածներուն մօտեցումին։ Արփիարեանին այս նախաձեռնութիւնը՝ որուն զօրավիգ կը հանդիսանայ նաեւ Գրիգոր Արծրունի, ազդասիրական շատ մեծ դործ մը կը կազմէ։

Իր հրապարակագրական յաջողութիւններուն ու համբաւին համար, «Մշակ»ին մէջ լոյս տեսած իր դրութիւնները՝ դլխաւոր դեր մը խաղացին անկասկած։ Բայց երբ կովկասէն եկած «ազդային դործիչները» վնասակար դործունէութիւն կ'ունենային Արեւմտահայերու ազդային շահերուն ու մանաւանդ ապահովութեան դէմ, երբեք պիտի չվարանէր զանոնք խստօրէն քննադատելու։

Երբ «Հայրենիք»ին խմբագրապետն է, այս օրաթերթին տպաքանակը կը բարձրանայ 8000–ի, ըստ չատերու վկայութեանց։ Այդ օրերուն համար, այս քանակը իսկապէս չատ, բայց մանաւանդ աննախընթաց էր հայկական թերթի մը համար։

Յակոբ Օշական՝ խօսելու ատեն Արփիարեանի մասին, կը հաստատէ.

«Անիկա ժողովրդականացուց մեր լրագրութիւնը, ընդարձակեց ընթերցումին չրջանակը, կործանեց մոայլ կամ յիմար փառասիրութիւնները, բանեց հիւանդոտ նարկիսականութիւնը» («Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան», 5–րդ հատոր, էջ 78)։

Օշական դեռ աւելի հանդամանօրէն եւ անգուսպ համակրանքով ալ պիտի արտայայտուի իր նոյն հատորին մէջ, Արփիարեանի մասին.

«Քիչ դրագէտ ունինք որոնց բազմակողմանի ընորհները այնքան չեզոք յարգանք մը հարկադրեն մեզ որքան անոնք որոնք այս տարաբախտ մարդունը եղան, այնքան աւելորդ յորդութեամբ։

«Մեր անդրանիկ օրագրողը չէ անիկա անշուշտ, երբ բառը ուզենք ըմբռնել ընթացիկ իր իմաստին մէջ։ Բայց ինքն է որ օրագրութիւնը կը դնէ իր բուն դերին. ժողովրդական օրկանի մեզի համար դժուար ընդունելի իր դերին. քանի որ պետական տիսիպլինի պակաս մը մեր մէջ կերքերը այնքան դեղուն ու յարձակողական կ'ընծայէ։ Գերի ժողովուրդներուն մէջ ընորհուած կարդ մը վայելքներ։ Ատոնցմէ մէկը՝ իրար մտիկ ընելու, հասկնալու, հանդուրժելու առաքինութիւնը» (էջ 26)։

Յովհաննէս Աւետեան, իր կարդին, կ'ըսէ.

«Հրապարակագրական տեսութեանց մէջ, անիկա ցոյց տուաւ ուժեղ անհատականութիւն մը՝ որ ընկճիլ չի պիտեր եւ ազդեցութեանց չենթարկուիր: Առով էր որ իր դիրքը՝ եթէ ունեցաւ հակառակորդներ, միանպամայն ունեցաւ համակիրներ՝ որոնց թիւը անհամեմատ աւելի բարձր էր» («Գրական Դէմքեր», Տպ. Նիւ Եորք, 1925, էջ 74):

Իր հրապարակագրական յաջողութիւնները, իր վարկին ազդեցութիւնը՝ միայն «Հայրենիք»ով, «Մշակ»ով չէ որ ունեցաւ Արփիարեան:

Արդարեւ, երբ կ'անցնի Եւրոպա ու Լոնտոնի մէջ կը հրատարակէ «Նոր կեանք»ը, այս մամուլն ալ չուտով պիտի դնահատուի, պիտի տարածուի իսկոյն եւ պիտի ունենայ մինչեւ 800 բաժանորդ, ինչ որ, արտասահմանի մէջ մանաւանդ, բացառիկ յաջողութիւն մըն էր հայ թերթի մը համար:

Այն բաժինը՝ զոր Արփիարեան ունի հայ ազգային հրապարակագրութեան մէջ, «բաժինը՝ վերանորոգիչի ու հիմնադիր–վարպետի բաժինը, պրեթէ անհատասարելի», ինչպէս կը հատատէ Երուանդ Սրմաքէշխանլեան, իրեն ժամանակակից մը (Թէոդիկի «Ամէնուն Տարեցոյցը», 1909, էջ 82–83):

●

Արփիարեանին Պոլիս թէ արտասահման գանուած միջոցին, հայ ազգային ու քաղաքական կեանքին մէջ դէպքերը պակաս չէին, մերթ չատ ծանր ալ:

Անհրաժեշտաբար, զանոնք կը քննէը ան, կ'արտայայտուէր հրապարակաւ անոնց մասին ու երբեմն ալ անձնական նամակներով: իր տեսութիւնները՝ միշտ եղած են չահեկան, տպաւորիչ ու հայ ժողովուրդին չահն ու անդորրութիւնը անպակաս կերպով նկատի առած:

Թէ ան միշտ ու ամէն հարց բծախնդիր ուշադրութեամբ քննելէ յետոյ միայն կ'արտայայտուի՝ վկայ են իր հրապարակագրական գործը, ինչպէս նաեւ իր նամակները:

Ի միջի այլոց, իր բարեկամ Հ. Առաքելեանին՝ ղրոլ ու «Մշակ»ի խմբագիրը, Արփիարեան կը յայտնէ, իր 27 Հոկտ. 1900 թուակիր նամակովը, այն տեսակէտը՝ զոր ունի իր հրապարակագրութեանը եւ կարծիք կազմելու մասին.

«Իմ հրապարակային կեանքիս մէջ վերին աստիճանի բծախնդիր եղած եմ որ ո՛եւէ անձ, երբ ճնշադատեմ, կատարեալ ապահովութիւն ունենամ եղելութեանց մասին եւ միանգամայն թափանցիկ ո՛եւէ անազնիւ գործի մը շարժառիթը» (Հ. Առաքելեան Ֆոնտ, № 396):

●

Արփիարեան անչուշտ վաղուց հասկցած էր, թէ չատ վատ հակառակորդներ ալ ունի: Գրիգոր Աբծրունիին իր դրած 2/14 Դեկտ. 1885 թուակիր նամակին մէջ անկեղծօրէն իր սիրտը կը բանայ, իրեն յայտնելու համար.

«Ստոյգ է, որ մի փիչ այժմ կացութիւնը ծանր է, ամէն կողմէ ուշադրութիւն կայ, նոյն իսկ գաղտնի ճննիչ մը եկաւ ինձ հետ տեսակցելու իբր բարեկամ, ես ոչինչ գիտէի բայց եւ զգոյշ եղայ: Պոլիս եւ իզմիր այնքան հայերէն թերթեր կան ամէնն ալ առանց խտրութեան իմ անձիս դէմ կը շարժին եւ շատ տարօրինակ կը թուի եթէ անցնի շաբաթ մը յորում ինձի դէմ բան մը չհրատարակուի: Ի հարկէ «Մշակ»ի թղթակցութիւններս նիւթ պիտի ընեն իրենց, որպէսզի զիս մատնեն կառավարութեան եւ ինձի հետ վնասեն «Արեւելք»ին: Ի հարկէ պարտաւոր եմ այնքան սանձարձակ չլինել որքան էի աւելի»ին: Ի հարկէ պարտաւոր եմ այնքան սանձարձակ չլինել որքան էի առաջ: Ուրիշ տարիներ միայն իմ անձս վտանգի ենթակայ էր, եւ շատ փոյթս չէր· այժմ իմ պատճառաւ ուրիշներն ալ կրնան վտանգուիլ, հետեւաբար մի փիչ խոհեմութիւն անտեղի չէ ուի» (Հ. Առաքելեան Ֆոնտ, Թիւ 1750):

Արփիարեան հետզհետէ մարդիկը աւելի մօտէն պիտի ճանչնայ, բայց իր գործունէութեան մէջ հարկ եղած չափովը պիտի չկրնայ «խոհեմութիւն» մտցնել: Միեւնոյն ատեն, դիտէ ալ թէ Գրիգոր Աբծրունիին դէմ ալ աղտոտ պայքար մը կայ: Իր վերի նամակին մէջ, չի մոռնար այդ մասին եւս խօսելու՝ բացատրելու համար մանաւանդ պատճառը· իրեն կը գրէ արդարեւ.

«Ցաւօք տեղեկացայ թէ՝ *ոմանք* Ձեզ դէմ զգուելի էնքրիկներու դիմած են, ոչինչ կայ զարմանալու, եւ պէտք չէ սպասէք որ ամէն ոք ազնիւ լինի: «Մշակ» շատ շահեր տակն ու վրայ կ'ընէ, շատ հաշիւներ կը խանգարէ, ի հարկէ կարելի չէ սպասել, որ ամէն ոք փափագի թէ Ձեր անձնաւորութիւնը այնքան հզօր փայլի կովկասու մէջ»:

Անշուշտ նորութիւն մը չէր այս՝ հայկական հին թէ նոր պատկերազարդ պատմութեան մէջ...:

●

Ի՛նչպէս, ի՛նչ տեսակի կշիռքով, ո՛ր առաւելութեան զգացումով կը դատեն՝ մեր մէջ, կը դնահատեն՝ մեր մէջ, հայու մը ազգային ծառայութիւնները:

Այս հարցը, Արփիարեանին մասնաւոր ուշադրութենէն չէ վրիպած, թիւններէն ալ այդ նկատի առած ըլլան: վերի հարցումին՝ սպառիչ կերպով կը պատասխանէ ան:

Իր արշիւին մէջ կը գտնուի իրմէ ձեռագիր գրութիւն մը, փոքրիկ քառակուսի թուղթերու վրայ, յօդուածի մը ծառայելու ձեւով, թէեւ առանց ստորագրութեան, եւ որ իբր խորագիր ունի՝ «Գրամատաչութիւնը» մակդիրը: Այս գրութիւնը՝ ուրեմն, իր յատկանշական խորագիրովը, առանձինն իսկ կը բնորոշէ մեր մէջ ազգային արժէքները դնահատելու ծառայող չափը, կշիռքը: Արդարեւ, Արփիարեան կը հաւատայ հոն.

«երբ իմացուեցաւ թէ նուպար փաշա ազգին գումար կտակ թողած է, յուսախաբութիւնը դառնացուց հայոց մէկ մասին սիրտը(*): Դժգոհու-

(*) Անմոռնալէս տեղեկացած եմ թէ միայն Ազեքսանդրիոյ մեր համայնքին համար,

թիւնը երեւան եկաւ զանազան ձեւերու տակ· ոմանք մտաբերեցին այդ բարձր անձնաւորութեան արժանիքը անգամ կասկածանքի ենթարկել, ու մթագնել նաեւ համբաւի փայլը որուն Նուպար մասնակից ըրած էր նաեւ իր ցեղն ալ: Նիւթապաշտական ձգտումը արտասովոր ուժգնութեամբ կը յայտնուի ամէն անգամ որ հայոց մէջէն հոյակապ անձնաւորութիւն մը առանց մեծ գումարի մը յիշատակը ձգելու կ'աներեւութանայ: Ութ տարի առաջ ալ, Գազազեան Յակոբ փաշայի մահուանը առթիւ, հիմակուանցներուն համաձայն տրտունջներ լսուեցան: «Հայրենիք» իր տնօրէնին, Ցովհաննէս Շահնազարի բերանովը բողոքեց ամէն հայէ անխտիր լոկ դրամական ծառայութիւն ակնկալելու սովորութեան դէմ»:

Եւ Շահնազարին պրուքսէնէն կը կատարէ մէջբերումներ, ուր այս վերջինը դրեր է, ի միջի այլոց·

«Նշանակելու արժանի բան է թէ մեր ժողովրդեան կրթութիւնն այնպիսի յետնեալ վիճակի մէջ է որ, իր մէկ անդամին աքանչացում մը, համակրութիւն մը, մինչեւ անգամ պարզ յարգանք ղեալու համար, պէտք է անկէ նիւթական բարիք մը ստանայ, աչօքը տեսնէ, ձեռքովը չօշափէ»:

Ու իր այս դիտողութիւնը ընելէ յետոյ, Շահնազար կը յիշատակէ՝ իբր օրինակ, անունները այն չատ մը հռչակաւոր հայերուն, որոնք մեր ցեղին փառքին համար ծառայութիւններ կատարած են, ու կ'արձանագրէ եւ մասնաւոր կերպով·

«Իսկ երկու հայ չատ աւելի ընդարձակ սահմաններու մէջ իրենց ազգին անունը աչքարհաւհաչակ ընծայեցին՝ Լօրիս Մելիքոֆ եւ Նուպար: (...) Հայ ցեղը իրաւունք ունի այս անուններով հպարտանալու եւ յուսալու»:

Այս առթիւ, հա՛րկ է դարձեալ կրկնելը, թէ Արփիարեան կը հաւատար հայ ցեղին կենսունակութեան, ուշիմութեան, հպարտ էր այս իրողութեան առջեւ, եւ իր անսպառ խանդավառութիւնը՝ գլխաւորաբար այս ակէն կուգար,— ինչ որ իր հրապարակագրութեան գլխաւոր սիւներէն մին կազմեց:

●

Շատ ճիշդ կերպով մեղադրելէ հետքը թէ՝ մեր մէջ անյարմար մարդը՝ անյարմար տեղը կը դնեն, Արփիարեան կը ճաղկէ հետեւաբար ե՛ւ.— «Ահա՛ մեր հանրային կեանքը ղեկավարող ազգային ճշանաբանը»:

Նուպար փաշա՝ իր կենդանութեանը, տուած է ընդարձակ կալուածներ, որոնց վրայ այսօր գոյութիւն ունին Առաջնորդարանը, եկեղեցին, դպրոցները եւ այլ շինութիւններ: Այս նուիրատուութիւնը շատ աւելի տարածուն եղած է՝ սկիզբը· բայց Ազգային Իշխանութիւնը շատոնց խոշոր մաս մը ծախած է, դժբախտաբար: Նուպար փաշային այս նուիրատուութեան աւիքը տեսած եմ Առաջնորդարանին դիւանին մէջ· հայերէն տառերով ու տաճկերէն լեզուով գրուած: Նուպար փաշա թաղուած է Ալեքսանդրիոյ եկեղեցիին բովը եւ ունի իր յուշարձանը (Ս·Շ·):

Այս տեսակէտները, յաճախ յիշատակած է ան իր պրուքսէններուն մէջ:

●

Արփիարեան հայկական պատառները չէ տեսած, մեր հայրենիքին մէջ չէ ապրած: Բայց վաղուց հաւատացած էր որ հայուն փրկութիւնը հոն է, ուսմէ եւ հողը՝ երկիրը նախ պէտք է ազատագրուի: «Ազգութիւն,— կը գրէ արդարեւ,— կը պահուի իր հողին մէջ, անկէ դուրս իր գոյութիւնը կը կորսընցնէ» (Մասիս», 1890):

●

Որպէս հրապարակագիր՝ Արփիարեան չահեկան դաշափար մը կը պարզէ «հանրային կարծիք»ին առնչութեամբ, այս խորագիրով յօդուածի մը մէջ («Նոր Կեանք», 1 Հոկտ. 1898):

Շահեկան է այս յօդուածը յատկապէս անոր համար մանաւանդ որ իր հեղինակը իբրեւ յեղափոխական ու կուսակցական՝ իր աւենին ցոյց կազմակերպողներուն մէջն ալ գտնուած է, չատ հաւանաբար:

«Հայոց մէջ,— կը գրէ նախ Արփիարեան,— Հանրային կարծիքը միշտ հզօրապէս ազդած է ամէն գործողներու, ամէն գործերու վրայ: Մէկէն ի մէկ բռնկող, մէկէն ի մէկ սմոող, խաղաթական դաստիարակութենէ զուրկ, ահա ինչ որ է մեր ազգային դիրքը, անգիտականին հակոտնեայց»:

Այս իրականութիւնը, այս արդէն ծանօթ ճշմարտութիւնը յայտնելէ յետոյ՝ ան կը պատմէ ե՛ւ.

«Խասգիւղի երիտասարդները Պրիւսէլի «Նոռ»ին մէջ որ Ռուսիոյ արտաքին գործերու պաշտօնատան բերանն էր, կը գրէին թէ Հայոց Պատրիարքին գործերու պաշտօնատան բերանն էր, կը գրէին թէ Հայոց Պատրիարքին նպատակն է ազգին դարաւոր շղթաները աւելի եւս ամրապնդել: Սուլթան Համիտ հրաւիրելով Ներսէս պատրիարքը, ձեռքովը անոր կուրծքին կախեց Օսմանիէի ականակուռ պատուանշանը եւ ըսաւ.· «Թո՛ղ պատերազմը վերջանայ: Ես գիտեմ թէ իմ սիրելի եւ հաւատարիմ հայ ազգիս ինչե՛ր պիտի ընեմ»: Պատրիարքը նոյն գիշերը բերա իրեն եկող այցելուներուն ներկայացուց կայսերական բարեհաճութեան Օսմանիէն: Հանրային կարծիքին թարգման՝ Տօքթ· Ռափայէլեան տխուր շեշտով մը ըսաւ.· «վա՛խ, վախ, սրբազան, ուրախանալուդ տեղ լա՛ց, լա՛ց: Խրիմեան Հայրիկ նոյն միջոցին իր «Հայ Գոյժ»ին կամ «վան Գոյժ»ին մէջ կը գրէր Ալաշկերտի կոտորածին առթիւ.· «Ոչխարներու ոսկորներէն մանեակ շինեցին ու հովիւին վզէն կախեցին»: Ակնարկութիւն Օսմանիէի ականակուռին»:

Արձանագրելէ յետոյ այս մելամաղձոտ եւ այդ առնչութեամբ դժգոհութեան առած հանրային կարծիքը՝ որ կը տարածուէր Պոլսոյ ազգայիններէն մինչեւ Խրիմեան Հայրիկ, Արփիարեան կը փութայ տալ խոկոյն, իր կարգին, իր անձնական դաղափարը, իր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ·

«Եւ սակայն այդ Հանրային կարծիքը չէր ըսեր թէ երբ Հայաստանը

տաճիկ բանակներուն ձեռքն էր, ու պատերազմի մը ելքն ալ միշտ անորոշ, ի՞նչ կը մնար ընել հայոց պատրիարքին, գոնէ բիչ մը ապահովելու համար իր անպաշտպան ժողովուրդին կեանքը: Կատղեցնելով երկրին իշխանութիւնը, անոնց պահանջներուն ընդդիմարտութեամբ, գրգռելով մահմետական մոլեռանդութիւնը, Ներսէս պատրիարք պիտի կրնա՞ր աւելի օգտակար ըլլալ անզօր, լքեալ, խեղճ ժողովուրդի մը: Հանրային կարծիքը Պոլիս մանաւանդ, այսքան բարակները չէր փնտռեր»:

Անշուշտ իսկական յանդգնութիւն մըն էր, քաղաքացիական օրինակելի արիութիւն մը՝ ո՛եւէ հրապարակագիրի մը կողմէ, այդ օրերուն եւ մանաւանդ այդ տեսակ «հանրային կարծիքի» մը դէմ մաքառիլը, անոր սխալ ու վնասակար ըլլալը հրապարակաւ յայտարարելը: Ահա՛ Արփիարեան–հրապարակագիրը յայտարարեց ատիկա:

Մինչ ան պիտի շարունակէ ալ դեռ՝ լուսամիտ կերպով, իր նոյն յօդուածին երկրորդ մասին մէջ, ըսել.

«Ռուսական բանակը երբ հասաւ Սան Սթեֆանօ Ներսէս պատրիարք Նիկոլա մեծ–դուբսին դիմելով ձարին պաշտպանութիւնը խնդրեց հայ ազգին համար: Դարաւոր բաղաբակաութիւն մը այդ օրը բանդուեցաւ: Անտարակոյս Ներսէս պատրիարք չէր կարող շարունակել իր բրբասէր բաղաբականութիւնը. կացութիւնը փոխուած էր ու հանրային կարծիքը գրգռուած: Տարրական խոհեմութիւնը անշուշտ կը պահանջէր Ներսէսին հրաժարումը, եւ տեղապահի մը ընտրութիւնը, որ կրնար անցեալի մը կաշկանդումներէն ազատ գործել: (...) Նահանջելու պատեհականութիւնը երբեմ մեր հաշիւներուն մէջ չենք մտցներ»:

Արփիարեանի կողմէ ու իր ներսիդին՝ արմատական չրջումի մը պզտիկութիւնը կ'երեւայ այս ուղղութեան մէջ, դէպի այն պահպանողական տեսակէտը՝ որ արդէն դոյութիւն ունէր հանդէպ սուլթանական հալածանքներուն առթիւ հայոց բռնելիք կեցուածքին համար: Ճիշդ է նաեւ որ իբր հրապարակագիր՝ իր մէջը խոհեմութեան երանդը չէր ալ պակասած երբեք:

●

Ճետոյ, դարձեալ իր վերի յօդուածին մէջ, Արփիարեան կը խօսի նաեւ Պերլինի վեհաժողովին առնչութեամբ տեղի ունեցած չատ յատկանշական պարագայի մը մասին:

Երկմեան Հայրիկ իբր պատուիրակ Պերլին գնաց՝ Մինաս Ձերազին հետ, այս վերջինը իր թարգմանի հանդամանքով: Հոն պատրաստուած էին նաեւ Խորէն Նար–Պէյ, եւ ան ալ Ստեփան Փափազեան՝ իբր խորհրդական:

«Դուռը,— կը հաւաստէ Արփիարեան,— այս առաքելութիւններուն դէմ բնաւ արգելք չհանեց, մանաւանդ որ պատրիարքին ու պատգամաւորներու միջեւ ծածկագիր հեռագիրներու փոխանակութիւնը ցոյլատրեց, կառավարութիւնը իր բարեացակամութեան մէջ այնքան առաջ գնաց որ հրամայեց Արտահին

գործերու պաշտօնատան ծածկագիր հեռագիրներու տնօրէնին, որ հայ մըն էր, հայոց պատրիարքարանին համար մասնաւոր ծածկագրութիւն մը պատրաստել: Ու երբեմ կառավարութիւնը Պերլին եւ Գում–Գարու փոխանակուած հեռագիրները բակել չտուաւ եւ չկարդաց: Ի՞նչ հարկ»:

Արփիարեան անմիջապէս կը բացատրէ նաեւ այս աննախընթաց բայց արտակարգ ալ ցոյլտուութիւնը, բարեացակամութիւնը.

«Դուռը,— կ'ըսէ,— իր ըրածը մեծէ աղէկ գիտէ. Սան–Սթեֆանոյի 16–րդ յօդուածը իրականութիւն մըն էր որուն ջնջումը պէտք էր դիւրացնել նոյնիսկ հայոց միջոցաւ, անիրականանալի երազներու պահանջումով: Բայց բիչ մնաց Դրան հաշիւները պիտի բանդուէին Նուպար փաշայի շնորհիւ. հայ բաղաբագէտը վեհաժողովին անդամներուն ներկայացուց Հայաստանի բարեկարգութեանց ծրագիր մը, որուն ընդունելութիւնը ապահոված էր, եւ որուն գործադրութիւնը Հայաստանի համար ամենամեծ բարիք մը պիտի ըլլար: Դուռը պատրիարքարանին միջոցաւ ջնջեց այդ խորհուրդը: Նուպար փաշա երբեմ չմխիթարուեցաւ հայ ազգին այս կորստին համար (...): Պերլին Սան–Սթեֆանոյի յօդուածն ալ վրայ տուին, եւ բոլորովին բացը մնալ

մեծ մտավախութիւն ունեցեր են որ թրքական ջուրերը չանցած Սուլթանը կրնար հրահանգել իրենց ետ բերուիլը՝ Պոլիս:

Յրիմեան Հայրիկ հայրենասէր զանգուածներու կողմէ պաշտումի առարկայ էր, մինչ, ասոր պատճառովն ալ, Սուլթան Համիտ հակակրութիւն տածելու էր իրեն դէմ:

Ճետոյ՝ հայերը երբեք պիտի չընդունէին՝ երբ՛ք, Նուպար փաշային չափաւոր քաղաքականութիւնը եւ, արդէն, չէին ալ ընդունած այդ.— դոնէ մինչեւ հիմա հայ մամուլը այլ կերպ չհաղորդեց իրականութիւնը:

Երրորդ՝ Սուլթան Համիտ կիպրոսը արդէն խոստացած էր Անգլիոյ, այս վերջինին կողմէ իրեն ի նպաստ կատարելիք պաշտպանութեան դիմաց:

Չորրորդ՝ պիտի պարզ, որ Գերմանիոյ հզօրութիւնը կը կերտէր, ամէն կերպով պիտի պաշտպաներ Թուրքիան, ընդդէմ մասնաւորապէս Ռուսիոյ:

Այսուհանդերձ, եւ ամէն պարագայի տակ, Արփիարեանի հաւատումին եւ Ձերազին վկայութեան միջեւ պարզուած բացարձակ հակասութիւնը՝ չէ քննուած մեր պատմաբաններէն: Գոնէ ինծի համար կարելի չեղաւ այս հակասութեան մասին իրական լոյս մը սփռել:

Մինչ պիտի ուզէի նշել ալ, այս առթիւ, թէ ըստ մեր սիրելի դարձած ըսի–ըսաւներ ստեղծելու եւ նոյնքան սիրով զանոնք մտիկ ընելու այլեւս առհասարակ տրամադրութեան, մանաւանդ այդ անկաղմակերպ ու դիւնոլութեան ալ օրերուն, զարմանալի պիտի չսեպէի որ Արփիարեան եւս ակամայ զոհը դարձած ըլլայ պատմութեան մը՝ թէ Սուլթան Համիտին թոյլտուութեան, բարեացակամութեան վերագրելու է այդ քաղաքական խորամանկութիւնը:

Այս բոլորէն յայտնի կ'ըլլար ուրեմն, թէ իր հրապարակագրութիւնը՝ չափաւորութիւնը չէր անդիտանար այլեւս, մինչ այս կէտը նո՛ր յանդգնութիւն մըն էր, առնուազն յեղափոխական բոլոր չրջանակներուն հանդէպ:

●

Իր վերոյիշեալ յօդուածէն մօտ տարի մը առաջ արդէն, Արփիարեան դրած էր «Մարտ»ին 20 Նոյ. 1897–ի թիւին մէջ, «Դրութիւն եւ ոչ թէ Անձնաւորութիւն» խորագիրով իր դրութեամբը(թէեւ առանց ստորագրութեան, բայց յայտնօրէն իրմէ է այս յօդուածը).

«Ուղղակի Սուլթան Համիտի անձին դէմ հայկական դաւադրութեան մը լուրը, ինքնին անկարեւոր, պահ մը օրուան նորութիւնը եղաւ շնորհիւ Րումանիոյ կառավարութեան իրարանցումին: Ծրնեվէն Պուքրէշ եւ անկէ կա–

լաց զրկուած թերթերու ծրարի մը թղթատան մէջ բացումը իբր թէ երեսան կը հանէ թիւրք կառավարութեան եւ Սուլթան Համիտի տապալումին համար դաւի մը գոյութիւնը — հետեւաբար՝ ձերբակալութիւն հայերու, խուզարկութիւն տուներէ, արտահանմաններ, եւ նախարարական որոշումով արգիլ թիւրքիայէն ու Եւրոպայէն հայոց Րումանիա մտնելու»:

Կը կարծուի թէ «Դրօշակ»ի Հոկտ.1–ի թիւին մէջ Սուլթանին ուղղուած սպառնալիքը է, որ այդ հալածանքին պատճառ եղած ըլլայ. սպառնալիքը կը սպառնալիքն է, որ այդ հալածանքին պատճառ եղած ըլլայ. սպառնալիքը կը դոչէր արդարեւ.— «Փատիշահ, ձերը ճան մերը պաթլիճան չէ. Ֆէտայիի դոչէր արդարեւ.— «Փատիշահ, ձերը ճան մերը պաթլիճան չէ. Ֆէտայիի պնդակը քեզ ալ կը դոնէ»:

Այս կարգի սպառնալիքներուն, կամ օրիանդացիային մասին՝ իր ընդդիմութիւնը յայտնելու մտադրութեամբ, Արփիարեան կը յիշատակէ, իր վերի յօդուածին մէջ, չա՛տ աւելի ծիծաղելի պոռոտախօսութիւններ, չէշտելով ալ անոնց խիստ ծանր հետեւանքները:

Կը յիշատակէ, օրինակ, ի միջի այլոց, թէ 1896–ի գարնան՝ երբ հունդարական թերթի մը Պոլսոյ մէկ հրեայ թղթակիցը, պարզապէս բախտախընդիր մէկը, Եւրոպա կու գայ իբր թէ Սուլթանին կողմէն հայ յեղափոխականներու հետ բանակցելու պաշտօնով, եւ այս առթիւ «Լոնտոնի ժըընէվեան Թերեր» իր 31 Մայիս 1896–ի թիւին մէջ կ'ընէ հետեւեալ սպառնալիքը Սուլթան Ապտիւլ Համիտին.

«Այո՛, նոյն ինքը Համիդը այստեղ, Լոնդոն է ուղարկել մի յատուկ պատգամաւոր, որպէսզի բանակցի հայ յեղափոխականներիս հետ, եւ «ընդարձակ բարենորոգումներ» մտցնելու ամէն խոստումներ անի ուղղակի մեզ Սուլթանի կողմից, խնդրելով, մեր կողմից էլ դրա փոխարէն՝ հրաժարիլ յեղափոխական քարոզներից: Հա՛ հա՛, պառաւ աղուէսն այնքան էլ խորամանկ չէ, որքան վախկոտ, այնքան էլ ճարպիկ չէ, որքան անճարակ: (...) Որ այսօր եկել է եւ թաղուն կերպով մեր ոտներումն է փաթաթվում (...), մենք էլ մեր կողմից քաջ գիտենք աղուէսի թաթերը յեղափոխական թակարդի մէջ պինդ բռնել ու սեղմել...»:

Եւ այս տողերը արտադրելէն անմիջապէս ետքը՝ Արփիարեան կ'աւելցնէ իր ահաւոր մեղադրանքը.

«Այս արհամարհոտ սպառնալիքը երբ պայթեցաւ ինչ ատեն ետքն ալ պայթեցաւ բօթ մը. վանի մօտ իսան հազար հայու կոտորածին գործը. եւ իրարու յաջորդեցին Պոլսոյ ահեղ ջարդը, Ակնայ եւ Եւդոկիոյ սրածութիւները, առանց հաշուելու հոս հոն հարիւրաւոր, հազարաւոր հայերու առանձին առանձին սպանութիւնները»:

Արփիարեան անհամիտ սպառնալիքները սիրողը չէր:
Մինչ անկողմնակալ, անաչառ էր իր դատումներուն մէջ:
Երբեք խորհելու չէ թէ ան կը մեղադրէր վերի անհամէջ սպառնալիքները

անոր համար որ հակառակորդ կուսակցութեան պատկանող թերթի մը կողմէ եղած են անոնք, նո՛յն մեղադրանքները ալիտի կատարէր ան, եթէ այդ տեսակ սպառնալիքներուն հեղինակը՝ նոյնիսկ ի՛ր կուսակցութիւնը եղած ըլլար: Արդարեւ, պարագան իրեն համար մէկէ աւելի անգամներ պատահած է:

Եւ Արփիարեան դեռ կը բացատրէ իր վերի դրութեանը մէջ՝ արմատական տրամաբանութեամբը, թէ Սուլթանին դէմ կատարուած մահափորձ մը՝ ինչ ալ ըլլայ անոր արդիւնքը,— այսինքն Սուլթանը սպաննուի կամ ոչ,— հետեւանքը՝ այս երկու պարագային մէջն ալ, ո՛չ թէ միայն ո՛եւէ ձեւով օգտակար չի կրնար ըլլալ հայոց, այլ անպայման, ապահովաբար, աւտր հետեւանքը կ'ըլլայ՝ միայն ու միայն «չտեսնուած կոտորած մը». մինչ «ո՛չ Եւրոպան հոգը կ'ընէ եւ ո՛չ ալ հայերը ինքնապաշտպանութեան ամենատկայ միջոց մը ունին»:

Եւ ակնարկելով Սուլթան Համիտը սպաննելու մասին՝ Արփիարեան կը չարունակէ իր ազգային քաղաքական իրատես մտածումները արտայայտել, իրականութեանց լոյսին տակ.

«Քաղաքագիտութեան կողմէն ալ մեծ սխալ ըրած կ'ըլլանք հայկական դատը մարմնացնելով անձի մը մէջ (...): Առանց վարչական դրութեան փոփոխումի մեր վիճակը (...) պիտի ըլլայ այն ինչ որ է հիմայ, ինչ որ եղած է նախորդ Սուլթաններու ժամանակ: Հականայկական բաղաքականութիւնը դարերու ընթացքին մէջ անսայթաք կը շարունակուի, ով որ ալ ըլլայ երկրին միահեծան տէրը: Տարբերութիւնները միայն հալածանքներուն ժամանակաւոր մեղմացումին կամ սաստկացումին մէջ կը կայանան»:

Ճիշդ էր, եւ պէտք ալ՝ որ Արփիարեան իր հրապարակագիր ցոյց տար Սուլթանին դէմ դեռոր կատարելու անխուսափելի, ահաւոր հետեւանքները, ինչպէս նաեւ եւրոպական պետութեանց վրայ ամէն յոյս, կամ մեծ յոյս դնելու ապարդիւն ըլլալն ալ, յաճախ ե՛ւ այս տեսակ յոյսերուն վստահաբար հակառակ արդիւնքը բերելը:

Բայց եւ կը յուսայ ալ. «Գոնէ աստիճան մը հայոց դիւրացնել ապրելու պայմանները», *եթէ երբեք* «հզօր կազմակերպութեամբ երկարատեւ մաքառում մը» *տեղի ունենայ: Կը դրէ, արդարեւ, իր կուսակցութեան օրկան «Մարտ»ին մէջ (6–7–1898),* «*Ցոյցի Զրոյցներ*» *խորագիրին տակ.*

«Վերջին պահուն Ռիւթէրի գործակալութեան հեռագրէ մը կը տեղեկանանք թէ Դաշնակցական կուսակցութիւնը մօտերս Պոլիս ցոյց մը ընելու կը պատրաստուի:

(...):

«Դաշնակցական կուսակցութեան յեղափոխական գործերուն ջերմապէս ծափահարող պիտի ըլլայինք եթէ կարող ըլլայինք տիրել այնպիսի միջոցներու որոնք գործնական հետեւանքի մը յանգէին. հզօր կազմակերպութեամբ երկարատեւ մաքառում մը կրնայ եւրոպական միջամտութիւն հրաւիրել եւ

Սուլթանը պարտաւորել գոնէ մինչեւ աստիճան մը հայոց դիւրացնել ապրելու պայմանները. բայց անանկ շրջմոլիկ հուստի պէս երեւալն ու մէկէն ի մէկ անհետանալը Հայաստանի վիճակը աւելի կը ծանրացնէ ու Պոլսոյ հայերն ալ սոսկալի կացութեան կ'ենթարկէ եւ հայկական դատն ալ ահեղապէս կը վտանգէ»:

Իրեն համար հայ ժողովուրդին ապահովութիւնը՝ միշտ առաջնակարգ պետնի վրայ կու գայ, ինչ ալ ըլլայ պարագան:

●

Արփիարեանին հիմնական ու անչեղ դաւանանքը պիտի կազմէ իրականութիւնը.— այն որ կայ, որ առկայ է, այն որ կ'ապրի, այն որ կը գործէ:

«Ամէն ժողովուրդի համար— դիտել կու տայ ան,— ժամանակը երեք բաժանում ունի՝ անցեալ, ներկայ, ապագայ: Հայուն համար այս ժամանակը պարզուած է՝ երկուքի վերածուած է՝ անցեալ, ապագայ. ներկայ չկայ: Ներկան իրականութիւն է ու ինչ որ իրական է հայը կը խորշի անկէ»:

Իր այս նկատմամբ՝ ինքնայատուկ, կարեւոր եւ յաճախ ճակատագրական ալ, իրողութիւն մը կ'ընդգծէ: Եւ ան ուղեցոյց մը պիտի դառնայ իրեն համար: Եւ անոր դոյութիւնը՝ իր հրապարակագրութեան մէջ, կը զգացուի անհրաժեշտ պիտակցութեան մը պէս:

●

Ռուսահայ մտաւորականներուն ամէնէն կարկառուններուն մէջէն չատ մը բարեկամներ չահած էր Արփիարեան:

Իր արշիւին մէջ, կան անոնցմէ իրեն ղրկուած նամակներ՝ որ ցոյց կու տան աւելի եւս, թէ այս բարեկամութիւնը անկեղծ ու փոխադարձ եղած է:

Այսուհանդերձ, Արփիարեան երբեք անվերապահ կեցուածքով չընդունեց Արեւելահայ գործիչներուն մուտքը՝ Արեւմտահայ ազգային, կուսակցական, կամ յեղափոխական գործերուն մէջ: Իր այս տեսակէտին համար, կարդմ մը կուսակցական ընկերներու հետ սուր վէճեր իսկ ունեցաւ: Որոնց ամէնէն տեսանելի արդէն նախորդ հատորին մէջ:

Իր 20 Մայիս 1896 թուակիր մէկ երկար նամակովը՝ Արփիարեան կը գրէ իր կուսակցութեան.

«... Արծրունիները մեզի բարերարներ եղան, վասնզի ուրիշ ուղղութիւն ունեցան, իսկ Նազարբէկները մեր կործանողները եղան»:

Համոզումով ընկերվարական, Արփիարեան կ'ուզէր սակայն նախ ազատագրել իր ժողովուրդը Թրքական լուծէն, հալածանքներէն: Առաջնակարգ կը նկատէր հայ ժողովուրդին ֆիզիքական, պատիւին ու ինչքին ապահովութիւնը:

Իրեն համար այլ էր, անշուշտ, ռուսական յեղափոխութեան պարագան:

զան, ինչպէս նաեւ ընկերային սկզբունքները. բայց ոչ ալ պէտ էր. եւ ընդհակառակն՝ անկեղծօրէն համակիր էր: Երբ առաջին ռուսական յեղափոխութիւնը չի յաջողիր, Արփիարեան չ'ընկճուիր սակայն, եւ այս առթիւ յուսատու յօդուածներ ալ կը դրէ «Շիրակ»ին մէջ:

●

Իրմէ գրութիւն մը կայ «Նոր կեանք»ի առաջին էջին վրայ (13 Յունուար 1898), «Վերաքննութիւն Սահմանադրութեան» խորագիրին տակ:

Բայց ո՛չ թէ հոն վերաքննութիւն մը կը պահանջէ, այլ՝ ընդհակառակն, չ'ուզեր որ Սահմանադրութիւնը ո՛եւէ վերաքննութեան ենթարկուի:

Անշուշտ խնդիրը կը վերաբերի թրքահայոց ծանօթ «Ազգային Սահմանադրութեան»:

Արփիարեան չ'ուզեր անոր վերաքննութիւնը, որովհետեւ՝ այս պատըրուակին տակ, կը վախնայ որ ան ջնջուի, կամ իր էջին վերածուի, իբր արժէք: «Վերաքննութիւնը,— կը դրէ արդարեւ,— բոլորովին ապօրէն եղանական պիտի կատարուի: Ջեմ ալ կրնար գիտնալ թէ ի՛նչ փոփոխութիւններ տեղի պիտի ունենան, սակայն յայտնի է որ Սուլթան Համիտի վաւերացումին ներկայացուած ծրագիր մը իր ազատական ու ժողովրդական տրամադրութիւններովը չէ որ ուշագրաւ պիտի հանդիսանայ»:

Արփիարեան ի զուր տեղը կը վախնայ այս մասին. սահմանադրութիւնը փոխելու, կամ բարեփոխելու դժուարութիւնները ա՛յնքան չատ ու խրդին են: Մնաց որ, իրականութեան մէջ, առանց ո՛եւէ փոփոխութեան ալ, այնպէս ինչպէս որ է ան եւ մեր իրականութիւնները նկատի ունենալով, ազգային ջոջերը ի վիճակի էին արդէն իրենց ուզածի՛ն պէս չարժելու եւ վճռելու:

Հեղինակը կը հաւաստէ նաեւ.

«Հայ ազգը եթէ իր ներքին կեանքը տնօրինելու ազատ չէ, սակայն գոնէ իր մտաւորական եւ բարոյական զարգացումին տէրն է շնորհիւ Սահմանադրութեան: Սահմանադրութիւնը ազգային ինքնավարութեան կէսն է. անոր ձեռք դպցնել չըլլար»:

Եւ մտահոգ ալ է, որ «արդի հայ եկեղեցականութեան պարագլուխները», ինչպէս նաեւ հայ էֆէնտիները, եւ վաճառականներն ու ազնաւուրները՝ «ցնծութեամբ ողջունեն» ծրագրուած փոփոխութեան վաւերացումը:

Եւ դեռ կը յարէ,— եւ հո՛ս է որ պիտի ուզէի, այս առթիւ, մասնաւոր ուշադրութիւնը գրաւել ընթերցողիս.

«Պատրիարքը վերաքննեալ Սահմանադրութեան, կամ ինչպէս պիտի կոչուի «կանոնադրութեան» զօրութեամբ պաշտօնապէս Սուլթանին կողմէն նշանակուած պաշտօնեայ մը պիտի ըլլայ»:

Վերի բառը ե՛ս ընդգծեցի, բայց չակերտը Արփիարեանէն է:

Այո՛, ընդգծեցի զայն, որովհետեւ ամէնուն կողմէ «Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւն» որակումով ճանչցուած հիմնադրութիւնը՝ իրականութեան մէջ, իր օրինական ձեւովն ու խորքովն ալ, ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ

կանոնագրութիւն մը, ինչպէս զայն կ'անուանէ ալ իր տաճկերէն օրինական բնագիրը, Օսմանեան կայսրութեան պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակուած: Մինչ իր հայերէն օրինակը, տաճկերէնէ պարզ թարգմանութիւն մըն է, առանց օրինական ո՛եւէ, ամենադոյզն արժէք մը, հանդամանք ունենալու:

Ուրեմն, հակառակ Արփիարեանի մտավախութեան թէ մեր «Սահմանադրութիւնը» իր վերաքննութեան մէջ «պիտի կոչուի կանոնագրութիւն», արդէն ան կանոնագրութիւն մըն էր:

Արփիարեան երբեք չէ անդրադարձած այս մասին: Ճիշդ է որ տաճկերէն չէր պիտեր, բայց ամէն օր հոլովուած այս «Սահմանադրութեան» բուն վանդակութիւնը՝ իր պայմաններովն ու հոն գործածուած թէրմերովը, անշուշտ ալ կրնար գիտնալ թէ ան հայոց համար ներքին կանոնագրութիւն մը միայն կրնար ըլլալ, եւ է՛ր ալ:

Օսմանեան կայսրութիւնը՝ հարկ չկայ ըսելու, գերիշխան պետութիւն մըն էր, եւ իր լեզուն՝ տաճկերէնը. մի՛կը: Օրէնքները՝ որ կը յօրինուէին ու կը գործադրուէին իր վեհապետութեան տակ, իր կայսրութեան մէջ, այդ օրէնքներուն բնագիրները (texteները) չէին կրնար ըլլալ՝ ուրեմն, բայց եթէ տաճկերէն մի՛այն:

Արդ, այս օսմանեան օրէնդրութեան է որ անպայման ենթարկուած էր նա՛եւ թրքահայոց կանոնագրութիւնը՝ զոր իր առեներն հայերը «սահմանադրութիւն» բառով թարգմաներ են, աններելի պոռոտախօսութեամբ մը:

Ազգային տեսակէտով, եւ մանաւանդ այդ շրջաններուն հայկական նկարագիրն ու գործելակերպը հասկնալու համար,— հա՛րկ է տեսնել խնդրոյ առարկայ եղող «սահմանադրութեան» կազմումին գլխաւոր պարագաները՝ իրենց իրական լոյսովը:

Տեսնելու համար նաեւ, թէ ի՛նչպէս Արփիարեան, թէ ի՛նչպէս բոլո՛րը, բոլո՛րը՝ առանց ո՛չ մէկ բացառութեան, չեն նշմարած թրքերէն texteին հայերէնի թարգմանութեան մէջ յայտնօրէն եւ կամաւոր կերպով, ու յետին նպատակով մըն ալ կատարուած ահագին եւ աններելի անճշդութիւնները, պարզապէս կե՛ղծ ու պոռոտախօս թարգմանութիւնները:

Ճիշդ է, Արփիարեան իրաւաբան մը չէր, բայց իր ուշիմութեամբը, իր հրապարակագրական դիտակցութեամբը, զարգացումովը, պէտք չէր տարուէր սխալող հոսանքէն՝ որ ամբոխավարութիւնն էր այլեւս, անամօթութիւնն ալ, ցոյց տալու համար թերիները:

Ճիշդ է նաեւ որ իր աշխատակիցը՝ Յովհաննէս Շահնազարն ալ, որ իրաւաբան էր ու ազգային գործիչ, եւ ո՛չ ոք իրենց առենին եւ իրենցմէ եաքն իսկ, չդիտցան տեղեկանալ բո՛ւն իրականութեան, կամ չուզեցին.— ամէն մէկը կը չոյէր դուցէ ունենալ «երեսփոխանի» տիտղոսը, եթէ պահուէր «Սահմանադրութիւն» յորջորջումը մեր այդ կանոնագրութեան վրայ:

Բայց անկամ Գրիգոր Զօհրապ՝ որ չատ մեծ փաստաբան մըն էր, որ տաճկական երեսփոխանական ժողովին անդամ էր, մեր Ազգ. ժողովին ալ ան-

կանոնագրութիւն մը, ինչպէս զայն կ'անուանէ ալ իր տաճկերէն օրինական բնագիրը, Օսմանեան կայսրութեան պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակուած: Մինչ իր հայերէն օրինակը, տաճկերէնէ պարզ թարգմանութիւն մըն է, առանց օրինական ո՛եւէ, ամենադոյզն արժէք մը, հանդամանք ունենալու:

Ուրեմն, հակառակ Արփիարեանի մտավախութեան թէ մեր «Սահմանադրութիւնը» իր վերաքննութեան մէջ «պիտի կոչուի կանոնագրութիւն», արդէն ան կանոնագրութիւն մըն էր:

Արփիարեան երբեք չէ անդրադարձած այս մասին: Ճիշդ է որ տաճկերէն չէր պիտեր, բայց ամէն օր հոլովուած այս «Սահմանադրութեան» բուն վանդակութիւնը՝ իր պայմաններովն ու հոն գործածուած թէրմերովը, անշուշտ ալ կրնար գիտնալ թէ ան հայոց համար ներքին կանոնագրութիւն մը միայն կրնար ըլլալ, եւ է՛ր ալ:

Օսմանեան կայսրութիւնը՝ հարկ չկայ ըսելու, գերիշխան պետութիւն մըն էր, եւ իր լեզուն՝ տաճկերէնը. մի՛կը: Օրէնքները՝ որ կը յօրինուէին ու կը գործադրուէին իր վեհապետութեան տակ, իր կայսրութեան մէջ, այդ օրէնքներուն բնագիրները (texteները) չէին կրնար ըլլալ՝ ուրեմն, բայց եթէ տաճկերէն մի՛այն:

Արդ, այս օսմանեան օրէնդրութեան է որ անպայման ենթարկուած էր նա՛եւ թրքահայոց կանոնագրութիւնը՝ զոր իր առեներն հայերը «սահմանադրութիւն» բառով թարգմաներ են, աններելի պոռոտախօսութեամբ մը:

Ազգային տեսակէտով, եւ մանաւանդ այդ շրջաններուն հայկական նկարագիրն ու գործելակերպը հասկնալու համար,— հա՛րկ է տեսնել խնդրոյ առարկայ եղող «սահմանադրութեան» կազմումին գլխաւոր պարագաները՝ իրենց իրական լոյսովը:

Տեսնելու համար նաեւ, թէ ի՛նչպէս Արփիարեան, թէ ի՛նչպէս բոլո՛րը, բոլո՛րը՝ առանց ո՛չ մէկ բացառութեան, չեն նշմարած թրքերէն texteին հայերէնի թարգմանութեան մէջ յայտնօրէն եւ կամաւոր կերպով, ու յետին նպատակով մըն ալ կատարուած ահագին եւ աններելի անճշդութիւնները, պարզապէս կե՛ղծ ու պոռոտախօս թարգմանութիւնները:

Ճիշդ է, Արփիարեան իրաւաբան մը չէր, բայց իր ուշիմութեամբը, իր հրապարակագրական դիտակցութեամբը, զարգացումովը, պէտք չէր տարուէր սխալող հոսանքէն՝ որ ամբոխավարութիւնն էր այլեւս, անամօթութիւնն ալ, ցոյց տալու համար թերիները:

Ճիշդ է նաեւ որ իր աշխատակիցը՝ Յովհաննէս Շահնազարն ալ, որ իրաւաբան էր ու ազգային գործիչ, եւ ո՛չ ոք իրենց առենին եւ իրենցմէ եաքն իսկ, չդիտցան տեղեկանալ բո՛ւն իրականութեան, կամ չուզեցին.— ամէն մէկը կը չոյէր դուցէ ունենալ «երեսփոխանի» տիտղոսը, եթէ պահուէր «Սահմանադրութիւն» յորջորջումը մեր այդ կանոնագրութեան վրայ:

Բայց անկամ Գրիգոր Զօհրապ՝ որ չատ մեծ փաստաբան մըն էր, որ տաճկական երեսփոխանական ժողովին անդամ էր, մեր Ազգ. ժողովին ալ ան-

դամ, որ էր մանաւանդ Պոլսոյ լրաւաբանական համալսարանին մէջ դասախօս, եւ որ ճշմարտութիւնները հրապարակաւ ըսելու արիութիւնը ունէր,— ուրեմն, Զօհրապ եւս չէ նշմարած, կամ նշմարել չէ տուած այս թերիները:

Ի՛նչպէս կազմուած է, ուրեմն, այս «Ազգ. Սահմանադրութիւնը», եւ ի՛նչ է իր բովանդակութիւնը:

Եւ թէ ի՛նչպէս 1863–էն ի վեր, ան կրցաւ կարգ մը մարդոց, նէթ ոչ բոլորին, մեծամոլութեան իբր ազդակ ծառայել:

Եւ դժուար էր անշուշտ այս պայմաններուն եւ տրամադրութեանց տակ՝ առողջ հրապարակագրութիւն ընել:

Թուրքիոյ հայոց «Ազգային Սահմանադրութիւնը», իր ամբողջական հրատարակութեամբ, ունիմ սեղանիս վրայ.— երկսիւնակ էջերով է ան, ձախ կողմի սիւնակը՝ հայերէն լեզուով, իսկ աջինը՝ տաճկերէն:

Այս հատորին մէջ, «Սահմանադրութեան» բնագրէն առաջ՝ տրուած են, զարձեալ երկսիւնակ եւ երկու լեզուով, այն պաշտօնական երեք նամակները, որոնք փոխանակուած են Բարձրագոյն Դրան եւ այս առթիւ յատկապէս կազմուած հայ պաշտօնական Մարմիններուն միջեւ:

Բարձրագոյն Դրան հրահանգին վրայ՝ Արտաքին Գործոց Վարչութիւնը՝ «Առ Յոհեմպարդ Տեղապահ Պատրիարքին» յղած իր 14 Փետրուար 1862 թուակիր նամակովը կը հաղորդէ.

«Բարեկարգութեանց վերաբերեալ կայսերական հրովարտակը կը պահանջէ, որ ամէն հասարակութիւն իր վայելած առանձնաշնորհութիւններն ու արտօնութիւնները որոշեալ պայմանաժամի մէջ՝ ի քննին առնելով, ժամանակին բերմանցը եւ քաղաքակրթութեան արդիանցն ու պիտութեան պահանջից բարեկարգութիւնները խորհրդածութեամբ որոշէ, ու Բարձրագոյն Դրան ներկայացնէ (...): Ուստի Հայոց Ազգին համար պատուաւոր անձերէ բաղացեալ յանձնաժողովի մը ձեռօք սահմանադրութեան ուրուագիծ մը պատրաստուեցաւ: Բայց միւնդամայն պատշաճ համարուեցաւ որ Սարգիս Պատրիարքի օրով կազմուած ընդհանուր ժողովոյ եկեղեցական անդամներն ու թաղական երեսփոխանները՝ քուէից առաւելութեամբ եօթն հոգիէ բաղկացեալ յանձնաժողով մը ընտրեն, եւ վերոյիշեալ ուրուագիծը անդամ մըն ալ անոր ցոյց տրուի»:

Ի պատասխան այս հրահանգին՝ մեր ազգային երկու յանձնաժողովները կու տան իրենց «Ծայտագիրը», 16 Փետր. 1862–ին, հետեւեալ կերպով սկսելէն.

«Կայսերական Տէրութիւնը, ի վաղուց անտի իր արդարասէր հովանաւորութեան ներքեւ գտնուող զանազան Ազգաց՝ կրօնից ազատութիւն եւ առանձին գործոց մասնաւոր վարչութեան համար առանձնաշնորհումներ ու արտօնութիւններ չնորհած է(*)»:

(*) Այս ընդգծումները իմնմէ չեն (Ս.Շ.):

Իրենց դիրը՝ բաւական երկար է. բայց կը վերջացնէ.

«Ահա՛ ասոնք են սահմանադրութեան այն կէտերը զոր խառն յանձնաժողովը պատշաճ կը դատէ (...) եւ զոր կը հաստատէ միւս յանձնաժողովը՝ որ Ձեր Վսեմութեան հրամանին համեմատ (...) կազմուեցաւ»:

Մինչ օրինագիծը Բարձրագոյն Դրան մատուցանող այս դիրը, ստորագրած են՝

1.— Բարձրագոյն Դրան յանձնաժողովին կողմէ՝ չորս եկեղեցական, որոնց գլուխը՝ Ստեփանոս եպիսկոպոս, իբր Պատրիարքական Տեղապահ, ինչպէս նաեւ ութը աշխարհական անձնաւորութիւններ՝ որոնց մէջ կը գտնուին ալ Սերովբէ Վիչէնեան, Յովհաննէս Տատեան, Գրիգոր Աղաթօն, Յակոբիկ Նորատունկեան,— յիշելու համար կարեւոր նկատուածները:

2.— Իսկ Ազգային Ցանձնաժողովին ի դիմաց ստորագրած են հօքը ընտրուած անդամներ, եւ որոնց մէջ ուշադրաւ դէմքեր կը նկատուին՝ Մկրտիչ Ազաթօնեան, Ստեփան Ալեան, Ռուսինեան եւ Գրիգոր Օտեան, չնորհիւ իրենց զարգացումին, բարձր դիրքերուն, ազգային գործունէութեան:

Եւ այս պայմաններուն մէջ, Բ. Դուռը՝ յետ քննութեան, կը յղէ իր «Հրամանագիրը» 17 Մարտ 1863 թուականով, ուրեմն ճիշդ տասը մէկ ամիս հետքը: Եւ այս առթիւ, կը դրէ Տեղապահ Պատրիարքին.

«Հայոց Պատրիարքարանի վիճակին եւ վարչութեան բարեկարգութեանը վրայօք, ասկէ առաջ Բարձրագոյն Դուռէ կազմուած Ցանձնաժողովին դրի առած Սահմանադրութիւնը՝ լոկ աշխարհական գործոց վերաբերեալ քանի մը կէտերը սրբագրուելէն ետքը, վեհափառ արքային մատուցուեցաւ (...). պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ կանոն բռնուիլը Ձեր Սրբազնութեան յանձնելու Արքունի հրամանը չնորհուեցաւ»:

Եւ իր դիրը Բ. Դուռը կը վերջացնէ՝ յայտնելով թէ ներփակ կը ղրկէ յիշեալ կանոնագրութիւնը, ու «կը պատուիրէ» անոր անթերի գործադրութիւնը, «Ըստ Բարձրագոյն կամաց Օգոստափառ կայսերի»:

Ա՛յսպէս կը կազմուի Բ. Դրան մէկ մասնաւոր հրամանագիրովը, «Հայկական Ազգին Կանոնագրութիւնը», զոր վերոյիշեալ հայ ազգային դէմքերը՝ թիւով ո՛չ պակաս քան 19 հոգի, աշխարհական թէ կղերական, բոլորն ալ զարդացած, փորձառու, քաջ տեղեակ տաճկերէն եւ հայերէն լեզուներուն՝ միանգամայն, հայերէնի թարգմանելու ատեն զայն պիտի կոչեն սակայն «Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց» դպրդալից ու մեծամոլական որակումով:

Եւ այսպէս ալ ահա՛ տեղի կ'ունենայ յետին միտքի մը առաջին ու գլխաւոր իրագործումը...: Այս՝ անշուշտ, անունի հարց չէ միայն. կանոնադրութեան բովանդակութիւնն ալ պիտի ծառայէ նո՛յն յետին միտքին, մեծ ծառայի վրայ:

Պիտի ուզէի անմիջապէս չեշտել, թէ անուշադրութեամբ կատարուած թարգմանական սխալ մը, աւելի ճիշդը՝ սխալներ չեն անոնք: Տաճկերէն լեզուն չա՛ս յստակ, մասնաւոր ու ճշդրիտ բառեր ունի «կանոնադիրը», «սահմանադրութիւնը», «երեսփոխանը», «տուրքը», «անդամն ու անդամակցութեան սակը» որակելու համար, մինչ հայկական Ցանճնաժողովին անդամները քաջ գիտէին տաճկերէնն ու հայերէնը՝ միանգամայն, ինչպէս նաեւ օրինական թերմերը, եւ իրենց մէջ կային դրողներ, մտաւորականներ ու նաեւ պետական բարձրաստիճան դէմքեր ալ:

Արդ, իրենց կատարած թրքերէնէ հայերէն «թարգմանութիւնը», պարզապէս կե՛ղծ աթոռ մըն է, կանխամտածումով ու դիտակցաբար կատարուած կեղծիք մը, մանաւանդ որ բազմաթիւ անդամներ կրկնուած են այդ «թարգմանութիւնները» ամէն անդամ որ բառը պիտի ծառայէ իրենց մեծամոլութեան.— ցաւալի է անշուշտ այս, բայց իրականութիւն մը ըլլալէ ալ չի դադրիր:

Արդարեւ՝

Տաճկերէն «նիզամնամէ» բառը՝ որ ճշդրտօրէն ու մեկին կերպով կը նշանակէ կանոնագրութիւն, իր տառին թէ՛ իր ոգիին մէջ, յիշատակուած է՝ բնագիրին ամբո՛ղջ տարածքին, ոչ աւելի պակաս քան տասը լինը անդամ, եւ սակայն ամէն ատեն ալ զայն հայերէնի թարգմանած են «սահմանադրութիւն» բառով: Եւ հայերէնի թարգմանողները պիտէին ալ, թէ տաճկերէնը իր որոշ բառը ունի սահմանադրութիւնը որակելու համար.— մէշրութիէթը:

Բայց կանոնադրութեան միայն անունը չէ որ քանի մը անգամ կեղծ, սխալ թարգմանութեան մը մեղքը ունի. այլ՝ նոյնիսկ իր էութեանը մէջ, իր բովանդակութեան մէջ, մինչեւ իր վերջին 99–րդ յօդուածը, կրկնուած է ան՝ յետին նպատակով կատարուած այդ մեղքը: Այլեւս կասկած չկայ այս մասին:

Օրինակ՝ ոչ նուազ քան երեսուն անգամ, կանոնադրին տաճկերէն բնագիրը կը ճշդէ, իր զանազան յօդուածներուն մէջ, Ազգ. ժողովին «անդամներուն» ընտրութեանց ձեւերը, անոնց պարտականութիւնն ու իրաւունքները.— արդ, այս բնագիրը անդամները կոչած է, անուանած է ան՝ իր այդ յօդուածներուն մէջ, երբեմն ազա, երբեմն ալ վէքիլ («ազա»ն՝ հայերէն ճի՛շդ անդամն է, իսկ «վէքիլ»ը ճիշդ ներկայացուցիչն է): Բայց դիտէ՞ք ի՛նչ թարգմանած են «ազա»ն ու «վէքիլ»ը.— մի՛ւռ ալ երեսփոխան...: Անկարելի է չտեսնել հոդ մեծամոլութեան, անպիտանութեան խօլ յետին նպատակ մը, այլեւս բարդոյթ մը դարձած:

Երրորդ կարեւոր սխալ մը, բայց աւելի ճիշդը՝ դարձեալ կե՛ղծ թարգմանութիւն մը կատարած են երբ կանոնադիրը կը տրամադրէ, իր կարգ մը յօդուածներուն մէջ, ի մասին «օգնութեան», «մասնակցութեան սակի», կամ «ազգային նուիրատուութեան» մը.— արդարեւ, կանոնադիրը թարգմանողները զանոնք կ'անուանեն՝ հայերէնին մէջ, «ազգային տուրք»:

Բայց եթէ կանոնադիրը իսկապէս տուրքի մը մասին մտածած ըլլար, բնագիրը պիտի գործածէր՝ անտարակոյս, տաճկերէն «վէրկի» բառը, որ ճիշդ ու ճիշդ «տուրք»ն է:

Իսկ տուրք հաստատելը՝ կանոնաւոր օրէնքով մը միայն կրնայ տեղի ունենալ, եւ այս ստորոգելին լոկ երկրի մը վճհապետական իրաւասութեան մէջ կ'իյնայ, իրաւասութիւն մը՝ որ յատկապէս կը պատկանի օրէնսդիր իշխանութեան: Ուստի ե՛ւ Բ. Դուռը երբեք թոյլ պիտի չտար, անշուշտ, որ հայերը, կամ ուրիշ ոեւէ մէկ փոքրամասնութիւն, կերպով մը իրաւասութիւնը ունենան տուրքեր հաստատելու՝ Թուրքիոյ մէջ.— հակառակը պիտի ըլլար՝ հիմնել պետութիւն մը, պետութեան մէջ:

Բայց «Ազգային Տուրք» որակումը այնքան հաճելի եկած ըլլալու է հայոց, որ պաղուբեներ մէջն ալ, մինչեւ այսօր զայն կը գործածեն...:

Մեծամոլութեան, սնապարծութեան զգացումը իշխած է մեր կանոնագրութեան նախագիծը խմբագրողներուն վրայ. կասկած չի վերցներ ասիկա: Պարզ ենթադրութիւն մը չէ ասիկա: Հայ ժողովուրդին աչքին՝ խոչո՛ր գործ մը յաջողցնելու էր: «Սահմանադրութիւն» մը, խոչո՛ր գործ է արդարեւ՝ իր անունովը, իր իմաստովը: Տաճկերէն բնագիրին հայերէնի թարգմանութիւնները՝ հայո՛ց համար էին. կարելի չէր հոն կանոնադրութեամբ մը գոհանալ: կանոնադիր մը յղանալը, ստանալը՝ յաջողութիւն մը չի նշանակեր, բաղդատած սահմանադրութեան մը հետ, որ պետականութեան իմաստը կու տայ, եւ ժողովին անդամներն ալ «երեսփոխան» պիտի կոչուին:

Խոչո՛ր, չռնդալի՛ց, չղչղուղո՛ւն բառերը սիրուած են մեզմէ, մեր մեծամոլութենէն, ե՛ւ վնասած ալ մեզի: Ամբոխավարութիւնը՝ մեր անունդը կազմած, մեր փառքերուն ծառայած: Քիչ են այն հայ գործիչները՝ որ ամբոխավարութեան դիմած չըլլան: Արփիարեանն ալ՝ հակառակ իր հանճարին ու իր համեստութեան, չէ կրցած պարագան տեսնել, հետեւաբար եւ տարածած հոսանքէն: Մ՛ինչքան որ կը մտածեմ երբեմն նոյնիսկ, թէ գուցէ իր հաչիւին ալ կու գար ազգային «սահմանադրակա՛ն» ժողովներուն բեմէն խօսիլն, քննադատելը, ձաղկելը: Այս պայմաններուն մէջ՝ կորսնցուցած իր յատկատեսութիւնը, իրապաշտ նշմարումը, կը դիջէ արդարեւ ամբոխավար հրապարակագիրի մը պէս («Նոր կեանք», 15 Ապրիլ 1900), «երկու Քաղաքագրութիւնները» վերնագիրով իր մէկ յօդուածին մէջ.

«Մենք Հայերս մեր Սահմանադրութեամբը կէս իմիմնավար ենք թէ՛ Պոլիս, թէ՛ Հայաստան, թէ Թիւրքիոյ ամէն կողմը. Պատրիարքարանիս պետութեան մը մէջ պետութիւն մըն է, ուստի եւ ազգային կեանքը միշտ կեղտաճի, միշտ վառ, միշտ հրաբորբոք, փակառակ ամէն հալածանքի եւ տառապանքի, եւ լաւագոյն ապագայի մը ստուգութիւնը ապահովեալ է, եթէ ռուսական վտանգը հեռանայ»:

Նման տեսութիւն մը, նման հաստատում մը՝ իր կողմէ, անշուշտ չատ

զարմանալի կը թուի նոյնիսկ իր չրջանին համար, երբ մանաւանդ իր սահմանած «պետութեան մէջ պետութիւնը» չի կրնար արդիլել հայոց ջարդերը, որոնք մինչ տակաւին եւս աստկանալու ենթակայ են քան մեղմանալու՝ ոեւէ ձեւով:

Մինչ այն օտարը՝ որ տեսած կ'երեւայ մեր «Ազգ. Սահմանադրութիւնը», անմիջապէս ալ տեսա՛ծ է անոր «կանոնագրութիւն մը» ըլլալը, եւ դեռ այս՝ առանց կարդացած իսկ ըլլալու զայն իր տաճկերէն բնագիրին մէջ, այս մասին բաւականանալով միայն անոր բովանդակութեամբը, հասնելու համար իր այդ տրամաբանական եզրակացութեան:

Իր «Հայկական խնդիրն եւ Ազգ. Սահմանադրութիւնը» անունով ուսումնասիրութեանը մէջ (Ա. հատոր, հր. 1912, Թիֆլիս), Առաքել Սարուխան կը յիշատակէ կարծիքը Ֆրանսացի հեղինակի մը՝ Rollin - Jacquemyns, որ կը թուի թէ մօտէն քննած է մեր «Սահմանադրութիւնը»: Եւ իր կարծիքն ալ կարեւոր ու յատկանշական է ճիշդ մանաւանդ անոր համար որ վստահաբար ան չէ տեսած տաճկերէն բնագիրը, այլ իր ուսումնասիրութիւնը կատարած ըլլալ կ'երեւայ ան՝ ըստ հայկական թարգմանութեան վրայէն տեղի ունեցած ֆրանսերէն թարգմանութեան.— իր յետագայ խօսքերն ու մեկնարանութիւնները՝ այս իրողութիւնը կը վկայեն անհերքելիօրէն:

Այս առթիւ, վերոյիշեալ Ֆրանսացի հեղինակը կը հաւաստէ, ուրեմն, հետեւեալ մեկին ու արմատական կերպով.

«Նախ կանդ առնենք այս կանոնագրութեան անուան վրայ: Նա կրում է՝ Սահմանադրութիւն մեծադղորդ կոչումը, ուր որ կատարելապէս աւելի յարմար եւ իր բովանդակութեան աւելի համապատասխան կը լինէր անուանել պարզապէս «Կանոնագրութիւն հայ համայնքի», որի նպատակը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ կազմակերպումն կիսով չափ աշխարհական եւ կիսով չափ կրօնական մի հասարակութեան, որի իրաւունքները դադարում են ճիշդ այնտեղ, որտեղ սկսում են մի իսկական պետութեան իրաւունքները: Ես հակուած եմ կարծելու, թէ այս խաբուսիկ եւ բարձրաղոչ անունը պարզ սխալմունքի արդիւնք չէ»:

Եւ չարունակելով այս մասին իր դատումները, Ֆրանսացի պրոֆը՝ թուրք կառավարութե՛ն կը վերագրէ սակայն մեր «Սահմանադրութեան» անունին «խաբուսիկ եւ բարձրաղոչ սխալմունք» մը եղած ըլլալու հանդամանքը, ու կը դրէ դեռ.

«Թուրք կառավարութիւնը ընդունելով այս սահմանադրութիւնը, հաւատարիմ է մնացել իր սիստէմին, որ է փառաւոր էտիկէդներ դնել դատարկ տուփերի վրայ»:

Այսուհանդերձ, հեղինակը անմիջապէս ալ դիտել կու տայ նաեւ հետեւեալ՝ ա՛յնքան իմաստալից ու ճիշդ կերպով.

«Միւս կողմից, հաւանական է որ այս «Ազգ. Սահմանադրութիւնը» յօրինող Պոլսոյ հայերն ամենեւին ընդդէմ չէին այն պատրանքին, որ տալիս էր «Սահմանադրութիւն» բառի բուն իմաստը» (էջ 17–19):

Տարօրինակը, բայց իսկապէս տարօրինակը՝ ըստ երեւոյթին, այն է որ օտա՛ր մը պիտի ըլլայ առաջին անգամ յայտարարողը, ցոյց տուողը՝ թէ այս բարձրաղոչ ու չողչողուն «Ազգ. Սահմանադրութեան» իսկութիւնը՝ կանոնագրութիւն մըն է պարզապէս, մինչ իր այս հաւաստումը՝ Թիֆլիսի մէջ հայ դրող մը միայն կը նշմարէ ու կը յիշատակէ իր մեկ ուսումնասիրութեանը առեն:

Այս երկու պարագաներն ալ ուշադրաւ են եւ կը փաստեն մեր վերը նշմարել տուած տեսակէտը.— մեծամոլութիւնը՝ մեր կանոնագրութիւնը հայերէնի թարգմանելու մէջ:

Բայց դեռ աւելին ալ կայ,— Ֆրանսացի հեղինակին եւ Առաքել Սարուխանին կենսական յայտնութիւններէն դիտողութիւններէն եռքն եւս, Պոլսոյ մէջ ո՛չ մէկ դրող, ո՛չ մէկ խմբագիր, կամ ո՛չ մէկ ազգային գործիչ, երբե՛ք չարտայայտուեցաւ այս խնդրին վրայ, ոեւէ ձեւով. այս լռութիւնն ալ պերճախօս է անշուշտ:

Մինչ այս բոլորէն զատ, դուցէ այս բոլորէն վեր ալ, կա՛յ ե՛ւ այդ կանոնագրութեան, կամ եթէ կ'ուզէք այդ չողչողուն «Սահմանադրութեան» մէջ, առ «Օգոստափառ Սուլթանն», կամակոր ու կատարեալ հպատակութիւն՝ մանաւանդ Պատրիարքին, Տեղապահին, Կրօնական Ժողովին եւ Քաղաքական Ազգային Ընդհանուր Ժողովը դումարելու համար ալ՝ երբ Քաղաքական Ժողովը, կամ Կրօնական Ժողովը, եւ կամ մեծամասնութիւնը ուզէ այդ, ու այս առթիւ «նախապէս հաճութիւնը հարկ է առնուլ Բարձրագոյն Դրան», իրեն տալով ժողով դումարելու նպատակին պատճառը:

Եւ այս երկու ձեռքերը իր կուրծքին վրայ ծալած կերպով խնդրանքները՝ ամէնէն տարրական ներքին խնդիրներու համար, պարտադրուա՛ծ են մեր այդ «Ազգ. Սահմանադրութե՛ան» յօդուածներովը...:

Ի՞նչպէս Արփիարեան չէ հասկցած այս պայմաններուն չափազանց խիստ կապանքները: Ի՛նքը՝ յեղափոխականը: Դժուար է, սակայն, աւելի մեկին կապանքները: Ի՛նքը՝ յեղափոխականը՝ այս մասին, քան ինչ որ տուինք նախ ու վճռական կերպով արտայայտուելը՝ այս մասին, քան ինչ որ տուինք նախապէս:

Ոմանք կը կարծէին, թէ սահմանադրութիւնը մշակուած է Թրքական կառավարութեան, կամ իր հալածանքներուն դէմ պայքարելու համար: Սխա՛լ ենթադրութիւն մըն է ասիկա, թերեւս ալ սահմանադրութեան վարկը, «սըրբագրութիւնը» աւելի բարձրացնելու համար:

Իրականութեան մէջ, այս չարժումը ուղղուած էր կղերներուն կամայականութեանց, չարաշահութիւններուն դէմ։

Եթէ մեր կանոնագրութիւնը՝ Բ. Դրան դէմ ուղղուած ըլլար, կասկած չկայ որ Սուլթան Համիտ անոր կազմութիւնը թոյլ պիտի չտար երբեք, մ'ևւ ձեւի տակ. ան հայոց պահանջներուն առջևւը տեղի տուող չէր։

Ուրեմն, մեր կանոնագրութեան առնչութեամբ Արփիարեանին կազմած սխալ, կամ թերի դաղափարը՝ ևս կը նկատեմ իր այնքան փայլուն հրապարակագրութեան մէջ տկար դիծ մը, եւ կը յիշատակեմ զայն հոս, այս մասին երկարօրէն խօսելէ յետոյ, ճիշդ անոր համար մանաւանդ որ ան պարզապէս յատկանշական է մասնաւոր կերպով իր չրջանին իրականութեանց ճշդումին համար։

●

Արփիարեան երբեք սրամադիր չէ եղած հայ ժողովուրդին յոռի կողմերը դդուելու։

«Նոր կեանք»ի առաջին թիւին մէջ (1 Յունուար 1898), *թէեւ անստորագիր, բայց իրմէ ըլլալը անկասկած է, ան կը յարէ, արդարեւ՝*

«... Պիտի չմոռնանք նաեւ թէ ժողովուրդին էն վատ թշնամիներուն մէջ է անոր ներկայացրին յոռութիւնները շոյել սիրողը, կամ չտեսնելու զարնել հակամիտողը, տեղ մը կը ջլապնդի, կը զօրանայ իր կեանքին ամենախիստ քննադատութեամբը»։

●

Ցառաջդիմական դաղափարներով լեցուն՝ բարեփոխումը, ամէ'ն հարցի մէջն ալ իր մասնաւոր ուչադրութիւնը պիտի դրաւէ։

Անդա՛մ կրօնականը։

Իրեն յատուկ եղող նչմարումովն ու ոճովը, Արփիարեան կը դրէ, արդարեւ.

«Ընկերային խնդիրներու բաժնին մաս կը կազմէ կրօնքին մեր անհատական կեանքին վրայ ունեցած իշխանութիւնը։ Շատ դարեր անցեր են յորմեհետէ հաստատուած են կանոնները ու օրէնքները, որոնք հայուն անհատական ու ընտանեկան կենցաղավարութեան պայմանները կը տնօրինեն։ Բարեփոխումի ժամանակը հասած է։ (...) Մեռածները չեն որ ողջերուն կեանքը պիտի վարեն։ Այս մտածութենէն կը ծագի եկեղեցիին վարչական օրէնքներուն բարեփոխման պահանջումը» («*Պատմութիւն ԺԹ. Դարու Թուրքիոյ Հայոց Գրականութեան*», էջ 206)։

●

Մինչ «Ժամանակակից Ազգ. Սահմանադրութիւն» ընդհանուր խորագիրին տակ, Արփիարեան կը ներկայացնէ՝ յօդուածաչարքով մը, Պոլսոյ «Պահպանողական վարչութիւնները»։

Երուանդ Օտեան, զայն հրատարակած է իր «կառափնատ» թերթին մէջ, 21 Օգոս. 1910–էն սկսած. ուրեմն Արփիարեանին մահէն եռքը։ Այս յօդուածաչարքին առաջին թիւին մէջ, Յովհաննէս Նուրեանին դիմադիծը տալէ յետոյ՝ իր վարպետի վրձինովը, Արփիարեան կը դրէ.

«Նուրեան էֆէնտի երբ պաշտօնին գլուխը անցաւ, անապարեց ստիպել Յարութիւն պատրիարքը օսմանեան դրութեան համար գոհունակութիւն հեռագրել Եւրոպա՝ հայ ազգին կողմէ. պատրիարքական այս յայտարարութեան հետեւանքը եղաւ Հայ Ազգին եւ Դրան յարաբերութիւններուն աւելի լարումը»։

Եւ Արփիարեան կը բացատրէ ալ այս լարումին պատճառը. կը գրէ, արդարեւ, իրատեսի իր ուչիմութեամբն ու ազգասէր հրապարակագրի փորձառութեամբը, իր վերի յօդուածին մէջ.

«Օսմանեան կառավարութեան հետ սերտ բաղաքականութեան հետեւելու գաղափարը թէեւ ծնունդ առած, սակայն դեռ «ազգային բաղաքականութիւն» կոչուելու չափ չէր յառաջացած. անշահախնդիր խելացի պահպանողական մը պիտի ընթացար զգոյշ վարմունքներով, չվտանգելու համար հոգեբանական կացութիւն մը որմէ օգտուիլ անարաւոր էր Հայ Ազգին եւ Դրան յարաբերութիւնները բարւոքել փափաքողներուն։ Հայ ազգին իրաւացի պահանջումներուն գոնէ մասամբ գոհունակութիւն պատճառող կարգ մը առաւելութիւններու տիրանալէն յետոյ միայն, կարելի էր վկայական տալ օսմանեան իշխանութեան ձեռքը։ Այս պայմանը իրագործուած չըլլալով, պատրիարքական հեռագիրը նախ ապշութիւն՝ յետոյ զայրոյթ առաջ բերաւ, ազգայինն անունն դժգոհութեան մը ակներեւ արտայայտութեամբը, թէ՛ Հայաստան, թէ՛ Պոլիս եւ թէ՛ Եւրոպա։ Այս առթիւ բրքական վարչութիւնը անխոնջ քննադատութիւններու ենթարկուեցաւ եւրոպական մամուլին մէջ։ Տեսնելով այս գրգռումը, Դուռը աւելի կատղեցաւ հայ ազգին դէմ։ Թրքական զայրոյթը սաստիկ է մանաւանդ այն պատճառաւ որ կառավարական շրջանակներու կողմէ գոհունակութեան հեռագրի մը պահանջումը չէր ներկայացուած պատրիարքարանի»։

Արփիարեան ցոյց կու տայ ուրեմն, այսպէս, դրական օրինակով մը, թէ կանխահաս, անտեղի փառաբանութիւնները՝ հանդէպ սուլթանական իշխանութեան, կրնան երբեմն նոյնիսկ վնասակար ալ ըլլալ, երբ հարկ եղած պայմանները կը պակսին, ինչպէս նաեւ անչահախնդրութիւնը։

●

Գուցէ տեղին է հոս յիշատակելը՝ Արփիարեանին տուած երկու ուրուագիծերէն փոքր մաս մը, Նուրեանն ու Մաղաքսա Սիմոն պէյը ներկայացնող իր «Անցեալի Դէմքեր» խորագիրով յօդուածէն, հրատարակուած «Նոր Կեանք»ին մէջ, 15 Մարտ 1900–ին, այդ տողերուն յատկանշական խմաստին ու մա-

նաւանդ անոր համար որ հեղինակին բարոյական եւ հրատարակչական սկզբունքներուն վրայ լոյս կը սփռեն:

«Վերջին տասն տարիներուն մէջ,— կը դրէ արդարեւ Արփիարեան,— երկու անճնաւորութիւն գերիշխան ազդեցութեամբ տիրեցին Թուրիոյ հայոց հանրային կեանքին վրայ. Մագսուտ Սիմոն պէյ եւ Նուրհան Յովհաննէս էֆէնտի: Երկուքն ալ երբեմ չուզեցին ազգին սրտին բաբախումներուն ականջ դնել: Կարծեցին թէ ինչպէս իրենց վեհապետը կը վարուի իսլամ ժողովուրդին հետ՝ նոյն եւ իրենէ կարող են գերագոյն արհամարհանքով մը հայ ազգը ոչնչութիւն համարել. բայց չզգացին թէ Սուլթանին եւ իրենց միջեւ տարբերութիւն մը կար: Իսլամին համար իր սուլթանը գերագոյն մարդն է, կրօնքի մը մարմնացումը, աստուածային երեւոյթը: (...) Իրենէ բան մը չէին ներկայացներ: Իրենց միակ ուժը, իրենց գոյութեան միակ պատճառը իրենց խելքը եւ բարոյականը պիտի ըլլար: Խելք չունեցան, վասնզի բարոյական չունեցան, ու հալածուած ապրեցան, հալածուած մեռան: Իրիկուան մութին օժանդակութեամբ հազիւ թէ կարելի եղաւ գաղտագողի գերեզման տանիլ Մագսուտ Սիմոն պէյը, ու Նուրեան թիւրք ոստիկանութեան խշտիներուն վրայ հոգին կու տայ: Պատմութիւնը գիրենէ հանգիստ պիտի թողո՞ւ»:

●

Առեն մը, այժմէական հրատապ հարց կը դառնայ երիտասարդ Թիւրքերուն նախաձեռնութեամբ ու հրաւէրին վրայ՝ հայոց հետ միասնաբար Սուլթան Համիտին դէմ համագործակցելու իրենց առաջադրութիւնը:

Այս մասին, կարգ մը տեսակցութիւններ իսկ տեղի կ'ունենան Ժէօն Թիւրքերուն եւ քանի մը ականաւոր հայոց միջեւ:

Երկու կողմերուն առաջին հանդիպումին արդէն, հայոց առաջին ապստուորութիւնները նպաստաւոր կ'ըլլան հանդէպ Թուրք ներկայացուցիչներուն.— այս վերջիններըը դիտեն լաւ խօսիլ, եւ դիւանագէտ են:

Արփիարեան չի մերժեր տեսնուիլ Ժէօն Թիւրքերուն հետ, մասնաւորապէս Արշակ Զօպանեանի հրաւէրին վրայ, բայց չի հաւատար ալ դրական, օգտակար արդիւնքի մը:

«Հայկական Դատը եւ Երիտասարդ Թիւրքերը» վերնագիրին տակ յօդուածով մը, «Մարտ»ին մէջ (1900, թիւ 28), ան ուղղակի մատնանիշ կ'ընէ Ժէօն–Թիւրքերուն խարեբայական, ու նո՛յն հայահալած քաղաքականութիւնը: Այս մասին իր փաստերը տալէ առաջ՝ Արփիարեան նախ կը ներկայացնէ անոնց հաւանական ներկայացուցիչը.

«Մեղկերէթ կը շարունակէ պաշտպանել հայ եւ թիւրք համաձայնութեան մը խորհուրդը: Եթէ օրին մէկը նկատողութեան առնուի միացեալ ծրագրով յեղափոխական գործունէութեան մը խնդիրը, հաւանօրէն բանակցութիւնները Բիզա պէյի միջոցաւ միայն կարելի պիտի ըլլայ կատարել: Մեղկերէթի տնօրէնը թէ՛ թիւրքերէն թէ՛ եւրոպացիներէն կը յարգուի իբր պարկեշտ թիւրք հայրենասէր մը»:

Եւ այս հաւաստումները հաղորդելէ անմիջապէս ետքն ալ, Արփիարեան կը յարէ, թէ Բիզա պէյ Խաղաղութեան համաժողովի մը մէջ ըմբռնացեր է լինքնավար Հայաստանի մը պաշտպարին դէմ, ինչպէս նաեւ Եւրոպայի միջամտութեամբ Հայաստանը բարեկարգելու ծրագրին դէմ:

Մինչ բացատրելու համար ալ ուղղակի հայոց՝ Ժէօն–Թիւրքերուն այս տրամադրութիւնը, Արփիարեան կը դրէ ե՛ւ.

«Կը մոռցուի թէ երիտասարդ Թիւրքերը պարզապէս թիւրք հայրենասէրներ են որոնք ոչ իրենց կայսրութեան ամբողջութիւնը խոռուած կ'ուզեն տեսնել, եւ ոչ ալ անոր քաղաքական անկախութիւնը մասամբ ջնջուած»:

Այս տեսութիւնը՝ իրատեսի իր կարծիքն ու համոզումն էր: Բայց իր վերի նո՛յն յօդուածին մէջ՝ ան իսկապէս աւելի կարծր, եւ մանաւանդ աւելի հանդամանօրէն ճշդած պիտի ըլլայ՝ բացարձակ կերպով յայտարարելով.

«Երիտասարդ–Թիւրքերն ալ, յար եւ նման են Սուլթան Համիտին»:

Իրականութեան մէջ, Երիտասարդ–Թիւրքերը՝ աւելի վայրագ եղան հայոց հանդէպ.— երբ Սուլթան Համիտը իր գահէն վար առին ու երկրին իշխանութիւնը ձեռք անցուցին, նախ Կիլիկիոյ Ջարդը կազմակերպեցին, յետոյ Ապրիլ 24–ի Մեծ Եղեռնը:

Իր վերի յօդուածէն աւելի ետքը, Արփիարեան դարձեալ կ'անդրադառնայ նո՛յն նիւթին, աւելի երկար պերսպեկտիվով մը, «Մենք եւ Երիտասարդ Թիւրքերը» խորագիրով, այս անգամ «Նոր Կեանք»ին մէջ (1900, թիւ 25):

Տամատ Մահմուտ փաշա՝ որ եղիլտաս կը դառնայ այդ առիններուն, բաց նամակով մը կը հրաւիրէ հայերը խալամներուն հետ միաբանութեամբ դործել: Այս մասին, Արփիարեան՝ միշտ իրատես, կը դրէ իր վերի յօդուածին մէջ. «Երբ Երիտասարդ Թիւրքերու պետ մը (...) Եւրոպա հայոց դիմում կ'ընէ (...), ապահով կ'ըլլանք որ անոր բաղաքական մտիր մօտ է»:

Եւ անմիջապէս ալ կ'եզրակացնէ՝ պատկերային կերպով մը, նո՛յն տեղ.

«Ուրեմն շատ չանցած Տամատ Մահմուտ փաշա կա՛մ Պոլիս կը վերադառնայ, կա՛մ արտասահման մնալով կ'սկսի սուլթանին արեւշատութեանը համար աղօթել»:

Բայց հեղնանք մը, ո՛չ ալ կատակ մը չէր իր այս դատումը: Ուստի ե՛ւ դրական ապացոյցով մը հիմնելու համար իր հաւաստումը՝ ան կը յարէ.

«Այս կարծիքս յայտնելէս ինչ ետքը իմացանք որ Տամատ Մահմուտ փաշա արդէն երլտրզի հետ կը բանակցի համաձայնութեան մը պայմաններուն վրայ»:

Եւ Արփիարեան կ'ուզէ հայերուն ցնծացնել նաեւ.

«Առաջին անգամը չէ որ երիտասարդ Թիւրքերու պետ մը հայ եւ թիւրք գործակցութեան գաղափարը մեծադոդրդ շառաչիւնով հրապարակ կը նետէ»:

Ինք լա՛ւ կը ճանչնայ Թուրքերը: Իր համոզումները՝ հիմնական են այս մասին: Հակառակ չէ, անշուշտ, գործակցութեան գաղափարին, բայց իբրեն համար լուրջ, ապահով տուեալներ անհրաժեշտ են, դրական քայլ մը չառնելէ առաջ:

ռած: Հաւատարիմ, խմաստուն, յիշողութիւն ունի. ինքը դիւրաւ կարելի չէ լոլոզել այս բնապաւառին մէջ:

Բայց արդէն ինք եւ իր քաղաքական բարեկամները՝ Պոլիս, 1896-ի սկիզբները, հայ յեղափոխականներու եւ Երիտասարդ-Թուրքերու միջեւ մեծ ճեղքումի մը մասին խորհած են: Նոյնիսկ Եւրոպա մեկնած ատենը, Արփիարեան հետը տարեր է «խորհրդակցութեամբ պատրաստուած» ծրագիր մը, մինչ երբ Փարիզ կը հասնի՝ հոն կ'իմանայ, թէ հայ երիտասարդներէ ոմանք յարաբերութեան մէջ մտած են արդէն Բիզա պէյին հետ՝ «Երիտասարդ-Թուրքերուն հեղինակաւոր ներկայացուցիչը»:

Այն ժողովին՝ որ տեղի կ'ունենայ քննելու համար «հայ եւ թիւրք» միութեան պայմանները», վիճաբանութիւնները կ'ըլլան «ջերմ ու երկարատեւ»,— կը հաւաստէ Արփիարեան՝ որ ներկայ գտնուած է: Ժողովին՝ հայ երիտասարդներուն փափաքն է Թուրքերուն հետ համաձայնութեամբ Օսմանեան կայսրութիւնը օժտել Աւստրիականին մօտեցող կազմակերպութիւնով մը, «որուն մէջ Հայաստանը Հունգարիոյ տեղը պիտի բռնէր»:

Արփիարեան ներկայ է, բայց իբր կուսակցութեան պատկանող մը, չ'ուզեր կարծիք յայտնել, այլ կը փափաքի միայն լսանալ, թէ Ժէօն-Թուրքերը բարոյական եւ նիւթական ի՛նչ ուժեր կրնային ունենալ յաջողցնելու համար ծրագիրի մը գործադրութիւնը: Եւ այս պայմաններուն մէջ է որ կ'աւելցնէ ան իր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ.

«Հասկցայ թէ բարի տրամադրութիւններէ դուրս ուրիշ ոեւէ ուժի վրայ կոթենու դիւրութիւն չունէինք: (...) Անօգուտ համարեցի այլեւս զբաղիլ այս մարմնին որոշումներովը»:

Ուրիշ անգամ մը՝ Արշակ Զօպանեանին կարգադրութեամբը, Փարիզ, եւ անոր բնակարանին մէջ, Արփիարեան կը տեսակցի Բիզա պէյին հետ, երկու ժամ: «Առանց դժուարութեան», երկու կողմէն ալ կ'ընդունին հայ յեղափոխականներուն եւ Երիտասարդ-Թուրքերուն միացեալ գործակցութեան օգտակարութիւնը, «բայց ծրագրի մը վրայ համաձայնութիւնը դժուարին կ'երեւայ»: Որովհետեւ, ինչպէս կը հաւաստէ Արփիարեան, «Բիզա պէյ Թիւրքիոյ փրկութեան միակ պայմանը Միտհատ փաշայի սահմանադրութեան մէջ կը գտնէ», մինչ Արփիարեան համոզուած չէ այս մասին:

Ու երբ Լոնտոն կը վերադառնայ, հոն իր կուսակցութեան կեդրոնէն կը տեղեկանայ, թէ Միզան թերթը հայերը կը հրաւիրէ «Թիւրք յեղափոխականներուն աջ կարկառել»: Եւ հաւաստելէ յետոյ, թէ «Հանրածանօթ Մուրատ պէյ նոյն միջոցներուն Պոլիս իր կարեւոր պաշտօնը ձգելով արտասահման փախած էր, ու Երիտասարդ-Թուրքերուն կուսակցութիւնը կը զօրացնէր ե-գիպտոս հրատարակուող իր Միզանովը, Արփիարեան կը պատմէ.

«Երբ դեռ Պոլիս էի, Մուրատ պէյ Բարիզ Ֆիկառոյի խմբագրի մը հետ իր տեսակցութիւններով նախատած էր հայ ազգը: Ըստ Մուրատ պէյին՝

հայը պարզապէս թիւրիճի ծառայելէ զատ ուրիշ առաւելութիւն մը չէր կրնար ունենալ: Եւ ահա հիմակ այդ ամբարտաւան հրապարակագիր-յեղափոխականը ոչ միայն մեր աջակցութիւնը կը հայցէր, այլեւ ճիզականցութեան մէջ հրամանատարութիւնը մեզի յանձնելու առաջարկութիւնը կը ներկայացնէր: «Կռուիլ մէջ հրամանատարը դուք եղէք եւ մենք հնազանդինք ձեզի», կը յայտարարէր Միզան՝ մեր կուսակցութեան»:

Այս յարաբերութիւններուն պատմութիւնը չահեկան է նաե'ւ անոր համար, որ Արփիարեանին քաղաքական հասունութիւնը ցոյց կու տայ արդէն, ինչպէս նաեւ իր հրապարակագրութեան ծանրութիւնը:

Ինդրոյ առարկայ եղող հարցը նկատի կ'առնուի ուրեմն Արփիարեանին կուսակցական ընկերներուն կողմէ ալ, արդէն 1896-ի Ապրիլին սկիզբները: Բիզա պէյ իրենց կը պարզէ՝ Ֆրանսերէն նամակով մը, Երիտասարդ-Թիւրքերուն առաջարկները. այս նամակով իրենց կը ղրկէ նաեւ հայերէն տառերով բայց Թրքերէն լեզուով ինքնագիր քանի մը «սիրուն տող» այցագրի մը վրայ,— ըստ դարձեալ Արփիարեանի: Բայց նոյն օրերուն, «ներքին խնդիրներ» ծագելով հնչակեան ընկերներու միջեւ, այս գործը կը մոռցուի ա'լ:

Մինչ նոյն տարուայ Յունիսին երբ Արփիարեան Փարիզ կ'ներթայ, կը նկատէ որ ֆրանսական չրջանակներու մէջն եւս մեծ յառաջդիմութիւն ըրած է հայ եւ Թուրք համաձայնութեան մը դաղափարը, «յատկապէս Պ. Գլէմանսոյի պաշտպանութեամբ»:

Բիզա պէյ, Զօպանեանէն կը խնդրէ հայերու հետ բանակցութեանց վերսկսումը: Զօպանեան այս առաջարկը կը հաղորդէ Արփիարեանին: Հանդիպումին ներկայ կ'ըլլան նաեւ. Հնչակեան կուսակցութեան չպատկանող-ներ ալ:

«... Եկաւ նախ Մուրատ պէյ, կը դրէ Արփիարեան: Միզանի խմբագրին հետ իրար ետեւէ ետեւ ես ալ գաղափար մը կազմեցի այդ հոչակաւոր հրապարակագրին ընկերասիրական հոգիին վրայ: Խօսակցութեան մը պահուն հետեւեալ յայտարարութիւնը ըրաւ իր ընկերակիցներուն համար.

«— Անոնք թի'ւրք են, ի՞նչ կը հասկնան ֆազաֆական խնդիրներէ եւ վարչական գործերէ — ես անոնց պէս չեմ, վասնզի Տաղստանցի եմ:

«Թիւրք անունը աբհամարհական ուժգին շեշտով մը արտասանեց: Ապշած մնացի: (...) Ներելի՞ էր (...): Բնականաբար այդ արհամարհական յայտարարութիւնը կրնայինք ապացոյց մը համարել երիտասարդ-թիւրքերուն միջեւ ներքին գժտութեանց: Ուրեմն շատ զգուշաւորական ընթացք մը պարտուորիչ էր»:

Արփիարեան կը չարունակէ պատկերացնել այս հանդիպումը՝ իր չափ հեկան կողմերովը.

«Հետզհետէ եկան Բիզա պէյ եւ ուրիշ երեք երիտասարդ եւս: Մենք հայերս թիւով հինգ էինք: Տեսակցութիւնիս շատ ֆազաֆավարական եղաւ եւ յարգալիր: Բայց շուտով անդրադարձանք թէ համաձայնութիւն մը անե-

կարելի պիտի ըլլար: (...) կը փափաքինք որ միաբանինք եւ Միտհատեան Սահմանադրութեան գործադրութիւնը պահանջենք, միանգամայն յայտարարելով որ հայ ազգը ինքնավար Հայաստանի մը պահանջումէն կը հրաժարի»:

Արփիարեան եւ ներկայ եղող հայերը կը պատասխանեն. «Հայաստանի ինքնավարութեան դատը ամբողջ հայ ազգին սեփականութիւնն է· ո՛չ պատրիարքը, ո՛չ Ազգային ժողովը, ո՛չ ոեւէ կուսակցութիւն իրաւունք ունի, առանց ամբողջ ազգէն արտօնուելու, յանուն այդ դատին հակառակող ո՛եւէ յանձնառութեան ներքեւ մտնել»:

Բայց դեռ այլ տարբերութիւններ ալ կան հայ եւ թուրք կողմերուն միջեւ. Արփիարեան կը չարունակէ յիշատակել զանոնք.

«Գալով Միտհատի Սահմանադրութեան, յայտարարեցինք որ եթէ մինչեւ իսկ անով գոհանալ ուզէինք, ի՞նչպէս կարելի էր մեր խորհուրդները իրականացնել, բանի որ սուլթանը ինք ջնջած է այդ սահմանադրութիւնը: Որպէսզի հնարաւոր ըլլայ օսմանեան սահմանադրութիւնը վերակենդանացնել, հարկ է նախ եւ առաջ սուլթանը չէզոքացնել»:

Եւ Արփիարեան կ'աւելցնէ ալ իսկոյն. մասնաւորապէս չեչտելով իր բառերուն վրայ.

«Տեսանք թէ երիտասարդ-թիւրքերը կ'ըմբոստանային Սուլթանը չէզոքացնելու գաղափարին դէմ: Ի՞նչ միջոցներով ուրեմն կը յուսային իրենց նպատակին հասնիլ, մեր աջակցութիւնը վայելելով իսկ: Այս հարցումին ոեւէ լուրջ պատասխան տալու անկարող գտնուեցան»:

Եւ իրարմէ կը բաժնուին, «առանց ոեւէ կարգադրութեան մը» *յանձելու:*

Վերջացնելով իր խօսքը իր վերոյիշեալ դրութեան մէջ, Արփիարեան դեռ պիտի պատմէ ալ, թէ 1898-ի սկիզբները՝ Գահիրէի մէջ, տեսակցելու առիթը կ'ունենայ երկու երիտասարդ-թիւրքերու հետ, որոնցմէ մին Փարիզի իրենց այդ հանդիպումին ներկայ եղած է, եւ կարծիքներու փոխանակումներէ յետոյ՝ «բանի մը կարգադրութիւններ» *կ'ընեն: Ինչ եղաքը սակայն, այս երկու երիտասարդ-թիւրքերը Եւրոպա կը մեկնին, եւ իրենց առաջին նամակները՝ զորս կը ղրեն Գահիրէ բարեկամի մը,* «յուսալից» *ալ կ'ըլլան:*

Բայց՝

«Ցետոյ,— *կը յարէ Արփիարեան,*— այլեւս ո՛եւէ ձայն ձուն չլսեցինք: Միայն իմացայ թէ Գահիրէ տեսած անձերէս մին դեսպանատան մը մէջ պաշտօն ստանձնած է»:

Ռոլան տը Մառ «Ինտէփանտանս Պելժ»ին մէջ չահեկան յօդուած մը կը հրատարակէ՝ «ի Թուրքիա» *խորագիրին տակ, ներկայացնելու համար Փարիզ 27-29 Դեկտ. 1907-ին դումարուած «Օսմանցի»ներուն համաժողովը:*

Այս յօդուածը թարգմանաբար ու ամբողջութեամբ տալու առեն, «Լուսաբեր»*ի 6 Փետր. 1908-ի թիւին մէջ, ուրեմն եւ իր սպանութենէն չատ քիչ առաջ, Արփիարեան՝ իր կողմէ, երկու խօսք ալ կը ղնէ դրութեան վերեւը, եւ*

յայտնելէ յետոյ թէ յօդուածը «շատ նոր բաներ մը չսորվեցնէր» հայ ընթերցողներուն, կ'աւելցնէ իսկոյն.

«Բայց անգամ մը եւս պիտի համոզուին թէ Թուրքիոյ այլեւայլ ցեղերուն յարաբերութեանց խնդիրները, թուրք ժողովուրդին հոգեբանութիւնը եւ ձգտումները, երկրագիներուն ալ շատ քաջածանօթ են իրենց իսկութեանը մէջ, ուստի եւ թուրքադաշնակ ձեռնակցութիւնը աւելի գիտակցօրէն դատելու դիւրութիւնը կ'ունենան մեր ընթերցողները»:

Ցայտնօրէն կ'երեւի, ուրեմն, իր թարգմանութիւնը առաջնորդող այս դիտողութիւններէն, թէ Արփիարեան վերոյիշեալ յօդուածին տեսութիւնները համաձայն դտած է արդէն իսկ իր կողմէ տարիներ առաջ հրապարակուած գաղափարներուն հետ,— ինչպէս ընթերցողը պիտի հաստատէ ալ:

Արդ, Ռոլան տը Մառին վերոյիշեալ յօդուածը կը հաղորդէ՝ իր առաջին տողերովը.

«Կայսրութեան մէջի բոլոր ընդդիմադիր կուսակցութիւնները Փարիզ դումարում մը կազմակերպած են ուր իրենց վերջնական համաձայնութիւնը հաստատած է ձեռք բերելու համար Ապտիւլ-Համիտին հրաժարումը, եւ՝ երեսփոխանական դրութեամբ կառավարութեան հաստատումը»:

Իսկ գործելու իրրեւ միջոցներ՝ ընդունած՝

«... Սպառազէն դիմադրանք իշխանութեան, քաղաքական եւ տնտեսական գործադուլ, պաշտօնեաներու եւ ոստիկանութեան գործադուլ, ընդհանուր ապստամբութիւն, եւ՝ մէկ խօսքով, պարագաներու պարտադրած միջոցները: Եթէ այս լուրը տառ տառին ընդունելի համարուէր, կարելի պիտի ըլլար կարծել թէ՝ Եւրոպական Արեւելքը մօտերս խորապէս տակն ու վրայ պիտի ըլլայ, պիտի փլէ այս օսմանեան զօրութիւնը որ կանգուն կը մնայ չես դիտեր ինչ հրաշքով, որուն համար ամէն մարդ դիտէ թէ մինչեւ հիմը կործանած է, բայց որ ամէն սասանումներու կը դիմադրէ եւ կը տեւէ՝ հակառակ ամէն բանի, վասնզի ամէն հաշիւ ընելէ յետոյ չի դիտցուիր թէ անոր տեղը ինչ պէտք է դնել»:

Օտար հեղինակէ մը առնուած այս մէջբերումները՝ մեր նիւթէն դուրս չենք նկատեր. ան չատ լաւ ճանչցած կ'երեւայ թուրքիոյ պայմանները, մինչ Արփիարեանին նախապէս արտայայտած գաղափարները անոնց հետ համամիտ ըլլալուն՝ ընթերցողը պիտի դիտնայ գինքը աւելի սիրով գնահատել:

Վերի յօդուածը կը չարունակէ.

«... Տարակոյս չկայ, թէ այդ կուսակցութիւնները իրապէս արդիւնաւոր ամբողջական գործունէութեան մը պիտի չկարենան ձեռնարկել, այն ամենապարզ պատճառին համար, որ իրարու հետ կը կռուին այնպիսի վայրագ ուժգնութեամբ մը, որու մասին մեր Արեւմտեան երկիրներուն մէջ չատ դժուար է գաղափար մը կազմել»:

Եւ յօդուածագիրը կը հարցնէ.

«Ուրկէ՞ կը ծնի այս զարմանարեր խառնաչփոթութիւնը»:

Եւ կը պատասխանէ ալ իսկոյն իր իսկ այս հարցումին.

«Թուրք ընդդիմադիրներուն իրարանցումը աւելի եւրոպական մեր երկիրներուն մէջ է քան թէ ի Թուրքիա»:

Այս եւրոպացի հեղինակը՝ բարի, օգտակար լուծում մը, կամ արդիւնք չի նախատեսեր ալ: «Պատճառը այն է որ,— կը հաւաստէ է՛ւ,— Թուրքիոյ վրայ բացարձակօրէն միապետող դաշափարը՝ կրօնական է. ու՝ կերպով մը ալ, այն դաշափարն է որ ազգային դիմադրութիւն կը սերմանի (...): Ով որ իրենց կրօնական համոզումներուն մասնակից չէ, անիկա այն թշնամին է, որուն դէմ պէտք է անտեղիտալիօրէն կռուիլ. ուստի եւ, ոեւէ կերպով բնա՛ւ չեթեթեւնալիք առելութիւններ կան այն ժողովուրդներուն մէջեւ»:

Ինչպէս Արփիարեան արդէն, աւելի առաջ յայտարարած էր. «Էնտէփանտան Պելժ» օրաթերթին աշխատակիցն ալ ոեւէ յոյս չի տեսներ Թուրքիոյ բռնապետութեան, կամ Սուլթան Համիտին անհետութեանալուն մէջ: Կը հաւաստէ, ինքն ալ, թէ սխալ մը, խաբկանք մը պիտի ըլլար կարծելը, թէ «այս միակ դէպքովը Թուրքիոյ վերականգնումին խնդիրը կը լուծուի»: Եւ համաձայն են մտածելու ալ. «Նոյնիսկ եթէ մինչեւ անդամ հաշուի չառնենք պետութեանց ոմանց ընչաքաղցութիւններէն առաջ պալիք միջազգային հնձառութիւնները»:

Մինչ եւրոպացի լրագրողը կը նախատեսէ դեռ ուրիշ կարեւոր պատճառներ, որոնք արգելք են Թուրքիոյ վերականգնումին. կը յարէ արդարեւ.

«Մէկ ազգութենէ միւսը չահերը այնպէս կը հակառակին իրարու, որ կառավարական միակ ձեւ մը չի կրնար պնդուիլ այդ բոլոր չահերն ալ հաւասարապէս կարենալ յարգելու աստիճան լայնածաւալով»:

Ու միեւնոյն առեն, յօդուածագիրը կ'արձանագրէ ուրիչ արգելք մըն ալ. «իրաց արդի վիճակին մէջ,— կ'ըսէ ան,— Ռուսիան օրինակի համար, Թուրքիոյ մէջ յեղափոխական ոեւէ փորձ հազար անգամ աւելի ծանր վտանգ մը պիտի չհամարի՞ քան թէ էն դէշ տեսակէն բռնապետութիւն մը»:

Մինչ դարձեալ պիտի կրկնէ ալ հոս, թէ Թուրքիոյ քաղաքական վերականգնումին միակ արգելքը՝ Աբդիւլ Համիտը նկատողները, ինքզինքին «տարօրինակ կերպով կը խաբեն»: Որովհետեւ՝ Սուլթանին եռեւը, ամբողջ վարչութիւն մը, վարչութեան եռեւն ալ՝ Եւրոպան կայ, բարեկարգումի պատրուակին ներքեւ՝ կայսրութեան անդամահատութիւնը կայ, ու վերջապէս՝ Եւրոպային ալ եռեւը՝ ազգութիւնները կան, որոնք վտանգաւոր միջոցներով իրենց կատարեալ ազատագրումին կը հետամտին:

Ու հեղինակը կը վերջացնէ իր գրութիւնը՝ եզրակացութեան մը իրատես մէկ պատասխանովը.

«Այս պայմաններուն մէջ, յեղափոխական պարզ ձեռնաչարժումէ մը փրկութիւն սպասել կարելի՞ է: Ջենք համարձակիր հաւատալ, եւ հաստատական պատասխան տալը տղայութիւն պիտի ըլլայ»:

Իր փորձառու տարիներուն, Արփիարեան՝ այլ կերպ պիտի չէրբեր անշուշտ: Արդէն իր հրապարակագրութիւնը տարբեր իմաստով, տարբեր ուղղութեամբ չէ որ կ'արտայայտուէր.— Թուրքիոյ մէջ, Սուլթան Համիտին սպանութիւնը, կամ հեռացումը՝ բան մը պիտի չվրնար կարգադրել, եւ ոչ սպասել կարելի էր սպասել հայոց համար օգտակար, արդիւնաբեր միջամտութիւն մը՝ օտար պետութեան մը կողմէ:

Եւրոպացի օտար հրապարակագիրը իրաւունք կու տար, ուրեմն, այս հարցերուն մէջ, Արփիարեանին տեսակէտներուն:

Պարագան՝ Արփիարեանին իրատես հրապարակագրութեան համար, լաւագոյն վկայութիւնը կը կազմէ, անտարակոյս:

•

Յեղափոխական դաշափարներով, զգացումներով իր ազգային ու հրապարակագրական կեանքը սկսած, եւ այսպէս ալ չարունակած՝ Արփիարեան կը դաւանի ալ, երբ կը խօսի Պոլսոյ պահպանողական վարչութեան վրայ.

«Պահպանողականութիւն եւ յեղափոխութիւն միեւնոյն ազգային կեանքի մը երեւոյթներն են. ոչ մին կրնաւ արհամարհել, ո՛չ միւսը առանց մեծապէս տուժելու» («Նոր կեանք», 1 Յունուար 1898):

Իր կուսակցութեան մէջէն, բայց մեր այլ հրապարակագիրներուն մէջէն ալ, միայն ինքը պիտի ըլլայ նման ճշմարտութիւն մը ընդունող:

Սկեպտիկ՝ իր խորքին մէջ, ան կը հաւատայ սակայն իր ժողովուրդին բարոյական ուժին: Բայց ոչ առանց բացատրելու իր տեսակէտը՝ այս առընչութեամբ: Հնչակեան օրգան «Մարտ»ին մէջ (Յունիս 1900), յօդուածով մը՝ որ «Ուժին կազմակերպութիւնը» խորագիրը ունի, ան կերպով մը պիտի ըսէ նաեւ, թէ կազմակերպուա՛ծ ուժին է որ կ'ակնարկէ ինք, ճիշդ ինչպէս իր խորագիրն ալ կը յայտնէ այդ, իսկոյն:

Հոն՝ Արփիարեան կը խօսի նախ հայ յեղափոխական չարժումին վրայ. կը թուի՝ թէ որոշ վերապահութիւն մը արդէն սկսած է դոյութիւն առնել իր մտածումներուն մէջ, բայց կը հաւաստէ ալ՝ միեւնոյն առեն, թէ ըստ իրեն յեղափոխութիւնը իրողութիւն մըն է այլեւս գրեթէ բոլոր հայերու համար: Եւ ճիշդ այս ճշմարտութեան համեմատ խորհելու անհրաժեշտութիւնը զգալու համար՝ կը գրէ ան.

«Հայ մը չի կայ որ այլ եւս յեղափոխական շարժումին պարզապէս հանդիսատես մը մնալու իրաւունքը ունենայ: Յեղափոխական գաղափարը, յեղափոխական կազմակերպութիւնները ազգին համար բարիո՞ք են թէ չարիք»:

Կը խուսափի սակայն այս հարցումին ուղղակի պատասխանը տալու:

կ'ըսէ մէյն՝ իբր պատասխան. «Ամէն հայ ազատ է իր կարծիքը, սեփական համոզումը ունենալ. բայց գէշ ալ ըսեն, աղէկ ալ ըսեն Յեղափոխութիւնը օրուան իրականութիւնն է (...): Իրականութեան մը հետեւանքներէն ո՛չ ոք կրնայ խոյս տալ, ուստի պէտք է անոր հետ վարուիլ գիտնալ»:

Արդէն որոշ վերապահութիւն մըն է այս՝ Արփիարեանին կողմէ, հանդէպ Յեղափոխութեան. տակաւին տատամսում կայ իր դաղափարներուն մէջ, այդ մասին:

Վերոյիշեալ իր յօդուածէն եօթը տարի ետքը սակայն, ան պիտի դրէ ուրիշ ճշմարտութիւն մը՝ հակառա՛կը, 1907–ի «Շիրակ»ին մէջ, ստոյգ խոստովանութեան մը անկեղծութեամբը.

«Մեզ համար յեղափոխութիւն չկայ հայոց մէջ, այլ միայն յեղափոխականներ»:

Ճիշդ է նաեւ որ իր այս յօդուածին մէջ, հասնելու համար հայոց «ուժին կազմակերպութեան» անհրաժեշտութիւնը զգացնել տալու, Արփիարեան պիտի չեշտէ ալ, թէ Յեղափոխութիւնը տէր է կացութեան:

«Հայ ազգին բաղդը,— կը դրէ *ան, արդարեւ,*— այլեւս Յեղափոխութեան ձեռքն է, պարագաներու բնական բերմամբ: Ու եթէ իւրաքանչիւր հայու հանրային պարտականութեան վրայ մինչեւ չխօսինք, գոնէ պէտք է յիշեցնենք թէ հայ ազգին ամենաստուար մեծամասնութեան իւրաքանչիւր անհատին կեանքը, սեփականութիւնը, ընտանիքը, ներկան, ապագան, ամէնքն ալ յեղափոխական շարժումին հետեւանքներուն ենթարկուած են: Եղաւ ատեն մը, շատ կարճատեւ, ուր թիւրք իշխանութիւնը յեղափոխական եղող հայերը միայն հալածեց: (...) Շատ չանցած թիւրք իշխանութիւնը իր ընթացքը փոխեց. հակայեղափոխական հալածանքը ամբողջ հայ ազգին դէմ հրատարակուեցաւ, իբր ցեղային պատերազմ: Ամէն հայ թիւրքին համար ապստամբ մըն է օսմանեան իշխանութեան դէմ»:

Եւ ճիշդ այս պայմանները նկատի առնելով է որ ան կը յարէ ե՛ւ, եզրակացնելու պէս.

«Ո՛չ հայ յեղափոխականին սուրը այլեւս իր պատեանը կը դառնայ, ո՛չ ալ թիւրք իշխանութեանը: Պատերազմը անդուլ անդադար յարատեւութեամբ պիտի շարունակուի, մինչեւ որ կռուողներէն մէկը տեղի տալու պարտաւորուի»:

Բայց ամէնքէն առաջ ի՛նքը հասկցած ըլլալու է իր այս ողբերգական մեծխօսիկութիւնը, որ ցնցուած մարդու զգացումովը կը հարցնէ ե՛ւ իսկոյն, այս առթիւ.

«Մե՞նք տեղի տանք: Հայութեան բնաջնջումին ղօղանջը պիտի լսուի այդ օրը»:

Եւ ահա՛ նորէն կ'արթննայ յեղափոխականը՝ Արփիարեանին մէջ: Բայց՝ այս անգամ, իրար միանալու եւ մեր բոլոր ուժերը կազմակերպելու ալ ճշմարիտ ու բացարձակ կամքը յանձնարարելով: Տարբերութիւնը մեծ է անշուշտ:

Մինչ իր լաւատեսութիւնը, իր հաւատքը երբեք պիտի չմարի հայ ազգին հանդէպ: Պիտի դրէ դեռ 1902–ին, իր «Հայ Հանդէս»ին մէջ.

«Հայ ազգը լաւագոյն ապագայի մը վստահօրէն կրնայ սպասել երբ իր վիճակին վրայ շատ ստոյգ գաղափար մը կազմէ եւ աննկուն կամքով ու գործնական մտքով գիտակցօրէն աշխատի իր փրկութեան»:

Իր այս տեսակէտը անցած է նաեւ իր դեղարուեստական գլուխ–գործոց նկատուող «կարմիր ժամուց»ին մէջն ալ, այնքան հարազատ, ինքնատիպ առաջացումով մը:

Համոզուած է ան, այս մասին: Այլեւս թուրք կառավարութեան համար, երկու տեսակ հայ չկայ. բոլորն ալ նոյնն են թուրքին աչքին, զանոնք հալածելու եւ ջարդելու համար, ըլլան անոնք յեղափոխական ամ ոչ–յեղափոխական:

Բայց ձեռքերը ծալլած, անկիւն մը անտարբեր նստող մէկն ալ չէ Արփիարեան. նոյն յօդուածին մէջ, կը հաւաստէ՝ իր բո՛ւն նիւթին հասնելով, բարձրօրէն լաւատես, յուսատու տրամադրութեամբ.

«Հայ ազգը իր մէջ շատ ուժ ունի. ուժ գաղափարի, ուժ զգացումի, ուժ մտքի, ուժ սրտի, ուժ դրամի, ուժ անձնուիրութեան: Եւ սակայն այդ բոլոր ուժերը ցիրուցան են»:

Եւ կը յորդորէ.

«Ամէն ժողովուրդ պզտիկ ըլլայ թէ մեծ, տկար կամ զօրաւոր իր ուժերուն կազմակերպութեամբն է որ տնտեսական, քաղաքական, պատերազմական կռիւներու մէջ կ'ընդդիմադրէ հակառակորդին, եւ յաղթանակ կը յուսայ»:

Եւ այս մասին օրինակներ ալ կու տայ, օտարներուն մէջէն առնելով զանոնք:

Բայց բաղդատութեան պայմանները, եզրերը՝ միայն իրեն չէ որ պակսած են, մանաւանդ այդ օրերուն: Աւելի ետքն է որ Արփիարեան պիտի յանդիմանէր հաւաստելու, թէ «Յեղափոխութիւն չկայ հայոց մէջ, այլ՝ յեղափոխականներ»:

●

Պոլիս, կարմիր Սուլթանին դրաքննութեան այնքան խիստ ու վտանգաւոր պայմաններուն տակ՝ Արփիարեան ի՞նչպէս հրապարակագրութիւն կրցած է ընել՝ իբր մէկ պատասխանատու խմբագիրը Պոլսոյ հայ ամենամեծ օրաթերթի մը, որ ազգասիրական զգացումներով տոգորուած էր, եւ հետու՝ կամակոր ըլլալէ ալ:

Ի՞նչպէս բացատրել այդ դերը ստանձնողին պարագան:

Շահեկան է դիմել Արփիարեանին, որ ինք պատմէ այդ պայմաններուն եւ վտանգներուն մասին: Ե՛ւ իր պարագան ալ:

«Օրագրողի ցիչումներով» իր նօթերուն մէջ («Նոր կեանք», 1900, *թիւ* 25), *ան կը հաղորդէ, թէ իրենց վրայ տեղի ունեցող դրաքննութիւնը ի՛նչպէս կազմակերպուած էր*։

«Դուռը,— *կը հաւաստէ Արփիարեան*,— Ներքին Գործերու պաշտօնատան մէջ տպագրական տեսչութեան սենեակ մը կայ, ուր երեք հայ ալ մամուլին վերակացուներն են։ Անոնցմէ մին ամէն օր խմբագրատուններուը երթալով կը կարդայ հրատարակուելիք թերթին փորձերը· ինչ որ ուզէ կը ջնջէ, ինչ որ ուզէ կը թողու։ Սրբագրութիւնները ընելէն վերջը, կը ստորագրէ երեսները, որով արտօնած կ'ըլլայ թերթին տպագրութիւնը։ Ըստ ուղիղ բանականութեան, խմբագրութիւնը այլեւս ազատ մնալու էր ո՛եւէ վտանգէ, բայց դեռ ծայրն են ճնճուղներուն ծրարոցին։

«Երբ թերթ մը կը տպագրուի, հինգ օրինակ կը դրկուի տպագրական տեսչութեան գրասենեակը, հոն ննստող երկու հայ պաշտօնեաներն ալ պարտաւոր են զայն ամբողջապէս կարդալ, տեսնելու համար թէ ո՛եւէ կէտ մը արդեօք սպրդա՞ծ է իրենց այցելու պաշտօնակիցն աչքէն։ Եւ այդ գրաքննիչներէն մին թերթին պարունակութիւնը կը համառօտէ թրքերէն։ Եթէ ո՛եւէ դիտողութեան կէտ մը չի կայ հոս կը վերջանայ հայկական հսկողութիւնը, եւ թրքականը կը սկսի»։

Հայ պաշտօնեաներու կողմէ կատարուած դրաքննութեան կերպը պատմելէ յետոյ, Արփիարեան կը շարունակէ իր վերի նօթերուն մէջ, թրքականին առնչութեամբ.

«Թրքեվար ամփոփումը կը ներկայացուի տպագրական տեսչի օգնականին, որ կարդալէ յետոյ կ'անցընէ տեսուչին։ Տեսուչէն կը դրկուի Ներքին գործերու խորհրդականին, ուրկէ՝ Ներքին գործերու նախարարին, որմէն նոյն իրիկունը իսկ սատրազամին չանթաճ կ'իյնայ։ Այս հինգ պաշտօնատարներէն որը որ «նիւթերու ամփոփումին» մէջ իր ուշադրութիւնը գրաւող կէտի մը հանդիպի, ամբողջ յօդուածին թարգմանութիւնը կը հրամայէ։ Եթէ սատրազամին ձեռքը անցնելէն ետքն ալ վտանգի մը չհանդիպի, այլ եւս ապահովեալ է, բայց առժամապէս եւ մասամբ միայն· ուրիշ փորձանքներ դրանականալ կը սպասեն իրեն»։

Որովհետեւ, դրաքննութիւնը դեռ ամբողջովին չէ լրացած· ան զանազան մասնաճիւղեր ունի, ու ամէն մէկը իր տեսակէտները։ Արփիարեան կը շարունակէ իր բացատրութիւնները՝ այս մասին ալ·

«Հանրային կրթութեան պաշտօնատան գրաճնիչը ինքն ալ աչքէ կ'անցընէ հայ թերթերը, եւ եթէ ուշադրութիւնը գրաւող կէտի մը հանդիպի, կը հաղորդէ Դուռը, ուր Ներքին գործերու նախարարութիւնը նկատողութեան կ'առնէ իրեն յանձնուած տեղեկագիրը Գրաճնութիւն մըն ալ եըլտըզը կայ, եւ հսկողութիւն մըն ալ ոստիկանատունը։ Արդ, Դուռը, հանրային կրթութեան պաշտօնատունը, եըլտըզը, ոստիկանատունը իրարմէ բոլորովին տարբեր տեսակէտներով կը դիտեն ո՛եւէ յօդուած կամ լուր։ Ինչ որ մէկուն անվնաս կը թուի, միւսին՝ վտանգաւոր է։ Գրեթէ միշտ ոստիկանութեան *ժուռնալներով* է որ օրագրութիւնը տանջուեր է։

«Իսկ ոստիկանատան մէջ (...) լրտեսներու, մատնիչներու խմբակ մը մատնանիշ կ'ընէ ո՛ եւ է լուր կամ յօդուած։ Ընդհանրապէս թիւրիճիկին էր ինչ շատ կանոնաւոր հսկողութիւն ընողը։ Անանուն մատնութիւնն ալ գործ կը տեսնէր։ Անյայտ մատնիչներ կարմիր կապարով մը կ'ստորագրէին թերթի մը այս ինչ այն ինչ հատուածը եւ կը դրկէին Դուռը կամ ոստիկանատունը»։

Բայց հայ մամուլին ազատամիտ «օրագրութեան կաշկանդումին՝ Պատրիարքարանն ալ մեծապէս օգնեց», *կը հաւաստէ ե՛ւ Արփիարեան*։

Ո՛ւ կը շարունակէ·

«Մինչեւ 1891-ի առաջին կէսը, հայ մամուլը ազգային գործերու բննադատութեան մէջ չափաւոր ազատութիւն մը կը վայելէր։ Այս բոլտուութեան պատճառն էր բննադատող հայ օրագրութեան մը բացակայութիւնը։ (...) *Հայրենիքին* հիմնարկութիւնը 1891 Յուլիսին, խռովեց պաշտօնական ու կիսապաշտօնական մարմիններն ու անոնց հետեւողները։ Աշըճեան պատրիարքը սկսաւ *Հայրենիքին* դէմ Դուռը թաֆրիրներ գրելով մեծամեծ դժուարութիւններ յարուցանել մեր առջեւը։ Պատրիարքէն տրուած օրինակին հետեւելով հիւանդանոցի խնամակալներ, թաղական խորհուրդներ, վարժարաններու հոգաբարձուներ Դուռը կը վազէին, ոստիկանատունը կը դիմէին կառավարական խստութիւնները հրաւիրելու համար բննադատող թերթին դէմ»։

Ամէն տեսակէտով, տխուր, ողբերգական է հայկական կեանքը առհասարակ։ Հայ մամուլը՝ անոր հայելին է պարզապէս։ Շրջանը կարելի է նկատել՝ իբր անխուսափելի հետեւանքը երկար, չատ երկար ստրկական տարիներու։

Արփիարեան այդ շրջանին մէջ ըրաւ իր հրապարակագրութիւնը· շրջանը յիշելու՝ աւելի լաւ դնահատելու համար իր գործը։

Դարձեալ ինք կը պատմէ իր օրագրողի նօթերուն մէջ, կենդանի ու պատկերալից կերպով·

«... Մենք հայ խմբագիրներս յայտնի, գաղտնի, պաշտօնական ու անպաշտօն գրաճնութիւններու հսկողութեանը ներքեւ կը գտնուէինք, ինչպէս վերեւ բացատրեցի։ Միշտ պարանի մը վրայ կարծես կը խաղէինք· չիյնալու եւ չջախջախուելու համար լարախաղացի մը ճարպիկութեամբը պէտք էր ցատկոտել։ Ընդհանրապէս բոլոր թերթերը ողջ առողջ կ'ընթանային, «*Հայրենիք*»ն էր միայն որ միշտ տեղէ մը կ'իյնար, կը վիրաւորուէր, մինչեւ որ օր մըն ալ ջարդուփշուր եղաւ»։

Բայց Արփիարեան մեզի պիտի յայտնէ նաեւ, թէ սուլթանական դրաքննութիւնը կ'արդիլէ եղեր ալ նախարար մը գովելը։

Նորութիւն մըն է այս, որ իր որոշ կարեւորութիւնը ունի անշուշտ,

Ապտիւլ Համիտին հաստատած դրաքննութեան մասին լրիւ դաղափար մը կազմելու համար: Եւ Արփիարեան՝ «Նոր կեանք»ի 15 Յուլիս 1900–ի թիւին մէջ, միշտ «Օրագրողի Ցիշումներ»ու իր նօթերովը, կը հաղորդէ.

«Դեռ այն ատեն ներելի էր Սուլթանին նախարարներուն գովեստ մը կարդալ: Անկէ ետքը, կամաց կամաց հիմնովին փոխուեցաւ հաղաթական կեանքի ամէն պայմանները: Թուրքիոյ մէջ օսմանեան նախարարի մը տրուած դրուատիքները գուցէ այնքան մեծ ոճիր մը կը համարուին որքան հակասուլթան յեղափոխականի մը շռայլուած գովասանքները: Հայ օրագրութեան ներքին գործերուն անտեղեակները երբեմ պիտի չկրնան բացատրել թերթերուն մէջ յանկարծ երեւցած շարք մը յօդուածներուն պատճառները»:

Մինչ տարիներ ետքը, երբ ազատ երկրի մը մէջ, Արփիարեան կը դրէ իր այս «Ցիշումներ»ը, առանց դառնութեան ալ չէ որ կը դրէ, անկամ իր այլ դառնութիւններուն մէջէն է՛ւ.

«Լոնտոնի միայնութեանս մէջ երբ միտքս կ'իյնայ այդ 1891–95–ի օրագրական կեանքերնիս, սարսուռ մը կ'զգամ. ու կը զարմանամ թէ ինչպէս կարող եղած ենք դիմանալ»:

Եւ կ'աւելցնէ ալ իբր վերջին երկու տող.

«Հիմակ այլ եւս Պոլիս հայ օրաթերթերը չեն փակուիր: Ո՞վ ուշադրութիւն կը դարձնէ ճնշածութեան դատապարտուած մարմիններու»:

Կը խորհիմ, թէ այլ բացատրութեան հարկ չկայ, այս մասին:

Եւ Արփիարեան՝ միշտ ալ խոհալիսա, զգայուն, առանց զգլուխի, բայց հպարտութեամբ ալ կը յայտնէ դեռ իր «Օրագրողի Ցիշումներ»ուն մէջ.

«Այդ դժնդակ օրերուն մէջ մեզի բռնող, ապրեցնող ուժը բարոյական այն անհուն գոհունակութիւնն էր զոր կը զգայինք տեսնելով ազգը «Հայրենիք»ի խումբին գաղափարներուն եւ զգացմանց բացարձակ ազդեցութեան ներքեւ, հայ աշխարհին մէկ ծայրէն միւս ծայրը, եւ ամէն ուրեք ուր հայը ցրուած է» («Նոր կեանք», 1 Յուլիս 1900):

●

Ժամանակով, փորձառութեամբ, խորհրդածելով կեանքին ու դրական իրողութեանց բերած տուեալներուն վրայ՝ Արփիարեան իր տեսակէտներուն մէջ յեղաշրջում պիտի ունենար, անկասկած.— հետզհետէ ցոյց կազմակերպելու դաղափարին հակառակ դարձած էր, օրինակ:

Բայց, այսուհանդերձ, չդատապարտեց Գում–Գաբուին: Ջայն կը պաշտպանէր անգամ:

Պատճառը մէկէ աւելի է:

Նախ՝ իր կուսակցութիւնը կատարած էր զայն, ու, վստահաբար, ինքն ալ՝ առ նուազն, որոշ բարոյական դեր մը ունեցած ըլլալու է անոր մէջ:

Յետոյ՝ ինչպէս բոլոր հայերը, ինքն ալ յոյս, դրեթէ վստահութիւն ունէր որ եւրոպական տէրութիւնները կը միջամտեն՝ եթէ ցոյցի մը վրայ Սուլթանը ջարդել տայ հայերը:

Պոլսոյ հայ «Պահպանողական վարչութիւններ»ու մասին խօսող իր յետմահու լոյս տեսած յօդուածներէն մէկուն մէջ («կառափնատ», 9·10·1910), Արփիարեան կը հաւաստէ՝ Գում–Գաբուի ցոյցին առթիւ. «Կ· Պոլսոյ մէջ հայկական շարժում մը անսպասելի ըլլալով Սուլթանը մէկէն ի մէկ շուարած ահաբեկեցաւ»:

Եւ իր բո՛ւն ըսելիքին հասնելու համար, պիտի դրէ է՛ւ իր յօդուածին աւելի վարը.

«... Երգրումի ջարդը Եւրոպայի հանրային կարծիքին վրայ արդէն շատ վատ տպաւորութիւն ըրած ըլլալով Սուլթանը կասկածեցաւ որ Գում–Գաբուի ցոյցը պետութիւններէն ոմանք կրնային միջամտութեան մը առիթ համարել· մնաց որ, այդ վախը շուտով իրականութեան կերպարանք սկսաւ առնել: Սուլթան Համիտի հոգեկան այս ահաբեկ վիճակէն պէտք էր օգտուիլ գոնէ մասամբ»:

Վերի ընդդծումը՝ ինձմէ է, չեշտելու համար, մասնաւոր կերպով, յօդուածագիրին այդ միամիտ ու անհեռատես տեսակէտը, յոյսը, ինչքան ալ իբր «հոգեբանական ահաբեկ վիճակ»ի մը առիթէն օգտուելու պարագայական մտածումը եղած ըլլայ:

Ի հարկէ զարմանալի է ասիկա յատկապէս Արփիարեանին կողմէ.— իր մէջ, ուրեմն, հակասութիւն մը չէ որ ղոյութիւն ունի, այլ հասարակ, սովորական սխալ հաւատքի մը հետեւանքը:

Տեսակէտը աններելի էր մանաւանդ Սան Սթեֆանոյի աքթէն՝ Գերլինի վեհաժողովին ձեռքովը կատարուած փոփոխութենէն ետքը, Անգլիոյ պահանջին վրայ:

Ճիշդ է, միջամտութիւններ երբեմն տեղի կ'ունենային ի նպաստ քրիստոնեաներու, կամ հայոց, բայց այս՝ մի՛չտ ալ միջամտողներուն կողմէ բան մը, կտոր մը փրցնելու, քաղելու համար, Անգլիան, օրինակ, այս խնդրին մէջ, կիպրոսը նուէր ստացաւ Սուլթան Համիտէն:

●

Արփիարեանի առաջին լաւագոյն գործունէութիւններէն մին կը նկատւի մեր Արեւելահայ ու Արեւմտահայ երկու հատուածներուն իրար մօտեցումը՝ «Մշակ»ի մէջ իր հրատարակած թղթակցութեանց, ինչպէս նաեւ Գրիգոր Արծրունիին իրեն հանդէպ ունեցած բարեկամութեան չնորհիւը:

Մինչ իր հռչակը՝ այն ատեն, աւելի կը տարածուի մանաւանդ իբր հրապարակագիր:

Եւ անձնապէս ճանչնալու առիթն ալ կ'ունենայ կարդ մը արեւելահայ ականաւոր դրողներն ու գործիչները. անոնցմէ չատերուն հետ թղթակցութեան կը մտնէ է՛ւ: Իր այս նամակներուն մէջ, աւելի անկեղծօրէն կրնանք ճանչնալ Արփիարեանը, նոյնպէս իր հրապարակագրութեան հիմնական ար–

ժէքը: Խոստովանութիւններ, անկեղծ ու անվերապահ վկայութիւններ ալ կան հոն: Իր 9 Յունվ. 1903 թուակիր նամակովը՝ Վենետիկէն կը գրէ Լէոյին, ի միջի այլոց.

«Հասնելով Վենետիկ, կուզէի ֆանի մը ամիս այստեղ մնալ, եւ անցնիլ Եգիպտոս, ուր հաւանօրէն առեւտրական գործ մը կրնայի ունենալ: (...) Տագնապալից կացութեան մը մատնուած մնացի: Ես չեմ կրնար Ձերազի, Զօպանեանի նման հարուստներուն դիմում ընել, ինչ որ կեանքիս մէջ չէ պատահած բնաւ: Չեմ կրնար գրիչս Զօպանեանի նման վաճառքի հանել: Եթէ իմ կատարեալ անկախութիւնս պահպանել չուզէի, կարող էի Բիւզանդ Քէչեանի պէս 50–60000 րուպլի շինել: (...) Պոլսէն մեր հեռանալը թէ մեզի համար դժբախտութիւն եղաւ, եւ թէ մեր մտաւորականութեան, որ Պոլիս է: «Հայրենիք»ին տեղը ոչ ոք բռնեց, ու խեղճուկ գրականութիւն մը կը տիրապետէ այսօր «Բիւզանդիոն»ի իշխանութեան ներքեւ:

«Անօգուտ չհամարեցի այս ֆանի մը տեղեկութիւնները Ձեզի հաղորդել: Ինչ մը ծանր է որ գրող մը օրը 15 ժամ անդադար աշխատելով հանդերձ կարող չըլլայ գոնէ սեմեակի մը վարձքը հայթայթել»:

Եւ դարձեալ նոյն նամակին մէջ անցնելով իր մտադրութեանը վրայ, ան դեռ կը դրէ իր բարեկամ Լէոյին.

«Հ· Երեմեան ինծի տեղեկացուց նաեւ Ձեր խորհուրդները, որով կը կարծէք թէ զուտ գրականութեամբ զբաղելով աւելի օգտակար կրնամ ըլլալ: Ձեր խորհրդակցութեանը համար շնորհակալ եմ. ես ալ այդպէս կը մտածեմ: Չէի կրնար սակայն Պոլիս անտարբեր մը հանդիսանալ մեր ազգային կեանքին, ու երբ Եւրոպա անցայ, զգացի թէ պարտականութիւն մը ունէի կատարելիք: Ամէնէն ալ մեզ խաթած էին: Այդ պարտականութիւնս կատարեցի «*Մարտ*» եւ «Նոր կեանք»ի միջոցով եւ գործունեայ դերով մը: Այսուհետեւ ընելիք տարբեր բաներ կան եւ կը կարծեմ թէ ա՛լ կարող եմ գրականութեամբ զբաղիլ» (Լէոյի Ֆոնտ № 17/1):

Անշուշտ չատ մը ճշմարտութիւններ, իրականութիւններ կան իր այս նամակներուն մէջ. իր դժգոհութիւնները, դառնութիւնները անարդար չեն՝ մեծ մասով. բայց իր յարձակումները՝ պաշտօնակիցներու դէմ, այդ ձեւով, օգուտ մը չեն բերեր, այլ կը ծառայեն, անկասկած, ուժերու եւ հմտերաչք աշխատութեան ջլատումին:

Ինչքան ալ Արփիարեան Լէոյին հաղորդած ըլլայ՝ իր վերոյիշեալ նամակին մէջ, իր մտադրութիւնը միայն դրականութեամբ զբաղելու, տեսանք սակայն, թէ յետագային չկրցաւ հրապարակագրութենէ հրաժարիլ, հեռանալ. չարունակեց, արդարեւ, իր պայքարը.— ատոր «որդը» կա՛ր իր ներսիդին:

●

Այլեւս Արփիարեան բացարձակ կերպով հակառակ է դեռորիզմին:

Լոնտոն, Սպունիին սպանութեան վրայ՝ Վենետիկէն Վահան Մալէզեանին իր գրած 4 Նոյ. 1903 նամակին մէջ կ'ըսէ.

«Չեմ կարող բացատրել այն խորին զայրոյթը, զոր զգացի այս գուժէն (...). մարդ պէտք է Լոնտոն ապրած ըլլայ բաւական ատեն, զգալու համար այդ մարդասպանութեան ահեղօրէն սոսկալի հետեւանքները»:

Այսուհանդերձ, Արփիարեան դեռ կը հաւատայ, թէ կրնայ մեր կուսակցական ու հասարակական բարքերուն մէջ բարենորոգումներ կատարել:

«Բայց կը կարծեմ,— *կը չարունակէ գրել արդարեւ իր վերոյիշեալ նամակին մէջ*,— թէ այս վերջին գործը իր ծանր հետեւանքներովը մէկտեղ, պիտի ունենայ նաեւ իր օգտակարութիւնը: Ազգային ցնցումը նոր ուղղութիւն մը առաջ պիտի բերէ (...) (Վ. *Մալէզեան* Ֆ· № 171 ա):

Ի հեճուկս Արփիարեանին լաւատեսութեան եւ յոյսերուն, անչուշտ «ազգային ցնցում» տեղի չունեցաւ այդ առթիւ, ո՛չ ալ ոեւէ «նոր ուղղութիւն մը», մինչ Սպունիին սպանութեան յաջորդեցին խակ ուրիշ եղբայրասպան դնդակներ ու, վերջ ի վերջոյ, վերի միամիտ տողերուն հեղինակն ալ զարկին:

Այդ մարդիկը տրոկէ եղած էին, եւ երբ կը տեսնէին որ Թուրքին չէին կրնար զարնել, այն ատեն կը զարնէին տկարներուն, կը զարնէին դէպի նախկին ընկերները, կամ որո՛ւ որ կը հանդիպէին:

Անոնք չէին կրնար այլեւս հասկնալ Արփիար Արփիարեանին բարոյական ու ազգասիրական լեզուն: Գուցէ եւ բնա՛ւ չէին հասկցած:

●

Արփիարեան անունի, փառքի եռեւէն երբեք չէ վազած: Փառասիրութիւնն ալ ան կը նկատէ անկախութեան արդելք մը, իր հրապարակագրական ասպարէզին մէջ:

Հարկ եղած ատենը, կրնայ մութին մէջ քաչուիլ: Բայց ասիկա իրեն չի պարտադրեր գործունէութիւն ունենալէ հեռանալ, չարտայայտուիլ, բոլորովին չէզոքացնել ինքզինքը:

Նամակի մը մէջ՝ ուղղեալ Վահան Մալէզեանին, 6 Յունվ. 1904 թուականով, տակաւին Վենետիկէն, Արփիարեան իր անկեղծ մտածումներովն ու զգացումներովը կ'երեւայ այս առնչութեամբ, առանց մեկնաբանութեան հարկին:

Ահա՛ խնդիրը:

Մալէզեան ծրագրած է՝ Օհանեանին հետ, «Ազգային Ընկերութիւն մը» հիմնել, նպաստելու համար հայոց «տնտեսական եւ մտաւորական զարգացման», առանց «քաղաքական եւ յեղափոխական ձեռնարկներու»:

Արփիարեանի վերի նամակէն կը թուի որ իր դործակցութիւնը, կամ առնուազն իր կարծիքը ուզած են ունենալ այդ ծրագիրին մասին. ուստի,

նախ կը հաւաստէ ան թէ՝ ընկերութիւնը կրնայ իր ամենամեծ օգտակարութիւնը բերել, ու յետոյ կ'աւելցնէ.

«Բայց միեւնոյն ատեն յանգեցայ այն եզրակացութեան, թէ այդպիսի ընկերութիւն մը շատ արգելքներու պիտի հանդիպի, որոնց գլուխը պիտի ըլլայ անշուշտ գոյութիւն ունեցող կուսակցութեանց կազմէն ձեզի դէմ ամենասաստիկ հալածանք մը, որ մինչեւ մարդասպանութիւն պիտի կարենայ յառաջանալ»:

Եւ այս տեսակի իրականութիւններու մէջ, խորհուրդ կու տայ իր բարեկամին.

«Այսպիսի պայմաններու մէջ, լաւագոյն է «կրթասէր»ին համեստ ծրագիրին մէջ պարփակուիլ, գործունէութեան ասպարէզը ճահանչ մը միայն ընել հեռաւոր նպատակակէտի մը ժամանումի հաստատ առաջադրութեամբ»:

Որոշապէս յայտնի է, թէ Արփիարեան այլեւս չի հաւատար մարդոց: Հայուն անձնական հակասականութիւնը կը նկատէ աւելի գործօն՝ քան այն օգտակարութիւնը զոր կարելի է ընծայել ժողովուրդին:

Եւ հայոց քինախնդրութիւնը եւս լաւ ճանչցած ըլլալով, դեռ կը թելադրէ վահան Մալէզեանին.

«Ամէն պարագայի մէջ, սակայն, կը խնդրեմ ձեր երկուբէն զատ ոչ ոք գիտնայ, թէ ես ո՛ւ եւ է յարաբերութիւն ունիմ ձեզի հետ այս կրթական ձեռնարկին մէջ»:

Եւ այս բոլոր ընդգծումներն ալ իրմէ են:

Թէ ինչո՛ւ այս բացարձակ զգուշութիւնը, զաղտնապահութիւնը՝ իր անձին առնչութեամբ, Արփիարեան չի զլանար այդ բացատրելու ալ.

«Այս գործերուն առթիւ,— կ'ըսէ արդարեւ ան,— ձեզի հետ ուղղակի կամ անուղղակի յարաբերութիւն ունենալս կրնայ գործին շատ վնասել: Միանգամայն ինծի ալ շատ գլխացաւ պատճառել: Ո՛չ ոք մտէէն պիտի անցունէ թէ ես կրնամ պարզ կրթական գործի մը համար յարաբերութիւն ունենալ ո՛ւ եւ է մարմնի մը հետ»:

Որովհետեւ, ինչպէս դեռ կը դրէ.

«Արգուեան եւ իր ընկերները շատ աղէկ գիտեն թէ Կիլիկիոյ համար ինչեր կը խորհէի, եւ ինչ որ դուք այսօր պիտի ընէք, զայն ուրիշ միջոցներով Հնչակեան կուսակցութիւնը պիտի ընէր: Դաշնակցականները ալ շատ աղէկ գիտեն թէ կարող եմ թէ Ռուսիա եւ թէ Ամերիկա լաւ յարաբերութիւններ ունենալ: Ուստի իմ անունս բնա՛ւ պիտ չլսուի, եթէ կուզէք որ ձեզի, այսինքն՝ գործին ինչ շատ ծառայութիւն մատուցանեմ, պարզապէս թելադրութիւններ ընելով: Ուրեմն միայն ԵՐԿՈՒՔՆԻԴ» (վ. *Մալէզեան Ֆ. № 171 Գ.*):

Անշուշտ առանց սրտի խոր ցաւի չէ որ Արփիարեան դուրս կենալ պիտի ուզէր այդ գործէն. իր կոչումին հակառակ է այս ժեսթը: Բայց իր խղճմտութիւնը, իր պարկեշտութիւնն ու ազգասիրութիւնը՝ իրեն կը պարտադրեն մուխին մէջ կենալ գործին յաջողութեանը համար: Ծառայելէ չէ որ կը քաչուի:

Իր վերոյիշեալ նամակէն ետքն ալ, 19 Յունիս 1905–ին Պարոյրին (Մլքայէլ Կիւրճեան) կը գրէ՝ պարզելու համար ճիշդ իր հիմնական ու բարոյական տեսակէտը.

«Պէտք է որ առանց կուսակցական չհամոզութեան որ անհատական շահամոլութենէն աւելի վտանգաւոր է, ջանանք ժողովուրդը պատրաստել. եւ վերջապէս փրկուիլ: Ահա այդ դերն է որ անկախ մամուլ մը պիտի կատարէ» (*Մ. Կիւրճեան Ֆոնտ, № 85 բ.*):

Իր կեանքին ամբողջ տեւողութեանը, պիտի երազէ ու աշխատի ալ «անկախ» մամուլ մը ունենալու մասին. իրե՛ն թէ հայութեան համար: Իր անձնական անկախ մը ըլլալը՝ բաւական կը սեպէր այդ բնագաւառին մէջ յաջողելու ալ: Բայց դժբախտաբար, հայկական մամուլը հետզհետէ իր անկախութիւնը միշտ քիչ մը աւելի ալիտի կորսնցնէ ո՛չ թէ՝ չիտակը, արտաքին, օտար իշխանութեանց ճնշումներուն պատճառովը միայն, այլ մանաւանդ հայոց կողմէ ստեղծուած ահաբեկումին մթնոլորտին երկիւղէն ազդուելով:

●

Նիւ Եորք, 22 Յուլիս 1907–ին, պոլսեցի ծանօթ վաճառական Յովհաննէս Թաւշանճեան կը սպաննուի՝ Պետրոս Խաչատուրեան անունով խարբերդցի երիտասարդի մը կողմէ:

Ոճրագործը կը ձերբակալուի:

Այս մարդասպանութեան չարժառիթը դրամական պահանջ մըն է՝ երկու տարի առաջ կատարուած ու անպատասխանի մնացած: Մինչ մահուան սպառնալիքը դործադրուած է, առանց երկրորդ ազդարարագրի մը առաքումին:

Խնդրոյ առարկայ եղող ոճիրին առթիւ, Նիւ Եորքի մէջ հինգ հոգի եւս կը ձերբակալուին, հին–վերակազմեալներու խումբէն, իբր կասկածելի: Այս ձերբակալուածներուն մէջ, ուշագրաւ դէմքերն են՝ Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկեսեան եւ Սուրէն Սուրէնեան:

Արփիարեանին յօդուածին ալ համաձայն («Շիրակ» 1 Օգոս. 1907), Ամերիկայի մէջ՝ «միտքերը չափազանցօրէն գրգռուած են, եւ իրաւամբ»: Մինչ հայոց այս հոգեկան տրամադրութիւնը տարօրինակ կերպով կը ծանրացնէ ամբաստանեալներուն կացութիւնը: Եւ դարձեալ ինչպէս Արփիարեան կը դրէ.

«Այս գրգռումին հետեւանքն է ամբողջ այն դիմումը որով Տ. Յովսէփ եպիսկոպոս Սարաճեան՝ կաթողիկոսէն խնդրած է Մարդուկէսեան վարդապետը կարգազուրկ ընել: Նիւ–Եօրք հեռագրով պատասխանի կը սպասուի եղեր Օգոստոս 2–ին (...):

Եւ այդ լուրը տալուատեն՝ Արփիարեան կ'աւելցնէ նաեւ.

«Այս դիմումը արդարացնող պատճառաբանութիւնները մեզի անծանօթ են, ինչպէս եւ հայրապետական որոշումն ալ դեռ չենք գիտեր», *բայց եւ*

նոյնպէս քանի մը դիտողութիւններ «անպատեհ» չհամարելը յայտարարելէ յետոյ կ'աւելցնէ՝

«Մարդուկէսեան վարդապետը տակաւին ամբաստանեալ մըն է, որ կրնայ իբր ոճրագործ դատապարտուիլ, կամ անմեղ արձակուիլ դատական վճռով: Այն օրը որ վարդապետը դատարանէն արդարացած դուրս ելլէ, Առաջնորդ եւ կաթողիկոս ի՞նչ պիտի ընեն, հայ եկեղեցական մը հապճեպով կարգազուրկ ըրած ըլլալուն համար»:

Այս այնքան արմատական խմաստով ճիշդ ու խղճամիտ դիտողութիւնը սակայն, ո՛չ մէկ հրապարակագիր չըրաւ մեր մէջ, այդ առթիւ, հակառակ անոր որ հարցը խիստ կարեւոր էր՝ ամէն տեսակէտով, մանաւանդ երբ մեզի պէս կրօնապաշտ, կղերապաշտ ժողովուրդի մը կը վերաբերի:

Եւ Արփիարեան՝ կերպով մը իր իսկ ըրած դիտողութեան պատասխանելու համար, կը բացատրէ իր տեսակէտը՝ յատակ, մեկին, եւ յանդիմանական զգալի երանգով մըն ալ, ինչպէս նաեւ դաս առնելի հանգամանքը առած.

«Ու, արդարութեան գաղափարին մեր դրած պարտականութիւնները ոտնակոխ չենք կրնար ընել անխղճօրէն. ամբաստանեալի մը անմեղութիւնը միշտ «հաւանական» պէտք է ենթադրել: Առանց այս խղճահարման, արդարութիւնը օրինաւորապէս գործադրուած ոճրագործութեան մը հետ կը շփոթուի»:

Եւ դեռ կ'աւելցնէ ալ, հարցին ծանրութիւնը աւելի ուժգնօրէն ընդգծելու նպատակով, ու չատ հաւանարար խիստ այս բնագաւառին մէջ հետեւելով Վոլթէրին հետքերուն.

«Մարդկային ընկերութիւնը հազար չարագործի սխալմամբ անպարտ արձակումներուն համար իր խղճին առջեւ այնքան ծանրապէս պատասխանատու չէ, որքան մէկ անմեղի մը սխալմամբ դատապարտմանը համար»:

Ու ասկէ զատ, այլ կարեւոր նկատում մըն ալ, դեռ առաջ կը բերէ Արփիարեան՝ այս առթիւ.

«Երբ,— կը գրէ սուրբ նոյն ատեն,— Ամենայն Հայոց Հայրապետը, այդ ամբաստանեալը եկեղեցական գերագոյն պատժին կ'ենթարկէ նախ քան դատական ատեանին վճռին արձակումը, հայրապետին այս պատժագրութիւնը կրնայ հզօրապէս ազդել դատաւորներուն խղճմտանքին վրայ ի վնաս ամբաստանեալին, որ թերեւս անմեղ մըն է»:

Այսքան լուսամիտ, արդար ու հեռատես հայ հրապարակագիր մը՝ անշուշտ որ տակաւին չէր դանուած մեր մէջ: Ասիկա, Արփիարեանին մեծադոյն փառքերէն մին կը կազմէ. ճիշդ ելաւ իր գրածը, այս մասին:

Արդարե՛ւ.— բաւական առեն ետքը, Վահան Թէքէեան կը գրէ Արփիարեանին, նամակի մը մէջ, թէ Ազեքսանդրիա գաղափարը կայ Մարգուկէսեան Վարդապետին թեկնածութիւնը դնելու՝ իբր Եգիպտահայոց Առաջ-

նորդ: Այս նամակը գոյութիւն ունի մեր ձեռքին տակ գտնուղ արշիւին մէջ:

Կարեւորը՝ անշուշտ, Մարգուկէսեան Վարդապետին թեկնածութիւնը չէ. կարեւորը՝ անոր անմեղութեան անպարտ վճռուիլն է, Նիւ Եորքի պատկան իշխանութեան կողմէ:

Արփիարեան այս մասին ալ, ուրեմն, հիմնովին լրաւունք կ'ունենար իր տեսակէտին մէջ, բայց իր ժամանակակիցներէն ո՛չ ոք ատիկա նշմարած ըլլալ կ'երեւայ:

●

Վենետիկէն գրուած, իր 19 Ապրիլ 1905 թուակիր նամակին մէջ, Արփիարեան կը գրէ Պարոյրին, անսեթեւեթ պարզութեամբ, քիչ մըն ալ ինքնագովութեամբ, բայց եւ խոստովանութեան մը պէս ալ, եւ առաջին անգամ ըլլալով գուցէ.

«Ես դիտաւորութիւն ունիմ (խօսքը մեր մէջ), «քաղաքական հանդէս մը» հիմնելու, զուտ քաղաքական: ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸՆ Է ԶՈՐ ԿԱՏԱՐԵԼ ԿՈՒԶԵՄ: Վասն զի կը դիտեմ թէ 1895–էն ի վեր քաղաքական մտածմունքներուս մէջ շատ սխալած չեմ» (*Մ. Կիւրճեան Ֆ. 85 բ*):

Երկու անգամով կատարուած վերի ընդգծումը՝ իմս է:

Այս նամակէն, որուն խորհրդապահական ըլլալը չեզտուած է, կ'իմանանք ուրեմն թէ Արփիարեան չէ հրաժարած երբեք ազգային քաղաքական դեր կատարել ուզելէ, մանաւանդ որ անկեղծօրէն համոզուած կ'երեւայ որ, «1895–էն ի վեր իր քաղաքական մտածմունքներուն մէջ շատ չէ սխալած», հակառակ իր սովորական համեստութեան:

Ամէն պարագայի տակ, ասիկա ներելի կրնայ նկատուիլ Արփիարեանի մը համար, մասնաւորապէս իր հրապարակագրական գրականութեան մէջ:

●

Իր համակիրներուն հետ, իր հակառակորդներն ալ կ'ընդունին՝ առանց տատամսելու, թէ Արփիարեան չատ մեծ ու եզական հրապարակագիր մը եղած է, եւ իր մասնայատուկ տեղը ունի այս մարզին մէջ:

Արդար է անշուշտ այս հաւաստումը:

Ինչո՛ւ սակայն:

Իր ունեցած մտաւորական պաշարէն զատ, իր սուր միտքէն ալ զատ, ինչպէս նաեւ իր իրատեսութենէն ու աշխատանքի կարողութենէն զատ՝ Արփիարեան կը պարտի իր հրապարակագրական յաջողութիւնները՝

Իր անկաշառ ազգասիրութեան,—

Իր նշմարելու արտակարգօրէն սուր աչքերուն,—

Իր գաղափարներուն պարկեշտ ու յառաջդիմական դատումներու վրայ հիմնած ըլլալուն,—

Իր անկախութեանը,—

Իր այն հաւատքին՝ զոր ունի իր ժողովուրդին հանդէպ ու նաեւ այն կոչումին, զոր կը մշակէ ծառայելու համար այս ժողովուրդին:

Բայց իր ստացած համակրութիւնները, նուաճումները՝ Արփիարեան կը պարտի՝ այդ խորքի յատկութիւններէն զատ, նաեւ իր դրական ձեւին:

Քստակ ու պարզ չէ միայն՝ երբ կը ղրէ յօդուած մը, կամ վիպակ մը: Այլ՝ աւելի հաճելի, աւելի դրաւիչ ձեւ մըն ալ ունի ան.— կը խօսի՝ իր ընթերցողին հետ, հաւասարէ հաւասար, մտերիմ բարեկամի մը պէս, դէմ դիմաց նստած, եւ երբեք չի խորհիր վերը բազմելու: Իր օրագրական դործը՝ արտադրութիւնը այս վկայութիւնը կու տայ իր բոլոր արտայայտութեանց մէջէն, անյապաղ, եւ ինք միայն կրցաւ ունենալ այս հրապոյրը:

Ամբարտաւան կեցուածքը՝ իրը չեղաւ:

Կը յարդէ իր ընթերցողը:

Իր բոլոր խօսքերը անկեղծ պիտի ըլլան. կ'ըսէ այնպէս ինչպէս կը մտածէ:

Եւ երբեք սեթեւեթեալ ձեւերը պիտի չսիրէ, պիտի չդործածէ: Ու իր ընթերցողին դաս տալու մտածումը չ'ունենար. հետը կը խօսի:

Ո՛չ մէկ առեն, pédant մարդուն ձեւերը պիտի չառնէ: Եւ այս՝ իր ոճն է չարունակ, ուղիղ դիծով:

Շատ փոքր բացառութիւն մը պիտի սեպուէր՝ այն որ իր հրապարակադրութիւնը չ'ընդունիր:

Եւ զարմանալիօրէն, նոյնիսկ իր երդուեալ հակառակորդները՝ կը համակրին հրապարակադիրի իր դրիչին:

Մինչ ամէնքն ալ համաձայն են հաւաստելու, թէ Արփիարեանը կրցած է հրապարակադրութիւնը դրական եւ արուեստին բարձրութեան հասցնել. ի՛նքը՝ առաջին անգամ ըլլալով մեր մէջ:

Ու այս հաւաստումը՝ անշուշտ չատ մեծ ու արդար դնահատանք կը նշանակէ հրապարակադիրի մը բերքին հանդէպ:

3.—

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ — ՔՐՈՆԻԿԱԳԻՐԸ

Քիչ առաջ, տեսանք հրապարակադիրը՝ Արփիարեանին մէջ:

Ի՛նչ է անոր գլխաւոր տարբերութիւնը՝ քրոնիկադիրին հետ: Անշուշտ դժուար պիտի ըլլար այդ չատ մեկին կերպով ճշդելը, սահմանելը:

Քրոնիկը՝ ամէն պարագայի տակ, օրը օրին խօսիլն է, թերթի մը իր մասնայատուկ սիւնակին մէջ, առ հասարակ առօրեայ, բայց միչտ այժմէական խնդիրներու առնչութեամբ: Այժմէական բո՛լոր խնդիրներու վրայ: Կարելի է հինէն ալ վերցնել, կապելով նորին, հետաքրքրութիւն մը, փորձառութիւն մը չեչտելու համար:

Քրոնիկը՝ թերթին ամէնէն կենդանի, հետեւաբար այժմէական սիւնակը պէտք է կազմէ, առանց սակայն ո՛չ մէկ առեն ճապաղութեան մէջ սայթաքելու, եւ մանաւանդ կենալով հանդերձ պարզութեան, ժողովրդականութեան եւ անմիջական արտայայտութիւնով ու խօսքով դիրքին մէջ:

Իր ոճն ալ անհրաժեչտաբար պէտք է ըլլայ մտերմական, ուղղակի, սրամիտ, հեղնական՝ մանաւանդ: Այս ոճին ընթացքը եւս ըլլալու է՝ միանդամայն թեթեւ ու լուրջ: Ինչպէս նաեւ քրոնիկադիրին խորքը, ցատկոտող երեւոյթ ունենալով հանդերձ:

Եւ այս սահմանումները կը վերաբերին Արփիարեանին քրոնիկին, մինչ ասկէ յետոյ դիւրին կ'ըլլայ ա՛լ անոր տարբերութիւնը տալ հրապարակադրութենէն:

Արփիարեան՝ տաղանդաւոր եւ ազդեցիկ հրապարակադիր մը, է՛ նաեւ ուրեմն սքանչելի քրոնիկադիր մը, ինչքան ալ դժուար ըլլայ իր այս երկու հանդամանքները իրարմէ զատել:

Ամէն պարագայի տակ, իր քրոնիկներովն է որ սկսաւ նախ իր հռչակը կերտել իբր հրապարակադիր եւ քրոնիկադիր՝ միանդամայն: «Մշակ»ին մէջ կերտել իբր հրապարակադիր եւ քրոնիկադիր՝ միանդամայն: «Մշակ»ին մէջ հրատարակած իր յօդուածները՝ Օրուան կեանքը ընդհանուր խորագիրովը, իրեն չատ չուտով ապահոված էին այդ հռչակը: Մինչ իր քրոնիկներուն չնոր-

հիւը, կը տիրէր ան հանրային կարծիքին վրայ, զայն պատրաստելով՝ ի՛նքը:

Ճիշդ է որ Արփիարեան իր քրոնիկները բարձրացուց մինչեւ դեղեցիկ դրականութիւնը: Այս բնազաւառին մէջ, ան ստեղծեց իր ոճը, իր արուեստը: Իրմէ առաջ, հայ մամուլը դուցէ ունէր ստուերի պէս բան մը, իբր քրոնիկ, բայց որպէս դրական սեռ, իր գոյութեան հայրութիւնը Արփիարեանին կը պատկանի: Իրմէ յետոյ, քրոնիկը չմեռաւ անշուշտ, բայց իրեն արժանի յաջորդ մը երեւան չեկաւ: Արշակ Զօպանեանին չահեկան քրոնիկները՝ իր «Անահիտ» հանդէսին մէջ, համոյքով կրնան կարդացուիլ մինչեւ այսօր, բայց իր այս հրատարակութիւնը կանոնաւոր կերպով չէր երեւար, եւ յետոյ լեզուն նո՛յն մտերմութիւնը չունէր, հեղնանքը, լումուրը կը պակսէր հոն, մինչ ուրիշ մը կարելի չէ լրջօրէն յիշատակել ալ այս մասին:

Արփիարեան հայ մամուլին համար կ'ապրէր: Ինչպէս ձուկը ջուրին մէջ, մամուլէն դուրս ինքզինքը անկենդան պիտի դպար: Ուր որ բնակութիւն հաստատեց, հոն ալ հիմնեց իր մամուլը: Նախ՝ իր բնակավայրը, Պոլիս.— երբ Մասիսին մէջ սկսաւ գրել, ինքը չէր հիմնած զայն, բայց սիրցուց զայն. յետոյ՝ Արեւելքը՝ 1 Յուլիս 1884–էն 13 Յուլիս 1891, չնորհիւ իր խմբագրութեանը, գարձած էր ամէնէն ազդեցիկ ու փնտռուած թերթը. իսկ մինչեւ 1895, ուրեմն մինչեւ իր մեկնումը Պոլսէն, Հայրենիք օրաթերթը հասցուց անմրցելի ըլլալու աննախընթաց փառքին մեր տարեգրութեանց մէջ. Լոնտոն հիմնեց Նոր կեանքը, որ անյապաղ դարձաւ արդէն ազդեցիկ, ստացաւ արտակարգ ծաւալ, մինչ իր կուսակցութեան օրկանը՝ Մարտ անմահն չմնայ իր հոչակէն. Վենետիկի մէջ՝ կարճ տեւողութեամբ հրատարակելէ յետոյ «Հայ Հանդէս»ը, զոր ի՛նք միայն կը խմբագրէր ամբողջովին, իր վերջին կայանը հաստատեց Գահիրէ, ուր «Լուսաբեր»ի խմբագրութենէն բացի՝ դլուխը անցաւ «Շիրակ» ամսագիրին, զոր կը հրատարակէին արդէն վահան Թէքեեան եւ Միքայէլ Կիւրճեան: Եւ ամէն անգամ որ թերթ մը ձեռք կ'առնէր կամ կը հիմնէր, արտակարգ յաջողութիւնը չէր ուշանար, ու ասիկա՝ ամէնէն աւելի ու մանաւանդ աչքի չնորհիւ իր քրոնիկներուն: Պարագան ճիշդ է մինչեւ անգամ Մարտին համար, որ պարզապէս կուսակցական թերթ մըն էր, եւ առանց իրեն՝ կուսակցական չրջանակէն դուրս արձագանգ պիտի չունենար:

Իրողութիւնը թէ իր արժանաւոր յաջորդը չունեցաւ ան քրոնիկի բնագաւառին մէջ, ինքնին առանձինն կը փաստէ որ, քրոնիկը ա՛յնքան ալ դրական դիւրին սեռ մը չէ, այլ կը պահանջէ՝ քիչ վերը յիշատակուած հանգամանքներէն, պայմաններէն զատ, նա՛եւ հմտութիւն, արագ արտադրելու կարողութիւն, ինչպէս եւ՛ իր ժողովուրդին վրայ իսկական ծանօթութիւն:

Արփիարեանի չրջանին, քրոնիկը «ազնուաչուք»ներու, «վսեմափայլ»ներու, «էֆէնտի»ներու, ջոջերու դովեստին ենթակայ ճապաղ, կաղապարուած չարադրութիւն մըն էր, մլիօրինակ աղքատութիւն մը, լրագրական աչխարհին համար ամօթ մը: Ցակոբ Պարոնեան ծիծաղեցաւ անոնց վրայ. Արփիարեան կը հեգնէր զանոնք եւ մգլոտած, հնարոյր հաչիւներն ու խորքերը կոտրեց, փշրեց, հեռացուց: Բայց եւ մխեւնոյն ատեն, իր քրոնիկները անպայման կը կլանէին, անպայման բան մը կը սորվեցնէին՝ անցեալէն թէ ներկայէն, երբեմն երկուքը մէկ կը ներկայացնէին անոնք, միչտ խորհիլ կու տային, առանց երբեք մոռնալու ազգային կեանքը՝ իր բոլոր երեսներովը:

Արփիարեան երբեք անտարբեր պիտի չըլլայ ազգային, կամ ընկերային, կամ մչակութային, կամ քաղաքական ո՛չ մէկ երեւոյթի հանդէպ. միչտ կը պիտէ իր չորս կողմերը, ու կը տեսնէ խոկոյն ու անտարակոյս այն ամէնը որ քիչ թէ չատ կարեւոր, քիչ թէ չատ յատկանչական են, եւ որոնց մասին չա՛րկ է դրել: կեանքին մէջն է եւ միչտ անոր հետը:

Այո՛, անշո՛ւշտ, պիտի հեգնէ, պիտի ծիծաղի ալ՝ դուցէ չատ անգամ. ճիշդ անոր համար որ կեանքին մէջն է, ու իրեն այնպէս կը թուի որ այլ կերպ չի կրնար ընել իր քրոնիկները դրելու ատեն...: Իրողութիւններ են ասոնք, հարկա՛ւ. բայց լուրջ մարդն ալ է ան, մանաւանդ լուրջը: Այսինքն՝ միչտ լուրջ հարցերու մտահոգութիւնը ունի, անոնց լաւագոյն լուծումը կը փնտռէ, ի սպաս իր ժողովուրդին, որուն հանդէպ իր սէրը անհուն է:

Տեսէ՛ք ահա. կը հեգնէ, լումուր կը դնէ, բայց ճապաղ պիտի չըլլայ, ճապաղ երբե՛ք չէ եղած, բնա՛ւ, բնա՛ւ, որովհետեւ լուրջ է, մինչ իր հեգնանքը միջոց մը կը նկատէ իրեն համար՝ սրբագրելու իր ընդդիմադիրները, հակառակորդները:

Իսկ իրականութեան մէջ, ինչո՞ւ հեգնանքը լրջութեան պակասը լեցուցել տայ, կամ սեպուի. մեր մէջ սխալ, անիմաստ կարծիք մը կազմուած է, դոյութիւն ունի այս մասին: Հեգնանքը գրական ամէնէն դժուարին ու գնահատելի ալ մէկ կերպն է, ստեղծագործական արուեստ մը՝ որուն յաջողութեան համար ձեւն ու խորքը անբնդհատ մրցելու են իրար հետ, առանց սակայն մէկը միւսին վնասելու ալ: Կը խորհիմ թէ Արփիարեան այլ իմաստով մտածած ըլլալու չէ հեգնանքին առնչութեամբ:

❦

Իր արչիւին մէջ կը գտնուի նամակ մը՝ զոր գրած է ան, իր Աղեքսանդրիա գտնուած ատենը, Երուանդ Օտեանին, «22 Ապրիլ, Շաբաթ գիչեր, ժամը 8½ ճիշդ», բայց առանց տարին յիշատակելու, 6 էջ, մաքուր գրուած ու ստորագրուած ալ, դուցէ եւ մէկ օրինակը իր հասցէին չէ առաքուած անդամ: Ամէն պարագայի տակ, այս նամակը ցոյց կու տայ, թէ ինչքան Արփիարեանը հեգնանքը սիրած է, նոյնիսկ երբ հարցը կը վերաբերի իրեն, իր անձին, անգամ երբ անօթի է ու սուրճ մը առնելու համար ստակ չունի: Եւ միանգամայն՝ նուրբ ալ պիտի ըլլայ իր հեգնանքը, կամ իր լումուրը:

Իր վերի նամակին մէջ պատմելէ յետոյ՝ թէ նամակատուն գացած է իրեն եկած նամակներն ու թերթերը ստանալու համար, եւ վերադարձին,

կ'ուզղուի դէպի «Զարաննի» անուն սրճարանը, կը չարունակէ դրել երուանդ Օտեանին՝ որ այդ օրերուն եղիպտական դիւղ մը կը բնակի.

«Ձամբան Իրաւունքը բացի. ոնր բարկութիւն: կը հաստատեն թէ ես «դաւաճան մը չեմ եղեր!»: Այս légendeն ալ եթէ ջնջուի անդին ի'նչ փառքի տիտղոս պիտի մնայ ինծի այս ուճայնութեան ծորէն: Նորէն բարկացայ: Նամակներ, նամակներ: Ի՜նչ շնորհակալութիւններ, ի՜նչ գոհունակութիւններ ոնր կեանքի եւ մարտի համար. եւ սակայն գոնէ՜ փրանկ մը ըլլար մէջը: Հարկ եղաւ երթալ... ճստիլ առանց սուրճի»:

Այս նամակը չէ հրատարակուած անշուշտ. բայց ցոյց կու տայ իր հեղինակին ճաշակը՝ չատ մը բաներու հեղնանքով միայն պատասխանելու. իր քրոնիկները զերծ չեն այս տրամադրութենէն:

Հեղնանքը՝ կասկած չկայ, առ հասարակ դժդոհներ, հակառակորդները կը պատրաստէ, կը ստեղծէ. բայց զարմանալիօրէն, հակառակ իր հեղնանքին, իր իւմուրին՝ Արփիարեան կրցած էր հանրային կարծիք կազմել, կամ հանրային կարծիքին վրայ անհերքելիօրէն տիրել: Որովհետեւ, կարծեմ, իր հրապարակագրութեան ինչպէս նաեւ իր քրոնիկներուն մէջ՝ մանաւանդ, երբեք չեղաւ ամբարտաւան, չեղաւ «պիտեմճի», այլ մնաց միշտ անկեղծօրէն համեստ, իր խօսքերուն թէ՛ վարմունքին մէջ. եւ այս՝ հակառակ իր բոլոր արժէքներուն, ու հռչակին ալ, եւ որոնց մասին վերը ակնարկած ենք արդէն: Արփիարեան այդ բարոյական առաւելութիւնները ստացած էր որովհետեւ թերեւս անոր համար որ միշտ մեր ժողովուրդին երակներուն մօտեցած է ան, իր մտածումներովն ու սէրովը.— արդէն ինքն իսկ կը դրէ.

«Ազգի մը կեանքը ժողովուրդն է. իմաստուն հայրենասէրը ժողովուրդին համար կը խորհի. այդ ժողովուրդն երկրագործն է, արուեստաւորն է, աշխատողն է, «անարգեալ ռամիկն» է»:

Մինչ Գրիգոր Զօհրապ՝ իր «Մանօթ Դէմքեր»ուն մէջ, Արփիարեանի մասին կ'արտայայտուի՝ ի միջի այլոց, հետեւեալ որքան ճիշդ նո՛յնքան պատկերալից ակնարկովը.

«Իր ժողովուրդի զաւկի, դրեթէ չուկատ մարդու ձեւերը կը սիրեմ: Իր մշտնջենական պատիւը պիտի ըլլայ, մեր մէջ, առաջին անգամ ինքը տալը, մօտեցնելը դրականութիւնը ժողովուրդին, փոխանակ ժողովուրդը բերելու անխախտ դրականութեան մը անմատչելի բարձունքին»:

Իր քրոնիկները այս դերը կատարեցին:

Համեստ էր, պարզ էր՝ ամէն կերպով, բայց դժուարահաճ ալ: Իր ոճը՝ այս պայմաններուն աղեցութիւնը հաճելիօրէն կը կրէ: Այսպէս, իր քրոնիկները ոչ թէ միայն չահեկան էին, այլեւ դրաւիչ ալ. բազմաթիւ ընթերցողներ՝ ամէն դասակարգէ, անոնց պիտի սպասեն ակնդէտ, պիտի վրնտռեն ալ թարմ հացի պէս:

Գրավէճին մէջ, պիտի չսլաշտպանէ միայն, պիտի չդովէ միայն այն՝ որուն ի նպաստ գրիչը ճեռք կ'առնէ. այլ այդ առթիւ անպայման ուրիշ կարեւոր բան մը, չսլաստուած եղրակացութիւն մըն ալ պիտի կատարէ, պիտի յայտնէ:

Ա՛յսպէս էր Արփիարեան առաջին օրէն եւ ա՛յդպէս ալ չարունակեց մինչեւ վերջը:

Օրինակ՝ ըսելէ յետոյ իր քրոնիկին մէջ,— արդէն 1884–ին է,— թէ բազմաչարչար վաստակաւոր Նորայր Բիւզանդացին դանճ մը կը պարգեւէ մեր ազգին, մինչ յաճախ պատառ մը հացի ալ կարօտ է, կը յարէ եւ.

«Այս չէ իւր մեծ դժբախտութիւնը, այլ երբ մեր գրականութեան այդ հսկայ անձնաւորութիւնը հրաւէր կ'ընդունի մեծամարտի»:

Արդարեւ, Ֆրանսերէնէ հայերէն բառարանի մը հեղինակ՝ Նուպար, Նորայր Բիւզանդացիին հետ գրավէճի կ'ելլէ:

Եւ Արփիարեան դեռ պիտի դոչէ ալ՝ հեղնական.

«Ա՛յս է դժբախտութեանց մեծագոյնը. մարտնչիլ փոքր էակներու դէմ»:

Ի հարկէ իր հեղնանքին հարուածը զօրաւոր էր. ի՛նք միայն կրնար այդ:

Բայց Արփիարեան իրեն դէմ վիճողին հետ այսքան անողոք չէր ըլլար:

●

Այդ տարիներուն մանաւանդ, ճոռոմաբանութեան եւ վիպապաշտ չըրջաններուն, «թեթեւ» ոճը, յստակ լեզուն, պարզ լեզուն պիտի չսիրուէին ամէնքէն. Արփիարեան ճիշդ ասոր հակառակը՝ ի'րը ըրաւ, յատկապէս իր քրոնիկներուն համար: Բայց դիւրին չէր անշուշտ, ինչպէս դիւրին չեղաւ աչխարհաբարին յաղթանակը: Ան ըմբռնած էր նաեւ թէ իր քրոնիկներուն համար, անոնց մէջ երեւցող հեղնանքներուն, իւմուրին համար ալ, անհրաժեչտ էր յստակ ու ճչդրիտ լեզուն, թեթեւ ոճը եւ մօտիկութիւն՝ դէպի ժողովուրդը, առանց անտեսելու հմտութիւնն ալ, ինչպէս նաեւ տեղեակ ըլլալը օրուայ կարեւոր իրողութեանց:

Հետեւաբար ե'ւ իր քրոնիկները «Մշակ»ին, «Մասիս»ին, «Արեւելք»ին մէջ արդէն սկսած էին դրական ձեւ մը, նուրբ եւ ինքնայատուկ արուեստ մը ստանալ, մինչ «Նոր Կեանք»ին եւ «Շիրակ»ին մէջ հրատարակուած իր քրոնիկները՝ կը հասնին ստեղծագործական բարձրութեան մը, որ տակաւին չունեցաւ իր մրցակիցը: Մեր դրականութենէն ներս՝ Արփիարեան արդէն ապահոված է իր մասնայատուկ ու վայել տեղը, իբր քրոնիկագիր ալ:

Իր ամէնէն հասուն, կատարելագործուած քրոնիկները՝ «Շիրակ»ին մէջ լոյս տեսածները կը սեպուին սակայն: Ժամանակը, հեղինակին յարատեւ սրբագրութիւնները, կուսակցական խնդիրներուն տաղտուկներէն զերծ մնալով խաղաղ օրեր պտնելը՝ Արփիարեանին թոյլ տուին որ իր քրոնիկները, «Շիրակ»ին էջերէն, հանրութեան ներկայացնէ դրական արուեստին բարձրացուցած, մասնաւորապէս իր «Հոգվրտիքը» անունին տակ լոյս տեսնողները:

Օրինա՛կ մը։

«Շիրակ»ին 1906–ի թիւ 1–ին մէջ հրատարակուած իր «Հողվրտիքը» խորագրին տակ քրոնիկովը՝ Արփիարեան կը պատմէ.

«— Ի՞նչ պիտի ընէ ժողովուրդը, հեգնօրէն կը հարցնէր ինծի Սահակ Ղազարեան՝ վարչութեան Ատենապետը, երբ երեքշաբթի առտուն կը բանակցէի իրեն հետ։

«— Ցոյց պիտի ընէ։

«— Ի՞նչ պիտի ընէ, ցո՞յց պիտի ընէ, հա՛, հա՛, հա՛։

«— Սահակ էֆէնտի, ժողովուրդը զէնքի պիտի դիմէ։

«— Ճանըմ, երկու բոլիս գայ ես, ամէն բան կարգի կը մտնէ։

«— Ժողովուրդը բոլիսին վրան ալ զէնք պիտի հաշէ։

«— Բարեկամս, դուն դեռ ճահիլ ես, խելքդ չի հասնիր։ Հայը բոլիսին վրայ զէնք հաշէ՞, բէվօլվէր պարպէ՞, Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա։ Ճանը՛մ ինչե՛ր ալ կ'երեւակայէք։ Աս ի՛նչ բանաստեղծութիւններ են։ Բարի՞զ ենք, ո՞ւր ենք։

«Բաւական ատեն ապրեցաւ, համոզուելու համար, թէ հայը ոստիկանին վրայ զէնք պարպելէ անդին ալ կրնար անցնիլ, մինչեւ Պապը–Ալին ալ արշաւել։ Եթէ բանի մը շաբաթ եւս ապրէր, պիտի անդրադառնար, թէ հայը Սուլթանին վրան ալ բան մը պարպելու չափ կրնար յառաջանալ։ Գիշեր մը Գատը գեղ փողոց մը զէնք մը կը շողացնեն աչքերուն, դրամ պահանջող զէնք. վախէն կը մեռնի։

***

«Քիչ հոմը այդ զէնքը կը ճահատակէր Աբիկ Ուճճեանը, զոր ժողովուրդը «Քիւչիւկ Արթին» մակդրած էր, զինքը «ազգային բարերարի» պաշտօնին մէջ յաջորդ համարելով — միակը — անմոռանալի Պէզճեան Ղազէզ Արթին Ամիրայինն։

«Աղեքսանդրիա նոր հասած էի, երբ շաբաթ իրիկուն մը, մթնշաղին, Ապու Տարտար փողոցը, մեր ժամուն շրջակայները, բարեկամ մը ձեռքէս բռնելով, ականջէս փսփսաց.

«— Աբիկը զարկեր են, մեռեր է։

«— Ա՛հ, ըրի. գիտեմ որուն ոճիրն է, ըսի, հոգեբեկ։

«Ու այդ րոպէին, երբ լուռ ու մունջ կը քալէինք, աչքերուս առջեւ եկան շարունցան երեսուն տարիներու հայ տնաշինութեան ծառայութիւնները։

«Հայաստանի մեծ սովուն օրերը. թուականը 1879–1881։ Երկրէն դուրս ամբողջ հայութիւնը դղրդած, մարդկութիւնն ալ իրեն հետ կը դղրդեցնէ։ Պոլիս Գատը–գեղ «Հայաստանի Սովելոց կեդրոնական Ցանձնաժողով» մը կը կազմուի, որուն նախագահը՝ Ներսէս Պատրիարք, գանձապետը՝ կիւլպէնկեան, ատենադպիրը՝ Պօղոս Շալեան, կամքը՝ Աբիկ Ուճճեան։

«Կամք մը՝ այդ մարդը, որ կը տիրապետէ, կը հպատակեցնէ, Զօրավարի մը պէս կը տիրէ, կը ճնշէ, կը վճռէ, կը գործադրէ։ Պուլկարիայէն

այդ տարին ցորենի արտածումը արգիլեալ է. Աբիկ Ուճճեան կառավարութեան վրայ բարոյական ազդեցութեամբ, կը յաջողի Հայաստանի համար մեծաքանակ ապրանք դուրս հանել տալ։

«Հայութիւնը կ'ապրի, իրեն հետ կ'ապրին թիւրքերն ալ։ Անոնք յետոյ պարտքերնին կը հատուցանեն հայոց, զանոնք ջարդելով։ Ու «հայ» մըն ալ, երիտասարդ եւ կորովի, Ամերիկեան դրօշին ապաստանած, սատակամահ գետին կը տապալէ դողդոջուն ծերունի մը, որուն հայթայթած ազգային հացովը, ինքն ալ, իրեններն ալ մահէն փրկուած, ապրած էին։ Ան ալ իր պարտքը հատուց։ «Բարիքը ըրէ, եթէ ոչ աս աշխարհիս, բայց անդին դէմդ կ'ելլէ»։ Կարելի է, բայց գէթ առ այժմ ասդին գոնէ չարի՛քը դէմդ չհանէ՛ր։

«Հայ պատանեկութիւնը Պոլսոյ նախակրթարաններէ ելլելէ յետոյ, անօրկած կը մնար, ի՞նչ ըներ, ո՞ւր երթար, ի՞նչպէս ապագայի մը պատրաստուէր։ Քանի մը հայ հաւաքուելով եւ այդ պատանեկութեան ապագան խորհելով կը հիմնեն այն դպրոցը որ «Հայութեան վերընձիւղման Դարաստան» կոչուեցաւ։ Իսկական անունը «Կեդրոնական վարժարան Հայոց, Ղալաթիայ»։ Դպրոցին հիմնադիր–վարիչներուն գլուխը՝ նոյն այն կամքը, նոյն Աբիկ Ուճճեանը, որ իր շուրջը հաւաքելով մանաւանդ երիտասարդները, կ'ըսէր. «Խելքը ձեռք, փարան մեռէ»։ Պոլիս ամէն հայ գիտէ թէ այդ դպրոցը ինչ եղաւ։ Ու, Հայաստանի Ցարութեան այդ մեծ բարեկամը ոչնչացնող հրազենը, ռուրագործին ձեռքը անոնք դրին որ այդ վարժարանին, ինչպէս կ'ըսեն, «հացը ուտելով մեծցեր էին»։ Ասոնք ալ իրենց պարտքը հատուցին։

«Օր մը Ազգային ժողովին ունկնդիրներուն մէջէն, Պապա Զաքար, որ Ազգային հիւանդանոցին հացը տալով մեծկակ գումար մը պահանջէ ունէր, «ես փարա կ'ուզեմ» պոռաց։ Երեսփոխան մը՝ Փրկչի Որբանոցին նախկին աշակերտ՝ «սա մարդը դուրս հանեցէք» գոչեց։

«— Վա՛յ, էֆէնտիս, պատասխանեց հացավաճառը, հացս կերար մարդ եղար տէ, հիմակ ալ զիս դո՞ւրս հանել կ'ուզես։

«Հիմակ, հաց ուտողները սրահներէ դուրս չեն հաներ, այլ՝ աշխարհէն։ Ցառաջդիմութիւնը զգալի է»։

Ամէն ցաւերուն մէջն ալ, իմութը ամէնէն յարմար միջոցը կը նկատուի՝ Արփիարեանին համար, իր ամբողջ ցասումը դուրս տալու, թերեւս իսկ իր ցաւէն խուսափումի ելք մը ստեղծելու համար։

Այս կերպը՝ յաճախ ի՛րը եղած է։

Այսուհանդերձ, ի՛ր զգացած ցաւէն, վիշտէն կախում պիտի ունենայ՝ ի՛րեն համար, խուսափումի մը կարելիութիւնը։

Պիտի չներէ անհամեստ մարդոց, ապերախտ մարդոց, ազգավնաս փրկիչներուն. չներեց, օրինակ, դրաբարի ախոյեան Գուրգէնին, ոչ թէ անոր համար որ հետը երկար բանակռիւներ ունեցաւ, այլ որովհետեւ ան յայտարարած էր, օր մը.— «Ե՛ս, սովորական մահկանացուներէն չեմ...»։ Իր քրոնիկները աւելի՛ կը հետաքրքրեն երբ ծանօթ դէմքերու ուրուագիծերը կու

տայ· քանի մը տողով՝ խնդրոյ առարկայ եղող անձին ամբողջ հոգեբանութիւնը, էութիւնը կը պատկերացնէ, եթէ ոչ միշտ, բայց առ նուազն յաճախ արտակարգօրէն անակնկալ արտայայտութիւններով ալ, իսկական դիւտի մը պէս: Զարմանքը, սքանչացումը, ապշանքը, հրապոյրը՝ մէկը միւսին կը յաջորդեն իսկոյն· ընթերցողը զրաւուած է ու կը սկսի խորհրդածել անյապաղ: Արփիարեանին ոճը «թեթեւ» նկատած էր ան. չի դիտեր այլեւս զայն սահմանել:

Եւ ասով մէկտեղ՝ դէմք մը ներկայացնելու աւելն խակ, իր քրոնիկին մէջ, Արփիարեան ապացոյցը կու տայ դէպքերու, խնդիրներու ծանօթութեան մը, պաշարի մը՝ որուն չահեկանութեանը ինչպէս նաեւ ճշդրտութեանը հանդէպ համակրութիւն միայն ունենալը նուազագոյն դիւացումն է: Որովհետեւ երբ այս հեղինակը կը յիշատակէ իր քրոնիկներուն մէջ, իր համոզմունքէն, իր դիտացածներէն զանազան իրողութիւններ, ճշմարտութիւններ ու վարձաութիւններ ալ, պարագան երբեք ինքնագովութեան, բարձրէն նայելու չեչտը, կամ յետին նպատակը չունի·— իր խօսքերը պարզօրէն, մտերմաբար, սրտցաւօրէն, բարեկամաբար տեղի կ'ունենան, յանգելու համար բո՛ւն ծրագրուած նպատակին:

Աբիկ Ունճեանին սպանութենէն՝ անչուշտ կ'երեւայ որ Արփիարեան շատ ազդուած է: «Շիրակ»ին 1907–ի Օգոստոսի թիւին մէջ, դարձեալ «Հոգվրտիքը» ընդհանուր վերնագիրով իր քրոնիկը կը յատկացնէ յիշեալ զոհին: Դրուագը՝ որ կը պատմէ հոն Ունճեանին կեանքէն,— իր սպանութենէն քիչ առաջ ըլլալու է,— տխուր եւ միանգամայն հեգնական երեւոյթ մը ունի, յատկապէս այդ օրերուն մեր ազգային մթնոլորտին, տարբերուն համար:

«Օրին մէկը,— կը գրէ ուրեմն Արփիարեան իր վերոյիշեալ քրոնիկին մէջ,— Պոլիս մեծկակ գումար մը կը պահանջեն Ունճեանէն, սպառնական գիրով մը: Իրենց իմաց կը տրուի գրասենեակ ներկայանալ յաջորդ օրը, որոշեալ ժամու մը: «Տէրոր»ը վեց հարուածեանը գրպանը ժամադրավայրն կ'երթայ: Կա՛մ դրամը գրպանած պիտի վերադառնայ, կամ պահուըտած ոստիկանութեան մը պիտի մատնուի, սակայն, Ունճեանին դիակը գետին չփռած բանտ պիտի չերթայ:

«Ունճեան *ժէրորը* կը հիւրընկալէ իր գրասենեակին մէջ, որուն դուռը փակելով, երիտասարդին մէկէն ի մէկ կը հարցնէ·

«— Եթէ պահանջած դրամդիդ չտամ ի՞նչ պիտի ընէիր:

«Դրամապահանջը գրպանէն վեց հարուածեանը կը հանէ ցոյց կու տայ: Ծերունին նստած տեղէն վեր կ'ելլէ, ոտքի կը կանգնի, եւ կ'ըսէ·

«— Զա՛րկ, գնա՛, չիմանան:

«Ահաբեկիչը ինք կ'ահաբեկի այդ վսեմ տեսարանէն, ձեռքը կը դողայ, հրազէնը վար կը դնէ եւ ծունկի չոգած ծերունիին ձեռքը կը պագնէ:

«— Տղա՛ս, կ'ըսէ Ունճեան, աչքերը լեցուած, դուք ճահիճ էք, ըրածնիդ թողածնիդ չիյտէք· ես ստակը չէ որ կը խնայեմ, բայց այդ ստակովը մեզմէ մեր բացած «հարաւցերը» կը գոցեն՞»:

Այս դրուագը՝ չըլլալին ամէնէն լուսանկարային պատկերներէն մին կը կազմէ, իր իրականութիւններովը, դասերովը:

Շնորհիւը հեղինակին՝ էականը նշմարելու, յատկանշականը տալու: Շնորհիւը՝ իր հարազատութեան եւ տաղանդին:

Նաեւ չնորհիւը իր լեզուին, իր ոճին՝ որ անմիջական է եւ որ ծեք-ծեքումներէ կը խորշի: Նաեւ իր պարկեշտութեան, որ հարկ է քրոնիկ դրելու արուեստին համար:

Ու ճիշդ մասնաւորապէս այս հանդամանքներուն ի տես է որ շատ շատեր — եւ մեծերէն — չվարանեցան հաւաստելու, թէ Արփիարեանին քրոնիկները արուեստի գործ նկատուելու արժէքը ունին, ինչպէս, օրինակ, Զօհրապ, Զօպանեան, Ալաքէլեան, Ե. Օշական, Կ. Սասունի, Հայր Ճանաչեան, Հայր Երեմեան, եւ դեռ ուրիշներ:

Քրոնիկի բնագաւառին մէջն ալ ան մեծ ռահվիրայ մը եղաւ՝ մեր դրականութեան մէջ:

4.—

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏԸ

Գուցէ իր տաղանդին, իր գործերուն ամէնէն նուազ ուսումնասիրուած, ամէնէն քիչ ծանօթ երեսը ըլլայ՝ իր գրական քննադատութիւնը:

Եւ սակայն չեմ խորհիր որ, իրեն հատուցարելու չափ հիմնական, եւ-րոպական իմաստով ճշմարիտ քննադատ մը կրցած ենք ունենալ՝ իր չրջանին հայ գրականութեան եւ գրողներու մասին:

Կարեւոր է պարագան, մանաւանդ ճիշդ անոր համար որ ժթ. դարուն երկրորդ կէսէն յետոյ կը սկսի հայ գրականութեան զարթօնքը:

Մինչ Արփիարեանին գրական տեսակէտները ու վերլուծումները՝ տա-կաւին իրենց այժմէական թարմութիւնը լիովին կը պահեն՝ դատելու համար նաեւ անգամ մեր բոլորովին ժամանակակից գրադէտներուն գործերը:

Իրմէ առաջ, նոյնիսկ իր չրջանին ալ, լուրջ քննադատութիւն գոյու-թիւն չէ ունեցած՝ նոր լոյս տեսնող երկերուն համար:

Ճամենայն դէպս, եղածները՝ մասնակի, տհաս դատումներ են, եւ որ արդէն զոհացում ալ չկրցան տալ, ո՛չ ալ ուղղութիւն: Գրական հրապարակ չկար տակաւին:

Այս առթիւ, Արփիարեան կը հաւաստէ, ինքն իսկ.

— «Թուրքիոյ հայոց արդի գրականութիւնն ու գրագէտները ուսում-նասիրել ուզողը մեծ արգելքի մը կը հանդիպի. գիրք գրեթէ չկայ: Փնտռել, գտնել պէտք է երեսուն ֆառասուն հանդէսներու բիւրաւոր թիւերը» («Բազմա-վէպ», 1903):

Բայց Արփիարեան ինքն ալ՝ իբր գրական քննադատ, առանձին հատոր լոյս չհանեց: Իր ամէնէն կարեւոր գործերը՝ այս բնագաւառին մէջ, ար-տասահման անցնելէն յետոյ, երեւցան 1902–էն 1905 չրջանին՝ «Գեղունի»ին, «Բազմավէպ»ին ու առաւելաբար «Բանբեր Գրականութեան եւ Արուեստի»ին մէջ:

Իսկ միայն 1944–ին է որ, ուրեմն իր մահուընէն 3–4 տասնեակ տա-րիներ ետքը, Համազգային «Մատենաչարը» իր թիւ առաջին հատորովը կը

հրատարակէ, 231 էջով, Գահիրէի «Ճուսաբեր» օրաթերթին տպարանէն, վե-րոյիշեալ երեք պարբերականներուն մէջ լոյս տեսած Արփիարեանին քննադա-տական գրուածները, ընդամէնը թիւով վեց կտոր, «Գատմուածիւն ժթ. Դա-րու Թուրքիոյ Հայոց Գրականութեան» խորագիրովը:

Ինչքան ալ՝ բարեբախտաբար, այս վեց գրուածները առանձինն, տարբեր վերնագիրերով, տարբեր տարիներու, եւ երեք տարբեր պարբե-րականներու մէջ նախապէս եւ առաջին անգամ ըլլալով հրատարակուած ըլ-լան, բայց եւ իրականութեան մէջ կը կազմեն՝ իրենք իրենց հետ, միութիւն մը՝ ամբողջութիւն մը, դրական կատարեալ ուսումնասիրութիւն մը:

Ճիշդը՝ դրական պատմութիւն մը չէ ան, այլ՝ որոշ չրջանի մը Ա-րեւմտահայ գրականութեան քննադատութիւնը, ինչպէս նաեւ գրողներու վրայ տեսութիւնները: Այսուհանդերձ, պատմութիւն ալ կայ հոն. կարելի չէ անշուշտ գրական քննադատութիւն ընել, առանց իր պատմութիւնն ալ նկատի առնելու:

«Համազգայինը» իսկապէս չնորհակալ աչխատանք մը կատարած է, ու-րեմն, հայ գրականութեան եւ այս գրականութիւնը ուսումնասիրել ուզող-ներուն համար, ի մի հաւաքելով, իր վերոյիշեալ հատորին մէջ, գրուածնե-ր՝ որոնք անկասկած եթէ չմոռցուէին իսկ օրին մէկը, բայց եւ անպայման անծանօթ պիտի մնային շատ չատերու, դեռ մինչեւ չատ երկար ատեն ալ գուցէ, եթէ երբեք բոլորովին մոռցուելու կորուստին չենթարկուէին իսկ:

Շնորհակալ աչխատանք՝ որովհետեւ ինչպէս կարելի չէ Քրիստոսին կամ քրիստոնէութեան մասին խօսիլ առանց կարդացած ըլլալու Աւետարանը, այնպէս ալ կարելի չէ ժթ. դարու Արեւմտահայոց գրականութեան մասին արտայայտուիլ, կամ զայն ուսումնասիրել՝ առանց կարդալու Արփիարեա-նին վերոյիշեալ հատորը:

Արդարեւ, այս հեղինակին գրական, գեղարուեստական տեսակէտնե-րուն ալ, մինչեւ անգամ իր կարգ մը ընկերային սկզբունքներուն տեղեկանա-լու համար ալ, հա՛րկ է զայն կարդալ: Արփիարեան մեծ մասով հո՛ն գոյու-թիւն ունի, մանաւանդ որ հոն իր արտայայտութիւնները, հաւաստումները աւելի անվերապահ, աւելի անկեղծ իսկ են. կրնամ ասիկա վստահաբար հաս-կընալ, այնքան երկարօրէն զինքը ուսումնասիրելէ յետոյ, մինչեւ որ այս էջը հասնէի:

●

Գրական քննադատութեան մէջն ալ հարկ է ունենալ անշուշտ արիու-թիւն՝ անկողմնակալ կերպով, աննախապաշարեալ կեցուածքով արտայայ-տուելու համար:

Արփիարեան իրաւէն ունեցաւ այս առաքինութիւնը. նոյնիսկ երբ պի-

տի քննէ իր ամէնէն անասանելի հակառակորդներուն դրական բերքերը: Նկատի ունեցաւ մի՛ միայն դրական արտադրութիւնը:

Արդարեւ, երբ իր առաջադրութիւնը դրական քննադատութիւն, կամ դրական պատմութիւն դրել է՝ Արփիարեան պիտի չխուսափի դրուատելէ դրական արժէքը նոյնիսկ իր ամէնէն ոխերիմ Մելքոն Կիւրճեանին, որ զինքը չարունակ զրպարտած էր իբր դաւաճան, լրտես, մատնիչ («Բանբեր», 1904):

Առաջին օրերէն, Արփիարեան չատ խոր համարում ունեցած է Յովհաննէս Շահնազարին հանդէպ. սքանչելի կերպով այս մասին կը խօսի պատազան առիթներուն: Բայց երբ երկուքն ալ Եւրոպա անցան, դժնդակ պայմաններու մէջ, տեսանք թէ այս երկու սերտ ու դաղափարի բարեկամներուն յարաբերութիւնները լարուեցան, ու տեսանք նաեւ թէ Արփիարեան ի՛նչքան վիրաւորանք ու ցաւ զդաց՝ այս մասին: Բայց, այսուհանդերձ, առանց իսկ այս պարագաներուն վրայ անդրադառնալու, մեծ դուվեստով կը խօսի միայն Շահնազարին աննախընթաց զոհողութեանց առնչութեամբ՝ երբ «Հայրենիք»ը կը հիմնէ, ինչպէս նաեւ անոր հրապարակադրական արժէքին ու զարդացումին վրայ («Գեղունի», 1905):

Մինչ՝ դարձեալ այս բնագաւառին մէջ բայց այլ իմաստով, դրեթէ ամէնուն կողմէ իբր դրական մեծ դէմք մը արդէն ընդունուած Արշակ Չօպանեանին ստեղծադործական դրականութիւնը ձաղկեց ուղղակի («Գեղունի», 1905): Միշտ իր հաւատքին, իր տեսակէտին հետեւած է. նկատի կ՝առնէր մնացածը, մանաւանդ երբ հարցը կը վերաբերի դրականութեան, որուն հանդէպ իր սէրը պաշտամունք է:

Հարկ է ուրեմն անմիջապէս յիշատակել հոս, թէ Արփիարեանին վկայութիւնները ի՛նչ տարողութիւն կրնան ունենալ դրական տեսութիւններու մէջ. յատկապէս իր չրջանին համար՝ ուր նախանձն ու քինախնդրութիւնները, պզտիկ հոդիները, կանկրուկ դարձած մտայնութիւնները, ինչպէս նաեւ միջնադարեան բարքերը, անբաժան ու տիրական դարձած էին չատ չատերու վրայ:

«Սքանչելի քննադատ մը պիտի ըլլար,— կը դրէ Վոլթէռ,— այն արուեստագէտը՝ որ չատ գիտութիւն եւ չատ ճաչակ պիտի ունենար, առանց նախապաչարումներու եւ առանց նախանձի»:

Արդ, այս առաւելութիւնները ունէր Արփիարեան:

Ուստի, ան՝ Սիմէոն Վ. Երեմեանին ալ կարծիքովը՝

«Իր օրերու դեղեցկագէտ դէմքերու վրայ խօսելուն՝ իր ճիւղին մարդն է: Մեծ վարպետն է. իր մէջ ալ համերաչխ են դիտութիւն եւ դեղեցկագիտութիւն, որով կրցեր է անհամեմատ դրական նրբութեամբ վերլուծել իր դիւցազներուն հոգեբանութիւնը» (Անդ, էջ 265):

•

Արփիարեան կը դաւանի, թէ «հայ մատենագրութեան ոգին ընկերային

եղած է», ուսումնասիրութեան մը մէջ որ «Արեւմտեան Հայոց Արդի Գրականութիւնը» խորագիրը ունի («Բանբեր», 1903):

Եւ յաճախ կը դիմէ ան՝ իր այս տեսակէտին, բացատրելու համար իր դրական դատումներուն դրդապատճառները, եւ խնդրոյ առարկայ եղող հոդինակներուն բերքերուն դոյութեան իրաւունքն ալ:

Անկասկած, Արփիարեան «ընկերային»ը կ՝ըմբռնէ հոն՝ առաւելաբար օդտակարութեան իմաստին մէջ, այն որ կը ծառայէ հա՛յ ժողովուրդին: Տակաւին բո՛ւն սոսկալիստը չէ ան, ո՛չ ալ բո՛ւն դեղեցկադէտը: Մինչ պիտի հաւաստէ ալ՝ միւս կողմէ, թէ Արեւմտեան հայոց դրականութեան մէջ, «1850–էն մինչեւ մօտաւոր շրջան մը, ժողովուրդը եւ իր կեանքը գրեթէ գոյութիւն չունէին»:

Իսկ խօսելուատեն Ռուսինեանի եւ Գրիդոր Օտեանի դրականութեան մասին, Արփիարեան յարմարագոյն առիթը դտած ըլլալը պիտի սեպէ իր դրական, ստեղծադործական տեսակէտներն ալ քիչ մը պարզելու համար:

«Անոնք ալ,— կը դրէ արդարեւ,— իրենց կարողութիւնները հրապարակագրութեան միջոցաւ ազդային–ընկերական խնդիրներու: Անոնք որ կռուողներ եղան իրենց նախորդներուն պէս, եւ իրենց նախորդներուն պէս ժամանակ ու դիւրութիւն չունեցան գեղարուեստական գրականութեամբ զբաղելու»:

Եւ Արփիարեան կը հարցնէ ալ իսկոյն.

«Մեղադրելի՞ են»:

Ու զանոնք չքմեղացնելու համար, դարձեալ անյապաղ կը յարէ, միշտ համաձայն իր զդացումներուն եւ դիտակցութեան.

«Մտաւորականները չափազանցօրէն եսամոլներ պիտի համարուէին, երբ իրենց ցեղին օրուան տենչանքներուն անտարբեր հանդիսատեսներ մնալով, իրենց մտքի ոյժը նուիրէին պարզապէս գրական հաճոյքներու (իր վերյիչեալ հատորը, էջ 54):

Ինչքան ալ այս ազդային մտահոդութիւնը՝ բարձր զդացումի մը իրողութիւնը ենթադրել տայ, այսուհանդերձ՝ ստեղծադործող, դեղարուեստական երկեր արտադրելու հետամուտ դրիչին համար մեղադրանքի դիտողութիւնը անչուշտ որ դոյութեան իրաւունքը չունի: Հրապարակագիրն ու արուեստադէտը տարբեր ուղիներով, տարբեր միջոցներով կ՝ընթանան՝ նոյնիսկ առանց մոռնալու, կամ առանց անտեսելու իրենց ժողովուրդը: Ճիշդ է որ ժամանակները, օրուայ պայմանները իրենց պարտադիր դերը ունին չատ անդամ, բայց ամէն ատեն չէ որ անոնք կրնան ճնշել այնքան որ ստեղծադործական արուեստը կքի, տեղի տայ, տուժէ:

Անկեղծօրէն, չեմ կրնար խորհիլ որ Արփիարեան անվերապահ, բացարձակ իմաստով սահմանած ըլլայ իր այդ օդտաչատ հաւաստումը: Ինքը՝ հապէս, դեղադէտի համոզումով պրող մըն էր: Եթէ կայ իր առաջին պատմուածքներուն մէջ մանաւանդ, յօդուածադիրի մը անընդունելի կերպով դդալի ներկայութիւնը, բայց աւելի ետքը իր սրբագրութիւնները, իր վեր–

ջին արտադրութիւններուն աննման ստեղծագործական, դեղարուեստական իրողութիւնը՝ մեր հեղինակը կը դասեն հայ գրականութեան ամէնէն յաջողածներուն մէջ: Եւ ոչ ալ Արփիարեան լքեց հրապարակագրութիւնը. գրական այս երկու սեռերն եւս հասցուց իրենց գագաթին:

●

Գագաթին հասցուց նաեւ գրական քննադատութիւնը, անոր տալով գրական ստեղծագործական սեռ մը նկատուելու հանդամանքը, ապահովաբար մեր մէջ առաջինը ըլլալով ինքը:

Իր կերպով մը թեթեւ չեզումը՝ Ռուսինեանի մը եւ Գ. Օտեանի մը առնչութեամբ, վերագրելու է իր խոր սիրոյն, պիտի ըսէի այն զգալի, յարատեւ տկարութեան՝ որ մի՛շտ ալ դոյութիւն ունեցած է իր ներսը, հայրէնը անսխալ գործածողներուն, անսխալ չարադրողներուն, հայ ազգին անկեղծօրէն ծառայողներուն, ինչպէս նաեւ զարկացած մարդոց հանդէպ: Մանաւանդ որ Ռուսինեան եւ Օտեան որոշ դեր կատարած էին Սահմանադրութեան հիմնումին մէջ: Եւ այս բոլորէն բացի, Արփիարեան ամէն առեն անվերապահ համակրանք ունէր հանդէպ յառաջդիմական գաղափարներ բերող մտաւորականներուն: Մինչ երբեք պիտի չկրնայ նկրել, համաճայնիլ հետը անոնց որ յետադիմական, կամ պահպանողական են, ազգային հասարակական թէ՛ զուտ գրական գործերու մէջ: Ո՛չ մէկ պահուն, մինչեւ իր մահը՝ չդիջեցաւ այս մասին:

Ուստի եւ իր այս տեսակէտներն ու զգացումները, տրամադրութիւնները՝ մօտէն նկատի ունենալու է, երբ ան կը վերլուծէ, կը քննադատէ անդամ զուտ գրական, ստեղծագործական երկ մը:

●

Արփիարեանի աչքին՝ ստեղծագործական երկեր արտադրելու համար, գրողը իր ոտքին տակը ունենալու է հայրենի հողը, ինչպէս լեզուն յղկելու, հարստացնելու, ապրեցնելու համար: Թէեւ կ'ընդունի ալ որ հայրենիքէն Պոլիս հայ զանգուածներ գաղթած են, այս մայրաքաղաքին մէջ իրար մօտ հոծ հաւաքականութիւն մը ստեղծած, իրենց յիշատակներով, բարքերովը եւ աւանդութիւններովը հետզհետէ կազմակերպուած ալ են որոշ չափով, եւ այսպէս, կերպով մը, հայկական կեանք մը իր առօրեան կ'ունենայ, աւիշ տալու համար հայ գրիչներուն: Բայց միւս կողմէ կ'աւելցնէ ալ թէ՝ գաղթական հեղինակները «չեն կրնար ազգին սիրտը, իր հայրենիքը փոխադրել» իրենց գրածներուն մէջ: Որովհետեւ կը հաւաստէ.

«Պոլիսը, Իզմիրը մերինը եղած չեն ու պիտի չըլլան: Բաշալեան մը, Զօհրապ մը, Կամսարական մը, Միր–Երօ մը, Օտեան մը հայ սրտերը ա՛յլապէս պիտի գորովէին ու խռովէին, հայ մտքերը ա՛յլապէս պիտի յուզէին եւ ուղղէին, եթէ անոնց հնարաւոր եղած ըլլար Մուշ, Վան, Երիզա փոխադրել

իրենց արուեստն ու ընկերաբանական իմաստասիրութիւնը» (վերի հատորը, էջ 81):

Անշուշտ ճշմարտութեան կարեւոր մաս մը կայ այս տեսութեան մէջ. բայց Պոլիսը իր հոծ հայութեամբն ու հետզհետէ աճող, բազմացող զանգուածովն ու մտաւորական եւ գրական հոյլովը, անշուշտ որ զգալի բացառութիւն մը պիտի կազմէր, այս մասին իրականութիւն մը, վկայութիւն մը կազմելու աստիճան: Ինչ որ արդէն տեղի ունեցաւ ալ:

Բայց եւ ան՝ Պոլիսը իր հայկական կեանքովը, ազգային դպրոցներովն ու չարժումներովը, իր «Ազգային Սահմանադրութիւն» անիրական անունով կանոնադրութեամբը,— այս Պոլիսը՝ հայկական միջավայր մը, մթնոլորտ մը կը ստեղծէր հոն ապրող, հոն ևկող գացող հայուց, եւ ահա՛ այս միջավայրը, այս կեդրոնը տուաւ շատ մեծ հայ գրողներ, որոնց գործերը էապէս ալ հայկական են, իրենց երանգներովն ու նկարագիրներովը:

Մնաց որ Արփիարեան պիտի չուշանայ՝ ինքն ալ, ընդունելու համար, թէ «բայց Պոլիսն ու Իզմիրը մեզի ընծեռեցին օգուտներ զորս պէտք է յիշատակել»: Եւ ասոր կարեւորութիւնը չնչտելու նպատակով՝ կը յարէ իսկոյն.

«Եւ արդէն, առանց այդ յիշատակութեան, անկարելի է Արեւմտեան ժամանակակից մտաւորականութիւնն ու գրականութիւնը հասկնալ եւ բացատրել»:

Եթէ գեղեցիկ գրականութիւնը՝ գրական ստեղծագործութիւնը, վկայութիւն մը կազմելու հանդամանքը ունի, ներկայացնելու համար մարդը եւ իր կեանքը, այն առեն կարելի է անդորրութեամբ, համոզումով հաւաստել, թէ պոլսահայ գրողները չչեզեցան դեղարուեստէն, անշուշտ անոնք որ հարթազատ տաղանդ ունէին եւ հասկցած ալ էին ստեղծագործելու պայմանները:

Ձի՛շդ է. Պոլսոյ մէջ՝ հայերը տեղական եւ օտար ազդեցութիւններ կրեցին, մանաւանդ առօրեայ եւ նոյնիսկ գրական լեզուի տեսակէտով, առանց բացառելու անշամ ամէնէն տպաւորուած հայ ստեղծագործող հեղինակները: Հայերէնը առաջին թուրքերէն ու նաեւ ֆրանսերէն բառեր, բայց մանաւանդ ասացուածքներու, ամրողջ շարադրութիւններու «թարգմանութիւններ», կառուցուածքներ:

«Մեր աշխարհաբարը,— կը գրէ Արփիարեան,— թուրբերէնի էերականութեան, թուրբերէնի կազմակերպութեան վրայ ակաւ յօրինուիլ, իմիմաբերաբար, պարզապէս մտովի թարգմանութեամբ» (վերի հատորը՝ էջ 23):

Հիմնական ճշդրիտ դիտողութիւն մըն է այս:

Ուստի եւ՝ թրքաբանութիւնը դժուար պիտի ըլլար թօթափել, ինչպէս դարձեալ կը հաւաստէ Արփիարեան:

Անգա՛մ ինքը՝ որ թուրքերէն գրեթէ չէր գիտեր, եւ սակայն այդ ազդեցութիւնը զգալիօրէն կրած էր հակառակ իր հայկական միջավայրին ու էապէս հայկական դաստիարակութեան, բայց ետքն է որ իր չարադրութիւնը հետզհետէ կրցաւ բիւրեղացնել:

Անկեղծօրէն, անկողմնակալ կեցուածքով, թուրք ժողովուրդէն եկած

ամէն ձեւ խօսքի, կամ դիտումի՝ անպայման մերժումի արժանի չէ. պատկերաւոր խօսքեր չատ կան Թուրքերէնի ու առօրեայ խօսակցութեան մէջ, եւ որ հայերու կողմէ արդէն իւրացուած էին յաջողօրէն:

«Պոլսեցի հայերուն մեծ տկարութիւնը լեզուի մը պակասութիւնը եղաւ», կը դաւանի Արփիարեան, ուստի եւ միշտ ալ մեծ կարեւորութիւն տուաւ հայերէն աշխարհաբարին, ու իր պայքարը՝ այս մասին, յարատեւ պիտի ըլլար:

Նախ՝ որպէսզի աշխարհաբարը յաղթանակէ դրաբարին վրայ ու յետոյ բիւրեղանայ: Իրեն համար, ժողովուրդէ՛ն է որ ստանալու էր բիւրեղացումը, հարազատ զարթնումը: Իր աչքին՝ դրողները աշխատաւորներ են միայն. հունձքը՝ ժողովուրդն է, իր դործածած խօսքը, արտայայտութիւնները, յօրինած պատկերները, կեանքը: Եւ այս մասին իր միտքը, տեսակէտը բացատրելու համար, կը հաւաստէ.

«Հայաստանի ո՛եւէ խաղամ մը եթէ Պոլսոյ առաւելութիւնները վայելած ըլլար, պիտի ունենայիներ աւելի բնական աշխարհաբար մը, աւելի կարճ ժամանակամիջոցի մէջ: Մեր գրականութեան զարգացումն ալ աւելի արագ պիտի յառաջանար եւ աւելի ուժգնօրէն պիտի կրէր տոհմային դրոշմը» (վերոյիշեալ հատորը, էջ 25):

Իսկ իր այս տեսակէտը պատկերալից կերպով հիմնելու համար՝ Արփիարեան իւրայատուկ նչմարումներ ալ պիտի ունենայ. լեզուներու պատմութեան դիտական արժէքովը: Արդարեւ, դիտել կու տայ.

«Լեզուներու կազմութեան կը նախագահէ բռնաւոր մը, որ շատ աւելի երկաթէ կամք ունի քան պատրիարքական իշխանութիւնը: Անոր զօրութեանը առջեւ ուսումը իր անզօրութիւնը կը զգայ, եւ տրամաբանութիւնը հալածական կը փախչի: Այդ բռնակալը՝ պառաւին բերանն է: Չորս դարեր Պոլիս հաստատուած էին պառաւներու նոր սերունդ մը: Պառաւներու դպրոցն էր որ լեզուին ուղղութիւն պիտի տար» (էջ 27):

Առանց ուսումնասիրելու լեզուներուն բարեշրջման պայմանները եւ օրէնքները՝ Ռուսինեան, Օտեան, ինչպէս նաեւ կարգ մը եւրոպական կրթութիւն ստացած երիտասարդներ, կարծեցին թէ կրնային նոր հայերէն մը չինել՝ քերականութիւն յօրինելով: Կրցան սահմանադրութիւն հիմնելու յաղթանակը ունենալ, բայց իրենց ուղղախօսութեան «դրօշակը ծալուած տեղը մնաց», ինչպէս կը յարէ Արփիարեան:

Ճիշդ է նաեւ որ Արեւմտահայ դրողներուն, մչակներուն, մտաւորականներուն ջանքերը, արտադրութիւնները՝ մեծ եղան մանաւանդ անո՛ր որ կրցան այս մասին դնահատելի յաջողութիւններ ունենալ: Արփիարեան՝ այս կէտն ալ կը ցոլացնէ իր քննադատութիւններուն մէջ:

Եւրոպական զարգացումը, ինչպէս նաեւ լեզուական ու դրական արուեստին ուսումնասիրութիւնները՝ անշուշտ օդնեցին հայերէնի, աշխարհաբարին ազգային դէմք, դրչմ ստանալուն: Մխիթարեանները եղան նաեւ մեր

լեզուին աւանդապահները ու զայն զարգացուցին ալ,— կը վկայէ դարձեալ Արփիարեան:

Հայերէնը մեր երկրին մէջ թէեւ կենդանի կը մնար, բայց իր ոյժն ալ կը սպառէր: Արդ, երբ լեզու մը չի յառաջդիմեր, ա՛լ կը սկսի հիւծիլ: Արփիարեան կը դաւանի թէ՝ «մեր լեզուն չէր կրնար յառաջդիմել, վասն զի մտքերնիս ալ չէր յառաջդիմեր»: Մխիթարեանները՝ իրենց նորանոր ու բազմազան հրատարակութիւններով, Պոլսոյ հայերը՝ իրենց մամուլով, կենդանի պահեցին ու կերտեցին աշխարհաբարը եւ զայն դործածական, օգտակար դարձուցին:

Օրագրութիւնը հետզհետէ կը զօրանայ, բայց դիրքը աւելի կը պակսի: Պոլսոյ հայկական մամուլը՝ կեդրոնացած է օրաթերթերուն եւ պարբերականներուն մէջ: Արփիարեան երկարօրէն եւ լաւատեղեակ կերպով կը բացատրէ, թէ ինչո՛ւ դիրքը կը սակաւանայ. պատճառը տաճկական զանազան իշխանութեանց չատ խիստ ու մանրազնին դրաքննութիւնն է: Որովհետեւ, լրագիրը՝ օրը օրին եւ որոշ ժամի մը ստիպուած ըլլալով լոյս տեսնել, դրաքննութիւնը այնքան ալ ուշադիր չի կրնար ըլլալ ամէն մէկ տողին, ամէն մէկ բառին վրայ, մինչդեռ դիրքը դրաքննիչ պաշտօնատարին քովը կրնայ օրերով, ամիսներով մնալ, եւ ան լայն ժամանակ կ'ունենայ ամէն բառ մաղէ անցնելու:

Սահմանադրութիւնը՝ ազգային ժողովներուն մէջ իր ստեղծած բեմբոլովը, կրցաւ զարգացնել ճառախօսութիւնը, բառերուն ազդեցիկ երագներ տալ, բայց ամբոխավարութիւնն ալ տարածուեցաւ:

«Վերածնունդի սկզբնաւորութեան այդ 1850–1880 թուականին ծնաւ ու մեծցաւ գրականութիւն մը, որուն նպատակն էր ժողովուրդին վրայ անմիջական ներգործութիւն կատարել», կը հաւաստէ Արփիարեան: Բայց ե՛ւ կը յարէ ալ, թէ Պէշիկթաշլեան, Ռուսինեան, Գ. Օտեան «ոչ միայն գեղեցիկին ճաշակը ունէին, այլ եւ գեղեցկօրէն գրելու ճաշակը»:

Այսուհանդերձ, Արփիարեան կը չեշտէ նո՛յն տեղ մի եւ նոյն ատեն թէ «իրենցմէ եւ ոչ մէկը մեծկակ բան մը թողուց»: Եւ չարունակելով իր քննադատութիւնը՝ կ'եզրակացնէ.

«Գեղարուեստական, կամ ինչպէս կրնանք ըսել «գեղագրական» — էսթէթիք — գրականութիւնը այդ երեսուն տարուան ժամանակամիջոցին մէջ գրեթէ գոյութիւն չէ ունեցած»:

Այդ չրջանին թատերդութիւնն ալ, ինչպէս նաեւ բանաստեղծութիւնը ու աւելի ետքը նաե՛ւ վիպասանութիւնը՝ պիտի ունենան իրը նպատակ՝ ժողովուրդին վրայ անմիջական ներդործութիւնը, ճառախօսներու նման:

Պոլսոյ հայկական «բանաստեղծութիւնը» թատրոնին ճամբէն կը յառաջանայ,— կը հաւաստէ մեր քննադատը, ու կ'աւելցնէ ե՛ւ. «խանդավառու-

թեան ժայթքումն է: Սահմանադրութիւնը արդէն մտեր յափշտակած է»:

Եւ այս բանաստեղծութեան երգերն անգամ, «հիմակ ա՛լ մոռցուած են», կը վկայէ Արփիարեան, եւ իր դրութեան թուականը 1902-ն է արդէն: Մինչ կ'աւելցնէ մեկնաղճոտ չեչոով մըն ալ. «երբ կը կարդանք զանոնք, իրենց անմեղունակ գրականութիւնը կը ժպտեցնէ մեզ»:

Իր խօսքին առնչութեամբ, նշմարել կու տայ ճիշդ ու ճակատագրական իմաստով.

«Ճառական սեռը անհամեմատ կերպով կը գերազանցէ թէ՛ թատերական, թէ տաղաչափական գրականութիւնը»:

Եւ այս մասին իր կատարած քննութիւններուն վկայութենանց համաձայն՝ կ'եզրակացնէ իսկ.

«Միջակ ատենաբանութիւնները, որոնք ահեղ թիւ մը կը կազմեն, իրենց տեսակին մէջ շատ վեր են միջակ ոգերերգութիւններէն եւ միջակ տաղերէն»:

Բայց ճոռոմաբանութիւնը՝ որ Սահմանադրութեան անդրանիկ բերքն եղաւ, ամէն տեղ է այլեւս ու ամէն տեղ ալ կը դիտէ:

Արփիարեան՝ այս հարցերուն մասին, հաստատումներ միայն չէ որ կը կատարէ. այլ՝ բացատրութիւններ ալ պիտի տայ թէ ինչո՛ւ բնմրասացական դրականութիւնը՝ ճոռոմաբանութիւնը, բացառիկ զարգացում եւ յաջողութիւն ունեցաւ: Իր աչքերէն, իր դիտակցութենէն քիչ բան կրնայ խուսափիլ:

Գրական այս սեռը՝ արդարեւ, աւելի հեշտութեամբ եւ չուտով առաջ անցաւ, որովհետեւ, ինչպէս Արփիարեան կը հաստատէ, «դարաւոր ժառանգութեան» *մը* «կատարելագործում մըն էր ան»: *Եւ իր հաստատումը, իր միտքը ամբողջացնելու համար ալ, կը յարէ ե՛ւ.*

«Մեր բիւստոնէացման թուականէն մինչեւ ԺԹ. դարը, անընդմէջ յարատեւութեամբ եղած ենք ժողովուրդ մը, որ *քարոզ կու տայ, քարոզ կը լսէ*: Անցեալէն հարուստ ժառանգութիւն մը ունինք» (*Վերի հատորը, էջ 36*):

Այս ընդդիմումը ես կը կատարեմ՝ մասնաւոր կերպով ցոյց տալու համար իրողութեան առհասական կարեւորութիւնը մինչեւ այսօր ալ.— հայը չատ կը սիրէ քարոզ տալ, այս բառին հարազատ եւ փոխաբերական իմաստներովը:

Գուցէ Արփիարեանէն առաջ ալ՝ այս իրողութիւնը նշմարողներ ըլլան, բայց ամէն պարագայի տակ, ո՛չ ոք իր հեղինակութեան չափանիշովը, իրեն պէս յստակօրէն, հիմնական կերպով կրցած է զայն վեր առնել, երբեմն ալ իրեն յատուկ եղող անմրցելի իմաստովը:

Եւ ճառախօսութիւնը, քարոզը, ճոռոմաբանութիւնը՝ մեր պեղեցիկ դրականութեան վրայ ազդած զգալիօրէն, ու չատ անգամ ալ կարգ մը մասերու մէջ մտած խոկ: Ակռէ տուժած են ե՛ւ մեր բանաստեղծութիւնը, թատրոնը, վէպը, պեղարուեստական, ստեղծագործական արտադրութիւնները:

•

Այս նկատումները, տեսակէտները՝ Արփիարեանէ միշտ անբաժան պիտի ըլլան ամէն անգամ որ պիտի ուսումնասիրէ, կամ քննադատէ գրական դէմք մը, մտաւորական մը, հրատարակութիւն մը:

Իր վերոյիշեալ հատորովը արտադրուած վեց գրութիւններուն մէջ, ան երկարօրէն չէ որ կը խօսի սակայն ամէն մէկ դրողին առնչութեամբ. բայց կու տայ անպայման ալ՝ յատկանշականը, կամ էականը: Իր դատումները հեղինակութիւն կը կազմեն:

Գրիգոր Օտեանին մասին կը գրէ խոկայն. «Օտեան 1850-1880-ի սերունդին է՛ն սիրուած ու յարգուած դէմքերէն մին է»: *Մինչ զայն կ'անուանէ մտատիպար մը՝ հայ պաշտօնէի, հայ քաղաքակիտի, հայ ազգասէրի, հայ կրօնասէրի, հայ գրագէտի, ու կը յարէ՝ այս յիշատակումները լրացնելու համար.* «Մտատիպար մը, զոր ինքը իրեն համար ստեղծած էր ժողովուրդ մը, դարերու ճնշումին տակ յոգնած»: *կասկած չկայ որ Արփիարեան խոկապէս պիտի սիրէր այս գրագէտ հայը՝ որ իր կարողութիւններն ու միջոցները ի գործ կը դնէ հայ ժողովուրդին ծառայելու համար, անչահախնդիր կերպով: Հատաքածոյ մը՝ իր բազմաթիւ գրութիւններէն որ քիչ մը ամէն տեղ ցրուած է, պիտի կրնար,— կը վկայէ դարձեալ Արփիարեան,— ցուցադրել Գրիգոր Օտեան մարդն ու իր չրջանը: Եւ այդ* «ամենէն ալ միշտ միեւնոյն գրական պերճութեամբ պիտի փայլին»:

Պալեան կարապետ ամիրան չատ մեծ վարկ կը վայելէր Սուլթան Մահմուտին: Արքունի ճարտարապետութիւնը՝ Պալեաններուն ընտանեկան ժառանգութիւնն էր: Արփիարեան՝ կարապետ ամիրան կ'անուանէ «չափազանցօրէն պահպանողական հայ մը, թուենդ կրօնամոլ, ո՛եւէ վերանորոգումի թշնամի: կատարեալ տիպարը խաւարեալին: Ձաւակները՝ կատարեալ տիպարը Լուսաւորեալին: Ցակոբ պէյ՝ կրտսեր եղբայրը՝ գեղեցկասէր ու գրասէր ճարտարապետ: Անդրանիկը՝ Նիկողոս պէյ, նոյնպէս արուեստագէտ մեծ տաղանդ մը, բայց Սահմանադրութեան ալ հիմնադիրը» (*Վերի հատորը, էջ 40*): *Եւ Արփիարեան մեծ դժուեստով պիտի խօսի Պալեաններուն մասին:*

Նիկողոս Պալեան երիտասարդ կը մեռնի: Սահմանադրութեան պաշտօնը սակայն իր դրասենեակին մէջ յղացուած էր, ինչպէս Ռուսինեան պիտի հաստատէր հրապարակաւ, իսկ Ցակոբ պէյ՝ «գրականութեան ու գեղարուեստի սիրահար մը, կը յիշեցնէր իտալացի ու գերմանացի այն իշխանները, որոնք իրենց շուրջը գրագէտներէ ու արուեստագէտներէ արբունիք մը կը ստեղծեն ու անոնց բարեկամն ու զօրավիգը կը հանդիսանան», *կը զմայլի Արփիարեան:*

Ու կը հաղորդէ նաեւ, թէ Ցակոբ պէյ Օրթաղիւղի իր ծովեզերեայ բնակարանին մէջ, իր մօտը կը հաւաքէր հայ գրագէտներն ու արուեստի մարդիկը, միասին աշխատելու համար հայ լեզուին զարգացմանը: «Մեծ սրահ մը

յատկացուած էր գումարումներուն: *Եւ անոնց որ պէտք ունէին, Ցակոբ պէյ* «լիաբուռն կը շռայլէր», *իր* «չորս կողմը բարիք» *կը սփռէր, ընտանիքներ երջանիկ կ'ընէր,* «հայ բանուորին, հայ գեղարուեստասէրին» *զօրավիգ կը հանդիսանար:*

Դեռ հետզհետէ աւելի համայուած, յափշտակուած՝ Արփիարեան կը պատմէ, թէ Ցակոբ պէյ «պզտիկ թատրոն մը կառոյց Օրթագիւղ», *եւ որուն* «ոսկի տուփիկ» *անունը կու տան՝ այնքան* «սիրուն ու գեղեցիկ» *չէնք մը ըլլալուն համար, եւ իր տէրը զայն բարեսէր ընկերութեան մը կը նուիրէ:*

Այս թատրոնին մէջ է որ Երեւան կը հանեն իրենց տաղանդը՝ Ադամեան եւ Տիկ. Հրաչեայ: Հոն ներկայացուած են «Շէյխսպիրի ու Շիլլերի թատերգութիւնները, որոնց հերոսները Թէրգեան հայ կը մկրտէր», *ինչպէս նաեւ Հիւկոյ, Տիւմա հայր ու որդի, Ֆէլիքս Բիա, Մոլիէռ,— կը հաղորդէ դարձեալ Արփիարեան որ չ'ըսեր բայց ցաւ մը ունի, թէ այդ օրերը պատմութեան անցած են արդէն այդքան քիչ առնն հոգը, ու վստահաբար ալ պիտի չկրկնուին...:*

Ցակոբ պէյին ակադեմական գումարումներուն հոգին՝ Նահապետ Ռուսինեանն էր:

«Բժիշկ, քաջ փրանսագէտ, քաջագոյն հայագէտ, գեղասէր մատենագիր, պերճախօս ատենաբան, գաղափարի նուիրուած հոյակապ անձնաւորութիւն մը», *խելայեղօրէն յարած ազգային գործունեայ կեանքին,— այսպէս կը ներկայացնէ ու կը դնահատէ Արփիարեան՝ Նահապետ Ռուսինեանը, ինք որ այնքան սակաւապէտ է իր դիւանագիտական գրութիւններուն մէջ:*

Ռուսինեանին այդ մտաւորական պաշարն ու ազգային գործունէութիւնը՝ զինքը իսկապէս յուզեր եւ խանդավառեր են ա՛յնքան որ ատենագործական հանդամանքը աչքէ քիչ մը հեռացնելու երեւոյթը կ'առնէ այս առթիւ:

Նոր գաղափարներու տարածումին եւ վարչական նոր կազմակերպութեան մը համար՝ Ռուսինեան աշխարհաբարին դարդացումը անհրաժեշտ կը նկատէր: Կը ստեղծէ ուղղախօսութիւնը, որ նոր աշխարհաբարին քերականութիւնն է, որուն ե՛ւ Գրիգոր Օտեան կը յարի: Արփիարեան կը դաւանի թէ դրաբարի եւ աշխարհաբարի ճուլում մըն է ան, «մտացածին օրէնքներու համաձայն», *եւ կ'աւելցնէ ալ թէ* «Ռուսինեան կը սխալէր»: *Ռուսինեանին հետեւողները չատցան, բայց իր քերականութիւնը չյաջողեցաւ. իր աշխարհաբարը՝* «դպրոցի մը հիմնադրութիւնը չեղաւ. իր լեզուն իրենը կը մնայ»:

Ռուսինեան բանաստեղծութիւններ ալ գրեց: Արփիարեան լրմէ կը յիշատակէ երկու կտոր միայն, այս երկուքէն մին ըլլալով ամէնուս ծանօթ «Կիլիկիա» *երգը: Բայց մեր քննադատը անտեղեակ մէկը չէ, ու կը յայտնէ իսկոյն թէ ան* «փրանսերէն երգի մը հայացումն է», *թէ Ֆրանսերէն բնագրին* «Նորմանտեան Կիլիկիա եղած է» *պարզապէս Ռուսինեանին կողմէ:*

Եւ Արփիարեան ամբողջովին կ'արտադրէ այս երգը՝ իր գրութեանը մէջ, յատկապէս ըսելու համար թէ ան՝

«... Մեր աշխարհաբարին հիմնովին կը հակառակի. բայց կը զգանք նաեւ որ Ռուսինեան իրեն յատուկ արուեստ մը ունի: Ինչ որ ուրիշի մը գրչին տակ անբնական պիտի թուէր, շատ բնական կը թուի երբ Ռուսինեանէն կու գայ» (*Վերի հատորը, էջ* 48):

Ըստ իրեն ալ, Օտեան եւ Ռուսինեան տիրացած էին հայերէն լեզուին: Եւ. կը հաւաստէ նաեւ, թէ մեր ընթացիկ լեզուին չատ մը բառերը կը պարտինք այս երկուքին: Իսկ խորհրդարանական բառերը՝ գրեթէ ամէնքն ալ Ռուսինեանը հայացուցած է. Ազգ. երեսփոխանական ժողովին ներքին կանոնագիրը ինքը կը յօրինէ, եւ հոն կ'ամփոփէ ատենական բառերուն չատ մեծ մասը (*Վերի հատորը, էջ* 49):

Հայոց մտքերուն վրայ՝ Ֆրանսայի հակակղերական հոսանքը իր ազդեցութիւնը կը կատարէ. Ռուսինեան հայ եկեղեցականութեան հանդէպ բարեացակամ պիտի չըլլայ: Հայ նոր սերունդը կը ծրագրէր հայ ժողովուրդին վերանորոգումը՝ իր ներքին կեանքին մէջ. անոր իրագործումին համար, պէտք էր պայքարիլ ազգային իշխանութեան դէմ, որովհետեւ այս իշխանութիւնը՝ պաշտօնապէս եկեղեցականներուն սեփականութիւնն էր. ուստի եւ պայքարը անոնց դէմ պիտի մղուի: Օտեանն ալ՝ հակառակ իր կրօնասիրութեան, դէմ է եկեղեցականներուն իշխանութեան. իր երիտասարդութեանը՝ արդէն գրած էր.— «Ով որ ղլուխը վեղար մ'ունի, սիրտը սատանայ մ'ունի»: Գ. Օտեան կը հաշտուի սակայն կղերականներուն հետ՝ երբ այս վերջինները իշխանութիւնը կորսնցուցած էին այլեւս. բայց Ռուսինեան անողոքելի կը մնայ, իր մտածումին մէջ՝ այս մասին,— կը դաւանի Արփիարեան, ու կ'արձանագրէ իսկ, թէ ան պոռացեր է բեմէն՝ եկեղեցականութեան երեսին. «Դո՛ւք, դո՛ւք, դո՛ւք էք հայ ժողովուրդին ամէն աղէտներուն պատճառը»:

Մինչ Ռուսինեանը դնահատելու նպատակովն է, անշուշտ, որ Արփիարեան պիտի աւելցնէ ալ անմիջապէս, այս առթիւ. «Ամէն անգամ մը Ռուսինեան «ժողովուրդ» բառը արտասանէր, ցոլք մըն ալ աչքերուն մէջ կը փայլէր: Ինքնիրմէ դուրս ելած հաւատացեալի մը ջերմեռանդութեամբ կը խօսէր ժողովուրդին վրայ» (Անդ, էջ 51):

Յովսէփ Շիլմանեան (Մերենց), որուն վէպէն Պոլիս 30·000 օրինակ սպառած է՝ արդէն իր ատենին, ըստ Թիֆլիս լոյս տեսնող ռուսերէն թերթի մը, դեռ չատ երկար ատեն ալ պիտի տեւէ, «վասնզի գուտ տոհմային գրագէտն է», *կ'եզրակացնէ իր մասին Արփիարեան:*

Տէրոյենց Պատուելի՝ եզական դէմք մը, աւելի ճանչցուած «Զամուրճի» մականունովը, կրօնասիրութիւնը կրօնամոլութեան տարած, «հոչակաւոր» աստուածաբան մըն է,— կը գրէ Արփիարեան: Բայց կրօնամոլութիւնը մեր մէջ, մանաւանդ այդ ատենին, բանուկ դրամ մըն էր: Եւ մեր քննադատը

կը վկայէ՝ միեւնոյն ժամանակ, թէ ան «լեզուագէտ ու բազմագէտ» մըն էր, եւ թէ «իր կրօնագիտութեան հմտութեանը հաւասարող չկար»:

Անկասկած, նկատի ունենալով Արփիարեանին իմաստը, ան լսել ուզած է, թէ ի՛նչպէս այդքան հմուտ, «բազմագէտ» մէկը կրնայ իրեն չափ ալ կրօնամոլ ըլլալ: Իր քննադատելու, մեղադրելու ձեւերէն մին է այս:

Սահմանադրութեան հաստատումին օրերուն, Տէրոյենց Պատուելին մեծ դեր կը կատարէ ի սպաս պահպանողական կողմին, որուն մէկ պատգամախօսն էր. երբ կը տեսնէ որ այլեւս «չարիքը անխուսափելի է ... Սահմանադրութեան մը հաստատութեամբը», այն ատեն կը ջանայ «կանոնագրին մէջ կղերամտութիւն ներմուծել», եւ կը յաջողի մինչեւ աստիճան մը:

Իր օրերուն՝ Ազգային ժողովը կը խորհի նիստերը կիրակիները կատարել. բայց յաջորդ նիստին, կը հասնի բողոքի նամակ մը, որուն մէջ կը պահանջուի «Տէրունական օրը աշխատանքի չյատկացնել»: Առնապետը դեռ այս նամակին ստորագրութիւնը չկարդացած՝ ներկայ ժողովականները միաբերան կը պոռան. «Զամուրճին է»: Հետեւաբար և՛, Տէրոյենց Պատուելին այս կրօնամոլ առաջարկին դէմ երեսփոխանները բողոքած կ՚ըլլան անմիջապէս ու միահամուռ կերպով. բայց նո՛յն միաձայնութեամբ ալ կ՚որոշեն, այսուհանդերձ, նիստ չդումարել կիրակի օրերը,— ինչպէս կը հաղորդէ Արփիարեան (էջ 59):

Անշուշտ այս դրուագին զուարճալի ըլլալը վկայելու համար չէ որ Արփիարեան զայն կը պատմէ, կը փոխանցէ պատմութեան. այլ՝ կը խորհիմ, թէ ան ուզած ըլլայ հասկցնել, որ ինչքան ալ Ազգային ժողովին անդամները՝ մեծ մասով, չվախցէին այդ օրերուն կրօնամոլ երեւալ, բայց եւ այնպէս խորքին մէջ, տակաւին հոն կառչած կը մնային: Արդարեւ, երբ հարկը կու գայ, դարձեալ միաձայնութեամբ կ՚որոշեն նիստ չդումարել «Տէրունական օրերուն», կիրակիները:

Մնաց որ, իր մէկ այլ դրուագեանը մէջ, մօտ տարի մը ետքը այս իրողութենէն, Արփիարեան արդէն կը հաւաստէ. «թէեւ նորաւուտ գաղափարներ պիտի գան հայ միտքը ճոխացնել, բայց նախնի կրօնապաշտպան ոգին պիտի շարունակէ միտքն ալ, սիրտն ալ, գրականութիւնն ալ ամպհովանել» (էջ 94):

Այս բոլորը ըսելու համար է նաեւ՝ իբր դրական քննադատ, կասկած չկայ, թէ այդ շրջանին իսկապէս ժխտական էր ստեղծագործական, դեղեցիկ դրականութիւն մշակել, կրօնամոլ ալ ըլլալով հայկական մթնոլորտը:

Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին համար Արփիարեան կը դասնի, թէ անոր «յիշատակը դեռ երէկուան պէս դալար է մեր գրականութեան մէջ»: Եւ զայն կը նկատէ ալ մեր բանաստեղծներուն «բացառիկներուն բացառիկը»:

Պետրոս Դուրեանին մասին, Արփիարեան կը հարցնէ. «Ի՞նչ պիտի ըլլար: Գատնիէը հետը գերեզման տարաւ: Բանաստեղծ ծնած, իր բնածին կարողութեանց զարգացումովը մեծկակ տեղ մը պիտի բռնէր մեր նոր գրականութեան մէջ: Հիմակ սրտերու մէջ է իր տեղը»:

Եւ աւելի յստակօրէն ալ կ՚եզրակացնէ.

«Ահա՛ թէ ինչո՛ւ շատ ժողովրդական անուն մը, բաճի մը բանաստեղծութիւններով»:

Ու այսքանը բա՛ւ սեպած՝ իր մասին:

Մատթէոս Մամուրեանին վրայ՝ Արփիարեան իր դրութիւնը կը սկսի լսելով.

«Նախորդ սերունդէն մինչեւ մեր օրերը անընդհատ շարունակութեամբ առաջ գացող տաղանդալից հրապարակագրին անունը հանրածանօթ է»:

Ե՛ւ կ՚աւելցնէ ալ սակայն.

«Բայց իր ետին մեծ բան մը չի թողուր»:

Հայերէն լեզուին տիրացած, մէկ երկու եւրոպական լեզուներու ալ, շատ կարդացած, շատ բան խրթացուցած, իր ամէն էջին մէջ դրական մարդը երեւցող, զրուիչ ոճով, կարճ ու պատկերալից նախադասութիւններով՝ Մ. Մամուրեան իր քառասուն տարիներուն անդադրում արտադրութիւններովը հզօրապէս աջակցած է նոր աշխարհաբարին բարգաւաճման, ինչպէս նաեւ հայ դրականութիւնը եւրոպականացման ճամբուն մէջ դնելու,— կը վկայէ ալ Արփիարեան իրեն յատուկ եղող անկողմնակալութեամբը:

Գրիգոր Զիլինկիրեան՝ իբր թարգմանիչ, «ներգործեց նոր սերունդին վրայ», կը դասնի Արփիարեան: «Թշուառները» թարգմանած է ան, եւ այս դիրքը կարեւոր դեր մը կատարած՝ մեր մէջ, ինչպէս կը հաւաստէ դարձեալ Արփիարեան եւս: Մինչ իր այս թարգմանութիւնը՝ առանձին, Զիլինկիրեանին պիտի բաւէր մեր արդի դրականութեան մէջ կարեւոր տեղ մը տալու համար,— միշտ ըստ նոյնպէս Արփիարեանին:

Զիլինկիրեան «Ծաղիկ» թերթը հրատարակած է Իզմիր: Ու երբ Պոլիս կ՚այցելէ, մասնաւոր հատորով մը լոյս կը տեսնէ իր ճամբորդական նօթերը. պատմական հմտութեան հետ՝ դրագէտ մարդու դրոշմը կը կրէ այդ դրքոյկը: Եւ Արփիարեան կ՚աւելցնէ, թէ Պոլիս՝ «բաճի մը առաջնակարգ կամ երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող դէմքեր գրաւած են Զիլինկիրեանին ուշադրութիւնը», բայց... անտես ըրած է ան «հայ ժողովուրդին զանգուածը»:

Արփիարեանին մէջ, իր խորը, դուցէ մասնաւոր տեղ մը դոյութիւն ունեցած ըլլայ իբր դիտարան ի սպաս հայ ժողովուրդին, ուստի եւ այն դրողը որ այս ժողովուրդը անտես կ՚առնէր, պիտի նկատուէր՝ իր դիտարանին տուեալներովը, պակասաւոր, թերի դրիչ մը՝ իր աչքին: Պարագան կրնայ սեպուիլ մասնայատուկ կողմնակալութիւն մը՝ իր կողմէ:

Պատմութիւնը «շատ ետ մնաց» Թուրքիոյ հայոց մտաւորական յառաջացումին մէջ,— կը դանգատի Արփիարեան: Երկրին պայմանները բնա՛ւ

թոյլ չէին տար: Ուսումի համար Եւրոպա դացող երիտասարդները կը վերադառնային չահաբեր մասնագիտութիւն մը տրված: Պատմութիւնը Մխիթարեաններուն առանձնաշնորհեալ մասնագիտութիւնը կը մնայ, բայց... «լոկ իբրեւ հնագիտութիւն մըն ալ»:

Այս առթիւ, Արփիարեան չի մոռնար սակայն յիշատակել, թէ «ներուն մէջ» կայ Դուրեան եպիսկոպոսը, «բազմահմուտ գլուխ մը»: Եւ կը յարէ· «բայց բաղաքական պայմանները եթէ նպաստաւոր իսկ ըլլային պատմական հրատարակութեանց, սակայն Դուրեան եպիսկոպոս, վարդապետ մըն է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ու իրը այդ՝ պէտք է «աւանդութիւններու սրբութիւնը» յարգէ: (...) Կամ վեղարէն հրաժարում, կա՛մ գաղափարէն» (էջ 91):

Իրողութիւնը վկայեց, թէ Դուրեան եպիսկոպոս, յետոյ Երուսաղէմի Պատրիարք, հաւատարիմ մնաց այդ աւանդութիւններուն, երբ պիտի խօսէր Տառերու դիւտին, ինչպէս նաեւ Ե–րդ դարու հայերէնի մասին, ի հեճուկս պատմական ու գիտական անհերքելի իրականութեանց:

Մինաս Չերազին առնչութեամբ, իբր ազգային դործիչ, քաղաքական մարդ, իբր դաղափարի մարդ ալ, Արփիարեան նպաստաւոր կարծիք մը, համարում մը չունէր իր մասին, մինչ հակակրական վոխադարձ ղդացումներ կը տածէին մէկը միւսին դէմ: Բայց իր դրութեանը մէջ, Արփիարեան այս ղդացումներուն մասին չէ որ կ'արտայայտուի, ուեւէ ակնարկութիւն անդամ չ'ընէր հոն.— իր առաջադրութիւնը՝ դրական պատմութիւնն է, դրական քննադատութիւնն ալ: Ոչ մէկ պահուն, պզտիկ հոդիով պիտի չերեւայ ան:

Խօսելով Մինաս Չերազին հրատարակած դիրքերուն չուրջը, Արփիարեան կ'ըսէ, թէ այդ դործերը «նշանաւոր յատկութիւններ չունին», բայց եւ, այսուհանդերձ, անոնք «ենթադրել կու տան» թէ հեղինակը աշխատելով կըրնայ առաջնակարդ հայ դրադէտ մը ըլլալ: Որովհետեւ, ան «բաւական բան գիտէ, իր նիւթերուն տէրն է, մասնաւորապէս լեզուականին: Տարտղնուած, թոյլ ու արձակ ոճով չի գրեր, այլ՝ զուսպ եւ կտրուկ»: Եւ Արփիարեան կ'աւելցնէ վճռական եզրակացութեամբ, պարզօրէն, բայց յատուկ չեչտով մըն ալ, թէ Մինաս Չերազ «պարբերութիւն մը շինելու ընդունակ է, ինչ որ կարծուածին չափ դիւրին արուեստ մը չէ» (էջ 115):

Անշուշտ առանց յետին նպատակի, առանց մէկու մը, տեղ մը քար նետելու չէ որ Արփիարեան վերի դաղափարները կ'արտայայտէ: Մանաւանդ իր չրջանին, «պարբերութիւն մը չինելու ընդունակ» ըլլալը՝ հաղուադիպ պարագայ մըն էր մեր մամուլին մէջ: Լեզուական, քերականական, ճաշակի տեսակէտով՝ բազմաթիւ ու բազմատեսակ մեղքերով բեռնաւոր նախադասութիւնները, չարադրութիւնները կ'ողողէին դրական հրապարակը, եւ ի տես այս թերութիւններուն՝ Արփիարեան պիտի չկրնար աչք դոցել.— որքան հայ ժողովուրդին, նոյնքան ալ հայ լեզուին ու դրականութեան հանդէպ, անհուն սէր եւ նուիրում կը տածէր: Իր դրական բոլոր ուսումնասիրութեանց մէջ, անընդհատ կը հանդիպինք իր այս զղացումին ներկայութեանը:

Նախորդ հատորին մէջ երկարօրէն ու անհերքելի փաստերու վրայ տեսանք, թէ Մելքոն Կիւրճեան, ծանօթ Հրանդ դրական անունովն ալ, իր՛նչքան ծանր եւ անյուսահատական կերպով, անընկճելի յամառութեամբ, առանց խոչնելու, տեւական ղրպարտութիւններու թիրախը ըրաւ Արփիարեանը, այս մասին հակառակորդ կուսակցութեան մը կոթնած: Իրեն չափ, ո՛չ ոք պիտի կրնար իշնա՛լ, իշնա՛լ, բոլորովին պզտիկնա՛լ, պարպուի՛լ մարդկութենէ՝ մինչեւ կեղծ թուղթեր կեղծելու աստիճան, մինչեւ ուրիշներուն ձեռքին մէջ պործիք դառնալու աստիճան ալ, պարզապէս Արփիարեանին դէմ ունեցած իր քինախնդրութիւնը դոհացնելու համար: Եւ սակայն Արփիարեան բարոյապէս օդնած էր Հրանդին, իր դրական պատրաստութեանը մէջ· ան մղած էր այս վերջինը, որ երթար հայ պանդուխտներուն կեանքը մօտէն դիտելու, ուսումնասիրելու, ու ետքը՝ այս մասին դրելու համար: Հրանդ երբ կը սկսի պատմել պանդուխտներու վրայ, կը խոստովանի ալ պարագան, իր սոսկացած թելադրութեան կարեւորութիւնը չեչտելու համար: Բայց նախանձի, սխի, ղրպարտութեան, հոդիի ցածութեան, ցեխին ձեռք տալու անհրաժեչտ մոլութիւնը եւ դեղծարարութեան ծարաւը ունէր իր խորքին մէջ:

Անշուշտ ամէնէն աւելի Արփիարեանը եղաւ այդ անյագ երախին զոհը· բայց, այսուհանդերձ, երբ ան պիտի արտայայտուի դրական Հրանդին վրայ, «մոռցած» է, բոլո՛րովին «մոռցած» միւսը՝ հրէ՛չը: Արդարեւ, իր այդ դրական ուսումնասիրութիւնը՝ Արփիարեան հրատարակած է «Բանբեր» հանդէսին 1904–ի մէկ թիւին մէջ· ուրեմն Հրանդին աններելի ղրպարտութիւններէն, պայքարէն քանի մը տարիներ ետքը: Ու իսկապէս անյիչաչար, առանց կողմնակալութեան, Արփիարեան–դրական քննադատը պիտի սկսի ուրեմն դրել Հրանդին վրայ, իր առաջին տողերովն իսկ·

«Նոր գրականութեան առաջին շրջանին մէջ, շատ համակրանք գրաւող հեղինակներէն մէկը եղաւ Մելքոն Կիւրճեան՝ Հրանդ ծածկանունով ճանչցուած»:

Ու կը չարունակէ ալ·

«Երիտասարդ գրողը բանի մը տարիէ ի վեր ծանօթանալ սկսած էր, երբ 1888–89–ին «Պանդուխտի կեանքէն» նկարագրութիւններովը մէկէն ի մէկ նշանաւոր հանդիպացաւ: (...) Եւրոպական ազդեցութեան չենթարկուեցաւ, գործնականապէս ցոյց տուաւ, թէ հնարաւոր է հայկական անարատ ոճով ալ գեղեցկօրէն գրել» (էջ 128):

Եւ Արփիարեան այսպէս իր դրական պատմութեան մաս կազմող դէմքերէն ամէնէն երկար էջերը Հրանդին դրականութեան կը նուիրէ ուրեմն, առանց սակայն ուեւէ ձեւով յիչատակելու անոր սե՛ւ երեսը: Միայն թէ, չի մոռնար ալ հոն արտայրելու անոր առաջին յօդուածէն լայն մաս մը, որուն մէջ Հրանդ կը խոստովանի՝ իր խօսքը ուղղելով «Մասիս»ի խմբագիրներէն

«մէկուն», որ «այդ յօդուածներուն չարքը թելադրած է իրեն», եւ որ իրականութեան մէջ Արփիարեանն է.—

«Մտերմական սիրով կ'առաջարկես, սիրելիդ իմ... որ նոր Մասիսի համար պանդուխտներու կեանքէն գրեմ»:

Եւ, վերջապէս, աւելի առաջ երթալով, Արփիարեան կը հաւաստէ որ, երբ Պանդուխտներու կեանքէն յօդուածներու չարքը օրին մէկը հասար մը կազմէ, «Այդ հատորը պիտի մնայ դասական գործ մը, եւ իր գեղարուեստական յատկութիւններով, միշտ պիտի կարդացուի» (էջ 138):

Հրանդ՝ իր գրականութեան մասին, ասկէ աւելի բարձր կնահատում չէր ունեցած եւ չունեցաւ ալ:

Գրիգոր Զօհրապ՝ Արփիարեանին դիմագիծը տուած է, եւ որ իր յատկանիշներէն մին կը նկատուի, այնքան արդարօրէն:

Արփիարեանին արշիւին մէջ գտայ այս ուրուագիծին բառացի, հաստատիմ մէկ արտայայտութիւնը՝ Արփիարեանին իսկ ձեռագրով.— իրողութիւնը վստահաբար ենթադրել կու տայ ինծի, թէ Զօհրապին այս գործը իր՝ ենթակային հաճութիւնը չհաած ըլլալու է:

Զօհրապին վրայ իր գրած տողերը՝ Արփիարեան կը սկսի նախ «Անհետացած Սերունդ Մը»ին մասին արտայայտուելով.— որովհետեւ մէկ կողմէ՝ Զօհրապին առաջին հրատարակութիւնն է ան որպէս վէպ ու ստեղծագործական աշխատանք, միւս կողմէ՝ այս վէպը մեծ համակրանք, լայն ընդունելութիւն գտած էր արդէն: Կը թուի սակայն, թէ Արփիարեան այնքան ալ համակարծիք չէ այդ գնահատումներուն հետ. կը գրէ արդարեւ.

«Չեմ ուզեր այդ նախափորձը այսօր, երբ քսան տարի անցած է, մեր արդի գաղափարներովը դատել, մանաւանդ որ դէմերնիս հասունցած վիպասան մը ունինք» (էջ 145):

Այսու հանդերձ, կու տայ ալ Լեւոն Բաշալեանի կարծիքը՝ զայն արտագրելով 1885–ին «Մասիս»ին մէջ երեւցած անոր յօդուածէն. որովհետեւ Բաշալեան հոն գրած է. «ի վաղուց հետէ հրատարակուած չէր դիրք մը այսքան «նոր» ու այսքան գրական»»:

Արփիարեանին համար, Զօհրապին գրական արժէքը այլ տեղ կը գտնուի.— իր «վիպակ»ներուն մէջ: (Աւելի հեռքը՝ այդ վիպակները ընդմիշտ պիտի կոչուին՝ Նորավէպ):

Եւ կը բացատրէ ալ, կը հիմնաւորէ ե'ւ իր այս դատումը, հաւաստելով.— թէեւ Զօհրապ՝ ի'նքն ալ, «գրական թերեւակի կրթութիւն» ստացած է թաղական վարժարանի մը մէջ, միւս բոլոր աշակերտներուն պէս, բայց ինքնազարգացումով եւ իր բնատուր կարողութիւններուն ալկոլութեամբը, ան «ինճնատիպ գրող մը եղաւ ու կը մնայ: Իր վիպակները ապագային համար ալ պիտի ապրին: Մոռացման դատապարտեալներ չեն, վասն զի սրտի հետ կը խօսին գեղեցիկ արուեստով մը, ու եղանակի մը բարբերը կը նկարագրեն»:

Եւ Արփիարեան–քննադատը իրաւունք ունեցաւ:

Մինչ անկարելի կը մնայ չխօսիլ նաեւ, միեւնոյն ատեն, Զօհրապին լեզուին ու ոլորտներուն առնչութեամբ: Քննելով անոր ոճը, զայն կը գտնէ հաճելի, իսկ իր լեզուին համար՝ կը հաւաստէ, թէ ան «խրթին չի գրեր, պարզ է առանց ռամկացմուն, (...) իր հայերէնը պերճ չէ, բայց յստակ ու ճշգրիտ է»:

Տիգրան Կամսարականին մասին, անմիջապէս կը սկսի յայտնել, թէ ան «միակ նոր գրագէտն է որ մեծկակ վէպով մը ներկայացաւ»:

Եւ կ'աւելցնէ ալ թէ այս վէպը՝ «Վարժապետին Աղջիկը», կարգացող քննադատը ինչքան ալ գրական թերութիւններու հանդիպի հոն, պիտի չկրնայ սակայն մտքէն անցնել որ 18–19 տարեկան պատանիի մը հեղինակութիւնը եղած ըլլայ ան:

Ամէն պարագայի տակ, Արփիարեան չ'ուզեր, չի վարանիր իսկոյն յայտնելու իր խորին գնահատումը՝ Տիգրան Կամսարականին գրականութեան հանդէպ: Պիտի յարէ, արդարեւ.

— «Երիտասարդ հեղինակը յետոյ տուաւ վիպակներ ու գրական էջեր որոնք զինքը մեր գեղարուեստական առաջնակարգ գրողներէն մէկը ըրին»:

Ու կը վկայէ նաեւ, թէ այդ չրջանին՝ արուեստը չէ որ կը փնտռէին վէպերու մէջ: Եւ մինչեւ անգամ կ'աւելցնէ իսկ. «դեռ բանի մը տարի սպասելու է մինչեւ որ «նորագոյններէն» Արշակ Զօպանեան էսթէթիքը հայ բընաւդատութեան համար նոր փորձաքար մը համարի»:

Իսկապէս զարմանալի է որ Արփիարեան չատ կարճ կերպով կ'արտայայտուի Յակոբ Պարոնեանի մասին: Եւ լիովին չի գնահատեր այս ստեղծագործ երգիծաբանը: Իր վրան գրելու ատեն, կ'ըսէ իսկոյն.

«Երգիծաբանութիւնն ալ բռնկիկին ու վէպին մէջ խառնուեցաւ, իրեն սեփական կռուանը ունենալով հանդերձ: Պաշտօնական երգիծաբանը Պարոնեանն էր, որ թէեւ երիտասարդ բայց «հիներէն» կը սեպուէր, վաղուց գրող մը ըլլալուն»:

Եւ կը չարունակէ.

«Նպատակի մը նկրտող, գաղափարի մը ծառայող, սիրոյ եւ ատելութեան կրճերով բորբոքուած գրագէտը չէր, կամ չէր մնացած»:

Արփիարեան երբեք ասանկ հակասական, սխալ դատում չէր ունեցած գրողի մը հանդէպ՝ մանաւանդ:

Մինչ երգիծաբան Պարոնեանը «շատ սրամիտ» գտնելով հանդերձ, «անմեղ կատակաբան մը» կը նկատէ:

Իսկ եղրակացութեան մը իմաստովն ալ, կը յարէ Պարոնեանին առընչութեամբ.

«Ամէնէն զինքը կը սիրէին, ուստի եւ վախցնող, ահաբեկող ոյժ մը չէր կրնար համարուիլ»:

Հետաքրքրական, չահեկան պիտի ըլլար տեսնալը, թէ ին-

չո՛ւ Արփիարեան ա՛յսքան հարեւանցի կերպով ու զրեթէ անճիշդ եւ խորքին մէջ աննպաստ կերպով ալ արտայայտուած է Պարոնեանին չուրջ։

Յովհաննէս Շահնազարի մասին Արփիարեանին դրածը՝ 1905–ի «Գեղունի»էն առնուած է վերոյիշեալ հատորին մէջ. ուրեմն իրարու միջեւ ծաւած լուրջ խզումէն, հակառակութենէն եւքը։

Արդ, հո՛ս ալ, Արփիարեան դարձեալ իսկական համակրանքով, գնահատումով, առանց ոխի եւ անկողմնակալութեան կը խօսի իր նախկին աշխատակից, բարեկամ Շահնազարին վրայ, ու երբեք ո՛եւէ ակնարկութիւն անգամ չ'ընէր այն տղեղ արարքներուն՝ որոնց մասին այնքան խորունկ ցաւ զգացեր ու մեղադրանքներ ալ ըրած էր իրեն։

Տակաւին, ուրեմն, չմարած գնահատանքի զգացումէն տարուած՝ ան կը դրէ Շահնազարին վրայ՝ իսկական անկեղծութեամբ.

«Թէ՛ գործ, թէ՛ դրամ զոհող այդ եզական–երեւոյթ խմբագիրը միանգամայն անձնաւորութիւն մըն էր, բարձրագոյն ուսումն ստացած։ Թուրքիոյ հայոց օրագրութիւնը առաջին անգամն էր, որ հրատարակիչ մը կ'ունենար համալսարանէ շրջանաւարտ»։

Եւ այդ «գրեթէ անծանօթը» չատ պիտի չուշանար լինքզինք ճանչցնել տալու։ Իր ուժանակ–պայթուցիկ դաղափարները՝ ժողովուրդը կը սարսէին, կը ցնցէին, մինչեւ որ օր մը Հայրենիքին ալ օդը հանեցին,— կը վկայէ դարձեալ Արփիարեան։

Որ՝ այս տողերուն մէջն ալ կ'երեւայ աննախապաշարեալ, անյիշաչար, հայ դիրն ու իր ժողովուրդը սիրող մտաւորական քննադատը։

Սիպիլը (Տիկ. Հրանդ Ասատուր), Արփիարեան պիտի կրնայ յաջողըէն ներկայացնել քանի մը տողով.

«... Արեւմտեան հայ գրագէտներուն շարքը՝ առաջնակարգ դիրք կը գրաւէ, իսկ իբրեւ «կին հեղինակ» առաջին եւ անմրցակից»։

Արշակ Զօպանեանին եւ Արփիարեանին միջեւ բացուած հակառակութեանց պատճառներուն աղբիւրը՝ կազմուած է նաեւ ըրական ազդակներէ։

Բայց Արփիարեան չի խօսիր, հո՛ս ալ, իրենց ունեցած զանազան տարաձայնութեանց, վէճերուն, կամ հակառակութեանց մասին, երբ կը դատէ Զօպանեանին դրականութիւնը՝ առ հասարակ։ Իր մասին՝ նո՛յն ձեւով վարուած չէր Զօպանեան։

Արփիարեան չատ աննպաստ կերպով կ'արտայայտուի Զօպանեանին դրականութեան մասին, առ հասարակ.

«Մինչ,— կը դրէ արդարեւ,— այսօր կրնանք մեծ հաճոյքով կարդալ կամասարականին, Զօհրապին, Բաշալեանին վիպակները, որոնք իրենց հրատարակման թուականէն տասը հինգ տարի ետքն ալ դեռ կրնան նորութիւն համարուիլ, կարելի չէ առանց ամենածանր ձանձրոյթի թղթատել Զօպանեանի «Թուղթի փառքը»։ Իր ոտանաւորներուն մէջ՝ Զօպանեան ուշադիր է տաղաչափութեան արհեստին, բայց իրր բանաստեղծ՝ չա՛տ տկար մըն է»։

Բոլոր ընդդիմութիւնները ե՛ս կատարեցի։

Այս ընդհանուր հանդամանք ունեցող մեղադրանքները Արփիարեան ըսելէ յետոյ, Զօպանեանէն մէջբերումներ ալ կը կատարէ, անոր պատկերներուն ծիծաղելի կողմերը ցոյց տալու, մասնաւոր կերպով չեչտելու նպատակով՝ անշուշտ.— օրինակ՝ Զօպանեան դրեր է՝ «Մահը սեւ կմախային տակովը՝ անշուշտ.— օրինակ՝ Զօպանեան դրեր է՝ «Մահը սեւ կմախային էակն է», ուրիշ տեղ մըն ալ՝ «առտուներն իր արիւնոտ անկողնէն կ'ելլէ»։

Եւ Արփիարեան վճռական եղանակով պիտի աւելցնէ ե՛ւ թէ, իր՝

«Ոտանաւորներուն մէջ չես հանդիպիր պատկերի մը, մտածութեան մը որ ուշադրութիւնդ գրաւէ։ Բացառութիւն՝ եւրոպական ընթերցումներէ վերլուծումներու համար»։

Ու կ'եզրակացնէ աւելի ծանր խմաստով.

«Զօպանեան թէեւ տասնըհինգ տարի է կը գրէ, բայց մեր լեզուին, մեր գրականութեան ու մեր մտաւորականութեան զարգացմանը օգտակար ծառայութիւն մը չէ կրցած մատուցանել, վասն զի անխնամ ոճով անհոգ գրող մըն է, շատ հարեւանցի մտքերով»։

Հոս «Գեղունի»ին խմբագրութիւնը դիտել կու տայ իր կողմէ, էջին ներքեւ դրուած մասնաւոր կարճ նօթի մը մէջ.— «Ինչո՞ւ արդեօք քննադատութիւնը»։

Դաշնակցական հակառակորդներէն՝ Ռուբէն Զարդարեանին վրայ ունի գնահատումի արտայայտութիւններ. զայն կը դնէ «ներքացած արուեստագէտ մը», «զգայնիկ եւ խորհող», ու «մինչեւ իսկ բծախնդիր մը՝ ոճի յղկումին համար»։

Սրբուհի Տիւսաբին մասին՝ բնաւ. քաղցր չէ Արփիարեան։

Տիւսաբ երեք վէպ գրած է։

Վերջին երկուքը՝ «Սիրանոյշ»ը եւ «Արաքսիա»ն, բազմաթիւ ընթերցողներ չունեցան,— կը գրէ Արփիարեան,— մինչ առաջինը՝ Մայտան ընդունելութիւն գտեր է «նորոյթին հրապոյրովը»։ Բայց ամէնքն ալ,— կ'ըսէ ե՛ւ,— կարդացողին «հոգին բերանը կը բերեն», այնքան ձանձրացուցիչ են։ Եւ «Քարոզ վէպեր։ Քարոզը՝ ժամը»։ Կան՝ որ վէպերուն մէջ, հարիւրաւոր էջեր, ուր սիրող սիրտերը «սիրելու տեղ՝ վարդապետելու եղեր են»։

Ատոնք միայն չէն սակայն իր մեղադրանքները Սրբուհի Տիւսաբին վերջերուն ու դրականութեան հանդէպ։ Ճիշդը՝ իրաւունք ունի չեչտելու, թէ իր «հմտութիւնը փրանսերէնի եւ փրանսական վիպասանութեանց ընտելացումը», բաւական չեն ստեղծելու համար «առաբելական պաշտօնով գրագիտութիւն»։ Ո՛չ, ալ, անշուշտ, այս վիպասանուհիին ստացած հռչակը՝ իր ժամանակին մէջ։ Որովհետեւ Արփիարեան կը բացատրէ ալ իր տեսակէտը.

«Մայտային հեղինակը ո՛չ հայ կինը կը ճանչնար, ո՛չ հայ ընկերութիւ-

ը, ո՛չ հայ կեանքը: Եւրոպականացեալ հայուհի մըն էր, թէ՛ ինքը եւ թէ իրեն հետեւողները»:

Եւ վճռականօրէն կը յանձնարարէ ամէն անոնց որ հայ կնոջ դասը պաշտպանել պիտի ուզէին.— նա՛ի հայ կինը ճանչնալ:

•

Բայց Արփիարեան մխայն գրական դէմքերն ու իրենց գործը ուսումնասիրելու, քննադատելու, ներկայացնելու առեննէրուն մէջ չէ որ գրական, գեղարուեստական պատմութիւնը կը գրէ, ինչպէս նաեւ այդ առիթներուն՝ իր սկզբունքներն ու դատումները կու տայ. այլ՝ ասկէ անկախաբար, կամ աւելի հետ ալ ուղած է գրել հայ միտքին, գրական շարժումին կեանքը՝ պատմութիւնը: Մանաւանդ իր շրջանին՝ ամէնէն ձեռնհաս ու լաւատեղեակ մարդն էր:

Պայքարը՝ աղգային, գրական, թէ՛ լեզուական, սկսած օրագրերի մէջ, տուած է գրական արդիւնքներ ալ: Առանց իրեն՝ պիտի չունենայինք իր ատենին գոյութիւն առած յառաջդիմութիւնները, եւ յատկապէս գրական գաթաօնքը: Արփիարեան յաճախակի եւ արդարօրէն ալ կը յիշատակէ այս իրողութիւնը: Ինք անձնապէս շատ խոշոր դեր մը կատարած է հոդ՝ իր քննադատութիւններովը, իր գրութիւններուն պարզ ու հաճելի ձեւերովը: Բազմաթիւ են անոնք որ պիտի ընդունին այս ակնյայտ ճշմարտութիւնը: Մանաւանդ իր շրջանը, շատ բան կը պարտի իր գրական քննադատի խառնուածքին: Եւ ինչպէս գրած է ալ, նախ քան՝

«Կ. Պոլսոյ գրականութիւնը հրապարակագրական եղաւ եւ հրապարակագրութիւն մնաց, վասն զի իրեն նպատակ մը առաջադրած էր՝ ցեղին վերածնունդը: (...) Միեւնոյն ատեն հայ ժողովուրդը կ'ընդլայնէր ազգութեան ըմբռնումը: (...) Օրագրութիւն, ատենաբանութիւն, թատրոն, բանաստեղծութիւն, միեւնոյն շարժումէն մղուած կը յառաջանային: Եւրոպական դաստիարակութեամբ զարգացած նոր երիտասարդութիւն մը այդ շարժումին վրայ կը հսկէր»:

Անշուշտ այլ կերպ ալ պիտի հնարաւորանայինք այդ տարրինեբուն.— կա՛ր Մուրթան Համիտին բռնակալութիւնը, կա՛ր հայ «ազնուաշուք» դասակարգին ճնշումը, կա՛ր և՛ւ նախապաշարումներու, հնարոյր մտայնութեան յետադիմական ոլորակալութիւնը: Անհրաժեշտ պայքարը պիտի մղուէր ուրեմն երկու ճակատի վրայ՝ արտաքին թէ՛ ներքին: Եւ այս պայքարը, հայ մտմտուքին առողջ ու խղճամիտ հերթը միայն կրնար մղել: «Հո՛ն ուր ներքականը մտաւորականին աչակցութեանը կը կարօտէր,— կը վկայէ Արփիարեան,— հո՛ն ազնուաշուքները իրենց «խելոքը» շատ վնասակար կը դառնային: Ու իրենց յաւակնոտութիւնը գաւեշտականի համեմատութիւններ կ'առնէր»:

Եւ կը հաւատայ ալ, թէ այդ հարուստներէն շատերը շարաչար կը շահագործէին իրենց պաշտօնեաները, բանուորները, ամէն ոք, ու «կատարելագործութեան» կը հասցնէին «տնաճաճանդ վաշխառուութիւնը»: Բայց, այսու-

հանդերձ, եւ ըստ դարձեալ Արփիարեանին, այս նոր հարուստները բնականաբար կը դրաւէին ժողովուրդին մեծարանքը: Ցետոյ՝ կ'աւելցնէ ալ թէ հրապարակագրութիւնը կը ջանայ անոնց իշխանութիւնը սահմանափակել, «խմբագրական յօդուածներն ու վէպը կը նկրտին այդ նպատակին»: Գրական քննադատին այս մասին կատարած դիտողութիւնը, հիմնական է:

Արփիարեան նո՛յն դիտողութիւնը կ'ընէ նաեւ կրօնքին ունեցած իշխանութեան մասին, մարդոց անհատական ու ընտանեկան կեանքին վրայ մանաւորապէս: Բարեփոխումի մը անհրաժեշտութիւնը անյետաձգելի կը նկատէ. առ հասարակ գրականութիւնը, չի կրնար անդիտանալ այս պարագան ալ:

Բայց կը ծաղկեր նաեւ գեղեցիկ գրականութիւնը, ստեղծագործական, գեղարուեստական գրականութիւնը՝ որ շատ բան կը պարտի Արփիարեանին՝ իր շրջանէն սկսելով:

Մեր վերջին գրական Զարթօնքը կարելի չէ յիշատակել, կարելի չէ ըմբռնել՝ առանց Արփիարեան–քննադատին:

•

Արփիարեանի արշիւին մէջ գտայ նամակ մը՝ իրեն ուղղուած Համբարձում Առաքելեանէ, Թիֆլիսէն, 13/25 Յունուար 1898–ին:

Այս նամակը վկայութիւն մը կ'արժէ:

Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերակցութեան առաջարկութեամբ՝ Հ. Առաքելեան թարգմանած է կի տը Մոփասանէ «քան հատ վէպիկ եւ գրոյց», ու հատորով մը լոյս հանած,— ինչպէս կը հաղորդէ ան՝ իր վերի նամակովը, Արփիարեանին: Եւ միեւնոյն ատեն, դիտէ թէ՝ «որքան դժուար է թարգմանել Գի դը Մօպասանի պէս հեղինակի գրուածները. նրա լեզուի զօրեղ արտայայտութիւնը, կարուկ եւ հակիրճ ոճը թարգմանութեան համար մեծ դժուարութիւններ են յարուցանում եւ շատ անգամ անհնարին են դարձնում թարգմանութիւնը»:

Եւ Առաքելեան ընդգծելէ յետոյ շատ մը դժուարութիւնները՝ այս մասին, իբր դիտակից ու խղճամիտ գրող, կ'աւելցնէ ալ անմիջապէս, իր նոյն նամակին մէջ.

«Միւս կողմից, այն հանգամանքը, որ մեր այժմեան աչխարհաբարը (Ռուսահայոց) դեռ վերին աստիճանի անմշակ եւ անկանոն է, որ զանազան գրողներ զանազան տեսակ են գործ ածում հոլովումները եւ խոնարհումները եւ չը կայ լեզուի մէջ միօրինակութիւն, ինքն ըստ ինքեան արդէն ծանր գրութեան մէջ է դնում թարգմանչին»:

Առաքելեան կը յիշատակէ նաեւ, թէ իր այս թարգմանութիւնը՝ «խմբագրական Մասնաժողովի հաւանութիւնը ստնելուց յետոյ՝ է որ յանձնուած է տպագրութեան:

«Եւ սակայն,— կը շարունակէ Առաքելեան իր նամակին մէջ,— թարգմանութիւնս հաւանութիւն չը գտաւ լրագրական քննադատութեան կողմից:

Ան խիստ թշնամական եւ կուսակցական դիրքը, որ բռնել է «Արձագանգը» իմ վերաբերմամբ եւ նոյնիսկ Ընկերակցութեան վերաբերմամբ, ստիպում է ինձ չատ մեծ կասկածանքով ընդունել քննադատութիւնը»:

Եւ այս պարագաները պարզելէ յետոյ, ուրեմն Առաքելեան՝ Արփիարեանին կ'ուղարկէ իր հատորը, քննադատական յօդուածներն ու իր պատասխանն ալ, եւ կը խնդրէ իրմէ.

«... Ցայտնել ինձ Ձեր անաչառ կարծիքը թէ Ձեր ստացած ընդհանուր տպաւորութեան եւ թէ համեմատութեան արդիւնքի մասին: Եւ միանգամայն վստահ՝ Ձեր անկողմնակալութեան վրայ, ես հաւատարապէս չնորհակալութեամբ պէտք է ընդունեմ Ձեր կարծիքը լինի նա աննպաստ, թէ նպաստաւոր»:

Արփիարեանի արշիւին մէջ ո՛եւէ հետք չգտայ իր հաւանական պատասխանին առնչութեամբ, ինչքան ալ իրեն եկած նամակները՝ երբեք անպատասխանի թողող մը չըլլար ան, մանաւանդ երբ թղթակիցը Առաքելեանին պէս մտաւորական մըն է: Բայց ճիշդ է նաեւ որ Արփիարեան չա՛տ յաճախ ուղղակի, առանց սեւագրութեան դրած է իր նամակները. իրողութիւնը՝ յայտնօրէն հաստատած եմ իր արշիւին չնորհիւը:

Ցամենայն դէպս, հարցը՝ այս առթիւ, այնքան ալ Արփիարեանին տուած պատասխանին մէջ չի կայանար իրր կարեւորը՝ անչուշտ.— կարեւորն այն է որ, մինչեւ Թիֆլիս, Համբարձում Առաքելեան մը՝ ծանօթ դրագէտ, «Մշակ»ի կարեւոր խմբագիրներէն մին, կը դիմէ Արփիարեանին իր դրական քննադատի կարծիքը ունենալու համար ստեղծագործական ֆրանսերէն վիպակներու հայերէնի թարգմանութեան մասին: Եւ այս՝ Առաքելեանի աչքին ալ, դրական–քննադատ իրաւարարի համաչափով,— ինչ որ առաւել ապացոյց մըն ալ է՝ ոչ թէ միայն մեր ազգային հարցերուն մէջ դոյութիւն առած հանրային կարծիքին վրայ Արփիարեանին ունեցած տիրապետութեանը, այլ նաեւ դուռ դրական ու լեզուական հարցերուն մէջն եւս անոր վայելած ընդարձակ ժողովրդականութեանը:

Արդարեւ, Արփիարեանի դեղեցիկ դրականութեան, դրական դիտակցութեան, խղճմտանքին, անկեղծութեան, համոզութեան, ու ճաչակին, կը հաւատային, կը վստահէին ալ՝ պզտիկէն մինչեւ ամենամեծերը, Արեւմտահայ թէ՛ Արեւելահայ երկու զանգուածներուն մէջէն ալ, բացառելով անշուշտ միայն չատ հազուագիւտ մոլեռանդները՝ որ անձնական կամ կուսակցական խոր հակառակութիւն մը ունէին տակաւին:

5.—

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ — ՎԻՊԱԳԻՐԸ

Արփիար Արփիարեանին դրական լիակատար դէմքը՝ իր պատմուածքներուն, վիպակներուն մէջը դոյութիւն ունի, հո՛ն դոյութիւն առած է հարազատօրէն. նաեւ իր սկզբնական բոլոր թերութիւններովն ու յաջորդ կատարելագործումներովը: Ստեղծագործական, դեղագէտի անհերքելի եւ արդէն ամէնքէն ընդունուած իր տաղանդովն ալ:

Ինչպէս դրեթէ բոլոր մեծ տաղանդներուն իսկ պատահած է՝ ինքն եւս ունեցաւ, իր առաջին դրական գործերուն մէջ, կարգ մը որոշ թերութիւններ: Բայց, բարեբախտաբար հայ դեղեցիկ դրականութեան փառքին համար, Արփիարեան կրցաւ՝ իր կերպերն ու դեղարուեստի տեսակէտները վերաքննելով ու սրբագրելով ալ, կերտել ստեղծագործութիւնները, որ ապրեցան, գնահատուեցան մինչեւ մեր օրերը ու պիտի տեւեն ալ անշուշտ, կասկած չկայ:

Ոմանք՝ ոչ աննշան դրիչներէն, կը կարծեն, թէ մէկ կողմէն՝ քննադատութիւնը, միւս կողմէ՝ իր դրական աշխատանքն ու փորձառութիւնը, գինքը տարած, հասցուցած ըլլան այս յաջողութեան, մանաւանդ իր Եւրոպա անցնելէն եւ օտար դրականութիւնը հոն աւելի մօտէն ճանչնալէն յետոյ:

Դժուար է այդ մասին վերջնական դատաստան մը կազմելը, արդարօրէն, առանց, այսուհանդերձ, բոլորովին ալ հերքելու վերի դիտողութեանց՝ ամէն պարագայի տակ, առ նուազն որոշ մասով մը ճշդութիւնը:

Արփիարեան՝ չատ կարդացող, հետաքրքիր միտք, սուր միտք, նոյնիսկ չատ սուր միտք, տէր ապահովաբար չտեմարան յիշողութեան մը, խորունկ նայուածքով, աշխատասէր, ինքնասրբագրութեան անընդհատ հակամէտ եւ չնորհիւը իր ինքնայատուկ ու ստոյգ տաղանդին, կրցաւ՝ ինքն իրեն, գեղեցկագէտի իր ուղին գտնել, իւրին համար դուցէ քիչ մը ուշ, բայց վերջապէս գտաւ այդ բնագաւառը:

Այս մասին, չատ բան կը պարտի իր համեստութեան: Որովհետեւ հակառակ իր առաջին պատմուածքներուն երեւումին իսկ գտած անմիջական ու լայն ընդունելութեան, յաջողութենց, չչփացաւ ան եւ սրբագրեց.— օրի-

նակ, իր «Ինդամոլիկ Աղջիկը», որ լոյս տեսած էր «Մասիս»ի 1886–ի թիւին մէջ, վերամշակեց եւ տուաւ 1906–ի «Մշակ»ին մէջ, այս անգամ «Ոսկի Ապրջան» խորագիրով՝ իր դլուխ–դործոցներէն մին, իսկ իր «Հարուստին Կոչումը», որ հրատարակուած էր 1890–ի «Մասիս»ին մէջ, բարեփոխելով ու անոր տալով «Մինչեւ Ե՞րբ» անունը, կերտեց ուրիշ դլուխ–դործոց մը, եւ որ լոյս տեսաւ «Շիրակ»ին մէջ, 1906–ին դարձեալ:

Արփիարեանին այս կատարելադործումի յաջողութեանց մէջ, ուրեմն դլխաւոր ազդակ մըն ալ իր կենսական դերը կատարած է: Անշուշտ նչմարեց ընթերցողը, թէ անոր վերոյիչեալ դլուխ–դործոցները՝ «Ոսկի Ապրջան»ը եւ «Մինչեւ Ե՞րբ»ը վերամշակուած են երբ հաստատուեցաւ Գահիրէ, ուր իրեն համար բաւական մը անդորրութիւն ու նիւթական քիչ մը բարելաւութիւն դտած է արդէն 1906–ին:

Միւս կողմէ՝ ներկայ մենադրութեան ընթացքին, աւելի առաջ, նախորդ էջերուն մէջ, տեսանք արդէն թէ ի՛նչքան Արփիարեան դժուարահաճ եղած է նոյնիսկ ինքն իրեն հանդէպ ու բծախնդիր, հետեւաբար եւ սրբագրող ալ իր դրութիւնները:

Այս մասին, ուրիշ մէկ ուղղակի, առաջին ձեռքի վկայութիւն մըն ալ ունինք Հ. Սիմէոն Երեմեանէ, որ կը հաւաստէ, արդարեւ.

«Արփիար անընդհատ կը դրէր եւ անընդհատ կը սրբագրէր. տեսած եմ «Մշակ»ի եւ իմ թերթերուս համար իր պատրաստած լրագրական քրոնիկները, զոր տասը անգամէն աւելի դրեր ու սրբագրեր, ջնջեր ու նորէն դրեր էր. դրուածներուն դժուարահաճ ըլլալով՝ կրցաւ հիանալի ոճ մը ստեղծել» («Ազգային Դէմքեր — Գրագէտ Հայեր», Զորրորդ Շարք, Վենետիկ, 1913, էջ 265):

Այս վկայութիւնը կարեւոր է ոչ թէ որովհետեւ վենետիկեան հեղինակը երկարաչունչ մենադրութիւն մը պատրաստած է Արփիարեանին մասնաւորապէս դրական վաստակին առնչութեամբ, այլ անոր համար մանաւանդ որ իրարու աշխատակից եղած են ու այս իսկ պատճառով ան կրցած է մօտէն դիտնալ անոր աշխատելու մտերիմ կերպերը:

Իրականութեան մէջ, միայն Երեմեանը չէ որ այդ պարագան լոյսին կը հանէ. Արփիարեանին արշիւին մէջ գտնուող իր կարգ մը նամակներուն սեւագրութիւնները ու խոստովանութիւնները կը վկայեն, թէ ան մի՛չտ սրբագրած է իր ամէն տեսակի դործերը:

Իր դրական ու լեզուական արուեստին մէջ տեղի ունեցած յղկումի, բիւրեղացումի, պեղեցկացումի յեղաշրջումները՝ զգալիօրէն երեւան կու գան մեր առջեւը ամէն անգամ որ կարդանք՝ թուականի հաշուով, իր առաջին դրութիւնները, ըլլան անոնք հրապարակադրութիւն, քրոնիկ, պատմուածք, թէ դրագատութիւն.— իր լեզուն՝ ճչդրիտ լմաստ ու երանդներ կը ստանայ տարիներուն հետ, մինչեւ որ վերջնականապէս բիւրեղանայ, մինչ իր մշակած դեղեցիկ դրականութիւնը կը հասնի ստեղծադործութեան, դեղարուեստի:

Մասնաւորապէս իր վերջին վիպակները կը կազմեն մեր դրականութեան գոհարները, փառքը:

Մնաց որ իր դրական քննադատական դրութիւնները՝ որ, ինչպէս տեսանք, հաւաքուած են հատորի մը մէջ, ցոյց կու տան թէ ան ստացած է արդէն առաջ, հիմնական տեսակէտներ՝ դեղեցիկ դրականութեան, ստեղծադործական վիպադրութեան առնչութեամբ:

Եւ երբ սկսաւ դրել՝ վենետիկ եւ եգիպտոս, յարաբերաբար խաղաղ պահերու մէջ, պիտի կրնար ուրեմն արտադրել հասած տաղանդի մը արժանի երկեր: Իր սրբագրութիւնները ալ, վերամշակումները ալ՝ զորս կատարեց իր նախկին գործերուն վրայ, ունեցան արուեստի, ստեղծադործական յաջողութիւններ:

Այսուհանդերձ, զարմանալիօրէն, Արփիարեան՝ առանց որուն ազդեցութեան եւ քաջալերանքին գուցէ մեր մեծադոյն դրողներէն չատերը կէս համբան պիտի մնային,— Արփիարեան վստահութիւն չունի սակայն տակաւին ու մինչեւ մեր դարուն սկիզբն իսկ, վիպադիրի իր տաղանդին, իր կարելիութեանց մասին:

Ստուդիս, իր բարեկամ Համբարձում Առաքելեանին Փարիզէն գրած 19 Փետրուար 1902 թուակիր իր մէկ նամակին մէջ, Արփիարեան կը յայտնէ խոստովանութեան մը պէս,— եւ որ այս պարագան անծանօթ է իր բոլոր մենադրողներուն,— թէ՝

«... Դժբախտաբար վիպական գրութեանց համար շատ վարժ չեմ. հրապարակագրի ուղղութիւնը հակառակեցաւ վիպական ուղղութեան: Եւ Պոլիս ինչ որ վիպակ մը գրեցի աւելի ընդլայնումն էր հրապարակագրական գաղափարներու քան թէ բուն գեղարուեստական գրութեան մը, եւ ահա 6–7 տարի է, որ քնաւ չեմ գրաղած այդ նիւթով» (Հ. Առաքելեան Ֆոնտ, 398 — Երեւան):

Հայց եւ իր դրագէտ բարեկամներուն եւ համակիրներուն յարատեւ պնդումները՝ աւելի եռքը կամ նոյն ատեն, որոչ ազդեցութիւն մը վերջապէս կատարած ըլլալու են իր վրան, ինքնավստահութիւն մը ներչնչելու համար իրեն:

Մնաց որ ինքն ալ՝ արդէն կեանքին նոր պայմաններուն մէջ փոխուած էր, կեանքը դինքը պատրաստած ալ՝ իրապաշտ ուղղութեան մը մէջ:

Իր բոլորովին առաջին դործերը, մանաւանդ վիպակները՝ միամիտ, վիպասպաշտ եւ դրեթէ փրըմիթիփ արտադրութիւններ են. ասոնցմէ ոմանք կը զարմացնեն նոյնիսկ որ իր ստորագրութիւնը կը կրեն: Այս պարագան աւելի յստակօրէն ու մօտէն պիտի պարզենք, երբ իր պատմուածքները պիտի քննենք ամէն մէկը առանձինն, քիչ յետոյ:

Երբ վէճի բռնուած էր Արփիարեանին հետ, Արշակ Զօպանեան իրեն լուրջ կերպով մեղադրեց զարդացումի պակասը: Իր դրականութեան մասին

խօսելու առթիւ էր։ Նման դիտողութիւն մը Հ. Սիմէոն Երեմեանն ալ կ'ընէ Արփիարեանին նուիրուած իր վերոյիշեալ մենագրութեանը մէջ, բայց Զօպանեանին դիտողութեան ազդեցութիւնը զգալի է։ Իրականութեան մէջ, երկուքն ալ՝ Արփիարեան թէ՛ Զօպանեան միջնակարգ վարժարաններէ միայն ելած էին, համալսարանական ուսում չէին ստացած, բայց իրենց տաղանդին եւ աշխատասիրութեանը շնորհիւ երկուքն ալ զարգացած էին լայնօրէն։ Անաթոլ Ֆրանս խոստովանած է որ ինք երկրորդական վարժարանի մը վկայականը չունի։ Արփիարեան՝ շնորհիւ իր սուր միտքին, իմացականութեան, յիշողութեան, կարելի է անվարան ըսել թէ իսկապէս զարգացած գրող մըն էր ու մանաւանդ լաւատեղեակ հայ պատմութեան, հայ հոգեբանութեան, ազգային գործերուն ու բարքերուն։ Ամէն պարագայի տակ, նոյն ինքը՝ Զօպանեան խօսելով Արփիարեանի «կարմիր ժամուց»ին առթիւ, կը հաւաստէ թէ ան «Արուեստագէտի գործ մըն է, ղխաւորապէս գեղեցկագիտական ձգտումով մը յօրինուած» («Բիւզանդիոն», 27 Ապրիլ 1907)։

Շատոնց, Արփիարեան կը գաւանէր՝ իբր գրական ստեղծագործական տեսակէտ, թէ «Վէպը պէտք է իրական կեանքին պատկերը պարզէ, եւ մեզի մղէ ընկերական(*) վիճակին վրայ խորհրդածելու»։

Մինչ բո՛ւռն կերպով կը դատապարտէ ալ վիպապաշտութիւնը, ինչպէս նաեւ դասականը։ Այս մասին յաճախ նոյն իմաստով պիտի արտայայտուի ե՛ւ հրապարակով, անգամ երբ պիտի ներկայացնէ գործը Գրիգոր Օտեանին, որուն հանդէպ խորունկ սէր եւ յարգանք ալ ունէր սակայն։

Այսուհանդերձ, իւր ալ առաջին գործերը կը կրեն վիպապաշտ երանգներ, ազդեցութիւններ. իրողութիւնը այն է որ Արփիարեանի նախ Պոլիս թաղային նախակրթարանին մէջ, յետոյ՝ վենետիկ ստացած կրօնաչունչ ու դասական կրթութիւնը անշուշտ պահպանողական եւ ռոմանթիք տեսակէտներ, զգացումներ միայն կրնային տալ իրեն, ամէն առթիւ, ամէն նիւթին մէջ։ Սկիզբը՝ իր ստեղծագործական տաղանդն ալ տուժած է այս իրողութենէն։

Բայց կա՛ր, իր մէջ, իրաւ տրամադրութիւնը դէպի րէալիզմը։ Հետզհետէ զայն պիտի զարգացնէր, թօթուելով ինչ որ տակաւին կար, կը յամենար ռոմանթիզմէն։

Գառնիկ Ստեփանեան կը հաւաստէ՝ իր կարդին, իր մենագրութեանը մէջ, թէ Արփիարեանին 1884–86 թուականներուն «Կեանքի Պատկերներ» ընդհանուր խորագիրով հրատարակած նորավէպերը՝ կրելով հանդերձ «սկսնակ հեղինակների յատուկ որոշ պրիմիտիվութեան կնիքը», այդ շրջանին արեւմըտահայ «ռէալիստական արձակի արժէքաւոր նմոյշները» կը կազմեն» («Արփիարեան», հրատ. Հայկական Գիտութիւնների Ակադեմիայի, Երեւան, 1955, էջ 5–6)։

Եւ վերջապէս իրմո՛վ է որ կ'իրագործուի՝ հայ գրականութեան մէջ, իրատպաշտ շարժումը։ Ինքը եղաւ վարպետ հիմնադիրն ու անվիճելի ոահվիրան այս շարժումին, կերտելով իր աշխարհաբարը եւ մշակելով գեղագէտ գրականութիւն մը։ Եւ դիւրին չէր իր առաքելութիւնը. տակաւին լայնածաւալ կը տիրէր վիպապաշտ ազդեցութիւնը։ Արփիարեանի խորքին մէջ յեղափոխական ժը կար։ Եթէ գործնականին հաշուոյն, այս նկարագիրը ժամանակով իր մակընթացութիւնը, կամ իր կերպարանափոխութիւնը ունեցաւ՝ փորձառութեան եւ նոր պարագաներու հարկին տակ, բայց իբր ճշմարիտ մտաւորական, բայց մանաւանդ իբր հարազատ ստեղծագործող, իբր արուեստագէտ, ան՝ չեղումի, տատամսում չունեցաւ երբեք։ Նորը՝ իր բնազատուին կենսական ապրիւնն էր։ Եւ այս ճշմարտութիւնը՝ իր գեղեցիկ գրականութեան ամէնէն լուսաւոր ու ինքնայատուկ երեսն է ու պիտի մնայ ա՛լ։

Արփիարեանի արձակ, վիպական արտադրութիւնը՝ դնահատուեցաւ առհասարակ թէ՛ ժողովուրդէն եւ թէ մտաւորական դասէն։

Իր կեանքին ու գրական գործին վրայ բազմաթիւ յօդուածներ եւ մենագրութիւններ կան անշուշտ. իր ստեղծագործական բերքը մանաւանդ ուշադրութիւն եւ համակրանք գրաւած է։

Գրիգոր Զօհրապ՝ իր «Ծանօթ Դէմքեր»ու շարքին մէջ, շահեկան ուրուագիծ մը ունի Արփիարեանի մասին։ Այս դիմագիծին շահեկանութիւնը կը զգացուի նախ անով որ հեղինակը Զօհրապն է, յետոյ՝ որովհետեւ ան լոյս տեսած է 1892–ին («Մասիս»), ուրեմն երբ տակաւին Արփիարեան չէր ստացած 1892–ին («Մասիս»), ուրեմն երբ տակաւին Արփիարեան չէր ստացած իր առաւելագոյն հռչակը։ Արդ, Զօհրապ կը հաւաստէ իր այդ գրուածքի առաւելագոյն հռչակը։ Արդ, Զօհրապ կը հաւաստէ իր այդ գրուածքի իր

ինքնատիպ դրող մըն է, մինչ իր ատենին «ծանօթ ու տուեալ պայմանները» ժամանակավրէպ իրողութիւններ կը սեպէր ան:

Ցիշեցինք զերը, քիչ առաջ, թէ երբ Զօհրապ կը դրէ այդ տողերը, Արփիարեան չէր արտադրած տակաւին, իր տաղանդը բարձրօրէն ու մնայուն կերպով արժեցնող իր երկերը: Բայց եւ նոյնիսկ այդ տարիներուն, ան ուՆէ'ր արդէն իր դրականութիւնը, իր սեռը: Զօհրապ արդար է, այսուհանդերձ, մտածելու, հաւատալու, չեչտելու համար, թէ Արփիարեանին «եղանակը» ծանօթ ու տուեալ պայմաններէ հեռանալն է, եթէ այդ ըսած իսկ ըլլայ դիտողութիւն մը ընելու միտքովը.— որովհետեւ, բոլոր ստեղծագործող հեղինակներու համար, կարելի չէ առանց ոեւէ նորութիւն բերելու՝ դրական, ստեղծագործական երկերու ծնունդին եւ ապրելուն արդարացում մը տալ:

Հապա՛ Արփիարեանին հեղնանքը, լմնուրը: Այս սեռը՝ իր դրականութեան նկարագիրին ամէնէն ինքնատիպ ու փայլուն կողմը կը կազմէ: Մնաց որ Զօհրապ՝ ի'նքն ալ, այս իրողութիւնը ճանչցած է, բայց զայն կը ներկայացնէ քիչ մը տարբեր սահմանումով կատարուած պատկերներով, թէեւ հոյակապօրէն յայտնող ալ.— Արփիարեանին հեղնանքը կը կոչէ՝ «ժպիտ» եւ «երգ»: Եւ կը դրէ արդարեւ, նոյն ուրուագիծին մէջ.

«Հոն՝ ուր ուրիշներ պիտի խոժոռէին, ինքը կը ժպտի եւ հոն ուր ուրիշներ պիտի լային, ինքը կ'երգէ, բայց երգին մէջ ողբի պէս բան մը կը պահուըտի եւ այս զուարթութիւնը՝ որուն ներքեւ արցունքի կաթիլ մը կ'ապաստանի, այն ծիրանի գօտիները կը յիշեցնէ ինծի որոնք իրենց պայծառ գոյներուն ցոլացումին տակ կը ծածկեն երկնքին թօնընկեցիկ տրտմութիւնը»:

Մինչ Լեւոն Բաշալեան՝ «Մասիս»ի 1 Փետրուար 1886–ի թիւին մէջ, Զօհրապէն առաջ, դիտել տուած է. «Խոստովանելու է թէ Թուրքիոյ հայոց վիպասանաց անձնական թուոյն մէջ հասարակութեան կողմէ մեծագոյն ընդունելութիւնը գտած է Պ. Արփիարեան, որ արդէն իւր Օրուան կեանքերով ցոյց տուած էր մեզ թէ դիտէ ճարտարապէս գործածել իւր գրիչն: Իւր նորավէպերն, որք Պոլսոյ բուն ազգային կեանքին արտայայտութիւնն են, հրատարակուեցան կեանքի Պատկերներ վերնագրին ներքեւ: (...) Երիտասարդ հեղինակը կը ներկայացնէ մեզ կեանքի իրական պատկերներ: (...) Պ. Արփիարեան անհամեմատ բարձր արժանիք ունի. ժողովրդեան մէջ մուծած է վէպի ճաշակն ու վիպագրութեան ընդհանուր փափաք մը յառաջ բերած է: Դիտող մը կրնայ տեսնել թէ այսօր աւելի շատ նորավէպ կը գրուի ազգային կեանքէ քան երբեք»:

Ճիշդ է դիտողութիւնը. Արփիարեան սկիզբ մըն էր, իրեն հետեւեցան շատեր: Բայց ինք՝ ո'չ մէկուն պիտի հետեւէր մե'ր մատենագրութեան մէջ:

Արփիարեան առաջի'նը եղաւ մեր մէջ, նաե'ւ աշխատաւորական կեանքէ

նիւթ առնող իր վիպագրութեան համար: Իր «Ինդամոլիկ Աղջիկը» անուն վիպակը հրատարակուած է 1886–ին, որուն եւ վերամշակումը տեղի ունեցաւ 1906–ին, ինչպէս յիշատակեցինք վերը:

Զգացումով, մտածումով մինչեւ իր խորքը յառաջդիմական, արդարասէր, ընկերվարական մարդն է, եւ հրապարակագիրն ինչպէս նաեւ վիպասանն ալ պիտի ըլլայ նոյնը: Բայց սոսկալիզմին տեսաբանը չեղաւ: Գուցէ այս վարդապետութեան մէկ մօտաւոր սահմանումն անդամ պիտի չկրնար բանաձեւել՝ անոր դիտական իմաստովը. բայց ինք. իր էութեանը մէջ, ընկերվարական էր եւ կը չարժէր, կը գործէր այդպէս ալ: Գուցէ եւ կը կարծէր, թէ հայութեան համար տակաւին կանխահաս էր, տակաւին կարգը չէր եկած ընկերվարական սկզբունքները քարոզելու.— առաջին հերթը՝ իր ժողովուրդին ազատագրումն էր, տաճկական լուծէն, եւ իր այս տեսակէտը մէկէ աւելի անդամ յայտնած է: Ազգեցութեան մը, խմորումի մը չէ որ ենթարկուած էր, ըստ ինծի, ճիշդ այդպէս ըլլալու համար. Արփիարեան այլ կերպ չէր կրնար ըլլալ, եւ իր դեղեցիկ դրականութիւնը հոն պիտի յանգէր ալ անպայմանօրէն:

Սիմէոն Ցակոբեան, որ Արփիարեանին դեղարուեստական դրականութիւնը լաւագոյն ուսումնասիրողներէն մին կը սեպուի, կը դրէ այս մասին.

«Այն ժամանակ, երբ արեւմտահայ վիպական դրականութիւնը գըտնըւում էր կեղծ դասական ձեւերի եւ նրան չունչով ապրող անկերպարան ռոմանտիզմի մէջ, Արփիարեան հիմք դրեց իրական, կենսալից արձակի, որ իր մանտիզմի մէջ, Արփիարեան հիմք դրեց իրական, կենսալից արձակի, որ իր ոյժով եւ խորութեամբ նոր արուեստի սկիզբ դարձաւ» («Արփիար Արփիարեան», հր. Վիեննա, 1922, էջ 64):

Վիպասանական, ստեղծագործական դեղեցիկ դրականութեան մէջ, իրական կեանքը, ամբողջական կեանքը նկատի առնելը, իր նիւթը անկէ վերցնելը՝ Արփիարեանին համար ալ, մանաւանդ իր շրջանին առեղներուն, յատկանշական ու ընկերվարական տեսակէտ կը նկատուէր:

Ինչպէս եւ դարձեալ Սիմէոն Ցակոբեան ճիշդ կերպով կը հաւաստէ իր վերոյիշեալ մենագրութեանը մէջ (էջ 57).

«Մեր դրականութեան մէջ, մինչեւ անդամ անուանի դրողների երկերում, դեղարուեստական տարրական պահանջները յաճախ զոհ են գնացել հեղինակի կանխակալ մտադրութեան: կեանքի ճշմարիտ վերարտադրութեան փոխարէն ունեցել ենք յաճախ իրականութեան ծաղրանկարներ, թէկուզ եւ լալագին, ողբերգական արտաքինի տակ: Այս պատճառով՝ առանձնապէս դիլալագին, ողբերգական արտաքինի տակ: Այս պատճառով՝ առանձնապէս դիտելի է Արփիար Արփիարեանի դրականութիւնը հոն պիտի յանգէր ալ անպայմանօրէն:

Սիմէոն Ցակոբեան, որ Արփիարեանին դեղարուեստական դրականութիւնը լաւագոյն ուսումնասիրողներէն մին կը սեպուի, կը դրէ այս մասին.

«Այն ժամանակ, երբ արեւմտահայ վիպական դրականութիւնը գըտնըւում էր կեղծ դասական ձեւերի եւ նրան չունչով ապրող անկերպարան ռոմանտիզմի մէջ, Արփիարեան հիմք դրեց իրական, կենսալից արձակի, որ իր մանտիզմի մէջ, Արփիարեան հիմք դրեց իրական, կենսալից արձակի, որ իր ոյժով եւ խորութեամբ նոր արուեստի սկիզբ դարձաւ» («Արփիար Արփիարեան», հր. Վիեննա, 1922, էջ 64):

Վիպասանական, ստեղծագործական դեղեցիկ դրականութեան մէջ, իրական կեանքը, ամբողջական կեանքը նկատի առնելը, իր նիւթը անկէ վերցնելը՝ Արփիարեանին համար ալ, մանաւանդ իր շրջանին առեղներուն, յատկանշական ու ընկերվարական տեսակէտ կը նկատուէր:

Ինչպէս եւ դարձեալ Սիմէոն Ցակոբեան ճիշդ կերպով կը հաւաստէ իր վերոյիշեալ մենագրութեանը մէջ (էջ 57).

«Մեր դրականութեան մէջ, մինչեւ անդամ անուանի դրողների երկերում, դեղարուեստական տարրական պահանջները յաճախ զոհ են գնացել հեղինակի կանխակալ մտադրութեան: կեանքի ճշմարիտ վերարտադրութեան փոխարէն ունեցել ենք յաճախ իրականութեան ծաղրանկարներ, թէկուզ եւ լալագին, ողբերգական արտաքինի տակ: Այս պատճառով՝ առանձնապէս դիտելի է Արփիար Արփիարեանի դրականութեան այն կարեւոր դիծը, որով տես

բեմեան կը դաւանի, թէ Արփիարեան թերի է չնկարագրելով, իր վէպերուն մէջ, «քնութեան տեսարանները», եւ, իր այս տեսակէտը հիմնելու նպատակով՝ օգնութեան կը կանչէ Էմիլին այս մասին արտայայտած կարծիքը 1886–ին։ Կը դրէ ան, արդարեւ.

«Առ հասարակ Ա. Արփիարեան պարզ պատմող մը ուզած է մնալ, մանաւանդ իր վերջին վէպերուն մէջ։ Նկարագրական պատկերները, (...) չի յարդեր Արփիար. 1886–ին Լէօ Արփիարի «Նորավէպի» մատենախօսականին մէջ, (...) ճշդրտօրէն դիտել կու տայ, թէ «Պ. Հայկակ (Արփիար) շատ լաւ կ'անէր, եթէ իր վէպերի մէջ զարգացնէր նկարագրական բաժինը» («Գրագէտ Հայեր», էջ 259–260)։

Ուրեմն երեմեան շատ գոհ չէ որ Արփիարեան «պարզ պատմող մը ուզած է մնալ, մանաւանդ իր վերջին վէպերուն մէջ»։ Բայց ճիշդ այս կերպովն է որ ան իր տաղանդին իսկական ստեղծագործութիւնները տուաւ, մտնելու համար մեր գրականութեան մէջ՝ անմահութեան վառքով։ Ցաւալի է որ Հ. Երեմեան չէ կրցած հասկնալ այդ առաւելութիւնը, գրական այդ իրա՛ւ ձեւը, խորքը՝ միանգամայն։

Ուրիշ, բայց մեզի շատ աւելի ժամանակակից վենետիկեան գրական պատմագիր քննադատ մը՝ Հ. Մեսրոպ Ճանաչեան, իր «Պատմութիւն Արդի Հայ Գրականութեան» հատորին մէջ (Վենետիկ, 1953), կը հաւաստէ սակայն, թէ «անհերքելի է Արփիարեանին վիպագրի տաղանդը», եւ այս մասին իր կարծիքը հիմնելու համար, կը դիմէ՝ ինքն եւս, նո՛յն Էմիլին, որ կ'ընդունի թէ ան օժտուած է պատկերացնելու եւ նկարագրելու բացայայտ ձիրքերով»։

Հ. Սիմէոն Երեմեան՝ որ, ըստ մեր տրամադրութեան տակ դնուող արշիւին ալ, անձնական բարեկամութիւն հետեւաբար եւ բազմաթիւ տեսակցութիւններ ունեցեր է Արփիարեանին հետ յատկապէս գրական նիւթերու շուրջ, կը վկայէ՝ իր վերոյիշեալ հատորին մէջ, թէ այս վերջինը «սիրած է Էմիլ Զօլան, Ալֆոնս Տոուէն, Փոլ Պուրժէն, Փիէր Լոթին, եւ կի տը Մօփասանը, եւ ուրիշ Ֆրանսացի վիպասաններ», եւ կ'աւելցնէ ալ իսկոյն.

«Բայց անոնցմէ ոչ մէկուն լիովին հպատակած է։ Անոնցմէ անկախ է — միայն կրցեր է դաղափար կազմել, թէ ինչ է վիպասանական պարզութիւնը։ Անոնք այս մասին իրեն դեղեցկագիտական դպրոցի, ոճի յատկութեան, դեղարուեստի պարզութեան օրինակ եղած են» (Անդ, էջ 261–262)։

Ձեմ կարծեր որ Արփիարեան այդ հեղինակները իբր օրինակ առած ըլլայ. Արփիարեան՝ առաջին օրէն, իր ինքնայատուկ դրելակերպը ունէր, միշտ յստակ, պարզ, անսեթեւեթ, անկեղծ։ Ճիշդ է որ Ալֆոնս Տոուէին շատ հաւնած էր, այդ մասին դրած ալ է երկարօրէն, զանազան դրուագներով. հաւնած էր նաեւ Էմիլ Զօլային իր վէպերուն մէջ ընկերային, աշխատաւորական նիւթեր առած ըլլալուն համար անկասկած. մինչ կի մը Մօփասանին հետ, անշուշտ որ համերաշխութեան մը դոյութիւնը կարելի է ենթադրել, մասնաւորապէս ձեւին եւ տիալոկին մէջ, ինչքան ալ նիւթերու մեծ տարբերութիւններ դոյութիւն ունենան անոնց ընտրութեանց մէջ. բայց Փոլ Պուրժէին եւ Փիէր Լօթիին հետ՝ գրական տեսակէտներու եւ կերպերու մեծ տարբերութիւններ ունի Արփիարեան։

Իր կարգին՝ Յակոբ Օշական կը վկայէ. «Ինչ որ ի նպաստ Արփիարեանի արձարագրելի է հոս, իր մտքին անհուն հետաքրքրութիւնն է հանդէպ կեանքին բոլոր ծփանքներուն»։

Եւ կ'աւելցնէ.

«Պարոնեանին հետ եւ աւելի, Արփիարեան մինակ է իր մտին պէս ճանչնալու մեր չուկան, ըսել կ'ուզեմ անոր մարդերը, կատարելութեամբ մը, ճշդութեամբ մը որոնց չենք հանդիպիր այդ զանգուածէն անբաժան ապրած մեր գաւառացուն դրողներուն մօտն անգամ։ Երբ կը խօսի այդ մարդերէն, Արփիարեան կը մոռնայ բոլորովին դրագէտը իր մէջ։ Այս է թերեւս զսպանակը իր հեղինակութեան» («Համայնապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան», Ե–րդ հատոր, Երուսաղէմ, 1952, էջ 38)։

Իսկ Արայ Գալայճեան անմիջապէս կը սկսի արձանագրել իր խղճամիտ աշխատասիրութեանը մէջ՝ «Արփիար Արփիարեան, Ամբողջական Երկեր», Ա. հատոր (1972).

«Հայ գրականութեան ամէնէն տիրական եւ պայծառ դէմքերէն մին է Արփիար Արփիարեան, գրական ուղղութեան մը հիմնադիրն ու տեսաբանը, ժողովուրդին գրագէտը, անվեհեր եւ համոզուած հրապարակագիրը» (էջ Ե.)։

Եւ անմիջապէս կ'աւելցնէ ալ, վճռական կերպով.

«Եւ վերջապէս, իրմով կը սկզբնաւորուի, կը հաստատուի, ձեւ ու մարմին կը ստանայ Արեւմտահայ արդի գրականութեան ամէնէն սխրալի իրագործումը՝ իրապաշտ չարժումը»։

Կ. Սասունի ջերմօրէն գնահատելով հանդերձ Արփիարեանի գրականութիւնը ու անոր վաստակը այս մասին, կը դաւանի սակայն, թէ ան «չէ ունեցած ինքնայատուկ լեզու եւ ոճ, եւ առանց ինքնայատուկ լեզուի եւ կառուցման, գրագէտ մը գրական դպրոց չի կրնար կազմել» («Պատմութիւն Արեւմտահայ Արդի Գրականութեան», Պէյրութ, 1951, էջ 131)։ Այս կարծիքը Կ. Սասունի կազմած է նաե՛ւ անոր համար որ համաձայն է Զօհրապին հետ ըսելու թէ՝ Արփիարեան գրական սեռ չունի։

Թէ Արփիարեան շատ որոշ, ինքնայատուկ եւ հիմնական սեռ մը ունի իր գրականութեան մէջ, այս մասին արդէն փաստօրէն պարզեցինք քիչ առաջ, ճիշդ Գրիգոր Զօհրապին արտայայտած կարծիքին առթիւ։

Նոյնպէս տեսանք նաեւ, դարձեալ աւելի առաջ, թէ Արփիարեան իր աշխարհաբար լեզուն ինք կերտեց ամէնէն աւելի ու առաջ, ինչպէս նաեւ իր ինքնայատուկ ոճը։ Մինչ գրական դպրոց մը ստեղծելու, հիմնելու համար հարկ եղած մտաւորումը, իրագործումը ի՛նք կատարեց, ապրեցուց ալ՝ մինչեւ որ ունենայ մշտնջենական տեղը մեր արդի գրականութեան մէջ — իրապաշտ չարժումը, իրապաշտ դպրոցը։ Արփիարեան առաջին հիմնարկողը

եղած է այս չարժումին, այս դրական դպրոցին, եւ անոր առաջին ռահվիրան ալ՝ մեր մէջ, մինչ ո՛չ ոք չուրացաւ իրողութիւնը, մինչեւ հիմա:

Այս իրապաշտ չարժումը, դպրոցը դոյութիւն առաւ ուրեմն Արփիարեանին չնորհիւը, մանաւանդ իր վարած «Հայրենիք» օրաթերթովը:

Հարկ է հոս յիշատակել նաեւ՝ այս առթիւ, Արայ Գալայճեանին հաւաստումն ալ, իր լայն ուսումնասիրութեանը վրայ հիմնուելով.

«Արշակ Զօպանեան Արփիարեանի «Հայրենիք»ով մուտք կը գործէ հայ դրականութենէն ներս, Երուանդ Օտեան Արփիարեանի չունչին տակ կը թրծուի, Գրիգոր Զօհրապի արուեստը վերջնականօրէն «կեանքը ինչպէս որ է» պատկերացնելու ուղղութեան կը թեքի, Լեւոն Բաշալեան դրականութեամբ եւ գործունէութեամբ սերտօրէն կը կապուի Արփիարեանին եւ անբաժան կը մնայ անկէ մինչեւ 1901, մինչեւ իր ամբողջական խղումը արեւստէն: Ու տակաւին, դրաբարի սովորական, անդիմադիմ եւ պահպանողական ուսուցիչ Մելքոն Կիւրճեան մը Արփիարեանին մղումով եւ թելադրութեամբն էր որ պիտի երթար խաներու անկիւնները հէպ պանդուխտները դտնելու եւ իր մենատրին ուղղուած նամակներով իրրեւ «Հրանդ» իր փառքն ու հռչակը ապահովելու: Երուանդ Սրմաքէշխանլեան չատ տարիներ վերջ, մեծ բան պիտի պարտի Արփիարեանին: «Հայրենիք» ժամադրավայրը եղաւ այս բոլոր նորարարներուն, որոնց միացեալ ճիդով եւ անկրկնելի խանդավառութեամբ ճոխացած, այդ թերթը տակաւին իր նմանը չէ ունեցած մեր մամուլի պատմութեան մէջ՝ իր կատարած դերով եւ հանրային կեանքին վրայ իր ունեցած վճռորոշ ազդեցութեամբը» (էջ Ը.):

Կայ նաեւ, անշուշտ, Տիգրան Կամսարականը, որ մոռցուած կը թուի: Ինչպէս նաեւ ուրիշներ ալ, միշտ մեծերէն: Բայց, իրականութեան մէջ, բացառութիւն պիտի կազմէ այն հայ դրողը, որ իրմէ քիչ թէ շատ ազդուած չըլլայ:

Իսկ եթէ վերի այդ խումբը դադրած է միատեղ դոյութիւն ունենալէ, միատեղ գործելէ, պատճառը ո՛չ թէ Արփիարեանին դրականութեան «սեռ չունենալն է», կամ դպրոց մը հիմնած չըլլալը, այլ քաղաքական պայմաններն էին որ թոյլ չտուին հայուն նո՛յն տեղը ծերանալուն...: Ամէն պարագայի տակ, իւ՛րը՝ ամէնէն նորարար, ամէնէն քաչողական ու ազդեցիկ դրական չարժումն ու դպրոցը եղաւ:

Մնաց որ ո՛չ մէկ հայ դրող չէ կրցած դրական ոեւէ դպրոց, կամ դրական ո՛եւէ մատուռ հիմնել չրջանի մը: Հայոց համար այս կարելիութիւնը չկար, չէ եղած: Եթէ Արփիարեանին մերժեն իսկ դրական դպրոց պատրաստած ըլլալու արժանիքը, կրցաւ ան դոնէ սերունդներ պատրաստել, մեծերու չարքէն:

Լայնածաւալ վէպեր չարտադրեց, բայց իր վիպակները լայնածաւալ ազդեցութիւններ ունեցան, ժողովուրդին, թէ դրողներու վրայ, եւ ամէն

խաւերէն ներս: Նոյնիսկ անոնց վրայ, որոնք հակառակութիւն, անգամ խոր թշնամութիւն ունէին իրեն դէմ:

«Կարմիր Ժամուց»ի, «Ոսկի Ապրլան»ի հեղինակը առաջին օրէն տիալոկի իրապաշտ տրամադրութիւնը ունենալը ցոյց տուաւ զգալի կերպով, առանց չեղումի, առանց փոփոխութեան: Ձայայտարարեց իր այդ կերպը, բայց կ'երեւայ ան կենդանի պոյութեան մը պէս.— իր հերոսները ներկայացնելու համար՝ Արփիարեան կը թողու որ անոնք յայտնեն, ճանչցնեն իրենք զիրենք, իրենց խօսքերովն ու ժեսթերովը, արարքներովը, բայց մանաւանդ խօսքերովը, արտայայտութիւններովը:

Եւ այս բնագաւառին մէջ, տիալոկին առնչութեամբը ուրեմն, Արփիարեան անզուգական կը մնայ. ո՛չ մէկ դրող պիտի կրնայ մրցակցիլ հետը. անգամ Գրիգոր Զօհրապ, որուն բոլոր նորավէպերուն տիալոկները հոյակապ ստեղծագործումներ են: Շատ մը պարագաներու մէջ, Արփիարեան կը գերազանցէ ալ օտարներէն կի տը Մօփասանն իսկ, որ մինչազգային հռչակ ունի նաեւ որպէս տիալոկի անվիճելի վարպետ:

Արփիարեանի ինքնատպութեան ամէնէն ցայտուն մէկ դոյութիւնը, տիալոկի կը վերաբերի, եւ որուն մէջ իր սկսնակի օրերէն ի վեր ան ունեցաւ անհերքելի յաջողութիւն մը, որ իր դրական արուեստին, իր ստեղծագործութեան մէկ անկրկնելի երեսը կը ներկայացնէ:

Տիալոկը մեր մէջ անհնամ մնացած դրական սեռ մըն է, բայց եւ անոր կարեւորութիւնը՝ մասնաւորապէս վէպին համար, անժխտելի եւ անհրաժեշտ կը սեպուի: Արփիարեան չուտով հասկցած է այն իրողութիւնը թէ կեանքը՝ վարը, ինչպէս նաեւ վերնախաւին մէջ, խօսքով կը դրսեւորի.— մարդիկ պիտի արտայայտուին, սիրեն կամ ատեն՝ խօսելով, իրենք զիրենք պիտի մատնեն իրենց խօսքերովը, յաճախ առանց ուզելու այդ, ու անգիտակցաբար, ինքնահաւանութեամբ ալ, եւ առանց անդրադառնալու պիտի խոստովանին ե՛ւ:

Եւ այսպէս, հեղինակը զերծ կը մնայ անճնապէս միջամտելէ՝ իր վիպակներուն հերոսները ներկայացնելու համար, ինչ որ հարազատութեան հաւաստիքն ալ կը ներշնչէ իր ընթերցողներուն: Գեղեցիկ դրականութեան, դրականութեան ստեղծագործութեան այս անառարկելի մեկնակէտը՝ ան առաջին օրէն ըմբռնած էր, եւ ասիկա ենթադրութիւն մը ըլլալէ աւելի. է այլեւս, մանանդ որ իր տիալոկները հետզհետէ դեռ եւս զարդացուց, զանոնք կատարելութեան հասցնելու չափ՝ իր վերջին վիպակներուն մէջ:

Ուրեմն, Արփիարեանի վիպական դրականութեան, իր այս մասին յայտնաբերած տաղանդին վրայ կարելի չէ խօսիլ քիչ թէ շատ լրիւ իմաստով, առանց ընդգծելու իր տիալոկներուն անթերի հարազատութիւնն ու կատարեալ կերպը: Մասնաւորապէս այս բնագաւառին մէջ, իր ինքնատպութիւնը, իր ստեղծագործութիւնը՝ եզական է:

Այսուհանդերձ, իր դրադատներուն կողմէ սակայն ամէնէն նուազ ու-

սումնասիրուած, ամէնէն պակաս նկատի առնուած մասն է ան, եւ երբեմն ալ բնա՛ւ:

Մանաւանդ վիպագիրի մը դէպի իրապաշտութիւն, կամ դէպի իրապաշտութիւն իր բռնած ուղղութեան մասին ի՛սկապէս ապահով վկայութիւնը՝ իր արձանագրած տիալոկին մէջը կը գտնուի: Վաւերական ներկայացումի մը, հոգեբանութեան դրսեւորումի ստացումին համար՝ կարելի չէ այս սահմանագիծէն դուրս նայիլ, առանց մեղանչելու իրականութեան դէմ:

Հեգնանքը՝ Արփիարեանին ոչ թէ միայն հրապարակագրութեան, այլ իր գեղեցիկ գրականութեան, իր վիպակներուն մէջն ալ կը ներկայացնէ ուժեղ եւ գնահատելի հիմ մը, բայց իրեն դէմ հանած է ե՛ւ, անշուշտ, աններելի տգիտութեամբ, կարգ մը պզտիկ խորհող ու նախանձ մարդիկ:

Իր վէպերուն, պատմուածքներուն հեգնանքը՝ աւելի իւմուրի կը մօտենայ:

Կը թուի թէ մեր գրականութեան մէջ, հեգնանքը, իւմուրը, ծիծաղը՝ սիրուած, գնահատուած չեն ըստ բաւականին. թէ չատ անդամ, անոնք կը նկատուին տգիտութիւն, կամ վիրաւորանք, կամ լրջութեան պակաս: Արշակ Զօպանեանն անդամ, խօսելուատեն Արփիարեանի մասին, մէկէ աւելի հեղ հաւաստած է թէ, իր հեգնանքը չատերը իրեն թշնամացուցած է:

Իրականութեան մէջ, անպարկեշտ ու զրպարտող հակառակորդի մը պատասխանելու, քանի մարդուն ուժգնօրէն հակազդելու, զանոնք հիմնովին ծիծաղելի դարձնելու լաւագոյն միջոցը՝ իր իսկ խօսքը, կամ իր իսկ արարքը հաւատարմօրէն վկայութեան կանչելն է հրապարակաւ.— այս կերպը՝ ճիշդ Արփիարեանին հեգնանքի դրական ձեւը եղած է ուրեմն, պահելով հանդերձ իր լրջութիւնը: Ցայտնօրէն կը տեսնենք՝ իր բոլոր դրուագներէն, որ ան այդ միջոցներուն դիմած է իր քրոնիկները, յօդուածները, ինչպէս նաեւ իր վիպակներուն տիալոկները չարադրելու ատեն: Մինչ այս կերպը՝ անշուշտ որ իր հակառակորդները պիտի պզտիկնային, ու կը ղգային որ հի՛մէն, ա՛րմատէն զարնուած էին եւ զրկուած ալ ուղղակի պատասխանելու կարելիութենէն.— ու ասիկա պիտի չներէին անշուշտ իրեն, երբեք:

Մանաւանդ իր չրջանին,— դուցէ նո՛յն չափով այսօր ալ,— մեր ազգային կեանքին մէջ, մեր բարքերուն մէջ կան այնպիսի ելոյթներ, արարքներ, մտայնութիւններ, որոնց դէմ մի՛ միայն հեգնանքով կարելի կ'ըլլայ պատասխանել. ու լա՛ւ է այսպէս. որովհետեւ ուրիշ ոեւէ միջոց անզօր պիտի մնայ: Արփիարեան՝ իր ուշիմութեանը մէջ, պարագան հասկցած կը թուի. երբեք աւելորդ չեմ նկատեր ասիկա կրկնելը:

Բայց իւմուրը միայն՝ առանձինն, թեթեւ պիտի ըլլար:

Արփիարեան հեգնանք եւ իւմուր դրած է՝ միեւնոյն ատեն, չատ անդամ.— օրինակ՝ իր «Օրհնեալ Գերդաստանը» պատմուածքին մէջ: Կարելի՞

է այս պատմուածքին պարապան ստեղծագործական գրականութեան նիւթ դարձնել՝ առանց հեգնանքի, առանց իւմուրի: Արփիարեանը միայն կրնար դրել այդ կտորը: Եւ իր այս աննման երկը առանձինն քննելու առթիւ պիտի տեսնենք ալ, թէ ի՛նչքան րէալիստ եղած է իր հեղինակը:

Փոխանակ իր անձնական ուղղակի արտայայտութիւններովը քննադատելու կամ դատապարտելու մէկը, այսինքն փոխանակ իր գրողի հանգամանքովը միջամտելու եւ իր կարծիքը տալու, Արփիարեան կը նախընտրէ այդ խնդրոյ առարկայ եղողին խօսքերը, արարքները յիշատակել, կերպով մը ատենագրել հաւատարմօրէն, ճիշդ այնպէս ինչպէս որ են: Ստեղծագործական ամէնէն վաւերական յղացումն է ասիկա: Բայց կարեւորը, կենսականը այս բնաղաւառին մէջ, այդ խօսքերուն ամէնէն յատկանշականը, ամէնէն ներկայացուցչականը վերցնելն է, ու այս կարելիութեան համար՝ տեսնելու, գնահատելու տաղանդը միայն հարկ եղածը անհրաժեշտաբար կը բերէ: Եւ ճիշդ ասոր մէջը կը կայանայ ալ գրական, գեղարուեստական ստեղծագործութիւնը:

Մինչ այս տարողութեամբ գրականութեան մը յաղողումին համար՝ անմիջական պատասխանը, անդիմադրելի հարուածը, ինչպէս նաեւ սխալին ծիծաղելիութիւնը մի անպամ ընդմիշտ ընդգծողը, հոգեբանութեան ու նկարագիրին անակնկալ կերպով դրսեւորումը, մարդոց կարծեցեալ լրջութեան, այլասիրութեան, արիւթեան ալ յատակը,— այս բոլորը՝ ոեւէ պերճախօսութենէն աւելի, հեգնանքն է որ կրնայ տալ, հեգնանքն է որ տուած է:

Երբեք բաւական պիտի չըլլայ Արփիարեանին մասնաւորապէս գեղեցիկ գրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող հեգնանքին վրայ ծանրանալը, անոր խորութիւնն ու նրբութիւնը չեչտելը՝ ի փառս նախ իր եւ յետոյ մեր արդի գրականութեան:

Եւ հա՛րկ է նաեւ ըսել, թէ երբեք չսայթաքեցաւ ան՝ այս բնագաւառին մէջ, ի սպաս ճապաղութեան: Անշուշտ հարկ էր ըսել այս, որովհետեւ հեգնանքը՝ մանաւանդ, չատ դիւրութեամբ կը սայթաքեցնէ իրեն դիմող հեղինակը, որ միեւնոյն ատեն սրամտութիւններ ալ կ'ընէ:

Այս չքաւոր մարդը, աւելի յաճախ անօթի քան կէս-կուշտ մարդը, բայց անկախ ու հպարտ, այո՛ այս մարդը կրցաւ միշտ պահել իր գրիչին բարձրութիւնը. իսկական գեղագէտ ստեղծագործողն էր:

Ինքը՝ ամէն կերպով պարզ, պարզօրէն ալ դիտեց իր չուրջի մարդիկը. զանոնք ներկայացուց, ճանչցուց՝ իրենց խօսքերովը միայն: Ո՛ւր է այն ատեն ինքնատպութիւնը, ստեղծագործութիւնը, ըսին դուցէ ոմանք: Բայց թող ինքնատպութիւնը, ստեղծագործութիւնը, ըսին դուցէ ոմանք: Բայց թող փորձեն եթէ կրնան արտադրել այնպէս ինչպէս կրցաւ իրագործել, ստեղծել Արփիարեան: Իր գրականութիւնը, իր իրապաշտ ստեղծումները ըմբռնելու, գնահատելու համար՝ պէտք է ամէնէն առաջ ընդունիլ որ իր յղացումները d'après nature դործեր են.— կեանքը ինչպէս որ է, առկայ է, գոյութիւն ունի, կը չարունակուի, մինչ մարդիկը իրենք իրենցմո՛վ հասկցուած, ներկայացուած, ճանչցուած են:

Ա՛յսպէս կայացած է Արփիարեանին դեղեցիկ դրականութիւնը: Այլ տեղ մի՛ փնտռէք զայն. չարաչար ու ցաւալիօրէն պիտի վրիպէիք: Չի՛ մէջամտեր ան իր հերոսները նկարագրելու, անոնց ածականներ բաշխելու համար՝ փաղաքշական կամ հակակրական, դեղեցկացնող կամ տգեղցնող: Չի՛ միջամտեր ալ իր անձնական դաղափարները, դատումները տալու համար այս կամ այն իրողութիւններու մասին.— դատաւոր չէ Արփիարեան–վիպագիրը, կը պատմէ միայն եւ կը թողու որ ընթերցողը՝ ինքը վճռէ: Խորհրդածել կու տայ սակայն:

Այս կէտերը հարկ էր զգալիօրէն չեշտել, անոր համար մանաւանդ որ անոնք իր չրջանին գրական, ստեղծագործական նորութիւններ էին հայոց մէջ, եւ նոյնիսկ մեր օրերուն ալ նորութիւն ըլլալէ տակաւին չեն դադրած: Դեռ շատ կան, արդարեւ, քիչ թէ շատ հռչակ իսկ ստացած բոլորովին ժամանակակից հայ հեղինակները, որ ստեղծագործական գրականութիւնը կը չփոթեն լրագրական յօդուած գրելու աչխատանքին հետ, մինչ ոմանք քարոզ ալ կը կարդան:

Այս բնագաւառին մէջ, Գրիգոր Զօհրապ բացառիկ տեղ մը գրաւած է սակայն.— որովհետեւ յաճախ անձնապէս միջամտած է՝ իր տեսակէտը, դաղափարները, իր վճռիրներն իսկ տալու համար գրեթէ իր բոլոր նորավէպերուն մէջ, բայց եւ, այսուհանդերձ, շատ անակնկալօրէն, իր այդ երկերը գրական թերութեան մը պէս չէ որ ընդունած են զանոնք, եւ անոնց ստեղծագործական ու դեղարուեստական կառոյցը, ինչպէս նաեւ անոնց դրական տարրերը չեն վնասած, ձեւին թէ՛ խորքին մէջ՝ միանգամայն:

Ի՞նչպէս բացատրել պարադան:

Կը դժուարանամ:

Անչուշտ որ հակառակ իր միջամտութիւններուն՝ Զօհրապին ո՛չ մէկ նորավէպը իր հեղինակին մենտորի երեւոյթ չի տար, ո՛չ իսկ քարոզչի մը հանգամանքը: Իր արուեստին պաղտնիքն է ասիկա,— դուցէ:

Արփիարեան բեմբասաց մը չէր. չփորձեց անդամ ըլլալ: Զմտաւ այն բնագաւառը, ուր դիտէր թէ հողը իրեն պիտի չնպաստէր, պիտի չծառայէր: Բեմէն խօսիլ չէր դիտեր, ըստ կարգ մը վկաներուն. բնա՛ւ չդիտցաւ, չկրցաւ. թերեւս չուզեց ալ: Բայց ունէ՞ր հետաքրքրական, աւելի ճիշդը՝ հաճելի խօսակցութիւն մը՝ ընկերութեան մէջ: Է՞ր beau parleur մը, ինչպէս կ'ըսեն ֆրանսացիները:

Այս մասին, վաւերական, կարեւոր վկայող մը չկայ: Անչուշտ չահեկան եղած ըլլալու է իր ընկերութիւնը, մանաւանդ իր խօսակցութիւնը. աղգային ու դրական աչխարհէն չատ բան դիտէր, եւ ուչիմ դրազէտ ալ էր, ինչպէս նաեւ անվերապահ, ազատախօս:

Արփիարեան իր գրութիւններուն մէջն է ու կը մնայ բոլոր սերունդներուն համար, իր բոլոր փայլուն եւ ինքնայատուկ երեսներովը: Իր դրիչին մարդն է:

Այս դրեթէ ընդհանուր տեսութիւններէն ետքը, կը տեսնենք իր պատմուածքներուն ու վիպակներուն էութիւնը՝ խորքն ու ձեւը միանգամայն,— ամէն մէկը առանձինն առած:

Կը խորհիմ, թէ ա՛յսպէս պիտի կրնանք հոն դէմ առ դէմ գտնուիլ Արփիարեանին դրական, դեղարուեստական, ստեղծագործական լրիւ հանգքին հետ:

Եւ միեւնոյն ատեն ալ, պիտի կրնանք տեսնել նաեւ, թէ ի՛նչպէս տեղի ունեցեր է իր դրականութեան բիւրեղացումը. ժամանակին կարգը նկատի պիտի ունենանք անշուշտ:

I.—

«ԵՐԱԶԻ ՄԸ ԳԻՆԸ»

Արփիարեանին այս պատմուածքը լոյս տեսած է նախ «Մասիս»ին մէջ, 1884–ին:

Յետոյ՝ ան կը վերհրատարակուի 1885–ին, «կեանքի Պատկերներ» ընդհանուր վերնագիրը ստացած հատորի մը մէջ, հետը ուրիշ երկու պատմուածքներուն, մին «Դատապարտեալը», իսկ միւսը «կատակ Մը» խորագիրներու ներքեւ:

Շատ աւելի ետքը, 1928–ին, Գահիրէի վահան Զարդարեան գրատունը կը վերհրատարակէ, առանձին գրքոյկով մը, «Երազի Մը Գինը», ինչպէս նաեւ «Դատապարտեալը» պատմուածքները, հեղինակին եղբօրը տղուն՝ փիլիպին արտօնութեամբը: Այս տպագրութիւնը երրորդն է ուրեմն արդէն մինչեւ 1928–ը: Պարագայ՝ որ կը նշանակէ, որ կ'ենթադրէ թէ պատմուածքը, իր դրականութիւնը լաւ ընդունելութիւն կը վայելէ ժողովուրդին կողմէ, եւ քիչ թէ շատ դրական դասակարգէն ալ:

«Երազի Մը Գինը» պատմուածքը՝ երիտասարդի մը սիրոյն տխուր վերջաւորութեան պատմութիւնն է, որուն մէջ ոսմանթիզմին ազդեցութիւնը յայտնօրէն կ'երեւայ:

Հրանդ՝ «խարտեաշ» պատանի մըն է:

Իրեն ալ, «փրանսերէնէ թարգմանուած վէպերը շատ կանուխէն կ'ուսուցանեն, դպրոցի մեր տղայոց, կեանքը բաղդը ընծայելու եւ դառնացնելու միջոցներն»: Եւ որովհետեւ «այդ վէպերէն ուսած էր Հրանդ թէ՝ երիտասարդութեան կրնայ յաջորդել ծերութիւնը», Հրանդ՝ դպրոցէն ելլելէ յետոյ, երեք տարիներէ ի վեր «օրը օրին իր քուղթի վրայ կը նետէր իր տպաւորութիւնները»:

Հետեւաբար ե'ւ, հեղինակը այս երիտասարդին «յիշատակարանին մի քանի թերթերուն մէջ կը տեսնէ աւոր սէրն ու պատմութիւնը»:

Հրանդ սիրահարուած է Սօֆիին, որ անտարբեր չէ իրեն հանդէպ: Կայ ե'ւ, անհրաժեշտաբար, Յակոբիկ աղան՝ որ հարուստ է, որ Սօֆիին դրացի է եւ բարեկամ՝ իր հօրը, բայց Յակոբիկ զինքը չի չահագրգռեր.— Յակոբիկ եւ իր ընտանիքը «ԽԱՆՈՒԹ» կը հոտին իրեն համար:

Գէորգ աղա՝ Հրանդին «չորպաճին», Սեպտեմբեր 25–ին Ուրբաթ դիչերը մեծ երեկոյթ մը կը կազմակերպէ, որուն մէջ հիւրամեծարի պաշտօնը կու տայ Հրանդին:

Այս երեկոյթին հրաւիրուած են՝ ի միջի այլոց Սօֆին իր հօրը հետ, ինչպէս նաեւ Յակոբիկ աղան:

Երբ այս վերջինը կը տեսնէ որ «Հրանդ վերստին կը դեգերի իրենց չորս կողմը», Գէորգ էֆէնտիէն «թուրբերէն լեզուաւ բան մը կը խնդրէ եւ նա «Պարոն Հրանդ» կանչելով, կը յանձնարարէ հոգալ այդ պէտքը»:

Եւ այս առթիւ հեղինակը կը բացատրէ, թէ «Պարոն Հրանդ» ինչքան ալ այլեւս «հայացած ածական մը» ըլլայ, բայց եւ այնպէս «տակաւին գէշ կը հնչէ մեր ազնուական լսելեաց»:

Հրանդ իրեն տրուած պատուէրը «բարկութեամբ» կատարելով՝ կը վերադառնայ իր առաջին տեղը, կ'ուզէ հեռու մնալ, բայց կը լսէ ալ որ իր վրան կը խօսէին:

«— Ո՞վ է այս տղան, կը հարցնէր Սօֆի անտարբեր կերպով:

«— Գէորգ էֆէնտիին գրագիրն է, կը պատասխանէր Յակոբիկ աղա»:

Այս խօսակցութիւնը անարգական ու ծանր կու գայ Հրանդին: Երեկոյթէն մեկնելու ատեն, «Հրանդին գլուխը կրակի մէջ էր, (...) խեղճ տղան կը դողար», կը գրէ Արփիարեան:

Հետեւեալ օրը, գործէ վերադարձին, Հրանդ գինետուն մը կը մտնէ, եւ ուր «բանի մը վայրկեան վերջ օղիի սրուակները կը յաջորդեն միմեանց»: Դրամ չունէր. կառք չի վարձեր, ոտքով կ'երթայ տուն. երկու ժամ անձրեւին տակ՝ երբ իր տունը կը հասնի, «շատ թրջուած է»: Երկրորդ օրը՝ կարող չէ այլեւս «անկողինէն դուրս ելլել. հիւանդ էր բայց չէր կրնար բժիշկ մը բերել»:

Յակոբիկ էֆէնտի եւ Սօֆի կ'ամուսնանան սակայն: Հարթանեկան «կառքերը Թախսիմի պողոտայէն կ'ընթանան հանկարծ»: Մինչ հանկարծի մէկ փոքրիկ տունէն, ժամկոչ մը, մի քանի տիրացուներ, երկու տէրտէր դուրս կը հանէին դագաղ մը. պէտք էր տեղի տալ: Հարս ու փեսայ իրենց կառքին ապակիներուն եռեւէն կը նային: «Հրանդին դագաղը կը տանէին»: Միւս կառքերը՝ «Սօֆիի հարսանեաց կառքերն էին»:

Ո՛չ ոք պիտի կրնար ենթադրել, թէ այս պատմուածքը ստորագրողը, «Ոսկի Ապրճան»ի հեղինակն է: Ժամանակավրէպ վիպապաշտութիւն մը, մանկունակ, ինքնատպութեան լրիւ պակաս, սկսնակի թոթովանք եւ աշակերտական չարադրութեան պէս բան մը:

Միակ պարագան՝ որ քիչ մը ուշադրութիւն կը դրաւէ, ան ալ վերի կարճատեւ խօսակցութիւնն է, Յակոբիկին եւ Սօֆիին միջեւ տեղի ունեցած, եւ որուն ամբողջական արտադրութիւնը արդէն կատարեցի:

Ու դարձեալ վիպապաշտ մտածումով մըն է որ երիտասարդը՝ սիրոյ մը անյաջող ելքին պատճառով, կամ թերեւս ալ իր արժանապատուութեան, իր դիւրազգածութեան հակազդեցութեան տակ՝ պիտի հիւանդանայ կամովին ու պիտի մեռնի ալ անյապաղ:

Եւ ասկէ զատ, յօդուածի մը տպաւորութիւնն ալ կը ձգէ այս պատմուածքը՝ մտածումներու իր յաճախակի արտայայտութիւններովը:

II.—

«ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼԸ»

Այս վիպակը լոյս տեսած է, նախ՝ «Արեւելք»ին մէջ, 1885–ին, իսկ յետոյ՝ նոյն տարին, մաս կազմած է «կեանքի Պատկերներ» անունով հատորին, հետը նախորդ եւ «կատակ Մը» պատմուածքներուն, ինչպէս տեսանք քիչ առաջ:

«Դատապարտեալը»ին երրորդ վերհրատարակութիւնը տեղի կ'ունենայ ուրեմն Գահիրէի Վահան Զարդարեան դրատան կողմէ, 1928–ին, «Երազի Մը Գինը» պատմուածքին հետ միատեղ:

Ուստի, «Դատապարտեալը» եւս մեծ ընդունելութեան արժանացած էր արդէն այդ շրջաններուն: Ամէն պարագայի տակ, արդար պիտի ըլլար ի'լ ալ Թուականը նկատի առնելը՝ առանց կանխակալ մտածումի դատելու համար:

Սիրային բարեկամութիւն մը սկսած է Սաթենիկին եւ Արամին միջեւ: կամ՝ Սաթենիկ զայն այդպէս կը նկատէ: Երբ պարահանդէսի դիշեր մը, երիտասարդը կը համբուրէ Սաթենիկին ձեռքը, այս վերջինը «իր ձեռքը եւս ֆաշելով» կ'ըսէ իրեն.

«— Արամ, միշտ խնդրած եմ ձենէ որ մեր յարաբերութիւնները անկեղծ բարեկամութեան սահմանները չանցնին:

«— Ինչ մեղք գործեցի, Սաթենի'կ:

«— Շրթունքներդ շատ տաք են, ձեռքերս այրեցին, ահա մեղքդ:

«— Սաթենիկ հաւատա՛ ձէ ինչ որ ձեզ համար կը զգամ զուտ հոգեկան է»:

Արամ դեռ կը չարունակէ.

«— Սաթենիկ, գիտես ձէ մէկ երազ մը միայն ունիմ, զձեզ երջանիկ ընել: (...) Պէտք է որ միատեղ ըլլանք, պէտք է զձեզ երջանիկ ընեմ»:

Մինչ Սաթենիկ դիտել կու տայ իրեն.

«— Արա՛մ, վերստին կը կրկնեմ. ձէ չես ուզեր որ մեր բարեկամութիւնը վերջ գտնէ, այդպէս մի՛ խօսիր: (...) Գիտես ձէ ես չեմ կարող ձու կինդ կոչուիլ· այդ անհնար է»:

Քերովբէ էֆէնտի ունեւոր է, կ'ուզէ Սաթենիկը կնութեան առնել, բայց հաճելի մէկը չէ Սաթենիկին, որ կը մերժէ:

Սաթենիկին հայրը՝ Հայրապետ էֆէնտի, առեւտրական եւ ինքն ալ

ունեւոր, երբ կ'իմանայ իր աղջկան մերժումը, «կրակ կտրած» կը գոչէ իր կնոջը.

«— Կնի՛կ, ի՞նչ կ'ըսես, սա աղջիկը խենդ է, ի՞նչ է: (...) Ձէ, էֆէնտիմ, չէ· իրեն հարցնող չկայ ձէ ո՞վ կ'ուզես, ո՞վ չես ուզեր (...) մենք գիտենք ձէ որո՞ւ պիտի տանք, որո՞ւ չպիտի տանք»:

Հայրապետ էֆէնտին այս հայրական կամքին ի տես, հեղինակը կ'աւելցնէ քննադատական յօդուած չարադրելու պէս.

«Որքա՞ն դժբախտութիւններէ զերծ պիտի մնար աշխարհ եթէ մի ֆիչ սակաւաթիւ լինէին մեր «բունի բարերարները»: կը սխալինք արդեօք եթէ ըսենք ձէ մարդկութիւնը պարտական է իր աղէտից մեծագոյն մասն անոնց, որք կ'ուզեն, հակառակ մեր կամաց, մեր բարերարներն հանդիսանալ: Այսպէս էր Սաթենիկին հայրն ալ»:

Աղջիկը միշտ կը մերժէ սակայն. անդրդուելի է: Բայց «երեք օր հոմը, 8 Դեկ· 1880–ի առտուն, երբ Հայրապետ էֆ· իր վաճառատունը կ'երթայ, իրեն կը հաղորդեն, ձէ Հանսօնի Հաստատութիւնը սնանկացեր է· ասով Հայրապետ էֆէնտիին կորուստն ալ շատ մեծ է: Գրեթէ ապահասցած»: Եւ այն ատեն է որ, Սաթենիկ՝ ներքին պայքարէ մը ետքը՝ որոշումը կ'առնէ ջերմորեռանդ էֆէնտիին հետ ամուսնանալու:

Ու յետոյ՝ դասական դարձած, սովորական կերպով կ'ընթանայ իր կեանքը ... Սաթենիկ դժբախտ է այլեւս: «Եկաւ ժամանակ մը յորում այլեւս անհնար էր իրեն կենակցիլ ամուսնոյն հետ: Օր մը, 1883 Յունուարին, եկաւ ծնողաց տունն եւ չվերադարձաւ այլեւս»:

Սաթենիկ չատ երիտասարդ կին է: Իր տասնը վեցին թողած է դըպրոցը, ուր զուարթ աղջիկ մը եղած էր, «գրականութիւնը, արուեստը, ազատ սէրը սիրող». եւ անշուշտ պեղեցիկ ալ: Արամ դրացի է իրեն. իրաւաբանական ուսանող՝ դիւանագիտական ասպարէզին հետեւելու կը պատրաստուի, եւ «համակրելի, խելացի, սիրուն երիտասարդ մը»: Սաթենիկ կը սիրէ զինքը, բայց չեն կրնար ամուսնանալ. Սաթենիկ տակաւին իր ամուսնական կապը ունի:

Անշուշտ մինչեւ հիմա ո՛չ մէկ նորութիւն՝ ձեւի թէ՛ խորքին մէջ: Ամէն ինչ հասարակ, երբեմն ալ ճապաղ, բայց միշտ ռոմանթիք անցեալին աւանդութեանց ուղիէն կը քալէ. Արփիարեանին ըրածը դեռ laboratoireի գործ մըն է, հեռու իրական կեանքէ, հեռու ստեղծագործական ըլլալէ:

Եւ ասկէ զատ ալ, մէկէն ու բոլորովին անակնկալ, անսովոր կերպով, եւ մոռցած դեղարուեստական բոլոր մտահոգութիւնները, պայմանները, կը յիշատակէ՝ իր այս պատմուածքին մէջ, Թիֆլիս կատարած իր այցելութեան առեն Գրիգոր Արծրունիին հետ ունեցած իր հանդիպումը, կը խօսի նաեւ Եղիա Տէմիրճիպաշեանին վրայ, եւ կը սկսի յօդուածագրութեան մը պէս չարունակել իր վիպակը:

«Անցեալ տարի,— կը գրէ ուրեմն Արփիարեան ճամբորդական հասարակ նօթեր մը արձանագրելու պէս,— Յունիսի սկիզբները Թիֆլիզէն վերա-

դարձայ Պոլիս: Յաջորդ օրը Զերազ ինձ այցելութեան եկաւ *Արեւելքի* խմբագրատունը»:

Եւ յետոյ պիտի պատմէ նաեւ, թէ ի՛նչպէս Զերազ լրին հաղորդեր է օրուան մեծ էվէնըմանը.— թէ Արամ եւ Սաթենիկ Չէնճիրլի Գուլու փախած են, հոն միասին կենակցելու համար: Ցետոյ՝ Արփիարեան՝ պատմուածքին հեղինակը, եւ Մինաս Զերազ միասին կ'երթան ալ այս ղոյղին այցելութիւն մը տալու. Սաթենիկ եւ Արամ դոհ կը մնան անշուշտ:

Վերադարձին, Զերազ իր կասկածը, մտահոգութիւնը կը յայտնէ Արփիարեանին՝ ղոյղին ապաղային առնչութեամբ. թէ Արամին այս հովուական կեանքը չի կրնար իր ապագային ծառայել:

Մինչ Սաթենիկին եւ Արամին ալ ընտանիքները զայրացած են իրենց զաւակներուն այս ընթացքին դէմ: Սաթենիկին ծնողները եւ եղբայրը՝ զինքը բոլորովին կը լքեն. հետը ա՛լ չեն ուզեր տեսնուիլ: Բայց Արամին հօրեղբայրը՝ աւելի գործնական ու փորձառու մարդ, չի լքեր զինքը, այլ սակայն կը մտածէ իր եղբօրորդին ազատել այդ «ճիւաղ» կնոջ ձեռքէն. Սաթենիկ իրեն համար «հասարակաց կին մ'էր»:

Արփիարեան դեռ աւելի պիտի զարմացնէ մեզ. կը շարունակէ պատմել.

«Անցեալ տարի, աշնան, մեր բարեկամաց խումբին վերադարձած էր Շահնազար, փաստաբանական ուսումն աւարտած ի Բարիզ: Շահնազար չոր փաստաբան մը չէ, այլ ընկերութիւն սիրող փայլուն երիտասարդ մը: Այնքան գրագէտ որքան փաստաբան եւ սիրահար գեղարուեստից: (...) Օր մը զինըն ու Արամը իրարու ներկայացուցի (...). Արամ ճաշի հրաւիրեց Շահնազարն, եւ ընտանի եղան. Շահնազար մեծ գովեստներով խօսեցաւ ինձ Տիկին Սաթենիկի մասին»:

Բայց Արամ կը պատրաստուի Սաթենիկը ձգել. «Այնպէս խօսաւ մ'ալ կ'ընէ...»: *Արփիարեանին, Զերազին եւ Շահնազարին բոլոր ջանքերը չեն կրնար Արամը տարհամոզել. Արամ կ'ամուսնանայ հարուստ, ծանօթ ընտանիքի մը աղջկան հետ:*

Սաթենիկ բոլորէն լքուած՝ ա՛լ առանձին կը բնակի յոյն կնոջ մը մօտ վարձուած սենեակի մը մէջ: Թատրոնէ մը ելլելու ատեն, կը նշմարէ որ Արամ իր կնոջը հետ է. տուն կը վազէ քրտինքներու մէջ ու հոն՝ բայց պատուհանին առջեւ կ'անցնի եւ պաղ կ'առնէ. հետեւեալ օրը անկողինէն չի կրնար ելլել արդէն. բժիշկը կ'ըսէ թէ թիֆօ է, ջերմութիւնը չուտով 41-ի կը բարձրանայ, եւ իր եղբայրն անդամ իրեն չ'այցելեր:

Հեղինակին չարականը կը յարէ դեռ, նոյն ցաւի ու պաշտպանողական զգացումներով.

«Հիւանդութեան տասն եւ մէկերորդ օրը երեկոյեան դէմ գնացի հիւանդի տունը: Դուռը երբ մացուեցաւ ներսէն կը լսուէին լալու խեղճուկ ձայներ. յոյն կինը դէմս ելաւ, աչքերն արցունքով լի. հասկցայ, Սաթենիկ մեռած էր:

«Ի՞նչ ըսէի Սաթենիկին մօրը, ի՞նչ մխիթարանք տայի: Մազերը կը փետտէր»:

Իր լացին մէջ, ինքզինք մեղաւոր կը նկատէ՝ որ Քերովբէին, «այդ մարդուն հետ կարգած է» իր աղջիկը:

Մինչ Պատրիարքը կը մերժէ թաղել Սաթենիկը՝ որ յանցանք գործած է իր ամուսինը թողած ու Արամին հետ կենակցած ըլլալուն համար: Բայց քահանայ մը յանձն կ'առնէ դաղտնի կերպով թաղել:

Եւ Արփիարեան կը շարունակէ իր պատմուածքը, նոյն տարօրինակ ձեւին մէջ.

«Զորս մեռելաթաղեր եկան (...): Այդ միջոցին Զերազ ալ եկաւ, իմաց տուի իրեն: Սնտուկը բանալ տուինք: Մահը կարծես աւելի գեղեցիկ ըրած էր Սաթենիկի դէմքը (...):

«Գերեզմանատան առջեւ իջանք (...): Հեռո՛ւ, շատ հեռու կեդրոնէն, այէֆէ անդին անկիւն մը փորած էին փոսը»:

Ու հետապնդելով իր «բարոզը», իր պաշտպանողական ճառը՝ Արփիարեան կը գոչէ սրտցաւօրէն.

«Խե՛ղճ Սաթենիկ կ'ըսէի. ա՛յդ ճան, ա՛յդ ազնիւ, ա՛յդ ճան դժբախտ: Միթէ դիպուածի արդիւնք եղաւ ֆու վիշտդ. ո՛չ դու զոհ մը եղար մեր ընկերական(*) կազմակերպութեան: Որքաննե՛ր ֆեզի պէս արդեօք լացին ու կու լան»:

Մանաւորապէս հոս, անկարելի է չմտաբերել նորէն, թէ Արփիարեան ինքն իսկ խոստովանած է, Հ. Առաքելեանին իր դրած մէկ նամակին մէջ,— զայն տեսանք աւելի առաջ,— որ «Պոլիս ինչ որ վիպակ մը գրեցի աւելի ընդլայնումն էր հրապարակագրական գաղափարներուն ճան թէ գեղարուեստական գրութեան մը»: Այս խոստովանութիւնը, այս հաւաստումը՝ անշուշտ, Պոլիս, իր առաջին վիպակներուն համար էր, եւ որոնց մէջ «շատ վարժ չէր» վիպական դրականութեան համար, ինչպէս նաեւ դարձեալ այդ ընդունելութեան՝ իր հրապարակագիրի հանգամանքը «հակասական է վիպական ուղղութեան»: Եւ անկասկած այս անկեղծ, սրտբաց խոստովանութիւնն ըլլալու է պինդը դէպի սրբագրութիւն մը առաջնորդողը, ձերբազատուելու համար՝ մի՛ անգամ ընդ միշտ, անցեալին կաշկանդումներէն, տիրող անկենդան, անարուեստ իրողութիւններէն, մտայնութիւններէն ալ:

Եւ մեր տեսութիւնը աւելի եւս հինելու պէս, կարծէք, Արփիարեան՝ հեղինակը կը վերջացնէ խնդրոյ առարկայ եղող վիպակը՝ վճռական եզրակացութեամբ, իր խօսքը ուղղելով Սաթենիկին.

«Դու զոհեցիր աննման եղբօրդ, եւ ծնողացդ սիրուն. վսեմ էր ֆու գործդ եւ սակայն վսեմ գործ մը վսեմ սիրտերը կրնան ըմբռնել (...): Երիտասարդ մը յափշտակեց սիրտդ — ո՞վ տէրն է իւր սրտին — եւ սպաննեց զֆեզ քա-

(*) Հոս ալ, Արփիարեան կը շփոթէ «ընկերային»ը ընկերականին հետ (Ս·Շ·):

բոյապէս եւ ճիւթապէս. ընկերութիւնը դրուատեց զնա, դատապարտեց զԲեզո՛չ ուրեմ գթութեան հանդիպեցար: — Եւ սակայն Աստուած գթութիւն է»:

«Դատապարտեալը՝» ա՛յսպէս կը վերջանայ:
Քարոզո՛վ մը:

Իրմէ բաւական երկար մէջբերումներ կատարեցի՝ բաւական մանրամասնութեամբ ալ իր նիւթը պատմելէ զատ, ճիշդ ցոյց տալու համար որ Արփիարեան այդ օրերուն գրական ըմբռնումներէ, ճաշակէ զուրկ եղած է, երբեմն անկարելի թուելու չափ:

Այս վիպակին ընթերցումէն՝ կ'ուննենանք այն տպաւորութիւնը, հաւաստումը, թէ հեղինակը չարադրած է իր մէկ քրոնիկը, կամ լրագրական յօդուածը, օրուայ դէպքի մը առթիւ գործուած անարդարութեան մը դէմ բողոքելու եւ զոհին պաշտպանողականը ներկայացնելու համար, եւ կը դիմէ, միեւնոյն ատեն, Զերազին, Շահնազարին ալ կարծիքներուն՝ ճիշդ իրը հիմնելու հասկնալի մտադրութեամբ: Մնաց որ գրական իմաստով, գրական տեսակէտով՝ Զերազին, Շահնազարին ալ դիւրութիւնը հոն, ծիծաղելի եւ անտեղի բան մըն է: Եւ անշուշտ որ դեղարուեստ, ստեղծագործութիւն փնտռելը այդ էջերուն մէջ, նոյնքան ծիծաղելի պիտի ըլլար. Արփիարեանի սկզբնական գործերուն վիժումներն են անոնք:

Սիմէոն Յակոբեան կը նչէ, կ'ընդունի, նախ, թէ՝ «իրրեւ արուեստագէտ Արփիարեան Դատապարտեալըին մէջ տակաւին սկսնակ է»: Բայց յետոյ, կը հաւաստէ ալ թէ, «չենթելով գրան՝ ցոյց է տուել ան ձեռքի վարժութիւն, նկարագրական խօսքի որոշ վստահութիւն, որ անշուշտ յատուկ է տաղանդաւոր գրագէտներին» (էջ 23):

Իսկ Սիմէոն Յակոբեան անկասկած կը սխալի երբ կը յարէ թէ՝ այս վիպակով, հետը միւս երկուքին, 1885-ին լոյս տեսած, Արփիարեան «սկիզբ» դրած ըլլայ արեւմտահայ իրապաշտ գրականութեան: Բայց Հ. Մեսրոպ Ճանաչեան աւելի հաստատ կերպով կը բնութագրէ այս պարագան, իր գրական պատմութեան մէջ նշմարել տալով թէ «անոնք», այդ երեք առաջին պատմուածքները, «անշուշտ ռոմանթիք զգայնութիւններու վերջին հետքերն են, որ պիտի վերջանան լուծուելով կատարեալ իրապաշտութեան մէջ» (էջ 437): Հ. Երեմեան եւս կը դաւանի, իր կարգին, իր մենագրութեանը մէջ, թէ Դատապարտեալը «գեղարուեստական արժէք չունի»:

Թէ բացարձակ ռոմանթիզմ կը կայնի այս վիպակէն՝ պիտի բաւէր մտաբերել այն խօսակցութիւնը, զոր Արամ եւ Սաթենիկ կ'ունենան պարահանդէսին իրիկունը, եւ որմէ յատկապէս մէջբերումներ կատարեցի քիչ վերը: Եւ նոյնքան ալ հասարակ դարձած ռոմանթիզմ մըն է՝ իր ամբողջական աւանդապաշտութեամբը, ներկայ պատմուածքին դեղանի ու երիտասարդ հերոսուհի Սաթենիկին մահը, որ տեղի կ'ունենայ անճնասպանութեամբ, ինչպէս անճնասպանութեամբ վերջացուցած էր իր կեանքը նախորդ վիպակին հերոսն ալ:

Պոլսոյ մէջ, մեծ աղմուկ կը հանեն, մեծ համակրութիւն կը չահին, իրենց ժամանակին, «կեանքի Պատկերներ»ը: Բայց պարագան նկատի առնելը՝ գործին գեղարուեստական արժէքը դատելու մտածումով, կրնայ բոլորովին սխալ տեղ տանիլ մեզ: Առ նուազն ցոյց կու տայ չրջանին գրական ճաշակին, ըմբռնումին պակասը՝ տակաւին: «Դատապարտեալը» ձախողած գործ մըն է: Ձախողած՝ իր բոլոր երեսներովը: Ոտքի չի կրնար կենալ՝ գրական, ստեղծագործական բնագաւառին մէջ: Շատ քարոզ կայ, չատ է հոն հրապարակագրութիւնը, չատ են հեղինակին միջամտութիւնները՝ անձնական եւ նոյն իսկ իր բարեկամ գրողներուն հետ:

Թէեւ միշտ ալ նկատի ունենալու է՝ դէմք կարելի չքմեղանքի մը համար, իր չրջանը, ուր բոլոր հայ գրողները, առանց բացառութեան վիպասչտ կամ կեղծ դասական ազդեցութեան զոհ լիօրէն պով ենթակայ էին եւ ամէնքն ալ ունէին որոշ մտայնութիւն մը, քարոզ կը կարդային իրենց արձակին, նոյնիսկ բանաստեղծութեանց մէջ, յօդուած կը դրէին: «կեանքի Պատկերներ»ուն երրորդ պատմուածքին հերոսին սէրն ալ, ինչպէս պիտի տեսնենք իր կարգին քիչ ետքը, կը վերջանայ մահով, անճնասպանութեամբ:

Իր այս գրականութեան մէջ, Արփիարեան՝ ի՛նքն ալ, խորապէս ենթակայ է վիպապաշտ ձեւերուն եւ խորքին՝ միանդամայն. դէպի իրապաշտութիւնը՝ լոյսի ոեւէ բացուածք չի նշմարուիր դեռ հոն. միայն արդարութեան, հին մտայնութեան դէմ իր ցասումներն ու քննադատութիւնները՝ կրնային յոյս մը տալ թէ նոր բան մը կրնայ դուցէ բերել մեր մէջ:

Եւ բարեբախտաբար, ետքը կրցաւ տալ ա՛յնպիսի երկեր, որոնք զերծ կը պահեն զինքը իր առաջին ձախողանքներուն արատէն:

III.—

«ԿԱՏԱԿ ՄԸ»

Այս պատմուածքը, առաջին անգամ լոյս կը տեսնէ «Մասիս»ին 1884–ի թիւին մէջ։

Իր եւ նախորդ երկու վիպակներուն դառած ջերմ ընդունելութեան վրայ՝ Արփիարեան զանոնք միատեղ կը վերհրատարակէ 1885–ին, առանձին հատորով մը, «կեանքի Պատկերներ» ընդհանուր խորագիրին տակ։

«Կատակ Մը» պատմուածքը երրորդ անգամ ըլլալով կը վերհրատարակուի 1929–ին, Գահիրէ, Վ. Զարդարեանին կողմէ։

Ըստ իր առաջին հրատարակութեան թուականին, ան լոյս տեսած է ուրեմն մօտ տարի մը առաջ «Դաստապարտեալը» վիպակէն, բայց գրական իմաստով՝ աւելի յաջողօրէն գրուած է ան։

Այս պատմուածքին մէջն ալ, հերոսուհիին վախճանը՝ դարձեալ ինքնասպանութիւնն է, նոյնպէս սիրային պատրանքէ, խաբկանքէ յետոյ, սա՛ տարբերութեամբ սակայն, որ այս անգամ անձնասպանութիւնը ինքզինքը կամովին պաղատութեամբ մը հիւանդացնելու միջոցին մէջ չէ որ կը կայանայ, այլ ուղղակի, դրեթէ անմիջական արարքով մը՝ ծովը նետուելով։ Իր հայրն ու եղբայրը ձկնորս էին։

Ձկնորս Նիկողոս աղբար, Սամաթիա կը բնակի, ունի 19 տարեկան մանչ մը՝ իր «ալ բազուկը», ունի եւ աղջիկ մը, մինչ «1879–ի ձմեռէն մի քանի տարի առաջ», իր կինը մեռած է։ Իր աղջիկը՝ այդ աւեն, հազիւ տասը տարեկան կար, Նիկողոս աղբար տունը նայողի մը պէտք ունէր, ուստի եւ իր մանչուն համար «աղէկ ու բարի հարս մ'առաւ»։

Ձկնորս Նիկողոս աղբար դործէ բոլորովին քաշուած էր այլեւս։ Իր միակ թոռը՝ Պետիկ, արդէն հինգ տարեկան եղած էր, եւ որուն «ձեռքէն քանած, կամ գնա առջեւը ձգած» դուրս կ'ելլէր։ Ու իր բոլոր ծանօթներուն կ'ըսէր ալ. «Տասը տարեկան ըլլայ եւ այնուհետեւ դպրոց կը դնեմ»։ Մինչ կ'ըսէր ալ. «Տասը տարեկան ըլլայ եւ այնուհետեւ դպրոց կը դնեմ»։ Մինչ կ'ըսէր ալ՝ հեղինակը՝ Արփիարեան, այս առթիւ կ'աւելցնէ իսկոյն,— ինչպէս իր նահեղինակը՝ Արփիարեան, այս առթիւ կ'աւելցնէ իսկոյն,— ինչպէս իր նախորդ երկու վիպակներուն մէջ,— իր անխուսափելի կարծիքը, խորհրդածութիւնը.

«կարող չեմ որոշապէս ըսել թէ ի՞նչճն իրաւունք ունէր թէ մեռնի»։

Եւ կը յարէ, թէ Նիկողոս աղբար առանց քաշուելու ամէն տեղ կ'ըսէ եղեր, որ իր «թոռը կարդալ գրել սորվելով ի՞նչ պիտի ընէ»։

Ու աւելի չեչտակի եւ աւելի խստօրէն դատելով զայն, Արփիարեան կը վճռէ.

«Ինչպէս կը տեսնուի, այս մարդը շատ յամառ էր, գլուխը հաստ, եւ չէր կրնար ըմբռնել դաստիարակութեան կարիքները»։

Պիտի ուզէի անմիջապէս ալ յայտնել հոս, ընդգծել հոս, թէ հեղինակին վեր առած պարադաները, ինչպէս նաեւ իր անձնական խորհրդածութիւնները, միջամտութիւնները՝ երբեք կապ չունին պատմուածքին նիւթին հետ, ոչ ալ այս նիւթին յառաջացումին, զարգացումին հետ։

Նիկողոս աղբօր տղան, «մի բիչ տաք գլուխ», օր մը հիւանդ կ'իյնայ, «կանանց դեղերը օգուտ չեն ըներ, իր վիճակը կը ծանրանայ, ու երբ բժիշկ կը բերեն՝ արդէն ուշ է, եւ երիտասարդ հիւանդը կը մեռնի»։ Ու այն աւեն, «կիրամուտէն երկու օր վերջ Նիկողոս աղբար նաւամատոյց իջաւ, ծախեց նաւակը, պարանները, ուրկանները»։

Թագուհի՝ ազգական կին մը, «1880–ի գարնան» իրենց այցելութեան կու գայ։ Ժամանակին, ան Գատը–Գիւղի երեւելիներէն մէկուն տան մէջ կաթնտու եղած ըլլալով՝ հոն կը բնակէր այլեւս։ Երբ Նիկողոս աղբար իրեն կը գանգատի իր վիճակէն, թէ Մաքրիկ՝ իր աղջիկը, դեռ տունն է, ու թոռը պիտի մեծնայ, Թագուհի իրեն կ'առաջարկէ այն աւեն իր հանդիմին քով կարի տանիլ Մաքրիկը, որ «ձեռքէն ամէն բան կու գայ»։ Եւ կ'աւելցնէ ալ՝ Նիկողոս աղբարը համոզելու համար.

«— Նայէ՛, կը վաստկի՞ թէ չէ։ Մեր հաճըմին խօսեցայ. իր կարերը օտարին տալու տեղ թոռ հայուն տայ։ Աննման սիրտ ունի. խօսքէս դուրս չելաւ»։

Նիկողոս աղբար նախ ձայն չի հաներ. անօթութիւնը կար։ Ճետոյ՝ կը համակերպի։

Մաքրիկ՝ արդէն երկու–երեք չաբաթէ ի վեր Գատը–Գիւղ Գրիգոր Էֆէնտիին տունը դացած է, ու հոն կը բնակի. «Գրեթէ միշտ սուգ տեսած՝ հիմա կեանքէն համ կ'առնէր»։

Գրիգոր Էֆէնտի, «ազգային երեւելի վաճառական», կը պատկանի այն «կեսարացւոց որբ դրամական հրապարակին վրայ թէպէտ յաջորդած են ամիրաներու, սակայն կը ջանան իրենց շէնքն հիմնել աւելի հաստատ հիմերու վրայ»։

Ունի երկու զաւակ. Վահրամ եւ Գոհարիկ։ Իր եւ անոնց միջեւ զգալի տարբերութիւն մը կայ.— Վահրամ եւ Գոհարիկ կը խօսէին մերթ ամենատարբերութիւն մը կայ.— Վահրամ եւ Գոհարիկ կը խօսէին մերթ ամենամաքուր հայերէն մը, մերթ լաւ Ֆրանսերէն։

Գոհարիկ այնքան ազնիւ դտնուեցաւ Մաքրիկին հետ. «բայց չէր կրնար զսպել թեթեւ ժպիտ մը Մաքրիկին անմեղ շարժումներուն եւ խօսքերու մանկական հնութեան վրայ»։ Մինչ Վահրամ եւս չատ քաղաքավար էր «սամաթիացի աղջկան հետ»։ Եւ այս երեք 22 տարեկան երիտասարդը՝ պիտի ըլլայ, այս վիպակին մէջն ալ, «սիրուն, երկայնահասակ», ու մանաւանդ «խարտեաշ» ... իսկ «զրօ

սանիկի մէջ չափազանց խղճի մտօք շարժիլն իւր կեանքն կանոնը չէր»։ *Եւ Մաքրիկ՝* «իր փորձութիւնը կը շարժէ»։

Ճունիսի իրիկուն մը, երբ Գրիգոր էֆէնտի ընթրիքի չէր եկած, վահրամ, իր քոյրը եւ Մաքրիկ սեղան կը նստին. ղինին քիչ մը չատ կը խմեն։ Ճաշէն ետքը, Մաքրիկ պարտէզ կ'իջնէ, վահրամ իրեն կը ներկայանայ, ու կ'ըսէ.

«— Ի՛նչ աղուոր գիշեր է, այնպէս չէ՞։

«— Շատ աղուոր, մանաւանդ լուսնկան։

«— Բայց ոչ էեզմէ աւելի աղուոր։

«— Կ'աղաչեմ վահրամ պէյ, ինծի այդպիսի խօսքեր մի՛ ըներ. չես գիտեր ի՛նչ կ'ըլլամ, մեղքցիր զիս։

« (...) Վահրամ ըմբռնեց թէ Մաբրուհի իւր անձին տէրը չէր այդ վայրկեանին, ձովը նստաւ եւ աջ ձեռքը անցուց Մաբրիկին ուսին»։

Մինչ քիչ ետքն ալ պիտի պաղատի անկեղծ սիրահարներու պէս.

«— Մաէ՛րի՛կ, հոգի՛ս, կը խոստանա՞ս իմս ըլլալ, էեզ հետ ապրինք, էեզ հետ մեռնինք»։

Մաքրիկ երջանիկ էր այլեւս. իր հայրը, Թոռնիկը, եւ հարսը «այսուհետեւ հանգիստ պիտի լինէին այլեւս»։

Երկու չաբաթ բացակայութենէ ետքը, երբ Թադուհի Գասը-Գիւղ կը վերադառնայ, Մաքրիկ քովը կ'երթայ՝ վահրամին ու իր սիրոյն մասին խօսելու նպատակով։ Բայց Թադուհի՝ ղինքը կանխած, իրեն կը փսփսայ անմիջապէս.

— «Մաբրիկ, էեզ բան մը պիտի ըսեմ, բայց մարդու պիտի չըսես»։

Մաքրիկ դող կ'ելլէ։ Բայց Թադուհի՝ անտարբեր, կ'աւելցնէ անյապաղ. «Աղջի՛կ, ոտքդ խատէմ է»։ *Եւ նոյնպէս անյապաղ կերպով՝ կը յարէ ալ.*

«— Գիտե՞ս, վահրամ պէյը կը նշանուի»։

Մաքրիկ ժպտելով կը հարցնէ, այն առեն, թէ որո՞ւ հետ կը նշանուի վահրամ։ Թադուհի՝ որ դուցէ մեղսակից ալ էր, կը պատասխանէ իսկոյն անտարբեր ձեւ առած.

«— Հարուստը հարուստին կը վայելէ. Միսաք էֆէնտիին աղջկանը»։

Մաքրիկ այս անգամ չի խնդար։ Իրիկունը Վահրամը առանձին կը դտնէ, ու կը հարցնէ.

«— Կը նշանուի՞ս եղեր։

«— Որո՞ւ։

«— Միսաք էֆէնտիի աղջկանը։

«— Անանկ խօսք մը կայ. ինչո՞ւ կը հարցուներս։

«— Հապա ե՞ս ինչ ըներմ։

«— Դուն ի՛նչ ըներս. եթէ կ'ուզես էեզ ալ կը սիրեմ։

«— Բայց պարտէզը անցուցած գիշերնի՛ս, ինծի տուած խոստումնե՛րդ, մոռցա՞ր։

«— Է՛հ, անոնք կատակ էին, մենք անանկ կատակներ շատ կ'ընենք, Մաբրիկս»։

Անշուշտ այդ պիշեր Մաքրիկ չի կրնար քնանալ։ Հետեւեալը օրը, հօրը տունը կը վերադառնայ։ Բնականաբար, հայրը, հարսը եւ Պետիկը դոհ են իր այս այցելութենէն։ Ճաշօրդ առտուն, Նիկողոս աղբար չուկայ կ'երթայ Պետիկին հետ. նպարավաճառէն իր դնումները կատարելէ յետոյ՝ կը ժանէ Ծովեզերեայ սրճարանը. քիչ ետքը, Պետիկ՝ որ իրմէ առաջ հեռացած էր, կը կանչէ բարձրաձայն.

«— Տէտէ, տէտէ, եկո՛ւր եկո՛ւր, ճայէ ի՛նչ կայ, եկուր ճայէ, բան մը կը բերեն ծովէն»։

Մարդիկ ծովեզր խռնուած են։ Նիկողոս աղբօր հարցումին՝ մարդիկ կը պատասխանեն.

«— Իրաւ որ չենք գիտեր (...)։ Ձկնորսները դիակի՞ մը հանդիպեր են, ի՞նչ են ըրեր. կը բաշեն կը բերեն, կա՛մ ձի ըլլալու է, կա՛մ կով. գնա՛, դո՛ւն ալ գնա, բան գործ չունեցող մարդու գործ բացուեր է»։

Ու երբ Նիկողոս աղբար կը յառաջանայ, կ'ըսեն իրեն.

«— Աղէկ եկար, դուն ճանչնալու ես»։

Եւ ամբոխ կը բանան ծերունիին, որ դիակին կը մօտենայ։

«— կնկան մը դիակ է, կնկան մը դիակ է, ճայէ, կը ճանչնա՞ս, կ'ըսէին։

«Նիկողոս աղբար մօտեցաւ, ուժով բռնած Պետիկին ձեռքէն որ չկորսուի. ծռեցաւ, ճայեցաւ, շփոթեցաւ, կրկին ճայեցաւ եւ աղէկ մը. կ'երեսուի. ծռեցաւ, ճայեցաւ, շփոթեցաւ, կրկին ճայեցաւ եւ աղէկ մը. կ'երեսուայ թէ տարակոյսի տեղի չմնաց։ Գլուխը վեր վերցուց, ապուշի պէս աչքերը չորս կողմը պտըտցուց, եւ լալով ինկաւ դիակին վրայ։

«Մաբրիկին դիակն էր»։

*Պարագան ինչքան ալ ինքնատիպ յղացում մը չունենայ, խորապէս յուզիչ է սակայն։ Ոչ թէ միայն այս ողբերգական ու անարդար վերջաւորութեան պ

ուշագրաւ եւ ըէալիստ են, եւ կատարեալ կերպով կը յայտնաբերեն խօսող անձերուն հոգեբանութիւնը, նկարագիրը, խմորումը: Տիալոկին վարպետը՝ որ կը սկսի արդէն բողբոջել, պիտի ըլլայ Արփիարեանը մեր ամբողջ հայ դրական աշխարհին մէջ:

Անշուշտ այս վիպակն ալ կը պարունակէ հրապարակագրութիւն, ճառ, անձնական միջամտութիւններ: Եւ դեռ առկայ է գրաբարի յաճախակի ներկայութիւնը: Եւ գուցէ աւելի յաճախ ալ՝ Թուրքերէնի ազդեցութիւնը՝ շրջադրութեանց, արտայայտութեանց վրայ. առանց սակայն ճապաղ, կամ տգեղ ըլլալու:

Մինչ Մաքրիկին վախճանը՝ Ռիկոլէթթոյի հետ զգալի նմանութիւն ունի անշուշտ: Իսկ Գրիգոր Զօհրապին «Փոստալ» անունով նորավէպին Տիգրանուհին կրնայ նմանիլ Մաքրիկին հետ. երկուքն ալ խաբուած են երիտասարդէն, որուն ծնողներուն տան մէջ կ'աշխատէին իրենց հարազատներուն օրապահիկը ապահովելու համար:

Եղիա Տէմիրճիպաշեան խանդավառ է՝ երբ «Կատակ Մը» վիպակը լոյս կը տեսնէ: Ու կը հաւաստէ ալ, թէ ան վերջին տարիներուն հայ «գրական արտադրութեանց լաւագոյններէն, դեղեցկագոյններէն մին է հաստատապէս»:

Հ. Սիմէոն Երեմեան՝ «ձեւը բոլորովին աղքատ, իր այդ վիպակները՝ Կատակ Մը, Երազի Մը գինը, ժամանակին ընդունելութիւն գտած են», կը գրէ, եւ կ'աւելցնէ ալ. «որովհետեւ դրական խստապահանջ քննադատական բեմը գոյութիւն չունէր»: Եւ իր այս տեսակէտը արդարացնելու համար, կը յարէ եւ.

«Նոյնիսկ Կովկասի խրոխտ մամուլը ինչպէս տեսանք գնահատումի էջեր նուիրած է այդ վիպակներուն» (էջ 275):

Բայց «Կատակ Մը»ին խմբագրութեան առնչութեամբ, Երեմեան կը հաղորդէ խոստովանութիւն մը՝ զոր Արփիարեան ըրեր է իրեն. վկան կը գրէ ուրեմն.

«Ու խեղճ Արփիարը ինքնին ինձ ըսած է, թէ կէս քուն, կէս արթուն ատեն՝ դրաշարի տղեր հասցնելու՝ հապճեպ, տագնապալից վայրկեաններուն դրեր է զայն, առանց անդրադառնալու թէ դրչէն ի՛նչ կը թափի (էջ 259):

Դեռ կանուխ է, ժամանակի իմաստով, Արփիարեանին համար՝ ընկերային ու աշխատաւորական իրողութիւնները իր վիպակներուն նիւթ ընելը: Մեր քննած երեք պատմուածքներուն մէջ, ան նկատի ունի միայն սիրոյ զոհերը, որոնք՝ իրականութեան մէջ, ունեւոր դասակարգերուն մտայնութեանց ալ զոհերն են: Այս դրական ուղղութեան, աւանդութեան մէջ ընթանալն եւս ցոյց կու տայ, թէ Արփիարեան դեռ վիպապաշտ ազդեցութեան տակ կը գրէ: Ընկերային, աշխատաւոր դասակարգին գոյութիւնը՝ նո՛ր էին, ճիշդը, նոյնիսկ Եւրոպայի դրականութեան մէջ. իրենց ծնունդը՝ գեղարուեստական դրականութենէն ներս, ըէալիզմին կը պարտին, ամէնէն առաջ:

IV.—

«ԴԵՐԱՍԱՆՈՒՀԻՆ»

Այս պատմուածքը լոյս տեսած է 1887–ին, «Մասիս»ին մէջ:

Երմոգինէ էֆէնտին նոր հասած երիտասարդ ուսուցիչ մըն է. arriviste մը: Դպրոցական մրցանակաբաշխութեան հանդէսի մը, «Ճառաջդիմութիւն» կը գոչէ իր ճառին մէջ, ու կը քննադատէ անցեալը, ինչ որ կայ մինչեւ այդ օրը.— եւ ծափ ու յաջողութիւն:

Բայց Պաղտասար՝ որ յիսուն տարիէ աւելի հայկաբանութեան եւ ազգային պատմութեան ուսուցիչ եղած է, կը ճամբուի իր խորթ

փարատած դէմքէն: Էֆրիկ գրեթէ յաջողած է իւր ձեռնարկին մէջ· ոսկերիչ մը, որ լաւ գործաւոր է եւ բաւական ուսեալ, եկած տեսած է Արեգնազը, հաւնած եւ այս շաբթու նշանտուքն ալ կը կատարուի»:

Եւ այսպէս կը վերջանայ պատմուածքը:

Հեղինակը միշտ նպատակ ունի պաշտպանել խեղճերը, անբաւուածները, անարդարութեան զոհերը, երբ մանաւանդ այդ անարդարութիւնը դործադրուի ուսուցիչի մը դէմ:

Այս արուեստի գործին մէջն ալ, աւելի ցայտուն կերպով կը նշմարուի նպատակը: Երբեմն Արփիարեան նոյնիսկ զուտ հրապարակագրի դերը կը ստանձնէ հոն: Եւ ահա տեղ մը կը գրէ ալ՝ այս պատմուածքին մէջ, պաղատասար պատուելիին արտաքսումէն եռքը, երբ ան՝ առանձինն ու հիւծած, իր օրերը կը համրէ.

«Երբ գիրբերէն մին կը ձգէր միւսը կ'առնէր, ձեռին հանդիպեցաւ փոքրիկ հատոր մը: Ձերազի «Ազգային Դաստիարակութիւն»ն էր: Ձերազի գիրքն առած էր, վասնզի վրան շատ խօսուած էր: Աշխարհաբարի հակառակ էր, Ձերազի լեզուաբանական գաղափարներուն շատ դէմ էր, բայց կը սիրէր նորա յայտնած գաղափարական ոգին: Ցիշեց թէ այդ գիրքին մէջ սրտայոյզ էջեր կարդացած էր եւ այդ պատճառաւ կը պահէր այդ գիրքը: Փնտռեց, գտաւ 54–էն 64–րդ երեսն ամբողջ կարդաց· տխուր ժպիտ մը ունեցաւ: կարծեց թէ առջի օրուան իրեն պատահած դէպքերու նկարագիրն էին հետեւեալ տողերը·

«Վարժիչներուն պապագան պապիով չէ· նոքա չարատանջ տաժանքով հազիւ իւրեանց օրապահիկ կը ճարեն: Մի օր վարժապետ կ'արտաքսուի իւր վարժարանէ, այս մարդ առանց գործի կը մնայ մի քանի ամիս, երբեմն մի քանի տարի· ո՞վ կը հոգայ զայն»:

Արփիարեանի դեղարուեստական գործերուն մէջ, թերեւս ամէնէն տկարն է ներկայ վիպակը. «Գրասենեակի», «Լապտերաթուար»ի գործ կը թուի. արդարեւ, «Դերասանուհին» յերիւրուած է, իրական չէ: Արփիարեան ուսուցիչներու կենցաղը, նիւթական կացութիւնը պաշտպանելու համար գրած է, անարդարութեան դէմ ըմբոստանալու համար չարաղրած է այս գրուածքը, հեռու արուեստի մտահոգութիւններէն: Եւ հոս ալ Ձերազը օգնութեան կը կանչէ, անսովոր մղումով մը անոր մէկ գիրքին մինչեւ ճիշդ 54–էն 64–րդ էջերը յիշատակելու աստիճան...:

Այս պատմուածքը՝ իբր ստեղծագործական գրականութիւն, անշուշտ նոյնիսկ աւելի տկար է քան նախորդ երեք վիպակները: Բարեբախտաբար հեղինակին ու մեր ղեղեցիկ գրականութեան համար, Արփիարեան իր յաջորդ, յետագայ վիպագրական գրականութեան մէջ պիտի կատարէ այնպիսի սրբագրութիւններ, բարեփոխումներ, որ զարմանք կրնան պատճառել եւ որ, ամէն պարագայի տակ, իր եւ հայ գրականութեան լաւագոյն փառքերէն մին պիտի կազմեն միշտ:

V.—

«ԱՊՈՒԾԸ»

Այս վիպակը լոյս տեսած է «Մասիս»ին մէջ, 1886–ին:

Նախորդ երեք վիպակներուն հետ բաղդատած, իր առաջին հիմնական տարբերութիւնը այն է որ, այս պատմուածքին մէջ սխալողը, յանցաւորը՝ դատապարտելին, կի'ն մըն է,— Ֆորթիւնէն՝ Ֆրանսերէնի նախկին ուսուցչուհի մը, ֆիզիքապէս ներկայանալի, չքաւոր ընտանիքի զաւակ:

Եւ Ֆորթիւնէ կը ջանայ դրաւել երիտասարդ ու հարուստ Մկրտիչ Սինանեանը, որ սակայն անտարբեր է իրեն հանդէպ:

Մինչ Սինանեանի մէկ բարեկամը՝ Լեւոն, դրամատան մը պաշտօնեայ, կը սիրէ Ֆորթիւնէն, որ դինքը կը մերժէ:

Մկրտիչ կ'ամուսնանայ. Ֆորթիւնէ խոր վիշտ կը զգայ անշուշտ: Բայց Մկրտիչին ալ կարդադրութեամբը՝ Ֆորթիւնէ կը կարդուի Լեւոնին հետ:

Ֆորթիւնէ չի լքեր անշուշտ Մկրտիչը, որ իրենց կնքահայրն ալ եղած է:

Փառասէր ու ցուցամոլ՝ Ֆրանսերէնի այս նախկին ուսուցչուհին չէր ուզած իր ծնողներուն ներկայութիւնը՝ իր հարսնիքին հանդիսութեանց, հառակ Լեւոնին պնդումներուն իսկ: Մինչ կը մղէ եւ Լեւոնը ծախելու աւելի քան իր միջոցները կրնան ներել:

Լեւոնին պաշտօնակից մը, իրեն ուղղակի կերպով կը հաղկցնէ, թէ Ֆորթիւնէ իր սիրահարին հետ Սան–Սթեֆանոյի պանդոկը կը յաճախէ: Լեւոն կը յաջողի հասկնալ սենեակին թիւը, ներս կը խուժէ մէկէն եւ հոն կը գտնէ, արդարեւ, իր կինն ու Մկրտիչը: Բայց, այն տեսն, իր վիշտն Լեւոն չի գիտեր ի'նչ ընել.— թիկնաթոռի մը մէջ կը նետէ ինքզինքը, «ձեռքերը գլուխը տանելով», մինչ երկու սիրահարները դուրս կը փախչին: Աւելի ետքը՝ Լեւոն տուն կը վերադառնայ, բայց ոչ իր կինը:

Լեւոն մոայլ է այլեւս ու չի խօսիր· կը նիհարնայ. «երկու օր գործի չ'երթար», բժիշկները հանդիստ կը պարտադրեն, յետոյ ե'ւ գործէ կը հանի: Ֆորթիւնէն աղջիկ մը ունեցած էր· իր հայրութեանը մասին՝ Լեւոն կը կասկածի այլեւս: Երբ փողոց ելլէր, տղաքը ա'լ զինքը կը կոչէին «ապուշը»:

Վերջապէս, Մկրտիչ Սինանեան Լեւոնը հիւանդանոց ղրկել կու տայ իր ծախսերովը:

Մինչ Ֆորթիւնէ ա'լ տուն պիտի չերթայ երբեք:

Լեւոն՝ յիմարանոցին մէջ նստած, մազերը ճերմկած, ինքն ալ ճերմակ հագած, ակռաները թափած, իր օրերը կ'անցնէ: Մինչ Ֆորթիւնէ՝ իր կինը, վայել կեանք չէ որ ունի այլեւս:

Եթէ այս վիպակը մահով, ինքնասպանութեամբ մը չի վերջանար, բայց իր վախճանը կրկնապէս տխուր է,— Լեւոն յիմարանոց կ'իյնայ, իր կինը՝ փողոց:

Ինութեամբ յոռետես մը չէ եղած Արփիարեան. բայց իր դրականութիւնը կը սկսի վիպասաչտութեան ողբերգական, տխրասէր մղումով մը՝ որ ժթ. դարուն մասնաւորապէս հայոց մէջ տիրող էր տակաւին, աւելի առաջ Եւրոպայէն եկած:

Որպէս դրական գործ՝ «Ապուշը» չատ տկար արտադրութիւն մըն է անշուշտ. զուրկ՝ ինքնատպութենէ, ոեւէ անակնկալէ ալ:

Արփիարեան՝ հո՛ս եւս, ինչպէս իր նախորդ երեք վիպակներուն մէջ, յաճախ անձնական միջամտութիւններ եւ խորհրդածութիւններ կ'ընէ, ինչ որ կը վնասէ դեղեցիկ դրականութեան: Այս տեսակէտը արտայայտած է նա՛եւ Համբարձում Առաքելեան՝ «Մշակ»ի վաստակաւոր աշխատակից, դրագէտ ու վիպասան, հակառակ անոր որ համակրած էր առ հասարակ «Ապուշը» պատմուածքին, որուն մասին խօսելու առեն՝ կը դրէ արդարեւ.

«Տիպերը բաւական դեղեցիկ եւ ճշդութեամբ են նկարագրուած, թէեւ տեղ տեղ հեղինակը ձեռքից բաց չէ թողնում ինքը փիլիսոփայական խորհրդածութիւններ անելը՝ փոխանակ խորհրդածութիւններ անելը կատարելապէս իր հերոսներին, իսկ իրողութիւններից եզրակացութիւն դուրս բերելը ընթերցողին թողնելու»:

Բայց եւ կ'աւելցնէ ալ իբր վկայութիւն.

«Այդ թերութիւններով հանդերձ, «Ապուշը» յափշտակութեամբ է կարդացւում, որովհետեւ նրա մէջ կայ կենդանի գործողութիւն»:

Եւ իր այս դրութեան մէջ, Հ. Առաքելեան նախ ըսած էր նաեւ.

«Կ. Պոլսի հայ դրականութեան մէջ ծանօթ է մի նոր, թարմ ուղղութիւն, որից մինչեւ այսօր, դժբախտաբար, զուրկ էր այդ դրականութիւնը, եւ այդ ուղղութեան պարագլուխ է հանդիսանում Ա. Արփիարեան իր՝ կեանքից առած եւ նկարագրած պատկերներով (...): «Ապուշը» հոդեբանական խոր հետազօտութեամբ գրուած մի վէպ է, բայց նա նոր տիպեր, իտէալներ չէ ստեղծում» (Հ. Սիմէոն Երեմեան, «Գրագէտ Հայեր», էջ 272–273):

Իբր «պարագլուխ», Արփիարեանին մինչեւ այդ օրերուն բերած «նոր» ուղղութիւնը իր վիպակներուն մէջ, չարունակութիւնն էր, կամ ազդեցութիւնն էր իր հրապարակագրութեան, իր քրոնիկներուն.— ձաղկում, պայքար՝ հին ու նեխած մտայնութեանց, բարքերուն, ինչպէս նաեւ նոր հարուստներուն հոգեբանութեան դէմ:

Իր առաջին երեք վիպակներուն նիւթը՝ հայկական կեանքէ առնուած է, բայց «Ապուշը» կը բերէ եւրոպական դաստիարակութենէ որոշ ազդեցութիւն մը.— Ֆորթիւնէ Ֆրանսերէնի ուսուցչուհի է, ցուցամոլ, ինքնահաւան, ու իր սէրերուն կերպերը, իր անկումները հայկական բարքերը չեն ներթափրերը: Հեղինակին միջամտութիւնները ալ:

Անուրանալի է անշուշտ որ Արփիարեան սուր աչքեր ունի եւ չատ բան դիտէ: Որովհետեւ չատ բան, ամէն ինչ տեսնելու միտքն ու աչքը ունի:

VI.—

«ՍԻՄՈՆԱԿԱՆ ՏԷՐՏԷՐԸ»

Այս պատմուածքը լոյս տեսած է 1889–ին, «Մասիս»ին մէջ։

Բո՛ւռն քննադատութիւն մըն է ան, մեր կրօնական շատ հինէն եկած բարքերուն եւ աւանդութեանց դէմ, մասնաւորապէս ամուսնական պսակադրութեան պայմաններուն առնչութեամբ։

Երկու եղբայր՝ երկու քոյր կը սիրեն. կրնա՞ն ամուսնանալ հայկական եկեղեցիին մէջ։

Այս նիւթը, այս կրօնա–օրինական խնդիրը՝ կասկած չկայ որ Արփիարեանը չա՛տ մօտէն, իր սրտին խորէն պիտի չհադրդռէր։

Ստեփանիկ եւ Պետրոս երկու եղբայրներ են, իսկ Երանիկ եւ Սուրբիկ՝ երկու քոյրեր։ Ստեփանիկ եւ Երանիկ կ'ամուսնանան, ո՛եւէ արդելք չկայ անշուշտ. բայց Պետրոս եւ Սուրբիկ կը տեսնեն այն ատեն, որ եկեղեցական օրէնքով իրենց ամուսնութիւնը կարելի չէ, կը տառապին իրենց խոր վիշտին մէջ։

Իրենց քահանան այլ կերպ կը մտածէ սակայն. չի հաւատար այդ օրէնքին հիմնական, արդար, գիտական հանգամանքին ու զայն կը քննադատէ, եւ կը կարծէ վստահաբար թէ պիտի յաջողի իսկ ամուսնութեան արտօնութիւնը բերել իրենց համար։ Կարդացած, ուսած մարդ է ան։ Բայց իր այդ գաղափարներուն համար ալ, քահանան կը պատժուի իր կրօնական վերին իշխանութենէն, որ զինքը կը կոչէ «սիմոնական»՝ իբր եկեղեցական կանոնները անարգող, ու հետեւաբար ե՛ւ զայն փիլոնազուրկ կ'ընէ։

Արփիարեանին այս բերքը կրնայ լաւ յօդուած մը նկատուիլ, բայց չատ հեռու է գեղեցիկ գրականութենէն։

VII.—

«ՀՈԳԵԿԱՆ ՈՒԺ»

Հրատարակուած է 1893–ին, «Հայրենիք»ին մէջ։

Արփիարեան հոն կը պատմէ՝ հարազատ ու իրապաշտ երանգներով, ստեղծագործական գեղեցիկ գրականութեան մը կառուցումովն եւ մարդուն մասին իր ունեցած վստահութիւնը արտայայտելովն ալ։ Հեղինակը գտած է իր բնագաւառը, իր տարրերը։

Երիտասարդ ուսուցչուհի մը՝ Հերանուշ, ընթերցող է թերթի մը, որուն գոյութիւնը մահացու մեղք մը, ոճիր մը կը նկատուի ոմանց կողմէ։ Պարագան կը տեղեկացնեն դպրոցական հոգաբարձութեան. հետեւեալ օրն իսկ Հերանուշ իր պաշտօնէն կ'արտաքսուի։

Թէեւ, իրականութեան մէջ, այդ թերթին ընթերցումը չէր բո՛ւն պատճառը դպրոցէն իր արտաքսումին. այլ՝ հոգաբարձուները հաճելի ըլլալ ուզած էին Բարթող էֆէնտիին, որ տիրակալ ազդային մըն է, որ ամէն ինչ է առանց նոյնիսկ ժողովական ըլլալու, մաս կազմելու ազգային իշխանութեան։

Ու երբ Հերանուշը իր պաշտօնէն դուրս կը հանեն այսպէս կամայական կերպով, կ'ուզեն ալ սակայն բարեսրտաբա՛ր, վեհանձնօրէ՛ն իրեն երկու ամսական վճարել՝ ժամանակէն առաջ ճամբուած ըլլալուն համար, բայց Հերանուշ կը մերժէ ստանալ այդ դումարը։

Մկրտիչ գրպիր է Բարթող էֆէնտիին առեւտրական գործին մէջ, եւ իրարմէ գոհ են։ Լուրջ, խելացի, հաւատարիմ երիտասարդ մըն է Մկրտիչ, մինչ Բարթող էֆէնտի իր ամսականները հետզհետէ կ'աւելցնէ, գնահատելով անոր պաշտօնեայի արժէքը։

Հերանուշ եւ Մկրտիչ գիրար կը սիրէին։ Երիտասարդին համար ներքին պայքար մը կը ծնի սակայն. ինք ալ կը կարդար այդ թերթը՝ Հերանուշը սիրելէն ի վեր։ Իր մէջ, դէմ դիմաց կը կանգնին Բարթող էֆէնտին եւ սէրը։ Ներքին երկար պայքարէ մը ետքը՝ սէրը կը յաղթանակէ Մկրտիչին մէջ, եւ, այն ատեն, իր հրաժարականը կը գրէ Բարթող էֆէնտիին։ Բայց ասոր պատճառով, Բարթող էֆէնտիին բարեկամները՝ «աճմուէրները դժուար կացութեան մէջ» կը դտնուին։ Եւ երբ չարաթ մը ետքը կ'իմանան Մկրտիչին նշանուքը Հերանուշին հետ, կը խորհրդակցին իրար միջեւ ու յետոյ կ'երթան Բարթող էֆէնտիին տունը, եւ հոն, իրենցմէ մին՝ իբր թէ միամտաբար կ'ըսէ իրեն.

«— Ճանըմ, այդ տղան ի՞նչ եղաւ:

«— Աստուածդ սիրես, այդ սրիկային խօսքը մի՛ ըներ, ըսաւ ուրիշ մը:

«Բարբոդ էֆէնտի ուշադիր կեցաւ· կը ճանչնար իրենները, գիտէր թէ բան մը ըլլալու է որ այդպիսի լեզուով խօսին:

«— Ի՞նչ կայ որ, հարցուց առջի խօսողին:

«— Ի՞նչ պիտի ըլլայ որ, այսօր Պատրիարքարանին մէջ նշանուեցաւ, եւ գիտէ՞ք որու հետ:

«— Որո՞ւ:

«— Մեր դպրոցէն վռնտուող *Հոէպսիզին* հետ:

«Բարբոդ էֆէնտի ամենեւին իր դէմքը չփոխեց, կարեւորութիւն չընծայել ձեւացուց, բայց իր խօսակիցը տեսաւ թէ շատ սխալ *զար* ընտած է···»:

Հետեւեալ օրը, Բարբոդ էֆէնտի իր մօտը կանչել կու տայ իր արկղակալը, որ իրեն կը յայտնէ, թէ ամիսէ մը ի վեր Մկրտիչը փոխուած կը գտնէ, թէ կը կարմրի երբ միւս թերթին խօսքը կ'ըլլայ: Այն ատեն Բարբոդ էֆէնտին միտքը «բան մը կ'ինցնայ». թէ Մկրտիչին ձեռքովը Հերանուշին ղրկած էր երկու ամսականներուն դումարը, եւ այս աղջիկը ետ ղրկած էր այդ ··· թէ ի՛նք անգամ տպաւորուած էր այս ժեսթէն, իսկ Մկրտիչ ա՛լ աւելի ազդուած ըլլալու է···: Այս եզրակացութեան հասած, առտու մը կ'ըսէ իրեն.

«— Աս կը կարգուիս կոր եղեր»:

Եւ յետոյ՝

«— Է՛յ, կնճահայրդ ո՞վ է նայիմ:

«— Դեռ յայտնի չէ, մրթ-մրթաց Մկրտիչ:

«— Է՛յ, զիս կնճահայր կ'ընդունի՞ս»

Եւ իր պաշտօնեային յայտնօրէն չուարդումին վրայ՝

«— Երախտապարտ կ'ըլլամ», կ'աւելցնէ ալ Բարբոդ էֆէնտի:

Ու յետոյ, դրպանէն կը հանէ մետաքսէ պզտիկ քսակը, կ'երկարէ զայն երիտասարդին, եւ՝

«— Ասով հարսնիքիդ ծախսերը հոգա, հէմ հիմա ալ հրամմէ գործիդ գլուխը անցիր, եթէ կը հաճիս, աւելցուց հայրական ծիծաղով մը»:

Կը թուի որ Բարբոդ էֆէնտի երջանիկ է այլեւս եւ կ'ուզէ կատակել ալ: «Երբ սեմէն ոտքը դուրս դրաւ Մկրտիչ, խնդալով մը» կը ձայնէ իրեն.

«— Իս ճայէ:

«Մկրտիչ ետ դարձաւ:

«— Մեծ բանը մոռցայ, ցրուիչիդ ալ ըսէ որ այդ թերթէդ ամէն օր հատ մը հոս ձգէ էեզի· կ'ուզես նէ հատ մըն ալ ինծի համար ղրկել տուր:

«Մկրտիչ այս անգամ բոլորովին խնդումերես դուրս ելաւ»:

Այս պատմուածքին հիմը՝ իրական ըլլալ կը թուի, նոյնիսկ երբ տեղ տեղ իր կարգ մը դրուագները չափազանցուած նկատուին: Բարբոդ էֆէնտի եթէ ազդուած ու ենթարկուած ալ է պնակալէզներու չրջապատումէն, խորքին մէջ սակայն պարկեշտ մարդ մըն էր: Գիտցաւ գնահատել Հերանուշին

մերժումը՝ իր ղրկած երկու ամսականներուն: Գնահատեց նաեւ իր դրագիրին կեցուածքը: Եւ հասկցած՝ այլեւս, իր չուրջը դեգերող չողոքորթներուն, պնակալէզներուն յետին նպատակը, ետ կանչեց Մկրտիչը, իր պաշտօնին վրայ պահելու համար, իր հարսանեկան ծախսերը հոգաց ու բարոյապէս ալ վարձատրել ուզելով՝ իրեն առաջարկեց իր կնքահայրը ըլլալ: Եւ անշուշտ ասկէ պատ, ուրիշ դաս մըն ալ իր չուրջի բոլոր խնկարկուներուն ու մանաւանդ այն հոդաբարձուներուն որ արտաքսած էին Հերանուշը պարզապէս իրեն հաճելի ըլլալու նպատակով:

Այս պատմուածքին մէջ, Արփիարեան լաւատես մարդն է՝ մարդուն հանդէպ· այս դիծը կայ իր բնութեանը ներսը: Հերանուշ եւ Մկրտիչ սկզբունքի տէր են ու իրենց սկզբունքը կը պաշտպանեն ի դին ամէն զոհողութեան. եւ Բարբոդ էֆէնտին ալ՝ հակառակ իր երեւոյթին, խղճամիտ է, արդար, արժէքները դնահատող, վարձատրողն իսկ եւ առատաձեռն, ուշիմ, համեստ է՛ւ երբ իր չուրջին պնակալէզներէն կը ձերբազատուի: Շատ շատերուն պէս, ինքն ալ անշուշտ իր տկար պահերը ունեցեր է չողոքորթներէ տարուելու. բայց երբ կը հասկնայ իր չեղումը՝ իսկոյն կը ցնցուի, կը շտկէ իր ընթացքը, ուղի կու տայ իր իսկական բնութեան. մարդուն բարձրացումն է այս:

Արփիարեան ուզած է հաւաստել, թէ կան մարդիկ՝ որ չեն սակարկեր, չեն ծախեր իրենց սկզբունքը, կը մերժեն, կ'արհամարհեն դրամը. վայել կեցուածքը, վայել կեանքը հո՛ն կը դտնեն: Արփիարեանին բարոյական, մտաւորական դիտակցութիւնն է այս· զայն տարիներ ետքն ալ, ու միշտ ալ, վեր, բարձր պահեց սրբազան դրօշակի մը պէս, առանց կքելու՝ անվերջ չքաւորութեան մէջն անդամ:

Կը հաւատար հոգեկան ուժին· անոր յաղթանակը կերտեց պատմուածքով մը, որուն խորագիրն ալ «Հոգեկան Ուժը» պիտի ըլլայ:

Արփիարեան բարոյապէս տեսլապաշտ մը եղած է, առանց սակայն լքելու ալ իրականութիւնը, իրական կեանքը: Կը հաւատար բարիին:

*Այս պատմուածքին մէջ, հեղինակը կրցած է տալ, անկասկած, ատեղծագործական անակնկալ դրուագներ: Մինչ դեղեցիկ դրականութիւնը չէ անտեսուած, տեղ տեղ քիչ մը փոս ցօք տալէ բացի.— օրինակ՝ երբ կ'ըսէ· «բայց իր խօսակիցը տեսաւ թէ շատ սխալ *զար* կը ընտէ»: Թրքական այս ասացուածքը՝ Արփիարեանի մը գրիչին համար ձախողանք մը կրնայ սեպհական, արդարեւ, կամ փոս ցօք մը:*

Իր տիպարները սակայն, անհալելի, անսրբագրելի են արդէն: Եւ անոնք իւրայիսկ կը բնութագրեն վիպակին հերոսները:

Եւ բարեբախտաբար, իր անձնական միջամտութիւններն ու կարծիքները, եզրակացութիւնները նուազած են զգալիօրէն: Իր լեզուն ալ հետզհետէ պիտի բիւրեղանայ:

VIII.—

«ՄՐՏԻՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ»

Այս պատմուածքը, «Հայրենիք»ին մէջ կ'երեւայ, 1892–ին։

Ծաւալով՝ յարաբերաբար փոքր է ան, եւ կրօնական հարց մը խնդրոյ առարկայ է հոն։

Մանաւանդ իր չրջանին, Արփիարեան՝ որ ինքն ալ կրօնական վարժարանէ մը ստացած է իր միջնակարգ ուսումը, դժուարաւ պիտի կրնար քիչ թէ շատ բացարձակ ազատութեամբ արտայայտուիլ՝ այս բնագաւառին մէջ։

Ուստի, զինքը ճիշդ կերպով ըմբռնելու համար, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ իր իւմուրը, կարդալ դիտնալ նաեւ երկու տողերու միջեւ այն բանը, այն իմաստը՝ որ կարելի չէ հոն ըսելը. որովհետեւ պատմուածքին հերոսուհին Հայկանոյշ՝

— «Իր մօրը, իր խնամակալներուն, իր ընկերուհիներուն, վերջապէս հայ շրջանակներուն ունեցած հաւատքին մասնակից չէր»։

Միջանկեալ կերպով տրուած այս կարծիքէն զատ, հեղինակը ըսած էր արդէն, թէ մայրը խորին ցաւ ունէր, որ իր աղջիկը «ք֊երահաւատ էր — չէր համարձակեր անհաւատ ըսելու»։

Բայց ինչո՞ւ մայրը զայն այսպէս «անհաւատ» սեպելու տարուած էր։ Որովհետեւ՝ դարձեալ ըստ մեր հեղինակին, իր աղջիկը՝

«երկու տարի էր որ ա՛լ Հինգշաբթի օրերը Ղալաթիա Ս. Փրկչին չէր գար հետը։ (...) Այդ չէր բաւեր, ո՛չ կիրակին, ո՛չ տօն օրերը ժամ չէր եր֊թար»։

Հայկանոյշին մայրը լուացարարուհի է եւ սակայն կ'ուզէ իր աղջիկը Հռիփսիմեանց վարժարանը ձգի ղրկել. կ'ընդունուի։ Հայկանոյշ ուշիմ է, առաջինը պիտի ըլլայ իր դասարանին։

Այս լուացարարուհի մայրը՝ «մեր տունն ալ կու գար,— *կը պատմէ Արփիարեան։* Օր մըն ալ իր աղջիկը միասին եկաւ։ (...) Հայկանոյշ գեղեցիկ չէր, բայց կրնար մինչեւ աստիճան մը սիրուն ըսուիլ, խոշոր, վառվռուն, պարտիզակցիի աղուոր աչքեր ունէր։ Շատ մտացի գտայ։ (...) Գրքերուս մէջ տեսաւ Ռըննանի Յիսուսի կեանքը. հետաքրքրութեամբ ուզեց եւ առաւ։ Ամիս մը վերջը ետ բերաւ եւ ծիծաղելով ըսաւ.

«— Շա՛տ բարեպաշտական է»։

Այս առթիւ, հեղինակը դեռ պիտի դատէ.

— «... Տեսայ թէ բնագիտութիւնը, որուն սկզբունքները միայն սորված էր, խախտած էր իր միտքը, փրանսական գրքերու ընթերցումը բոլորովին տակն ու վրայ ըրած էր գինք. մանկութեան ու պատանեկութեան վիշտերը շատ դառնացուցած էին եւ կարծրացուցած իր սիրտը»։

Մայրը երբ կը մեռնի, Հայկանոյշ օտար դպրոցի մը մէջ պաշտօն կը ստանձնէ, յետոյ կ'ամուսնանայ եւրոպացիի մը հետ, որմէ եւ կ'ունենայ աղուորիկ աղջիկ մը։

«Տասը տարի յետոյ գիրար շուտ ճանչցանք», *կը գրէ հեղինակը, եւ կը յարէ.*

«Մայրս ըսած էր ինծի թէ գինքը եկեղեցին տեսած էր։ Հարցուցի Հայկանոյշին.

«— Այս Հինգշաբթի եկեղեցի՛ էք եղեր։

«Ծիչ մը զարմացաւ եւ խնդալով ըսաւ.

«— Ի՛նչ ընեմ, սիրտս յաղթեց մտքիս։

«Եւ ըրաւ այդ յաղթանակին պատմութիւնը զոր շատ համառօտ հոս կ'ամփոփեմ»։

Հայկանոյշ իր փոքր աղջկանը հետ երբ Պօճ Մարշէ մեծ վաճառատունը կը մտնէ, մէկէն զայն կը կորսնցնէ. խսկոյն դուրս, փողոցը կը վազէ խելագար մը պէս, իր աղջիկը փնտռելու համար։ Բաւական վազվզուքներէ եւ պարի մը պէս, իր աղջիկը փնտռելու համար։ Եւ այդ րոպէին խակ, յանսրտմաչուքներէ յետոյ, վերջապէս զայն կը գտնէ։ Եւ այդ բոպէին խակ, յանկարծ, իր մէջ «մեծ բան մը կը փոխուի»... այլեւս հրաչքի ալ կը սկսի հաւատալ. արդարեւ, «Չէ՞ր կրնար փոխանակ վարի դռնէն ելլելու՝ թէդիէ Պատաալ. արդարեւ, «Չէ՞ր կրնար փոխանակ վարի դռնէն ելլելու՝ շիի դռնէն դուրս ելլեր։ (...) Ո՞վ էր որ զիս մղեց դէպի այդ դուռը»։— Եւ այսպէս ալ կը խորհրդածէ Հայկանոյշ, կամ հեղինակը։

Ու այդ օրէն ի վեր, Հայկանոյշ, եկեղեցի կը յաճախէ ա՛լ, հոն Ս. Փրկիչին պատկերը կը համբուրէ, կ'աղօթէ եւ իր զաւակները քրիստոնեայ կը կրթէ հայոց եկեղեցիին մէջ։

Եւ Հայկանոյշ Արփիարեանին կը յարէ եղրակացնելով.

«— կը տեսնես, բարեկամս (...), մենք կիներս միշտ ճոյնն ենք, սիրտերնիս փափուկ ու դիւրազգած է. ուսումը կեղծ մաշկի պէս երբեմն կը պատէ զայն ու կը ջանայ խեղդել. բայց մեծ բժիշկ մը կայ, որ կը պատռէ այդ մաշկն ու սիրտերնիս կը փրկէ, այդ բժիշկը Դժբախտութիւնն է»։

*Սակարկութեան, «տուր–առի» կերպը, պայմանը. անկումէ մը կամ դժբախտութենէ մը ազատուելու յոյսը. վախը, վախը՝ խորհրդաւոր ուժի մը դէմ գործած ըլլալու,— այս բոլորը դոյութիւն ունին այս պատմուածքին մէջ։ Անշուշտ միայն Արփիարեանը չէ այս մասին արտայայտուողը, գանազան ձեւերով։ Իր ներկայ պատմուածքին հրատարակութենէն մօտ երկու տարի առաջ, Գրիգոր Զօհրապ լոյս հանած էր, «Մասիս»ին մէջ, 15 Սեպտեմբր

Հայկանոյշին երկիւղները եւ հաւատքը ունի: Կարելի չէ բացարձակ իմաստով վճռել, թէ Արփիարեան հետեւած ըլլայ Զօհրապին «Պարիսխը» նորավէպին՝ իր գրելու ատեն, բայց ազդեցութեան մը դոյութիւնը մէկէ աւելի հաւանականութիւնները ունի.— չատ մը կէտերու վրայ՝ Արփիարեան եւ Զօհրապ դաղափարակից էին իրարու, եւ ասկէ զատ՝ նոյն քաղաքը կը բնակէին եւ իրենց երկու գրուածքները հրատարակուած են մէկը միւսէն մօտ երկու տարիի միջոցէ մը ետքը:

Հայկանոյշին վերադարձը՝ հաւատքի մը ծնունդը չի նշանակեր: Ինքն իսկ արդէն զայն կը կոչէ սրտին մէկ յաղթանակը: Կամ՝ աւելի ճիշդը, սրտին կերպով մը մէկ պարտութեան: Հայկանոյշ՝ երբ իր «վերադարձը» բացատրել կը փորձէ, զայն պիտի վերադրէ, իրականութեան մէջ, իր մայրական սրտին, կամ մայրական սիրոյն: Հաւատքը՝ սակայն, ասիկա չէ անշուշտ: Ամէն պարագայի տակ, Հայկանոյշին զղացածը, այն՝ որուն ենթարկուած է իր «Դամասկոսի Ճամբան» գտած ըլլալու պատրանքովը, աւելորդապաշտութիւնն է. հաւատքը կապելը՝ այս դուռէն ելլելու տեղ միւս դուռէն ելլելուն, սնամտութեան միայն կրնայ վերաբերիլ, բայց չատեր ալ կան Հայկանոյշին պէս, եւ անշուշտ այս պարագան չէ խուսափած Արփիարեանի աչքէն:

«Սրտին Ցաղթանակը»ին մէջն ալ հեղինակը ունի իր դատումներն ու միջամտութիւնները. հրապարակագրականութենէն դիւրաւ պիտի չկրնայ տակաւին ազատիլ: Եւ իր մէջ դոյութիւն ունի մենտորն ալ: Այսուհանդերձ, այս պատմուածքը իր լաւագոյն էջերէն մին կը կազմէ. կա՛յ հոն լիմուր եւ մտածել կու տայ:

Արփիարեան՝ ի՛նքը, հաւատացեա՞լ էր: Այս մասին արդէն լայնօրէն արտայայտուեցանք, մեր նախորդ հատուածներէն մէկուն մէջ: Բայց գոնէ կրնա՞յ հաւատացեալ երեւալ այս պատմուածքին մէջ. Արփիարեան որոշ կերպով չ'արտայայտուիր հոն:

Ամէն պարագայի տակ, ամէնուն հասկցածին պէս, աւելի ճիշդը, հայոց հասկցածին պէս հաւատացեալ մը չէր ան, անշուշտ: Հայկանոյշին ըսել կու տայ, թէ Ռընանին «Քիսուսի կեանքը» ուսումնասիրութիւնը՝ «շատ բարեպաշտական է»: Եւ իր աղջիկը կորսնցնելէ ու զայն գտնելէ ետքն է որ եկեղեցի կը յաճախէ. «քրիստոնեայ» է: Ու դարձեալ այս դէպքէն ետքն է որ՝ «ուսումը կեղծ մաշկի պէս, կը ջանայ խեղդել մեր սիրտը», բայց «դժբախտութիւնն է» որ կը փրկէ:

Արփիարեան, սխալ կրթութեան կը վերագրէ Հայկանոյշին սկզբնական անհաւատ կեցուածքը. այդ ազդեցութիւնը կը տեսնէ մասնաւորապէս ֆրանսերէն դիրքերուն ընթերցումին մէջ: Ջեմ հաւատար իր այս եզրակացութեան ճշդութեանը. Հայկանոյշ, արդէն չատ երիտասարդ տարիքէն, հաւատացեալ չէր երեւցած իր մօրը աչքին. յետոյ՝ հեղինակին ալ: Այս նկատումներէ զատ, դժուար, եթէ ոչ անկարելի է հանդիպիլ ոչ-հաւատացեալ հայ աղջկայ մը,

մանաւանդ այդ չրջանին: Նման դաղափարներ, մեր իդեական հասարակութեան մէջ, բնա՛ւ չկային: Կրօնական աւանդութեանց, խնդիրներու մէջ, հայուհին համակերպող միայն եղած է, եւ ընդունած ինչ որ կայ, դոյութիւն ունի, ինչ որ անցեալէն կու դայ՝ փոխանցումով:

Հայկանոյշ՝ իր աղջնակը կորսնցնելէ ու վերագտնելէ յետոյ, կը պատմէ հեղինակին, թէ երբ եկեղեցի կը մտնէ, Ս. Փրկիչին պատկերը անփոփոխ կը գտնէ «հին հին սիրելիի մը պէս», ու այն ատեն «զայն կը համբուրէ» ալ: Բայց աղջնակը՝ որ իր հետն է, «խեղճը չէր գիտեր ի՛նչ է» այդ պատկերը: Եւ Հայկանոյշ կը յարէ ե՛ւ.

«Բայց հիմա ա՛լ սորվեցաւ, միւսներն ալ վարժուեցան, ի՛նչ լաւ էրիստոնեաներ պիտի ըլեմ»:

«Միւսներն ալ», այսինքն իր միւս զաւակներն ալ ուրեմն «վարժուեցան» Ս. Փրկիչին պատկերը համբուրելու. Արփիարեանին իմաստը, դիտողութիւնը՝ հո՛ս է: Այս ծէսերուն, կրօնական կերպերուն մէջ վարժութեան մը դերին արտայայտութիւնը, խոստովանութիւնը տեսած է ան:

Արփիարեան մեր բարքերուն, մեր աւանդութեանց, մեր աւելորդապաշտութեանց նուրբ եւ խոր դիտողներէն մին եղած է, անկասկած:

IX.—

«ՀՈԳՈՒ ՋԱՒԱԿ»

Այս վիպակը լոյս տեսած է՝ առաջին անգամ, 1894–ին, «Հայրենիք»ին մէջ, եւ վերհրատարակուած 1931–ին, փարիզահայ «Նահատակ Գրադէտներու Բարեկամներ» ընկերակցութեան թիւ 5 մատենաշարին մէջ:

Իր նիւթը նոր չէ: Թէպէտ սիրոյ տառապանքը դոյութիւն ունի հոն ալ, բայց սիրահարներու մահովը, կամ ինքնասպանութեամբը չի վերջանար...:

Անկասկած, այս վիպակը Արփիարեանին լաւագոյն գործերէն մին կըրնայ սեպուիլ, ամէն պարագայի մէջ: Ան կը ներկայացնէ ճակատագիրը այն երիտասարդին՝ որուն հայրը եւ մայրը անծանօթ են:

Ծայտնօրէն, հեղինակը՝ որպէս բո՛ւռն հակառակորդ մը բոլոր նախապաշարումներու դէմ, իր տաղանդին արդար մասը այս բնագաւառին պիտի յատկացնէր: Իր դունագեղ վրձինովը, կրցած է, արդարեւ, նոր բերք մը ընծայել հայ դեղեցիկ դրականութեան: Տեղ տեղ սակայն, այս վիպակին մէջն իսկ, մին՝ իր ամէնէն երկարներէն, Արփիարեանին մտածումները, հրապարակագրական զաղափարները, պիտի չպակսին, թէեւ, հա՛րկ է ըսել, չատ զգալիօրէն նուազած կերպով: Եւ անոնք «անկոչ հիւրի» հանգամանքը պիտի չունենան, մինչ իր տեսակէտները այնքան հարազատ եւ ուշիմօրէն իրար պիտի յաջորդեն որ, զգացուածը՝ ընթերցումին յարատեւ հաճոյքն է, ու անով յափշտակուած ըլլալու իրողութիւնն ալ:

Արփիարեան՝ դեղագէտ արձակագիրն է այլեւս. ստեղծագործող վիպասան մը:

Անշուշտ կան ալ, «Հոգու Զաւակը»ին մէջ, պարագաներ՝ կեցուածքներու, զգացումներու, որոնց դոյութեան անկեղծօրէն հաւատալը բաւական դժուար պիտի ըլլար, եթէ ոչ անկարելի. հեղինակը՝ ամէնէն առաջ ու աւելի, դաղափարի, մտածումի յեղափոխականն է: Ուստի եւ իր պայքարը՝ կարգ մը մտայնութիւններու, նախապաշարումներու, ինչպէս նաեւ «վսեմաշուքներու» դէմ, միշտ անփոփոխ եւ յարատեւ պիտի ըլլայ:

Գէորգ աղա՝ անբախտ նաւավար մըն է: Կը հաւատայ, թէ անիծուած է· իր զաւակները՝ չմեծցած կը մեռնէին: Եւ, «հաստատ կ'որոշէ ա'լ հայր չըլլալ»:

Կիրակի առտու մը, Խասփուղի Ս.Ստեփաննոս ժամուն աւագերէցը, պատարագէն առաջ կը ծանուցանէ· «Սուրբ եկեղեցւոյս դրան վրայ զամբիւղի մը մէջ կախուած գտնուեցաւ անմեղ երեխայ մը». Թէ զայն որդեգրել ուզողը կրնայ դիմել Թաղական խորհրդարանը· Տէր Ծիսուս գինքը հազարապատիկ ու բիւրապատիկ Թո՛ղ վարձատրէ, «որպէս փարաւոնի աղջիկը որ Մովսէսը Նեղոսի ջուրերէն ազատեց»:

Գէորգ աղա հոն է, կը լսէ: Եկեղեցիին աւարտին՝ կը դիմէ Թաղական խորհրդարանը, որուն ատենապետը՝ Ագրիպասեան Օհաննէս էֆէնտի գինքը սիրով կ'ընդունի՝ անմիջապէս որ կ'իմանայ իր այցելութեան նպատակը, եւ սուրճ մըն ալ կ'ապսպրէ իրեն համար:

Ցաջորդ կիրակի, երեխային մկրտութիւնը տեղի կ'ունենայ նոյն եկեղեցիին մէջ: Քահանան իրեն կու տայ Մովսէս անունը, «նուիրագործելու համար ծանուցումին մէջ ըրած իր գրական գիւտը», եւ Թաղականներն ալ ներկայ կ'ըլլան «առ ի բաջալերութիւն»:

Նաւավարը եւ իր կինը մեծ խնամքով ու անկեղծ սիրով կը մեծցնեն իրենց այս հոդեզաւակը. «էրիկ կնիկ իրենց մեռածներուն կարօտը Մովսէսէն կ'առնէին»:

Օր մը, դպրոցէ վերադարձին՝ Մովսէս կը հարցնէ հօրը·

«— Պապա՛, բիճը ի՞նչ է»:

Մովսէս՝ արդէն եօթը տարեկան աղուոր, սիրուն եւ առոյգ տղայ մըն է, եւ որուն «խոշոր ճակատը ցոյց կու տայ թէ խելացի բան մը պիտի ըլլայ»: Մինչ իր այդ հարցումը կը վրդովէր նաւավարին ու իր կնոջը անդորրութիւնը. եթէ՛, օրին մէկը, տղան իմանար այդ բառին իմաստը, ճշմարտութի՛ւնը...:

Մինչեւ Մովսէսին ծաղկոց մտնելը, ամէնէն ուշագրաւ աշակերտը՝ Թաղական խորհուրդին ատենապետին տղան, Պետրոս Ագրիպասեանն էր: Իսկ հիմա, քանի մը ամիս ետքը, ամէնքը Մովսէսը կը սիրէին, այդ «ժպտուն fազգրաճոյշ տղեկը»:

Ագրիպասեան կը սկսի նախանձիլ· օր մը Մովսէսին «ընթերցարանին մէկ երեսը կը պատռէ», ուրիշ օր մը «վրան մելան կը ձեռէ»: Բայց Մովսէս կը լռէր, «աչերը լեցուած»: Անշուշտ այս ալ սահման մը ունի· օր մը, երբ Մովսէս հազած էր նոր զգեստ մը՝ զոր «մաքուր պահելու համար պատուէր ներ տուած էին իրեն», Ագրիպասեան մելանոտ գրիչ մը վրան կը նետէ, ու, այն ատեն, Մովսէս՝ «մոլեգին», եւ ակնթարթի մը մէջ «կը ծռի, գրիչը վեր կ'առնէ ու կը ձեռէ Ագրիպասեանի երեսին, գրիչը կը դպի իր այտին, եւ շապկին վրայ իյնալով բիծ մը կը ձգէ»:

Իրիկունը՝ Պետրոս Ագրիպասեանին հայրը իր տղուն կը հարցնէ բարկութեամբ.

«— Ծօ՛ ատ ի՞նչ է:

«— Այսօր դպրոցը Մովսէսը ըրաւ,— կը պատասխանէ ան,— գրիչը երեսիս ձեռեց· բիչ մնաց քի աչքս պիտի հաներ:

«— Ծօ՛ այդ Մովսէսը ո՞վ է, հարցուցին հայրը մայրը դող եղած:

«— *Խայըխճիին տղան*:

«— *Ո՞ր խայըխճիին տղան*:

«— *Ուր որ է սա մեր ետեւի սօխախը չէ, մէկալ սօխախը կը նստի*:

«— *Հա, հա, հա, կնիկն ալ եալվար եախար եղաւ, երկու անգամ մեզի չամաչուրի կու գայ, սա բիճը*:

«— *Մեղայ քի միտդ չի գար, ըսաւ Ագրիպասեանին կինը: Սա ուր է օխտը ութը տարի առաջ ժամուն դուռը կախուած տղայ մը կար տէ խայըխճիի մը տուիր, իշտէ* ան է:

«— *Հա, հա, կեցի՛ր միտդս եկաւ: Վա՛յ շուն շան որդի: Սըւոր ցայէ, վայկիտի տիւնեա վայ. ժամուն դուռը կախուած բիճը գայ տէ մեր տղուն աչէքը հանելու եղլէ: Եկու տէ ատ աշխարհիին մէջ մարդու աղէկութիւն ըրէ: Ձգելու էի քի զէմպիլին մէջ շան սատակ ըլլար բիճը*»:

Հետեւեալ օրը, «ատենապետ էֆէնտին» *դպրոցին վարժապետը իր քովը կանչել կու տայ*, «վրան գլուխը աղուոր մը կը լուայ»: *Վարժապետը՝ սարսափահար, Մովսէսին «երկու հնչուն» ապտակ կու տայ, ականջէն քաշելով դուրս կը հանէ, եւ մինչեւ իրիկուն ոտքի վրայ անօթի կը պահէ: Մինչ Պետրոս Ագրիպասեան կը ճայնէ զբօսանքին մէջ ամէնուն.*

«— Ծօ տղաք, գիտէ՞ք, Մովսէսը բիճ է, հար մար չունի եղեր, ժամուն դռնէն գտնուեր է *զէմպիլի* մէջ»:

Ու ճիշդ այս միջադէպէն ետքն է որ Մովսէս հարցուցած էր հօրը, թէ ի՞նչ է բիճը, ինչո՞ւ իրեն բիճ կը կանչեն: Բայց միւս օրն ալ, «նաւավարը այլեւս տղուն դպրոց չղրկեց»:

Գէորգ աղա՝ յոգնած, տարիներէ ի վեր ֆիզիքապէս տկարացած, դադրած էր այլեւս օրապահիկը բաւական մը չահելէ. իր կինը լուացք կ'ընէր հայ ընտանիքներու ինչպէս նաեւ Ագրիպասեաններուն քովը, երբ Գէորգ աղա վարժապետին կ'այցելէ Մովսէսին դէմ անոր ըրած անարդարութեան համար, Ագրիպասեան ներսէն՝ ուր կը գտնուէր, կը լսէ ճայնը ու վրայ կը հասնի. եւ այն ատեն, վարժապետը ոյժ առած՝ կը դոչէ:

«— Էֆէնտի, սա հէրիֆին խօսք հասկցուցէք, վրաս եկեր է ան *բիճը* ըստ արժանւոյն պատժելուս համար»:

Մինչ Ագրիպասեան ատենապետը՝ ներկայ եղող ժամկոչներուն աչք դարձնելէ ետք, կը յառաջանայ դէպի նաւավարը ու կը պոռայ անոր երեսն ի վեր.

«— Ինծի ցայէ, ինծի ցայէ, գիտես բի ես ան *բիճդ* շան սատակ կը հանեմ, *էյէ՛ր* մէյ մըն ալ ան չորնալու ձեռքերը զակիս դպչելու ըլլան, *հադդը* թող գիտնայ, մեր տղոցը հետ անիկա դպրոց ալ գալու չէ *ամմա* ցորէն մեմ ինչ է նէ բարեսիրտ եմ, կը մեղմանամ»:

Նաւավարը «կրակ կը կտրի», *ձեռքը վեր կը վերցնէ, բայց չուտով ալ վար կ'առնէ. միտքը կու գայ, որ գինքը պահականոց կրնան տանիլ, ու հոն՝ դաղտնիքը ամէնուն բերանը պիտի իյնայ ա՛լ: Այն ատեն*, «գլուխը կախ» *դուրս կ'ելլէ: Մինչ Ագրիպասեան էֆէնտի, ետեւէն կը կանչէ ու կը գոռայ.*

«— *Հէմ, ինծի ցայէ, ան կնկանդ ալ ըսէ քի մէյ մը տահա մեր տունը չամաչըրի չգայ, ոտիդ կը կոտրեմ*»:

Նաւավարը այլեւս տղան տունէն դուրս չի հաներ, եւ ինչ որ մտադրած է՝ կը դործադրէ.— իր կինը, Մովսէսը, կարասիները, նաւակը առնելով, Խասդիւղէն՝ ուր կը բնակէին, Օրթագեղ կը փոխադրուին: «Օրթա տեղ մըն է, ըսած էր ինքնիրենը, ամէն կողմէ եկող գացող կ'ըլլայ, հէմտէ քիպարի գեղ. զիս ալ ցանչցող չկայ»:

Այս իրողութիւնները պատմելուատեն՝ Արփիարեան այլեւս չի մէջտեղ, չի խորհրդածեր, մանաւանդ իր տիալոկներուն մէջ: Կը պատմէ պարզապէս: Իր հերոսները կը խօսին, իրենք զիրենք հիմնովին, հարազատ կեպով, կ'արտայայտեն, կը նկարեն, կը ճանչցնեն:

Հեղինակը՝ այս ձեւին մէջ, ստեղծագործական արուեստով մը, Ագրիպասեան էֆէնտիին, ու իրմով իր դասակարգին ալ հոգեբանութիւնը, մտայնութիւնները կը ներկայացնէ.— արդարեւ, թաղական խորհուրդին այդ ատենապետը, իր մտքէն նոյնիսկ չ'անցներ անգամ, թէ ի՛ր տղան կրնար թերեւս յանցաւոր ըլլալ. այլ իր տղուն ձեռք բարձրացնողը, մանաւանդ երբ ան բիճն է, անպայման սխալողն է, եւ ինքնապաշտպանութեան կարելիութիւնն ալ, իրաւունքն ալ տալու չէ իրեն: Եւ Ագրիպասեան էֆէնտի միայն «իշխանաւոր» մը չէ, այլ նաեւ չա՛ր է. ծերունի նաւավարին երեսին կը պոռայ, որ եթէ իր կինը լուացք ընելու համար իր տունը դայ, անոր ոտքը կը կոտրէ: Կը հաւատամ, թէ Արփիարեան այս պատկերները տալու միջոցին, ուրիշ ողբերգութիւն մը պիտի պատահի:

Երբ նաւավարը եւ իր ընտանիքը Օրթագիւղ կը հաստատուին, հո՛ն ալ «Օրթագեղի հանրածանօթ ընտանիքենրէն մէկուն սպասուհին Գուզգունուսի երթալու համար», նաւակ մը կ'առնէ. յանկարծ ահռելի հով մը ծովը տակն ու վրայ կ'ընէ. սպասուհին, սարսափէն ոտքի կ'ելլէ, նաւակը կը չրջի, ինքն ու Գէորգ աղան ջուրին մէջ կ'անհետանան: Նաւավարին կինը՝ Բուբուչ հանըմ, Մովսէսին հետ միայն կը կազմէ այլեւս ամբողջ ընտանիքը:

Մինչեւ հոս, վիպակը իրապաշտ չունչով մը ընթացած է, դրեթէ անթերի, ստեղծագործական տաղանդով, հակառակ անոր որ «բիճ»ի պատմութիւնները բոլոր պրականութիւններու եւ օրէնսդրութիւններու մէջն ալ շատ անգամ խնդրոյ առարկայ եղած են: Արփիարեանի տաղանդը՝ սակայն, տեղի չի տար ձանձրոյթի, հետաքրքրութեան պակասի:

Բայց վիպակին ամէն յետոյ եկող մասը՝ առ հասարակ laboratoire մը մէջ յղացուածի, խմորուածի, կառուցուածի երեւոյթը ունի. կարգ մը դրուագներ անիրական կը թուին, ո՛չ թէ որովհետեւ անոնք պիտի չկրնային

պատահիլ, այլ անոր համար մանաւանդ որ հայ տարեդրութեանց մէջ տեղի չեն ունեցած, չկան:

«Այդ տարին», ամէն իրիկուան դէմ, Զամ-Իլիմանի ծովախորշը կու գային յիսունի մօտ մարդ մը եւ դեռատի աղջիկ մը: Մովսէս եւս հոն կը յաճախէ. երիտասարդ է այլեւս, ու արդէն հռչակ ունի իբր բանաստեղծ եւ հրապարակագիր. ու ծանօթ է Նաւարեան անունով, կոչուելէ յետոյ Նաւարեան՝ իր հօրը Գալըդճեան մականունին տաճկերէնէ հայերէնի թարգմանութեամբը: Եւ հո՛ն է որ այս երեք անձերը իրարու կը ծանօթանան:

Աղջիկը՝ Արուսեակ Սատաթեան կը կոչուի, իրեն ընկերացող մարդը իր մօրեղբայրն է՝ Տիրան էֆէնտի, եւ կը պատկանին ուսեալ բարձր դասու:

Մովսէս իրենց կ'այցելէ այլեւս. Արուսեակին եւ իր միջեւ որոշ համակրութիւն մը սկսած է արդէն:

Բայց երիտասարդ, հարուստ, արդիական ձեւերով Ադրիպ էֆէնտի՝ թեկնածու է Արուսեակին ու կ'այցելէ իրենց. իր նպատակին հասնելու համար՝ կը ջանայ ալ բարեկամութիւնը չահիլ Սրբուհի հանըմին՝ Արուսեակին մօրը, «ծանրաշուք կին մը», որ մօտ տարիէ մը ի վեր իր ամուսինը կորսընցուցած է: Ու երբ այս ընտանիքին յարկին մէջ, Մովսէս եւ Ադրիպ էֆէնտի իրարու կը ներկայացուին, այս վերջինը կ'ըսէ ինքն իրեն թէ Մովսէսին դէմքը տեսած ըլլալու է, եւ միեւնոյն ատեն զգալով Արուսեակին չահադերդուրթիւնը հանդէպ Մովսէսին, կը սկսի նախանձիլ ու կը մտադրէ հասկընալ անոր ո՛վ ըլլալը:

Մինչ Մովսէս եւս, իր կարգին, աղօտօրէն կը յիշէ Ադրիպ էֆէնտիին դէմքը տեղ մը տեսած ըլլալ, բայց ոչ կրնար ատոյդ կերպով կանգ առնել այս մասին, եւ ոչ ալ հետաքրքրութիւնը պիտի ունենար մինչեւ քննութեան մը ձեռնարկելու համար:

Ադրիպ էֆէնտի՝ Ադրիպասեանն է իրականութեան մէջ. իր անունը պարզապէս կարճեցուցած: Ան է այն՝ որ դպրոցին մէջ Մովսէսին հետ խնդիր ունեցած ու զայն փիճը կոչած էր քանի տարի մը կայ. իր հետագօտութեանց արդիւնքն ալ հաստատած էր իրողութիւնը: Ու այն ատեն, իր որոշումը կ'առնէ. Արուսեակը Մովսէսէն հեռացնելը՝ այլեւս իրեն համար չատ դիւրին պիտի ըլլար: Օրաթերթի մը մէջ՝ քօղարկուած բայց ըստ բաւականին դերսեւորող բառերով Մովսէսին անծանօթ ծագումին առնչութեամբ ակնարկութիւններ դրել կու տայ:

Թերթին լոյս տեսած օրը՝ Արուսեակին տունը ընդունելութիւն կայ: Մովսէս հոն կ'երթայ՝ թերթը առանց կարդացած ըլլալու: Ադրիպ էֆէնտին ալ հոն է, Մովսէսին հետը սիրալիր է այս անգամ, ու «անհոգօրէն» դաշնակին վրայ կը դնէ թերթը. եւ խնդրոյ առարկայ եղող դերութիւնը՝ երբ Մովսէս կը կարդայ, գոյնը կը փոխէ, կը հասկնայ խաղին նպատակը ու անյապաղ դուրս կը փախչի:

Անշուշտ Մովսէս եւ Արուսեակ՝ այլեւս իրարու պիտի չհանդիպէին:

Մինչեւ անգամ Մովսէս իր պործէն կը հրաժարի ու կը մեկնի Վենետիկ, Մխիթարեան հայրերու գրադարանին մէջ ուսումնասիրութիւններ կատարելու եւ վէպերու չարք մը գրելու համար:

Սրբուհի հանըմին տան մէջ, այս խնդրին վրայ չեն խօսիր. զաղտնիքին երեւան ելլելովը՝ մթնոլորտը ծանրացած է: Անգամ Տիրան էֆէնտի՝ խելացի, զարգացած, եւ որ կը սիրէ իր քրոջը աղջիկը.— լո՛ւռ է, ա՛ն ալ: Ո՛վ աղջիկ կու տայ քինի մը, որ եկեղեցիին դուռը զամբիւղի մը մէջ գտնուած է, ծիկ կու տայ քինի մը, որ եկեղեցիին դուռը զամբիւղի մը մէջ գտնուած է, եւ դիրք ալ չունի, դազէթաճի է:

Եւ այս պայմաններուն տակ, Ադրիպ էֆէնտի կը փութայ Արուսեակին ձեռքը խնդրելու, բայց այս վերջինը իր պատասխանը միշտ կը ձգձգէ ու օրին մէկը վերջնականապէս կը մերժէ: Եւ հետզհետէ աւելի կը նիհարնայ:

Ատենը եկած է այլեւս որ բժիշկները օդափոխութիւն մը յանձնարարեն իրեն համար, Նիս: Տիրան էֆէնտի սիրով կ'ընդունի Արուսեակին ընկերանալ, եւ Նիս չզացած՝ վենետիկ կ'երթան, եւ հոն կը հանդիպին Մովսէս Նաւարեանին: Եւ ահա Արուսեակին եւ Մովսէսին միջեւ յարաբերութիւնները կը վերսկսին ու կը վերջանան ալ ամուսնութեամբ:

Քիչ վերը, այս վիպակին վերջինը մասը laboratoireի աշխատանք կոչեցինք.— պատահարները, ժեսթերը, զգացումները՝ տեղի կ'ունենան, կը զարգանան, կ'արտայայտուին այնպէս ինչպէս ինքը՝ Աբփիաբեան, հեղինակը պիտի փափաքէր՝ ըստ իր կամքին, որ տեղի ունենային: Այսպէս, ան կը մոռնայ, բոլորովին կը մոռնայ, կամ գուցէ չի տեսներ ալ իրականութիւնը որ չատ կարեւոր տեղ մը, յատկանշական կէտ մը կը գրաւէ իր էութեամբը ներկայ վիպակին մէջ,— ցոյց պիտի տայ այս պարագան ու պիտի կրնայ զայն բացատրել ալ:

Նաչին՝ հաճի հանըմ՝ Ադրիպ էֆէնտիին մայրը, Արմաշ կ'երթայ, թերթերը գրած էին, թէ այդ տարին Նաչը արտակարգ հանդիսութեամբ պիտի տօնուի: Օր մը եռքը՝ Մովսէսին մայրն ալ Արմաշ կ'երթայ. սրբազանը խոր յարգանքով կ'ընդունի զինքը եւ ամենամեծ սենեակը կը յատկացնէ իրեն, մինչ դրեթէ անտես կ'ընէ Հաճի հանըմը, հակառակ անոր որ այդ օրերուն իր տղան փառքերու հասած մէկն էր, ու ինքն ալ թաղական խորհուրդի մը անդամ էր, ու ինքն ալ թաղական խորհուրդի մը անդամ էր, ու տեղապետին կինը, եւ՝ հարուստ: Երբ տարեց վարդապետ մը իրեն կ'այցելէ, Հաճի հանըմ կը դանդատի իսկոյն.

«— Ճանըմ հայր սուրբ, սա մեծ օտաին հանըմը ո՞վ է:

«— Իրաւ որ, Հաճի հանըմ, ես ալ ադէկ մը չիտեմ. երկու օր է ուոր համար իրարանցում կ'ընէին. գատը գեղցի է. հարցուցի ես զազէթա գրողի մար է ըսին»:

Ու երբ Հաճի հանըմ կը զարմանայ զազէթա գրողի մը մօրը համար տեղի ունեցող այդ արտակարգ ընդունելութեան մասին, ծերուկ վարդապետը կը պատասխանէ.

«— Ի՞նչ գիտնամ, Հաճի հանըմ, մեր նոր սրբազանը շատ ուսումնական է, հայր սուրբնիս ալ շատ կարդացող է. հիներէն չեն, իրենք ալ շատ կը գրեն, հէլպէդ տէ քի գրոզներուն ալ շատ պատիւ պիտի ընեն: «Նման գնմանի իւր սիրէ» կ'ըսէ սուրբ Աւետարանը»:

Ինչքան ալ այդ օրերուն Մովսէս ծանօթ հրապարակագիր մը եւ բանաստեղծ մը դարձած եւ Արմաշին ալ սրբազանը ուսումնական եղած ըլլան, տակաւին մեր հայկական տարեգրութեանց մէջ չտեսնուած երեւոյթ մը պիտի սեպուի, որ հարուստ ու բարձր դասու տիկինէ մը աւելի պատիւ ընծայուի պարզ եւ համեստ գրողի մը մօրը: Այս՝ մինչեւ այսօր իսկ չէ պատահած տակաւին: Արփիարեան ոեւէ մէկէ աւելի լաւ գիտէր սակայն, թէ հայկական մամուլին մէջ նման չահերը՝ «դիրք չինելը» չի կրնար նշանակել, ու այս նկատումով կը չափուի անոր մօրը տրուելիք յարգանքն ալ: Այս առթիւ, Արփիարեան իր բաղձանքները՝ իրականութեան հետ չփոթած է, առած է:

Պարագան՝ թերութեան կէտ մը կը ձգէ անշուշտ հեղինակին գրականութեան իրապաշտ ճգտումին վրան: Ինչ որ զինքը բաւական մը կ'ազատէ ոճանթիք ազդեցութիւններէ եւ ճապաղութենէ ալ, իր տաղանդն է՝ ինքնայատուկ ձեւով ներկայացնելը մարդոց մտայնութիւնները, դատելու կերպերը, կանխակալ տրամադրութիւնները:

Հա՛րկ է չեչտել նաեւ թէ՝ այս մասին, Արփիարեան վաւերական հաւատարմութեամբ ներկայացնող վիպագիրներէն մին է, եթէ ոչ անմրցելին, իր չրջանին գրականութեանը մէջ՝ մանաւանդ: Իր տիպարները միայն՝ այս վիպակին մէջն ալ անշուշտ, պիտի բաւէին այդ հաւաստումը տալու համար: Այս առնչութեամբ, զինքը կարելի է բաղդատել լոկ Զօհրապին հետ:

Բայց Արփիարեանին տիպարներուն մէջ, հեգնանքը չատ աւելի տիրական է, առանց որ հեղինակը ցոյց տալ ուզած ըլլայ, ինչ որ արուեստին բարձրութիւն ու ինքնատպութիւն ալ կու տայ:

X.—

«ՀԱՃՈՑՔԻ ՀԱՄԱՐ»

Այս պատմուածքը, առաջին անգամ ըլլալով լոյս տեսած է «Հայրենիք»ին մէջ, 1894–ին, եւ վերհրատարակուած ալ է «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» ընկերակցութեան կողմէ, 1931–ին, հեղինակին ալ վիպակներուն հետ, առանձին հատորով մը:

Մէջակ ծաւալով այս պատմուածքին մէջ՝ Արփիարեան մատը կը դնէ, մանաւանդ կերպով, հայուն առհասական մէկ մեծ թերութեան, մէկ մեծ ցաւին վրայ: Եւ այդ աղէտին տարողութեան իրականութեամբն իսկ, նիւթը ինչքան ալ նոր չնկատուի, հեղինակին գրական տաղանդը կրցած է սակայն՝ անո՛վ, գեղարուեստական, ստեղծագործական բերք մը տալ:

Իր մենագրութեանը մէջ՝ Գառնիկ Ստեփանեան իրաւունք ունի հաւատալու թէ, այս «պատմուածքը Արփիարեանի ամենաինքնատիպ ստեղծագործութիւններից է»:

Մինչ Հ. Մեսրոպ Ճանաչեան զայն պիտի նկատէ, իր կարգին, իբր «յաջող նորավէպ մը»:

Զարուհի Ստեփանեան՝ իր ամուսնութենէն մէկ ու կէս տարի եռքը, եւ իր տասը ութը տարեկանին մէջ, կը կորանցնէ իր ամուսինը: Եւ այդ օրէն ի վեր, կը կեդրոնացնէ իր ամբողջ հոգն ու խոհերը՝ իր միակ աղջկանը, Մարիին վրայ:

Ուստի, կը մերժէ ալ իրենց ընտանեկան ծանօթներէն Գարեգին Սարեանին իրեն ըրած ամուսնական առաջարկը: Իր աղջիկը տասը եօթը տարեկան եղած՝ նախ պէտք է ա՛ն կարդալ.— խղճամիտ մայր, եւ նկատի ունենալով ալ տիրող մտայնութիւնները՝ կը հաւատայ թէ իր ամուսնութիւնը կրնայ իր աղջկանը ապագային վնասել:

Եւ ահա՛ հարուստ երիտասարդ մը՝ Գէորգ էֆէնտի Գուլումճեան, Մարիին ձեռքը պաշտօնապէս կը խնդրէ, եւ նշանտուքն ալ պաշտօնապէս տեղի կ'ունենայ: Չկայ կէտ մը որ կաղար այլեւս:

Բայց՝ ահա Պոլսոյ չրջանակներուն մէջ խտուարտը, զոր իր մտերիմները «էտուարտ տուտու» կը կոչեն: Միայն բամբասողը, միայն քսուն չէ ան, այլ՝ նաեւ էնթրիկան մը եւ ձրի, չար նախանձ մըն ալ:

Արդ, անմիջապէս որ կ'իմանայ Մարիին նշանուիլը՝ կը ծրագրէ եւ ընել տալ Գէորգ էֆ. Գուլումճեանին կողմէն իսկ այս նշանտուքը.— լուր

կը հանէ, կը տարածէ, թէ Մարիէին մայրը հոմանուհին է Գարեգին Սարեանեանին:

Լուրը կայծակի արագութեամբ կը հասնի ամէն կողմ, կը հասնի մանաւանդ մինչեւ նշանածին ու իր մօրը՝ Թագուհի հանըմին ականջները.— այլեւս «ապացուցուած է» տիկին Ստեփանեանին «անբարոյական կեանքը». կասկած չկայ, ամէ՛ն մարդ դիտէ այդ...:

Ու այն առեն, Թագուհի հանըմ խորհուրդ կու տայ իր տղուն, որ «աչքերը բանայ», ու կ'ըսէ ալ իրեն. «մօ՛րը նայէ, աղջիկը առ»:

Գէորգ էֆ. Գուլումճեան եւ իր մայրը այլեւս համաձայն են. տան քահանան կը ղրկեն Զարուհի հանըմին տունը, հաղորդելու համար որ Մարիին նշանտուքը է՛տ եղած է:

Եւ երբ այս քահանան վար կ'իջնէր, էտուարտ տուտու իրմէ կ'իմանայ խզումին լուրը:

«Այդ կիրակի իրիկունը Բըթի Շանի պարտէզը երեք բարեկամներ հաւաքուած են, ու երբ էտուարտ կ'երթայ, իրենցմէ մին կ'ըսէ իսկոյն.

«— Էտուարտ տուտուն եկաւ»:

Ու անմիջապէս որ ալ իրեն հարցուցին՝ թէ ի՞նչ լուր կայ, ան պատասխանեց.

«— Օրիորդ Մարի Ստեփանեանի նշանը հոս եղաւ հիմա:

«— վա՜յ, գոչեցին երեքը մէկէն ապշած»:

Ու հեղինակը կը վերջացնէ իր պատմուածքը.

«— Էտուարտի յաղաթանակը փառաւոր էր: Այսպիսի հանդիսի երբեք չէր զգացած»:

Անդին, սակայն, սիրտեր, երջանկութիւններ, բարոյական կառուցումներ քանդուած են, այս հաճոյքին համար:

Բայց այս լրտղութիւնները հետեւանքն են ցաւի մը, աղէտի մը՝ որ կը կայանայ ամէն տրուած լուրին անմիջապէս հաւատալուն մէջ, առանց զայն քննած ըլլալու նախապէս: Հայկական աղէտ մը:

Զարուհի հանըմ, այս դեռատի այրին ու օրինակելի մայրը «անբարոյական կին» կը նկատուի մէկ օրէն միւսը, պարզապէս որովհետեւ սինլքոր մը հաճոյքը պիտի ունենայ իր աղջկանը նշանը եւս ընել տալու:

Արփիարեան իր ուշիմութեանը, իր արդար մտածումներուն մէջ՝ նըշմարած էր անչուշտ այդ աղէտին ու անկէ առաջ եկող անդարմանելի չարիքները՝ ոչ թէ միայն մեր հաւաքական կեանքին մէջ, այլ նաեւ հայ ընտանեկան յարկերէն ներս:

Պարապան՝ նիւթը կը կազմէ «Հաճոյքի Համար» պատմուածքին: Անշուշտ էտուարտ տուտու կոչուածին ներսը հանդարտ չկեցող նախանձն ալ իր անխուսափելի դերը կատարած է:

Գեղարուեստական, ստեղծագործական խմաստով՝ յաջողած պատմուածք մըն է: Արփիարեան հոն կը պատմէ միայն. պարզապէս կը ներկայացնէ: Իր զբականութիւնը՝ հետզհետէ վկայութիւն մը պիտի ըլլայ:

XI.—

«ԱԶԳԻՍ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐԸ»

Այս պատմուածքը նախ երեւցած է «Նոր Կեանք»ին մէջ. 1898–ին, յետոյ արտագրուած՝ «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» ընկերութեան հաւորին մէջ (1931):

Եւրոպա հիմնուած հայկական որբանոցի մը տնօրէնը, քաղաքին հայ վաճառականներուն նիւթական օգնութիւնը կը խնդրէ:

Այս վերջինները՝ ժողովի մը մէջ իրմէ նախ կարգ մը բացատրութիւններ կ'ուզեն, որպէսզի ըստ այնմ կարենան որոշել իրենց օգնութեան տարողութիւնը: Հեղինակը կը հաւաստէ, թէ իր ըրածը այդ նիւտին աւենագրութեան հարազատ արտագրութիւնը հրատարակելը պիտի ըլլայ...:

Եղածը՝ նիւտի մը մէջ փոխանակուած խօսքերն են: Տիալո՛գ մը: Մարդիկ՝ իրենց մտայնութիւններովն ու զղացումներովը, իրենց սնամտութիւններովը, հոն պիտի յայտնուին, հարազատօրէն իրենք իրենց խօսքերովը, ուղղակի: Արփիարեանին հեղինակը՝ հոն ազատօրէն պիտի երեւայ. կը ձգէ որ խօսին:

Ատեանը երբ կը բացուի, ներկայ են ինը երեւելի վաճառականներ: Կ'ատենապետէ Օլօմ–Պօշեան էֆէնտի, որ իսկոյն դիտել կու տայ տնօրէնին.

«— Միւսի՛ւ, ֆու ատ որբանոցիդ համար շատ գէշ բաներ լսած եմ:

«Տնօրէնը.— կը խնդրեմ ի՞նչ են լսածներնիդ. ըսողները ո՞վ են:

«— Ով ըսած է ըսած է, բաւական է որ ըսուած է»:

Իսկ ժողովականներուն հարցումներուն պատասխանելով՝ տնօրէնը կ'ըսէ թէ որբերը կիլիկիայէն եկած են եւ կը կոչուին՝ Լեւոն, Հեթում, Սըմբատ, Վահան, Արամ... կը սորվին քրիստոնէական, հայոց պատմութիւն, հայերէն, դաղղիերէն, տաճկերէն... եկեղեցական, ազգային բոլոր երգերն ալ ... մարզանք ալ ... երկաթագործութիւն, ատաղձագործութիւն, կօշկակարութիւն եւ'ւս: Ատենապետը կը դոչէ.

«— Այսչափը բաւական է, Միւսիւ, ալ ի բերանոյ ֆումմէ դատեցար: Մեր գիտցածէն աւելը իմացանիք»:

Եւ կը հրաւիրէ տնօրէնը որ դուրս ելլէ. ժողովականները առանձին պիտի խորհրդակցին: Երբ նիւտը կը վերակսի, տնօրէնը ներս կը կանչուի, եւ ատենապետը կը հարցնէ իրեն.

«— Ինչո՞ւ սա որբանոցը Եւրոպա բացեր ես»:

Ու երբ տնօրէնը կը պատասխանէ, թէ «ազատ երկրի մէջ չի նեղուիր կրթութիւն տալու համար», *առեւնապետը զինքը խստութեամբ կ'ընդմիջէ.*

«— Պարապ խօսք: Օսմանեան կայսրութեան մէջ, դպրոց, որբանոց պակաս չէ, ամէն օր ալ կը բացուին»:

Ու երբ կ'ուզէ դիտնալ, թէ տղաքը ո՛ր կողմերէն են, տնօրէնը կ'ըսէ.

«— Կիլիկիոյ զանազան հաղաքներէն. Այնթապ, Մարաշ, Ատանա, Զէյ...»:

Բայց վերջին յիշատակուած քաղաքին անունը չլրացուցած՝ առեւնապետը բարկութեամբ ընդմիջելով կ'ըսէ. «Ատ հաղաքներէն չըլլար», *ու կը գոչէ.*

«— Ազգին բոլոր աղէտները ատ հաղաքներուն երեսէն են. բարով խերով չըլլային: Ուրիշ հաղաք չկա՞յ մի:

«— Ինչո՞ւ չէ. Վանէն, Մուշէն, Էրզրումէն...:

«— Մեզի ծաղրելո՞ւ ելեր ես: Ատոնք գէշին գէշն են: Ազգին բոլոր աղէտները ատ հաղաքներուն երեսէն են. բարով խերով չըլլային: Ուրիշ հաղա՞ք կը պակսի:

«— Շատ աղէկ. ուրիշ տեղերէ ալ որբեր կան, Մարզուան, Ակն, Արաբկիր...»:

Առեւնապետին հո՛ս ալ ըրած բարկացած դիտողութեանը վրայ՝ տնօրէնը դիտել կու տայ իրեն.

«— Կիլիկիայէն չառնեմ, Հայաստանէն չառնե՛մ, Փոքր–Հայքէն չառնե՛մ, անդին ի՞նչ մնաց:

«— Հայուն *խըթլըխի՞ն* եկեր ես որ պիտի երթաս տէրութեան ջիղերուն դպած տեղերէն առնես: Մինչեւ Ջինումաչուն հայ կայ, ա՛ռ ու ա՛ռ»:

Մինչ ժողովականները տնօրէնին կը յանձնարարեն որ ըսէ, թէ աշակերտները իրենց ծնողները կորսնցուցած են «դէպքին», եւ ոչ թէ ջարդի մէջ...:

Իսկ զալով անոնց անուններուն, առեւնապետը այս մասին ալ կը դանգատի՝ տնօրէնին. «ազգին բոլոր աղէտները,— *կ'ըսէ ան,*— ատ անուններու երեսէն են. բարո՛վ խերով չըլլային»:

Բայց ե՛ւ տնօրէնը իրեն կը պատասխանէ խսկոյն.

«— Ատ դիւրին է. հին անուններ կը դնենք. Սարգիս, Գէորգ, Մկրտիչ, Գրիգոր, Թադէոս, Բարթողիմէոս...

«— կեցի՛ր, միւսիւ, կեցի՛ր, ո՞ւր կը վազես: Ատ անուններն ալ չեն ըլլար: (...) Մէյ մը սա Սարգիսը, Գէորգը երթեք չենք ընդունիր: Ան ի՛նչ է ժամերը պատկերներուն վրան կան, ձեռքերնին սուր, ներքեւնին ձի, ոտքերնուն տակ գազան մը: Տէրութեան կասկած տալու չէ, տղոցը միտքն ալ բան հշելու չէ: Մկրտիչը՝ արմատէն ջնջելու է. հիմա գացեր էջմիածին հանգիստը կը ճայի: Ազգիս բոլոր աղէտները սա մարդուն երեսէն են. բարով խերով չ'ըլլար» (...):

Ու վերջապէս երբ ժողովին համար դրական որոշում մը տալու առեւնը հնաձ կը սեպուի ա՛լ, առեւնապետը կ'ըսէ տնօրէնին.

«— Հիմա, *միւսիւ*, ժողովիս հոգին ըմբռնեցիր, որոշումները հասկըցար, գնա ատոնց վրայ աղէկ մը մտմտա (...), եթէ մեր բոլոր պայմանները յանձն կ'առնես, մենք ալ որբանոցիդ համար ընդլիճակիս գիտենք, ատիկա մեզի ձգէ»:

Եւ երբ տնօրէնը կ'ուզէ իմանալ, թէ իրենց «աջակցութիւնը մինչեւ ո՞ր աստիճան պիտի ըլլայ», *առեւնապետը կը պատասխանէ.*

«— Է՛հ, ժամանակները յայտնի են (...): Մինակ մենք հոս եղոզբաներս պիտի տանիք. եթէ մեր որոշումները ընդունիս, մենք ալ մէջերնիս հանգանակութիւն մը ընելով՝ բեզի ամիսը օսմանեան ոսկի մը կու տանի»:

Ճիշդ այդ պահուն, ժողովական մը կը միջամտէ.

«— Առեւնապետ էֆէնտի, ամէնքը չլմնցաւ, ուրիշ պայման մըն ալ կայ. սա գիտես...

«— Աղէկ միտս ձգեցիր, մենք էշը ախոռը մոռցանք, *միւսիւ*...

«Տնօրէնը, ոտքի ելլելով, աչքերը չորս դին ծռւռ կ'ածէ, աղէկ մը կը նայի, եւ յետոյ առեւնապետին դառնալով.

«— Ի՞նչ, դեռ դո՞ւրս ալ մնացող կայ եղեր»:

Եւ կը մեկնի անյապաղ:

Ժողովականները «բանի մը րոպէ շուարում» կ'ունենան:

Առեւնապետը կը գոչէ, այն ատեն, դէպի իր պաշտօնակիցները.

«— Սրիկա՛, մեզի ամէնիս էշ ըրաւ, չլսեցի՞ք»:

Եւ ժողովականները՝ ոտքի ելած, ամէնքը, կը խօսին իրարու հետ:

«Տեսա՞ր ապերախտ շունը, մենք իրեն այնքան աղէկութիւն ընենք, ինք մեզի էշ ըսէ: (...) եկուր սա ազգին բարիք ըրէ (...): Բարերար եղիր որ էշ ըլլաս (...): Էօ՛ֆ սա ազգին ձեռքէն հաշածնիս»:

Զմոռնանք որ Արփիարեան իր այս պատմուածքին խորագիրը դրած է՝ «Ազգիս Բարերարները»: *կը ջանայ ուրեմն զանոնք ներկայացնել. բայց, իրականութեան մէջ, ու աւելի ճիշդը՝ այդ «բարերարներն» են որ իրենք զիրենք կը ներկայացնեն, կը ծանօթացնեն մեզի՝ իրենց յատկանշական խօսքերովն ու գաղափարներովը, իրենց դիտողութիւններովը: Հեղինակը աւելի իրապաշտ, աւելի հարազատ չէր կրնար ըլլալ այս բնագաւառին մէջ:*

Ժողովին առեւնապետին բոլոր դիտողութիւններուն մէջ՝ Արփիարեան ուզած է որ գտնուի մտածում մը, կէտ մը որ կարենայ հեգնակա՛ն կերպով հաղորդել այդ դիտողութիւնը ընող մարդուն ամբողջ էութիւնը:

Բայց Արփիրեանին երեւակայութիւնը չէ որ ստեղծած ըլլայ այդ դիտողութիւնները, մտքերը. պարզապէս զանոնք վերցուցած է անոնց բերանէն: Անոնք գոյութիւն ունին մեր հայկական իրականութեանց մէջ, շատ անգամ եւ առաւօրէն ալ:

Կան պարագաներ՝ որոնց մէջ, երբ հա՛րկ է, հեգնանքո՛վ միայն կարելի

է անոնց լաւագոյն պատասխանը տալ, անոնց լաւագոյն քննադատութիւնը ընել, կամ անոնց հարազատ ու պատկերազարդ ծանօթացումը կատարել իրենց հիմնական եւ սպառիչ իրողութիւններուվը: Արփիարեանին մտածումը՝ այս մասին, երբեք այլ ալիտի չըլլայ. ո՛չ ալ իր գեղեցիկ դրականութեան ընթացքը:

Բայց իր հեգնանքը՝ գեղադէտ տաղանդինն է, նուրբ ու խո՛ր ալ: Ուստի ե՛ւ երբ ոմանք չհասկնան այս ճշմարտութիւնը, տարաշխարհիկ մեղադրանքներ պիտի ընեն իրեն:

Հեգնանքը սրմատութենէն վեր է, աւելի հաղուադիւտ եւ աւելի նեղոր: Իր ազդեցութիւնը չ'անհետանար. հետքը միշտ կը մնայ: Հեգնանքը՝ ամէնէն իրապաշտ կերպն է դրականութեան մէջ: Մինչ Արփիարեան եզական է այս մասին:

Ընթերցողը նշմարեց անշուշտ, որ այս պատմուածքին մէջ դոյութիւն ունեցող որբանոցը՝ Եւրոպա հաստատուած է: Արդ, ըստ իմ դիտողութեան, այդ շրջանին Եւրոպայի մէջ հայկական որբանոց գոյութիւն չէ ունեցած: Ուրեմն ինչո՞ւ Արփիարեան Եւրոպա կը դետեղէ իր որբանոցը, հետեւաբար ե՛ւ ժողովականներուն նիստը.— չատ պարզ է այս: Հեղինակը ուզած է ցոյց տալ, թէ այդ ատենի հայ էֆէնտիները, առեւտրականները, ժողովականները՝ բոլորն ալ, պահպանողական են, սարսափով կը զգուշանան թրքական իշխանութենէն, նոյնիսկ երբ Եւրոպա հաստատուած են: Ուզած է ցոյց տալ նաեւ՝ իր ինքնայատուկ հեգնանքովն եւ իմաստովը, թէ մինչեւ ո՛ւր կրնան երթալ ատենապետին ու իր ժողովակիցներուն զգուշական մտածումներն ու երկիւղը, եւ սարսափը՝ այս զգացումներուն առթած բոլոր ծիծաղելիութիւններուվն ալ:

Ոմանք երգիծանք տեսան «Ազդիս Բարեարարները»ին մէջ. նոյնիսկ երգիծա՛նք միայն:

Ճիշդ է նաեւ որ Արփիարեան հոն ունի երգիծական կերպեր, մէկէ աւելի անգամ ալ, երբեմն ընդգծուած չեչտով ե՛ւ: Բայց խորքը, եւ ամբողջութիւնը առնելով՝ հեգնանքն է որ կը տիրէ այս պատմուածքին մէջ. ամէն մէկ բառ՝ հոն ունի իր մասնայատուկ հեգնանքը:

Սրամտութիւնն ալ պակաս չէ, բայց դարձեալ, առանցքը, տիրականը՝ հեգնանքն է, եւ ինչ որ, միշտ ալ, Արփիարեանին դրական անհատականութիւնը, իր ինքնատպութիւնը պիտի կազմէ իր մշակած բոլոր սեռերուն մէջ:

XII.—

«ՕՐՀՆԵԱԼ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ»

Լոյս տեսած՝ առաջին անգամ, «Նոր Կեանք»ին մէջ, 1898–ին:

Ցետոյ՝ Ռուբէն Զարդարեանին «Մեղրագետ» բարձրագոյն դասագիրքին մէջ:

Աւելի յետոյ՝ «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» ընկերակցութեան թիւ 5 հաւաքածոյով, 1931–ին, Փարիզ:

«Օրհնեալ Գերդաստանը» Արփիարեանին ամէնէն հռչակաւոր գործերէն մին է: Ինչը միայն կրնար գրել այդ: Հեգնանքը, իւմուրը, սրամտութիւնը, երգիծանքը՝ իրար կը գերազանցեն, բայց հո՛ս ալ հեգնանքը կու գայ առաջինն կարգի վրայ. կը տիրապետէ:

Այս մասին արտայայտուելով՝ Ցակոբ Օշական կը հաւաստէ իր «Համապատկեր»ին մէջ, թէ «նմոյշ մը չէ միայն այդ բարձրոլորտ ու բացարձակ *Հաղրին, այլ բարքերու մանրակրկիտ դոհար մը» (էջ 59):*

Այլաբանական պատմուածք մը կը նկատուի «Օրհնեալ Գերդաստանը». հիմնովին հարուստ երեւակայութեան մը յղացումը: Հարազա՛տ յղացումը: Իրական, պատկերաւոր դրուագներով: Եւ ասիկա՝ տաղանդին դրական երեւոյթն է, ձեւն է, կատարած կերտումը: Բայց խորքին մէջ, «Օրհնեալ Գերդաստանը» չի՛ դադրիր երբեք կարելի ճշմարտութիւն մը, կարելի իրողութիւն մը ըլլալէ ալ: Այս համոզումս ունեցած եմ ոչ թէ միայն Արփիարեանին սուր աչքերուն ուշիմութեան եւ իր դրական փորձառութեան վստահելով, այլ նաեւ անոր համար որ ես անձամբ տեղեակ եմ աւելի քան երեք անգամ, որ ազգային «բարեարարներ» կրցած են այս կոչումը կորզել պարզ խոստումներու, ձրի խոստումներու չնորհիւը:

Արփիարեան՝ խնդրոյ առարկայ եղող պատմուածքին մէջէն ալ, իրականութենէ չէ հեռացած, այլաբանական դեղեցիկ դրականութիւն ընելու առթեն իսկ: Մնաց որ իր «Աստուծոյ Մատը» վերնագիրով մէկ հրապարակատպուած դրական յօդուածին մէջ, պարագան յիշատակած է արդէն: Ստակին, ինչպէս բոլոր ապրանքներուն խաչագողը քանի որ կայ, ինչո՛ւ ազգային բարերարի կոչումին ալ խաչագողը չըլլա՛յ:

Պատմուածքը կը սկսի հազորդել, իր առաջին երկու տողերուն մէջէն իսկ, թէ քառորդ դար մը առաջ, Պոլսոյ հայ թերթերը հրատարակած են՝ ազգային լուրերու բաժինին մէջ, հետեւեալը.

— «Հանգուցեալ կարապետ էֆէնտի Գարակէօզեան 40·000 ոսկի կտակած էր Կ. Պոլսոյ Գարակէօզեան առեւտրական վարժարանի մը հաստատութեան համար: Հանուցեալին ընտանիքին եւ Ազգային Պատրիարքարանին միջեւ սոյն կտակին վերաբերեալ պաշտօնական գործողութիւնները կատարուած վերջացած ըլլալով, Ազգային ժողովը իր երէկուան նիստին մէջ, որուն անձամբ կը նախագահէր Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հայրը, յոտնկայս օրհնեց վաղամեռիկ բարերարին յիշատակը, եւ երախտագիտութեան հուէ տուաւ համայն Գարակէօզեան ազգասէր տոհմին: — Օրհնեա՛լ գերդաստան»:

Քառորդ դար մը առքը՝ 1896–ին, Պոլսոյ հայերէն թերթերը, իրենց ազգային լուրերուն բաժինին մէջ, կը հրատարակեն վերի խմաստով յայտարարութիւն մը.

«Պաշտօնապէս Ամեն. Ս. Պատրիարք հօր յանձնուած ըլլալով հանգուցեալ Տիգրան էֆէնտի Գարակէօզեանի կտակը որով իր հարստութեան մէկ երրորդը ազգին կը թողու Կ. Պոլիս Գարակէօզեան առեւտրական վարժարանի մը հաստատութեանը համար, Ազգային վարչութեան խառն ժողովը երէկուան նիստին մէջ, որուն անձամբ կը նախագահէր Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հայրը, Գարակէօզեան ընտանիքին երախտագիտական հուէ կու տան: — Օրհնեալ ընտանիքը»:

Այս երկու «պաշտօնական» յայտարարութեանց մէջ, մէյ մէյ կտակարարներուն անունները փոխուած են. կատակերգութիւնը՝ ամէնուն կողմէ ալ, կը մնայ նոյնը: Առաջին կտակին մէջ՝ կարապետ էֆէնտին էր, *երկրորդին մէջ՝* Տիգրան էֆէնտին:

Վերջացա՞ւ սակայն:

Ո՛չ, անշուշտ:

Գործադրուած բան մը չկայ դեռ:

Ուստի, երրորդ կտակ մըն ալ պիտի յիշատակուի:

Արդարեւ, իր պատմուածքին մէջ, հեղինակը կը շարունակէ նո՛յն լերջութեամբ.

«Քառորդ դար մը վերջ, 1921–ին, Կ. Պոլսոյ հայերէն թերթերը՝ ազգային լուրերուն բաժինին մէջ, հրատարակեցին հետեւեալը»:

Բայց այս «հետեւեալ»ն ալ վերի խմաստով բառ առ բառ կրկնուած յայտարարութիւն մըն է դարձեալ, կտակարարին անունին միակ տարբերութեամբը: Ստուգիւ, այս անգամ կտակարարը Գրիգոր էֆէնտի Գարակէօզեան մըն է, նո՛յն «Օրհնեալ Գերդաստանէն»:

Եւ ո՛չ մէկ կտակ դեռ պիտի գործադրուի: Երկար տարիներ երեւան պիտի չգայ իրականութիւնը: «Հայաստանի մայրաքաղաք Հնչակապատի 2001–ի թերթերուն մէջ կը կարդանք հետեւեալը.

«Հայկական հանրապետութիւնը իր առաջին տարեդարձը կը տօնէ հոյակապ ճոխիրատուութեամբ մը:

«Ամիս մը առաջ վախճանեցաւ ծերունի վաճառական պ. կարապետ Գարակէօզեան, թոռան թոռնորդին՝ հարիւր ֆսանը հինգ տարի առաջ Զարիկրատ մեռած կարապետ Գարակէօզեան վաճառականին: — Հանգուցեալը մէկ միլիոն սկուտ. հայկական — կտակած է Հնչակապատի մէջ առեւտրական վարժարանի մը հաստատութեանը: (...) Երէկ հանդիսաւոր պաշտօն եւ պատարագ մատուցուեցաւ հանգուցեալին հոգուն (...): — Օրհնեա՛լ Գերդաստան»:

Բայց այս լուրը տուող թերթը կը հաղորդէ ալ, միեւնոյն առեն. «անկողմնակալութիւնը իրեն կը պարտադրէ նաեւ ազատական կուսակցութեան գլխաւոր բերանը *Ազատ Հայրենիքի* հետեւեալ հատուածը.

«Կղերական թերթերը ծանուցին հայոց եկեղեցիներուն մէջ «Օրհնեալ Գերդաստան» հին զաւեշտախաղի մը չեմք գիտեր քանիերորդ ներկայացումը: Այդ խաղը (...), իր յարատեւ կրկնութեամբը կը հաստատէ նաեւ թէ ժողովուրդ մը կրնայ աւելի դիւրաւ ազատիլ բաղաքական գերութենէն քան բարոյական սրտկութենէ (...):

«Այս կեղտոտ զաւեշտին նիւթը ամփոփենք երկու բառով: Ասկէ հարիւր ֆսանը հինգ տարի առաջ Զարիկրատ մեռած մի ոմն կարապետ Գարակէօզեան գումար մը կը կտակէ առեւտրական վարժարանի մը շինութեանը. չտես հայ հասարակութիւնը անմիջապէս մաղթանքներով ազգային բարերար կը հռչակէ կարապետ Գարակէօզեանը եւ ընտանիքը, չյիշելով գոնէ ազգային առածը՝ «կեր ու ապա գոհացիր»: Տարիներ կ'անցնին առանց սակայն վարժարանին նշոյլը նշմարելու (...). ամէն Գարակէօզեան իր սնտուկին մէջ պատրաստ կտակ մը ունի որ իր մեռած օրը երեւան կու գայ. մեռնողը պահով է թէ իր կտակը պիտի չգործադրուի (...): Խաղը կը շարունակուի պահով է թէ իր կտակը պիտի գործադրուի, վասն զի Գարակէօզեանները պիտի շարունակեն՝ առանց ոեւէ վճարումի, «Օրհնեա՛լ Գերդաստան», «Ազգային բարերարներ» կոչումով, մեզմակցութեամբը կամ դուցէ անդիտակցութեամբը օրուան պատրիարքներուն եւ կրօնական կեցուածքին հայ հաւաքականութեան, մինչեւ որ առենը գայ երկնային Աչխարհին մէջ Աստուծոյ Դատաստանին:

Արփիարեան իր ամէնէն սրամիտ, երգիծական, եւ իրապաշտ ալ էջերէն մին տուած է, հակառակ այս դատաստանին մէջ տեղի ունեցած տխուր լուիներուն բոլորովին այլաբանական հանգամանքին:

Աստուծոյ հրահանգին վրայ, իր գահին պիտի ներկայանան՝ Ներսէս Վարժապետեան եւ Մատթէոս Պատրիարքները, Իզմիրլեան, յետոյ՝ Տեղապահ Բարթողիմէոս Արքեպիսկոպոսը, ետքը՝ Օրմանեան Պատրիարքը, բոլորն ալ որպէս պատասխանատու՝ կտակներուն այդ ձեւ առնելուն մէջ, հարցուելու համար:

ուփորձի կ'ենթարկուին երկնային դատաստանին առջեւը ու իրենց ամէնէն յատկանշական երեսներովը արդէն ի յայտ կու գան:

Եւ ա՛լ Հայր Աստուած հարկ չի տեսներ միւս պատրիարքներն ալ կանչել տալ. որովհետեւ՝ «Ամէնիճն ալ աս պիտի ըսեն ան պիտի ըսեն մէջէն պիտի ելլեն»: Ուստի, դործին աղէկ մը տեղեկացած՝ կու տայ իր վճիռը.

«— Դուք, տարաբախտներ, ինչ որ ֆաշճիք աշխարհի մէջ կը բաւէ ձեզի (...). գացէք արհայութիւն եւ հանգտացէք:

«Կարապե՛տ եւ Բիւզա՛նդ Գարակէօզեան, գատուեցէք միւսներէն, ինչ մը աւելի մեղմ պիտի վարուիմ ձեզի հետ: Իսկ դուք մնացած բոլոր Գարակէօզեաններ, գլկեցիք աղքատը եւ բարերար հոչակուեցաք, խաբեցիք ժողովուրդը եւ՝ օրհնեալ գերդաստան կոչուեցաք, կորէ՛ք դժոխք, անիծեա՛լ գերդաստան»:

Մեր արդի գրականութեան մէջ, «Օրհնեալ Գերդաստանը» ստեղծագործական գոհար մը կը ներկայացնէ՝ եւրոպական իմաստով: Արփիարեան՝ անհերքելի կերպով կը տիրէ իր նիւթին, ինչքան ալ այս նիւթը նո՛ր ըլլայ իր պատմուածքներուն մէջ. ան հիմնովին ըմբռնած է հոդեբանութիւնը, նկարագիրը, տիպարը՝ վերջապէս բոլոր անոնց որ կ'երեւան իր այդ տողերուն մէջ: Այլաբանական, մանաւանդ այլաբանական պատմուածք մը ասկէ աւելի, կամ ասոր չափ իրական երեւոյթով ու խորքով չի կրնար յղացուիլ, գրուիլ:

Ապահովաբար, «Օրհնեա՛լ Գերդաստանը» Արփիարեանին անմահ դլուխ-գործոցներէն մին է, ու արժանի՝ մեր գրականութեան անդաստանին մէջ բարձր տեղ մը գրաւելու: Մանաւանդ իր ինքնատիպ նորութեամբը:

XIII.—

«ԱՐՈՒԵՍՏԱՀԱՆԴԷՍ ԳԱՑՈՂ ԿՈՎԿԱՍՑԻՆ»

Նախ հրատարակուած 1889–ին՝ «Մասիս»ին, յետոյ՝ «Նոր կեանք»ին մէջ, 1900–ին, իսկ «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» ընկերակցութիւնը՝ իր լոյս հանած հաւաքածոյին մէջ զայն արտադրած է 1931–ին:

Այս պատմուածքը, վերջընթերին հետ, ցոյց կու տայ թէ Արփիարեան արդէն սկսած է այլ նիւթեր չօշափել, սիրային եւ ամուսնական խնդիրներէն դուրս:

Կարգ մը հայ կովկասցիներ՝ փարիզի Արուեստահանդէսը երթալու իրենց ճամբուն վրայ, Պոլիս կը հանդիպին օրուայ մը համար: Ջիրենք ուղղակի կ'առաջնորդեն «Արեւելք»ի խմբագրատունը, եւ հոս կ'ուզեն պատրաստել օրուան ծրագիրը.— նախ երթալ Հայրիկին աչք համբուրել, յետոյ ներս սէս Պատրիարքին չիրիմը այցելել, եւքը՝ Այա–Սոֆիա երթալ, վոսփորը, կղզիները ալ, դեռ տեսնել նաեւ Պոլսոյ «նշանաւոր գործիչներին»: Կարելի չ'ըլլար սակայն զիրենք տարհամոզել, թէ անհնար է մէ'կ օրուայ մէջ այդ բոլորը կատարել:

Եւ ժամանակը յառաջացած է, մինչ իրենք արդէն «սոված» են: Ուստի զիրենք կ'առաջնորդեն Ղալաթիա, Գզտիկ–Արթինին ճաշարանը. այս վերջինին տէրը կը հարցնէ իրենց.

«— Բիլաւ կ'ուզէ՞ք:

«— Բիլաւ մեր երկրումն էլ կայ:

«— Տոլմա՞:

«— Մեր երկրումն էլ կայ:

«— Միտիա՞:

«— Դա ի՞նչ բան է որ:

«— Տեսակ մը սեւ ոստրէ:

«— Ջենք ուզում, մեր երկրում չենք տեսել»:

Ցետոյ՝ կ'երթան Այա–Սոֆիա: Մուտքին համար, արդէն մէկ այցելուէն կ'ուզուի մէկ մէճիտիէի վճարում: Ու երբ կը տեղեկանան թէ մէճիտիէն կ'արժէ երկու բուպլի՝ չեն ուզեր վճարել. ու այնատեն իրենց կ'տարակուսի թէ՝ երբ կովկասէն մինչեւ Փարիզ երթալու համար ա՛յնքան ծախսեր կ'ընեն, որ երկու բուպլին բան մըն ալ չէ, խումբէն մէկը կը պատասխանէ իսկոյն.— հանրային չէնքի մը մուտքը պէտք է ձրի ըլլայ, եւ այս է

իրենց երկրին սկզբունքը: Ու իրը ապացոյց իրենց համոզումին, թղթապանակէն կը հանէ երկու բուպլի, կը պատռէ ու հովին կու տայ, եւ անյապաղ կը գոչէ իր ընկերակիցներուն.

«— Արի՛, Գրիգոր ջա՛ն, դու էլ, Ստեփան ջա՛ն դու էլ, կարապետ ջա՛ն դու էլ, դու էլ, դու էլ»:

Ու երբ ամէնքն ալ կը հնազանդին, կը գործադրեն իր թելադրութիւնը, ան կը յարէ եւ.

«— Տեսնո՞ւմ էք. խօ՛, մենք պոլսեցի հոս հոս չենք որ սկզբունքից, ուղղութիւնից զուրկ լինենք: Մենք *Մշակ* ենք կարդում. դուք *Մշակ* չունէք, ուղղութիւն չունէք: Դեհ, գնանք»:

Ա՛լ ուղղակի պատրիարքարան կ'երթան: Հանդուցեալ Ներսէս Պատրիարքին չիրիմին՝ «երկիւղածութեամբ գլուխնին կը բանան, զգածեալ կ'ադօթեն». *եւ խոնարհելով՝* «կը համբուրեն տապանաքարը»:

Ցետոյ, կ'այցելեն մեծ չուկան: Ցանկարծ, բանջարևղէնի խանութի մը առջեւ կանգ կ'առնեն, հիացած.

«— Ա՛խ, ի՜նչ մեծ *խըյեար*, կը գոչեն, տես էտ էլ մեր երկրումը չկայ:

«— Ի՞նչ *խըյեար*, ո՞ւր է, կը հարցուի պոլսեցիներէն:

«— Դե՛հ, այդ կախը:

«— Եղբայր, այդ դդում է, *ամա զապազ* կ'ըսեմ:

«— Էդպէս դդո՞ւմ կը լինի:

«— Էյ էդպէս ալ խըյեա՞ր կ'ըլլայ»:

Կովկասցիները առնուած, վչտացած են. եւ կը դանդաղին.

«— Ախր ինչո՞ւ մեզ էդպէս ծաղրում էք»:

Եւ կ'աւելցնէ ալ՝ դաս տալու պէս.

«— Դուք մեր երկիրը որ գալու լինիք մենք ձեզ էդպէս պաճ չենք անում»:

Բայց հոն, չուկան, իրենց մէջեւ ալ վէճը կը սկսի: Իրենցմէ մին կը գոչէ.

«— Է՛հ, մեր բազաճումն էլ էսպէս *չարչու* կայ. չարժէ տեսնել:

«— Տօ՛ *իդիօտ*, կը պատասխանէ ուրիշ մը խնդալով, ճու ամբողջ բազաճը այս *չարչուի* կէսը չէ (...):

«Այդ միջոցին լրագիր ծախողները կ'անցնին: Պոլսեցիները «Արեւելք» մը կ'առնեն. եւ երկրորդ երեսը, ազգային լուրերու շարքին կը տեսնեն այցելուներուն անունները, մականունները, բազաճավարական յիշատակութեամբ մը: Ցոյց կու տան անոնց: Ջեն հաւատար, իրենք ալ կը կարդան, ու ձեռէ ձեռ կ'անցնեն:

«— Տօ՛, մենք ոչխար ենք որ գրել ենք. ո՞ր տեղից էլ իմացել ենք: Իսկ *Մշակ* էդպէս պաճ չի՛ ունի: Ուղիղ ասած որ հոսհոս էք: Ու կը խնդան, կը խնդան»:

Եւ անշուշտ իրենցմէ ամէն մէկը «քանի մը» Արեւելք կը գնէ, եւ լուրն ալ «կը բանան կը նային թէ ստուգիւ անուննին ամէնուն ալ մէջը կա՞յ»:

Ու ա՛լ Արեւելքի վրայ միայն պիտի նային:

Ամիս մը յետոյ, իրենց երկիրը վերադարձած են: Անյապաղ՝ իրենց բոլոր ծանօթներուն Արեւելքը ցոյց կու տան:

«— Տեսէք, ի՛նչ հոսհոսներ ենք. մեր անունը, ազգանունը, Պոլիս գալը գրեր են. *Մշակ* էդպէս պաճ կ'անի՞: Ի՞նչ ասես, հոսհոս ենք. մեզ պատիւ են արել, չէ՞:

«Ու, յետոյ հանդարտօրէն կ'աւելցնեն.

«— Ի՛նչ մեծ թերթ. չէ՞. իսկի մենք էլ էդպէս մեծ թերթ չունենք: Պատիւ է բերում հայերին. ուղիղ ասած եւրոպացու թերթ:

«— Է՛հ, եղբայր, ուրիշ ի՞նչ պատիւ արեցին մեզ պոլսեցիները:

«— Ոչինչ, մի մի փենջան *զայֆով* հիւրասիրեցին մեզ: Ի՛նչ մեծ թերթ»:

Կասկած չկայ որ, այս արձակին մէջն ալ Արփիարեան բնականօրէն հարազատ տիալոկներ ստեղծագործած է:

Կենդանի ու իրական գոյներու մէջ՝ արդարեւ, կովկասցի հայ զբօսաշրջիկները իրենք զիրենք կը ծանօթացնեն իրենց խօսքերո՛վը միայն.— ա՛յնքան կենդանի ե՛ւ, որ կը լսենք իրենց ձայնը. խնդուքը, կը տեսնենք իրենց կերպերը, չարժումները, հակազդեցութիւնները՝ ճիշդ այնպէս ինչպէս եթէ իրենց հետը եղած ըլլայինք մեր իրական ներկայութեամբը:

Կովկասահայ զբօսաշրջիկները՝ ամէն տեսն, ամէն բան բաղդատութեան կ'ենթարկեն.— Պոլիս հասած՝ չդրենաւէն իջնելէ յետոյ Արեւելքի խըմբապետը կ'երթան, ուր տակաւին սակայն ո՛չ ոք եկած է. կը զարմանան բազդատութիւնը կ'երթան, ու կը գոչեն, թէ «Իրենք Պաքուէն գալիս են, ու պոլսեցիք դեռ անկողնում են»: կ'ըսեն նաեւ, թէ պոլսեցիները Մշակի պէս թերթ չունեն, բայց ե՛ւ քիչ հետքը՝ Մշակը ի՞նչ է Արեւելքին քովը կը բացականչեն, անմիջապէս որ այս պոլսահայ լրագիրին երկրորդ էջին վրայ կը կարդան իրենց Պոլիս հասնիլը իրենց անուններուն յիշատակութեամբը. «Իսկի մենք էլ էսպէս մեծ թերթ չունենք», կը վճռեն ալ: Բայց պիտի դանդաղին նաեւ, միշտ բաղդատելու մարմանջէն տարուած. «Մեր երկրումը մուզէների մուտքը ձրի է», երբ իրենցմէ պիտի ուզուի մուտքի տուրք մը՝ Այա Սոֆիա մտնելու համար:

Գրեթէ բոլոր տիալոկներն ալ՝ ուրեմն, այս պատմուածքին մէջ, բաղդատութիւններու վրայ կը դառնան. ամէն նիւթի, ամէն նորութեան մասին, կովկասցի զբօսաշրջիկները ունին դիտողութիւն մը, բայց ան բաղդատութենէ միայն ծնած կ'ըլլայ: Ճիշդ է նաեւ որ հայերը բաղդատելու ունակութիւնը, սովորութիւնը ունին. ասիկա իրենց անմիջական մէկ կերպն է՝ գուժելու, մտածելու, դատելու համար: Անշուշտ Արփիարեանին խոր ուշադրութենէն վրիպած ըլլալու չէ այդ իրականութիւնը:

Հեղնանքը, սրամտութիւնը, երգիծանքը՝ իրենց լաւագոյն ստեղծագործութիւնները արտադրած են այս ծաւալով փոքր արձակին մէջ: Հեղի-

նակը հոս ցոյց կու տայ իր ինքնայատուկ տաղանդը՝ ամէնէն յատկանշականը, ներկայացուցչականը իսկոյն տեսնելու, ըմբռնելու եւ վեր առնելուն մէջ: Եւ ասիկա՝ անկասկած ամէն ստեղծագործող արձակագիրին դլխաւոր, կենսական առաւելութիւնը կը կազմէ:

Բայց հո՛ս ալ, դժբախտաբար, Արփիարեան իր դրութեան սկզբէն իսկ, առաջին տողերովն իսկ, մէկ էջէ աւելիով, կը զբաղի այնպիսի նիւթերով, իրողութիւններով, որոնք մօտէն կամ հեռուէն, ո՛եւէ կերպով, ո՛եւէ առընչութիւն չունին «Արուեստահանդէս զացող կովկասցին»ի նիւթին, նպատակին, կամ զոյութեան իրաւունքին հետ: Այդ էջը՝ բո՛լորովին օտարոտի է պատմուածքին մէջ: Գէչ կարկտանի մը, անտեղի կարկտանի մը պէս կը տգեղցնէ պատմուածքին բնագիրը եւ կը զարմացնէ ալ այն որ կը չարունակէ իր ընթերցումը:

Ի՞նչ հարկը կար, արդարեւ, արձանագրելու պատմուածքին առաջին տողերովն իսկ, երկարօրէն ալ, թէ Լոնտոն փնտռտուքի մը պահուն իր ձեռքը կը դպին 1889–ի Մասիսին մէկ քանի թիւերը, որ կ'աղդեն իր վրան, «պատանեկութեան օրերու սիրահարական նամակի մը պէս, որ գրքի մը մէջ մոռցուած է ու յանկարծ աչքերուդ կը զարնէ երբ ճնշուած ես տարիքի ու հոգերու ներքեւ»: Եւ անմիջապէս ալ՝ Արփիարեան կ'աւելցնէ. «Հո՛ն ըովէ ըով ենք Մելոռն կիւրճեան, Զօհրապ, Բաշալեան ու ես: Այդ դեղնած տերեւներուն մէջէն բոպէ մը վերակենդանացաւ յիշատակն այն սարսուռին որով բնագդը կը յուզէր մեզի, փոթորիկին մօտալուտ պայթման ազդարարութեամբ»:

Եւ կը չարունակէ դեռ. «Հայրիկ ամէնուս համար Հայոց Աստուծոյ իրը հոգին թեւատարած կը սաւառնէր Պոլսէն Վարագ, Վարագէն Արարատ: Եւ այս տողերը գրողը ամէն օր Պոլսոյ մամուլին մէջ Թուրքիոյ հայոց մտերն ու սրտերը կովկաս կ'ուղղէր ուրկէ Հայաստանի արեւուն ծագման նախարամակ նշոյլները կ'ընդնշմարէին. ու ամէն օր ալ կովկասի մտերն ու սրտերը կը վարէր դէպի Թուրքիոյ տառապեալ հայերը»:

Ներկայ պատմուածքին խորագիրին վերի ձախ անկիւնը դրուած է «ժամանց». արդ, Արփիարեան կը հաղորդէ դեռ, չարունակելով իր յիշատակները. «Ու երբեմն «ժամանց»ը կու գար սրտերը զովացնել օրուան տառապալից կեանքին հրայրքէն: Մերթ կովկասցիներուն հետ կը ծաղրէինք պոլսական բարբերու ցուցադրութեամբ, եւ մերթ պոլսեցիներուն հետ՝ ի տես կովկասեան դիմագծերու: Այդ ժպիտներէն մէկն է որ հին Մասիսէն այս նոր երեսներուն կ'ուզեմ թռչտեցնել: Տեսնենք թէ սերտ բարեկամութիւնը եւ ծիծաղը կրնան եղեր իրարու հետ հաշտ ապրիլ»:

Ահա՛ թէ ի՛նչպէս յղացուած ու ստեղծագործուած է ներկայ պատմուածքը՝ ըստ իր հեղինակին, իրը «ժամանց», դուցէ:

Բայց, այսուհանդերձ, եւ ի՛նչ որ ալ եղած ըլլայ դրդապատճառը, ո՛չ այս առնչութեամբ, ո՛չ եւ՝ ա՛լ աւելի, պատմուածքին ու իր սիրուն եւ չահեկան տիալոկներուն փայլին համար, անհրաժեշտութիւն մը կար, խօսելու Կիւրճեանին, Զօհրապին, Բաշալեանին հետ քովէ քով եղած ըլլալու մասին,

ո՛չ ալ հաւաստելու անշուշտ որ Հայրիկը «ամէնուս համար Հայոց Աստուծոյ իրը հոգին թեւատարած կը սաւառնէր Պոլսէն Վարագ, Վարագէն Արարատ»:

Այս էջը ի հարկէ պատմուածքի չարադրութեան կու տայ գրական փրըմիթիֆ ըմբռնում մը եւ խոր զարմանք ալ՝ իրը զայն գրողը Արփիարեան մըն է:

Բայց մե՛ղք, որ այս տեսակ մը «յառաջաբանը» գրուած ըլլայ ու դըրուած ալ՝ ներկայ պատմուածքին սկիզբը, անոր մէկ կարեւոր մասը կազմելու յայտնի մտածումովը եւ մանաւանդ իր հետապնդած նպատակին պատճառովը: Կը թուի որ Արփիարեան–հրապարակագիրին համար չատ դժուար եղած է ձերբազատուիլ հրապարակագրութեան ազդեցութիւններէն,— ինչպէս ինքն իսկ խոստովանած է Հ. Առաքելեանին գրած իր մէկ նամակին մէջ, որմէ մէջբերումներ ալ կատարեցինք արդէն, այլ առթիւ:

Այս պատմուածքին մէջ, ուրեմն, իր այդ «յառաջաբան» բացատրութիւնները, յիշատակումները եւ աւելի ետքն ալ իր անձնական կարդ մը միտքամտութիւնները՝ բոլորովին աւելորդ են ու գործին գեղարուեստական հանդամանքը աղարտելու կրնան ծառայել միայն:

Երբ կովկասցի գրօսաչրջիկները ճաշարան են, հեղինակը կը գրէ, օրինակ, իրենց մասին, ի միջի այլոց. «Դժուար ըլլալով գտնել ուտելիք մը որ «իրենց երկրումը» թէ՛ ըլլայ եւ թէ՛ չըլլայ, այսպէս թէ այնպէս պատառ մը բան կ'ուտեն»: Այս հաստատումը, այս պատկերը՝ սակայն, արդէն գոյութիւն ունի պատմուածքին մէջ, տիալոկի միջոցաւ. հարկ չկար, հետեւաբար, զայն կրկնելու՝ բացատրութե՛ան մը համար: Պարագան՝ կը խորհիմ թէ իր չրջանկրկնելու՝ բացատրութե՛ան մը համար: Պարագան՝ կը խորհիմ թէ իր չրջանին եւ ատկէ յետոյ ալ, չատ մը հայ վիպագիրներուն մօտ սովորական եղած ըլլայ:

Այսուհանդերձ, ի հեճուկս գրական այս թերութիւններուն, խնդրոյ առարկայ եզող պատմուածքը՝ իր ժանրին մէջ, յաջողած գործ մըն է, մեր գրականութեան համար, եւ երգիծական իմաստով հազուագիւտներէն մին:

Աւելի ետքը՝ Երուազ Օտեան միայն պիտի կրնար այսչեւ երկեր արտադրել:

XIV.—

«ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ»

Ծաւալով՝ Արփիարեանին ամէնէն ընդարձակ վէպն է իր «կարմիր ժամուց»ը:

Կը սկսի զայն հրատարակել, 1902–ին, իր «Հայ Հանդէս»ին մէջ. բայց աւելի յետոյ՝ ան ամբողջովին լոյս կը տեսնէ «Բանբեր Գրականութեան եւ Արուեստի» պարբերականին մէջ, 1903–ին:

Առանձին հատորով վերհրատարակուած է ան՝ առ նուազն վեց անգամ:

Ըստ աւանդութիւն ղարձած կարծիքի մը, «կարմիր ժամուց» ազգային յեղափոխական կեանքէ առնուած վէպ մըն է, բայց իրականութեան մէջ՝ ան կը ներկայացնէ երկու հակընդդէմ տարրերու մտածելակերպը, պայքարը:

Ամէն պարագայի տակ, այս վէպը՝ իրապաշտ կառուցուածքով, հեղինակին գեղեցիկ գրականութեան լաւագոյն ստեղծագործութիւնը կը նկատուի:

Ամէնէն աւելի ու ամէնէն շատ՝ Արփիարեան կա՛յ իր այս վէպին մէջ:

Եւ որուն վրայ շատ գրուած է, առ հասարակ խորունկ դնահատութիւով, առանց հատուածական նկատումներ առաջացնելու այս մասին:

Իր առաջին հրատարակութենէն երեք քառորդ դար ետքն ալ՝ ան կը մեպուի տակաւին իսկական գլուխ–գործոց մը:

Վէպին երկու կեդրոնական դէմքերը՝ գրեթէ միակ հերոսները, Հայրապետ Էֆէնտի Քիւրքճեանն եւ Տէր Յուսիկ քահանան են:

Երկու տարբեր, հակոտնեայ մտայնութեան, զաղափարի եւ ուղղութեան կը հետեւին, ամբողջովին:

Եւ երկուքն ալ տարբեր միջավայրերու մէջ մեծցած, ապրած՝ տարբեր, բո՛լորովին տարբեր մտածելակերպերու, տեսակէտներու մարդիկ են:

Բայց ե՛ւ երբե՛ք չէզոք. ամէ՛ն առթիւ, որքան յուզիչ նոյնքան բացարձակ ու մտահոգ յամառութեամբ մը:

Վէպին միւս դէմքերը՝ կը կորսուին:

Իր այս վէպովն է որ Արփիարեան կը մտնէ, առաջին անգամ ըլլալով, ազգային յեղափոխական սեւեռումով նիւթ եւ տարրեր ունեցող աշխարհէն դրական յղացում եւ ստեղծագործում ստանալու ու անոնցմով իր գեղարուեստական գրականութեան կառուցումը կերտելու համար: «Կարմիր ժամուց» վէպին հիմերը, քարերը, շաղախը, շինութեան վայրը՝ նո՛ր են, կը կազմեն կերտումին իսկական արժէքը, հմայքը, կեանքը, դոյութեան իրաւունքը:

Եղական ըսուելու չափ մեր գրականութեան մէջ, մանաւանդ իր հատասարակչիռ, իրական ու ճշմարիտ յառաջացումովը:

Հայրապետ Քիւրքճեան՝ թաղին մէջ «էֆէնտին» յորջորջումով ծանօթ է. Նասպեղէն Օրթագեղ փոխադրուած՝ 30 տարի առաջ:

Ո՛չ մէկ կիրակի, ժամէն չէ բացակայած:

Պատարագը չսկսած հոն կ'ըլլայ, յետոյ՝ խորհրդարան, ու թաղին չարթուայ գործերուն վրայ «ընդհանուր տեղեկութիւններ» կը տրուէին իրեն:

Եւ իր «նորին վսեմութեան հետ թաղին ազնուաշուքերն ալ հոն հիւրընկալելու առանձնաշնորհումը կը վայելեն»:

Էֆէնտին՝ պատարագուորին Աւետարանը համբուրելու առեն, ոսկի մը կու տայ. բայց հինգի կը բարձրացնէ զայն, երբ պատարագողը եպիսկոպոս ըլլայ:

Ետքը՝ կը վերադառնայ պահարան, հոնկէ ալ «խնդրակատար»: Մինչ «Աստուածամօր պատկերին առջեւը խաչակնքելէ յետոյ կը սկսի դէպի դուռը երթալ, պատէն փոքր ինչ շեղած էայլափոխերով»:

Դուրսը՝ մուրացիկները կը սպասեն առանց պատրանքի ակնկալութեամբ եւ թաղին երիտասարդները կիրակնօրեայ զգեստով սիգապանծ, դանձանակը ու պնակը ձեռքին, «կու գայ կոր» կը մրմնջեն: Էֆէնտին ամէն մէկուն առջեւը կանգ կ'առնէ, «մեւացեալ կծծիութեան զուարճացած սակարկութեամբ», ետքը լիաբուռն նպաստ կու տայ եւ կը յարէ. «Ապրի՛ք զաւակներս»: Եւ խորհրդարան կ'ելլէ, իր սուրճը խմելու:

Բայց երեսուն տարիներ տեւած այս միաձեւ կիրակնօրեայ «կենցաղավարութիւնը կը խանգարուի մէկէն 1890–ի Օգոստոս 19–ին»:

Այդ օրը ժամուն տօնախմբութիւնն է: Թաղին քարոզիչ եպիսկոպոսն է որ կը պատարագէ, մինչ նոր «զարիպը», հայկական դաւառէն եկած նոր քահանան արժանացած է իրեն սպասաւորելու, չնորհիւ իր ձայնին: Ու երբ այս արարողութեանց մէջ՝ կարդը կու գայ «Աղաւնութիւն եղբարց մերոց գերելոց» աղաչանքին, հայաստանցի տէրտէրը՝ «աչքերը բոցաղորդ», բուրվառը ժողովուրդին կ'արձակէ ու կը սլացնէ «սահեզագոռ» կերպով, «Ա՛զատութիւն» գոռալով, «պայքումի» մը պէս ալ: Այն առեն, էֆէնտին յանկարծակիի կու գայ, ղովուրդին կ'արձակէ ու կը սլացնէ «սահեզագոռ» կերպով, «Ա՛զատութիւն» բառը, «պայքումի» մը պէս ալ: Այն առեն, էֆէնտին յանկարծակիի կու գայ, բառը, «պայքումի» մը պէս ալ: Այն առեն, էֆէնտին յանկարծակիի կու գայ, կը չուարի, ծանր վտանգ մը կը զուշակէ...: Բայց մէկէն ի մէկ կը սթափի ալ, դուրս կ'ելլէ: Խորհրդարան կ'երթայ անշուշտ:

Ու երբ այսպէս էֆէնտին՝ իր սթռոը ձգած եկեղեցիէն անակնկալ կերպով կը մեկնի, աղնուաշուքներն ալ՝ իրար նայելէ յետոյ, դուրս կ'ելլեն, ամէնքը միասին: Դրան առջեւը՝ կը տեսնեն ժամկոչը, որ՝ «վիզը ծուռ, տեղը կը մնար, էֆէնտիին հովանոցը դեռ ձեռքը» բռնելով: Իրեն կը հարցնեն իսկոյն.

«— ժամկոչ աղբար, էֆէնտին ո՞ւր գնաց:

«— Խորհրդարանը, կը պատասխանէ ողորմուկ ձայնով մը:

«— Բան մը ըսա՞ւ:

«— Չէ, երեսը մեռելի երես էր»:

Խորհրդարանին մէջ, էֆէնտին կանաչ սեղանին դլուխը նստած կը գտնեն, ուժգնօրէն ծխելու վրայ: Եւ, «շուարած», կը սպասեն այն ատեն ոտքի վրայ, «ամէնուն բերանը գոց»: Ու անմիջապէս որ ժամկոչը կու գայ, ազնուաչուքներուն մէջէն «տարիճով ու դիրճով էն հեղինակաւորը» մեղմաձայն կը հարցնէ.

«— Էֆէնտի, սուրճ մը կ'ուզէ՞ք»:

Իբր հաւանութեան նման, «հը» մը կ'ընէ էֆէնտին, ու կ'աւելցնէ ալ.

«— Դուբ ալ առէք:

«Ու կը հրահանգէ երբ ժամկոչը դուրս ելլելու վրայ է.

«— Ինծի նայէ, սրբազանին ըսէք որ կարճ կապէ ու գայ»:

Եպիսկոպոսը արդէն առանց այլ հրահանգը ստացած ըլլալու կու գայ խորհրդարան: Հայրապետ էֆէնտին անմիջապէս կը հարցնէ իրեն.

«— Սրբազան, սա լերան արջը ե՞րբ եկաւ»:

Ու կ'աւելցնէ ալ՝ առանց պատասխանի սպասելու.

«— է՞, ալ ասանկ ատեն հոս խրկելիք ուրիշ մարդ չգտա՞ն:

«— Ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ ըրաւ»:

Այդ պահուն, «պզտիկ ազնուաշուք մը» *էֆէնտիին կ'իմացնէ թէ* «պանդուխտը խնդրակատարէն կ'ելլէր:

«— Նեբս կանչեցէք»,— *իսկոյն կը հրամայէ այն ատեն էֆէնտին:*

Հայաստանցի տէրտէրը եպիսկոպոսին խոնարհութիւն կ'ընէ, բոլոր ներկաները կ'ողջունէ. մինչ էֆէնտին իրեն կը հրահանգէ նստիլ, բայց ան կը նայի՝ երբ եպիսկոպոսը իրեն թոյլ կու տայ: Լռութենէ մը ետքը՝ էֆէնտին կը հարցնէ Տէր Յուսիկին.

«— Հրամանիդ ո՞ր տեղէն ես, տէրտէր:

«— Տոմուզ գեղէն»:

Էֆէնտին կը ծիծաղի քթին տակէն, ու կ'ըսէ.

«— է, հոս ալ գիտե՞ս ուր է:

«— Սքանչող չէ՞:

«— Հա՛, ատ ալ գիտես եղեր: Աղէ՛կ, աղէկ: Է՛, Հասան փաշան ալ գիտե՞ս ո՛վ է»:

Քահանան ուսը կը թօթուէ ու արհամարհանքով մը կը մռմռայ.

«— է, ես ի՛նչ գիտնամ, ո՞վ է: Ո՞վ կ'ուզէ քոդ ըլլայ: Աշխարհին երեսը շունէն շատ տանիկ փաշա կայ»:

Ներկայ եղող եկեղեցականները «մօրուս կը շոյեն», *էֆէնտին իր լայնկեկ թաշկինակը կը հանէ՝* «արբայապիղծ յանդգնութիւնը չլսած ըլլալու համար»: *Մինչ* «ազնուաշուքները» ամմա հէօտիւմ ա *կը փսփսան իրարու: Էֆէնտին կը չարունակէ սակայն դիտել տալ Տէր Յուսիկին.*

«— Աս Հասան փաշա ֆու գիտցածներէդ չէ, տէրտէր. Պէշիկթաշի Հասան փաշան է»:

Բայց հայաստանցի քահանան ա՛լ վրդովուած՝ կը պատասխանէ սակայն դաւառացիի պարզութեամբը.

«— է՛, ես ի՛նչ ընեմ, ո՛ր տեղն կ'ուզէ քո՛ղ ըլլայ. Հասան փաշա մըն ալ մեր խայաստան կայ: Ամիրա, ես էեզի քան մը ըսեմ, ատանկ սուրբ օրով մեղմ է պատարագէն յետոյ անխիղճ արարածներուն անուններուն բերանին առնելով ժամերնիս աւրելը»:

Ու ոտքի կ'ելլէ եւ մեկնելու համար արտօնութիւն կը խնդրէ եպիսկոպոսէն, որ թոյլ չի տար սակայն: Էֆէնտին կ'ըսէ, այն ատեն.

«— Ժողովուրդը գրգռող այն ի՛նչ եղանակներ էին: Լուրը հիմակ գնա՛ց հասաւ փաշային: *Ճուռնալ* եղա՛ճ, *ճուռնա՛լ*:

«Ու հազիւ լսելի մրմունջով մը.

«— Ան ի՛նչ «ազատութիւն» էր որ պռռացիր տէրտէր»:

Բայց Տէր Յուսիկ լռող տեսակէն չէ. կը պատասխանէ անյապաղ.

«— Մեր հազարաւոր տարիներու ազօթքներն են, մեր սուրբ հայրապետներուն գրած ծէսերն են: Ի՛նչ, սա ժամը հայ էրիստոնէի ժամ չէ՞»:

Ամէնքը «հիազարիուր *կը ցնցուին: էֆէնտին մեղմաձայն կ'ըսէ.* «Ան երանելիները ուրի՛շ ատեն կ'ապրէին: Հիմակ դարը ուրիշ դար է»:

Մտահոգ է հայրապետ էֆէնտի. դեռ կը հարցնէ քահանային.

«— Դուն հոս մնալո՞ւ եկար»:

Եւ Տէր Յուսիկին հաստատական պատասխանին վրայ, կը յարէ ե՛ւ.

«— է, մնալու եկեր ես նէ, ան ֆու Տոմուզ գեղդ մոռցիր տէ *Յուզի* գեղցի եղիր: Աստուծով նորէն գեղդ երթաս նէ, հոն ի՛նչ կ'ուզես նէ ան եղիր: Հոս հէ՛մ էեզի կ'ընես, հէ՛մ մեզի: Հոս խաղաղագէտ ըլլալու է: Ականջիդ օղ ըրէ սա պատուիրանը — Օրթագիւղ սկիզբն իմաստութեան, երկիւղ Հասան փաշային»:

Ներկայ եղող «ազնուաչուք» ազգայինները համաձայն են: Ոչ՝ եպիսկոպոսը, որ կ'առարկէ սակայն.

«— Բայց էֆէնտի, ի՞նչ ընելու է: Աս Հասան փաշան է, աս Հիւսէյն փաշա է ըսելով մեր եկեղեցական արարողութիւնները փոխելո՞ւ ենք, ջնջելո՞ւ ենք: (...) Ես ալ եթէ սպասաւորիմ, «ազատութիւն» պիտի ըսեմ:

«— Սրբազա՛ն, սրբազա՛ն, խելքդ կանչէ որ տուն գայ, աղաղակեց էֆէնտին. ըսել ալ կա՛յ, ըսել ալ կա՛յ: երեսուն տարիէ ի վեր այս ժամն եմ, օր մը օրանց մէկերնիդ լսեցի՞ք որ ազատութենէ եսէբ ժողովուրդը «ամէն» պռռայ, «Տէր ողորմեայ» գոչէ: Է՞»:

Եւ քիչ ետքն ալ կը յարէ լրջօրէն.

«— Աս մէկ ամիս է ի՛նչ կը դառնայ, չիյտէ՞ք»:

Իր ակնարկութիւնը՝ «ազգին համար նոր ստեղծուած կացութեան ծանրութիւնը չմոռնալու համար» *կատարուած ծանուցումին մասին է:*

Ներկայ ազնուաչուքներուն երեսները կը լրջանան:

Էֆէնտին իր չուրջերը կը նայի, կը դիտէ. կերպով մը՝ յայտնօրէն գոհ է: Ճեռոյ՝ «ազնուչութեամբ» *կը խօսի պանդուխտ քահանային.*

«— Հիմա, տէր հայր, ինծի մտիկ ըրէ որ ըսեմ: Ես ամէնէն նախանձախնդիրն եմ եկեղեցական արարողութիւններու, բայց «հարկը օրէնքը կը լուծէ», ըսեր են:

«Ու դառնալով միւս եկեղեցականներուն, կ'աւելցնէ.

«— Ես ինչը կ'ըսեմ, դուք շատը հասկցէք»:

Եւ կը բացատրէ թէ ի՛նչպէս «ազատութիւն» բառին վրայէն, «Լուրթց մերոց գերեզոց»ին վրայէն ալ հազալով, ու ցած ձայնով անցնելու է, եթէ «գերեզոց» ըլլալ չեն ուզեր: Բայց Տէր Յուսիկ տեղի տուող չէ. ոտքի կ'ելլէ, ու կը յարէ.

«— Էֆէնտի՛, ատանկ խօսքերէն ես բան մը չեմ հասկնար. սրբազանը եթէ կը հաճի, թող հրաման տայ, ու ա՛լ կիրակի օրերը ես սպասարկութիւն չընեմ»:

Եւ կը մեկնի խոյն:

Հայրապետ էֆէնտի՝ ըստ իր սովորութեան, բոլոր ներկայ ազնուականներն ու եկեղեցականները կէսօրուայ սեղանին կը հրաւիրէ, իր տունը: Քահանայ մը՝ Տէր Յուսիկը չտեսնելով հոն, կ'ուզէ իմաց տալ իրեն, բայց՝

«— Ձգէ՛ ձգէ, կը յարէ ազնուաշուք մը. ամէն մարդ իր ըրածը կը հաշէ»:

Բայց, ճիշդը, ո՛վ է Տէր Յուսիկ:

Տիրացու Գաբրիէլ՝ իր ձեռնադրութեան օրը, կ'ուզէ Յուսիկ անունով «վերածնիլ». որովհետեւ ազգային բոլոր սուրբերուն մէջէն, «Յուսիկ հայրապետին համար մասնաւոր հակում մը ունէր բնականաբար»:

Եւ պատահմամբ չէ որ քահանայ եղած է Տէր Յուսիկ:

Տիրացու Գաբրիէլ՝ փեսան Տէր Թադէոսի, այս վերջինին կը յաջորդէ անոր վախճանումին, Տոմուզ դեղին մէջ:

Եւ նորընծայ քահանայ, իր ժամուն դուռը՝ «ապաշխարանքի գանձանակ» մը կը գետեղէ.— խոստովանանքի եկող ծերերը, կիները եւ աղջիկները կը դատապարտէ՝ անոր մէջը հինգէն քսան փարա ձգելու: Տարի մը ետքը՝ գային կը բանայ ամէնուն ներկայութեանը. հոն հաւաքուած դրամին չնորհիւ, խորանին առջեւ կը բերեն հրացան մը՝ զոր Տէր Յուսիկ կ'օրհնէ, պատը կը կախէ, «փայտէ խաչ մըն ալ՝ Golgotha», եւ դանձանակը նորէն կը դրուի ժամուն դուռը, նո՛յն նպատակով: Եւ երբ երկրորդ տարին գային կը բանան, այս անգամ արդիւնքը երկու հրացան դնելու կը բաւէ: Տասը տարի ետքը՝ քսան կ'ըլլայ: Գանձանակին դրութիւնը՝ Տէր Յուսիկին ծրագրին մաս կը կազմէր:

Միեւնոյն ատեն, դեղի տղոց կարդալ եւս կը սորվեցնէ: Ետոյ՝ անոնց կու տայ Ռոպէնսոն Քրուզոյի դիրքը, ինքնօգնութեան գաղափարը ներմուծելու համար իրեն. «Մենք ալ Ռոպէնսոնին պէս մեր գեղը կղզիացած ենք», կ'ըսէր անոնց: Տղաքը երկաթագործութեան մէջն ալ կը յառաջդիմեն: Իսկ Տէր Յուսիկ չատ չէր ապաւիներ «61-րդ յօդուածին վրայ»: Զէնքով ինքնապաշտպանութիւնը՝ իր «ներքին հաղաբականութեան» հիմը կը նկատէր:

Մինչ տպիտութիւնը եւ աղտոտութիւնը, ուտեստի անհոգութիւնը՝ ժողովուրդին համար չատ աւելի աղիտաբեր կը սեպէր քան թէ կառավարական հարստահարութիւնները: Ժողովուրդին մաքրութեան «ծայրայեղ խստութեամբ» հսկելու համար, «աղէկ չլուածուողներուն» հաղորդութիւն չէր տար:

Եւ Տէր Յուսիկ դրական մարդու հնարամտութիւններն ալ ունի:

Կարդացած ըլլալով խոշին օլտակարութեան մասին, իր դեղին համար բերել կու տայ՝ «տաճիկներուն այդ ատելի» կենդանիներէն քանի մը հատ. թուրք գինուորները դեղէն կը հեռանան, մինչ դեղին անունը կը մնայ «Տօմուզարըն էօյի», եւ այդ կողմէն անցնող անօթի զօրքերն անգամ հոն կանգ չեն առներ:

Աբչամ՝ երկրորդական վարժարանէ մը չրջանաւարտ, դեղը ղրկուած է որպէս ուսուցիչ: Պատանի Գաբրիէլ իրեն կ'աշակերտէ: Աբչամ՝ ազատամիտ, յեղափոխական գաղափարներ ունի: Օր մը, ապագայ քահանան իրեն դիտել կու տայ. «Վարժապե՛տ, վրաս կը խնդա՞ս: Պահէ ու ծոմ չրռնողը ընտո՞ր քրիստոնեայ կ'ըլլայ»:

Յեղափոխական վարժապետը հաւատք ունի «ինքնավար Հայաստանի մը» մօտ աւետիսին իրականացումին վրայ. խանդավառուած կ'ըսէ իր պատանի աշակերտին. «վեց պետութիւնները ինչե՛ր պիտի ընեն, ապահ, ապահ՛»: Մինչ աշակերտը իրեն կը հարցնէ. «քէ որ ընելու չըլլա՞ն նէ»: Եւ իբր հմտական պատասխան՝ Աբչամ կ'առարկէ սակայն իրեն.

«— Հիչ անանկ բան կ'ըլլա՞յ»:

Անշուշտ Հայաստանի վիճակը դէպի լաւը չի՛ փոխուիր:

Տէրտէրցուն՝ ժողովուրդը կռուի պատրաստելու մասին կը խօսի: «Մենք՝ բնիկ տաճիկներուն կռնակէն հայհոյելով չէ որ պիտի փրկուինք», *պիտի ըսէ նաեւ: Իր քանին կը մօտենար այն ատեն, մինչ Տէր Թադէոսին աղջիկն ալ տասը հինգ կար. կ'ամուսնանան միասին: Երկու տարի ետքը՝ Տէր Թադէոս կը մեռնի, Տէր Յուսիկ իրեն կը յաջորդէ: Իր քարոզները համբաւ կը ստանան չուտով, մինչեւ անգամ չրջաններէ:*

Օր մը, հասկցուց Աբչամին.

«— Հիմակ, օրհնած, դո՛ւն ըսէ, ես ժողովուրդին ընտո՞ր խրատ տամ որ բաճկոնակդ առնողին, հանէ շապիկդ ալ տուր»:

Եւ դեռ իրեն ըսաւ ալ.

«— Շիտակը Աստուած թող մեղք չհամարի, իմ բերանս առաջ չերթար ժամ եկողին խրատ տալ որ մէկ երեսիդ զարնողին, միւսն ալ դարձուր: Այդ շուներն մեր էֆէնին չեն սպասեր... աջի՛ն ալ կը զարնեն, ձախի՛ն ալ կը զարնեն... ա՛լ տեղ մնա՞ց որ դարձնենք եղբայր դո՛ւն ըսէ»:

Ու պոլսեցի վարժապետին լռութեանը վրայ՝ Տէր Յուսիկ աւելցուց ալ.

«— Ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատամն, ա՛ս է Տէր Եհովային կամ-

ը, եւ ես ալ ժողովուրդիս ասանկ կը պատուիրեմ: Ի՞նչ կ'ըսես, գէշ կ'ընեմ նէ՝ շիտակը զրուցէ՛»:

Այն ատեն, Արշամ իր երկու ձեռքերը կը համբուրէ:

Առտու մըն ալ, Տէր Յուսիկին կ'առաջարկէ սարը երթալ: Հետը տարած է «Արմենիա»ի առաջին թիւերը: «Ուրեմն, ա՛լ գործի ժամը հնչա՞ծ է», կը հարցնէ իրեն քահանան:

«— Հնչած է, հնչած է, կը պոռայ վարժապետը՝ խանդավառ հոսհոսութեամբ:

«Ու *Արմենիա* մը առնելով համբուրեց զայն, տէրտէրին ալ համբուրել տուաւ: Եւ օդին մէջ բարձրացնելով.

«— Ահա, դրօշնիս, գոչեց»:

Յեղափոխական, բայց տրամաբանող ու իրատես մարդ ալ, Տէր Յուսիկ իրեն դիտել կու տայ սակայն, «զգածեալ ձայնով».

«— Ու գինուորը, զենքը ո՞ւր ես»:

Վարժապետը «պաղած» կը մնայ:

●

Վստահօրէն կարելի պիտի չըլլար ստեղծագործել աւելի հարազատ, ոչ ալ աւելի կատարեալ տիալոկները. բո՛լորն ես յատկանշական դիմումներ, խոստովանող արտայայտութիւններ են. Արփիարեան անոնց մէջ դրած է իր բոլոր հասկացողութիւնը, փորձառութիւնը, տեսակէտները, դիտողութիւնները՝ յեղափոխութեան, ինչպէս նաեւ բնազատաւոին մէջ տեղի ունեցող ամբոխավարութեան մասին: Եւ այս՝ ամէնէն կարճ, բայց ե՛ւ ճշդիւտ ու յստակ բառերով, եւ պատկերալից ոճով: Հեղինակը հիմնովին ներկայ է նաեւ, ուրեմն, իր դեղեցիկ դրականութեան մէջն ալ, իր հրապարակագրական արտայայտութիւններէն անկախաբար. վկայ՝ վերի անմրցելի տիալոկները:

●

Մուսա պէյին դատավարութիւնը կը ցնցէ ամբողջ Հայաստանի հետ՝ Տոմուզ դեղն ալ: Պահ մը կարծուեցաւ, թէ այս քիւրտ պէյը պիտի պատժուէր եւ Թուրքիան ալ պիտի սկսէր բարենորոգութեանց ձեռնարկել: Այս մասին, Տէր Յուսիկ տարակարծիք է Արշամին հետ. կ'ըսէ իրեն.

«— Տաճիկ կառավարութիւն մը ինչպէս պիտի կրնար տաճիկ մը պատժել, բրիստոնեայ մը սպանած ըլլալուն համար»:

Բայց չէր հաւատար ալ՝ միեւնոյն ատեն, որ Թուրք կառավարութիւնը՝ «համարձակէր Եւրոպայի վրայ խնդալ»:

Եւ երբ Պոլսոյ վերջին թերթերէն կ'իմանայ Մուսա պէյին անպարտ արձակումը, իր երեսը «սեւ եւ կանաչ» կը դառնայ: Եւ այն ատեն կը դոչէ.

«— Սկսաք, պարոն Արշամ, սկսաք»:

Իսկ քանի մը ամիս ետքը, «1891-ի Յունիսին կարնոյ եւ 1895-ին կոտոթածներուն նախատօնակը կը կատարուէր» արդէն:

Արտասահմանէն նորանոր թերթեր կու գան. եւ չատ խօսք: Ճայորդ տարիներուն, չատ չարժում ալ՝ օտար պետութեանց մէջ:

Բայց Տէր Յուսիկ մտածկոտ է, եւ հաւատ չունի ա՛լ. կը կասկածի թէ անոնք՝ եւրոպական պետութիւնները «հայոց ձեռքով» գործելու ծրագիրը ունին: կ'արտայայտուի վարժապետին.

«— Պարոն Արշամ, շատ կը վախնամ որ գուցէ այս ամեհուն վրան կայ՝ տակը չկայ: Խե՞նթ եմ ի՞նչ եմ ասում: Մեծ բար վերցնողը չի կրնար նետել: Աս մեր աղբրտանիքը շա՛տ շա՛տ կը պոռաց եւ ուժո՛վ, վախնամ թէ «դատարկ կարասը զօրաւոր ձայն կը հանէ» ըսուած ըլլայ»:

Դպրոցական արձակուրդին, Արշամ Պոլիս կ'երթայ: Հոնկէ, «կրակոտ» նամակ մը կը ղրկէ Տոմուզ դեղ.— ընկերութիւններ կազմուած են, կովկասէն կտրիճ երիտասարդներ եկած, Ռուսիոյ հայերը ոտքի ելած, մինչ Եւրոպայի հայերը կը դործեն արդէն Տաճկահայաստանի համար, եւ Տէր Յուսիկը ստիպողաբար ալ Պոլիս կը կանչէ, որովհետեւ կը դրէ նոյն նամակին մէջ, նաեւ, թէ՝

«— Բանե՛ր պիտի ըլլան, բանե՛ր»:

Տէր Յուսիկ Պոլիս կը վազէ ուրեմն, Առաջնորդարանէն յանձնարարական մը առնելով, «ժամուն պարտքը վճարելու նպատակով հանգանակութիւն մը ընելու համար»:

Պոլիս հազիւ հասած՝ Տէր Յուսիկ ուղղակի Պատրիարքարան կ'երթայ: Հոն, «խուռներամ ժողովուրդը որ տաճարը կը մտնէր», զինքն ալ ներս կը քշէ: Խորանին վարագոյրը դոց է. սեղանին՝ չատ մը աշխարհականներ կան. բան մը չի հասկնար Տէր Յուսիկ: «Միթէ Պոլսոյ եկեղեցիներուն կարգ ծանօթներն ես ասո՞ղ», կը մտածէ: Եւ այն ատեն, «փար կը կտրի»:

Բայց սեղանին վրայ դանուողներէն մէկն ալ Արշամն է: Եւ որ, ճիշդ այդ պահուն, իր ֆէսը կը հանէ, կը նետէ ու՝ բազուկները խաչաձեւ, կը սկսի խօսիլ:

Տէրտէրը որոշակի չի կրնար սակայն լսել անոր բոլոր ըսածները, բայց եւ կ'իմանայ ալ որ կ'ըսէր ան. «Այսօր՝ էրզրում, վաղը՝ Մուշ, յաջորդ օրը՝ վան ու ամբողջ Հայաստան: Պիտի ջարդե՞ն, եղբարք, պիտի ջարդե՞ն: Հիմի՞ էլ լռենք»:

Եւ ժողովուրդն ալ՝ միաբերան ու միաճայլ կը դոչէ. «Հիմի՞ էլ լռենք»: Մինչ տաճարին բակը, «Օ՛ն ի ԵԼՐԶԳ» դոռումը կը թնդացնէր եկեղեցին ու չրջանակը:

Դասէն, մեծափառ մօրուքով եկեղեցական մը դողդողալով կը յառաջանայ, խումբ մը երիտասարդներէ պաշարուած: Տէր Յուսիկին հարցումին՝ Ո՞վ են, երիտասարդներուն մէջ, Տէր իրեն կը պատասխանեն, թէ Պատրիարքն է ան: Երիտասարդներուն մէջ, Տէր Յուսիկ կը նշմարէ Արշամը, ինչպէս նաեւ իր աշակերտներէն ոմանք. անոնց հետ, ինքն ալ Պատրիարքարան կ'ելլէ, ու կը մտնեն մեծ սրահը: Հոն, Տէր Յուսիկ «տաճկական բան մը» կը տեսնէ. կը հետաքրքրուի. իր քովինները՝ կը տեսնեն

էր, եւ ես ալ ժողովուրդիս ասանկ կը պատուիրեմ: Ի՞նչ կ'ըսես, գէշ կ'ընեմ ես՝ շիտակը զրուցէ՛»:

Այն ատեն, Արշամ իր երկու ձեռքերը կը համբուրէ:

Առտու մըն ալ, Տէր Յուսիկին կ'առաջարկէ սարը երթալ: Հետը տարած է «Արմենիա»ի առաջին թիւերը: «Ուրեմն, ա՛լ գործի ժամը հնչա՞ծ է», կը հարցնէ իրեն քահանան:

«— Հնչած է, հնչած է, կը պոռայ վարժապետը՝ խանդավառ հոսհոսութեամբ:

«Ու *Արմենիա* մը առնելով համբուրեց զայն, տէրտէրին ալ համբուրել տուաւ: Եւ օդին մէջ բարձրացնելով.

«— Ա՛խ, դրօշնիս, գոչեց»:

Յեղափոխական, բայց տրամաբանող ու իրատես մարդ ալ, Տէր Յուսիկ իրեն դիտել կու տայ սակայն, «զգածեալ ձայնով».

«— Ու գինուորը, զէնքը ո՞ւր են»:

Վարժապետը «պաղած» կը մնայ:

●

Վստահօրէն կարելի պիտի չըլլար ստեղծագործել աւելի հարթատ, ոչ ալ աւելի կատարեալ տիալոկներ. բո՛լորն ալ յատկանշական դիմումներ, խոստովանող արտայայտութիւններ են. Արփիարեան անոնց մէջ դրած է իր բոլոր հասկացողութիւնը, փորձառութիւնը, տեսակէտները, դիտողութիւնները՝ յեղափոխութեան, ինչպէս նաեւ բնազաւառին մէջ տեղի ունեցող ամբոխավարութեան մասին: Եւ այս՝ ամէնէն կարճ, բայց եւ՛ ճշդրիտ ու յստակ բառերով, եւ պատկերալից ոճով: Հեղինակը հիմնովին ներկայ է նաեւ, ուրեմն, իր դեղեցիկ դրականութեան մէջն ալ, իր հրապարակագրական արտայայտութիւններէն անկախաբար. վկայ՝ վերի անմրցելի տիալոկները:

●

Մուսա պէյին դատավարութիւնը կը ցնցէ ամբողջ Հայաստանի հետ՝ Տոմուզ դեղն ալ: Պահ մը կարծուեցաւ, թէ այս քիւրտ պէյը պիտի պատժուէր եւ Թուրքիան ալ պիտի սկսէր բարենորոգութեանց ձեռնարկել: Այս մասին, Տէր Յուսիկ տարակարծիք է Արշամին հետ. կ'ըսէ իրեն.

«— Տաճիկ կառավարութիւն մը ի՞նչպէս պիտի կրնար տաճիկ մը պատժել, ֆրիստոնեայ մը սպանցնած ըլլալուն համար»:

Բայց չէր հաւատար ալ՝ միեւնոյն ատեն, որ Թուրք կառավարութիւնը՝ «համարձակէր Եւրոպայի վրայ խնդալ»:

Եւ երբ Պոլսոյ վերջին թերթերէն կ'իմանայ Մուսա պէյին անպարտ արձակումը, իր երեսը «սեւ եւ կանաչ» կը դառնայ: Եւ այն ատեն կը դոչէ.

«— Սկսաք, պարոն Արշամ, սկսաք»:

Իսկ քանի մը ամիս ետքը, «1891–ի Յունիսին կարնոյ եւ 1895–ին կոտրածներուն նախատօնակը կը կատարուէր» *արդէն:*

Արտասահմանէն նորանոր թերթեր կու գան. եւ չատ խօսք: Ճաշերդ տարիներուն, չատ չարժուում ալ՝ օտար պետութեանց մէջ:

Բայց Տէր Յուսիկ մտածկոտ է, եւ հաւատ չունի ա՛լ. կը կասկածի թէ անոնք՝ եւրոպական պետութիւնները «հայոց ձեռքով» գործելու ծրագիրը ունին: կ'արտայայտուի վարժապետին.

«— Պարոն Արշամ, շատ կը վախնամ որ գուցէ այս ամենուն վրան կայ՝ տակը չկայ: Խե՞նթ եմ ի՞նչ եմ ասում: Մեծ ֆար վերցնողը չի կրնար նետել: Աս մեր աղբրտանքը շա՛տ շա՛տ կը պոռաց եւ ուժո՛վ, վախնամ թէ «դատարկ կարասը զօրաւոր ձայն կը հանէ» ըսուած ըլլայ»:

Դիպրոցական արձակուրդին, Արշամ Պոլիս կ'երթայ: Հոնկէ, «կրակոտ» նամակ մը կը ղրկէ Տոմուզ դեղ.— ընկերութիւններ կազմուած են, կովկասէն կարիճ երիտասարդներ եկած, Ռուսիոյ հայերը ոտքի ելած, մինչ Եւրոպայի հայերը կը գործեն արդէն Տաճկահայաստանի համար, եւ Տէր Յուսիկը ստիպողաբար ալ Պոլիս կը կանչէ, որովհետեւ կը գրէ նոյն նամակին մէջ, նաեւ, թէ՝

«— Բանե՛ր պիտի ըլլան, բանե՛ր»:

Տէր Յուսիկ Պոլիս կը վազէ ուրեմն, Առաջնորդարանէն յանձնարարական մը առնելով, «ժամուն պարտէը վճարելու նպատակով հանգանակութիւն մը ընելու համար»:

Պոլիս հազիւ հասած՝ Տէր Յուսիկ ուղղակի Պատրիարքարան կ'երթայ: Հոն, «խուռներամ ժողովուրդը որ տաճարը կը մտնէր», *ինքն ալ ներս կը քշէ: Խորանին վարագոյրը դոց է. սեղանին՝ չատ մը աչխարհականներ կան. բան մը չի հասկնար Տէր Յուսիկ:* «Միթէ Պոլսոյ եկեղեցիներուն կարգ կանոնները ես ասո՞ւիք», *կը մտածէ: Եւ այն ատեն,* «ֆար կը կտրի»:

Բայց սեղանին վրայ գտնուողներէն մէկն ալ Արշամն է: Եւ որ, ճիշդ այդ պահուն, իր ֆէսը կը հանէ, կը նետէ ու՝ բազուկները խաչաձեւ, կը սկսի խօսիլ:

Տէրտէրը որոշակի չի կրնար սակայն լսել անոր բոլոր ըսածները, բայց եւ կ'իմանայ ալ որ կ'ըսէր ան. «Այսօր՝ էրզրում, վաղը՝ Մուշ, յաջորդ օրը՝ վան ու ամբողջ Հայաստան: Պիտի ջարդե՛ն, եղբարք, պիտի ջարդե՛ն: Հիմի՛ էլ լռենք»:

Եւ ժողովուրդն ալ՝ միաբերան ու միաձայն կը գոչէ. «Հիմի՛ էլ լռենք»:

Մինչ տաճարին բակը, «Օ՛ն ի ԵլլտրզԳ *դոռումը կը թնդացնէր եկեղեցին ու ՀրՀանակը:*

Դասէն, մեծափառ մօրուքով եկեղեցական մը դողդղալով կը յառաջանայ, խումբ մը երիտասարդներէ պաշարուած: Տէր Յուսիկին հարցումին՝ իրեն կը պատասխանեն, թէ Պատրիարքն է ան: Երիտասարդներուն մէջ, Տէր Յուսիկ կը նշմարէ Արշամը, ինչպէս նաեւ իր աշակերտներէն ոմանք. անոնց հետ, ինքն ալ Պատրիարքարան կ'ելլէ, ու կը մտնեն մեծ սրահը: Հոն, Տէր Յուսիկ «տաճկական բան մը» կը տեսնէ. կը հետաքրքրուի. իր քովինները՝

կ'ըսեն իրեն, թէ «Սուլթանին խրկած թուրան է» ան: Եւ յանկարծ, կը լսէ ալ որ ժողովուրդը կը պոռար.— «Թուրա՛ն, թուրա՛ն»: Եւ մէկէն զայն կը պատռեն ալ, ու ոտքերու տակ կ'առնեն:

«— Ա՛խ, Յուսիկ հայրապետ, հոգուդ մատաղ, կ'աղաղակէ Տէր Յուսիկ, ինքնիրմէն ելած»:

Եւ «ալ կրնար մեռնիլ: Փրկութեան օրը իր աչքերը տեսած էին»:

Բայց ասկէ ետքը՝ պիտի չդիտնայ սակայն պատահածը: «Ո՛ւր էր, ի՛նչ կ'ընէր, ի՛նչ կ'ըլլար» երկու ժամէ ի վեր: Փողոցը կը գտնուի ա՛լ: Պատրիարք, Արշամ, աշակերտ չկան: Մոլեգնոտ ամբոխի մը մէջ կորսուած է: Թուրք զինուորներ կու գան: Երկու հայ, «գլուխնին սուիններով ջախջախուած», կ'իյնան իր առջեւը: Ոստիկաններ՝ ամէն կողմ հայեր կը ձերբակալեն: Մէկէն, իր թեւերէն բռնելով՝ զինքը կը տանին. մութ խուցի մը մէջ կը նետեն: Երեք օր յետոյ՝ դատուելու կը տանին. հոն կը ճանչնայ այն հարիւրապետը որ զինքը դատողներուն մէջն է, եւ որուն օր մը, երբ Տոմուզ զիւղ եկած էր՝ «ատամնավարժ» մը տուած էր:

Գաւառացի տէրտէրը ազատ կ'արձակուի. հաստատուած է թէ Ծուլիս 15–ին առտուն միայն Պոլիս հասած է, հետեւաբար ե՛ւ չէր կրնար նոյն օրուան չարժումին կազմակերպիչներէն ըլլալ. հարիւրապետին բարեխօսութիւնը օգնած էր անշուշտ:

Ճետ երկար խորհրդակցութեան՝ Տէր Ծուսիկ Պոլիս կը մնայ՝ «գործին» կազմակերպութեանը համար:

Այդ օրերուն, Օրթա–Գեղի եկեղեցիին քահանան մեկնած էր, Տէր Ծուսիկ հոն կը ղրկուի՝ Պատրիարքարանին յանձնարարականովը: Իր բախտէն, այս եկեղեցիին ծօնակատարութեան օրն իսկ կ'ըլլայ իր առաջին սպասարկութիւնը, եւ Ծուլիս 15–ի տպաւորութեան տակն է որ Տէր Ծուսիկ կը պոչէ. «Ազատութի՛ւն եղբարց մերոց»ը: Եւ ասկէ ետքը՝ իր ընդհարումը Հայրապետ Էֆէնտիին հետ:

Բայց երկուքին միջադէպը այսքանով պիտի չվերջանար:

Ճաշորդ կիրակին ալ Տէր Ծուսիկը պիտի սպասաւորէր: Դիպուածը նախ կը պարտադրէ, որ «Ազատութիւն եղբարց մերոց»ը ըսելու առենը, Տէր Ծուսիկին հազալը բռնէ. իր խօսքը՝ անլսելի կ'անցնի ուրեմն: Հայրապետ Էֆէնտին որ՝ անշուշտ, ներկայ էր, շատ դոհ է եւ նոյնիսկ կերպով մը կը զղջայ նախորդ կիրակի այս պանդուխտ քահանային դէմ խիստ դտնուած ըլլալուն համար. դրպանէն կը հանէ՝ փոխանակ մէկի, երկու ոսկի, ու ափին մէջ կը պահէ՝ իբր ժամուց իրեն տալու համար:

Տէր Ծուսիկին ձայնը՝ սակայն, մէկէն հոգի կը վերստանայ, ու այն առեն լիաթոք թող կու տայ. «Թագաւորաց քրիստոնէի՛ց եւ զինուորեա՛լ մանկանց նոցա»:

Էֆէնտին «կը շլմորի», «կը խռովի» ու արագաքայլ դուրս կ'ելլէ հակ-

ղնցիէն, «երկու ոսկին ափին մէջ», եւ չունչը խորհրդարան կ'առնէ գոչելով.

«— Աս ի՛նչ փորձանք էր որ գլխուս եկաւ»:

Եւ անմիջապէս ալ ժամկոչին կը հրահանգէ.

«— Սա գարիպը եղածին պէս, *եախայէն* բունէ հոս բեր»:

Ու վեր վար քալելով՝ կը պոռայ չորս կողմ.

«— Փորձա՛նիք, փորձա՛նիք, վա՛յ հէօսիւք, վա՛յ: Ամէնիս ալ պէլայի պիտի հանդիպինք: Հիմա ճուռնալ եղանիք: Ան շուռը հոն էր»:

«Շուռը» ակնարկութիւն մըն է այն անձին, որուն վրայ լրտեսութեան կասկածը դոյութիւն ունի:

Երբ Տէր Ծուսիկ ներս կը մտնէ, Հայրապետ էֆէնտի անմիջապէս ու սաստկօրէն իրեն կը հրամայէ.

«— Տէրտէ՛ր, հիմակ, *եաթաղդ* պիտի առնես, հոս տէփ պիտի ըլլատ, իմացա՞ր:

Եպիսկոպոսը նոր եկած՝ բացատրութիւն կ'ուզէ: Հայրապետ էֆէնտի երկարօրէն իր պատճառաբանութիւնները կու տայ, թէ ինչո՛ւ եւ ինչպէս ժամերգութեան կարգ մը խօսքերը «լսուելու չեն»:

Այն առեն, հայաստանցի տէրտէրը կը գոչէ իր երեսին.

«— Էֆէնտի, էֆէնտի, ա՛լ չափը անցուցիր: կրօնականին մէջ եթէ փոխելիք բան մը կայ, հրահանգը սրբազանէն գալու է, եւ ոչ թէ ֆենէ, հասկըցա՞ր»:

Եւ փոթորիկն ալ անմիջապէս կը սկսի:

«— Սրբազանը ե՛ս եմ, ես, կը պոռայ էֆէնտին: Նորին վսեմութիւնը ճուաստս կը ճանչնայ այս գեղին պատասխանատու»:

Տէր Ծուսիկ՝ ձեռքը երկնցնելով այն պնակներուն, զորս ներս բերած էին, հաւաքուած դրամները համրելու եւ ստանալու համար, կը պատասխանէ արհամարհական կերպով.

«— Հրամանիդ միանակ ասոնց կը խառնուիս. տանարին մէջն ալ, շա՛տ շա՛տ, *խըսըրին* ու *մինտէրի*ներուն. Լուսարարը ֆենէ վեր է: Անիկա աստիճան ունի: Քահանաներուն հրահանգ տալը ֆու կարողութենէդ դուրս է»:

Էֆէնտին կը մոլեգնի այլեւս. տէրտէրին վրան կը վազէ՝ բռունցքը սեղմած, ու կը ճչայ.

«— Ծօ՛, տէրտէր, ես ֆու մօրուդ *թըրաշ* ընել կու տամ:

«— Տօ, Հայրապետ, ես ալ ֆու պեխերդ կը···:

«— Վա՛յ, դուն ինծի «ծօ» մի՞ ըսես: Ես, Նորին Վեհափառութեան պաշտօնեան, ես *պալայով* զատուած, դուն ինծի «ծօ» մի՞: Բերանդ պիտի չորցնեմ, լեզուդ կտրել պիտի տամ:

«— Ու ե՛ս, պաշտօնեայ Բարձրելոյն, ճակատասուրբ միւռոնով օծուած, դուն ինծի «ծօ» ըսես, պատասխանից հայաստանցի տէրտէրը ծանր ծանր, աջ բազուկը երկինք բարձրացնելով»:

Եւ կը մեկնի:

Էֆէնտին՝ ժամկոչը կը կանչէ եւ կը հրահանգէ բարձրաձայն ու աստ–կօրէն.

«— Հիմակ հիմակ, *արապա* մը պիտի բռնես, ասոր *նաթաղը* մէջը կը դնես, ի՛նճն ալ մէկտեղ, շիտակ Պատրիարքարան կը տանիս: Ես վաղը կ'եր–թամ կը խօսիմ»:

Քանի մը օր ետքը, Պոլսոյ թերթերը, «Ազգային Լուրեր»ու բաժնին մէջ, կը տեղեկացնեն թէ «Յունսիկ անունով բահանայ մը» *Տոմուզ ղևղէն, որ Օրթագեղի եկեղեցին խրկուած էր «առժամաքար», հոս իր «գեղին անունը արդարացնող քնաւորութեամբը» թաղը տակն ու վրայ կ'ընէր, վասեմ. Հայ–րապետ էֆէնտին պէտք եղած դիտողութիւնը Պատրիարքարան հաղորդած ըլ–լալով՝ այն խառնակիչը, «ըսենք բահանան», երկկ իր երկիրը խրկուեցաւ:*

Իսկ չաբաթ մը ետքն ալ, Հասան փաշա՝ Պէշիկթաշ եւ Օրթա գեղ թա–ղերուն տէր եւ տիրականը, Հայրապետ էֆէնտին իր քովը կը կանչէ ու իրեն կը յայտնէ թէ դոհ է որ «կասկածելի փափազ մը ճամբեր է»: Դող եղած՝ Հայրապետ իրեն կը պատասխանէ անյապաղ.

«— Ամա՛ն, փաշա էֆէնտի, Ձեր վսեմութեան սխալ տեղեկութիւն հաղորդած ըլլալու են: Բան մը չկայ: Ատ *փափազին* ձայնը շատ անախորժ էր. անուշ ձայն սիրելնուս՝ Պատրիարքարանէն ուրիշ բահանայ մը խնդրեցինք: Ամէնքը աս է:

«— Աղէ՛կ, աղէ՛կ, ատանկ բոդ ըլլայ, կը պատասխանէ Հասան փա–շա»:

Հոս, հեղինակը՝ Հայրապետ էֆէնտիին հոգեբանութիւնն ու ազգային տեսակէտները կը ներկայացնէ: Եւ այս՝ հաւաստելէ յետոյ իսկ, թէ վերի «մանրավէպը» ամբողջ մարդը լոյսին կը պարզէ: Եւ Արփիարեան կը յարէ ալ իսկոյն, թէ այդ «հին հայու տիպարը, ամէն անգամ թուրք փաշաներու հետ հայոց «շարժումներուն» մասին խօսած ատենը, կը ջանար հայ ազգը Օսման–եան գահուն հաւատարիմ եւ անմնուէր ցոյց տալ»:

Օր մը, երբ ներքին գործերու նախարարը իրեն կը ներկայացնէ Եւ–րոպա լոյս տեսած հայերէն քանի մը թերթերու թիւերը, որոնք թուրքիոյ դէմ սպառնալիքներ լրած են, «հայ էֆէնտին» արհամարհական խնդուածքով մը զանոնք պուտալայի լրագիներ կ'որակէ: Եւ կ'աւելցնէ ալ, իբր ապացոյց–ներ հաւաստումին, որ «աւազակները երբ տուն մը պիտի մտնեն կողոպտելու, առաջուց սրճարանները չեն նստիր եւ ընելիքնին ամէնուն առջեւ չեն պար–զեր»:

Արփիարեան կը պատմէ նաեւ թէ Հայրապետ էֆէնտի, իր «ակռաները կճրտելով Յուդա, վասակ, Մեհրուժան կ'անուանէր այն բարձրաստիճան հա–յերը որոնք ազգին մէջ եղած չեղածը կը վազեն թուրք փաշաներուն ականջը հասցնելու, իբր թէ իրենց հաւատարմութիւնը ապացուցանելու համար»:

Այս Հայրապետ էֆէնտին՝ թուրքերուն հանդէպ իր բռնած կեցուած–քին մէջ, աւանդապահ էր հայ ազգային հին քաղաքականութեան.— «Կտրել չկրցած ձեռքդ պա՛պ ու ճակտիդ դիր»: Եւ Ներսէս Պատրիարքը շատ ան–համբեր կը պտնէ: Մինչ Սան–Սթեֆանօ ու Պերլին եղած դիմումներուն համար՝ չա՛տ նեղացած էր. «կամուրջը չանցած, սատանային աչքը կը բա–նանիք կոր», կը մտմտար: Ուրիշ մէկ սիրած առածն ալ այն էր թէ «սատանա–յին հետ եղբայր եղիր մինչեւ կամուրջն անցնիլդ»:

Պերլին գացած «պատգամաւորներուն» վերադարձին՝ ա՛լ էֆէնտին չկրցաւ դիմանալ. Ներսէս Պատրիարքին պնաց՝ «խելքը գլուխը բերելու հա–մար»: Ու երբ «հայկական խնդրին հայրը» Եւրոպայի վրայ հաւատքով կը խօսի, Հայրապետ էֆէնտին հեղնաժպիտ կ'ըսէ.

«— Սրբազան, երբ Սուլթան Մէճիտին օրովը խաթթը Շէրիֆը կար–դացուեցաւ, Յակոբոս Պատրիարքին մայր եկեղեցիին մէջ շատ մը բարե–մաղթութիւններ ընելէ եւ ժողովուրդին մեծամեծ յոյսեր տալէ յետոյ, ա–թոռէն եկաւ ու ինչ մը ցած բայց խորհրդաւոր ձայնով ըսաւ. «ի վերայ այսր ամենայնի, օրհնեալ ժողովուրդ, թագաւորնիս տա–ճ–ի–կ է»:

Եւ Հայրապետ էֆէնտի Պատրիարքարան չդնաց ա՛լ: Մերժեց ժողովա–կանի ամէ՛ն պաշտօն: Զատկի եւ Ծնունդի պաշտօնական այցելութիւնները միայն կու տար: Ազգին վիճակը առաջուընէ աւելի ծանրացած էր ու Եւրո–պան ալ բան մը չէր ըներ: Հայրապետ էֆէնտի «կրակ կտրեցաւ», երբ «Ա–րեւելք»ին մէջ կարդաց Պոլսոյ հայ եկեղեցիներուն առանձին առանձին գու–մարները: Ու «երբ մեծ օրագրին տէրը զարմացած կը մնայ թէ ատանկ հրա–տարակութենէ մը ի՛նչ վնաս կրնար ըլլալ», էֆէնտին՝ «հին պահպանողակա–նը», կը բացատրէ իրեն.

«— *Պէ, այ ուղուլ*, շուները հոտ առնելու չեն. տաճիկները գիտնալու չեն թէ մենք ի՛նչ ունինք, ի՛նչ չունինք: Աչք կը տնկեն, չեն քաշեր: Մենք *կեավուր* ենք, հասկցա՞ր. աղէկ բանը իրենց կը վայելէ: Մեր կնիկներուն ե–րեսները ծածկելու ենք Անատոլուի մէջ, չէ նէ կ'առնեն կը տանին. մեր տու–ները աչքէ հեռու պահելու ենք, չէ նէ կը բանդեն. վրանիս գլուխնիս ազատ երեւնալու է, չէ նէ կը կողոպտեն: Մենք մինչեւ հիմա ատանկով ապրեր ենք, ու պէտք է որ համբերենք, մինչեւ որ շան սատակը վերնայ: (...) Մենք ա–նոնց միշտ մեր ազատ ժամերուն վրայ կը խօսինք, դուք ելեր հարստութիւն ցոյց կու տաք»:

Այս տեսակցութենէն միայն քանի մը ամիս վերջը, Էվքաֆի պաշտօնա–տունը իբր մահիւլ կը զրաւէ եւ կը ծախէ Գալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկե–ղեցիին 1500 ոսկի արժող մէկ կալուածը, եւ երբ Հայրապետ էֆէնտի կը հան–դիպի Արեւելքի արտօնատիրոջը, կ'ըսէ իրեն խնդրով.

«— Հիմակ տեսա՞ք թէ ի՛նչ կ'ըլլայ եղեր: Ասանկ մեր եկեղեցիներուն բոլոր կալուածները պիտի առնեն: Վա՛յ ձեզ բաղաք, *զազէթաճիդ* մանուկ է»:

Հայրապետ էֆէնտի վաթսունը անց էր:

Տղայութեանը՝ կարդալ գրել մը սորված, բայց ընթերցասէր ըլլալուն, չատ բան կը կարդար: (...) Ականջը պզտիկուց ի վեր եկեղեցական դրաբարով լեցուած էր: (...) Պոլսոյ բոլոր թերթերուն բաժանորդ էր եւ միանգամայն ընթերցող, Հայաստանէն եկած մուշտակապործի մը այս տղան՝ իր բախտը Թրիմի պատերազմին կը սկսի չինել: Ետքը՝ Թուխհանէի, Թէրսանէի դէխաւոր հայթայթիչներէն մին եղած էր, աւելի ճիշդը՝ «առաջինը»: Փաշաներու եւ պաշտօնատարներու գողակից ըլլալու հնարամտութեան մէջ անբաղդատելի ճարպիկ մըն էր: Ոչ միայն մեծ հարստութիւն մը դիզած էր, այլ եւ աստիճանէ աստիճան բարձրանալով հասած էր պալատի, եւ փաչայութիւնը կ'ակնկալէր:

Ուստի Հայրապետ էֆէնտի «թուրբերուն երախտապարտ ըլլալու եւ զանոնք սիրելու պարտականութիւնը ունէր, բայց իր սրտին ալ խորը անոնց դէմ ատելութիւն կը խտանար: Ներսիդին բան մը կ'ըմբոստանար ամէնօրեայ ստրկացման դէմ: (...) Փաշաներու եւ մինչեւ իսկ անոնց սպասաւորներուն առջեւ խառնուն տարիներու զգուշաւոր եւ կորաճամակ կեանքը իր սրտին մէջ դառնութեան թոյնը ամբարած էր: Ու այդ թոյնէն լեղիացած սրտովը կը կարդար Հայոց պատմութիւնը եւ ատելով կ'ատէր «անհաւատը»:

Բայց Արփիարեան չվերջացուց տակաւին այս մարդը ներկայացնելը:

Կասկած չկայ որ դիտէ, թէ ան մէկն է՝ մանաւանդ այդ տարիներուն, մեծամասնութիւն կազմող հայկական մտածողութեան: Եւ անկախաբար ստէկէ, բոլորովին ու ամէն ատեն տարակարծիք ալ չերեւար: Դեռ իր մասին կը դրէ, արդարեւ.

«Գում Գաբուի ցոյցին օրը սիրտը յոյսի եւ վախի զգացումներով ցընծաց ու տագնապեցաւ: «Դանակը ա՛լ ոսկորին հասած կ'երեւար», փսփսաց Ֆանի մը մտերիմներու: կարծեց՝ թէ «գործին մէջ ռուսին մատը կայ»: Իր այս կարծիքը ակաւ համոզումի փոխուիլ, երբ Յուլիս 15–ին յաջորդ օրը փաշաներուն մռայլ ու մտահոգ դէմքերը տեսաւ: Սիրտը պաղշտկեցաւ, ու «օ՛խ» մը ֆաշեց: Հազար տարուան ցեղային վրիժառութեան սկզբնաւորութիւնը կը տեսնէր»:

Բայց, «սմբած ինկաւ, երբ քանտերը հայերով լեցուեցան»:

Իրիկուն մը, օղիի սեղանին, իր մտերիմներուն ըսաւ ալ. «Ասկէ ետքը տաճկին թոխուզը առաջուընէ ուժով գլխնուս պիտի զարնուի, վասն զի Մոսկովին թոխուզը տաճկին գլխուն վրայ չի տեսնուիր կոր»:

Իր մէջ, «հին մարդը ընդէն երեւան եկած էր. Տաճկին առջեւ ժպիտը երեսին վրայ, ցաւը հոգուն մէջ հայը, որ ապրիլ կ'ուզէր»:

Տէր Ճուսիկ՝ Պոլսէն մեկնած էր Սամսոնի ճամբով:

Նոյն ճամբով դարձեալ Պոլիս կը վերադառնար, երկու տարի ետքը. իր հետը՝ ուրիշներ ալ կ'ընկերանային իրեն, բոլորին ալ ոտքերուն չղթայ անցուած:

Իրենց մէկ մասը Պոլսոյ բանտերը նետեցին, ուրիշ մաս մը Աքեա աքսորեցին. Տէր Ճուսիկ այս վերջիններուն մէջն էր. «իր սրտին մէջ Քրիստո-

նէութիւնը ու ազգութիւնը ի մի ձուլուած էին (...): Մէկուն համար ուրախութեամբ ճահատակուողը ուրախութեամբ պիտի մարտիրոսանար եւս միւսին համար»:

Ամբաստանեալները՝ էնկիւրիի մէջ պիտի դատուէին:

Տէր Ճուսիկ որոշած է չաչխատիլ ինքզինքը արդարացնելու համար. ինքզինքը չքմեղացնելը՝ ուրացում կը նկատէ:

Բոլորն ալ մահուան կը դատապարտեն:

«Բայց հինգ կտրիճներ միայն ճահատակութեան կ'արժանանան»: Միւսներուն ինչպէս նաեւ Տէր Ճուսիկին մահուան պատիժը՝ մշտնջենական բանտարկութեան կը փոխուի. ամէնքն ալ Պոլսոյ բանտերը կը բերուին:

Պոլսոյ Վարչութեան մէջ, հիմնական փոփոխութիւն մը տեղի կ'ունենայ Ճուլիս 15–ին. կեդրոնական ոստիկանութիւնը՝ իր երկրորդական դէրքէն, յանկարծ ամենամեծ կարեւորութեան կը բարձրանայ, հայկական վտանգին ազդած սարսափին հետեւանքովը: Հայկական դէպքերը իրարու կը յաջորդէին «երեւակայութիւնը սարսող արագութեամբ»: Մինչ Պերլինէն «տասը տարի ետ, պետութիւնները հայոց դատին տէր կը կանգնէին»:

Հայրապետ էֆէնտի՝ ջլատուած ու թուրքերն ալ աղէկ ճանչցած ըլլալուն համար՝ «Ա՛խ, կ'ըսէր, վախնամ թէ հախերնուս գան»: Եւ երկու ձեռքերը գլխուն զարնելէն կը յարէր իր մտերիմներուն, յեղափոխականներուն մասին խօսելուատեն.

«— Ա՛խ, ճահիլներ, ճահիլներ»:

Մինչ Պոլսոյ 1896–ի կոտորածէն քանի մը օր ետքը, Պապը Զապթիէ կը կանչուի. չի մտահոգուիր սակայն: Հոն, ոստիկանապետը «սիրալիր կերպով» կ'ընդունի Հայրապետ էֆէնտին, յետոյ դուրս կ'ելլէ, եւ անմիջապէս երկու ոստիկան ներս կը մտնեն ու զինքը բանտ կը տանին: Յաջորդ օրը, իր հարցաքննութիւնը կը սկսի եւ ժամեր կը տեւէ. իր տունը, անտուկի մը մէջ գտնուած է՝ երբ ոստիկանութիւնը խուզարկութիւն կատարած է, Հայրապետ էֆէնտին Զապթիէ տանելէ առաջ,— երդարան մը, արտասահմանեան թերթեր, ստացագիր մը՝ «Սուրբ Գործ»ին համար եղած նուիրատուութիւն մը, ինչպէս նաեւ Պապը Ալիի ցոյցին մէկ պահանջմնագիրը: Հայրապետ էֆէնտի կը կռահէ իսկոյն, թէ այս թուղթերը պատկանելու են իր սպասաւորներուն, որ Օգոստոս 2–էն քանի մը օր ետքը բռնուած ու երկիր աքսորուած էին. բայց, այսուհանդերձ, «ոչ իսկ րոպէ մը» իր մտքէն կ'անցնէ ճիշդ իրականութիւնը յայտնել՝ ինքնարդարացման համար, «այդ հին հայը, այդ էֆէնտին», ան: Եթէ ըսէր, թէ այդ թուղթերը իր սպասաւորներուն կը պատկանին, այդ խեղճերը ոստիկանութիւնը կրնար ետ բերել տալ երկրէն, եւ ո՛վ գիտէ թէ ի՛նչ փորձանքի ենթարկել: Ուստի բաւական համարեց պարզապէս ըսել, թէ ինքը բանէ մը տեղեկութիւն չունի, բայց թաղին մուխթարը կը վկայէ այդ բոլոր թուղթերը «իր ձեռքովը Հայրապետ էֆէնտիին տունը սնտուկէ մը հանած է», խուզարկութեան ատեն:

Սրտաբեկ եւ յուսահատ՝ Հայրապետ էֆէնտի, բանտին առանձնութեանը մէջ, կը խորհրդածէ ինքն իրեն երկարօրէն. «Ես ի՞նչ մեծ մեղք գործած եմ որ Աստուած ինծի այսպէս պատիժ կու տայ»: Իր կեանքը կը քննէ: «Մշուշապատ ճողի մը տակէն», դէմք մը կ'երեւայ իրեն: Կը յիշէ մէկէն, թէ ձեռք վերցուցած էր այս «Աստծոյ սպասաւորին» վրայ, եւ զայն «ծօ» անուանած ալ, այս «օձեալը», եւ հալածած խակ Քրիստոսին այդ «հաւատարիմ ծառան»: Ո՛ւր է ան հիմա: Ի՞նչ, արդեօք, պատճառ եղած է անոր ցկեանս աքսորմանը: Եւ յուզուած, թուլցած կը գոչէ. «Մեղա՛յ Տէ՛ր, մեղա՛յ»: Կը սկսի ուխտեր ալ ընել. եթէ բանտէն ազատուի, իր մեղքը պիտի քաւէ, «տէր-տէրը փրկել տալով»:

Եւ այս պահպանողական, վախկոտ, այս յետադիմական էֆէնտին՝ դատարանին մէջ վսեմ կը հանդիսանայ. կ'ըմբռնէ, թէ «իրմով իր Քրիստոնեայ ցեղը տաճիկ աշխարհներու դէմ կը դատուէր»: Կը ներկայանայ «խրոխտաբար», կը մերժէ նստիլ ոճրագործներու աթոռին վրայ, հակառակ նախագահին հրամանին, ու կը պատասխանէ խակ արհամարհական չեչտով.

«— Այս աթոռը ինծի համար չէ»:

Կը դատապարտուի երեք տարուայ բանտարկութեան:

Բայց զօրաւոր բարեկամներու միջամտութեան վրայ, ներում կը շնորհուի իրեն:

Բանտէն դուրս երթալու առեն, «տրտում ու խոհուն», կը ցանկայ տեսնել հին դէմքերը: Եւ ո՛ւր էին այն «համալները որոնք իր անցած ատենը բարեւի կը կայնէին». անոնց ալ կարօտը ունէր այդ րոպէին: Բայց «կոշտ ու կոպիտ, ժահադէմ թուրքեր» կը տեսնէ միայն:

Կիրակի առաու եկեղեցի կ'երթայ: Հո՛ն ալ ինքն իրեն միշտ կը խորհրդածէ: «Հիմակ, ա՛լ ազէկ կ'ըմբռնէ» Ներսէս Պատրիարքին, յեղափոխականներուն «անխոհեմութեան» պատճառը: Կ'ըսէ՝ դարձեալ ինքն իրեն. «մորթուելու համար դանակը վզին դրուած մարդէն, իր շարժումներուն մէջ զգուշաւոր խոհեմութիւն կրնա՞ր պահանջուիլ»: Իր բարեկամները ճաշի կը տանի. հոն, օղիի սեղանին չուրջը, անոնց կը հարցնէ. «Արդեօք հոս դարիպ տէրտէր մը եկա՞ւ. տաք գլուխ մէկը, Թօհաֆ անունով գեղէ մըն էր. իր անունն ալ միտս չի գար...:

«— Հա՛, սա տոմուզգեղցի Տէր Յուսիկը:

«— Ճիշդ ան: Ատ խեղճ մարդը ետիէն էնկիւրի բռնուեր եւ բանտարկուեր է եղեր:

«— Այո՛, շատ բան ճաշեց, Աբեա ափսորուեցաւ:

«— Ետիէ՞ն:

«— Ետիէն, 1895-ի ներթալներուն մէջ մտաւ:

«— Խե՛ղճ մարդ: Դեռ Աբեա՞ է:

«— Ո՛չ: Տեղապահ սրբազանը իր պաշտօնավարութեան առաջին օրերը անոր եւ ուրիշներուն համար բարեխօսեց: Ազատուեցան:

«— Ազէ՛կ, ազէկ: Հիմակ ո՞ւր է, երկի՞րն է:

«— Ո՛չ հոս կը սպասէ, երկիր երթալու համար. Գարակէօմրիւկի ժամը խրկուած է»:

Հայրապետ էֆէնտի աւելի զուարթ է ա՛լ:

Հետեւեալ օրը, Տէր Յուսիկին կ'այցելէ:

Երկուքն ալ յուզուած՝ հին բարեկամներու պէս կը սկսին խօսակցիլ:

Տոմուզգեղին տէրտէրը՝ Հայրապետ էֆէնտիին յուսահատական արտայայտութիւններուն ի պատասխան կը յարէ.

«— Էֆէնտի, այսպէս մի՛ ըսէ: Այն բոլոր հայերը որ իրենց ազգը կը սիրեն ու անոր օգուտը կը փափաքին, անոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կերպով չեն կրնար մտածել: Ո՞վ կրնայ ապագան ճիշդ նախատեսել: Ու յետոյ, ազգերնիս անանկ վիճակի մէջ է որ տեղ մը օգտակար սեպուած գործը ուրիշ տեղի համար կրնայ վնասակար ըլլալ»:

Մուքը կը կոխէր արդէն: Հայրապետ էֆէնտի ոտքի կ'ելլէ մեկնելու համար, եւ կ'ըսէ.

«— Տէր հայր, թերեւս երկար ատեն ա՛լ չտեսնուինք, Աստուած բարի ճամբորդութիւն տայ: Երկիրդ եթէ բանի մը պէտք ունենայ, Պատրիարքարանին միջոցաւ ինծի հաղորդէ, պէտք եղածը ընեմ»:

Եւ կը յառաջանայ ալ դէպի քահանան, ու անոր ձեռքը համբուրելու առեն՝ դրպանէն պզտիկ քսակ մը կը հանէ «մէջը ոսկի լեցուն», եւ կ'ուզէ Տէր Յուսիկին տալ: Քահանան ետ ետ կ'երթայ, ու կը յարէ.

«— Կ'աղաչեմ, էֆէնտի, ներողութիւն մի՛ կրէր: Ես բանի մը պէտքս չունիմ: Ուրիշ աւելի ներողութիւն ունեցողներ կան:

«— Չէ՛ Տէր Հայր. չէ՛, առ. այս բեզի համար չէ:

«Ու ծանր, խորհրդաւոր ձայնով մը ցածկեկ կ'աւելցնէ.

«— Ժողովուրդիդ համար վառօդ, հրացան գնէ: Խոհեմութիւնը զէնիին մէջն է. «Որ ո՛չ սուր առցէ, սրով անկցի»:

«Տէրտէրը նուէրն ընդունեց, եւ էֆէնտիին երեսը նայելով ժպտուն:

«— Աս կարմիր ժամուցն է, ըսաւ:

«Ու երկուքին աչքերն իրարու հանդիպեցան: Անոնց մէջ կը վառէր հայ ազգատին ու հայ հարուստին հազար տարուան ատելութիւն տաճիկ թշնամիին դէմ»:

Երկար, առատ եղան մէջերերումները այս վիպակէն. ճի՛շդ է. գիտե՛մ: Բայց անկարելի էր՝ ինծի համար, աւելի համառօտակի ներկայացնել զայն, կամ իր նիւթը, պարունակութիւնը, իր կերպը, մանաւանդ հոն արտայայտուած կարծիքները, հոն գործող հերոսները: Վստահաբար, այսքանովն իսկ, յայտաւումի մեղքերը գործեցի ալ: Հակառակ «կարմիր ժամուց»ին սեղմ ծաւալին: Եւ այս բոլորէն անկախաբար, ու չիտակը, պլուխ-գործոց մը համաձայն չէ: Զայն կարդալու է՝ գնահատելու, սիրելու, վայելելու, կամ ոտնակոխելու չի դար. զայն կարդալու է՝ գնահատելու, սիրելու, վայելելու, կամ ոտնակոխելու համար ալ:

Այսուհանդերձ, հա՛րկ էր, անհրաժե՛շտ էր՝ կարելի միջոցներով ներ-

կայացնել զայն, քանի որ իր մասին պիտի արտայայտուէի հոս. ու այս իսկ պատճառովն ալ՝ առատ մէջբերումներ կատարեցի իրմէ. իր դլխաւոր ու յատկանշական դիծերովը:

Հա՛րկ էր, անհրաժե՛շտ էր նաեւ ծանօթացնել վէպին էական երկու հերոսները.— անոնք կը ներկայացնեն՝ իրենց կարդին, արմատական կերպով, Արեւմտահայոց ցաւումները, յոյսերը, մտայնութիւնները, ազգային–քաղաքական տեսակէտները, միամտութիւնները, դաւանանքները՝ էութիւնը: Ու հակառակ անոր որ՝ գրեթէ դար մը անցած է արդէն այս գոյութենէն ի վեր, ո՛չ ոք, սակայն, մեր մէջ կրցած է Արփիարեանէն աւելին իրագործել այս բնագաւառին մէջ:

Եւ ան կատարած է այդ աշխատանքը՝ դեղարուեստական երկով մը:

Հայրապետ էֆէնտին, ինչպէս նաեւ Տէր Ճուսիկը՝ վէպին երկու հակընդդէմ հերոսները, վաւերական, յաջող, րէալիստ ստեղծագործումներ են, «Կարմիր Ժամուց»ին տալու համար իսկական դլուխ–դործոցի մը տեւական արժէքը:

Իրականութեան մէջ, «Կարմիր Ժամուց»ը գործողութիւն (action) չունի, հակառակ անոր որ իր մասին արտայայտուողները ըսին, դրեթէ ամէնքն ալ, թէ ան հայ յեղափոխական կեանքէ առնուած վէպ մըն է: Իր երկու դլխաւոր հերոսներէն մին, կամ միւսը ոեւէ գործողութիւն, ոեւէ շարժում չի կատարեր. անոնք կը խօսին, կ'արտայայտուին միայն, երկուքն ալ, եւ ճիշդ ա՛յս ձեւով է որ իրենց աշխարհը կը յղացուի, կը ստեղծագործուի, եւ կը ծանօթացուի ալ մեզի՝ ամէնէն հարազատ ու ամէնէն վաւերական կերպովն ե՛ւ:

Կէտ է ըսել, ինչպէս հաւաստած ենք իր ուրիշ վիպակներու առթիւ ալ, թէ այս արուեստին մէջ Արփիարեան եզական կը մնայ Զօհրապին հետ միայն, եւ երբեմն ալ աւելի: Իր արուեստը դրած է դլխաւորապէս տիալոկին մէջ, կամ տիալոկը եղած է իր արուեստին, իր ստեղծագործութեան լաւագոյն տարրը: Գուցէ եւ ճիշդ այս իրողութեան չնորհիւն է որ «Կարմիր Ժամուց»ին կեդրոնական հերոսներն ալ հարազատ եւ ներկայացուցչական իրագործումներ են:

Հայրապետ էֆէնտի՝ հայ պահպանողականութեան տիպարն է, յեղափոխութեան հակառակ, զգուշաւոր՝ թրքական իշխանութեան հանդէպ, եւ որ առ հասարակ ունեւոր եւ տիրական դասին կը պատկանի, մինչ յեղափոխական չարժումը պիտի գայ առաւելաբար աշխարհական, ոչ–եկեղեցական տերունդէ, բայց ե՛ւ Տէր Ճուսիկ քահանան իր մորթէն դուրս ելած տիպար մը պիտի չըլլայ՝ հակառակ իր քրիստոնէական խոր հաւատքին, երբ հարցը թրքական հալածանքներուն դէմ պայքարիլն է նոյնիսկ զէնքով. ան կը ներկայացնէ, արդարեւ, իր հարազատ դէմքը, իր պատկանելիութիւնը, իր բոլոր խօսքերն ու մտածումները այս մասին վաւերական վկայութիւններ են, եւ ես կը հաւատամ որ Արփիարեան մանաւանդ դիտաւորութեամբ ընտրած

ըլլալու է կրօնական մը՝ յեղափոխական զգացումներով ու գաղափարներով, ցոյց տալու համար թէ թուրք բռնակալութեան դէմ են բոլոր հայերը անխտիր, ըլլան անոնք կղերական կամ Հայրապետ էֆէնտիին պէս պահպանողական, իրենց ներսիդին դարերէ ի վեր կուտակուած անվերապահ ատելութեամբը:

Եւ այս եզրակացութիւնը այնքան ճշմարիտ ու հիմնական է որ զայն կարելի պիտի ըլլայ ապացուցանել նոյն ինքն Հայրապետ էֆէնտիին հոգեբանութիւնը բացատրելով: Հոդ պիտի տեսնենք ե՛ւ վերջնական, արմատական լմնատը իր բո՛ւն կեցուածքին:

Որովհետեւ, ամէն Արեւմտահայ, անհրաժեշտօրէն թրքատեաց է: Այլ կերպ դժուար պիտի ըլլար մտածելը: Պիտի ըսեմ նոյնիսկ, թէ ճշմարիտ, սրտցաւ հայ, ազգասէր հայ, մարդկային զգացում ունեցող հայ չի կրնար նկատուիլ այն՝ որ թուրքը չ'ատեր, թուրքին դէմ ցաւում, նողկանք չունի: Հայը մարդկային բո՛լոր տարրերէն զուրկ ըլլալու է, թուրքին հալածանքները, ջարդերը, վայրագութիւնները մոռնալու համար: Այս մասին, բացառութիւն պիտի չկազմէին պահպանողական զգուշաւոր, երկչոտ հայերն ալ, ինչպէս եղաւ Հայրապետ էֆէնտիին պարագան, հակառակ թուրք փաշաներուն հանդէպ իր անձնապէս ունեցած երախտապիտական պատճառներուն. որովհետեւ, դարձեալ եկաւ օր մը՝ երբ «դաճակը ոսկորին դպաւ», ուր ան մօտեցաւ յեղափոխական Տէր Ճուսիկին, իրաւունք տուաւ իրեն եւ նուիրեց կարմիր ժամուց մը՝ քսակ մը լեցուն ոսկի, որ երթայ իր գիւղին մէջ գէնք գնէ. որովհետեւ, ինչպէս ըսաւ ալ հայ քահանային՝ այս քսակը յանձնելու մէջոցին, «խոհեմութիւնը զէնիին մէջ» կը տեսնէր իւ՛նքն ալ: Մինչ Արփիարեան՝ իր առաջին տողերովն իսկ. զայն բոլորովին, էապէս պահպանողական, զգոյշ, խոհեմ, թուրքին գլուխ ծռող, իր չուքէն վախցող հայ էֆէնտին ներկայացուցած էր, ոչ առանց հեգնանքի ալ: Հայրապետ էֆէնտիով՝ հեղինակը հակասական տիպար մը, հակասական նկարագիրի, հոգեբանութեան տէր անհատ մը չէ որ պատկերացուցած է իր «Կարմիր Ժամուց»ին մէջ:

Նոյն իրողութիւնը գոյութիւն ունի Տէր Ճուսիկ կրօնականին մէջն ալ: Հայրապետ էֆէնտիին հակոտնեայ տիպարը պիտի ըլլայ նախ՝ իր յեղափոխական գաղափարներովը, հակառակ իր կրօնականի, կրօնական հաւատացեալի հանդամանքին:

Բայց այս պարագաները հայուն համար հակասութիւններ չեն, ո՛չ ալ անորմալ իրողութիւններ, ճշմարտութիւններ, ամէն անդամ որ խնդիրը պիտի կայանայ հայ եւ թուրք յարաբերութեանց մասին:

Այսուհանդերձ, Գառնիկ Ստեփանեան՝ Արփիարեանին նուիրած իր մենագրութեանը մէջ, չի հաւատար որ Տէր Ճուսիկին տիպարը իրական, հարազատ ըլլայ. հոն կը գրէ, արդարեւ.

«Նախ՝ Ճուսիկը իր հակաւետարանական քարոզներով ու մտածելակերպով բոլորովին հայ եկեղեցու քահանայ չէ»:

Ու իր այս մտածումը հիմնելու համար՝ կը պատճառաբանէ ե՛ւ.

«Գիւղական ոչ մի քահանայ, ինչպիսի դաստիարակութիւն էլ ստացած լինէր, չէր կարող հեռանալ կրօնից…» (էջ 253)։

Այո՛, չատ ճիշդ կրնայ ըլլալ այս հաւաստումը.— բայց Տէր Ճուսիկ իր կրօնքէն երբեք չէր հեռացած. իր խօսքերը, իր կեցուածքին պաշտպանողականները՝ այդ հիմնովին կը փաստեն։ Գլխաւոր ճշմարտութիւնն այն է որ՝ Տէր Ճուսիկ հայ ազգն ու իր եկեղեցին, կամ իր կրօնքը՝ միահաւասար, հայացած, ազգային դարձած կը նկատէ։ Արփիարեան՝ Տէր Ճուսիկին տիպարը տալով՝ այլ կերպ խորհած չէ։

Ինդիրը, հարցը այս տեսակէտներուն հետ համաձայն ըլլալուն, կամ անոնց հակառակ ըլլալուն մէջը չի կայանար հոս։ Մեր առաջադրութիւնը՝ արուեստի, ստեղծագործական տեսակէտով «Կարմիր Ժամուց»ին երկու հերոսներուն հարազատօրէն ծնած ու մեծցած ըլլալը քննելն է, եթէ նոյնիսկ անոնք երկու տարբեր ու իրարու հակոտնեայ ուղիներով ընթացած ըլլան իրենց կեանքին մէջ, եւ ազգային կեանքին ալ առնչութեամբը։ Արդ, հայկական իրողութիւնները մօտէն ճանչցած ըլլալով՝ կրնանք առանց տատամսումի հաւաստել, թէ անոնք՝ երկուքն ալ, յեղափոխական Տէր Ճուսիկ քահանան, ինչպէս նաեւ պահպանողական, հարուստ, զղջյլ Հայրապետ էֆէնտին, ճըշմարիտ են ու կ՝ապրին իրենց միջավայրովն ու ամբողջ մթնոլորտովը։

«Կը վկայեմ,— կը դրէ Յակոբ Օշական,— թէ «Կարմիր Ժամուց»ը որեւէ պատմական հատորէ մը աւելի ուժգին եւ հարազատ պատմած է այդ օրերու մեր դաղափարներուն ընդհանուր տարողութիւնը» («Համապատկեր», Ե–րդ հատոր, էջ 51)։

Օշական՝ էջ մը առաջ, բացարձակ չեշտով դրած էր նաեւ.

«Կարմիր Ժամուցը մեծ դիծէ վիպողի մը վաւերական փաստն է մեր դրականութեան համար։ Այս հաւաստումը վճռական է այս անդամ» (էջ 50)։

Մինչ Գառնիկ Ստեփանեան՝ հակառակ վերը յիշուած իր վերապահումներուն Տէր Ճուսիկին տիպարին առնչութեամբ, կ՝ընդունի սակայն, միշտ «Կարմիր Ժամուց»ի հերոսներուն մասին.

«Արփիարեանի երկերից եւ ոչ մէկը տիպերն այնքան կենդանի չեն ու կոնկրետ, հարազատ իրենց միջավայրում, որքան «Կարմիր Ժամուցում»։ Սեղմ, բայց բնութագրող են ու արտայայտիչ վիպակի դիալոգները»։

Այն ընդհանրացած տեսակէտը, թէ դրականութիւնը վկայութիւն մըն է, անշուշտ որ ամէնէն աւելի Արփիարեանին դրականութեան մէջ կարելի է ներկայ նկատել։ Մինչ այս չեշտը՝ լաւագոյն դնահատումներէն մին պիտի ըլլայ իր ստեղծագործական արուեստին հեղինակէն այս դրական ըմբռնումը՝ պարկեշտ մտաւորականի մը գրիչին դերն ալ ունի։

Մուսա պէյին դատավարութեան մէջ՝ Տէր Ճուսիկ պատրանք չունի. «Տաճիկ կառավարութիւն մը ի՞նչպէս պիտի կրնար տաճիկ մը պատժել, Քրիստոնեայ մը սպանցած ըլլալուն համար»,— կը գոչէ Տէր Ճուսիկ՝ իր բարեկամ երիտասարդ յեղափոխականի մը, ուսուցիչ Արշամին։

Բայց Տէր Ճուսիկ Եւրոպային ալ չի հաւատար այլեւս։ Եւրոպական պետութիւնները՝ «հայոց ձեռքով» գործելու ծրագիրը ունին,— կ՝ըսէ դարձեալ Արշամին։

Մինչ իր յեղափոխականի նկատումները պիտի չկրնայ զսպել, պիտի խանդավառուի իսկ, երբ՝ առաջին անգամ իր գիւղէն Գոլիս հասած օրը, պատրիարքարանին մէջ ներկայ պիտի ըլլայ կայսերական թուրային վար առնուելուն, պատռելուն եւ ոտքերու տակ կոխկրտուելու տեսարանին. ու այն ատեն, «Ա՛խ, Ճուսիկ Հայրապետ, հոգուդ մատաղ պիտի աղաղակէ՝ ինքնիրմէն ելած»։ Բայց ընդհանրապէս բոլոր հայերը՝ այդ պահուն, այդ տեսարանին առջեւը, իրեն պէս պիտի զգային։

Նոյնքան իրական է Արփիարեան, երբ Հայրապետ էֆէնտի քսակ մը ոսկի կը նուիրէ յեղափոխական Տէր Ճուսիկին, որպէսզի ան զէնք գնէ Քուրքին դէմ. որովհետեւ, «որ ո՛չ սուր առցէ, սրով անկցի», կ՝ըսէ ալ իրեն։

Կը խորհիմ, թէ Արփիարեան իրմէ, իր անձէն, իր մտածումներէն բան մը դրած է ո՛չ թէ միայն Տէր Ճուսիկին նկարագրին, հայեցակէտին մէջ, այլ նոյնիսկ Հայրապետ էֆէնտիին վերջին ելոյթներուն առթիւ ալ։

Նոյնպէս կը խորհիմ, թէ դրեթէ բոլոր դրողները այս կերպ կը շարժին անդամ իրենց ստեղծագործական երկերուն մէջ։ Եւ ասկէ ալ կախում պիտի ունենայ իրենց երկերուն կեանքը, ապագան։

Տէր Ճուսիկ հաւատալէ յետոյ Եւրոպայի բարերար միջամտութեան՝ ի նպաստ հայոց, դիտել կու տայ, թէ Եւրոպան «Հայոց ձեռքով» պիտի գործէ։ Մինչ Հայրապետ էֆէնտին ալ, ի վերջոյ, զէնքէն միայն պիտի ակնկալէ հայուն փրկութիւնը։ Այլեւս, երկուքն ալ ըմբռնած մարդիկ են։

Որովհետեւ, «Կարմիր Ժամուց»ին պատրաստութեան, ստեղծումին ալ, Արփիարեան պիտի չդադրի ըմբռնած ըլլալէ, այս բնագաւառին մէջն եւս, ինչպէս աշխարհաբարին ստեղծումին մէջ, ռահվիրայ մը ըլլալով հայ դրականութեան համար։

Խօսելով «Կարմիր Ժամուց»ին մասին, Արշակ Զօպանեան կը հաւատայ, թէ ան «Արուեստագէտի գործ մըն է, դիւանագիտական ճգտումով մը յօրինուած» («Բիւզանդիոն», 27 Ապրիլ 1910)։

Հակառակ անոր որ Սիմէոն Յակոբեան «Կարմիր Ժամուց»ին վրայ կը պտնէ օրուան հրապարակագրութեան ազդեցութիւնը, կ՝ընդունի սակայն, այսուհանդերձ, թէ ան «ընդհանրապէս չատ արժէքաւոր գործ է դրական դեղարուեստական տեսակէտով» (էջ 97)։

Նաեւ Գառնիկ Ստեփանեան կ՝ընդգծէ՝ իր վերոյիշեալ մենագրութեանը մէջ.

«Արփիարեանի «Կարմիր Ժամուց»ը ունի գեղարուեստական անուրանալի

լի արժանիքներ: Հեղինակը դէմքերն ու դէպքերը գծադրել է արուեստագէտի դուներ վրձինով, ի յայտ բերելով դրական անուրանալի տաղանդ»:

Եւ Գառնիկ Ստեփանեան կ'աւելցնէ ալ անմիջապէս.

«Կարմիր Ժամուցում» խոպատ բացակայում է վերամբարձ ոճը, բառերի խճողումն ու կուտակումը հոմանիշների անտեղի սփռումը» (էջ 249–250):

Վենետիկեան Երեմեան, Տայեան, Ճանաչեան հայրերը դլուխ-գործոց մը կը տեսնեն՝ իրենց կարգին, «Կարմիր Ժամուց»ին մէջ, հակառակ այս վէպին յեղափոխական ձգտումներուն:

Կ. Սասունի պիտի չվարանի դրելու. «... ու դէպքերը իրական կեանքի հարազատ ցոլացումներն են: Հակառակ հրապարակագրական երակին, Կարմիր Ժամուցը մեր դրականութեան մէջ իր ինքնայատուկ տեղը կը դրաւէ»:

Ճիշդ է որ հրապարակագրական ազդեցութիւնը՝ դեռ բոլորովին ալ չէր դադրած Արփիարեանին դեղեցիկ դրականութեան մէջ դոյութիւն ունենալէ, ինչքան ալ արդէն չատ զգալիօրէն պակաս երեւան նման միջամտութիւններ «Կարմիր Ժամուց»էն ներս:

Բայց վերոյիշեալ դրական քննադատներէն Սիմէոն Ճակոբեան եւ Կ. Սասունի եթէ հրապարակագրական «ազդեցութիւն» կամ «երակ» կը դտնեն «Կարմիր Ժամուց»ին մէջ, իրենց դիտումը կը վերաբերի անշուշտ վէպին չօշափած նիւթերուն:

Հարցը՝ սակայն, այս չէ. այլ՝ ստեղծագործական, դեղարուեստական դրականութիւն ընելու տեղ՝ հրապարակագրութիւն կատարելուն մէջ:

Արդ, խորքին համար, վէպի մը նիւթին համար, վիպասանը ազատ է, կրնայ ընտրել ո՛եւէ նիւթ՝ որ մաս կազմէ իր չրջապատին մէջ տեղի ունեցող կեանքին, ըլլայ այս նիւթը սիրային, ընտանեկան, ընկերային, հասարակական, կամ հրապարակագրական, կը բաւէ որ հեղինակը այս նիւթը, այդ կեանքը, իր հերոսները ճանչնայ, ու զանոնք հարազատօրէն կենդանացնէ, ստեղծագործական աշխատանք մը արտադրելով.— հո՛ս է որ վիպասանին տաղանդը՝ փորձաքարի կ'ենթարկուի, իր ճակատագիրը կը կերտէ: Իսկ երբ իր արտայայտութեան կերպերը կը մատնեն հրապարակագրական ազդեցութիւնը, ասիկա ձեւին կը վերաբերի ամէնէն աւելի.— թերութիւն մը՝ որուն դէմ գեղեցիկ դրականութիւնը եւ ինքնատպութիւնը անհերող կ'ըլլան առաջին տողէն իսկ:

Դարձեալ Արփիարեանին կը վերաբերի՝ յեղափոխական գաղափարները, ազգային կարգ մը հարցերը առաջին անգամ ըլլալով, եւ ըէալիստական ըմբռնումներով, մեր դրական ստեղծագործական արձակին մէջ մտցնելու փառքը:

Իր «Կարմիր Ժամուց»ով, այլեւս մեր վաւերական արուեստագէտ արձակագիրն է: Մինչեւ այսօր, իր այդ փառքը չէ ժժգունած. միշտ կենդանի

է, տաք չունչով մը: Իր ժողովուրդին ամէնէն իրաւ ու ներկայացուցչական անձնաւորութիւններուն մէջէն վերցուցած է «Կարմիր Ժամուց»ին հերոսները: Հրապարակագրութիւնը՝ այդ օրերուն, իր որոշ ազդեցութիւնը, իր գործունէութիւնը, իր ընդարձակ ասպարէզը ունէր. Արփիարեան պիտի չկրնար, առանց թերանալու, անդիտանալ այդ իրականութիւնը, ինչպէս նաեւ ինքն ալ հակայ հրապարակագիր մը եղած էր իր գրիչին առաջին տարիներէն ի վեր: Այսուհանդերձ, «Կարմիր Ժամուց»ին մէջ, գեղագէտ ստեղծագործող տաղանդաւոր վիպասանն է որ կը տիրէ, կարելի եղած անկախութեամբ, անհատուածութեամբ ալ:

Ստուգիւ, «Կարմիր Ժամուց»ին մէջ՝ հակառակ իրեն յատուկ եղող դժուարութիւններուն, Արփիարեան հիմնովին իրապաշտ է, քարող բնա՛ւ չի կարդար, պէտք չեղած տեղը ածականի գործածութեան չի դիմեր, հռետորական ձեւեր չ'առներ:

Ընթերցողը, մանաւանդ այն որ տեղեակ է այդ չրջանին իրողութեանց ու հայ-մարդոց, իրական կեանքի մը մէջ կը դտնէ ինքզինքը, կը զգայ, կ'ապրի.— ամէն ինչ ա՛յնքան կենդանի է: Եւ այս՝ հակառակ անոր որ վէպին մէջ դրեթէ չկայ ոեւէ գործողութիւն (action), հերոսները չեն գործեր, այլ կը խօսին, այլ կ'արտայայտուին միայն, բայց իրենց այդ բնական, անսեթեւեթ, հարազատ տիպարները՝ կը ստեղծեն իսկոյն իրական ու ապրող աւօրեան, կեանքը:

Անկասկած, Արփիարեան անձնաւորութիւններ, տիպարներ ստեղծագործող մը եղած է, բայց մանաւանդ իր «Կարմիր Ժամուց»ին մէջ, գուցէ անզուգական տարողութեամբ ալ:

Այս վէպին առ նուազն երկու անձնաւորութիւնները՝ մէկը միւսէն ո՛չ թէ միայն արտաքին կերպով տարբեր, այլ եւ մէկը միւսին բոլորովին հակընդդէմ են, եւ սակայն այս երկու հակադիր հայերը՝ յեղափոխական Տէր Ճուսիկը եւ պահպանողական, զգոյշ Հայրապետ էֆէնտին, ի վերջոյ տեսակէտի համաձայնութիւն մը պիտի ունենան՝ իրականութեանց պարտադրած ուղիին վրայ, եւ այս իրականութեանց տխուր փորձառութեանց հետեւանքով:

Հեղինակը վստահօրէն ծանօթ է մեր առօրեայ, ազգային թէ քաղաքական իրողութեանց եւ կեանքին, ինչպէս նաեւ այն ամէն պայմաններուն որ հայ մարդոցն են. եւ ըէալիստ խորհողն է ան. եւ ինչ որ իր տաղանդին կուտայ ինքնագիտակցութեան կարելիութիւնները: Ուստի, պիտի կրնայ ստեղծագործել ալ հայու իրական դէմքեր, էակներ, ապրող մարդեր, եւ որ իր գրականութեան ամէնէն առողջ մասը պիտի կազմեն:

Մէկէ աւելի գրական քննադատներ, մէկէ աւելի անգամ ալ ըսին, թէ Արփիարեան չի նկարագրեր բնութիւնը, միջավայրը: Բայց ինչո՛ւ չանդրադառնալ իր բո՛ւն մտածումին, իր բո՛ւն աշխատանքին.— Արփիարեան մարդու տիպարներ, անձնաւորութիւններ նկարողն, ստեղծագործողն է՝ առաւելապար:

Ստուգիւ, մարդու տիպարները ստեղծագործողն եղած է ան, մանաւանդ իրենց կենսական հոգեբանութիւնովն ու տեսակէտներովը, իրենց ակնարկութիւններովը կամ արխուեմբը, իրենց ծիծաղելի կամ ղոհաբերող կողմերովը:

Որովհետեւ, Արփիարեանի աչքին՝ մա՛րդն է կարեւորը:

Որովհետեւ, իրեն համար՝ մա՛րդն է միա՛կ առանցքը հասարակութեան մը, կամ աշխարհին:

Որովհետեւ, իր տեսակէտովը՝ մարդէն դուրս գոյութիւն չկայ:

Եւ այս մարդոց մէջ, առաջին պիծին վրայ պիտի դայ հայը: Հայը՝ որովհետեւ չա՛տ հալածուած է ան, չատ անարդարաբար տառապած: Մինչ հայուն հետ, Արփիարեան կը պաշտպանէ բո՛լոր անիրաւուած մարդերը:

Իր վիպական դործերը չատ ծաւալուն չեն: Հաւանաբար, աւելի երկարաշունչ վէպեր պիտի կրնար ստեղծագործել, եթէ երբեք իր օրերը չկանխէին: Բայց ինչ որ արդէն տուած էր, անչափօրէն կարեւոր կը մնայ, որովհետեւ հարազատ է ու կ'ապրի: Իր «կարմիր Ժամուց»ին Տէր Ցուսիկն ու Հայրապետ էֆէնտին դեռ ո՛ղջ կը նկատուին:

Արփիարեան իր դրելու ձեւին մէջն ալ բէալիստ է. իր ոճը՝ յստակ, ճշդրիտ, ժողովրդական, կենդանի եւ ուղղակի սրտին ու մտքին յարող: Ինքը այնքան ճշմարիտ մարդ է, որ իր բառերը չի փնտռեր, անոնք իր դրիչին ծայրը կու դան ինքնաբերաբար: Ան երբեք պիտի չըլլայ սեթեւեթեալ (précieux): Կը խորշի ալ նոր բարդ–բառեր կերտելու յաճախ անմարսելի արդիւնքէն:

Հմուտ մարդն է ե՛ւ: Բայց երբեք pédant մարդը պիտի չըլլայ, աղդային թէ՛ դրական ասպարէզներուն մէջ: Կը սոսկայ «պիտեմճի» երեւալէ: Հակառակ անոր որ լաւօրէն իրազեկ է մեր պատմութեան, մեր աղդային իրականութեանց, մեր դրականութեան, մեր առօրեայ տաղտուկներուն ալ: Բարեկամաբար, մտերմօրէն, անվերապահ, սիրտը ձեռքին վրայ կը ներկայանայ իր ընթերցողին, հետը խօսակցելու համար. եւ անմիջապէս ալ կը դրաւէ այս ընթերցողը: Իր հմայքը՝ վստահ է:

Ամբոխավարութիւնը՝ իր դրականութեան մէջն ալ դոյութիւն չունի. դոյութիւն չէ ունեցած բնա՛ւ: Ո՛չ ալ ջանքը՝ effet ընելու: «Կարմիր Ժամուց»ը երկու տիպարներու կեանքն է. Արփիարեան անոնց դաղափարներուն աշխարհէն, աղգասիրական հայեացքներէն դուրս չ'ելլեր: Իր հերոսներուն հետ կ'ապրի, ինչպէս ապրած է անձամբ իր ժողովուրդին մէջ ու մի միայն այս ժողովուրդին ծառայելու համար:

Բացի չքաւորի մը ապրելու իր իրականութենէն, նորմալ մարդ մըն է, նորմալ վիպասան մըն է Արփիարեան՝ իր դաղափարներուն, իր compor-

tementներուն, իր հակազդեցութիւններուն մէջ: Առանց դադրելու ինքնատիպ ըլլալէ ե՛ւ:

Մինչ այս տրամադրութենէն ալ ծնաւ «Կարմիր Ժամուց»ը: Գրական չքեղ ստեղծագործում մը: Եւ մեր դրականութեան ամէնէն տոկուն ու տեւական բերքերէն մին:

Արփիարեանի նկարագիրին, խառնուածքին ամէնէն ցայտուն եւ տոկուն ալ պիծերէն մին՝ իր սկեպտիկ մտաւորականի պայմանն է: Այս պիծէն դուրս չ'ելլեր ան, հակառակ անոր որ իր մէջ լաւատեսի, խանդավառ հայու պոյութիւնը չատ անդամ զգալիօրէն առկա՛յ ալ է:

Այս երկու զլխաւոր նախապայմանները իր խառնուածքին՝ յաճախ մէկը մեւսին դէմ պիտի ելլեն, սաստկօրէն պայքարի մէջ ըլլալու աստիճան, եւ պարագան պիտի կազմէ մտաւորականի, ստեղծագործող վիպասանի իր ամէնէն հարազատ ու ապահով փորձաքարը, որ դրական տեւականութեան կը տանի հեղինակը:

Անշուշտ Արփիարեանին նկարագրին, բնութեան այս երկու իրարու հակընդդէմ կարեւոր երեսները՝ սկեպտիկն ու լաւատեսը, արտասովոր են, կամ իրեն միայն յատուկ են: Երեւոյթը այսպէս կը թուի: Իրականութեան մէջ, այդ երկուքը կա՛ն քով քովի՝ իր մօտը, իր ներսիդին, դրեթէ ամէն ատեն.— որովհետեւ՝ Արփիարեան՝ փորձառու եւ հմուտ, ուշիմ եւ իրատես, դիւրաւ չի հաւատար, մանաւանդ չի հաւատար առանց նախապէս քննելու, մինչ իր բարի ու այլասէր, եւ ծառայելու տրամադիր մարդ, լաւատեսութիւնը բնական մղում մըն է իրեն համար:

Եւ դարձեալ իրեն համար, այս երկու նախապայմանները՝ իրարու հետ հակասական կամ հակընդդէմ չէր նկատեր ան, մինչ իր դրականութեան մէջ զանոնք կը ներկայացնէր իրենց բնական երեւոյթներովը:

Իր՛մով միայն պիտի կրնանք հանդիպիլ՝ իր վիպադրութեան մէջ, այս ճշմարտութիւններուն, որ դրականութեան կու տան վկայութիւն ըլլալու խրած ըլլայ «Սկեպտիկ» անունով, իր կարգ մը դրուագները: Եւ իր հայկան թէ՛ այլ դործերուն մէջ, եւ այս փիլիսոփայութիւնը, այս հայեացքը՝ ան կը պարտի առ հասարակ իր սկեպտիկութեան:

Բայց նկատելու է նաեւ, որ իր սկեպտիկութիւնը անչարժ չէ, ի յառաջադունէ ստացուած իրողութիւն մը չէ, այլ՝ ամէ՛ն մէկ պարագայի հանդիպ քննութիւն մը կատարելու անհրաժեշտութեան իր սկզբունքն է ան:

Մեր մէջ, քիչեր ունեցան այս սկզբունքը: Հետեւաբար եւ Արփիարեանին կերպը՝ արտասովոր նկատուեցաւ:

Այս խառնուածքին եւ դրական տրամադրութիւններուն մասին՝ «Կարմիր Ժամուց»ը ամէնէն ցայտուն եւ անհերքելի վկայութիւնները կու տայ առ

հասարակ իր բոլոր դրուագներովը, տիալոկներովը: Արփիարեան՝ իր հերոոներուն ո՛չ մէկ տեսութեան, ո՛չ մէկ կեցուածքին՝ անվարան կերպով չի մօտենար. այդ հերոսներուն գաղափարները, comportementները՝ հարազատօրէն, անկողմնակալ տրամադրութեամբ կը վերցնէ, կը ներկայացնէ, հակառակ անոր որ՝ իբր յեղափոխական, իբր յառաջդիմական դրող, նոյն անվերապահութիւնը պիտի չունենար, ո՛չ ալ իր վէպին վերջաւորութիւնը այդ կերպով եզրակացութիւն մը պիտի կատարէր, ի նպաստ Հայրապետ էֆէնտիին: Սկեպտիկն ու լաւատեսը, հետազօտողն ու ազդասէր լաւատեսը՝ իրար քով եկած, իրարու հետ կ'եղբայրանան նոյն տեսակէտներու շուրջ:

Արփիարեանին այս կերպով մը բարդ խառնուածքը՝ չատերուն ըսել տուաւ, թէ ան հակասութիւններ չատ ունի՝ իր խօսքերուն, իր գրութիւններուն մէջ. դժբախտաբար, այդ չարքին կային նաեւ բարեկամներ, համակիրներ: Սխալը՝ վրիպումը հոգեբանական էր.— դիւրին է Արփիարեանին դիմագիծը տալու աւեն, չփոթութեան ենթարկուիլը, ու այն աւեն նոյնքան ալ դիւրին պիտի ըլլայ մինչեւ այդ օրը կրկնուած տեսութիւններուն հետեւիլը՝ չատ անգամ անզգալաբար:

Ինքնատիպ մարդ մըն է Արփիարեան, սովորականէն դուրս՝ իբր անհատ ու իբր տաղանդ ալ: Սովորական միջոցներով՝ լաւ է հեռու կենալ իր դրականութիւնը, իր գաղափարները, իր խառնուածքը չափելէ: Իր ենթադրեալ հակասութիւնները ընդդծելու վրայ եղած դրիչները՝ վրիպեցան իրենք իրենց համար: Պարագան պատահեցաւ ո՛չ թէ միայն Արփիարեանին հրապարակագրական աշխատանքներուն առթիւ, այլ նաեւ երբ խօսեցան իր գեղեցիկ գրականութեան մասին: Որովհետեւ, իր խառնուածքը նկատի ունենալու է, կարենալ հետազօտելու համար անդամ իր գեղարուեստական, ստեղծագործական արտադրութիւնները:

Արփիարեանին գրական ամէնէն յատկանշական երկը՝ այս առնչութեամբ, անկասկած «կարմիր ժամուց» վիպագրութիւնն է, եւ իսկապէս յաջողած ալ՝ մանաւանդ խնդրոյ առարկայ եղող տեսակին մէջ:

XV.—

«ՈՍԿԻ ԱՊՐՃԱՆ»

Այս վիպակը իր պատմութիւնը ունի, մինչեւ որ ստանայ իր վերջին ձեւն ու կազմաւորումը: Իր անունն անգամ փոփոխութեան ենթարկուած է:

Հարկ է ուրեմն հոս վերյիշել՝ երկին իրական խմորումը, ընթացքը, զարգացումը, յառաջդիմութիւնը, զայն ըմբռնելու համար, մանաւանդ աշխատանքին գրական–ստեղծագործական կողմերովը:

Այս մասին, պիտի դիմեմ նաեւ անտիպ ու անհերքելի վկայութեան մը.— այն նամակին՝ զոր հեղինակը գրած է 1904–ին, իր բարեկամ ու «Մշակ»ին խմբագիր՝ Համբարձում Առաքելեանին, Թիֆլիս:

«Ոսկի Ապրճան»՝ որ դրեթէ «կարմիր ժամուց»ին ծաւալը ունի, լոյս տեսած է նախ «Ինդամոլիկ Աղջիկը» խորագիրովը, 1886–ին, «Արեւելք»ին մէջ, կեանքի Պատկերներ ընդհանուր վերնագիրին տակ, եւ արտատպուած ալ նո՛յն տարին «Մշակ»էն:

Իսկ «Շիրակ» ամսագիրը զայն կը հրատարակէ 1906–ին, առաջին անգամ ըլլալով «Ոսկի Ապրճան» խորագիրովը, եւ Արփիարեանին կողմէ հիմնովին վերամշակուած՝ գրական–գեղարուեստական իմաստով:

Իր մենագիրներէն Գառնիկ Ստեփանեանին հաւաստումին համաձայն, Արփիարեան զայն վերամշակելէ յետոյ ղրկած է՝ 1905–ի ընթացքին, Թիֆլիս Հ. Առաքելեանին, «Մշակ»ին մէջ, կամ առանձին հրատարակելու համար, բայց այս վերջինը հնարաւորութիւնը չունենալով՝ այդ օրերուն, զայն լոյս կը հանէ «Արօր»ին քանի մը թիւերուն մէջ, 1910–ին:

Արփիարեան չտեսնելով՝ ուրեմն, իր այս վիպակին հրատարակութիւնը Թիֆլիսի մէջ, զայն երրորդ անգամ կը վերամշակէ,— դարձեալ ըստ Գառնիկ Ստեփանեանի վկայութեան,— ոճի եւ ձեւի հիմնական փոփոխութիւններով, ու անոր տալով «Ոսկի Ապրճան» անունը, եւ կը հրատարակէ իր խմբագրած «Շիրակ»ին մէջ, 1906–ին:

Իսկ Պոլիս լոյս տեսնող «Շուշան» պարբերականը զայն նոյնութեամբ կը հրատարակէ Երուանդ Օտեանի ջանքերով, 1913–ին, «նոյնիսկ տպագրական սխալներով» (Գ. Ստեփանեան, «Արփիար Արփիարեան», էջ 263–265):

Մինչ աւելի ետքը, Արեւ անունով տպարան մը զայն կը վերհրատարակէ 1928–ին, առանձին գրքոյկով մը՝ 74 էջ, «Ինդամոլիկ Աղջիկը» առաջին խորագիրովը սակայն:

Բայց Փարիզ կազմուած «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» ընդ-

կերուքեան մատենաշարը զայն «Շիրակ»էն կ'արտատպէ 1931–ին, «Ոսկի Ապրջան» խորագիրովը, Արփիարեանի յատկացուած հատորին հատընտիրներու շարքին: «Շիրակ«ին տպած բնագիրը ամէնէն վերջնականն ու վաւերականը կարելի է նկատել ուրեմն, քանի որ հեղինակին վերջնատպն սրբագրածն ու բարեփոխածն է, եւ թէ ան երեւցած է մանաւանդ իր իսկ խմբագրած ամսագիր հանդէսին մէջ:

●

Արփիարեանին գրական քննադատները՝ այս վիպակին մէջ կը տեսնեն հեղինակին կողմէ դեղեցկագիտական, ստեղծագործական զգալի բարելաւում մը, եւ իրենցմէ ոմանք զայն կը նկատեն ալ իր լաւագոյն գործոցը:

Օշական՝ այս վիպակը բաղդատելով «Կարմիր Ժամուց»ին հետ, զայն կը գտնէ «աւելի կատարեալ (...) իբր արտայայտութիւնը Արփիարեանի ամէնէն հարազատ կողմերէն մէկուն» («Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան», էջ 53):

Վէպին գլխաւոր նիւթը առնուած է աշխատաւորի մը, գրաշարի մը կեանքէն, իր յոյզերովը, ընտանեկան ուրախութիւններովն ու վիշտերովը, ինչպէս նաեւ տպարանատիրոջը կողմէ իրեն դէմ եղած անարդարութեամբը:

Միջավայրը եւ դէմքերը՝ մնաց որ Արփիարեանին չատ լաւ ծանօթ էլլալու են:

Ամէն պարագայի տակ, իրեն կ'իյնայ պատիւը առաջինը ինքը դեղարւեստական գրականութեան մէջ մտցնելը՝ համեստ աշխատաւորի մը կեանքը:

Անշուշտ իրմէ առաջ, Զօլա արդէն սկսած էր աշխատաւորներու կեանքէն վերցուած լայնաչունչ վէպեր տալ Ֆրանսական գրականութեան մէջ. դժուար է սակայն Արփիարեանի «Ոսկի Ապրջան»ի վրայ ուղղակի ազդեցութիւն մը որոշապէս գտնել, ինչքան ալ այս հայ վիպասանը համակրող մը եղած ըլլայ հանդէպ Ֆրանսացի մեծ վիպասանին՝ իբր արդար դաղափարներու մարդ մանաւանդ:

●

Ղուկաս աղա չարքաշ ու խղճամիտ գրաշար է 40 տարիներէ ի վեր:

Ջաւակ չէ ունեցած: Բայց հարազատ զաւակի մը պէս կը սիրէ Արմիկը, որ իր ողբացեալ եղբօրը աղջիկն է եւ մօրմէ ալ որբ մնացած: Ղուկաս աղային կինը՝ Վարդենի տուտու եւս սրտանց կապուած է Արմիկին:

Իսկ Արմիկ «ա'լ հասուն աղջիկ էր, տասնը իննին մատ մը կար (...), շատ նազիկ էր, այսինքն՝ առողջութիւնը իրեններ մտմտուքի կու տար»:

Ղուկաս աղա եւ Վարդենի ժամ առաջ կարդել կ'ուզէին Արմիկը, բայց «դէմը խըսմէթ մը չէր իյնար»: Եւ այն աւեն, Ղուկաս աղա սկսաւ ա'լ «չորս դին իյնալ»:

Եւ մարդը «ըրաւ չըրաւ աղէկ տղայ մը ձեռք ձգեց, սամաթիացի Արթամի աղան»: Եւ որուն հետ խօսք կապը չուտով տեղի պիտի ունենար ալ Մեծ Պահքի կիրակի մը, սա՛ համաձայնութեամբ.— Արմիկին հօրեղբայր ժառանգութիւնը եղող՝ Բումէլիի տասներկու երկաթուղի արժեթուղթերը փեսացուին պիտի յանձնուին Պատրիարքարանի նշանդուքին օրը, իսկ օժիտը՝ Ղուկաս աղային վրայ, եւ Առջի Պահկին ալ հարսնիքը պիտի կատարուէր:

Արթաքի դժդոհ է սակայն, որ երկու ամիս յետոյ միայն կարելի է հարսնիք ընել. այս առթիւ, ըմբոստի մտածումները կը յայտնէ, բայց եկեղեցական օրէնքը իր օրացոյցը պիտի չփոխէր անշուշտ:

Այս ժամանակամիջոցը Ղուկաս աղային հաշւոյն յարմար ալ եկաւ. օժիտին ծախսերը հոդալու միջոցը դտնելու համար պիտի կրնար աշխատիլ:

Զորս տասնամեակներէ ի վեր, դրաշար Ղուկաս աղա տակաւին երկու մէկճիտիկ չէ կրցած խնայել նեղ օրերու համար. չարաթական քանի մը մէկ հիտիկ միայն կը վաստկէր: Սակայն, «փա'ռ Տեառն». տասը տարիէ ի վեր մեւնոյն տպարանը կ'աշխատէր, առանց օր մը ընդհատո'ւմի, չարաթական ալ կ'առնէր վեց մէկճիտիկ՝ «հրապարակին վրայ գրաշարի էն բարձր բանող չէքը»: Այսուհանդերձ, պիտի չկրնար ալ «երկու ծարերը իրարու բերել», եթէ երբեք իր կինը՝ Արմիկին հետ, բանակին ճերմակեղէնները կարելով «տարեկան էսան ոսկի մը չհանէիւն»:

Ուստի, խօսք կապէն յետոյ, դրաշարը կը սկսի իր հաշիւները պատրաստել: Կարդ մը ծախսեր կրնային տպասել մինչեւ հարսնիքին օրերը. բայց օժիտը...:

«— Աղջկան ճչհէդը մանչու լաք չէ բի, երբ-աս տէ Մայէրէն կէս ժամուան մէջ առնես, կ'ըսէր ինքնիրեններ»:

Հանայէն վո՞րթ դրամ առնել: Բայց «տաս տպերդցի վաշխառուն ալ, գրաշարի մը երեք ոսկիէն աւելի վարկ չէր բանար», մինչդեռ Ղուկաս աղային տասը ոսկի պէտք էր: Այսուհանդերձ, անոր կը դիմէ ալ. վաշխառուն կը հաւանի, «տաս ոսկի չէ, կ'ըսէ, էսան ալ կու տայ, եթէ «էֆէնտին» երաշխաւոր ըլլայ»: «Էֆէնտին» տպարանին տէրն է: Ղուկաս աղա կը մտմտայ. դրաշարները կ'ըսէին՝ «էֆէնտի»ին համար, թէ «ապառաժէն ջուր կը դղխի ձէ, անոր ալ սրտէն գութ մը դղխի»: Բայց «ի՞նչ գիտես. մարդուս սիրտը Աստուած կը ճանչնայ միայն»: Տպարանին մէջ տասը տարի աշխատած էր, հայ տպագրութեան համար ալ քառասուն տարուայ էմէֆոնար մըն էր: Ու իր տրամաբանութեամբը՝ ու ինքն իրեն.

«— Ջամուռ մըն է պատը զարնեմ, ըսաւ, բռնեց ձէ բռնեց, չբռնեց ձէ, այն ատեն կը ճայիմ թէ գլուխս ո'ր էարին զարնեմ»:

Եւ Ղուկաս աղա «էֆէնտի»ին դիմեց, ըրաւ իր խնդրանքը, բայց մարդը ոչ իր հաւանութիւնը պիտի տար, ոչ ալ պիտի մերժէր: Այն ատեն, ծերուկ դրաշարը աւելի կ'աղաչէ, կը պաղատի, կը յիշեցնէ իր տասը տարուայ ծառայութիւնը, ինչպէս ե'ւ կ'ըսէ, թէ «որր աղջկայ մը կարգուելուն սէպէպ պիտի ըլլար», թէ աղքատ աղջիկ մը կարգելը «մեծ խեր է»: Մինչ իր ու-

պածը չատ բան չէր. չաբաթական մէյմէկ մէճիտիէ իր ամսականէն վճարելով, տարին չանցած իր պարտքը կը լմնցնէր:

Այնատեն, էֆէնտին՝ «կակուղցած» երեւալով, իրեն կը հարցնէ թէ դրամին ե՛րբ պէտք պիտի ունենայ: «Նոր կիրակիին», կը պատասխանէ իր գրաշարը. բայց էֆէնտին կ'ըսէ իրեն ժպտելով.

«— Էյ հայտէ գնա՛ տէ, բան մը կ'ընենք»:

Ղուկաս աղան ալ, չա՛տ չա՛տ չնորհակալութիւններ կը յայտնէ ու դուրս կ'ելլէ: Իրեն համար՝ դրական խոստումի մը համարժէք էր իր էֆէնտիին ըսածը: Տուն չգացած՝ իրիկունը, երկու հատ «էէէլ» կը ճնկէ, ու տուն հասած՝ կ'ըսէ իր կնոջը.

«— Իշտէ կնիկ, աս աշխարհս ասանկ է. մենք աս մարդը անողորմին մէկը գիտէինք (...). «էօֆսիւզ աղջիկ պիտի կարգե՛ս ըսածի՛ս պէս, գուբը պռոբկաց»:

Բայց երբ «ծաղկազարդին շաբաթ իրիկունը իր շաբաթականը առնելու կ'երթայ, վճարող պաշտօնեան թրխավար կ'ըսէ» իրեն.

«— Ղուկաս աղա, երկուշաբթի ա՛լ մի՛ գար:

«Մարդը կը պազի, կը մնայ:

«— Իրա՞ւ կ'ըսես, կը հարցնէ շուարած:

«— Է, Ղուկաս աղա, ասանկ պաղ չախա կ'ըլլա՞յ, կը պատասխանէ պաշտօնեան:

«— Էյ ինչո՞ւ:

«— Ինչուն չիյտեմ, էֆէնտին աս հրամանը տուաւ մինակ»:

Ղուկաս աղա՝ գլուխը կախ դուրս կ'ելլէ. դիտէր իրեն հաղորդուածին նշանակութիւնը:

Բայց կնկանը բան մը չ'իմացներ. «Ասանկ օրերով, զավալլիին ալ սիրտը կոտրելու ի՞նչ տեղը կայ», կը մտածէ:

Եւ երկուշաբթի կէսօրէ ետքը տպարան կ'երթայ սակայն, կը ներկայանայ էֆէնտիին, որ նեղացած, իր ակնոցները վար կ'առնէ, կը սրբէ, կը քննէ ու քթին վրայ դնելով կը հարցնէ անհոգօրէն.

«— Ի՞նչ խապար:

«— Էֆէնտի, ճանըմ, ա՛ս մեզի շաբաթ իրիկուն ճամբայ տուին, հրամանիմի՞դ էֆ ըսեր, մրթ-մրթաց ողորմուկ ձայնով:

«— Ի՞նչ ընեմ Ղուկաս աղա, գիտե՛ս, օրերը երկնցաւ, գործերն ալ իրար չեն ուտեր կոր ե՛ւս, պատասխանեց տպարանատէրը:

«— Բայց էո՛ւզում էֆէնտի, սրան ինծի՞ եկաւ. տաս տարի է հրամանիդ էռվն եմ. ա՛ս ընտոր աշխատիլս ալ ադէ՛կ գիտես...

«— Հա, ճամամ, կեցիր իշտէ աղէկ որ դուն կ'ըսես, ընդմիջեց էֆէնտին: Կը տեսնաս էի, տաս տարի է ամէնէն ալ եկեր գացեր եմ, մինակ, դուն եղար տեղդ անշարժ մնացողը: Էյ հիմակ ալ սրան էիչ մը էուկդ է. մէկալներն ալ մեղ եմ: Գործ ըլլալու ըլլայ ան, էեզի նորէն կը կանչեմ»:

Գրաշարը կ'առաջարկէ նոյնիսկ իր շաբաթականէն մէկ, երկու մէճիտէ պակսեցնել, եթէ դինքը նորէն գործի առնէ. գոնէ «սա էօֆսիւզը մեզբեցիր»: Էֆէնտին անդրդուելի է ու իր չքմեղանքն ալ ունի. կ'ըսէ իր ճամբուած գրաշարին.

«— Ղուկաս աղա, շատ մեզբնանք ենք, հոմէն մենք ալ մեզբնալու կ'ըլլանք: Ա՛լ եղածը եղած է: Հիմակ, ասանկ բո՛ղ մնայ տէ, հոմէն բան մը կ'ընենք»:

Ու տպարանապետը զանգակը կը զարնէ, ներս եկողին հետ կը սկսի զբաղիլ: Մինչ ծերուկ գրաշարը «վիզ ծուռ» դուրս կ'ելլէ: Եւ «Արմիկը աչբեռուն առջեւը կու գայ, միամիտ, անմեղ խնդումը երեսին»: Ու Ղուկաս աղա կը յարէ ինքն իրեն.

«— Էյ ես ան զավալլը որբը ի՞նչ պիտի ընիմ հիմակ. կանչես ենք Առջի Պսակը ո՞ւր է ենք կու գայ: Ընտո՞ր, ուրկէ՞ պատրաստութիւն պիտի տեսնամ: Հապա մէկա՞լը»:

«Մէկալը»՝ Արթաքին էր, փեսացուն:

Որ տասերկու արժեթուղթերը եւ օժիտ կը պահանջէր պաշտօնական նշանտուքին օրը:

Երբ Արմիկին հայրը կը մեռնի, իրեն կը ձգէ հարիւր ոսկիի ժառանգութիւն մը: Ղուկաս աղա այս ժառանգութենէն իր օրինական բաժինը չվերցուց եւ Արմիկն ալ իր քովը առաւ. այս «զավալլը էօքսիւզը իր զաւակն էր» այլեւս: Եւ ժառանգութեան դրամովը, Արմիկին համար Բուամէլիի երկաթուղիներու տասներկու արժեթուղթ գնեց, ներեւս որբին բախտը վեց հարիւր հազար ֆրանքի մեծ պարգեւը կը զարնէր:

Արթաքի աղան՝ իր բնաւորութեանը ու երկար լեզուին պատճառով, սիրուած չէր եւ տեղ մը չէր կրնար քիչ թէ չատ տեւական գործի մնալ: Ըզգուշութիւնը մէկտեղ մեծցած ընկեր մը օր մը կ'ըսէ իրեն.

«— Ծօ՛ Արթաքի, թրախտայով աղջիկ մը առնես թէ, գործ բռնես ենք ընտո՞ր կ'ըլլայ»:

Արթաքի կ'առարկէ, թէ «իրեն պէս պօն պօշ պտըտողին բարայով աղջիկ ո՞վ կու տայ». բայց, այսուհանդերձ, յուսադրուած իր ընկերէն, իր հասկնալիութիւնը կու տայ օժիտով աղջիկ առնելու համար: Ու այն ատեն է որ իր ընկերը կը մտածէ Արմիկին մասին, եւ խօսք կապն ալ չուտով տեղի կ'ունենայ:

Իր գործէն ճամբուելէ յետոյ, դրաչար Ղուկաս աղա զանազան տեղեր պիտի կ'ընէ, բայց կը մերժուի. իր էֆէնտին իրեն դէմ բամբասեր է, ինքզինքը արդարացնելու համար:

Ա՛լ մտահոգ է Ղուկաս աղա. ի՞նչպէս պատրաստել Արմիկին օժիտը: Դրամ չունի: Մինչ ո՞վ դրամ փոխ կու տայ գրաշարի մը: Կը խորհի Արմիկին արժեթուղթերէն մէկ երկուքը գրաւի տակ դնել, քանի մը ոսկի տոկոսով

փոխ առնելու համար. հարկաւ օր մը չէ օր մը, դործ պիտի կրնայ դտնել եւ ազատել արժեթուղթերը... : Բայց այդ արժեթուղթերուն տպելու մտածումն անգամ՝ Ղուկաս աղա չէի կրնար ընդունիլ:

Մինչ օրերը չուտով կը յաջորդեն իրարու, վարդենի եւ Արմիկ չեն դիտեր թէ Ղուկաս աղա անգործ է եւ կը յիշեցնեն թէ օժիտին հարկ եղած գնումները կատարելու է այլեւս, կարի սկսելու համար: Ու այն ատեն, Ղուկաս աղա՝ սիրտին վրայ քար դրած, թաքստոցէն կը հանէ նախ երկու, ետքը հետզհետէ մինչեւ տասնը եօթը արժեթուղթ, կը տանի միշտ ալ դրաւի տակ դնելու:

Բայց, պատահաբար, փեսացուին հօրեղբայրը կը տեղեկանայ իրողութեան, ամբողջ իրողութեան, ու կը հաղորդէ ալ իրեն.— թէ Ղուկաս աղա անգործ է եւ թէ պաշտօնական նշանառւքին օրը փեսացուին յանձնուելիք արժեթուղթերը վաչխառուի մը քովը պատանդ դրուած են:

Եւ այս պայմաններուն մէջ, Աբթաքի անմիջապէս կ'երթայ Ղուկաս աղային տունը, կը յայտնէ իր կասկածները՝ արժեթուղթերուն մասին, առանց խնայելու իր ծանր բառերն իսկ.— երեւան կու դայ վերջապէս որ քսան թուղթերէն 17–ը կը պակսին եւ նշանառւքին խղումն ալ տեղի կ'ունենայ նոյն առեն:

Վարդենի տուտուի եւ Արմիկին կեցուածքը՝ վերաբերումը քալ ու վայել կ'ըլլայ այդ պահուն, բայց անչուշտ հարսնցու աղջիկը չատ խիստ կ'ազդուի. այս խնդումներս աղջիկը, որուն անունը «Խնդամոլիկը» դրած էին թաղին կնիկները, եւ որ կը դադրի այլեւս խնդալէ:

Երկու տարեկանին, իր հայրը մեռած էր. քիչ ետքն ալ մայրը՝ «բրակ ցաւէ»: Այն ատեն է որ Ղուկաս աղան իր եղբօրը թողած որբը առած ու իր տունը տարած էր: Ինք եւ իր կինը՝ Վարդենի տուտուն զայն սիրեցին ու մեծցուցին՝ իբր իրենց հարազատ աղջիկը. ու երջանիկ էին իրմով: Ատած իրենց զաւակ չէր տուած:

Իր նշանառւքին խղումէն ետքը, Արմիկ սկսաւ հետզհետէ հազալ եւ: կը նիհարնար ալ, ամէն օր քիչ մը: Տնական խնամքները, յետոյ բժշկականներն ալ օգուտ չըրին: Ղուկաս աղա մասնագէտ բժիշկի մըն ալ կը տանի զայն. բայց քննութենէն ետքը՝ երբ Արմիկին հետ միասին դուրս կ'ելլեն, ինք առանձինն կը վերադառնայ ու այն ատեն իր հետաքրքրութեան վրայ՝ բժիշկը կ'ըսէ իրեն.

«— Եթէ երիտասարդութիւնը օգնէ, ատեն մը կը դիմանայ»:

Եւ կ'աւելցնէ ալ անյապաղ.

«— Բայց աղէկ նայելու է, աղէկ կերցնելու խմցնելու է. ու ամեն ալ Վատը գեղ տանելու ըլլաս ես, աղէկ կ'ըլնես»:

Մինչ վերջաւորութեան, կը հարցնէ.

«— Ձու ի՞նչդ է:

«— Լուսահոգի եղբօրս աղջիկը:

«— Ընտանիքին մէջ հիւանդութիւն մը կա՞ր:

«— Հարը ինծի պէս առողջ էր. բայց մայրը ադէկ հիւանդութենէ մը չմեռաւ ... այս խեղճն ալ բանի մը ամիս առաջ շատ մեծ դող մը բաշեց. աւոր վրայ ա'լ կըխ կըխ կ'երթայ»:

Կիրակի իրիկուն մը, Ղուկաս աղա՝ ճամբան իր դէմը կը դտնէ Եղիա Տէմիրճիպաշեանը:

«— Եղիա՛ էֆէնտի, կ'ըսէ իրեն ողորմուկ ձայնով. սա մէյ մը չե՞ս գար Արմիկդ տեսնալու:

«— Ի՞նչ ունի որ, կը հարցնէ Եղիան զարմացած:

«— Հիչ մի՛ հարցներ. հիւա՛նդ է հիւա՛նդ»:

Բանաստեղծը կը պատասխանէ, թէ չէր դիտեր այդ եւ իսկոյն որոշ մադրութիւն կը յայտնէ գինքը երթալ տեսնելու համար. մօրենական արեւակցութիւն մը ունի Արմիկին հետ:

Հիւանդին քովէն կոտրած սրտով դուրս կ'ելլէ Եղիան: Ճամբան Ղուկաս աղա իրեն կը պատմէ բոլոր իրողութիւնները: Ու երբ բանաստեղծը կը յանձնարարէ իրեն ամէն բան ըսել, Ղուկաս աղա կը յարէ.

«— Ըսելիքս երկար չէ: Ճանըմ Եղիա էֆէնտիս, հրամանիդ ալ, ամէն օր վարժապետներուն խեղճ վիճակին վրայ կը խօսիմ, գրամէնիդ ալ ամէն օր վարժապետներուն խեղճ վիճակին վրայ կը խօսիմ, գրագէտներուն ու խմբագիրներուն ցաւերը ազգին աչքերուն առջեւը կը դնէմ, որպէսզի բան մը մտմտան, ճար մը ընեն: Աղէ՞կ կ'ընէ՞մ, շա՛տ աղէկ կ'ընէմ, օրհնե՛լ ըլլամ (...): Բայց, գուզում եղիա էֆէնտիս, գրաշարներն ալ ազգին աշխատաւորները չե՞ն, գրաշարներն ալ էմէքտաշներ չե՞ն, աւոնիմ ալ հայ էրիստոնեայ չե՞ն: (...) Մենիմ ազգին խորթ զաւակնե՞րն ենիմ: Էյ մենիմ չըլլանիմ ես վարժապետը ինչո՞վ պիտի սորվեցնէ, հեդինա՞կը ինչ պիտի հրատարակէ, լրագրապետնե՞րը ընտոր թերթ պիտի հանեն»:

«Գրագէտը բերանը չի բանար»: Ղուկաս աղա կը վերսկսի այրած սրտով.

«— Բան մըն ալ ըսեմ, կ'ուզես ես գնա՛ մէյ մը Պատրիարքութենիդ, երեսփոխան էֆէնտիներուն հարցուր, նայէ ի՞նչ կ'ըսեն:

«— Ինչ է որ:

Գրաշարը կը չարունակէ իր մտածումը հաղորդել.

«— Ելան մինչե՛ւ Պերլինները մարդ խրկեցին, Հայաստանի հայերը հիւրտերուն հարստահարութիւններէն, վալիներուն կեղեքումներէն ազատելու համար: Աղէ՞կ ըրին. պարտէրնին կատարեցին: Ինչպէ՞ս օր մը բան մըն ալ կ'ըլլայ: Բայց ճանըմ եղիա էֆէնտի՛ս, սա Սթամպոլի մեր չորպաճի էֆէնտիները հիւրտերէն ալ պէրթէր կեղեքիչ չե՞ն: (...) Ատոր թենկիլիզը ի՞նչ ընէ, տանկին խապահա՛թը ո՞ւր է: Ծուռ նստիմ, շիտակ խօսիմ»:

Աբեւը մարը կը մանէր. պրաղէտը եւ Ղուկաս աղա իրարմէ բաժնուեցան:

Երբ Եղիա Տէմիրճիպաշեան իր տունը կը հասնի, կը սկսի Արմիկին հիւծեալ ու դալուկ երեսներուն վրայ բանաստեղծութիւն մը դրել: Ու երբ

Ղուկաս աղա այդ ոսանաւորը կը կարդայ, կը յուզուի անշուշտ. բայց և՛ դիտել կու տայ.

«— Բայց ուզածս այս չէր. ինծի ալ, ան *սֆիլիին* եղածը ա՛լ եղած է, բայց սա մեր *զավալլը* գրաշարներուն համար բան մը մտածէին, որ ամէնիճն ալ մեզի պէս չըլլան»։

Արմիկ անկողինէն պիտի չկրնար ելլել այլեւս։ Ա՛լ պիտի չխնդար. յիշատակ մըն էր «խնդամոլիկ» կոչումը։ Իր հիւանդութեան անունն անդամ պիտի չյիշուէր երբեք։

Ու «Արեւ արեգակ օրով մը Արմիկը տարին թաղեցին»։

Ցաւակցութեան եկողներուն՝ զրաշարը կ'ըսէր.

«— Ա՛խ, ա՛ն ի՛նչ ալ սեւ օր սեւ սահաթ է եղեր *քի*, հարս առտու մը ձեռքէս բռնած *Մուհէննէսին* տարաւ, «թուդ ոսկի *պիլէզիկ* մը անցընեմ *քի* աշխարհիս երեսը նակատիդ էրտինճովը հացդ ուտես, *բահաթ* ապրիս» ըսելով։ Ի՞նչ ալ գիտնար։ Ան ատենը տպարանները նոր կը ծաղկէին կոր, շատ յոյս կար որ մեծ բաներ պիտի ըլլային։ *Մուհէննէսին* յաջողութիւնը ամէնուն խելքը դարձուց։ *Զաթը* ան ալ ինչ եղեր է՛ ինչ։ Տանկին գործը չտեսնար, տանկէն իրեն ամսական չկապուէր նէ, ան ալ անօթի պիտի մեռնէր հայերէն գիրք տպելով»։

Այդ միջոցին Եղիա Տէմիրճիպաշեանն ալ կու գա՛յ։ Ղուկաս աղա լալագին կ'ըսէ իրեն.

«— Եղիա էֆէնտի, Արմիկդ ո՞ւր է։ Վախ *եավրո՛ւմ*, վախ»։

Եւ կը շարունակէ ալ, երբ ան կը նստի.

«— Եղիա էֆէնտի, արդեօք յանձնարարութիւնս ըրի՞ր Պատրիարք Սրբազանին, երեսփոխան էֆէնտիներուն, գրագէտ էֆէնտիներուն։ Նորէն ամէնուն խելքը Պերլինն է, անանկ չէ՞։ (...) *Զէնաաթը* ոսկի *պիլէզի՞կ* մի՝ ոսկի ապրջա՞ճ մի։ *Քէլէփչէ՛, քէլէփչէ՛.* ձեռքե՛րս կոտրեց»։

Եւ ճիշդ այս խօսքերով ալ կը վերջանայ վիպակը։

Եւ իսկոյն կը նշմարուի, թէ իր նախորդ խորագիրը՝ «Խնդամոլիկ Աղջիկը» վրիպում մըն էր։

Լաւ որ Արփիարեան փոխած է զայն. վէպին առանցքը Արմիկը չէ։ Վէպին բո՛ւն, գլխաւոր առանցքը՝ Ղուկաս աղային պարագան է.— վաստակաւոր, խղճամիտ, պարկեշտ գրաշարի մը դէմ գործուած անարդարութեան, աշխատանքին անապահովութեան, մա՛նաւանդ այս անապահովութեան, անկայունութեան պատճառովը՝ ան դառնօրէն ու իր բոլոր ամէնէն աղնիւ զգացումներուն մէջն ալ կը տուժէ։

Որպէս աշխատաւորական կեանքէ առնուած վիպագրութիւն նկատելու է ուրեմն «Ոսկի Ապրջան»ը։ Բայց հոն կա՛ն նաեւ՝ մանաւանդ այդ շրջանին յատուկ, կարգ մը մտայնութիւններ, բարքեր, հայկական նկարագիր, ժո-

ղովուրդին պատկանող մարդոց անչափ զոհաբերական ոգին, գործատէ՛ր մարդը, մարդոց չհամոլական ախորժակը։ Եւ ինչ որ ամէնէն աւելի աչքի կը զարնէ ալ սակայն իր կենսական կարեւորութիւնը ունի՝ աշխատաւորներուն համար օրապահիկը ապահովելու առկայութիւնն է.— Արփիարեան առաջինը զայն նկատած է գրականութեան, գեղեցկագիտական գրականութեան նիւթ դարձնելու համար։

Անսխալական, կատարեալ վրձինով մը կը գծէ Ղուկաս աղան աշխատցնող տպարանատիրոջ դէմքը, նկարագիրը, չարութիւնը, ապառաժ սիրտը, կեղծաւորութիւնը, եւ այս՝ այդ մարդուն խոկ խօսքերովն ու պատասխաններովը.— հազուագիւտ, ստեղծագործական d'après nature գրական պատկեր մըն է այս, որուն յաջողութեան գաղտնիքը տիալոկի անզուգական վարպետ՝ Արփիարեանին տաղանդը միայն ունի։

Իր վրձինի հպումներուն, հարուածներուն հարազատութիւնը, անփոխարինելի հանդամանքը, իրողութիւնը լիովին ըմբռնելու համար ալ՝ իրականութեան զեկ ըլլալու է անշուշտ այդ շրջանին խօսակցական լեզուին մանաւանդ։ Եւ այդ շրջանին մտայնութեան, հոգեբանութեանն ալ անշուշտ։

Ղուկաս աղա միայն լաւ ու խղճամիտ գրաշարը, աշխատաւորը չէ. այլ է նաեւ ընտանիքի բարի, սրտցաւ հայր եւ պարտաճանաչ։ Իր կինը՝ վարդենի տուտու, աւանդապահ է, խելացի, աշխատասէր, եւ հակառակ մայր եղած չըլլալուն՝ Արմիկին կապուած է մայրական կատարեալ սիրովը, ինչպէս Ղուկաս աղան ալ զայն կը սիրէ իբր իր հարազատ զաւակը։ Աշխատաւոր ժողովուրդին պատկանող տարրեր են անոնք, եւ վստահաբար Արփիարեան զաղովուրդին պատկանող տարրեր են անոնք, եւ վստահաբար Արփիարեան զանոնք դիտակցաբար գրական բեմը հանած է։ Մեր ժողովուրդին տեւականութիւնը, ինչպէս նաեւ իր ուժն ու վերելքը, կարելի պիտի չըլլար բայց եթէ գլխաւորաբար այս տարրերուն խոկ չնորհիւը.— հեղինակը դիտէ իրողութիւնը։

Եւ հեղինակը իր հաւատքը, իր սէրը՝ այս մասին, այնքան առաջ կը տանի, որ՝ գրաշարներուն, ընդհանուր առումով աշխատաւոր դասին դէմ գործուող անարդարութիւնները գարմանելը՝ աւելի անմիջական ու կարեւոր նկատել կու տայ Ղուկաս աղային բերանովը, քան «Պերլինները մարդ դրկելը», քան «Հայաստանի հայերը բիւրտերուն հարստահարութիւններէն, վալիներուն կեղեքումներէն ազատիլը»։

Կամ՝ Արփիարեան գրաշար Ղուկաս աղային այսպէս ճառել կու տայ, հաճի՛չդ հասկցնելու համար, թէ ի՛նչքան զառնացած է ան, անարդար, չհամոզ ու չար հայ տպարանատիրոջ մը դէմ, որուն քով այնքան տարիներ աշխատած է խղճամիտ կերպով։

Ամէն պարագայի տակ, Արփիարեան իր սիրած տարրին՝ ժողովուրդին վրայ կը հակի գրեթէ միշտ, անոր ծառայելու, ցաւերուն ոեւէ դարման գտնելու անայլայլ տրամադրութեամբ, անվերապահ զգացումով։ Իր բոլոր գործերուն մէջ՝ առ հասարակ, հրապարակագրական թէ՛ գեղարուեստական, հի՛մը, նիւթը՝ իր ժողովուրդը պիտի ըլլայ։

Յակոբ Օշական այս կէտը նշմարել տալէ յետոյ, կը հաւաստէ ալ «հոս է թերեւս բանալին իր մեծ հեղինակութեան» («Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան», էջ 54):

Այս մասին, սակայն, Արփիարեան ամէնէն քիչը միջամտած է իր «Ոսկի Ապրջան» վէպին մէջ:

Նոյնիսկ երբ Ղուկաս աղա իր զաղափարները կը պարզէ Եղիա Տէմիրճիպաշեանին հետ ունեցած իրենց խօսակցութեանը պահերուն: Ճիշդ է նաեւ, որ, իրականութեան մէջ, այս տեսակցութիւնը պատրուակ մըն էր հեղինակին կողմէ պարզելու համար իր զգացումները դրաչաներուն, այսինքն՝ աշխատաւորներուն կացութեան անապահով պարագային մասին, ու դարմանի մը վրայ խորհելու: Եւ մինչեւ անդամ ցոյց տալու համար ալ՝ թէ մտաւորականներն իսկ այդ խնդրով չէին զբաղեր, մինչ Տէմիրճիպաշեան բանաստեղծը՝ Ղուկաս աղային աղաչական ու երբեմն բողոքի ծանր դիտողութիւններէն ետքը եւս, տուն հասնելուն պէս՝ կը խորհի Արմիկին դալուկ ու հիւծած դէմքին վրայ ոտանաւոր միայն դրել...:

Կասկած չկայ, թէ Արփիարեան ընկերվարականի մը զգացումները ունի, բայց իր ունեցածը՝ այս մասին, վարդապետական չէ. ցա՛ւը ցոյց կու տայ, զգացած է այս ցաւը, բայց չի դիտեր ստիկա դարմանել, հետեւաբար եւ առաջարկներ չի ներկայացներ: Գուցէ, հոս, դեղադէտ վիպասանի դերին մէջ կ'ուզէ մնալ այլեւս. վկայութիւն մը կատարել միայն: Եւ իրաւունք ունի անշուշտ:

Իր բարեկամ Հ. Առաքելեանին դրած 12 Նոյ. 1904 թուակիր նամակին մէջ, Արփիարեան կը հաւաստէ թէ՝ «Ինդամոլիկ Աղջիկը» վէպին նիւթը թէեւ «պարզ է, բայց իր համառօտութեանը մէջ հաւատարմաբար կը նկարագրէ զանազան դասակարգերու բարքերը, զգացումները, գաղափարները»:

Եւ կը շարունակէ.

«Խօսակցութիւնները գրուած են իւրաքանչիւր մարդու զարգացմանը կամ զարգացման համեմատ: Իւրաքանչիւրին մտածումներն իսկ բացատրած եմ այն լեզուով որով պիտի խօսուին» (Հ. Առաքելեան Ֆոնդ, № 408, Երեւան):

Եթէ նոյնիսկ հեղինակը այս բացատրութիւնը տուած ալ չըլլար, դիւրաւ հասկնալի է հոն, սակայն, իր իրագործումը, եւ ասիկա կը բնութագրէ իր տիալոկներուն աննախընթաց յաջողութիւնը:

Բայց այս վիպակին մէջ, Արփիարեանին անխուսափելի հեղնանքը քիչ մը սքողուած է: Իւմուր՝ աւելի կայ: Լեզուն, զանազան արտայայտութիւնները՝ վաւերական ու յատկապէս պատկերալից են, դունաւոր: Տեղ տեղ, ընթերցողը հեզհետէ կը յուզուի խորապէս: Արմիկին միամտութիւնը, անմեղ մտածումներն ու զգացումները, առանց հմայքի չեն. վարդենի տուտուին անճնուիրութիւնը, բնական, աւանդական աշխատանքը, փեսացու Արթաքի

աղային հետ ունեցած վիճաբանութիւնը, կեցուածքը, իւր աշխարհը իւր տունին մէջ տեսնելու աննկուն մտածումը՝ այս բոլորը զինքը կը պատկերացնեն արի ու բարձրօրէն համակրելի. մինչ Ղուկաս աղան արդէն աւելի մօտէն տեսանք, իր ամբողջ համակրելիութեանը մէջ:

Եւ այս խումբէն, այս ընտանիքին երեք անդամներէն ո՛չ մէկը յանցանք չէ գործած, սխալ մըն իսկ չէ գործած որ արժանի ըլլայ զրկումի, անօթութեան, տառապանքի, մերժումի: Ինչո՞ւ, ուրեմն, անարդարութիւնը՝ իրենց դէմ: Եւ ովքե՞ր են նման անարդարութեան հեղինակները.— զոհերուն աչխատանքէն պարարտացողները:

«Ոսկէ Ապրջան»ին նիւթը՝ անցնելէ յետոյ օտար գրականութեանց, կ'անցնէր նաեւ մերինին մէջ, առաջինը Արփիարեանով: Բարեբախտաբար, իսկական յաջողութեամբ:

Անշուշտ իր տարողութիւնը, տարածութիւնը, զանազանութիւնը՝ բազդատութեան մէջ կը նուազին. հայկական պայմաններն ալ սահմանափակ են, ինչպէս նաեւ իր կարելիութիւնները: Այս չրջանակէն դուրս հանելու՝ գործը դատելու համար գեղարուեստական, ստեղծագործական խմաստովն ու հիմերովը՝ մանաւանդ: Եւ այն ատեն, բո՛ւն արժէքը կը ստացուի:

Ծաւալով փոքր է «Ոսկի Ապրջան» վէպը՝ դիտե՛նք:

Բայց ինչպէս իր հեղինակն ալ բացատրած է իր վերոյիշեալ նամակովը, ան «իր համառօտութեանը մէջ հաւատարմաբար կը նկարագրէ դասակարգերու բարքերը, զգացումները, գաղափարները»: Արդէն համառօտ ըլլալը՝ Արփիարեանի դրական արուեստին գնահատելի տարրերէն մին կը կազմէ: Ուղելը, չանալը՝ չի բաւեր համառօտ կարենալ ըլլալու համար. այս մասնայատուկ տաղանդը ունենալու է:

Ամէն դրագէտ, իրմէ անպայման բան մը պիտի դնէ իր արտադրութիւններուն մէջ: Արփիարեան շատ սիրտ ու շատ միտք դրած է իր «Ոսկի Ապրջան»ին մէջ. որովհետեւ այս վէպին նիւթը՝ իր սրտին ու միտքին մօտէն խօսած է, եւ ինքն ալ շատ մեծ սիրտ ու շատ մեծ ալ միտք ունի իրաւէն: Եւ այս պայմաններուն տակ, հարազատ ու անկասկածելի արուեստ մը կայ հոն, եւ որ կը յուզէ, կը դրաւէ, կը տանի իր հետը ամէնէն խստապահանջ ընթերցողն անգամ:

Իբր ընկերային վէպ, «Ոսկի Ապրջան»ը առաջին ու գլխաւոր տեղը կը դրաւէ իր հեղինակին արձակին մէջ:

Ա՛յս պատճառովն ալ՝ անիկա մասնաւոր ուշադրութեան անհրաժեշտ կարեւորութիւնը կը չեչտէ իսկոյն:

Ճիշդ է նաեւ որ ոչ թէ միայն «Ոսկի Ապրջան» ընկերային վիպակին, այլ իր բոլոր պատմուածքներուն ստեղծագործական գրականութեան մէջն ալ՝ Արփիարեան անխրաւուածներուն, զարնուածներուն համակիրն ու սրտակիցն է, զանոնք կը պաշտպանէ եւ անոնց իրաւունք կու տայ.— ու այդ անիրաւ-

ւած մարդոց զանգուածէն իր դրականութեան մէջ եկողները՝ պիտի ըլլան ալ բարի ու ողոդութեան տիպարներ, հոդիով բարձր, պարկեչտ, անմեղ: Եւ անպայման:

Որովհետեւ, Արփիարեան հայ ժողովուրդին մէջը տեսած է այդ առաքինութիւնները պարփակող մարդիկը եւ իր ամբո՛ղջ հաւատքն ու մտածումը հոն պիտի կեդրոնացնէ ամէն առեն.— առանց այս մասին լրջօրէն խորհելու, կարելի չէ մտնել իր դրականութենէն ներս:

Հեղինակը պիտի չզատուի, պիտի չհեռանայ իր սկզբնական զգացումներէն, ուղիէն. զայն պիտի չարունակէ՝ ինչպէս սկսած էր: Ժամանակով՝ իր դրական արուեստը սրբագրեց, կատարելագործեց միայն: Իր նոր ստեղծագործումները տուաւ: Զեւի թերութիւնները բարելաւեց, իր աշխարհաբարը բիւրեղացուց, իր ոճը հիմնեց, բայց իր զգացումներուն, մտածումներուն ու մանաւանդ իր մտաւորականի լինելիութեան խորքը պահեց, զայն աւելի արմատական կերպով տեղաւորելու համար:

Իր գլուխ–գործոցներէն «Կարմիր Ժամուց»ին Տէր Յուսիկով եւ վէպին վերջաւորութեան առենը՝ Հայրապետ էֆէնտիով, Արփիարեան կը չեչտէ Թուրքին կողմէ գործուող անարդարութիւններն ու հալածանքները, հայուն դէմ գործուող բո՛լոր անարդարութիւնները եւ կը պաշտպանէ զէնքով դիմադրելու միակ տեսակէտը: Մինչ «Ոսկի Ապրլան»ին մէջ, հայ տպարանապետ մըն էր հայ դրաչար աշխատաւոր մը չհադորդողը, եւ այս աշխատաւորը՝ բարի է, պարկեչտ, ջանասէր, իսկ հոս ալ անոր դասը կը պաշտպանէ Արփիարեան ամէնէն իրական չեչտովն ու զգացումովը:

Քիչ վերը տեսանք.— այս նիւթերը ներկայացնող դեղարուեստական դրականութիւնը յարաբերաբար նո՛ր էր Եւրոպայի մէջն իսկ, Արփիարեանի օրերուն: Էմիլ Զոլա առաջինը եղաւ, վերջին դարուն կէսէն յետոյ, աշխատաւորական կեանքէ ալ ընդարձակ վէպեր տալու, անոնց տարրերը ուղղակի տեղւոյն վրայ երկարօրէն ուսումնասիրելէ ետքը:

Մինչ այդ, պուրժուական չրջանէն, դրականութիւնը նկատի ունէր միայն եսը, հասնելու համար սիրային զանազան կարգի ապրումներու, անկողինը, իշխաններուն կեանքը՝ առ հասարակ: Ետքը՝ անկումային կոչեցին զայն: Այդ դրականութիւնը՝ լքած էր, դուցէ անգիտակցաբար, բայց ամէն պարագայի տակ ինքնաբերաբար, աշխատանքին բարոյականը, աշխատաւորին կեանքը, պայմանները: Իրը չէր, իրը չեղաւ արդարութիւնը պաշտպանելու մտածումը, կամ արիութիւնը: Մինչ կ'ուրանար նաեւ դոյութիւնը այն սէրերուն զորս ունին համեստ եւ տառապող մարդիկ:

Շրջաններ կան, ժամանակաւոր համոզումի տարիներ, երբեմն նոյնիսկ դարեր՝ որ դրականութիւն ընողները կը հաւատային, թէ պարտաւոր են մի՛ միայն որոչ նիւթերէ, որոչապէս առանձնաշնորհեալ դասակարգերու անձերէն ու իրենց միայն վերաբերող կեանքէն վերցնել դրական ստեղծը, բո՛ւն նիւթը:

Բայց արուեստին նորագոյն ձգտումը կը դաւանի թէ հզօր ճշմարտութիւնները կը բխին ժողովուրդէն եւ հայրենիքէն: Հետեւաբար, այս երկուքը՝

արուեստի հարազատ նիւթեր են, կամ՝ առ նուազն, ամէնէ՛ն հարազատներէն: Ասոր ուրացումը՝ ճշմարտութեան ժխտումին կը հաւասարի: Ջեմ ըսեր թէ մարդկային միւս զգացումները՝ լաւ կամ դէշ, բարի կամ չար, օրինակ՝ սէրը, ատելութիւնը, նախանձը, կիրքը, այլասիրութիւնը, անձասիրութիւնը, կրնան մոռցնել, կամ պէտք է որ մոռցուին. բայց կ'ուզեմ ըսել թէ գրական գործ մը իր նի՛ւթը ունենալու է՝ հարազա՛տը, բան մը ըսելու է՝ իրա–կա՛նը, եւ վաւերական դրողը չի կրնար այլեւս անգիտանալ այդ նիւթերը, այդ հարցերը՝ որոնք կը յուզեն, կը զբաղեցնեն, կը տառապեցնեն, կամ կը խանդավառեն մարդկութեան մէկ խոշոր մեծամասնութիւնը:

Արփիարեան չի մեղանչեր այս տեսակէտներուն դէմ, իր «Ոսկի Ապրլան» վէպին մէջ. անոր ստեղծագործութեանը համար՝ հեղինակը իր կարեւոր վէպին մէջ. անոր ստեղծագործութեանը համար՝ հեղինակը իր կարեւոր տարրերը, իր տաղանդին կարելիութիւնները գործածած է: Այս վիպակը՝ իր տեսակին մէջ, առաջինը եղաւ մեր բոլոր գրականութիւնը մէկով առած:

«Ոսկի Ապրլան»ը իր հեգնական կերպարովն ալ ուշագրաւ է.— հեգ–նանք մը՝ իր սպառիչ նողկանքը թափելու համար տպարանատէրին երեսն ի վար: Որովհետեւ, Արփիարեան արդար չի սեպեր որ այնքան տարիներու գրաչար աշխատաւոր մը երբ քանի մը ոսկիի կարօտ ըլլայ իր եղբօրը որբ աղջիկը ամուսնացնելու համար ու չկարենայ այդ չնչին գումարը փոխ առնել իր տպարանատէրէն, հակառակ նոյնիսկ իր ամսականներուն վրայ իր տուած ապահովութեան, եւ աւելին ալ՝ փոխ դրամ ուզած ըլլալուն համար իր գործէն կը ճամբուի ե՛ւ:

Այս պայմաններուն մէջ, իր չրջանակին մէջն ալ, «Ոսկի Ապրլան»ը կը նկատուի՝ հայերէն լեզուով, իբր առաջին վիպակ ընկերային կեանքէ առնուած, եւ դրական ստեղծագործական գլուխ–գործոց մը:

XVI.—

«ՄԻՆՉԵՒ Ե՞ՐԲ

Այս պատմուածքը նախապէս լոյս տեսած է «Մասիս»ին մէջ, 1889–ին, «Հարուստին Կոչումը» վերնագիրին տակ:

Իսկ շատ աւելի ետքը՝ Արփիարեան զայն վերամշակելէ յետոյ, կը հրատարակէ Գահիրէի «Շիրակ» ամսագիրին մէջ, 1906–ին, բայց այս անգամ «Մինչեւ Ե՞րբ» խորագիրը տուած անոր, եւ պահելով հիմնական դիծերն ու նիւթը:

Հեղինակը զայն կը կոչէ, ի՛նքը, պատկեր:

Եւ կը դրէ ալ, մխեւնոյն ատեն, թէ ան լոյս տեսած է, առաջին անգամ, 1889–ի «Մասիս»ին մէջ, «երբ ընկերական(*) խնդիրներ մեր մտքերը յուզել սկսած էին»:

Իրականութեան մէջ՝ պարզապէս տիալոկներէ կազմուած է այս պատկերը, կամ պատմուածքը. դէմքերն ու եղելութիւնները՝ ամէն մէկուն արտայայտութիւններէն սլիտի հասկնանք: Պերճախօս են անոնք եւ կը զարմացընեն ալ: Ընթերցողը անոնց սլիտի հետեւի հետաքրքիր ուշադրութեամբ. առինքնուած է արդէն, իսկոյն:

Նիւթը՝ միայն Պոլսոյ աշխատաւորական կեանքին չի վերաբերիր. այլ նաեւ այս մայրաքաղաքին մէջ աշխատող պատառացի հայ պանդուխտներուն: Արփիարեանին միակ դրական, դեղարուեստական արտադրութիւնն է այս՝ պանդուխտներու կեանքէն վերցուած, եւ հարազատ ստեղծագործում մը: Վաւերական, սիրտ ճմլող վկայութիւն մը:

•

Թորոս աղբար բալուցի բանուոր մըն է, Զուխուր Զէյմէյի խանը կը բնակի:

Այդ օրը բարեկենդան կ'ըլլան այս խանին մէջ, մինչ ինք անկիւն մը քաշուած է՝ հիւանդ վիճակի մէջ, լաստակերտէ իննկած ըլլալով աշխատելու ատեն: Չէր ուզած Ազգային հիւանդանոցը երթալ:

Իր տասնը ութը տարեկանին է որ Թորոս աղբար Պոլիս եկած էր, մայրը, կինը ու Մելքոն մանչը դիւղը ձգած, եւ պարտք մըն ալ՝ իր արտին վրայ: Պոլիս, որպէս հիւան կը մտնէ ճարտարապետ Գասպար էֆէնտիին քովը:

Արկածին օրը, Թորոս աղբար քսան ոսկի ունէր իր խնայողութիւն, որուն կէսը սակայն կը ծախսէ իր խնամքին համար, արկածէն ետքը:

Բայց կ'ուզէ այլեւս իր դիւղը վերադառնալ, հոն իր պարտքին գոնէ մէկ մասը վճարել, տղան կարգել ու Պոլիս դրկել իր տեղը, հիմա որ 18 տարեկան եղած է իր այս մանչը:

Գասպար էֆէնտի՝ իր գործատէրը, իրեն կը պարտի 40 ոսկի, որ կը ներկայացնէ իր աշխատավարձերէն մինչեւ այդ օրը զեղչուելով վար դրուած դրամները: Թորոս աղբար կը մտադրէ ուրեմն իրեն դիմել, այս գումարը ուզելու համար:

Գասպար էֆէնտին ալ գեղէն եկած մըն է՝ իրեն պէս, ու իբր բանուոր սկսած, քար կրած, բայց հետզհետէ աշխատելով խնայողութիւններ ընելով, սորվելով ալ կրցած է մինչեւ ճարտարապետ ըլլալ ու այլեւս իր ձեռքին տակ կ'աշխատցնէ 600 հոգի, որոնց ստանալիք օրականներէն որոշ գումար մը վար դնելով, ու միայն այս միջոցով 30,000 ոսկի «հավայէն վաստակ» մը մնացեր է իրեն:

Թորոս աղբար կը յուսայ առնել գոնէ մէկ մասը՝ Գասպար էֆէնտիին քով իր ունեցած դրամին:

Անոր դրասենեակը կ'երթայ այդ առտուն: Հոն՝ Օտա ուշադին կ'ըսէ իրեն. «Ընե՛րս ացցիր»:

Պանդուխտ գործաւորը իր տրեխները կը հանէ, աչքէ հեռու անկիւն մը զանոնք կը տեղաւորէ եւ դուլպաներովը կամացուկ մը ներս կը սպրդի: Հոն, «եազմայապատ փէսը» վար կ'առնէ ու, ձեռքը պահած՝ կը կայնի «իբր Տիրամօր պատկերին առջեւը աղերսող մը»: Աղան՝ գլուխը կախ, թուղթեր մը կը խառնէր. տասը վայրկեան ետքը միայն աչքերը վեր կ'առնէ. Թորոսը չատոնց տեսած չէր, բայց մէկէն կը ճանչնայ: Եւ՝

«— Ի՞նչ կ'ուզես, կը հարցնէ անանկ խոպոտ ձայնով մը որ, ապերսարկուին լեզուն կը բռնուի, մարդը բերանը չի կրնար բանալ:

«— Ի՞նչ պիտի ըսես նէ, թէզ ըսէ, կը հրամայէ աղան անհամբերութեամբ:

«— Աղայ, կը սկսի գերբնկնալ բանուորը, ծոիմ ոտուէդ պագնեմ, զաւակներուն արեւուն ըլլայ, գլուխդ մատաղ ըլլայ, համարէ թէ սատաղա կու տաս...:

«— Պօշ լաֆ մտիկ ընելու վախիթ չունեմ, յանդիմանեց աղան. գործի համար ըսելիք մը ունիս նէ, թէզ ըսէ տէ դո՛ւրս ելիր:

«— Աղա, *մէմլէքէթ* պիտի երթամ. մեռէ եմ, հալս նայէ՛:

«— Էյ երթաս բարով, Աստուած հետդ ըլլայ, ի՞նչ ընեմ:

«— Աղա՛, սա իմ *հիսապէս* բա՛ն մը տայիր. զաւակներուն խերուն ըլլայ. սնպէ էի ողորմութիւն կու տաս:

«— Կորսուէ՛, ցամբէօր հէրիֆ, պռռաց աղան. անխտար ատեն հացս

(*) Անշուշտ «ընկերային» ըսել ուզած է Արփիարեան: Տակաւին ուրեմն մինչեւ 1906 ա՛ն ալ պիտի չփոթէ *ընկերային*՝ ընկերականին հետ (Ս·Շ·):

կերար. էէլ էւելոոբը բեզի վաստկցուցի, հիմակ ալ ելեր հիսա՞պ կը փնտռես: Ամէնէդ ալ ասանկ էէ, միւսիւպէբնե՛ր: Զեռբերնէդ ե՛րբ պիտի խալբսիմ: Հայտէ՛ կորսուէ:

«— Ամաո աղա՛, հալս ճայէ, *մէբհամէտ* ունեցիր. բսաո ոսկի տո՛ւր տէ, մէկալ բսաոն ալ հէլալ ըլլայ, կողկողեց ծերուկը:

«— Ծօ՛ շուն, ծօ՛ դուն ո՞վ ես բի ինծի փարայ հէլալ պիտի ընես, գոռաց աղաո մոլեգնոտ. կորսուէ՛ տէփ եղիր, չխպնած չամչցած ճամբէօ՛ր շուն»:

Եւ դռնապանը կանչելով, կը հրահանգէ իրեն.

«— Սա՛ շունը դուրս ճետէ»:

Հետեւեալ օրը՝ Թորոս աղբար հիւանդ է: Երիտասարդ բժիշկ մը կը բերեն: Դժուարաւ կրնան համոզել զինքը՝ հիւանդանոց փոխադրելու համար: Հոն, իր վրան դնուող տասը ոսկին կ'առնեն, ըստ «իրենց օրէնքին»:

Քանի մը օր յետոյ, Թորոս աղբար կը մեռնի:

Իր տղան՝ Մելքոն Պոլիս կու գայ հօրը ժառանգութիւնը ստանալու համար: Հիւանդանոցին քարտուղար էֆէնտին զինքը կոպտօրէն կը վռնտէ. «ինչ որ կ'ելլէ մեռնողին վրայէն, հիւանդանոցին կը պատկանի՝ իր ծախսերուն համար»: Ի զուր Մելքոն կը բողոքէ, թէ երկու օրուայ մէջ 10 ոսկի ծախս չ'ըլլար:

Հօրը երկու բարեկամները զինքը Գասպար էֆէնտիին կը տանին. իրենց «խաթերը» համար դիջում մը կ'ընէ, ու ներս կը բերեն Մելքոնը: Հոն, իր հօրը այդ երկու բարեկամները կ'ըսեն այս պաշտօնեի երիտասարդին.

«— Հայտէ, աղայիս բէշը պագ տէ, աղօթք ըրէ, բեզի բէնչպէրութեան գործ պիտի տայ, հինգ դրուշ օրականով:

«— Շա՛տ, շա՛տ, գոչեց աղաո:

«— Ամաո աղա՛, պաղատեցաո, պարտք ունի, անդին պիտի դրկէ, ասդին պիտի ուտէ, վերկի պիտի տայ. սէպէ բի սատախայ կու տաս:

«— Էյ բէկ աղէկ, ըսաւ աղաո վեհաշեշտ ձայնով:

«Մելբոնը բարձր հասակը խոնարհեցուց, աղային էթէկը առաւ», ու նորէն կանգնեցաւ եւ խաչ–բարեւ առջեւը կեցաւ:

«— Ամա, հօրդ պէս ճամբէօր պիտի չըլլաս, մրմռաց աղաո. մեռե՞ր է, հա՞:

«— Հրամմեր ես, աղա, պատասխանեց տղաո:

«Ու աղային արեւշատութեանը համար օրհնէթ տալով մեկնեցաո: Մելբոնն՝ իրեն եղած աչբով նշանին վրայ՝ անգամ մը նորէն ծռելէ ու աղային բղանցքը կրկին պագնելէ չխտոյ»:

«Մինչեւ ե՞րբ» պատմուածքին մէջ, Արփիարեան իր ստեղծագործած «պատկերը»՝ ամբողջութեամբ եւ իր դծած չրջանակներովը՝ տիւլոկին մի–

ջոցաւ զրած է. ուստի ե՛ւ տեղին սեպեցի իր ամբողջութեամբն ալ հոս արտագրել զայն:

Անչուշտ անհունօրէն ցաւալի, ու իրապէս ըմբոստացուցիչ են գաւառացի հայ աշխատաւորներուն դէմ կատարուած անիրաւութիւնները, չարաշահութիւնները, կեղեքումները՝ իրենց ցեղակիցներուն կողմէն իսկ: Բայց աւելի ողբերգական, մարդկային դիտակցութեան անվայել է այն սորկական վիճակը, անդիր պայմանը՝ որուն մէջ կ'իյնային այդ խեղճերը հացի կտոր մը վաստկելու, կամ իրենց ամէնէն արդար իրաւունքը ստանալու համար:

Թէ անոնք եւ դիրենք չարաչար շահագործողներն ալ հայեր ըլլան՝ անշուշտ որ հիմնովին ամօթի պարադայ մըն է անգամ այդ չրջաններուն, գուցէ մանաւանդ այդ թրքական զուլումին չրջաններուն: Պիտի բաւէր վերի տիւլոկները կարդալը՝ համոզուելու համար, որ անկումը խոր էր, անանկութեան մը իրողութիւնը ստանալու չափ:

Արփիարեան չէ չափազանցած իր այս տիւլոկներուն մէջ.— իրական են անոնք, հարազատ ու ճշմարտութիւնը կը ներկայացնեն եւ հեգնանք չկայ հոն. աւտր անհրաժեշտութիւնը չէ տեսնուած... Գասպար էֆէնտիին ներկայութիւնը՝ ինքնին, ինքն իրմով, հեգնանք մըն է մարդկային ամէնէն տարրական զգացումին դէմ, ամէ՛ն բարոյականի դէմ, մա՛րդ արարածին դէմ, Արարիչին արդարութեանն ալ դէմ: Իր դոյութիւնը՝ ժխտումն է բոլոր դէմ, Արարիչին արդարութեանն ալ դէմ: Իր դոյութիւնը՝ ժխտումն է բոլոր վայել լինելութեանց: Նոյնիսկ կարելի չէ ենթադրել, աւելի քիչ ուրեմն հաւատել, թէ հեղինակին նկարած Գասպար էֆէնտին բացառութիւն մը ըլլայ. իրեն պէս շատ շատեր կան. եւ ճիշդ անո՛ր համար է որ Արփիարեան իր դրականութեան նիւթ ըրած է այդ տիպը:

Մինչ իրականութիւնը ի՛նչքան ալ զարհուրելի եղած ըլլայ, հեղինակը չէ խուսափած զայն հարազատօրէն ներկայացնել, Գասպար էֆէնտիի մը հրէշային դիմագիծը տալու համար, ստեղծագործական արձակ էջերուն մէջ, թուականով իր այս վերջին պատմուածքին:

Արփիարեան շատ նուազ կը միջամտէ հոն: Գուցէ անոր համար որ իր տիւլոկը՝ մասնաւորապէս այս պատմուածքին մէջ, պէտք չունի բացատրութեան. կատարեալ է: Իր ընթերցումին, ինծի կը թուի որ իրապէս ներկայ եմ այդ խօսակցութեանց, թէ կը տեսնեմ խօսողներուն դէմքերը իրենց հարազատ արտայայտութիւններովը, թէ կենդանի վկան եմ այդ Գասպար էֆէնտիին անարդարութիւններուն, սինիք պատճառաբանութիւններուն, ցածոգի վարուելակերպին, ինչպէս նաեւ գաւառացի անկար բանուորներուն սորկային կքումներուն, ենթարկութեան, արտայայտութեանց: Մին թէ միւս պարզան՝ երկուքն ալ, կ'ուրանային մա՛րդը, անոր արժանիքը՝ ինք իր մասին:

Պատմականօրէն, գիտական ըմբռնումովն ալ, ճշմարիտ իրողութիւն մը նէ, թէ վարի աստիճանէն, կամ սորկական վիճակին մէջէն սկսած ու հետզհետէ հարստացած, կամ որոշ դիրքի մը հասած մարդը՝ վարնոց, անար–

դար, անողոք ու ցածոդի պիտի ըլլայ հանդէպ անոնց որոնց ներկայ վիճակը իրեն կը յիշեցնէ իր իսկ անցեալը, որ նո՛յնը եղած է,— վոխանակ դուք, կարեկցութիւն, սէր ղղալու: Անցեալին տուրքն է ասիկա: Անցեալին մէջ ստացուած անարդարութեան տուրքն է ասիկա ալ: Ու այն առեն, հարստութեան, դիրքի, կամ իշխանութեան հասած անհատը՝ կը դառնայ ո՛չ թէ զօրաւորին, այլ տկարին դէմ. ա՛յս ալ իր մէջը խմորուած նկարագիրին տուրքն է: Պարզ զօրք մը ըլլալէ յետոյ՝ տասնապետի, հարիւրապետի հասած սպան՝ միշտ ամբարտաւան, անողոք, սարտար եղած է իր ստորադաս զինուորներուն հանդէպ, անբաղդատելիօրէն աւելի քան այն սպանները՝ որոնք զինուորական կամ մասնագիտական դպրոցներէն ելած են:

Էմիլ Լուդվիկ՝ դերմանացի հրեայ հռչակաւոր հեղինակը, իր ցեղակիցներուն վրայ հրատարակած իր մէկ ուսումնասիրութեանը մէջ, կը դրէ թէ հրէական նկարագիրին թերութիւնները հիմնուած են երկար դարերու ստրկական կեանքի մը պատճառովը: Շա՛տ ճիշդ է ասիկա, մինչ հրեայ դրագէտին թուած կարգ մը թերութիւնները հայոց ալ կրնան վերաբերիլ:

Մինչ հիմա մեր ձեռքին տակ ունեցած տուեալներուն վրայ միայն յենելով՝ հնարաւոր պիտի չըլլայ անշուշտ վճռապէս հաւաստիլը, թէ Արփիարեան վերի նկատումները աչքի առաջ ունեցած է՝ պրելու համար այն տիալոկները որ տեղի ունեցած են Թորոս աղբարին եւ Գասպար էֆէնտիին միջեւ, ինչպէս նաեւ այն՝ որ Թորոս աղբարին երկու բարեկամներուն, իր մանչուն եւ դարձեալ Գասպար էֆէնտիին միջեւ տեղի կ'ունենայ, Թորոս աղբարին մահէն յետոյ:

Ասոր անսխալական, ճիշդ պատասխանը դժուար է անշուշտ, որովհետեւ՝

Մէկ կողմէ, Արփիարեան չի միջամտեր այդ տիալոկներուն առթիւ, հակառակ անոր որ իրողութիւնը հիմնովին կը չահագրգռէ զինքը,— եւ՝

Միւս կողմէ, չատ հաւանական է որ վերի իրողութիւնը ինք ընդգծել իսկ ուզած ըլլայ իր տիալոկներուն մէջ, քանի որ Գասպար էֆէնտիին վրայ խօսելու առենը՝ կը յիշատակէ նաեւ՝ անոր անցեալը, արձանագրելու համար թէ ան՝ իր երիտասարդութեանը, ինքն ալ զաւառէն Պոլիս եկած պարզ բանուոր մը եղած է:

Ամէն պարագայի տակ, վերի տիալոկները հարազատօրէն կը պատկերացնեն Գասպար էֆէնտիին իբր բանուոր Պոլիս եկած ու յետոյ հարստացած մարդուն կերպարը՝ իր սահմանազանց ամբարտաւանութեամբը, ցածոդի ու անողոք վարուելակերպովը հանդէպ խեղճ բանուորի մը, ինչպէս նաեւ հայ պանդուխտ բանուորներուն դատապարտելի յատուկ նկարագիրը: Եւ այս բոլորը՝ իրապաշտ վիպասանի մը ստեղծագործումներուն մաս կը կազմեն, անկասկած:

Արփիարեան կարծրօրէն իրապաշտ է իր այս գրութեան մէջ՝ բոլորովին առանց վերապահութեան ճշմարիտ եղած ըլլալուն համար:

Իրապաշտ է ան՝ նաեւ իր ձեւին մէջ. տիալոկը տարուած է, կ'ընթանայ ճիշդ այն լեզուով՝ որ կը գործածուի այդ պարագաներուն մէջ, այդ մարդոց կողմէ, ամէն մէկը իր դիրքին ու սովորութեան համաձայն:

Ստեղծագործութիւն մը չէ միայն արուեստը: Իր մէջը կա՛յ նաեւ յարաբերութիւն մը՝ իր ներկային, շրջանակին, իր անցեալին, ինչպէս նաեւ չատ մը ուրիշ մեծ ու պզտիկ աշխարհներու հետ: Ցղացում մը՝ ստեղծումը, երբեք բացարձակ կղզիացումէն առաջ չի կրնար գալ: Առնել գիտնալը՝ ստեղծագործական տարրերէն է: Արփիարեան կը վերցնէ, երբ իր տեսածը, ըմբռնածը յատկանշական կ'ըլլայ, ներկայացուցչական է, երբ ան բան մը կը ներկայացնէ կամ կը սոսկեցնէ, ու կը ծառայէ ալ իր ժողովուրդին, զոր անսակարկ կերպով կը սիրէ: Երբ իր պայքարին ալ առ հասարակ կը ծառայէ:

Բայց Արփիարեան զրեթէ միշտ իրական կեանքէն, իր չուրջերէն միայն առած է իր նիւթը, իր օրինակները՝ իրենց ապրումներովն ու լեզուովն ալ: Ուեէ գրողէ աւելի, գրականութիւնը նկատած է ան՝ վկայութիւն մը: Այսպէս եղած է Արփիարեան՝ միշտ անշեղ կերպով, երբ հրապարակագրութիւն կ'ընէ, կամ դեղեցիկ գրականութիւն, արուեստագէտի ստեղծագործութիւններ:

Եւ այս աշխատանքը յաջող կերպով, յարատեւ արդիւնքով տանելու կարելիութեան ի սպաս, անկախութիւնը անհրաժեշտ պայման է ամէն հեղինակին համար:

Արդ, հա՛րկ է ընդունիլ, թէ ո՛չ մէկ հայ գրող, ո՛վ ալ ըլլայ ան, ո՛ր դարու մէջ ալ եղած ըլլայ ան, կրցած է Արփիարեանին չափ անկախ ըլլալ: Ան իր անկախութիւնը ուզեց ունենալ նոյնիսկ ինքն իրեն հանդէպ. արհամարհեց կենցաղին նիւթական պայմանները: Իր գրիչը հեռու պահեց փառքի եւ հեց կենցաղին նիւթական պայմանները: Իր գրիչը հեռու պահեց փառքի եւ նիւթի ամէն տեսակ աղղեցութիւններէն: Պարապան՝ իր գրական, հրապարակագրական, ստեղծագործական երկերուն, վերջապէս իր դիրքին, բոլորովին հարազատ իրապաշտութեան կարեւոր, դլխաւոր տարրերէն մին պիտի կազմէ միշտ ու անվերապահ կերպով:

Ինչքան ալ խոշոր չըլլայ իր վիպակներուն էջերուն դումարը, այսուհանդերձ չատ մեծ է եւ ինքնայատուկ՝ իր դեղեցիկ գրականութեան, իր ստեղծագործական, իր դեղարուեստական ու արձակին արժէքը, տպրողութիւնը:

Ուրիշ կարեւոր նօթ մըն ալ. առաջինը եղաւ, ինքը, մեր մէջ, ինչպէս տեսանք արդէն, իր ստեղծագործական դեղեցիկ գրականութեան նիւթ ընտրելու ժողովուրդը, անոր առօրեայ կեանքը: Ու ժողովուրդին հետ՝ նաեւ էֆէնտիներու դասը, նոր խաւը: Իր իրապաշտ չարժումին հիմնակէտն էր այս.

առա՛նցքը: Հետաքրքիր միտք՝ չատ բան դիտած ու չատ բան ալ սորված էր: Մինչ իր տաղանդը օգնեց իրեն ըէալիստ ստեղծագործումներ կատարելու, մնայուն իմաստով, մեր գրականութեան մէջ:

Մինչ առօրեան, եւ հայկական ամէն տեսակի կեանքը տարօրինակ, բայց ողբերգականօրէն տարօրինակ ըլլալուն՝ Արփիարեան հեղնանքը իր գըլխաւոր գրական զէնքը, միշտը սեպեց ու յաջողեցաւ այս մարդին մէջն ալ:

Իր հեղնանքը՝ գրական անմրցելի վեղեցկութիւն մը, արժէք մը կը ներկայացնէ ամէն առեն: Մեր գրականութիւնը՝ առ հասարակ, կը տառապէր հեգնանքէն, ծիծաղին ալ պակասէն:

Եւ դեռ հակառակ իր շրջանին մէջ տիրական եղող ճոռոմաբանութեան, հռետորական ձեւերուն, Արփիարեան ընդդրկեց պարզութիւնը, պարզ ու յստակ լեզուն, անսեթեւեթ կերպը ու երբեք չդործածեց աւանդական եւ հասարակ եղող դարձուածքները: Եւ այս ձեւը՝ իր արձակին տուաւ ալ ինքնայատուկ, արի ու վստահ խօսքը:

Եւ իր այս գրական ուղղութեան, ձգտումին մէջ՝ կը նշմարուի ե՛ւ վիպապաշտութենէն իր ընդ միշտ բաժանումը, խզումը: Թէեւ, անշուշտ, հա՛րկ է չեշտել ալ, մէկ օրէն միւսը, առանց մշտատեւ ջանքի ու կամքի կարելի պիտի չըլլար այս խզումը, անցնելու համար ամբողջովին իրապաշտութեան:

Արփիարեան կրցաւ հետզհետէ բիւրեղացնել ի՛ր իրապաշտութիւնը:

Իրմէ առաջ, հայ վիպադրութիւնը չա՛տ չքաւոր էր: Անշուշտ կային վէպեր՝ որոնց դեղեցկագիտական, ստեղծագործական արժէքը աւելի քան վիճելի էր: Իրապաշտ վիպագիրը բնա՛ւ չկար: Ճաղթանակ մը կարելի է սեպել Արփիարեանի վիպակները, պատմուածքները, իբր իրապաշտ դեղեցիկ գրականութիւն, իբր ստեղծագործութիւն: Ինք գրաւ առաջին ու ամէնէն կայուն հիմը՝ հայ վիպագրութեան իրապաշտ դպրոցին: Իր օրովը, երբեմն իր ձեռքին տակն իսկ, ու իրմէ ետքն ալ, սերունդներ՝ անդամ ամէնէն տաղանդաւորներէն, իրեն հետեւեցան ու կրցան մնայուն համբաւ չահիլ մեր գրականութեան մէջ: Մե՛ծ է, չա՛տ մեծ է իր վաստքը: Հակայ ռահվիրայ մըն էր Արփիարեան:

Այլեւս կարելի չէ գինքը զրկել իր այս հանդամանքէն: Ո՛չ իսկ այդ նուազեցնել: Ընդհակառակն, ժամանակով իր դիրքը, պատուանդանը՝ անընդհատ բարձրանալու դրաւականը ունի ա՛լ:

ՎԵՐՋ

ԱՑՍ ՄԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ ԱԼ, ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ՝

1.– «Ցուշարձան Ողբացեալ Արփիար Արփիարեանի», *իր մահարձանին բացման առթիւ*, Գահիրէ, 16 Ցուլիս 1911:

2.– Հ. Սիմէոն Երեմեան,— «*Ազգային Դէմքեր*, Գրագէտ Հայեր», Տպ. Մխիթարեան, Վենետիկ, 1913:

3.– Հրանդ Ասատուր,— «*Դիմաստուերներ*», Տպ. Կ. Քեչիշեան Որդի, Պոլիս, 1921:

4.– Սիմէոն Յակոբեան,— «*Արփիար Արփիարեան*» (*կեանքն ու գրական գործունէութիւնը, քննադատական վերլուծութիւն*), Տպ. Մխիթարեան, Վիեննա, 1922:

5.– Երուանդ Օտեան,— «*Տասներկու Տարի Պոլսէն Դուրս*», Տպ. Մ. Տէր-Սահակեան, Պոլիս, 1922:

6.– Յովհաննէս Աւագեան,— «*Գրական Դէմքեր*», Տպ. Նիւ Եորք, 1925:

7.– Արփիար Արփիարեան,— «*Պատմութիւն Ժթ. Դարու Հայոց Գրականութեան*», *Մատենաշար «Համազգային»*, *Թիւ* 1, Տպ. «*Ցուսաբեր*», Գահիրէ, 1944:

8.– Կ. Սասունի,— «*Պատմութիւն Արեւմտահայ Արդի Գրականութեան*», հր. «*Համազգային Ընկերութիւն*», Պէյրութ, 1951:

9.– Յակոբ Օշական,— «*Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան*», 5-րդ հատոր, Տպ. *Սրբոց Յակոբեանց*, Երուսաղէմ, 1952:

10.– Հ. Մեսրոպ Ճանաշեան,— «*Պատմութիւն Արդի Գրականութեան*», հատոր Ա., Տպ. Մխիթարեան, Վենետիկ, 1953:

11.– Գառնիկ Ստեփանեան,— «*Արփիար Արփիարեան*», հր. *Հայկական Գիտութիւնների Ակադեմիայի*, Երեւան, 1955:

12.– Երուանդ Օտեան,— «*Երկերի Ժողովածու*», «*Գրական Ճիչատակներ*», 4-րդ հատոր, հր. *Հայպետհրատ*, Երեւան, 1962:

13.– Արսէն Կիտուր,— «*Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան, 1887-1963*», *երկու հատոր*, Տպ. Շիրակ, Պէյրութ, 1962-1963:

14.– Արայ Գալայճեան,— «*Արփիար Արփիարեան, Ամբողջական Երկեր*», Ա. հատոր, հր. Ս. *Յակոբեանց Տպարան*, Երուսաղէմ, 1972:

15.– Գ. Հ. Ազնաւուրեան եւ Գ. Խ. Ստեփանեան,— «*Արեւմտահայ Գրողների Նամականի*», *Գիրք* VI, *Պրակ* 1, հր. *Երեւանի Համալսարանի, Երեւան*, 1972:

16.– Եդուարդ Սիմֆէշեան,— «Ջահակիրները», հր. Թրքահայ Ուսուցչաց Միութեան, Իսթանպուլ, 1973:

17.– **Gilles Roy,**— «Abdul Hamid, le Sultan Rouge», Paris.

18.– Հանդէսներ, Պարբերականներ, Տարեգիրքեր.—

«Մասիս»,— «Գեղունի»,— «Բանբեր Գրականութեան եւ Արուեստի»,— «Անահիտ»,— «Բազմավէպ»,— «Նոր Կեանք»,— «Դրօշակ»,— «Մարտ»,— «Շիրակ»,— «Նաւասարդ»,— «Հայրենիք Ամսագիր»,— «Հայաստանի Կոչնակ»,— «Թէոդիկին Տարեցոյցը»,— «Մխիթարեան»,— «Իրաւունք»,— «Մաղիկ»,— «Կառափնատ»,— «Նոր Աչխարհ»,— «Ոստան»,— «Հայ Հանդէս»:

19.– Թերթեր.

«Արեւելք»,— «Հայրենիք»,— «Մշակ»,— «Լուսաբեր»,— «Արեւ»,— «Բիւզանդիոն»,— «Արշալոյս»,— «Լուսաբեր»:

20.– Անտիպներ.

ա.— Արփիար Արփիարեանի անտիպ արշիւը, որ վերջերս միայն պահուեցաւ Գահիրէի Առաջնորդարանին մէջ, եւ որուն առաւելաբար կը պարտիմ ներկայ մենագրութիւնը:

բ.— Համբարձում Առաքելեան, Մկրտիչ Կիւրճեան, եւ Վահան Մալխասեան երեւանի Փոնտերուն մէջ պահուող Արփիարեանին անտիպ նամակները:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՅՈՐՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋՆ ԱԼ, ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՏԱՌԵՐՈՎ ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ՕՏԱՐ ԲԱՌԵՐԸ՝ ՀԵԼԻՆԱԿԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՄԲ.

(Համառօտագրութիւններ.— տաճկերէնը՝ տաճ.,— Ֆրանսերէնը՝ Ֆր.,— անգլերէնը՝ անգլ.,— իտալերէնը՝ իտ.,— յունարէնը՝ յուն.— արաբերէնը՝ արաբ.):

Ա.—

Աճէնտ,— *տես* agent (*հետեւեալ ցանկին մէջ*):
Ամա (*տաճ.*),— *Բայց*:
Անգլօ Արմէնըն Ասօսիէշ (*անգլ.*)— Հայ եւ Անգլիական Ընկերակցութիւն:
Ամմա հէօտիւֆ (*տաճ.*),— *Ինչ հէօտիւք, ինչ կոչտ ու կոպիտ մարդ*:
Ասմա գապագ (*տաճ.*)— *Կախեալ դղում*:
Անորմալ (*Ֆր.*),— *տես* anormal *բառը*:

Բ.—

Բալթօ, բալըքոյ (*Ֆր.*),— *տես* paletot *բառը*:
Բիճ (*տաճ.*)— *ապօրինի զաւակ*:
Բիս (*տաճ.*),— *ապտոտ*:
Բրէնս (*Ֆր.*),— *տես* prince *բառը*:
Բրէսթիժ (*Ֆր.*),— *տես* prestige *բառը*:

Դ.—

Դոկիւմէնտ (*Ֆր.*),— *տես* document *բառը*:
Դեկադենտ (*Ֆր.*),— *տես* décadent *բառը*:
Դիալոգ (*Ֆր.*),— *տես* dialogue *բառը*:

Ե.—

Եազմա (*տաճ.*),— *գունաւոր, երբեմն ծաղկեզարդ թելեայ չղարչ մը՝ զոր իգական սեռը կը գործածէ Թուրքիոյ մէջ, պլուխը ծածկելու համար*:
Եազմապատ ֆէս (*տաճ.*),— *եազմայով պատուած ֆէս*:
Եաթաղ (*տաճ.*),— *անկողին*:
Եախայ (*տաճ.*),— *օձիք*:
Եալվար եախար (*տաճ.*),— *պաղատելով աղաչել*:
Եարա (*տաճ.*),— *վէրք*:

Եավրու (*տաճ.*),— *ճագուկ*:
Եավրում (*տաճ.*),— *ճագուկս (փաղաքշական փոխաբերական իմաստով)*:

Զ·—
Զաթը (*տաճ.*),— *արդէն*:
Զանգաք (*տաճ.*),— *արհեստ*:
Զավալլը (*տաճ.*),— *խեղճուկ, անճարակ*:
Զար (*տաճ.*),— *Նարտի խաղին մէջ գործածուող քարը*:
Զէմպիլ (*տաճ.*),— *զամբիւղ*:
Զէվզէկ (*տաճ.*),— *թեթեւսօլիկ*:

Է·—
Էթիկ (*ֆր.*),— *տես* éthique *բառը*:
Էթիֆէթ (*ֆր.*),— *տես* étiquette *բառը*:
Էյէր (*տաճ.*),— *եթէ*:
Էնթրիկ (*ֆր.*),— *տես* intrigue *բառը*:
Էնթրիկան (*ֆր.*),— *տես* intrigant *բառը*:
Էվէնըման (*ֆր.*),— *տես* événement *բառը*:
Էսթէթիֆ (*ֆր.*),— *տես* esthétique *բառը*:
Էտէպսիզ (*տաճ.*),— *անամօթ*:
Էտէպսիզ հէրիֆ (*տաճ.*),— *անամօթ մարդ, անամօթ արարած (միշտ ալ անարգական իմաստ ունի)*:
Էօզէնմիշ (*տաճ.*),— *հոգ տարած մանաւանդ կերպով, խնամքով աշխատած*:
Էֆգաֆ (*տաճ եւ արապ.*),— *կրօնական կամ բարեգործական հաստատութեան մը վերաբերող*:

Ժ·—
Ժանրը (*ֆր.*),— *տես* genre *բառը*:
Ժէզուիթ (*ֆր.*),— *տես* Jésuite *բառը*:
Ժէօն–Թիւրք (*ֆր.*),— *տես* Jeune - Turc *բառը*:
Ժուրնալ (*ֆր.*),— *տես* journal *բառը*:

Ի·—
Իդիօտ (*ֆր.*),— *տես* idiot *բառը*:
Ինշալլահ (*տաճ. արապ.*),— *Աստուա՛ծ տար*:
Իշտէ (*տաճ.*),— *ահա*:
Իսթէրիկ (*ֆր.*),— *տես* hystérique *բառը*:
Իւմուր (*ֆր.*),— *տես* humour *բառը*:
Իփթար (*տաճ.*),— *Ռամազանի ծոմական երեսուն օրերուն կէսօրէ ետքը, իրիկուան դէմ սկսող ճաշը*:

Լ·—
Լամպա (*տաճ.*),— *լապտեր*:
Լապորաթուար (*ֆր.*),— *տես* laboratoire *բառը*:
Լաստիկ (*ֆր.է առնուած տաճ.*),— *լաստիկ, առաճգական*:

Խ·—
Խաթեր (*տաճ.*),— *սիրով նկատի առնել*:
Խապար (*տաճ.*),— *լուր*:
Խապահաթ (*տաճ.*),— *յանցանք*:
Խալըսիլ (*տաճ. եւ հայերէն բայ*),— *ազատուիլ, օձիքը փրկել*:
Խանչէր (*տաճ.*),— *կոր սուր*:
Խատէմ (*տաճ.*),— *բախտ բերող. «ոտքդ խատէմ է»*:
Խայըխսիզ (*տաճ.*),— *նաւավար*:
Խըյեար (*տաճ.*),— *վարունգ*:
Խրսըր (*տաճ.*),— *փսխաթ*:
Խրյախ (*տաճ.*),— *չաստ լաւ*:
Խրսմէթ (*տաճ.*),— *բախտ*:
Խուզի (*տաճ.*),— *գառնուկ*:

Հ·—
Հախէն գալ (*տաճ. եւ հայ.*),— *պարտութեան ենթարկել*:
Հալ (*տաճ.*),— *վիճակ, կացութիւն*:
Հայտար (*տաճ.*),— *ստահակ*:
Համալ (*տաճ.*),— *բեռնակիր*:
Հանըմ (*տաճ.*),— *տիկին*:
Հատիէ (*տաճ.*),— *նուէր*:
Հէլալ (*տաճ. եւ արապ.*),— *արդար, անպատիժ ըլլա՛յ*:
Հիսապ (*տաճ.*),— *հաշիւ*:
Հավայէն (*տաճ.*),— *օդէն վաստակ, առանց աշխատանքի չահ*:
Հէմտէ (*տաճ.*),— *եւ թէ*:
Հայտէ (*տաճ.*),— *օ՛ն*:
Հատտէ (*տաճ.*),— *նոյնիսկ*:
Հէմտէ ֆիզար (*տաճ.*),— *նա՛եւ նուրբ, նա՛եւ զգայուն*:
Հէրիֆ (*տաճ.*),— *հասարակ, կոշտ մարդ*:
Հէմ (*տաճ.*),— *թէ՛*:
Հէլպէթ (*տաճ.*),— *հարկա՛ւ*:
Հէօսիւֆ (*տաճ.*),— *կոշտ ու կոպիտ*:

Ղ·—
Ղազէթա (*տաճ. եւ ֆր.է առնուած*),— *լրագիր*:
Ղազէթաճի (*տաճ.*),— *հասարակ լրագրող*:

Ղազէթաճիութիւն (*տաճ. եւ հայ. բարդ բառ*),— *հասարակ լրագրութիւն ընող:*
Ղարիպ (*տաճ.*),— *օտարական:*
Ղափիր (*արաբ.*),— *պահապան:*

Ճ·—
Ճահիլ (*տաճ.*),— *երիտասարդ, տաքարիւն:*
Ճան (*տաճ.*),— *հոգի:*
Ճանըմ (*տաճ.*),— *հոգիս:*
Ճէհիզ (*տաճ.*),— *օժիտ:*
Ճիզուիթ (*ֆր.*),— *տես* Jésuite *բառը:*
Ճուռնալ եդաւիֆ (*առաջին բառը ֆր. է*),— *կը նշանակէ՝ տեղեկագիր գնաց, մեր մասին, մատնութեացանք:*

Մ·—
Մահլուլ (*տաճ.*),— *անժառանգ մնացած, լուծեալ:*
Մասալ (*տաճ.*),— *անխրական, երեւակայական պատմութիւն, հէքիաթ:*
Մերհամէք (*տաճ.*),— *դութ:*
Մէճիտիէ (*տաճ.*),— *տաճկական դրամական չափ, թրքական մէկ ոսկին 5 մէճիտիէ է. նաեւ պալատական չքանչան մը:*
Մէմլէքէք (*տաճ.*),— *երկիր, հայրենիք:*
Միւսիւ (*տաճ. ֆր.է*),— *պարոն:*
Միւհէնտիզ (*տաճ.*),— *երկրաչափ:*
Միւսիւպէք (*տաճ.*),— *աղտոտ արարած:*
Միւզէվէր (*տաճ.*),— *մուր քսող:*
Մուխտար (*տաճ.*),— *թաղին ներկայացուցիչը:*
Միւֆթի (*տաճ.*),— *մահմետական կրօնապետ:*
Մուզէ (*ֆր.*),— *տես* musée *բառը:*

Ն·—
Նազիկ (*տաճ.*),— *նուրբ, զգայուն:*
Նալ (*տաճ.*),— *պայտ:*
Նամֆէօր (*տաճ.*),— *ապերախտ:*
Նամֆէօր հէրիֆ (*տաճ.*),— *ապերախտ արարած:*
Նորմալ (*ֆր.*),— *տես* normal *բառը:*

Շ·—
Շախա (*տաճ.*),— *կատակ:*
Շարիա (*տաճ. եւ արաբ.*),— *մահմետական օրէնսդրութիւնը:*

Զ·—
Զամուր (*տաճ.*),— *ցեխ:*
Զամուրճի (*տաճ.*),— *ցեխի հետ գործ ունեցող մարդ:*
Զամշուր (*տաճ.*),— *լուացք (տան լաթերու):*
Զանբա (*տաճ.*),— *պայուսակ:*
Զարշու (*տաճ.*),— *չուկայ:*
Զէնք-էսիմի (*իտ.*),— *իտալական լիրային (ֆրանքին) մէկ հարիւրերորդը:*
Զօրպաճի (*տաճ.*),— *աղա, մեծաւոր:*

Պ·—
Պալայ (*տաճ.*),— *բարձր, վսեմ:*
Պամֆլէտ (*ֆր.*),— *տես* pamphlet *բառը:*
Պէք-էր (*տաճ.*),— *աւելի՛ գէշ: Բնագիրին մէջ ըսուած է.— «Պէքէր կեղեքիչներ», այսինքն՝ աւելի անողոք կեղեքիչներ:*
Պելա (*տաճ.*),— *փորձանք:*
Պիլէզիկ (*տաճ.*),— *ապարանջան:*
Պոյֆոթ (*ֆր.*),— *տես* boycotte *բառը:*
Պօշ (*տաճ.*),— *պարապ, անիմաստ:*
Պօշ լաֆ (*տաճ.*),— *պարապ, անիմաստ խօսք:*
Պօշ թիւֆէնկի պապանա սըբ (*տաճ.*),— *պարապ հրացանը հօ՛րդ քաշէ. այսինքն՝ եղածը աւելորդ, ապարդիւն գործ է:*
Պոստալայ (*տաճ.*),— *ապուշ, յիմար, անխելք:*
Պօճ պօշ (*տաճ.*),— *բոլորովին պարապ:*
Պէ այ օղուլ (*տաճ.*),— *ա՛յ տղայ:*
Պլիւ Պուֆ (*անգլ.*),— *կապոյտ Գիրք:*

Ս·—
Սանթիմ (*ֆր.*),— *տես* centime *բառը:*
Սահաթ (*տաճ.*),— *ժամ, ժամացոյց:*
Սատախայ (*տաճ.*),— *ողորմութիւն:*
Սատիֆ (*ֆր.*),— *տես* sadique *բառը:*
Սէնտիֆ (*ֆր.*),— *տես* syndic *բառը:*
Սիստէմ (*ֆր.*),— *տես* système *բառը:*
Սէպէպ (*տաճ.*),— *պատճառ եղող:*
Սկեպտիկ (*ֆր. է*),—*առանց քննութեան չհաւատացող. տես* sceptique *բառը:*
Սէֆիլ (*տաճ.*),— *խեղճ. օգնութեան կարօտ:*
Սօխախ (*տաճ.*),— *փողոց:*
Սատրազամ (*տաճ*).,— *Օսմանեան կայսրութեան մէջ՝ նախարարապետ:*
Սրա (*տաճ.*),— *կարպ:*
Սրաճ (*տաճ.*),— *կարպը:*

Վ.—
Վագըֆ (*տաճ. եւ արապ.*),— *անշարժ կալուածներու վրայ մշտնջենական կերպով կատարուած անձեռնմխելիութեան օրինական հաստատութիւնը:*
Վայ կիտի տիւնեա վայ (*տաճ.*),— *Ի՛նչ տարօրինակ աշխարհ:*
Վախիք (*տաճ.*),— *ժամանակ, աւեն:*
Վեց հարուածեան (*հայ.*),— *մինչեւ վեց փամփուշտ լեցնող ու նետող աւտըմատանակ:*
Վերկի (*տաճ.*),— *տուրք:*
Վոտ վիլ (*ֆր.*),— *տես* vaudeville *բառը:*

Տ.—
Տահա (*տաճ.*),— *դեռ:*
Տըրոկէ (*ֆր.*),— *տես* drogué *բառը:*
Տիալոկ (*ֆր.*),— *տես* dialogue *բառը:*
Տէֆ եղիր (*տաճ. եւ հայ.*),— *կորսուէ՛:*
Տիպ (*ֆր.*),— *տես* type *բառը:*
Տոմուզ գեղ (*տաճ. եւ հայ.*),— *խոզի գեղ:*
Տոմուզլարըն էօյի (*տաճ.*),— *խոզերուն պիւղը:*
Տուտու (*տաճ.*),— *տիկին:*
Տրոկման (*ֆր.*),— *տես* drogman *բառը:*
Տօլաճտրճի (*տաճ.*),— *առաւ-փախաւ, խաչագող:*

Փ.—
Փաթլիճան (*տաճ.*),— *սմբուկ:*
Փին (*տաճ.*),— *ապօրինի զաւակ:*
Փինճան (*տաճ.*),— *ֆինճան՝ տամկերէն: Սուրճի դաւաթ:*
Փութփէրէսի (*տաճ.*),— *կռապաշտ, հեթանոս:*
Փրոփականտ (*ֆր.*),— *տես* propagande *բառը:*
Փուշտ (*տաճ.*),— *սեռային անբնական յարաբերութիւն մշակող մարդ:*

Ք.—
Քարաքթէր (*ֆր.*),— *տես* caractère *բառը:*
Քարաֆոլ (*տաճ. եւ ֆր.*),— *ոստիկանատուն:*
Քէ (*ֆր.*),— *տես* quai *բառը:*
Քէրազէ (*տաճ.*),— *խայտառակ:*
Քէօյ (*տաճ.*),— *գիւղ:*
Քէլէփչէ,— *ձեռնակապ:*
Քիպար (*տաճ.*),— *նուրբ, զգայուն:*
Քիչիւֆ (*տաճ.*),— *պզտիկ:*
Քիւֆիւր (*տաճ.*),— *հայհոյանք:*

Քուզում էֆէնտի (*տաճ.*),— *պարոն հոգիս:*
Քոմիքէ (*ֆր.*),— *կոմիտէ, վարչութիւն:*

Օ.—
Օղրամիշ ըլլալ (*տաճ. եւ հայ.*),— *պարապ, աւելորդ տեղը զբաղիլ:*
Օրթա (*տաճ.*),— *մէջտեղը, միջեւ:*
Օտա ուշաղը (*տաճ.*),— *սենեակի սպասուհի:*

Ֆ.—
Ֆիասէօ (*իտ.*),— *պարտութեամբ ելք, վերջ:*
Ֆանէլա (*ֆր. եւ տաճ.*),— *ներքնաշապիկ:*
Ֆոս նօթ (*ֆր.*),— *տես* fausse-note *բառը:*

ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋՆ ԱՒ ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ԲԱՌԵՐԸ՝ ՀԵԼԻՆԱԿԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՄԲ

A.—
Aboutissement,— *յանդում, աւարտ:*
Agitation,— *խլրտում:*
Action,— *դործողութիւն, դործ:*
Acte de courage,— *քաջութեան աքթ:*
Agent,— *դործակալ:*
Ah! vous voulez dire le secrétaire du Prince? — *Ա՛հ, կ՚ուզէք ըսել իշխանին քարտուղա՞րը:*
A la Trochag,— *«Դրօշակ»ին ձեւովը, կերպովը, ճաշակովը կամ դրօշակավայել:*
Amateur,— *սիրող:*
Anormal,— *անհաւասարակշիռ, անբնական:*
A priori,— *ի յառաջագունէ:*
A՝ tout risque,— *ամէն ինչ վտանգելով:*
A՝ tout prix,— *ամէն դնով:*
A tout,— *թղթախաղին մէջ, ամէնէն ուժեղ քառթը:*
Au fond,— *խորքին մէջ:*
Au pied du mur,— *նեղը դնել:*

B.—
Banal,— *ճապաղ:*
Banalité,— *ճապաղութիւն:*
Banque,— *դրամատուն:*
Beau parleur,— *լաւ, դեղեցիկ, հաճելի կերպով խօսակցող:*
Braver,— *դիմադրաւել, կուրծք տալ, յանդգնիլ:*
Boycotter,— *յարաբերութիւնները խզել:*

C.—
Caractère,— *նկարագիր:*
Chantage,— *սպառնալիք՝ բան մը խլելու յետին նպատակով:*
Campagne,— *պայքար, արշաւ:*
Cauchemar,— *մղձաւանջ:*

Catastrophe,— *մեծ աղէտ:*
Chef,— *պետ, դլխաւոր, դլուխ:*
Comité,— *կոմիտէ, վարչութիւն:*
Confrontation,— *դէմ դիմաց բերել:*
Comportement,— *վարուելու կերպ:*
Costume,— *հադուստ:*
Crédit,— *վարկ:*
Centime,— *ֆրանսական ֆրանքին մէկ հարիւրերորդ արժէքը:*

D.—
D'après nature,— *առարկան, նիւթը՝ իր առջեւը, իր աչքին դիմացը առած դծել, նկարադրել, ներկայացնել, եւ ո՛չ թէ երեւակայութեամբ:*
Désintéressement,— *անշահախնդրութիւն:*
Décadent,— *անկումային:*
Dialogue,— *խօսակցութիւն, դաղափարներու փոխանակութիւն:*
Document,— *վաւերաթուղթ:*
Discipline,— *կարգապահութիւն, հնազանդութեան վարժութիւն:*
Dose,— *չափ:*
Drogé,— *թմրեցուցիչ առնելով՝ իրական կեանքէ հեռանալ, երազել իր փափաքին համաձայն, դինովնալ, իսկական իրականութեան գոլոր իրողութիւնները կորսնցնել, անդիտանալ.— անշուշտ այս մենագրութեան մէջ՝ տըրոգէ բառը իր փոխաբերական իմաստովը միայն գործածուած է:*
Drogman,— *թարդման օտար դեսպանատան մէջ:*

E.—
Ecarter,— *մէկ կողմ դնել, հեռացնել, զատել:*
Education,— *կրթութիւն, դաստիարակութիւն:*
Effet,— *ազդեցութիւն, արդիւնք, տպաւորութիւն:*
Egoisme,— *եսասիրութիւն:*
Energie,— *կորով:*
Enthousiasme,— *խանդավառութիւն:*
Esthétique,— *դեղագիտական:*
Ethique,— *բարոյագիտութիւն:*
Etiquette,— *պիտակ:*
Exaltation,— *փառաբանութիւն, խանդ, բորբոքում:*
Expulsion,— *արտաքսում:*
Evénement,— *դէպք, պատահար:*

F.—
Fausse - note,— *սխալ նօթ:*

Ferme et décidé,— *հաստատ եւ վճռական :*
Franc,— *անկեղծ :*

G.—
Gène,— *նեղութիւն :*
Grief,— *դիտողութիւն, մեղադրանք :*
Genre,— *սեռ, տեսակ :*

I.—
Illusion,— *պատրանք :*
Imbroglio,— *չփոթութիւն, խառնակութիւն :*
Intrigue,— *մեքենայութիւն, խաղ, բանսարկութիւն :*
Intrigant,— *մեքենայութիւն ընող, բանսարկու, իրար ձգող :*

J.—
Jeune - Turc,— *Թուրք «Իթթիհատ վէ Թէրաքքի» կուսակցութեան անդամներուն կ'ըսեն նաեւ Երիտասարդ-Թուրքեր :*
Jésuite,— *Ճիսուսեան. փոխաբերական իմաստով՝ կեղծաւոր :*
Journal,— *լրագիր, ժուրնալ տալ՝ կը նշանակէ մատնել :*

L.—
Laboratoire,— *առ հասարակ քիմիաբանութեան վերաբերող աշխատանոց :*
Légende,— *աւանդութիւն :*
Les Massacres d'Arménie,— *Հայաստանի ջարդերը :*
Louche,— *կասկածելի, չիլ :*

M.—
Modeste,— *համեստ :*
Modestement,— *համեստօրէն :*
Musée,— *թանգարան :*

N.—
Néfaste,— *աղէտալի :*
Normal,— *բնական, սովորական :*
Nullité,— *ոչնչութիւն, անվաւերականութիւն, օրինապէս չգոյութիւն :*

O.—
Otage,— *պատանդ :*

P.—
Paletot,— *վերարկու :*

Pamphlet,— *պարսաւի դրքոյկ :*
Paradoxe,— *առեղծուած :*
Parasite,— *մակաբոյծ :*
Partage,— *բաժանում :*
Partie civile,— *պատժական դատի մը մէջ՝ վնասուց հատուցում պահանջող կողմ :*
Pédant,— *իմաստակ :*
Plan,— *յատակագիծ, ծրագիր :*
Point de contact,— *հպումին, հաղորդութեան կէտը :*
Point de départ,— *մեկնումի տեսակէտը :*
Politique,— *քաղաքականութիւն :*
Prestige,— *հմայք, վարկ, փայլ :*
Primitif,— *նախնական :*
Prince,— *իշխան :*
Prise de la Bastille,— *Պաստիլի բերդին գրաւումը : Պաստիլ՝ քաղաքական մարդոց բանտը դարձած էր, երբ Ֆրանսական յեղափոխութիւնը ծագեցաւ, յեղափոխականները զայն գրաւեցին ու դուռները ազատ բացին :*
Propagande,— *կարծիք տարածել :*
Procès - verbal,— *առենագրութիւն, արձանագրութիւն :*

Q.—
Quai,— *քարափ :*
Qualifier,— *որակել, անուանել :*

R.—
Réserve,— *վերապահութիւն, պահեստ :*
Révélation,— *յայտնութիւն :*
Revue,— *հանդէս, պարբերաթերթ, տողանցք :*
Rigoureux,— *խիստ, սաստիկ, բծախնդիր :*
Risque,— *վտանգ :*

S.—
Sadique,— *հաճոյք կը զգայ ուրիշ մը չարչարելով, նեղելով :*
Susceptibilité,— *դիւրադրդռութիւն, դիւրազգածութիւն :*
Système,— *դրութիւն, կերպ, եղանակ, կազմութիւն :*

T.—
Tempérament,— *խառնուածք :*
Temps,— *փարիզեան մեծ օրաթերթը :*
Tendresse,— *խանդաղատանք, դուրդուրանք, սէր :*
Times,— *լոնտոնեան մեծ օրաթերթը :*

Texte,— *բնագիր :*
Tirer dans le tas,— *առանց զանազանելու, առանց ուշադրութիւն, կամ նշան ընելու, փամփուշտ նետել բազմութեան մէջ :*
Type,— *տիպար, օրինակ :*

V.—
Version,— *մեկնութիւն :*
Vaudeville,— *երգախառն թատերախաղ :*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Ցառաջաբան	7
Հատոր Ա. ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ	
1.— Իր կենսագրականը	21
2.— Մթնոլորտը՝ Պոլսէն մեկնելէ առաջ	35
3.— Մթնոլորտը – 1896	43
4.— Մթնոլորտը – կրկէսը լայն բացուած (1897)	64
5.— Մթնոլորտը կը շարունակուի (1898)	88
6.— Մթնոլորտը (1899 եւ յաջորդ տարիները)	94
7.— Արփիարեան – Շահնազար՝ արտաաահմանի մէջ	115
8.— Արփիարեան – Զօպանեան պարութեան	140
9.— Արփիարեան – կուսակցականը	168
10. Արփիարեան Իտալիոյ մէջ	226
11.— Արփիարեան – իր չհաւատութիւնը	243
12.— Զրպարտութիւնները	249
13.— Արփիարեան եւ պատուոյ ատեանը	287
14.— Միութեան խնդիրը	302
15.— Ոճիրը	310
16.— Ոճիրէն յետոյ	324
17.— Ոճիրէն դեռ շատ աւելի ետքը	349
Հատոր Բ. ԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	
Արփիարեան մարդը	371
1.— Գրագէտը	398
2.— Արփիարեան – հրապարակագիրը	420
3.— Արփիարեան – բռնիկագիրը	467
4.— Արփիարեան – գրական բննադատը	476
5.— Արփիարեան – վիպագիրը	499
Օգտագործուած աղբիւրներ	607
Բառարան	609

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՆԱԽՈՐԴ ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ՝ ՈՐՊԷՍ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

1.— Եգիպտական Ազգութիւնը,— *Իրաւագիտական*, Տպ. «Արաքս», *Աղեքսանդրիա*, 1929.
2.— Վարագոյրին ետեւը,— *Վէպ*, Տպ. *Մխիթարեան*, *Վենետիկ*, 1946.
3.— Մեմֆ՝ Հայերս,— *Ուսումնասիրութիւն*, *Հրատարակութիւն «Սեւան»*, *Պէյրութ*, 1959.
4.— Գրիգոր Զօհրապ,— *Մենագրութիւն*, Տպ. «Սեւան», *Պէյրութ*, 1959.
5.— Տողանցէ,— *Նշմարներ*, *Հրատարակութիւն «Սեւան»*, *Պէյրութ*, 1967.
6.— Օրերուն Հետ,— *Պատմուածքներ*, *Հրատարակութիւն «Արեւ»*, *Գահիրէ*, 1970.
7.— Մեր Երկիրը,— *Ճամբորդական նօթեր*, *Հրատարակութիւն «Սեւան»*, *Պէյրութ*, 1971:

Տպարան Ալթափրես, Պէյրութ – Լիբանան